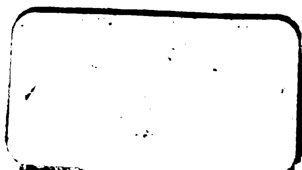
84

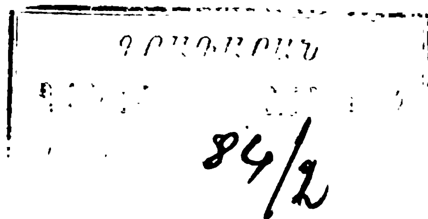
ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ի ՍԿԶԲԱՆԷ ԱՇԽԱՐՀԻ

ՄԻՆՉԵՒ

ՅՄԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿՍ

ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ի ՍԿԶԲԱՆԷ ԱՇԽԱՐՀԻ ՄԻՆՉԵՒ ՑՄԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿՍ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՄԲ

Հ. ՅՈՎՍԵՓԱՅ Վ. ԳԱԹԸՐՃԵԱՆՑ

Ի ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷ

Ի ԽՆԴՐՈՅ

ՔԱՋԱՆՈՒՆ ԵՒ ՀՈՅԱԿԱՊ

[illegible]

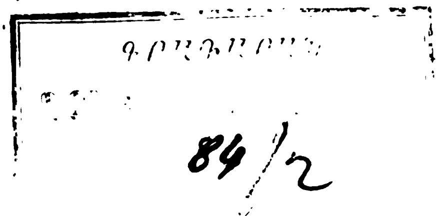
ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԱՄԻՐԱՅԻ

ՏԱՏԵԱՆՑ

ԵՒ ՆՈՐԻՆ ԾԱԽԻՒՔ ԴՐՈՇՄԵԱԼ

ՀԱՏՈՐ Բ.

Միջին պատմութիւն

Ի ՎԻԷՆՆԱ

Ի ՎԱՆՍ ՊԱՇՏՊԱՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ

ՌՄՅԱ 1852

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

ՎԱՍՆ վախճանի եւ վասն սկզբանց ինչ որովք յօրինեցանն եւ որովք յօրինեցին մատունք մատենիս՝ խօսեցաք ի յառաջաբանի առաջնոյ տումարին բաւականութեամբ։

Մի ինչ միայն է որ զընթացս այսր տումարի՝ որ առաջիս կայ, այլակերպ քան զառաջինն ցուցանիցէ, այս ինքն՝ ներքին ընդարձակութիւն պատմութեանն, որպէս վաղ իսկ ի նմին յառաջաբանի կանխեցաք ասել՝ հանդերձ պատճառաւն։

Բովանդակեալ ունի հատորս զպատմութիւն դարուց իբրեւ հնգից, զայնպիսի ինչ ժամանակաց՝ որ հոծ եւ խիտ են քաղաքային, եկեղեցական եւ մեր իսկ տոհմային իրօք։ Զերեսին զսոսա այնպէս չէր դիպող զատեալ եւ ուրոյն ի միմեանց գրել ամբողջութեամբ եւ իմանալ ճշդութեամբ՝ որպէս չէինն իսկ դիպեալ արդեամբք զատեալք եւ ուրոյնք ի միմեանց՝ առանց ազդեցութիւն յիրեարս գործելոյ։ Եթէ հարկ իցէ կիրթ մարդոյ գոնեայ զընթացս իմն տիեզերական պատմութեան ունել նկարեալ ի մտի, առաւել այսց ժամանակաց տեղեկութիւն առնուլ քան զայլոցն կարեւոր է այնպիսւոյն իբրեւ քաղաքացւոյ, իբրեւ քրիստոնէի, եւ մանաւանդ՝ իբրեւ արեւելեան առն։ Նա եւ հանգամանք իսկ ժամանակացս, որպէս թուի, առաւելուն իմն զատուցման կարեւորութեանն։

Ընթերցողք կամ օգնականք՝ զորս ի կիրն արկաք, մանաւանդ թէ խմբագրեցաք իսկ ի նոցանէ, են՝ Թիլլմոն, Շթոլպերկ, Պռաթէլքամփ, Ռիթթէր, Ալզօկ, Ափորշէլ, Փերմանէտէր, Մէօլէր, Գֆէօլէր եւ այլք բազումք։

Ի դէպ է իսկ եւ իսկ նշմարել ընթերցանելեացն ինչ ինչ նոր ի պատմութեան տոհմային իրաց՝ եւ ըստ նիւթոյն եւ ըստ կերպարանացն։ Յայդ իսկ ածէր զմեզ հարկ պաշտամանն գրելոյ պատմութիւն տիեզերական։ Այս ինքն՝ ոչ ուրոյն ինչ ինքնագլուխ

դիտել զՀայոց պատմութիւն, այլ ի ճշմարիտ կայանսն՝ ի դիրս կարգի տիեզերական պատմութեանն զետեղել։ Ի դոյն հարկ էր այնուհետեւ զբովանդակն եւ զմասունս ընդ այնմ ամենայնի բերել ի կշիռ համեմատութեան, ընդ որում անկ էր նոցա միաբանել։ Յետ այնորիկ վասն որոշելոյ ինչ՝ կարեւոր պիտոյ էր զառանց աչառութեան քննադատութիւնն արկանել ի կիր եւ ջանալ ուղղել զայն ինչ՝ որում կարօտութիւնն եւ հնար գոյր ուղղելոյ։ Իսկ զճառս եկեղեցական իրաց եւ մատենագրութեան Հայոց այլում ընդարձակագոյն տեղւոյ եւ ժամանակի պահեմք։

Որպէս յայլում ամենայնի՝ նոյնպէս եւ ի սմին ոչ այլ ինչ կայր մեր ի մտի՝ բայց ջերմեռանդն սէր ճշմարտութեանն, այն՝ զի չճգնիմք զուր զարեգակնային ժամացոյց տիեզերացս ուղղել ըստ ժամացուցին զոր ի ծոցի մերում գտանեմք, այլ զսա մանաւանդ ըստ նմին յերիւրել՝ որչափ ինչ հնարն իցէ։ Սակայն եւ ոչ զայն ժպրհիմք ասել՝ թէ ամենայնիւ կատարեալ ինչ եւ անվրէպ առաջի ընծայեցաք, այլ զայս իմն բաւական համարիմք՝ եթէ զփուտ եւ զանհաստատ յատակն ի բաց պեղեցաք եւ զմասն մի ի հիմանցն զետեղեցաք։

Թողումք այսուհետեւ ընթերցանելեաց զայլն եւս ամենայն ընթացս մատենիս ինքնին առնուլ ի միտ եւ գտանել միանգամայն զօգուտն՝ որում ունիմք անվրէպ ակն, եթէ հաճեսցի ամենախնամն Տէր օրհնել զդոյզն վաստակ ձեռաց մերոց։ Առաւել ինչ քան զայս՝ ոչ Բարեբարն ազնուական պահանջէ եւ ոչ վաստակաւորն։

ՊԱՏԿԵՐ ՀԱՏՈՐՈՑՍ

ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՅԵՏ ՔՐԻՍՏՈՍԻ

ՄԻՋԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ի ԾՆԸՆԴԵՆԷ ՏԵԱՌՆ ՄԵՐՈՅ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՄԻՆՉԵՒ ՑԳՈՒՏ ԱՄԵՐԻԿԱՅ (1—1500)

Ա.

Յառաջնոյ ծննդենէ ցԿոստանդիանոս ցՄեծն (1—313 կամ 324, ժամանակ իբրեւ 300 ամաց)։

* *

Բ. Նուիրապետութիւն, խորհուրդք եւ կարգք եկեղեցւոյ:

Գ. Եկեղեցական մատենագրութիւն:

Բ.

Ի Կոստանդիանոսէ մինչեւ ցԿործանումն արեւմտեան տէրութեան Հռոմայեցւոց (313—480, ժամանակ մերձ 170 ամաց):

Ա. Կոստանդիանոս, նորոգ յարդարումն տէրութեանն — տիրել քրիստոնէութեան, հերձուած Դոնատեանց, Արիոս, Ժողով Նիկիայ Ա. Տիեզերական, Ս. Աթանաս (313—337):

Բ. Կոստանդիանոս Բ., Կոստաս, Կոստանդիոս, Յուլիանոս Ուրացեալ (355—363) — Յուլիոս, Լիբեր, Աթանաս, Հիլարիոս — Արիանոսութիւն, ժողով Սարդիկեայ (347), ժողովք Մեդիոլանու (355) եւ Արիմինեայ (359):

Գ. Յովիանոս, Վաղենտիանոս Ա. եւ Վաղէս, Գրատիանոս, Վաղենտիանոս Բ., Թէոդոս Ա. Մեծն (363—395) — Դամասոս, Բարսեղ, Ամբրոսիոս — Երկրորդ Տիեզերական Ժողով (381) — վախճան հեթանոսութեան եւ արիանոսութեան։

Գ. Արկադիոս եւ Ոնորիոս, Թէոդոս Բ., Վաղենտինիանոս Գ. (395—450) — Ոսկերբերան, Եպիփան, Յերոնիմոս, Թէոփիլոս — առաջին Որոգինեան դժուարութիւն — Օգոստինոս, Կիւրեղ Աղեքսանդրացի — Պեղագեան եւ Նեստորեան աղանդք — Երրորդ Ժողով Տիեզերական (431)

Զ. Հայաստան (եւ Պարսկաստան)

Ա. Տրդատ (Բ.) Խոսրով Բ. Տիգրան Բ. — Քրիստոնէութիւն. Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, Արիստակէս, Վրթանէս, Յուսիկ (253—352)

ԷՋ	ՏՈՂ	ՎՐԻՊԱԿՔ	ՈՒՂԻՂՔ
115	1	Տիգրան (Գ.)	Տիգրան (Դ.)
141	14	Ἰρηνάρχος	Εἰρηνάρχης
330	40	Գրիգոր	Գէորգ
399	32	Արտաբաւրիոս	Արդաբաւրիոս
412	33	Քղեղոն	Կղեղոն
428	30	Երանխտաէս Թաղ-մակերպարան	Երանխտաէս կամ Թաղմա-կերպարան
458	5	(253—352)	(253—350)
463	29	πολέμον	πολέμου
378	53	εἶκον	οἶκον
495	43	Arganena	Arzanena
„	44	Corduena	Carduena
524	21	(421)	(421, ըստ մերոցն՝ 419)
„	40	Արտաշէս Բ.	Արտաշէս Գ.
525	1	Արտաշէս Բ.	Արտաշէս Գ.
526	1	Յազկերտի Ա.	Յազկերտի Բ.
527	29	Թագաւորեցոյց	սակայն եւ յառաջ իսկ քան զայն՝ Թագաւորեցոյց
543	13	յԱսոմանց	յԱռանձարեանց
550	26 (յորէն. ենչ)	Վարա զվաղանեայ	Վարազվաղանեայ
„	41	ի զտոսա ձեռաց	զտոսա ի ձեռաց
564	5	Վեցերորդապետ	Եքսարք
564	50	πρωτεία	πρωτεῖα
567	49	Νάος	Ναὸς
568	15 (յորէն. ենչ)	որ է ի վեր է	որ է ի վեր

ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՅԵՏ ՔՐԻՍՏՈՍԻ

ՊԱՏԿԵՐ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՅԵՏ ՔՐԻՍՏՈՍԻ

ՄԱՂ ծանուցեալ իմն առ հասարակ է՝ թէ անպատեհ է կարգել զպատմութիւն ըստ բաժանման իւրաքանչիւր տարեաց, դարուց կամ ըստ իւրաքանչիւր ժամանակի թագաւորութեան անցնիւր թագաւորաց, այլ դիւրաղագոյն այժմ յանձնեցաւ հանուրց՝ զետեղել զպատմութիւնն ըստ բաժանման Միջոցաց [1], Շրջանաց կամ Եղանակաց [2] ժամանակի։

Շրջանն կամ Եղանակ անորիշ ինչ ընդարձակութիւն ժամանակի է որ ունիցի ինչ իւր սեպհական պատմական նկարագիր՝ որով յայտնի իսկ ընտրիցի ի ժամանակաց անտի որ յառաջ եւ յետոյ քան զինքն իցեն։ Վասն իրի՝ այսպէս բաժանման պատմութեան ըստ շրջանաց՝ հին եւ յառաջաւոր պատկեր է ինքն իսկ փոփոխումն աստիճանի կրթութեան մարդկան 1. ըստ քաղաքային եւ 2. ըստ եկեղեցական կենաց։ Այսպիսի շրջանք անդ առնուն սկիզբն ուր նիւթն պատմութեան, այս ինքն մարդն՝ յայլ իմն հանգամանս կենաց մտեալ՝ այլակերպ իմն այնուհետեւ երեւի եւ գործէ։ Այլ եթէ յոյժ իմն ընդհանրականագոյն եւ խորագոյն փոփոխումն հանգամանացն իցէ, շրջանն այն ընդհանրական՝ անուանի Միջոց կամ Անջրպետութիւն ժամանակի, եւ ընդ նովաւ կարգին բազում Շրջանք մանաւոր եւ մանր փոփոխմանց, որպէս եւ ընդ սոքիմբք շրջանք կարգին զատեալ այլ եւս Հատուածք՝ եւս իմն մանրագոյնն փոփոխմանց։

Ըստ համօրէն ընթացս պատմութեան յետ Քրիստոսի՝ դրեթէ առ հասարակ իմն սովորութիւն է այժմ բաժանել յերիս Միջոցս այլ եւ այլ Շրջանօք եւ Հատուածիւք՝ այսպէս.

Ա. Միջոցն ժամանակի է յորում տակաւին շահեալ տիրեն հռոմէական տէրութիւնն եւ յունական-հռոմէական հրահանգք եւ կրթութիւն. ըստ քաղաքային տէրութեանն մինչեւ ցկատարած Եերորդ դարու (1—480), իսկ ըստ եկեղեցական հանգամանաց՝ մինչեւ ցկատարած Էերորդ դարու (1—692)։ Ի սմին՝

1. ՇՐՋԱՆ. Յաւգոստեայ մինչեւ ցկոստանդիանոս զՄեծն եւ ցհրովարտակն նորա ի Մեդիոլանոն (1—313) կամ ցմիահեծան տէրութիւն նորա (1—324)։ — Ըստ եկեղեցական հանգամանաց՝ է ժամանակ հա-

1 Espace de temps. 2 Période.

տատութեան եւ տարածման քրիստոնէութեան, եւ պատերազմի եկեղեցւոյ՝ արտաքուստ ընդ հեթանոսաց՝ հալածանօք, եւ ի ներքուստ՝ ընդ Գիտաց կամ Գնոստիկեանց եւ ընդ Հակառակերրորդականաց:

2. ՇՐՋԱՆ. Ի Կոստանդիանոսէ մինչեւ ցկործանումն Արեւմտեան տէրութեան Հռոմայեցւոց (324—480): — Այս շրջան ըստ եկեղեցական հանգամանաց՝ ընդարձակագոյն իմն է եւ հասանէ ցկատարած 7երորդ դարու, որպէս ասացաւ, այս ինքն ցժողովն Հինգվեցեան (—692): Ի սմին շրջանի երեւեցաւ շար իմն հերետիկոսութեանց որովք պայծառագոյն եղն ի մէջ ներքին էութիւն եկեղեցւոյ եւ վարդապետութիւն նորա վասն Երրորդութեանն Աստուծոյ եւ վասն անձինն Քրիստոսի եւ վասն շնորհաց. բովանդակեալ յօրինեցան պայման եկեղեցական առաջնորդութեան եւ գեղեցիկ իմն կարգք աստուածեղէն պաշտամանց. ծաղկեցան հարք եկեղեցւոյ եւ վանականութիւն: Ջնջեցաւ ամենեւին հեթանոսութիւն ի Հռոմէական պետութեան, բայց եւ ի Մահմետականութենէ մնասեցաւ կաթուղիկէ եկեղեցի:

Բ. Միջոցի ժամանակի (480—1300) է՝ յորում կանգնեցան կացին Գերման եւ Սլաւ տէրութիւնք ի վերայ աւերակաց Արեւմտեան տէրութեան Հռոմայեցւոց եւ շրջեցին ի սեպհական տոհմային կերպարանս զյունական-հռոմէական հրահանգսն: — Իսկ ըստ եկեղեցական հանգամանաց՝ դայեակ սնուցիչ եղեւ նոցա եկեղեցի եւ ստացաւ ճոխութիւն մեծ ի միջի նոցա, եւ անձկագոյնս ոգեխառնեցաւ նա ընդ տէրութեան մինչեւ ց16երորդ դար: — Այս միջոց ժամանակի կոչի բուն Միջին Ժամանակ: Ի սմին՝

1. ՇՐՋԱՆ. Ի գաղթականութենէ Գերման եւ Սլաւ ազգաց կամ ի կործանմանէ Արեւմտեան տէրութեան Հռոմայեցւոց մինչեւ ցԳրիգոր Է. քահանայապետ (1073) կամ ցարշաւան Խաչակրաց յԱրեւելս (1095):

ա. Հատուած. Ի կործանմանէ Արեւմտեան տէրութեան Հռոմայեցւոց մինչեւ ցԿարողոս ցՄեծն կամ ցնոր արեւմտեան կայսրութիւն (480—768): — Ըստ եկեղեցական հանգամանաց է ժամանակ՝ երկրորդ յաղթութեան կաթուղիկէ եկեղեցւոյ՝ զոր յաղթեաց արիանոսութեան եւ հեթանոսութեան գերման ազգաց:

բ. Հատուած. Ի Կարողոսէ Մեծէ մինչեւ ցխաչակիրս կամ ցԳրիգոր Է. (768—1073 կամ 1095): — Ըստ եկեղեցական հանգամանաց նշանաւոր է բաժանումն Յունաց ի կաթուղիկէ եկեղեցւոյ:

2. ՇՐՋԱՆ. Ի խաչակրաց մինչեւ ցգիւտ Ամերիկոյ (1095—1492) կամ ցսկիզբն Արեւմտեան հերձուածոյ (1073—1517):

ա. Հատուած. Ժամանակք խաչակրաց եւ բուն ծաղկեալ ժամանակ Միջնոյն ժամանակի, քահանայապետք ի մեծի բարձրութեան, ասպետութիւն, վանական կարգք, դպրոցականութիւն եւ խորհրդականութիւն, գթացի շինուածք տաճարաց, եւ այլ եւ այլ աղանդոց երեւել (1095—1300):

բ. Հատուած. Ժամանակն մինչեւ ցգիւտ Ամերիկոյ եւ ցհերձուածն մեծ (1300—1492 կամ 1517): — Նուազումն աշխարհական ճոխու-

թեան քահանայապետաց, եւ սովորութիւնք ինչ ժամանակին չարաչարք, աճմամբ աղանդոց: Ժողովք Պիսայ, Կոստանդիայ, Բասիլիայ, Փերրարայ, Փլորենտիայ եւ Լատերանու՝ մասամբ իմն միայն վճարեցին զբարւոք կարգաւորութեանն նորոգումն:

Գ. Միջոց ժամանակի (1492 կամ 1517—1848), յորում սկիզբն առնու նոր քաղաքականութիւն, նոր օրինակ պատերազմի, ընդարձակութիւն վաճառականութեան յետ գիւտին Ամերիկայ եւ ճանապարհի Արեւելեան Հնդկաց. ազդեցութիւն արուեստի տպագրութեան եւ ծաղկումն գիտութեանց եւ արուեստից: — Իսկ ըստ եկեղեցական հանգամանաց՝ լուծումն անձկագոյն կապոյ եկեղեցւոյ ընդ տէրութեան, եւ աղանդն Բողոքականութեան: — Նոր ժամանակ: Ի սմին՝

1. Շրջան. Ի գիւտոյ անտի Ամերիկայ եւ ի սկսանելոյ Բողոքականութեան մինչեւ ցՎեստփաղեան խաղաղութիւնն (1492—1648):

2. Շրջան. Ի Վեստփաղեան խաղաղութենէ մինչեւ ցգաղղիական յեղափոխութիւնն (1648—1789):

3. Շրջան. Ի գաղղիական յեղափոխութենէ մինչեւ ցընդհանրական յեղափոխութիւնն Եւրոպայ (1789—1848): — Նորագոյն ժամանակ:

ա. Հատուած. Բուն ժամանակ յեղափոխութեան մինչեւ ցխաղաղութիւնն Պարիսայ եւ ցժողովն Վիեննայ (1815):

բ. Հատուած. Ի ժողովոյն Վիեննայ ցգաղղիական յեղափոխութիւնն 1830 ամին:

գ. Հատուած. Ի յեղափոխութենէ անտի մինչեւ ցհասարակաց յեղափոխութիւն Եւրոպայ (1848): — Ամենեւին նոր ժամանակ:

ՄԻՋԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՑՕՂԵՑԷՔ ԵՐԿԻՆՔ Ի ՎԵՐՈՒՍՏ, ԵՒ ԱՄՊՔ ՑՕՂԱՍՑԻՆ ԶԱՐԴԱՐՆ, ԲԱՑՑԻ ԵՐԿԻՐ ԵՒ ԲՂԽԵՍՑԷ ԶՓՐԿԻՉՆ, ԵՒ ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՌՀԱՍԱՐԱԿ ԾԱԳԵՍՑԷ:

ԵՍԱՅԻ ԽԵ. 8 (ԸՍՏ ԵԲՐ.):

ԱՅՆ ՀՕՐ ԻՆՔՆԻՆ Է ԵՒ ԲԱԶՈՒԿ՝ ՄԻԱԾԻՆՆ ՔՐԻՍՏՈՍ. ՆՈՎԱՒ ՀԱՍՏԱՏԵՑԱՒ ԱՄԵՆԱՅՆ ԻՆՉ ՈՐ ԻՆՉ ՅԵՐԿԻՆՍ ԵՒ ՈՐ ԻՆՉ ՅԵՐԿՐԻ, ՀԱ՛ՐԿ ԷՐ ԶԻ ՆՈՎԻՆ ՍՐԲԵՍՑԻՆ ՈՐՈՎ ԵՂԵՆ ԵՒ ՀԱՍՏԱՏԵՑԱՆ:

Ս. ԳՐԻԳ. ԼՈՒՍԱՒ. ԱՌ ԱԳԱԹ. (ԸՍՏ ՉԵՌԱԳՐ.):

ՄԻՋԻՆ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ի ԾՆՆԴԵՆԷ ՏԵԱՌՆ ՄԵՐՈՅ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՄԻՆՉԵՒ ՅԳԻՒՏ ԱՄԵՐԻԿԱՅ

(1—1500)

Ա

ՅԱՒԳՈՍՏԵԱՅ ՄԻՆՉԵՒ ՅԿՈՍՏԱՆԴԻԱՆՈՍ ՅՄԵԾՆ
(1—313 ԿԱՄ 324, ԺԱՄԱՆԱԿ ԻԲՐԵՒ 300 ԱՄԱՑ)

Ա

ՅԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍ

Ծնունդ նորա եւ կեանք եւ վերջացումն (1—34)։

1

ԱՏԱՔ անցաք ընդ մեծատարած դաշտս չորեքհազարամեայ պատմութեան՝ յորում նշմարեցաւ մարդկութիւնն ի միոջէ արմնէ ի տոհմ, ի ցեղ, յազգ եւ առհասարակ իսկ ի մարդկեղէն բազմօրեւոր սերունդ եկեալ[1]։ Այլ յետ անկման առաջնոյ հօրն իւրոյ ըստ մարմնոյ՝ բնաւ ուստի՞ կայեր ունել մարդկութիւնն գոյութիւն կամ սերունդ կամ պատմութիւն, թէ ոչ յերկրորդ հօրէ անտի իւրմէ ըստ հոգւոյ, որ խոստացեալ էր անդէն իսկ իսկըզբանն[2]։ Որպէս յառաջնոյ անտի Ադամայ եւ յետ փրկութեանն դատապարտութիւն եւ մահ սերընդեամբ յերկարեալ ձգի յառաջ կոյս, այսպէս յերկրորդն Ադամայ եւ յառաջ քան զփրկութիւնն՝ կանխեալ ընթանային փրկութիւն եւ կեանք՝ յետս կոյս[3]։ Սակայն հարկ էր լուսոյն՝ որ ի խաւարի անդ լուսաւոր էր[4], իբրեւ միջնորդաւ իմն՝ որպէս թէ լուսնով՝ (բնականն յայտնութեամբ ի հեթանոսսն եւ յաւելուածով օրինական յայտնութեան ի մէջ եբրայական ազգին) անցանել միանգամ ի տիւ՝ զի տացէ ինքն ինքեամբ առանց միջնորդի զլուսաւորութիւնն, եւ յայտնել միանգամ պատարագաւն առ ի քաւութիւն ամենայն իսկ ժամանակաց[5]։ Նմին իրի իբրեւ ի վախճանել իմն էր այն ժամանակ որ էր առհմանեալ յաստուածեղէն բարութենէ անտի եւ յիմաստու-

1 Գործ. Ժ. 26.
2 Ծնն. Գ. 15.
3 Հռոմ. Ե. 12 եւ 17.
4 Յովհ. Ա. 4, 5.
5 Եբրայ. Թ. 26—28.

թենէ յառաջել իբրեւ գիշեր՝ նախ քան զլոյս[1] եւ իբրեւ զձմեռն՝ յառաջ քան զամառն, անդէն այգ իմն զհոգիգնաւ պատմութեան երեւէր, եւ շնչէին հողմք ջերմագինք: Այնպէս զի զվերջին ժամանակս հեթանոսութեանն եւ հրէութեան յղի իմն տեսանեմք, եւ զմարդկութիւնն համօրէն ի մօտոյ կամ ի հեռաստ, ի ներքուստ կամ արտաքուստ, գիտութեամբ կամ յանգէտս պատրաստեալ առ Փրկիչ անդր նշմարեմք:

2. Հռոմ կենդրոն եւ միջնամայր համօրէն սահմանաց յԵփրատայ մինչեւ ցԴանուբ եւ ցՀռենոս, եւ ի հաղորդութեան ընդ ամենայն կողմանց տէրութեանն՝ բովանդակեալ ունէր զամենայն մեծութիւն եւ զգեղեցկութիւն հնոյ աշխարհին: Անդ առաքէին հրամանատարք ազգի ազգի անուանք յիւրաքանչիւր նահանգաց. գունդք գունդք զօրականաց ունէին զնոսա ի հարկի եւ ի հնազանդութեան եւ ի կարգաւորութեան. եւ արգասիք չքնաղ իբրեւ զՀռոմայեցիս ի հնութեան՝ իրաւագիտութեամբն եւ աջողակութեամբ կամ արուեստիւն իշխելոյ: Ի գլուխ ամենայնի անցեալ կայր ինքնակալ Օկտաւիանոս Օգոստոս (յամէ 30 նախ քան զՔրիստոս), առ որով տիրեալ էր ընդ տիեզերս խաղաղութիւն եւ աղխեալ փակեալ մեհեանն Յանեայ: Ծաղկէր համաշխարհական առեւտուր վաճառաց, զի ընդ միով իշխանութեամբ մտեալ՝ բարձեալ էին խափանիչք սահմանին, եւ ծով սրբեալ ի հինից: Արուեստք եւ գիտութիւնք Յունաց որ առ Մակեդոնացւովքն (յամէ 300 նախ քան զՔր.) տարածեալ էին յԱսիա, յԵգիպտոս, եւ վաղ քան զայն՝ յԻտալիա եւ ի հարաւային Գաղիա, առ Հռոմայեցւովք՝ սփռեցան այն եւ յԱփրիկէ եւ յարեւմտեան Եւրոպէ: Հասարակաց դպրոցք ճարտարխօսութեան եւ փիլիսոփայութեան ծաղկէին յԱղեքսանդրիա, յԱնտիոք, ի Տարսոն, յԵփեսոս, յԱթէնս, ի Կորնթոս, որպէս եւ ի Գաղիա, ի Սպանիա, ի Լուսիտանիա եւ ի վերին Իտալիա: — Յարեւելս Հռոմէական պետութեանն մինչեւ ցեզերս իսկ Տիգրիս գետոյ՝ հնչէր յունական լեզու, իսկ յարեւմուտս՝ հռոմայեցի լեզու. բայց ամենայն այր երեւելի հռոմայեցի՝ զերկոսին գիտէր:

3. Այլ "Հռոմ ի տիրելն իւրում համօրէն ազգաց՝ ծառայէր ամենայն ազգացն մոլորութեանց" (Ս. Լեւոն Մեծն): Խառնեցան ի պաշտամունս Հռոմայեցւոցն եգիպտական պաշտօն անասնոցն, աստեղապաշտութիւն Քաղդեայցն եւ Փիւնիկեցւոց եւ մոգակրօնիկն պաշտօն: Բայց սակայն որպէս առ Յունաց[2] նոյնպէս եւ առ Հռոմայեցւոց քայքայեալ էին հաւատք առ կրօնս բազմաստուածութեան առասպելաբանութեանն. "Չիք ոք պատանի ի պառաւանց, ասէ Կիկերոն, որ հաւատայցէ առասպելին Տարտարոսի եւ վայելչութեանցն Եղիսիոնեայ". եւ դարձեալ թէ "Չէ

1 Բ. Պետ. Ա. 19: Հռոմ. ԺԳ. 12: 2 Տես Հատ. Ա. եր 476—477:

մարթ երկուց հաւաղկոտաց միմեանց պատահել եւ չժպտել»։ Փիլիսոփայութիւն որ այնպէս գեղեցիկ գիւտիւք զկրօնս բազմաստուածութեանն կործանեաց՝ չկարէր կանգնել ինչ ընդ այնր. եւ բարոյական վարդապետութիւն զոր Ստոյիկեանքն մանաւանդ (Սենեկա, Դիոն Պրուսիացի եւ Էպիկտետոս) ուսուցանէին՝ գրգռէր քան զարմանս ինչ այլ ոչ նմանողութիւն, մանաւանդ վասն զի վարք վարդապետացն հակառակ վարդապետութեանն էին, եւ չգոյր ճոխութիւն որ յայնչափ այլ եւ այլ կարծեաց որոշէր զմիայնն ճշմարիտ[1]։ Պղատոն իշխան փիլիսոփայիցն հեթանոսաց՝ «Դժուարին է, ասէր, գտանել զԱստուած, բայց անհնարին՝ յետ գտանելոյ՝ ամենեցուն ծանօթ զնա կացուցանել»։

Եւ այնպէս վատթարել սկսան բարք. Հռովմայեցիք յետ անկանելն Կարքեդոնի՝ ինքեանք յիւրեանց ազգին այնուհետեւ սկսան մոլեգնել քաղաքային խռովութեամբք, ապստամբութեամբք, թշնամբք, հրով եւ սրով։ Ապա եւ ատենաբանապատկացն կորնչէր ազատութիւն ժողովրդեանն. լոկ պատկերք Պրիապեայ, Պանեայ, Աստղկան կանգնեալ ամենայն ուրեք, եւ անամօթ խաղք թատերանաց՝ ի բնակաւորացն ի չբնակաւորս գրգռէին[2]։ Առանձինն իսկ Յունաց էր մանաւանդ աղծութիւն հակառակ բնութեան եւ անխիղճ համարձակութիւն[3]։

Ռամիկք եւ բազմագոյնք իսկ, քանզի չէր իսկ ճանաչել պատկերն Աստուծոյ ի նոսա, զի էին զժկամակութեամբ ընդ իրեանս, եւ համարէին մխիթարութիւնս ինչ գտանել եւ յոյս նորոգման ամենայնի՝ ոմանք ի խորհուրդս ծածուկս, ոմանք (որպէս Պղատոնականքն եւ Ստոյիկեանք) ի սկզբան դարու իւրք զոր մտաւ իմն համարէին, եւ Վիրգիլ երկեալ հաւեալ ցուցանէր զերանելի դարն դարուն՝ զորմէ կարապետեալ էր կանխագոյն Կումէացին Սիբիլլա[4]։ Գրգռէին իղձք եւ ցանկութիւնք եւ այլովք յուսալից համբաւովք թէ գալոց է իշխան ի Հրէաստանէ իշխել եւ փրկել[5]։

1 Պղատոն ի Փեդոնին ասէր «Չէ հնար ունիմք ստուգագոյնս ինչ եւ անկասկածագոյնս ամփոփել հաստատել՝ թէ ոչ հաստատութիւն ունիցուք ի բանէ իմեքէ աստուածեղինէ»։

2 Հռոմ. Ա. 21—32։ Տես եւ Սենեկա վասն ցասման Բ. 8։

3 Մինչեւ ասել Պողիբեայ զան յունի՝ «Ոչ է յայն ազգ հրապարակաւ տասն մաքսահաւ տայցէ տասն կնքովք եւ տասն քսան վկայից՝ առկայն եւ այնպէս ոչ որ յանձն առնու տաղանդ մի ոսկւոյ հաւատալ նմա, ուր զործակալք Հռովմայեցւոցն վասն երդմանն՝ բազում իսկ յանձնառութիւն զրամոց մեծաւ հաւատարմութեամբ արկանեն ի կիր»։

4 Եհաս արդ այն վերջին դար Կումէականն ըղձութեան,
Մեծ ի նորոյ ծընանի յաւիտենից շար եւ առաջին,
Արդ իսկ եւ կոյսն անդրէ դառնայ, դառնան Կռոնեան ժամանակք,
Արդ նոր յերկնուստ ի վերուստ առաքի զարմ եւ զաւակ։
Այլ լեր պարկեշտ Լուկինա, ծնելոյ մանկանն հովանի
Որով գարուն երկաթոյ՝ նախ կատարած եղանի,
Եւ ընդ աշխարհ ամենայն կանգնի կոյս ազգ ոսկեղէն.
Քոյն աւադիկ Ապողոն թագաւորէ իսկ արդէն։
Վիրգ. Անդէօրդական Դ. 4—10։

5 «Յաճախեալ էին ընդ ամենայն արեւելս հին եւ հաստատուն կարծիք եթէ այսպէս հրամանք լինել եցեն զի ընդ այն ժամանակս ելեալք ի Հրէաստանէ առնլոց են ի բուռն զիշխանութիւնն»։ Սուետոն ի վարս Վեսպասիանի. 4։ — «Բազումք այսպէս հաւա-

2

Ի սոյն նպաստ լինէին Հրեայք․ քանզի հազարաւորք ի նոցանէ ցրուեալ էին ի Բաբելոնի, ի Մարաստանի, ի Հայաստանի․ առ Աղեքսանդրիւ երթեալ էին գաղթական յԵգիպտոս եւ առեալ իրաւունս քաղաքակից հաւասարութեան ընդ Յունաց, եւ յետոյ առ Լագոսն Պտղոմեաւ անցին այլ եւս գաղթականք․ յԱսորիս մեծարեաց զնոսա Անտիոքոս Նիկատոր, ետ իրաւունս քաղաքակից հաւասարութեան յԱնտիոք ընդ Մակեդոնացւոց․ ի Փռիւգիա եւ ի Լիւդիա 2000 երդս առաքէր Անտիոքոս Մեծն, եւ անտի սփռեցան ընդ այլ եւ այլ կողմանս Փոքրն Ասիոյ եւ ի Յունաց աշխարհ։ Ի Հռոմ առաքեցան նախ ի Պոմպէէ իբրեւ գերիք, այլ ապա ազատութիւն գտեալ՝ կալան զմեծ ինչ կողմն քաղաքին ի բնակութիւն, եւ Յուլիոս Կեսար տայր հրաման շինելոյ ժողովրդարանս, եւ առ Օգոստեաւ (ըստ Փիլոնի) յամենայն իսկ աշխարհին Իտալիացւոց կային բազմամբոխ Հրեայք։ Նմին իրի եւ բազումք ի հեթանոսաց բարեբարոյից յարեցան ի նոսա կամ իբրեւ "եկամուտք դրան,, (որք ի բաց կային ի հեթանոսական կարծեաց եւ ի բարոյից), եւ կամ իբրեւ "եկամուտք իրաւանց,, (որք առնուին յանձն եւ թլփատել եւ պահել զօրէնսն Մովսիսի)։

Այս ամենայն Հրեայք որք այնու զի արտաքոյ քան զՊաղեստին էին՝ կոչէին "ի սփիւռս ազգաց,,․ էին ի հաղորդութեան ընդ քաղաքին Երուսաղեմացւոց եւ հնազանդէին եկեղեցական ատեանցն որ անդ, եւ ամ ըստ ամէ տային զհարկ տաճարին "զերկդրամեանն,,, առաքէին սակս պատարագս ի տաճար անդր, եւ ինքեանք գային անդր պանդխտութեամբ բազում անգամ։

Սակայն եւ հեթանոսք գործեցին ազդեցութիւն ի վերայ նոցա՝ յունական բարուքն եւ գիտութեամբ եւ լեզուաւ։ Բայց այս մանաւանդ ընդ այն Հրեայս անցանէր որ յԵգիպտոսն էին․ որոց հարկ իսկ լինէր ունել զթարգմանութիւն գրոց սրբոց ի յոյն լեզու՝ զԵւթանասնից՝ զոր եւ աստուածեղէն իմն ազդեցութեամբ թարգմանեալ համարեցան[1]։ Նա աւանիկ առ սկիզբն ի նոսա առանձինն իմն փիլիսոփայութիւն կրօնից ըստ օրինակի պիւթագորական-պղատոնական վարդապետութեանց․ կատարեալ յօրինիչ այսր ճանաչի Փիլոն († 40 յետ Քր․)։ Կամէին այլաբանական եւ խորհրդական մեկնութեամբք գրոց սրբոց միաբանել իմն զգիրս ընդ պղատոնական տեսլեանց։ Այնպէս իմն բարձրութիւն համարէին Աստուածութեան՝ զի անհնարին իսկ իցէ նմա խառնել կամ հպել յիրս աշխարհիս, այլ թէ միջին ինչ էութիւնք (Λόγος, Բանն կամ Բանք) ելանիցեն յԱստուծոյ անտի ի յօրինուած աշ-

նեալ էին՝ թէ ի հին մատեանս քահանայից կայցէ գրեալ թէ անդէն ի նմին ժամանակի զօրանալոց են արեւելք եւ ելեալքն ի Հրէաստանէ առնլոց են ի բուռն զտէրութիւնն,,։ Տակիտ․ պատմ․ Ե․ 13։

1 Տես Հատ. Ա. եր 478։

խարհիս։ Այլ ևս մասն Հրէից յԵգիպտոս նուիրեալ էր զանձն ի վարուց զգաստութիւն, որ թերապևտքն կոչէին. հռչակաւոր էր մանաւանդ ընկերութիւն ինչ Հրէից առ Մերիս լճիւ մօտ ի Մեմփիս, որք առանձինն յիւրաքանչիւր խցկունս[1] բնակէին, կերակրեալ հացիւ և ջրով և կրթելով ի պահս։

2. Բայց և անդէն ի մէջ Հրէիցն Պաղեստինացւոց ի ժամանակի երկայնաձիգ քաղաքային գժտութեանցն՝ յօրինեալ էին կրօնական իմն կուսակցութիւնք։ Փարիսեցիք օրինական կողմանն պաշտպանիչք էին և հնութեանց և աւանդութեանց նախանձաւորք՝ համարելով զատոս մասն ամբողջացուցիչ գրոց սրբոց, մինչև կապել ևս զանձն ի նշանագիրս նոցա և յարտաքին ինչ ձևս, թէպէտ և բազումք ընդ լաւագոյն մասինն ևեթ զհետ երթային վարդապետութեանն նոցա, որպէս Նիկոդեմոսն և Գամաղիէլ և այլք։ Իսկ կողմն Սադուկեցւոց՝ հայեցեալ թէ կարօտ իմն է ժամանակն նորոգութեան իմիք՝ ձեռն արկին իւրեանց իշխանութեամբ զայն վճարել, և թէպէտ զայլ ևս գիրս իբրև միաբանս ընդ 5 գրոցն Մովսիսի ընդունէին, բայց զաւանդութիւնս և զսովորութիւնս օրինաց չգրէին ինչ մեծ։ Ուրացան զանմահութիւն ոգւոյ և յայն սակս և զվարձս և զպատիժս յետ մահու և զլոյս յարութեանն. թուի թէ յուրաստ էին և ի հրեշտակաց և յոգւոց և մանաւանդ ի սատանայէ[2], և այսպէս ամենեքին յերկրաւորս ընկղմեալ։ Ոչ ինչ հաղորդութիւն ունէր ընդ նոսա միւս ևս կողմն Եսսենացւոց կամ Եսսէացւոց որ յարեւմտեայ եզերս Մեռեալ ծովուն բնակեալ էին միայնացեալ ի հրահանգս կրթութեան վարուց, պարապեալ ի մշակութիւն, ի հովուութիւն, ի ձեռագործս, մանաւանդ ի բժշկութիւն. (ըստ Փիլոնի) մասնաւոր իմն պաշտամամբք կամեցեալ պաշտել զԱստուած՝ ամենեքին ի բաց թողին զպաշտամունս զոհից, ունէին զինչս հասարակաց, և էին բաժանեալ ի 4 կարգս։ — Սակայն երեքին ևս ջոկքս չկարէին ինչ օգուտ ժողովրդեանն գործել՝ արտաքին սրբութեամբն, անխտիր կրօնիւք և առանձնական մենութեամբ։ — Գաղիլեացիք (կամ Գաւղոնացիք) էին մոլեգին նախանձաւորք քաղաքային ազատութեան. նոքին հակառակ Հերովդիանոսքն ստրուկք և ողոքիչք ազգայնոյն Հերովդի որ իբրև սիրելի և բարեկամ Օգոստեայ տիրէր ի վերայ նոցա բռնաւորութեամբ (յամէ 37 նախ քան զՔր.)։

Իբրև պսակ ամենայնի էր ընդ միմեանս հակառակութիւնն Հրէից և Սամարացւոց։ Սոքա յետ մերժելոյ ի Հրէից դարձելոց ի գերութենէ վասն կռապաշտութեանն իւրեանց՝ յետուստ ուրեմն արարին նորոգութիւն պաշտամանցն իւրեանց ի ձեռն Մանասէի քահանայի աքսորելոյ ի Հրէից՝ որ եւս նոցա միւսանգամ

1 Σεμνεῖον, μοναστήριον. 2 Գործ. ԻԳ. 8։

զհինգ մովսիսեան գիրսն, եւ հրամանաւ Դարեհի Բ. Հարճ-որդւոյ արքայի Պարսից (423—404 նախ քան զՔր.). շինեցաւ տաճար ի Գարիզին լերին, եւ կարգեցաւ քահանայութիւն ի ղեւտական ցեղէ[1]: Բայց պաշտամունք նոցա բազում իւիք օտար ի Հրէիցն էին, զ5 գիրսն Մովսիսի եւեթ ընդունէին, միայն զԳարիզին լեառն համարէին տեղի երկրպագութեան Աստուծոյ[2]. բայց ակն ունէին եւ նոքա Մեսիային: Ազգքն երկոքին անհաշտք կռուոց տային միմեանց անուանս թշնամանաց[3], չառնէին հաղորդութիւն, չտային վասն[4], եւ ի ճանապարհորդելն իսկ իւրեանց խորշէին ան-ցանել ընդ սահմանս իւրեանց: (Այսմ ամենայնի ընդդէմ դարձաւ Քրիստոս եւ բանիւ[5] եւ գործով[6]):

Յայսպիսի կրօնական շփոթութեանցն միջի, յորս էին յա-րեցաւ քաղաքային հակառակութիւն եւ երկիւղ ի Հռովմայե-ցւոցն, գրգռեալ զայրացեալ ի նոսա յոյս եւ ցանկութիւն լաւա-գունի իրիք նեղքին եւ ապագային փոփոխման՝ զորոյ զժամանակն ամենեքին գիտէին թէ մօտ է՝ յԱստուծոյ իսկ պատգամացն ու-սեալ, սակայն բազումք իբրեւ երկրաւոր փառաւորութեան ու-նէին այնմ ակն:

3

Իբրեւ 4000 ամք անցեալ էին յորմէ հետէ տուեալ էին աւետիքն միսիթարութեան առաջին հօրն եւ մօր մարդկութեան յորժամ անկանն[7]. յետ 2000 ամաց երկրորդեաց Աստուած զնոյն աւետիս Աբրահամու[8], նոյնպէս եւ Իսահակայ[9] եւ Յակոբայ[10], որում եցոյց իսկ Աստուած թէ յորմէ որդւոյ յորդւոց նորա իւ-րոց գալոց իցէ "ակնկալութիւնն ազգաց": Յառաջ իսկ քան զմտանելն ի Քանան՝ յիշեցուցանէր Աստուած Մովսիսիւ անուանեալ մարգա-րէին զոր յարուսցէ ի միջոյ նոցա[11]: Բայց լուսաւորագոյն քան զնոյն նշմարէր Դաւիթ[12]: Այլ առաւել յաճախագոյն եւ յայտ-նագոյն բարբառէին մարգարէութիւնքն յորժամ երթայր եւ նուազէր ի փառաւորութենէ տունն Դաւթի. միսիթարէին զժո-ղովուրդն մարգարէքն յուսով բարութեանց՝ զոր բերիցէ Մեսիայն, յիշատակեալ միանգամայն լուսաւորութեամբ զանցս եւս կենաց նորա, եւ զայս մանաւանդ յորժամ վտարանդեալ ի գերութեան էին Իսրայէլացիքն: Այսպէս ի յաճախել ժամանակեան նեղու-թեանցն՝ պահէր եւ զօրանայր եւս քան զեւս ակնկալութիւն այնր

1 Տես Հնախ. Ա. ԺԸ 360:
2 Յովհ. Դ. 19...:
3 Սիր. Ծ. 28: Յովհ. Ը. 48:
4 Ղուկ. Թ. 53:
5 Ղուկ. Ժ. 25—37:
6 Յովհ. Դ. 4...: Ղուկ. Թ. 52:
7 Ծնն. Գ. 15:
8 Ծնն. ԺԲ. 3. ԺԸ. 18. ԻԲ. 18:
9 Ծնն. ԻԶ. 4, 5. ԻԸ. 14:
10 Ծնն. ԽԹ. 14:
11 Երկր. օր. ԺԸ. 15: Տես եւ Յովհ. Ե. 46:
12 Սաղմ. Բ. ԽԴ — 8, 18. ՃԹ: Տես եւ Մատթ. ԻԲ. 43 — 45: Գործ. Բ. 25, 26: Եբր. Ա. 5, 13. Ե. 6. Թ. 13:

որ Փրկչին լինելոց էր[1]։ Այլ յետ Մաղաքեայ լռեալ դադարեալ էին մարգարէութիւնք ամս իբրեւ 400։

2. «Իբրեւ եկն եհաս լրումն ժամանակի՝ առաքեաց Աստուած զՈրդի իւր՝ որ եղեւ ի կնոջէ եւ եմուտ ընդ օրինօք, զի որ ընդ օրինօքն իցեն զորդեգրութիւն ընկալցին»։ Այլ պարտ էր նմա ոչ ըստ սովորական ընթացից բնութեան ծնանել, այլ որպէս առաջին մարդն՝ նոյնպէս եւ սա անմիջնորդական իմն արարչութեամբ ածեալ ի գոյութիւն ըստ մարմնոյն՝ ի մարմնոյ եւ յարենէ անարատ Կուսին՝ ուստի սահմանեալ էր նմա յղանալ եւ ծնանել[2] ի Բեթղահեմ Հրէաստանի[3], յետ տալոյ աւետիս Կուսին Մարիամու ի տանէ Դաւթի ի Նազարէթ ի ձեռն հրեշտակի թէ նա ընտրեցաւ յղանալ եւ ծնանել զՄիածինն Հօր՝ Հոգւովն սրբով[4]։ Անդէն հեթանոսական իշխանութիւնն յանդէտս լինէր սպասաւոր խորհրդոցն Աստուծոյ՝ կոչելով ի սահմանեալ ժամանակին զԿոյսն ի Բեթղահէմ վասն աշխարհագրի ընդ աղքատ հիւսանն Յովսեփայ ի տոհմէ Դաւթի որ խօսեալն էր նմա[5]։ Անդ ծնաւ Կոյսն ի գոմս ուրեք զՄանուկն զարմանալի զոր անուանեալ էր մարգարէն Աստուած, հզօր, հայր հանդերձելոյ յաւիտենին եւ իշխան խաղաղութեան[6]։ Իսկ Կոյսն երանելի ոչ երբեք յղացաւ այնուհետեւ ի սուրբ արգանդին, ուստի եւ անդրանիկն անուն զոր վասն Քրիստոսի ասեն Մատթէոս եւ Ղուկաս, այսչափ միայն յայտ առնէ թէ չէր եղեալ Մարիամու այլ որդի յառաջ քան զայն. իսկ անուանեալ եղբարքն Քրիստոսի[7] ըստ եբրայական բարբառոյ ազգականս նշանակեն։

Ըստ նմին զարմանալի էր եւ որ ինչ առ ծննդեանն դիպեցաւ. երեւեցան հրեշտակք իբրեւ ի գոհութիւն փրկութեանն

1 Եսայի (750 նախ քան զՔր.)։ Թ. 2, 6, 7. ԺԱ. — 10. ԽԲ. — 9. ԽԵ. 8... ԽԹ. — 13...։ Երեմիա (650). ԻԳ. 5, 6. ԼԳ. 14 — 16։ — Դանիէլ († 536) Թ. 24—27։ Ուր պատմէ կանխագոյն թէ (հրապարակաւ) գալուստն Քրիստոսի կամ Օծելոյն լինի յետ 69 եւթներորդաց, այս ինքն 483 ամաց, համարելով զամսն զայնոսիկ յելից անտի հրամանին վասն շինութեանն Երուսաղէմի, որ չէ առաջինն ոչ հրամանն Կիւրոսի (Եզր Ա. 2, 3), ոչ Դարեհի Վշտասպեան (Եզր Զ. 6—11) եւ ոչ Երկայնաձեռնն Արտաշէսի յ7երորդ ամի թագաւորութեան իւրոյ (Եզր Է. 12—26), որք ոչ վասն շինութեան Երուսաղէմի էին, այլ հրամանն զոր հան նոյն Արտաշէս ի 20երորդ ամի թագաւորութեան իւրոյ։ Ուստի ի 20երորդ ամէ թագաւորութեան սորա որ է (ըստ ոմանց) 453 ամն յառաջ քան զՔր. ըստ հաշուականաց թուականին եւ 299 ամն շինութեանն Հռոմայ՝ մինչեւ ց15երորդ ամն Տիբերեայ կայսեր, այս ինքն ցամն Հռոմայ 782, յորում եղեւ հրապարակական գալուստ կամ յայտնութիւնն Քրիստոսի (Ղուկ. Գ.), անցին ճշգիւ 69 եւթներորդքն կամ ամքն 483. եւ ի կէս 70երորդ եւթներորդին (7 ամաց) այս ինքն յետ 3 կամ 4 ամաց լինելոց էր սպանումն Օծելոյն։ — Վերջին ի մարգարէից անտի գերութեան ժամանակին եր Եզեկիէլ (600) ԼԴ. 11 — 16, 23։ Յետ դարձի գերութեանն Զաքարիա (520) Թ. 9, 10. ԺԲ. 10. ԺԳ. 6. եւ Անգէ (520) Բ. 8. 10, որ փառաւորագոյն զերկրորդ զշինեալ տաճարն քան զառաջինն [illegible] ցուցանէր՝ յայտ արարեալ թէ անդէն երեւելոց է «ցանկալին հեթանոսաց»։ Մաղաքիա վերջին ի մարգարէից (412 — 408) ճշգիւ յայտ առնէր, Գ. 1 — 4. Դ. 5, 6։

2 Եսայ. Է. 14։

3 Միքիա Ե. 2. զոր եւ քննեալք իսկ Հրեայք հարցեալ ի Հերովդէէ՝ ի նոյն ածին. Մատթ. Բ. 5, 6։

4 Ղուկ. Ա. 26...։ Յովհ. Ա. 13։

5 Ղուկ. Բ. — 5։

6 Եսայ. Թ. 6։

7 Մատթ. ԺԲ. 46. ԺԳ. 55։ Մարկ. Գ. 31. Զ. 3։ Ղուկ. Ը. 19—21։ Յովհ. Բ. 12։ Գործ. Ա. 14։

զոր առաքեալն չառնոյր ի միս մարդկութիւնն մեղաւոր[1]։ Նշանան նոցա զաւետիս խաղաղութեան որ նորոգն հաստատեցաւ եւ զհաշտութեան երկնից ընդ երկրի[2]։ Հովիւք ոմանք ի Հրէից ընկալեալ զաւետիսն զայն՝ ճեպեալ հասանէին առ փրկիչն նորածին[3], եւ յետ սակաւ ինչ միոյ հասանէին իմաստունք յարեւելից մատուցանել նմա երկրպագութիւն իբրեւ Աստուծոյ[4]։ Այսպէս Հրեայք եւ հեթանոսք, այս ինքն համօրէն մարդկութիւնն որ զփրկութիւնն ընդունելոց էր՝ երեւէր հասեալ առ ոտըս անդր Որդւոյն Աստուծոյ։

„Զի պարտ էր Քրիստոսի ամենայնիւ եղբարցն նմանել[5]" թլփատեցաւ նա յաւուրն ութերորդի եւ կոչեցաւ Յիսուս (օգնութիւն Աստուծոյ)։ Սիմէոն արդարն եւ երկիւղած յԱստուծոյ լուսաւորեալ ի Հոգւոյն՝ ընկալաւ ի տաճարին զմանուկն իբրեւ փրկիչ Իսրայէլի եւ լոյս հեթանոսաց, յայտ արարեալ թէ կայ նա ի կործանումն եւ ի դլորումն բազմաց ի մէջ Իսրայէլի, եւ Աննա կին մի որ անդ էր, դրդեալ ի Հոգւոյն՝ խօսեցաւ օրհնութիւնս եւ մարգարէութեամբ քարոզէր զնմանէ ընդ այնոսիկ որք ակն ունէին փրկութեանն Իսրայէլի[6]։

3. Իսկ վասն կենաց մանկութեան նորա այսչափ ինչ միայն գիտեմք թէ Մարիամ եւ Յովսէփ փախուցեալ գնացին առ ժամանակ մի յԵգիպտոս՝ ապրեցուցանել զնա ի մոլեգնութենէ Հերովդի զի սպանանել զնա կամէր, համարեալ եթէ նախանձորդ թագաւորութեան իւրոյ է, եւ արդեամբ իսկ կարծէր թէ սպան՝ յորժամ ետն կոտորել զմանկտին Բեթղահեմի յերկեմենից եւ ի խոնարհ. այլ յետ սակաւ ինչ միոյ դարձան նոքա՝ ակնարկութեամբ հրեշտակին ի Նազարէթ[7], ի գլուխ ելեալ մարգարէութեանն Ովսեայ[8] եթէ “յԵգիպտոսէ կոչեցից զՈրդի իմ„։ Երկոտասանեորդ ամի հասակի իւրոյ ցուցոյց մանուկն սակաւիկ ինչ զճառագայթս աստուածեղէն իմաստութեանն ի տաճարին առաջի դպրացն որ զարմացեալ ընդ նա էին[9]։ Եւ զի զամենայն իսկ հանգամանս կենաց մարդոյն սրբիցէ՝ կայր մնայր Որդին Աստուծոյ մօրն եւ հօրն հնազանդ եւ հպատակ[10], եւ ըստ հին ինչ աւանդութեան՝ օգնական էր նա հօրն յարուեստ հիւսնութեան[11]։ Բայց ըստ հասակին աճել՝ աճէր իմաստութեամբ եւ շնորհօք, այս ինքն (ըստ Գրիգ. Նազ.) տակաւ առաւելագոյն շողացուցանէր զճա-

1 Ղուկ. Բ. 9—12։ Տես Եբր. Ա. 6։
2 Յովհ. Ա. 52։
3 Ղուկ. Բ. 16...։
4 Մատթ. Բ. — 11։ — Գրիգոր Լուսաւ. ըստ Ագաթ. ԽԱ. «Աւետարանումն հրեշտակացն առ հովիւսն՝ զաստուածեղէն փառացն գուշակէր, մոգուքն եւ ընծայուքք զխոնարհամբ մարմնոյն զաղքատութիւնն ի մէջ բերէին, առաջնորդ աստեղն՝ մոգուցն պատարագօք յայտնի ամենատեառնն տէրութիւն, երկրպագութեամբ զխոստովանութիւն զմարմինն, եւ երկնաւորացն ծանիցուք զաստուածութիւնն„։
5 Եբր. Բ. 17, 18։
6 Ղուկ. Բ. 21—38։
7 Մատթ. Բ. 19. 20։
8 Ովս. ԺԱ. 1։
9 Ղուկ. Բ. 46. 47։
10 Ղուկ. Բ. 50։
11 Մարկ. Զ. 3։

ծանիչ իմաստութեան, ճշմարտութեան եւ շնորհաց՝ ըստ չափու զարգանալոյ մարդկեղէն մարմնոյն[1]։

Դ

Որպէս իմն առհասարակ հաւատացեալ էր ազգն հրէական ըստ մարգարէութեանն[2] թէ յառաջ քան զերեւել Մեսիային գալոց իցէ Եղիա մարգարէ պատրաստել զարքայութիւն նորա[3]. եւ արդարեւ իսկ երեւեցաւ Եղիա յանձին Յովհաննու որ կարապետն եղեւ Քրիստոսի։ Որպէս սակաւիկ ինչ կանխագոյն քան զծնունդն Քրիստոսի աւետեաց ծնունդն Յովհաննու՝ հօր նորա Զաքարիայ, եւ յետ սակաւ ինչ միոյ ինքն կենդարան յարգանդի մօրն չոգաւ առ Եղիսաբեթ մայր նորա՝ առնել զկարապետն իւր նոյնպէս ի մօրն արգանդի[4], այսպէս յետոյ՝ սակաւ ինչ յառաջ քան զերեւելն Քրիստոսի հրապարակաւ՝ կանխեաց եւ Յովհաննէս ըստ հրէական սովորութեանն յ30երորդ ամի հասակի իւրոյ ի 15երորդ ամի թագաւորութեանն Տիբերեայ կայսեր իբրեւ վարդապետ ժողովրդեան, եւ ըստ մարգարէութեանն որ լեալ էր զնմանէ՝ ցուցանէր վարս խստամբերութեան յանապատ անդուոջ առ Յորդանանու, քարոզելով ապաշխարել զի մերձեալ է, ասէ, արքայութիւն երկնից, եւ ցուցանելով թէ կայ ի միջի ձերում զոր դուքն ոչ գիտէք, եւ թէ գայ նա յետոյ քան զնա, բայց էր յառաջ եւ մեծ քան զնա։ Որպէս ի դէպ էր կարապետին Քրիստոսի՝ արկանէր նա մկրտութիւն ինչ ապաշխարութեան ի կիր, եւ ջանայր ուղղել զազգն հրէական ի թիւր կարծեացն՝ թէ աշխարհական փառաւորութեամբ գալոց իցէ Քրիստոսն։ Առ զայր ինքնին Յիսուս առ նա մկրտել ի նմանէ, որ եւ ստուգութեամբ այնուհետեւ եցոյց եւ քարոզեաց զՄեսիա. եւ ի վերուստ եւս յերկնից Հայրն յաւիտենական բարբառեալ վկայէր զՈրդւոյն սիրելւոյ, եւ Հոգին սուրբ ի զգօն կերպարանս աղաւնւոյ իջանէր ի վերայ Քրիստոսի. եւ այսպէս յայտնէր անդ Երրորդութիւն Աստուածութեանն[5]։ Յայնմ հետէ յայտ առնէր Յովհաննէս զՅիսուսէ թէ նմա պարտ է աճել եւ ինձ մեղմանալ՝ որպէս արուսեակն ի ծագել արեւուն լինի աներեւոյթ[6]։ Եւ արդարեւ իսկ յետ սակաւ ինչ միոյ արկանէր զնա Հերովդէս Չորրորդապետ ի բանտ ի Մաքերա դղեակ, վասն զի չետ թոյլ նմա ունել զՀերովդիադա՝ զյափշտակեալ կին եղբօր իւրոյ Փիլիպպեայ, եւ յետուստ ուրեմն ետ գլխատել զնա Հերովդէս նենգութեամբ Հերովդիադայ[7]։ Թաղեցին զնա աշակերտքն նորա եւ գնացին եւ տուին զրոյց

1 Ղուկ. Բ. 40, 51։
2 Մաղաք. Դ. 5, 6։
3 Մատթ. ԺԷ. 10։ Մարկ. Թ. 10։ Ղուկ. Ա. 17։ Յովհ. Ա. 21։
4 Ղուկ. Ա. 5—25. 39—45։
5 Մատթ. Գ. 13—17։ Յովհ. Ա. 33։
6 Յովհ. Գ. 30։
7 Մատթ. ԺԴ. —11։ Մարկ. Զ. 16—28։

Յիսուսի [1]։ Բայց բազումք ի նոցանէ չեկին զհետ Յիսուսի, այլ կացին մնացին իբրեւ ուրոյն աղանդ՝ իբրեւ «աշակերտք Յովհաննու»՝ զնա իսկ համարելով Մեսիա։

2. Իսկ Յիսուս յետ մկրտութեանն չոգաւ մեկնեցաւ ի տեղի անապատ, ուր եկաց աւուրս 40 որպէս Մովսէս ի լերինն, եւ ըստ նմանութեան մարդկան՝ եղեալ իւրոց՝ փորձեցաւ ի հակառակորդէն Աստուծոյ ի սատանայէ, եւ յաղթեաց։ Այս սկիզբն առնէր հրապարակաւ վարդապետելոյ ըստ օրինակի հրէական վարդապետացն։ Առաջին բանք նորա նման էին քարոզութեան մկրտչին, զի ասէր՝ ապաշխարեցէք [2]։ Բայց յետ այնորիկ յայտ արար եւ եցոյց հրէից երկայնամիտ բանիւք թէ յինչ իրս եկեալ է [3]. այս ինքն՝ զի լցէ զօրէնսն, զի յատակեսցէ, զի լուսաւորագոյն զործիցէ եւ տարածեսցէ [4]. եւ որպէս մկրտեաց Յովհաննէս՝ նոյնպէս եւ Յիսուս ի ձեռն աշակերտացն մկրտէր յապաշխարութիւն [5]։

Ըստ վարդապետութեանն՝ ուսոյց նա զԱստուծոյ թէ է Հոգի, եւ պարտ է զի երկրպագուք նորա երկիր պագցեն նմա հոգւով եւ ճշմարտութեամբ [6], եւ զի նա միայն բարի է [7], պարտ է սիրել զնա յամենայն սրտէ, յամենայն անձնէ եւ յամենայն զօրութենէ [8]։ Ուսոյց նա զԱստուծոյ Հօրէ թէ ճանաչէ զպիտոյս մարդկան, հոգայ զնոցանէ, լսէ զաղօթս նոցա եւ թողու զմեղս նոցա [9], եւ այնպէս սիրէ զնոսա՝ մինչեւ եւ զՄիածինն իւր տալ նոցա [10]։ — Իսկ զՈրդւոյ, այս ինքն՝ զանձնէ ասէր թէ է ճշմարիտ Որդի Աստուծոյ, մի ընդ Հօր [11], փառակից ընդ նմա, առաքեալ ի նմանէ յաշխարհ, եւ թէ բանք նորա բանք Հօրն են. եւ զպատուէրս նորա լնու յերկրի ճշգրտութեամբ յօգուտ եւ ի բարութիւն մարդկան, եւ գայ միւսանգամ յարուցանել զմեռեալս եւ տալ իւրաքանչիւր ըստ գործս [12], եւ միանգամայն իսկ ասել՝ է մեր կերակուր, լոյս, վարդապետ, հովիւ, ճանապարհ, ճշմարտութիւն, կեանք եւ բարեկամ մեր [13]։ — Իսկ զՀոգւոյն սրբոյ ուսուցանէր թէ է Հոգի ճշմարտութեան զոր աշխարհս չկարէ ընդունել, բայց կացցէ մնասցէ նա առ աշակերտսն իւր. նա լիցի թարգման վարդապետութեան իւրոյ, ուսուցիչ ամենայն ճշմարտութեան, փառաւորիչ նորա եւ կշտամբիչ աշխարհի [14], եւ թէ առանց նորա չիք փոփոխումն ի լաւ անդր [15]։

Ուսուցանէր Յիսուս եւ վասն մարդկեղէն ազգի, այս ինքն զնախաւոր հանգամանաց նորա, զանկմանէ, զվերստին կանգնելոյ, զվախճանէն եւ զպարտուց, զմոլորութեանց նորա եւ զանկելութեանց՝ ասելով թէ ագարակ է աշխարհս եւ ցանեալ ի նմա սերմն բարի եւ որոմն. իսկ տանուտէրն (Աստուած) միայն զցորեանն բարի սերմանեալ է, իսկ չարն՝ սերմն սատանայի է. եւ թէ բարին եւ չարն աճելոց են խառն մինչեւ ցժամանակ հնձոցն (ցվախճան աշխարհի), յորժամ եկեալ հրեշտա-

1 Մատթ. ԺԴ. 12։ Մարկ. Զ. 29։
2 Մատթ. Դ. 17։
3 Մատթ. Ե—Է։
4 Մատթ. Ե. 17։
5 Յովհ. Գ. 22 եւ 26. Դ. 1, 2։
6 Յովհ. Դ. 23, 24։
7 Մարկ. Ժ. 18։
8 Մատթ. ԻԲ. 36—38։
9 Մատթ. Զ. 7—14. 25—34։
10 Յովհ. Գ. 16։
11 Յովհ. Ժ. 30։
12 Յովհ. Ե. 19—30. Զ. 37—40. Ը. 40, 42. եւ այլուր։
13 Յովհ. Զ. 35, 36, 45, 48, 51. Ը. 12, 35, 51. Ժ. 11, 14. ԺԱ. 25. ԺԴ. 6. ԺԵ. 13, 14։
14 Յովհ. ԺԳ. 10—17, 26. ԺԵ 26. ԺԶ. 7—15։
15 Յովհ. Գ. 5։

կացն իբրեւ հնձողք, զորոմն՝ զչարսն ի հնոց (ի դժոխս), իսկ զբարեացն՝ զցորեան ի շտեմարանն Աստուծոյ (յերկինս) ժողովեսցեն 1։

Ուսոյց դարձեալ թէ կատարելութիւն Հօրն Նորա յերկինս՝ է չափ կատարելութեան մարդկան, եւ թէ վախճան մեր այն է՝ զի իբրեւ պատկերք Աստուծոյ լինիցիմք պատկերք նմանութեան այլոց մարդկան 2. եւ թէ պարտ է անվրէպ՝ խոնարհ եւ անմեղական միտս մանկան եւ փոփոխումն բարուց ունել՝ վասն մտանելոյ յարքայութիւնն Աստուծոյ 3. եւ թէ ճանաչելն զանձին տկարութիւն՝ է հիմն ճշմարիտ մեծութեան 4. եւ թէ ցանկութիւն եւ փափաքն արդարութեան է հրեշտակ աւետաբեր՝ թէ լնլոց է երբեմն այն ցանկութիւն, եւ թէ սրբութիւն սրտի պահանջի վասն ընտանի Աստուծոյ լինելոյ, եւ թէ խաղաղասիրութիւն՝ նշանակ որդւոցն Աստուծոյ է, թէ ողորմութիւն առ ընկերն՝ ածէ ի գութ զԱստուած, եւ համբերութիւն հալածանաց առ սէր Նորա՝ է գրաւական մխիթարութեանն Աստուծոյ եւ երանութեան յերկինս 5։

Դարձեալ թէ եղբայրսիրութիւն կնիք է աշակերտաց Նորա, թէ ճշգրտիւ պահել զհրամանսն Նորա՝ են ցոյցք սիրոյ առ Նա 6, եւ թէ բարերարութիւնն ի բոլոր սրտէ է եւ ոչ միայն գեղեցիկ հատուցումն զըրկանաց զոր ի մերոցն թշնամեաց կրիցեմք 7, եւ թէ հրաման եղբայրսիրութեան հաւասար է մեծի հրամանին՝ զԱստուած սիրելոյ 8։ Դարձեալ թէ տուրք առատք առանց ցոյց առնելոյ, աղօթք անտես ի մարդկանէ, պահք զուարթ երեսօք՝ են մթերք վասն մեծի աւուրն հատուցմանց 9։

Նմին հակառակ ուսուցանէր թէ եւ հայելն իսկ առ ցանկանալոյ՝ շնութիւն է, ոխութիւնն՝ եղբայրսպանութիւն, այնպէս զի սիրտն իցէ աղբեւր պղծութեանցն 10։ Խիստ դատաստան թերութեանցն այլոց՝ լինի արժանի խիստ դատաստանաց ի վերայ մեր. ասել եւ չառնել, լսել եւ չածել ի գործ՝ յիմարութիւն է, իբրեւ այն որ ի վերայ աւազոյ տուն շինիցէ 11։ Եւ թէ թեթեւամտութիւն եւ սաստիկ հոգք վասն արծաթոյ եւ կերակրոյ՝ հեղձուցիչք ամենայն սերմանց առաքինութեան են 12. թէ մեղք բուն ծառայութիւն գերութեան է, եւ ամենայն որ չար գործէ՝ է որդի հօրն, այնր՝ որ մարդասպանն է ի սկզբանէ, սուտ եւ հայր ստութեան 13։

Դարձեալ թէ վիշտք զոր կրիցեմք իբրեւ աշակերտք Քրիստոսի՝ երկունք մշտնջենաւոր ուրախութեանն են. եւ թէ աղօթիւք կարող եմք զամենայն ինչ ընդունել՝ զոր ինչ խնդրիցեմք համեմատ կամաց Նորա եւ վստահ ի Նորա անուն լինելով 14։ Նմանեցուցանէ Նա զինքն ճշմարիտ որթոյ, եւ զքրիստոնեայս բարեբարս՝ պտղաբեր բարունակաց, այնպէս զի որ զկամսն Յիսուսի առնիցեն՝ հասանիցեն ի մտերիմ բարեկամութիւն եւ յազգականութիւն Նորա, եւ յորդիութիւն Հօրն Նորա, եւ յետոյ ապա յանտի կեանսն ընկալցին զվայելչութիւնս մտերմութեանն այնորիկ 15։

3. Օ՛ բարձր եւ զարդարեւ աստուածեղէն վարդապետութիւնս հաստատեաց Յիսուս մեծամեծ նշանօք։ Առնէր զնոսա հրամանաւ Հօր իւրոյ եւ Նորա գործակցութեամբ 16 զի ի միտ

1 Մատթ. ԺԳ. 24—30, 36—43։
2 Մատթ. Ե. 45, 48, 14—16։
3 Մատթ. ԺԸ. 3։
4 Մատթ. Ե. 3։
5 Մատթ. Ե. 3—12։
6 Յովհ. ԺԵ. 10—14, 17։
7 Մատթ. Է. 43—44։
8 Մատթ. ԻԲ. 37—40։
9 Մատթ. Զ. 1—7, 16—21։
10 Մատթ. Ե. 28, 22 ԺԵ. 19։
11 Մատթ. Է. 1—5, 21, 26, 27։
12 Մատթ. ԺԳ. 3—7, 19—22։
13 Յովհ. Ը. 34, 44։
14 Յովհ. ԺԶ. 20—27։
15 Յովհ. ԺԵ. 1—10. ԺԴ. 21—23։
16 Յովհ. Ժ. 38. ԺԱ. 41. ԺԴ. 10—12։

տացէ աշխարհ թէ նա է Մեսիա[1]։ Առաջին ի նշանացն զոր ի բարեխօսանաց սրբոյ մօրն իւրոյ արար ի Կանա ի հարսանիսն՝ էր փոխել զջուր ի գինի[2]։ Յետոյ բազմացոյց նա միանգամ զհինգ եւ միւսանգամ զեւթն նկանակս մինչեւ 4—5000 արանց յագել, թող զկանայս եւ զմանկտի[3]։ — Բժշկեաց զամենայն հիւանդութիւնս[4], դարմանելով եւ զհոգեւոր ախտս նոցա[5]։ Բայց եւ մահ եւս զաւար իւր ի դուրս ամենազօր ձայնիւն նորա[6]։ Հողմք եւ ալիք հնազանդեցին նմա[7]։ Այսք չարք լինէին հալածական ի դիւահարաց՝ խոստովանելով զնմանէ երկիւղիւ թէ Որդի Աստուծոյ է[8], եւ ինքն յայտ արար թէ Աստուծոյ ամենազօր զօրութեամբն գործէ հանելն զնոսա[9]։ — Յայտ արար Յիսուս եւ զբարձրագոյն մարգարէական պատիւ իւր բազում մարգարէութեամբք, քանզի գիտէր նա եւ զխորհուրդս մարդկան[10]։ Ասաց նա աշակերտացն թէ զինչ իցեն կրելոց վասն իւր եւ վասն վարդապետութեանն իւրոյ[11]. մարգարէացաւ զանցից եւ զտարածելոյ եկեղեցւոյ իւրոյ[12], զկործանմանէ Հրէական ազգութեանն, Երուսաղեմի եւ տաճարին, եւ միանգամայն խառն ընդ նոսա եւ զվերջին դատաստանէն[13]։ Պատմեաց նա աշակերտացն որպէս եւ թշնամեացն իսկ[14] եւ զիւր անցս որ ի մօտոյ էին անցանելոց[15]։

5

Վասնզի թէպէտ եւ վարք նորա համեմատ վարդապետութեան իւրում էին, մինչեւ համարձակել ասել զանձնէ թէ հեզ եմ եւ խոնարհ սրտիւ, եւ դարձեալ թէ ո՞ կարէ ի ձէնջ յանդիմանել զիս վասն մեղաց[16]. թէպէտ եւ չգոյր վայր որ չընկալաւ զերախտիս նորա՝ ուր ինքեան չգոյր տեղի ուր զգլուխն դնիցէ[17] թէպէտ եւ ընդ մեղաւորս նստէր, ընդ նոսա ուտէր զի ածցէ զնոսա յուղղութիւն[18], սակայն եւ այնպէս չհաւատային ի նա խառասիրաքն եւ անօրէն Հրեայք[19], մանաւանդ թէ զխծեցան զրգռեցան Փարիսեցիքն եւ Դպիրք զի զեղծաւորութիւն նոցա ստէպ

1 Յովհ. Ե. 36 . . . Ժ. 25։
2 Յովհ. Բ. 1 — 11։
3 Մատթ. ԺԴ. 15 — 21. ԺԵ. 29 — 39. համեմատեա ընդ Մարկ. Զ. 34 — 44. Ը. 1 — 9։
4 Մատթ. Դ. 23, 24. Ը. 5 — 13. 2, 3, 14, 15. Թ. 20 — 22, 28 — 30. ԺԲ. 10, 13։ Յովհ. Դ. 47 — 53. Ե. 5 — 9. Թ։
5 Մատթ. Թ. 3 — 7։
6 Մատթ. Թ. 18, 19, 23 — 25։ Ղուկ. Է. 11 — 17։ Յովհ. ԺԱ. 11, 17, 43, 44։ Տես եւ Մատթ. ԺԱ. 5. Ը. 16, 17. համեմատեա ընդ Եսայ. ԼԵ. 5 . . . ։
7 Մատթ. Ը. 23 — 27։
8 Մատթ. Ը. 28—34։ Մարկ. Ա. 23—28. Ե. 1—7։ Ղուկ. Թ. 38—43։
9 Մատթ. ԺԲ. 22—28. ԺԷ. 18—20։ Ղուկ. ԺԱ. 14—26։ Տես եւ Մատթ. Ժ. 1, 8։ Ղուկ. Ժ. 17—20. եւ Մարկ. Զ. 12—13։
10 Մատթ. Թ. 4։ Յովհ. ԺԶ. 30։
11 Մատթ. Ժ. 16—25։ Յովհ. ԺԵ. 18—21. ԺԶ. 1—4։
12 Մատթ. ԺԳ. 31—33. ԻԲ. 2—10։ Ղուկ. ԺԳ. 27—30. ԺԴ. 16—24։
13 Մատթ. ԻԴ. 1, 2 . . . 15 — 28, 29 — 36 . . . ։ Տես Մարկ. ԺԳ։
14 Յովհ. Բ. 19—22։
15 Մատթ. ԺԷ. 21, 22։
16 Մատթ. ԺԱ. 29։ Յովհ. Ը. 46։
17 Մատթ. Ը. 20։
18 Մատթ. Թ. 11—13։ Ղուկ. Է. 36 —50. ԺԵ։
19 Մատթ. ԺԳ. 13—16, 57, 58։

թշնամանէր[1], մինչեւ դարան գործել նոցա նմա բազում անգամ. բայց այս ուրեմն յորժամ զՂազարոս զբարեկամ իւր յարոյց չորեքօրեայ՝ սահմանեցին նոքա յիւրեանս՝ սպանանել զնա անվրէպ[2]: Իսկ Յիսուս թէպէտ եւ ոչ գրգռէր զնոսա ի սպանութիւն անձին՝ բայց եւ ոչ կարճմտութեամբ խուսէր. այլ չոգաւ նա յԵրուսաղէմ ըստ պատուոյն ի վերջին պասեքատօնին, այժմ ուրեմն առաւել քան զառաջին նուագն յայտնագոյն զմահուանէն բարբառելով, բայց միանգամայն եւ զերեքօրեայ յարութենէն[3]: Այլ զի ամենեւին առոյգ գիտէր զմահն որպէս եւ զմշտնջենաւոր տեւականութիւն գործոյն իւրոյ, յուտել անդ զզատիկն՝ ցուցանելով զառաւելութիւն սիրոյն եւ զխոնարհութեանն, հաստատեաց զխորհուրդն Հաղորդութեան՝ իբրեւ իւր յիշատակ եւ ի նշանակ նորոյ կտակարանաց[4], զի ի խորհրդեան անդ մինչեւ ցվախճան կատարածի աւուրց՝ ժողովեսցին առ միմեանս ամենայն աշակերտքն եւ ինքն ամենայն անձամբն հաղորդեսցի նոցա ըստ զառաջին բանն զոր ասացեալ էր կանխելով թէ Մարմին իմ ճշմարիտ կերակուր է եւ արիւն իմ ճշմարիտ ըմպելի[5]:

Որպէս իսկզբան վարդապետութեանն նոյնպէս եւ ի կատարածին փորձեցաւ Յիսուս ի տկարութենէ մարմնոյս եւ ել յաղթող: Բայց անտուստ փարիսեցիքն եւ խորհրդականութիւնն Հրէից համանեցուցին զժողովուրդն թէ հայհոյիչ է նա, ամբաստան եղեն առ Պիղատոս Պոնտացի դատաւոր ժամանակին՝ թէ հակառակ է նա ի կայսր, այն որ ուսուցեն նոցա թէ տուք զկայսերն՝ կայսեր, եւ զԱստուծոյն՝ Աստուծոյ: Այսպէս Յիսուս մատնեալ ի միոջէ յաշակերտացն (ի Յուդայէ), ուրացեալ երիցս ի միւսմէ (ի Պետրոսէ) եւ ի մնացելոցն աշակերտաց լքեալ թողեալ՝ հարցանէր ի դատաւորէն թէ նա՞ իցէ Քրիստոսն եւ Թագաւոր. յայտարար եւ ոչ թագոյց թէ արդարեւ Քրիստոսն է եւ Թագաւոր ամն: Յետ բազում զխնդապարծութեան եւ խոստովանելոյ զանմեղութիւն նորա այս մատնեաց զնա դատաւորն ի ձեռս առ ահի ժողովրդեանն: Յետ այնորիկ զանակեց, բազմապատիկ նախատեալ եւ թշնամանեալ մեռանէր զմահ խաչի, մատուցանելով աղօթս առ Հայր վասն հաշտութեան մարդկան ընդ Աստուծոյ. եւ սասանեալ շարժեցաւ բնութիւնն անմռունչ, ետուն դժոխք զաւար իւրեանց ի դուրս. վարագոյրն որ զսրբութիւն հնոց կտակարանացն ծածկէր՝ ցելաւ վերուստ ի վայր. բերան առն հեթանոսի որ կայրն առ նմա ի պահու՝ օրհնեաց զԱստուած եւ խոստովան եղեւ թէ արդարեւ այրս այս արդար էր եւ Որդի Աստուծոյ. եւ ի հե-

1 Մատթ. Ի. 20. ԺԲ. 24—42. ԺԵ. 1—20:
2 Մատթ. ԺԲ. 14, 15: Ղուկ. ԺԱ. 53, 54: Յովհ. Է. 32, 45. ԺԱ. 46—56:
3 Մատթ. ԺԷ. 21, 22. Ի. 18, 19: Մարկ. Ժ. 33, 34: Ղուկ. ԺԸ. 31, 32:
4 Մատթ. ԻԶ. 26—28: Մարկ. ԺԴ. 22—24: Ղուկ. ԻԲ. 7—18, 19, 20: Տես Յովհ. Զ. 51—59. եւ ԺԴ. 1. Համեմատել ընդ Մաղաք. Ա. 11. եւ Եբր. Է—Թ: Ծնն. ԺԴ. 18: Սղմ. ՃԹ. 4:
5 Յովհ. Զ. 56:

ռաւոր ծովուն հնչեաց բարբառ խորհրդական ի լսելիս հեթանոսաց թէ «Մեռաւ մեծն Պան», եւ յետ այնորիկ հնչէր հեծութիւն խառն ընդ հիացման (ըստ Պղուտարքեայ † 120)[1]։ Զերիս ժամս, ի միջօրէէ մինչեւ ցերրորդ ժամ, խաւար կալաւ զաշխարհ եւ անսովորական իմն կարգաւ խաւարեցաւ արեգակն՝ ի լրման լուսնի։ Փղեգոն եւ մեւս եւս յոյն մատենագիր (առ Եւսեբեայ) յանդէտս վկայեն զանսովորական իմն նուազութենէ արեգական, եւ թէ ի նմին ժամանակի սասանութեամբ ապականեցաւ Նիկիա։ — Յովսէփ Արեմաթացի համարձակեալ յաղթէր երկիւղին Հրէից, խնդրեալ ի Պիղատոսէ զմարմինն Յիսուսի՝ թաղեաց մեծաւ փառաւորութեամբ։ Եւ այնպէս լցաւ մարգարէութիւնն Եսայեայ[2] թէ «Տաց զչարս փոխանակ գերեզմանի նորա եւ զմեծատունն փոխանակ մահու նորա»։

2. Յետ երից աւուրց յաղթեաց Յիսուս մահու ելեալ ի գերեզմանէն զոր կնքեալ էին մատանեաւ քահանայապետքն եւ պահէին զօրականաւ՝ որ եւ քարոզք յարութեանն լինէին առաջի Հրէիցն։ Երեւեցաւ նա նախ մօրն առանձինն (որպէս հաւանութեան թուի), եւ ապա յետ կանանցն՝ երեւեցաւ Պետրոսի յորժամ (երկրորդ անգամ) ընթացեալ էր նա ի գերեզմանն եւ դառնայր յԵրուսաղէմ՝ զարմացեալ թէ զինչ եղեւ (յամի 34), եւ ապա երեւեցաւ եղբարց աւելի քան զ500 (որպէս հաւանութեան թուի ի Գալիլեա ուր ժամադիրն լեալ էր[3])։ Այնուհետեւ մերթ ընդ մերթ երեւէր նոցա Յիսուս՝ հաստատելով զհաւատս նոցա, մանաւանդ զԹովմայի որ այնպէս պնդեալ էր չհաւատալ, «Որպէս զի եւ յետինքս առաւել վստահագոյնք եւ հաստատագոյնք ի հաւատս յարութեանն լինիցիմք» (Ս. Լեւոն)։ Կաց մնաց նա ընդ նոսա յաւուրս 40, արար բազում նշանս առաջի նոցա[4], եւ ուսոյց նոցա զամենայն կարգս եւ խորհուրդս Եկեղեցւոյ իւրոյ, զքահանայութեան[5], զխորհրդոց ապաշխարութեան[6] եւ զմկրտութեան[7]։ Ի միում նուագի յերեւելն աշակերտացն առ ծովուն Տիբերեայ՝ Պետրոս հրամանաւն նորա արար զարմանալի ինչ որս ձկանց։ Յետ խորհրդական որսոյն՝ հարցանէր զՊետրոս թէ սիրիցէ՞ նա զնա առաւել քան զայլ աշակերտակիցսն, զի ըստ առաւել սիրոյն զառաւելութիւն հովուութեանն առնիցէ նմա յանձն. եւ յետ երից պատասխանեացն թէ սիրեմ (իբր ի բժշկութիւն երիցն ուրացութեանց) երիցս առնէր նմա յանձն զամենայն հօտ իւր, յանձն արարեալ արածել ոչ միայն զգառինս այլ եւ զոչխարս իւր[8] (այս ինքն զամենայն ժողովրդականս եւ զեկե-

1 Տես ի վարս Պղուտարքեայ (էջ 31 — 40) ի գլուխ Հայերէն թարգմանութեան Զուգակշռաց նորա ի Հ. Եղիայ Վ. Թովմաճեան։
2 Եսայ. ԾԳ. 9։
3 Ա. Կոր. ԺԵ. 6։
4 Յովհ. Ի. 30։
5 Յովհ. Ի. 21—23։
6 Մատթ. ԻԸ. 16—20։
7 Տես Գործ. Ա. 3։
8 Յովհ. ԻԱ։

րակտնս)։ Եւ այսպէս ճնոյր զխոստումնն զոր յառաջ քան զնա ամ էր խոստացեալ՝ յորժամ ի հարցանել Յիսուսի ցամենայն աշակերտսն թէ զո՞ ոք ասիցեն զնմանէ թէ իցէ՝ յառաջ մատուցեալ Պետրոս դաւանէր զաստուածութիւն նորա։ Եւ Քրիստոս վասն առաւել հաւատոցն զոր քան զայլսն եցոյց, եւ զի Հայր նորա զնա եւեթ արժանի արար յայտնութեան իւրում առաւել քան զայլ առաքեալսն՝ ինքն եւս Քրիստոս ասէր թէ "Դու ես վէմ, եւ ի վերայ այդր վիմի շինեցից զեկեղեցի իմ, եւ դրունք դժոխոց զնա մի յաղթահարեսցեն[1]"։

Այսպէս կատարեաց Քրիստոս զխոստումնն՝ կացուցեալ զՊետրոս իշխան առաքելոց եւ գլուխ Եկեղեցւոյ փոխանակ իւր, ի ժամանակի զի հասանէին աւուրք մեկնելոյ նորա առ Հայր իւր։ Առեալ ածէր զաշակերտսն ի Բեթանիա եւ կրկնելով նոցա թէ "Երթայք ընդ ամենայն աշխարհ, քարոզեցէք զաւետարանն ամենայն արարածոց, մկրտեցէք զնոսա յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ", ամբարձեալ զձեռսն օրհնէր եւ վերանայր յաշխարհէ՝ այնպէս սքանչելի եւ անհաս իմն օրինակաւ՝ որպէս եկեալն էր յաշխարհ։

Դարձան յԵրուսաղէմ առաքեալքն զարմացեալք, սպասել աւետեացն (Հոգւոյն սրբոյ) ըստ բանի վարդապետին իւրեանց՝ թէ "Նստարուք յԵրուսաղէմ մինչեւ զգենուցուք զօրութիւն ի բարձանց"։

6

Բայց յառաջ իսկ քան զայն ի դէպ է զքաղաքային անցս աշխարհին Հրէաստանեաց առ Հերովդեանսքն նշմարել։ Յամի իբրեւ 1 կամ 3 յետ Քր. մեռանէր Հերովդէս Մեծն բռնաւորեալ ամս իբրեւ 37—40՝ չարաչար ախտիւ որդնալից տոչորեալ, որ էր յայտնի իսկ պատիժ պատուհասի Աստուծոյ արդարութեանն[2]։ Ըստ կտակին նորա զոր հաստատեաց իսկ Օգոստոս իւիք իւիք փոփոխմամբ՝ բաժանեցաւ թագաւորութիւն նորա երեցունց որդւոց իւրոց։ Երիցագոյնն քան զամենեսին՝ Հերովդէս Փիլիպպոս չունէր ինչ ժառանգութիւն ի կտակին վասն դաւաճանութեան իրիք զոր խորհեցաւ մայր նորա եւ կայր առանց իշխանութեան։

Արքեղայոս երկրորդ որդի ընկալաւ իբրեւ Ազգապետ[3] զՀրէաստան, զՍամարիա եւ զԵդոմ, զմեծ կէս թագաւորութեանն։ Իշխէր նա չարաչար եւ մեծաւ բռնութեամբ, եւ յայն սակս իսկ անդէն յամի 6 (կամ 10) կոչեցաւ նա ի Հռոմ տալ պատասխանի. ընկեցաւ եւ վտարեցաւ ի Վիեննա Գաղղիացւոց։ Թագաւորութիւն նորա եղեւ նահանգ Հռոմայեցւոց եւ յաւելաւ յԱսորիս, եւ առաջնորդէր հազարապետօք կամ դատաւորօք[4] որք նստէին

1 Մատթ. ԺԶ. 13—19։ 2 Ցեռ Հռոմ. Ա. էջ 606—9։ 3 Φύλαρχος. 4 Procurator.

ի Կեսարիա (Պաղեստինացւոց) պահել զխաղաղութիւն երկրին, առնուլ զհարկս եւ տեսանել զդատաստանս իբրեւ իշխանութեանն կայսեր: Զգործ դատաւորութեանն կալան մի ըստ միոջէ Կոպոնիոս, Մարկոս Ամբիւփոս, Աննիոս Ռուփոս, Վալերիոս Գրատոս, Պոնտոս Պիղատոս, եւ յետ նորա Մարկեղոս եւս եւ Մարուղղոս, (6—41): Ծնծէին այնուհետեւ Հրեայք ընդ եկաթի լծով Հռոմայեցւոցն, բայց մանաւանդ առ. Պոնտացւոյն Պիղատոսիւ (26—36), որ դառնացոյց իսկ զնոսա, զկրօնիցն եւս իւր անարգելով: Այլ յետ անիրաւ դատաստանին զոր եցոյց Պիղատոս ի վերայ Կենդարեան մերոյ՝ կոչեցաւ նա (յամի իբրեւ 35) ի Գուկիոսէ Վիտեղլիոսէ հազարապետէ Ասորւոց որ էր այր ընտիր, երթալ տալ համար վասն գործոց իւրոց ի Հռոմ: Ի հաս անդր Պիղատոս յամի ութերորդ իբրեւ 37 եւ պատմի աքսորեալ ի Վիէննա Գաղղիացւոց՝ ուր յուսահատեալ անձին արար: Ընկէց Վիտեղլիոս ի պատուոյն եւ զԿայիափա եւ ուրախ եղեն Հրեայք:

Փիլիպպոս կրտսերագոյն յորդւոցն Հերովդի ընկալաւ իբրեւ Չորրորդապետ զհիւսիսային կողմն արեւելից Յորդանանու, այս ինքն զսահմանսն Բատանէա, Տրաքոնիտիս, Գաւղանիտիս (Իտուրէա) եւ զԱւրանիտիս: Պատմի նա լեալ զգօն, արդար եւ հանճարեղ, եւ նստէր նա ի Պանէաս զոր եւ ընդարձակեալ զարդարեաց եւ անուանեալ կոչեաց Կեսարիա Փիլիպպեայ: Մեռաւ նա յամի իբրեւ 34 անորդի, եւ սահմանք նորա յաւելան յԱսորիս:

Հերովդէս Անտիպաս նորին եղբայր, ընկալաւ իբրեւ Չորրորդապետ զսահմանս Գալիլեայ եւ Պերէայ, եւ ինքն նստէր ի Տիբերիաս: Հատաւ նա յանպիտանութիւնս, թողեալ զկին իւր մոլորեցոյց զՀերովդիաս զկին եղբօր իւրոյ Հերովդի Փիլիպպեայ: — Յետ ուրեմն կամեցաւ առնուլ յինքն զանուն թագաւորութեան, բայց ընդ այնր ընկեցաւ նա եւ աքսորեցաւ ի Լիոն (յամի 39), եւ Հերովդիաս չոգաւ զհետ նորա: Անտի փախուցեալ ի Սպանիա՝ վախճանեցաւ: Սա էր որ ի Յովհաննէ յանդիմանեցաւ եւ որոյ առաջի եկաց Քրիստոս եւ անարգեցաւ:

Վաղ քան զայն՝ Հերովդէս Ագրիպպաս Ա. թոռն Հերովդի Մեծի, որդի Արիստաբուղեայ, այր անառակ, բայց սիրելի կայսերաց՝ առ զչորրորդապետութիւն հօրեղբօր իւրոյ Փիլիպպեայ յամի իբրեւ 37. իսկ յամի իբրեւ 40 առ եւ զչորրորդապետութիւնն Անտիպայ, եւ ի յաջորդ ամին եւ զազգապետութիւնն Արքեղայ, այնպէս զի յամի անդ 41 իշխէր նա համօրէն իսկ Պաղեստինեայ իբրեւ թագաւոր: Բառնայր նա զաղէտս երկրին, նուազեցուցանէր զտուրսն, շինէր զքաղաքսն, բայց հալածէր եւ զքրիստոնեայսն: Այլ իբրեւ յաւուր միում յորժամ ի Կեսարիայն էր՝ մեծապայծառ զարդարեալ լսէր հրճուանացն Տիւրացւոց եւ Սիդոնացւոց, զորս ի նեղ իսկ արկեալ էր հատանելով զպաշար նոցա,

եւ ի խօսել նորա՝ ձայն բարձեալ գոչէր ժողովուրդն թէ «Աստուծոյ բարբառ է եւ ոչ մարդոյ», անդէն եհար զնա յաներեւոյթս հրեշտակ Տեառն, քանզի ոչ ետ փառս Աստուծոյ, այս ինքն զի չանդրադարձաւ նա զանձնասիրական զայն ողոքանս եւ ոչ մերժեաց յանձնէ: Հարաւ ի նմա որդն եւ մեռաւ յետ անհնարին չարչարանաց 5 աւուրց[1] (44):— Այսպէս միւսանգամ համօրէն Պաղեստին լինէր նահանգ Հռովմայեցւոց (թէպէտ եւ կայր նորա որդի Ագրիպպաս), եւ տայրէր ի Կեսարիա դատաւոր Կուսպիոս Փադոս (յամի 44): Զնա յաջորդեցին ի դատաւորութեան Պաղեստինացւոց աշխարհին կարգաւ Տիբերիոս Աղեքսանդրոս, Վենտիդիոս Կումանոս (յամէ 48 կամ 49), Կղաւդիոս կամ Անտոնիոս Փելիքս (յամէ 52), Պորկիոս Փեստոս (60), Ալբինոս (յամէ 62 կամ 63), Գեսիոս Փղորոս (յամէ 65): — Բայց սակայն զեղխանութիւն տեսչութեան ի վերայ տաճարին Երուսաղեմի եւ գանձուց նորա անդէն յամի 44 յանձն առար կայսր (Կղաւդիոս) Հերովդի եղբօր Ագրիպպայ Ա. որ էր (յամէ 41) թագաւորեալ ի Քաղկիս (ի մէջ Լիբանան եւ Անտիլիբանան լերանց):

Յետոյ ուրեմն սահմանք թագաւորութեանն Քաղկիսայ եդեն յանձն եղբօրորդւոյն նորա Ագրիպպայ Բ. որդւոյ Ագրիպպայ Ա. յամի իբրեւ 49. այլ յետոյ յամի 53 առ աս փոխանակ սահմանացն Քաղկիսայ՝ զսահմանսն յորոց կացեալ էր երբեմն չորրորդապետութիւնն Փիլիպպեայ, պատուով թագաւորութեան: Ունէր միանգամայն զվերակացութիւն տաճարին Երուսաղեմացւոց եւ պաշտամանցն նորա, դնէր եւ հանէր զքահանայապետսն որպէս ինչ կամէր, մինչեւ ցկործանումն տաճարին (70), եւ մեռանէր ինքն յամի 90: — Այսպէս պատշաճ թուեցաւ յայսմ վայրի ամփոփել զանուն համօրէն տոհմին Հերովդի կամ Հրէական իշխանութեանն մինչեւ ցկատարած:

Բ

ԵԿԵՂԵՑԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ

Ի գալստենէ Հոգւոյն սրբոյ մինչեւ ցմահ Յովհաննու առաքելոյ (34—100 որ է Առաքելական ժամանակ):

7

Ըստ Քրիստոսի պատուիրանին՝ կային միայն առաքեալքն եւ աշակերտքն Յիսուսի համբերեն մնային նորա յԵրուսաղէմ եւ սպասէին աղօթիւք՝ Հոգւոյն սրբոյ որ խոստացեալն էր նոցա, զի նովաւ զօրասցին ի գործն որ եղեւ նոցա յանձն: Բայց զի Քրիստոսի զթիւ երկոտասան առաքելոցն առանց իրիք յերկուանաց յար-

[1] Գործ. ԺԲ. 20—23:

դարեալ իմն էր ըստ թուոյ ցեղիցն Իսրայէլի, յայն սակս եւ ե-կաց Պետրոս եւ խօսեցաւ թէ պարտ եւ պատշաճ է լնուլ զթիւն զայն՝ յետ անկման Յուդայի, համեմատ Դաւթի մարգարէու-թեան[1], եւ այնպէս անց Մատաթիա ի կարգ առաքելոցն[2]:

Յետ 10 աւուր վերանալոյն Քրիստոսի, իբրեւ եկիլն եղեւ պենտակոստական տօնին Հրէից (34 կամ 35), որ էր տօն յիշա-տակի օրէնսդրութեան հնոցն կտակարանաց ի Սինայի ի մէջ ա-րատմանցն եւ փայլատականց՝ իբրեւ օրինակ հանդերձելոց, լինէր սաստէն նոյնպիսի հնչմանցք բարբառոյ սաստկութեան՝ ըստ ամ նո-րոցն կտակարանաց: Ի կերպարանս հրեղէն լեզուաց՝ իբրեւ նշանա-կաց կատարեալ յստակութեան, զօրութեան եւ եռանդման զոր ի նոր լեզուս անդ ուրեմնց էին ցուցանելոց առաքեալք, իջանէր ի վերայ նոցա եւ ի վերայ ամենայն աշակերտացն ժողովելոց՝ Հոգին. եւ յանկարծակի խօսէին նոքա եւ իմանային զնոսա ամենայն ազգք ժողովեալք ի տօնին: Աքանչելեօքն այնոքիւք, մանաւանդ բանիւն Պետրոսի որ նախ յարուցեալ խօսեցաւ առ նոսա՝ դարձան իբր 3000 հաւատալ զՅիսուս՝ Որդի Աստուծոյ, եւ ապաշխարել եւ մկըր-տել յԵրրորդութիւնն: Այսպէս հեղմամբ Հոգւոյն սրբոյ առ-ջառաջինն հաստատութիւն Եկեղեցի եւ տեսականութիւն վասն ամենայն ժամանակաց:

Ընդ աքանչելիս բժշկութեան կաղին մուրացկանի զոր առ դրան տաճարին յարոյց Պետրոս զձեռանէն ունելով եւ ընդ համարձա-կութիւն քարոզութեան առաքելոցն ի տաճարին զայրացեալ սկսան Փարիսեցիքն, եւ մանաւանդ Սադուկեցիք վասն վարդապետութեան յարութեանն: Նմին իրի իսկ ածան յատեան 71 արանց խորհր-դեանն նոցա Պետրոս եւ Յովհաննէս, եւ հրաման տուաւ նոցա լռել այնուհետեւ զվարդապետութենէն, բայց նոքա բարւոք համ-արձակութեամբն տային պատասխանի թէ Աստուծոյ մանաւանդ հնազանդել պարտին քան մարդկան, եւ թէ չէ հնար նոցա զոր ինչ տեսինն եւ լուան՝ չխօսել: Սակայն եւ այնպէս առ ժողովր-դեանն ահի՝ հարկ համարեցան արձակել զնոսա լռկով սպառնա-լեօք: Այլ իբրեւ ըստ բանիցն նոյնպէս ջերմութեամբ քարոզէին առաքեալքն՝ հաւանեցաւ եւ խորհուրդն Հրէից թողուլ զնոսա ըստ խրատուն Գամաղիելի, որ չէր տակաւին որոշեալ զանձն ի քրիստոնէութիւն, եւ ասէր թէ թոյլ տալ պարտ է զի եթէ յԱստուծոյ գործն իցէ՝ յարդեանց իրացն երեւեսցի, եւ այսպէս իսկ ժամանակս ինչ լռեալ կայր Սադուկեցւոցն մոլեգնութիւն:

Այլ իբրեւ տակաւ յորդէր քրիստոնէութիւնն եւ որ յա-ռաջին վարդապետք հրէութեանն էին՝ եղեն ուսուցիչք քրիստո-նէութեան եւ վիճէին իսկ ընդ Հրէիցն, միաբանեցին այնուհե-տեւ Փարիսեցիք եւ Սադուկեցիք հալածել առհասարակ զեկե-

1 Սղմ. ՃԸ. 8: 2 Գործ. Ա. 15 — 26:

զեցին՝ սկիզբն արարեալ քարոզչութեանն Ստեփաննոսի սարկաւագի, որ հրապարակախօս եղեւ նոցա պատմական ինչ պատասխանատուութեամբ (յաւել իբրեւ 36)։ Բայց հալածեալքն տարածեցան անդէն քրիստոնէութիւնն ի Հրէաստան, ի Սամարիա (ուր զբազմաց սիրտս պատրաստեալ էր յառաջագոյն Քրիստոս[1]), յԱնտիոք, ի Փիւնիկէ եւ ի Կիպրոս, բայց տակաւին ի մէջ Հրէիցն միայն[2]։

8

Մի ոմն ի մոլեգին հալածչացն եւ գործակից սպանմանն Ստեփաննոսի՝ էր պատանեակն Սաւուղ, Փարիսեցի, ի Տարսոնէ Կիլիկեցւոց, ի ցեղէն Բենիամինի, ծնեալ իրաւամբք հռոմէական քաղաքացւոյ, կրթեալ յերեւելի դպրոցի առն Տարսոնացւոց յունական մատենագրութեամբ եւ գիտութեամբ, եւ յԵրուսաղէմ առ ոտս Գամաղիէլի լեալ միջամուխ բարձրագոյն աստուածխօսութեան Հրէից։ Մինչ դեռ յուղի անկեալ երթայր նա ի Դամասկոս ի գործ հալածման քրիստոնէիցն՝ թղթովք հրամանաց ի քահանայապետացն, երեւէր նմա Քրիստոս եւ կշտամբէր զնա՝ թէ զի՞ հալածես զիս. եւ ի հարցանել նորա դողութեամբ թէ Տէր զի՞նչ կամիս զի արարից, առաքէր ի Դամասկոս ուր յետ երից աւուրց ոմն ի քրիստոնէից անուն Անանիա անուն՝ ըստ Աստուծոյ իսկ յայտնութեանն եկն առ նա բանալ զաչս նորա եւ մկրտել (37)։ Այսպէս յանկարծակի հալածիչն լինէր առաքեալ հեթանոսաց, քանզի եկեալ հասեալ էր եւ ժամանակ մտին նոցա յարքայութիւնն Աստուծոյ։

Սակայն Պետրոսի պահեալ էր բանալ նոցա նախ զդուռնն։ Վասն զի իսկ վասն հալածանացն յԵրուսաղէմ՝ եկեալ էր Պետրոս ի Սամարիա եւ առ այս այց արարեալ քաղաքացն որ ի ծովեզերեան էին. ի Լիւդդա զանդամալոյծն ողջացուցանէր եւ ի Յոպպէ զաշխատաւէրն զՏաբիթա կամ զԱյծեմնիկն յարուցանէր ի մեռելոց։ Աստուծոյ յայտնեցաւ նմա ի տեսլեան ընդունելութիւն հեթանոսացն ի քրիստոնէութիւն հանդերձ բարբառով որ ասէր. Զոր Աստուած սրբեաց դու մի համարիր պիղծ. անդէն երթեալ նորա ի Կեսարիա ի կոչ Կոռնելեայ հարիւրապետի՝ որ էր եկամուտ դրան՝ որպէս թուի, մկրտեաց զնա յետ լսելոյ ի նմանէ զտեսիլ հրեշտակին որ պատուէր տուեալ էր կոչել զառաքեալն։ Զառաջինն չթուեցաւ այն հաճոյ Հրէից քրիստոնէից մանաւանդ Երուսաղէմացւոց. բայց իբրեւ ուսոյց զնոսա Պետրոս՝ առ ժամն ընդելան ընդ արարութիւնն՝ առանց թլփատութեան զհեթանոսն մկրտելոյ, սակայն պարտ էր նոցա տակաւին ըստ եկամտիցն դրան՝ պահել զայլ օրէնսն մովսիսականս։

1 Յովհ. Դ։ 2 Գործ. Ը — Է։

Այսպիսի առաքելութեամբ ընկալեալ լինէին բազմամբոխ հեթանոսք զՔրիստոս ի ժողով հաւատացելոցն, թէպէտ եւ սոսա ուրեմն ոմանք ի դարձելոցն հրէից ի քահանայից անտի եւ ի փարիսեցւոց՝ պահանջէին իմն ակամն ի քրիստոնէիցն որ ի հեթանոսաց անտի էին՝ զպահպանութիւն կերակրոցն խտրանաց՝ այս ինքն զթլփատելն եւս: Այսպէս եկեղեցին Անտիոքացւոց, որ էր ի հրէական եւ ի հեթանոսական քրիստոնէից, եղեւ երկրորդ իմն մայր եկեղեցի, եւ անդ զառաջինն կոչեցան Քրիստոնեայ անուն հաւատացելոցն, ուր յառաջագոյն կոչէր՝ "Նազովրացի կամ Գալիլեացի". բայց էր եւ այն եկեղեցի կապեալ սերտիւ ընդ մայր եկեղեցւոյն Երուսաղէմ՝ առովք սիրոյ:

2. Իսկ Պաւղոս յետ դարձմանն դարձին չոգաւ յԱրաբիա՝ ուր ի մէջ բազմամբոխ հրէիցն (զորոց Յովսեպոս պատմէ լեալ անդ՝ զանձնալով Արաբացւոց ի հրէութիւն) քարոզէր զքրիստոնէութիւնն: Անտի եկն յԵրուսաղէմ (3 ամօք յետոյ քան զդարձն) բուն ժամն զՊետրոս տեսանելոյ եւ զի ծանիցի ի նմանէ իբրեւ ճշմարիտ քարոզ աւետարանին[1]: Այսպէս առեալ իւր ընկեր զԲառնաբաս որ էր գիտուն ոք ղեւտացի ի Կիպրոսէ (որպէս հաւանութեամբ է՝ մի յ72 աշակերտացն) որոյ եւ ածեալ իսկ էր զնա առ Պետրոս եւ առ Յակոբոս, առաւ ճանապարհ ժամն քարոզութեան յԱսորիս եւ ի Կիլիկիա, եւ վճարեաց իսկ բազում ինչ յոյժ ի հաստատութիւն քրիստոնէութեանն յԱնտիոք, այլ եւ ի հեռաստանէ օգնական էր եկեղեցւոյն Երուսաղեմացւոց՝ զոր հալածէր յայնժամ Հերովդէս Ագրիպպաս Ա. թագաւոր ի վերայ ամենայն աշխարհին Պաղեստինացւոց, եւ զի հաճոյ հրէիցն լինիցի՝ սպանեալ էր զՅակոբոս զերէցն զեղբայրն Յովհաննու (44) եւ զՊետրոս ի բանտ արկեալ, ուստի աղօթիւք հաւատացելոցն եւ ի ձեռն հրեշտակին ապրեալ ապրեցաւ առաքեալն, մինչեւ Ագրիպպայ սատակեալ աստուածապատիժ՝ անդր խաղաղութիւն եկեղեցի ընդ հռոմայեցւոցն իշխանութեամբ[2] (44):

Յայնմ հետէ սկիզբն առնէր Պաւղոս ընդ Բառնաբայ՝ առաջնոյ մեծի ճանապարհորդութեանն ի քարոզութիւն (45 եւ 46) ի Սելեւկիայ՝ ի Կիպրոս, ուր զփոխանակ բռնեշխին զՍերգիոս Պաւղոս դարձոյց, եւ թերեւս ի նշանակ բարեկամութեանն առ զնորին անուն. ապա ի Պամփիլիա, ի Պիսիդիա, ի Լիկաոնիա՝ ուր ի Լիւստրա քաղաքի ի բժշկել Պաւղոսի զկաղ մի ի ծնէ՝ աստուածս զնոսա համարեցան քուրմքն (զՊաւղոս՝ Հերմէս եւ զԲառնաբաս՝ Դիոս), մինչեւ հազիւ կարացին հաւանեցուցանել չզոհել նոցա: Ամենայն ուրեք ընդունէին հեթանոսք զվարդապետութիւնն, բայց միայն մի հրէիցն հակառակեալ հալածական հանէր զնոսա: Ապա մտեալ առ Ատտաղիա ի նաւ՝ դարձան յԱնտիոք[3]:

1 Գաղ. Ա. 17—19: Գործ. Թ. 19—27: 2 Տես հատած 6: 3 Գործ. ԺԳ—ԺԴ:

Բայց առա ուրեմն քանզի գժտութիւն էր վասն քրիստոնէից դարձելոց ի հեթանոսութենէ թէ պահելոց արդեւք իցեն կատարելով զմովսիսեան օրէնսն, վասն այնորիկ իսկ առաքեցան Պաւղոս եւ Բառնաբաս յԵրուսաղէմ, ուր յառաջինն ժողովն (50—52) սահմանեցաւ յառաքելոցն միաբան բարբառով՝ իբրեւ յանուն Հոգւոյն սրբոյ՝ թէ Չէն կամեցեալ հեթանոսքն պահել զօրէնսն Մովսիսի, այլ միայն զնոյեան արգելման (այս ինքն՝ ժուժկալել յարենէ եւ ի հեղձուցելոյ), եւ մանաւանդ ի բաց կալ ի զոհելոյ եւ ի պոռնկութենէ։

Պաւղոս յետ բերելոյ զվճիռ ժողովոյն յԱնտիոք՝ սկսաւ զերկրորդ ճանապարհորդութիւնն (52 կամ 53) ընդ Շիղայի, անցանելով ընդ Ասորիս, ընդ Կիլիկիա եւ ընդ Լիկաոնիա. Բառնաբաս բաժանեալ էր ի նմանէ եւ ընդ ազգականին իւրում ընդ Յովհաննու Մարկոսի երթեալ ի Կիպրոս։ Ի Լիւստրա առ Պաւղոս ընդ իւր զՏիմոթէոս, եւ այնուհետեւ երկոքին առնէին ճանապարհ ընդ Փռիւգիա, Գաղատիա եւ Միւսիա։ Ի Տրովադա յարեցաւ ի նոսա բժիշկն եւ աւետարանիչ Ղուկաս, եւ անտի անցեալ ի Մակեդոնիա հաստատեցին եկեղեցիս ի Փիլիպպիս, ի Թեսաղոնիկէ եւ ի Բերիա։ Ի Բերիա թողեալ Պաւղոսի զՏիմոթէոս եւ զՇիղա՝ նաւարկէր յԱթէնս ի գլխաւոր կայան կռապաշտութեանն Յունաց, եւ քարոզէր փիլիսոփայիցն յԱրիսպագին զմի Աստուածն անծանօթ. եւ յետ այնորիկ դէմ եդեալ հասանէր ի մեծատունն եւ ի բարեկեցիկ քաղաքն Կորնթացւոց. անդ առաջ նախ ընդունելութիւն Ակիւղաս ոմն հաւատացեալ, եւ աստուստ գրէր զառաջին առաքելական թուղթն այս ինքն զերկոսին Թեսաղոնիկեցւոց։ Յետ 1½ ամաց աշխատութեանցն հաստատելոյ անդ եկեղեցին՝ դառնայր ընդ Եփեսոս, ընդ Կեսարիա եւ ընդ Երուսաղէմ միւսանգամ յԱնտիոք[1]։

Բայց առաքելական եռանդն նորա դրդեաց գրգռեաց զնա ի միւս եւս երրորդ ճանապարհորդութիւն ի Փոքրն Ասիա (54 կամ 55)։ Յետ այց առնելոյ եկեղեցեացն ի Փռիւգիա եւ ի Գաղատիա՝ գնաց յԵփեսոս, եւ յամէր անդ ամս երկուս անհանգիստ վաստակովք՝ հոգալով եւ զեւս մօտաւոր քաղաքացն, նա մանաւանդ եւ զհեռի իսկ հեռաւոր եկեղեցեացն՝ ի Գաղատիա եւ ի Կորնթոս առաքելով թուղթս առաքելականս՝ զԳաղատացւոցն եւ զԱ. Կորնթացւոց։ Այլ իբրեւ անտի՝ երկուցեալ թէ չիցէ պաշտօն Արտեմեայ որով հռչակաւորն էր Եփեսոս՝ մերժեաց զնա խռովութեամբ, գնաց նա (յամի իբրեւ 57) ի Մակեդոնիա այց առնել եկեղեցեացն, եւ աստանօր գրէր զԲ. Թուղթ Կորնթացւոց։ Այլ յետ սակաւ ինչ միոյ ինքնին երթայր միւսանգամ ի Կորնթոս՝ զի զգժտութիւնսն ամենեւին լռեցուսցէ։ Ընդ նոյն

1 Գործ. ԺԵ. 36—ԺԸ. 22։

ժամանակս գրէր իբրեւ հեթանոսաց Առաքեալ. եւ առ գլուխ քաղաքացն հեթանոսաց՝ ի Հռոմ։ Յետ ամաց 3 ի Կորնթոս յամելոյ՝ դառնայր այսրէն ընդ ճանապարհ Մակեդոնեայ (յամի իբրեւ 58), ուր եւ հասին առ նա երիցունք յԵփեսոսէ եւ ի մերձաւոր քաղաքաց եւ խօսեցաւ առ նոսա զգեղեցիկ բանն խրատու եւ զվերջին հրաժարման, եւ ընդ Պտղոմայիս եւ ընդ Կեսարիա դարձաւ յԵրուսաղէմ[1]։ Անդ ուրեմն ի տաճարին յարձակեցան ի վերայ նորա Հրեայք ի փոքր Ասիացւոց՝ իբրեւ ի վերայ առն որ զօրէնսն անարգիցէ. ըմբռնեցաւ Պաւղոս, բայց վասն զի հռոմէական քաղաքացի էր՝ զերծաւ յիշխանութենէ Սինեդրիոնի եւ ածաւ ի Կեսարիա առ Փելիքս դատաւոր հռոմայեցի։ Արդարացոյց Պաւղոս զանձն առաջի Փելիքսի եւ Փեստոսի նորին յաջորդի եւ Ագրիպպայ Բ. արքայի՝ որ եկեալ էր ընդ քեռն իւրում Բերենիկեայ տալ ողջոյն Փեստոսի. եւ յետ երկամեայ կալանացն ի Կեսարիա՝ առաքեցաւ նա ի Հռոմ վասն բողոքմանն առ կայսր՝ հանդերձ Ղուկաւ եւ Արիստարքեաւ (61)[2]։

Ի թեթեւ կալանսն ի Հռոմ իբրեւ ամս երկու՝ գրեաց նա զԹուղթսն առ Եփեսացիս, Փիլիպպեցիս եւ Կողոսացիս՝ որ առանձինն իմն զխառնացն Քրիստոսի, զփրկութենէ մարդկեղէն ազգի եւ զկոչմանէն հեթանոսաց ճառեն եւ զզուշացուցանեն ի հերձուածոցն որ ծնանէին, որպէս եւ զսիրոյ եւ զընծայութեան Թուղթն առ Փիլիմոն ի Կողոսս վասն Օնեսիմեայ ծառայի նորա փախուցելոյ։ Հաւանութեան է թէ յայնժամ ուրեմն գրեցաւ եւ Թուղթն առ Եբրայեցիս[3]։ Բայց եւ ի Հռոմ թուի թէ բազմացոյց նա հանդերձ ընկերօքն զԹիւ հաւատացելոցն՝ դարձուցեալ եւ զոմանս ի տանէ կայսեր[4]։ Յայսմ վայրի լռեալ դադարէ պատմութիւն Գործոց Առաքելոց վասն իրացն Պաւղոսի։

Այլ ըստ հին ինչ վկայութեանց ել Պաւղոս միւսանգամ յազատութիւն. եւ ըստ ցանկութեանն իւրում[5] պատմի քարոզեալ եւ ի Սպանիա։ Առանց երկմտութեան է թէ եկն նա ի Կրետէ եւ եթող անդէն զՏիտոս, եւ ի Նիկոպոլեայ (Եպիրացւոց) գրեաց առ նա զԹուղթն հովուական։ Նոյնպէս իսկ ժամանակի գրեաց եւ զԱ. Թուղթն առ Տիմոթէոս յԵփեսոս։ Եկեալ ի Նիկոպոլեայ՝ շրջեցաւ միւսանգամ ընդ եկեղեցիս Տրովադայ, Միլետոսի եւ Կորնթոսի. եւ յետ այնորիկ, ըստ պատմելոյ Դիոնիսեայ եպիսկոպոսի Կորնթացւոց (առ Եւսեբեայ), պատահեալ Պետրոսի՝ երկոքին միաբան փութացան ի Հռոմ վասն եղբարցն նեղելոց առ Ներոնիւ։ Անդ արկաւ երկրորդ անգամ ի բանդ, ուստի գրեաց զԲ. Թուղթն առ Տիմոթէոս յԵփեսոս. եւ ի բորբոքել միւսանգամ հալածանացն (67 կամ 68)՝ գլխատեցաւ.

1 Գործ. ԺԹ — ԻԱ։
2 Գործ. ԻԷ — ԻԸ։
3 Եբր. ԺԳ. 24։
4 Փիլիպ. Ա. 13. Դ. 22։
5 Հռոմ. ԺԵ. 24, 28։

ճանաչեալ իբրեւ քաղաքակից Հռովմայեցւոց, ազատութեամբ՝ ընդունելոյ զպատիւն ազատութեան[1]։

3. Իսկ Պետրոս յետ հաստատելոյ զեկեղեցին Երուսաղեմացւոց եւ շրջելոյ ընդ Պաղեստին եւ կարգելոյ զերս եկեղեցեացն, եւ յետ այնորիկ յԱնտիոք առաջնորդելոյ եկեղեցւոյն իբրեւ եպիսկոպոս ժամանակս ինչ՝ երթեալ քարոզէր ի Պոնտոս, ի Կապադովկիա, ի Գաղատիա, յԱսիա եւ ի Բիւթանիա. եւ ըստ ստոյգ պատմութեանց՝ եկն նա յամի իբրեւ 42 ի Հռովմ փախուցեալ յԵրուսաղեմէ։ Անտի դարձաւ նա յԵրուսաղէմ ուր ազատեցելոցն ապրեցաւ ի հալածմանէն Հերովդի Ագրիպպայ Ա.։ Յետ սորա վախճանին (44) դառնամք զնա դարձեալ յԵրուսաղէմ[2] յամի իբրեւ 52, եւ յետոյ միւսանգամ յԱնտիոք. եւ որպէս վաղագոյն ասացաք՝ եղեւ գործակից հաստատութեան եկեղեցւոյն Կորնթացւոց ընդ Պաւղոսի։ Եւ յետ այնորիկ վկայեալ նա ընդ նմա ի Հռովմ ի հալածման Ներոնի (67 կամ 68) խաչեալ՝ ըստ անձնարկելոյ վարդապետին իւրոյ[3], առ Վատիկանեան լերամբն ի մեծամեծ սահմանաց Հռէից, գլխիվայր՝ որպէս ինքն խնդրեաց (ըստ Որոգինեայ եւ Տերտուղիանեայ)։ Եպիսկոպոսութիւնն Պետրոսի ի Հռովմ առ հասարակ պատմի ի հնոց անուեալ ամս իբրեւ 25, որ մեկնի զիւրաւ կրկին երթիւն նորա ի Հռովմ։ Ըստ գեղեցիկ Թղթին նորա առաջնոյ որ առ հաւատացեալն Եբրայեցիս (ի սփիւռս Հեթանոսաց) ի Պոնտոս, ի Գաղատիա եւ յայլ եւս սահմանակից կողմանս՝ էր նա ի ժամանակի գրելոյն ի Բաբելոն, այս ինքն՝ ի Հռովմ[4]։ Իսկ Բ. Թղթին նորա առ Եբրայեցիս՝ յայտ իմն հաւանութեան է թէ լիցի գրեալ սակաւ ինչ յառաջ քան զմահն[5]։

Պատմութիւն գործոց Առաքելոցն մեծաւ մասամբ զՊետրոսէ (յառաջին գլուխսն) եւ զՊաւղոսէ (ի վերջինսն) ճառէ, իբրեւ զառաքելոց՝ յորոց մին էր Առաքեալ Հրէից առաւելութեամբ իմն, եւ միւսն՝ Առաքեալ Հեթանոսաց. իսկ զգործոց այլոց առաքելոց՝ չյիշէ ինչ այնչափ։ Նմին իրի իսկ մութ իմն զորս եւ պատմութիւնս զնոցունց ունիմք։

9

Յակոբոս որդի Ալփեայ կամ Յակոբոս Կրտսերն, Առաքեալն, Ազգականն Քրիստոսի՝ եկաց առաջին եպիսկոպոս Երուսաղեմի. ակն ածէին ի նմանէ եւ Հրէայքն իսկ՝ վասն արդարութեանն եւ զգօնութեան. բայց եւ զՀրէայսն որ արտաքոյ քան զՊաղեստին՝ Աստուածային Թղթովն յորդորէր ի հաւատս որ հանդերձ գործովք

1 Բ. Տիմ. Գ. 8։
2 Գործ. ԺԵ. 7։
3 Յովհ. ԻԱ. 18, 19։
4 Ա. Պետր. Ե. 13։
5 Բ. Պետր. Ա. 13, 14։

կամ առ Կղաւդեաւ եւ կամ որ առաւել հաւանութեան է՝ առ Ներոնիւ ի Պաւղոսի աքսորելոյ[1], (ըստ Տերտուղիանեայ՝ եւ նա նախ ոչնչացեալ ի կաթսայէ ձիթոյ եռացելոյ յոր արկեալ իցէ զնա Դոմետիանու) եւ ի Պատմոս գրեաց զՅայտնութեան գիրսն (ԻԲ գլուխս) որ նմանութեամբք եւ մարգարէութեամբք ծածկեն զանցից եկեղեցւոյ։ Դարձաւ անտի յԵփեսոս (յամի իբրեւ 97) եւ առաջնորդէր եկեղեցեացն Ասիացւոց նահանգին։ Ընդ յամի իբրեւ 98 գրեաց նա զԱւետարանն յաղաչելոյ եպիսկոպոսաց եկեղեցեացն այնոցիկ եւ քրիստոնէից, եւ ընծայութեամբն սիրոյ եւ աստուածութեանն Քրիստոսի՝ կնքեաց զայլ երիս աւետարանս. եւ ինքն վախճանէր ծերութեան մահուամբ ըստ Քրիստոսի բանին[2] (տեսից իբրեւ 90), յամի իբրեւ 100՝ յԵփեսոս. եւ գերեզման նորա կայր տակաւին ի 5երորդ դարու։ Այլք եւս գործակիցք քարոզութեան աւետարանին եւ որ յանուանէ ի գիրս սուրբս յիշատակին՝ են Տիմոթէոս Լիկաւոնացի որդի առն հեթանոսի եւ կնոջ հրէի[3]. Տիտոս ծնընդեամբ հեթանոս, ծնեալ որպէս հաւանութեան թուի յԱնտիոք, Փիլիպպոս սարկաւագ որ թուի կալեալ բնակութիւն ի Կեսարիա Պաղեստինացւոց[4]. Ապողոս կամ Ապողէս հրեայ աղեքսանդրացի որ գործէր զգործ աւետարանին մանաւանդ յԵփեսոս ուր ուսաւ նա զքրիստոնէութիւն ի ձեռն Ակիւղայ եւ Պրիսկիղղայ, եւ յետոյ ի Կորնթոս[5]. Սոսթենէս որ յառաջին էր վերակացու ժողովրդեանցին ի Կորնթոս[6]. Բառնաբաս, Շիղա, Փիլեմոն, Արքիպպոս, Եպափրոդիտոս եւ այլք։

Իսկ վասն երանելւոյ Կուսին՝ զոր ի խաչէն յանձն արար Յիսուս սիրելի աշակերտին իւրում՝ ոչ ինչ յիշատակեն գիրք թէ արդեւք յետ յարութեանն երեւեալ իցէ նմա Քրիստոս. բայց ո՞ է որ ընդ այս տարակուսեսցի։ Առանց իրիք յերկուանաց է թէ ըստ Քրիստոսի յանձնարարութեանն՝ էր առ Յովհաննու մինչեւ ցմահն։ Ըստ ոմանց վախճանեցաւ նա յամի իբրեւ 45 (այս ինքն յամի ցրուելոյ աշակերտացն յԵրուսաղեմէ յետ 12 ամաց յարութեանն Քրիստոսի, քանզի ըստ աւանդութեան իւիք այսպէս հրաման տուեալ էր Քրիստոս առաքելոցն՝ կալ անդէն մինչեւ ցնոյն ժամանակ). իսկ ըստ այլոց վախճանէր յամի իբրեւ 47 ի նմին քաղաքի, եւ ցուցանի գերեզման նորա ի ձորին Յովսափատու մօտ ի Գեթսեմանի։ Մեւս եւս երրորդ կարծիք այն է թէ առ տարագնա Յովհաննէս յԵփեսոս եւ անդ վախճանեցաւ յամի իբրեւ 56։ Առաւել քան զամենայն հաւանութեան է ամն 45։

1 Յայտն. Ա. 9։
2 Յովհ. ԻԱ. 21, 22։
3 Գործ. ԻԱ. 3։
4 Գործ. Ը. 5։
5 Գործ. ԺԸ. 24 . . եւ ԺԹ. 1։
6 Գործ. ԺԸ. 17։

10

Ներքին հանգամանք Առաքելական եկեղեցւոյ:

1. Որպէս առ կենդանութեամբն Քրիստոսի կայր ընտրութիւն կամ խումբ վարդապետաց եւ աշակերտաց, տեառն եւ ուսուցչի, քահանայի եւ ժողովրդականի[1], եւ ինքն Քրիստոս կարգեալ էր զայն ամենայն վասն եկեղեցւոյ[2]՝ նոյն արդեամբք երեւէր ի կարգաւորութեան առաքելական եկեղեցւոյ: Զի թէպէտ եւ ամենայն իսկ հաւատացեալք համարէին ազգ ընտիր, թագաւորութիւն եւ քահանայութիւն[3] (վասն ընդհանրական իմն եւ ներքին քահանայութեան մատուցմամբ, աղօթիւք եւ այլովք նոյնպիսեօք), այլ բուն տեղապահ Քրիստոսի էր նուիրապետութիւնն[4] կամ քահանայապետութիւն՝ երեքումբք էական աստիճանօքն:

Այն երկուց բարձրագոյն աստիճանաց նուիրապետութեան այս ինքն վասն Երիցութեան եւ Եպիսկոպոսութեան՝ թէպէտ եւ չգոն ուրոյն անուանք ի նոր կտակարանս (քանզի երկոքին եւս մերթ Երէց եւ մերթ Եպիսկոպոս անուանին[5], մինչեւ առաքելոցն իսկ անուանել զանձինս երիցունս[6],) բայց կայր կարգ քաջ խտիր անձանց եւ իշխանութեան:

ա. Առաքեալքն զառաջնորդութիւն եկեղեցեաց կողմանց կողմանց միում ումեք առնէին յանձն, առեալ նմա զամենայն լրումն իշխանութեան իւրեանց՝ լինել իւրեանց յաջորդ[7] եւ իշխել ի վերայ քահանայից[8]:

Որպէս եպիսկոպոսունքս այսորիկ էին կարգեալ յաջորդք առաքելոցն՝ նոյնպէս եւ այն գլխաւորութիւն եպիսկոպոսութեանն Պետրոսի՝ անց պայազատութեամբ ի յաջորդսն Պետրոսի:

Թէպէտ եւ անկասկած իմն եւ անսուտ են պատմական զրոյցք զՊետրոսէ, սակայն ամենայն ուրեք մատուցանեն վկայութիւն բաւական առ հաստատել՝ թէ որպէս կարգեացն Քրիստոս[9] նոյնպէս եւ արդեամբք նա ունէր զգահերէց գլխաւորութիւնն ի վերայ ամենայն հօտին: Իսկ եւ իսկ յետ վերանալոյն Քրիստոսի տեսանեմք զՊետրոս ամենայն ուրեք ի գլուխ երեւելի երեւելի ինչ գործոց. նա լինի առաջնորդ ընտրութեան Մատաթեայ՝ նորոյ առաքելոյ: Յետ Հոգւոյն սրբոյ իջանելոյ՝ նա նախ ի մէջ անցեալ խօսէր առ ժողովուրդն[10], եւ յամենեցունց անուն՝ առաջի ատենին կամ Սինեդրիոնին[11], նա գործէ զառաջին սքանչելիսն բժշկութեամբ[12], նա ածէ զառաջին պատիժսն ի վերայ Անանիայ եւ Սափիրայ[13], նա բանայ նախ զդուռն հեթանոսաց՝ մտանելոյ յեկեղեցի[14]: Պաւղոս յետ դարձին գայ յԵրուսաղէմ վասն ընդ Պետրոսի խօսելոյ[15]. յառաջնում ժողովին յԵրուսաղէմ՝ Պետրոս նախ գահերէց[16], եւ Աւետարանիչքն ի գրել անդ իւրեանց՝ ամենայն ուրեք յառաջագոյն քան զամենայն առաքեալսն զնա դնեն[17], թէպէտ եւ կոչումն նորա յետնագոյն էր, որով յայտ իմն է թէ եւ այլք յառաքելոցն զնա ճանաչէին եւ մեծարէին յայնժամ իբրեւ գլխաւոր:

1 Յովհ. ԺԳ. 14, 16. ԺԵ. 15:
2 Մատթ. ԺԸ. 18—20: Մարկ. ԺԶ. 15: Յովհ. Ի. 26, 27: Մատթ. ԻԶ. 26...:
3 Ա. Պետր. Բ. 9:
4 Hiérarchie.
5 Գործ. Ի. 17, 28: Տիտ. Ա. 5, 7:
6 Ա. Պետր. Ե. 1: Բ. Յովհ. Ա. 1. Գ. Յովհ. Ա. 1:
7 Ա. Տիմ. Ե. 17—19:
8 Տիտ. Ա. 5: Տես եւ Յայտն. Բ, Գ: Գաղատ. Դ. 14:
9 Տես վերագոյն հատած 5. Թիւ 2:
10 Գործ. Բ. 14:
11 Գործ. Դ. 8:
12 Գործ. Գ. 4...:
13 Գործ. Ե. 1...:
14 Գործ. Ժ:
15 Գաղատ. Ա. 18:
16 Գործ. ԺԵ...:
17 Մատթ. Ժ. 2: Մարկ. Ա. 36. Գ. 16: Ղուկ. Զ. 14. Թ. 32: Գործ. Ա. 13. Բ. 14:

Առաքելական հայրն Ս. Կղեմէս (որպէս առաւել հաւանութեան է) երրորդ յաջորդ առաքելապետին՝ յաթոռն Հռոմայ (92—101) վարէր զնոյն իշխանութիւն՝ յորժամ յարեաւ գժտութիւն ժողովրդականաց ընդ կղերականաց՝ յեկեղեցւոջ Կորնթացւոցն. քանզի անտի գրեցին ի Հռոմ, թէպէտ եւ վիճակն Կորնթացւոց չէր ընդ առաջնորդութեամբ եպիսկոպոսին Հռոմայ, եւ մանաւանդ մօտ էր Կորնթացւոց՝ Եփեսոս, ուր դեռ եւս կենդանի էր սիրելի աշակերտն Քրիստոսի Յովհաննէս։ Իսկ Կղեմէս գրեաց առ նոսա թուղթս մեծաւ իշխանութեամբ եւ կշտամբութեամբ եւս՝ համեմատ բանից վարդապետին իւրոյ Պաւղոսի։

բ. Քահանայքն կամ երիցունք կարգեալ լինէին յեպիսկոպոսաց անտի ի բազմանալ հօտին՝ իբրեւ օգնականք նոցա [1], եւ մատակարարէին խորհուրդս ընդ հրամանաւ եպիսկոպոսին [2]. բայց իշխանութիւն նոցա չէր առժամանակեայ ինչ եւ անցաւոր, այնպէս զի մարթ իցէ զիշխանութիւն կարգի նոցա առնուլ միւսանգամ ամենեւին ի բաց։

գ. Հուսկ խոնարհագոյն աստիճան նուիրապետութեան էր սարկաւագացն (կամ սպասաւորաց) ըստ օրինակին հրամայելոյ ի Քրիստոսէ. սոքա էին յաջորդք 7 խնամակալաց աղքատացն որք ընտրեցան յառաքելոց, ոչ լոկ ի մատակարարութիւն սրոց՝ այլ եւ ի բարձրագոյն պաշտամանցն մատակարարութիւն, որպէս եւ արդեամբք իսկ տեսանեմք զնոսա զի մկրտէին [3]։ Յիշին եւ Սարկաւագուհիք (որ եւ այրիք, քորք, պառաւունք [4]) որք դարմանէին զհիւանդս եւ ուսուցանէին զկանայս երախայացեալս. այլիք ընտրէին ի սոյն գործ, գուն ուրեք կուսք [5]։

Այն երիս աստիճանս կարգէին միշտ առօթիւք առաքելոց կամ եպիսկոպոսաց եւ ձեռնադրութեամբ [6]։

2. Ըստ պատուիրանին Քրիստոսի [7] ընդունելութիւն ուրուք յեկեղեցի՝ լինէր ի ձեռն մկրտութեան՝ որ եւ կատարէր ընկղմամբ [8]։

3. Յետ մկրտութեանն դնէին առաքեալքն ձեռս ի վերայ իբրեւ կնիք պարգեւի Հոգւոյն սրբոյ (որ է ինքն խորհուրդն դրոշմի) [9]։ Յետ այսպիսի սրբութեանց՝ կոչէին հաւատացեալքն սուրբք իբրեւ ընտրելով իմն ի հեթանոսաց։ Կապն սիրոյ զոր առ միմեանս ունէին հաւատացեալքն՝ ած զնոսա ի կամաւոր հաղորդութիւն ընչից ի սկզբան անդ [10], թերեւս նմանող իմն լինելով ընկերութեանն Քրիստոսի ընդ առաքելոց։ Թէպէտ եւ այս ժամանակեան իմն եւ վայրական սովորութիւն էր, սակայն այլ ամենայն եկեղեցիք զնոյն հաղորդութիւն սիրոյ առ միմեանս ցուցանէին կամաւոր տրովք եւ հիւրընկալութեամբ եղբարց, զորոց յաճախ բանք կան ի թուղթս առաքելոցն։

4. Ամուսնութիւնն՝ որով այնչափ զեղծանէին հեթանոսք, խորհուրդ էր քրիստոնէիցն իբրեւ նշանակ սիրոյն Քրիստոսի առ Եկեղեցի [11], եւ չլուծանելի [12]. եւ առ նմին ծանուցեալ էր առանձինն պատիւ փառաւորութեան կուսութեանն [13]։

1 Գործ. ԺԵ. 23։
2 Ա. Տիմ. Ե. 17։
3 Գործ. Զ. 1. Է, Ը. 12, 38։ Տես Ա. Տիմ. Գ. 8։
4 Հռոմ. ԺԶ. 1։ Տիտ. Բ. 3։
5 Տես Ա. Տիմ. Ե. 9—11։
6 Գործ. Զ. 6. ԺԳ. 3։ Ա. Տիմ. Դ. 14։ Բ. Տիմ. Ա. 6։
7 Մատթ. ԻԸ. 20։
8 Հռոմ. Զ. 4։
9 Գործ. Ը. 14—17. ԺԹ. 5, 6։ Եբր. Զ. 2։
10 Գործ. Բ. 44. Դ. 34։
11 Եփես. Ե. 32։
12 Ա. Կոր. Է. 11 եւ 39։
13 Ա. Կոր. Է. 32, 34, 38։

5. Նոյնպէս գտանեմք եւ զդարձումն յառաքելական եկեղեցիսն որ զշնորհս մկրտութեանն կորուսեալ՝ միւսանգամ դարձան ի հաղորդութիւն Հոգւոյն սրբոյ եւ եկեղեցւոյ ի ձեռն խորհրդոյն ապաշխարութեան, խոստովանելով մի ըստ միոջէ զմեղս իւրեանց [1]:

6. Գիտեմք որ ի մահ էին՝ կոչէին զերիցունս օծանել զի զօրասցին, եւ իբրեւ լուծմամբ խորհրդոյ ապաշխարութեան՝ ջնջեսցին եւ թողցեալ ինչ մեղք, եւ եթէ Տեառն կամք իցեն՝ եւ յախտէն իսկ բժշկեսցին [2]:

7. Քրիստոնեայքն որ ի Հրէից անտի էին՝ յաճախէին միշտ ի տաճարն. բայց ժողովէին միանգամայն ի տանէ տունս ի պաշտօն Աստուծոյ [3]. ի ժողովս անդ կային միաբան յաղօթս, յորս յիշէին զհեղաւոր քրիստոնեայսն եւ զննջեցեալսն, ընթեռնուին բարձրաձայն հատուածս ի հնոց կտակարանաց եւ ի յետոյ ժամանակս զթուղթս եւս առաքելականս [4]. Երգէին սաղմոս կամ թերեւս առանձինն իսկ քրիստոնէական երգս [5]: Եւ խօսք եւս յետ ընթերցուածին լինէին՝ յեպիսկոպոսաց եւ յերիցանց [6], եւ ի նմին լինէր ընտրութիւն այլ եւ այլ պարգեւաց Հոգւոյն [7], յորս էր եւ ի լեզուս խօսել (որ ըստ ճշմարիտ մեկնութեան՝ էր պարգեւ խօսելոյ յօտար լեզու, զոր շնորհէր յայնժամ Հոգին): Կենդրոն այսց ժողովոց որ օր ըստ օրէ լինէին՝ էր խորհուրդն Հաղորդութեան՝ "Բեկանելն հացին" [8]: Ցառաջնումն կատարէր այն՝ ըստ օրինակին Քրիստոսի ընդ երեկս, եւ լինէր ընդ նմին եւ սեղան ինչ սիրոյ (ագապ) զոր միաբանն ուտէին. բայց սկիզբն լեալ էր սպրդելոյ եւ անկարգութեանն [9]: — Ի ժողովս անդ յողջոյնն տալ միմեանց եւ յետ աղօթիցն տային իրերաց "զհամբոյր սիրոյ" կամ "զհամբոյր սրբութեան" [10]: Ընդ աղօթիցն խառնէին եւ պահս՝ յորժամ երեւելի ինչ գործ հասանէր վճարել [11]:

Իսկ ըստ ժամանակի ժողովելոյ նոցա՝ զամենայն օր կամէր Առաքեալ զի սուրբ իցեն քրիստոնեայքն. բայց առանձինն իմն տօն խմբէին վասն երեւելի ինչ աւուրց գործոյ փրկութեանն: Ցեկեղեցւոջ Երուսաղէմացւոց զառաջինն՝ օր Շաբաթուն երեւելի էր. նմին հակառակ ի մէջ քրիստոնէիցն որ ի հեթանոսաց անտի էին յԱնտիոք՝ նշանաւոր էր օր Միաշաբաթւոյն՝ վասն յիշատակի յարութեանն Քրիստոսի, անուանեալ "օր Տեառն" [12] (կիւրակէ, Տէրունական): Բայց եւ քրիստոնեայքն որ ի հրէութենէ էին՝ տօնէին զմիաշաբաթին հանդերձ շաբաթաւ, կամ թէ տակաւ անցեալ կայր այն փոխանակ սորա: Թէ յառաքելական ժամանակսն կատարէր արդեւք տօն զատկի յարութեան՝ չմարթի ի բանից Ա. Կորնթ. Ե. 7. ցուցանել, բայց յոյժ իսկ հաւանութեան է թէ կատարէին:

Մերժեալ լինէին ի ժողովոց անտի ի ձեռն աւագաց եկեղեցւոյ որ կարի ինչ մեծամեծս յանցուցեալ էին՝ մինչեւ ցկատարեալ զղջումն նոցա եւ ցուղղութիւն [13]: Այս նզովումն կամ կտրումն ի հաղորդութենէ

1 Տես Գործ. ԺԹ. 18: Յակ. Ե. 16:
2 Յակ. Ե. 14 — 16: Տես եւ Մարկ. Զ. 13:
3 Հռով. ԺԶ. 4: Ա. Կոր. ԺԶ. 19: Կող. Դ. 15:
4 Կող. Դ. 16:
5 Գործ. Բ. 47: Եփես. Ե. 19: Կող. Գ. 16:
6 Ա. Տիմ. Ե. 17:
7 Ա. Կոր. ԺԲ:
8 Գործ. Բ. 42, 46. Ի. 7:
9 Ա. Կոր. ԺԱ. 20—34: Գործ. Զ. 2:
10 Հռով. ԺԶ. 16: Ա. Կոր. ԺԶ. 20:
11 Ա. Կոր. Ե. 5: Տես Մատթ. ԺԷ:
12 Յայտն. Ա. 10: Տես եւ Գործ. Ի. 7: Ա. Կոր. ԺԶ. 2. ըստ Մատթ. ԻԸ. 1: Իգնատ. Թղթ. առ Մագն. Գլ. Թ: Բառնաբ. Թղթ. Գլ. ԺԵ: Ամենեւին յայտնի՝ Յուստ. Պատասխ. Ա. Գլ. ԿԷ:
13 Տես Ա. Կոր. Ե. 4 . . ., համեմատեալ ընդ Բ. Կոր. 6—11: Տես եւ Մատթ. ԺԸ. 17:

էր սովորական եւ ի հրէութեան: Նոյն պատիժք էին եւ որոց զմեան մի վարդապետութեանն ուրանային կամ աղաւաղէին[1]. քանզի յայտ խակ վրէժխնդիրք էին առաքեալք վասն միութեան վարդապետութեան[2], մինչեւ յայս առնել մեծի առաքելոյն հեթանոսաց զի եթէ հրեշտակ յերկնից ուսուցանիցէ այլ ինչ վարդապետութիւն քան զոր ինքն ուսոյց՝ նզովեալ լիցի. եւ թէ յառնէ հերետիկոսէ յետ կրկին խրատելոյ՝ պարտ է ի բաց կալ եւ չհաղորդել ընդ նմա[3]: Բայց սակայն քանզի ոչ առանց Աստուծոյ կամաց եւ թոյլ տալոյ այն մոլորութիւնք կամ հերետիկոսութիւնք երեւէին՝[4] էին ի լաւութիւն եւ ի բարիս եկեղեցւոյ, զի ընտիրքն յայտնի իցեն, եւ զի ցուցցի թէ ոչ ճշմարտիւ ի ներքուստ յեկեղեցւոյ էին որ այնպիսի միտս ունէին[5]:

11

Մոլորութիւնք յառաքելական ժամանակին:

Ա. Իբրեւ խառնուած Հրէութեան ընդ Քրիստոնէութեան՝ Եբիոնեանցն եւ Նազարացւոցն աղանդք: — Բազումք ի Հրէից դարձելոց չկարէին յանձն առնուլ՝ թողուլ զմովսիսական օրէնսն, եւ բաց ի Քրիստոսէ եւ այլ ինչ աղբեւր արդարութեանն իւրեանց՝ զօրէնսն (մովսիսականս) դնէին, (ընդ որոց համակ կռուէր Առաքեալ[6],) մինչեւ յետուստ ի բազմանալ քրիստոնէիցն որ ի հեթանոսաց անտի՝ ինքեանք զատեալ որոշեցան լինել աղանդ, ոմանք մեղմագոյնք եւ ոմանք խստագոյնք ի կարծիս օրինական պահպանութեանն: Եբիոնացիքն, որոց գլխաւոր լինել էր (ըստ Հեգեսիպպեայ) Թեբուտիս ոմն՝ էին խստագոյնք. ոչ ինչ հաղորդութիւն ընդ քրիստոնէութեան ունէին՝ բայց զի զՔրիստոս Մեսիա ճանաչէին. սակայն համարէին մարդ լոկ՝ ծնեալ ըստ բնութեան կարգի ի Յովսեփայ եւ ի Մարիամայ: Ամենայն քրիստոնէից պարտ համարէին պահել զօրէնսն Մովսիսի. եւ յայն սակս զՊաւղոս յայտ առնէին՝ իբրեւ ապստամբ յօրինաց անտի (ըստ Ս. Իրենեայ եւ Ս. Եպիփանեայ). միայն զաւետարանն Մատթէի յեբրայեցի լեզու արկանէին ի կիր. կոչումն անուան նոցա հաւանագոյն է թէ իցէ յԵբիոնէ ումեմնէ (ըստ Տերտուղիանեայ եւ Ս. Եպիփանեայ): — Իսկ Նազարացիքն կամ Նազովրեցիք (որ էր զառաջինն անուն ամենայն իսկ քրիստոնէից ի մէջ Հրէից[7]) զպահպանութիւն մովսիսեան օրինացն՝ համարէին լեալ պարտս, սակայն միայն վասն քրիստոնէից դարձելոց ի հրէութենէ. եւ ոչ զայն կարծէին թէ վասն փրկութեան պիտոյ եւ կարեւոր իցէ այն պահպանութիւն, նմին իրի եւ զՊաւղոս ընդունէին իբրեւ առաքեալ հեթանոսաց. (ըստ Ս. Յերոնիմեայ) հաւատային թէ Քրիստոս Աստուած իցէ. աւետարան նոցա՝ էր աւետարան ինչ ասորի-քաղդէացի լեզուաւ, որոյ հատակոտորք, զոր այժմ ունիմք՝ յայտ այլակերպ են ի Մատթեան

1 Ա. Տիմ. Ա. 20:

2 Ա. Տիմ. Զ. 3: Բ. Տիմ. Ա. 12—14. Դ. 3: Ա. Կոր. Ա. 10: Գաղ. Ա. 6—9: Եփես. Բ. 21. Դ. 11—16: Տիտ. Գ. 10: Ա. Կոր. ԺԱ. 18, 19: Բ. Թեսաղ. Բ. 14, 15: Բ. Պետր. Բ. 1:

3 Տիտ. Գ. 10: Տես Հռոմ. ԺԶ. 17: Բ. Յովհ. 10, 11. եւ պատմութիւնն առ Ս. Իրենեայ ընդդ. Աղանդ. Գ. գ. 4. որ պատմէ (լուեալ ի Ս. Պողիկարպեայ) թէ Յովհաննէս աւետարանիչ իբրեւ լուաւ թէ Կերինթոս ի բաղանիս ուրեք է՝ մեկնեալ իցէ անտի փութանակի ի բաց, զի մի անկցի ընդ փլատակօք՝ ի պատժել անդ Աստուծոյ զամբարիշտն:

4 Ա. Կոր. ԺԱ. 19: Տես եւ Մատթ. ԺԸ. 7:

5 Ա. Յովհ. Բ. 19: Տես եւ Բ. Յովհ. 9: Ղուկ. Բ. 34, 35:

6 Գաղատ. Ե. 4:

7 Գործ. ԻԴ. 5:

աւետարանին. եւ է այն Թերեւս անուանեալ Աւետարանն ըստ Եբրայեցւոց կամ Աւետարանն Պետրոսի կամ Երկոտասան Առաքելոց:

Բ. Խառնուրդք Եբիոնական-Նիկողայական վարդապետութեանց ընդ Քրիստոնէութեան: — Գիտեմք եւ անտի յունական եւ արեւելեան փիլիսոփայութեանն[1], մանաւանդ հրէական աղեքսանդրեան խնամութիւնն Փիլոնի[2], որ ի Պաղեստին եւս տարածեալ էր մանաւանդ ի մէջ փարիսեցւոյն, խառնեցին իմն ընդ ճշմարտութիւն հաւատոյ: Ամենեւին յայտնի նշանաւորք պարզիկ երեւին յերեսս Սամարացւոց որք եկին իբրեւ Մեսիայք յետ ճշմարիտ Մեսիայի:

1. Դոսիթէոս քարոզելով զանձնէ թէ իցէ Մեսիայն խոստացեալ[3], եւ զօրէնսն Մովսէսի չմերժէր՝ համարեալ զայն ի բերան Աստուծոյ: — 2. Նորին աշակերտ Սիմոն Մոգ, ի Գիտտոն գեղջէ Սամարացւոց, անուանի մոգական արուեստիւ՝ քարոզէր զաղեքսանդրեան խնամութիւնն ի Սամարիա փառաւորեալ յանձնեցանց, դնելով ըստ Փիլոնի մի անեղ էութիւն եւ չճանաչելի Աստուած, եւ բազում Յաւիտենականս բխմանց. ինքն զանձն անուանէր «Զօրութիւն մեծ Աստուծոյ»[4], որ ի Հրէաստան՝ իբրեւ Որդի, ի Սամարիա՝ իբրեւ Հայր, եւ ի մէջ Հեթանոսաց՝ իբրեւ Հոգի սուրբ երեւեալ իցէ (ըստ Յուստինեայ). եւ կամեցեալ կարծեցուցանել զինքն Մեսիա՝ ասէր զանձնէ թէ ի Հրէաստանի առ աչօք չարչարեալ իցէ: Պատմի զինմանէ մոգութեամբ զարմացուցանել եւ զՀռոմ քաղաք: Ընկալեալ էր նա զքրիստոնէութիւնն ոչ ուղիղ ինչ մտօք. եւ յետոյ մերժեցաւ ի Պետրոսէ՝ յորժամ արծաթով զշնորհսն Աստուծոյ (զնշանագործութիւնն) կամէր գնել. մնաց նա որպէս հաւանութեան է՝ առ եկեղեցեաւ: — 3. Մենանդրոս զառաջինն յաջորդեաց ի Սիմոն, այլ առաւել յինքն սեպհականելով զՄեսիայութեանն պատիւ. վարդապետութիւն նորա է ըստ վարդապետութեանն Սիմոնի: Սիմոն ինքն միայն միջնորդեալ էր, իսկ Մենանդրոս զանձնաւորսն եւս որ հաւատայցեն ի նա՝ մկրտէր ըստ քրիստոնէութեան օրինի:

Գ. Նիկողայոսի իմն խառնուրդ վարդապետութեանց ունէին՝ 1. Կերինթոս որ (ըստ Իրենեայ՝ առ Յովհաննու Առաքելով) ուսուցանէր թէ քանզի բարձրագոյն Աստուածն չունի ինչ անմիջական հաղորդութիւն ընդ աշխարհիս՝ ի ձեռն հրեշտակի է աշխարհս ստեղծեալ ի գոյ. եւ թէ օրէնքն Մովսէսի ի հրեշտակէ ուսմունք տուան, եւ յայն սակս Աստուածն որ ի Հրէից պաշտի՝ է հրեշտակ լոկ. զՅիսուս լոկ մարդ համարէր, բայց երեւելի խնամութեամբ եւ բարեպաշտութեամբ. այլ ի մկրտութեան Բանն (որ եւ Քրիստոս, Հոգի Աստուծոյ, Հոգի սուրբ) ի կերպարանս աղաւնւոյ, ասէ, էջ եւ ընկղմեցաւ ի հոգի անդր Յիսուսի. եւ նա այնուհետեւ ուսոյց զանծանօթն Հայր, եւ գործեաց սքանչելիս: Զայս իսկ համարի Կերինթոս բուն գործ փրկութեան: Այս Բանն մեկնեցաւ ի Յիսուսէ, եւ մարդն Յիսուս չարչարեցաւ եւ յարեաւ: Օրինական Յիսուսի ասիցէր պահել զմասն մի մովսիսեան օրինացն: Ի նորայն կտակարանաց ընդունէր միայն զՄատթէոսի աւետարանն. մանաւանդ ատելի էին աշակերտելոց նորա Թուղթք Պաւղոսի եւ Յովհաննու: Գրեաց Կերինթոս գիրս Յայտնութեան իբրեւ հակառակ Յովհաննու, ցուցանելով իմն թէ ի յայտնութենէ առ զոր ուսոյցն: Ըստ հրէական իմն մտաց զխառնաւորութենէն Մեսիայի խորհելով՝ խոստանայր 1000ամեայ թա-

1 Կող. Բ. 8: Ա. Տիմ. Ա. 4. Զ. 20: Բ. Տիմ. Գ. 3—4: Տիտ. Գ. 9:
2 Տես էջ 10:
3 Եւկր. օր. ԺԸ. 18:
4 Գործ. Ը. 10:

գաւորել Քրիստոսի յերկրի ի գալստեան իւրում՝ յետ Հասարակաց յարութեան, եւ արդարոց զեղխութեամբ վայելել յայնժամ ընդ նմա ի ժամանակին յայնմիկ։ Այս կարծիք՝ որ Հազարականութիւնն[1] կոչի, զօրացան յետոյ եւ ի մէջ քրիստոնէիցն յոչ ուղիղ իմանալոյ զբանս գրոցն Յայտնութեան՝ ի. 2—6, (որպէս առ Պապիայ եպիսկոպոսի Յերապօղեայ Փռիւգացւոց, Յուստինեայ, Թերթեւս եւ առ Իրենեայ եւ առ այլոց), բայց սոքա ոչ զեղխական ինչ զվայելչութիւն դնէին։ 2. Միւս եւս աղանդ. ամենեւին Հակառակ եբիոնական կարծեաց, բայց Համեմատ աղեքսանդրիական վարդապետութեան՝ որ զնիւթն իբրեւ բուն ինչ չարեաց դնէր, ուսուցանէր թէ մարմինն Քրիստոսի առաջօք էր եւ ոչ նիւթական. որով ապաքէն Համօրէն քրիստոնէութիւնն դառնայր ի ցնորս. եւ յայն սակս իսկ ընդդէմ բախէին առաքեալք[2] եւ առաքելական Հայրն Իգնատիոս[3] (Աստուածազգեցն) ամենայն զօրութեամբ՝ Կարծականացս այսոցիկ կամ Երեւութականաց։ 3. Մասամբ ինչ մերձաւոր էին (ըստ Իրենեայ) ընդ Գիւսաց՝ (զորոց այլուր պատմեցաք եւս) Նիկողայիտեանքն, զորաց յիշէ Յայտնութիւնն ՅովՀաննու[4]. եւ անուանս այս թուի լինել թարգմանութիւն Բաղաամեանցն անուան, նմին իրի եւ նիքեանք թուին նոյն լինել ընդ յիշելոցն առ Բ. Պետր. Բ. 15, եւ առ Յուդայի՝ 4—19, մանաւանդ՝ 11։ Ընծայի նոցա անխտիր ինչ սովորութիւն ուտելոյ ի զոհելոյ կռոց, եւ լինել Համարձակ ի մարմնոյ ցանկութիւնս։

Ըստ բանից Հնոցն՝ (Իրենէոսի եւ Եւսեբեայ) գրէր ՅովՀան զաւետարանն իւր ընդդէմ Եբիոնացւոցն եւ Կերինթոսի եւ Նիկողայիտեանց՝ պատմական ինչ օրինակաւ կռուելով ընդ մոլորութեանց նոցա. եւ արդարեւ իսկ ի սքանչելի յառաջաբանի անդ աւետարանին իւրոյ՝ ոչ ընդ նոցա միայն մոլորութեանցն, այլ եւ ընդ այլոցն բազմաց թուի մաքառել։

Բանն (Աստուած, արարիչ եւ փրկիչ) է, ասէ, արարիչ ամենայն իրաց (եւ ոչ եթէ այլ ոք արարիչ բարւոյ եւ այլ ոք չարի իցէ), ոչ խոնարհագոյն քան զբարձրագոյն աստուածն, այլ ի յաւիտենից էակից ընդ նմա[5] (ընդդէմ Կերինթոսի), նմին իրի եւ ոչ լոկ մարդկեղէն ինչ էութիւն (ընդդէմ Եբիոնացւոց), նա եւ ոչ ի մկրտութեանն ժամանակի իջեալ ի Յիսուս, այլ ինքն Բանն մարմին (մարդ) եղեւ (ընդդէմ Կերինթոսի եւ Կարծականացն)։ Ոչ եթէ ՅովՀաննէս, որ մարդն լոկ էր՝ էր լոյսն ազգաց, այլ էր նա միայն վկայ լուսոյն՝ որ էր Բանն մարմին եղեալ[6] (ընդդէմ աշակերտացն ՅովՀաննու Մկրտչի). ոչ եթէ օրէնքն Մովսիսի կարեւոր են առ Հաղորդութիւն նորա եւ առ ի լինելոյ որդիս Աստուծոյ (ընդդէմ քրիստոնէից եղելոց Հրէաբար), այլ Հաւատք յաստուածութիւն նորա[7]։

1 Χιλιάσμος.
2 Ա. ՅովՀ. Ա. 1—3. Դ. 2։ Բ. ՅովՀ. 7։
3 Իգնատ. առ Եփես. Է — ԺԸ. առ Զմիւռն. Ա — Ը. առ Տրալլ. Թ։
4 Յայտն. Բ. 6, 14, 15։
5 ՅովՀ. Ա. 1—3։
6 ՅովՀ. Ա. 6—8։
7 ՅովՀ. Ա. 12։

Գ

ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ

Ա

Տոհմն Կեսարեայ — Առաջին հալածանք քրիստոնէից — Աւեր Երուսաղէմի (1—70)։

12

ՏԵՐՈՒԹԻՒՆՆ Հռոմայեցւոց առ Օգոստոսիւ տարածեալ էր ընդ երիս մասունս աշխարհի, յԱտլանտեան ծովէ մինչեւ ցԵփրատ. ի Հռենոսէ, ի Դանուբայ, ի Սեաւ ծովէ մինչեւ ցանապատս Ափրիկեայ եւ Արաբիայ, եւ այսպէս յիրաւի կոչէր սահման տէրութեան նոցա Տիեզերք[1]։

1. Իտալիա էր երկիրն գլխաւոր բաժանեալ ի Վերին, ի Միջին, եւ ի Ստորին Իտալիա յաւելուածով կղզեացն Սիկիլեայ, Սարդինիայ եւ Կորսիկայ։ — 2. Սպանիա՝ բաժանեալ Ա. ի Լուսիտանիա (Փորթուգալ, Էստրեմատուրա) ի մէջ Դուրիոս եւ Անաս (Տուերոյ եւ Կուատիանա) գետոց, Բ. ի Բետիկէ (Անտալուզիա եւ Կռանատա) մինչեւ ցլերինն Որոսպետա, Գ. ի Տառակոնեան (մնացեալ մասն Սպանիայ ցՊիւրենեան լերինսն), Դ. ի կղզիսն Բալէարեանս՝ Մայոր եւ Մինոր (Մեծագոյն եւ Փոքրագոյն)։ — 3. Գաղղիա ի Պիւրենեան լերանց ցՀռենոս՝ բովանդակէր նահանգս Ա. զԳաղղիա Նարբոնական՝ ի Պիւրենեանց մինչեւ ցՎարոս (Վար) եւ ցՍեւեննեան լերինսն, Բ. զԳաղղիա Լուգդունական կամ զԿելտեան ի մէջ Լիգեր (Լուար), Սեկուանա (Սէն) եւ Արար (Սոն) գետոց, Գ. զԳաղղիա Ակուիտանեան կամ զԱկուիտանիա ի մէջ Պիւրենեանց եւ Լիգեր գետոյ, Դ. զԳաղղիա Բելգիական՝ ի մէջ Հռենոս, Արար եւ Հռոդանոս (Ռոն) գետոց, նմին իրի բովանդակէր Գաղղիա եւ զՀելվետիա (Զուիցերի) եւ զԳերմանիա զԱռաջինն եւ զԵրկրորդ (զայժմու Հռենեան գաւառսն), որք յետոյ բաժանեցան ի Գաղղիայ։ — 4. Բրիտանական կղզիք (Անգլիա եւ Հարաւային Սկովտիա) գրաւեցան ի Հռոմայեցւոց ի կէս առաջին դարու։ Բարձրաբերձն Բրիտանիա (Սկովտիա) եւ Հիբեռնիա (Իռլանդ) մնացին ազատ ի լծոյ Հռոմայեցւոցն։ — 5. Հարաւային կողմանք Դանուբայ, այսինքն Ա. Ռետիա եւ Բ. Վինդելիկիա՝ ի Լեպոնտեան եւ ի Տրիդենտեան Ալպեց՝ ի մէջ Հռենոս եւ Էնոս (Ինն) գետոց՝ մինչեւ ցծովակին Բրիգանտեան (Պոտենզէէ) եւ ցԻստրոս (Դանուբ) գետ, ձգելով մինչեւ ցծովական Վերին Իտալիոյ (Թեսսին, Կռաուպինտթէն, Թիրոլ, Հարաւային Սուաբիա եւ մասն Պաւիէրայ), Գ. Նորիկոն՝ յԷնոս գետոյ մինչեւ ցՍաւոս եւ ցԿետիոս լեառն (Քալենպերկ), ի Յուլեան Ալպից մինչեւ ցԻստրոս գետ (Աւստրիա, Ստիրիա, Կարինթիա, Կռանիա, Պաւիէրա եւ Սալցպուրգ), Դ. Պաննոնիա (Վերին եւ Ստորին) ի մէջ Իստրոս, Արաբոյ (Ռաապ) գետոց եւ Կետիոս լերին (Աւստրիա ի խոնարհ քան զԱնտառն Վիէննական, Ստորին Հունգարիա, Սլաւոնիա, Պոսնիա եւ Խրուատաստան), Ե. Միւսիա (Վերին եւ Ստորին) կոչեցեալ յետոյ Դակիա գետամերձեայ՝ ձգէր յԻստրոս գետոյ ցլեառն Հեմոս եւ ցՊոնտոս

1 Orbis terrarum.

Եւքսինոս (Սերուիա, եւ Պուլկարիա)։ — 6. Աքայիա (Յունաստան) բովանդակէր՝ Ա. զՊեղոպոնեսոս (Մորա, 8 գաւառօք), Բ. զԵլլադա՝ զԲուն կամ զՄիջին Յունաստան (8 գաւառօք), Գ. զՀիւսիսային Յունաստան՝ զԹեսաղիա եւ զԵպիրոս, զԿղզիսն՝ զԵւբիա (Նեկրոպոնդէ), զԿիպրոս, զՀռոդոս, զՅոնիական կղզիսն եւ զայլս բազումս։ — 7. Մակեդոնիա ի մէջ Սկարդոս եւ Կամբունեան լերանց եւ Եգէոս ծովուն. — Թրակիա ի մէջ Հեմոս լերանց եւ ծովու։ — Լիւրիկէ (անձուկ մասն) երկիրն ծովեզերեայ ընդ երկայնութիւն Ադրիական ծովուն, յԻստրիայ մինչեւ ցԴրինոս եւ ցՍաւոս (Տրինա եւ Սաւա) գետս, ունելով զՅապիդիա, զԼիբուռնիա եւ զԴալմատիա հանդերձ բազում կղզեօք։ — 8. Զբուն մեծն Դակիա չկալան ընդերկար Հռոմայեցիք. սա էր ի մէջ Դանուբ, Տիբիսկոս (Թիսա կամ Թայս) եւ Հերասոս (Փրութ) գետոց եւ Կարպաթեան լերանց (Վերին Հունգարիա, Արտեալ, Մոլտաւիա եւ Վալաքիա)։

ՅԱսիա ունէին Հռոմայեցիք 1. զՀամօրէն փոքրն Ասիա, բաժանեալ ի նահանգս Ա. Ասիա նահանգ՝ որ ունէր զՓռիւգիա, զԳաղատիա, զԼիկաւոնիա, զՄիւսիա, զԼիւդիա, զՅոնիա եւ զԿարիա, այս ինքն՝ զՀին Թագաւորութիւնն Պերգամոյ, Բ. Բիւթանիա նահանգ հանդերձ Պափլագոնիաւ եւ Պոնտոսիւ, Գ. Կիլիկիա, Պամփիւլիա (եւ Լիւկիա) հանդերձ Պիսիդիաւ, Դ. Կապադովկիա։ — 2. զԱսորիս հանդերձ Փիւնիկէաւ եւ Պաղեստինաւ, ընդ մէջ Տաւրոսի, Միջին ծովու, Արաբիոյ եւ Եփրատայ՝ որ հասանէր զսահման պետութեանն Հռոմայեցւոց։ Հայաստան եւ Միջագետք յայնկոյս Եփրատայ սակաւ ինչ եւ եթ ժամանակ կացին ընդ Հռոմայեցւովք։

ՅԱփրիկէ էր ընդ իշխանութեամբ նոցա՝ Ա. Եգիպտոս, Բ. Կիւրենականն հանդերձ Մարմարիկաւ, այս ինքն երկիրն մինչեւ ցՍիւրտէ մեծ (այժմու արեւմտակողմն ծովեզերացն Եգիպտոսի եւ մասն մի Տրիպոլեայ՝ Պարքա,) հանդերձ Կրետէ կղզւով, Գ. Ափրիկէ՝ այս ինքն սահմանքն Կարքեդոնի մինչեւ ցծայրսն առ ծովեզերբք (Բիւզակիոն, Զեւգիտանա եւ գաւառն Սիւրտեան, այժմու Թունիս եւ մասն մի Տրիպոլեայ,) Դ. Նումիդիա (այժմու Ալճերի), եւ Մաւրիտանիա (այժմու Ֆէս եւ Մարոքքոյ) ի Տուսկայ գետոյ մինչեւ ցծովն Ատլանտեան։ — Այս էր տարածութիւն Հռոմէական պետութեան։

3. Իսկ գլխաւոր կողմանք սահմանակիցք էին՝

ՅԱսիա, Ա. տէրութիւնն Պարթեւաց յԵփրատ գետոյ մինչեւ ցԻնդոս գետ, Բ. Հայաստան եւ Միջագետք ի մէջ Եփրատ եւ Տիգրիս գետոց, յորոց վերայ սակայն կռուէին Հռոմայեցիք եւ Պարթեւք, Գ. Հնդկաց աշխարհ յայսկոյս եւ յայնկոյս Գանգէս գետոյ՝ ծանօթ էր Հռոմայեցւոց վաճառականութեամբ։

ՅԵւրոպէ՝ Գերմանիա ի հիւսիսոյ պետութեանն Հռոմայեցւոց, ի Դանուբ գետոյ մինչեւ ցՀիւսիսային եւ ցԱրեւելեան ծով, ի Հռենոս գետոյ մինչեւ ցՎիստուլա եւ ցԿարպաթեան լերինսն. որ էր յայնժամ խոպան եւ լի խոխոմովք, անտառօք, եղջերուօք եւ անհնարին անապատ եւ ցուրտ. Հերկինեան անտառն ձգեալ տարածանէր 60 աւուրց գնաց ճանապարհի յԱլպեան լերանց անդր, բայց գտանէր ի նմա եւ արօտ գեղեցիկ, իսկ յարմարեալ միայն գարի, վարսակ եւ միրգ վայրի։ Բազմամբոխ ժողովուրդն Գերմանաց (Հէէրմանաց, այս ինքն զօրականաց) էին բարձրահասակք, հուժկուք, կապուտակ աչօք եւ ոսկեգոյն խարտեաշ գանգրահեր վարսիւք, դոռ պատերազմաւ եւ սիրող ազատութեան։

Երեք գլխաւոր ցեղք էին նոցա. Ա. Տոհմքն Սաքսոնացիք՝ բնակեալք ի մէջ Եղբայ եւ Ռենոս գետոց եւ առ Ալլէր, Լայնէ, Վիզէր, Լիպպէ, Ռուր եւ Եմս գետովք: Սոքա ունէին հաստատուն տեղի բնակութեան եւ մշակութիւն երկրի եւ յայն սակս կոչեցան Սաքսէն, այս ինքն նստեալք եւ կամ ուղղագոյն եւս ի Սաքս զինուց որ էր ազգ ինչ սալաքի: Եւ գլխաւոր տոհմք սոցա էին Փրիսք, Բրուկտերացիք, Սիկամբրացիք, Քաւկացիք, Փոսացիք, Մարսացիք եւ Ամսիբարիացիք, Ուսիպետացիք, Տենքտերացիք, Քերուսկացիք, Կատտացիք:

Փրանկք (կոչեցեալք ի Փրամէայ որ էր ազգ ինչ զինուց եւ կամ ի Փրանկ բանէ որ ազատ նշանակէ) էին դաշնաւորութիւն ինչ յօրինեալ ի Սաքսոն տոհմից որպիսի ինչ՝ ի Բրուկտերացւոց, ի Կատտացւոց, ի Սիկամբրացւոց եւ յայլոց, եւ էին բնակեալ ի մէջ պատնիշացն Հռովմայեցւոց եւ կողմանց Եղբայ ի հիւսիսային Գերմանիա. սոքա անկանէին տակաւ տարածակէս ի վերայ սահմանացն Հռովմայեցւոց, մանաւանդ ի Գաղիա (յամէ 237):

Բ. Սուեւեան ցեղք (Թափառականք) էին վաղ ուրեմն միաբանեալ ի մի պատերազմական դաշնաւորութիւն. էին ազգնթեր Սաքսոնաց ի Ռենոս գետոյ մինչեւ ցԱրեւելեան ծով, եւ բնակէին ընդ աջմէ ափանցն Եղբայ ի միջոցի աշխարհին Գերմանացւոց մինչեւ ցԴանուբ: Ի մանր տոհմից սոցա՝ Լանգոբարդացիք բնակէին ի պաղաքեր յընդարձակ դաշտին ընդ աջմէ ափանցն Եղբայ, մօտ ի Մագդեբուրգ. Անգղիացիք առ եզերբ Արեւելեան ծովուն. Մարկոմանք՝ նախ մօտ ի կողմանս վերին Ռենոսի եւ ապա ի Բոհեմիա եւ ի Մորաւիա. իսկ Կուադք՝ առ ստորին Դանուբաւ:

Խառնուրդ ինն Սուեւեան տոհմից էին Ալեմանքն՝ որք յիշին անդրանին ի սկզբանէ երրորդ դարու, բնակեալ ի մէջ Մայն գետոյ եւ պատնիշացն Հռովմայեցւոց եւ Դանուբայ: Սոքա էին պատերազմողք յոյժ, անցին նոքա (յամէ 211) ընդ պատնէշսն, ընդ գետն Հռենոս, նա ընդ Ալպս իսկ եւ մտին ի սահմանս Հռովմայեցւոց՝ առնուլ աւար քաղաքաց. եւ ապա ուրեմն կալան բնակութիւն հաստատուն ի կողմանս վերին Հռենոսի, եւ եղեն սահմանակիցք Բուրգունդացւոց:

Գ. Գոթական կամ գոթացի ցեղքն բնակեալ էին ի հիւսիսոյ արեւելից Սուեւաց առ Վիադրոս (Օտէր) եւ Վիստուլա գետովք, ի Պրուսիա, ի Սիլեսիա եւ ի Պոլոնիա: Բաժանէին նոքա յարեւելեան եւ յարեւմտեան Գութս եւ ի Գեպիդս. ի սոցա համարի էին եւ Ռուգիացիք՝ ի Պոմերանիա, Հերուղացիք՝ առ նոցին երի, Վանդալք առ Արեւելեան ծովուն եւ Բուրգունդացիք յայժմու յարեւմտեան Պրուսիա, եւ այլք: Սոքա յարձակէին մանաւանդ ի վերայ արեւելեան տէրութեան Հռովմայ:

Այլ անդր եւս իսկ քան զՌենոս բնակեալ էին ցեղք Գերմանացւոց. Բատաւիացիք ի Հոլանդիա, Ներուիացիք ի մէջ Մոսայ (Մաաս) եւ Սքալդիս (Շելդէ) գետոց, Ուբիացիք՝ զԿողոնիաւ, Տրեւիրացիք՝ զՏրեւիրաւ, Նեմետացիք՝ զՍպիրաւ (Շփայեր), Վանգիոնացիք՝ յԱլսատիա (Էլզաս:) Բեղգիկացիք նոյնպէս գրեթէ ամենեւին ի գերմանիացի տոհմէ էին խառնեալք ընդ Գաղիացւոց:

Քերսոնեսոսն Կիմբրական (Դանիա), Սկանդիա (Հարաւային Սուեդիա), Ներիգոն (Նորուեգիա) եւ Փիննինգիա (Ֆիննլանդ) համարեալ էին մասն Գերմանիայ:

Սարմատիա (Եւրոպական) կոչէր երկիրն ի Վիստուլա գետոյ մինչեւ ցՏանայիս (Դոն) գետ:

13

Կայսր Օգոստոս էր միահեծան տէր այսր հռոմէական պետութեան (յամէ 30 յառաջ քան զՔրիստոս — 14 յետ Քր.): Գնջեալ բարձեալ էր ի միջոյ ի քաղաքային պատերազմունսն ամենայն այր աջողակ եւ հին ազատութեանն կամ ընկերհաշտութեանն նախանձաւոր, եւ բազմութիւն ամբոխին Հռոմայեցւոց մոլեալ կապեալ էր ի հաց անդր (ի ցորեանն որ բաժանէր ժողովրդեան) եւ ի խաղս (կրկէսին)[1] եւ զբաղեալ յանարգ զբօսանս: Այն սակս դիւրաւ իմն եւ անջան աջողէր Օգոստեայ, որոյ էր իսկ իմաստութիւն եւ գիտութիւն առաջնորդութեան հանդերձ տեւական հաստատութեամբ եւ մեղմականութեամբ՝ այնուհետեւ զհռոմէական ընկերհաշտութիւնն ի Միահեծան ինքնիշխան դարձուցանել, ունելով խորհրդական առ իւր զԱգրիպպա եւ զՄեկենաս (+ 8 նախ քան զՔր.) զորս ամբարձ իսկ ի պատիւս: Բայց ներելով իմն բազմաժամանակեայ կանխակալ կարծեաց՝ զգուշացաւ Թագաւոր կամ տէր անուն անձին չտալ, նա աւանիկ խորշէր եւ ի Դիկտատորն անուանէ, եւ չառ իսկ յորժամ մատուցաւ այն նմա (22 նախ քան զՔր.), այլ պահեաց զընկերհաշտական անուանսն եւ զձեւս պաշտամանց իւրաքանչիւր: Կեսար կամ Կայսր եւեթ զանձն անուանելով՝ զամենայն պաշտամունս տայր մի ըստ միոջէ մատուցանել անձինն ի ծերակուտէն եւ ի ժողովրդենէն, եւ մերթ ընդ մերթ տայր նորոգել (ի տասն ամէ ի տասն ամ): Իբրեւ Զօրավար[2] մշտջենաւոր՝ ունէր արձակ հրամանատարութիւն ի վերայ ամենայն զօրաց, եւ ընտրութիւն պատերազմի եւ խաղաղութեան: Իբրեւ Իշխան[3] (յամէ 29) էր նա գահերէց ծերակուտին զոր նուազեցուցեալն էր հանելով անտի զանարժանսն (29), մինչեւ ամփոփել զթիւն ի 600 այր (18) ուր յառաջն էին իբրեւ 1000, եւ գլուխ՝ խորհրդականութեան իւրոյ զոր ընտրեաց կազմեաց յ13 արանց երեւելեաց ծերակուտին առեալ մէն մի եւ յիւրաքանչիւր կարգէ պաշտօնէից, եւ էր վերագոյն առաջնորդ օրէնսդրութեան եւ դատաստանաց: Նոցա ժողովով (որ գումարէր ի կապիտողինին) վճարէր Օգոստոս զամենայն գործս որ արագն կատարելոց էին, քանզի ծերակոյտն երկիցս միայն ի տարւոջն գումարէր: Իբրեւ Հազարապետ[4] (յամէ 23 նախ քան զՔր.) հանդերձ իշխանութեամբ ընտրելոյ զայլ եւս պաշտօնակիցսն՝ էր տեղապահ կամ երեւեցուցիչ ժողովրդեանն, եւ յայն սակս ժողովք ժողովրդեանն երթալ եւ անօսրանալ եւ տկարանալ սկսան այնուհետեւ: Իբրեւ Քննիչ բարուց[5] եւ Քրմապետ[6], (յամէ 13 նախ քան զՔր.) յետ վախճանի Լեպի-

1 Panis et circenses.
2 Imperator.
3 Princeps (senatûs.)
4 Tribunus, tribunitiae potestatis.
5 Censor.
6 Pontifex.

զօրի քրմապետի ընդ իւրով տեսչութեամբն ունէր զպատւոյն կեանս ժողովրդեանն եւ զկրօնս եւ զպաշտամունս. զայն նուիրական պատիւ նորա նշանակէ եւ Օգոստոսն՝ այս ինքն Նուիրականն անուն (կոչեցեալ յամէ 27 նախ քան զՔր. 17 Յունուա.), զոր Յոյնք թարգմանեցին Սեբաստոս (Պաշտելի): Ամիսն Սեքստիլիս կոչեցաւ ի նորա անուն՝ Օգոստոս (27), որպէս երբեմն Յուլիոս ամիս յանուն Յուլեայ Կեսարեայ: Իսկ եւ խանդաղատական իմն անուն եւ նշանակ տանուտէրական իշխանութեան տուաւ նմա կոչել Հայր հայրենեաց[1]: Նա իբրեւ մնայուն Հիւպատոս եւ միշտնջենաւոր Անթիպատոս (արտաքոյ քան զՀռոմ[2]) իշխանութեամբ ընտրելոյ իւր տեղապահս եւ պաշտօնակիցս՝ առաջնորդէր նա իրացն Հռոմայ եւ 25 նահանգացն: Թէպէտ եւ կերպարանեցաւ եւս Ռեսպուբլիկան հրաժարել յամենայնէ առաջի Ծերակուտին, այլ Ծերակոյտն միաբան ընդդէմ դառնայր խորհրդոյն այնմիկ, եւ միայն այսչափ ինչ յանձն առնոյր զի առաջնորդութիւն նահանգացն բաժանեսցի ի մէջ կայսեր եւ ի մէջ Ծերակուտին (27, 13 Յունուա. նախ քան զՔր.):

2. Այսպէս կէսք ի նահանգաց տային առ Օգոստեաւ՝ Սեզարեանք կամ Կայսերականք կոչէին (որ իբրեւ չխաղաղեալ տակաւին՝ էին ընդ անմիջնորդական իշխանութեամբ Կայսեր եւ կային ի նոսա յաճախագոյն զօրք) եւ կէսք Ծերակուտականք[3] որոց առաջնորդէին Փոխանակք բդեշխի առանց զինուորական զօրութեան, յորս եւ գործակալքն առաքէին միաբան հաւանութեամբ Իշխանին եւ Ծերակուտին եւ Ժողովրդեանն: Օքիս առաջնորդութեան նահանգացն ած Օգոստոս ի կարգ եւ յուղղութիւն այնու՝ զի վասն կարճելոյ զագահութիւն ժլատութեան գործակալացն՝ սահմանեաց նոցա հաս, իսկ զհարկս իւրաքանչիւր նահանգացն ինքն տայր հանել, ի Կեսարեան նահանգաց՝ վասն սեպհական գանձուն արքունի կամ պատերազմի[4], իսկ ի Ծերակուտական նահանգացն՝ վասն գանձուն տէրութեան կամ պաշտօնէից[5]. եւ իսկ եւ իսկ երեւէր օգուտն ծագելով ձեռագործաց, վաճառաց, մշակութեան եւ այլոց նմանեաց: Հատանել դահեկանս ոսկիս եւ արծաթիս կայսեր անկ էր, իսկ պղնձիս՝ Ծերակուտին: Դիւրացաւ տուրեւառիկ փոփոխումն եւ հաղորդութիւն՝ բազում արքունական պողոտայիւք յորոց կէսք նոր յօրի-

1 Pater patriae.

2 Անթիւպատոսք կամ Փոխանակքն բդեշխի զիշխանութիւն հրամանատարութեան ի վերայ նահանգին յոր առաքէին՝ յետ ելանելոյ ի Հռոմայ կարող էին վարել, եւ ի մտանել նոցա ի Հռոմ՝ դադարէր իշխանութիւն նոցա:

3 Ծերակուտական նահանգքն էին 1. Բեթիկէ (մասն Սպանիոյ), 2. Նարբոնեան նահանգն (Գաղղիոյ), 3. Կորսիկա, 4. Սարդինիա, 5. Սիկիլիա, 6. Մակեդոնիա, 7. Թեսաղիա, 8. Աքայիա, 9. Ասիա, 10. Բիւթանիա, 11. Կրետէ, 12. Ափրիկէ, Նումիդիա: Մնացեալ կողմանքն էին կայսերական նահանգք. բայց առ Տիբերիաւ (15 յետ Քր.) եւ Աքայիա եւ Մակեդոնիա եղեն նահանգ կայսերական առ ժամանակ մի:

4 Fiscus.

5 Aerarium.

նեցան եւ կէսք նորոգեցան, եւ կարգեցան նահանգք ընդ հանուրց գնացիւք սուրհանդակաց[1]: Յայս ամենայն մանաւանդ նպաստ լինէր մեծաւ փութով Եգիպտացւոց փերայ Աւգոստեայ որպէս եւ ի շինուած ջրմղաց մեծամեծաց. Թող զայլ եւս շինուածսն զԱմենայնից մեհեանն եւ զԼ...կեղմանական բաղանիսն: Երկու կոթողս եւս ածել Աւգոստոս յԵգիպտոսէ, մին եղաւ ի դաշտին Մարսեայ, եւ այժմ չէ ի միջի, եւ միւսն ի մեծի կրկէսին, որ զանեալ հանաւ ի հողոյ եւ հրամանաւ Սիքստեայ Ե. քահանայապետի կանգնեցաւ առաջի եկեղեցւոյ Ս. Կուսին որ Ժողովրդեանն կոչի: — Գաւառաւորութիւն փոխանորդի գծագրելոց երեւ յանձն առնելի իմիք ժողովելոյ յայլեւայլ կողմն ժողովրդեան, բայց դատաւորութիւն յանցանաց կաց մեաց ի ձեռս ծերակուտին, եւ վասն ապահովութեան կարգեցաւ զօրավար նոր՝ որ Վերակացու քաղաքին[2] կոչէր:

Ի պաշտպանութիւն սահմանացն յերկրաց Պարթեւաց եւ Գերմանացւոց՝ կացոյց Աւգոստոս զօրս պատրաստականս՝ իբրեւ 170,000 այր բաժանեալ ի բանակատեղս[3] ուստի առհաւ եղեն կոչեցին քաղաքք: Յօրինեաց դարձեալ գունդս անձնապահս 10,000 արանց (9—10 վաշտս պրետորականս[4]), որոց սահմանեաց ծերա-

1 Հնար ինչ կարգաց սուրհանդակաց նշմարին նախ յարեւելս առ Պարսկական Թագաւորօք, որք նստեալ ի գլխաւոր ուրեք քաղաքի (որպէս ի Շուշան) կամէին լինել տեղեակ երեւելի ինչ անցից նահանգացն (Քսեն. Կիւրոպ. Կիւր.), եւ ի Յունաց ἀγγαρεῖον, Յարապարհակք կոչէին: Առ Յոյնս որ ի կղզիս բնակէին՝ չերեւի ինչ այսպիսի, բայց միայն զի յերեւելիս ինչ դէպս արձակէին զՕրագնացսն (ἡμεροδρόμοι) անուանեալս: Եւ առ ընկերհասարակութեամբ Հռոմայեցւոց չերեւի ինչ նոյնպիսի, բայց միայն շինութիւն ճանապարհաց ինչ յԻտալիա, մինչ զի կուսակալք նահանգացն յերթալ իւրեանց ընդունէին թեւադրութիւն եւ ի գալն առայժմ համար, բայց այլ ինչ հաղորդութիւն չգայր ի միջի: Այլ առ Աւգոստոսիւ յորժամ առաւելագոյն կենդրոնանայր տէրութիւնն՝ կարգեցան եւ սուրհանդակացն կարգք, այնպէս զի երկաթագիրք արագագնացք կային ի վերայ պողոտայից ի սահմանեալ ինչ անջրպետութեան, եւ առաջ կայր եւս եղան եւ կոչէր cursus publicus, δρόμος δημόσιος կամ լոկ՝ δρόμος: 1. Ի վերայ գլխաւոր պողոտայից էին կարգեալ տեղիք, կէսք՝ առ փոփոխումն (mutationes) եւ կէսք՝ առ հանգիստ (mansiones), ազատել գիշերի քանզի գիշերի վարել չէին սովոր: Հանգիստքն էին հեռի ի միմեանց իբրեւ աւուր միոյ գնաց ճանապարհի եւ ի միջէ հանգստեան առ միւս հանգիստ 5—8 փոփոխմունք էին: Որչափ ինչ մարթ էր՝ հանգիստքն եւ փոփոխմունքն միշտ բակ ի քաղաքս կամ ի գիւղս էին կարգեալք, որպիսի ինչ (առ Յուստինիանու) ի վերայ ճանապարհին որ ի Կոստանդնուպոլսէ առնէր յԱսիա՝ էին հանգիստք՝ Նիկոմեդիա, Քաղկեդոն, Դա-կիբիզա, Հեղենոպոլիս, Նիկէա եւ Սանգարիա: Առ իւրաքանչիւր փոփոխումն կային կամ ձիք (veredi, βεραίδοι), ջորիք, էշինք եւ եզք (զկերպիքս ի բաց եւս հանել Յուլիանու): Սուրհանդակք (veredarii) որք յարքունեաւ առաքէին՝ փոխէին զերիվարս իւրեանց հանգստի ի հանգիստ եւ զոր ինչ տանէին՝ ի պարկ մաշկեղէն (averta) արկեալ, ունէին ի թիկունս. եւ յատուկ մարդկանէ առնուին թուղթս տանել: 2. Երկք ազգք էին կառաց. Վաշք (rhedae բեռամբ 10 կենդ.) լծեալ՝ ամառային ութ եւ ձմերային ի 10 ձիոց կամ ջորւոց, որ եղանէր միանգամ ... Երկանիւք (birotae բեռամբ 2 կենդ.) լծեալ յերից: Դիտապակք (carri բեռամբ 6 կենդ.) Թող զծանրաշարժ ազգն (cursus clabularis, clabularia, angariae) վասն ծանր ծանր բեռանց որպիսի ինչ՝ վասն տանելոյ առ-ճիկ զօրականին, լծեալ (թէ քաղ բաղամ) զորիւք եզամբք: 3. Վարելյուլն սուրհանդակաց՝ կայսեր միայն եւ մարդկան որ ի պաշտամունս տէրութեան էին՝ էր համարձակ, սակայն կայսր յայլս ձեռս եր մեծ բազգին տէրութիւնն՝ սայր մուրհակ կամ տոմսակ (diploma, σύνθημα) յորում կայր նշանակեալ ժամանակ երթին եւ հանգամանք անձինն որում տուեալ լինէր հրամանն, սակայն բազում անգամ կաշառօք եւ այլովք նոյնպիսի ինչ խարէութեամբք անհրաման եւս երթային զայսին բաղանդիք: Ծախք երացն յիւրաքանչիւր նահանգաց առնուին, այլ յետոյ մեծաւ մասամբ յարքունին գանձուէ:

2 Praefectus urbi (Romae).

3 Castra stativa.

4 Cohortes praetorianae.

կացան (յամէ 27) տալ կրկին թոշակ քան առաւել մեծագխ-րագոյնս զնոսա ի պահպանութիւն կայսեր յարքունեաց, եւ զօր պահակապան քաղաքին Հռոմայ (3 վաշտս քաղաքականս[1]): Տոր-միղ նաւաց կայր առաջի Միսենոնի (ի Կամպանիա), առաջի Ռաւեննայ, Փրէժուսայ (Ֆրեժիւս) եւ ի Պոնտոս Էւքսինոս, եւ էր զօրն նաւական՝ 12,000: Այսպէս համօրէն զօրութիւնն էր 200,000, եւ հանդերձ օգնական գնդօք՝ իբրեւ 450,000 այր: — Իւրաքանչիւր զինուոր ի զինուորաց յետ 12—16 ամաց ծառայ-ութեան առնոյր սահմանեալ չափ ինչ արծաթոյ փոխանակ բա-ժանման կալուածոց զրաւելոց որ յառաջն տուեալ լինէին նոցա:

Այս ամենայն էր ի պահպանութիւն սահմանաց եւեթ, քանզի չէր սիրելի Օգոստեայ պատերազմ. "Գեղեցիկ են, ասէր, դափնիքն այլ անպտղաբերք", եւ "Զարմանամ, ասէր, ընդ Աղեք-սանդրոս զի երկնչէր թէ յորժամ ամենայն աշխարհաց յաղթիցէ՝ չգիտասցէ այնուհետեւ զի գործիցէ. որպէս եթէ առաջնորդել մե-ծատարած իշխանութեան չիցէ մեծ ինչ գործ քան զառնուլն զայն՝ աշխարհակալութեամբ": Աչ փառն այլ ինչ իրիք էր եւ կա-տարեալ նուաճումն մնացելոց կողմանցն Գաղղիոյ եւ Սպանիոյ, եւ հարաւային կողմանցն Գանուբայ՝ յորս փոխեցան հռոմայեցի զաղթականութիւնք:

3. Ի վերջոյ փառն պատուաւորութեան սահմանացն խորհեցաւ եւ զարշաւանսն Գերմանիայ՝ որ յետուստ ալերեա ձախողեցաւ: Քանզի Դրուսոս որդին Օգոստեայ (յառաջնմէ ամուսնութենէ կնոջ իւրոյ Լիւիայ) խաղաց ի վերայ Գերմանացւոցն յայնկոյս Ռենոսի եւ ի չորս արշաւանսն իւր եհաս մինչեւ ցՎիսուրգոս (Վեզեր) եւ յԱլբիս (Էլբա) գետ, հար զաւազուսն ի ցեղից նոցա եւ եդ զգետակս բազումս ի պահպանութիւն կողմանցն. եւ յետ վախճանելոյ նորա ի դարձին (12—9 նախ քան զՔր.) նորին պայազատք զօրավարութեանն եղբայր նորա Տիբերիոս (9—7), Ահենոբարբոս (7—2), Վինիկիոս (2 նախ քան զՔր. — 2 յետ Քր.), եւ դարձեալ Տիբերիոս (2—4), եւ յետոյ Կուինտիլիոս Վարոս (5—9) կամէին նոյնպէս հաստատել զիշխանութիւն Հռո-մայեցւոցն՝ փոփոխելով այնր անգր զօրէնս նոցա, շինելով բերդս եւ կացուցանելով ի նոսա երիս լեգէոնս, մուծանելով զօրէնսն Հռոմայեցւոց փոխանակ սովորութեանցն նոցա, եւ ջանալով փո-խել զլեզուն նոցա՝ զի այնպէս շրջեսցի Գերմանիա ի նահանգ Հռոմայեցւոց:

Այլ զայրացեալ իսկ ընդ այն Գերմանքն, միաբանեալ ապըս-տամբեցայց զնոսա տեսիլ տապարացն եւ գաւազանաց նախարարացն յորս հայէին իբրեւ ի նշանակս ծառայութեան իւրեանց: Իսկ եւ իսկ գտաւ նոցա եւ առաջնորդ ոք ազատութեան: Հերման կամ

1 Cohortes urbanae.

Արմինիոս իշխան ցեղին Կերուսկացւոց, որ էր կացեալ պատանդ ի Հռոմ, որպէս զբազումս ի պատանեկացն Գերմանացւոց, եւ լեալ երեւելի ի զօրուն։ Սա ած ի միաբանութիւն զմեծամեծս ցեղիցն եւ խորամանկութեամբ ածին զՎարոս ի խորագոյն կողմանս Տեւտոբուրգեան անտառին առ Վիսուրգոս գետով զոր խրատէին զՎարոս որք զնովաւն էին զգոյշ լինել ի դաւոյ։ Անտառամօտ ի կողմանս այժմու Պատերբոռնայ փակեցին զՀռոմայեցիսն ի մէջ լերանց ի լպիրծ տեղիս, եւ ի մրրկի եւ յանձրեւաց ժամանակի յարձակեցան ի վերայ նոցա ի բարձանց։ Յետ սաստիկ կոտորածի յաւուրս բազումս՝ լուծան լքան Հռոմայեցիք ի քաղցուէ եւ ի վիրացն, հալածեալք ատէպ առանց յուսոյ փրկութեան։ Վարոս եւ այլ եւս զօրավարք արարին անձանց. համօրէն զօրն գեղեցիկ (35,000 այր) կամ կոտորեցաւ կամ անկաւ ի գերութիւն։ Բազումք ի նոցանէ նուիրեցան դից, եւ կէսք եւս վախճանեցան ի ծառայութեան բարբարոսացն, այլք՝ որք ձեռնհաս էին արդեւք մտանել ի ծերակոյտն ի Հռոմ (9 յետ Քր.)։

Եհաս գոյժ կորացն ի Հռոմ ի ժամանակի զի այն ինչ ի գլուխ ելեալ էր վտանգին պատերազմն Պաննոնիացւոց եւ Դաղմատիացւոց որ յանկարծօրէն ապստամբեալ խաղային ի վերայ Իտալիայ բազմամբոխ բազմութեամբ, եւ Տիբեր հանդերձ Գերմանիկեաւ նուաճեալ էր զնոսա մեծաւ քաջութեամբ եւ ճարտարն զօրավարութեամբ յերիս ամս (6—9 յետ Քր.) եւ ըմբռնեալ կամ յանձն լեալ էին գլխաւորք Պաննոնիացւոցն՝ Բատոն եւ Պիննէս եւ միւս Բատոն գլխաւոր Դաղմատացւոցն։ Այլ գոյժն որ ի Գերմանիայ եհաս՝ խռովեցոյց միանգամ զՀռոմ, եւ չետ զնել միտ ուրախութեանն, յամեցոյց Տիբեր զձաղանսն որ սահմանեալ էին նմա ի ծերակուտէն, որպէս եւ այլ ինչ պատիւք՝ Գերմանիկեայ եւ մանկան Դրուսեայ որդւոյ Տիբերեայ։ Տրտմեալ տխրեալ էր Աւգոստոս, հրաման տայր իսկ եւ իսկ զգուշութեան վասն՝ զամենայն պատանեակս Գերմանացւոց հանել մերժել յԻտալիայ եւ արձակէր փութանակի զՏիբերիոս պահել զանցսն Ռենոսի (10 յետ Քր. գարնայնի)։ Բայց չկամէին Գերմանքն տանել յառաջ զարշաւանն։ Ինքն Տիբերիոս անց ընդ Ռենոս եւ արշաւեաց հարուած մի ի ներքս, եւ դարձաւ ի Հռոմ ուր զշքեղ ձաղանսն արար (12)։ Նորին եղբօրորդի Գերմանիկոս որդի Դրուսեայ՝ դիմեաց բազում անգամ յաղթութեամբ ի Գերմանիա, բայց միշտ դառնայր յետս ամրանալ ի դղեակն Հռենոսի, եւ կոչեցաւ նա յետս ի ժամանակի յաղթութեանցն (14—16)։ Բայց եւ Հերման յիւրոց ազգականաց սպանաւ, զի առին կասկած թէ տիրել իմն կամի նոցա (21)։—Աննշան իմն էին պատերազմունքն որ ի ձեռն Եղիւսի Գաղղոսի նախ ընդ Արաբացւոց եւ ապա ընդ Կանդակայ Թագուհւոյ Եթովպացւոց մղեցան (24 նախ քան

զՔր.) եւ ի ձեռն Ագրիպպայ ընդ Կանտաբրաց (19)։ Բայց ի հրեշտակութեանցն Պարթեւաց եւ Հայոց[1] եկին առ Օգոստոս եւ հրեշտակութիւնք ի Սկիւթացւոց, ի Սարմատաց եւ ի Հնդկաց (20)։

4. Սակայն աղէտք եւ չփոթք էին ի մէջ ընտանեացն Օգոստեայ։ Զգոյր նորա որդի, որդի քեռն նորա Ոկտաւիայ (†9 նախ քան զՔր. երբեմն կնոջ Անտոնեայ) սիրելին եւ աջողակն Մարկեղոս որ փեսայացեալ էր ի Յուլիա դուստր Օգոստեայ՝ վախճանեցաւ տարաժամ (23), եւ Թոռունք նորա Գայիոս (ծն. 20) եւ Լուկիոս (ծն. 17) որդիք դստեր իւրոյ Յուլիայ որ տուաւ կնութեան Ագրիպպայ (անդստին յամէ 21) վախճանեցան նոյնպէս ի ծաղիկ[2] (2 եւ 4 փետր. 21 յետ Քր.) յետ առնլոյ նոցա մի ըստ միոջէ զհանդերձն արութեան եւ կոչելոյ Իշխանս մանկտւոյ[3] եւ սահմանելոյ ի ծերակուտէն ի հիւպատոսութիւն (5 եւ 2 նախ քան զՔր.)։ Մեռաւ եւս նոյին եղբայր Ագրիպպա Պոստհումոս ծնեալ յետ հօրն մահու (12 նախ քան զՔր.) եւ որդեգիր Օգոստեայ (4 յետ Քր.) սպանեալ դաւաճանութեամբ ի Պղանասիա կղզի (Փիանոզա՝ ի հարաւոյ Էլբա կղզւոյ)՝ ուր աքսորեալ էր (4 յետ Քր.) վասն բիրտ եւ անսանձ բարուց, քանզի ոչ միայն արհամարհեալ անարգէր զԼիւիա (զերրորդ կին Օգոստեայ) իբրեւ մօրու, այլ եւ ի վերայ Օգոստեայ ճոխանայր թէ չարար նմա ըստ իրաւանց պայազատութեան իւրոյ։ Այսպէս այնուհետեւ եւ նորին մայր Յուլիա որ երրորդ անգամ լեալ էր առն՝ Տիբերեայ՝ աքսորեցաւ յՕգոստեայ ի Պանդատարիա կղզի վասն անառակութեանն (2 նախ քան զՔր.) որպէս յետոյ եւ նորին դուստր կրսերն Յուլիա (28 յետ Քր.) ի Տրեմիտ կղզի (յԱդրիական ծովուն) նոյնպէս վասն անառակութեանն (4 յետ Քր.)։ Յետ ամաց հնգից շնորհեաց նմա գալ ի Հռեգիոն, բայց առաւել ինչ քան զայն չառ յանձն շնորհել՝ թէպէտ եւ աղաչեաց եւս զնա Տիբերիոս թղթով բազում անգամ։ Այս Տիբեր՝ որ էր ուրջու նորա ի Լիւիայ յերրորդ կնոջէն եւ փեսայացեալ ի դուստր նորա ի Յուլիա (յետ մահուն Ագրիպպայ) վաղ խանգարանօք իւն հայէր ընդ առաւել մեծարանս Թոռանցն Օգոստեայ։ Իբրեւ կամեցաւ իմն Օգոստոս (յետ դառնալոյ նորա ի պատերազմէն Գերմանաց, 7 նախ քան զՔր.) հեռացուցանել զնա առ ժամն առաքելով ի գործ վասն Հայոց աշխարհին, ի մէտ առ Տիբեր եւ ինքնակամ խնդրէր հրաժեշտ՝ մեկնել ի հասարակաց գործոց. յետ բազում զիմանդարձութեան տրտմութեամբ թոյլ ետ Օգոստոս, եւ Տիբեր նաւարկեալ փութանակի եկն եկաց հեռացեալ յամենայն գործոց ի Հռոդոս ամս իբրեւ 7 (6 նախ քան զՔր. — 2 յետ Քր.)։ Այլ յետ վախճանին Գայեայ (4 յետ Քր.) այնուհետեւ

1 Տես ի յաւելուածս ԵԼ 96։ 2 Տես ի յաւելուածս անդ։ 3 Principes juventutis.

զՏիբեր մատուցանէր Աւգոստոս յառաջ հայեցեալ ի յաջողակութիւն նորա ի պատերազմի եւ զրգեալ եւս ի մօրէ նորա ի նենգաւորն Լիւիոյ կացոյց զնա իւր որդեգիր (4 յետ Քր.), հրաման տուեալ՝ եւ նմա առնուլ յորդեգիրս զԳերմանիկոս զորդի եղբօր իւրոյ Դրուսեայ, եւ յետուստ կացոյց զնա ժառանգ իշխանութեան իւրոյ (11 յետ Քր.) թէպէտ եւ զժանդութիւնն նշմարէր։ Ապա յետ չորից ամաց յ76երորդ ամի հասակին վախճանէր ի Նոլա Կամպանիացւոց (19 Օգ. 14 յետ Քր.) ի դառնալ իւրում ի Հռոմ ի Բենեւենտոյ ուր երթեալ էր հիւանդագին ընդ Տիբերեայ յուղարկել զնա ի Լիւրիկէ. Թագաւորեաց նա ամս 44։

Պատրաստեցան դաւաճանութիւնք վասն կենաց նորա յոմանց ոմանց, ի Գաղղոսէ կուսակալէ Եգիպտացւոց (27), ի Փաննիոսէ, ի Կեպիոնէ եւ ի Մուրենայ միաբանելոց (22) եւ յԵգնատիոսէ Ռուփայ (18)։ Ամենեքին սոքա գլխով իւրեանց լուծին զպէտժան։ Միայն վերջին դաւաճանք որ միաբանեալ էին գլխաւորութեամբ Կիննայ (4 յետ Քր.) ապրեցան։ Կնէոս Կոռնելիոս Կիննա էր թոռն Պոմպէի ի դստերէ նորա, շնորհեալ էր նմա Աւգոստոս զկեանսն եւ էր ի պատուի եւ ի մեծութեան, սակայն եւ այնպէս միաբանեաց նա ընդ ազնուականաց ոմանց սպանանել զերախտաւորն ի ժամ մատուցանելոյ նորա զոհս առ բագինս։ Սա ի միջոյ անտի դաւաճանութեանն գուշակ լինէր Աւգոստեայ։ Վարանէր իմն Աւգոստոս եւ չկամէր հեղուլ զարիւն այնչափ ազնուականացն եւ այնպէս զհետ երթեալ խրատուն Լիւիայ՝ շնորհեալ ներեաց Կիննայ եւ միաբանելոց ընդ նմա եւ սահմանեաց եւս զնա հիւպատոս վասն միւսոյ ամին (5 յետ Քր.)։ Այն զթութիւն շահեցաւ զսիրտս ամենեցուն ի նա։ Աւգոստոս էր անհնարին քաջ յառաջնորդութիւն քաղաքային, նմին հակառակ անզօր եւ տաղտուկ ի քաջութիւնս պատերազմի, ամենայն իսկ յաղթութիւնք նորա զօրավարաց նորա էին ձեռնասունք եւ ոչ նորա։ Խաղաղասէր էր յոյժ եւ շինող եւ սիրող հասարակաց շահու եւ բարութեան, մեղմ եւ արդար ի դատաստանս իւր, եւ պաշտպանիչ ուսմանց եւ մատենագրաց (Վիրգիլեայ, Ովրատեայ, Լիւեայ եւ այլոց[1])։ Այլ յամենայնի քաջ ի կերպարանել եւ արուեստաւոր բարուք, դարձեալ՝ թէպէտ եւ սակաւապէտ՝ բայց անժուժկալ ի ցանկութիւնս։ Սակայն եւ այնպէս հանէին զնա Հռոմայեցիք յետ մահուն յաստուածութիւն։

Ապա եկին չորք բանաւորք արիւնառուշտք արդարեւ արժանիք թագաւորութեան Հռոմայեցւոցն անպիտանացելոց, որ ոչ միայն ողոքէին զնոսա՝ այլ եւ յաստուածութիւն եւս հանէին։

1 Տես վասն Աւգոստեան դարուն՝ Հատոր Ա. էջ 373—576.

13

Տիբերիոս Կղաւդիոս Ներոն (14—37) (անուանեալ այսպէս ի հօրէ իւրմէ ի Կղաւդեայ Ներոնէ) իսկ եւ իսկ դարձաւ ի Նոլա ի կոչ մօր իւրոյ Լիւիայ, եւ այնպէս իմն երկոքին զիրսն յարդարեցին զի ի միասին հնչէր արտաքս թէ Օգոստոս վախճանեցաւ եւ թէ Տիբեր թագաւորէ (56ամեայ)։ Թէպէտ եւ պաղատանօք առ փաղփաղակի Տիբեր ի բուռն ինքնին զկայսերական իշխանութիւնն եւ դնէր իբրեւ զօրավար առ զօրսն եւ տայր նշանաբան[1] առ դունդս անձնապահացն եւ ամրացուցանէր զանձն եւ զապարանսն զօրականօք եւ անձնապահօք, եւ առնէր ի զգուշի զիշխանութիւնն տալով սպանանել ի ծածուկ զԱգրիպպա Պոստհումոս, որպէս եւ յետ սակաւ ինչ միոյ զՅուլիա առնելով սովամահ (14), սակայն կեղծաւորէր առաջի ծերակուտին։ Իբրեւ տրիբունական իշխանութեամբ միայն (զոր ունէր յամէ 6 նախ քան զՔր.) կոչէր զծերակոյտն, չկամէր ի հեծեծանացն ընդունել անգամ զձեռն եւ տայր կատարել զընտրութիւնն՝ իւրում որդւոյն Դրուսեայ։ Բացեալ կտակին Օգոստեայ զոր բերեալ մատուցին կուսանքն Վեստեանք հանդերձ երիւք յիշատակարանօքն (վասն իւրոյ թաղմանն, վասն գործոց իւրոց զոր գործեաց, եւ վասն հանգամանաց տէրութեանն զոր թողոյր՝ ցուցանելով զհամար քաղաքացեաց, զդաշնաւորաց, զնաւուց, զնահանգաց եւ զհարկաց). սահմանեցաւ կանգնել տաճար աստուածութեան Օգոստեայ, Լիւիա եղեւ քրմուհին եւ ի գլուխ քրմացն՝ Տիբեր, Դրուսոս, Գերմանիկոս եւ Կղաւդիոս (յետոյ կայսր). տունն յորում մեռաւ Օգոստոս ի Նոլա՝ փոխեցաւ ի տաճար նորա, զդին սենեկապետք ածին ի վերայ ուսոց իւրեանց մինչեւ ցհրապարակն։ Ժառանգք Օգոստեայ ըստ կտակին էին Տիբեր եւ Լիւիա զոր ի դուստր առեալ կտակարանաւն գրեալ՝ հրամայէր կոչել այնուհետեւ Յուլիա Օգոստա։

Բայց Տիբեր կեղծաւորեալ յամառէր. ըստ ծանր վատասրտաբեկ եղեն սենեկապետքն աղաչել համաձայնեցուցանել զնա՝ առնուլ զմիապետութիւն տէրութեանն. այլ զիջաւ իբրեւ ակամայ եւ յաւակնեալ իմն թէ ի ծերութեան տացէ նմա հանգիստ, բայց չառ յանձն զպատիւ ինչ ի պատուոց՝ որպէս կոչել “Հայր հայրենեաց,, եւ կամ ունել պսակ քաղաքացեաց ի վերայ դրան ապարանից իւրոց, եւ ոչ մօրն կամեցաւ զի տացի անուն “Մայր հայրենեաց,, եւ կամ զինքն իսկ կոչել ի նորա պատիւ՝ “Որդի Յուլեայ,, (այս ինքն Լիւիայ)։ Սակայն եւ այնպէս իսկ եւ իսկ բառնայ Տիբեր ամենեւին զժողովս ժողովրդեանն եւ այնպէս հանէ ամենեւին ի քաղաքացեաց իրաւունս ընտրութեան ատենաց։

1 Mot.

Յայնմ հետէ ինքն կացուցանէր զհիւպատոսն եւ ինքն առաջի ար-կանէր ծերակուտին առս յընտրութիւն յայլ եւ այլ պաշ-տամունս :

2. Բայց լեգէոնքն որ ի Պաննոնիա եւ ի Գերմանիա էին՝ մի-անգամայն ապստամբեալ հեռեցին Տիբերեայ : Որ ի Պաննոնիա էին՝ իսկ եւ իսկ յետ մահուն Օգոստեայ առին զմի ի քաղաքացն եւ աւարեցին, եւ զՅունիոս Բղեսոս զիւրեանց զօրավար ստիպէին կամ թողուլ զնոսա եւ կամ տալ մեզ մի դենար աւուրն թո-շակ : Առաքեցաւ Դրուսոս որդի կայսերն տուեալ նմա առընթեր զՍէյիանոս անձնապահապետ : Ի վտանգ մեծ անկաւ Դրուսոս զի ա-փակեաց զնա զօրականն ի բանակին, այլ յանկարծ նուազութիւն լուսնին զարհուրեցոյց զխռովեալսն եւ հանդարտեցին : Իսկ լե-գէոնքն Գերմանիայ բազմամբոխք յոյժ առ Հռենոս գետով նոյն-պէս յարուցին խռով . աճապարեաց անդր Գերմանիկոս ի կողմանց Գաղղիացւոց ուր առնոյր նա երդումն հաւատարմութեան առ Տիբեր ի Սեկուանացւոց եւ ի Բեղգիացւոց . եւ ընդ առաջ նորա զօրականն ապստամբ՝ ահնկոր, չկամէին զՏիբեր, այլ զնա իսկ կամէին մատուցանել ի գլխաւորութիւն տէրութեան . խռո-վեցաւ Գերմանիկոս, ի բեմէ անտի ուր խօսէր՝ մերժեաց զայրա-գին զհրապոյրսն եւ սպառնայր առնել անձին՝ սրով : Ապա թուէին իմն ցածնուլ՝ յորժամ ետուն նոցա իբրեւ հրամանաւ Տիբերեայ՝ կրկին զարծաթն սահմանեալ ի կտակին Օգոստեայ վասն զօրականաց : Թէպէտ եւ զրգռեցան միւսանգամ՝ զի հաւա-նեցան թէ չառ յանձն Տիբեր զոր ինչ Գերմանիկոսն տայր, այլ յետ այնորիկ ի գութ դարձեալ ի վերայ փախստեան կնոջն Գերմանիկեայ եւ մանկանն Գայեայ (Կալիգուլայ) ինքեանք որոնեցին սպանին զգլխաւորս խռովեցուցչացն : Անդուհետեւ ի դէպ համարեցաւ Գերմանիկոս խաղալ նոքօք ի վերայ Գերմա-նացւոց ըստ գետն անդր, եւ կատարէր նա յաղթութիւնս բազումս (14—16) :

Համբաւ առաքինութեանն ցածուցելոյ եւ յաղթութեանցն՝ եւ ուրախութեան եւ տրտմութեան պատճառք լինէին Տի-բերեայ : Ի ժամանակի զի նորա իսկ խորտակեալ էր զօրութիւն Գերմանացւոցն եւ այնուհետեւ մեծի իսկ աշխարհակալութեան կայր ակն՝ թուղթ զհետ թղթոյ առաքէր կայսր կոչել զԳեր-մանիկոս դալ եւ վայելել ի ձաղանան, եւ այսպէս ի կիսոյ անտի աս-պարիզի փառացն դառնայր Գերմանիկոս յետս ի Հռոմ (16) : Բայց չկարաց ժուժկալել նմա նախանձաբեկն Տիբեր, եւ ոչ մայր նորա ընդ առաքինին Ագրիպպինա դուստր Ագրիպպայ կին Գեր-մանիկեայ, զի սիրելի էին նոքա եւ զօրացն եւ համօրէն իսկ քա-ղաքին : Յայն սակս յետ մեծապայծառ ձաղանացն Գերմանիկ-եայ (17) ի խռովել իւրացն արեւելից առաքէր զնա կայսր յԱ-

սոփիս: Նոյն՝ յետ զԿապադովկիա եւ զԿոմագենէ կացուցանելոյ նահանգ Հռոմայեցւոց (17), Թագաւոր զոք Հայոց տալոյ (18) եւ զՀրէաստան հարկատուացուցանելոյ, վախճանէր նա[1] յԱնտիոք (19, Նոյ.) դեղեալ ի Պն. Պիսոնէ դատաւորէ կամ կուսակալէ Ասորւոց զոր դոյն իւն խորհրդով առաքեալ էր Տիբեր հանդերձ Պղանկինաւ կանամբն՝ որում պատուիրեալ էր ի Լիւիայ գնալ բրտագոյն ընդ Ագրիպպինեայ (17): Դարձաւ Ագրիպպինեա ի Հռոմ աճեալ զաճիւնն Գերմանիկեայ որ ի Բրունդուսիոնէ մինչեւ ի Հռոմ ածաւ պատուով եւ եդաւ ի շիրմին Օգոստեայ, վարեաց դատ վասն առն մահուան, եւ Պիսոն մինչ չեւ ի գլուխ ելեալ դատաստանին ի ծերակուտի անդ՝ խեղդեալ գտաւ ի սենեկին (20). Պղանկինա ապրեցաւ աղաչանօք Լիւիայ, բայց յետ սորա մահուն եւ նա եգիտ զվճիռն՝ սպանեալ հրամանաւ Տիբերեայ (33):

3. Յետ Գերմանիկեայ մահուն աներկիւղագոյն եւ համարձակագոյն էր Տիբեր. վասն զգուշութեան անձին իւրոյ՝ անդստին յամէ 15 էր նորա կացուցեալ զամբաստանութիւնս կամ զդատաստանս մահու վասն այնոցիկ որ խօսիցին ինչ չարիս զկայսերէ կամ ամբարշտիցեն. բազմացան յաճախեցին տակաւ քսուք եւ զրպարտիչք այնուհետեւ, եւ առնոյին վարձս առատութեամբ, իսկ որ զրպարտեալն էին կամ ընդ կասկածանօք՝ արք երեւելիք եւ մեծատունք՝ սպանանէին եւ հատանէին ինչք նոցա յարքունիս: Յամենայն դատախազութիւնս յիրաւի եւ յանիրաւի խառնէին եւ այն յանցանք ամբարշտելոյ զկայսր, եւ բազում անգամ լինէր այն յանցանք այնպիսեաց որ ազատ յամենայն յանցանաց էին:

4. Ի դոյն եւ յայլ եւս անկարգութիւնս Տիբերեայ խորհրդակից եւ խրատտու եւ դրդիչ էր Եղիոս Սէյանոս անձնապահապետ որ նախ արկ հիմն զինուորական բռնաւորութեանն ի Հռոմ. զտասն վաշտսն անձնապահաց որ աստ անդ ցրուեալ էին ի քաղաքին՝ արտաքոյ պարսպացն ի միում վայրի տայր բանակել, զի առ ամենայն ինչ պատրաստ կայցեն, եւ կամէր տակաւ հորդել իւր ճանապարհ յաթոռն: Նմին իրի խրատ ետ նա (24) Տիբերեայ հեռանալ ի Հռոմայ: Տիբեր ի բնէ միտագոյն ի նոյն խորհուրդ էր, քանզի ատրեալ իմն կամէր ի մօրն ճոխութենէ որ միջամտելով յիրս առաջնորդութեան լինէր, եւ դարձեալ զի վաղ ընդելեալ էր ի միայնութիւն յորժամ ի Հռոդոս էր, եւ երրորդ անգամ զի զեղխել իմն անտես ի մարդկանէ խորհէր: Այլ եւ նա պատճառանօք նաւակատեաց տաճարացն Օգոստեայ ի Նոլա ի Կամպանիա եւ անտի անց ի գեղեցիկ կղզին Կապրէա (25), եւ չեմուտ երբեք յետ այնորիկ ի Հռոմ: — Այնուհետեւ նե-թեալ համարձակագոյնս Սէյանոս՝ որպէս էր սպանեալ զԴրուսոս

1 Տես ի խառնարհ էջ 100 — 101.

զորդի Տիբերեայ դեղով (23), նոյնպէս ջանայր կործանել եւ զտունն Գերմանիկեայ, եւ ի ձեռն Լիւիայ († 29) մօր Տիբերեայ եւ Լիւիլլայ († 31) այրւոյ կնոջ Դրուսեայ՝ աղարտէր զԱգրիպպինա զմայրն Ներոնի եւ զԴրուսեայ եւ մանաւանդ զՆերոն կամէր խոտորեցուցանել յանպատեհս եւ տայր պահապանօք իւր եւս պահել զնա եւ զմայրն, եւ ճշդիւ գրել զամենայն գործս նոցա եւ զել եւ զմուտ նոցա (27)։ Յետ սակաւ ուրեմն գրելով Տիբերի երկիցս առ ծերակոյտն, դատապարտեցաւ Ագրիպպինա, եւ Ներոն յայտ արարեալ թշնամի հայրենեաց, նա աքսորեցաւ ի Պանդատարիա կղզի եւ սա ի Պոնտիա կղզի, Դրուսոս եղեւ բանտարգել ի պալատանն (30)։ Զգոյշ ինչ այնուհետեւ խափան առաջի Սէյանոսի, ամենայն ուրեք խառն ընդ Տիբերեայ պատուէր, խաղք հասարակաց յաւուր ծննդեան նորա լինէին, ծերակոյտն, ասպետք եւ առաջինք ի քաղաքացեաց պատկերս նմին կանգնէին, եւ զի պարգեւք եւ պատիժք ընդ նորա ձեռն ելանէին՝ ի նմանէ մանաւանդ ածէին ակն եւ երկնչէին՝ քան ի նորա տեառնէ։

Այլ մինչդեռ եւ ընդ վերջին աստիճանն ի վեր կամէր ելանել եւ վաղ պատրաստեալ էր դաւաճանութիւնն ի վերայ կենաց Տիբերեայ, ազդ եղեւ սմա ի ձեռն դուշակի։ Տիբեր ըստ իւրում սովորութեանն յանդէտս իմն լեալ՝ բդեաշխ եւս զնա ընդ իւր սահմանեաց, եւ յետ սակաւ ինչ միոյ մինչ դեռ դղրդէր քաղաքն ի պատիւ մեծարանաց Սէյանոսի՝ առաքեցաւ ի Տիբերեայ Նեւիոս Սերտորիոս Մակրոն տանել թուղթ զնմանէ առ մի ի բդեշխացն. գումարեցաւ ծերակոյտն եւ իբրեւ եմուտ Սէյան մեծաւ ուրախութեամբ՝ քանզի կարծեցուցեալ էր նմա Մակրոն թէ իշխանութիւն տրիբունական խնդրէ վասն նորա ի թղթի անդ կայսր ի ծերակուտէն, անդէն արգել Մակրոն զանձնապահսն ի բաց՝ ցուցեալ նոցա զհրաման անձնապահապետութեան իւրոյ ի Տիբերեայ։ Ընթերցաւ թուղթն, յիմարեցաւ ընդարմացաւ Սէյան, սինկղիտիկոսք որ սակաւիկ մի յառաջագոյն խնդակից լինէին նմա վասն նորոյ իշխանութեանն, ետուն ձերբ եւ տարան ընդ հրապարակս ի բանտ նախատատակոծ թշնամանալից ի ժողովրդենէն։

Տիբեր որ ընդ աւետաբերս իւրացն նիւթելոց ի բարձաւանդակի ուրեք կղզւոյն հայեցեալ մնայր, պատրաստեալ միանգամայն զնաւսն առաջի կղզւոյն զի ապրեսցի մազապուր թէ ձախողանք ինչ դիպեսցին, առաքէր զհրաման սպանման նորա եւ որդւոցն եւ բարեկամաց մի ըստ միոջէ, նա աւանիկ եւ բազմութեան իսկ անմեղաց զորոց ամբաստանութիւն էր՝ թէ ընդ Սէյանոսի միաբանեալ իցեն։ Սակայն եւ ոչ աքսորեալքն ինչ ազատեցան ի լլկանացն. մեռեալ էր Ներոն ի կղզւոջն (31) եւ Ագրիպպինա յետ բազում չարչարանաց եւ միոյ ականն ոստնլոյ ի հարուածոց ե-

ընտացն, մեռաւ առաքարեկ (33), եւ նորին կրտսեր որդի Դրուսոս նոյնպէս առ քաղցոյն վախճանեցաւ (33)։

5. Յայսմ հետէ առաւել դաժանագոյն եւ անագորոյն էր Տիբեր, զեղխէր յոյժ ի գինիս յոր մէջ էր միշտ ի բնէ, եւ ողողէր անհնարին ի պղծութիւնս. ամենեքին ցանկային ապրել ի նմանէ։ Դէպ եղեւ ի միում նուագի անկեալ գնել անզգայ մինչեւ համարել թէ մեռեալ իցէ եւ լինէր իսկ առհասարակ ուրախութիւն, այլ նա զարթեաւ միւսանգամ. բայց Մակրոն որ անձնապահապանն էր նորա յայնմ հետէ՝ հեղձոյց զնա իսկ եւ իսկ ի բարձի 78 ամաց ի Կապրէա (37)։ Այսպէս հանճարօքն նկարէ զկեանս նորա Տակիտոս. Ոչ եւ այլ ժամանակք էին բարուց նորա. էր նա ընտիր եւ կենօք եւ համբաւու առանձին եւ ի պաշտամունս առ Օգոստեաւ. ծածուկ եւ նենգաւոր՝ յառաքինութիւնսն կեղծաւորել, մինչ դեռ սակաւին կենդանի էր Գերմանիկոս եւ Դրուսոս. նոյն զարձեալ խառն իմն էր ի բարութենէ եւ ի չարութենէ առ մօրն կենդանեօք. անհնարին մոլեգնութեամբ, այլ ծածուկ ցանկութեամբքն ի ժամանակի զի դեռ զՍէյանոս սիրէր կամ երկնչէր ի նմանէ. յետոյ ի գործ ժանտութեան եւ ի քաղաքական միանգամայն կործանեցաւ, յորժամ ի բաց եղ ամօթն եւ ահն, եւ ըստ իւրոց կամացն յօժարութեան ընթանայր,,։ Միայն առատաձեռն էր միշտ, եւ զփաղաքշանս տանէր միշտ եւ ձանձրացեալ իմն էր ի ծառայական ողոքանաց ծերակուտին. ի կամել ծերակուտին զամիս ծննդեան նորա զՆոյեմբեր անուանել Տիբերիոս՝ չառ յանձն ասելով. Զի՞նչ յայնժամ առնիցէք յորժամ 13 կայսերս ունիցիք (17)։ — Ոչինչ կարի աննշան էր պատերազմն զոր ընդ Նումիդացւոց եւ Մաւրետանացւոց առաջնորդելոց ի Տակփարինայ եւ ի Մաղբագայ՝ մինչ (յամէ 21) կուսակալք Ափրիկեայ Փուրիոս Կամիղլոս եւ Ապրոնիոս. մանաւանդ եհար զնոսա Յունիոս Բղեսոս, բայց ի գլուխ հան Դոլաբելլա (24)։

14

Ել այնուհետեւ յաթոռն պատանեակն 25ամեայ Գայիոս Կեսար (37—41) որդի Գերմանիկեայ սիրեցելոյ յամենեցունց որ կոչէր Կալիգուլա որ թարգմանի Մուճակ, քանզի այսպէս իսկ կոչեցին զնա զօրականն յորժամ մանուկն էր եւ շրջէր նա ի բանակին ի Գերմանիա ագուցեալ մոյկս զինուորականս[1]։ Ուրախ եղեն ամենեքին ընդ նորա թագաւորել, մանաւանդ զօրականն. եւ առաջեանքն իսկ արար բարւոք սկիզբն, մեծարելով զծերակոյտն, արձակեցան որ ի Տիբերիոսէ էին արկեալ ի բանտ, կոչեցան ապա-

1 Caligae.

բեալքն՝ յետս, զամբաստանութիւնն վասն անարգութեան կայսեր[1] բարձ, այլեւս զկոյտս կոյտս մատնահակաց ամբաստանութեանց եւ վկայութեանց, զի եւ առ յապա եւս թէ կամիցի՝ չիցէ կարող պատժել զոք վասն նոցա, մինչ զի իբրեւ անկաւ նա յախտ յետ իբրեւ 8 ամսոց, ի հոգս իւր եւ ի տրտմութեան էին քաղաքացիքն։ Լուծել բուժեցաւ յախտէն՝ այլ ոչ այլ ինչ էր նա այնուհետեւ, թերեւս խօթութիւնն ինչ դարձոյց զնա ի մոլեգնութիւն։ Պոտի-տիոս եւ Ատանիոս Սեկունդոս ասպետ՝ յորոց մին ուխտ եդեալ էր յաղագս կենաց նորա՝ նուիրել զանձն ի մահ եւ միւսն կռուել սուսերամարտիկ՝ ստիպեցան կատարել զոր խոստացանն, նա եղեւ գահավէժ եւ սա յաղթեաց հակառակորդին։ Այսպէս եկն յայտ առնն այլանդակութիւն որ զամենայն ախտ միաբանեալ ունէր յանձին, մինչեւ տարակուսել իսկ թէ ո՛ր ախտ մանաւանդ զօրագոյն իցէ ի նմա, անզգամութիւն արդեւք թէ անառակութիւն կամ անմտութիւն։ Սպանան մի ըստ միոջէ Տիբերիոս Գեմեղղոս հօրեղբօրորդի նորա եւ ժառանգակից ըստ կտակին Տիբերեայ, հանին նորա Անտոնիա Կրտսեր (դուստր Օկտաւիայ եւ Մ. Անտոնեայ, կին Դրուսեայ, մայր Գերմանիկեայ), աներն առաքինի Սիղանոս երբեմն աներ (37) եւ Մակրոն իսկ անձնապահապետ որ ամբարձեալ էր զնա յաթոռն (38)։ Ամբաստանութիւնք վասն անարգանաց կայսեր միւսանգամ հաստատեցան (39)։ Ի քերց անտի նորա Ագրիպպինա եւ Յուղիա որ ի մեծի պատուի էին յառաջագոյն՝ իբրեւ դաւաճանք ի Պոնտոս կղզի աքսորեցան (39), եւ հան ի վաճառ զամենայն ինչս նոցա. նմին հակառակ զքոյր իւր եւ զամուսին զԴրուսիլլա յետ մահուն հանեալ էր յաստուածութիւն եւ կանգնեալ նմին բագին (38)։ Անհնարին էր վատնութիւնն զոր առնէր ի խնճոյս եւ ի խաղս, նմին իրի եւ յաճախէր ի յափշտակութիւնս՝ մանաւանդ ի մէջ մեծատուն քաղաքացեաց աշխարհին Գաղղիացւոց յոր չոգաւ դնել զսուտ եւ զծաղրալից արշաւանսն ընդդէմ Գերմանաց (39)։ Անդ ի Լուգդունան ետ դնել եւ մրցութիւն յոյն եւ հռոմայեցի ճարտարխօսութեան, յորում ճարտարախօսքն մրցէին ընդ միմեանս, եւ որ յաղթէր՝ առնոյր վարձս ի պարտելոյ անտի, իսկ ոյր ճառն կամ երգ որ ի նորա գովութիւն էր՝ ամենեւին յոռի գտանէր, պարտ էր այնպիսւոյն սպունգաւ կամ լեզուաւ ջնջել, ապա թէ ոչ՝ անկանել ի Ռոդանոս։

Պահանջէր մոլեգին իւր կատաղութեամբ պատիւ աստուածեղէն (յամէ 38), եւ երեւէր իսկ հրապարակաւ երբեմն Հերմէս եւ երբեմն Բաքոս եւ կամ իբրեւ զայլ ոք ի դից։ Ինքն իսկ զիւր կին Կեսոնիա եւ զերիվար իւր Ինկիտատոր (զոր սահմանեալ էր ի հիւպատոսութիւն) կացոյց քուրմս աստուածութեան իւրոյ, ստիպէր եւ զՀրեայսն դնել զիւր պատկեր ի տաճարին Երուսա-

1 Crime de lèse-majesté.

դենտացւոց (40)։ Այս ուրեմն կորեւ տակաւին պատրաստէր նա մահուն տրամբ մեծամեծաց՝ Կալոսա Քերէա հարիւրապետ մի յանձնապահաց գնդէն՝ միաբանութեամբ բազմաց ի մեծամեծաց խորհեալ՝ դաւաճանութիւն՝ սպանա այրն մոլեգին յետ 4 ամաց 30 հարուստմոլք ի 29երորդ ամի հասակին, յորժամ ելեալ ի թէատրոնէ երթայր ի պալատն (41)։ Կամէր իսկ այնուհետեւ ծերակոյտն հաստատել միապետական ընկերհաշտութիւն. այլ զօրականն անձնապահ որ միաբան ընդ խառնաղանձ ռամկին ցասուցեալ էր ընդհանուրն ընդ սպանումն կայսեր եւ զկազմումն իսկ յառաջնորդաց ապստամբութեանն կոտորեալ՝ ընդդէմ դարձաւ։

2. Այսպէս 50ամեայ հօրեղբայր Կալիգուլայ Տիբերիոս Կղաւդիոս Կեսար (41—54) որդի Դրուսեայ եւ Անտոնիայ Կրտսերոյ, ամբարձաւ բռնաբար յաթոռն հակառակ կամաց ծերակուտին ի ձեռն անձնապահացն, եւ ընդ այնր եռ խրախճանս ի նոցանէ պարգեւս, եւ Քերէայ սպանաւ։ Զառաջինն եւ ստ եցոյց չափաւորութիւն եւ եղեւ սիրելի ամբոխին, բարձ զամբաստանութիւնսն։ Բայց քանզի տկար էր միտք Կղաւդիոսի եւ մոլացող, զերդ յոյժ ի կերակուրս եւ հարբեալ ի խաղս՝ չէր ատակ ինքնին իշխել այլ տանէին եւ բերէին զնա կանայք նորա եւ ազատացեալքն, այնպէս զի ժամանակ թագաւորութեան նորա էր՝ նախ թագաւորութիւն Մեսսաղինեայ եւ ապա Ագրիպպինեայ Կրսերայ (դստեր Գերմանիկեայ, քեռ Կալիգուլայ) միաբանեալ ընդ ազատացելոցն զերեաց՝ Նարկիսեայ (ատենադպրի նորա) եւ Պալլասայ (գանձապահի նորա) եւ Կալլիստեայ (սենեկապանի նորա)։ Զգայր չափ անամօթութեանն եւ ժանդութեանն Մեսսաղինեայ, մինչ զի յառաջ իսկ եղեանուն նորա՝ նշանակել նովին զկանայս ժպիրհս եւ անազորոյնս։ Յօժարեցուցեալ հրապուրէր յանպիտանութիւնս զկանայս մեծամեծացն. այր երեւելիք որք դարձան ընդդէմ հրապուրանաց նորա՝ սպանան մի ըստ միոջէ (Ափիանոս կուսակալ Սպանիացւոց † 41, Վինիկիոս երրեակ հիւպատ † 46, Պոմպէոս Մագնոս եւ Վալերիոս Ասիատիկոս † 47, եւ այլք բազումք)։ Յաւուրս դուստր Գերմանիկեայ աքսորեցաւ եւ ապա սպանաւ (41), եւ էր այնուհետեւ ի վտանգի քոյր նորա Ագրիպպինա հանդերձ մանկամբն իւրով Ներոնիւ։ Այլ յանկարծ գժտէր Մեսսաղինա ընդ ազատացելոցն երեցունց որ ցայն վայր գործակից էին նորա յամենայնի, գրգեալ զնոսա ահն անձնաւորել կորուսանել զնա։ Վաղվաղակի իսկ զատա նոցա ժամ դիպող. ի ժամանակի զի հեռացեալ էր Կղաւդիոս յՕստիա՝ ամուսնացաւ Մեսսաղինա ընդ Սիղիոսի միում ումեք յազնուականաց որ ի բդեշխութիւնն սահմանեալ էր։ Փութացաւ Նարկիսոս, երագ գուշակ Կղաւդեայ, խնայող զքաղաքականս պղծութեանցն եւ զվտանգն որ հասանէր աթոռոյ նորա ի հարսանեաց անտի։ Սպանաւ Սիղիոս եւ բազումք ընդ նմա, եւ

իբրեւ ջանայր տակաւին Մեսաղինէ հանել միւսանգամ զմիտս Կղաւդեայ՝ առաքէր Նարկիսոս անհրաման ի կայսերէ հազարապետ մի ի բուրաստանէն Լուկուղղեայ, ուր էր ապաւինեալ. մերկանացեալ Մեսաղինէ եւ անդ եղեւ սուսերահար (48):

Այնուհետեւ խորհրդակցութեամբ Պալլասայ ընտրեցաւ ի ամուսնութիւն Ագրիպպինէ (49) որ ամբարտաւանութեամբ, ճոխասիրութեամբ եւ ժլատութեամբ գլէր զՄեսաղինէ: Իսկ եւ իսկ խորհէր զԲրիտանիկոս զորդի կայսերն ի Մեսաղինեայ՝ ի բաց հեռացուցանել, նախին իւր իւրում որդւոյն Կղաւդեայ Դոմիտեայ Ներոնի զոր ի Դոմիտիոսէ Ահենոբարբոսայ (յորդւոյ Անտոնեայ երիցագունէ դստեր Ոկտաւիայ եւ Մ. Անտոնիոսի) ունէր՝ խնդրէր ճոխութեան (49) զՈկտաւիա որ էր դուստր կայսերն յայլմէ կնոջէ, եւ էր փեսայ խօսեալ Սիղանոսի ումեմն առն երեւելւոյ որ յառաջ հարսանեացն սպան անձամբ զանձն (53), եւ միանգամայն առայր կացուցանել զնա որդի եւ ժառանգ թագաւորութեանն (50): Սենեկա փիլիսոփայ՝ զոր դարձոյց Ագրիպպինէ ի Կորսիկայ ուր աքսորեալ էր զնա Մեսաղինեայ՝ կացուցաւ ուսուցիչ որդւոյն (49) եւ Բուռռոս զօրավարն Ագրիպպինէ թիկնապահապետութիւն, եկաց վարդապետ պատերազմական արուեստի (51): Յետ սակաւ ամսեան իբրեւ նշմարէր Ագրիպպինէ թէ չկամի եւս Կղաւդիոս հանդուրժել ի քաջն Բրիտանիկոսէ եւ թէ սկսաւ խեթիւ եւս հայել ընդ նա՝ հեռացուցեալ նորա զհաւատարիմն Նարկիսոս զեւր հանապազորդ ի Կամպանիա, բարձ թունաւոր կերակրով զԿղաւդիոս ի միջոյ՝ միաբանեալ ընդ Պալլասայ եւ ընդ Բուռռոսի (54, Հոկտ.): Այլ առբոյն աստուածացոյց եւ զԿղաւդիոս:

Առ սովաւ հարաւային կողմանք ինչ Բրիտանիոյ նուաճեցան եւ տուաւ Կղաւդեայ եւ որդւոյ նորա անուն՝ Բրիտանիկոս, քանզի եւ կայսր չոգաւ անդր տալ ճակատ ինչ (43—44). Մաւրետանիա (42), Հրէաստան (44) եւ Թրակիա (47) նահանգ եղեն Հռոմայեցւոց: Մղեցաւ ճակատ ընդ Գերմանաց ի ձեռն Գաղբայ զօրավարի (41) եւ ի ձեռն Կորբուղոնի (47): — Ոստիա քաղաք նաւահանգստի առ նովաւ շինեցաւ:

15

Զնա յաջորդէր 17ամեայ Կղաւդիոս Դոմիտիոս Ներոն Կեսար (54—68) ուրջու, որդեգիր եւ փեսայ Կղաւդեայ: Զեհան Ագրիպպինէ ի վեր զմահն Կղաւդեայ ժամս բազումս, մինչեւ ամենայն պատրաստեալ յարդարեցաւ եւ ապա ածաւ Ներոն ի բանակն անձնապահաց ի ձեռն Բուռռոսի, կոչեաց զնա զօրականն կայսր մեծաւ ցնծութեամբ, նոյնպէս եւ ծերակոյտն ընկալաւ զնա: Հոյակապ փիլիսոփայն Սենեկա եւ Բուռռոս կրթեալ

եկին զնա խստագոյն սկզբանցն Ստոյիկեանց եւ այնպէս էր ուսեալ կեղծաւորել: Յայն սակս զառաջինն խորհեալ նա զամենեսին բարւոք իմն ակնկալեալ առաջնորդութեանն արարեալ, եւ ցուցեալ երախտաւոր ինչ հասարակաց յառաջին 5 ամսն, մինչդեռ ամենայն էր առաջնորդութիւնն էր ի ձեռս Սենեկայ եւ Բուռոսի եւ մօրն նորա Ագրիպպինեայ: Սակայն առանձինն կեանք նորա վաղ իսկ լի էին զարշութեամբք, մանաւանդ յանաժօթ ցանկութիւն՝ զոր մասամբ իմն այր թող եւ վարդապետն իւր Սենեկա, զի մի զայրացուցեալ առաւել եւս ի մոլեգնութիւն դարձցի պատանեակն, այլ չած փիլիսոփայն զմտաւ թէ թոյլ տայ միայն ի գլխոյ զառաւելութիւն զբօսնել: Ընկալաւ նա ի հարճս զերդաց Պոպպէայ Սաբինեայ կնոջն մառաւոքի, եւ նորա թելադրութեամբ եղեւ անխնայ այնուհետեւ ի գործս անագորոյնութեան, այն որ յարկանել իբրեւ զառաջինն ձեռնադրէր վճռոյ մահուան ուրուք, ընձեռայր ասելով՝ Երանի թէ չգիտէի իսկ գրել:

2. Յառաջ քան զամենայն խոչ եւ խութ էր նմա մայրն: Զառաջինն քանզի ի նմանէ իսկ զթագաւորութիւնն ընկալեալ՝ երգիցի ինչ ակր, եւ յառաջնում աւուրն ի խնդրել զօրավարին ուրուք ի նմանէ նշանաբան՝ ետ նմա այսպէս՝ “Առ ազնուագոյնն քան զամենայն մայր,,, եւ ընկալաւ ի ծերակուտէն վասն նորա պատիւ՝ լինել քրմուհին Կղաւդիոսի (զոր ինքն իսկ սպան): Բայց Ագրիպպինէա ծախսկրութեամբն համարէր ունել առ ամենայն իշխանութիւն, եւ նա ինքնին իւրով իշխանութեամբ սպանանել զՆարկիսոս, եւ զայլ իսկ առ այլոյն կարգաւ՝ եթէ Սենեկա եւ Բուռոս չդառնային նմա ընդդէմ՝ միաբանութեամբ: Առ սոսանիկ սիրոյն զոր առ գործ առաջնորդութեան ունէր Ագրիպպինէա, քանզի չէր համարձակ մատնել ինքնին ի ծերակոյտն՝ հարկ համարէր այնուհետեւ բերել ժողովել զծերակոյտն ի սրահի ուրեք պալատանն, զի յետոյ վարագուրին անտես՝ զխօսսն լուիցէ. եւ ի միում նուագի ի յանդիման լինել հրեշտակաց Հայոց մեծաց առաջի Ներոնի՝ եկեալ զայր անտուստ Ագրիպպինէ նստել ընդ կայսեր ի միում աթոռոյ, իբրեւ խոռոմել իմն ակնածն մօտակայքս կայսերն՝ Սենեկա աղաչ առնէր Ներոնի ելանել ընդ առաջ մօրն իբրեւ առ ի պատիւ մեծարանաց, եւ այնպէս խափանեցան թշնամանքն: Զայրացեալ իմն ընդ այն ամենայն Ներոն, եւ սակաւ հեռացուցանել ի նմանէ: Իբրեւ զգացեալ եւ մօրն՝ սպառնայր որդւոյն զմանուկն սիրելի զԲրիտանիկոս մատուցանել յառաջ ի թագաւորութիւն փոխանակ նորա, անձնատուրեաց Ներոն եւ սպան նմա զԲրիտանիկոս ի հացի գինւոյն զոր ինքն էր յօրինեալ եւ փորձեալ եւս զզօրութիւնն յանտանոց վերայ (55): Այսպէս ի մայրասպանութիւն եւս պատրաստէր՝ սաղբեալ եւ ի Պոպպէայ. Ընկերոս հրամանատար նաւատորմին նաւաց Միսենոյ՝ ուրոյ զհր-

նարոն։ Կոչէր Ներոն ի Բայիս Կամպանիացւոց զմայրն որ էր յայնժամ յԱնտիոն Տուսկուլանացւոց երբեւ յաքսոր, որպէս թէ հաշտել ընդ նմա կամիցի, եւ արդեամբք իսկ ընթրեաց մեծապատուել՝ արձակէր զնա համբուրիւ եւ խանդաղատութեամբ յոյժ։ Այլ այն ինչ մտեալ Ագրիպպինայ ի նաւն պատրաստեալ ի Բայեանց ծոցին եւ յառաջեալ սակաւ մի՝ քակեցին ի ներքուստ տախտակամածք տուեալսոր նաւուն եւ անկանէր դշխոյն ի ծով. եղեն երկոքեան ընկերք նորա ծովակուլ, բայց Ագրիպպինէա ապրեցաւ ի լուղ։ Այնուհետեւ չէր ինչ այլոց արկանել քող ի վերայ չարեացն, առաքէր Ներոն զերկումի ի զերեաց եւ սպան առ որով զԱգրիպպինէա որ էր դուստր հօր սահմանելոյ ի կայսերութիւն, քոյր կին եւ մայր կայսերաց (59)։ Խնող նա զդով զանձն ազգատոհմին իւրոյ։ Այլ անհնարին իմն էին սոսկալիք եւ անձկութիւնք մայրաքաղաքին զամենայն իսկ աւուրս կենացն, սակայն առ ժամն արդարացոյց նա զանձն առաջի ծերակուտին թղթով յօրինելով ի Սենեկայ եւ ընկալան իսկ զնա շքով յորժամ ի Հռոմն դարձաւ։ Միայն Պետոս ոմն Թրասեա այր ստոյիկեան առաքինի ել ի բաց այն օր ի ծերակուտէն եւ ոչ չոգաւ իսկ ընդ առաջ նորա։ Յետ սակաւ ինչ եւ ընդ անօրէն եւ ընդ առաքինին Աֆրանիոս Բուրրոսի անցք անցին, եւ Պոպպէա կայր այնուհետեւ տիկին (62)։ Բուռն փախձանէր օրհասիւ կամ դեղով, եւ առնոյր զգործ անձնապահապետութեանն ժանտն Տիգելլինոս (61), եւ Սենեկա խզենական հեռանայր յարքունեաց (62)։ Այսպէս բարձաւ ամենայն յորմէ մարթ էր նմա ամօթ առնել կամ պատկառել։ Հատանեցան միանգամ ամբաստանութիւնք վասն զկայսր անարգելոյ (62), ապանութիւնք զմեծատունս յաջորդէին։ Յօրինեցաւ դաւաճանութիւն ինչ ի մէջ արանց սինկղիտիկոսաց, ասպետաց եւ զօրականաց գլխաւորութեամբ Պիսոնի ուրումն ազնուականի՝ զոր կամէին առբառնալ յաթոռ կայսերացն։ Յայտնեցաւ դաւն ի ձեռն միոյ ուրուք ի գերեացն Սկեւինեայ որ զպատուութիւնն կատարելոց էր։ Զարհուրեցաւ Ներոն ընդ բազմութիւն դաւաճանացն յայտնելոց, ապաժամ երեւելք ի նոցանէ մի ըստ միոջէ եւ զառաջին Սկեւինեայ զպատրաստեալն եւս կախել ի Կապիտոլիոնին՝ նուէր Արամազդայ Վրէժխնդրի։ Առաքեաց հրաման եւ առ Սենեկա մեռանել, եւ թերեւս էր նա կցորդ դաւոյն. եւ սա հատանել զերակսն ըստ սովորութեան ժամանակին, կամեցաւ նորին կին Պաւլինա եկիթալ զառնն զհետ եւ եւս իսկ հատանել զերակսն, այլ Ներոն հրամայէր արգելուլ զարիւնն եւ ապրեցաւ (65)։ Ի յաջորդ ամին նոյն հրաման մահու առաքեցաւ եւ առ. սպան առաքինիս առ Պետոսն Թրասեա եւ առ Բարէայն Սորանոս (66)։

Սիրելի քան զամենայն էր Ներոնի խաղալ ի թէատրոնի եւ ի կրկէսի վարել կառս, երգել եւ ընդ սրնգահարաց եւ փան-

զբօսնուհարաց մտցել, անցեալ ի մէջ նոցա եւ մատեալ ընդ օրինօք նոցա։ Եւ նորա կացուցեալ եւ զունդ մի զօրականաց Աւգոստեանս անուն որ յերգել նորա փառաբանսն՝ գովեսցին զնա կոչելով «Ապողոն գեղեցիկ»։ Յետ ի Նէապոլիս ի նոյն գործ երթալոյ (64), քանդակեալ ի գովութենէ ձայնին իւրոյ զօր լուեալ ի հրեշտակութենէ իւր քաղաքացն Յունաց՝ Յոյնք միայն, ասէ, գիտեն զճարտարութիւն արուեստին իմոյ. այսպէս եւ նա ի Յունաց աշխարհ, շրջէր ընդ քաղաքս քաղաքս, ի խաղսն Ոլիմպիոս, Պիւթեանս եւ Իսթմեականս, առնէր զուարճութիւնս եւ երգէր, թէպէտ եւ յոյժ մեղմ իմն եւ կարճ էր ձայն նորա, եւ զատեալք մրցանէր ձայնիւք ի Հռոմ ժողովեալ 1800 պսակս յաղթութեան յայլ եւ այլ մրցութիւնս։

Յետ այսպիսի սպանութեանցն եւ գործոց զազրութեան մի ինչ տակաւին պակաս էր ի համբաւ պարծանաց նորա՝ այրել զայրէջ քաղաքաց։ Յանկարծակի ի միում աւուր 14 բաժինք քաղաքին Հռոմայ բորբոքեալ այրէին յաւուրն յորում յառաջ քան զ450 ամ Գաղղիացիք հրձիգ արարին զքաղաքն. զ7 տիւ եւ զ7 գիշեր տոչորէր բոցն եւ ոչ ոք իշխէր շիջուցանել, եւ Ներոն ի տանեաց ապարանից իւրոց հայեցեալ տեսանէր եւ քնարիւ հարկանէր զերգս այրմանն Տրովայ (64, 18—24 Յուլ.)։ Կամեցաւ միւսանգամ շինել զքաղաքն գեղեցիկ քան որչափ էրն, բայց սպառեցան գանձք տէրութեանն մանաւանդ վասն շինութեան շքեղ կայսերական պալատանն։ Իբրեւ եւեթ Ներոն թէ զայրագին իմն հայի ընդ նա ժողովուրդն վասն հրացն՝ յայլս իմն կամեցաւ զյանցանսն կրթել, այս ինքն՝ ի քրիստոնեայսն։

3. Քրիստոնէութիւնն այնու զի ի Հրէաստանէ էր ելեալ՝ զառաջինն հրէական ինչ աղանդ համարեցաւ հեթանոսացն. այլ իբրեւ կրօնք տէրութեանն վաղվաղակի նուաղել սկսան՝ ամենեցուն աչք ի քրիստոնեայս սկսան հայել։ Քանզի ամենայն առողջ մտաց եւ անարատ սրտից սիրելի եւ անձկալի թուեցաւ այն վարդապետութիւն, որ ամենեցուն առանց ընտրութեան խոստանայր խաղաղութիւն ոգւոյ ընդ Աստուծոյ եւ կեանս յաւիտենականս այնոցիկ՝ որ հաւատասցեն ի Քրիստոս եւ ըստ նորա պատուիրանացն գնասցեն։ Բայց նմին հակառակ որ ի մոլորութիւնս ծնեալ էր, եւ կապեալ ի հրէական կամ ի հեթանոսական կարծիս, կուրութեամբ հարեալ հատեալ ի գլխ, եւ համարէր թէ ընդ դիցն պաշտաման կործանի հռոմէական պետութիւնն, եւ կամ ունէր ինչ շահս արուեստի ի հեթանոսական խաբէութենէն՝ լինէր թշնամի եւ հալածիչ քրիստոնէութեանն։ Քրիստոնէութիւնն կոչէր ի հեթանոսաց աւելորդ պաշտօն, ժանտ. եւ քրիստոնեայք յաչս աշխարհասիրացն համարեալ էին Ազգ խուսափող ի լուսոյ[1], եւ ամբաստանեալ՝ ունել ատելութիւն առ ազգ մարդկան։

1 Gens lucifuga.

Ի Տիբերեայ ոչ ինչ թշնամութիւն հակառակ քրիստոնէից պատմի, այլ նորին հակառակն պատմի թէ ի լուր նորա զանցեալն Քրիստոսի ի Պիղատոսէ[1] եւ յետոյ յԱբգարէ ի Հայոց արքայէ[2] կամեցեալ եւս իցէ հանել զՔրիստոս ի կարգս աստուածոցն եւ ծերակուտին չառեալ յանձն: Իսկ առ Կղաւդեաւ (ըստ Սուետոնի, տես եւ Գործ. ԺԸ. 2.) մերժեցան ի Հռովմայ Հրեայք՝ վասն զի «թելադրութեամբք Քրեստոսի ուրուք» (Քրեստոսի՝ զոր առակաւ ին կենդանի համարի Սուետոնիոս) յաճախ լինէին խռովութիւնս», որպէս ասութեամբ համարի: Այլ Ներոն լինէր բուն առաջին հալածիչ ի կայսերացն: Նա կամեցեալ բառնալ զամբաստանութիւն անհնարին քրիստոնէից՝ ոչ միայն վասն հրդեհին զրպարտութեան այլ եւ վասն կարծեալ ատելութեան նոցա հակառակ մարդկեղէն ազգի[3] տայր սպանանել, զոմանս զգեցուցեալ մորթս երէոց արկանէր շանց առաջի, զայլսն ի խաչ հանէր, եւ զոմանս դարձեալ այրելի նիւթովք օծեալ (զգեցուցանելով վերարկուս թաթաւեալս ի ձիւթ եւ յայլ ինչ նոյնպիսի) լուցեալ այրէր ի լուսաւորութիւն գիշերոյ: Ինքն իսկ Ներոն զբուրաստանսն իւր բանայր վասն այնպիսի անարգոյն տեսլեանց զոր տայր առնել ի կրկէս խաղս եւ կառօք ելեալ կայր ի մէջ ժողովրդեանն: Այրն ընտիր Տակիտոս՝ թէպէտ եւ հեթանոսութեան կարծեօք զբաղեալ է, եւ յանցաւորս իսկ երեւեցուցանէ զքրիստոնեայսն առանց զյանցանսն ինչ յիշելոյ, սակայն անգոսնեալ պարսաւէ զգործ անգթութեան բռնաւորին եւ ասէ թէ ամենեքին ի գութ դարձան ի վերայ քրիստոնէիցն (64):

Այս առաջին հալածումն կամ մնացեալ յառաջ առանց ընդ մէջ հատանելոյ եւ կամ նորոգեցաւ միւսանգամ յամի իբրեւ 66—67. քանզի ընդ նոյն ժամանակս նահատակեցան գլխաւորք առաքելոցն Պետրոս եւ Պաւղոս հրամանաւ Ներոնի:

4. Անդէն ի յաջորդ ամի ապրեցաւ աշխարհ ի բռնաւորէ անտի: Ժուժեցին կայսրն Հռովմայեցիք ամս 14, մինչեւ ապա ուրեմն յարեան զօրքն ի Կեղտեանն Գաղիա եւ ի Սպանիա. անդ եղաւ ի զօրացն կայսր՝ Յուլիոս Վինդէքս եւ առ Գաղբա ընդ որում միաբանեալ Օթոն ի Լուսիտանիա: Թէպէտ եւ Վինդէքս յաղթեցաւ եւ անկաւ ի ճակատու, այլ անդէն ի Հռոմ առաջնորդութեամբ Նիմփիդիոսի յարեաւ ապստամբութիւն ի մէջ անձնապահացն: Ներոն յայտ արարաւ ի ծերակուտէն թշնամի հայրենեաց, եւ Գաղբա եղեւ ընկալեալ ի կայսրութիւն: Այնուհետեւ պակուցեալ փախստեայ գնայր բռնաւորն գիշերախառն ի Հռովմայ, թողեալ լքեալ յամենեցունց. ապա ուրեմն կամեցեալ ապրել ի ձեռաց այնոցիկ որ զհետն մտեալ էին եւ զի

1 Տերտուղ. պատասխ. եւ Մովս. Խորեն. էջ 238:

2 Մովս. Խորեն. էջ 226—230:

3 Odium generis humani. Տակիտ.:

մի մերոյ զատապարտեալ՝ ասէր անձամբ անձին՝ ողբակցութեամբ միոյ ազատաց յազատելոց իւրոց։ Եւ այսպէս վճարէր Ներոն յ32երորդ ամի հասակի (68, Յունիս.) աւերելով զանձն թէ "Որպիսի ճարտարս կորնչիմ"[1]։ Եւ այնչափ սաստիկ էր ահն վասն նորա՝ մինչեւ ժամանակս բազումս նեռն համարել զնա քրիստոնէիցն։ Ընդ նովաւ Բրիտանիա եղեւ նահանգ Հռոմայեցւոց ի ձեռն Սուետոնի Պաւղինեայ։

5. Եւ անդէն ի բառնալ առհմին Կեսարաց մեծամեծ յոյզք եղեն ի Հռոմայեցւոց պետութեան, քանզի չգոյին ինչ օրէնք վասն պայազատութեան աթոռոյն, եւ զօրն ընտրէր եւ բառնայր զկայսերսն։ Ընտրեցաւ եւ ծերունին 72ամեայ Սերուիոս Սուղպիկիոս Գաղբաս առ զՀռոմ, բայց հեռացան ի նմանէ անձնապահքն վասն խստութեան նորա եւ ագահութեամբ առցա ընկեց զնա յետ 6 ամսոյ բարեկամն Ներոնեայ Մարկոս Սաղվիոս Օթոն եւ սպանաւ Գաղբաս յանձնապահացն ի հրապարակամէջ քաղաքին (69, Յունուար.)։ Իսկ կայսրն նոր Օթոն խոկ եւ խոկ յետ 3 ամսոյ հարկ համարեցաւ խաղալ ի վերայ նախանձորդին իւրոյ Վիտեղիոսի զոր գերմանական լեգէոնքն անուանեցին կայսր, յաղթեցաւ զօրն Օթոնի առ Կրեմոնաւ ի զօրավարացն Վիտեղեայ՝ ի Վաղէնտ եւ ի Կեկինեայ, եւ Օթոն որ ի Բրիքսեղղոն էր՝ իբրեւ լուաւ զպարտութիւն զօրու իւրոյ, սպառ անձին զի բարձցէ զքաղաքային կռիւն յոր յօժարեցուցանէին զնա զօրականք իւր քաջալերելով զնա (Ապրիլ)։

Վիտեղիոս այնուհետեւ ընկալեալ էր յամենեցունց ի կայսրութիւն, բայց սպա վասն զեղխութեան եւ անզգուշութեան եւ անսանձ համարձակութեան իւրոցն զօրաց եղեւ ատելի ի Հռոմ։ Յարեան անդստին լեգէոնքն Ասորւոց եւ կացուցին զզօրավարն իւրեանց զՎեսպասիանոս կայսր. յարեցան ի նոսա լեգէոնքն Պաննոնիացւոց, եւ Պրիմոս յաղթեաց զօրացն Վիտեղեայ առ Կրեմոնաւ, եւ ինքն Վիտեղիոս սպանաւ ի ժողովրդենէ ի Հռոմ չարաչար, եւ դիակն ընկեցաւ ի Տիբերիս (69, Դեկ.)։

16

Յայսմ վայրի խոստովանեսցուք ի Հրէաստան նշմարել զկատարումն դատաստանացն Աստուծոյ սպանանողելոց, մանաւանդ թէ զդրդոլելոց մեղեզին աղաղակաւ աստուածասպանացն թէ "Արիւն դորա ի վերայ մեր եւ ի վերայ որդւոց մերոց"[2]։ Քանզի զոր Յիսուս յառաջ մտանելոյ իւրոյ շքով յԵրուսաղէմ պատմեալ էր աշակերտացն արտասուօք՝ ի նշմարելն զքաղաքն ի հեռաստանէ[3], եւ տեսանել եւս նկարեալ մանր յետ երկուց ամաց՝ ի ցուցանել

1 Proh, qualis artifex pereo! 2 Մատթ. ԻԷ. 25։ 3 Ղուկ. ԺԹ. 41—44.

նմա աշակերտացն զշինուած տաճարին[1]. այն ամենայն յետ 37 ամաց եղեն ի կատարումն մինչեւ ի սոդոմայս սպառումն:

Հրեայք թէպէտ եւ չունէին այնուհետեւ պատճառս ինչ առյառնելոյ զանձինս վերագոյն քան զայլ ազգսն, քանզի հաւատք իմն լեալ էին նոցա, սակայն եւ այնպէս սաստիկ ատելութեամբ էին նոքա ընդ Հռոմայեցւոց՝ ամբաստանելով իմն եւ պարծելով յազգն իւրեանց: Այն ատելութիւն երթայր եւ յաճախէր ոչ միայն առէպ հարստահարութեամբ կուսակալացն Հռոմայեցւոց՝ այլ եւ վասն անմիտ եւ անիրաւ գործոց Հրէիցն եւ վասն մոլորեցուցչացն եւ խաբեբայիցն որ քարոզէին նոցա ազատութիւն ընդդէմ Հռոմայեցւոցն, մինչեւ յիմարեալ եւ ոչ նշանացն բարկութեան որ յերկնից յայտնէին՝ գնէին միտ:

Ի ժամանակի զի նեղէր զնոսա Աղբինոս դատաւոր (յամէ 62 կամ 63), եւ Ագրիպպաս Բ. նորաձեւան աւերելով եւ յարելով ի Հռոմայեցիսն ստարանայր ի նոցանէ՝ երեւէր ի տօնի տաղաւարահարացն Յեսու կամ Յիսուս անուն ոմն ի տաճարին որ աղաղակ եղեալ գոչէր, "Ձայն բարբառոյ յարեւելից, ձայն յարեւմտից, ձայն ի չորից հողմոց, բարբառ ի վերայ Երուսաղեմի եւ տաճարին, բարբառ ի վերայ արանց եւ կանանց, բարբառ ի վերայ ամենայն ժողովրդեանն„. յայնմ հետէ գոչէր նա առէպ զտիւ եւ զգիշեր. "վայ վայ Երուսաղեմի„: Ողոքեցին զնա, գան հարին, սակայն նա ոչ ինչ բարբառէր քան զվայն զայն զարհուրանաց, այսպէս ամս 7 ընդ ամենայն տեղիս. այլ ի վերջնում պաշարմանն եկն եմուտ ի քաղաքն, շրջէր անդադար ի վերայ պարսպաց նորա շուրջանակի՝ եղեալ աղաղակ թէ "վայ տաճարին, վայ քաղաքին, վայ ժողովրդեանն„. եւ յետ ուրեմն ած զնովիմբ թէ "վայ եւ ինձ„ եւ անդէն հար ընկէց զնա վէմ մի ի քարընկեց մեքենայից: — Ի տօնի զատկաց 65 ամին բացաւ ինքնին զհաստարակ գիշերաւ դուռն տաճարին՝ յետ լինելոյ անհնարին պայծառութեան յօդս. յետ սակաւ ինչ միոյ երեւէին յարեւմտից կառք պատերազմի եւ գունդք գունդք պատերազմողաց ընդ օդս. իսկ ի տօնի պենտակոստէից լուան քահանայքն գիշերի ի տաճարին աղմուկ եւ յետ այնորիկ բարբառ թէ "Գնամք աստի, գնամք„: Բայց ամենայն ընդ վայր եւ վայրապար[2]:

2. Գեսսիոս Փլորոս (յամէ 65) յաջորդ Աղբինեայ անցոյց զանցոյց զառաջինսն՝ ժլատութեամբն եւ անգթութեամբ. պաշտպանէր նա եւ բազմութեան աւազակաց՝ զի առցէ բաժին յաւարէ նոցա: Իբրեւ ետես թէ պատասխանատուութիւն կայ նմա՝ սաստկացոյց զհարստահարութիւն ժողովրդեանն զի ապստամբութեամբն նոցա արդարասցի. եւ հաս իսկ որում կամէրն, քանզի

1 Ղուկ. ԻԱ. 5—4. 20—24: Մատթ. ԻԴ. 1—6, 5—22:

2 Յովսեպ. Հրէակ. պատեր: Տակիտոս Պատմ. Ե. Գլ. ԺԳ:

ընդունայն եղեւ անձնայն ջան Ագրիպպայ արքայի եւ առաջնոր-դացն ժողովրդեանն եւ լռեաց ի նոցանէ որք հաւանեցուցանել զնո-սա կամէին ։

Եղիազար որդի քահանայապետին Անանիայ իշխան տա-ճարին բարձ յամի 66 զամենայն պատարագսն վասն օտարաց, եւ այնպէս բարձաւ եւ պատարագն վասն կայսերն ։ Միանգամայն յարձակեցաւ ամբոխ ինչ ապստամբական ի վերայ դղեկին Մասա-դայ առ Մեռեալ ծովուն եւ կոտորեաց զամրականսն հռոմայ-եցիս, եւ այնպէս եղեւ սկիզբն ապստամբին ապստամբութեան ։ Որ խաղաղասէրքն էին առաջէքն զՓղորոս եւ զԱգրիպպա առնուլ զառաջն խռովութեանն. բայց Փղորոս չետ ինչ նոցա պատասխանի, բաց 3000 հեծելովք զոր Թագաւորն առաքեաց՝ չկարացին ընդ-դիմակալ ապստամբացն որ երթային եւ աճէին ։ Քանզի սոքա զտիւ եւ զգիշեր յարձակէին ի վերայ արքունական դղեկին Երու-սաղեմի մինչեւ արկանել զհռոմայեցիսն յերեսին աշտարակսն շինեալս ի Հերովդէէ. իսկ զօրացն Ագրիպպայ շնորհեցին երթալ ի բաց. եւ իբրեւ յետ ուստ յանձն եղեն նոցա եւ հռոմայեցիք՝ կոտորեցին զնոսա հակառակ խոստմանն իւրեանց, եւ այն՝ յաւուր շաբաթու ։

Այնուհետեւ բարձաւ ամենայն յոյս խաղաղութեանց զիրան վճարելոյ ։ Անտոնիոս Կեստիոս Գաղղոս կուսակալ Ասորւոց 25,000 արամբ խաղայր ի Հրէաստան. զճանապարհայն զգեղս եւ զքա-ղաքս հրձիգ առնէր եւ որ ոք անկանէր ի բուռն՝ կոտորէր ։ Եկն եհաս առաջի քաղաքին Երուսաղեմացւոց ի կատարած կոյս հոկ-տեմբեր ամսոյ, եւ բանակ հարեալ նստէր հեռի ի քաղաքէն մղոնն մի ։ Հրեայք իսկ եւ իսկ յարձակէին ի վերայ նոցա մղեղին, եւ անկան իսկ ի հռոմայեցւոց աւելի քան զ500 այր ։ Այլ Կեստիոս մօտակայնս մերձեցաւ այնուհետեւ ի քաղաքն, եմուտ յաւուրն չորրորդի ի քաղաքն ստորին, եւ հարկանէր զքաղաքն վերին աւուրս հինգ, ի վեցերորդումն զաւուրն իսկ զկանոմին, եւ առնէր իսկ արդեւք դիւրաւ վախճան ապստամբին՝ թէ տեւէր ի պա-շարմանն, մանաւանդ զի երկպառակեալ եւ վհատեալ իսկ էին խռովիչքն ։

Այլ բարձ նա յանկարծ զպաշարումն զարմանալի ինչ օրինա-կաւ, այնպէս զի դարձն նորա նման իսկ էր փախստեան, եւ զհետ մտեալ հալածէին իսկ զնա խռովիչքն մուտանգամ քաջաբերեալ մինչեւ գիշերային աւերէր զօրաւորն յետ անկանելոյ ի բանակէ նորա 4000 արանց, 400 երիվարաց եւ մեքենայից ։ Այնուհետեւ յայտնի իսկ էր թէ առեւեալ է ապստամբին. յայն սակս բազումք յերեւելեաց եւ ի մնացելոց հրէիցն մեկնեցան ի քաղաքէն իբրեւ ի նաւակէ որ մերձ յընկղմել իցէ ։ Ի դէպ է թէ յայնժամ ուրեմն եւ քրիստոնեայք, յուշ եղեալ նոցա բանից Յիսուսին՝ մեկնեցան

ի Պեղղա քաղաքին յայնկոյս Յորդանանու։ Իսկ Հրէայքն որ անդէն մնացին՝ առնէին յայնմ հետէ պատրաստութիւն պատերազմի. վիպագրին Յովսեպայ յանձն եղեւ Գալիլեա, Եղիազարու Եդովմէ. եւ մեւս եւս ոմն Յովսեպոս եւ Անանոս քահանայապետս կացին հրամանատարք յԵրուսաղէմ։

3. Մինչ Հրէայք երկիցս յարձակեցին յԱսկաղոն եւ մերժեցան յետս՝ անկանելով ի նոցանէ 20,000 արանց, անտուստ Վեսպասիանոս զօրավար ժողովէր զունդ հարաւոյ յԱսորիս, եւ ի սկսանել յաջորդ ամին (67) հասանէր առաջի Յոտապատայ ի Գալիլեա 60,000 արամբ, քանզի եւ Տիտոս նորին որդի խառնեցաւ ի նա։ Աստ ուր 47 գիշերակալ եղեւ պաշարման քաղաքին Յովսեպոս մեծաւ քաջութեամբ, բայց առաւ (Յուլ.) առաւ յարձակմամբ եւ ապականեցաւ հրով եւ սրով։ Ինք գերեալն էր եւ Յովսեպոս՝ զոր կամէր զօրավարն առաքել առ կայսր. բայց իբրեւ պատմեաց նմա Յովսեպոս թէ հասանիցէ յաթոռ կայսրութեան՝ պահեաց զնա առ իւր սիրով. ընդ նոյն ժամանակս եւ այլ եւս քաղաքք Գալիլեացւոց մեծաւ աշխատութեամբ եւ արիւնհեղութեամբ առան, եւ մինչեւ ցկատարած ամին՝ գրաւեալ էր ամենայն երկիրն յայնկոյս Յորդանանու։

Իսկ յԵրուսաղէմ ընդ նոյն ժամանակս կողմն Նախանձայուզացն բռնացեալ էր ի վերայ այլոց կողմանց, քանզի երկպառակեալ իսկ էին։ Նախանձայոյզքս բարբառնէր որպէս թէ զԱստուծոյ փառսն խնդրիցեն՝ չկամէին ընդ ուրուք իշխանութեամբ մնալ, այլ զամենայն իշխանութիւն օտար՝ մերժել յանձանց։ Այնքան նախ աւարհարութեամբ եւ սպանութեամբ մոլեգնէին ի վերայ հակառակորդացն ի մեծաւոր վայրսն Երուսաղէմի, եւ յետ այնուրիկ առաջնորդութեամբ Եղիազարու ուրումն միոյ յԵրուսաղէմ, գրաւեցին զտաճարն եւ անտուստ յարձակէին աստէն այսր անդր (68)։ Անանոս՝ որ երբեմն քահանայապետն էր, հաւանեցոյց զժողովուրդն մերժել զնոսա զինուք. եւ մերժեալ փակեցան իսկ ի ներքին կողմանս տաճարին, յետ սաստիկ կռուոյ։ Այլ Յովհաննէս Գիսկաղացի, որ ի Գիսկաղայ դղեկէ Գալիլեայ տարեալ եկեալ էր անփոխ յԵրուսաղէմ, նենգութեամբ կեղծաւորէր որպէս թէ կամիցի երթալ խօսել ընդ նոսա անուամբ Անանոսի, բայց արդեամբք խորհուրդ ետ նոցա պնդել կալ հաստատուն եւ զԵդովմայեցիս կոչել ի թիկունս։ Եկին իսկ վաղվաղակի Եդովմայեցիքն 20,000 արամբ. չեթող զնոսա Անանոս մտանել ի քաղաքն, բայց ի գիշերի միում յորժամ մրրիկ էր, Նախանձայոյզք գաղտ բացին նոցա զդրունսն։ Այնուհետեւ միաբանեալ նոցա ընդ նոսա սպանին կատարած անհնարին ի մէջ հակառակորդաց իւրեանց, եւ անկան սրով 12,000 արք երեւելիք յորս եւ Անանոսն էր, մինչեւ պժգմել Եդովմայեցւոցն ընդ այն եւ դառնալ յետս։

4. Սոյնպէս Նախանձայոյզքն յետ ճնշելոյ զաւուրս երեւելիս՝ ի վերայ անառարկելի ոգւոյն մոլեգնել. Անձնուէրքն՝ քան զամենեան սրտմտի պատերազմ Հասմոնէին: Բազումք ի Հրէից կենաց իսկ փախուցեալ անկեան անձնատուր ի Կեստիոս՝ ապաստանել ի Մեղիտենէ, որ կայր մերձ ի քաղաքի անդ անդորդ, ապաւինել զի երկպառակութիւն Հրէից եւ առաջնորդաց նոցա դիւրացուցէ նմա զյաղթութիւնն: Նա էր իսկ քաջ խորհուրդն: Վասնզի Յովհաննէս Գիսկաղացին չկամէր զայլ որ հրամանատար առ իւր, եւ այնպէս Նախանձայոյզք յերկուս իմն բաժանեցան եւ անդադար մարտ պատերազմի էր նոցա ընդ միմեանս: Միանգամայն ի նմին ժամանակի եւ արտաքոյ իսկ քաղաքին յօրինեցաւ զունդ աւազակաւորաց եւ աւազակաց եւ առաջնորդ նոցա Սիմոն անուն, որ խառնամբոխքն իւրովք ասպատակողաց զգունդն իբրեւ 20,000 այր: Ընդ Սիմոնեան միաբանեցին եւ Իդումայեցւոց 25,000 այր, եւ այնպէս պաշարեցին միաբան զԵրուսաղէմ: Յայնժամ յարեաւ ի քաղաքին հակառակ բռնաւորութեանն Յովհաննու, եւ նա հարկ համարեցաւ այնուհետեւ ամրանալ ի բերդն տաճարին: Բայց քանզի երկնչէին իմն թէ խորհրդեսցէ նա քէն վրէժս՝ ընկալան զՍիմոն ի ներքս զի պաշտպանեսցէ նոցա յերեսաց Յովհաննու: Եւ այնպէս յառեալ ի քաղաքին մեւս եւս բռնաւոր յաձախել զընտանեաց վիշտս:

Իսկ Վեսպասիանոս զամս 68 հանէր ի գլուխ առապատակաւ յաղթահարն Իդումայեցւոց՝ յորում կացուցանէր զօրս յամուրսն եւ զաւառայր ի Կեսարիա: Անդ իւր կամէր ամենայն զօրութեամբն խաղալ ի վերայ Երուսաղեմի՝ հասանէր զրոյց թէ Ներոն ընկեցաւ եւ Գաղբա առ զաթոռն: Այն առիթ յանկարծ զարշաւանն՝ սպասել պատեհագոյն իրացն, եւ մնացեալ յորժամ լուաւ թէ Գաղբա եւս սպանաւ եւ անդ Ոթոն (69): Այլ ուրեմն յետ մահուն Ոթոնի իսկոյն Վեսպասիանոս ընտրեցաւ կայսր յԱսորիս յարեւելեան լեգէոնացն, եւ թողեալ զզօրն ի ձեռն որդւոյ իւրոյ Տիտոսի՝ մեկնէր ի Հռոմ:

5. Ընդ նոյն ժամանակս եւ յԵրուսաղէմ Եղիազար ոմն ի քահանայական տոհմէ կացեալ գլխաւոր գնդի երկու հազարաց (2400) Նախանձայուզաց՝ զրուցեալ կալաւ զներքին սրահ քահանայից ի տաճարին, եւ զՅովհաննէս Գիսկաղացի արգել ի սրահի ժողովրդեանն. եւ առ 6000 արանց լինէր նմա անդէն զինակալ՝ առնելով միանգամայն յարձակումն ստէպ ի վերայ քաղաքին՝ զոր զրաւեալ ունէր Սիմոն 1000 Նախանձայուզօքն եւ 5000 Իդումայեցւովք: Յովհաննէս Գիսկաղացի այրէր զամենայն որ ինչ ի բուռն գայր, որով եւ բազում մթերք ցորենոյ որ բաւական էին ամաց բազմաց՝ այրեցան: Յայսպիսի վիշտս էր Երուսաղէմ ի ժամանակի զի անտուստ Տիտոս (70) գայր մերձենայր իբրեւ 7

վտաստուան բացագոյն ի պարսպացն։ Չորք Հռոմայեցի լեգէոնք էին նորա (իբրեւ 7000 այր) եւ 5000 ընտիր ընտիր զօրաց, եւ բազմամբոխ գունդ օգնական յԱգրիպպայ եւ յայլոց իշխանաց Ասիացւոց, եւ սկսաւ պաշարել սրբոյ զքաղաքն Երուսաղեմացւոց։ Էր սա շինեալ ի վերայ Ակրա բլրոյ՝ շուրջանակի 30 վտաստուան (1½ ժամու գնաց ճանապարհի), փակեալ ուրեք անդնդովք, ուրեք ուրեք երեքկին պարսպաւ եւ բազում անուր անուր աշտարակօք, յորոց երեւելի էին երեքին՝ Հիպպիկոս, Փասայէլ եւ Մարիամնէ։ Տաճարն ի Մորիա բլրին էր մեւս եւս ամրացին գրեթէ անառիկ իմն բերդ։ Իսկ ամբոխ ժողովրդեանն որ ի ներս բազում էր յոյժ՝ աճեալ եւս էր սաստկացեալ վասն մօտաւոր պասեքատօնին, որպիսի բազմութիւն չէր լեալ յառաջին երբէք։

Տեսեալ զօրուն Հռոմայեցւոց զթափեցոյց իմն դհակառակեալ-ոյն ընդ մեծամս։ Միաբանեցին նոքա ընդդէմ հասարակաց թշնամւոյն. այլ չէր տեւական խաղաղութիւնն։ Յովհաննէս ի ժամանակի տօնին, քանզի բացեալ էր Եղիազար զդուռս տաճարին, առ զօրաւ քահանայիցն մեծաւ կոտորածիւ. Յաղթողք գնդին Եղիազարու եւ ինքն իսկ Եղիազար հնազանդեցին Յովհաննու. եւ էին այնուհետեւ երկու եւեթ կողմանք (այս ինքն Յովհաննու եւ Սիմոնի) որ յարձակէին միմեանց ի միմեանս՝ յորժամ լինէր ինչ հանգիստ յարտաքնոցն։ Տիտոս յետ երկիցս առաջարկելոյ առ նոսա պատգամաւորութիւն հաշտութեան եւ մերժելոյ ի նոցանէ՝ ապա սկսաւ սաստկագոյնս բախել զքաղաքն քարընկէց մեքենայիւք։ Աւուրս 14 վաստակեալ՝ ապա մտին Հռոմայեցիք յառաջին պարիսպն։ Յետ 5 աւուրց առին պարիսպն երկրորդ եւ կացին մնացին անդ Հռոմայեցիք ի բաց մղեալ զյարձակումն Սիմոնի եւ զգնդին նորա։ Տիտոս իբրեւ պատրաստէր յարձակել ի վերայ երրորդ պարսպին՝ յղէր նոցա զեւրեանց ազգակից զՅովսեպոս խոստանալ նոցա միաբանական թողութիւն, բայց նոքա խոցեցին զնա նետիւ։

Տիտոս վասն կարելոյ արտաքուստ պաշարել՝ եւս ածել որմ զքաղաքաւն փոխանակ խրամոյն զոր խորացուցեալ էին, մինչեւ չկարել ումեք մտանել կամ ելանել։ Այնուհետեւ սաստկացաւ անհնարին սովն մինչեւ եւ զգարշելի ինչ իրս ուտել բնակչացն. զդիակունս որ կիսամեռ լուծեալ էին՝ փորէին հանէին ի կերակուր. նա եւ կին մի ի կանանց տոհմկաց առ եփեաց զմանկիկն իւր եւ կերաւ առ քաղցուն վտանգի։ Զարհուրեցաւ քաղաքն ամենայն եւ Տիտոս իբրեւ լուաւ՝ գժդմեցաւ եւ ասէր՝ թէ զանօրէնութիւնն զայն եւ զչարիսն թաղեցից ընդ աւերակօք քաղաքիդ։ Յայնր ամենայնի վերայ եւ տեռք ժանտք ի վերայ հասին, եւ ի 14որդ օրէ Ապրիլ ամսոյ մինչեւ ց1 օր Յուլեայ ընդ մի եւեթ դուռն հանան դիակունք իբրեւ 116,000 եւ ընկեցան ընդ պարիսպն 600,000

(ըստ Յովսեփայ)։ Իսկ զխափանողսն բանակին զօրականք ժլատք զենուս, քանզի սպառնացեալ էր Հռոմայեցւոց ի զօրականսն թէ փախըստեայք կեցեալ առանձին ի բաց զբանակէն իւրեանց։

6. Յետ կատարելոյ Հռովմայեցւոցն զպատրաստութիւն մեքենայից յարձակմանն՝ առին զդրաւսն Անտոնեայ մեծաւ աշխատութեամբ (5 Յուլ.), քակեցին զարմատս նորա մի արգելցի այն հարկանել զտաճարն։ Միւսանգամ առաջեցաւ Յովսեփոս հաւանեցուցանել զհրէայսն եւ խոստանայր Յովհաննու եթէ թողուն զնա նոր հանճարեալ ի բաց։ Բայց քանզի այնպէս մոլորեալ անէին ի մտի թէ մարդկեղէն զօրութիւն չկարէ առնուլ զտաճարն, ոչ միայն զխրատն նորա մերժեցին՝ այլ եւ զՅիսուսին որ ինքնին մատուցեալ յորդորէր զնոսա, քանզի զմեծամեծութիւն նորա համարէին երկեւ։

Այս հարկ էր զենուլ առնել զտաւ իրացն. ի ռուէլ յարձակմանն՝ քայքայեցաւ հիւսիսային ծակատ տաճարին հրով, եւ այնպէս զրաւեցաւ արտաքին սրահին։ Այնուհետեւ հարկանէին զդուռն արեւմտեան տաճարին՝ այլ զուր ուրեմն առ ոչ 6 կածէին հզօր մեքենայիւք եւ փորէին զհիմունս. յարձակեցան եւս միանգամ հռովմայեցիք բայց մերժեցան յետս։ Յայնժամ եւ արկանել Տիտոս հուր ի դրունսն եւ յաղթեցաւ դարձն. բայց հրամայեաց եւս անդրէն շիջուցանել՝ յորժամ ի բուն տաճար անցք բացն հասանէր։ Մինչդեռ զայնու էր զօրականն՝ սահմանեցաւ ի խորհրդեան պատերազմին առ հասարակ յարձակել ի միւսս, բայց զտաճարն պահել ողջ (10 Օգոստ.)։ Այլ իբրեւ այն ինչ յարձակեալ էին Հրէայք եւ մերժեալ յետս՝ առ զօրականն մի ի զօրականացն անհրամանն լուցիկ ի ձեռն, ամբարձ զնա ի վեր ընկեր իւր, եւ արձակեաց զհուրն ի ներքս ի տաճարն։ Այնպէս սաստկապէս առաւեցաւ հուրն զի անհնարին էր շիջուցանել։ Զուր ձայնէր մինչ Տիտոս, աղաչէր, հրաման տայր, սպառնայր՝ զի միայն զհուրն շիջուցանիցեն, այլ զօրականն որ յառ եւ յառաջ էր զարմեալ՝ չլսէին նմա մին։ Յայնժամ մատուցեալ հայեցաւ նա ի ներքսն առաքն եւ ի սրբութիւնն սրբոց եւ այրեցոյց զպատուական սրբութիւն, որպէս եւ սպասքս. բայց եւ այն տեղիք լուցեալ այրեցան՝ թէպէտ եւ կրկնէր եւ երեքկնէր զհրամանն Տիտոս. առ զօրականն յառաջ զոր ինչ միանգամ եգիտ եւ լցան իսկ զանձամբք։

Ընդ անդուլն սրբութեան անկաւ կործանեցաւ եւ ամենայն իսկ յոյս եւ քաղաքականութիւն հրէիցն. կոտորեալ հնչէին ի լերանց զաղաղակ եւ աղաղակ վային նոցա. վերջին յոյս եւ ապաւէն լեալ էր նոցա տաճարն։ Սպառ այնուհետեւ կատարած արդն հռովմայեցւոց ի մէջ նոցա՝ չխնայեալ ծերոց եւ երիտասարդի, արուի եւ իգի, աւագի եւ անաւագի։ Հազարաւորք ի մէջ բոցոյն կամ զահավէժ դարահոս ի պարսպացն մեռանէին։ Յայնժամ ուրեմն զաղաղակեաց

հուրն եւ սուր՝ յորժամ երկու եւեթ ղեգոնք Միսիոնին անմնացորդ եւ մնաց մի քաղաքին կանանց:

Իսկ յանդգնագոյնք ի խոստովանողացն անցեալ գործեցին պատանէշ ի քաղաքին ամբոխեալ անդէն. Իբրեւ յառաջ Նոյն թագ-երթեալ՝ ի բաց պաշտօնէութեանն՝ չորան ամփոփեցան ի գիւղն Աղբանոսի ի մերձն քաղաքի, եւ կոտորեցին անդ իսկ եւ իսկ 8000 ոգի յազգս գաւկցւոց փութանց որ անդէն ամբոխեալ էին: Իսկ Լիբանոսեան ատուեալ յուսար զօրացն, եւ առաջ ըսպանեալ այրեցաւ անթիւ եւ անհամեմատ զինակրութիւն: Յետոյ աւերեալ կառավարեալ Տիտոս զազատապատմութիւն մեղքեմայնիցն եւ սկսաւ հարկանել զզօրացն Սիմոն. մՀաւանեցան խառնակչացն, իբրեւ չհարուածն փախչել՝ մնացին ի քաղաքափոր անդեղս եւ ըստ կամարաց. Հրզան զեղանն շառաւիղեցին ի փաղոցան եւ կոտորեցին մինչեւ ցերեկոյ, եւ զգինչերն ամենայն մաչըրակէ հուր (7 եւ 8 Սեպտեմբեր.): Իսկ եւ եւս Տիտոս ի քաղաքէն՝ զարմացաւ սխրագոյն ընդ ամրութիւն պարսպացն, մանաւանդ երեքանց զլխաւոր աշտարակաց, եւ ասէր «Աստուծոյ օգնականութեանն մերեցաք զպարսպապահեղ. Աստուած իսկ հան զհրեայսն յամրոցաց աստի. զի զի՞նչ ձեռնհաս էր ձեռն մարդոյ կամ գործի առ աշտարակս այսպիսիս»: Յետոյ Նովբրին խորհրդով՝ չեն յանձն ընդունել զպարտիքն յաղթութեան զոր առաքեցին նմա իշխանք Ասիացւոցն ըստ սովորութեան ժամանակին՝ զի ոչ իմ ինչ էր, ասէր, յաղթութիւնն այլ Աստուծոյ.

Գերեալքն փակեցան ի գաւթին կանանց եւ անդէն ընտրեցան. զառաջնորդս ապստամբութեանն եւ զաւազակսն իսկ եւ իսկ եւս կոտորել Տիտոս, զերիտասարդսն առաքեաց ի շարս Հռոմայեցւոց ի Եգիպտոս, իսկ զայլսն որ յ17 ամենից եւ ի վեր էին՝ հրամայեաց տանել ի գործ աշխատութեան յԵգիպտոս, եւ տատանեալ եւս զան զնոյսա առալ ի խաղս ասպարիզութեան թատերց, եւ զփոքր մանկտիսն վաճառել վաճառականաց: Յաւուրսն յորս ընտրութիւնն այն լինէր՝ մեռան ի սովոյ 11,000, կէսք ինքնակամ եւ կէսք առ ապահարանաց զարհուրութեան: Առաւել քան զՀայոց ի պաշարման մեռան, իսկ թիւ հաւաքեալ գերելոցն հասանէր յ97,000: Յովհաննէս Գիսկալացին եւ Սիմոն որ քաղաքն փախուցեալ էին յորջոց տարբերեալ՝ ի գետնափորս կամարացն. նա դատապարտեցաւ ի բանտ ցկեանս, եւ սա սահմանեցաւ ի ձաղանս Տիտոսի եւ սպանանել իսկ:

Յետ ամենեւին զամենայն առնելոյ, յորժամ չգոյր ինչ զի [illegible] կալ, յանձնառեկեցի՝ Հրամանն տայր Տիտոս ամենեւին հարթ հաւասար կործանել զամենայն որ ինչ մնացեալ էր ի քաղաքէն եւ ի տաճարէն, նա աւանիկ եւ զմեծ Հրեանսեւ ի բաց հանել ի դրանցն եւ առնել սպառազինք զերկիրն ուր երբեմն

Երուսաղեմի էր, ընդ կայսերն Տիտոսի [illegible] յիշատակարանք աշխարհակալն [illegible], Փիւնիկէ եւ Միջագետս:

Տեղապահք զօրաւոր [illegible] Հրեայք [illegible] զՀերովդիոն (ի Հարաւակողմն Երուսաղեմի), զՄաքերոնտ (ի Հիւսիսոյ արեւելից Մեռեալ ծովուն) եւ զՄասադա (յարեւմտից հարաւոյ նոյնպէս ծովուն): Զառաջինսն առ պաշարեալ Ղուկիոս Բասսոս կուսակալն: Բայց Մասադա [illegible] Սիլուայ [illegible] Հրէից [illegible] եւ [illegible] ի նմին ժամու [illegible]: Հինգ [illegible] ի նմա (73):

Այսպէս լուծաւ քաղաքական Հրէական անկախութիւնն, զի [illegible] նոցա [illegible] զգիրսն [illegible], որ մնացեալ էր այնուհետեւ ամենայն ազգ Հրէից ի Հռոմայեցւոց [illegible] զՀարկին զոր տային տաճարին յառաջագոյն: Սակայն [illegible] ընդ նոսա [illegible] Հռոմայեցւոց: [illegible] նոցա [illegible] եւ [illegible] եւ [illegible] նոցա [illegible] Հայրապետն նստէր ի Տիբերիաս քաղաքի՝ ունել իշխանութիւն ի վերայ ժողովրդականաց նոցա եւ ուսուցչաց եւ սպասաւորացն ի նոյին կարգելոց:

7. Սակայն չհանդարտեցին Հրեայքն, եւ այնպէս՝ ինքեանք յանձանց վերայ ածին զվերջին զկատարեալ կործանումն յետ իբրեւ 70 ամաց, զոր առնէին իսկ ի սմին վայրի պատմեսցուք: Որպէս իսկ յամի 115, ի ժամանակի զի չէին անդ լեգէոնք Հռոմայեցւոցն զօրին պարապ խզելոյ զլուծն. ապստամբեցին եւ գործէին անագորունութիւն բազում, մանաւանդ յԱփրիկէ եւ յԵգիպտոս: Մարկիոս Տուրբոյ նուաճեաց զնոսա յԵգիպտոս բազում պատերազմաւ եւ հատոյց նոցա զչարիս նոցա առաւելօք:

Իսկ իբրեւ կայսր Ադրիանոս եւս շինել զԵրուսաղէմ անուն եդեալ Էղիա (ըստ աւելի անուանն զի անուանէր Էլիոս Ադրիանոս) եւ եւս կանգնել անդէն մեհեան Կապիտոլեանն Արամազդայ (132), իսկ եւ իսկ ի յաջորդ ամին յարեաւ առհասարակ ապստամբութիւն, որում կայր գլուխ Բար-Կոքեբա յուղկահար որ ասէր զանձնէ թէ Քրիստոսն իցէ, ածէր կուտէր ի Հրէից զունդ հարուստ որով զնէր [illegible] եւ յԱսորիս եւ մանաւանդ զքրիստոնեայսն կամէր ածել տանջանօք յուրացութիւն: Զօրաժողովն մեծացան իբրեւ, եւս կոչել կայսրն զՅուլիոս Սեւերոս զօրավար [illegible] ի Բրիտանիոյ եւ առաքէր ի Հրէաստան: Նա անդանօր զանազանութիւն զօրութեան ապստամբացն՝ խորշէր պատերազմել ճակատ առ ճակատ, յանկարծօրէն անկանէր ի վերայ մանր մանր խուռն գնդից նոցա, արկանէր յամուրսն, եւ ապա առեալ քանդէր աւելի քան զ50 ի նոցանէ, եւ քաղաքս եւ գեղս նոյնպէս աւելի

քան զ900։ Յետ առման Բեթթորայի (յաւուրս Յադրիանոսի) ուր անկաւ Բար-Կոզբեբ՝ որպէս հաւանութեան թուի, յանդ եւ պատերազմին յամին երրորդի (135)։ Աւելի քան զ580,000 այր ի Հրէից պատերազմի կոտորեցաւ եւ այլոց բազմաց այլ իմն ազգ փախճանեցաւ։ Մեծ մասն մնացելոցն եղեւ վաճառակուր եւ ածաւ վտարանդի յերկիր օտար։ Չէր իշխան այնուհետեւ այր Հրեայ երթալ մօտ ի վայրսն Երուսաղեմի. այլ յետոյ ուրեմն ատենի զնոց հրաման՝ միանգամ ի տարւոջ երթալ աշխարել ի վերայ քաղաքին իւրեանց՝ յԵրուշաղեմ, ուր այնուհետեւ պաշտօն հեթանոսութեան շահեալ տիրէր։ Բայց եւ քրիստոնէից՝ զոր տակաւին ընդ Հրէայսն շփոթէին հեթանոսք, չէր հանապազ մտանել անդր։

Այսպէս բեկաւ զաւազանն Յուդայ, մնացորդք ազգին ցրուեցան ընդ աշխարհ ամենայն մինչեւ ցայսօր ժամանակի։ Ուր չէք որ այժմ ի մէջ յազգաց ազգաց հնոց՝ Բաբելացւոցն եւ Ասորեստանեաց եւ Մարաց եւ Պարսից եւ Հռոմայեցւոց՝ անդ կայ տակաւին արձանացեալ այր Հրեայ, վկայ յաւիտենական՝ պատմութեան իւրոյ, յիշատակարան կենդանի՝ ճշմարտութեան կրօնից մերոց[1]։

Բ.

Հայք առ կայսերօք Կլաւդեան ցեղին, (ըստ [illegible])։

Աշխարհագրական տեղեկութիւնք [illegible] Ասիոյ եւ [illegible] աշխարհացն [illegible] Հայոց։ Ոսրոյենական — Արշամ, Աբգար, Անանուն, Սանատրուկ եւ Երուանդ (34 նախ քան զՔր. — մինչեւ 80 յետ Քր.)։

17

Մինչ չեւ մտուցեալ ի Հայոցն պատմութիւնս՝ հարկ է նշմարել զհամօրէն պատկեր վերջին քաղաքային անցից արեւմտեան Ասիոյ, որ եւ կախեալ կան զանցից թագաւորութեանն Սելեւկեանց կամ Ասորւոց (յամէ 312—64 նախ քան զՔր.)։

Յետ ի պարտութիւն մատնելոյ Անտիոքայ Գ. Մեծի (224 — 187) առ Մագնեսիաւ ի Սկիպիոնեայ՝ որ անուանեցաւ Ասիացի, եդան սահմանք տէրութեանն Ասորւոց՝ Տաւրոս լերինք (190)։ Այնուհետեւ մանունքն թագաւորութիւնք որ այսր քան զՏաւրոս էին յարեւմտեանն Ասիա՝ մտին ընդ ազդեցութեամբ Հռոմայեցւոցն. սփռեցան ճոխութիւն եւ հրահանգք եւ կրթութիւն եւ օրէնք նոցա, որպէս ցայժմ յիշատակարանք ի կողմանս յունական ցուցանեն։ 1. Թագաւորութիւնն Պերգամոնայ (հաստատեալ յամէ իբրեւ 280 նախ քան զՔր. այս ինքն՝ Փռիւգիա, Միւսիա,

1 Տես զգեղեցիկ եւ զհզօրին բանսն ի Վալիննա. էջ 265—295 եւ 310։ Թարգմ. [illegible]։

Լիկաոնիա, Լիւդիա, Յոնիա եւ Կարիա)՝ եղեւ նախ նահանգ Հռոմայեցւոց՝ Ասիա անուն[1] (132 նախ քան զՔր.), իբրեւ թողեալ ժառանգութեամբ յԱտտաղեայ Գ. արքայէ Պերգամայ։ 2. Յետ այնորիկ երեքին պատերազմունքն Միհրդատայ (յամի 88—64) մղեցին տանել տակաւ յառաջ կոյս յարեւելս զզօրավարս Հռոմայեցւոցն զՍիւղղա (88—85), զԼուկուղղոս (74—68) եւ զՊոմպէոս (67—63) անցանել ընդ Տաւրոս եւ առնել զբաթագաւորութեանն Սելեւկեանց՝ զԱսորիս զգլխաւոր վայր արքայութեանն արկանել ընդ նահանգաւ (64)։ Ի ժամանակի պատերազմացս կամ՝ փոքր ինչ յետոյ լինէին նահանգ եւ այլ եւս թագաւորութիւնք որ փոքու կամ մեծաւ հաղորդ անցիցն էին՝ հակեալք ի սորա կամ ի նորա կողմն։ 3. Թագաւորութիւնն Բիւթանիայ՝ ուր թագաւորէին (յամի իբրեւ 280) թագաւորք Նիկոմեդէսք եւ Պրուսիասք, յետ վախճանելոյն Նիկոմեդեայ Գ. եղեւ նահանգ Հռոմայեցւոց՝ իբրեւ ժառանգութիւն յամի 75 նախ քան զՔր., 4. Թագաւորութիւնն Կիլիկիայ յամի 69, 5. Թագաւորութիւնն Պափլագոնիայ, եւ 6. Մեծ (արեւմտեան) մասն թագաւորութեանն Պոնտոսի ուր Միհրդատքն թագաւորէին՝ յամի 64, 7. Թագաւորութիւնն Կիպրոսի յամի 57, 8. Թագաւորութիւնն Գլիւկիայ յամի 50, եւ 9. Թագաւորութիւնն Գաղատիայ կամ Գաղղոգրեկիայ (հաստատեալ յամի իբրեւ 280)՝ յամի 25 նախ քան զՔր.։

Այլ մինչ չեւ Հռոմայեցւոց ընդ Տաւրոս անցեալ, այնչափ տկարացեալ էր Սելեւկեանցն թագաւորութիւն՝ յապստամբութենէ Պարթեւաց (256), Բակտրիացւոց (254), Հայոց (190), Հրէից (130), եւ ցեղից ինչ Արաբացւոց եւ Ասորւոց, եւ ի ներքուստ պառակտեալ ի գժտութեանց արքունական տոհմին եւ ի հազարապետացն բռնութենէ, զի վաղ իսկ զրեթէ քայքայեալ տէրութիւնն էր, եւ մնացուածոց կողմանք Ասորւոց, միջավայր թագաւորութեանն, ի բազում մանր մանր թագաւորութիւնս էր լուծեալ։

Սակայն Հռոմայեցւոց որ յետ այնորիկ ի ձեռն Անտոնեայ եւ Օկտաւիանեայ (40—30 նախ քան զՔր.) եւ առաւ առ կայսերօք գործ կալան յարեւելս՝ ոչ այն կամք էին, նա եւ ոչ դիւրին իսկ զայնպիսի զմանր թագաւորս[2] միանգամայն ի միասին բառնալ իսկ եւ իսկ ի միջոյ, այլ կնքեալք իսկ զօրավարք Հռոմայեցւոցն՝ Պոմպէոս, Անտոնիոս, Օկտաւիանոս եւ յետ նոցա կայսերք կացուցանէին զնոսա կամ հաստատէին իբրեւ թագաւորս կամ ցեղապետս[3] նախադաշնակիցս կամ դաշնաւորս[4], կախեալս զՀռոմայեցւոցն ծոխութենէ, զի մինչ չեւ հասեալ դիպող ժամուն արկանելոյ զկողմանսն զայնոսիկ ընդ նահանգաւ՝ արկցեն զթագաւորս նո-

1 Asia propria. 2 Reguli. 3 Φυλάρχοι. 4 Socii.

ցս ի կէր ըստ հռոմէական քաղաքականութեանն ի նուաճումն հպա-տակութեան ժողովրդեանն նոցա իւրաքանչիւր, ի նախանձ զգու-շութիւն նոցին ևս թագաւորաց առ միմեանս, ի նենգաւորութիւն և ի պատասխանատուութիւն ընդդէմ զօրութեանն Պարթևաց, որ էր նոցա այնուհետև մի միայն ախոյեան յարևելս[1]:

18

Այսպիսի ինչ անցութիւնք շուրջ զՀայոց աշխարհաւ էին՝

1. Գամիրք կամ Կապադովկիա որոյ թագաւորութիւն ի պարսկական ժամանակաց յԱքեմենեան տոհմէ սատրապի առեալ սկիզբն և յետ առ Սելևկեանս նահանգ Մակեդոնացւոց լինելոյ ի ձեռն Եւմենեայ՝ ապա միւսանգամ կանգնեցաւ թագաւորութիւնն (յամի իբրև 300 նախ քան Ք.Ք.) ի ձեռն Արիարաթայ Գ. որ միայն ապրեցաւ ի կոտորածէ ազգատոհմացն փախուցեալ ի Հայոց աշխարհ: Տևէր նոյն հարստութիւն մինչև ցԱրիարաթ Ե. (✝ 91 նախ քան զՔ.Ք.): Այնուհետև ընդունին Գամիրք ի Հռոմայեցւոց թագաւոր՝ զԱրիոբարզան Ա. (89) ընդ որում զառաջինն հանեալ Տիգրան արքայ Հայոց ի ձեռն զօրավարաց իւրոց Միհրանայ և Բագոայ, մինչև մերժեալ զնա ի թագաւորութենէ կացոյց զԳորդիոս զորդի Միհրդատայ, որ Արիարաթ Թ. կոչեցաւ: Թէպէտ և հաստատեցաւ այսուհետև Արիոբարզան ի ձեռն Սուղղայ, այլ Տիգրան հան զնա միւսանգամ փախստեայ և տարաւ 30,000 գերի ի Տիգրանակերտ, մինչև յետոյ ի ձեռն Պոմպէի հաստատեցաւ Արիոբարզան յաթոռն (66): Վերջին թագաւոր նոցա Արքեղայոս քուրմ Կոմանայ կացուցեալ յԱնտոնեայ, կոչեցաւ առ Տիբերիոս ի Հռոմ և մեռաւ ի ծերութեանն (17 յետ Ք.Ք.):

2. Թագաւորութիւնն Պողեմոնեանն Պոնտոսի՝ էր մասն մի հնոյ թագաւորութեանն Պոնտոսի, յորում թագաւորեցին նպաստաւորութեամբ զօրավարացն Հռոմայեցւոց Դարեհ և Պողեմոնք Ա. և Բ. մինչև արար և զայն ընդ նահանգաւ Ներոն:

3. Փոքր Հայք նահանգ Սելևկեանց, եղև թագաւորութիւն ուրոյն ի ձեռն Զարիադրայ կուսակալի (190 կամ 189 նախ քան զՔ.Ք.)[2] և պատմի տիրել ցեղի նորա ցամն 80 իբրև թագաւորս դաշնաւորս Հռոմայ: Յետ այնորիկ տային Հռոմայեցիք զերկիրն զայն դրացի թագաւորաց իբրև յաւելուած իշխանութեանն նոցա. Պոմպէոս ետ Տիգրանայ որդւոյ Տիգրանայ Մեծի արքայի Հայոց և յետ զնա առնելոյ ձերբակալ վասն տակաւին ընդ հօրն զժտելոյ՝ ետ զայն Պոմպէոս, որպէս և յետոյ Կեսար, Դեիոտա-

1 «Հին իմն (ասէ Տակիտոս) և ընդունելի սովորութիւն հռոմէական ժողովրդեանն է՝ և զթագաւորսն անգամ գործիս ծառայութեան ունել»։ յԱգր. ԺԴ. 2:

2 Ստրաբ. ԺԱ. և կայ ևս դրամ պղնձի Զարիադրայ արքայի գտեալ ի Մաշա-տիա այսպիսի ինչ գրով շուրջանակի Ζαδριάδου Βασιλέως Βασιλέων.

բաց Ա. եւ Բ. արքայից Գուարամացւոց, Ընտանիքն Փառնաւազեանց նո-րայի Պոնտացւոց, Ասպարուկ՝ Արքայից արքայի Գուարամայ; Ստե-փանոս՝ Արտաշէսի արքայի Արշակայ կամ Բարդոսայ (39 յետ Ք.); Ներոն՝ Արիստաբուղեայ որդւոյ Հերովդի արքայի Քաղկիսայ, ապա Տիգրանայ ամենքն նորին մերձաւորք որ անծանօթ փոխա-նակալ՝ արար ընդ Նոռհանդա գերկերն Վ. Եղասարեան[1]:

4. Այսքան ասէ երի Լուքիանոս ծռեա յարեւմտից Վ. րաց; եր առանձին թագաւորութիւն ի վաղ ժամանակաց, եւ թագաւորացն անուանք են Ասպակէս կամ Աղթակէս. նուաճեցաւ ընդ ձեռն Միհրդատայ Ջ., եւ ի պատերազմունսն եղեն ի կողմն Հռոմայեցւոց առ Պոմպէիւ, Անտոնեաւ եւ Օկտաւիանեաւ, ապա առ Տրայիանու թուի լեալ նահանգ Հռոմայեցւոց (116):

5. Վ. իրք կամ Իպերիացիք[2] կամ Վ. երիացիք «ազգ մեծ եւ հզօր»[3] կամ համարին զաղթականք յԻբերիացւոց անտի Սպանիացւոց աշխարհին՝ ածեալ աստ (որպէս պատմի) ի ձեռն Նաբուքոդոնոսորայ[4], եւ կամ որպէս տանել հաւանութիւն է առքա ի Նոյեանէ զնացին յարեւմտաս հաստատեալ, այնպէս զի տարրենածինք իցեն Վ. իրք առ ի կողմանս Կաւկասու[5], որպէս ասեն՝ սերեալ ի Թորգոմայ կամ Թորոսեայ յեղբօրէ Գամերայ, յորմէ կարծին եկեալ յառաջ եւ Խետասպացիք[6] զորս ազգակիցս Վ. րաց զնեն եւ արտաքինք ի մատենագրաց[7]: — Զորս ինձ ազգք մարգական ի Վ. րաց աշխարհին բնակէին (ըստ Ստրաբոնի[8]). առաջին ուռի թագաւորքն բնակէին, թերեւս նոյն ընդ այնմ՝ զոր Խորենացին պատմէ Մ՝եծփուզն կոչել[9] որ ի Վ. րաց լեզու է թագաւորի թագաւորազուն), կացուցանելով միշտ զերիցագոյն հարազատ ի զաւակէ թագաւորին փոխանակելոյ. իսկ որ երկրորդն էր հարազատ՝ ունէր զպաշտօն դատաւորութեանն եւ խրատուց եւ զզօրավարութեան. երկրորդ կարգ՝ քրմացն որ եւ զգծտութիւնս ընդ ազգացն դրացեաց լուծանէին. երրորդ՝ զօրականին եւ մշակացն, եւ չորրորդ՝ խառնաղանձն ծառայք թագաւորին: Ստացուածք էին նոցա ըստ ընտանեաց, եւ իշխէր եւ տնտեսէր իւրաքանչիւր տան կամ ընտանեաց երիցագոյնն ի նոցանէ:

Ընակիչք հիւսիսային լեռնական կողմանցն պատերազմողք իմն էին, ուր խազագաւերք եւ պատուղեղեալք զանգուածք եւ զարարովք այնք ի Վ. րաց էին որք բնակէին ի ձախ հովիտս Կուր գետոյ որ բաժանէր զնոսա ի հարաւոյ ի Հայոց աշխարհէն[10]:

1 Դիոն ԼԷ. 6: Կիկեր. վասն օրէն. Բ. 37: Դիոն ԽԲ. 45. ԽԱ. 63. ԽԹ. 43. ԾԹ. Թ. 12: Տակիտ. ԺԱ. 9. ԺԳ. 7: Յովսեպ. Նախն. պատմ. Ի. 5:

2 Hiberes, Iberi.

3 Խոր. Բ. Գլ. Ը:

4 Աբիդեն. Ժող. Ա: Մեգասթ. Եւսեբ. պատմ. Գիրք. Ա. Գլ. ԺԶ. «Իբերիացիք պարզին առ Եւքսինոս ծովու բնակեն, եւ են մնացեալ հատուած յԻբերիացւոցն որ ի Սպանիա բնակեալ են»: Իւ Աղբուլենոս ի Միջագետս (տես Իւս. քրոն. Ա. էջ 58 եւ առ Խորէն. Բ. Գլ. Ը.) նշանակէ:

5 Ստրաբոն:

6 Տես առ Իւսեբ. քրոն. Բ. էջ 12:

7 Տակիտ. Դար. Զ. Գլ. ԼԴ. 3:

8 Դիր. ԺԱ. Վ. լէ:

9 Բ. Գլ. Ի:

10 Աշխ. Georgii անուն Վրաց առ Եւրոպացւոց եւ Գիւրճի անուն առ Տաճկաց

Նախ երեւին նոքա գոնեայ իբրեւ դաշնաւորք ի զօրուն Երուանդեանն Տիգրանայ արքայի Հայոց հանդերձ Աղուանիւք[1], եւ ի սորա որդւոց Վահագն աստուածութեան պատիւ ի նոցանէ գտանէր[2]։

Գուգարք որ էին ընդարձակ նահանգ Հայոց աշխարհին ինն գաւառօք, բազում անգամ կից իմն էին ընդ Վրաց թագաւորութեան[3], եւ ընդ սորա իշխանութեամբ էր բդեաշխն Գուգարաց[4] Սակայն այլ ոմն էր թագաւորն Վրաց եւ այլ բդեաշխն Գուգարաց[5], թէպէտ եւ տանուտէրութիւնն Գուգարաց էր, որպէս հաւանութեան թուի, ի միջէ տոհմէ թագաւորացն Վրաց[6], յայն սակս եւ մեծ բդեշխն Գուգարացւոց կոչէր եւ բդեաշխ Վրաց[7], եւ լինէր գոնեայ ի ժամանակս ինչ արքային Վրաց լինել միանգամայն եւ բդեաշխ Գուգարացւոց[8]։ Յաճախագոյն անուանք թագաւորացն եւ բդեշխացն էին Փարսման[9], Միհրդատ եւ Աշուշայ։ Քաղաքայինն անցք Վրաց, որպէս ի դէպ իսկ էր, էին զիրկընդխառն ընդ անցից Հայոց աշխարհին. այլ կախեալ եւ զՀռոմայեցւոց ի ժամանակաց անտի Արտոկայ[10] արքայի նոցա որ էր դաշնաւոր ընդ Տիգրանայ եւ ընդ Միհրդատայ, եւ ի պնդել Պոմպէի զհետ Միհրդատայ ընդ աշխարհն Հայոց, բախեցաւ Արտոկ ընդ նմա զԿուր գետով, բայց ի նեղ անկեալ ետ պատանդս եւ եմուտ ի դաշինս ընդ Հռոմայեցւոց՝ այս զառաջին նուագ (յամի 64—63 նախ քան զՔր.)[11]։ Մանաւանդ յետ քրիստոնէութեանն առաւել եղեւ կապ եւ զօդ նոցա ընդ Հայոց. բայց այլակերպութիւն լեզուին պահեաց զնոսա ուրոյն եւ զատ ի մեծ մարմնոյ Հայոց ազգին եւ առաւել եւս բաժանեալ անջատեցան ի պատճառս կրօնից (յամի իբրեւ 550)։ Զորոց յետոյ մի բան միջէ։

6. Աղուանք կամ Աղբանացիք՝ արեւելեան դրացիք Վրաց եւ կցորդք անցից նոցա՝ առաւել եւս անյայտք քան զնոսա բառ իբերանց ծագմանն են։ Ազգ անյօժար ի մշակութիւն, զօրաւոր հեծելովք եւ վարժ յորս եւ երեւելի պատուականօք[12]։ Ի բազմանձնեայս

է նոյն ընդ յունականն անուանն՝ Γεώργοι երկրագործք կամ մշակք. եւ վաղ իսկ ի նոյն անուն կոչէ զՎիրսն Պոմպոնիոս Մելա աշխարհագիր հռոմայեցի։

1 Խոր. Ա. Գլ. ԻԹ։

2 Խոր. Գլ. ԼԱ։

3 Խոր. Աշխարհացոյց. Վիրք։

4 Խոր. Գ. Գլ. Կ։

5 Բուզ. Գ. Գլ. ԺԵ։

6 Խոր. Բ. Գլ. Ը. եւ ԺԱ։

7 Խոր. Գ. Գլ. Կ։ — Փարպ. էջ 80 եւ 186։

8 Խոր. Գ. Գլ. Ձ։ — Նշանաւոր է յայս ի մեսրոպեան հնոյ դահեկանաց պատկերագիր միոյ ուրուք ի բդեշխացն Վրաց կամ Գուգարաց, յորում երեւին թուաւ գէսք արկեալք գանգրաձեւ եւ գինդք յականջսն, եւ գիր յունարէն շուրջանակի այսպէս՝ ουσας πετιαξης Ιβηρων Καρχηδων, Աշուշայ բդեաշխ Վրաց Կարքեդոյ (Գուգարաց)։ — Տես Վիսկոնտի Պատկերագր. յուն. Յաւել. Գ։ — Ամմիանոս Մարկեղինոս ոչ ինչ նուազ յատակութեամբ յիշէ զբդեաշխն անուն հնչեալ Vitaxa, Դպր. ԻԳ. Գլ. Զ։

9 Ըստ ոչ առհմայրն մատենագրաց՝ Pharasmanes, յաճախ առ Տակիտոսի եւ Դիոնի։

10 Ἀρτωκης.

11 Դիոն՝ Դպր. ԼԷ։

12 Ստրաբ. ԺԱ. Աղուանք։ Տես եւ Տակիտ. Զ. 34. 2։

այնուայլ ցեղից անտի յորոց խառնեալ ամփոփեալ էին Աղուանք ի միութիւն[1] էր ի հարաւակողմանն եւ ցեղ ինչ Հայոց ի գաւառէ Սիսակայ, որում առ առաջին արշակունի թագաւորաւ կարգեցաւ Առան ոմն անուն ի նմին տոհմէ նահապետ՝ պատուով բիւրաւոր կողմնակալութեան կամ բդեշխութեան, եւ Աղուանից իսկ սահմանք համարէին երբեմն գաւառք Հայոց՝ Ուտի, Շակաշէն, Ձոր Գարդմանայ, Կողթ եւ այլ կողմանք[2]: Մեւս եւս ցեղ բազմաւոր էին Գարգարացիք՝ զորս չէ իսկ պարտ շփոթել ընդ Գուգարացւոց. զի էին նոքա սկիւթացի ինչ կամ սարմատացի ազգ խառնեալ ընդ Աղուանից ի հիւսիսոյ առ ստորոտ մասին լերինք Կաւկասու որ Կերաւնեանն կոչիցի[3], զոր եւ Խորենացին թարգմանէ Շանթային[4]: Երեւելի քաղաքք նոցա էին Գաբաղակ Աղուանից, նիստ թագաւորին, Խաղխաղ՝ ձմերոց նոցա, որպէս երբեմն ձմերոց թագաւորին Հայոց, եւ Պարտաւ: Առանձինն իսկ անուանք թագաւորացն Աղուանից էին Առս-Մաղէն, Ուռնայր, Մաչական:
— Պատմութիւն սոցա որ ընթանայ կից ընդ Մարաց է խառն ընդ անցից Հայոց աշխարհին. Առս-Մաղէն կամ Մարազ-Մաղան[5] դաշնաւոր Տիգրանայ որդւոյ Տիգրանայ Մեծի եւ ծակառ ընդ Պոմպէի խառն ընդ արքային Մարաց (64 եւ 63), եւ նորին որդի Զոբեր ետ ձեռս ի Կանիդիոս (զինուորական) դեսպան[6] Պոմպէի[7]: Այնուհետեւ առաւել եւս խառն ընթանան իրք նոցա ընդ իրացն Հայոց, եւ յիշի իսկ թագաւորութիւն նոցա մինչեւ ցՅուստինիանոս եւ անդր եւս: Գտանեալ մասին իրիք Աղուանից[8] որ Գարգարացիքն կոչէին (զորոց արդ իսկ ճառեցաւ)՝ էր լեզու առանձինն ի Հայոց լեզուէ "կոկորդախօս, աղխաղուր, խժական, խեցբեկագոյն,, եւ Հայք իսկ ետուն նոցա գիր դպրութեան նորագիւտ[9]: Այլ թէ զկնի տակաւ անհետ ի պատմութենէ ազգն եղեւ՝ զայն դժուարին է ցուցանել: Յամի 1088 առին Սելճուկեանք (ցեղ ինչ Արաբացւոց) զԳանձակ, եւ տակաւ մեկնեցան բազումք յԱղուանից ի կողմանս Կաւկասու, եւ յետ պահելոյ ժամանակս ինչ զիշխանութիւն անկախութեան իւրեանց՝ լինի անհետ առհամայն գոյութիւն նոցա: Ոմանք համարեցան զաղթեալս զնոսա ի կողմանց Կաւկասու յայժմու Ափղանստան, եւ զԱփղանսն լինել Աղուանս:

7. Սոցա ի հարաւոյ եւ Հայոց աշխարհին յարեւելից՝ էր դրացի աշխարհն Ատրպատականի կամ հիւսիսային մասն Մարաստանի գլխաւոր քաղաքաւն Գանձակաւ եւ կամ Թաւրիժիւ, յորում յիշի լեալ թագաւորութիւն եւ թագաւորեալ Ար-

1 Մովս. ԺԱ:
2 Բուզ. Դպր. Ե. Գլ. ԺԴ: Խորեն. Աշխարհագրութ. Աղուանք:
3 Մովս. ԺԱ. Աղուանք (Γαργαρεῖς) — սոյս եւ Խոր. Բ. ԺԵ: Թովմաս եւ Խոր. Բ. Գլ. Ը. ի Հայկայ ծնունդ յառաջ բերել զնոսա, այլ ինքն իսկ Գ. Գլ. ԾԴ. ասենեալն պղպջեցուս զնէ զնոսա:
4 Խոր. Աշխարհագրութ. Սարմատիա:
5 Դիոն՝ ԼԶ. 37, կոչէ Ὀροίσης.
6 Legatus.
7 Դիոն անդ եւ ԼԷ. 3. 4:
8 Մովս. ԺԱ. սակ զԱղուանից թէ յ36 լեզուաց բաժանեալ էին:
9 Խոր. Գ. Գլ. ԾԴ:

առաւելագոյն տրամն առ պատերազմօքն Անտոնեայ, եւ յետ այնորիկ էր երկիրն այն իբրեւ նուաճեալ ի ձեռս Պարթեւաց, եւ թագաւորքն անդէն կրտսերագոյն եղբարք Պարթեւացն թագաւորաց[1] մինչեւ գրեթէ ցՍասանեանցն ժամանակս։

8. Ի հարաւոյ Հայոց աշխարհին կայր թագաւորութիւնն Ադիաբենայ կամ (Հիւսիսային) Ասորեստան (որպէս անուանի ի Խորենացւոյն[2]) ունելով քաղաքս գլխաւորս զՀինն Արբելոն եւ զՆինուէ, կանգնեալ ի կատարած հետ Սելեւկեան թագաւորութեան յառաջ քան զամս 88 նախ քան զՔրիստոս։ Յետ Ներսեհի ուրումն արքայի[3] թագաւորեցին մի ըստ միոջէ Մոնոբազ, նորին որդի Իզատ եւ որդին եղբօր Մոնոբազ Բ. (յամս իբրեւ 40—80 յետ Քր. եւ այլք)։ Նա այս եւս թագաւորութիւն մնաց ի ժամանակս արեւմն Սասանեանցն թէպէտ առանց վախճանի։

9. Աշխարհն Կոմագենէ ([illegible]) Հիւսիսային կողմն նուաճեալն Ասորւոց սահմանեալ յարեւելից Եփրատ գետով՝ [illegible], ի հիւսիսոյ՝ Տաւրոսիւ եւ յարեւմտից՝ Ամանոս լերամբք Կիլիկիոյ, եւ ի հարաւոյ մինչեւ ցնզդանս Կիւրոս քաղաքի Ասորւոց, էր առանձին թագաւորութիւն յառաջեալ առ Սելեւկեանսք։ Անտիոքոս Ա. առաջին թագաւոր որ յիշատակի՝ պատերազմ ի Պոմպէ եւ առա քաղաքն արքունական Սամոսատ կամ Շամշատ եւ յետ այնորիկ հնազանդեալ հաստատեցաւ ի նմանէ յիշխանութեանն (64). այլ ապա միաբանեալ նորա ընդ Հայոց եւ ընդ Պարթեւաց՝ վարձեալ առ Անտոնեաւ յարգել արկեալ պաշարեցաւ յիւրում քաղաքին ի ձեռն Վենտիդեայ զօրավարի եւ 300 տաղանդօք ցածեալ զԱնտոնիոս ի բարկութենէն[4]։ Մինչ դեռ նորին որդի եւ յաջորդն Միհրդատ Ա. էր երթեալ ի թիկունս օգնականութեան Անտոնեայ ի կռիւն Ակտիոնի (31), սպանանէր նորին եղբայր Անտիոքոս Բ. նենգութեամբ զնա եւ յիւր զթագաւորութիւնն [illegible] վասակեաց՝ առաւել սպանանել տայ. իսկ ի Հռոմ զայն զգայ- զանձաւոր զօր առաքեալ էր անդր Միհրդատայ վասն անձին պաշտպանելոյ։ Սպանեալ Անտիոքոս Բ. ի Հռոմ յԱւգոստեայ (29) եւ եդեալ սպարապետ յառաջնի, եղաւ փոխանակ՝ մեւս ոմն Միհրդատ Բ. մանուկ հասակաւ (20)։ Բայց իբրեւ եւ այնպէս խռովութիւնքն յաճախէին, ետ Տիբերիոս եւ արար զերկիրն նուաճեալ Հռոմայեցւոց (17 յետ Քր.)։ Թէպէտ կացոյց կայսր Կալիգուլա միւսանգամ թագաւոր զԱնտիոքոս զամս Գ. տարեալ ի նա եւ զմասն ինչ ծովեզերեայն Կիլիկիոյ որում տիրեալ էր հայր նորա Անտիոքոս Գ., եւ ի Ներոնէ եւս վասն նպաստաւորութեանն ընդդէմ Պարթեւաց սա պարգեւ առ փոքր մի ժամանակ զմասն

1 Տակ. ԺԵ. Ձ. 1.
2 Խոր. Բ. Գլ. ԼԳ.
3 Խոր. անդ.
4 Տես Խոր. Բ. Գլ. ԻԱ.

իւրոյ Հայոց աշխարհին՝ զՏրդատ (60), եւ յետ նորա զօրք ձեռնտու Մ. Խորենացւոյ ընդդէմ Մ. Խորենեայ (69), յետ Նինուականաց եւ Օձեալի յԱրտաշամաշեանց պատերազմին, ապաքէն եւ այնուհետեւ կառավարեալ յետոյ յետոյ զեղանէ թէ ի բանի ընդ Պարթեւաց իցէ առաջնեցաւ ի շղթայս առ Մ. Խորենացւոյ, եւ Կայսերնէ երեւ նաւ-հանգ Հայկազանց (73)։

Ի Հայաստան առ երի Կայսերնեայ աշխարհին էին թագաւորութիւնքն Ասորեստանեայ եւ Բաբելոնեայց կամ Քաղդէացւոց։ — Ըստ Սեբեոսեանցն յամի կրկին 60 նախ քան զՔրիստոս, Ասորւոց քաղաքք մեհենականք արեւելեան, մեծագոյն յայժ՝ հանդերձ սահմանօքն իւրովք էր յետ թագաւորութեան ի Ասորեստանեայց տիրէ առաքեցաւ, եւ եթող նաեւ Պարսկաց զթագաւորութիւնն տարեալ զնա Հայաստան եւ եթ Հայկազանց (64)։ Յանդիմանեալ եւ Սենեքերիմայ նորին որդիք եւ պատրաստեալ մեռեցան յԱրարատեան (29). եւ յետ այս թագաւորութեանն Յաւնաց Բաբելոնեայց Բ. որդւոյ Սենեքերիմայ (19)։ Ասորեստանեայց Բ. որդի Եսարհադդոն Բ. ...Նաբուգոդոնոսոր Նաբոպաղասարայ Բ. յանձն առեալ զաւանեալ ի Հրէութիւն, Բաբելոն եւ յետ այնորիկ փոխեալ զառաւ որ Հրէաստանի մեռեալ զՆաբուգոդոնոսոր որ թող զայս իսպառ եւ եկն ի նորա կողմանն Հրամայեալ եւ ի Հրէութեան օրինաց (54 յետ Քր.)[1]։ Այնուհետեւ (յամէ 55) նորին պատերազմ ընդէր նորաստեղ որ Մ. Խորենացւոյ (69), բայց յետ ոչ առանց ժամանակի ընդ անհետ այն թագաւորութիւն։

Բաբելոնեայ երեւ թագաւորութիւն առ Ասորեստանեայց ի ձեռն Պարսկաց ուրեմն յամի կրկին 96 նախ քան զՔր. եւ քաղաք արքունական էր Բաբելոն։ Յետ Պարսկաց Բ. որ ընդդէմ մարմնոյ Պաւղոսի (66) եւ ապա ընծայիւք հաշտեցաւ՝ Նաբոպոլասար որդի եւ պատերազմ (յամէ 39) կործանեաց զԱսորեստանն ուրեմն կացուցանել զՆաբուգոդոնոսոր ի թագաւորութեան Հրէաստանի զՀայրապետն մեռեալ[2]։ Օձեա ապստամբել Կիւաքսարեայ ի Կիլիկիայ տայր զթագաւորութիւնն (31), եւ յետ Ըստ նորայ ժամանակս մեծ մի առաւ Հերովդի Մեծի արքայի Հրէաստանի եւ ապա համօրէն իւր՝ Հերովդէի Փիլիպպեայ (յամէ 41 յետ Քր.) եւ ապա (49) Ագրիպպայ Բ. եւ յետ նորին փոխանակ (90) ընդէր նախահանգ Հայկազանց։

Յարեւմտից Կայսերնեայ աշխարհին եւ ի Հայաստան Հայոց կային թագաւորութիւնն Նշդեսեայ կամ Աւ-Հայաստանի զօրէ տեղ իւր առանձին ձեռագրի։

1 Գործ. ԻԴ. 25։ Յովսեփ. Նախն. 2 Տես Հաղ. Ա. էջ 306։ Պատմ. Ժթ. 9, 1։ Ի. 7, 1. 2։

19

Այդ իսկ ինկղեանէ հարստութեան թագաւորացն միոյ Արշակունեաց աթոռ թագաւորութեանն էր տրոհեալ Հայոց աշխարհին ի մասին իւիք Միջագետաց՝ զի ի մեծամեծ դիպուցն թագաւորքն մեր զանցս եւ զշարժմունս արշաւանացն պատերազմաց որոց ասպարէզ էր մանաւանդ երկիրն Ասորւոց եւ Հայաստանին կողմանք Միջագետաց նախ առ Սելեւկեանք եւ ապա առ Հռոմայեցւովք։ Համօրէն Միջագետք որ ի չորից կողմանց կցէին առէալ յարձակումն, յարեւելից՝ ի Պարթեւաց, յարեւմտից՝ ի Հռոմայեցւոց, ի հիւսիսոյ՝ ի Հայոց եւ ի հարաւոյ՝ յԱրաբացւոց, բաժանէին յերկուս երեւելի մասունս՝ Միգդոնիա (որ յետոյ զոնեայ ըստ հիւսիսային արեւմտեան կողմանն՝ կոչեցաւ Անթեմուսիա)՝ ընդ կողմն արեւելից, եւ Ուռհայաստան՝ ընդ կողմն արեւմտից։ Միգդոնիայ էր քաղաք գլխաւոր Մծբին՝ որ եւ Անտիոքիա Միգդոնացւոց կոչէր (այժմ Նսիբին), եւ քաղաքք առաւելք կամ բերդք՝ Դարաք (կամ Անաստասիուպոլիս), Կենէք, Միգդարա, Զաւրդա (կամ Մասպիէ կամ Մասփա), (այժմու՝ Տարա, Սէնն, Սինճար, Ճէզիրէ) եւ այլք։ Ի կողմն հարաւային կողմանն որ անապատ իմն էին՝ բնակէին ցեղք ինչ Արաբացւոց, եւ չէին ինչ անուանի քաղաքք՝ Հատրիք կամ Ատրիք (որ են այժմու աւերակքն Հէտառուրայ), Զայիթա կամ Զանիթա, Դուրա, Քարմանդա եւ Ուր։ Իսկ Ուռհայաստանի էին քաղաքք երեւելիք՝ Եդեսիա կամ Ուռհայ որ կոչէր յառաջն եւ Անտիոքիա[1] (այժմ Օրֆա) քաղաք գլխաւոր, Բատնէք (այժմ Սերուճէ), Կարրիք կամ Խառան (որոյ բնակիչք Հռոմայեցիքն կոչեցան), Նիկեփորիոն՝ յետոյ (ի չորրորդ դարէ հետէ) Կալլինիկոն՝ ապա (ի հինգերորդ դարէ հետէ) Լեւոնդուպոլիս (այժմ Ռակկա), Կիրկեսիոն (այժմ Քարքիսիա), Ապամեա (Րում-գալէ), Անթեմուսիա, Ուրսայնա (Ու-ազ-էլ-ամ), Կոստանդիա, Իշենք՝ եւ այլք։

Խնկղեանէ իսկ Մծբին քաղաք գլխաւոր Միգդոնիայ՝ էր քաղաք արքայութեան թագաւորացն Հայոց եւ կամ քաղաք զանձուց թագաւորին, որ թէպէտ եւ առաւ ի Լուկուղղոս (68) պաշարմամբ, բայց կալաւ զայն Տիգրան յետոյ[2]։ Այլ առ Տիգրանաւ Մեծաւ՝ ի վերայ այսր մասին Միջագետաց զօր ի վաղուց ունէին Հայք՝ յաւելաւ ընդ այլ եւս կողմանց Ասորւոց[3] աշխարհն եւ դրացի նահանգն Ուռհայաստանի։ Ուռհայեցիք ժողովուրդ յոյն եւ ասորի՝ էին լեալ ինքնօրէն աղէկամի՝ յետոյ կալով ի թագաւորացն Ասորւոց յամէ 137 նախ քան զՔր. ի ժամանակի զի կռուէր

1 Պլին. Ե. 21. որպէս եւ ի վերայ դահեկանաց կայ "Անտիոքիա ի վերայ Կալլիրոյէ" (գեղեցկահոսն) վտակի։

2 Դիոն Կաս. ԼԵ. 7։

3 Տես Յուս. Ա. էջ 589։

Տրիփոն ընդ Անտիոքայ Է.։ Ցուցեր ի նոսա ազնուականացն ճոխութիւն, ազատութիւն քաղաքացւոց, եւ յունական իմն կեանք ընդ սատրապհական իշխանօք որ եւ ցեղապետացն կամ թեւակալքն կոչէին։ Ոչ միշտ որդի ի հօրէ զիշխանութիւնն առնոյր ցեղապետն, այլ երեւելիքն յԵդեսացւոց ընտրէին միշտ ի դրանց ազգաց այր մի՝ կացուցանել ի գլուխ առաջնորդութեանն պաշտպանել նոցա ոչ միայն յարուարձանեայ ազգաց այլ եւ ի չարեաց սակաւապետութեան[1] եւ անիշխանութեան, բայց կամէին միանգամայն չթողուլ թագաւորին այնպէս ինչ հզօր իշխանութեամբ՝ մինչեւ զամենայն ինչ կարող լեր ի վերայ հարկաւոր կարծանելոյ։ Ի կարգի սոցա թագաւորաց որոց անուանք են Աբգար կամ Մանոս (կամ Մաան) եւթներորդ էր Աբգար որդի Աբգարու որ նշանաւորեալ եւ դաշնաւոր եղեալ էր ի բանակին Տիգրանայ արքայի Հայոց ի մեծա պատերազմի ընդդէմ Պոմպէոսի (69 նախ քան զՔր.), բայց ի ձախողել պատերազմին անց ի կողմն Հռոմայեցւոցն եւ եղեւ միաբան եւ թիկունք օգնականութեան Պոմպէոսի (64), բայց եւ այնպէս յետ այնորիկ խարդախօք մոլորեցոյց նա զԿրասոս յանապատին անդ Միջագետաց (53)[2].

2. Որպէս հաւանութեամբ թուի՝ իսկ եւ իսկ յետ սորա կոչեցաւ ի թագաւորութիւն Ուռհայեցւոց Աբշամ արքայ Հայոց (յամի 34 նախ քան զՔր.)։ Վասնզի իբրեւ ձերբակալն եղեւ Արտաւազդ՝ զօրն հայազգանոյ եւ նախարարք արքունեաց որք ի Միջագետս էին՝ անդէն ի Մծբին ընտրեալ էին զԱբշամ զհօրեղբօրորդի Արտաւազդայ ի պայազատութիւն թագաւորութեանն Արշակունեաց, քանզի որդիքն Արտաւազդայ փախեալ էին փախստական ընդ հօրն յԱղեքսանդրիա։ Այլ մինչ դեռ Արտաքսիաս այն կամ Արտաշէս որդի անդրանիկ Արտաւազդայ յետ ամաց ինչ եկն կալաւ զգահն աշխարհին Հայոց, ի նմին ժամանակի՝ որպէս հաւանութեամբ թուի, եւ Աբշամ ընդդիմեցաւ յաւագանւոյ անտի Ադիաբենացւոց, եւ այնպէս սկսաւ նա իշխել իբրեւ թագաւոր դաշնաւոր եւ հպատակ Հռոմայեցւոց[3] ի Միջագետս Ուռհայեցւոց եւ ի մերձաւոր նահանգս, ունելով սահմանս ի հիւսիսոյ զՄասեաց եւ զԿորդուաց լերինն, յարեւմտից զԵփրատ, յարեւելից զԱդիաբենէ կամ զԱսորեստան։

3. Յետ Աբշամայ († 3 նախ քան զՔր.) զոր անուանեալ կոչէին Ասորիքն Մանովա կամ Մաան ըստ անուան թագաւորաց կամ տեղապահացն Ուռհայեցւոց[4], թագաւորէր նորին որդի որոյ բուն հայ անուն անծանօթ է եւ միայն յայտնի՝ անուանքն զոր կոչեցին նմա Ասորիք ըստ իւրեանց թագաւորացն անուան՝ Աբգար (իբրեւ 3 ամօք յառաջ քան զՔր.)։ Սա փոխէր զաթոռ

1 Oligarchie.
2 Դիոն կաս.։
3 Խոր. էջ 206։
4 Խոր. էջ 205։

թագաւորութեանն ի Մծբնայ ի քաղաքէ Ուռհայեցւոց (յամի Քրիստոսի 16) փոխեալ անդր եւ զպատկերս կռոցն իւրոց աստուածո-նաց (զՆաբոգ, զԲէլ, զԲաթնիկալ եւ զԹարաթայ) հանդերձ դպրովք մեհենիցն եւ դիւանօք առաջնոց աթոռակալացն իւրոց թագաւորաց[1]։ Ընդ էն ի սկզբան թագաւորութեանն հաստատելին դարձակալք Հռոմայեցւոց յԵդեսիա վասն աշխարհագրի եւ հարկաց, բերեալ եւ զպատկերս կայսերն կանգնել ի մեհեանս։ Իսկ Հերովդէս Մեծն յուսացեալ ի մեծութիւնն զօր ընդ Օգոստեայ անձին՝ ծանրանայր իմն ի վերայ Աբգարու, խնդրէր եւ զիւր եւս պատկեր դնել առընթեր պատկերին Օգոստեայ եւ իբրեւ չառ յանձն Աբգար, պատճառս ի վերայ նորա յուղեալ յառաքէր զօր վարձկան Թրակացի եւ Գերմանացի ի վերայ Պարթեւաց՝ հրաման տայր անցանել ընդ երկիր սահմանացն Աբգարու փոխանակ անցանելոյ ընդ անապատն Արաբիոյ. ընդդէմ դառնայ Աբգար, եհար զզօրսն Հերովդի հանդերձ զօրավարաւն իւրեանց Յովսեպաւ եղբօրորդւով նորա ի Բուգան օգնականութեամբ Պարթեւաց։

Այլ մահն Հերովդի մօտալուտ զերծոյց ապրեցոյց զԱբգար յայլ եւս գործոց պատերազմի. Թէպէտ եւ ցասուցեալ իմն էին ընդ նա եւ Հռոմայեցիք վասն իրացն, սակայն չյանդգնեցին ինչ վասն նորին ամբոխ առ ժամն, մինչեւ յետոյ համբերեցան հանել վրէժ՝ ձաղելով զհրեշտակութիւնն Աբգարու զոր առաքեալ առ ի Հռոմ ընդ հրեշտակացն Պարթեւաց ի հաստատութիւն դաշնադրութեանն եւ յաղթոյն Տիբերեայ կայսեր կայսր (14)։ Այլ զչարեալ էր այնուհետեւ Աբգար, բայց անհնարին իմն էր նմա առնել պատերազմ ընդ Հռոմայեցւոց վասն խռովութեանց ազգականացն Պարթեւաց ի պատճառս աթոռակալութեան, մինչեւ հարկ իսկ համարել նմա երթալ յարեւելս խաղաղել զնոսա։ Այն երթ նորա արկ զՀռոմայեցիս ի կասկածանս՝ դրդեալ ի դոյն եւ ի Փիլիպպեայ եւ ի Հերովդէ չորրորդապետէ. քանզի սոքա թշնամութեամբ իմն էին ընդ նմա ոչ միայն վասն առաջնոց անցիցն այլ եւ վասն զի առաքեաց (28) Աբգար ընդդէմ Հերովդի թիկունս օգնականութեան զօրավարութեամբ Խոսրովայ արծրունւոյ առ Արետաս արքայ Պետրեացն Արաբացւոց, որ խնդրէր զվրէժս թշնամանացն զի մերժեաց Հերովդէս զդուստր նորա՝ առնուլ զՀերովդիադա զկին եղբօր իւրոյ Փիլիպպեայ կենդանւոյ։ Այլ առեալ առաքէր Աբգար առ վերակացու կամ հազարապետ Ասորւոցն առ Մարինոս[2] Ստորգեան զայրս երեւելիս արքունեաց իւրոց զՄարիհաբ բդեաշխն Աղձնեաց եւ զՇամշագրամ նահապետ Ապահունեաց եւ զԱնան զայր հաւատարիմ հանդերձ

1 Խոր. էջ 211 եւ 213—14։ Գլ. Ժ. Զ. մէջ առանձնեալ ի Տիբերեայ ի
2 Զմարթի ցուցանել թէ սա իսկ էր Հռոմ։
Մարինոս Յուլիոս որ առ Յակինթեայ Զ.

թղթով դաշանց կարգի պայմանադրութեանն սահմանելոյ ի Պարթեւս. ընկալաւ զնոսա հազարապետն յԵղեւթերայքն մեծապատուով եւ խօսեցաւ բանս խաղաղութեան[1]։

4. Յետ վախճանին Աբգարու (յամի իբրեւ 36) Անանուն կամ Անանէ (Մանու, Մանով) նորին որդի եկաց թագաւոր յՈւռհայաստանի։ Այլ Սանատրուկ որդի Աւղէի քեռն Աբգարու որ կարգեալ էր զնա վերակացութեամբ ի վերին կողմանս տէրութեան իւրոյ (ի Հայս)՝ կալեալ անդէն թագ նպաստաւորութեամբ Բագրատունեաց եւ Արծրունեաց որ դայեակքն իսկ լեալ էին նորա. քանզի սնեալ էր նորա Սանոտ քոյր Բիւրատայ Բագրատունւոյ եւ կին Խոսրենայ Արծրունւոյ. եւ յետ ամաց ինչ խաղայր զօրաժողով ի վերայ Անանէի։ Բայց չյերկարեաց պաշարումն քաղաքին Եդեսացւոց, քանզի Անանէի խորտակեալ բարձքն ի կճեայ սեանէն անկելոյ ի վերայ նորա՝ յորժամ վասն շինուածոյ վերնատան ապարանից իւրոց կացեալ տայր հրաման, յղէին վաղվաղակի քաղաքացիքն պատգամ առ Սանատրուկ տալ ի ձեռս նորա զքաղաքն հանդերձ գանձուք թագաւորին. մտեալ ի ներքս թագաւորն զամենայն արու զաւակ տանն Աբգարու մաշեաց ի սուր սուսերի։

Ըստ սովաւ դէպ լինէր առաքել Մեհրդատայ ուրումն ի Հռոմ՝ երթալ ունել օգնականութեամբ Հռոմայեցւոց զաթոռ թագաւորութեանն Պարթեւաց փոխանակ Գոտարզայ ազգայի նորա։ Բայց Սանատրուկ[2] քանզի բարեկամութեամբ էր ընդ Գոտարզայ՝ խորամանկութեամբ արգելոյր զՄեհրդատ յերկարագոյնս ի քաղաքին Ուռհայեցւոց պատճառանօք մեծարանաց եւ ընթրեաց, մինչեւ պատրաստեցաւ Գոտարզ ի մարտ պատերազմի եւ յաղթեաց իսկ (49)[3]։

Որպէս Աբգար զԵդեսիա եւ Անանէ զապարանս արքունի՝ նոյնպէս եւ Սանատրուկ զՄծբին որ խախտեալ ի շարժմանէ էր՝ նորոգեալ շինէր կրկին պարսպաւ կանգնեալ իւր անդրի ի հրապարակին՝ մի դրամ ի ձեռին, նշանակ սպառելոյ գանձուց ի ծախսն[4]։

5. Ընդ պատմութեան վերջին երեցունց թագաւորացս խառն է եւ պատմութիւն քրիստոնէութեան։ Ըստ աւանդական մատենից դիւանին Եդեսիայ (զոր ընթերցեան Եւսեբիոս Կեսարացի ի 4որդ՝ եւ Մովսէս Խորենացի ի 5երորդ դարու) յախտ դժնդակ անկեալ էր Աբգար յեւթն ամաց հետէ (ըստ յետին գրոց Ասորւոց՝ ի բորոտութիւն)։ Իբրեւ ազդ եղեւ նմա համբաւ բժշկութեանց Քրիստոսի ի ձեռն Մար Իհարայ բդեշխի Աղձնեաց եւ Շամշագրամայ նահապետի Ապահունեաց որք առաքեալ հրեշտակու-

1 Խոր. Բ. Գլ. ԻԶ. ԼԱ։
2 Զոր հռովմայեցիք իմն անուանեն թագաւորաց երկրին Աբգար կամ Ակբար Թագ կոչեն Տակիտ. ԺԲ. Գլ. 12 եւ 14։
3 Տես ի խոնարհ էջ 106։
4 Խոր Բ. Գլ. ԼԴ — ԼԷ։

թեամբ յեղեւթերապայքս խառնակեցան եւ յերրորդութեան, առաջեւ
թուղթ առ Կեսարացին դաւանեցեալ զնա կամ Աստուած կամ
որդի Աստուծոյ եւ կոչեցեալ զնա ի քահանայութիւն իւր զի առաջնոյն ի
Հրէից անուն թշնամեաց ընդ նմա եւ բժշկեսցէ զնա։ Այս նմա
պատասխանի Քրիստոս (ըստ Խոստովանութեան՝ ոչ իմաստին այլ Թա-
մայի առաքելոյ յանձն գրել) թէ «Դրաւանդ իցէ այնմ որ հաւատայ
յիս եւ ոչ իցէ նորա տեսեալ զիս. զի գրեալ է վասն իմ այս-
պէս. Զի որք տեսանենն զիս ոչ հաւատասցեն, եւ որք ոչն տեսա-
նեն՝ նոքա հաւատասցեն եւ կեցցեն։ Իսկ վասն այնր զի գրեցեր գա-
լա իս գալ ինձ առ քեզ, պարտ է ինձ աստ (ի Հրէաստան)
կատարել զամենայն ինչ վասն որոյ առաքեցայ ես. եւ իբրեւ կա-
տարեցից զայս, ապա համբարձայց առ այն՝ որ առաքեացն զիս.
եւ յորժամ համբարձայց, առաքեցից զմի յաշակերտաց աստի ի-
մոց, զի բժշկեսցէ զցաւս քո եւ կեանս քեզ եւ որոց ընդ քեզ
են՝ շնորհեսցէ»։ Զթուղթս զայս առ Հաւատարմն իմն մատենագիրք
քննութիւն առ Ճշմարիտս՝ արդարացուցին իւիք իւիք եւ այլք եւս-
եւ՝ Տիրոնն զարդղեցին[1], Դռասէ անեղծէացի[2] եւ Մերոպէ գերման-
նացի[3], զնան թղթոյն Քրիստոսի «Դրաւանդ . . . եւ թէ գրեալ է
վասն իմ» ոչ ի բանն Յովհ. Ի. 29. համեմատել, այլ ի բանն Ես-
այեայ ՇԶ. 15 եւ ԿԵ. 1, 2. Բայց եթէ զպատմելի եւս զիւր
ի վերայ դաստառակի տուեալ իցէ Քրիստոս ցԱնան սուրհանդակ
Աբգարու՝ այն չէր առ Եւսեբեայ, սակայն եւ ոչ եթէ նախ առ
Եւագրեայ եկեղեցական պատմագրի յիշի, այլ վաղ առ Մովսիսի
Խորենացւոյ։ Պատմի յետ վերանալոյն Տեառն Թադէոսի առաքե-
լոյ յղել զԹադէոս զմին յ72 աշակերտաց (կամ ըստ Եւսեբի՝ Թա-
դէոսի առաքելոյ զայլ) առ Աբգար, որ եւ բժշկեաց զնա զարմա-
ցանէ զնա ի հաւատսն Քրիստոսի համղերձ բազմութեամբ Եդե-
սացւոցն՝ որոց եւ կացուցանէ զԱդդէ զոմն վիճակաւոր արքայի յե-
պիսկոպոսութիւն. եւ գրէ այնուհետեւ Աբգար վասն Քրիստոսի
մեծաւ եռանդեամբ առ Տիբեր կայսր[5], առ Ներսեհ արքայ
Պարսից եւ առ Արտաշէս արքայ զգացի աշխարհին Արեւելից։

1 Ցիշատակք վասն եկեղ. պատմ. Յովմ. Ա. էջ 363 եւ 615։

2 Եկեղ. մատենագր. պատմ.։

3 Երեքամեան գիր Տիւբինգեան աստուածախօսաց 1842, էջ 335։

4 Թուղթքս առ իւրք. Թուղթն ըստ հայե-րէն թարգմանութեան Եւսեբեայ եկեղ. պատմութեան, զորս այժմ դհատակարան եւեթ ունիմք։.

5 Բանք պատասխանւոյն Տիբերեայ զոր բերէ ի մէջ Խորենացի Բ. Գլ. ԼԳ. են այսպէս. «Ի բազմաց մեր լուեալ յառա-ջագոյն, եւ ոչ եւ Պիղատոս . . . վասն որոյ եւ ես կամեցայ առնել զոյդ զոր եւ դու խորհեցար (տալ պաշտել զՔրիստոս իբրեւ Աստուած) . . . եւ իմ յայտնեալ զանձն զայս օրինակութեան՝ արհամարհեաց օրէնսդրութեան, զի ոչ քննեցաւ նոյ յառա-ջագոյն ի սմանէ։ Այլ մեք հրամանաւ ամենայն ուժոյ որում եւ հաճոյ թուեցաւ Յիսուս, ընկալցին զնա ընդ աստուածս, եւ մահ սպառնացին պատուիրանացն, որ չարա-խօս կայցեն զքրիստոնէիցն։։ Զնոյնն իմ բարբառոյ Ցերտուղղիանոս (Պաշտպանութ. Ե.) «Տիբերիոս յորոյ ժամանակին իւր եմուտ յաշխարհ քրիստոնէութիւն, յորժամ պատմեցաւ նմա յԱսորւոց Պա-ղեստինացւոց որ ինչ ի յայտնութիւն ճշմարտութեան աստուածութեանն մերոյն էր։. Հան նա զամենայն յանդիման ծերա-կուտին յանելուածով առաւելութեան մեծ-ացն իւրոյ։ Այլ ծերակոյտն՝ քանզի չէր ինքնին քննեալ, մերժեաց։ Իսկ կայսր հ-կաց յառաջինում խորհրդեան իւրում, սպառ-նացեալ պատուհաս որոց ամբաստանեն կա-յին զքրիստոնեայսն։

Մինչ չեւ առեալ թղթոյն պատասխանի՝ վախճանի առաջին Թագաւորն քրիստոնեայ, եւ անդէն որդի նորա Անանուն յԵդե- սիա բանայր զմեհեանս փակեալս, այլ սպանանել զԱդդէ որ չառ- յանձն յօրինել խոյր "զագաթան որ ոչ երկիր պագանէ Փրկո- ղին,,. եւ Հեղինէ կին Աբգարու քրիստոնեայ եւ առաքինի՝ ա- ռաքի յետս ի Խառան քաղաք ծննդեան իւրոյ ոչ անարգու- թեամբ, ուստի յետոյ գայ յԵրուսաղէմ դարմանել զաղքատսն ի սովուն ժամանակի առ Կղաւդեաւ, եւ անդէն թաղի ի Հայա- կապ շիրմի[1]։ Ընդ նոյն ժամանակս նորին Հօրաքեռորդի Սանա- տրուկ ի Հայս միւսանգամ ի հեթանոսութիւն. դարձեալ առ նա- խարարացն արկանէ՝ ի գաւառին Շաւարշան կամ Արտազ զԹա- դէոս սպանանէր, որպէս եւ զՍանդուխտ զիւր դուստր որ դարձեալ էր ջերմեռանդն ի հաւատս քրիստոնէութեան Թադէի։ Խոկքանէ ի- րքեւ առնել եւ առաքեալ հանդերձեալ է ընդ Թադէոսի եւ Բար- թուղիմէոսի[2], բայց անստոյգ իմն է պատմութիւնն։ ՅՈւռհայ- տանի արկեալ էր արմատ քրիստոնէութիւն, այլ ի Հայս խա- փեալ թառամէր փութանակի[3]։

6. Յետ վախճանին Սանատրկոյ (յամի իբրեւ 63) Երուանդ[4] ի մօրէ արշակունւոյ, այր սրտեայ, անդամայաղթ, զոր կացուցեալ էր Սանատրկոյ ի վերակացութիւն Հայոց աշխարհին, քանզի վաղ մտերմութեամբն եւ առատաձեռնութեամբ զամենեսին յինքն էր յանկուցեալ՝ կապեաց թագ յերդեալս, բայց ոչ որ եղեւ նմա թագադիր ի Հռովմայեցւոց՝ որք միաբանեալ էին առ որդիսն Սանատրկոյ եւ էին ընդ նոսա ի բանի։ Խնդրէր եւ կոտորած ած Երուանդ եւ կոտորեաց զարքայորդիսն, այլ միայնոյն Արտաշէս ի ձեռն սնուցչին ապրէր ի Հեր գաւառ ի հովուականս, ուր հա- սանէր դայեակ որդւոցն արքայի Սմբատ որդի Բիւրատայ դայեկի հօրն նոցա եւ կացեալ ի հանգրուանս անդէորդացն այլակերպեալ բազում ժամանակս յերեսաց հետայուզիցն առաքելոց յԵրուան- դայ՝ անկանէր պալատուն առ Դարեհ Թագաւոր Պարթեւաց։

Այլ հանապազ խէթք եւ վարանք էին զԵրուանդաւ, մերթ զԹագաւորն Արեաց ջանայր ածել յաղերս՝ տալ ի ձեռս զմա- նուկն, եւ մերթ զՍմբատ՝ ասելով թէ ոչ Սանատրկոյ այլ մարի, հովուաց եւ անդէորդաց որդի է Արտաշէս եւ քո ընդ խաբս գնեալ. բայց մերժեալ ի նոցանէ թշնամանօք՝ զզայրոյցն ընդ ամուրն Բայբերդի ի Սպեր հանէր, ուր թողեալ էր Սմբատայ զդստերսն իւր (զՍմբատանոյշ եւ զՍմբատուրհի) արամբք քաջօք, զորս սատակեալ Երուանդայ՝ զնոսա պահէր յամուրն Անի ոչ փառաւորութեամբ։

1 Ըստ Յովսեպոսի՝ էր Հեղինէ տիկին արքային Ադիաբենեայ եւ դարձեալ ի Հրէ- ութիւն։

2 Բուզ. Խոր. եւ այլք զի ըստ մեզ է։

3 Խոր. Բ. Գլ. Լ—ԼԶ։

4 Arbandes անուն որ է Երուանդ. էր անուն ոչ անծանօթ ի մէջ իշխանաց ազգին Աբգարեանց յՕսրոյենէ յերկրորդ դարու։

Իսկ հակառակ զօրութեանն Արեաց՝ զթիկունս իւր հաստ առնէր Երուանդ ի Հռոմայեցիս, հրաժարէր նա ի թագաւորութենէն Ուռհայեցւոց, եւ փոխէր զաթոռն ի Հայս ի հին քաղաքն թագաւորանիստ յԱրմաւիր։

Այնուհետեւ ամրութեան եւ զգուշութեան ուշ ունէր թագաւորն, մինչ իսկ եւ հանապազ ահիւ դաւաճանութեան կամ մօտալուտ պատերազմին տագնապեալ։ Հայեցեալ յանպատսպարան հնութիւն Արմաւրայ եւ զի հեռացեալ էր գետն ի քաղաքէ անտի՝ շինէր զԵրուանդաշատ (զՔաղաքն Երուանդայ) յեցեալ ի բլուր որձաքարեայ, ամրացեալ առաջի՝ Երասխ գետով, եւ միջնաբերդ ի միջի բարձրապարիսպ՝ դրօք պղնձեօք, ելանելեօք երկաթեօք որոգայթաւորօք՝ երկդիմի, մի՝ վասն սպասաւորաց արքունի ի տուընջեան, եւ միւս՝ վասն դաւաճանաց գիշերոյ։ Փոխէր անդր զամենայն սպաս թագաւորութեանն բաց ի կռոցն. զի վասն նոցա զհիւսիսով 40 ասպարիզաւ հեռի յԵրուանդաշատայ ի վերայ Ախուրեան գետոյ կազմէր քաղաք՝ զԲագարան, զի մի ի խռնել բազմութեան վասն զոհից ի քաղաքն արքունական՝ զերծ իմն իցէ պահպանութիւն քաղաքին. կացուցանէր քրմապետ զեղբայր իւր Երուազ։ Մրցէր ընդ արքունական քաղաքին՝ գեղեցկութեամբն եւ դաստակերտն նորա Երուանդակերտ հանդերձ անտառաւն Ծննդոց՝ որմապատ արգելոցօք որսոյ երէոց թագաւորին[1]։

Այսպէս զամենայն անցս պատմութեան ի Միջագետս իմն ամփոփեալ՝ համառօտիւք կարճառօտս վճարէ զամենայն Մովսէս Խորենացի. սակայն այլ իմն պատմութիւնք առաւել եւս մանրամասնք առաջի կան պատմել վասն բուն Հայոց աշխարհին։

Գ.

Բուն Հայաստան (եւ Պարթեւաստան) առ կայսերօք կեսարեան տանն (ըստ օտարին պատմագրաց)։

Արտաշէս (Բ.), Տիգրան (Բ.), Տիգրան (Գ.) կրսեր, Արիոբարզան, Արտաւազդ (Բ.) Տիգրան (Դ.), Ոնոն, Արշակ (Բ.), Ռադամիզդ, Տրդատ (Ա.) (34 նախ քան Քր. — մինչեւ 80 յետ Քր.)։

20

Ա. Առ Յունացն պատմագրաց թէպէտ եւ յետնոց ժամանակաւ՝ չգոն զՀայոց ինչ պատմութեանց յիշատակք վասն ժամանակաց Ասորեստանեաց եւ Բաբելացւոց պետութեանն (ցամս իբրեւ 550), զի եւ ոչ յիշելոյ իսկ արժանի են զրոյցքն թէ յԱրմենիոսէ ումեմնէ յԱրգիական նաւորդացն սերեալ իցեն Հայք[2], եւ ոչ մեծ ինչ է բան Դիոդորի Սիկեղացւոյ զԲարզանեայ ումեմնէ Հայոց արքայէ որ առ Նինոսիւ.

1 Խոր. Բ. Գլ. ԼԶ—ԽԳ։

2 Ստրաբ. ԺԱ։

լեալ [1]: Գործեալ՝ անկանելի ինչ է եւ որ զՑիգրանայ առ Քսենոփոնեայ (ի Խորասան Կիւրոսի) կայ: Նմին հակառակ առհասարակ պատմագրութիւնն (Մար-Աբասայ) պատմեալ ինձ քան զանհնարութիւն առասպելեայ պատմել զհանգամանս պատմութեան ժամանակացն այնորիկ յարեւելեան ինչ զբունայս:

Նաեւ յայնմ հետէ յետոյ ընդդէմ ինձ է ամենայն: Ցոհմայնն պատմագրութիւնն այնպէս անսուր է եւ մինչեւ առ 220ամեայ Պարսից տէրութեանն (550—330), զի բանք ինչ ոչ զուգընթացեալք եւ անհարկութիւնք յանախակն պատմագրաց մերձաւորաց (Հերոդոտոսի) եւ ժամանակակցաց իսկ (Քսենոփոնեայ՝ յԱրշամանի Կիւրոսի փոքու) կացցեն միայն իսկ մեջս պատմութիւնք վասն Հայ պատմագրի, իբրեւ անվրէպք՝ ստուգութեամբն, եւ անդէնք՝ կարեւորութեամբն [2]:

Իսկ անտի եւ անդր մինչեւ ցԹագաւորութիւն Թագաւորացն մերոց Արշակունեաց իբրեւ 180ամեայ ժամանակ՝ ամենեւին իսկ լռէ մեր առհասարակ պատմագրութիւնն, ուր արտաքինք ի պատմագրաց ժամանակակիցք կամ մերձաւորք ժամանակաւ (Պողիբիոս, Դիոդոր Սիկիլացի եւ այլք) միայն համախոս զընդհանրական ինչ անցս այնց ժամանակաց փոքր ի շատէ նկարեն: Ցեանանեմք՝ զի ասիրեալ Աղեքսանդրի Հայոց աշխարհին՝ կացուցանէ կուսակալ ի վերայ զՄիհրան (զՄիթրենէս) զոմն անուն որ էր լեալ յառաջին պահապան Սարդիկացւոց քաղաքին առ Դարեհիւ կողմանա եւ մատնեալ զայն Աղեքսանդրի: Ի բաժանել տէրութեան նորա՝ ևս զՀայաստան Նէոպտղոմէոս (ըստ Յունականեայ՝ փրտասպեան) որ անկաւ ի ճակատու ընդդէմ Եւմենեայ կուսակալին Գամրաց: Այնուհետեւ գանեալ Հայոց պարապ ի ժամանակի զի ընդ միմեանս անկանէին զօրավարք Մակեդոնացւոցն՝ խզեցին զլուծ նոցա եւ առին կացուցին զԱրդուար զոմն անուն ի գլխաւորութիւն, որ արտաքուստ արտաքս հարկատու զանձն՝ Սելեւկեանց ցուցանէր, այլ արդեամբք՝ ունէր արձակ իշխանութեամբ: Յետ սորա վախճանին անկաւ աշխարհն Հայոց ամենեւին ընդ ձեռամբ Թագաւորացն Սելեւկեանց որ առաջէին անդր կուսակալս, այլ չյիշատակեր ինչ այն: Քանզի մի ոմն ի կուսակալաց առաքի Հայ յազգէ Արտաքսիաս կամ Արտաշէս անուն՝ եկաց յետս յԱնտիոքայ Գ. յորժամ եւանս զնա պարտեալ ի Հռոմայեցւոց առ Մագնեսիաւ, եւ կալեալ Թագ ի Հայոց աշխարհին (190 կամ 189): Աննիբաղ որ ցայնժամ ապրեալ ի ձեռաց Հռոմայեցւոց ապաստանեալ կայր առ Անտիոքայ՝ յետ պարտութեան սորա եկն անկաւ առ Արտաշէս արքայ որ ունէր իսկ զնա մեծաւ շքով ոչ սակաւ ժամանակս, եւ ըստ Աննիբաղայ խրատու եւ նորա իսկ զառեղին ընտրելով՝ շինեաց Արտաշէս զԱրտաշատ առ Երասխ գետով՝ զմայրաքաղաքն Հայոց մեծաց: Զօրք քանայք այնուհետեւ Անտիոքոս գրաւել միւսանգամ զՀայաստան աշխարհ, բաղում անգամ եդ արշաւանս եւ մղեցաւ յետս մեծաւ կոտորածիւ. եւ ոչ այլ ոք իսկ ի Սելեւկեանցն Թագաւորաց կարաց յաղթել, եւ այնպէս տեւեալ ձգէր Թագաւորութիւնն ի տոհմին Արտաշիսի [3]: — Զայս պատմէր անցից դիւրաւ մարթի զետեղել ի շրջանակի համօրէն առհասարակ պատմութեան. քանզի սկիզբն արշակունեան հարստութեան Հայոց Թագաւորաց ըստ առհասարակն իսկ պատմագրութեան չանցանէ քան 150 ամ ի վեր, եւ այնպէս չիք ինչ արգել առ հմին Արտաշիսի Թագաւորել կամ մնանաւոր կամ համօրէն Հայոց աշխարհին մինչեւ ցարշաւանն Վաղարշակայ ի Հայս:

1 Տես Հատոր Ա. էջ 101. Նոյն.: Դիոդոր Սիկիլ. ի համառօտս.: Ապպիան.
2 Տես Հատոր Ա. էջ 340—343: Ռոսր. 45, 46, 55, 66: Մարտ. ձԱ:
3 Պողիբ. Տեառն. Դայր. ԻՁ. Գլ. 6: Պլուտարք ի Ղուկուղ.:

Որպէս յայս իսկ անուանէ՝ յեկեղեցին եւ ի՛ շրջանն յայտնելի ժամանակաց չերեւի ի չմիաբանութեան կամ հակառակութեան իմիք ընդ արտաքինս եւ ընդ առհասարակ պատմագրութեան ի միջի նշմարել, քանզի եւ բերել իսկ զնոսա ի համեմատութիւն ընդ միմեանս չէ հնար, այսու՝ զի յորժամ սա լռէ՝ նա խօսի, եւ յորժամ նա լռէ՝ սա բարբառի ։

Բ. Այլ անդստին ի ժամանակէ զի գործ. կային Հռովմայեցիք ընդ Հայոց՝ եղեւ սկիզբն պատմելոյ մնացական Հռովմայեցւոց մատենագրաց ոչ անծանօթս իմն եւ զՀայոց աշխարհս մինչեւ ցկատարած կայր Արշակունեաց հարստութեան։ Այսպէս ուրեմն ի առհասարակ Հայոց պատմութեանն՝ զատանելք առ նոսա՝ առաջ կամ թէ իմն Հայոց պատմութեան գրեթէ ստանալ հատուածոյ ընդ մէջ, երբեմն առաւել եւ երբեմն սակաւ, որպէս իմն ասէին Հռովմայեցւոց ընդ Հայոց յանձնէր կամ նուաճէր, եւ յայն առնէ ընդհանրական իմն նկարագիր որ զատանէ զարտաքնոցն Հայոց պատմութիւն ի առհասարակ Հայոց պատմութեանն՝ այն իսկ է, զի սա գրեթէ լոկ զնկարագրին անցից աշխարհին միայն, նա զարտաքնոցն կամ զդիւանականն[1] հաղորդութեանցն ճառէ։ Սակայն ոչ իմն այնպէս բաժանեալ է նիւթ երկոցունց մինչեւ չկարել դիւրաւ զմիաբանութիւնն կամ զհակառակութիւն նոցա առ միմեանս նշմարել։

Արդարեւ՝ թողեալ զառաջին զերեսին թագաւորսն մեր զնախնականս (զԱրտաշէս Ա., զԱրշակ Ա. եւ զԱրտաւազդ Ա.) զորոց չիք իմն առ Հռովմայեցւոց յիշատակ՝ այսու զի չկային ընդ նոսա գործ, ի սկզբան անդ զառաջին զերկուցն թագաւորաց՝ զՏիգրանայ մեծի եւ զԱրտաւազդայ Ա. միաբան եւ մերքն եւ նոքա (Լիւիոս, Պլուտարքոս եւ այլք) զհամարեալ դէպսն աւանդեն, երկոքին կողմանքն ի նոյն անուն զթագաւորն զայնորիկ կոչելով, եւ իբրեւ այն թէ չէր տարակուսութիւն բնաւին՝ եւ դահեկանք եւս նոցին թագաւորաց զնոյնս հաստատեն[2]։

Այլ անտի անդր (այս ինքն՝ յամէ 34 յառաջ քան զՔր. գրեթէ մինչեւ ցամս 300 յետ Քր.) յերկուս իմն պատմագրութիւնս բաժանի, մինչ զի յընթացս անդ պատմութեան այսչափ ամաց հազիւ թէ մարթ իցէ կէտ իմն գտանել յորում երկոքին մատենագրութիւնք յայտնի միաբան համաձայնս լինին անուանց, դիպաց եւ ժամանակաց զմի իմն պատմիցեն, այնպէս՝ որպէս զՏիգրանայ եւ զԱրտաւազդայ, կամ որպէս ի չորրորդ դարու զպայազատացն Տրդատայ պատմիցի բազում իմն։ Գտանել զատանի ուրեք ուրեք նշոյլ իմն ընդ միմեանս միաբանութեան, որպիսի իմն՝ յորժամ մեր առհասարակ պատմութիւնս գրիցէ զԱրտաշիսէ պատուանոք առնել զՏրայիանոս յաղթողն, եւ զՏիգրանայ Ա. թէ Լուկիոս Վէրոս դարձոյց կամ հաստատեաց զնա ի թագաւորութեան իւրում, բայց քան զայս ոչ իմն աւելի կայ, այլ նմին հակառակ անուանցն նոցա եւ ժամանակաց եւ նորին իսկ պատմութեան այլակերպութիւն, մանաւանդ թէ հակառակութիւն իսկ ոչ սակաւ՝ չթողուն փափագողին մերձաբերել թէ նոյն մի իմն պատմիցի ։

Այսպիսում այլակերպութեան կամ չմիաբանութեան երկուցն պատմագրութեանց՝ անձինք աններելին մերժեն եւ կամ ընդ սակաւս իմն հաշտին

1 Diplomatique.

2 Ի միում կողման պատկեր Տիգրանայ թագ ի գլուխ եւ ի միւսումն կողման Տիգրանն նստեալ ի գահոյս եւ այր մի մինչեւ կիսով ի գետ առ ոտսն նորա (նշանակ Ասորւոց աշխարհին որոյ էր գետ Որոնտէս), եւ կամ Յաղթութիւն Թեւաւոր, եւ գիր շուրջանակի՝ Βασιλεως Βασιλεων Τιγρανου, կամ Βασιλεως Τιγρανου. Արքայից արքայի Տիգրանայ կամ արքայի Տիգրանայ։ Նոյնպէս եւ ի վերայ դահեկանին Արտաւազդայ՝ կայ ի միում կողմանն պատկեր նորա թագ ի գլուխ, եւ ի միւսումն Յաղթութիւն Թեւաւոր եւ գիր շուրջանակի՝ Βασιλεως Βασιλεων Αρταυασδου.

ընդ՝ պատմութիւնն Հայոց՝ զոր արտադրեցին մեզ մատուցանեն. այս մա-
նաւանդ ընդհանրութեան իւր արժանի այնու են, զի այսուհետ տառա
պատմութիւնս մեզ մատակարարեն։ Ստուգութիւն պատմութեանց նոցա
առ հասարակ՝ անհերքելի առանց տարակուսանաց է եւ հաստատուն, զի
պատմեն 1. բազումք՝ միայն յականատես, եւ այլ՝ 2. ժամանակակիցք
կամ գրեթէ ժամանակակիցք (Վելլէոս Պատերկուղոս, Տակիտոս, Սուե-
տոն, Յովսեպոս, Պղինիոս եւ այլք) եւ 3. Ճշմարտասէրք, քննիչք եւ
քաջք ի պատմագրութեան, մանաւանդ Տակիտոս գրչաւ եւ Թագաւոր պատ-
մագրացն Հռոմայեցւոց, 4. հմուտք ի հասարակաց գիտութեանց, եւ 5.
նոքա հաստատութեան անձնայինի՝ բազում ուրեք համեմատք եւ յիշա-
տակարանք հանրական զգալեաց նոցա եւ առն շօշափել յայլոց ժամանա-
կի։ Գրեթէ չիք ինչ մասն պատմութեան յորում համեմատք հինք այն-
չափ ինչ մեծամեծս ի բանադատութիւն[1] պատմութեանն նոցա լեալ
իցեն՝ որպէս առ։ Նա առաւել եւս լինին եւս եւ գաղափար համեմատք՝
նոքին իսկ հասարակաց ինչ ինչ. քննիչն ստուգ լինի՝ առ նոյն մատենագիրք
լինին կամ չյաջողելն ինչ դէպք փոխան որոց արժան իցէ համաձայնել զա-
հեկանս յիշատակի։

Իսկ Հայոցն պատմագրութիւն, կամ Ճշգագոյն եւս՝ պատմութիւնն զոր
Մովսէս Խորենացի տայ մեզ՝ ունի ուրեք ուրեք եւ նա հաստատու-
թիւն 1. ի բանաւոր իմն յիշատակարանաց՝ գտեալ յերբեմն իմք մա-
սին ի մատեանց պատմութեան ժամանակիս զորմէ խօսիցս է, այս ինքն են
անցք պատմութեանն Արտաշիսի Բ.։ 2. Ուրեք ուրեք եւ աշխարհագրա-
կան կամ տեղագրականան անուանք (որպէս Երուանդաշատ, Երուանդա-
վան, Վաղարշապատ, Դիոնիսեան եւ այլք) լինին իբրեւ կնիքք իմն
կարի եւ հաստատութեան։ 3. Թէպէտ եւ յառաջ եւ յետոյ քան զայս
մերձին մասն պատմութեան հաւաքէ իմն առաւ անտի եւ կցէ զպատմու-
թիւնն մատենագիրն ծերունին հմուտ, այլ յայսմ իսկ երեւի թէ ունի
նա արկածանան ինչ թել ի բաւական շփոթութեանց՝ զառհմնային հայ-
րենասէր յիշատակս զքաջ ի բաց երեւելի ինչ փոփոխմանց, այնպէս
զի ընդ Հայ գրոց որ նախ քան զնա են՝ անհնարին միաբան գտանի։ Առ մա-
տենագրաց առաւելագ քան զնա չիք որ աւելի ի պայազատաց Թագաւո-
րութեան, ոչ որ այլով անուամբք կամ գործովք. անձնայն իսկ յարի-
նաւորութիւն եւ ընթացք պատմութեանն որ անուղղակի (առ Ագաթ.
եւ Բուզանդայ) պատմիցի՝ է մի եւ նոյն անխնելին. գոգցես թէ զնոյն
ձուլեալ ուրուք իցէ ի քուրայի պատմութեանն Խորենացւոյն, եւ սա
իսկ առոյ լոյս բանից ինչ նոցա, եւ զանձնարկութիւնս նոցա զհետազօտա-
տանս ցուցանէ քաջ կարգելով, թէպէտ եւ չէ նա ամենայն առ անձնայն
ուրեք ճշգիւ զհամար առաջնորդին աղբիւրաց։ Այլ յառաջ իսկ քան զնա
Փաւստոս Բիւզանդացի 1. գիտէ "Վերապին Հին՝ եւ առեալ քաղաք եր-
բեմն Հայոց լեալ" (առ Արտաշ.)[2], 2. գիտէ զՏիգրան արքայ արշակու-
նի[3] մեծ Թագաւոր Հայոց, եւ 3. առ Նախա ածեալ յերկրեն Պաղես-
տինացւոց գերի բազում ի Հրէից եւ 4. ընդ նոսա զՀիւրկանեան քահա-
նայապետ նոցա[4]. (ուր Յովսեպոս պարզաբանեն զայն եւ զգերութիւն
Հիւրկանեայ՝ ի Պարթեւաց լեալ պատմէ, եւ Մովսէս Խորենացի՝ զՀայոց,
բայց որպէս սովին իսկ յայսմ երեւի՝ ոչ ինքնին կցկցելով, այլ յառաջ
քան զինքն այնպէս գտեալ), եւ 5. թէ գերին Հրէից որ յԱրտաշատ
իցէ բերեալն ի Տիգրանայ[5] ըստ Խորենացւոյն որ գնէ փոխել զնոսա

1 Critique.
2 Դպր. Ե. Գլ. ԼԲ։
3 Դպր. Դ. Գլ. ԾԵ։
4 Անդ։
5 Անդ՝ ի վեր նոյն։

Արտաշիսի Բ. յԱրտաշատ՝ հանելով յԾովուանդաշտանէ, ուր ապրեալ էր զնոսա Երուանդ խախտեալ յԱրմաւրայ, յորում նստոյց զնոսա Տիգրան[1]։ 6. Ծանօթ է դարձեալ փաւստոսեայ Բուզանդայ՝ քաղաքաւթիւն Թադէի եւ Բարթուղիմեայ[2], եւ դարձեալ՝ 7. Թագաւոր ոմն Արշակունի (ըստ Խորենացւոյն՝ Աբգար) շինէ (այս ինքն նորոգէ) Ուռհայ քաղաքի[3], որով ապաքէն միաբանէ ընդ Խորենացւոյն դնել զԹագաւորան Հայոց Թագաւորեալ առ ժամանակ մի ի Միջագետս. եւ 8. Սանատրուկ ոմն արքայ շինէ Մծուրս քաղաքի ի բուն Հայս առ Եփրատ գետով[4], ապաւէլարան[5], առաւելն շիրմի նորա սկսեալ որոց հաստատչենան ընդ շիրիմս այլոց նոցին Թագաւորաց ի բերդն Անի[6]։ 9. Նշանաւոր իմն է եւ գործ Հայ Թարգմանչի երրորդ անկանոնական գրոցն Մակաբայեցւոց՝ (յառաջինում կէս հինգերորդ դարու) որ զ[illegible] արքայ Ասորեստանեայց՝ կոչէ Սանատրուկ իբրեւ առ հմայիցն իմն անուանի[7]։ 10. Զամին Թագաւորէ եւ զնորին դամբարէ զԱնդխուայ վկայէ ինքնին Խորենացի յառաջ քան զինքն յայլմէ ուրեք ի հայոյ պատմեալ[8]։ 11. Վասն Արտաւազդայ Բ. Նշանաւոր են բանք մեծին Եզնկայ զի ասէ[9]. "Վիշապք... ոչ զոք ի նախարարացներոց եւ ի դիւցազանց ունին կապեալ առ իւրեանս կենդանի.., մոլորութիւնն դիւաց խաբեաց զդիւցազապաշտս Հայոց՝ եթէ զոմն Արտաւազդ անուն արգելեալ իցէ դիւաց, որ ցայժմ կենդանի կայ, եւ նա ելանելոց է եւ ունելոց զաշխարհս"․ որք անմնեւֆն հանդէպ են բանից Խորենացւոյն[10]։ 12. Նա եւ ինքն իսկ Խորենացի վկայէ թէ. "Առ մերով խոշ ժամանակաւ՝ բազումք ի դարբնաց, զհետ երթեալ առասպելին, յաւուր միաշաբաթւոջ երիցս կամ չորիցս բախեն զսալն, զի զօրասցին, ասեն, շղթայքն Արտաւազդայ"։ 13. Ծանօթ է դարձեալ Բուզանդայ՝ խաւրով արքայ Հայր Տրդատայ[11], եւ 14. թէ Մամիկոնեանք են եկք ի Ճենաց աշխարհէն, յետ գժտութեան իւրեանց ի մէջ Թագաւորեալ ցեղին նոցա[12]։ 15. Թող զծիշդ համեմատութիւն բագնեաց եւ մեհենից առ Ագաթանգեղեայ եւ Բուզանդայ յիշելոց, զորոց ընդարձակագոյնս պատմեալ Խորենացւոյն՝ միաբանէ ընդ նոսա ըստ անուանցն, թուոցն, եւ տեղեաց առաճարացն նոցա[13]։ Այս չէ ինչ ստեղծիչ պատմութեանցս ինքն Խորենացի։

Մնանք դիւրաւ իմն կարծեցին զերրացն դժուարութիւն այսպիսի ինչ օրինակաւ լուծանել։ 1. Վասն 100ամեայ պատմութեանն (34 նախ քան զՔր. — 70 յետ Քր.) որ մնանաւանդ առ Տակիտեայ պատմիչին՝ համարեցան դատանել իրացն ելս, երկուս թագաւորութիւնս դնելով ըստ երկուցն պատմութեանց եւ բաժանելով նոցա ինքնակամ սահմանս ի Հայոց աշխարհին միումն զՀիւսիսայինն (սահման դնելով ի հարաւոյ զԵրասխ գետ) եւ միւսումն զհարաւայինն. զառաջինն տալով Թագաւորացն իշխելոց ընդ Հռոմայեցւոց ճոխութեամբ, եւ զերկրորդն բուն օրինաւոր հարստութեան Թագաւորացն Հայոց Արշակունեաց, որպէս թէ ի Մծբնայ կամ յՈւռհայէ իշխիցեն եւ այնմ մասին Հայոց աշխարհին, մինչեւ հինգերորդ պայազատ այսր թագաւորութեան թողեալ զերկրնեան Ուռհայեցւոց՝ առեալ իցէ ընդ այնր ի Հռոմայեցւոց եւ զՀիւսիսայինն մասնն եւ այնպէս ի միութիւն դարձեալ Թագաւորութիւնն։ 2. Իսկ որ յետ այնորիկ

1 Խոր. Բ. Գլ. ԺԶ. եւ ԽԹ։
2 Բուզ. Դպր. Ա. Գլ. Ա. եւ այլուր ուրեք։
3 Դպր. Ե. Գլ. ԼԲ։ — Տես Խոր. Բ. Գլ. ԻԷ։
4 Դպր. Դ. Գլ. ԺԴ։
5 Դպր. Ա. Գլ. Ա։
6 Դպր. Դ. Գլ. ԻԴ։
7 Գ. Մակ. Զ. 4։
8 Բ. Գլ. ԼԴ։
9 Ա. էջ 104—5։
10 Բ. Գլ. ԿԱ։
11 Բուզ. Դպր. Ա. Գլ. Գ։
12 Բուզ. Դպր. Ե. Գլ. Դ. եւ ԼԷ. երկիցս։
13 Տես յԱ. Հատ. էջ 163—165։

ուրեք ուրեք պատմութիւն առ արտաքնոյն մատենագրաց զՀայոց կողմէ՝ չառեն յանձն զայնր ստուգութիւնն:

Այլ նախ կամայական իմն եւ անհնարին մտացածին է եւ Հակառակ իսկ դրից երկրին՝ այն բաժանումն աշխարհին. ոչ ճանաչէ ինչ այնպիսի Խորենացին, եւ ոչ ընթացք պատմութեանն նորա առնուն զայն յանձն, այլ նմին Հակառակ՝ (որպէս վաղ նշմարեցաք) յայտնի իսկ դնէ պատմագիրն առհմայքն զկողմանսն զայնոսիկ ընդ իշխանութեամբ իւրոյ միոյ միայնոյ թագաւորի արշակունւոյ, զոր նստուցանէ նա ի Հարեւր ամեն յայնասիկ կամ ի Մծբին եւ կամ յՈւռհայ, եւ պատմէ տալ Հարկս յամենայն կողմանց Հայոց աշխարհին[1], եւ առաջնորդել Համօրէն երկրին ի ձեռն վերակացուի[2], եւ զնախարարսն ոչ միայն Արծրունեաց[3], Գնթունեաց[4], Աղձնեաց եւ Աղահունեաց[5] (բնակելոց առ ստորոտս Մասեաց) եւ զԲագրատունեաց դայեկաց արքայորդւոցն՝ որոց եւ երկիր կալուածոց էր անդր քան զՃորոխ գետ[6], դնէ ընդ Հրամանաւ նոցին թագաւորաց, այլ եւ յանուանէ յիշէ զՀիւսիսային ամուրսն զԱնի բերդ, զՍպեր եւ Բայբերդ իսկ եւ ի ձեռս թագաւորացն այնոցիկ[7]: Դարձեալ՝ եւ Համայեցւոցն պատմագիրք չհատանեն նոքին անձուկ սահմանօք որ թագաւորացն նոցա յիշելոց ընծայիցին, այնպէս զի ամենայն իսկ բան Հայաստան Հանդերձ ամուր ամուր տեղեօք (յորս յանուանէ յիշին ի նեզնոց Հարաւային կողմանց՝ կողմանք Արծանւոյ, Արտագերք, Տիգրանակերտ) է առաջարկել պատերազմացն որ առ Տակիտեայ պատմին, եւ Պղինեա իսկ եւ Ստրաբոն որ մօտ ի նոյն ժամանակս զՀայաստան աշխարհ սահմանեն՝ չգիտեն այնպիսի անձուկ եզերս կամ բաժանումն: Արդ յայտ իմն է թէ այսպիսի բաժանմամբ ոչ զարտաքին պատմագրացն կարեմք զմիտս Հասանել եւ ոչ զմերոցն:

Իսկ զպատմութեանցն որ յետ այնց ժամանակաց ուստեք ուստեք պատմիցին՝ ուրանալ զստուգութիւնն եւ չընդունել գոնեայ զմեծ ինչ մասն նոցա որք յիշատակարանօքն եւս ունիցին Հաստատութիւն՝ չէ արդեւք գործ բանագատական Հանճարոյ:

Ապա յիրաւի էր մեզ ոչ զմի պատմագրութիւն միւսումն պատմագրութեան զոհել, եւ ոչ առաժամ խառնմամբ զերկոսին ի մի ձուլել բանագրօսելով եւ զերկոսին միանգամայն պղպղելով, այլ պղուլ բախտաւորագոյն ժամանակի եւ աջողագոյն մտաց զերան թողուլ, եւ այնպէս յետ կարգելոյ զտոհմային պատմագրութիւնն[8]՝ մատչել առ եւ ի միւսոյ կողմանէ ուրոյն պատմութիւն:

21

Բուն Հայոց աշխարհ անկեալ կայր յարեւելից եւ յարեւմտից կուսէ ի մէջ երկոցունց պետութեանց ընդ միմեանս ի վէճ եկելոց՝ իբրեւ թումբ եւ ամբարտակ ի մէջ նոցա, եւ ինքն իսկ Հայաստան որպէս դիրք երկրին նոյնպէս եւ խորհրդով մարդկանն մերթ ի սոցա եւ մերթ ի նոցա կողմն կռթեալ ծփէր[9]: Ուստի եւ բնակու-

1 Բ. Գլ. ԻԶ. եւ ԼԷ:
2 Բ. Գլ. ԻԳ. ի վերջ կոյս:
3 Բ. Գլ. ԺԶ:
4 Բ. Գլ. ԻԴ:
5 Բ. Գլ. Լ:
6 Բ. Գլ. ԼԶ:
7 Բ. Գլ. ԼԷ. եւ ԼԸ:
8 Վերագոյն էջ 44—87:
9 Նշանաւոր յոյժ են բանք Տակիտեայ զՀայոց. Բ. Գլ. ԾԶ. «Երկահակ իմն է ազգն այն ի վաղուց՝ ըստ մարդկանն խորհրդոց եւ ըստ երկրին դրից»: — Ambigua gens ea antiquitus, hominum ingeniis et situ terrarum.

թեանց եւ քաղաքային նմանութեանց եւ սովորութեանցն՝ յան- կագոյնք ի Պարթեւս էին[1], այլ որպէս առ Հռոմայեցիս այլազգիս ատելութիւնն՝ նոյնպէս եւ առ Պարթեւս նախանձ անձնց զօրու- թեանն նոցա[2] ի զատ պահէր զնոսա, եւ յայն սակս կամէին ա- ռաւել խնդրել թագաւոր ի կայսերէ, բայց ունել՝ ոչ[3]։

Աստանօրին զայս առնուլ ի միտ թէ չմարթի զպատմութիւն Պարթեւաց եւ Հայոց աշխարհին ի միմեանց զատանել, քանզի երկոքին իսկ գիրկընդխառն ընթանան մանաւանդ ի դէպսն զոր Յունացն եւ Հռոմոց մատենագիրք առաջի մատուցանեն։

Պարթեւաստան ըստ ամենեւին ընդարձակագոյն միում՝ է համ- օրէն տարածութիւն երկրին ի Ջեհովնայ որ առ Եփրատ գետով՝ մին- չեւ ցԱրաքսոս (կամ ցՍախտակն Հընդիկս) յարեւելս, եւ ի Արկա- նից կամ Կասպից ծովէ ի հիւսիսոյ մինչեւ ցծովն Էրիթրեան։ Զայս կոչէ Տակիտոս Տէրութիւն արեւելից[4] իբրեւ դէմընդդէմ Տէրութեանն Հռոմոց, եւ Պղինիոս 18 նահանգս նմին համարի։ Ընդ մեծատարած սահմանան ձգեալ տարածանէին երկայն ճանապարհք ի հաղորդութիւն առեւտրական վաճառաց՝ ոչ ընդ ցամաք միայն, այլ եւ ընդ ծովս. եւ էր իսկ դիր տէրութեանն պատեհ ի վաճառաշահ մեծ՝ որպէս Ճենական (սերիկեան), հնդիկ, պարթեւական՝ նոյնպէս եւ արեւմտեան բնա- ծին եւ արուեստական բերոց։ Եւ արդեամբք իսկ տեսանեմք թէ առ- նէին Պարթեւք առեւտրական փոխանակ՝ ի մերձանց երկրին բերովք, եւ կամ միջնորդութիւն վաճառաց ընդ արեւմտից փոխանակեն մեծագին բերոց աշխարհին Ճենաց (Սերիկայ)՝ մետաքսի, մորթոց, յախճապա- կեայ եւ երկաթոյ[5]։ Ընդ այսր ամենայնի առնէին ի հասարակաց վաճա- ռականացն մաքսս որ տիրելքն իսկ էին նոցա, եւ կասւս քաղաքականս[6]։ Առ նախանձաւորութեան չահուց եւ զարձեալ վասն զի վաճառականք Հռոմայեցւոցն լրտեսք իմն համարեալ էին՝ յայն սակս ոչ միայն Պար- թեւք, այլ յետոյ եւ Պարսիկք արգելուին զնոսա եւ ունէին ծածուկ զհաղորդութիւն ճանապարհացն ընդ արեւելս։ Բազմանմանք դահեկանք Պարթեւացն թագաւորաց արծաթիք եւ ոսկիք՝ էին միջնորդ առեւտրա- կան փոխանակման վաճառաց նոցա որ մնտուամբ ընդ արեւելս գեմ. ե- գեալ ընթանային, եւ արդեամբք իսկ չէին անծանօթ այժմ իսկ Անէա- ցւոց հին դահեկանք նոցա, եւ նոյնք զարձեալ են նշանակք ցուցիչք ընթացից կրթութեան եւ հրահանգաց որ յարեւմտից կուռէ ընթա- նային ի ներքին կողմանս տէրութեանն Պարթեւաց ի ձեռն յունական

1 «Հանդերձ աղխիւք Հայք երկակողմա- նի իմն հաւատարմութեամբ զերկոցունց եւս կողմանց (զՀռոմոց եւ զՊարթեւաց) զզէնս եւ զպատերազմս հրաւիրել կոչէին, ա- խարհին դիրս, նմանութեամբ բարուց մեր- ձաւորագոյնք Պարթեւաց, եւ ամուսնու- թեամբք զուգ խառնեալ եւ զազատ խառ- նեալ, եւ անծանօթ եւս ազատութեան լեալ անդր իմն մտանելով ի ծառայու- թիւն հակէին»։ Տակիտ. Տարեգր. ԺԳ. Գլ. ԽԴ։ — Ad haec Armenii ambigua fide utraque arma invitabant, situ terrarum, similitudine morum Parthis propiores, connubiisque permixti, ac libertate ignota illuc magis ad servitium inclinantes.

2 «Ընդ Հռոմայեցւոցն՝ ատելութեամբ էին, եւ ընդ Պարթեւաց՝ նախանձու»։ Անդ։ — Adversus romanos odio, et in Parthum invidia.

3 «Փորձովք իսկ յայտ է եթէ բարբա- րոսքն (այս ինքն որ ոչ յայն կամ Հռոմայե- ցի էն) առաւել ընդ այն կամին զի խնդրե- ցեն թագաւոր ի Հռոմայ, քան եթէ ու- նիցին»։ Տակիտ Տարեգ. ԺԲ. Գլ. ԺԴ. Experimentis cognitum est barbaros malle Roma petere reges quam habere.

4 Imperium orientis. Ջ. 25։

5 Որոս. Ջ. 13։

6 Սենեկ. Բնթ՝ առ Հելու. 9։ Հե- րոդիան. Դ. 10. 8։ Ամբրոսիան Ջէր. 5։ Պղին.։ Պողդիան։

[illegible] թագաւորութեանցն ի Սելեւկեանս եւ ի Տիգրան որ հաստատէին զդաշինսն [illegible]։ [illegible] եւ բռնացեալ ինչ անց ի Յունաց սաստ ի նոսա, ա[illegible] յարատեւս ազնուական [illegible] ընդ [illegible] քան լեզուին եւ քան կրթութեան, քան ազգաց ընդ նոսա։ Յանձնական էր առ Պարթեւս բազմակնութիւն, իրաւունք կենաց եւ մահու ի վերայ կանանց եւ [illegible], անսահման [illegible] կանանցն [illegible]։ [illegible] մայրաքաղաքն իմն էր կրթութիւն [illegible] եւ պաշտաման գերեաց ծառայից։ Ի կերակուրս ի [illegible] իսկ չափաւորք էին, [illegible] յարբեցե[illegible] [illegible] ունէին մեծ, բայց ի գինւոյ յօժարագոյնք էին, եւ զգօնութիւն նոցա [illegible] հասանէր հեծանելով [illegible] կամ [illegible] ինչ [illegible]. [illegible] ինչ [illegible] ի [illegible] ի Հռոմայեցիս, ա[illegible]՝ [illegible][1]։ Ի [illegible] ազատութեան [illegible] բարբառք ծաղկանց հայրենի երկրին իւրեանց, որ կերպ հանդերձն նոցա[illegible] [illegible] ի սահմանս [illegible] իւրեանց. եւ մանաւանդ [illegible] ի գինւոյ՝ ըստ [illegible] փողոյն եւ [illegible] եւ [illegible] յաւնէին ի կերպարս օրինօք։ Հաւանութեան է թէ յաջորդնիս թագաւորաց նոցա [illegible] եւ [illegible] թատերականք ի Յունաց, մանաւանդ յաջորդնիս թագաւորաց որ Յունասէրքն էին եւ կոչէին իսկ Հելլենասէրք։ Ի հանդերձս նոցա բազմամ ինչ փոփոխման մուծեալ ի Յունացն եւ ի Հռոմայեցւոց սովորութենէ, մանաւանդ [illegible] զի [illegible] ի կայսերական [illegible] դեգերէին բազմամ անգամ յամս բազումս։ [illegible] եւ մեծամեծք եւ թագաւորն իսկ [illegible] ունէին [illegible] կախեալ երկայնամիտ, այլ յետոյ՝ զոնեայ որ [illegible] էին, առնէին զանգուրս, եւ ըստ մարական օրինակին ներկանէին զայտսն ծածկով։

Իբրեւ ազգ պատերազմասէր՝ ունէին Պարթեւք միշտ նիզակ կամ թուր [illegible], եւ ինքեանք [illegible] եւ ուսուցեալք պարծանօք եւ արհամարհողք, ցանկացողք աշխարհակալութեան ընդարձակելոյ, այլ առաւել եւս ընդ արեւմուտս, քանզի կամէին իմն միշտ զառաջին պարսկական-մակեդոնական պետութեան սահմանն ածել [illegible] ի բուռն։ Անձնայն սուր եւ զօրութիւն բանակին նոցա էր այրուձին նոցա, զի էին նոցա երիվարք [illegible], թեթեւաշարժք եւ [illegible]. եւ հեծեալք նոցա սովորաբար ի գլուխ ի [illegible] երկաթոյ, նիզակք երկայնք, նետք ահագինք, բայց առաւել [illegible], որք [illegible] երիվարօքն իւրեանց ոչ միայն ահագինք թշնամեացն էին, այլ եւ աջողակք առ ի պատերազմ պաշարելոյ զնոսա։ Զօրականն պարթեւական մանաւանդ հեռաւորագոյն յօրինէր ի հպատակաց կամ ի ծառայից զոր առեալք նոցա իբրեւ գերեաց իսկ որպէս հանէին ընդ հրահանգս հեծելութեան եւ նետողութեան, եւ ի ժամուն պիտոյից առնէին թագաւորին, իւրաքանչիւր ըստ իւրում կարի։ Այլ ի պատերազմ հեռաւորաց կամ ի ճակատ առ ճակատ կռուել կամ ի պաշարումն քաղաքաց կամ բերդից անաջող իմն էին Պարթեւք։

Նախնորդութեանն օրինակ էր միահեծան-աշխարհապետական, այս ինքն՝ ի գլուխ նախարարացն կայր թագաւորն՝ որ Արքայից արքայ կոչէր կամ Արքայ մեծ, եւ ի նախարարաց անտի գլխաւոր եւ սպարապետ անձնայն զօրուն էր ցեղն Սուրենեան (ըստ յոյն եւ հռոմայեցի մատենագրաց) եւ միանգամայն ասպետ թագադիր թագաւորին[2]։ Թուի թէ ընտրութեամբ էր պայազատութիւն թագաւորացն, այլ միշտ ի տանէ Արշակունեացն։

1 Պլինիոս։

2 Ամմիան. Մարկել. ԻԴ. 3. Լ. 12։

Նոյն դժուարութիւնք որ յանորոշութենէ սորա ծնանէին, սատրապք ինքնագլուխք, թագաւորք ընդ իշխանութեամբ թագաւորին մեծի՝ որպէս ի Մարաստանի, ի Պարսկաստանի, յԵղիմայիս, ի Քարաքս՝ որ ակամայ իմն հնազանդէին, որպէս եւ յունական-մակեդոնական գաղթականաց քաղաքք որոց մեծամեծ ազատութիւնք էին եւ առանձին օրինակ առաջնորդութեան եւ նման իմն յԱսորիս եւ ի Հռոմ կայր, բազմութիւն ազգաց եւ ցեղից օտարացելոց ի միմեանց բարուք, լեզուաւ եւ պաշտամամբք, հեռաւորութիւն արքունեաց թագաւորին (ի Ռագէս, յԷկբատանս եւ ի Տիզբոն՝ ըստ այլ եւ այլ ժամանակաց տարւոյ), այս ամենայն շփոթեալ խառնակէր զերս առաջնորդութեան եւ տկարացուցանէր սակաւ, եւ ապա միւս Հռոմայեցւոց ճնշումն ի վերայ նոցա, եւ յետոյ Պարսից՝ յափշտակել ի նոցանէ զիշխանութեանն գլխաւորութիւն:

Կարգ Պարթեւացն թագաւորաց որոց մի ըստ միոջէ իշխեցին պատմելոց՝ է այսպիսի ինչ ըստ յոյն եւ հռոմայեցի մատենագրաց: Յետ Արշակայ ԺԵ. այս ինքն՝ Հրահատայ կամ Փրահատայ Դ. (յամէ 37 — 1, ըստ այլոց 4 նախ քան զՔր.) պայազատեսին կարգաւ Արշակ ԺԶ. կամ Հրահատակ (1—2, ըստ այլոց 4 յետ Քր.), Արշակ ԺԷ. Որոդէս Բ. (2—4), Արշակ ԺԸ. Վոնոն Ա. (4—14), Արշակ ԺԹ. Արտաւան Գ. (14—՝ Արշակ Ի. Վարդան եւ Արշակ ԻԱ. Գոտարզ զինեամբք եղանէին, բայց Վարդան դեռ եւս թագաւորէ յամի Քր. 41, ըստ Սելեւկեան թուականութեան դահեկանաց՝ 354), Արշակ ԻԱ. Գոտարզ (թագաւորէ յամի 47 յետ Քր.) Արշակ ԻԲ. Վոնոն Բ. (50—51), Արշակ ԻԳ. Վաղագեսէս կամ Վաղարշ Ա. (51—91), Արշակ ԻԴ. Բակուր (91—107), Արշակ ԻԵ. Խոսրով (107—121), Արշակ ԻԶ. Վաղագեսէս կամ Վաղարշ Բ. (121—149, կամ ըստ Սելեւկեան թուականութեան դահեկանաց նորա՝ 433—460), Արշակ ԻԷ. Վաղագեսէս կամ Վաղարշ Գ. (149—191, կամ ըստ Սելեւկեան թուականութեան դահեկանաց նորա՝ 461—502), Արշակ ԻԸ. Վաղագեսէս կամ Վաղարշ Դ. (191—208), Արշակ ԻԹ. Վաղագեսէս կամ Վաղարշ Ե. (208—220, կամ ըստ Սելեւկեան թուականութեան դահեկանաց նորա՝ 520—530), Արշակ Լ. Արտաւան Դ. (որպէս հաւանութեան թուի՝ միահեծան յամէ 220—226): [Զվերջին պայազատս Արշակունեաց ոմանք դնեն այսպէս Արշակ ԻԸ. Արտաւան (193—199), Արշակ ԻԹ. Բակուր Բ. (199—209), Արշակ Լ. Վաղարշ Դ. (209—216), Արշակ ԼԱ. Արտաւան Դ. (216—226), այլ առաջին կարգն եւ ժամանակագրութիւն առաւել ըստ դահեկանաց է[1]]:

1 Դահեկանք Պարթեւացն թագաւորաց անուանեն զամենայն իսկ թագաւորսն հասարակաց իմն անուամբ Արշակ, յանուն Արշակայ առաջնոյ. բայց ուրեք ուրեք զմասնաւոր իսկ անուանսն թագաւորացն յաւելուն հանդերձ պատմագրացն՝ որպէս զԱնոնին՝ Βασιλευς Ονωνης νικησας Αρταβανον, զԳոտարզէսին՝ Γοταρζης βασιλευς. Չէ անծանօթ եւ յետին արաբացի պատմագրաց որ զկարգ թագաւորացն Պարթեւաց խառն ի խուռն եւ այլ եւ այլ անուամբք գրեն՝ Գոտարզն անուն, զոր Թարիխն բեն Ադամ՝ կոչէ Գուտարզիզ կամ Գոտարզիզ: ԶԱրտաւանայ՝ Αρσακου του καλουμενου Αρταβανου. ԶԲակուրայն Αρσακου Πακορου, զՎաղարշուն Բ. βασιλεως βασιλεων Ολαγα(σου) կամ Ολασου կամ Βολαγασου — Իսկ Մովսէս Խորենացի ի համարին իսկ պայազատութեան Պարթեւացն Արշակունեաց չէ միաբան ընդ Յունացն եւ Հռոմայեցւոց պատմագրաց (Յովսեպոսի, Յուստինեայ, Տակիտեայ եւ այլոց բազմաց ժամանակակցաց), զի փոխանակ 30 պայազատաց 14 եւեթ դնէ կամ որպէս Ուիհաւէր գերմանացի առէ՝ ամփոփէ, այլակերպ իմն ժամանակագրութեամբ եւ անուամբք, միայն զերկուս կամ զերիս զվերջին թագաւորսն նովին միաբան անուամբ ընդ Յունաց եւ Հռոմայեցւոց պատմագրացն անուանէ, այս ինքն՝ զԱրտաւան, զՎաղարշ, զՎաղեգեսոս (Խոր. Բ. ԿԴ. որպէս նախ քան զնա Ագաթ. յիշէ զԱրտաւան): Եթէ սկսանիցիմք համարել ի վեր կոյս յամէ մահուան վերջնոյ թագաւորին Պարթեւաց

22

Յորժամ Պոմպէոսն յետ Լուկուղղայ՝ երկրորդ անգամ հարկանէր զՄիհրդատ Զ. զՄեծն զարքայ Պոնտացւոց եւ յե-ղանել նորա փախստեայ նախ ընդ Եփրատ եւ ապա ընդ Կաւկաս անդր ի Խերսոնեսոս Տաւրիացւոց (65)՝ մտանէր նա զհետ նորա մինչեւ յԱրտաշատ, առնոյր ի միտ զօրավարն թէ չէ ինչ դիւրին պահել նուաճեալ զաշխարհ Հայոց Մեծաց եւ ոչ օգուտ ինչ այն Հռոմայեցւոց. նմին իրի իսկ թող նա այնպէս իբրեւ առան-ձինն թագաւորութիւն ի ձեռս Տիգրանայ հարկացն խոստմամբ։ Այլ Փոքր Հայք որպէս եւ Կիլիկիա, Փիւնիկաստան, Ասորիք եւ մասն մի Միջագետաց հանեան ի վերագոյն իշխանութենէ նորա։ Այսպէս եւ Արտաւազդ նորին որդի եւ պայազատ (կամ աթոռա-կից հօրն յառաջ քան զամս 50[1]) էր խաղաղութեամբ ընդ Հռո-մայեցւոց, մինչեւ յետուստ առ Անտոնեաւ զարթեաւ գրգռութիւնն։

Վաղնջէ յառաջնում ամի արքայութեանն Հրահատայ Դ. արքայի Պարթեւաց (37—1 նախ քան զՔր.) գայր հասանէր Անտոնիոս (երկրորդ անգամ) ի կողմանց Խաղդեայց յարեւելս՝ անձամբ վարել յառաջ զպատերազմն զոր մղէին ցայն վայր զօրա-վարք նորա Լաբիէնոս եւ Վենտիդիոս, մանաւանդ զմտաւ ա-ծեալ այնու դիւրագոյն զերան վճարել, զի զՄանէճ զոմն նախա-րար ի Պարթեւաց հատուած առ իւր ունէր, եւ ինքն Հրահատ զեղբայրն կոտորեալ էր ի սուր սուսերի (37 նախ քան զՔր.)։ Խաղայր այնուհետեւ Անտոնիոս բազմամբոխ լեգէոնօք ընդ Հայ-աստան իբրեւ ընդ երկիր բարեկամաց ժողովրդեանն Հռոմայեցւոց անկանել յաշխարհն Պարթեւաց, եւ յարգել արկեալ պաշարէր զՊրաասպ կամ Փրաասպ քաղաք Ատրպատականի, եւ անդուստ զօրավար նորա Ոպպիոս Ստատիանոս դիմէր մերձամուխ ի Մարաս-տան (36)[2]։ Յետ սակաւ ինչ միոյ իբրեւ նեղեալ տագնապէր Անտոնիոս առ վայրացն անտեղեկութեան՝ գուժկան հասանէր թէ եւ Ստատիանոս ի Մարաց անտի եւ ի Պարթեւաց վտանգեցաւ. վհատեցաւ զօրն հռոմայեցի, զանգիտել սկսաւ Անտոնիոս գուցէ Կրասսեայ անցք եւ ընդ նա անցանիցեն, տագնապաւ եւ մեծաւ զօրացն ծախմամբ դառնայր ընդ Հայս առանց ձմերելոյ եւ հազիւ հասանէր սակաւաւորօք յերկիր սահմանացն Հռոմայեցւոց, եւ

որ է 226 յետ Քր. զամսն զոր տայ Խո-րենացի փոյթ փոյթ ի թագաւորաց ան-տի չարչարանօք, եւ այսպիսի ինչ կարգ եւ ժամանակ պայազատութեան։ Արշակ Ա. Քաջ (229—198 նախ քան զՔր.), Արտաշէս Ա. (198—172), Արշակ Բ. Մեծ (172—119), Արշականն (119—89), Արշամակ (89—58), Արշէզ (58—38), Արշաւիր (38—8 յետ. Քր.)։ Թէ որպէս Ցուցոց եւ Հռոմայեցւոց պատմագրաց ցայս անդր ժա-մանակագրերն՝ տես Հաս. Ա. էջ 501։ Ըստ Արշակայ (որ հանդէսական Հրահա-տայ Դ.) զնէ Խորենացի ... Արտաշէս Բ. (8—42 յետ Քր.), Դարեհ (42—72), Արշակ Գ. (72—91), Արտաշէս Գ. (91—111), Պերոզ որ եւ Վաղերգէսոս (111—145), Վաղարշ (145—195), Արտաւան (195—226)։

1 Քանզի Կիկերոն՝ որ ի նմին ամի պրե-տոր ի Կիլիկիա էր՝ յիշատակէ զԱրտաւազդ արքայ Հայոց։

2 Ցանէ տառն է դահեկանն Անտոնեայ յորոյ երկրորդումն կողմն կայ՝ խոյր Հայոց կամ Մարաց թագաւորաց եւ աղեղն եւ նետ։

զամենայն զնոսա գործոյն զայն յԱրտաւազդ արքայ Հայոց կրթէր՝ թէ ոչ ի դէպ ժամուն հաս ի թիկունս հայրագունդ զօրօք, որպէս հրամանն տուեալ էր[1]:

Զառաջինն հնարս հնարէր Անտոնիոս հրապուրել հանել զնա միանգամ յերկրէ անտի իւրմէ, ապա գեղեցիկ գեղեցիկ խոստումն առաջի արկանէր՝ զդուստր մի զիւր ի Կղէոպատրայ տալ հարսնութեան անդրանկորդւոյն Հայոց կամ զդուստր նորա առնուլ կնութեան որդւոյ իւրում Աղեքսանդրի ծնելոյ նոյնպէս ի Կղէոպատրայ: Յետոյ մտեալ բռնութեամբ յերկիր սահմանացն Հայոց՝ մերթ հրեշտակութեամբ մերթ բարեկամաց թագաւորացն թելադրութեամբ եւ մերթ ահիւ հաւանեցոյց զարքայն Հայոց գալ ի բանակն: Անդ կալաւ զնա ձերբակալ, արկ ի շղթայս ոսկիս[2] կամ յարծաթիս[3] եւ յետ աղքով եւ սաստիւ նուաճելոյ զաշխարհն՝ ած տարաւ զթագաւորն եւ զամենայն տուն նորա ի քաղաքն Աղեքսանդրիացւոց՝ պարգեւ Կղէոպատրայ: Պտղոմէոս Փիլադելփոս որդի Կղէոպատրայ առ զթագաւորութիւն Փիւնիկաստանի, Կիլիկիոյ եւ Ասորւոց, եւ միւս եւս որդի նորա Կեսարիոն ծնեալ ի Յուլեայ Կեսարէ կարգեցաւ բարձակից մօրն՝ դշխոյն Եգիպտացւոց, Լիբիացւոց, Կիպրացւոց եւ Խոր Ասորւոց. իսկ զՀայաստան եւս Անտոնիոս սահման թագաւորութեան որդւոյ իւրում ի Կղէոպատրայ՝ մանկանն Աղեքսանդրի, որում եւ սահմանեցաւ Յովտապէ դուստր թագաւորին Մարաց՝ կնութեան, քանզի հաշտեցաւ նա ընդ սմա դաշամբք նիզակակցութեան ընդդէմ Օկտաւիանեայ եւ նմա արար յանձն զպահպանութիւն Հայոց աշխարհին (34)[4]:

Իսկ յառաջագոյն իսկ մինչ չեւ տուեալ ձեռս բերդակալ զօրուն յԱնտոնիոս՝ ընտրեցին նոքա ի թագաւորութիւն զորդին Արտաւազդայ զանդրանիկ զԱրտաքսիաս կամ զԱրտաշէս որ պրծեալ ապրեալ էր ի ձեռաց Հռոմայեցւոցն (34): Թէպէտ եւ անդէն Արտաքսիաս Անտոնեայ եւ ել յաշխարհէն ի բաց, այլ երթեալ անկեալ առ Հրահատ Դ. միաբան ընդ նմա՝ տայր մարտ պատերազմի ընդ արքային Մարաց: Զառաջինն սա զօրանայր ի վերայ նոցա (33) եւ ապա հարկանէր խորտակէր զնա Արտաքսիաս, եւ առնոյր զթագաւորութիւն հարցն իւրոց ի բուռն (32), քանզի չհասին եւս արքային Մարաց թիկունք օգնականութեան յԱնտոնեայ՝ որ զպատերազմաւ ուրեմն էր ընդ Օկտաւիանեայ (Օգոստեայ)[5]: Իսկ եւ յետ այնորիկ Անտոնիոս ի միջոյ

1 Համառօտ. Լիւեայ Դպր. ճԼ:
2 Վելլ. Պատերկ. Բ. 82:
3 Դիոն. Կաս. Խթ. ի վերջ [illegible]:
4 Կայ դահեկան Անտոնեայ արծաթի եւ ոսկի դրոշմեալ [illegible] (յամի 34), ի միում կողմանն դրոշմեալ Անտոնիոս, Հայաստան ի [illegible] (Armenia devicta). եւ [illegible] Անտոնեայ եւ [illegible] Հայոց թագաւորին. եւ ի միւսում կողմանն [illegible] Կղէոպատրայ եւ գիր [illegible] [illegible] թագաւորաց, [illegible] թագաւորաց:
5 Յով. Բ. Դղ. Գ. 3, 4: Յակոբ. [illegible]. [illegible]. 5: Դիոն Կաս. [illegible]:

բարձաւ պարտեալ՝ Ոկտաւիան զորդին Արտաւազդայ, զեղբայրն Արտաշեսի՝ յԱղեքսանդրիայ ի Հռոմ փոխէր, եւ ի գալ իւրում յարեւելս (30—29) չունէր ինչ պատճառս գոռալոյ ընդ Արտաշեսի, քանզի սա ոչ միայն օգնական չէր Անտոնեայ՝ թշնամւոյ նորա, այլ եւ թշնամի եւս։ Բայց քանզի Արտաշեսս առ հասարակ իսկ առ Հռոմայեցիսն ունէր ոխութիւն սաստիկ վասն հօրն տարապարտուց մահուան[1], եւ յետ սակաւ ինչ միոյ յերկուս իմն բաժանեալ Հայոց՝ կէսք Հռոմայեցւոց եւ կէսք Պարթեւաց կողմանն ածէին թէկն, իբրեւ զօրացան առաջինքն՝ նենգ գործեալ սպանին զարքայ (21)[2]։ Իսկ եւ իսկ առաքեցին նախարարքն ի Հռոմ առ կայսր խնդրել թագաւոր ի պատանեկաց անտի Արտաւազդայ, զեղբայր Արտաշեսի՝ Տիգրան անուն։ Հրամանէր Օգոստոս եւ գործ ի ձեռն տայր այնուհետեւ Տիբերեայ իւրում որդեգրի, եւ սա անդէն եկեալ մտեալ միջամուխ ի Հայաստան հռոմէական լեգէոնօք՝ նուաճէր զկողմանսն ընդ ձեռամբ, եւ Տիգրանայ՝ զոր ընդ իւրն ածեալ էր, կապէր թագ յանդիման նախարարացն ի բեմի (20, յառաջ քան զՅունիսս ամիս)[3]։

1 Տակ. Բ. Գլ. Գ. 4։
2 Տակ. անդ։ Դիոն ԾԴ։
3 Տակ. անդ։ Սուետոն յՕկտաւ. ԻԱ. ի Տիբեր. Թ։ Վեղղ. Բ. 94. եւ Բ. 122։ Դիոն անդ։ Փղոր. Գ. 12։ Ակրոս. Յուսեփ. ԺԲ։ Եւտրոպ. Է. 5։ Ովրատ. Թուղթք, Դիրք Ա. Թղթ 12. տող 26.

Զի մի՛ անգէտ այնմ իցես
Թէ Հռոմայոց իրք ո՛րպէս.
Կանտաբրացին, լուր դու զայս,
ԹԱգրիպպայ ձեռն է յորդայս,
Իսկ Հայն՝ Կղաւդեայ Ներոնեայ
Գոռ զօրութեամբն անկեալ կայ։

Զնոյն ակնարկէ եւ Վիրգիլիոս (Ենեակ. Ը. ի վերջ կոյս) յորժամ յօրինէ զնկարագիր վահանին զոր ետ, ասէ, Ենեայ՝ Աստղիկ ի գործոցն Հեփեստեայ, յորոյ վերայ նկարեալ կային գործք եւ արութիւնք որդւոց եւ թոռանց Ենեայ. ընդ այլսն նուաճեալս մի ըստ միոջէ վիպին նկարեալ անդ եւ Դահք աննուաճելիք եւ Երասխ զայրացեալ եւ կամարիչ կամրջաց (pontem indignatus Araxes), այս ինքն՝ Հայք անձնակառոյք ծառայութեան Հռոմայեցւոց։

Դիպող յոյժ ի հնախօսութիւն պատմութեանս եւ անգին իմն յիշատակարանք վասն անցից Հայոց աշխարհին են դահեկանքն գեղեցիկք որ ի մուտարանս Եւրոպայ կան, ոսկի եւ արծաթի, ամենեքին դրոշմեալ ի սմին ամի (20 նախ քան զՔր.)։ Ի միում կողմանն նոցա է միշտ գլուխ Օգոստեայ կամ միոյ ուրուք ի դից (Փերոնիայ, Բակքոսի), իսկ ի միւսում կողմանն կայ արձանագիր, երբեմն՝ Հայաստան առեալ (Armenia capta) եւ պատկեր՝ խոյր Հայոց թագաւորին եւ առ նմին՝ մի կամ երկու կապարճք գեղեցիկք եւ աղեղն. երբեմն նոյնպէս՝ Հայաստան առեալ, եւ պատկեր ինչ այլոյն՝ զի Դիկն յաղթութեան թեւաւոր երանս ածեալ ի վերայ ցլու սանձէ զնա, որով ակնարկէ նուաճումն Հայոց աշխարհին յայնկոյս Տաւրոսի (որ թարգմանի՝ ցուլ) եւ առանձինն Տարաւն նահանգի Հայոց՝ զոր կոչէին Հռոմայեցիք Taurantium կամ Taurauntium; մանաւանդ զի ըստ Պլինեայ իսկ վկայելոյ՝ նշանակ Տաւրոս լերին էր ցուլ ինչ այլենձի յարեւելս. երբեմն նոյնպէս՝ Հայաստան առեալ եւ պատկեր՝ Սփինքս մի կծկեալ նստեալ, եւ պատմեն իսկ Պլինիոս, Սուետոն եւ Դիոն՝ իսկզբանն վարել Օգոստեայ սփինքսագիր մատանեաւ ի կնիքս իւր. եւ երբեմն դարձեալ՝ այսպիսի ինչ արձանագիր՝ Հայաստան անդրէն առեալ (Armenia recepta), Սքանչելեայն Կեսարեայ որդի, եւ պատկեր՝ կին մի (նշանակ Հայաստան աշխարհի) ի ծնունգս։ Առաջինն եւ չորրորդն ի դահեկանաց աստի արծաթիք են, իսկ երկրորդն եւ երրորդ՝ ոսկիք։ Թող զերկուսին արծաթի դահեկանսն զոր այլքն երեքին վերակացուք կայսերական դրամահատութեան հատեալ են ի պատիւ Օգոստեայ. ի միումն ի նոցանէ երեւեցուցանի Հայաստան՝ իբրեւ կին անկեալ ի գուճս, խոյր Հայոց թագաւորին ի գլուխ իւր, եւ արձանագիր շուրջանակի՝ Սքանչելեայն Կեսարեայ որդի, Հայաստան առեալ. եւ յայլումն երկոսին նոյնպէս Հայաստան ի կերպարանս կնոջ խոնարհելոյ ի ծունր՝ կարկառեալ առաջի զձեռսն իբրեւ թէ զամենայն աւանդիցէ ի ձեռս յաղթողին։ Զսոյն իմն եւ բանիւք նկարէ Ովիդիոս ի Պոնտոսէ (ի Տրտմականսն Ծ. 227) յասելն "Արդ խնդրէ Հայն խաղաղութիւն, արդ կարկառեալ մատուցանէ զաղեղնն,,։ Կայ միւս եւս դահեկան արծաթի ի միում մուտարանի դժուարագիւտ յոյժ ի սմին ամի (20 նախ քան զՔր.) քանզի է նշանակեալ ի նմա իններորդ նուագն Զօրավարութեանն Օգոստեայ, այս ինքն՝ imp. VIIII. եւ ոչ

Այլ չկերկարէր Տիգրան ի թագաւորութեանն եւ ոչ որդի նորա Տիգրան Կրսեր ընդ քեռն իւրում Երատոյ՝ զորս միաբանեալ էր հայրն ընդ միմեանս ի բարձակցութիւն թագաւորութեան եւ ի կցորդութիւն ամուսնութեան ըստ չարաչար սովորութեան ժամանակացն[1]: Բայց որպէս հաւանութեան թուի՝ քանզի հակէին իմն նոքա ի կողմն Պարթեւաց, առաքէր Աւգոստոս միւսանգամ զՏիբեր (յամի 6) յարեւելս, սակայն նա մեկնեցաւ ի Հռոդոս զայրացեալ ընդ հօրուն՝ վասն նախամեծար իմն զթոռունսն (զԳայիոս Կեսար եւ զԼուկիոս Կեսար) քան զինքն առնելոյ[2], եւ առաքէր զինուորական դեսպանս որ հրամանաւ կայսեր անցին կացուցին յաթոռ թագաւորութեան Հայոց զԱրտաւազդ զոմն անուն[3]: Այլ Տիգրանայ գտեալ օգնականութիւն ի Պարթեւաց անտի՝ եկն կալաւ միւսանգամ զաշխարհն, մերժեալ անտի զԱրտաւազդ մեծաւ կոտորածիւ իսկ Հռոմայեցւոցն (2 նախ քան զՔր.): Յետուստ հարկ համարէր Աւգոստոս առնուլ առաքել զիւր միւս եւս որդեգիր զԳայիոս (զորդի Ագրիպպայ) զօրօք՝ նուաճել զերկիրն ապստամբեցեալ: Այն ինչ հասեալ Գայեայ յԱսորիս՝ ձեռնթափ լինէր Հրահատակ արքայ Արեաց (1 յետ Քր.) եւ Տիգրան անկեալ էր վաղ ի ճակատու ուրեք ընդ ազգաց դրացեաց զոր յարուցեալ էին ի վերայ նորա Հռոմայեցիքն եւ Երատոյ հրաժարեալ առ ժամն: Այսպէս եկեալ մտեալ Գայիոս յերկիր սահմանացն Հայոց զառաջինն յաջողութեամբ հանէր զիրսն ի գլուխ, եւ ըստ Հայոց իսկ խնդրելոյ՝ զԱրիոբարզան զոմն զորդի Արտաւազդայ արքայի Մարաց մատուցանէր ի թագաւորութիւն, որ էր այր շքեղ տեսլեամբ եւ քաջասիրտ (1 յետ Քր.): Այլ ի յաջորդ ամին (2 յետ Քր.) զրգռեցաւ մասն մի Հայոց ի մարտ պատերազմի, եւ ինքն Գայիոս առ ամրոցաւն Արտագերից յորժամ մօտագոյնս մատուցեալ խօսէր ընդ ամրականսն՝ առ վէրս յԱդդուայ կամ յԱդդոնէ ումեմնէ սրով: Պնդեցին այնուհետեւ Հռոմայեցիք զպաշարումն եւ եղեն ընդ երկար

VIII. որպէս ընթերցեալ իմն է Միոնէ ի վերայ օրինակի իրիք նորին դահեկանի դըտելոյ ի մատենադարանին Կոալենի ուրումն ի Գաղիա). ի միում կողմանն է գլուխ Աւգոստեայ, եւ ի միւսումն՝ զինուոր Հայ կանգուն՝ նիզակ յաջումն եւ աղեղն ի ձախում՝ յեցուցեալ ի գետին, հայացի հանդերձիւ (կամ զրահիւք) եւ գլխանոցաւ, եւ գիր շուրջանակի՝ Caesar div. f., Armenia capta.

1 Տակ. Բ. Գլ. Գ. 5: Դիոն. ԾԵ. 11: Եւ կայ սոցին երաշխաւոր դահեկան պղընձի ունելով ի միում կողմանն զպատկեր այսր Տիգրանայ թագ. Հայոց ի գլուխ եւ գիր շուրջանակի Βασιλευς βασιλεων Τιγρανης (արքայ արքայից Տիգրանէս), եւ ի միւսումն կողման պատկեր Երատոյ եւ գիր շուրջանակի՝ Ερατω βασιλεως Τιγρανου αδελφη (Երատով Տիգրանայ արքայի քոյր): Կայ միւս եւս դահեկան նոյնպիսի եւ գիր շուրջանակի Βασιλευς μεγας νεος Τιγρανης (թագաւոր մեծ Կրսեր Տիգրանէս):

2 Տես վերագոյն էջ 47:

3 Յայտ իսկ հաւանութեան է թէ ոչ Արտաւազդայ Առաջնոյ՝ այլ այսմ իսկ Արտաւազդայ անկ է դահեկանն նկարագրեալ վերագոյն էջ 86, որպէս ցուցանէ նմանութիւն դրոշմին ընդ դրոշմ դահեկանին Տիգրանայ Կրսերոյ առաջին աթոռակալի նորա. քանզի ի դէպ է թէ ի միոջէ արուեստագիտէ իցեն երկաքին. մանաւանդ զի եւ անունն Արտաւազդայ է գրեալ առաւել ըստ հռոմայեցի հնչման Αρταυασδου եւ ոչ Αρταβαζου, որպէս գրէին արդեւք յայն արուեստագէտք գրամահատութեան, եթէ էր Արտաւազդն Ա. յաջորդ Տիգրանայ Մեծի՝ որոյ դահեկանացն եւ դրոշմն եւս այլ իմն նկարագիր ունի:

զինակալ ամրականք. բայց յետուստ եսուն ձեռս, եւ առ Գայիոս անուն Զօրավար եւ այնպէս խաղաղէր երկիրն։ Այլ ի դառնալ խորոմ ի Հռոմ ի Լիւկիա մեռանէր Գայիոս ի վէրացն զոր ի Հայս առ (4) [1]։

Արքայ Արիոբարզան չյերկարեալ ի կեանս՝ առնոյր զթագաւորութիւնն յԱւգոստեայ, եւ ծերակուտին հրամանաւ՝ նորին որդի Արտաւազդ, այլ չհաճեցան ընդ նա Հայք, թերեւս զի չէր արշակունի։ Նմին իրի առաքեաց յետ նորա Աւգոստոս յաթոռն զՏիգրան զոմն ի տոհմէ թագաւորացն Հայոց, (որպէս հաւանութեան թուի ի թուոց Արտաւազդայ Ա.) [2]։

Յետ սորա առ միւսանգամ դշխոյն Երատոյ զթագաւորութիւնն ի բուռն, բայց ձանձրացեալ ազգին ի նմանէ՝ զի անընդել իսկ ընդ կանացի առաջնորդութիւնն էր, եւ զնա մերժեցին ի թագաւորութենէն։ Այսպէս մնայր դատարկ աթոռն մինչեւ յեղափոխ փոփոխմունք դրացի աշխարհին Պարթեւաց ածին նոցա զոմն ի թագաւորութիւն։

1 Վելլէ. Պատերկուլ. Բ. Գլ. ՃԲ. 2. 4. որ ընդ Գայեայ իսկ եկն զինուորութեամբ ի Հայս։ Տակ. անդ. Դիոն՝ անդ։

2 Տակ. անդ. Դիոն Կաս. ԾԵ. 11 եւ մանաւանդ Հռովմէական իւղ նորին գրոց նորոգ գտեալ։ Յորում երախտաւոր եւ զգեթէ հարմարէն իսկ պատմութեանցս գեղեցիկ վկայ կայ անուանեալ Յիշատակարանն Անկիւրական, այս ինքն արձանագիր առաջին կոնդակին յԱնկիւրիա Գաղատացւոց ի պատիւ Աւգոստեայ (Σεβαστεία, Augustea), յորում կայ քանդակեալ մասն ինչ կտակին Աւգոստեայ զոր էր նորա յանձն արարեալ Վեստեան կուսանաց զի տացեն ծերակուտին (Տակիտ. Ա. Գլ. Ը.)։ Այս մասն կտակին էր գրոշմեալ ի Հռոմ յերկուս տախտակս պղնձիս (ըստ Սուետ.), եւ անտի անց օրինակն յԱնկիւրիա։ Ի սմին պատմէ Աւգոստոս հանդամանօք զերեւելի անցս կենացն եւ զգործս։ Առանձինն իմն զեկուցն որ ի Հայս գործեցան՝ ասէ. (Տախտակ Ե.)

... [Arme]niam. [ma]iorem interfecto. rege. ejus. Artax[ia. cu]m. posse[m. provinciam. facere.] ma[lui majorum nostrorum. exemplo. reg[nu]m. id. [ad Tigranem. Artavasdis. filium. nepotem. Tigranis. regis. per. [Tib.] N[e]ro[nem qui tu]m. e[rat. privignus meus. transferre. ea]n[de]m. gentem. postea. i[nsur]gentem. et. rebellantem. d[omitam.]per Caium. filium, meum. regi. Ari[obarz]a[ni. regis. Medorum. Artavasdis. filio. regendam. tradidi. et. post. e[ius.] m[ort]em. filio. ejus. Artavasdi, quo. interfecto. Tigrane[m] qui. erat. ex. regio. genere. Armeniorum. oriundus. in. id. reg[num misi]...

Լրումն ընթերցի տեսլեանց Հռովմայեցի արձանագրին լինի ի հատուածոց յունականին թարգմանութեան նորին արձանագրի զոր գտեալ է Համիլտոնայ անգղիացւոյ անդէն յԱնկիւրիա՝ նոյնպէս փորեալ ի կէս վիմաց պարսպի.

Ἀρμενίαν τὴν μείζονα ἀναιρεθέντος τοῦ βασιλέως [Ἀρτ..], δυνάμενος ἐπαρχ[ε]ίαν ποιῆσαι μᾶλλον ἐβουλήθην κατὰ τὰ πάτ[ρ]ια ἐμῶν ἔθη βασιλείαν Τιγράνῃ Ἀρτ[αου]άσδου υἱῷ, υἱωνῷ δὲ Τιγράνου βασιλέως δ[οῦναι] διὰ Τιβερίου [Ν]ερώνος ὃς τότ' ἐμοῦ προγονὸς ἦν. καὶ τὸ αὐτὸ [ἔθ]νος ἀφιστάμενον καὶ ἀναπολεμοῦν δαμασθὲν ὑπὸ Γαΐου τοῦ υἱοῦ μου βασιλεῖ Ἀριοβαρζάνει βασιλέως Μήδων Ἀρταβάζου υἱῷ, παρέδωκα καὶ μετὰ τὸν ἐκείνου θάνατον τῷ υἱῷ αὐτοῦ Ἀρταουά[σ]δῃ. οὗ ἀναιρεθέντος Τιγράνην, ὃς ἦν ἐκ γένους Ἀρμενίου βασιλικοῦ εἰς τὴν βασιλείαν ἔπεμψα.

„Զմեծն Հայաստան՝ ի սպանանել թագաւորի նորա Արտաշեսի, յորժամ կարողն էի առնել ընդ նահանգաւ՝ լաւ համարեցայ ըստ օրինակի նախնեացն մերոց տալ զայն թագաւորութիւն զՏիգրանայ որդւոյ Արտաւազդայ, թոռան Տիգրանայ արքայի ի ձեռն Տիբերեայ Ներոնի որ որդեգիր իմ էր յայնժամ։ Յետ այնորիկ յորժամ յետ եկաց եւ ապստամբեաց ազգն այն՝ նուաճեցի ի ձեռն Գայեայ որդւոյ իմոյ եւ ետու ի ձեռս Արիոբարզանայ արքայի Արտաւազդայ որդւոյ Մարաց զի տիրեսցէ, եւ յետ նորա մահուն՝ որդւոյ նորա Արտաւազդայ։ Իսկ եւ սա սպանեալ՝ զՏիգրան որ էր յազգէ արքունի տոհմէ Հայոց՝ առաքեցի ի նոյն թագաւորութիւն”։

23

‘Զանգէ եւ աստ ուրեմն նմանագոյն իմն անցք ընդ այն ժամանակս անցանէին։ Ի գալ Ակտաւիանեայ յարեւելս՝ կարգել զերա կողմանցն՝ հասանէր առ նա յԱսորիս հատուած՝ մի ումն ի մեծամեծաց անտի Պարթեւացն Տրդատ անուն ամբաստան ղանագորոյն Հրահատայ։ Ընտուստ յԱսորւոց հնարիւք ի ձեռն բարեկամացն իւրոց եւ ծածուկ Հռոմայեցւոցն օգնականութեամբ մերժեալ զՀրահատ՝ ինքն Տրդատ մտանէր ի թագաւորութիւն ընտրութեամբ նախարարացն։ Այլ Հրահատայ սկիւթացի գնդօք այսրէն դարձեալ՝ առնոյր միւսանգամ ի բուռն զիշխանութիւնն, եւ Տրդատ փախստեայ ի Հռոմ հասանէր՝ առեալ ընդ իւր զորդին Հրահատայ (25 նախ քան զՔր.)[1]։ Բայց Աւգոստեայ յիւր շահ արկեալ զդէպսն ի կիր, փոխանակ պաշտպան սմին կալոյ՝ առեալ առաքէր զպատանեակն առ հայր իւր (23)՝ պահանջեալ ընդ այնր զդրօշսն եւ զնշանսն Հռոմայեցւոց որ առ Կրասեաւ (53) եւ առ Անտոնեաւ (36) գերեցան։ Յամէր իմն եւ դանդաղէր Հրահատ՝ մինչեւ անագան ուրեմն յորժամ եկեալ Աւգոստեայ յԱսորիս (20, գարնայնի)՝ սպառնալ իմն սկսաւ, եւ նորին որդեգիր Տիբեր պատրաստէր յարձակել ի վերայ Պարթեւաց՝ ի կողմանց Հայաստան աշխարհին, յայնժամ ա՛ռ յանձն Պարթեւն տալ զնոսա ի բաց հանդերձ գերեօքն հռոմայեցւովք՝ ոչ ի պատերազմէն ինչ այնչափ զանգիտեալ, որչափ յիւրոցն իսկ հնազանդելոց որ ի բնէ զայրագինք ընդ նա էին (20)։ Տայր շինել Աւգոստոս առ յիշատակի իրացն՝ մեհեան Վրէժխնդրին Արեայ ի Կապիտողիոնին, եւ ի նմին զնշանսն կախէր[2]։ Այսպէս զոր Կեսարն կամէր եւ վասն որոյ Անտոնիոսն ջանացաւ՝ զայն հան Աւգոստոս առանց զինուց ի գլուխ։

Բայց խորամանգն Աւգոստոս առաքէր ընդ պարգեւսն իւր եւ կին մի իտալիացի Թերմուսա կամ Մուսա անուն ի հարճութիւն արքային Պարթեւաց։ ‘Նորա հասեալ տիկնութեան Արեաց՝[3] նախ հաւանեցուցանէր զթագաւորն զչորեսին որդիսն առաքել ի Հռոմ ի պատանդութիւն (8 նախ քան զՔր.)[4], եւ ապա զիւր եւ զնորին որդի զՀրահատակ սահմանել ի պայազատութիւն,

1 Այն ակնարկի եւ ի կտակին Աւգոստեայ (Տախտ. Ե.)։

2 Լիւ. Համառ. 139։ Ովիդ. Երգոց գպր. Երգ 2, տող 17, Թղթոց գպր. Ա. թուղթ 18, տող 54։ Ովիդ. Փառաւոր. գպր. Ե. տող 593։ Սուետոն. ի Տիբեր. 9։ Յուստ. ԽԲ. 5։ Դիոն Կաս. ԽԱ. 31—33. 39։ — Կան եւ դահեկանք Աւգոստեայ, յորոց ի միում կողմանն է գիր՝ Signis receptis S. P. Q. R., եւ երբեմն՝ կայ պատկեր մեհենաբեւեան տաճարին Արեայ, յորում երեւի արծուէնշանն լեգէոնական (յամէ 20)։ Դարձեալ յայլում դահեկանի (յամէ 18) կայ գիր այսպիսի՝ Civib. et sign. milit. a Part. recup. եւ պատկեր՝ կամար յաղթանակաց եւ Աւգոստոս ի չորեքձեան կառօք որչաւէ նստեալ ի մէջ երկուց արանց պարթեւաց։

3 Կայ դահեկան Հրահատայ Դ. յորոյ ի միւսում կողմանն երեւի պատկեր Թերմուսայ կամ Մուսայ հանդերձ անուամբ նորա Μουσα.

4 Ի նոյն հայի դահեկանն Աւգոստեայ, յորում նշմարի այր պարթեւ որ մատուցանէ պատանեակս առ կայսր, (յամէ 8 նախ քան զՔր.)։ Եւ Աւգոստոս ինքնին ի

եւ յետուստ պերճեալ քարձ ի միջոյ զծերունին Հրահատ, զի իւր որդին Հրահատակ հասցէ փութանակի տէրութեանն (1 նախ քան զՔր.)[1]:

Զմայլեալ Հրահատակ ի թագաւորութեանն, խնդրեցաւ մեծ հօրն՝ սպանմամբ նորա (2 կամ 4 յետ Քր.), եւ ոչ Որոդ Բ. նորին յաջորդ արշակունի՝ այլ յայլմէ ինչ ցեղէ՝ յերկարեաց ինչ, այլ յետ սպանանելոյ եւ զսա վաղվաղակի ի կենաց՝ հրեշտակք ի նախարարացն Պարթեւաց ի Հռոմ հասանէին կոչել զՎոնոն զերիցագոյն յորդւոցն Հրահատայ Դ.[2] եւ տային զնա Օգոստոս մեծաւ կազմութեամբ եւ բազմութեամբ (թերեւս յամի իբրեւ 10): Թէպէտ եւ ի սկզբանն ուրախ եղեն Պարթեւք ընդ թագաւորն նոր (10—15), այլ յետ սակաւուիկ ինչ միջոյ անարգել խիստ սկսան թէ յայլմէ աշխարհէ թագաւոր խնդրեցին, եթէ ի գաւառս Հռոմայեցւոց կանգնեալ ուրեմն է աթոռ Արշակունեացն, եւ թէ՝ որ ծառայ ստրուկ կայսերն էր եւ զայնչափ ամս ծառայութիւն կրեալ՝ Պարթեւաց հրամայել տայցէ: Զայսպիսեացս զնա եւ Վոնոն՝ զի ոչ ըստ նախնեացն օրինակի կեայր, գունդ ուրեք յորս ելանէր, զուն ուրեք յերիվար հեծանէր, զի դեսպակօք ընդ քաղաքն շրջէր, զհայրենի կերակրոցն պարզութիւն արհամարհեալ անարգանէր, ծառք խիստ համարեալ էին նոցա յոյնքն (գիտունք եւ ճարտարախօսք) ընկերակիցք նորա ըստ Հռոմայեցւոց օրինակին: Իսկ ընտանեկարն հեզութիւն եւ դիւրամատոյցն առանձնութիւն լինել՝ անծանօթ նորանշանք թուէին նոցա: Այնուհետեւ երթեալ կոչեն զԱրտաւան զոմն անուն ի տոհմէ Արշակունի՝ մնեալ ի մէջ Դահաց ազգին՝ ի թագաւորութիւն (յամի 15): Զառաջինն ի պարտութիւն մատնեցաւ Արտաւան Գ. այլ միւանգամ զօրացեալ առնոյր ի բուռն զթագաւորութիւնն[3]:

2. Յաղթեալ պարտեալ Վոնոն փախստեայ ի կողմանս Հայոց անկանէր: Իսկ սոքա յետ զիւրեանց թագաւորն մերժելոյ՝ “առանց տեառն էին մնացեալ՝ քան եթէ յազատութեան[4]„. բայց զի անվստահ խիստ էին եւ ի Հռոմայեցիս անգամ եւ ի Պարթեւս, իբրեւ չգիտէին թէ զո ընտրեսցեն՝ ընկալան զՎոնոն զփախստեայն՝ ի թագաւորութիւն (16):

հասակին առէ (Յոսէփ. Զ.) Rex Parthorum Phrates Orodis filius, filios suos nepotesque omnis misit in Italiam, non bello superatus, sed amicitiam per haec suorum pignora petens.

1 Տակ. Բ. 1: Յովսեփ. Հնախօս. պատմ. ԺԸ. 3: Վիրգ. Մշակ. Բ. 170. Գ. 30: Վելլէ. Պատերկ. Բ. 101: Սուետ. յՕկտ. 43. Ստրաբ. Զ. ի վախճան կայս:

2 Բայց ի Տակիտեայ (Բ. եւ ԺԲ. 11)՝ եւ կատակն Աւգոստեայ (Յոսէփ. Զ) A me gentes Parthorum (petierunt per) principes earum gentium, regesque eos (զպատանեկան) acceperunt, Parthi Vononem regis Phratis filium, regis Orodis nepotem, Medi *etc.*

3 Տակիտ. Բ. Գլ. Ա: Յովսեփ. Հնախօս. պատմ. ԺԸ. 3: Ստրաբ. 288: Դիոն. ԾԶ. 68: — Արտաւազի մատենագիրք դրէինք պատմութեան Պարթեւաց՝ յԱրտաւանայ սատ նոր խիստ համառօտութիւն զնին ցուցանել՝ կոչեալ զսա Աշկանեան, իսկ զառաջինն Ա շակեան:

4 Magis sine domino quam in libertate. Տակիտ. Բ. անդ:

Իբրեւ զայն զգաց Արտաւանն՝ սպառնալ սկսաւ։ Նա զի միայն ուժ եւ զօրութիւն Հայոց չէր բաւական զդէմ ունել զօրացն Արեաց, եւ դարձեալ եթէ Հռոմայեցւոց ինչ զօրութեամբ հասանէր պաշտպանել Սոհեմի՝ հարկ էր յանձնառեալ տալ պատերազմ ընդ Պարթեւաց. յայն սակս լաւ համարեցաւ Կրետիկոս վերակացու Ասորւոց կոչել զՍոհեմ յԱսորիս եւ զգուշանալ նմա պատահանաց, բայց զպատիւ թագաւորութեանն եւ զանուն թողուլ նմա, մինչեւ տացէ նա զոյգ ի Հռոմ վասն իւրացն (16—17)։

Զուարճացաւ զուարթացաւ կայսր Տիբերիոս իբրեւ լուաւ զյաղթութիւնս իւրացն արեւելից, զի այնպէս պատճառանօք զԳերմանիկոս որ սիրելին ամենեցուն էր՝ հանեալ ի Իտալիոյ անտի որ ընդելեալ ի նա էին՝ առաքեսցէ ի դառնաս աշխարհս, եւ այնպէս նենգ ինչ նմին գործիցէ կամ ի վտանգս ինչ արկանիցէ։ Այնպէս առաջի արկեալ նորա ծերակուտին թէ միայն Գերմանիկեայ իշխանութեամբ մարթի վճար լինել իւրոցն արեւելից՝ վճիռ առեալ նմին առնել յանձն զհրամանատարութիւն ամենայն նահանգացն որ յայնկոյս ծովու իցեն, բայց զԿրետիկոս Սիղանոս՝ որ խնամի էր Գերմանիկեայ, քանզի դուստր նորա խօսեալ էր Ներոնի երիցու որդւոյ Գերմանիկեայ, հան կայր ի վերակացութենէ Ասորւոց եւ կացուցանէր ընդ այնր զՊիսոնն վայրենաբարոյ զի կարճիցէ զյառաջադիմութիւն Գերմանիկեայ (17)։

Նաւարկեալ հասանէր Գերմանիկոս յԱսիա եւ չուեալ յԱսորիս անցանէր ի Հայաստան կոյս, զի յառաջ քան զամենայն ի կատարումն իւրացն փութայր, հրաման առեալ Պիսոնեայ զհետ մի լեգէոնաց կամ ինքնին եւ կամ ի ձեռն որդւոյն ածել զհետ յերկիր սահմանացն Հայոց։ Թէպէտ եւ նա չառնէր զհրամանն ի գլուխ՝ սակայն ինքն Գերմանիկոս խաղաղութեամբ եւ հեզութեամբ յանկուցանէր զմտախրիչ աշխարհին։ Նա եւ թէ յօժարագոյն եւ միաբանագոյն է ազգն ի Զենոն որդի Պոլեմոնեայ արքայի Պոնտացւոց, զի նա անդստին ի մանկական տիոց նմանող նախանձաւոր լեալ էր բարուց եւ սովորութեանն Հայոց, վարժ յորսս նոցա եւ ի խրախճանս եւ այնպէս ածեալ զիւրեւ զնախարարսն եւ զխառնաղանձ ռամիկ մարդիկ։ Զնա առեալ Գերմանիկեայ հաւանութեամբ մեծամեծացն յԱրտաշատ քաղաքի առաջի բազմամբոխ մարդկան խռնելոց կապէր զպսակ թագաւորութեան ի գլուխ։ Մատուցեալ երկիր պագին թագաւորին, գոչեցին միաբան բարբառով՝ կեցցէ արքայ Արտաշէս (Արտաքսիաս), փոխեալ զքաղցրիկ անունն Զենոն՝ յանուն հայրենի թագաւորացն իրեանց (18)[1]։

1 Տակիտ. տեղ. Գլ. ԾԶ։ Յովսեպ. Նախն. պատմ. ԺԸ. 5։ Սուետոն ի Կալիգուլ. Ա. Դիոն։ Ի սոյն դէպս թուի հատեալ դահեկանն Տիբերիոսի (յամէ 19) յորոյ ի միւսում կողմանն կայ պատկեր՝ Յաղթութեան որ յեցեալ ի գաւազն մի կայսերական գահոյից։

Այն ինչ դարձեալ Գերմանիկեայ յԱսորիս՝ հասանէին հրեշտակք յԱրտաւանայ յիշեցուցանել զառաջին դաշինս բարեկամութեանն եւ խնդրել՝ միւսանգամ հաստատել, եւ թէ կամենին իսկ արքայ գալցէ յափն Եփրատ գետոյ առ ի պատիւ Գերմանիկեայ. բայց խնդրէր միանգամայն զՎոնոն ի բաց հեռացուցանել յերկրէն Ասորւոց, զի մի զմեծամեծս ազգին Պարթեւաց ասէր ասէր պատգամաւորութեամբ ապստամբեցուսցէ ընդ միմեանս։ Մեծապէս զհրեշտակութիւնն Գերմանիկոս եւ զՎոնոն փոխադրէր ի Պոմպէոպոլիս (ի Կիլիկիա) ի վերայ ծովեզերեայն Կիլիկիոյ, ոչ վասն առաջարկութեանն Արտաւանայ միայն, այլ եւ ի կշտամբութիւն Պիսոնեայ՝ որում հաճոյ իսկ կայր էր Վոնոն, քանզի իւր կին Պղանկինեա յաճախ պարգեւս ի Վոնոնէ գտանէր (18)։ Թէպէտ եւ անտի ապրեալ Վոնոն կաշառօքն զպահապանսն առնելով եւ կամէր առ Հայս անկանել եւ անտի յԱղուանս եւ ապաստանել առ արքայն Սկիւթացւոց ազգական ընդ խնամս անհեռու, այլ հեծեալ ընթանալով առ Պիւրամոս գետով Կիլիկեցւոց՝ զբռնի պահապանացն Ռեմմիոս կալաւ. թէ առ զայրացս հար սպան զնա սրով, զի մի զուշակ մատնութեանն լինիցի (19)[1]։

Ի նմին ամի ի հասանել աւետաւորաց ի Հռոմ թէ «արքայ Արտաշէս Հայոց ի Գերմանիկեայ տուաւ», վճիռ եւս ծերակուտին զի որպէս Գերմանիկոս՝ նոյնպէս եւ Դրուսոս (Տիբերի եղբայր՝ վասն Գերմանիկեայ յաղթելոյ) մտցէն պանծանօք ի քաղաքն, յօրինեցան եւ կամարք փղոսկրեայ մեհենին Արեայ Վրէժխնդրի՝ հանդերձ պատկերօք նոցա[2]։ Այլ չեհաս այսմ հեշտ եւ սիրելին Գերմանիկոս, զի անդէն յԷգիպտացւոց աշխարհին թունեալ ի Պիսոնեայ՝ յԱսորիս մեռ յԱնտիոք ի ծաղկի տիոցն յաշխարհէ փոխեցանէր (19), թողեալ այրի զԱգրիպպինէ (+ 33) վեցեքումբք որդւովք, որոյ ածեալ զաճիւն առն իւրոյ հասանէր ի Հռոմ տրտմութեան զՊիսոնեայ. Պիսոն կանխեալ քան զվճիռ դատաստանին առնէր անձամբ անձին (20)։ Սուգ առին ընդ մահ Գերմանիկեայ նահանգք եւ թագաւորք[3]։

24

Այլ իսկ եւ իսկ յետ վախճանին Գերմանիկեայ միւսանգամ յանձնապաստանութիւն հասաւ Արտաւանն եւ յանդգնութիւն, մեծամեծեալ ընդ յաջողութիւն պատերազմացն որ ընդ ազգացն տուրանեանց արար։ Արար հալածեալ եւ ի ծերութիւն Տիբերեայ եւ անդ եւս եղեալ թագաւորութեան Հայոց աշխարհին իսկ եւ իսկ յետ վախճանին Արտաշիսի կամ Արտաքսեայ կա-

1 Տակիտ. տար., գլ. ԿԸ: Յովսեփ. տար. Սուետ. ի Տիբ. 49:
2 Տակ. տար. գլ. ԿԹ:
3 Տակիտ. տար., ԿԶ — ՁԳ: Վելլ. Պատերկ. 101: Յովսեփ. Հնախ. ԺԸ. 9: Սուետ. ի Կալիգ. 5:

ցուցանէր զերիցագոյն յորդւոց անտի խուրոց Արշակ անուն ի թագաւորութիւն Հայոց աշխարհին եւ առաքէր պահանջել եւ զգանձսն արքունի թողեալս իմն ի Նինուէ յԱսորիս եւ ի Կիլի-կիա, եւ մեծարանեալ պատանեայր զրաւել ունել ի Հռոմայ-եցւոց անտի զհին սահմանակողմանս Պարսից եւ Մակեդոնա-ցւոց զոր Կիւրոսի եւ Աղեքսանդրի երբեմն ըմբռնեալ իցէ, եւ արդեամբք խաղայր ի Գամիրս կոյս (34)։

Այլ անտուստ զանխուլ յԱրտաւանայ՝ հրեշտակք երեւելիք ի Պարթեւաց ի Հռոմ հասանէին (35) առաքեալ ի Սիննակայ որ էր այր առհմիկ եւ մեծատուն եւ յԱբդեայ[1] ներքինւոյ՝ որոց յարեցուցեալ էր յիւրեանս եւ զայլս եւս ի մեծամեծացն․ քան-զի չզտանէին զոք յԱրշակունեաց ի բարձ թագաւորութեան, զի զբազումս ի նոցանէ կոտորեալ էր Արտաւանայ, եւ որ ի միջին էին՝ չէին հասեալ ի չափ, յայն սակս խնդրէին զՀրահատ զաւակ Հրահատայ Դ․ ի Հռոմէ։ Միայն, սակն, անուն արշակունւոյ եւ առաջնորդ ոք գործոյն պիտոյ է․ շատ այնչափ է թէ կամիցի կայսր, եւ արիւն եւ զաւակ Արշակայ երեւեսցի ի զեղերս Եփրատ գետոյ։

Հաճոյ թուեցաւ Տիբերեայ, շքեղացոյց զՀրահատ եւ նիւ-թէր առանց պատերազմաց նենգութեամբ զերծ ի գլուխ անել։ Բայց Արտաւանայ ի վերայ հասեալ դաւաճանութեանն զԱբ-դոս սիրոյ պատճառանօք կոչեցեալ ի խրախճանս մեղմ դեղով ծիւրեալ ծնդեցուցանէր, իսկ զՍիննակն խրթեւ յանդէսս զերաց զաւոյն՝ արգելոյր ի գործ արքունի, եւ անտուստ Հրահատ որ զերդն ունեալ էր ի Հռոմ (իբրեւ ի 40 ամաց հետէ)՝ մինչդեռ յԱսորիս էր առ չժուժալ հայրենի բարուցն խստութեան՝ յախտ անկեալ մեռանէր։

2․ Սակայն եւ այնպէս չեկաց ի բաց ի գործոյ անտի կայսր, ա-ռնեալ առաքէր զՏրդատ եւս ի նմին առհմէ ի թոռանց անտի Հրա-հատայ Դ․ թագաւոր հակառակ Արտաւանայ, եւ զՄիհրդատ զեղբայր Փարսմանայ արքայի Վրաց ընտրէր ի թագաւորութիւն Հայոց աշխարհին փոխանակ Արշակայ որդւոյն Արտաւանայ․ եւ ի վերայ ամենայնի կացուցանէր զՎիտեղլիոս վերակացու կամ դատաւոր Ասորւոց (զհայր Վիտեղեայ կայսեր), զի առաջնոր-դեսցէ իրացն մեքենաւորութեան։

Անդստին նախ Միհրդատ առեալ խոստումն ի Փարսմանայ լնուլ նմա ձեռնտու եւ զինու եւ պատրանօք, վարձէ սպա՝ առնել կաշառաբեկ ոսկւով բազմաւ զծառայս Արշակայ արքայի Հայոց ի սպանումն արքայի, որ եւ նենգ գործեալ սպանանեն իսկ զնա։ Ի նմին ժամանակի եւ Փարսման յաճախագունդ զօրօք Վրաց դի-մեալ հասանէր յերկիր սահմանացն Հայոց եւ զԱրտաշատ քա-

1 Abdus.

զօրք թագաւորութեանն առնոյր ի բաւոն։ Իբրեւ լուաւ Արտաւան զգոյժն՝ կամէր զիւր որդի զՕրոդ առաքել խնդրել զքէն վրիժու եղբօրն եւ զգունդս գունդս պարթեւական զօրուն ի ձեռն գումարէ, առաքեալ կոչէր եւ զօր մարդիկ վարձկանութեան։ Բայց Փարսման արքայ վաղագոյն եւս յարեցուցեալ էր յինքն զԱղուանս, եւ ածեալ գունդ վարձկան ի Սարմատաց՝ որոց իշխանք[1] երկոցունց եւս կողմանց առեալ էին ծառայել վարձու (ըստ օրինակի Հելուետացւոց ի նորագոյն ժամանակի), եւ յետ ածելոյ զազգսն սարմատականս փութանակի յերկիրն Հայոց ընդ ճանապարհն Կասպից՝ փակեցին զկապանսն զայն (զԴրունսն Կասպից կամ զԱլանաց) արգելուլ զանցս վարձկանացն ի Պարթեւաց։ Նոյնհետեւ Իբերացիք Վիրք ի կողմն զՊարթեւան կոչէին՝ ի վերայ յարձակելով կամ դիմելով ի վերայ եկելոցն զճարակէ, եւ իբրեւ այն թէ պաշարեալ ունէին զնոսա։ Չկարացին ժոյժ ունել թշնամեացն Պարթեւք, ի մէջ առեալ զարքայորդին ստիպէին տալ պատերազմ։ Նոյնհետեւ ճակատ առ ճակատ, թեւ առ թեւ յերկուց կողմանց ուժգին յարդարէր, զօրութիւն Պարթեւացն էր այրուձին նոցա, իսկ Փարսմանայ էին եւ հետեւակք բազում ի Վրաց եւ յԱղուանից։ Յայնմ վայրի ի մէջ անցեալ պարթեւն յիշեցուցանէր զօրացն զիշխանութիւն տէրութեանն արեւելից, զտոհմականութիւն ազգին Արշակունեաց եւ զՎրացւոցն զծառայահմութիւնն։ Իսկ Փարսման զայն յուշ արկանէր թէ իսկզբանէ ազատ լեալ են ի պարթեւական տէրութենէ, եւ թէ որչափ մեծամեծք գործքն իցեն՝ զոյնչափ յետ յաղթութեանն՝ փառաւորութիւն եւ օգտութիւն, այլ թէ փախիցեն՝ յայնժամ վտանգ մեծ եւ աղէտք. միանգամայն աստի զահեղ տեսիլ իւրեանց ճակատուն ցուցանէր եւ անտի զգունդս գունդս Մարացն ոսկեհուռն, աստի արս, անտի առ եւ աւար եւ ապուռ։ Յերկարէին ձգէին խառնուրդքն ժամս բազումս, մինչեւ Փարսման եւ արքայորդին Պարթեւաց պատահէին միմեանց մեծաւ աղաղակաւ. հար զնա Փարսման ընդ սաղաւարտն եւ մինչդեռ կործանել կամէր՝ առ ստորազնա յարշաւանի երիվարին եւ անձնապահաց հասեալ՝ պատել սկսան զվիրաւորեալն. սակայն զհամբաւի իմն հարաւ թէ մեռաւ արքայորդին, զահի հարան Պարթեւք եւ ետուն ձեռս։

Սրտմտեալ Արտաւանայ՝ ամենայն իսկ համօրէն Արեաց զօրութեամբ հասանէր յերկիրն Հայոց՝ հանել վրէժ, այլ զի հմուտք վայրացն Վիրք էին՝ նոցա լինէր յաղթութիւնն։ Սակայն եւ այնպէս չկայր նա ի բաց ի գործոյ պատերազմին՝ թէ ոչ անդուստ Վիտեղիոս գումարեալ ի մի վայր զլեգէոնսն՝ հանէր համբաւ թէ ի Միջագետս յարձակելոց իցէ, եւ այնպէս արկանէր նմա երկեղուկս։ Նոյնհետեւ ի բաց դարձեալ Արտաւանայ ի Հայոց աշ-

1 Sceptuchi.

[illegible] (35)[2]:

[illegible]

[illegible]

[illegible]

1 [illegible]

2 [illegible]

մնալ ի Միհր-Թագաւորաց զանձինս տղայոյ, զայլս խանդաղատանօք, չքանդել ի նոյն կեսարացւոցն թշուառականացն եկեալ էր, նուաճեալ՝ մնա ի Սելեւկիա հասանէր: Վտարանեալ Տիգրանայ եւ թօթափեալ ի նախանձէ զօրացն՝ մնացեալ յայնմ հետէ յԱսորիս տակաւանօք եւ տայր արձակէր զամենայն որ գերեալ էին ի մանկութեան ամա-թով (36): Աչ ինչ օգնեցին այնուհետեւ նմա ջանամեղեցեալք զի խօսէր Արտաւանն ի հաշտութիւն ընդ կայսեր Կաղիգուլայ տուաւքեալ նմա ի պատանդութիւն զիւրաւրոյն որդի զԴարեհ հանդերձ պատարագաւք (37)[1]:

Իսկ Միհրդատ որ յայն ժամ տիրէր ի Հայս՝ հրամայեցեալ յանդիմանեալ լինել կայսեր Կաղիգուլայ եւ արկեալ իսկ ի կապանս[2]. այլ նորին յաջորդն Կղաւդիոս հանեալ զնա անտի առաքէր եր-թեալ ունել զաթոռ թագաւորութեան Հայոց՝ առեալ օգնա-կանութիւն յԻբերէ եղբօրէ իւրմէ ի Փարսմանայ. քանզի ի մեռանել Մի-հրդատայ՝ բառնացեալ կալեալ էին զաշխարհն Պարթեւք: Ընծեալ Միհրդատայ զօր հռոմայեցւոց որ մնացեալ յաշխարհն յաղօթ էր ի պահպանութիւն եւ ի վիրանդութիւն զդեկաց եւ քաղաքաց՝ նորօք առնույր զամուր ա-մուր ժայռս եւ վռազի զնոքօք զշէնս եւ զաւանս հարթավայրականացն զղաւկեր. Նա եւ ոչ Հայք դիմակայեալ ինչ երեւին՝ կարծեւ սակաւս զի Գեմնակեա ոմն անուն մարզպան աշխարհին յանդգնեալ եւս ճա-կատ եւ պարտեցաւ: Այլ թէպէտ եւ Կոտիս ոմն տէրն Փոքուն Հայոց տակաւին ինչ աշխատ կալեալ զնա, քանզի տանիք ի նա-խարարացն յանկայոցն էին ի նա, բայց եւ Կոտիս առաջելեալ՝ հա-ւանեալ առ նա հրովարտակ ի կայսերէ, եւ այնպէս ամենեքին եւ-տուն ձեռս ի Միհրդատ: Այսպէս զիւրաւ եւ անձամբ առ առ յինքն զթագաւորութիւնն ի ժամանակի զի զաղտեալ շփոթեալ էին Պարթեւք՝ երկուց թագաւորաց ընդ միմեանս անկեալ:

3. Զկնի զԱրտաւանայ Գ. հանդերձ որդւովն եւ կանամբք սպա-նեալ (41)՝ թագաւորէր նորին եղբայր (կամ որդի՝ ըստ Յովսե-պոսի) Գոտարզ, եւ բազում անօրէնութեամբ վարեալ զթագաւո-րութիւնն՝ կոչեցին Պարթեւք փոխանակ՝ զՎարդանէս զնորին եղբայր. որոյ եկեալ փութանակի նուաճէր զամենայն նախարարութիւնս՝ միայն Սելեւկիա կայր ժուժկալ պաշարմանն՝ մինչեւ անտուստ Գոտարզ Դահաց եւ Վրկանաց զօրօք ի վերայ հասանէր: Անդ մինչդեռ ի պաշտամունս Բակտրիացւոց ճակատ առ ճակատ կազ-մէին՝ առեալ լուր նոցա թէ ի վերայ երկոց եւս եղբարց դաւաճա-նութիւն նիւթի, ի դաշն ընդ միմեանս մտին՝ ձեռն ի ձեռն տուեալ առաջի դիցն բագնաց: Անդուր Վարդանէս զթագաւորութիւնն, ձեռն եւս ի նա Սելեւկիա յեւթնեւրորդ ամի ապստամբութեանն եւ յետ նուաճելոյ եւ զՀզօրագոյն նախարարութիւնսն՝ ձեռն ի գործ

1 Տակիտ. Զ. Գլ. ԽԱ—ԽԵ. Յովսեպ. 2 Բաց ի Տակիտեայ եւ Սենեկայ՝ Վ.-Հ. Նախն. պատմ. ԺԸ. 4: Դիոն ԾԸ. Նորա հանդերձ. ԺԱ:

արկանէր զբանակն այսրէն եւ զՀայս, բայց արդէն զնա Փ. Լիբերոս Մարտոս զեսպան Հռովմայեցի յՆերոնի՝ աղաւնաւորօք պատերազմի։

Նոյն ատրճանաւ իմն Գոտարզ զի շնորհեաց եղբօրն զԹագն. եւ իբրեւ կոչեցաւ եւս յաւագանւոյն՝ ի Վրկանից աշխարհէն առ մեհենական էր, վարժարանի զունդ կազմէր։

Ընծայաբեր արքայ Վարդանէս ընդ առաջ նորա առ Երինդ (կամ Կնարինդ) գետով. անդ յետ սաստիկ կռուոյ եղելոյ՝ առա- նէր զյաղթութիւնն Վարդանէս եւ հասանէր նուաճէր մեծա- պատերազմաւ զազգն յայնմ գետոյ մինչեւ ցՍինդ գետ (որ ի միջոյ սահմանաց Դահաց եւ Արեաց աշխարհին կայ)։ Նուա- ճումն յաղթութեանն համարեցան Պարթեւք, եւ արձան յիշա- տակի արշաւանացն կանգնեալ, վասն զի ոչ ումեք ի թագաւորացն արշակունեաց յառաջ քան զայն հասեալ էր հարկս յազգաց ան- տի՝ զամենայն այսրէն թագաւորն մեծաւ փառօք, բայց եւ վերջ- նոցին միանգամայն եւ բռնաւորութեան ի վերայ հնազանդելոցն։ Այսն առնէ խիստ յետ այնորիկ պատրաստեալ նոցա զսա՝ սպանին զնա ի զեղծի յորսոյն։ Խնչպէս եւ այն իսկ ծաղկեալ միթէ էր երիտասարդութեան տիոցն, այլ սակայն եղեւ հռչակաւոր նոյն ի ծերոց թագաւորաց. սակայն զի ոչ՝ որպէս ահագին առ Թշնամիսն՝ նոյնպէս սիրելի եղեալ իւրոց գաւառականացն էր. (37—46)[1]։

Դ. Վարդանէսի սպանութեանն Պարթեւք՝ թէ զԳոտարզ եթէ զՄեհրդատ (որդի Վոնոնի, զԹոռն Հրահատայ Դ.) խնդրե- ցանէին ի թագաւորութիւն։ Ընտրեալ ընկալաւ Գոտարզ՝ այլ չմուծեալ խստութեամբ եւ գիջութեամբ՝ ատեցաւ դարձ- եալ, պատրաստ ի Հռոմ խնդրել զՄեհրդատ, եւ նմին յանձնեսցեն ն- զին ծերունեան պատրաստելոյն։ Արձակէր այնուհետեւ Կլաւ- դիոս զմանկանեալ Մեհրդատ՝ հրաման տուեալ Կասիոսի կու- սակալին Ասորւոց տանել զնա առ ափն Եփրատ գետոյ։ Կա- ռօզ հասեալ բանակ առ Զեւգմայ՝ եկեալ անդր միաբանեցաւ ի Պարթեւաց ոմանց մեծաց խնդրեալ էր, եւ Մեհրդատայ խորա- մանկ անհանգրտել ի զարդ մինչ չեւ շփեալ [illegible]։ Այլ նա պատրաստեալ ի բանից Աբգարու Եդեսացւոց արքայի (կամ Աբգարոսի) որ ի բանակն առ սա խնդրեալ արգել զնա եւ Իզա- տայ արքայի Ադիաբենացւոց աշխարհին որ ծածուկ կամէին ընդ Գոտարզայ՝ յամէր եւ զանգիտէր մինչեւ Թափանցել ձմերն ի [illegible] եւ ի բաց կացին ի նմանէ Աբգար (Աբգարոսեան) եւ Իզատ զօրօք իւրեանց, եւ Մեհրդատ եւ ձմեռան [illegible] [illegible] ի [illegible] ի Գոտարզայ ի ձեռս Գոտարզայ՝ որ եւ կտրել [illegible] եւ Թողուլ կենդանի ի հանդէս իւրոյ [illegible] եւ ի [illegible] (47—49)։

1 [illegible]

Գոտարզայ ախտիւ վախճանելոյ՝ Վոնոն Բ. որ իշխէր յայնժամ Մարաց՝ կոչեցաւ ի թագաւորութիւն (50), եւ սակաւաժամանակեան եւ առանց գործոց ինչ քաջութեան աշխարհակալ՝ հաւանութեամբ այլոցն եղբարց անց պայազատութիւնն ի Վաղարշ Ա. (51—91) նորին որդի ի յոյն հարճէ¹: Իսկ Բակուրայ եւ Տրդատայ որ էին ծնեալ ի բուն կնոջէ արշակունւոյ՝ սահմանեցաւ երկիր թագաւորութեան, միումն Մարաստան, եւ միւսումն Հայաստան (51): Առաջինն իսկ գրգռէր պատերազմ 12ամեայ ի Հայոց աշխարհին՝ նախ Վրաց ընդ Պարթեւաց, եւ ապա Հռոմայեցւոց ընդ Պարթեւաց:

25

Էր լեալ Փարսմանայ արքայի Վրաց որդի մի Հռադամիզդ անուն՝ բարձրանձն, զօրեղ, ճարտար յառաջնորդութիւն եւ ի մէջ ազգաց արուարձանեաց բարեխնամ եւ երեւելի: Իբրեւ ետես հայրն ծերունի թէ պայազատութեանն ակն եդեալ է եւ միտադրյն ի նա է ժողովուրդն՝ դարձոյց զմիտս նորա յայլ՝ ցուցեալ զՀայոց աշխարհ՝ զոր ես ինքնին, ասէ, ետու եղբօր իմում Միհրդատայ՝ մերժեալ անտի զՊարթեւս: Այնուհետեւ Հռադամիզդ յարուցեալ գայր ի Հայս առ հօրեղբայր իւր հաւատարիմ պատճառաւ, կեղծաւորեալ թէ ընդ հօրն գժտեցաւ. եւ մօրուին ատելութեան չկարաց ունել ժոյժ. եւ պատուեալ եւ մեծարեալ ի Միհրդատայ իբրեւ որդի սիրելի՝ գաղտ զնախարարս Հայոցն միաբանէր ի խռովարար ապստամբութիւն: Յետ այնորիկ հաշտութեան պատճառանօք առ հայրն հասանէր. որոյ այնուհետեւ պատճառեալ պատճառս պատերազմի ընդ արքային Հայոց թէ ի տալ իւրում պատերազմ ընդ արքային Աղուանից եւ ի կամելն կոչել զՀռոմայեցիս ի թիկունս՝ ընդդէմ դարձաւ Միհրդատ, գումարէր գունդ հարուստ ի ձեռն որդւոյն: Զի ահի հարաւ թագաւորն Հայոց ընդ յանկարծ արշաւանն, փախեալ ամփոփեալ ամկանէր յամուրն Գառնոյ² յորում կայր զօր պահականութեան Հռոմայեցի եւ հրամանատար Կեղիոս Պողղիոն եւ Կասպերիոս հարիւրապետ: Իբրեւ ետես Հռադամիզդ թէ անհնարին առ առնուլ է վայրն, զանձնութիւնն թողեալ՝ արար կաշառաւորել զՊողղիոն որ հաւանեցուցանէր զթագաւորն ելանել յամրոցէն յիշեցուցեալ նմա թէ չէք ինչ երկեւղ. եղբայր երիցագոյն է քո, ասէ, Փարսման եւ դուստր քո կին է Հռադամիզդայ եւ դու նորա հօրեղբայր, եւ չէք ինչ այլ ապաւէն բայց ամուրս թափուր ի ռոճկէ: Յաճախեաց Հռադամիզդ զպարգեւսն եւ ի ձեռն Պողղիոնի սպառեցան գաղտ ի զօրականն՝ այնք որ սպառնային ապստամբելովք զթագաւորն ի

1 Տակիտ. ԺԲ. Գլ. Ժ—ԺԴ:
2 Gorneae.

դաշինս խաղաղութեան։ Յանձն առ Միհրդատ եւ տաճկանեցա-
ները եւ ժամ դաշանցն։ Զառաջինն անկաւ Հռոմայեցւոց զանձինք
նոցա, անկեր եւ հայր կարգայր զնա, երդմունս լինէր ոչ սրով եւ ոչ
թունով մեռանելոյ նմա. առնել ածէր զնա ի տեղիս ուր պղոհան,
աւէ, հրամայեցի պատրաստել, զի յանդիման դիցն դաշինքն կնքես-
ցին։ Իսկ եւ ըստ սովորութեան հնոցն ձեռն ի ձեռն տային զի կա-
պեսցին բոլորք նոցա եւ ի ժողովել արեանն ի ծայրան՝ հեղձեալ
թեթեւագոյնս զնորին՝ կնքութեան դաշին մնացեալ ի հաստատու-
թիւն դաշանցն, յայնժամ որ կապէրոցն էր ժառանգեալ իշխե-
ական զլայն ի վայր ընկենոյր եւ ի խոնարհերն բուռն հարեալ
զբարձից թագաւորին ապականէր յորսայս։ Ամենեքին խուռն ի մե-
րայ դիմէին եւ արկեալ շղթայս եւ սանձակապ՝ առին ածին, եւ
ամփոփն խառնապանձ զհետ անկեալ՝ կէսք զանից սպանանէին եւ
բազում կակծելիս թշնամանաց դնէին արձակէին փասն խաղաղութեան
ուխտութեանն, եւ կէսք ի զալթ դարձեալ ընդ ձախորդս առնն
խանգարարաւէին. զհետ անկեալ երթայր եւ կին թագաւորին մանր
մանկամբք, կանչէր կաւաւչէր։ Հռոմայեցիքն՝ իբրեւ այն թէ զեր-
դումին պահեցէ, հրաման ետ հեալ ի ուրեք արկանել զնոսա ի գե-
տին եւ ծածկեալ բազում ծանր հանդերձիւ հեղձուցանել, եւ
զամենեկունան եւս Միհրդատայ նոյնպէս առեալ ի մերայ եղեալ կո-
տորեցին։

2. Այսպէս եղ ուսեալ Կամարերիոս Հաւիւրապետ յետ արտաշրջոյ
զԳողթան «մի առ զնոց արծաթոյ զայր թագաւոր դաշնաւոր
Հռոմայեցւոց եւ զՀայաստան աշխարհ զպարգեւ Հռոմէական
ժողովրդեանն», երթեալ էր առ Փառաւոն տարհանձել զի ի բաց
կացցէն Վրթէ ի պաշտպանեալ ամրոցին. իսկ եւ սպառ ի սպառ ինձ
ասէր պատուական թագաւորն՝ զնա թողեալ ածանպարէր առ Տ.
Վենիկիոս Արուսդրաստոս մերձակայս. Առաւօտ առել զոյգ փառն
խրացն որ ի Հայոց անցին։ Իսկ եւ հաւ եւ հանդերձ զաւակաւն թա-
գաւորին՝ ի խորհուրդ կոչէր Արտաքսատուս զօրավարան, եւ տեղս
զխոյորդայոյն հանդերձեցան առ ժամն անցանել կալ լուռ. բայց զի
մի կարծիս տայցեն թէ հաւան ընդ գործ յառաջութեանն են եւ զի
թերեւս այլազգ խնչ հրաման տայցէ կայսր, արձակեցին հրեշտակս
առ Փառաւոն առնիլ ի բաց կալ ի սահմանաց Հայոց եւ զօրսն
կոչել յետս։ Այլ անտուան Յուղիոս Պեդիգնոս փառս եւ փառս
թար արանց հազարապետն Գամիրաց աշխարհին ժողովեալ զունդ
օգնական ի Նաւհանդէ անտի՝ ի Հայոց դիմէր իբրեւ ի մեծի եղեալ
նուաճել զնոսա մեռանիցեամ, բայց տառնել զան զթշնամին՝
զդաշնաւորան առնէր կապուտ կողոպուտ։ Թողին լքին զնա խուզն,
չկարաց ունել զդէմ Հայոց եւ զՎրաց յարձակմանն եւ ի նեղ
անկեալ՝ լինէր աղաղակ ի Հռոմայեցիքն. այս յաղթեալ եւ ի
պարգեւաց նորա՝ խնքնին յարգարեալ հաւանեցուցանէր զՀռո-

զամենայն առնուլ թագ։ Իբրեւ համբաւ իրացն տարածանէր՝ ընդ ընտէրն անօթոմ զօրավարք Հռովմայեցւոցն՝ թէ դուցէ զամենեսին իբրեւ զՊեղեղնոս համարեցին լեալ, եւ առաքէր ի Կուադրատեայ իսկ եւ իսկ Հռովմէական Պրիսկոս զօրապետ (կամ դպերտոր) լեգէոնաւ՝ առնել զարմանս իրացն շփոթելոց, որպէս ինչ պատշաճ ժամանակին իցէ։ Ճեպեալ անցանէր Պրիսկոս զլերամբն Տաւրոսի, եւ իբրեւ բազում ինչ ածէր ի կարգ մեղմական հանդարտութեամբ քան բռնութեամբ եւ զէնու՝ հասանէր հրամանն դառնալ այսրէն յԱսորիս՝ զի մի մարտ պատերազմի ընդ Պարթեւաց գրգռեսցի։

3. Վանդի Վաղարշ Ա. զայն ժամ զիպաղ համարեցաւ զդաւերլոյ զերկիրն Հայոց զոր սոսացեալ ունէին հայրք նորա եւ թագաւոր օտար եկեալ կալեալ էր. գունդ կազմէր, զօր բովանդակէր, զիւր զեղբայր զՏրդատէս ի բարձ թագաւորութեան պատրաստէր։ Իսկ եւ իսկ ի մտանել Պարթեւացն առանց ճակատու պատերազմի մերժեցան անդի եւսւն Վիրք, եւ քաղաքք Հայոց՝ Արտաշատ եւ Տիգրանակերտ միաբան ընդ լծով։ Բայց խստութիւն կարաձմեռն ձմերայնւոյն եւ հաճարացն նուազութիւն եւ որ ի նոցունց ժանտն էր՝ ստիպէր զՎաղարշ ի բաց կալ յարշաւանէն։

Իբրեւ եւս Հռովմայեցւոց թէ զատարկ է երկիրն՝ եկն կալաւ միւսանգամ զաշխարհն, եւ եւս իմն խստագոյն քան զառաջինն նորան ի վերայ բնակչացն գազանէր՝ վասն զի յետս ի նմանէ կացին եւ զի միւսանգամ ապստամբելոց են ի զէպ ժամուն։ Չկարացին այնուհետեւ ժոյժ ունել Հայք, զայրացեալ գրգռեցան ամբոխն, առեալ խուռնիկեր զելն իւր՝ եկին պատեցան զարքունեօքն. արացեալ եղանէր թագաւորն արտաքութեամբ երիվարացն հասանել ի Վիրս։ Զճանապարհայն առ ծերոյն փախուցի՝ նեղեալ ընդ նորա Զենոբիոյ՝ աղաչէր մահուամբ ապրել յաղախութեան թշնամեաց. զառաջինն զիրեւս արկանէր, ի վեր առնույր, մեռթարէր զնա թագաւորն. յետոյ առեալ հարկանէր վաղակաւորաւն եւ խոց միջաւոր ածեալ յափն Երասխ գետոյ արկանէր ի խաղն՝ զի մի եւ դիակունն ընկեցին զամենայնս։ Բայց ծխանք ջուրցն առին մեղեալն զնա յափն կայս. տեսին հովիւք եւ ի գեղջն ի մեռ առեալ թէ ի առհմեայց է՝ պատեցին զվէրս բարձրաւ զարմանեալ ըստ օրէնս չենականացն. իբրեւ գիտացին թէ ո եւ ուստի է՝ առին ածին յԱրտաշատ քաղաք։ Այն ինչ դարձեալ էր անդր Տրդատ միւսանգամ զօրութեամբն Պարթեւաց. կացուցին զԶենոբիա առաջի Տրդատայ որ ընկալեալ իսկ զնա մեծամիտով եւ ունէր զնա ըստ թագուհեաց օրինի յարգանօքն (51—53)[1]։

1 Տակիտ. ԺԲ. Գլ. ԽԴ—ԾԱ։ — ընթեռ զգեղեցիկ բանաստեղծութիւն իւր՝ որ Զենո անուն Ռատամիզդայ եւ Զենոբիոյ Զինոփիայն կոչի. ա. Նիւթ Մեծամասնոյ բանաստեղծ՝ յո-

26

Ի միւսում ամին (54) այն ինչ թագաւորեալ Ներոնի հասանէր ի Հռոմ զրոյց խառն թէ միաբանգամ դիմեցին Պարթեւք եւ կալան զՀայոց աշխարհ եւ Հռադամիզդ ի բաց ել յուսահատ, բայց արդեամբք մեկնեալ էր անտի եւ Վաղարշ. քանզի յարեաւ հակառակ թագաւորութեան նորա իւրուրոյն որդի Վաղարշու: Բայց քանզի զաթոռ թագաւորութեանն Հայոց ոչ Հռոմայեցւոց հրամանաւ գրաւեալ ունէր Տրդատ, սահմանէր կայսր Ներոն վասն իրաց Հայոց աշխարհին զԴոմետիոս Կորբուղոն զայր հզօր եւ բարձրանձն, զօրաւոր բանիւք եւ ի վերայ աջողակութեանն եւ իմաստութեան՝ եւ գոյաւոր եւս եւ ըստ ամենայն կազմածով պիտոյից (54): Ի գնդից անտի արեւելից՝ կէսք օգնական զօրուն հանդերձ երկուք լեգէոնօք՝ յԱսորիս առ Ումիդեայ Կուադրատեայ դեսպանի հրամայեցան կալ, եւ կէսք նովին չափով սահմանեցան Կորբուղոնի հանդերձ փաշտիւք եւ գումարտակօք[1] որ ի Գաղիլիա ի ձմերոցս էին: Դարձեալ հրաման տայր կայսր եւ դաշնաւոր թագաւորաց, Արիստաբուղեայ՝ որդւոյ Հերովդի արքայի Քաղկիսայ, որում զՓոքրն Հայոց զթագաւորութիւնն ետ Ներոն, եւ Սոյեմայ արքայի Եմեսացւոց՝ որում նոյնպէս զԾոփաց աշխարհին թագաւորութիւն շնորհեաց կայսր՝[2] հանդանակել զօրս. իսկ զԱգրիպպա Բ. զԱրտերն եւ զԱնտիոքոս արքայ Կոմագենեայ եւ մասին ինչ Կիլիկիայ՝ հրամայէր մտանել ի սահմանս Պարթեւաց, եւ միանգամայն պատուէր տայր արկանել կամուրջ ի վերայ Եփրատայ: Սոքա ամենեքին ի համբաւոյ անտի մեծարոյ կարծիս զԿորբուղոնէ ունէին, եւ իբրեւ նաւարկեալ ի Հռոմէ հասանէր նա յԵգիս Կիլիկեցւոց՝ անձապարեաց ընդ առաջ նորա Կուադրատոս, զի մի յորժամ յԱսորիս գայցէ Կորբուղոն առնուլ զմասն զօրացն որ սահմանեալ էր նմա՝ ամենեցուն աչք ի նա կայցեն:

Այնուհետեւ երկոքին միաբանութեամբ հրեշտակս առ Վաղարշ արձակէին խրատ տալ՝ զխաղաղութիւն քան զպատերազմ մեծարոյ ընտրել՝ տուեալ պատանդս եւ ցուցեալ մեծարանս առ ժողովուրդ Հռոմայեցւոց ըստ սովորութեան նախնեաց իւրոց: Խորամանկութեամբ յանձն առ Վաղարշ առ ժամն, եւ զերեւելի երեւելիս ի տոհմէ Արշակունեաց ի ձեռն տայր Հռոմայեցւոց՝ ոչ միայն զի պարապով կազմեսցի ի մարտ պատերազմի, այլ զի եւ զնախանձորդս թագաւորութեանն հեռացուսցէ պատանդութեանն պատճառանօք: Նախ Հիւսէսս չոգաւ առ զնտաս ի թագաւորէն հրամանաւ Ումիդեայ Կուադրատեայ, բայց յետոյ

1 Cobortes alaeque.
2 Տես եւ Յովսեփ. Նախն. պատմ. Ի. Ե. եւ Վասն Հրէ. պատեր. Է. 27:

Կորբուղոն առաքէր զՎերուլանոս Սեւերոս զօրագլուխ առնուլ ի ձեռաց նորա եւ այնպէս գրգռէր գժտութիւն ընդ Կուադրատոս եւ ընդ Կորբուղոն։ Թէպէտ եւ միաբանեցին թողուլ զմնտրութիւնն՝ նոցին իսկ պատմագրաց եւ դեսպանացն, այլ իբրեւ սորա Կորբուղոնի կամեցան քննել յանձն, յայնժամ յերկարէր հակառակութիւնն․ Կուադրատոս առէր թէ զոր ինքն իւրովք զօրօվք եւ հանճարով վճարեաց՝ զայն զպարծանս Կորբուղոն առնու, եւ դարձեալ Կորբուղոն բողոքէր թէ յորժամ ընտրեցաւ ինքն ի գործ զօրավարութեան՝ յայնժամ ահն հաւանեցոյց զԹագաւորն տալ զպատանդսն ի ձեռս։ Իսկ Ներոն զի զերկոսին հաճեսցէ ի խաղաղութիւն՝ հրաման տայր հռչակելով թէ «վասն աջողութեան գործոց ի Կուադրատեայ եւ ի Կորբուղոնէ վճարելոց՝ պատուեսցի դափնեօք զկայսերական խրձամբքն„ (54—55)[1]։

Այնուհետեւ յերկարեալ ձգէին աւելի քան զտարեւոր ժամանակ պատգամաւորութիւնք յերկոցունց կողմանց (56), քանզի ոչ Վաղարշ առնոյր յանձն հանել զՏրդատէս ի Թագաւորութենէ Հայոց աշխարհին, եւ կամ պարգեւ Հռոմայեցւոց զիշխանութիւն Թագաւորութեանն համարել․ նոյնպէս եւ ոչ Կորբուղոն համարէր արժանի մեծութեան ժողովրդեանն Հռոմայեցւոց տալ փոխարէնս զոր ինչ վաղ ի Լուկուղղայ եւ ի Պոմպէէ շահեալ նուաճեցաւ։ Իսկ Հայք յերկուս բաժանեալ կողմանս հարկանէին՝ ոմանց զՀռոմայեցիս եւ ոմանց զՊարթեւս հրաւիրեալ ի թիկունս օգնականութեան։ Այսպէս գրգռէր միշտ պատերազմ Հռոմայեցւոց ընդ Պարթեւաց, թէպէտ եւ ոչ անձամբ ինչ միջամտեալ էր Վաղարշ, այլ զամենայն գործ պատերազմին թողեալ էր ի ձեռն եղբօր իւրոյ Տրդատայ։

Բայց Կորբուղոնի աւելագոյն աշխատութիւն այն էր՝ զի զլեգէոնսն որ յԱսորւոց աշխարհէն ածան՝ կրթեսցէ, զի էին ուսեալ փափկակեաց բարեկեցիկ՝ մինչեւ ծերոց եւս զօրականաց չգիտել զքնութիւնս գիշերոյն պահպանութեան, եւ զարմանալ իսկ ընդ պատնէշս եւ ընդ փոսս իբրեւ ընդ նորանշան ինչ իրս․ եւ բազումք ի նոցանէ էին իսկ առանց սաղաւարտի եւ առանց զրահից։ Սկսեալ իսկ այսր զօրավարն առնել զօրժողով ի Գաղատացւոց եւ ի Գամրաց նահանգաց, խառնեալ եւ լեգէոն մի ի Գերմանաց աշխարհէ հանդերձ հեծելազօրու որ յաջ եւ յահեակ լեգէոնացն իբրեւ թեւք կարգէին։ Զամենեսին զնոսա ամփոփեալ ունէր ընդ վրանօք, զորս փորելով եւ խորելով զյատակ գետնոյն այնպէս կանգնէին, քանզի անհնարին էր ձմեռն եւ պատեալ ծածկեալ զե-

1 Տակիտ․ ԺԳ․ Գլ․ Զ—Թ։ — Սովորութիւն իսկ էր Հռոմայեցւոց՝ զի յորժամ երեւելի ինչ յաղթութիւն քաջաշխաքըն վճարեսցեն, ծանուցեն ի Հռովմ՝ առնելով առաքէին զարդարեալ դափնեաւ, եւ առաքէին թուղթք պատուելեք դափնեաւ ի Հռոմ։ Նշանակք աւետեաց յաղթութեան էին բանիւք դափնազարդք Նիկեակոս, կամ նաւ զարդարեալ դափնեաւ։

ոխնն, մինչեւ բարգենոց խառնձել անդրանեաց ի ցրտոյ եւ ոմանց որ ի պահուն կային արտաքոյ՝ անշնչանալ։ Այլ ինքն զօրավարն էր աղքա-ցեալ զծուծս, բացաւ զգլխով ի դաւանաւորակի, եւ յաշխատա-թիւնս զանձն մխէր՝ տարով եւ զբուսանս քաղցած, քաղցածու-թիւն լքելոյն եւ ամենեցուն օրինակ։ Այսոն փախստէիցն որ առ ցրտոյն տոկալութեան յաձախել ոկառն, սահմանէր զլխով ասել պատախս եւ այնպէս առնել զատամն չարեացն։

Այլ մեծայր Աորրուղոն Ջեռնելոյ աւուրց զաւրնայնոյն, հրամանաւ առեալ ցՊակորիոս Աբրիլոսս զլխաւոր պահապանացն չոգաւ եւ նախ յեւրեանց կուռէ զպատերազմն։ Գրեաց Պակորիոս առ զօրա-վարն թէ ի զերծի է թշնամին եւ ժամանակ գիտող է ի վերայ յարձակելոյ, բայց հրաման տուաւ նմա չերթալ ընդ առաւօտն եւ մնալ գալոյ այլոց զօրաց. սակայն անսաստէր Պակորիոս հրամանին եւ ձակատ տուեալ ցրուէր զունդն նորա։ Զայրացաւ ընդ իրան Աորրուղոն, եւ պատուհասակոծ արարեալ զՊակորիոս եւ զզօրա-գլուխսն՝ հրաման տայր զօրացն մերժել ի բաց երանել ի պատնէ-շէն[1], մինչեւ յետուստ մատուցեալ ամենայն զօրուն ի պաղա-տանս վասն նոցա՝ շնորհեցաւ նոցա։

2. Իսկ անտուստ Տրդատէս զանեալ օգնականութիւն յեղզօրէն խուռն ի Վաղարշայ՝ ոչ ինչ զաղտագողի այնուհետեւ այլ յայտնի խակ արշաւէր ի Հայաստան, եւ զորս հաւատարիմս առ Հռոմայ-եցիսն զտանէր՝ կողոպտէր, եւ ի պատահել զօրաց ընդ առաջ նորա՝ նա խուսեալ այտր անդր արշաւէր, զզանգուածս հանդերձա-քան պատերազմաւ վանեալ վհանդէր։ Իսկ եւ եւս Աորրուղոն թէ չկարէ առալ ձակատ հանդարտեաւ ի միում վայրի՝ այնուհետեւ հարկ համարէր եւ ինքն զերա զօրսն բաժանել ըստ թշնամեացն օրինակի, զի զօրագլուխք խրամանչեալ յայլ եւ այլ տեղիս մխա-հաղոյն զխմիցեն։ Միանգամայն ազդ առնէր Անտոխեայ աղքայի մտանել ի սահմանակից կողմանս Հայոց աշխարհին, եւ փափանաւ եւս աղքայ Վլոյց ապանեալ զՀռոմայակին խրբեւ դաշինս եւ մատնիչ անձինն՝ ընդ միս խմն կամելով մտանել Հռոմայեցւոց աւերէր քանդէր զերկիրն Հայոց վասն առաջին քինուն զոր ընդ նոսա ունէր։ Դոլաբէլս եւ Խնաքեայք (Թերեւս Խոաղաքք) ազգ դաշնաւոր Հռոմայեցւոցն ընդ անկոխ տեղիս Հայոց աշխարհին յարձակէին (յամէ 57)։

Իսկ եւ այսպէս իրք Տրդատայ վասթարել սկսան առաքէր դեսպանս աղաչելով թէ հակառակ դաշանց գործեն Հռոմայե-ցիքն. միանգամայն աղաղակէր յիշեցուցեալ թէ չխառնի սակա-ւին Վաղարշ ի կռիւն։ Այլ Աորրուղոն քանզի գիտէր թէ զբաւե-

1 Զինուորական խմն պատիժ էր այն զօրականաց կարգ, եւ իբրեւ ընկեցիկք առ Հռոմայեցիս, զի զինուորք որոց յան-ցեալ ինչ էր առնելեալ լինէին արտաքոյ քան զպատնէշն եւանել, իբրեւ անարժանք ընդ թշնամեաց առաջի, եւրեմն եւ բացօթեայ խակ թողեալ լինէին առանց վրանի։

ցաւ արքային Արեաց ի մարտ պատերազմի ընդ Վրկանից, առաքէր պատասխանի՝ խրատ տուեալ աղաչել զկայսր զի հաստատեսցէ նմա զթագաւորութիւնն եւ այնպէս զօրաւ պատերազմին ընկեցի: Յանձն առ թագաւորն, այլ իբրեւ գայր ի տեղին առհմնեալ ի միաբանութիւն տեսութեան՝ տեսեալ զքաջամութիւն զօրուն Կորբուղոնի զի իբրեւ ի ճակատ կազմեալ կայր ի թիկանց նորա, համարեալ թէ դաւ է՝ դարձաւ յետս (57):

Եդ ի մտի այնուհետեւ Կորբուղոն չյերկարել զուր զպատերազմն: Օք ի գլխոյ զրգռեալ յօժարեցուցէ պաշտպանել անձանց իւրեանց եւ մի ապաստան յամրուրսն իւրեանց լինել կալ դատարկ՝ խորհուրդ ի միտ արկանէր զամուրսն առնուլ եւ քակել. եւ ինքնին իսկ յանձն առնոյր զբուն ամրաքին որ ի նահանգին Վանանդացւոց (°) էր՝ կործանել, իսկ զնմանունն Կոռնեղեայ Փղակկեայ եւ Ինստէոսի Կապիտոնի առնէր յանձն: Արդ քաջալերեալ զօրավարին զիւր գունդն յուսով աւարին՝ ի չորս մասունս զնոսա բաժանէր, զկէսս առհմանէր զի ի մի վայր կուտեալ գործիցեն կրայ եւ այնպէս փոս գործեալ բրիցեն զհիմունս բերդին, զկէսս վասն սանդուղս յորմունսն մատուցանելոյ եւ զբազումս դարձեալ վասն ջահս եւ նետս ի մեքենայից ի ներքս արձակելոյ. իսկ պարսաւորացն եւ նետաձգաց առհմանէր տեղիս զի ի հեռուստ հարկանիցեն զինակիրսն: Այնպէս յետ չորից ժամուց մեկնեցան ի պարսպաց յառաջամարտիկքն, խարխարեցան նիզք եւ պահանգք դղեանցն, զրաւեցան ելանելով ի վեր՝ մահարձանք: Զամենայն այր հասակաչափ կոտորեցին, իսկ ամբոխն որ անզօր ի պատերազմ էր՝ վաճառակուր եղեւ պսակ ի գլուխ[1]. իսկ այլն ամենայն եղեւ աւար յաղթողացն: Այնպէս եւ դեսպանն Փղակկոս եւ զօրագլուխն Կապիտոն փութանակի զիւրեանց գործ վճարէին, եւ ի միում աւուր երեք ամրոցք առան. միւսեալքն առ ահի եւ կէսք եւս կամակար եկուն ձեռս:

Այնպէս քաջալերեցաւ զօրավարն դիմել եւ ի վերայ արքունական քաղաքին Արտաշատու, բայց ոչ դէպ ուղիղ ընդ կամուրջն՝ այլ հեռի ուրեք ի քաղաքէն անցին ընդ հուն գետոյն: Չառ յանձն Տրդատ ամրանալ կալ ի քաղաքին զի մի զիւրն վհատեցուսցէ, բայց եւ զանցս Հռոմայեցւոց ընդ Երասխ գետ չկամէր արգելուլ զի մի ի մօտաւոր ընդհնիցին հեծելազօրքն իւր. յայն սակս ի մտի եդեալ այնուհետեւ տալ ճակատ եւ փախուստ իմն պատճառելով արկանել զնոսա յորոգայթ՝ յանկարծ գայր պատէր շուրջ զբանակաւ Հռոմայեցւոցն, այլ վաղ զգուշացեալ էր Կորբուղոն եւ զզօրսն ոչ միայն ի ճանապարհ այլ եւ իբրեւ ի ճակատ էր կարգեալ: Թէպէտ եւ յարձակէր Տրդատ մեծաւ զօրութեամբ առանց մօտելոյ իբրեւ նետ-

1 Այսպէս սովորութիւն էր հնոց պսակաւորս առնել զգերին:

ընկեց մի, այլ մերթ աղաւնալով եւ մերթ պատճառելով փախչել, զի թերեւս այնպէս զխիտ առ խիտ կարգեալ դասուն Հռոմայեցւոցն ի մէջնանց քայքայիցէ եւ զհետ բաժանելոցն անկանիցի։ Այլ նոքա ըստ զօրավարին հրամանի ի հեռուստ եւեթ կռուէին եւ ի փախչելն նոցա չմտանէին զհետ։ Այսպէս իբրեւ օրն տարաժամէր ապա ի բաց մեկնել սկսան Թագաւորն։ Իսկ Կորբուղոն անդէն բանակ հարեալ խորհէր գիշերախառն հասանել պաշարել զԱրտաշատ թեթեւագոյն լեգէոնօքն՝ կարծեալ թէ անդր ուրեմն մեկնեցաւ Տրդատէս։ Այլ զրոյց ետուն լրտեսքն թէ հեռի ուրեք ի Մարս կամ յԱղուանս մեկնեցաւ Թագաւորն։ Յայն սակս ընդ այգն ընդ առաւօտն զթեթեւ վառեալն առաքէր առաջի՝ երթալ պատել զքաղաքորմովն. այլ ինքնակամ բացին զդրունսն քաղաքացիքն եւ այնպէս ապրեցան ի սրոյ. սակայն զքաղաքն Արտաշատու հրձիգ առնէր եւ կործանէր հարթյատակ, քանզի վասն պահպանութեան քաղաքին զօր բազում պիտոյ էր յաղագս ընդարձակութեան պարսպացն, եւ չկամէր բաժանել զզօրութիւն իւր Կորբուղոն։ Իբրեւ եհաս համբաւ իրացն ի Հռոմ՝ հրամանաւ ծերակուտին պաղատանք [1] վասն յաղթութեանն եղեն, եւ սահմանեցան պատկերք եւ կամար եւ հանապազորդ բդեշխութիւն վասն կայսեր, եւ հրամայեցաւ ի ծերակուտէն զի ընդ տօնական աւուրս գրեսցի օր յաղթութեանն եւ օր աւետեաց յաղթութեանն եւ պատմելոյ ի ծերակուտի անդ (58)[2]։

Իսկ Կորբուղոն յետ ջնջելոյ զԱրտաշատ՝ ի դէպ համարեցաւ զահն եւ զերկեւղ որ վասն նորին էր ի կիր արկանել առ ի գրաւելոյ զՏիգրանակերտ. խաղայր գնայր ոչ իբրեւ թշնամութեան կերպարանօք զի մի զյոյս թողութեանն հատանիցէ եւ ոչ դանդաղագոյնս ինչ եւ յանհոգս։ Զճանապարհայն կէսք ի բնակացն մատչէին ի պաղատանս, կէսք թողեալ զիւրաքանչիւր գեղջ՝ յանտառս եւ ի խոխոմս կամ ի քարանձաւս իսկ ամրանային, առեալ ընդ իւրեանս որ ինչ սիրելի եւ պատուական էր նոցա։ Իսկ զօրավարն Հռոմայեցւոց առ պաղատաւորսն զթութիւն ցուցեալ՝ զփախստէիցն արագ զհետ պնդէր, անողորմ առ այնոսիկ որ ի թագստոցսն էին, զի բազում անգամ յելս եւ ի դրունս քարայրիցն լցեալ կիկուս եւ խռիւ՝ հուր ի ներքս արկանէր։ Յանցանել նորա զկողմամբք Մարդաղւոյ[3] արք անդուոյն սովորեալք յաւազակութիւն՝ ի վերայ յարձակէին զօրացն եւ ի դի-

1 Supplicationes.

2 Տակիտ. ԺԳ. ԳԼ. ԼԴ — ԽԱ։ — Կայ մկայ եւ դահեկան արծաթի (quinarius) Ներոնի յամէ սոյն յայսմանէ (58), յորս ի միումն կողմանն ի մէջ է գիր՝ Հայաստան (Armeniac. այս ինքն Armeniaca victoria կամ Armenia capta), եւ պատկեր՝ Յաղթութիւն զի ընթանայ՝ պսակ յաջու ձեռին, եւ կամ պսակ եւ արմաւենիս եւս. իսկ յայլում դարձեալ ի նոյնոյնիք դահեկանի՝ Յաղթութիւն զի դրէ ի վերայ վահանի։

3 Տես. Mardi, զորոց եւ Պղինիոս Զ. 16. ասէ լինել ժողովուրդ բնակեալ ի մէջ աղբերաց Տիգրիս եւ Եփրատ գետոց.

մեղ առցա ի վերայ՝ ամրանայքն ի լերինսն. Կորբուղոն զՎ քերան արձակեալ ի վերայ նոցա՝ ինքն վարէր յառաջ վաստակաբեկս եւ ծարաւիս, եւ կերակուր՝ միայն զմիս ոչխարաց ունէին, մինչեւ զայլին հասանէին յարտավայրս ուր հատին հունձս զօրականն, եւ նուաճեալ զերկուս ամրութն յոր ապաստանեալ էին Հայք՝ մտանէին ի գաւառն Տարօնոյ[1]: Անդ ուրեմն մօտ ըմբռնեցաւ մի ոմն ի մեծամեծաց ղեկու հանդերձ[2], տանջանօք խոստովան եղեւ թէ ի դաւաճանութիւն եկեալ էր. խնդրեցան, գտան պատժեցան եւ խորհրդակիցք դաւաճանութեանն, որ բարեկամութեանն պատճառանօք պատրաստէին զսպանութիւն զօրավարին: Յետ սակաւ ինչ միոյ հրեշտակք ի Տիգրանակերտէ հասանէին թէ ի բաց են դրունք քաղաքին եւ պատրաստ քաղաքացիքն, եւ մատուցեալ տային ձեռն ի ձեռն զօրավարին պարգեւ սպնջականութեան՝ պսակ ոսկի. ընկալաւ զնոսա պատուով Կորբուղոն, եթող զքաղաքն ինքնօրէն աղխամբ: Այլ զմիջնաբերդն կամ զգլեակն արքունի զոր պատերազմաւէրք ի քաջացն երիտասարդաց փակեալ ունէին՝ առ յարձակմամբ յետ բազում դիմադարձութեան:

Իբրեւ այսպէս լուեալ դադարէր երկիրն առաջի նորա, եւ զՏրդատ որ եկեալ հարկանէր զսահմանս Հայոց ի կողմանց Մարաց՝ ի բաց մերժէր յուսահատ ի թագաւորութենէ, այնուհետեւ Ներոնեայ հրամանաւ առեալ զՏիգրան յազնուական տոհմէ Գամրաց, զթոռն Արքեղայ արքայի սոցա, զոր եւ առաքեալ էր կայսր Ներոն ի Հռոմէ՝ կացոյց ի թագաւորութիւն Հայոց աշխարհին. թէպէտ եւ ոչ ամենեքին ի Հայոց ընկալան զնա սիրով, քանզի չէր նա ի տոհմէ Արշակունեացն, սակայն եւ բազումք աղտեկացեալ ձանձրացեալ էին ի Պարթեւացն ամբարտաւանութենէ եւ լաւ համարէին զթագաւոր զոր Հռոմայեցւոց տուեալ իցէ: Թողեալ Կորբուղոնի ի պաշտպանութիւն թագաւորին 1000 այր ի լեգէոնականաց, 3 վաշտս ի զօրաց դաշնաւորացն, եւ 2 թեւս աւնեւձիոյ՝ ինքն մեկնեալ երթայր յԱսորիս, քանզի Կուադրատեայ Վ ինիդեայ վախճանեալ՝ նմա յանձն եղեւ վերակացութիւն աշխարհին (59 — 60)[3]:

27

Այլ ցայնվայր չէր տակաւին զրգռեալ պատերազմ ընդ բուն զօրութեանն Արեաց: Սակայն յայնմ հետէ թողեալ Վաղարշու զարշաւանս պատերազմին ընդ Վրկանից՝ խառնէր մտա-

1 Ընտիր օրինակք Տակիտոսի անուանեն զՏարօն (կամ Տարաւն) Taurauntium, իսկ առվայրականքն՝ Taurantium կամ Taurani-tium կամ Tauramnitium.

2 Վաղուաղ անուն ըստ փրանսիանւոյ Հնարք. Բ. 9. 5:

3 Տակիտ. ԺԴ. Գլ. ԻԴ—ԻԷ. Յովսեփ. ԺԸ. 5: Դիոն. ԿԲ: — Կան գործեալ զա-

դիւրագոյնս յիւրն արեւմտից: Արդ լինէին նմա իրք Կորբուղոնեայ, թէ Տիգրան այլազգի օտարածին ի թագաւորութիւն Հայոց աշխարհին կարգեցաւ, մերժեցաւ իւրուրոյն եղբայրն Տրդատէս, անարգեցաւ անգոսնեցաւ Արշակունեացն փառաւորութիւն: Մինչդեռ տակաւին ի փորձանս էր՝ գուժկանք հասանէին թէ Տիգրան ելեալ ի Հայոց աշխարհէ տապաստակ եղեալ աւերէ զաշխարհն Ատրպեճաց: Զկծեցան զայրացան նախարարք, զի ոչ այնուհետեւ զօրավար Հռոմայեցւոց՝ այլ եւ ծառայն նոցա տրուկ յանդգնեալ անգոսնէ զԱրեօք․ առաւել եւս բորբոքէր զնոսա Մոնաւազ իշխան Ատրպատական աշխարհին, նոյնպէս եւ Տրդատ լռութեամբն եւ կամ չափով զիւր աղէտսն մրմնջելով:

Յատեան կոչէր Վաղարշ զաւագանին՝ ածեալ կացուցեալ առաջի զՏրդատէս․ Զսա, ասէ, զիմ եղբայր զհամահայր, քանզի կրսերագոյն քան զիս էր, իմ զգլխաւորութիւն թագաւորութեանն յանձն առեալ, զնա ածի ի ժառանգութիւն արքայութեան Հայոց աշխարհին որ երրորդ է իշխանութեան մերոյ յետ Մարաց աթոռոյն: Այլ չտան այնմ թոյլ Հռոմայեցիք, որք եւ այժմ քակեցին խզեցին զդաշինս խաղաղութեանն ի կորուստ անձանց իւրեանց: Այլ ես զոր ինչ ցայժմ յապաղելովն յանցեայ՝ զայն այսուհետեւ քաջութեամբ ուղղեցից: Զայս ասէր եւ թագ ի գլուխ կապէր Տրդատայ, եւ զգունդ առնեւձիոյ որ ի պահպանութիւն թագաւորին կարգեալ էր՝ ի ձեռն տայր Մոնեճայ, եւ առ նմին գունդ օգնական յԱտրպատական նահանգէ․ հրաման տայր նոքիմբք զՏիգրան ի բաց հալածել ի կողմանց Հայոց մինչեւ ինքն զգժտութիւն իւրացն Վրկանից լուծեալ՝ զամենայն Արեաց զօրութիւն ուստեք ուստեք գումարեցէ յարձակել յերկիր տէրութեանն Հռոմայեցւոց:

Իսկ եւ զայն զգայր Կորբուղոն ի ձեռն պատգամաւորաց՝ երկուս լեգէոնս ի ձեռն տայր Վերուղանեայ Սեւերոսի եւ Վեկտիոսի Բոլանեայ հասուցանել ի թիկունս օգնականութեան Տիգրանայ արքայի, պատուէր տուեալ զամենայն կարգաւ եւ յօրինուածով քան եթէ ճեպով ինչ գործել, եւ առ կայսր գրէր յղել զօրավար զոք առանձինն ի պաշտպանութիւն Հայոց աշխարհին: Քանզի ինքն յԱսորւոց աշխարհին զգոյշ կայր արշաւանին Վաղարշու, կարգէր զետեղէր զլեգէոնսն որ առ ձեռն կային՝ զափամբք Եփրատ գետոյ, եւ զբազմութիւն խառնաղանճ զօրու նահանգին փութէր կազմել, գրաւէր ունէր զանցս մուտին Պարթեւաց եւ խնդրէր զջուրս կողմանցն:

Հեկանք ոսկիք եւ արծաթիք Ներոնի՝ յորոց ի միում կողմանն է գլուխ Ներոնի մերկ, եւ ի միւսումն՝ երբեմն պսակ ի կաղնւոյ, երբեմն Դեմետրէ (դիք արմտեաց) կայ կանգուն՝ հասկս յաջում ձեռին եւ ջահ ի ձախումն․ եւ դարձեալ՝ Զինւոր մի կանգուն՝ յաջու ձեռին վաղակաւոր, եւ ի ձախումն նիզակ, եւ աջու ոտամբն կոխէ զկառափն մարդոյ կամ զաղաւաղու մի: Ամենեքին սոքա են յամէ 60, այլ նոյն պատկերք կրկնին եւ ի դրամս յաջորդ ամացն (61, 62, 63):

Ընդոստ ահապարէր Մանէճ յառաջ քան զհամբաւ իւրոյն հասանել, բայց հասեալ ի Տիգրանակերտ եգիտ լցեալ զօրականօք եւ պնդեալ համբարօք զքաղաքն որ ի բնէ ամուր էր պարսպօքն եւ փոս առաջի. յետ ի հեռաստանէ անօր նետիւք ի վերայ քաղաքացւոցն սպառնալոյ՝ մատուցանէին սանդուղս եւ մեքենայս Ասորպատականք, այլ մերժեցին զնոսա յետս ամրականքն մեծաւ կոտորածիւ։

Յայնժամ առաքէր Կորբուլոն առ Վաղարշ հրեշտակութեամբ զՎասպերիոս հարիւրապետ՝ որ առ Մծբնացւոց քաղաքաւ տայր զպատգամն առաջի Թագաւորին Արեաց մեծաւ սաստկութեամբ. Բռնաբարեցաւ, ասէր, երկիր նահանգին Հռոմայեցւոց, եւ Թագաւորդ դաշնաւոր եւ նիզակակից Հռոմայեցւոց յարգել արկեալ պաշարես զվաշտս Հռոմայեցւոց. կամ ի բաց կալ պարտ է ի պաշարմանէ եւ կամ բանակն Հռոմայեցւոց փոխեսցի յերկիր սահմանաց քոց։ Վաղ մեղմացեալ կակղացեալ էր Թագաւորն վասն իրացն ձախողանաց. չգոյր խար երիւարոց, կերեալ սպառեալ էր մարախն զամենայն դեղ դալար, եւ պատրաստեալ լեգէոնք յԱսորիս. Թող առաքեմ, ասէր, հրեշտակս առ Թագաւորն Հռոմոց խնդրել զՀայոց աշխարհ եւ հաստատել զխաղաղութիւնն. եւ առ Մանէճ յղէր ի բաց կալ ի Տիգրանակերտէ, եւ ինքն դառնայր այտրէն յետս. բայց եւ Կորբուլոն հարկ համարէր ի բաց հանել զզօրսն իւր ի Տիգրանակերտէ (61)։

Այլ պատգամաւորք Թագաւորին դարձան ունայն ի Հռոմէ, եւ յայտնի իսկ այնուհետեւ ձեռն ի գործ արկանէին Պարթեւք ի մարտ պատերազմի։ Այլ որպէս յառաջագոյնն խնդրեալ էր Կորբուլոն, առաքեցաւ ի կայսերէ եւ Կեսեննիոս Պետոս ի զօրավարութիւն պատերազմին 3 լեգէոնօք, բերեալ պատուէր եւ վասն Պոնտացւոց, Գաղատացւոց եւ Գամրաց օգնական զօրացն. ընդ ակամբ իմն հայէր ընդ նա Կորբուլոն, բայց եւ Պետոս անգամնեալ արհամարհէր զգործս նորա, անուամբ եւեթ ասէր զքաղաքս վկանդեաց. Ես, ասէ, զհարկս եւ զօրէնս Հռոմայեցւոցն, եւ փոխանակ Թագաւորութեանն ստուերի՝ զհռոմէական իրաւունս ի վերայ պարտելոցն արկից։ Այսպէս փքացեալ եւ ուռուցեալ՝ կամուրջ արկեալ անցուցանէր զզօրսն ընդ Եփրատ, եւ մինչեւ անցեալ ձմերայնոյն եւ պատրաստեալ պաշարս՝ անցուցանէր փութանակի ընդ Տաւրոս առնուլ զՏիգրանակերտ։ Առնուլ ամուրս ինչ եւ աւար դոյզն, այլ քանզի ընդ երկայն ճանապարհս Թափառէր եւ պաշարն ապականէր եւ ձմեռնն տակաւին ի վերայ կայր՝ ի բաց դարձոյց այտրէն զզօրսն յետս, եւ գրէր Թուղթ ի Հռոմ բանս մեծամեծս Թափուրս յաղթեանց, որպէս թէ վճարեցաւ պատերազմն։

Նմին հակառակ Կորբուղոն առէալ կայր պահէր զեզերսն Եփրատու, եկեալ հասեալ էին գունդք գունդք Պարթեւաց ի դաշտսն մօտաւորս խափանել զկազմած կամրջացն, այլ նա նաւս մեծամեծս գերանօք ընդ միմեանս կապեալ՝ աշտարակս ի վերայ կանգնէր, խաղացուցանէր ընդ գետն եւ բաղխտորօք մերժէր զնոսա ի բաց առաւել քան զնետընկէց մի, եւ յառաջ վարեալ զգործ կամրջացն յայնկոյս առ ափամբք զըլուրսն գրաւէր, մինչեւ թողին լքին Պարթեւք զամենայն պատրաստութիւն յԱսորիսն դիմելոյ եւ դարձան ի կողմանսն Հայոց մեծաւ ակնկալութեամբ յաղթութեան ընդդէմ Պետայ։

Քանզի աստ ուրեմն Պետոս անտեղեակ պարթեւական արշաւանին որ ի վերայ կայր, զմին ի լեգէոնացն թողեալ էր հեռագոյն ի Պոնտոս, զմնացեալսն անօսրացուցեալ՝ բազմաց հրաման տալով մեկնելոյ։ Խրատ տային նմա զօրագլուխք իւր առ ժամն դեգերել յամել մինչեւ զզօրսն ստուարացուցէ։ Այլ նա զի մի զայլոցն ինչ խորհրդոց զհետ երթեալ թուեցի՝ ի բաց հանէր զլեգէոնսն ի ձմերոցացն եւ խաղայր յառաջ։ Զառաջինն իբրեւ եւս թէ անկաւ հարիւրապետ մի սակաւաւորօք հանդերձ զորս առաքեալ էր առաջի իւր լրտեսել, զարհուրեցաւ դարձաւ յետս. այլ իբրեւ եւս թէ ոչ պնդեցաւ Վաղարշ այլ եւս զհետ, քաջալերեալ այնուհետեւ 3000 ընտիր ընտիր հետեւակաց ի գլուխ Տաւրոսեան լերինն որ անդ մօտ էր՝ կարգէր արգելուլ զանցս թագաւորին եւ զբուն քաջս առնեւձիոյ ի պատեհ տեղւոջ ի դաշտին զետեղէր, թողեալ եւ վաշտ մի ի պահպանութիւն կնոջն իւրոյ եւ որդւոյն զորս նստոյց յամրին Արշամաշատու. եւ այսպէս ցանեաց ցրուեաց զզօրութիւն գնդին իւրոյ։

Իսկ Վաղարշ թէպէտ եւ լուաւ թէ աստի հեծելազօրօք եւ անտի հետեւակօք եկեալ կալեալ է Պետոս զճանապարհսն, ոչ ինչ շրջեցաւ ի խորհրդոցն, այլ բռնութեամբ եւ սպառնալեօք զնոսա ահաբեկ առնէր, եւ զսոսա սուր ի վերայ եդեալ կոտորէր։ Այրեւայրքն ի հետեւակաց անտի ընդ երկայն շաւիղս եւ ընդ անձանապարհ տեղիս խոյս վիրաւոր ի բանակն դառնային մեծացուցեալ առ ահին վտանգի զզօրութիւն թագաւորին Արեաց, զխստութիւնն եւ զկազմութիւն եւ զբազմութիւն ազգաց նորա։

Վաղ յառաջ քան զձախողանսն ակամայ ստիպեալ էր Պետոս ի զօրագլխացն առաքել զգոյժ առ Կորբուղոն թէ տկարագոյն է առաջի թագաւորին. բայց եւ Կորբուղոն ոչ ինչ աճապարեաց, այսպէս զմտաւ ածեալ թէ յորժամ վտանգքն աճիցեն՝ գովութիւն օգնականութեանն յաճախիցէ. սակայն հրաման տայր 3000 լեգէոնականաց եւ 800 հեծելոց եւ դոյնչափ եւս օգնական զօրաց ուղւոյ պատրաստել։ Այլ իբրեւ հասանէր միւսանգամ գոյժ ի Պետեայ՝ որ այնուհետեւ զարհուրեալ վհատեալ առաքէր պաղա-

տանս առ Կորբուղոն գալ փութանակի ի պաշտպանութիւն դրօշուց եւ արծուէնշան նշանացն[1], յայնժամ թողեալ Կորբուղոնի զմասն մի զօրացն ի պահ կամրջացն Եփրատու՝ Տիացելովքն եւ երամակաւ ուղտուց ռոճկաբերաց անձապարէր ընդ Կոմագենէ եւ ընդ Գամիրս՝ յերկիր սահմանացն Հայոց։ Ընդ առաջ գային նորա նախ Պակտորս հարիւրապետ, ապա եւ այլ եւս զօրականն պատճառելով պատճառս փախստեանն, այլ նա առ ի բուրաքանջէր դրօշս դառնալ հրամայէր եւ ի Պետեայ գտանել թողութիւն, զի ես, ասէ, յորժամ թշնամւոյն յաղթէք՝ յայնժամ միայն տամ ներումն։ Իսկ ցիւր զօրսն ասէր քաջալերելով՝ ոչ եթէ ի պաշտպանութիւն գիւղից եւ քաղաքաց Հայոց երթամք, ասէ, այլ ի պաշտպանութիւն գնամք Հռոմայեցւոց բանակին եւ երկուցն լեգէոնաց, եւ ցուցանէր նոցա թէ միում միում ի զօրականէ պտակ մասն ազատութեան արանց քաղաքացեաց պատրաստեալ կայ ընդունել ի ձեռանէ զօրավարին, եւ այնպէս առ հասարակ ուրախութեամբ զտիւ եւ զգիշեր վարէին յառաջ հասանել։

Այլ վաղ ի ներք անկեալ էր Պետոս. զի Վաղարշ մտացեալ մօտագոյն մերձ զամուրն Արշամաշատու հարկանէր, եւ մերձ յարգել արկեալ տագնապեցուցանէր զլեգէոնսն, որ եւ բնաւ պատնէշսն արտաքս չիշխէին ելանել։ Ապա ուրեմն յուսահատ լեալ Պետոյ նախ առաքէր թուղթ առ թագաւորն Արեաց աղանջելով. եւ իբրեւ ոչ որպէս կամէրն ընկալաւ պատասխանի՝ յղեալ հրեշտակս ինքնին խնդրէր խօսել ընդ թագաւորին։ Առաքեաց Վաղարշ զՎասակ զզօրավար հեծելազօրուն հանդերձ Մոնոբազաւ ատրպատականաւ. յետ երկուց աւուրց մաքառման, ապա միաբանեցին երկոքին կողմանքն, Արեաց՝ թողուլ ազատ ի պաշարմանէ զլեգէոնսն Հռոմայեցւոց եւ ամենայն իսկ զօրուն Հռոմայեցւոց ի բաց ելանել ի սահմանացն Հայոց, եւ զամենայն բերդս եւ զամուրս աշխարհին եւ զռոճիկ տալ ի ձեռս Արեաց, եւ յետ այնորիկ ունել Վաղարշու իշխանութիւն առաքելոյ հրեշտակս առ կայսր Ներոն վասն իրաց Հայոց աշխարհին։ Ընդէն հրաման տայր թագաւորն առաջի բանակին Արեաց արկանել կամուրջ ի վերայ Արածանւոյ[2] իբրեւ նշանակ յաղթութեանն Արեաց, յայն սակս եւ Հռոմայեցւոց չտուաւ թոյլ ընդ այն անցանել, այլ՝ ընդ այլ գնային առքա կորակոր յետ անցանելոյ ընդ լծով[3]։ Կանխէին կային Հայք ի վերայ ճանապարհացն, զգերեալսն յառաջագոյն եւ զգրաստսն զոր ճանաչէին ի բաց հանէին ի նոցանէ. մինչեւ եւ զհանդերձսն եւս եւ զզէն եւ զզարդ յափշտակէին

1 Արծուենշանն՝ դրօշ էր հռոմէին լեգէոնին յոսկւոյ կամ յարծաթոյ, կացուցեալ ի ծայր ձողոյ եւ տարածեալ ունէր կայծականս թեւսն։

2 Arsanias, որ է ինքն հարաւայինն բազուկն յերկուց բազկաց անուն Եփրատայ։

3 Տես եւ Սուետ. ի Ներ. Լթ. Յ. Եւտրոպ. եւ Օրոսիոս։

եւ Թողոյր խակ զօրականն առ ահին զի մի պատերազմ ինչ ի վերայ գրգռեսցի, ըստ զօրավարին խակ խրատու։ Խողէն լքին զվիրաւորսն իւրեանց. ի միում աւուր երթայքն անձապարեալ իբրեւ 40,000 քայլ ճանապարհի։ Իսկ Վաղարշ հրաման տուեալ ածել կալանել զզէն եւ զզարդ եւ զղխակունս Հռոմայեցւոցն՝ զդահանս զդահանս առ ի ցոյցս պարծանաց, եւ ինքն հեծեալ ի փիղն արքունական եւ ազգականք Թագաւորքն յերկուստ՝ անցին ի լեառն ընդ գետն Արածանի եւ ոչ ընդ կամուրջսն, քանզի հնչէր շշնչիւն ուստ՝ թէ նենգեալ շինողացն՝ խարխուլ զկամուրջսն կազմեցին։

Ընդ առաջ պատահէր Կորբուղոն փախստէիցն առ ափամբք Եփրատայ. տրտմեալ տեսեալ կայքն զօրագլուխքն, հազիւ կարէին տալ ողջոյն միմեանց վասն արտասուացն. համառօտ ինչ միայն զօրավարքն երկոքին ընդ միմեանս խօսեցան. ի բաց մերժէր Պետոս ի ձմերոց՝ ի Գամիրս յորժամ չառ յանձն Կորբուղոն ըստ խրատու նորա դառնալ միաբան ի պատերազմ։ Յետ պատգամաւորութեան ի մէջ լինելոյ՝ Վաղարշու ընդ Կորբուղոնի, հաստատեցաւ՝ նմա զամենայն զօր պահապան ի բաց հանել յաշխարհէն Հայոց եւ նմա քակել զամուրս զոր յայսկոյս Եփրատայ գործեաց, եւ այնպէս Թողան Հայք ինքնօրէն ազէկամի (62)[1]։

28

Մինչ դեռ ի Հռոմ ըստ առաջին Թղթոցն Պետոսայ՝ նշանք եւ տօնք յաղթութեան ի վերայ Պարթեւաց կատարէին եւ կամար ի վերայ կապիտողեան բլրոյն կանգնէր ըստ ծերակուտին վճռոյ, անդէն ի սկզբան գարնայնոյն (63) հասանէին հրեշտակք Պարթեւացն հրովարտակաւ Վաղարշայ խնդրել՝ զի տացի Թագաւորել Տրդատայ ի վերայ Հայոց։ Հարցաւ հարիւրապետն Հռոմայեցի որ ընդ հրեշտակացն եկեալ էր թէ ուստի կամ որպէս եւ կամ զինչ անցք ընդ Հայաստան անցին. նա կայր պատմէր զամենայն եւ թէ որպէս ի բաց ելին անտի ամենեքին Հռոմայեցիք։ Ի վերայ հասին այնուհետեւ թէ զոր վաղն առեալ են՝ զայն խնդրեն Պարթեւք. եհարց կայսր զմեծամեծսն, սահմանեցաւ պատերազմ մանաւանդ եւ ոչ խաղաղութիւն ամօթով, եւ զօրավարութեան գործ յանձն լինէր Կորբուղոնեայ փոխանակ Պետոսայ՝ այնպիսի ինքն իշխանութեամբ որով առաքեցաւ երբեմն Պոմպէոս ի վերայ ծովական հինին. իսկ զՊետոս յորժամ դարձաւն ի Հռոմ՝ այսչափ ինչ բաւական համարեցաւ կշտամբել կայսր, "Ներեմ, ասէ, քեզ վաղվաղակի, մի գուցէ որ այնպէս փաղփաղդ առ երկնչել եւ՝ յերկարագոյն հոգովք ի խօթութիւն ինչ անկանիցիս"։

Սակայն ամենայն այն առ ի ցոյցս զօրութեան էր. քանզի չկամէին Հռոմայեցիք աւելի ինչ քան զայս՝ զի ի Հռոմայեցւոց

1 Տակիտ. ԺԵ. Գլ. Ա — ԺԸ.

խնդրեցին Պարթեւք զթագաւորութեանն հաստատութիւն։ Բայց զայն իսկ չառնուին Հռոմայեցիք յանձն թէ յայնպիսում տկարութեան եւ իբրեւ յայլոց պարտեալ՝ ի նոյն բռնադատեսցին։ Այն ատեն եւ Կորբուղոն՝ թէպէտ եւ ժողովեալ եւս էր իսկ եւ իսկ լեգէոնս նորա եւ խաղացեալ յերկիրն Հայոց, եւ զոմանս ի նախարարաց երկրին որ նախն ի բաց կացեալ էին ի Հռոմայեցւոց փախստեայ յիւրաքանչիւր վայրաց հանեալ եւ քակեալ զամուրս նոցա՝ մինչեւ լի առնել ահիւ զմնացեալս հարթակողմանցն եւ զլեռնակողմանցն, դաշտն եւ զանտառս, սակայն եւ այնպէս վազվաղակի ընդ հրեշտակացն որ դառնային յայնժամ ի Հռոմէ, յղէր հարիւրապետս յուշ առնել Արեւաց արքայի թէ չեւ եւս է մնացեալ պատերազմն, չէ պարտ չէ պատշաճ առկաւին ինչ ազնուութեամբ ամբարտաւանել. Լաւ այսպէս է, ասէ, Տրդատայ առնուլ պարգեւ զթագաւորութիւնն եւ Վաղարշու նիզակակցից զՀռոմայեցիս ունել՝ զմտաւ ածեալ զերկպառակութիւն եւ զատամբակութիւն ազգացն որոց իշխէ, ուր թագաւորին Հռոմայ ամենայն ուրեք խաղաղութիւն է եւ առ միայն պատերազմ։

Բանիցն եւ Վաղարշ չէր ինչ յօժար ի կալ ընդ Հռոմայեցւոց, յանձն առ. եւ ժամադիր լեալ գայր Տրդատէս ի տեղին՝ ուր ընդ Պետոսայ պաշարեալ էին յառաջագոյն լեգէոնք Հռոմայեցւոցն։ Վաղագոյն յառաջեալ առաքէր Կորբուղոն ի բանակ անդր Տրդատայ զՏիբերիոս Աղեքսանդրոս (զեղբօրորդի Փիլոնի եբրայեցւոյ զդարձեալն ի հեթանոսութիւն) զպաշտօնեայ պատերազմի[1] եւ զՎինիկոս Աննիոս զիւր փեսայ ոչ միայն ի պատիւ մեծարանաց Տրդատայ, այլ զի եւ կասկած դաւաճանութեան ի միջոյ բառնայցի յորժամ զայնպիսի գրաւականս առ իւր ունիցի։ Ապա յերկոցունց կողմանց քսան քսան հեծելովք առ միմեանս մատչէին. իսկ եւ իսկ իբրեւ ետես Տրդատէս զԿորբուղոն՝ վազեաց նախ իջեալ յերիվարէն եւ ոչ Կորբուղոն դանդաղեցաւ իջանել. տուեալ այնուհետեւ զաջոյ ձեռն ի ձեռն իրերաց՝ յարգեալ գովէր զօրավարն հռոմայեցի զարքայորդին զի թողեալ զպատերազմացն վտանգս՝ իմաստութեամբ զզգուշաւորացն եւ զօգտակարացն եհար բուռն։ Իսկ Տրդատ նախ զազնուականութենէ իւրոյ արքունական առհմին յեղյեղեալ բազում ինչ՝ ապա յաւելոյր խոնարհութեամբ թէ երթամ ի Հռոմ առնել պատիւ մեծարանաց եւ յաճախել փառս կայսեր, այլ ոչ զի Արշակունիս ի պաղատանս ինչ երթայցեմ՝ որպէս թէ ձախողեալ վատթարեալ իցեն Պարթեւք։

Ապա յետ այնորիկ հաւանեալ յանձն առնոյր Տրդատէս հանել դնել զպատիւ թագաւորութեանն առաջի պատկերին

1 Quartier-maître.

կայսեր՝ զի սպա ի կայսերն ձեռանէ առցէ ի գլուխ իւր. եւ վախճան խօսիցն լինէր՝ համբոյր միմեանց տալով զօրավարին եւ արքայորդւոյն։

Որպէս յետ աւուրց ինչ ի վերայ անցանելոյ՝ անտի կարգեցան կացին գունդք գունդք հեծելոցն մեծաւ շքեղ փառաւորութեամբ ըստ պարթեւական սովորութեանն, եւ ատի խումբք լեգէոնացն մեծապայծառ արծուէնշան նշանօքն եւ դրօշաւքն եւ պատկերօք կայսերացն յետ մահուն աստուածացելոց. ի միջավայրի բեմին արկաւ աթոռն կայսերական [1] յորոյ վերայ հանգուցեալ կայր պատկեր Ներոնի։ Որ սա մատուցեալ Տրդատ՝ յետ ըստ սովորութեան զզոհն ինքնին կատարելոյ՝ քանզի քուրմ իսկ էր, հանէր զԹագն ի գլխոյն եւ արկանէր առաջի պատկերին։ Յետ ամենայնի տայր Կորբուղոն ընթրիս Թագաւորին. անդ հարցանէր տեղեկանայր Թագաւորն զպատճառս զինուորական ինչ սովորութեանցն զոր նոր տեսանէր, թէ ընդէր զսկիզբն պահու պահանորդացն որընգաւ ազդ առնիցէ հարիւրապետն, կամ զկատարած ընթրեացն եղջերափողով, եւ էր վառն ի վերայ բագնին կանգնելոյ առաջի տեղւոյ հաւադիտութեանն ի բանակի անդ՝ լուցանիցի խարոյկ յառաջնում պահու գիշերոյն [2], եւ զամենայն լուեալ յարգէր գովէր Թագաւորն։ Ի վաղիւ անդր խնդրեալ հրաժեշտ երթալ տեսանել զմայրն եւ զեղբարսն, թողոյր զդուստրն պատանդ եւ թուղթ մի առ կայսր, եւ ինքն երթեալ գտանէր զեղբայր իւր զՓակուր ի Մարս եւ զՎաղարշ յԱտրպատական։ Իսկ սա տայր նմա պատուէր՝ մի յանարգութիւն առաջի Հռոմայեցւոցն զանձն իջուցանել, այլ հաւասար հիւպատիցն գտանել պատիւ (64)[3]։

Նմին իրի անկանէր Տրդատ ի ճանապարհ ընդ ցամաք մեծաւ փառաւորութեամբ բազմամբոխ մեծօք եւ սպասաւորաց դասակօք եւ անհնարին կազմութեամբ. եւ երթային ընդ նմա 3000 հեծելոց ի Հայոց եւ ի Պարթեւաց եւ բազումք ի Հռոմայեցւոց անտի, եւ յերկարեալ ձգէր ճանապարհն զամիսս Թ. ընդունէին զնա քաղաքքն ընդ որ անցանէր տօնական զարդու եւ անհնարին ծախուք յարքունուստ ըստ կայսերական հրամանին։ Ի հասանել նորա յԻտալիա՝ առաքեցան նմա ընդ առաջ դեսպակք, քանզի ցայն վայր գայր հեծեալ յերիվար՝ սաղաւարտ ոսկի ի գլուխ։ Երթայր դէպ ուղիղ առ Ներոն ի Նէապոլիս եւ յետ զմիցութեանցն խաղս ցուցանելոյ՝ առ ած զնա ինքնին կայսր ի Հռոմ։ Ընթացաւ ընդ առաջ քաղաքն ամենայն ընդունել զնա եւ տեսանել զԹագաւորն ինքնին ի գլխովին[4], զի էր իսկ բարենշան եւ գեղեցիկ հասակաւ եւ անձամբ։ Հրովարտակաւ ծանուցեալ

1 Sella curulis.

2 Այս ինքն՝ զի այնպէս զգիշերն ողջոյն բաժանեալ հուրն՝ առ նմին կայցեն ի պահու պահանորդքն։

3 Տակիտ. ԺԵ. Գլ. ԻԴ — ԼԲ.

4 Տակիտ. ԺԶ. Գլ. ԻԳ. ԻԴ.

Ներոնի զօրն՝ յորում առնլոց էր թագ Տրդատէս՝ գիշերա-
խառն պատրաստեցաւ զարդարեցաւ հրապարակն[1] սրահակօք
ամենհուան, եւ ամբոխ ժողովրդեանն ի հանդերձս սպիտակս կար-
գեալ կայր ի մէջավայրի եւ զայլ կողմանսն բակ առեալ ունէր
զօրականն զինուքն փայլելովք, եւ տանիք ապարանիցն լի եղեն
մարդկամբ։ Ընդ այգն հասանէր Ներոն ի հանդերձս տօնական
ծերակուտին եւ անձնապահօքն հանդերձ եւ ելեալ ի բեմն
նստէր յաթոռն կայսերական։ Ընդոստ եւ Տրդատ անցեալ ընդ
մէջ զօրականին սպառազինօքն իւրովք՝ առաջի կայսեր յողջոյն,
ապա ի վեր ամբառնայր զնա կայսր աջու ձեռամբն եւ համբու-
րեալ զնա հրամանն տայր նմա նստել ի վերայ աթոռոյն ի խո-
նարհ առաջի բեմին։ Ընդ առեալ դնէր կայսր զթագ արքայու-
թեան Հայոց ի գլուխն Տրդատայ, եւ այր մի յանձնապահաց
անտի թարգմանեալ կրկնէր զբանս Հայոց թագաւորին ի լսելիս
ժողովրդեանն, եւ ընդ նմին բարձրանայր գոչիւն աղաղակի ուրա-
խութեան ամբոխին։ Յետ այնորիկ ի թէատրոնին Պոմպէի, զոր
ետ Ներոն զարդարել ոսկիապատ ի ներքուստ եւ հովանոցօք ծի-
րանուովք՝ կատարէին խաղս հրամանաւ ծերակուտին ի պատիւ
Հայոց թագաւորին՝ զոր ընդ աջմէ իւր առ նստոյց կայսր, եւ
ապա եղան ընթրիք մեծամեծք։ Վասն այսր ամենայնի ողջունե-
ցաւ Ներոն՝ Զօրավար եւ ածաւ պսակ դափնեայ ի Կապիտօ-
ղիոնն։

Յարուցեալ դառնայր այնուհետեւ արքայ Տրդատ մեծա-
պարգեւ ի կայսերէ՝ առեալ ընդ իւր բազմութիւն արուեստա-
ւորաց ի շինուած Արտաշատ քաղաքի (66)[2]։ Ի միւսում ամին
սպանաւ զօրավարն քաջ Կորբուղոն ի Կենքրէս հրամանաւ Նե-
րոնի (67)։

Կայր մնայր Տրդատէս հաւատարմութեամբ առ Հռոմայե-
ցիսն, եւ ի խռովութիւնս անդ որ յետ մահուն Ներոնի եղեն՝ յա-
րեցաւ ի Վեսպիանոս՝ որ անձապարեաց յղել առ նա պատգամ
կալ հաւատարիմ ի ժամանակի զի ընտրեցաւ նա յարեւելս կայսր
(69)[3]։ Յետ ամաց ինչ դէպ լինէր Ալանաց անցանել ընդ պա-
հակն իւրեանց կամ ընդ Դրունսն երկաթիս՝ գնել աւշաւան ի
Մարս։ Եղբայր Տրդատայ՝ արքայ Մարաց հազիւ կարաց թափել
ի նոցանէ զիւր կանայսն 100 տաղանդօք։ Ապա անցանէր հէնն եւ
ի Հայս. ել ընդ առաջ նոցա արքայ Տրդատէս ի ճակատ, բայց
փոքր մեւս եւս եւ անկանէր նա ի բուռն. քանզի մի ոմն յԱլա-

1 Forum.

2 Սուետ. ի Ներոն. ԺԳ։ Յովսեպ. Պատմ. պատեր. ԺԸ. Գլ. Ե. 4։ Պղին. Լ. 3. Գ. 3։ Դիոն ԿԳ. 1—7. ԿԱ. 3. ԿԲ. 19. — Կայ յամէ տառի յայսմանէ (66) դաշնական Ներոնի պղնձի՝ յորայ ի միում կողմանն՝ է գլուխ Ներոնի պսակաւոր ի դափնեայ եւ վահան Եգիդ զլանձօք, եւ ի միւսումն կողմանն՝ տաճար Յանեայ դրամբ փակելովք եւ գիր շուրջանակի Paci p. r. terra mariq. parta Janum clusit; եւ կամ հաւմ ի Կերպարանս կնոջ նստեալ, ձեռամբ յաղթուած եւ վահան ի ձախում։

3 Տակ. Պատմ. Բ։

նաց ի հեռաստանէ ձգեաց պարան ներդեայ եւ քարշէր յինքն մինչեւ անձապարեալ կտրէր Տրդատ զներդեայն եւ այնպէս փախչէր անձնապուր (75)[1]. (որպէս թէ ինչ եւ ընդ անուանակից առաջին քրիստոնեայ թագաւոր Հայոց զխաղեցաւ. Խորեն. Գիրք Բ. Գլ. ԶԵ)։ Յայնժամ հարկ համարէր հայրն նորա Վաղարշ արքայ Արեաց խնդրել թիկունս օգնականութեան ի Հռոմայեցւոց եւ զօրք մի յորդւոց Վեսպիանոսի առաքել ի զօրավարութիւն պատերազմին ընդ Ալանաց։ Ձախող ջանայր ի Հռոմ Դոմետիանոս զի ինքն առաքեսցի ի նոյն գործ եւ հնարէր խել պարգեւօք հաւանեցուցանել զթագաւորսն արեւելից (զՀայոցն եւ զՄարաց եւ զՊարթեւաց) զի զնա խնդրեսցեն յանուանէ։ Սակայն չեղեն ինչ պէտք իրացն. Ալանք յետ աւարառութեան դարձան ինքնակամ յետս[2]։ Որչափ ինչ յետ այնորիկ թագաւորեաց Տրդատէս՝ այն չէ յայտ։

Գ.

Փղաւեանք — Տրայիանոս, Ադրիանոս, Անտոնինոսք, Սեպտիմիոս Սեւերոս, Բ. Գ. Դ. Ե. հալածանք եկեղեցւոյ (70 — 211)։

29

Մինչ դեռ յարեւմուտս Վինդէքս, Գաղբա (Յունի. 68 — Յունուար. 69), Օթոն (Յունուար. — Ապր. 69) եւ Վիտելիոս (Ապր. — Դեկտ. 69) մղէին զմրցանս յաթոռոյ, անդստին յարեւելս Վեսպիանոս ընտրեցաւ կայսր։ Տիտոս Փղաւիոսն Վեսպիանոս (կամ Վեսպասիանոս ծն. մօտ ի Ռէատէ) ուստի առ սկիզբն նոր տոհմ կայսերական՝ էր յառաջագոյն առաքինացեալ զօրավարութեամբ ի Բրիտանացւոց պատերազմին եւ ի նահանգին Ափրիկեայ կացեալ կուսակալ մեծաւ աջողակութեամբ, եւ այժմ ուրեմն մղէր ճակատ ընդ Հրէից մեծաւ իմաստութեամբ։ Իբրեւ լուաւ Վեսպիանոս թէ Գաղբա թագաւորեաց՝ առաքեաց զիւր որդի զՏիտոս ի Հռոմ առնել մեծարանս նորոյ կայսերն։ Իբրեւ դարձաւ Տիտոս միւսանգամ ի Պաղեստին լուեալ զլուր մահուն Գաղբայ, այնուհետեւ Գ. Լիկինիոս Կրասսոս Մուկիանոս եւ Տիբերիոս Աղեքսանդրոս կուսակալ Եգիպտացւոց աշխարհին՝ յորդորեցին զՎեսպիանոս լինել կայսր. իբրեւ ակամայ իմն ոչ առ յանձն, նախ յԱղեքսանդրիա առաջնորդութեամբ Տիբերեայ Աղեքսանդրի երդմնի եղեւ նմա զօրն (1 Յուլ. 69) եւ ապա (3 Յուլ.) ի Կեսարիա զունդն Հրէաստանեայց։ Խոստեալ այնուհետեւ Վեսպիանեայ զգործ հրէական պատերազմին ի ձեռն Տիտոսի եւ առաքեալ յառաջոյ քան զինքն զՄուկիանոս մասամբ

1 Յովսեպ. Վասն Հրէից. պատ. Գիրք Է. Գլ. ԻԷ. 2 Սուետ. ի Դոմետ. Բ։

միով զօրացն յԻտալիա՝ խնդրեն շրջել ընդ Ալպիս ժողովել ար-ծաթ ի գործ պատերազմին: Մինչ չեւ Մուկիանոս հասեալ՝ եկին ի կողմն Վեսպիանեայ Անտոնիոս Պրիմոս հրամանատար Պաննոնա-ցւոց եւ Միւսիացւոցն լեգէոնաց եւ տորմիղ նաւացն ի Ռա-ւեննա:

Առաքէր Վիտելլիոս ի Հռոմէ զԱլիէնոս Կեկինա ի վերայ Պրիմոսի. Թէպէտ եւ աճապարեաց կալաւ Կեկինա զԿրեմոնա բայց անվստահ ի զօրսն իւր՝ յանձն առ յարել ի Պրիմոս եւ զզօրսն եւս ի նոյն հաւանեցոյց հրապարակախօսութեամբ: Սակայն իսկ եւ իսկ շրջեցան միւսք նոցա, ընտրեցին միւսանգամ զՎիտելլիոս մեծաւ աղմկաւ, զԿեկինա կալան ձերբակալ եւ զՊրիմոս եւս յոր-դորեցին յարել ի Վիտելլիոս: Յետ մանր մանր ինչ ճակատուց՝ ապա առ Բեդրիակոնիւ զրգռէր ճակատ մեծ յորում զօրքն Վի-տելեայ առանց զօրավարի այնպէս աներկեւեղ տեւոյն պատերազմ՝ զի գիշերն միայն կարաց հատանել զկռիւն ընդ մէջ, եւ ի վաղիւ-անդր (30 Հոկտ.) յետ անհնարին տառապեալ կռուոյ՝ ապա սուտ համբաւ թէ Մուկիանոս ի վերայ հասեալ կայ՝ տագնապեցան ա-ռաքել զկապեալն Կեկինա առ Պրիմոս ի դաշինս խաղաղութեան: Թէպէտ եւ այն դաշինք կատարեցան՝ սակայն իբրեւ բացան զդրունս քաղաքին՝ որ լի էր յայնժամ վաճառականօք, եղեւ անհնարին աւար զօրացն Պրիմեայ, նա աւանիկ եւ զօրականին իսկ Վիտելեայ, եւ սպանան ի պատերազմին եւ ի քաղաքին իբրեւ 15,000 այր:

Ի Հռոմ՝ բդեշխքն երկոքին Ատտիկոս եւ Կեկիղիոս հանդերձ Սաբինեաւ Վեսպիանեայ եղբարբ չոգան ի պաղատանս հաւանեցու-ցանել զՎիտելլիոս զյուսաբեկն եւ զարհամարհեալ յամենեցունց, թողուլ ի բաց զթագաւորութիւնն, բայց իբրեւ մերժեցան ի գերմանացի անձնապահաց անտի՝ առեալ զԴոմետիանոս զմիւս որդի Վեսպիանեայ եկին ի Կապիտոլիոնն: Պաշարեալ զնոսա կու-սակցացն Վիտելեայ նախ զշէնսն շուրջ զպարսպաւանդակաւն Կա-պիտոլիոնին այրեցին, եւ ապա ելեալ ի բուն կատարն յետ կոտո-րելոյ զբազումս ի մարդկանէ եւ զնուէրսն յափշտակելոյ՝ հրձիգ արարին զմեհեանն Արամազդայ եւ բդեշխքն երկոքին առաքեցան ձերբակալ առ Վիտելլիոս:

Անդուստ հասանէր առ պարսպօքն Հռոմայ զօրն Վեսպիա-նեայ զօրավարութեամբ Պետիլիոսի Կերէալեայ աներոյն Վես-պիանեայ, եւ Պրիմեայ: Իբրեւ Կերէալիս յանձնուկ փորձս քա-ղաքին ի ներս մեծ անկաւ՝ յուսացաւ Վիտելլիոս թէ մարթի այ-նուհետեւ դաշանց ինչ խաղաղութեան ի միջի լինել, նմին իւ-րոց զօրացն հրաման տայր յետս կալ: Այլ իբրեւ ետես Վի-տելլիոս թէ խաբեցաւ ի միտս իւր, ցնցոտեօք՝ միայն հացարար մի եւ խոհակեր ընդ իւր առեալ եւ փախստեայ՝ անկանել ապաս-տով ի Տերրակինա. ապա իբրեւ միւսանգամ խաբեցաւ համբաւ

խուժք խաղաղութեան դարձաւ ի պաղատն. զոր իբրեւ եգիտ զատարկ ի մարդկանէ՝ սողեցաւ եմուտ թաքչել ի խուց դռնապանին ածեալ զօտի ընդ մէջ լցեալ ոսկեդրամք դահեկանօք։ Նոա գտին զնա զինուորքն արիւնալից խածատեալ ի շանց եւ կիսով մերկանդամ, եւ կապեալ ձեռս յետս, ծաղր ի փող՝ ձգեցին ընդ քարշ յերեւելի հրապարակս քաղաքին, մինչեւ զինուոր մի գերման յազգէ հար զնա առ գթալն, եւ ապա շրջեցուցին զգլուխ նորա ընդ քաղաքն ամենայն (22 Դեկտ.)։

Յետ Վիտելեայ վախճանին հասեալ Մուկիանոս ի քաղաքն՝ առաջնորդէր ամենայնի անուամբ եւ կնքովն Վեսպիանեայ. կացուցաւ Դոմիտիանոս առաջին զօրացն իբրեւ որդի կայսերն, ընկալաւ եւ ծերակոյտն զՎեսպիանոս եւ որդւոցն նորա տայր անուն՝ Կեսարս։ Իսկ Վեսպիանոս որ յԱսորւոց անտի անցեալ էր յԱղեքսանդրիա ժողովել իւր արծաթ՝ ել ի քաղաքէ անտի բարկութեամբ վասն թշնամանացն զոր կրեաց նա յԱղեքսանդրացւոց անտի՝ որք վասն յառաջակամ ընծայութեանն իւրեանց վարձուց ակն ունէին ի կայսերէ, բայց նա ընդ այնր ծանր հարկս արկ ի վերայ նոցա եւ զմեհեանս եւ զգանձս նոցա զհասարակաց թափեաց դատարկացոյց։

Սակայն Հռոմ ընկալաւ զնա ի սկզբան աշնայնւոյն (70) մեծաւ սիրով եւ եղեւ իսկ մեծարոյ եւ ընդունելի քաղաքացեացն։ Էր նա արդարեւ պատշաճ թագաւորելոյ ի ժամանակին յայնմիկ յորում գրեթէ քայքայեալ իսկ էր տէրութիւնն։ Վասն զի ոչ միայն զապառեալ գանձ աշխարհին՝ եդ դարձեալ զառաջին չափ հարկին, եւ զնահանգսն զոր հաներալ էր Ներոնի յազատութիւն՝ միաւորեաց միւսանգամ, զՀռոդոս, զՍամոս, զԼիւկիա, զԱքայիա, զԹրակիա, զԿիլիկիա եւ զԿոմագենէ։ Նուաստութեամբ չշինէր շինուածս հասարակաց (յորոց մի է հոյակապ Կողոսէոնն մեծ՝ երեւելի քան զամենայն թատերսն Հռոմայ) եւ մատենադարան մի։ Շինեաց միւսանգամ զմեհեանն Արամազդայ եւ քանզի ի մեհենին յայնմիկ այրեալ էին երեւելի յիշատակարանք տէրութեանն՝ ետ նա ժողովել զօրինակս նոցին որ գտան, եւ եդին առ հասարակ իբրեւ 3000 տախտակք պղնձիք։ Փոյթ էր նմա զհասարակաց ուսմանէ, յոր կարգէր եւ վարձուք ուսուցիչս։ Նորոգեաց միւսանգամ զպահպանութիւն զինուորական կարգաց, եւ էր խիստ եւ անաչառ այլ ոչ բռնաւոր. զդատաստանս արքունական յանցանացն՝ զորոց վերագոյն ծանեցաւ, զայն բարձ ի միջոյ, եւ դարձոյց ի ծերակոյտն զառաջին պատիւ մեծարանացն՝ յետ հեռացուցանելոյ ի միջոյ զանարժանսն։ Բայց սակայն ըստ խրատուն Մուկիանու զփիլիսոփայսն ստոյիկեանս եւ կիւնիկեանս հան ի Հռոմայ՝ այնու զի վարդապետութիւն նոցա չէր համեմատ միապետական առաջնորդութեան։ Զ. Յուլիոս զոմն Սաբինոս՝ որ ի

Յուղէսան Կեսարեայ սիրեալ զանձնէ ասէր եւ անուանէր զանձն Կեսար՝ տապան չերդեալ մեռ պաղատակտական բանից նորա. Նոյնպէս եւ զՀերովդիադոն Գրիսկոս որ նախատեալն էր զնա՝ սպան իբրեւ ապստամբ գրգռիչ, այլ ասպա ընդ այն ասաղէր թէ չապաշխանելոյն հրաման անապան եհաս։ Նա աւանիկ եւ մեծբիմն նորա Աղեքնոս Կեկլինա ի դաւաճանութեան զաեալ ապանա։ Նա քաղաքային պատերազմօքն որ վասն կայսրութեան եղեւ՝ ապստամբեալ էին ի Հռոմայեցւոց Բատաւացիք, յորս յարեցան եւ բազում ազգք Գաղղիացւոց եւ Գերմանացւոց. Վ խոնդէոս Կերէալիս զօրավար պատերազմաւ սախպեաց ած զնոսա ի պատգամաւորութիւն դաշանց, բայց սակայն հարկ համարեցան եւ Հռոմայեցիք ընդունել զԲատաւացիս իբրեւ դաշնաւորս (69—70)։ Նմին համառօտ քաջն Յուղ. Ագրիկողա նուաճէր մեղմականութեամբ եւ արդարութեամբ զամենայն հարաւային Բրիտանիա (Անգղիա), եւ ամբացուցանէր որմով յերեսաց հիւսիսային Բրիտանացւոց (Սկովտիացւոց) եւ նաւէր շուրջ զՍկովտիաւ (78—85)։ Մեռաւ Վեսպիանոս ամաց իբրեւ 70, կացեալ կանգուն ի ձեռս սպասաւորացն ասելով՝ թէ Ինքնակալն պարտ է կանգուն մեռանել (23 Յունի.)։

2. Տիտոս Փղաւիոս Վեսպիանոս (79—81) պայազատէր զհայրն ամաց իբրեւ 40։ Իբր նա կրթեալ ընդ Բրիտանիկոսի նովին հրահանգօք, բարենշան, պատկառելի երեսօք, սուր ուշով յիշատակի, աջողակ ի զէն եւ յերիվար, քաջ վարժ ի հռոմայեցի եւ ի յոյն լեզու որովք եւ ճառս եւ երգս իսկ յօրինէր, եւ ճարտար յարուեստս երաժշտաց։ Առաջին կեանք նորա լի էին անառակութեամբ առ թշնամիսն իւր եւ շռայլութեամբ, մինչեւ երկնչել իմն թէ մեւս եւս Ներոն երեւելոց իցէ, այլ յառաջնմէ օրէ իշխանութեան իւրոյ եցոյց նա զանձն արժանի կոչելոյ "Բերկրութիւն մարդկեղէն ազգի"[1]։ Սովոր էր կորուսեալ զօրն անուանել յորում չէր ումեք արարեալ երախտիս, եւ բազում անգամ լուան զի ասէր թէ ոչ ոք պարտի գնալ տրտմեալ յերեսաց կայսեր։ Նա եւ առ թշնամիսն եւ առ դաւաճանս՝ եցոյց նա զինքն մեծանձն ըստ քրիստոնէական իմն չափոյ՝ եթէ արժան իցէ ասել. միայն զըպարտիչսն որ ժանտ իմն ի մէջ մարդկան էին՝ առ ի զչար արդար խստութեան նորա, գանալից հալածեալ ի Հռոմայ։ Ի ժամանակս ահագին սասանութեանց եւ յորդութեանց լերինն Վեսուվայ, որովք ծածկեցան Հերկուլանոն եւ Պոմպէիք եւ Ստաբիք[2] եւ փլասեցան Պուտէողք, Կումիք եւ այլ եւս աւերք (79), չոգաւ ի Կամպանիա վասն նպաստաւորութեան նեղելոցն. եւ ի լինել հրդեհ ի Հռոմ 3օրեայ, եւ զհետ նորա ապականութիւն՝ եցոյց զմարդասէր բարսն, տալով յիւրոց ընչից

1 Delicium generis humani. մանաւանդ Պոմպէիք, ուստի բազում գանձք
2 Ի 100 ամաց հետէ պեղեն քաղաքացս, հնութեանց որ ըստ օրէ ելանեն.

կաղատելոցն, եւ նոքիմբք կանգնէր յիշատակարան մնայուն ի սիրտ ժողովրդեանն առաւել քան հոյակապ շինուածովքն իւրովք։ Այրեալ էր հուրն զանգին մատենադարանն Աւգոստեայ, զԹատրոնն Պոմպէի եւ զմեհեանն կապիտողեան. Թէպէտ եւ զսոսա ոչ՝ սակայն զայլ եւս շինուածս հասարակաց յիւրոց ընչից կանգնեաց, հան ի գլուխ եւ գշինուած Կողոսէոնին եւ զբաղանիսն զոր վասն աղքատաց եւս շինել որ եւ ի նորա անուն կոչի՝ Տիտոսի բաղանիք։ Զերկոցունց սոցա նաւակատիս կատարէր յաւուրս 100 մրցութեամբ սուսերամարտկաց, կոտորածիւ 9000 գազանաց եւ նաւամարտիկ կռուով յամփիթէատրոնին լցելոյ ջրով։ Այլ աղէտք այն են՝ զի յետ երկուց ամաց ի ծաղկի կենացն տենդիւ վախճանէր յերկրին Սաբինացւոց. անհնարին էր սուգ ժողովրդեանն ի վերայ նորա (13 Սեպտ. 81)։

3. Տիտոս Փղաւիոս Դոմիտիանոս (81—96) կրսեր եղբայր եւ պայազատ Տիտոսի՝ որ վաղ իսկ ի սկզբան Թագաւորելոյ եղբօրն՝ կամէր լինել բարձակից՝ պատճառելով իմն Թէ այլայլեալ իցէ կտակ հօրն, մինչ չեւ հանեալ Տիտոսի զոգին՝ անապարեաց ի Հռոմ ի կայանս անձնապահացն։ Ի սկզբան Թագաւորութեանն ուղղութիւն իմն ցուցանէր շինելով զԿապիտողիանն եւ զայլ եւս շինուածսն այրեալս, տալով ժողովել օրինակս գրոց ի մատենադարանէն Աղեքսանդրիայ փոխանակ այրելոցն մատենից, սկսելով արդարութեան դատաստանաց եւ տեսչութեան նահանգաց, եւ արգելլով զգիրս նախատանաց առն ի վերայ ընկերի իւրոյ։

Այլ յետ սակաւ ինչ միոյ՝ դարձան այսրէն ժամանակքն Ներոնի։ Ի վերայ զուր ամբարտաւանութեանն եւ մանկականն անապարծութեան՝ էր նորա յօժարութիւն անչափ իմն վատնութեան՝ որ ածէր զնա ի հարստահարութիւնս եւ յանագորոյնութիւնս՝ հաստատելով միւսանգամ զդատաստանս այլքունական յանցանացն եւ նենգուկ բռնաւորութեան իւրոյ արարեալ զզօրականն զվարձան աճեցուցանելով։ Զամիսն Սեպտեմբեր եւ զՀոկտեմբեր եւս կոչել ըստ իւրում անուան Գերմանիկոս եւ Դոմիտիանոս, քանզի ի միում ծնեալ էր եւ ի միւսումն Թագաւորեալ. եւ մեհեան եւս տայր կանգնել վասն Փղաւեան ցեղին։ Այն որ նստեալ ի շինին իւրում առ ստորոտով Աղբանեան լերինն որսայր ճանճս (քանզի այն իսկ էր նորա զբօսանք մեծ քան զամենայն), ժպիրհ ամբարտաւանութեամբ անուանէր զանձն ի հրովարտակս իւր "Տէր եւ Աստուած,,, Թէպէտ եւ ծանօթ էր ամենեցուն անզօր տկարութիւն նորա։

Քանզի ծաղր եղեւ նա արշաւանօքն զոր ի վերայ Կատտաց եդ եւ տանելովն ձաղանս վասն յաղթութեան՝ զոր չէր կատարեալ։ Պատերազմող ազգք Դակաց եւ Դետաց առաջնորդութեամբ Թագաւորին իւրեանց Դեկեբալայ միաբանեալ ընդ դրացեացն

խուժանց Մարկոմանեաց եւ Կուադաց յարձակեցան ի վերայ տէ-րութեանն մեծաւ զօրութեամբ, մինչեւ հարկ համարեցաւ Կոս-տանդիանոս տարեւոր հարկօք գնել խաղաղութիւն ի Դեկեբաղայ (86—90), ապաքէն եւ այնպէս սպառ ձաղանս յաղթութեան ի Հռոմ ծածկել նովին զթշնամանսն։ — Հանդերձ յաղթու-թեանցն Ագրիկողայ այնչափ նախանձեցոյց զնա, մինչեւ կոչել նմա զնա յարշաւանէ անդի յեռա, եւ որպէս հաւանութեան թուի՝ նորա խակ նենգութեամբ գերեցաւ զօրավարն (85)։

„Զինչ զարմանք իցեն եթէ երկրորդս այս Ներոն՝ կայսեր եր-կրորդ հալածիչ քրիստոնէութեան։ Յետ թաթաւելոյ զձեռն յարիւն ազնուական առհմեցն Հռոմայեցւոց՝ արար նա սկիզբն հա-լածմանն ի Հռոմ, որ եւ տարածեցաւ ընդհանուր (յաւելուած 94 կամ 95)։ Նոյն ինչք քրիստոնէիցն, աքսորեցան յայլ եւ այլ տեղիս եւ բազումք այլք այլ տանջանօք ի կենաց վճարե-ցան։ Նոյն հիւպատոսական եւ քրիստոնեայ Փղաւիոս Կղեմէս հօրեղբօրորդի Դոմետիանեայ (որդի Փղաւեայ Սաբինոսի եղբօր Վեսպասիանոս կայսեր) գլխատեցաւ վասն անաստուածութեան (այս ինքն՝ քրիստոնէութեան), եւ նորին կին Փղաւիա Դոմետիլլա (դուստր քեռն Դոմետիանոսի) աքսորեցաւ ի Պանդատարիա կղզի։

Նոյն ապա ըստ Հեգեսիպպոսի (առ Եւսեբեայ) եւ Տերտու-ղիանեայ բարձ Դոմետիանոս զհրաման հալածմանցն՝ յորժամ արար նա հարցափորձ երկուց թոռանց առաքելոյն Յուդայ Թա-դէոսի վասն լինելոյ նոցա յազգատոհմական ցեղէ Դաւթի, եւ եւես թէ ոչ միայն ինչ առ երկրաւոր թագաւորութիւն ոչ անձին՝ այլ եւ ոչ ցանկութիւն խոկ եւ միտս առ այն։

Յետոյ ուրեմն ինքնին բանուորն պատրաստեաց իւր զխորտակումն անձին իւրոյ. քանզի անկաւ ի ձեռս կնոջ իւրոյ Դոմի-տիայ կամ Դոմետիլլայ գիրն յորոյ վերայ նշանակեալ էր կայսրն սպանանել զնա եւ զանձնապահապետն. բայց նոքա կանխեալ սպանին զնա ի 45երորդ ամի հասակին (Սեպտ. 96)։ Հրաման ետ ծերակոյտն կործանել զանդրիս նորա. բայց զօրականն աստուա-ծացոյց զնա։

30

Ամբարձաւ ի նմին աւուր յաթոռն ի ձեռն գործակցաց դաւաճանութեանն (Պարթենիոսի սենեկապանի, Ստեփանոսի զօ-րագլխի անձնապահաց գնդին եւ այլոց) Մ. Կոկկէոս Ներուաս (96—98) մելանխոլիկոս ծերունի, այր մարդասէր, եւ եղեւ զբռ-նաւորական տէրութեանն։ Կամեցաւ նա թեթեւացուցանել զժողովուրդն ի հարկացն, թող զծանր հարկ Հրէիցն, անհնարին գանձուք գնեաց երկիր վասն աղքատ քաղաքացեաց, եւ զմատ-նիչս նոցա տայր սպանանել եւ կրթել ի հասարակաց գանձուէ,

եւ առ ի բաւական լինելոյ ծախուցն՝ եա փոխել զանդրիսն Դոմիտիանու զոսկիս եւ զարծաթիս ի դրամս, նա աւանիկ եւ զիւր աւելորդ սպասս, եւ խափանեաց զբազմածախն խաղսն մրցանաց: Թուէպէտ եւ զայս ամենայն հաւանութեամբ ծերակուտին առնէր՝ այլ ժողովուրդն ընդելեալ ընդ խաղսն եւ զօրականն ընչասէր քրթմնջէին: Սակայն Ներուա ջանայր շահել զնոսա ներելովն մեծամեծութեամբ Կալպուռնեայ Կրասոսի՝ որ խորհեցաւ նմա դաւաճանութիւն, եւ անձնապահացն որ գրգռեալ եկեալ էին առ նա խնդրել զմահ Պարթենիոսի եւ Սեկունդոսի՝ մատոյց զիւր պարանոցն զի զնոսա զերծուսցէ, այլ զուր: Նմին իրի յետուստ քանզի անորդի էր՝ առ յորդեգիրս եւ ի ժառանգ զՏրայիանոս զօրավար սպանիացի (Ծն. 18 Սեպտ. 54 յԻտալիկա քաղաքի) որ սիրելի էր առաջի զօրուն (Հոկտ. 97), եւ յետ սակաւ ժամանակեան այլ ուրախարար իշխանութեանն՝ թողեալ համբաւ լաւութեան եւ ազնուականութեան վախճանէր (Յունուար. 98) տենդիւ զոր ջեռաւ նա ի կշտամբել իւրում զոք սաստկութեամբ: Յառաջ քան զնա վախճանեալ էր Վիրգինիոս Ռուփոս 83 ամաց, այն որ ի գժտութեան՝ թէ ո իցէ լինելոց կայսր, երիցս մերժեաց զհրաւէրն ընդունելոյ զպատիւն:

2. Մ. Ուլպիոս Տրայիանոս (98—117) 43 ամաց (առաջին կայսր ոչ հռոմայեցի, միանգամայն մեծ եւ երեւելի, իբրեւ զօրավար եւ իբրեւ մարդ), անց ի մէջ իբրեւ նոր իմն առաւօտ հռոմէական պետութեանն: Սա յետ բառնալոյ զդատաստանս արքունական յանցանացն՝ նորոգեաց միւսանգամ զառաջին ազատ կարգսն. դարձոյց ի ժողովս ժողովրդեան զիրաւունս ընտրութեանցն յիւրաքանչիւր պաշտամունս, եւ ետ ծերակուտին զազատութիւն ցուցանելոյ իւրաքանչիւր զիւր կարծիս, եւ ի գաւառորսն՝ զձոխութիւն մեծարանացն: Յառաջնորդէր նա մինչեւ եւ ի մանր մանր ինչ իրս, էր սակաւապէտ վասն անձինն, առատ ի հասարակաց օգտակար ծախս, որպէս՝ վասն վարժոցաց յուսումն մանկանց աղքատաց ի քաղաքսն Իտալիայ ըստ խրատու կնոջն իւրոյ Պլոտինեայ, եւ վասն արքունական պողոտայից, վասն ջրմղի[1], յիշատակարանաց եւ շինուածոց (յորոց մի է հոյակապ սիւնն Տրայիանու՝ յիշատակ պատերազմաց նորա, 128 ոտն բարձրութեամբ, որ ցայժմ կայ ի հրապարակին զոր ինքն շինեաց[2]. զայն սիւն կալաւ օրինակ՝ Մարկոս Աւրելիոս յորժամ եւան շինել սիւն վասն պատերազմին Մարկոմանեաց, եւ Նապոլէոն ի շինել զսիւնն Վանդոմայ ի Պարիս): Ի նմանէ շինեցաւ եւ Նաւահանգիստն Կենտում-Կեղլէ (Չիւիթավէքքիա): Առ հասարակ իսկ առ նովաւ արուեստն հռոմէական եհաս ի կատար բարձրութեան իւրոյ:

1 Aqua Marcia.

2 Forum Ulpium.

Հան նա զվրէժս ծանակահանաց Հռոմայեցւոցն ի Դակաց, զի յաղթեալ նոցա պատերազմաւ՝ բարձ զհարկն ամօթալից եւ զԴեկեբաղոս ստիպեաց ի հնազանդութիւն (101—103) եւ ինքն կատարեաց զաւաշխն ձաղանաց։ Այլ միւսանգամ յետոյ եկաց Դեկեբաղոս (105) եւ ըմբռնեալ նենգութեամբ զԼոնգինոս զօրավար կայսեր՝ պահանջէր փոխանակ ընդ ազատութեան նորա տալ մեծամեծ սահմանս երկրի։ Մինչ դեռ տատանէր կայսր՝ Լոնգինոս անձին արար զի զերծուցէ ի վարանաց զհայրենիսն։ Այնուհետեւ արկեալ Տրայիանու կամուրջ ի վերայ Դանուբ գետոյ՝ ետ ճակատս մեծաւ զօրութեամբ եւ յաղթեաց։ Դեկեբաղոս ընդ իւր սուրն ելանէր, եւ զանձք նորա գտան թաղեալ ի յատակի Սարգետիա գետոյ։ Պատուիրեաց Տրայիանոս զերկրորդ ձաղանան ի վերայ Դակաց, եւ ի Դակիա որ նահանգն եղեւ Հռոմայեցւոց՝ բնակեցոյց տուեալ հռոմայեցիս աղքատս, յորոց բազում քաղաքք շինեցան։

Նա եւ ընդ հզօր ազգին Պարթեւաց ետ մարտ պատերազմի (երկիցս) վասն կարգելոյ պայազատ յաթոռ թագաւորութեանն Հայոց (նախ յամի 107 եւ ապա յամի 114—116)։ Ընդ Տրայիանոս ընդ Եփրատ եւ ընդ Տիգրիս, առ զՍելեւկիա եւ զՏիզբոն, Հայաստան եւ Միջագետք եւ Ասորեստան եղեն նահանգք Հռոմայեցւոց առ սակաւ մի ժամանակ, եւ յաթոռն Պարթեւաց եդաւ թագաւոր այլ։ Մինչ ի ձեռն կուսակալաց նորա եւ Նուբիա եղեւ ընդ Հռոմայեցւովք (մինչեւ ցկէս երրորդ դարու), նաւուս Տրայիանոս խաղաց եհաս մինչեւ ցզօդ ծովուն Պարսից, կամէր արշաւել յԱրաբիա՝ զորոյ զհիւսիսային կողմն Պետրեա կուսակալ Ասորւոց վաղ կալեալ էր (105), այլ Ադրիա քաղաք եղեւ նմա դիմակալ, եւ ապա յախտ (ջրգողութեան) անկեալ ստիպէր դառնալ ի Հռոմ. վախճանէր զճանապարհայն (Աւգ. 117) 64 ամաց ի Սելինոս (Տրայիանուպոլիս)։ Այլ աճիւն նորա ոսկեայ սափորով եդաւ ի ներքս ի սեանն շինելոյ ի նմանէ։ Դարս երկուս գոչէր պայազատաց նորա ծերակոյտն. «Դշխեա՛ երջանկագոյն քան զԱւգոստոս եւ ազնուագոյն քան զՏրայիանոս»։

3. Այսու իսկ վարուց նորա են աշխարհակալութեանն ցանկութիւն եւ ցանկասիրութիւն. եւ զի այսպէս համարէր թէ մերժումն պաշտաման աստուածոցն, յոր ինքն յարեալ իսկ էր, քաղաքային յանցանք իցեն՝ մոռացաւ Տրայիանոս զազնուականութիւնն եւ զզգօն բարսն եւ ի վերայ քրիստոնէից ցուցանել, մինչեւ հալածել իսկ զոսա մահուամբ. եւ արգելոյր զժողովս նոցա՝ խառն ընդ ծածուկ չարաչարին ընկերութեանց[1]։

Ամօք ինչ կանխագոյն քան զամն 103 կայր ինչ հալածումն ի Բիւթանիա՝ որպէս յայտ ի թղթոյ Կրտսերոյն Պլինեայ

1 Hetaeria.

է՝ քեռորդւոյ մեծին Պղինեայ եւ կայսերն իսկ բարեկամի որ էր կացեալ փոխանակ բդեշխի նահանգացն Բիւթանիայ եւ Պոնտոսի (103 — 105)․ այն թուղթ որպէս եւ պատասխանի կայսերն տան տեղեկութիւնս վասն դատաստանացն որ զքրիստոնէից լինէին։ Յայտ առնէ Պղինիոս՝ թէ չէր ինչ յայտնի սահմանեալ վասն դատելոյ զքրիստոնեայսն․ յայն սակս հարցանէ՝ թէ չիցէ՞ պարտ արդեւք զնալ ներելով հասակին նոցա, եւ կամ յորժամ ի բաց կացեալ իցեն ի քրիստոնէութենէ․ կամ թէ անունն քրիստոնէութեան առանց յանցանաց բաւակա՞ն իցէ առ ի պատիժ։ Յետ այնորիկ պատմէ նա թէ որպէս ինքն զդատաստանսն վճարիցէ․ "Հարցանէի, ասէ, թէ քրիստոնեա՞յք իցեն․ իբրեւ ասէին թէ այո, հարցանէի երկիցս եւ երիցս սպառնալով մահ։ Որ ի նմին յամառէին՝ զնոսա առաքէի ի պատիժս առանց ընդ բանս ինչ անցելոյ․ քանզի թող իցէ որ ինչ իցէ դաւանութիւն նոցա, սակայն որպէս կարծեմ զօնեայ դիմադարձութիւնն նոցա եւ անհնարին յամառութիւն՝ արժանի է պատժոյ։ Յանցանք քրիստոնէիցն, ասէ, որպէս նոքին պատմեցին որ ի նոցանէն դարձեալ էին, ոչ ինչ այլ ինչ է՝ բայց ի սահմանեալ ինչ աւուր յառաջ քան զծագել արեւու ժողովել ի միասին եւ երգել փոխնիփոխ երգս ինչ Քրիստոսի իբրեւ Աստուծոյ, դնել դաշինս միմեանց՝ չգողանալ, չյափշտակել, չշնալ, չերդնուլ սուտ, չուրանալ զաւանդն։ Ապա մեկնէին ի միմեանց եւ յետոյ միւսանգամ ժողովէին ի սեղան ինչ հասարակաց։ Բայց եւ այս սեղան կայսերական հրամանաւն (որ արգել զծածուկ ընկերութիւնսն) այժմ արգելաւ։ Յետ զայս լսելոյ, ասէ, հարկ համարեցայ երկուս աղախնայս զոր նոքա սպասաւորս[1] անուանեն, տանջել՝ զի ի վերայ հասից իրացն ճշմարտութեան։ Այլ ոչ ինչ եգի ի մէջ, բայց անչափ ինձ աւելորդ կարծիք[2]․ յայնժամ, ասէ, դադարեցուցի զհարցափորձն եւ առ քեզ դիմեմ։ Արժանի խորհելոյ ինձ իրքն թուին՝ մանաւանդ վասն բազմութեան ամբաստանելոցն։ Քանզի բազումք յամենայն հասակէ, յամենայն կարգէ, յարանց եւ ի կանանց ամբաստանութիւն կրեն կամ կրելոց են։ Ոչ ի քաղաքս միայն, այլ եւ ի գեղս եւ ի շէնս սփռեցաւ եմուտ այս ժանտ աւելորդն պաշտաման՝ զորոյ զառաջս դեռ եւս մարթի առնուլ, որպէս թուի։ Զի ստոյգ իմն է՝ եթէ յայնժամ միւսանգամ լցցին մեհեանք՝ որք արդ լքեալ թողեալ են, եւ նուիրական սովորութիւնք՝ որ ի բազմաց հետէ դադարեալ էին՝ միւսանգամ կատարեսցին, եւ ի բազում տեղիս դարձեալ անասունք զոհից գնիցին ի վաճառ, որոց գնողք վաղ անօրացան․ աստուստին մարթի ի միտ առնուլ՝ թէ որչափ բազմութիւն մարդկան մարթի գալ յուղղութիւն՝ եթէ տացի տեղի զղջանաց„։

1 Ministrae. 2 Superstitio.

Տայ նմա պատասխանի Տրայիանոս, թէ «Պարտաւոր ես զճանապարհն ուղիղ ի հարցափորձի ամբաստանելոցն վասն քրիստոնէութեան։ Քանզի չմարթի վասն նոցա այսպիսի կարգել մի եւեթ կանոն առ հասարակ։ Չէ պարտ խնդրել գտանել զնոսա, այլ եթէ ամբաստանեսցին եւ ցուցցին յանցեալք՝ յայնժամ պատժեսցին»։ Դարձեալ հրաման տայ չդնել ունկն ամբաստանութեանց որ առանց ձեռնագրոյ իցեն, զի այն, ասէ, յօրինակ չարութեան լինիցի եւ հակառակ մերոցս ժամանակաց է։

Այլ եթէ քրիստոնեայքն յանցաւոր էին եւ մահապարտ՝ ընդէ՞ր չտայ հրաման որոնելոյ զնոսա. ապա թէ արդար՝ հե՞մ պատժէ յարժամ գտանիցին[1]։ — Այսպէս եւ այն անիրաւ հրաման թուի թէ մեղմացոյց զհալածումն, այլ ոչ ամենայն ուրեք։ Սաստիկ էր հալածումն ի սահմանս կուսակալութեանն Ասորւոց. քանզի Շմաւոն ազգական Քրիստոսի եպիսկոպոս Երուսաղեմի (յաջորդ Յակոբայ Կրսերոյ) 120 ամաց, յետ 45ամեայ եպիսկոպոսութեանն չարչարեալ խաչեցաւ հրամանաւ Ատտիկոսի փոխանորդի բդեշխին Ասորւոց, եւ զնա յաջորդեաց յեպիսկոպոսութեանն Յուդաս (106)։ — Սուրբն Իգնատիոս աշակերտ Պետրոսի եւ Յովհաննու՝ եպիսկոպոս Անտիոքայ ի 40 ամաց հետէ, ածաւ առաջի Տրայիանու՝ իբրեւ եկն սա յԱնտիոք, եւ յանդիմանեցաւ վասն համարձակ քարոզութեանն։ Այլ աներկեւղ արդարացոյց զանձն այրն սքանչելի, դաւանեաց զհաւատն եւ ել վճիռ ի կայսերէ թէ Իգնատիոս՝ որ ասէ զխաչելեալն կրել յանձին իւրում, կապեալ ածցի զօրականօք ի Հռոմ՝ լինել կերակուր գազանաց ի թէատրոնի։ Եմուտ ծերունին ուրախութեամբ ի նաւ ի Սելեւկիա. զճանապարհայն դիպեցաւ աշակերտակցին իւրում Պողիկարպեայ ի Զմիւռնիա. ուստ յամեաց յերկարագոյնս նաւն, եւ աստի գրեաց չորս թուղթս՝ զմնդգարիւս զանձուց եկեղեցւոյ. անդր եկին Ոնեսիմոս եպիսկոպոս Եփեսոսի զոր Պաւղոսն դարձուցեալ էր 46 ամօք կանխագոյն, Դամաս եպիսկոպոս Մագնեսիայ առ Մէանդրոս գետով եւ Պողիբիոս Տրաղղացւոց եպիսկոպոս բազում երիցամբք հանդերձ։ Ածեալ անտի ի Տրովադա՝ ուր այց արար նմա եպիսկոպոսն Փիղադելփիացւոց, անտի նաւու ի Նէապոլիս եւ ապա ընդ Փիլիպպիս ի նաւահանգիստն Եպիդամնոսի, եւ աստի մտեալ երրորդ անգամ ի նաւ՝ շրջեցաւ զհարաւակողմամբ Իտալիոյ, եւ մինչ կամէր ելանել ի Պուտէողիս ընթանալ ընդ հետս Պաւղոսի՝ հողմն աջողակ առ տարաւ զնոսա փութանակի յՈստիա ի բերան Տիբերեայ. (տասն) զինուորքն պահապանք նորա փութացան հասուցանել ի Հռոմ, քանզի ժամանակք խաղուցն մերձանալ մօտ ի կատարել էին։ Այլ եղբարքն ի Հռոմ զամենայն հնարս հնարէին զժողովուրդն հա-

1. Տերտուղ. Ջատագովութիւն.։

ւանեցուցանել չխնդրել զարդարն[1]։ Ի միտ առ սուրբն Հոգ-ւոյն, եւ իսկ եւ իսկ յետ աղջամնին յորդորեաց զնոսա սէր ճշմա-րիտ ունել առ նա եւ մի արգելուլ զնա ընդ երկար ի Տեառնէ առ որ փութայ։ Վաղ իսկ եւ ի Հռոմայեցւոց թղթին զոր ա-ռաքեաց մինչ չեւ հասեալ ի Հռոմ, (քանզի լուաւ թէ ոմանք յեղբարց կանխեալ քան զնա՝ կամին արգելուլ զմահ նորա), գրեալ էր աղաչելով՝ թոյլ տալ զի աղացեալ ժանեօք գա-զանացն՝ գտցի հաց սուրբ Քրիստոսի։ Ածաւ նա (Դեկտ․ 20) ի թէատրոնն՝ եկաց յաղօթս վասն եկեղեցւոյ եւ վասն կարճելոյ աւուրց հալածանացն, բայց անդէն անիծանէր զնա ժողովուրդն անգութ, եւ արկաւ առաջի առիւծուց երկուց որ ծախեցին զնա իսկ եւ իսկ․ ոսկերքն որ մնացին՝ պահեցան ի Հռոմ։

31

Պ․ Էղիոս Ադրիանոս այր Յուլիայ Սաբինայ դստեր քեռն Տրայիանու եւ որդի Ադրիանու Ափրիկեցւոյ մերձաւոր ազգականի եւ հայրենակցին Տրայիանու՝ եկաց կայսր ըստ կամաց Պղոտինայ կնոջ Տրայիանու որ անժառանգ էր․ նախ ասիացի լեգէոնք ընտրե-ցին կայսր եւ ապա ընկալաւ զնա ծերակոյտն։ Չունէր զազնուական բարս Տրայիանու, սակայն խաղաղասէր էր եւ իմաստութեամբ իսկ եթող վաղվաղակի զոր առեալ էր Տրայիանոս պատերազմաւ յայնկոյս Եփրատայ․ զԴակիա պահեաց ակամայ վասն զաղթա-կանութեան Հռոմայեցւոց որ անդն էր։ Բայց ընդ այսր ամե-նայնի՝ ջանայր տալ առաւելագոյն հաստատութիւն տէրութեանն անդէն ի ներքս բազմագոյն ուղղութեամբք եւ սաստկացուցանե-լով զզինուորական կարգացն պահպանութիւն։ Վասն դորին իսկ այդորիկ շրջեցաւ ինքնին կայսրն ընդ ամենայն նահանգս մեծա-տարած տէրութեանն, եւ այն մեծաւ մասամբ հետիոտս եւ բա-ցաւ գլխով՝ որպէս ի սաստկասառոյց կողմանսն Գերմանիայ, նոյն-պէս յարեւակէզ երկրին Եգիպտացւոց (120—131)։ Շինեաց զթումբն պատնէշ յԱնգղիա ընդդէմ արշաւանաց Պիկտացւոցն։ Ետ նա ի ձեռն Սաղուիոսի Յուլիանու յօրինել ժողովածոյ[2] քաղաքային իրաւանց ի հրովարտակաց պրետորացն․ զխորհրդա-կանսն իւր առնոյր մանաւանդ յարանց իրաւագիտաց, եւ արար նոր իմն յարդարումն պաշտամանց տէրութեան՝ բաժանելով զնո-սա ի պալատական, ի հասարակաց եւ ի զինուորական պաշտա-մունս։

Առանց պատերազմի անց ժամանակ թագաւորութեան նորա, բայց յերկքամեայ սաստիկ պատերազմէն (131—133) որ մղեցաւ

1 Քանզի յառաջին վերագոյն իշխանու-թիւնէ անոր ժողովրդեանն Հռոմայ այս նշխար մնացեալ էր՝ ի կերպս սուսերա-մարտիկացն եւ գազանաց տեսանել զոք ի մահուանէ։

2 Անուանեալ Edictum perpetuum.

ընդ Հրէից ապստամբելոց վասն հռոմայեցի զաղթականութեանն (Եղիական Կապիտողեան) զոր նոսայ կայսր յԵրուսաղէմ՝ շինելով ի վերայ աւերակաց նորա եւ մեհեան Արամազդայ։ Յետ յաղթութեանն՝ ի թշնամանս Հրէիցն եդաւ պատկեր խոզենի մարմարեայ ի վերայ միոյ ի դրանց քաղաքին։ Սակայն եւ ոչ ի նուիրական տեղիս քրիստոնէիցն խնայեցաւ. ի Գողգոթա պատկեր մի Աստղկան, ի տեղւոջ թաղմանն Քրիստոսի՝ պատկեր Արամազդայ եդաւ, եւ ի Բեթղահէմ՝ տնկեցաւ անտառ Ադոնիսայ։

Զհոգաբարձութիւն նորա վասն արուեստից՝ բաց ի ջրանցից, ի կամրջաց, յերգարանէն[1], ի տաճարաց եւ յայլոց նոյնպիսեաց զոր ի Հռոմ եւ յԱթէնս եւ յայլ քաղաքս տայր յօրինել, ցուցանեն մանաւանդ ամարանոցն[2] նորա ի Տիբուր (Թիւոլի) համօրէն բուրաստանօքն եւ պատկերացն մթերօք, եւ մեծայաղթ շիրիմն նորա՝ այս ինքն Դղեակն Ադրիանու[3] (այժմ անուանեալ՝ Դղեակ Հրեշտակի) ի Հռոմ։ Փիղիսոփայք եւ գիտունք ժամանակին (Պղուտարքոս պատմագիր, Հերովդէս Ատտիկոս ճարտարախօս, Փաւորինոս գաղղիացի հնագէտ) դեգերէին յարքունիս նորա։

Քանզի անորդի էր Ադրիանոս՝ առ նախ յորդեգիրս եւ ի ժամանակ զԼուկիոս Եղիոս Վերոս (136), եւ իբրեւ սա վասն անառակութեանն վախճանեցաւ տարաժամ, առ զՏիտոս Աւրելիոս՝ որ յայնմ հետէ Եղիոս Անտոնինոսն կոչեցաւ (138), բայց այսպիսի ինչ պայմանաւ՝ զի եւ Անտոնինոս առցէ յորդեգիրս զՄարկոս Աւրելիոս Անտոնինոս եւ զԼուկիոս Վերոս (որ յառաջն Կոմոդոս կոչէր) զորդի յառաջագոյն ճառեցելոյն Վերեայ։ Այս ընտրութիւնք նորա վկայեն զիմաստութենէ նորա։ Անկաւ Ադրիանոս ի հիւանդութիւն ցաւագին եւ այնպէս տակաւ ինչ յառաջ քան զմահն հաստատ յանագորոյնութիւն եւ ի ցասումն, եւ վախճանեցաւ ամաց իբրեւ 63 (Յուլ. 138)։ Բայց ատանին կեանք նորա ըէ էին տխուրք, եղծ զանուն իւր որդւոյն առ Անտոնինոսի բռնութեանցն՝ որում յետ մահուն կանգնէր անդրիս բազումս. շանցն իւրոց վախճանելոց շինէր շիրիմս եւ արձանագիրս ի վերայ դրոշմէր։

Ասոյդ իմն է թէ զառաջինն ընդ ակամբ հայէր Ադրիանոս ընդ քրիստոնեայսն, համարելով զնոսա աղանդ ինչ ի Հրէից, յայն սակս եւ քրիստոնէիցն որ ի Հրէից անտի էին՝ արգելաւ մտանել յԵղիա։ Սակայն զայն չառ յանձն՝ զի ամբոխիւ եւ խռովութեամբ առանց դատաստանաց պատժեսցին։ Քանզի տեսեալ Գրանիանեայ Սերենոսի փոխանակի բդեշխին Ասիացւոց՝ զի տաղտկացեալ ատելութեան հեթանոսացն՝ չարչարէին մոլեգին զքրիստոնեայսն, ի տօնս հասարակաց խնդրէին բերել զնոսա ի մէջ եւ դատել առանց հարցափորձի տալ յամփիթէատրոնն առաջի գազանաց, գրեաց առ Ադրիանոս։ Յաջորդին Գրանիանեայ Մինուկիոս Փոն-

1 Odeum. 2 Villa. 3 Moles Hadriani.

դանոս ընկալաւ պատասխանի ի կայսերէ՝ «Պէտք ոչ քրիստոնէութիւնն այլ յանցանք ըստ օրինաց պատժեսցին, եւ զբամբասիչսն կամ ամբաստանիչս քրիստոնէից մատնեսցին ի պատիժս ըստ ծանրութեան յանցանացն՝ զորս զայլոց զրպարտեն»։

2. Տ. Անտոնինոս Պիոս (138—161) 47ամեայ, Հայր Հայրենեաց, էր որդեգիր կայսր ի կայսերաց. ի 23 ամս իշխանութեանն նորա զոր վարէր հանդարտութեամբ եւ առանց արեան՝ էր ի բարութեան տէրութիւնն համօրէն։ Ներքին կարգաւորութիւնն զոր հաստատեաց Ադրիանոս՝ այն աճէր միշտ, լինէր քաջ մատակարարութիւն գանձուն արքունի, որք պիտանիք կային Մեհենին յերկարաձգելս ի պաշտամունսն իւրեանց եւ ծաղկեալ փթթէր նորոգապէս տէրութիւնն։ Յայլ վարձս ուսուցչացն կարգելոց հռետորականս, փոյթ էր նմա վասն օգտակար շինուածոց եւ գիտութեանց եւ այլոց նոյնպիսեաց, ամենայն ուրեք համբաւձայն էր մատանել առ նա, եւ յիշխանութեան անդ իւրում էր իբրեւ դոյզն ոք կայսրն եւ առանց նենգութեան եւ կեղծաւորութեան։ Նա զի զմի ոք ի քաղաքացեաց կամէր մանաւանդ պահել քան հազար թշնամեաց յաղթել՝ յայն սակս առ հարկէ եւեթ եւ որչափ ինչ կարեւոր էր՝ տայր պատերազմ ընդ դրացի ազգացն Գերմանացւոց եւ Դակաց եւ յաղթէր նոց, եւ տայր կարգէր առ Հռենոս եւ Դանուբ գետովք ամրոցս եւ զմնայր ընտիրս լեգէոնաց ի պահպանութիւն սահմանացն։ Նա ուսանէր եւ ազգք օտարք ընտրեցին զկայսրն լինել դատաւոր եւ խաղաղարար յիւրս իւրս։ Վախճանեցաւ նա 70 ամաց (7 Մարտ. 361), սակայն եւ այնպէս տարաժամ իմն էր մահ նորա։

Այսպիսի կայսր զգօն եւ արդար եռ եւ քրիստոնէիցն ազատութիւն՝ կեալ ըստ իւրեանց մտացն խղճի, թէպէտ եւ ի նահանգսն ուրեք ուրեք լինէր հալածումն հաւատացելոցն ի ձեռն կուսակալաց կամ ժողովրդեանն։ Վկայէ ասէն եւ յորդութիւն Ջուրց Տիբերիս գետոյ, սասանութիւնն որով բազում քաղաքք Ասիոյ եւ ի Հռոդոս կործանեցան, հրայրեացք ի Հռոմ, ի Նարբոն, յԱնտիոք եւ ի Կարքեդոն՝ իբրեւ արկածք յաստուածոցն համարեցան ի հեթանոսաց անտի՝ վասն քրիստոնէիցն ամբարշտութեան[1]։ Պարծեալ եւ այնպէս իմն համարէին թէ քրիստոնեայք ի ժողովել իւրեանց ի ծածուկ եւ ընդ մութն (այս ինքն՝ վասն ահին հեթանոսաց) ի մի վայր՝ գործեն խղճալեան անառակութիւնս եւ զենուն մանկունս մատաղս, զանեն արիւն ի միջոյ եւ խառնեալ ուտեն թաթաւելով հաց յարիւն նոցա, զոր եւ Թիէստեան կերակուրն անուանէին. (զի ի միում ի բանագործութեանցն Սենե-

1 Տերտուղ. ի Պաշտպանողականութեանն, Խ. «Զաղաղէ՞ Աստուած անձրեւ՝ ասեն զայն քրիստոնէից. եթէ Տիբերիս ելանէ ղպարսպաց, եթէ Նեղոս ոչ ելանէ ի դաշտս, եթէ երկինք կայ անշարժ, երկիր շարժի, եթէ սով, եթէ ժանտ. իսկ եւ իսկ հնչէ աղաղակն թէ զքրիստոնեայս առաջի առիւծուն»։

կալ՝ Իգնատեայ սուր յանդգնէր անկանել ընդ մօրն իւրում Յովհա-
նեայ, եւ ղԹիրեալեայ ամենեքին յառաջագոյն պատճառ սատկել
զմանկունս իւր խաբեալ յՄարկոսէ յիւրմէ եղբօրէ)։ Յայն
ամս սուրբն Յուստինոս յամի իբրեւ 150 մատոյց զառաջին պա-
տասխանատուութիւն իւր՝ գրեալ առ Անտոնինոս Պիոս եւ առ
երկուս Կեսարսն, առ Ծերակոյտն եւ առ ժողովուրդն Հռոմայե-
ցւոց, ցուցանէր թէ անիրաւ է հալածումն վասն քրիստոնէու-
թեան. չեն, ասէ, անաստուածք՝ զի պաշտեն զմին Աստուած զՀայր
եւ զՈրդի եւ զսուրբ Հոգի. եւ այնպէս, ասէր, զրպարտին քրիս-
տոնեայք վասն անաստուածութեան, որպէս երբեմն Սոկրատ՝
յորժամ ի դիւաց պաշտամանէ զմարդիկ կամեցաւ զերծուցանել։
Զհրաւէ երկիր պագանեն քրիստոնեայք խաչելոյն՝ վասն զի Աս-
տուած է, եւ զի այնպիսի յատուկ մարդասիրութիւն ուսոյց, եւ
չկարեն իսկ հեթանոսական աստուածոցն պագանել երկիր, քանզի
եւ նմանել իսկ մարուց նոցա ոչ ըզ յառաջինի մարդկանէ կարող է։
Նա յետ այնորիկ նկարէ մի ըստ միոջէ զժողովս քրիստոնէիցն եւ
զառաքինութիւնս նոցա, յորում բաղդատէ յայտնագոյն զհակադրու-
թիւն գոհութեան վասն հարկի իրացն։ Զայս թուղթ տարեալ ազնիւն
Անտոնինոս գրէր առ քաղաքս բազումս Ասիացւոց կարծել զժո-
ղովուրդն ի մոլեգնելոյ ընդդէմ քրիստոնէիցն (որպէս յայտ առնէ
Մելիտոյ եպիսկոպոս Ասիացւոց առ Եւսեբեայ)։

3. Մարկոս Աւրելիոս Անտոնինոս (161—180), փեսայ Ան-
տոնինեայ յաջորդեալ զնա 40 ամաց՝ զատ արժանի կոչելոյ թա-
գաւոր "Իմաստասէր կամ Փիլիսոփոս,,։ Առ նա իսկ եւ իսկ զՎղու-
կիոս Վերոս յԱւգոստոս (այս ինքն՝ բարձակից) (161—169)։ Բայց
առ ինքնակալ իսկ եթող ի ձեռս նորա զգործ առաջնորդու-
թեանն՝ զի ինքն տայցէ զանձն յանգործ դատարկութիւն եւ ի
զեղխութիւն։ Ի ժամանակս 19 ամաց թագաւորութեան Մար-
կոսն Աւրելիոսի՝ յաջորդէին մի ըստ միոջէ յորդութիւնք ջուրց,
սաստկութիւնք, սով եւ սրածութիւն ի ներքս, պատերազմ ընդ
Պարթեւաց եւ Գերմանաց ի սահմանակողմանսն։

Թէպէտ եւ պատերազմն Պարթեւաց ի ձեռն զօրավարացն
Վերոսի յաղթութեամբ վճարեցաւ (165), այլ վշտագին յոյժ էր
կռիւն ընդ Գերմանացւոց. քանզի ոչ միայն Ալանք եւ Բաստառ-
նացիք եւ այլ եւս հիւսիսային ազգք (թերեւս մղեալ ի Գոթաց)
յարձակէին ի Դակիա՝ այլ եւ խլրտէին ազգքն բնակեալք զԴա-
նուբ գետով որ միաբանեալ էին ի մի դաշնաւորութիւն կոչե-
ցեալ յանուն Մարկոմանեաց, որոց դաշնաւոր էին ցեղք Կուադաց,
Վանդալաց, Հերմնդուրաց, Նարիսքաց, Յազիգաց, նա եւ
Սարմատաց իսկ, (որ ապաքէն առաջին իսկ նշմարանք են գաղթա-
կանութեան ազգաց)։ Սոքա սկսան զանուանեալ Մարկոմանեան
պատերազմն ընդ Հռոմայեցւոց, որ տեւեալ բաւէր ամս 13

(166—180), եւ զաւանէին յաղթող Գերմանիքն բազմամբոխ յաճախութեամբն իւրեանց՝ մինչեւ հասանել նոցա մեծաւ կռուածիւ յԱկուիլէա, այնպէս՝ զի պիտոյ էր այնուհետեւ աշխատութիւն մեծ ապրեցուցանել զանէրութիւնն Հռոմայեցւոց ի կործանմանն վտանգէ, երիցս անցանելով կայսեր ինքնին ընդ Աղպս ի մարտ պատերազմի ի վերայ բարբարոսացն։

Ի ժամանակս պատերազմացն այնոցիկ (յետ վախճանի զեղխն Վերոսի [169] որ բեռն մանաւանդ էր Մարկոսի Աւրելեայ եւ ոչ օգնականութիւն), ի նեղ մեծ անկաւ բանակն Հռոմայեցւոց յետ պարտութեան իւրք՝ որպէս հաւանութեան է։ Քանզի մինչ դեռ փակեալ յանջրդի ուրեք տեղւոջ եւ առանց խոկ սրոյ՝ ծարաւոյն եւ պապակելով սատակելոց էր զօրն Հռոմայեցւոց, առաքեաց Աստուած (ըստ հեթանոսացն բանից՝ դիքն) մրրիկ սաստիկ անձրեւով։ Ժողովեցին Հռոմայեցիք զջուրն վահանօքն եւ սաղաւարտիւք եւ սթափեցան ինքեանք եւ երիվարքն հիւծեալք։ Ապաքէն եւ Կուադք զնոյն ժամ՝ դիպող համարեցան յարձակել ի վերայ նոցա սաստկութեամբ, բայց զօրութիւն մրրկին էր ընդդէմ նոցա եւ պաշտպանէին Հռոմայեցւոցն կարկուտն անհնարին եւ փայլատակունքն, եւ այնպէս կանգնէին յաղթութիւն մեծ Հռոմայեցիքն։

Այս դէպք ոչ ի քրիստոնէից միայն (որպէս՝ յԱպողինարեայ յեպիսկոպոսէ Յերապօղեայ Փռիւգացւոց ի ժամանակակցէ Մարկոսի Աւրելեայ, որպէս եւ ի Տերտուղիանեայ՝ որ ինքեան յաղթից քրիստոնէիցն զօրականաց զիրսն լեալ ասէ), այլ եւ ի հեթանոսաց (ի Դիոնէ Կասեայ, ի Յուլեայ Կապիտողինեայ եւ յայլոց) պատմին եւ ըստ երկոցունց իսկ կողմանցն կարծեաց՝ համարին իրքն սքանչելիք. նոյն դէպք հաստատին եւ ի դահեկանաց որ ցայժմ կան եւ յանտոնինեան սեանէն, յորս Մարկեայ Աւրելեայ դիւցապաշտութեանն ընծային իրքն եւ կամ Անձրեւաբերն Արամազդայ։ Այլ նախն հակառակ յիրաւի է համարել ընդ քրիստոնէիցն մատենագրաց՝ թէ զայն նշան Աստուած աղօթիւք քրիստոնէիցն գործեաց, քանզի լեգէոնն Մելիտինացի որ ի պատերազմի անդ դիպեցաւ՝ էր ի քրիստոնէից, (թէպէտ եւ վաղ եւս յառաջ քան զայս դէպս կոչէր լեգէոնն այն Փայլատակիչ[1], եւ ոչ յետ այսց դիպաց՝ որպէս ոմանք ի մատենագրաց համարեցան)։

Յետ դիպացն այնոցիկ՝ արարին Գերմանիքն դաշինս խաղաղութեան ընդ Հռոմայեցւոց եւ ետուն նոցա 100,000 գերի յետս (174)։ Միւսանգամ յամի 178 գրգռեցաւ երկրորդ Մարկոմանեան պատերազմն, բայց մինչ չեւ ի գլուխ հանեալ՝ վախճանեցաւ Մարկոս Աւրելիոս ի Սիրմիոն կամ ի Վիէննա Պաննոնիացւոց՝ 59 ամաց (Մարտ. 180). ազնուականութիւն մնաց նորա եւ

1 Fulminatrix.

յատակութիւն բարոյական կարծեաց նորա յայտ յիւրոց իսկ՝ գրոց է։ Բայց սակայն պարսաւի իմն վասն կարի ներողն լինելոյ առ կին իւր՝ առ ժանտաբարոյն Փաւստինա (զոր եւ գովէ ի գիրս անդ) եւ առ կուսակալսն ընչաքաղցս։

4. Սակայն եւ առ այսպիսի կայսերաւ տեւէր՝ մանաւանդ թէ դաժանագոյն իմն էր հալածումն քրիստոնէից։ Քանզի ջանայր Մարկոս Աւրելիոս միւսանգամ զպաշտօն դիցն յաճախել՝ զի անտի իմն յուսայր դարման հաստատութեան տէրութեանն, մանաւանդ զի գրգռէին զնա քուրմքն եւ փիլիսոփայքն թշնամիք քրիստոնէութեան, որք զքրիստոնեայսն ցուցանէին ուրացողս աստուածոցն, պատճառս ամենայն չարեաց տէրութեանն, եւ զպատուժն նոցա արդար եւ իրաւացի։

Մարտիրոսքն Զմիւռնացիք, քանզի չառին յանձն ուրանալ զՔրիստոս՝ տարածեցան ի վերայ սայրասուր խեցեաց, եղեն բրածեծ չարաչար եւ բազումք ի նոցանէ արկան առաջի գազանաց՝ զբօսուցանել զժողովուրդն։ Մի ոմն ի նոցանէ, որ ինքնակամ մատնեաց զանձն ի ձեռս դահճաց՝ առ ահին յանձն առ զոհել կռոց, որ ապաքէն ի յանդգնութենէ անտի էր՝ զոր միշտն անգոսնէր եկեղեցի։ Իսկ եպիսկոպոսն նոցա Պողիկարպոս գրեթէ 100 ամեայ, աշակերտ Յովհաննու առաքելոյ, դատապարտեցաւ ի խարոյկ, քանզի անցեալ իմն էր ժամանակ խաղուցն թատերաց (165)։

Պատմութիւն վկայութեան այսր առաքելական հօր կայ ի թղթի եկեղեցւոյն Զմիւռնացւոց առ եկեղեցին Փիլադելփիայ՝ զորմէ ինքն իսկ Սկալիգէր քննիչ սուր եւ անհաւան եւ միանգամայն բողոքական նախանձաւոր՝ ի համօրէն եկեղեցական պատմութեան ոչ ինչ գիտեմ, ասէ, որ այնպէս շարժիցէ զսիրտ իմ եւ իբրեւ այն թէ զիս արտաքոյ քան զանձն հանիցէ, որպէս այդ թուղթ։ Գլխաւոր բանք թղթոյս՝ յորում նշմարի կատարեալ պատկեր հանգամանաց քրիստոնէից հալածելոց եւ նոցին հալածչաց եւ միանգամայն հաւատք նոցա յԱստուածութիւն Քրիստոսի եւ պատիւ մեծարանաց առ սուրբսն, են սոքին։

Եկաց մնաց Պողիկարպոս զի տացի ի ձեռս, որպէս եւ Տէրն արար՝ զի եւ մեք նմին լինիցիմք նմանողք, ոչ յայն միայն հայելով որ մեզ ինչ օգուտ իցէ, այլ եւ յայն՝ որ ընկերին շահ է։ Քանզի ճշմարիտ եւ հաստատունն սիրոյ այսպէս վայելէ՝ ոչ զանձին փրկութիւն միայն, այլ եւ զամենայն եղբարց փրկութիւն կամել։ Ամենայն իսկ մահուանք մարտիրոսութեան որովք կատարեցան կամք Աստուծոյ՝ երանելի եւ ազնուական իմն էին, քանզի մեզ երկիւղածացս յԱստուծոյ՝ վայելուչ է յամենայնի Աստուծոյ տալ զկարողութիւնն։

Ո՞ է՝ որ ոչ զքանչացեալ զարմասցի ընդ քաջարտութիւն, ընդ հաստատութիւն եւ ընդ աստուածսիրութիւն եւ ընդ սէր այնոցիկ որք եղեն գանալից ցմերկանալ երակաց, մինչեւ արգահատել մօտակացացն եւ հեծել, ուր ինքեանք այնպէս լի էին քաջալերութեամբ՝ զի ոչ ոք ի նոցանէ զարհուրեցաւ կամ յոգւոց հան, այլ ամենեքին ցուցին մեզ թէ ի լլկել իւրեանց իբրեւ Քրիստոսի վկայք՝ հեռի ի մարմնոց էին,

կամ՝ թէ մանաւանդ Տէրն իսկ առընթեր կացեալ մխիթարէր զնոսա: Շնորհօքն Քրիստոսի արհամարհեցին զժամանակեան տանջանսն՝ ի միում ժամու ի յաւիտենից պատժոց զանձինս փրկելով: Հուր անողորմ տանջչացն՝ ցուրտ թուէր նոցա, քանզի զյաւիտենական հուրն ածէին զմտաւ, զայն որ ոչն շիջանի եւ յորմէ ինքեանք զերծանէին. սրտի աչօք հայէին ի բարութիւնսն որ կան պահին այնոցիկ՝ որ համբերեն. զորս ունկն ոչ լուաւ, ակն ոչ ետես, ի սիրտ մարդոյ ոչ անկաւ, բայց այժմ այնոցիկ որ ոչ այսուհետեւ մարդիկ, այլ հրեշտակ իսկ էին՝ ցուցան ի Տեառնէ: Ըստ նմին օրինակի եւ որ գազանացն վայրենեաց սահմանեալ էին՝ յերկարագոյնս չարաչար լլկեցան՝ տարածեալ ի վերայ սայրասուր խեցեաց եւ այլովք եւս տանջանօք զորս ած ի վերայ փոխանակ բդեշխին (Ստատիոս Կուադրատոս), զի ակն ունէր թէ յերկարելով ցաւոցն ածիցէ զնոսա յուրացութիւն:

Բազում ինչ հնարեցաւ սատանայ հակառակ նոցա, այլ Աստուծոյ գոհութիւն, չեղեւ ամենեցուն զօրագոյն: Երկչոտքն՝ հաստատութեամբ քաջասրտին Գերմանիկեայ զօրացան, որ յորժամ առաջի գազանաց վայրենեաց արկաւ՝ յառաջ իսկ քան զայլսն անց կաց ի մէջ: Զի իբրեւ հաւանեցուցանել զնա ջանայր փոխանակ բդեշխին եւ աղաչէր գոնէ խնայել հասակի մանկութեանն, գրգռեաց զմի ի գազանացն ի վերայ անձին իւրոյ՝ զի փութով յանիրաւութենէն եւ յանօրէնութենէ զանձն զերծուցէ: Զարմացաւ սխրացաւ ամենայն ժողովուրդն ընդ արութիւն քաջութեան աստուածասէր եւ երկիւղած ազգին քրիստոնէից եւ բողոք բարձեալ գոչէր. Բարձէք զանաստուածսն. զՊողիկարպոս՝ այսր: Բայց մի ոմն Կուինտոս անուն փռիւգացի՝ որ այն ինչ յաշխարհէ անտի իւրմէ եկեալ էր, դողալ սկսաւ իբրեւ զգազանսն ետես: Սա իսկ ինքնակամ զանձն մատուցեալ էր եւ զայլսն եւս ի նոյն գործ հաւանեցուցանելով: Այլ իբրեւ ժամանակ հանդիսին եհաս, խոնարհեցաւ ի հաւանութիւն փոխանակի բդեշխին, երդուաւ եւ զոհեաց: Նմին իրի՝ մի գովեսցուք զնոսա, եղբարք, որ անձամբք զանձինս երթեալ մատուցանեն: Ոչ զայս ուսուցանէ աւետարանն:

Իսկ սքանչելին Պողիկարպոս իբրեւ նախ լուաւ թէ մահու նորա ցանկայ ամբոխն, ոչ ինչ վհատեալ զանգիտեաց, այլ կամէր մնալ ի քաղաքին: Սակայն բազմագոյնք հաւանեցուցանէին զնա ելանել երթալ ի բաց: Յայնժամ ել զերծաւ նա ի տեղի մի ի շինին ոչ ինչ հեռի ի քաղաքէն, եւ անդէն ընդ սակաւուց ոմանց զտիւ եւ զգիշեր առնէր աղօթս վասն ամենեցուն եւ վասն եկեղեցեաց որ ընդ ամենայն երեսս երկրի իցեն: Երիւք աւուրբք յառաջ մինչ չեւ ըմբռնեալ էր՝ ետես նա տեսիլ իբրեւ այն թէ բարձ գլխոյ նորա բորբոքեալ այրիցի: Դարձաւ առ այնոսիկ որ ընդ նմայն յաղօթս կային եւ ասէ մարգարէանալով՝ կայ մնայ ինձ այրել կենդանւոյն: Իբրեւ մօտ հասին խնդրակքն՝ չոգաւ նա ի միւս եւս շէն: Այլ նոքա իբրեւ զնա ոչ գտին՝ կալան զերկուս ի ծառայից՝ յորոց մին ի տանջանս եղեւ մատն: Եւ զի սա տնակից էր՝ չէր հնար այնուհետեւ Պողիկարպոսի թաքչել. Նուիրակք եւ հեծեալք ելին ընդ ծառայիւն ի ճաշուն ժամանակի յաւուր ուրբաթու հանդերձ սովորական զինուքն իւրեանց՝ իբրեւ ի վերայ աւազակի: Անագան յերեկոյին անկան ի վերայ նորա ի վերնատանն: Անտի կարէր նա յայլ ինչ շէն ապրել, այլ ոչ կամեցաւ եւ ասէր՝ Տեառն կամք լիցին: Եւ իբրեւ լուաւ զձայն արանցն այնոցիկ՝ էջ առ նոսա ի վայր եւ խօսեցաւ ընդ նոսա: Նոքա զարմացան ընդ ծերութիւն նորա, ընդ զօրութիւն զուար-

թուլթեան նորա, եւ ասէին ամենքը. Զի՞ խել պիտոյ էր այս ձեւով առ ըմբռնելոյ զայր մի այսպիսի զծերունի: Նա եւս վաղվաղակի հրամանն՝ դնել առաջի նոցա կերակուր եւ ըմպելի որչափ ինչ հաճոյ իցէ նոցա, բայց խնդրեաց ի նոցանէ սակաւ ինչ ժամանակ՝ զի անխափան մատուցէ աղօթս: Իբրեւ շնորհեցաւ նմա այն, կայր կանգուն եւ մատուցանէր աղօթս բարձրաձայն լի շնորհօքն Աստուծոյ՝ ժամս երկուս ի բաւն, մինչեւ սքանչանալ լսողացն, եւ բազումք զղջանային զգալն իւրեանց ի վերայ այսպիսի երանելի ծերոյ: Յետ կատարման աղօթիցն՝ յորում ամենեցուն առնէր յիշատակ ընդ որոց կենակից լեալ էր, փոքունց եւ մեծաց, նշանաւորացն եւ աննշանից, նա եւ կաթողիկէ եկեղեցւոյ որ բնակեալն է ընդ ամենայն երկիր, քանզի ժամանակ չուելոյն հասեալ էր՝ նստուցին զնա յիշկան վերայ եւ վարեցին տարան ի քաղաքն:

Պատահեաց ընդ առաջ Հերովդէս խաղաղութեան դատաւոր (Εἰρη-νάρχος) ընդ հօրն իւրում Նիկիտեայ դեսպակաւ, առին զնա ընդ իւրեանս եւ բուռն հարեալ զնմանէ՝ ասէին ցնա. Զի՞նչ չար իցէ զկայսր Տէր կոչել, խունկ ծխել եւ ապրել: Զառաջինն ոչ ինչ ետ նոցա պատասխանի. այլ իբրեւ ստիպեցին ասէ. Ոչ առնելոց զոր խրատէքդ: Նոքա իբրեւ չկարացին հաւանեցուցանել, խօսեցան ընդ նմա բանս խստիւ եւ ընկեցին զնա ի կառաց անտի ի բաց՝ մինչեւ վիրաւորեցաւ ոսկր սրունիցն: Բայց նա իբրեւ ոչ ինչ փաշտաման կրեալ՝ այնպէս երթայր ուրախութեամբ մինչեւ հասուցին զնա յամփիթէատրոնն: Մինչ դեռ այնպէս տատանիկ էր անդէն աղմուկ աղաղակին՝ զի ոչ ուրուք բան լինէր լսելի, հնչեաց առ Պողիկարպոս ձայն բարբառոյ յերկնից յորժամ եմուտ նա ի ներքս, թէ Զօրացիր եւ քաջ լեր, Պողիկարպէ: Զայն որ խօսէր ոչ ոք ետես, բայց զձայնն լուան այնք ի մերոց որ առընթերն կային:

Իբրեւ ածաւ նա յառաջ եւ ազդ եղեւ թէ Պողիկարպոս ըմբռնեցաւ, ել անհնարին դոչիւն եւ ամբոխ աղաղակի: Կացուցին զնա առաջի փոխանակի բդեշխին որ հարցանէր զնա թէ արդարեւ դու Պողիկարպո՞ս իցես: Իբրեւ ասաց թէ այո, խրատէր զնա ուրանալ, յորդորէր ծերութեանն խնայել եւ ասէր բազում ինչ յորոց սովորն են ասել, որպիսի ինչ՝ թէ Երդուիր ի բախտ կայսերն (է Բախտն՝ որ էր դիք հեթանոսաց. ի յունարէն նախնեաց թարգմանեալն Հռովմայեցւոց երդնուլն ի Բախտ [τύχη] կայսերն, իսկ ի լատիներէնն՝ ի Հանճար [Genium] կայսեր). Լեր ուշ ի կուրծս. ասա՝ Բարձցին ի միջոյ անաստուածքն (այս ինքն՝ քրիստոնեայք): Յայնժամ հայեցաւ Պողիկարպոս խոժոռադէմ ընդ ամենայն ամբոխ հեթանոսացն անօրինաց շուրջանակի, ձգեաց ի վերայ նոցա զձեռն իւր, յոգւոց հան, հայեցաւ ի վեր յերկինս եւ ասէ. Բարձցին ի միջոյ անաստուածքն: Արդ ստիպէր անթիպատոսն՝ երդնուլ եւ հայհոյել զՔրիստոս՝ զի արձակեսցի: Եւ պատասխանի Պողիկարպոս. Ութսուն եւ վեց ամ ծառայեցի նմա եւ չար ինչ ինձ ոչ արար, զիա՞րդ զիմ թագաւոր հայհոյիցեմ՝ որ զիս փրկեաց: Միւսանգամ ստիպէր զնա անթիպատոսն թէ Երդուիր ի բախտ կայսերն: Եւ նա յայնժամ պատասխանի եւ ասէ. Թէ յայն պնդեալ կաս զի ես ի բախտ կայսերն երդուայց եւ այնպէս իմն կեղծաւորանիս՝ չգիտել զինչ ոք ես իցեմ, լուր արդ հրապարակաւ. Ես քրիստոնեայ եմ. եթէ կամիս ուսանել զվարդապետութիւն քրիստոնէիցն՝ տուր ինձ առ այն օր մի եւ դիր ինձ ունկն: Ասէ փոխանակ բդեշխին. Հաւանեցո զժողովուրդդ: Եւ Պողիկարպոս պատասխանի. Ընդ քեզ խօսել պատրաստ եմ, քանզի ուսեալ եմք իշխանութեանց եւ պետութեանց որ յԱստուծոյ կարգեալ են՝ զպա-

արժանաւոր մեծարանս գտնել՝ որ ոչ հակառակ խղճի մտաց մերոց են։ Բայց զսոսա չհամարիմ արժանի՝ պաշտպանել անձին առաջի նոցա։

Սակայն գազանս վայրենիս ունիմ, ասէ, անթիւպատոսն, ածցես առաջի տամ զքեզ արկանել, թէ չգաս ի խրատ։ Եւ նա պատասխանի. Բեր զնոսա այսր, մեր միտք ոչ երթէ ի լաւագունէ անտի ի վատթարագոյն ընթանան. այլ զայն գեղեցիկ համարիմք՝ ի չարէ անտի յայն որ արդարն է, զանձն ածել։ Միւսանգամ ասէ անթիւպատոսն. Թէ չգաս ի միտս, հրով տամ զքեզ մաշել՝ եթէ զգազանսն արհամարհես։ Ասէ Պողիկարպոս. Դու հուր սպառնաս որ վայրկեան մի բորբոքէ եւ իսկ եւ իսկ վաղվաղակի խափանի եւ չես գիտակ հրոյ հանդերձելոցն դատաստանաց եւ յաւիտենիցն պատժոց որ չարացն կան պատրաստեալ։ Բայց դու զի՞ կաս յապաղես. բեր այսր որ ինչ քեզ հաճոյ է։ Մինչ զայս եւ զայսպիսիսն ասէր, լի լինէր համարձակութեամբ եւ ուրախութեամբ, եւ շնորհք Աստուծոյ սփռեցան ընդ երեսս նորա։ Այնպէս կաց նա առանց ի կոր կործանելոյ եւ շփոթելոյ ի բանից անտի՝ մինչեւ անթիւպատոսին իսկ զարմանել։ Առաքեաց նա յամփիթէատրոնն զքարոզն եւ ետ գոչել երիցս. Պողիկարպոս խոստովան եղեւ թէ քրիստոնեայ է։

Իբրեւ զայն բարբառեցաւ քարոզն, գոչեաց ժողովուրդ հեթանոսացն եւ Հրէից որ ի Զմիւռնիա բնակէին, անհնարին բարկութեամբ եւ բարձրագոչ բարբառով. Սա է վարդապետ յԱսիա, հայր քրիստոնէիցն, սա զմեր աստուածսն կործանէ, որ զբազումս ուսուցանէ՝ ոչ զոհս աստուածոցն մատուցանել եւ ոչ երկիր նոցին պագանել։ Զայս ասելով աղաղակէին եւ աղաչէին զՓիլիպպոս Ասիապետ (այսպէս կոչէին ի նախնիսն Ասիոյ վերակացուք հասարակաց խաղուցն եւ մրցութեանց, որք իւրեանց իսկ ծախիւք տային խաղս ի պատիւ աստուածոցն) զի արձակեսցէ առիւծ մի ի վերայ Պողիկարպոսի։ Եւ պատասխանի Փիլիպպոս թէ չէ ինձ այն օրէն, քանզի այն խաղք վաղ տուան։ Յայնժամ գոչեցին ամենեքին առհասարակ թէ այրեսցի Պողիկարպոս, քանզի հարկ էր ի գլուխ ելանել տեսլեան բարձի գլխոյն այրելոյ, որպէս յաղօթսն տեսեալ էր եւ ցհաւատացեալսն որ ընդ իւր էին՝ ասացեալ, թէ կենդանւոյն այրելոց եմ։ Արդ կատարեցաւ ամենայն արագագոյն քան զճառս բանից։ Ամենայն ամբոխն երեւր յարուեստանոցաց եւ ի մթերից փայտ հերձեալ եւ խռիւս. իսկ Հրեայքն, որպէս սովոր իսկ են յիրս այսպիսիս, երագագոյնք քան զայլսն էին՝ տալ փութով ձեռն գործոյն։

Իբրեւ խարոյկն պատրաստեցաւ՝ մերկացաւ զձորձս իւր Պողիկարպոս, եդ զգօտին ի բաց, եւ ջանայր զկօշիկսն լուծանել, զոր յառաջն երբեք չէր արարեալ, քանզի ամենեքին ի մօտակայացն հաւատացելոց վիճէին թէ ո քան զո յառաջագոյն հպել ի նա կարիցէ։ Քանզի վասն սրբութեան գնացից նորա եւ յառաջ իսկ քան զպսակաւորութիւն հերացն՝ ամենեքին ի լաւաց մեծապատիւ մեծարէին զնա։ Ապա ագուցին նմա հանդերձ զոր յայրելն սովոր էին ագուցանել (այս ինքն՝ զկնի եւ շուրջ նա-նաւոյն ձեռնով եւ ոտիւք)։ Յորժամ կամէին բեւեռել զնա հաստատուն. Թողէք, ասէր, այսպէս, զի որ տայն ինձ կրել զհուրն, տացէ ինձ եւ առանց ձերոց բեւեռաց մնալ հաստատուն ի խարոյկիս։ Բեւեռօք չպնդեցին զնա, բայց զձեռսն կապեցին, զորս ի՛ւքն իսկ կալաւ յետս զի կապեսցեն, իբրեւ խոյ ընտիր ի հօտէ մեծէ, որ մատչի ողջակէզ պատրաստեալ հաճոյ Աստուծոյ։ Յետ այնորիկ հայեցեալ յերկինս ասէր. Տէր Աստուած ամենակալ Հայր Որդւոյ քո սիրելւոյ եւ օրհնելոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որով ընկալաք զգիտութիւն քո. Աստուած հրեշտակաց եւ

զօրութեանց եւ ամենայն արարածոց եւ համօրէն ազգին արդարոց՝ որ կենդանի են առաջի երեսաց քոց. օրհնեմ զքեզ՝ զի արժանի արարեր զիս յաւուրս յայսմիկ եւ ի ժամուս՝ հաղորդութեամբ վկայիցն քոց լինել կցորդ բաժակի Օծելոյ քո ի յարութիւն կենացն յաւիտենից, հոգւոյ եւ մարմնոյ, անեղծութեամբ Հոգւոյն սրբոյ. ընդ որս եւ ես եղէց ընկալեալ ի քէն պատարագ եւ ընդունելի պատարագաւ, որպէս պատրաստեցեր եւ յառաջագոյն յայտնեցեր եւ լցեր, անսուտ եւ ճշմարիտ Աստուած։ Վասն այսորիկ գովեմ զքեզ վասն ամենայնի, օրհնեմ զքեզ եւ փառաւոր առնեմ զքեզ հանդերձ յաւիտենական երկնաւորն Յիսուսիւ Քրիստոսիւ Որդւովդ քով սիրելւով, ընդ որում քեզ եւ Հոգւոյն սրբոյ պատիւ, այժմ եւ յաւիտեանս, Ամէն։

Այն ինչ ասացեալ զԱմէնն եւ կատարեալ զաղօթսն՝ լուցին դահիճք զկրակն։ Իբրեւ բոց սաստիկ ի վեր առնորէր՝ տեսաք զքանչելիս մեծ, որք եւ յայն սակս պահեցաք զի այլոց զայն քարոզեսցուք։ Հուրն գործէր կամար ի վերայ իբրեւ առագաստ ինչ ուռուցեալ ի հողմոյ, եւ պատէր զմարմնով վկային շուրջանակի, որ կացեալ ի մէջ անդ՝ ոչ եթէ մարմնոյ ինչ այրելոյ նման էր, այլ հացի որ եփիցի կամ ոսկւոյ եւ արծաթոյ որ ի քուրայս ջեռանուցուն։ Եւ հոտ իսկ անուշութեան հարաւ ի մեզ բստ նմանութեան բուրման խնկոց կամ այլոց ինչ անուշահոտ արմատոց։ Ապա իբրեւ տեսին ամպարիշտքն՝ թէ չմաշի մարմին նորա ի հրոյ անտի՝ ձայն ետուն կատարչին (Confector, որ [illegible]) երթալ եւ մխել սուսեր ընդ մարմին նորա։ Իբրեւ նա զայս արար՝ արիւն այնչափ հոսեաց մինչեւ շիջուցանել զհուրն եւ զարմանալ ամենայն ամբոխին ընդ խտիրն որ ի մէջ էր ընդ անհաւատս եւ ընդ ընտրեալս։ Այսպիսի ոք էր սքանչելի մարտիրոսն Պողիկարպոս որ առ մերովք ժամանակօք առաքելական եւ մարգարէական վարդապետ եկաց եւ եպիսկոպոս կաթուղիկէ եկեղեցւոյն Զմիւռնացւոց։ Ամենայն բան՝ զոր հան նա ի բերանոյ, կատարեցաւ կամ կատարեսցի։

Այլ իբրեւ եւտես նախանձոտ չար հակառակորդ ազգին արդարոց զգեղեցիկ մահ վկայութեան նորին՝ որոյ գնացք իսկզբանէ անարատ լեալ էին եւ այժմ անմահութեան պսակ ի գլուխ առեալ առանց հակառակութեան զվարձս մրցութեանն տարաւ, այնուհետեւ ջանայր՝ զի մի ինչ նշխար ի նշխարաց նորա տարցի ի մէնջ, քանզի բազումք իսկ կամէին առնել եւ ցանկացեալ էին լինել ի հաղորդութեան ընդ սուրբ մարմնոյ նորա։

Սմին իրի արկ բանսարկուն ի միտս Նիկետայ խնդրել ի փոխանակէ բդեշխին՝ չտալ քրիստոնէից զմարմինն, զի մի, ասէ, զխաչելեալն թողեալ՝ սմա սկսանիցին դնել պատիւ։ Զայս ասէին նոքա դրդդեալք եւ խրատեալք ի Հրէից անտի որ մեզն ուշ ունէին յորժամ հանել զնա ի հրոյն կամէաք։ Չէին այնմ գիտակ՝ թէ մեզ չէ հնար երբեք զՔրիստոս թողուլ, զայն՝ որ ի փրկութիւն ամենեցուն որոց փրկեցին ընդ ամենայն աշխարհ՝ չարչարեցաւ, անմեղն վասն մեղաւորաց, եւ թէ զայլ ոք ([illegible]) չկարեմք պատուել ([illegible])։ Առաջի սորա՝ որ Աստուծոյ Որդի է անկանիմք երկրպագութեամբ. զմարտիրոսսն՝ զաշակերտս եւ զնմանողս Տեառն յիրաւի սիրեմք վասն առաւել սիրոյ նոցա առ իւրեանց Թագաւոր եւ վարդապետ, եւ ո տայր՝ թէ նոցա ընկերս եւ աշակերտակիցս կարէաք լինել։ Իբրեւ

զգաց հազարապետան հաւանեցուցի զայն ջան. ճգնութեան Հրէիցն՝ եւս արկանել զդիակնն ի հուր անդր եւ այրել։ Բայց մեք յետ այնորիկ զոսկրսուն ժողովեցաք, որ ծանրագին են քան զականս պատուականս եւ քան զոսկի, եւ պահեցաք զնոսա ի պատշաճ տեղւոջ, ուր եւ շնորհեսցէ մեզ Տէր ժողովել ըստ կարի, եւ ուրախութեամբ եւ խնդութեամբ կատարել զօր մարտիրոսութեան նորա առ յիշատակի այնոցիկ՝ որ ճգնեցան, եւ ի կրթութիւն եւ ի պատրաստութիւն նոցա՝ որ ճգնելոցն են։ Այսչափ վասն Պողիկարպոսի՝ որ ընդ երկոտասանիցն որք ի Փիղադելփիա էին՝ վկայեաց. բայց առաւել քան զայլսն սա յիշի, մինչեւ եւ հեթանոսաց ամենայն ուրեք զնմանէ խօսել։ Ոչ միայն վարդապետ քաջ էր նա, այլ եւ ի մէջ մարտիրոսացն երեւելի եւ հոյակապ երեւէր՝ մինչեւ ամենեցուն ցանկալ նմանել մարտիրոսութեան նորա, քանզի այս մարտիրոսութիւն ըստ պատուիրանաց աւետարանին կրեցաւ։ Տեւական համբերութեամբն՝ անիրաւ անթիպատոսին յաղթեաց, եւ զպսակ անմահութեանն, կեայ ուրախութեամբ խառն ընդ առաքելոցն եւ արդարոցն ամենեցուն, փառաւոր առնէ զԱստուած զՀայր եւ օրհնէ զՏէր մեր՝ որ առաջնորդէն մեզ, որ հովիւն է ի վերայ համօրէն կաթուղիկէ աշխարհիս։

Ի Գաղիա ուր նորոգ իսկ հաստատեալ էին եկեղեցիքն Լուգդունոյ եւ Վիեննայ ի Ս. Պոթինեայ որ եկեալ էր անդր յԱսիոյ, ձգեցան յատեան քրիստոնեայքն անհնարին զրպարտութեամբք. սակայն ըլկանօքն, հրով, գազանօք, տապաշէկ աթոռովք եւ այլովք նոյնպիսեօք չկարացին հանել խոստովանութիւն ինչ ի նոցանէ՝ բայց թէ «քրիստոնեայ եմ եւ առ մեզ չգործի ինչ ամօթոյ»։ Այսք փափուկք քաջութեամբ համբերեցին տանջանաց եւ քերանաց, յորս նշանաւոր էր մանաւանդ Բղանդինէ։ Պաթինոս եպիսկոպոս Լուգդունոյ 90ամեայ հարաւ տաւթուր եւ մեռաւ ի բանտի. նա եւ դիականք իսկ սպանելոցն հանան ի գերեզմանաց եւ արկան շանց առաջի, հրաման տուեալ՝ զի մի ոք այնուհետեւ ի քրիստոնէից թաղեսցի (177)։ Վասն հռովմէական քաղաքացեացն ածաւ առանձինն հրաման մահու ի կայսերէ եւ այնպէս գլխատեցան. եւ ոմանք որ ի հարցափորձի անդ ուրացեալ էին եւ կալեալ ի դիպահուոջ մինչեւ ցհասանել հրամանի կայսերն որ արձակէր զնոսա ազատս՝ զղջացան եւ յերկրորդ հարցափորձին խոստովան եղեն առաջի ատենին եւ այնպէս խառնեցան ի գունդս մարտիրոսացն։ Պատմութիւն հալածանացս կայ ցայժմ ի թղթին գաղիական եկեղեցեաց առ եկեղեցիս Փոքրն Ասիոյ։

Իսկ ի Հռոմ սաստիկ էր յայժ հալածումն մօտ յամս 167 եւ 168։ Աստ ուրեմն վկայեաց Ս. Յուստինոս փիլիսոփոս, որ յետ տալոյ կայսեր զերկրորդ պատասխանատուութիւնն, առաջի Յունիոսի Ռուստիկոսի վերակացուին Հռոմայ, որ վարդապետ փիլիսոփայութեան կացեալ էր Մարկոսի Աւրելեայ, նմին իրի եւ հայր իսկ կոչէր զնա կայսրն, դատապարտեցաւ ի մահ, մահա-

ւանդ թելադրութեամբ Կրեսկեայ շնականն փիլիսոփայի որ նա-խանձորդ էր նորա եւ պարտեալ բազում անգամ ի վիճմանն։

Մարթի իմն ասել՝ թէ ընդ Մարկոսի Անտոնինեայ անց գնաց անհետ եւ բախտ տէրութեանն՝ որ յետ այնչափ բռնաւորացն հինգ իշխանս մի ըստ միոջէ եռես՝ որպիսիս դժուարին է յաճախ ի պատմութեան գտանել։ Բարեխորհն Ներուա սկսաւ դարմանել զվէրս հայրենեացն. Տրայիանոս ընդ ազնուականութեան եւ մեղմականութեան՝ եցոյց վաստակս մեծամեծս եւ արքունական զաւազանաւն եւ սուսերաւն։ Ադրիանոս իբրեւ մարդ ոք դոյզն՝ ունէր թերութիւնս մեծամեծս, այլ առաջնորդութիւն նորա էր արժանի գովութեան։ Երկոքին Անտոնինոսք էին իմաստունք ի գահոյս թագաւորութեան. սակայք ի փիլիսոփայից ա-ղաբաղոնաւ դպրոցին այնպէս կեանս կէին՝ որպէս ուսուցանէինն. իսկ Անտոնինոսքն էին փիլիսոփայք ի ծիրանւոջն իւրեանց, կացին Յուցին ցածունք եւ կալան զաշխարհ ի խաղաղութեան։ Նմանայն իսկ պատիւք աստուածացուցման ընծայեցան ի ծերակուտէն եւ ի ժողովրդենէ՝ Մարկոսն Աւրելեայ, եւ յետ 100 ամաց իսկ տակաւին զպատկեր նորա ընդ պատկերս առանին աստուածոցն դնէին Հռոմայեցիք՝ սիրով։ Ընդունայն, մանաւանդ թէ ամպարիշտ պատիւ. որոյ մխիթարութիւն չգնաց զհետ նորա անդր՝ ուր հայիմք ցաւագին, ասէ ոմն ի մատենագրաց, ըղձանալով թէ նա որ զՔրիստոս հալածեաց յանդամսն նորա, գտեալ իցէ ողորմութիւն յայնմանէ՝ որ ի խաչին վասն իւրոց խաչահանուացն աղաչէր թէ Թող դոցա, զի ոչ գիտեն՝ զինչ գործեն։

5. Յետ առաջնորդելոյ տէրութեանն ամս իբրեւ 80 ի ձեռն իմաստուն կայսերաց, եկն եւ յաթոռն (180 — 192) Կոմոդոս Անտոնինոս նորին որդի 19ամեայ ի Փաւստինայ կնոջէ, անազորոյնն եւ ամբարտաւան եւ շռայլ։ Իսկ եւ իսկ գնեաց խաղաղութիւն ի Մարկոմանացն՝ զի կեցցէ ի հանդարտութեան. հեռացոյց յանձնէ զիմաստուն խրատտուս հօրն իւրոյ եւ եթող զառաջնորդութիւն տէրութեանն ի ձեռն արանց տմարդաց եւ բռնաւորաց։

Ինքն ետ զանձն ի խաղս սուսերամարտկացն, եւ ինքնին իսկ կռուէր իբրեւ զմի ի նոցանէ. երեւէր նա (735իցս) հրապարակաւ ի կրկէսին Հերակղի հռոմայեցւոյ։ Զգայր չափ ապանութեանցն, եւ յաճախէր օր ըստ օրէ ի գործ յիմարութեան մինչեւ յետ 12 ամաց՝ հարճ նորա Մարկիա միաբանեալ ընդ Լետոսի անձնապահապետի եւ ընդ Եղեկտոսի սենեկապետի տայր սպանանել (31 Դեկտ. 192)։ Առ սովաւ մեծ ինչ մասն Կապիտոլինին հանդերձ մատենադարանաւ ի փայլատականց լուցեալ այրեցաւ (189), եւ մեւս եւս հրդեհ զտաճարն Խաղաղութեան չինեալ ի Վեսպասիանեայ, յորում կապուտ Երուսա-

ղեմնացուոյն էր՝ այրեաց հանդերձ մեհենիւն Վեստայ եւ մասամբ պաղատանն։

Որպէս ի սպանել տանն Կեսարեանց՝ նոյնպէս եւ այժմ իբրեւ փոխմանեցաւ տոհմն Անտոնինեանց յարեան գժտութիւնք։ Թէպէտ եւ որ սպանինն զԿոմոդոս՝ ամբարձին փութանակի յիշխանութիւն զայրն առաքինի 67ամեայ զՊուպլիոս Հեղուիոս Պերտինաքս զկերակացուն Հռոմայ (193, Յունուար. 1). այլ յետ երից ամսոց վասն խնայութեան իւրեք արծաթոյ զայրացեալ անձնապահացն գրգռեալք ի Վեստոսէ՝ սպանին այրն ազնուական ի պաղատանն, եւ շրջեցուցին զգլուխ նորա ի ծայր նիզակի ընդ քաղաքն (30 Մարտի)։ Այնուհետեւ յանդգնեալ անձնապահացն հանեին զթագաւորութիւնն ի վաճառ՝ տալ ում առաւելն տացէ։ Սուղպիկիանոս աներ Պերտինակայ տայր 20,000 սեստերտս, բայց Դիդիոս Յուղիանոս մեծատուն քան զամենեսին ի Հռոմ՝ ետ 25,000 եւ կոչեցաւ կայսր, ընկալաւ զնա ակամայ ծերակոյտն եւ ժողովուրդն։ Սակայն լեգէոնքն որ ի նահանգսն էին ինքեանք եւս կամեցան կացուցանել կայսր, եւ այնպէս ի միում ի նմին ժամանակի Սեպտիմիոս Սեւերոս ի Իլլիւրիկէ, Պեսկեննիոս Նիգեր (այր ծերունի, մեծատուն, քաջ եւ իմաստուն) յԱսորիս եւ Կղոդիոս Աղբինոս ի Բրիտանիա՝ ընտրեցան կայսր ի զօրացն, եւ քաղաքային պատերազմն եւեթ էր սահմանելոց թէ ո՛ ի սոցանէ զաթոռն կալցի։

6. Սեպտիմիոս Սեւերոս (193 — 211) յառաջ քան զամենեսին ա՛ռ զՀռոմ. ընկալաւ զնա ծերակոյտն եւ զՅուղիանոս ետ սպանանել (1 Յունի)։ Կայսրն նոր ի բաց արձակեաց զանձնապահսն, եւ փոխանակ նոցա կացոյց անձնապահս յիւրոց զօրաց բազմագոյնս քան զնոսա չորեքպատիկ։ Ապա խաղաց նախ ի վերայ Նիգերայ զոր թշնամի հայրենեաց յայտ արար ծերակոյտն, եւ յետ բազում ճակատուց յաղթեաց եւ հար զնա առ Իսոսիւ ի Կիլիկիա (196), եւ ինքն Նիգեր ի փախստեան ըմբռնեալ սպանաւ. յետ այնորիկ դիմէր ի վերայ Աղբինեայ ընդ որում մինչեւ ցայնժամ միաբանութեամբ էր խորամանկ իմն մտօք, յաղթէր նմա առ Լուգդունաւ ի ճակատու եւ Աղբինոս փախուցեալ անէր անձին (197)։ Այնպէս ի գլուխ հանեալ Սեւերեայ զպատերազմն քաղաքային մեծաւ անագորոյնութեամբ՝ յաղթէր եւ Պարթեւացն (198)։ Ապա դառնայր ի Հռոմ ձաղանօք յետ կալոյ յարեւելս ամս 6 (203)։

Աստ ուրեմն տակաւ երեւէին բարք անգթութեան նորա, զոր առաւել եւս գրգռէր սիրելին նորա Պղաւտինոս այր ժլատ։ Այլ իբրեւ զսա ետ սպանանել (204) որդի կայսերն՝ Կարակաղղա, որ եւ համակ գժտութեամբ էր ընդ եղբօր իւրում Գետայ, առաւել եւս բռնաւորագոյն եղեւ կայսրն եւ ծարաւի արեան. առաջնոր-

դէր զհնուորական իմն խստութեամբ, եւ վասն փոքր ինչ կասկածանաց կոտորէր զբազմութիւն արանց երեւելեաց։ Յետ ուստ ուրեմն վասն չթողլոյ դատարկ զերգէոնսն՝ եդ արշաւանս ի Բրիտանիա ընդդէմ Կաղեդոնիացւոց (209), նորոգեաց զպատուարն զոր Ադրիանու էր շինեալ, եւ մեռաւ յԷբորակոն (Եորք) 66 ամաց առ սրտին նեղութեան վասն որդւոյ իւրոյ Կարակաղլայ՝ զի փորձեաց սա անդ երկիցս սպանանել զհայր իւր։ Մինչ չեւ մեռեալ՝ ետ բերել առ ինքն զսափորն կճեայ (յոր արկեալ պահէին զնշխարս մեռելոց իւրեանց) "Դու, ասէ, ընդունելոց ես զայրն որում չլինէր բաւական աշխարհս", եւ յառաջագոյն իսկ ասացեալ էր ուրեք թէ "Ամենայն ինչ եղէ եւ չեղեւ ինչ օգուտ" († Փետր. 211)։

7. Առ Կոմոդեաւ ի խաղաղութեան էին քրիստոնեայք (ըստ Դիոնի Կասեայ ի բարեխօսելոյ Մարկիայ սիրելւոյ նորա, բայց ո՞ կարիցէ հաւատալ նմա ի սմին), այս ինքն՝ զի չեղեւ ինչ մեծ հալածումն, այլ կային միայն օրէնքն առաջինք որոց կատարումն զյօժարութենէ ժողովրդեան այլ եւ այլ տեղեացն կայր կախեալ։ Առ սովին իսկ կայսերաւ վկայեաց երեւելի հռոմայեցին Ապողոնիոս որ ի ծերակուտէն դատապարտեցաւ ի մահ։ Առ Պերտինաքսաւ, Դիդիոսն Յուղիանեաւ եւ Պեսկեննիոսն Նիգերաւ ոչինչ հալածումն կայսերական հրամանաւ երեւի եղեալ։

Իսկ Սեպտիմիոս Սեւերոս զառաջինն սիրով էր, ասեն, ընդ քրիստոնէից, քանզի ունէր նա բժիշկ քրիստոնեայ զՊրոկուղոս Տորպակիանոս անուն՝ որ զերծոյց զնա ի վշտագին ախտէ, եւ պաշտպանեաց իսկ նա (ըստ Տերտուղիանեայ) ի միում նուագի արանց եւ կանանց երեւելեաց՝ յերեսաց մոլեգնութեան ժողովրդեանն ի Հռոմ իւրով վկայութեամբն։ Սակայն զառաջին օրէնսն ոչ եբարձ, մանաւանդ թէ արգել եւս զդառնալն ի կրօնս Հրէից եւ քրիստոնէից։ Յետ յաղթելոյ նորա նախանձորդաց իւրոց՝ եդ ունկն բանից թշնամեաց քրիստոնէիցն՝ որք ամբաստան լինէին թէ չեղեն նոքա կցորդ ուրախութեանն հասարակաց (այս ինքն պաշտամանցն հեթանոսաց զոր կատարէին յուրախութեան անդ), քանզի թշնամիք տէրութեանն են՝ ասեն։ Նմին իրի կողմնակալք՝ որ հակառակ քրիստոնէիցն էին, մոլեգնէին չարաչար։

ՅԱփրիկեցւոց աշխարհին (200) անթիհիւպատոսն (Վիգիղիոս Սատուռնինոս) ետ սպանանել ի Կարքեդոն զ12 Սկիղղիտեան վկայսն որ անուանին այսպէս ի Սկիղղիտէ քաղաքէ Ափրիկեցւոց։ Դարձեալ ի վկայելոցն առ նորին յաջորդաւ Մինուկիոսիւ Տիմինոսիւ անթիհիւպատոսիւ՝ էին նշանաւոր կանայքն Փեղիկիտաս (ի գերեաց կարգէ) եւ Պերպետուա (յազնուական տանէ). զՊերպետուա որ էր 22 ամաց ոչ հաւանեցոյց յուրացութիւն՝ ոչ մանուկն սանդեաց որ ի գիրկն հիւծեալ ծիւրէր եւ

ոչ հայրն ծերունի հեթանոս՝ որ անկեալ յոտս նորա պաղատէր եւ զոփայր (203)[1]։

Նորին ընկերեցաւ եւ Ղէոնիդէս Նիկոնիա ընդ նոյն ժամանակս հալածումն մեծ՝ մանաւանդ յԱղեքսանդրիա, յորժամ հաս անդր կայսրն, եւ տեւէր ամս բազումս. մի ոմն ի վկայից անտի էր եւ Լէոնիդէս հայր Որոգինի, եւ Պոտամիէնա կոյս գեղեցիկ՝ որում սպառնային մատնել զնա սուսերամարտկացն լկտեաց, այլ նա կացեալ հաստատուն սպանաւ հալեալ կապարաւ՝ հանդերձ Մարկեղեաւ զինուորաւ որ պաշտպանեալն էր նմա ի չարչարել զնա զինուորակացն, եւ ընդ այնր տուեալ էր կոյսն խոստումն լուսաւորելոյ զնա. (ի մէջ ամացն 204 եւ 211)։

Ի դէպ է թէ եւ ի Գաղիա սաստիկ էր հալածումն, զի ըստ բազմաց իսկ վկայութեանց՝ գրեթէ ջնջեցան իսկ քրիստոնեայք ի Լուգդունոն հանդերձ եպիսկոպոսաւն իւրեանց՝ որ էր Ս. Իրենէոս յաջորդ Ս. Պոթինոսի, ընդ որում եկեալ էր նա անդր յԱսիայ. (202 կամ 203, թերեւս եւ անագան եւս՝ 208)։

Պատմութիւն մարտիրոսաց Սկիղղիտեան վկայից, Փեղիկիտայ եւ Պերպետուայ, Պոտամիէնայ եւ Մարկեղեայ, որպէս եւ այսց Լուգդունեան վկայից որ մինչեւ ցայժմ առանձինն կան՝ վաւերական են։

Ե.

Սեւերոսէ Աղեքսանդրոյ մինչեւ ցԴիոկղետիանոս — Նուաստացումն բռնութեանն, Զ. Է. Ը. Թ. հալածումն եկեղեցւոյ (211—284)։

32

Ի ՄԱՀՈՒԱՆԷ անտի Սեւերեայ կայսեր մինչեւ ցկործանումն տէրութեանն մեծին Հռոմայեցւոց ընդ Գերմանաց՝ զոգցես մի միայն հանապազորդ մարտ պատերազմի։ Բաց ի սոցանէ՝ պատերազմ էր նոցա եւ ընդ Պարսից յարեւելս, ուր Արտաշիր որդի

1 Ի վաւերական վկայաբանութեան անդ պատմէ, իւրն Պերպետուա զտեսիլն զոր ի բանտին ետես. զոր եթէ ոք առ երազս եւս ունիցի, սակայն եւ այնպէս ցուցանէ թէ հաւատային ուրեմն յայնժամ քրիստոնեայք եթէ գոյ ինչ անդի քաւութեան (քաւարան), եւ թէ աղօթք մեր կարող են լինել օգնական ննջեցելոց անդէն։ Եղբայր Պերպետուայ եղբայր մի Դիոկրատես անուն վախճանեալ եւթնամեայ ի քաղցկեղէ յերեսն։ Պերպետուա ի մատուցանելն աղօթս մատրան ընդ բանտակցացն՝ եւ ի բերանոյ նորա անուն Դիոկրատեայ զարմէ ոչ ինչ էր խորհեալ յառաջագոյն։ Զայս նշան համարեցաւ Պերպետուա եթէ կարօտ է նա աղօթից, եւ սկսաւ առնել աղօթս վասն նորա առ Աստուած մեծաւ եռանդամբ։ Եւ ի գիշերին յայնմիկ ետես նա զԴիոկրատէս զի ի խաւարչտին ուրեք ելանէր ուր կային եւ այլք բազումք՝ ելանէր եւ երեւէր ննջեալ ի տապոյ եւ ի ծարաւոյ, աղտեղի եւ աժգոյն եւ կայր ի վէրքն յորմէ մեռաւն յերեսն։ Մատուցանէր Պերպետուա աղօթս վասն նորա, քանզի էր նա անջրպետեալ ի նմանէ մեծաւ ինչ անջրպետութեամբ։ Կայր առ Դիոկրատեաւ աւազան ջրոյ լի՝ այլ բարձրաբերձ եզերօք, եւ ի ձգնել իւրում ի վեր ըմպել անտի ջուր՝ ոչ կարէր։ Իբրեւ զայս ետես արթնեցաւ սթափեցաւ Պերպետուա, զարթեաւ եւ ի միտ առ թէ ի նեղութեան եւ ի վիշտս է եղբայրն, բայց քանզի վստահ էր թէ լսէ նմա Աստուած՝ առնէր օր ըստ օրէ աղօթս վասն նորա։ Եւ ահա ի միում

Սասանեայ պարսկի յարուցեալ ի վերայ Արտաւանայ Դ. արքայի Պարթեւաց, որ էր 31երորդ պայազատ Արշակունեացն՝ մերժեաց զնա յաթոռոյ յետ 3օրեայ պատերազմին, եւ այնպէս կանգնեցաւ եկաց թագաւորութիւնն Սասանեանց (յամէ 226 մինչեւ ցամն 651)։

Իսկ Հռոմայեցիք անդէն յիւրեանս յերիս իմն կարգս մարդկան բաժանէին։ 1. Կարգ զօրականացն որ վասն անդադրուն պատերազմաց օրըստօրէ առաւարացեալ անձէր ի սահմանակողմանս, ժողովեալ մեծաւ մասամբ ի բարբարոս նահանգաց եւ խառնեալ զերմանս, դակ եւ այլովք խժական վարձկանօք, զորս բազում վարձուք եւ պարգեւօք եւ բաշխիւք տրոց միայն՝ բաւական էին կայսերք ունել ի չափու։ 2. Կարգ այնոցիկ որ իրաւունս քաղաքացեաց Հռոմայ ունէին եւ էին ջղատեալք բարեկեցութեամբ, որոց չգոյր ամենեւին զօրութիւն բարոյից, այլ միայն ծանծաղագոյն իմն հրահանգք ուսմանց։ 3. Կարգ ծառայից կամ գերեաց անարգելոց որոց ոչ ինչ գոյին իրաւունք, ոչ պատիւ եւ ոչ զօրութիւն, ոչ զօրականաց ինչ նպաստ կարէին լինել եւ ոչ քաղաքացեաց օգուտ. զի կէսք ի նոցանէ՝ սուսերամարտիկքն էին զրեթէ ի վայրենութիւն եկեալք, կէսք բռնակիրք եւ մշակք, եւ կէսք արքանեակք զեխութեան եւ անառակութեան, լքեալք լուծեալք ննատեալք։ — Կայսերքն կամ յառաջին եւ կամ յերկրորդ կարգէ անտի էին. եւ յայն սակս երբեմն զբրտութիւն եւ զանագորոյն բարս արիւնարբուշտ զօրականին ունէր կայսրն, եւ երբեմն՝ զգեղխանս եւ զմեղկութիւն թուլամորթութեան քաղաքացեացն. եւ միշտ իսկ որպէս վասն վարձուց զօրականին՝ նոյնպէս եւ վասն ամբաւ ծախուց արքունեացն եւ զբօսանաց տեսլասէր ամբոխին յաճախէր հարստահարութիւն եւ ծանրութիւն հարկաց[1]։

յաւուրց Կիւրղի ընդ այլոց խոստովանողացն է կաղանդն նստէր, եւ եա նա ի տեսլեանն՝ անդի լուսաւոր եւ նշմարեաց անդէն զՂիփոկրատէս մաքուր եւ գեղեցիկ զգեցեալ, անդի երեսացն յորում վէրքն ընդ էին՝ էր այնուհետեւ ողջ, եւր աւազանին այնպէս ցածագոյն էր՝ մինչեւ ցմէջս իսկ մանկանն հասանել, եւ յեղէր անդ կայր առաջի մի որով ըմպէր իսկ եւ ջուրն ոչ նուազէր ամենեւին, եւ յետ այնորիկ երթայր նա խաղալ ըստ օրինակի մանկանց։ Ի մեռ առ Գերպետուա թէ զերծեալ եղբայր իւր ի նեղութենէ անտի։

1 Ասիկիոս ամն անուն երեւելի ի չաւպատութեան առ Աւգոստեաւ՝ ծախեալ 5.000.000 փղորինս իւրեւ եւեթ թէ 500.000 փղորինս միայն մնային՝ եթէ զամենայն պարգեւս հատուցանէր՝ թուի առ. մի ամն յընթերաց նորա ասյր 500 փղորինս վասն ձկան միոյ որոյ կշիռ իցէ 5½ լիտր։ Ի միում նուագի ջանայր հնարէր Կալիգուլայ ի միում ընթրիս ստանալ զհասս երից նահանգաց միանգամայն. եւ ի խնճոյս ուրեք՝ միայն պտուղք վարդից զոր ձմերայնի բերեալ էին յԵգիպտոսացւոց աշխարհէ՝ առաւել քան զ80.000 փղորինաց գինք էին։ Վիտելիոս ասյր յօրինել սեղան անհնարին ընդարձակութեամբ զոր Միներուայ վահան կոչէր, եւ ընդ համագամք որոց՝ եթէ կարի սակաւ՝ 50.000 փղորինաց գինք էին, յորս էին լեզուք փիւնիկահաւուց, ուղեղք սիրամարգաց եւ փասիանաց, կաթ մուրենէ եւ այլ ինչ աղնիւ ձկանց եւ այլ եւս նմանօրինակք։ — Ի սաւնս մեծամեծացն զառաքք խոհակերաց կային ի սպասու, եւ զանզանեալ ջուրք կանգնեալ կային ծառայք ի գերեաց ազատ եւ սպիտակ յամենայն հասակէ եւ ի տիոց, զարդարեալք սակաւ եւ արծաթով, որք բազում անգամ զգինին ամենայն կային յանկեան ուրեք մնացին եւ ուշադրութեամբ հրամանաց, եւ եթէ սակաւութ ինչ հաղորդին կամ փռնչէին՝ ըմպէին ընդ այնր զան. Այն ընթրիք բազում անգամ յերկարէին զբաղում աւր եւ զգա-

2. Յետ Անտոնինեանց առեալ զաթոռն Սեպտիմիոս Սեւերոս յառաջնմէ կարգէ անտի, ի վախճանել իւրում կացոյց ի հաւասար պայազատութիւն զերկոսին զորդիս իւր զԱնտոնինոս Բասիանոս Կարակալլա (211—217), անուանեալ այսպէս առ Թշնամանաց իմն ի հանդերձէ իմեքէ Գաղղիացւոց զոր սիրէր եւ այլոց տայր պարգեւ, եւ զՍեպտիմիոս Գետա. այլ վասն սաստիկ ատելութեանն որ հաստատեալ եւ արմատացեալ էր ի սիրտս նոցա՝ չկարացին միաբանել նոքա ի մի առաջնորդութիւն եւ իւրաքանչիւր ունէր իւր առանձինն զունդս անձնապահաց: Այնուհետեւ բաժանեցան եւ նահանգք թագաւորութեանն ի մէջ երկոցունցն՝ յարեւմուտս եւ յարեւելս: Սակայն եւ ոչ այնպէս լուծաւ հակառակութիւնն՝ մինչեւ ի միում յաւուրց տայր Կարակալլա սպանանել զԳետա ի բազուկս մօրն իւրոյ Յուլիայ Դոմնայ, քանզի առ նա խոյս ապաստանեալ էր Գետա ի վտանգին. կոտորեաց եւ զկուսակիցս նորա՝ արս իբրեւ 20,000 (212), սպան եւ զՊապինիանոս իրաւագէտ՝ զի չառ նա յանձն արդարացուցանել զեղբայրսպանութիւն նորա: Ապա իբրեւ սպառեցան մթերք խնայութեան հօրն, վասն տալոյ վարձս զօրականին առատութեամբ եւ վատնելոյ յանխնայ՝ կոտորէր զմեծատունսն եւ տայր որոց ի նահանգսն էին իրաւունս հռոմէական քաղաքացեաց ընդ բազում գնոց[1]: Ապա ոչ միայն վասն ժողովելոյ արծաթ այլ եւ տագնապեալ եւս ի մտացն խղճէ՝ ել ինքնին եղբայրասպանն ի Հռոմայ (213) շրջել ի նահանգսն. նեղէր զնոսա հարստահարութեամբ, երեւէր ի Մակեդոնիա իբրեւ Աղեքսանդրոս՝ կրելով զկազմեալ զէնսն նորա եւ զզրահս եւ զառանին սպասս ի կէր արկանելով եւ կազմե-

ղում գիշեր. յետ իւրաքանչիւր սեղանոյ՝ սանդալն գետ փոխելոյ շուայտութեանն, եւ ցժամանակս միւսոյ սեղանոյն փափկանալին բաղանեաք ի ջուր ցուրտ կամ ջերմ որոյ կեր բաղում անգամ՝ գինի եւ իւղք անուշունք էին, թեպէտ եւ մարմինք այնպիսեացըն փափկութեանն խանգարեալ ապականային եւ ծիւրէին ծնգէին տարաժամ:

Անցուցանէին գլէին զաղք կանանց պճնասէրք Հռոմայեցւոցն, երկիցս եւ երիցս յաւուրն իւղովք անուշիւք զմարմինսն օծանէին, ժամս բազումս կային առաջի վարսամիրայից՝ առ գանգրել ոլորել զվարսն արուեստիւ, ցանէին փոշի ոսկւոյ եւ այլ եւս ինչ ազգս փոշւոյ ի հերսն, եւ զմորթ եւ զյօնսն ծարրէին. նոյնպէս անհնարին էր եւ փառասիրութիւն եւ զգուշութիւն անկողնոց, բարձից եւ գեղապակաց. զեղխութիւն ի զինուածս եւ յամարատունս յաւելոյր առ քան զառ. ամարատունք Լուկուղղեայ եւ Կեսարեայ փոքր ինչ էին առ փափկակեաց բարեկեցիկ կենաց ի տունս կայսերացն: Ըստ նմին չափոյ յաճախեալ էր եւ զեխութիւն ի ձեռակերտս արուեստից. մի մի անօթ յազնուագոյն ինչ քարէ՝ 10.000 փղոսկինաց էր: Ի տունս Սենեկայ 500 սեղանք կային այնչափ մեծագինք մինչեւ միոյ ի նոցանէ արժել 50.000 փղոսկինա: Պոպպէա կին կայսերն Ներոնի ագոյց ամբակաց ջորւոց իւրոց ոսկի, եւ Կաղիգուղայ էին նաւք ծովու յեղեւնափայտէ, որոց առաջք ընդելուզեալ էին ակամբք պատուականօք:

Զգայր ամենեւին կրթութիւն եւ հրահանգք եւ ի տունս եւս մեծամեծացն, բայց միայն զի զերեւելի երեւելի ինչ մատեանս հնոցն ընթեռնուին, այլ գլխաւոր գործ Հռոմայեցւոցն խաղք եւեթ էին. Ոգիք եւ թատրունք Օկիպղիանեանցն երեւելի եւ անուանի լինէին ի վարել զկառս եւ արշաւեցուցանել, եւ ինքնին իսկ կայսրն եւ մեծամեծք նորա ի թատրոն առաջի ժողովրդեանն կաքաւէին: Առիւծունք, վագերք եւ ինձք հարիւր առ հարիւր ելանէին յարձակարանն եւ կոտորէին. ոչ ինչ ընդհատ էր ի նոցանէ եւ կոտորած սուսերամարտակացն:

Այնչափ յաճախեաց բազմացաւ անօրէնութիւն եւ չարութիւն, մինչեւ միում ի պատմաց ժամանակին ասել՝ թէ դարբինք երկաթոյ առաւել ընդ գործ շղթայից վաստակեն քան ընդ յօրինուած գործեաց մշակութեան:

1 Constitutio Antoniana de civitate.

րով իւր փաղանգ ի 16,000 արանց մակեդոնացւոց, եւ յԱսիա իբրեւ Աքիլղէս: Առաւել եւս մոլեգնէր յԱղեքսանդրիա. քանզի զայրացեալ ընդ բանս ինչ թշնամանաց զոր էին խօսեալ զնմանէ երբեմն քաղաքացիքն, յետ մտանելոյ ի քաղաքն եւ ընդունելոյ նոցա զնա մեծաւ փառաւորութեամբ՝ ժողովէր զամենայն երիտասարդսն իբրեւ այն թէ կազմիցէ ի նոցանէ գունդ մի անձնապահաց, եւ կոտորեալ զնոսա՝ ապա առաքէր ի քաղաքամէջ անդր զզօրսն յաւար եւ ի կոտորած, եւ ինքն ի տանեաց մեհենին Սերապեայ դիտէր զանցս իրացն: Յետ այնորիկ սպան զնա անձնապահապանն իւր Մակրինոս ի պատերազմին զոր տայր նա ընդ Պարթեւաց, 29 ամաց (Ապրիլ. 217):

3. Սոյն Ոպիլլիոս Մակրինոս (217—218) որ եւ Անտոնինոս զանձն անուանեաց՝ ընտրեցին իսկ եւ իսկ զօրականքն, ընկալաւ ծերակոյտն եւ ինքն առ իւր կեսար՝ զԴիադումենիանոս զիւր որդի: Այլ մինչդեռ նա յԱսիա էր՝ ընտրեցաւ ի լեգէոնացն կայսր՝ Բասսիանոս Հեղիոգաբաղոս քրմապետ արեգական յԵմեսա Ասորւոց, թելադրութեամբ հանւոյն իւրոյ Յուղիայ Մեսայ (քեռն Յուղիայ Դոմնայ մօր Կարակաղղայ), քանզի կարծեցոյց ինքն Մեսա թէ Հեղիոգաբաղոս որդի իցէ Կարակաղղայ աստուածացելոյ, եւ կաշառեաց իսկ զանձուք բազմօք զզօրականսն նահանգին Ասորւոց, որ զայրացեալ իմն էին ընդ Մակրինոս վասն խստութեանն: Թէպէտ Մակրինոս փախուցեալ աճապարէր ի Հռոմ, քանզի ընդ նա կամէր ժողովուրդն եւ ծերակոյտն, այլ նաւն որ անցուցանէր զնա ի Բիւզանդիոն՝ վարեցաւ ի մրրկէ այսրէն յետս եւ ըմբռնեալ ի խնդրակացն սպանաւ հանդերձ 10ամեայ որդւովն Դիադումենիանեաւ (Յունի. 218):

4. Հեղիոգաբաղոսն մանուկ 14ամեայ, որ կոչեցաւ Աւրեղիոս Անտոնինոս Հեղիոգաբաղոս (217—222) առ բեր ընդ իւր ի Հռոմ զամօթալից պաշտօն արեգական, այս ինքն՝ զԹուխ վէմն գնդաձեւ անկեալ յօդոց, զոր պաշտէին յԵմեսա. չգոյր չափ անամօթութեան, անառակութեան, շուայտութեան եւ անզգութեան նորա: Ոչ երբեք այնպէս էջ յանարգութիւն ծերակոյտն որպէս առ սորի մանկամբս որ եւ զհանին իւր զՄեսա նստոյց ընդ ծերս ծերակուտին: Կարգեաց ծերակոյտ ինչ գահերիցութեամբ մօր իւրոյ Սոյեմիայ (դստեր Մեսայ) վասն հանդերձից եւ զարդուց կանանց եւ կահի տան: Երեւէր ի հրապարակս մերթ երկայն փիւնիկեցի կամ մար պատմուճանաւ, մերթ կանացի գումարտակօք ակնանց պատուականաց, ամբոխիւ սրնգահարաց եւ ծնծղայիւք եւ ձեռիւք եմեսացի պաշտամանն. եւ ինքնին եւս յառնէր ի կաքաւս առաջի վիմին յանդիման մեծամեծացն Հռոմայեցւոց:

Իւր իսկ հանին Մեսա խրատ ետ նմա կացուցանել իւր ժառանգ զԱղեքսիանոս (այս ինքն՝ զԱղեքսանդրոս Սեւերոս) զոր-

դի Մամմէայ որ էր կրտսեր դուստր Մեսայ։ Բայց իբրեւ չկարաց Հեղիոգաբաղոս ապականել զբարսն Աղեքսիանու, սկսաւ դարան գործել նմա, այլ անձնապահքն ելին ի կողմն մանկանն եւ սպանին զվատանշանն Հեղիոգաբաղոս, որ ց19երորդ ամ կենացն արար չորս կանայս եւ ամբոխ բազում հարճից, եւ զամենայն իսկ ազգս յոռութեանցն հան ի գլուխ (Մարտ. 222)։

5. Իսկ պատանեակն 14ամեայ Աղեքսանդրոս Սեւերոս (222 — 235) էր կրթեալ զգուշութեամբ ընդ խնամակալութեամբ մօր իւրոյ Մամմէայ, եւ եցոյց զիւր չքնաղս եւ առաքինութիւնս մեծամեծս ի թագաւորութեան իւրում։ Էին նորա բարք յստակք եւ անարատք. բաժանեալ էր նա զժամս իւր յառանձին պաշտօն, յուսումն եւ ի գործս իրաց տէրութեան։ Յառանձին իւր տաճարի[1] ընդ պատկերաց արանց երեւելեաց զոր պատուէր, եդեալ ունէր եւ զԱբրահամու եւ զՔրիստոսի։ Մայր նորա լուեալ զհամբաւն Որոգինեայ եւ կոչեցեալ զնա յԱղեքսանդրիայ՝ խօսեցաւ ընդ նմա, եւ ինքն իսկ Աղեքսանդրոս մէտ էր եւ յօժարագոյն ի քրիստոնէական վարդապետութիւն։ Զանուանս այնոցիկ զոր յառաջնորդութիւն նահանգաց առաքէր՝ ծանուցանէր հրապարակաւ, զի որ ունիցի ինչ զնոցանէ ամբաստանութիւն՝ ցուցցէ. քանզի ասէր թէ արդարեւ անարժան իմն է՝ եթէ յընտրել մերում զկուսակալսն որոց յանձն լինելոց են կեանք եւ արարք մարդկան՝ զայն չառնիցեմք զոր քրիստոնեայք եւ Հրեայք առնեն՝ յորժամ ծանուցանեն զանուանս այնոցիկ որ ի քահանայութիւն իցեն կարգելոց։ Բազում անգամ յեղյեղէր զբանն զոր ի քրիստոնէից լուեալ էր՝ թէ Զոր դու ոչն կամիս զի արասցեն՝ զայն եւ դու մի այլոց առներ[2], եւ էր դրոշմեալ զայն ի վերայ պալատանն[3]։

Ընթացաւ նա յառաջին պատիւ զծերակոյտն, եւ ի միջոյ նորա ընտրեաց իւր զգուշութեամբ խորհրդականս՝ արս պատուականս երեւելիս 16։ Կարգեաց նոցա գահերէց զհոյակապ իրաւագէտն զՈւղպիանոս, եւ մերժեաց ի բաց ի պաշտամանցն զարսն զանարժանս զոր մոյծ Հեղիոգաբաղոս, որպէս եւ զվէմն առաքեալ էր վաղ յետս յԷմեսա։

Այլ զինչ արդեւք ձեռնհաս էր վճարել առաքինութիւն եւ իմաստութիւն պատանեկի միոջ ընդդէմ ապականութեան ժամանակին եւ զօրականացն բռնաւորութեան։ Պարապ ջանաց նա ոչ միայն ունել զնոսա ի չափու այլ եւ քաղցրութեամբ եւ սիրով ածել զիւրեւ, այլ զուր եւ ընդ վայր։ Իւր իսկ առաջի եսես զի սպանին զբարեկամն իւր զՈւղպիանոս, եւ Դիոն Կասիոս պատմագիրն ապրեցաւ ի նոյնպիսի մոլեգնութենէ փախստեամբ ի

1 Lararium.

2 Տոբիթ Դ. 16. Զոր դու ատես՝ ումեք մի առնիցես։

3 Բայց աւելի իմն քան զայն թելադրէ Քրիստոս, յորժամ ասէ՝ Մատթ. Է. 12. Զամենայն որ միանգամ կամիցիք թէ արասցեն ձեզ մարդիկ, այնպէս եւ դուք արարէք նոցա, եւ Ղուկ. Զ. 31. Որպէս կամիք թէ արասցեն ձեզ մարդիկ, այնպէս արասջիք եւ դուք նոցա։

Պաննոնիա։ Այսպէս կռուէր Աղեքսանդրոս զամենայն ժամանակս կենացն ընդ զօրականացն ժպրհութեան։

Ի յարձակել Արտաշրի Սասանեան առաջնոյ թագաւորի նորոյ տէրութեանն Պարսից (յամի 226) ի սահմանս Հռոմայեցւոցն մինչեւ ի Գամիրս կոյս եւ խնդրել զերկիրն մինչեւ ցծովն Եգէական եւ ցՊրոպոնտիս, խաղաց ի վերայ նորա Աղեքսանդրոս (231 — 233), այլ զեկեց իւրացն այլ եւ այլ իմն են պատմութիւնքն. որպէս համառօտութեան է՝ ցածոյց եւ զապստամբութիւն լեգէոնի իւրոյ յԱնտիոք։ Այլ յորժամ ձեռպէր ի կողմանս Ռենոսի արգելուլ զասպատակ Գերմանացն՝ մօտ ի Մոգունտիա սպանաւ հանդերձ մարբն եւ հաւատարիմ բարեկամօք ի վրանի իւրում 27 ամաց ի ձեռն զօրականին զորս գրգռեաց Մաքսիմինոս Թրակացի (Աւգ. 235)։

Այրս բիրտ եւ վայրենի Յուղիոս Մաքսիմինոս Թրակացի (235—238) որ յերիտասարդութեանն հովիւ լեալ էր անդէն, եւ ապա զօրութեամբ մարմնոյ եւ քաջութեամբ զատեալ անուանի ի զօրուն՝ տակաւ ել ի զօրավարութիւն, եւ յայնժամ ի խորհրդակցաց դաւոյն ընտրեցաւ կայսր եւ առ իւր աթոռակից զիւր որդի համանուն։ Հալածէր նա կասկածանօք անագորոյնս՝ ոչ միայն զբարեկամսն Աղեքսանդրի, յորս ապաքէն եւ քրիստոնեայք էին, այլ եւ առհասարակ զբազումս յարանց ազնուականաց, եւ յետ խռովութեան իրիք միայն՝ ետ նա կոտորել 4000 այր առանց հարցափորձի։

33

Առ Սեւերոսն Աղեքսանդրիւ եղեւ համարձակութիւն քրիստոնէից շինելոյ եկեղեցիս, եւ ի միում նուագի յորժամ ել առաջի կայսեր գժտութիւն ինչ ի Հռոմ վասն տեղւոյ իրիք եկեղեցւոյ ընդ առն աշխարհաւանդկի, վճիռ ետ կայսր՝ թէ քրիստոնէից լիցի տեղին. «Բանզի լաւ է, ասէ, թէ պատուեսցի Աստուած՝ որպիսի ինչ եւ իցէ օրինակաւ, քան եթէ ի գինեվաճառս փոխեսցի տեղին»։ — Իսկ Մաքսիմինոս ի պատճառս ահագին սասանութեանն որով ապականեցաւ Կապադովկիա եւ Պոնտոս, յայտնի իսկ պատուիրեաց հալածումն հրովարտակաւ՝ սահմանելով պատիժ մահու գլխաւորաց քրիստոնէիցն եւ ուսուցչաց նոցա, եւ այրեցան իսկ յեկեղեցեաց քանի մի։ Այլ այն հալածումն ոչ ընդ երկար ինչ էր եւ ոչ ընդ ամենայն տեղիս։

Ընդ նոյն ժամանակս յետ վճարելոյ յաղթութիւնս ընդդէմ Գերմանաց (236)՝ խաղաց Մաքսիմինոս ի Պաննոնիա տալ անտի պատերազմ ընդ Սարմատաց (237)։ Այլ վասն ագահութեանն՝ գրգռեաց զամենեսին։ ՅԱփրիկէ ուր յարձակեցաւ ժողովուրդն ի վերայ գանձապետին՝ որ պատապարտեալ էր զարս մեծ-

ծառունս ի տոյժս մեծամեծս՝ ապստամբեցին եւ ընտրեցին կայսր զայրն ընտիր 80ամեայ զանթիհիւպատոսն զԳորդիանոս Ա. հանդերձ որդւովն իւրով 46ամենիւ Գորդիանոս Բ. յակամայ կամս նոցա, եւ ընկալաւ իսկ զնոսա ծերակոյտն։ Այլ Մաքսիմինոս մրմռեալ ճեպէր մեծաւ քինու յիտալիա (238)։

Թէպէտ եւ վաղ պարտեցան Գորդիանոսքն յԱփրիկէ ի կուսակալէն Մաւրետանիայ ի Կապեղղիանոսէ, քանզի անպատրաստ իսկ էին, եւ անկաւ ի կենաց՝ որդին ի ճակատու եւ հայրն անձին առնելով, սակայն ընտրեաց ծերակոյտն փոխանակ նոցա զանկզիտիկոսն զՊուպիենոս Մաքսիմոս (մեծ՝ վաստակովք) եւ զԿեղեոս Բալբինոս (երեւելի՝ ընչաւէտութեամբ), եւ ըստ խնդրոյ ժողովրդեանն եւ նոցին ընկեր իբրեւ կեսար՝ զկրսերն Գորդիանոս զԹոռն Գորդիանու անթիհիւպատոսի։ Մաքսիմինոս կայր պաշարեր զԱկուիղէա, այլ քանզի զկամուրջս Սոնտիոս (Իզոնցոյ) գետոյ հատեալ էին քաղաքացիքն, ինքն յամանոց գինւոյ տայր կազմել կամուրջ եւ հարկանել զքաղաքն։ Սակայն իբրեւ չյաջողեալ յարձակմանն եւ սաստկացեալ եւս կարօտութեանն տրտնջել սկսաւ զօրն՝ չարչարեալ Մաքսիմինոս զօմանս ի հրամանատարաց նոցա. յայնժամ յարեան ի վերայ եւ սպանին զնա հանդերձ որդւովն (Մայ. 238), եւ ածին զգլուխս նոցա ի Հռոմ, թէպէտ եւ տուեալ էին սոքա նմա երդումն կալ հաւատարիմ յաւիտեան։ Նոյնպիսի իսկ անցք անցին եւ ընդ արան երկոսին լաւս ընդ Պուպիենոս եւ Բալբինոս ի Հռոմ. քանզի չկամէին անձնապահքն ընդ կայսր որ ընտրեալ ի ծերակուտէ իցէ, եւ սպանին զնոսա չարաչար (15 Յուլ. 238)։

2. Մ. Անտոնինոս Գորդիանոս Գ. (238—244) 14 կամ 17ամեայ ընկալաւ ամենեքին առհասարակ։ Յարեցաւ նա զհետ աբանց լաւաց, եւ եդ յաջողութեամբ արշաւան ի վերայ Գոթաց, Ալանաց, Սարմատաց եւ Պարսից յարձակելոց յԱսորիս առ Շապհով Ա. (յամի 241—243)։ Յարշաւանսն նորա ընկեր էր միշտ Միսիթէոս այր լաւ[1], որոյ խորհրդովն իսկ վարէր ցանկ Գորդիանոս ի խաղաղութեան եւ ի պատերազմի եւ հայր կարդայր զնա։ Այլ յետ Միսիթեայ վախճանին անձնապահապետ նորա Փիլիպպոս Արաբացի՝ որոյ հայրն աւազակ լեալ էր, յարոյց խռովութիւն եւ ետ ընտրել զանձն կայսր եւ սպանանել գաղտ զԳորդիանոս՝ զոր զօրականն եւ ծերակոյտն՝ բարեաց որդեակ կոչէին, եւ ժողովուրդն՝ բերկրութիւն իւր (Փետր. 244)։

3. Մ. Յուղեաւ Փիլիպպոս (244—249) ստէպ ապստամբութիւնք էին՝ մանաւանդ ի Պաննոնիա։ Յամի 248 տօնեցաւ առ նովաւ 1000երորդ ամին շինութեան Հռոմայ։ — Մեծ իսկ այն գովութիւն է Փիլիպպեայ զի արգել զպղծութիւնս հակառակս

1 Որում ետ ծերակոյտն անուն պատուոյ՝ Pater principum et reipublicae.

բնութեան որ առ հասարակ հրապարակաւ յայտնեալ լինէին, զոր եւ ոչ տանջիւքն Աղեքսանդրոս իշխեաց կարծել։

Այս ուրեմն լեգէոնքն Պաննոնիացւոց ընտրեցին կայսր զԴեկիոս։ Խաղաց ի վերայ նորա Փիլիպպոս, այլ ի պարտութեւն մատնեցաւ, եւ յետ փախստեանն՝ ի Վերոնա սպանաւ, որպէս եւ որդին նորա համանուն եւ բարձակից (յամէ 247) սպանաւ ի Հռոմ յանձնապահացն (Սեպտ. 249)։

4. Այնպէս նպաստաւոր իմն էր Փիլիպպոս քրիստոնէից՝ մինչեւ ոմանց յեկեղեցական պատմագրաց կարծել թէ քրիստոնեայ իսկ լեալ իցէ, սակայն չմարթի ցուցանել. թէպէտ եւ Նիբուր գերմանացի նշանաւոր մատենագիր պատմութեան Հռոմայեցւոց՝ չհամարի ինչ այնչափ անհաւանութեան զիրսն։ Բազմացան առ նովաւ քրիստոնեայք յամենայն իսկ կարգս եւ յաստիճանս, եւ նուազեալ օր ըստ օրէ կռապաշտութիւնն՝ տաճարք ծանէր եկեղեցի։ Ի սմին իսկ ժամանակի Փաբիանոս քահանայապետ Հռոմայ (236—250) առաքեաց (ըստ վկայութեան Ս. Գրիգորի Տուրոնացւոյ ի 6 դարու՝) 7 քարոզս աւետարանին, իբրեւ եպիսկոպոսս հանդերձ քահանայիւք ի Գաղիա (յամի իբրեւ 245)։ Սոքա հաստատեցին 7 եկեղեցիս. Ս. Գրատիանոս զեկեղեցին Տուրոնայ (Թուրայ), Ս. Տրոփիմոս զԱրելատայն, Ս. Պաւղոս զՆարբոնայն, Ս. Սատուռնինոս զՏողոսայն (Թուլուզայ), Ս. Սարեմոնիոս զԱրուեռնայն (Կլերմոնի՝ յՕվերնեռ), Ս. Մարտիալիս զԼեմովեկիայն (Լիմոժ քաղաքի), իսկ Ս. Դիոնիսիոս որ թուի թէ գլխաւոր ամենեցուն էր՝ զեկեղեցին Պարիսայ. սա անուանի Առաքեալ Գաղիայ (որ եւ վկայեաց առ Մաքսիմիանոսիւ յամի 287)։ — Մօտ ի վախճան թագաւորութեանն Փիլիպպեայ յարուցին հեթանոսք խռովս ի վերայ քրիստոնէից յԱղեքսանդրիա, եւ բաց յայլոց բազմաց՝ սպանին լլկանօք սուրբքն Մետրաս եւ Կուինտա եւ Ապողոնիա կոյս (249)։

5. Դեկիոս Տրայիանոս (249—251) որ առ իւր կեսար զիւր երէց որդի անուանակից, էր ի հռոմայեցի ազնուական տոհմէ, նախանձաւոր խստագոյն վարուց եւ փառաց առաջնոցն Հռոմայեցւոց. նմին իրի իսկ եւ իսկ կացոյց միւսանգամ պաշտօն համարակալութեան (քննութեան վարուց քաղաքացեացն) որ ի ժամանակաց անտի Աւգոստեայ անկեալ էր ի մոռացօնս, եւ ընտրեցաւ ի սոյն ի ծերակուտէն Վալերիանոս (որ յետոյն եկաց կայսր)։ Ինքնին Դեկիոս գրեաց առ սա զընտրութիւնն, բայց նա չառ յանձն հեռանալ ի զօրուէն, եւ ասէր թէ ապականութիւն բարուց ժամանակին առանց բժշկութեան է։ Այլ Դեկիոս իբրեւ այր հռոմայեցի՝ եւ զտեւումն հաստատութեան պետութեանն կապեալ ընդ պաշտաման դիցն անմահից համարէր, նմին իրի իսկ ամենայն սաստկութեամբ հզօր բնութեան իւրոյ՝ եդ ի մտի ջնջել

բնաբարձ զքրիստոնէութիւնն, ուր միայն ի ամենէ պարտ էր ակն ունել վարուց ուղղութեան եւ տէրութեանն հաստատութեան։

Իբրեւ 38 ամք էին զի վայելէր եկեղեցի ի խաղաղութեան (թէ առցի ի բաց համառօտ եւ մասնաւոր հալածումն Մաքսիմինեայ)։ Այլ ոչ ամենեցուն ի քրիստոնէից եղեւ այն օգուտ։ Ընդ տունկսն ընտիրս բուսաւ խառն եւ պաղձն բազում, ի ծաղկեալ դրախտին Աստուծոյ՝ ոստք էին բազումք եւ մերձ ի թօթափել անդէն յառաջնում մրրկի անդ. զոստս կամէր իմն ընտրել տէր այգւոյն։

Հան Դեկիոս անդէն յամի 249 հրամանն ի նահանգսն՝ ոչ եթէ այնչափ սպանանել զքրիստոնեայսն՝ որչափ նորանոր տանջանօք ածել յուրացութիւն։ Զմանր հանգամանս այսր մեծի հալածման նկարեն թուղթք Ս. Կիպրիանու եպիսկոպոսի Կարքեդոնացւոց, եւ թուղթ Ս. Դիոնիսիոսի եպիսկոպոսի Աղեքսանդրացւոց առ Փաբիոս եպիսկոպոս Անտիոքայ (առ Եւսեբեայ)։

Ածէին կուտէին զքրիստոնեայսն ի հրապարակս վաճառացն. անդ ստիպէին երկիր պագանել եւ արկանել խունկս դիցն պատկերաց։ Սփռեցան տարածեցան առաջի նոցա ազգի ազգի գործիք տանջանաց, եւ ջանային ածել զնոսա ի վհատութիւն պէսպէս լլկանօք։ Դունդագունդ արկանէին զնոսա ի բանտս, մինչեւ հարկ իսկ լինել զբազումս ի նոցանէ առաքել առ ժամանակ մի յաքսորս՝ զի եւ այլոց գտցի տեղի։

Բազումք անդէն իսկ աշխարհին պատրաստութեամբն, եւ եւս բազմագոյնք ի հասանել արդեամբք տանջանացն առնուին յանձն զուրացութիւնն. կէսք հաւանեալ էին ցանելոյ խունկս կամ ուրանալոյ զքրիստոնէութիւն, եւ կէսք ապրէին՝ առեալ արծաթոյ մուրհակ յորում վկայէին իմն թէ զոհեցին կռոց։ Բազմաց անուանք մուծան ստութեամբ ի մատեանս հարցափորձիցն՝ որպէս թէ հնազանդեցին հրովարտակի թագաւորին, այլ եկեղեցի մերժէր զամենայն իսկ լռելեայն հաւանութիւն։ Բազումք ի տկարացելոց ապա դիմէին առ մարտիրոսսն կամ խոստովանողս խնդրել զբարեխօսութիւն նոցա բանիւ կամ գրով։ Ըստ բարեխօսութեան նոցա թողուին եպիսկոպոսունք՝ դարձելոցն զեկեղեցական ապաշխարանսն՝ կամ ամենեւին եւ կամ մասամբ միով։ Այլ բազում անգամ դէպ լինէր զեղծանել բարեխօսութեամբն նոցա, եւ խոստովանողքն իսկ անցին բազում անգամ ըստ չափ. այս ի Կարքեդոն եւ յԱղեքսանդրիա մանաւանդ դիպեցաւ, եւ յայն սակս ընդդէմ դառնային այնպիսի չարաչար սովորութեան՝ անդ Ս. Կիպրիանոս եւ սա Ս. Դիոնիսիոս Աղեքսանդրացի։

Սակայն եւ մեծ ինչ մասն քրիստոնէից մանաւանդ յԵգիպտոս՝ նահատակեցան վասն Քրիստոսի։ Ի վերայ եպիսկոպոսացն առաւել կատաղէր բռնաւորն։ Ի Հռոմ վկայեաց Փաբիանոս քա-

հանայապետ (250). Տերունեան Աղեքսանդրոս եպիսկոպոս Երուսաղեմի, դատեալ ի Կեսարիա մեռաւ ի բանտի. մարտիրոսացաւ եւ Բաբիղաս Անտիոքայ եպիսկոպոսն՝ ընդ որում թաղեցան շղթայքն, որպէս ցանկացեալ էր. այսպէս եւ Աղեքսանդրոս եպիսկոպոս Կոմանայ Պոնտացւոց ձեռնադրեալ ի Գրիգորէ Սքանչելագործէ: Պիոն կամ Պիոնիոս քահանայ եկեղեցւոյն Զմիւռնացւոց ըմբռնեցաւ ի Պողեմոնէ քրմապետէ Ասիացւոց յաւուր յիշատակի Ս. Պողիկարպեայ, ձգեցաւ նա ճոպան ի փող առաջի բազմեին՝ ուր եպիսկոպոսն նորա Եւդեմոն կայր այն ինչ ուրացեալ զՔրիստոս առ տանջանացն ահի. ապա հրամանաւ Յուղեայ Պրոկուղայ Կուինտիղիանեայ փոխանակի բդեշխին դատապարտեցաւ ի խարոյկ. բեւեռով պնդեցին զնա եւ ի շառաչել հրոյն շուրջանակի փակեալ զաչսն մատուցանէր աղօթս, եւ յաւելն զԱմէնն հան զոգին. եւ ի յափշել հրոյն գտաւ մարմինն առանց ապականելոյ եւ դէմք երեւացն շքեղացեալ՝ մինչեւ զարմանալ հեթանոսացն զամարելոց ի տեսիլ:

Թաքուցեալ ապրեցան վասն հաւատացելոցն օգտի Մեծն Դիոնիսիոս Աղեքսանդրիայ, եւ Գրիգոր Սքանչելագործ Նէոկեսարեայ Պոնտացւոց († 270) անկեալ ի բլուր մի հանդերձ իւրով սարկաւագաւն: Այրին վարդապետ Որոգինէս կրեաց լլկանս եւ բանտս: Թող զանթիւ զանհամար ժողովրդականսն որ ուրեք ուրեք սպանան:

Ըստ Դեկեայ զառաջինն անցին Գութք ընդ Դանուբ մխել ի սահմանս տէրութեան Հռոմայեցւոց: Դեկիոս զառաջինն յաղթաղեալ ընդդէմ նոցա ապա պարտեցաւ սաստիկ ի ճակատու, քակեցաւ զօրն Հռոմայեցւոց, ինքն կայսրն հանդերձ Դեկիոսիւ՝ իւրով որդւով սուզաւ յեղախիւրս, կրեալ զպատիժ կատարածի այնչափ անչափ անմեղացն (Հոկտ. 251): Բայց ինքն էր զօրավար երեւելի եւ զգաստ վարուք:

6. Տրեբոնիանոս Գաղղոս մատնեաւ Դեկեայ՝ որպէս կարծի, զնա յաջորդեալ (251—253) առնոյր բարձակից զիւր որդի զՎողուսիանոս, կնքէր խաղաղութիւն ի Գոթաց տարեւոր հարկօք եւ թողլով նոցա զաւար եւ զգերին հռոմայեցի: Եւ նա այնուհետեւ զանձն ի բարեկեցութիւն, ուր Գութք ասպատակաւ ասպականէին եւ աւերէին զփոքրն Ասիա: Բայց երկոքին եւս յիւրեանց զօրաց սպանան (Մայ. 253), յորժամ անտուստ հակառակորդն նոցա Էմիլիոս Էմիլիանոս յաղթեաց Գերմանացւոցն: Թէպէտ եւ ընկալան զսա իբրեւ կայսր, այլ անդէն խաղացեալ հասանէր զաղիական լեգէոնօք Վաղերիանոս բարեկամ Գաղղոսի, եւ յայնժամ սպանանէին եւ զԷմիղիանոս զօրք իւր (Աւգ. 253):

7. Պ. Լիկինիոս Վաղերիանոս (253—259) յազնուական տոհմէ, զօրավար քաջ եւ քաղաքագէտ իմաստուն եւ հանճարեղ էր

տրար զՀռոմայեցիս անկեալութեամբ իւրոց մեծամեծաց, եւ թուէր իմն թէ նորոգեսցէ ստ միւսանգամ զառաջին մեծութիւն զօրութեան հռոմէական տէրութեանն։ Մինչ անտուստ զօրավարք նորա պահէին զսահմանսն յարշաւանաց Գերմանացն՝ ինքն խաղաց ի վերայ Պարսից, այլ հարաւ չարաչար եւ անկաւ ի ձեռս Շապհոյ Ա. (259), որ թշնամանօք ունէր զնա։ (Յետ 7 ամաց վախճանէր Վաղերիանոս ի գերութեանն իբրեւ 70 ամաց, 266)։

8. Լիկինիոս Գաղլիէնոս (259 — 268) նորին որդի եւ թագաւակից՝ այր թեթեւամիտ, ունէր ի ժամանակին միայն առանձին զառաջնորդութիւնն որում չէր ամենեւին ձեռնհաս. չարար ինչ նա փոյթ զհօրն արկածից յորժամ լուաւ. տեսեալ զապականութիւն եւ զքայքայումն տէրութեանն՝ ինքն յաճախէր հանապազօր ի շուայտութիւնս եւ ի լկտութիւնս։ Հրեշտակք կամ Դեսպանք[1] 19՝ որ գործակալութեամբ ի նահանգսն կային յետս կացին եւ եղեն ինքնագլուխք։ Այսպէս ելին կացին առ նովաւ իշխանք յորոց բազումք զիւրեանց որդիս կացուցին կեսարս. եւ անուանին նոքա Երեսուն բռնաւորք. բայց մեծ մասն նոցա սպանաւ ի զօրականէն[2]։

Ոչ ի սոցա միայն հարստահարութենէ՝ այլ եւ յասպատակէ Պարսիցն յարեւելս եւ Գերմանացն յարեւմուտս խանգարեալ աւերէր տէրութիւնն։ Գութք աւերէին զերփէին զԴակիա, զՊաննոնիա եւ զՅունաց աշխարհ. Թողեալ զնոսա կայսերն անձամարտեաց յԻտաղիա ի վերայ Աւրէողոսի, բայց սպանաւ նա առ Մեդիողանու յորժամ պաշարեալ ունէր զնա անդ (Մարտ. 268)։ Ի մեռանել իւրում յանձն արար Գաղլիէնոս կացուցանել իւր յաջորդ զԿղաւդիոս զօրավար որ մղեալ էր յետս զԳութան ի Իլիւրիկէ։

9. Առ Գաղղոսիւ յորժամ եղեւ ժանտ սաստիկ՝ հրամայեցան զոհք վասն դիցն հաշտութեան. բայց զի չեղեն կցորդ զոհիցն քրիստոնեայք՝ տանջեցան իբրեւ պատճառք ախտին։ Այսպէս սպանաւ Կոռնելիոս քահանայապետ (252) եւ նորին յաջորդ Լուկիոս (253) եւ երեւելի վկայն Հիպողիտոս երէց եկեղեցւոյն Հռոմայ։ Իսկ Վաղերիանոս զառաջինն նպաստաւոր էր քրիստոնէիցն եւ ունէր իսկ զիւրեւ այս բազումս ի քրիստոնէից, այլ յամի իբրեւ 257 մոլորեցոյց զնա Մակրիանոս ոմն ասելով՝ նորոգել զհեթանոսութիւնն եւ այնպէս արգելուլ քրիստոնէից ժողովել ի գերեզմանս մարտիրոսացն։ Ս. Ստեփանոս

1 Legati.

2 Ոդենաթոս ի Պաղմիւրա, Մակրիանոս յԱսորիս, Վաղէս յԱքայիա, Պիսոն ի Թեսաղիա, Աւրէողոս ի Իլիւրիկէ, Պոստհումոս ի Գերմանիա, Բաղիստա ի Թրակիա, Էմիլիանոս յԱղեքսանդրիա, Սատուռնինոս գործեալ ի Գերմանիա, Տրեբեղղիանոս ի մէջ Իսաւրացւոց, Եղիանոս եւ Տետրիկոս յԱկուիտանիա եւ ի Սպանիա, Լոլլիանոս զկողմամբք Հռենոսի ի Գաղլիա, Վիկտորինոս յայլում մասին Գաղլիոյ եւ այլք յայլ տեղիս։

քահանայապետ Հռոմայ սպանաւ կամ մեռաւ ի բանտի. Դիոնիսիոս Աղեքսանդրիոյ եպիսկոպոս աքսորեցաւ ի Լիբիա. այլք յեպիսկոպոսաց եղեն զանազանք եւ զատապարտեցան յերկաթահատս եւ ի քարահատս շղթայիւք յոտս: Այլ տանել եւս տառապեցոյց կայսր զհալածումն՝ հրաման տուեալ զերիցունս խոկ եւ խոկ սպանանել, զայլոց երեւելեաց յափշտակել զինչս եւ եթէ յամառէին՝ գլխատել: Նոյն կատարէր հրամանն մեծախստութեամբ: Ս. Սիքստոս Բ. քահանայապետ սպանաւ ի վերայ գերեզմանի Ս. Կաղիքստեայ քահանայապետի. յետ երից աւուրց անդ խորովեցաւ ի վերայ կայծականց սարկաւագապետն նորա երեւելին Լաւրենտիոս, որ ի պահանջելն ի նմանէ ատենականին Հռոմայ ցուցանել զգանձ եկեղեցւոյն, եցոյց զաղքատսն՝ թէ սոքա են ոսկի եւ արծաթ մեր, եւ զկուսանսն եւ զայրիս՝ թէ սոքա են մարգարիտք մեր եւ ականք պատուականք (10 Աւգ.): Յուտիկէ 153 քրիստոնեայք միանգամայն գլխատեցան եւ կամ արկան ի բորբոքեալ հնոց կրոյ յՈւտիկա, եւ յայն սակս անուանեցան Սպիտակ զանգուած[1] (Աւգ.): Այժմ ուրեմն ընկալաւ զպսակ մարտիրոսութեան եւ մեծն Տաւկիոս Կեկիլիոս Կիպրիանոս եպիսկոպոս Կարքեդոնի (258)[2]. յետ նորա վկայեցին բազումք մի ըստ միոջէ: — Ի Սպանիա կենդանւոյն այրեցաւ Փրուկտուոսոս եպիսկոպոս Տառակոնայ (259), զոր ցայժմ պատուեն Սպանիացիք:

Իսկ եւ իսկ իբրեւ տիրէր Գաղիենոս՝ դադարէր հալածումն: Նոյնպէս նորին պայազատ Աւրելիոս Կղաւդիոս Բ. (268—270) ետ քրիստոնէից խաղաղութիւն եւ տէրութեանն հաստատութիւն: Արար ձերբակալ եւ զԱւրէոլոս զկայսրն հակառակ կայսեր, յաղթեաց ի Միւսիա երիցս Գոթաց եւ ազգաց միաբանելոց ընդ նոսա (269). բայց յետ սակաւ ինչ միոյ վախճանէր ժանտիւ ի բանակին ի Սիրմիոն (Հոկտ. 270):

10. Յաջորդ Կղաւդիոսի Դոմիտիոս Աւրելիանոս (270 — 275) որ ցուցեալ էր յառաջագոյն ի նմանէ՝ ամբարձեալ էր ի կարգէ դոյզն զինուորութեան ի զօրավարութիւն, եւ եղեւ խոկ նորոգիչ միութեան տէրութեանն[3]: Նախ հար նա զԳոթս, բայց հարկ համարեցաւ թողուլ նոցա զմեծն Դակիա (272) զգաղթականս Հռոմայեցւոց փոխեալ ի Միւսիա[4]. մերժեաց հան զՄարկոմանս եւ զԱղեմանս որ հասեալ էին մինչեւ յՈւմբրիա, յաղթեալ առ Մետաւրոս լերամբ՝ եւ ամրացուցանէր զՀռոմ նոր պարսպաւ: Այսպ եւ նա ի վերայ Սեպտիմեայ Զենոբեայ հոյակապ եւ իմաստուն եւ մտենադէտ դշխոյին Պաղմիրացւոց, որոյ սահմանք թագաւորութեանն էին Ասորիք,

1 Massa candida.
2 Տես ի խառնահայեկեղեցական մատենագր..
3 Restitutor imperii.
4 Dacia Aureliani.

(ըստ Յուստինեայ՝ եւ մասն մի Եգիպտոսի եւ մասն մի Փոքուն Ասիայ). զայս թագաւորութիւն հաստատեալ էր այրն նորա Ոդենաթոս (յամի 262) որ ընդ յաղթութեանցն ի վերայ Պարսից ընկալեալ աթոռակցութիւն ի Գաղիենոսէ։ Յաղթեաց Աւրելիանոս դշխոյին մեծաւ պատերազմաւ երկիցս առ Անտիոքիաւ եւ առ Եմեսաւ (272), պաշարեաց զնա անդէն ի Պաղմիւրա եւ ապա կալաւ զնա ձերբակալ՝ յորժամ անցանէր նա ընդ Եփրատ փախստեայ ի Պարսս (273)։ Խնայեաց նա ի հոյակապ քաղաքն Պաղմիւրացւոց զոր Սողոմոնի շինեալ էր՝ քանզի բացին նմա զդրունս քաղաքացիքն, այլ իբրեւ կոտորեցին զպահապան զօրսն՝ դարձաւ Աւրելիանոս, զմեծ մասն բնակչացն կոտորեաց եւ քանդեաց զշքեղ մեհեանն եւ զապարանս։ Բայց եւ աւերակքն ցայժմ են առնեն զամենեսին զարմանալեօք։ Ածաւ Զենոբիա ի Հռոմ ի ձաղանս յաղթութեանն ոսկւով շղթայիւք, իսկ Լոնգինոս փիլիսոփոս եւ հաղորդապետ թագաւորութեան նորա անդէն սպանաւ։

Յետ նուաճելոյ եւ զԵգիպտոս եւ այսպէս զհամօրէն արեւելս հաստատելոյ՝ խաղաց նա ի Գաղիա ի վերայ Տետրիկոսի որ գրաւեալ ունէր զԳաղիա եւ զՍպանիա. անդ Տետրիկոս ի ճակատու ուրեք առ Կատաղաւնոնաւ (Շալոնաւ)՝ ձանձրացեալ ի մարդախոշող զօրականէն եւ անվստահ յիւր կեանսն՝ եթող զանձն լինել ձերբակալ, որպէս վաղ իսկ լեալ էր նա ի բանի ընդ Աւրելիանոսի՝ գրեալ առ նա թուղթ աղաչանաց գալ փրկել զնա. (273)։

Անդէն ի նմին ամի արար ձաղանս, յորում ածաւ Զենոբիա ի շղթայս ոսկիս, զարդարեալ ականակուռ պատուականօք, եւ Տետրիկոս համօրէն անուանակից որդւովն ածաւ ի տես, եւ ինքն կայսր անցանէր ի կառս զոր ձգէին չորք եղջերուք՝ զորս բերեալ էր նորա յաւարէ միոյ ուրուք ի թագաւորացն Գոթաց։ Յետ ձաղանացն՝ առաքեցաւ դշխոյն արեւելից ի Տիբուր ուր պարգեւեաց նմա ապարս, եւ դստերք նորա եղեն ապանց մեծամեծաց ի Հռոմայեցւոցն։ Իսկ Տետրիկեայ տայր զվերակացութիւն նահանգին Լուկանիայ, ասելով թէ առաւել լաւ է յայսպիսում ի գեղեցիկ երկրի միում նահանգի տեսուչ կալ, քան յայնկոյս Աղպից թագաւորութեան միոջ կալ առաջնորդ։ Որդին Տետրիկոս յետոյ եկաց սինկղետիկոս։

Ի սակաւ ժամանակին՝ զոր յետ ձաղանացն եկաց նա ի Հռոմ, հան օրէնս բազումս լի արդարութեամբ, այլ ոչ առանց խստութեան։ Զորս ի հասարակաց պաշտամունս էին եւ գտան գործեալ հարստահարութիւն՝ ետ սպանանել։ Բայց եւ այնոցիկ որ առին զէն հակառակ նորա՝ ներեաց առհասարակ եւ զգիրսն ամբաստանութեան որ զնմանէն էին՝ ետ այրել հրապարակաւ։ Ետ պեղել զյատակն Տիբերեայ, ուր արգել ինչ նաւար-

կութեան կայր։ Յետ հոգալոյ բարւոք զպարէն քաղաքին՝ ի բաշխմունս ցորենոյն եւ իւղոյ յաւել եւ միս խոզենի, կամէր եւ գինի տալ՝ բայց արգել զնա վերակացուն Հռոմայ ասելովն՝ թէ յայնժամ Հռոմայեցիք քաքար եւս եւ սագս ի նմանէ ունիցին ակն առնուլ։

Սակայն Աւրելիանոս՝ ոչ միայն ջերմ էր ի դիցն պաշտօն, եւ յայն սակս զմեհեան արեգական ի Պաղմիրա զարդարեաց մեծապատարագօք եւ ի Հռոմ շինեաց արեգակնայինն Աստուածոյ մեհեան եւ երից ոսկւովք սպասուք, այլ եւ յաջողութեամբքն հպարտացեալ՝ փոխեաց զանպաճոյճ կեանսն, յետ ձաղանացն ագանէր հանդերձս ոսկւով եւ ակամբք պատուականօք, եւ կապեաց թագ ի գլուխ, այն՝ որ երբեմն յորժամ կայսրն իսկ էր՝ չառ յանձն տալ կնոջ իւրում ծախս վասն միոյ մետաքսեայ հանդերձի, ասելով թէ քաւ լիցի ի մէնջ ըստ ծանրութեան աղանեաց կշռել հաւասար ոսկի (քանզի այսպէս թանկագին էր յայնժամ մետաքս)։ Իսկ ի վերայ դահեկանացն՝ կոչէր նա "Տէր մեր եւ Աստուած„։ Ապա ուրեմն եդ նա ի մտի ջնջել զքրիստոնէութիւն եւ յօրինեալ պատրաստեցան իսկ հրովարտակք ի դոյն (274), բայց խափանեցաւ գործն մահուամբն նորա, որ հաս իսկ եւ իսկ ի վերայ. զի մինչդեռ կամէրն երթալ ի վերայ Պարսից պատերազմաւ՝ ի Կէւրիկէ վասն խստութեանն սպանաւ՝ 63 ամաց (Մարտ. 275)։

11. Յետ 6ամսեայ անտէրընչութեան՝ ապա ի բազում անգամ աղաչելոյ զօրացն եդ ծերակոյտն կայսր զարժանաւորն ի մէջոյ սինկղիտիկոսացն՝ զծերունին 75ամեայ զԿղաւդիոս Տակիտոս (275—276) ի տոհմէ Տակիտեայ պատմագրի. էր նա այր ազնիւ, յաղթեաց Ալանաց յայնկոյս Կաւկասու, բայց չյերկարեալ մեռաւ ի Տարսոն Կիլիկեցւոց (Ապր. 276)։ Յայնժամ յԱսորիս Պրոբոս եւ ի Հռոմ Փղորիանոս եղբայր Տակիտեայ եղան կայսր, այլ Փղորիանոս յիւրոց սեպհականաց սպանաւ ի Տարսոն՝ ուր եկեալ էր ի վերայ Պրոբոսի։

Աւրելիոս Պրոբոս (276 — 282) ի խոնարհագոյն կարգաց էր, այլ գտաւ երեւելի ի մէջ կայսերաց։ Մղեաց յետս զԳերմանիս առ Հռենոս գետով եւ ի կողմանս Դանուբայ, դիմեաց եհաս մինչեւ ցՆեղոս գետ, արար հարկատու ինն իշխանս յիշխանաց եւ ամրացոյց զսահմանսն՝ ածեալ խրամ հանդերձ որմով. զՊարսիկսն ստիպեաց դնել դաշինս խաղաղութեան։ Ջանայր նա եւ զազգսն զայնոսիկ Գերմանաց զբարբարոսս ածել ի կարգ եւ ի բարս. ետ շինել 70 քաղաքս քանդեալս եւ աւերեալս եւ առնէր մարդաշատ նստուցանելով զգերին ժողովեալ ի պատերազմաց. զլեգէոնսն պարապեցուցանէր յարդարել պողոտայս, կամուրջս եւ այլ եւս նոյնպիսիս, նա եւ տնկել այգեստանս ի Դա-

զնա եւ ի Պաննոնիա, եւ ջանայր իմն զի նուաճեսցին եւ զի- նուորքն։ Այլ այն չթուեցաւ հաճոյ լեգէոնացն, սպանին զայն- պիսի կայսր բարեախորժ (Աւգ. 282)։ սակայն այլքն արտասուս ի վերայ նորա անազան եւ կանգնեցին նմա յիշատակարան։

12. Յետ այնորիկ ընտրեցաւ ի զօրուէն կայսր՝ անձնապա- հապետն Աւրելիոս Կարոս (282 — 283) որ արար աթոռակիցս զերկասին որդիսն իւր զԱւրելիոս Կարինոս եւ զԱւրելիոս Նումերի- անոս։ Հար Կարոս զԳութս, մերժեաց զՊարսիկս ի Միջագետաց, եւ որպէս պատմեն՝ մեռաւ հարեալ ի փայլատականց, բայց որպէս հաւանութեան թուի՝ սպանաւ դաւաճանութեամբ (Դեկտ. 283)։ Յետ սակաւ ինչ միոյ եւ զգօնն եւ կիրթն Նումերիանոս սպանաւ յիւրմէ աներոյ յԱռիոսէ Ապերայ (որ Թարգմանի Վարազ) (Աւգ. 284) յարշաւանի անդ ի վերայ Պարսից։ Յայնժամ ըն- տրեաց զօրն զԴիոկղետիանոս՝ կայսր, որ իւրով իսկ ձեռամբ սպան զԱպեր։ Ի յաջորդ ամին խաղաց եկն ի վերայ նորա Կարի- նոս ի Հռոմէ՝ շռայլեալն եւ ատեցեալ յամենեցունց. այլ անդէն զճանապարհայն յիւրոց իսկ զօրաց ի Միւսիա սպանաւ (Մայ. 285) եւ այնպէս ամենեքին ընկալան միաբանութեամբ կայսր՝ զԴիոկղետիանոս։

Օ.

Հայք առ Տրայեանաւ Ադրիանոս կայսերօք (ըստ օտարազգի պատմագրաց)։

Արտաշէս Բ. Արտաւազդ Բ. Տիրան Ա. Տիգրան Գ. (Բ.) Վաղարշ, Խոսրով Ա. Տրդատ ցսկիզբն Թագաւորութեանն (յամս Քրիստ. 80—287)։

34

ՍՆՆԴԵԱԼ Տրդատն ի մօրէ եւեթ արշակունի բռնացեալ թագաւորէր ի Հայս (յամէ 64՞), անդ ուրեմն ի մէջ արքայոր- դւոց Արեաց աշխարհին սնանէր մանուկն Արտաշէս որդի եւ ժա- ռանգ Սանատրկոյ, դայեկութեամբ Սմբատայ որ էր ի պատուի ընդ մեծամեծ զօրավարսն Արեաց, վաղ համբաւեալ քաջութեանն գործովք, եւ առեալ ունէր տեղի բնակութեան զՐատ եւ զՍ- զոմն նահանգս ի Մարաց աշխարհին։ Աստատին ցուցանէր Սմբատ արութիւն քաջութեան ընդդէմ Աղուանից եւ Ալանաց, մինչեւ ըստ նախարարացն խրատու յօժարէր արքայն Արեաց առնել հա- տուցումն վաստակոց նորա։ Տուաւ Սմբատայ գունդ յԱտրպա- տականէ եւ յԱսորեստանէ երթալ հաստատել զԱրտաշէս ի գահն հայրենի։ Գարնայնի ելանէր Սմբատ զօրօք ի սահմանս Ուտէացւոց, երթայր ստուարանայր գունդն ի զօրաց եւ ի նա- խարարաց յարելոց կողմանցն այնոցիկ՝ եւ հասանէին առ ափն ծո- վուն Գեղամայ, եւ աճապարէր Սմբատ ի վերայ բանակին Տրդատ- դայ ի վերայ Ախուրեան գետոյ։

Քանզի եւ Տրդատ փութանակի գունդ էր կազմեալ ի Հայոց եւ ի Վրաց զօրավարութեամբ արքայի նոցա Փարսմանայ, ածեալ եւ զօր վարձկան ի Փոքրն Հայոց (Գամրաց) եւ ի Միջագետաց. այլ քանզի լեգէոնք Հռոմայեցւոցն դանդաղէին իսն հասանել ի թիկունս դաշնաւոր թագաւորին, յայն սակս յաճախէր նա պարգեւս զօրացն եւ նախարարացն՝ գինս հաւատարմութեան, եւ յառաջագոյն իսկ արկ յինքն զԱրգամ զառնուտէր ազգին Մուրացան (գաղթականութեանն Մարաց ի զաւակէ Աժդահակայ) դարձուցեալ ի նա զգահն երկրորդական՝ զոր հաներ էր ի նոցանէ Տիգրանայ Բ. արքայի Արշակունւոյ: Այլ ամենայն զուր եւ ընդ վայր: Իսկ եւ իսկ իբրեւ կարգէր ճակատ Տրդատ մնա ի ճամբարն իւր եւ երեւէին նշանքն Արտաշիսի, Արգամ ի կողմն եղանէր հետեւակօքն՝ առեալ յառաջագոյն խոստումն յԱրտաշիսէ՝ պահելոյ զամենայն զառաջին պատիւն. եւ ի յառաջ մատչել ճակատուն Արտաշիսի ի հնչիւն փողոցն պղնձեաց եւ ի «խոյանալն Սմբատայ իբրեւ զարծուի յերամս կաքաւուց», դային խառնէին նախարարքն որ էին յաջակողման եւ ի ձախակողման թեւսն Տրդատեանց. իսկ միջավայր կամ կենդրոն գնդին թագաւորին, որ էր կազմեալ ի Վրաց եւ ի վարձկան զօրուէն՝ բախէին մեծաւ սաստկութեամբ, եւ արք ամենք քաջք Տարօնացիք զոգիս ի բուռն եդեալ պայմանեալ էին թագաւորին ստանանել զԱրտաշէս՝ զոր ի մէջ անցեալ ապրեցուցանէր որդի սանտուին նորա Գիսակ, բայց ինքն կործանէր՝ կտրեալ անկեալ կիսոյ գլխոյն ի վայր:

Հայեցաւ Տրդատ ընդ անհնարին կոտորած գնդին իւրոյ, եւ հանդոյց ի հանգուցէ երիվարաւ փախստեայ յՏրդատաշատ: Սմբատ յառաջեալ սակաւ վաշտկանաւ պնդէր զհետ թագաւորին մինչեւ ցատրաժանել աւուրն, եւ դադարէր առ քաղաքաւն մինչեւ ցգալուստ բուն զօրուն հանդերձ Արտաշիսիւ: Իսկ սա յետ բանակելոյ զգիշերն ի տեղւոջ ճամբարուն Տրդատայ (Մարաց մարգին) եւ այգունն տալոյ թաղել զդիակունսն՝ զմիջաւուրբն հասանէր առաջի քաղաքին, եւ մարտուցեալ զօրութեամբ ձեռս եառուն քաղաքացիքն, եւ ի խուժել զօրականին ի ներքս յարքունիսն՝ մի ոմն սակրեր հար զգագաթն Տրդատայ:

Յետ հրամայելոյ Արտաշիսի թաղել զՏրդատ մահարձանօք իբրեւ խառնուրդ արեան Արշակունեաց՝ գտեալ Սմբատայ զթագն Սանատրկոյ ի տան գանձին, ըստ ասպետութեանն իւրեանց՝ դնէ ի գլուխն Արտաշիսի թագաւորել ի վերայ Հայոց աշխարհին (80—135°):

Մեծապարգեւ առաքին այնուհետեւ յետս զօրք Մարացն եւ Պարթեւաց. պատուի Արգամ երկրորդութեան պատուով եւ յակնթակապ պսակաւ եւ գնդօք, կարմիրն ոռնապանօք, ու-

կեղէն պատառաքաղաւն եւ տարգալաւ եւ բաժակօք ի տաճարին արքունի։ Սմբատ ի վերայ թագակապ ասպետութեանն առնու զիշխանութիւն արեւմտեայ զօրուն՝ հանդերձ վերագոյն հրամանատարութեամբ ի վերայ ամենայն զօրուն Հայոց, գործակալաց նահանգացն եւ համօրէն տանն արքունի. Ներսէս որդի Գիսակայ կարգի ի նահապետութիւն ազգի՝ որում անուն Դիմաքսեան (ի հատանելոյ կիսոյ դիմացն Գիսակայ), որպէս եւ պատանեակք 15 ի զաւակէ Տուրայ՝ որ սպանաւ յԵրուանդայ վասն գաղտ պատգամն ի Պարթեւս առ Արտաշէս հասուցանելոյ, կարգեցան յազգ՝ ըստ նախնւոյն անուան կոչելով Տրունիս։ Տեղի ճակատուն՝ Երուանդաւան կոչեցաւ, եւ դաստակերտն Երուանդայ (Երուանդակերտ) Մարմէտ՝ որ Թարգմանիցն Մարն եկն (այս ինքն Արտաշէս որ մարն կոչէր յԵրուանդայ)։ Իսկ եւ իսկ խաղայր Սմբատ հրամանաւ թագաւորին յամուրն Բագարան. անդ ձերբակալ արարեալ զԵրուազ՝ զեղբայր Երուանդայ եւ երկան զուլանէ ընկենու ի գրգանս գետոյն Ախուրենի, եւ փոխանակ նորա կարգի ի քրմապետութիւն ընտանին Արտաշէսի Մոգպաշտէ (անուանեալ այսպէս յաշակերտութենէ առն ուրումն մոգի). այլ յետ սակաւ ինչ միոյ՝ փոխէ անտի Արտաշէս զբազմութիւն պատկերացն ի մեհեանն նորԱրտաշատ քաղաքի՝ զոր շինեաց նա ի մայրից անտառին Երասխայ նորոգ, կամ կատարեաց զշինութիւնն (զոր էր սկսեալ Տրդատայ արուեստագիտօքն ածելովք ի Հռոմայ)։ Ողդասակս ծառայիցն Երուազայ՝ պարգեւէ Սմբատայ թագաւորն, եւ հրաման տայ նմա զընտիր ընտիր գանձուց մեհենիցն եւ զգանձսն Երուազայ հանդերձ յաւելուածով՝ տանել պատարագ արքային Արեաց իբրեւ հօր իւրում եւ օգնականի։

Հռոմայեցիք՝ որ ցայն վայր լուռ եւեթ կային թողեալ զԵրուանդ անօգնական, թերեւս զի մի պատերազմ մեծ ընդ Պարթեւաց գրգռիցեն, իբրեւ եւ ամենայն ի գլուխ եւ առ Արտաշէս զթագաւորութիւնն՝ փութացան այնուհետեւ զառաջին հանգամանս հպատակութեանն առ իւրեանս՝ նորոգել. առաքեցան ի կայսերէ հարկահանք առ թագաւորն Հայոց, եւ լեգէոնք Հռոմայեցւոց հաստեալ պատրաստեալ կային ի սահմանակողման արեւմտից աշխարհին սպառնալ մարտ պատերազմի։ Յանձն առնու թագաւորն Հայոց զդաշնաւորութիւն Հռոմայեցւոցն հանդերձ կրկին հարկաւ եւ հաստատի ի թագաւորութեանն՝ մինչ չեւ եկեալ Սմբատայ ի կողմանց Պարթեւացն։

2. Յետ այնորիկ դէպ լինէր (ըստ յաճախ սովորութեանն) ելանել Ալանաց ասպատակաւ յերկիրն Հայոց՝ հանդերձ բազմութեամբ ազգացն բնակելոց ի լերինսն Կովկասու եւ հիւսիսային կիսով Վրաց աշխարհին, որք հեղան զեղան ընդ Կուր գետ այսր. Ճեպեալ հասանէր Արտաշէս բազմութեամբ տալ ճակատ։

Ձերբակալ եղեւ որդի արքային Ալանաց եւ մեկնեցան նոքա այսրէն ըստ գետան յետս. բայց չեւ եւս էր լեալ զրաւ պատերազմին՝ այլ տղայ ի ձախմէ եւ նոքա յաջմէ գետոյն բանակեալ կային, զի չառնոյր յանձն Արտաշէս տալ զպատանեակն յետս, մինչեւ եկն եւ Սաթինիկ դուստր թագաւորին բարենշան՝ ի դարաւանդ մի գետոյն, ձայն տայր թարգմանաւ ի բանակն Արտաշիսի «Քեզ ասեմ, ասէ, այր քաջ Արտաշէս որ յաղթեցեր քաջ ազգին Ալանաց, եկ հաւանեաց աչագեղոյ դստերս Ալանաց՝ տալ զպատանիդ». մատեաւ յեզր գետոյն թագաւորն եւ հաճոյ թուեցաւ նմա կոյսն ծաւի եւ փարթամ. ըստ խորհրդոյ դայեկին ածաւ Սաթինիկ ի տիկնութիւն եւ տուան ի վարձանան ոսկի բազում եւ մորթ կարմիր, եւ կռեցան դաշինք ի մէջ երկուց թագաւորաց՝ մի մանկանց Ալանաց այսուհետեւ հինիւ ելանել յաշխարհն Հայոց:

Արդէն յառաջագոյնն՝ առաւել եւս յետ այնորիկ շինութեան աշխարհին ուշ ունէր թագաւորն. զաղթականութեամբ բազմամարդի զերկիրն առնէր, եւ նախ Ալանացն զաղթականութեամբ: Քանզի յետ վախճանի աներոյ իւրոյ հօրն Սաթինկան՝ այլ ոմն բռնացեալ կալաւ զաթոռն: Արշաւեաց անդր Սմբատ եւ զնա մերժեալ թագաւորեցոյց զեղբայրն Սաթինկան, եւ ած գերի բազում ի հակառակորդաց անտի ի բնակութիւն ի Շաւարշական գաւառ որ Արտազն կոչեցաւ, քանզի այս իսկ անուն էր առաջին բնակութեան նոցա՝ ուստի ածանն: Առաւել քան զարտաղեան գերին ած Սմբատ յորժամ արշաւեաց ի վերայ Կասպիցն ապստամբելոց՝ բերեալ եւ զՕտրդման թագաւոր նոցա ձերբակալ, նոյնպէս Առաւեղեանքն յազգէ Ալանաց՝ որ վասն մերձաւորութեան ազգականութեանն եկին զհետ Սաթինկան: Այսպէս եւ տոհմն Ամատունեաց (այս ինքն՝ եկաց) եկեալք ի կողմանց Ահմատանի, ի սերընդոց Մանուէայ հրէի ածելոց անդր յԱրշակայ Ա. արքայէ Պարթեւաց: Սահմանք իւրաքանչիւր գիւղից եւ ագարակաց որոշեցան, եւ հաստատեցան նշանք սահմանաց՝ քարինք կոփածոյք չորեքկուսիք. եւ ծաղկէր այնուհետեւ երկիրն եւ լեռնային եւ դաշտային՝ մշակութեամբ, յաճախեցին գնացք նաւաց ի ծովակն եւ ի գետս՝ հանդերձ շինութեամբ կամրջաց. մուծաւ գիր կամ ճշդագոյն՝ համար շաբաթուց, ամսոց եւ տարեաց:

3. Սակայն չէր յաջողեալ Արտաշէսի ի տան իւրում: Սաթինիկ որ կոխեալ ոսկի եւ մարգարիտ եմուտ յառագաստ, ոչ զատառանց կասկածանաց անհաւատարմութեան: Նա եւ զխաղաղական տեւչութիւնն պղտորեցին ոչ սակաւ արքայորդիքն. անդրանիկն ի նոցանէ Արտաւազդ էր սէգ եւ անձնահաճ եւ մոլեգին բարուք. քսութեամբ ած զհայրն ի ցասումն ի վերայ Արգամայ, ապա ի ճաշուն յոր հրաւիրեաց Արգամ զարքայ՝ յարուցին որ-

գիրք արքայի խռովութիւն՝ թէ դաւ է, անդէն ի հացին քաղցեցին զալխս նորա, առաքեցաւ գունդ եւ սպանան բազումք յազգէն Մուրացան, այրեցան ապարանք Արգամայ եւ հարճ նորա Մամգու ածաւ Արտաշիսի: Թէպէտ եւ դարձուցան յԱրգամ միւանգամ արարքն, այլ յետ ամաց երկուց՝ զրգռեցաւ Արտաւազդ ի մարտ պատերազմի ընդ որդւոյն Արգամայ, յաղթեաց արքայորդին եւ սատակեցաւ Արգամ ամենայն տամբն եւ ապարանք ազգին այնորիկ աւերեցան: Այսպէս դրեթէ ջնջեցաւ մեծ մարական գաղթականութիւնն ի Հայոց աշխարհին, որոյ զօրութիւնն ի դէպ է թէ կասկածելի իմն լեալ իցէ տոհմի թագաւորացն Հայոց:

Զպատիւ երկրորդութեանն վաղ առեալ էր Արտաւազդայ՝ հանդերձ ամենայն սահմանօք տանուտէրութեանն որ ի հիւսիսոյ Երասխայ էին, բայց սկսաւ նա դնել աչս եւ իշխանութեան սպարապետութեանն Սմբատայ: Խռովեցաւ հայրն, բայց տեղի ետ նմա ասպետն ծերունի եւ մեկնեցաւ ի Տմորիս ի վերայ սահմանաց Ասորեստանի:

Այլ պատիւ սպարապետութեանն զոր առ Արտաւազդ՝ ած ի նախանձ զեղբարսն. յայն սակս եւ հայրն յետ զորդի իւր զՄաժան ի քրմապետութեանն պատիւ հանելոյ՝ յԱնի արքայական դիցն Արամազդայ՝ ըստ հին օրինակին ընդ չորս բաժանս զզօրսն բաժանէր. արեւելեանն՝ ի ձեռն Արտաւազդայ, արեւմտեանն՝ Տիրանայ միւս եւս որդւոյ, հիւսիսայինն՝ Զարեհի որ էր միւս եւս չորրորդ որդի, եւ հարաւայինն՝ Սմբատայ: — Զարեհ որ յորս երէոց նահատակ էր եւ առ պատերազմունս տաղտուկ՝ ըմբռնեցաւ յարքայէն Վրաց ի Կարձամայ. հասին Արտաւազդ եւ Տիրան հանդերձ Սմբատաւ եւ թափեցին զեղբայրն իւրեանց ի կապանացն:

Հայեցեալ այնուհետեւ Արտաշիսի ընդ կազմութիւն աշխարհին եւ ընդ որդւոցն զօրութիւն քաջութեան՝ ի ժամանակի ինչ աղմկոյ իրացն Հռոմայեցւոց նշկահեալ չետ նոցա զհարկսն: Առաքէր կայսր Դոմետիանոս (Տրայիանո՞ս) գունդս, փախստեայ քնէր Տիրան առաջի նոցա արեւմտեան զօրօքն մինչեւ ցմեծ հովիտն Բասենոյ. անդ հասանէր Արտաւազդ եւ Զարեհ արեւելեան եւ հիւսիսային զօրօքն. սաստկանայր պատերազմն եւ իբրեւ ի տագնապի էին որդիքն արքայի՝ հասանէր ծերունին Սմբատ առնել յաղթութիւն եւ զլուխ պատերազմին. տարան փախստեայ զզօրն հռոմայեցի խորագոյն ի Փոքրն Հայս (ի Գամիրս) եւ ապաստակ եւս ի սահմանս Հռոմոց դնէր զօրն հայազունդ: Բայց յետ սակաւ ինչ միոյ յարուցեալ գայր կայսր Տրայիանոս (°) խաղալ ի վերայ Պարթեւաց. աճապարեաց ընդ առաջ նորա Արտաշէս մեծաւ գանձուք բերեալ եւ զանցելոց ամաց

զհարկսն եւ ցածոյց իսկ զնա։ Ի դառնալ կայսեր ի Պարթեւական արշաւանէն՝ իջեալ Մաժան առաջի նորա յԱսորիս զԱրտաւազդայ եւ զՏիրանայ մատուցանէ ամբաստանութիւն, զի մինչ խնդրել կամէր յԱրտաւազդայ զթշնամանացն Ադրիանոսայ խոյս դայեկի եւ զզօրավարութիւնն Տիրանայ յինքն կամէր տանել։ Չեղ. նմա ունկն կայսր. բայց ապա եղեւ ամբաստանելոցն եւ տապանելոյն զՄաժան յորում։ Այլ Միայ այնուհետեւ Արտաշէս հաւատարիմ կայսեր (Տրայիանու եւ Ադրիանու նորին պայազատի ի ժամանակի ապստամբութեան Ասորւոց, Միջագետաց եւ Պարթեւաց°) մինչ զի հրաման տայր կայսր ընդ զիւղոստատն իւր (մերձակայոս չափուց եւ կշռոց) երթալ եւ Արտաշէսի առ Պարթեւան վասն դաշանց. անդ (ի Մարանդի, ի Նակուրակերան աւանի) հիւանդացեալ թագաւորին ի կենաց վճարէր, մինչ չեւ դարձեալ Ադեգոյի Արեղինեց նահապետի որ առաքեալն էր յԱսրիզա առ Անահիտ աստեղն խնդրել բժշկութիւն թագաւորին եւ կեանս. բերաւ դիակն եւ յուղարկեցաւ մեծաւ շքով ի Հայոց աշխարհին (135)[1]։

35

Զկնի Արտաւազդայ Բ. որ յետ աւուրց ինչ թագաւորութեանն եղեալ յորս երիվարաւն հանդերձ անկեալ ի վիհ մեծ անհետ բարձաւ ի միջոյ՝ թագաւորեաց նորին եղբայր Տիրան (135—156°) զոր պահէր նա առ իւր յԱյրարատ ի համար թագաւորութեան. պատիւ երկրորդական գահուն զոր Արտաւազդն ունէր՝ տուաւ ի Տիրանայ պատանեկի ումեմն Երախնաւու անուն առն քաջի եւ զգաստասիրտի՝ որ առեալ էր զկինն զհռոմէացի զոր արարեալ էր Արտաւազդայ, հանդերձ զօրավարութեամբ արեւելեան զօրուն. եւ ինքն թագաւորն ի կողմանս Եկեղեաց ի Չըրմզան աւանի որսոց եւ զբօսանաց պարապէր, պարծեցեալ յերիվարն իւր երկուս անհնարինս արագութեամբ։ Փեսայացեալ էր նմա այրն հզօր Տրդատ որդի Սմբատուրհեայ դստեր Սմբատայ Բագրատունւոյ ի դուստր թագաւորին յԱրանեակ. այլ չժուժեալ Տրդատայ ընդ պչրանաց սորա՝ զգեղձան հերան կորեալ զանարգ համէ զնա յիւրմէ ի բաց։ Ի փախչելն Տրդատայ ամբառնալ ի Մարս՝ անդէն ի կողմանս Աղւանաց հասանէ համբաւ թէ վախճանեցաւ թագաւորն՝ ի ճանապարհի ձեան հիւսոյ կալեալ[2]։ Իսկ փոխանակ Երանեկայ հափափեաց տարաւ Տրդատ

1 Խոր. Բ. Գլ. ԽԳ—ԿԱ։ — Արշակ ինչ մասն ի պատմութենէն Արտաշէսի եւ Արտաւազդայ ունիցի վիպասութիւն յերգոցն վիպասանաց՝ տես Գասմ. Հայոց մատենագրութեան՝ էջ 48—51։

2 Զայնմանութենէ այսպիսի արկածից ձեան ի հիւսիսակողմանս Հայոց յիշէ Ստրաբոն (Գիրք. ԺԱ. Հայաստ.) «Պատմի, ասէ, թէ յանցանել մարդկան պատահումք լերանց երբեմն ամենայն խուկ ուղեկցաց ծածկէին ի ձեանէն անկելոյ ի լերանց անտի. եւ զի յաղթերկ վտանգէ ապրեցին՝ տանուն ճանապարհորդք ցուպ (երկայն) ընդ իւրեանս, զի կոլեալ զայն ուղղորդ ի վեր եւ շնչել (ընդ ծակ ինչ) կարիցեն, եւ անցաւորացն զիւրեանց արկածն նշանակել»

ի Սպեր մՍաղէնիկ զՀարծ Բակրոյ նահապետի Սիւնեաց որ ասպընջականն լեալ էր նորա։

2. Տիգրան Գ. (Բ.) եղբայր Տիրանայ եւ պայազատ (156—195°) ի բաց կացեալ ի հպատակութենէ հարկաց առ Հռոմայեցիսն, զոր պահեալ էին հաստատուն հայրն եւ եղբայրքն [1], ընդ Պերոզայ Ա. կամ Վաղարշայ Գ. (Վաղոգեսեայ) արքայի Պարթեւաց դնէր արշաւանս ի նահանգս Հռոմայեցւոցն ի կողմանս Փոքուն Ասիայ։ Իսկ կայսր (Պուկլոս) հասեալ յարեւելս զօրօք նուաճէր զՀայս, եւ զՏիգրան որ յարշաւանսն անդ ձերբակալ լեալ էր յաղջկանէ միոջէ (իշխելոյ կողմանցն այնոցիկ)՝ արձակեաց կայսր յաթոռ իւր՝ տուեալ նմա կնութեան զմերձաւոր իւր զՍուփիա (զՍոփի)։ Բայց Տիգրան զորդիսն որ ի նմանէ եղեն կարգէր յուրոյն նախարարութիւն (Սոփենանս)՝ զի մի յիրաւունս արեան Արշակունեաց մտանիցեն։ Նոյնպէս նահապետութեան պատուով հատուցումն իմն առնէր Տիգրան ցեղից ինչ (որպէս Կորձէից, Վծննից եւ այլոց) վասն վաստակոց նոցա եւ սիրոյ եւ հաւատարմութեան զոր ընդ Թագաւորն ցուցին՝ տալով ճակատ ընդ Հռոմոց՝ ի ժամանակի զի ըմբռնեալ էր նա ի կալանս։

3. Նորին որդի եւ պայազատ Վաղարշ (195—210°) զժամանակ խաղաղութեանն արկ ի կիր ի շինութիւն աշխարհին. շինեցան մի ըստ միոջէ քաղաքքն անուանակիցք Վաղարշաւան եւ Վաղարշապատ կամ Նոր քաղաք (երբեմն աւան Վարդգէսի ի վերայ Քասաղ գետոյ, տեղի ծննդեան իւրոյ ի գետախառնուրդս Մուրց եւ Երասխ գետոյ) եւ փոխէր անդր զաթոռն եւ առնէր ձմերոց զարքունական քաղաքն Աղուանից զԽաղխաղ յՈւտի նահանգի. հաստատէր տօն աշխարհախումբ ի մուտն Նաւասարդի իբրեւ իսկզբան ամի նորոյ ի Բագրեւանդ զբագնիւն որ առ գերեզմանին Մաժանայ, վայելել եկելոցն յամենաբեր պտղոյ։

Այլ յանկարծ ուրեմն հարկ հասանէր նմա երթալ հարկանել զապատակ սարմատական ազգացն դիմելոց ըստ Կուր գետայսր. յետ խորտակելոյ զնոսա՝ անց նա զհետ նոցա ընդ կապանն Ճորայ, ուր միւսանգամ յօրինեցաւ ճակատ եւ պարտեցաւ հէնն առաջի զօրութեան քաջացն Հայոց։ Բայց զարքայ հարին աղեղնաւորք կորովիք։

Այլ նորին որդի եւ պայազատ Խոսրով Ա. (210—253°) զունդ կազմեալ միւսանգամ խաղայր ի վերայ՝ խնդրել զվրէժ հօրն. հարկանէր զազգսն խառնաղանճս մեծաւ պատերազմաւ եւ կանգնեալ արձան յոյն գրով՝ նշանակեալ զիւր տէրութիւնն եւ առ Հռոմայեցիս զդաշնաւորութիւն հնազանդութեանն (թերեւս զի եւ Հռոմայեցւոցն ահիւ՝ որոյ նուաճեալ իսկ էր զնոսա բազում

Եւ բազում անգամ (որպէս զՍանատրկոյ եւ զնորին սպանումն պատմէ Խորենացի Բ. Գլ. ԼՁ.) գտանէին խնդրակքն զծածկեալսն ի նշանակելոյ չանց զոր ընդ իւրեանս տանէին։

1 Խոր. Բ. Գլ. ԿԲ։

անգամ, կարծեացն յառաջատակէ)։ Գտանայք այնուհետեւ յետ թագաւորն բազմամբոխ պատանդօքն զոր առ մի ի Հարիւրոց։ Որպէս ընդ Պարթեւաց՝ նոյնպէս եւ ընդ Հռոմայեցւոց խաղաղութեամբ էր միշտ, նա եւ ոչ ի պատերազմին զոր տայր Արտաւան Դ. արքայ Պարթեւաց ընդ կայսեր Կարակաղղայ ի Միջագետս՝ միաբանեցաւ ինչ ի կռիւ, այլ ցուցանէր նա զանձն ոչ ի սորա եւ ոչ ի նորա կողմն մտեալ։ Սակայն եւ այնպէս յետոյ վասն միատոհմի ազգականութեանն ընդ արքունական տոհմին Պարթեւաց՝ ակամայ գրաւեցաւ ի պատերազմունս մեծամեծս։

Վասնզի թէպէտ եւ յաղթել յաղթեաց Արտաւան Հռոմայեցւոց, այլ այն յաղթութիւն քայքայեալ էր զզօրութիւն զնդին Պարթեւաց. յայն սակս Արտաշիր ոմն անուն նախարար Պարսից կամ թագաւոր Պարսկաստանի որդի Սասանայ պարսկի Ստահրացւոյ՝ դիպող ժամն համարեցաւ եւ ապստամբեցուցեալ զիւր հայրենի աշխարհն՝ միաբանեալ առ յինքն զբազումս ի նախարարացն, որպէս եւ զերկուս եւս ցեղսն արքունական տոհմին Արշակունեաց զԱսպահապետի եւ զՍուրենեան Պահլաւն որք ի բնէ իսկ խանտաւրութեամբ էին ընդ երրորդ ցեղին Կարենեան Պահլաւի՝ զի ի նմանէ կայր հարստութիւն թագաւորացն։ Ի պարտութիւն մատնեցան Պարթեւք եւ անկաւ Արտաւան. ամբարձաւ այնուհետեւ յաթոռն արեւելից Սասանեան հարստութիւնն Պարսից ի ձեռն Արտաշրի (226)։

Ճեպէր Խոսրով ընդ Ասորեստան ի թիկունս օգնականութեան Արտաւանայ իբրեւ իւրոյ հարազատութեանն, եւ իբրեւ երկրորդ թագաւորութեան Արեաց. այլ իբրեւ լուաւ թէ անկեալ է Արտաւան՝ դառնայր այսրէն մեծաւ տրտմութեամբ։ Այնուհետեւ սկիզբն առնէր Թագաւորն Հայոց տարեւոր պատերազմացն վրիժուց ընդ Պարսից տէրութեանն (ամս 10°)։ Ամ ըստ ամէ զարնայնի բացեալ զդրունս Ալանաց՝ սարմատական գնդօք դնէր արշաւանս յԱսորեստան բազում անգամ հասեալ ի դրունս Տիզբոն քաղաքի արքայութեանն Պարսից՝ ի նեղ մեծ զԱրտաշիր հասուցանէր. հանէր մասն ի մեծ աւարէն ոչ միայն զօրացն այլ եւ քրմացն՝ հինգերորդս, եւ պատարագս մեծամեծս յեւթն բագինս մեհենիցն։ Կայսր Փիլիպպոս (մանաւանդ թէ Աղեքսանդրոս Սեւերոս) լինէր Խոսրովայ ձեռնտու զօրօք ի մարտ պատերազմի, եւ մինչեւ ցամս իբրեւ 250 (°) եւ անդր ինքն միայն Թագաւորն Հայոց վարէր յառաջ զպատերազմն իւրովք զօրօք մեծաւ զայրացմամբ, մինչեւ վարել զԱրտաշիր յաշխարհն Հնդկաց. զրգռեալ էր մանաւանդ վասն Կարենեան Պահլաւ ցեղին զոր կոտորեաց Արտաշիր՝ յորժամ հատուածեալ գային զխաւարան իւրեանց Վեհաճանաւ ի կոչ Թագաւորին Հայոց[1]։

1 Խոր. Բ. ԳԼ. ՀԲ. ՀԳ.

Դառնացաւ ձանձրացաւ Թագաւորն Պարսից, մտանէր-ելանէ-հետեւ ի Հնդիս հայթայթանաց. անդ Անակ ոմն անուն նախապետ Սուրէնեան Պահլաւին հրապուրեալ խոստմամբ թագաւորութեան Պարթեւաց ի վերայ բնիկ աշխարհին Քուշանաց երկրորդական պատուով, անկանէր իբրեւ հաւատածի պատճառաւ առ արքայն Հայոց հանդերձ ընտանեօքն հալածեալ ընդ խաբս ի զօրացն Պարսից ի սահմանս Արտաշատականի։ Ընկալաւ զնա Թագաւորն մեծաւ խնդութեամբ ի ձմերոցին ի Խաղխաղ քաղաքի։ Կեղծաւորէր այնուհետեւ պարթեւն մտերմութիւն բազում, մինչեւ ծածուկ խորհրդեանն պատճառաւ մեկուսացուցեալ սպանանէր զԹագաւորն ի Վաղարշապատ. դիմեցին զհետ սպանողին նախարարք եւ զօրն հայակոյս եւ արարին գետամէջ ի Տարերական կամրջացն Արտաշատու զնա եւ զնորին եղբայր եւ զգործակից երկվարօք հանդերձ եւ զտոհմն Անակեան՝ ազգաւ, որպէս հրամանն տուեալ էր Թագաւորն՝ յորժամ չեւ էին ջերմ ոգիքն ի ծոցոյն Թափեալ (253°)[1]։

4. Միաբանեցին այնուհետեւ նախարարք Հայոց աշխարհին եւ կոչեցեալ ի Թիկունս օգնականութեան զօր հռոմայեցի ի Փռիւգիայ՝ ընդդէմ դարձան Արտաշրի ամս իբրեւ եւթն (253—260°)։ Այլ քանզի հռոմայեցիք զբաղեալ իսկ էին ընդդէմ Սկիւթական ազգաց կամ Գոթաց յարձակելոց ի Միւսիա, ի Թրակիա եւ ի Յունաց աշխարհ՝ ամենեւին զօրանայր Արտաշիր ի վերայ Հայոց աշխարհին. երանէին այնուհետեւ փախստեայ յաշխարհէն նախարարքն, եւ այնպէս լինէր Հայաստան մարզ Պարսից տէրութեան առաջնորդեալ պարսիկ մարզպանաւ (260—287°)[2]։

Այս ուրեմն նուաճեցան հնազանդեցին նմա նախարարքն, դարձան եւ փախստեալքն յետս, փոխեցան քարինքն սահմանաց (հաստատեալք յԱրտաշէսէ) յանուն Արտաշրի, մերժեցան պատկերք դից Արշակունեացն եւ ի Բագաւանի հրամայեցաւ անշէջ առնել զկրակն որմզդական ըստ մոգութեանն օրինաց, եւ զամենայն կարգէր Արտաշիր մեծաւ յօրինուածութեամբ։ Բայց տոհմն Մանդակունեաց կոտորեցաւ, քանզի Արտաւազդ Մանդակունի առեալ ապրեցոյց առ կայսր զմանուկն Տրդատէս որդի Խոսրովու զշառաւիղ պայազատութեանն Արշակունեաց ի միջոյ որդւոյն[3], որպէս եւ Ոտայ սնուցանէր տոհմէն Ամատունեաց զդուստր Թագաւորին զԽոսրովիդուխտ առեալ անկաւ յամուրն Անի։

Ծանուցեալ զարգասեայ մանուկն Տրդատէս առ Դիոկղետիանոս կամ Դիոկղետիանեայ կոմսի[4]. պարապէին միտք նորա ի հրահանգս

1 Խոր. Բ. Գլ. ՀԴ. Ըստ Ագաթանգեղեայ սուսերահարն լինել Խոսրովու եղեւ յետ իբրեւ երից ամաց դաւաճանն Անակայ ի Հայս։

2 Խոր Բ. Գլ. ՀԷ։

3 Ագաթ. էջ 37։

4 Ագաթ. էջ 38։ — Ըստ Եւսեբեայ՝ էր Դիոկղետիանոս դալմատացի, ի ծնողաց ծառ-

յունական փիլիսոփայութեանն [1] եւ մարմնոյն՝ ի վարժս ուժոյ ողջութեանն, պատկեր պարծանաց ի մրցութիւնս Պեղոպոնեսացւոց, զի երկիցս միով ձեռամբ խլեր զեղջերս ցլուց վայրենացելոց՝ միանգամայն ոլորելով զմկանս սատակէր [2], եւ դարձեալ ի Հռոմ յարժամ ռազմացեալ արկ զնա հակառակորդն ի վայր ի կառացն, բուռն հարեալ արգել զարշաւանս կառաց նորա։ Ընդ Լիկիննեայ երթայր ի մարտ պատերազմի ի վերայ Գոթաց (282) ի Պաննոնիա, ուր ապրեցոյց զԼիկինիոս՝ յարժամ եկին ի վերայ նորա ընդէմնքն յետ զկայսր Պրոբոս ի Միւսիա սպանանելոյ. երթայր ընդ նմա եւ ի վերայ Պարսից յանապատն Միջագետաց կամ Արաբացւոց (283)։ Եւ ի միւսում նուագի հարաւ զօրն հռոմայեցի եւ Տրդատայ վիրաւորեալ երիվարն՝ առ զասպազէնն եւ զինս ասպազէնն եւ անց ի լող ընդ Եփրատ յայնկոյս ի բանակն Հռոմայեցւոց առ Լիկինիոս [3] (284)։ Վերջին ի նահատակութեանց անտի լեալ պատմի մենամարտութիւնն ընդ արքային Գոթաց փոխանակ կայսերն։

Պատկեցաւ այնուհետեւ Տրդատ (ըստ Խորենացւոյն՝ առ Դիոկղետիանոսիւ) ի թագաւորութիւն Հայոց աշխարհին, եւ միանգամայն պատրաստեցաւ մարտ պատերազմի ի վերայ Պարսից (386?)։ Հասեալ Տրդատայ ի Գամիրս յառաջախաղութիւն զօրօք Հռոմայեցւոց՝ գային հաւանէին ընդ առաջ ի կոչ նորա բազումք ի նախարարաց Հայոց աշխարհին եւ պսակեցաւ Տրդատ ի Սմբատայ ասպետէ։ Որդէին մի ըստ միոջէ ճակատք բազումք, եւ դրաւեցաւ այսրէն երկիրն յամս ոչ սակաւ։ Այսպէս կանգնեցաւ եւ կաց միւսանգամ հարստութիւն Արշակունեաց ի Հայս յետ իբրեւ 30 (?) ամաց անտէրընչութեան՝ ուր բուն տոհմ Արշակունեաց մերժեալ անկեալ էր ի թագաւորութենէ Արեաց աշխարհին եւ թուէր ընդ իւր ձգեալ ի կործանումն եւ զՀայոցն թագաւորութիւն։

Աստայ այր արդար եւ ժուժկալ՝ որ ցայնվայր դիմակալ լեալ էր յամրին Անւոյ (որ չէ ինչ զարմանալի վասն արեւելեացն՝ որ անհնարին էին արուեստի եւ մեքենայից պաշարման) կացուցաւ ի

րեմ Դաղերիանոսի եւ ընդ նմա նահատակեալ ի պատերազմին ընդդէմ Ներսեհի արքային Պարսից, եւ ապա ընտրեալ ի նմանէ ի կեսարութիւն։

1 Ագաթ. եր 640 "Յաւաղագոյն էր անզուգական փիլիսոփայական մտաց համարձակութեան, զի ուսեալ էր զայն,,։

2 Զբանն Խորենացւոյն թէ "Զերկուց ցլուց վայրենեաց (մի զմիս կնի) միով ձեռամբ կալեալ զեղջերսն թափեաց հանգերձ ընդվզեալ լանջախոնձն,, (Բ. Գլ. ՀԹ), լուսաւորագոյն գործեն բանք Պղինեայ (Բն. պատմ. Գիրք. Ը. Գլ. 45). "Թեսաղացւոց ազգին գիւտ է յարշաւեցուցանելն զերիվարսն՝ եղջերաց զմկանն ոլորեալ սպանանել զցուլս,,. եւ Սուետոնի (ի Կղաւդ. 21) "Ցոյց ի հանդիսի հեծեալս Թեսաղացիս որք ցուլս վայրենիս հալածիցեն ընդ ընդարձակութիւն կրկեսին, եւ ի վաստակելն նոցա եւ ի պարտասել ի վերայ յարձակիցեն եւ բուռն հարեալ զեղջերացն ի գետին ընկենուցուն,,։ Այս սովորութիւն Թեսաղացւոց վաղ անցեալ էր յՅոյնս եւ լեալ սոն տարեկան ի Զմիւռնիա, որպէս ցուցանէ մարմարեանն առեալ աստի յԱնգղիա, յորում քանդակեալ երեւին հեծեալք որ յարշաւանի անդ յանկարծ բուռն հարեալ զեղջերաց ցլուց պարտասելոց՝ զարկանեն զգետնի, եւ գիր ի ներքոյ Ταυροκαθαψιων ημερα որ է Օր (տօնի) ցուլն զլերինելոյ։

3 Խոր. Բ. Գլ. ՀԹ. եւ Ագաթ. եր 194։

հազարապետութիւն աշխարհին, Արտաւազդ մանդակունի դայեակն թագաւորին՝ ի սպարապետութիւն, որպէս եւ Տաճատ ոմն նորին քեռայր ի նահապետութիւն Աշոցայ՝ զի գերը մի ի կոտորածէ քերցն Արտաւազդայ ապրեցոյց ի Կեսարիա[1]: Առաքեցաւ ասպետն ածել զկոյսն Աշխէն զդուստր Աշխադարայ (որպէս հաւանութեան է՝ արքայի Ալանաց) ի հարսնութիւն արքայի՝ դրեալ արշակունի եւ զգեցուցեալ ծիրանիս[2]: Այլ անդադար էր մարտ պատերազմի ընդ տէրութեանն Պարսից առ Շապհով՝ մինչեւ ցկատարել ստացուած երկրին: Ապա հանդարտեցաւ երկիրն ի Պարսկական պատերազմէն իբրեւ յամս 40: Յայսմ խաղաղութեանն ժամանակի հնչեաց քաղցրաձայն բարբառ աւետարանին յետ բարձրաբարբառ որոտմանց ի մէջ Թմբրելոցն[3]:

Այսպէս ազգային պատմագրութիւնն. որ միայն ի վերջ կայ եւ այն իւիք իւիք եւեթ միաբան է ընդ արտաքին պատմագրութեանն՝ զոր այժմ առաջի կայ տեսանել:

Է.

Հայաստան (եւ Պարթեւաստան) առ Յաջորդս Ներոնի կայսերաց (ըստ արտաքին պատմագրաց):

Աշխադար, Պարթամասիր, գաւառն վիճակեալ Հռոմայեցւոց, Պարթամասպատ, Ակէ-մենիդ, Սոհեմոս, Սանատրուկ, Վաղարշ, Տրդատ (Բ.), Արտաւազդ (Գ.), Տրդատ (Գ.) (80—297):

36

Ըստ արտաքնոցն պատմութեան առ Դոմիտիանաւ թագաւորէր ի Հայս Աշխադար ոմն անուն, որպէս հաւանութեան թուի՝ որդի եւ ոչ թոռն Տրդատայ Հայոց արքայի եղբօր Վաղարշու Ա. արքայի Պարթեւաց: Այլ յետ երկայնժամանակեան թագաւորութեան Վաղարշու († 91) թագաւորէր Պարթեւաց նորին եղբայր Բակուր (որ ցայնժամ թագաւորն էր Մարաց): Բայց վասն ներքին անդադարն գժտութեանց չյերկարեալ նորա յիշխանութեանն, մատչէր ի բարձ թագաւորութեան եղբայրն Բակուրայ՝ Խոսրով (107—121): Սա վասն ի զգուշէ զիւր աթոռն առնելոյ զՊարթամասիր զորդի Բակրոյ եւ զիւր եղբօրորդի կարգէր ի թագաւորութիւն Հայոց աշխարհին՝ մերժելով անտի զԱշխադար արքայ:

Զառ յանձն զիրան կայսր Տրայիանոս եւ պահանջէր յարքայէն Արեաց հանել զզօրսն իւր յաշխարհէն Հայոց եւ թողուլ զԱշխադար յաթոռ իւրում: Ապա զայրացաւ սէգ Հռո-

1 Խոր. Բ. Գլ. ԾԲ:
2 Խոր. Բ. Գլ. ԾԳ:
3 Խոր. Բ. Գլ. ԿԱ—ԾԳ:

ամաչեցին ընդ ամբարհաւածութիւն Պարթեւին՝ զի չառ զայն յանձն, պատրաստեցաւ եւ յարշաւանս ի վերայ արեւելեայ։ Իբրեւ եւես Թագաւորն Արեւաց զկազմութիւն եւ զպատրաստութիւն գնդին Հռոմայեցւոց՝ անձապարեալ առաքէր առ Տրայիանոս յԱթէնս հրեշտակս բանիւք խաղաղութեան եւ պարգեւօք, աղաչեալ փոխանակ Աշխադարայ՝ Պարթամասիրայ տալ զԹագաւորութիւնն։ Արհամարհեաց կայսր զպարգեւսն "Համբաւն բարեկամութեան ի գործոց է, ասէ, եւ ոչ ի բանից,, եւ խաղայր յԱսորիս։ Ի մտել նորա (115) առանց դիմադարձութեան մինչեւ ցԹափսակոս, ցԶեւգմա եւ ցՍամոսատ որ ձեռս եառուն ի նմա՝ անդուստ ճեպէր Պարթամասիր արքայ առաքել առ նա հրեշտակս մեծամեծս։ Զարար նոցա երեսս կայսր, խաղաց ընդ Եփրատ ի վեր, անց ընդ Սատաղ քաղաք մինչեւ ցԵկեղեաց գաւառ [1], հաս ի կողմանս Կարնոյ ի բուն սիրտ Հայոց աշխարհին, նուաճեալ զկողմանսն՝ հրաւիրեաց առաջի զՊարթամասիր. եկն Թագաւորն ի բանակ անդր եւ զթագն հանեալ դնէր առ պատուանդանաւ բեմին (որպէս երբեմն հօրեղբայր իւր յանդիման Ներոնի), զի ինքնին կայսր առեալ պսակիցէ զնա։ Այլ իբրեւ եւես զօրն հռոմէական որ շուրջն կայր՝ զԹագաւոր արշակունի զորդի Բակրոյ զեղբօրորդի Խոսրովու մերկ ի թագէ իբրեւ գերի կացեալ առաջի Տրայիանոսի՝ անարիւն յաղթութիւն զերան անուանէր, եւ բարձրաձայն ուրախութեան բարբառով գոչէր զկայսր՝ Հայական[2] (այս ինքն յաղթող Հայոց)։ Իբրեւ եւես զօրն թէ զարհուրեցաւ Պարթամասիր եւ կամէր սրանալ ի բաց՝ հատին կալան զնա առաջի Տրայիանոսի. սակայն համարձակութեամբ յայտ արար Թագաւորն թէ ոչ իբրեւ գերի կամ յաղթեալ՝ այլ ինքնակամ եկի այդր զի հաստատեսցի ի կայսրէ թագաւորութիւնս։ Բայց Տրայիանոս այլ ինչ կայր ի մտի. արար նա զերկիրն ընդ նահանգաւ եւ հրաման ետ ամենայն հայ մարդկան չելանել ի բաց յաշխարհէն։ Սակայն զՊարթամասիր եթող ազատ երթալ իւրայովքն հանդերձ յուրէք յուկամ, բայց ետ նմա հեծեալս ուղեկիցս՝ զի մի զձանապարհայն ընդ այլոց խօսելով յոյզս ինչ գրգռիցէ։ Զարմացաւ խռովեցաւ ընդ իրսն Պարթամասիր, գունդ կազմեաց եւ ետ ճակատ, այլ անդէն յառաջնում պատերազմին անկաւ եւ հնազանդեաց Տրայիանու աշխարհն։

Այսպէս յետ այնորիկ նուաճեցան մանր մանր Թագաւորութիւնքն որ ի հիւսիսոյ կուսէ մերձաւոր սահմանակից Հայոց էին, Խաղտեացն եւ Վրաց եւ Աղուանից եւ սախական Սարմատաց մինչեւ ցսահմանս Սաւրոմատայ Բ. արքայի Կիմմերեանն Բոսպորայ։ Մինչդեռ անդուստ Տրայիանոս գրաւէր ի նմին ամի եւ առնէր նահանգ եւ զԱդիաբենէ կամ զԱսորես-

1 Ἐλέγεια τῆς Ἀρμενίας. 2 Armeniacus.

տան եւ կարգէր զզօրսն ի ձմերոց յամուր ամուր տեղիս Հայոց եւ Միջագետաց ի պահպանութիւն եւ ի պատրաստութիւն պատերազմի միւսոյ ամին (116), ի Հռոմ տայր հատանել ծերակոյտն դահեկանս յորս ցայժմ երեւի Տրայիանոս նիզակ ի ձեռն՝ կանգնեալ պատերազմական հանդերձիւն ի մէջ նշանակաց Տիգրիս եւ Եփրատ գետոց եւ առ ոտս նորա կին (նշան Հայաստան աշխարհի) կալեալ կծկեալ եւ շուրջանակի գիր՝ թէ «Հայաստան եւ Միջագետք արկան ընդ իշխանութեամբ ժողովրդեան Հռոմայեցւոց[1]», այս ինքն՝ թէ եղեն ընդ նահանգաւ. եւ առանձինն իսկ անցք Պարթամասիրայ քանդակեցան ի կոթողս անդ Տրայիանու[2]։

Թէպէտ եւ ընդ նոյն ժամանակս առ առաքեաց արքայն Պարթեւաց հրեշտակութիւն վասն դադարման պատերազմին եւ եւս պատանդս, սակայն եւ այնպէս անդէն գարնայնի (116) անցեալ Տրայիանու ընդ Տիգրիս՝ մտանէր առանց դիմադարձութեան ի ձմերոցս արքայութեանն Պարթեւաց՝ ի Տիզբոն, եւ անդ ողջունեցաւ ի լեգէոնաց իւրոց՝ Ինքնակալ Պարթեւական եւ կացուցանէր յաթոռն Պարթամասպատ (ըստ Մաղաղայ՝ որդի Աշխադարայ՝ որ այնուհետեւ անհետ լինի ի պատմութենէ)[3]։

Այլ ոչ տեւական ինչ իրքն էին. անդէն ի միւսում ամին (117) կայսր Ադրիանոս թողոյր զկողմանսն գրաւեալս յեւս, եւ թոյլ տայր Պարթամասպատայ ի բաց մերժել ի թագաւորութենէ յիւրայոց անտի եւ գանել յառաջին աթոռ թագաւորութեան իւրոյ Խոսրովու արքայի։ Իսկ եւ իսկ պահապանք Հռոմայեցւոցն հանդերձ գնդապետաւն մերձակացաւ աշխարհին ի բաց եղանէին ի քաղաքաց եւ ի բերդից Հայոց աշխարհին կայսերն հրամանաւ, եւ Պարթամասպատ եկեալ ունէր զաթոռ թագաւորութեան Հայոց մեծաց հաւանութեամբ Հռոմայեցւոց եւ Պարթեւացն[4], որպէս եւ ինքեանք իսկ Հայք խնդրեցին ի կայսերէ[5]։ Յետ փոխմանն Պարթամասպատայ (139) հաստատեցաւ ի զահէ նորա Աքեմենիդ անուն ի թագաւորութիւն Հայոց աշխարհին, պատկեալ կամ յԱնտոնինեայ Պիոսէ ինքնին գլխովին ի Հռոմ, եւ կամ նորա հրամանաւ անդէն ի Հայս (140)[6]։

1 Armenia et Mesopotamia in potestatem P. R. (այս ինքն Populi romani) redactae յամի 116 (Հայաստան եւ Միջագետք արկեալ ընդ իշխանութեամբ Հռոմէական ժողովրդեան) եւ պատկեր ի մէջ՝ Տրայիանոս կանգուն յեցեալ ի նիզակն, Եփրատ եւ Տիգրիս տարածեալ ի գետնի եւ ընդ ձախու ոտամբն Հայաստան կիսամէջ յարայոյ։

2 Ի կոթողն տես որ յետոյ ածաւ ի շինութիւն կամարին Կոստանդիանոսի Մեծի, ցայսօր նշմարի Պարթամասիր մարուզեն տառքն Տրայիանու յանդիման զօրացն համեմատ պատմութեանն Դիոնի ԿԸ. 17. Սեբաստեայ Ռուփոսի ԺԴ. եւ Ի. Եւտրոպեայ Ը. 2։ Տես Ալիշանի, Պատկերագրք. Յուն. Յում. Գ։ Ջարչուանեն Տրայիանու ի Հայս յիշէ եւ վաւերական վկայութիւնն Մ. Իգնատիոսի։

3 Կան դրամք Տրայիանու յորս է գիր շուրջանակի կամ Պարթամասպատ առեալ կամ «Տուաւ թագաւոր Պարթեւաց», Rex Parthis datus. S. C. եւ կամ «Թագաւորութիւնք ստհմանեալք», հանդերձ պատկերաւ նորա՝ զի ստհմանէ զթագաւորութիւնս, ամենեքին յամի 116։

4 Դիոն Կաս. եւ Սեքստ. Ռուփ. անդ։

5 Սպարտիան. յԱդրիանոս։

6 Յամբլիքոս բարբեզոնացի ի բանագործականին իւրում, առ Փոտայ Մատենադարի. 94։ Գտանեմք վասն զինչոյս դրոշմեալ դահեկան յորս ի միում կողմանն

Այլ չէր ինչ այնմ հաւան Վաղարշ Բ. (121—149). սա զառաջինն բարեկամութեամբ էր ընդ Հռոմայեցւոց առ Ադրիանաւ: Ալանք եւ Մասքութք միաբանգամ եկին արշաւան ի Մարս եւ ի Հայս եւ հասին մինչ ի կողմանս Գամրաց. այլ ուրեմն պարգեւօքն Վաղարշու Բ. եւ սպառնալեօք Փղաւեայ Առիանեայ վերակացուի նահանգին Գամրաց դարձան այսրէն յաշխարհն իւրեանց (135): Անդէն ի միւսում ամին ամբաստանս ի Հռոմ առ Ադրիանոս տանէր արքայ Վաղարշ Բ. զՓարսմանէ Վրաց արքայէ թէ նա գրգռէ զազգ Ալանացն ի վերայ Պարթեւաց. եկին հրեշտակք նորա առաջի ծերակուտին, բայց չվճարեցաւ ինչ. եւ Փարսման որ անդ յայնժամ դիպեցաւ, փառաւորեցաւ եւ եղեւ նմա համարձակութիւն զոհս ի Կապիտողիոնին մատուցանելոյ (136)[1]: Դարձեալ՝ իսկզբան թագաւորութեանն Անտոնինեայ Պիոսի՝ յղէր առ նա Վաղարշ հրեշտակութիւն տանել թագ ոսկի[2], զի թերեւս ընկալցի յետս զաթոռն ոսկի զոր ա՛ռ առաքեաց Տրայիանոս ի Հռոմ յաղթութեանն նշանակ, զոր եւ Ադրիանու խոստացեալ էր տալ յետս[3]: Բայց իբրեւ չեհաս ում կամքն եւ յետ այնորիկ թագաւոր եւս Հայոց առանց նորա հաւանութեան կացուցաւ Աքեմենիդ՝ խորհէր այնուհետեւ Վաղարշ յարձակել ի Հայաստան երկիր:

Թէպէտ եւ ինքն խափանեալ արգելաւ թղթովք Պիոսի Անտոնինեայ, այլ նորին յաջորդ Վաղարշ Գ. (149 — 191) առ Մարկոսիւ Աւրելիոսիւ եւ Լուկիոսիւ Վերոսիւ՝ մինչ ինքն ի Միջագետս յարձակէր եւ յաղթէր իսկ Հռոմայեցւոց, առաքէր անդուստ զեւր զօրավար զԽոսրով ի Հայս: Թագաւորն Հայոց՝ որ էր յայնժամ Սոհեմոս որդի եւ պայազատ Աքեմենիդայ, խնդրեաց թիկունս օգնականութեան ի Սեւերիանեայ վերակացուէ Գամրաց ընդդէմ Խոսրովու, եւ ընկալաւ իսկ: Սակայն եւ այնպէս ի նեղ անկեալ ստիպեցաւ ելանել փախստեայ ի Հռոմ, ուր եւ սինկղիտիկոսութեան պատուի առնոյր՝ որպէս պատմի: Յետ այնորիկ աճապարէր Խոսրով ընդ առաջ Սեւերիանու որ լեգէոնօք եկն ընդ առաջ նորա, փակէր զնոսա զօրավարն պարթեւ յԷրեզն աւանի, կամ ուրեք յԵկեղեաց նահանգի, եւ սատակէր ներտահար. նա եւ զօրավարն եւս ի բուռն անկեալ մեռաւ ի դիպահւոջ սովամահ (161 — 162)[4]:

կայ Antonius Cos III. Augustus (Անտոնինոս հիւպատոս երրորդ անգամ, Աւգոստոս), եւ ի միւսումն կողման գնէ թագ ի գլուխ Հայոց թագաւորին ինքնին կայսր կացեալ կանգուն պճնաւորեալ եւ շուրջանակի գիր՝ Rex Armeniis (կամ Armeniae) datus. S. C. Տուեալ թագաւոր Հայոց. Հր. ծերակուտին. (դրոշմեալ) յամի 140—143:

1 Դիոն. Դպր. 69:

2 Յուլ. Կապիտ. Անտ. Պի. 9: Աւր. Վիկտ. Հա. պատմ. 15: Կայ [illegible] հատեալ զահեկան, ի միում կողման գլուխ Անտոնինեայ, եւ ի միւսումն կայ կանգուն կին պարթեւ որ ի ձախում ունի աղեղն հանդերձ կապարճիւք եւ աջով ձեռամբն մատուցանէ պսակ [illegible] (նշանակ արեւելից). գիր շուրջանակի՝ Parthia S. C. (Պարթեւաստան. Հր. ծերակ.):

3 Յուլ. Կապիտ. յԱնտ. 9: Սպարտիան. յԱդրիան. 13:

4 Ղուկիան. ի վերայ Աղեքսանդրի բղձ.

Ի նեղ մեծ հասին Հռոմայեցիքն՝ մինչեւ հարկ իսկ լինէր Ղուկեայ կայսեր խաղալ յարեւելս։ Հասեալ կայսեր յԱնտիոք եւ ինքն ի դատարկութիւն հատեալ զեգերելով մերթ յԱնտիոք եւ մերթ ի Դափնիս Անտիոքացւոց, առաքէր անտի զզօրավար իւր զԱւիդիոս Կասիոս ընդ Միջագետս, որ թափէր զամենայն նահանգսն գրաւեալս ի Պարթեւաց, զՍելեւկիա տայր աւար զօրացն, զի անկան յանկարծ ի վերայ զօրացն յետ ընդունելոյ զնոսա սիրով, եւ զբուն իսկ քաղաքն նոցա զՏիզբոն հրձիգ առնէր, մինչեւ դարձոյց զնա այսրէն աւեր ժանտ։ Յառաջ իսկ քան զայն այլ զօրավարք կայսեր՝ Ստատիոս Պրիսկոս եւ յետ նորա մահուն Մարտիոս Վերոս արք հիւպատոսականք անցեալ ընդ Գամիրս՝ յետ զառաջինն ի նեղ անկանելոյ՝ գրաւէին այսրէն յետս զաշխարհն Հայոց, առեալ եւ զգլուխ քաղաքացն զԱրտաշատ ի բուռն (163 — 164)։ Կացուցանէր այնուհետեւ Ղուկիոս զՍոյեմոս որ կոչեցաւ ի Հռոմէ՝ այսրէն ի թագաւորութիւնն, եւ անուանեցան կայսերքն երկոքին Ղուկիոս Վերոս եւ Մարկոս Աւրելիոս՝ Հայականք (164)[1]։

Յորժամ յետ Կոմոդեայ կայսեր յարեան կացին կայսերք երեք, յորոց մի էր յարեւելս Պեսկեննիոս Նիգեր (կամ Նիգրոս) եւ ի սա յարեցաւ արքայն Արեաց Վաղարշ Գ. (191 — 208), նմին հակառակ Սանատրուկ արքայ Հայոց (որպէս թուի՝ որդի Սոյեմեայ) եւ ոչ ի մի ի նոցանէ միաբանեցաւ, թէպէտ եւ առաքեաց եւս առ նա Նիգրոս խնդրել թիկունս օգնականութեան, մինչեւ զօրացաւ ի վերայ Նիգերայ՝ Սեւերոս (193)[2]։

Սակայն նորին որդի եւ պայազատ Վաղարշ (195 — 210) միաբանեալ ընդ անուանակից թագաւորին Արեաց՝ եւ ապաստակ եւս ի Հռոմայեցւոց գնէին ի ժամանակի զի գրաւեալ էր Սեւերոս ի մեծի պատերազմի ընդ երկրորդ նախանձորդին իւրում ընդ Աղբինեայ յարեւմուտս։ Այլ յետ վճարելոյ պատերազմին այնորիկ՝ խաղայր Սեւերոս դէպ ուղիղ յարեւելս. ամա-

որ եւ զԿապպադովկիա մատենագիր ժամանակակից յառաջ բերէ ի գիրսն իւր վասն պատմագրութեան։ Յուղ. Կապադ. ի Մարկ. Աւրել. Ը։

1 Յամբղիկոս Բաբել. ժամանակակից իւրացն առ Փոտայ Մատ. 94։ Դիոն եւ Յուղ. Կապիտոլին. ի Մարկ. Անտոնին. Թ։

Ի դրամհեկանն Մարկոսի Աւրելեայ կայ ի միում կողմանն յետ անուանն նորա՝ Armeniacus, եւ ի միւսում կողմանն կին մի նստեալ տրտում տխուր առաջի դրօշուն Հռոմայեցւոց եւ ի ներքոյ գիր՝ Armenia. դրամհեկանք արծաթիք՝ յամի 164, 165, 166։

Իսկ Ղուկեայ Վերեայ՝ բաց ի նոյնպիսեաց յորս երեւի դարձեալ Հայաստան ի կերպարանս կնոջ նստեալ տխուր ձեռն ի ծնօտին առ նշանի յաղթութեան Հռոմայեցւոց. կան եւ դրամհեկանք այսպիսի ինչ դրօշ Յաղթանակի Աւգոստեայ, Հ. Ծ. եւ պսակեր գեղ յաղթութեան եւ առ ոտն նստի Հայաստան ի մէջ հայրենական գետոց, յեցեալ ի նաւ մի (յամի 163 եւ 164). կամ ինքն Վերոս կացեալ կանգնէ նշան յաղթութեան եւ այր Հայ կայ կքեալ ի ներքոյ նշանին եւ առաջի կայսեր (դրահեկան պղնձի յամի 165). կամ կայսր զինեալն հանեցուցանէ ի վերայ առն Հայոյ (յամի 165). եւ կամ նստի կայսր ի գահոյսն իւր (sede curuli) եւ բակ առեալ կայ զօրականն եւ ի միջի անդ կայ արքայն Հայոց, որում գնէ թագ ի գլուխ ինքնին կայսր Վերոս, եւ գիր շուրջանակի՝ թէ Տուաւ թագաւոր Հայոց (Rex Armeniis datus). դրամհեկան ոսկի յամի 164 եւ արծաթի՝ յամի 165)։

2 Հերոդիանոս. ի Սեւեր։

պարէր ընդ առաջ նորա արքայն Հայոց եւ ընդունէր ի նմանէ հաշտութիւն խաղաղութեան դաշնաւք բազմօք եւ պատանդօք՝ առաքեալ առ նա եւ զգունդ ազնուականաց ի քաջացն Հայոց ի թիկունս օգնականութեան գործոյն պատերազմի[1]: Բայց ի վերայ Նոփաց կացուցանէ թագաւոր՝ Արտաւան զոմն զորդի կամ զեղբայր Վաղարշու, քանզի դժտութեամբ խոկ ընդ միմեանս էին[2]: Այս երթեալ հարկանէր Սեւերոս զՊարթեւս, զրաւէր զՄիջագետս, երրորդ անգամ քննէր Տիզբոն յաւար Հռոմայեցւոց զօրուն (197)[3]:

Յորժն որդի Սեպտիմեայ զորոլէր միւսանգամ ի մարտ պատերազմի ընդ Արտաւանայ Գ. Պարթեւաց արքայի (— 226): Բայց մինչդեռ անդէն յԱսորիս էր՝ հրաւիրեալ կոչէր թղթով զքրիստոնեայ թագաւոր Ուռհայեցւոցն զԱբգար զվերջին եւ առնէր ընդ նահանգաւ զաշխարհն Ուռհայեցւոց. այսպէս կոչէր նոյնպէս զթագաւորն Հայոց զՎաղարշ որ միահեծան տիրէր յայնժամ՝ մարքն հանդերձ եւ դնէր զնոսա ի դիպահուռջ, զի խորհէր նոյնպէս զՀայաստան աշխարհ նահանգ Հռոմայեցւոցն կացուցանել: Զայրացան զրգռեցան Հայք ի մարտ պատերազմի, առաքեցաւ ի վերայ նոցա Թէոկրիտոս անձնապահապետ կայսեր եւ խորտակեցաւ նա առաջի Հայոց գնդին:

Ի նմին ժամանակի զրգռեցաւ եւ պատերազմն ընդ Արտաւանայ, զի խնդրէր կայսր զդուստր թագաւորին Արտաւանայ կնութեան՝ զի այնպէս իբրաւունս ինչ պայազատութեան պարթեւական աթոռոյն ունիցի (216): Իբրեւ չառ յանձն Արտաւան՝ յարձակեցաւ կայսր, առ զԱրբելա եւ զայլ եւս քաղաքս բազումս, եւ ցանկեալ ցրուէր զոսկերս թագաւորացն Արշակունեաց ի գերեզմանացն. բայց չեղելեաց մեծ ճակատուն Պարթեւաց որ պատրաստէր, եւ դարձաւ ի Միջագետս ուր սպանաւն խոկ վաղվաղակի (217)[4]: Թէպէտ եւ նորին յաջորդ կայսր Մակրինոս կամէր խօսել ընդ Արտաւանայ ի հաշտութիւն, այլ ի պայմանն չմիաբանեալ ճակատեցան երկիցս առ Մծբնայեցւոց քաղաքաւ. ի պարտութիւն մատնեցան Հռոմայեցիք, յանձն առ Մակրինոս տալ զգերիսն յետս եւ առնուլ գնոց զխաղաղութիւնն: Առնոյր առաքէր այնուհետեւ Մակրինոս եւ առ որդի Հայոց թագաւորին առ Տրդատես Բ. թագ արքայութեան հանդերձ մօրն նորա որ կացեալ էր ցայն վայր ի դիպահուռջ ամիս 11, թագաւորել փոխանակ հօրն որ ի կալանս վախճանեալ էր (218)[5]:

Յայսպիսում հանգամանս էին Հայք մօտ ի կատարած պարթեւական պետութեանն:

1 Հերոդիանոս. Գ. Գլ. 73: Զոսիմ. Ա. 8:
2 Դիոն ՀԵ. (ի վախճան կայս):
3 Դիոն. Հերոդ. Դ. 10, 1: Սպարտ. Կարակ. 6: Եւտրոպ. Ը. 11: Որոսի. 21:
4 Դիոն ՀԷ. 12, 21: Սպարտիան. Կարակ. 6:
5 Դիոն ՀԸ. 27: Յուլ. Կապիտոլ. ի Մակրին: Հերոդիանոս. Դ. 14:

37

Յաւէլեան անդ Սասանեան հարստութեանն եւ Աղեքսանդրոս Սեւերոս քաւեալ (230 — 234) մարտ պատերազմի ընդ Արտաշրի, եւ ըստ Հերոդիանու՝ ոչ ինչ աջողեցաւ, բայց Լամպրիդիոս որպէս եւ դէպքն որ զհետ արշաւանին եղեն՝ այս ինքն կալանել Արտաշրի ի կոխելոյ զսահմանս Հռոմայեցւոց, վկայեն թէ գտաւ յաղթող Աղեքսանդրոս, թէպէտ եւ ոչ առանց մեծի կոտորածի յերկուց կողմանց։ Այլ Շապուհ Ա. նորին որդի յարձակի միւսանգամ ի սահմանս Հռոմայեցւոցն եւ պաշարեալ առնու զՄծբին, առ Գորդիանու Գ. հասանէ մինչեւ յԱնտիոք եւ խաղայ իսկ ի Կապադովկիա եւ ի Կիլիկիա։ Գորդիանոս որ չոգաւ ի վերայ նորա ի պատերազմ (241 — 243) այնու իմն խորհեցաւ գտանել օգնականութիւն՝ զի զՈւռհայեցիսն զորս նուաճեալ հնազանդեցուցեալ էր Սասանեանց, արկ յինքն՝ զմի ոմն ի տանէ Աբգարեանց մատուցեալ միւսանգամ ի թագաւորութիւն, եւ այնպէս լինէր նա յառաջադէմ ի Միջագետս՝ մինչեւ հասանել մօտ ի Տիզբոն։ Այլ Փիլիպպոս Արաբացի՝ որ սպանն զԳորդիան յարշաւանի անդ, առ գնոց զխաղաղութիւնն։ Մեծացաւ զօրացաւ Շապուհ յետ զՎաղերիանոս առնելոյ ձերբակալ (259), անկաւ ի վերայ քաղաքին Անտիոքացւոց եւ աւերեաց, մինչեւ քաջն Ոդենաթոս պաղմիւրացի անկանէր ի վերայ նորա ի դառնալ նորա այսրէն յանցս Եփրատու, պնդէր զհետ նորա եւ յաղթէր մեծաւ յաղթութեամբ առաջի Ուռհայեցւոց քաղաքին, հանէր ի նմանէ զՄծբին եւ մերժէր զնա յամենայն իսկ Միջագետաց, եւ այնպէս առնոյր ի կայսերէ անուն "զօրավար արեւելից", թէպէտ եւ կոչէր նա զինքն թագաւոր Պաղմիւրայ յամէ աստի յաղթութեանն (260)։

Այն թագաւորութիւն Պաղմիւրացւոց մինչեւ ցվերջին կործանումն ի ձեռն Աւրելիանեայ՝ էր թումբ ընդդէմ զօրութեանն Սասանեանց՝ ընդ որում հապատէպ կռուէին այնուհետեւ ինքեանք կայսերքն։ Ինքն Աւրելիանոս ի պատրաստելն ի պատերազմ ի վերայ Որմզդի Ա. (յամէ 273) որդւոյ Շապհոյ Ա. վախճանէր, նոյնպէս եւ Պրոբոս ի պատրաստելն ի վերայ Վռամայ Բ. (յամէ 276) որդւոյ Վռամայ Ա. (յամէ 273 — 276)։ Կարոս ած ի գործ զխորհուրդն եւ եհաս յաղթութեամբ առաջի Տիզբոնի (282 — 283), այլ Նումերիանոս որ զնայն յաջորդեաց, զանգիտեալ դարձաւ յետս։ Իսկ եւ իսկ դարձաւ գրաւեաց Վռամ Բ. միւսանգամ զՄիջագետս. բայց մինչ դեռ յԱսորիս էր Դիոկղետիանոս պատրաստեալ ի վերայ նորա, զանգիտեալ յապստամբութենէ եղբօրն իւրոյ Որմզդի, առաքեաց պատգամս առ կայսր խնդրել խաղաղութիւն. եւ զայն Դիոկղետիանոս պայ-

ման եղեալ՝ զՄիջագետս Թողուլ եւ զՏիգրիս համարել սահման երկոցունց տէրութեանցն (290)։ Բայց քանզի Վռամ Բ. զբր-ծեալ էր ի տագնապէն՝ չառ յանձն, եւ ոչ նորին որդի Վռամ Գ. մինչեւ հարկ լինել Գաղերեայ զնոյն առնել ընդ Ներսեհ զնոցին յաջորդ (յամէ 294)՝ յընդունելութիւն պայմանին (297)։

2. Ո՞չ ինչ առ այսոքիւք Հայք։ Թողեալ ի բաց զՊրոկոպիոս (զմատենագիր վեցերորդ դարու) որ պատմէ ի վախճան կոյս պարթեւական պետութեանն (յամի իբրեւ 222) Արտաւանայ Դ. արքայի Պարթեւաց յետ մահուն Տրդատայ Բ. Թագաւորեցուցանել ի Հայս զեւր եղբայր զԱրշակ, եւ ազգականացն Արտաւանայ դիմել առ Արշակ ի Հայս ի տիրելն Արտաշրի[1]. զայս ամենայն ի բաց Թողեալ՝ այն իմն ըստ արտաքին պատմագրութեան՝ առանց երկմտութեան է՝ Թէ Արտաշիր իսկ եւ իսկ յառաջին ամս տէրութեանն ի Հայս յարձակէր եւ յաղթէին Հայք Արտաշրի՝ որ ի նեղ անկեալ դարձաւ յետս՝ երԹալ ժողովել իւր զօրութիւն ի կողմանց Հնդկաց, որպէս ասէր համբաւն. (յառաջ քան զամն 229)[2]։ Նա աւանիկ եւ ի պատերազմունսն Աղեքսանդրի ընդ Արտաշրի՝ էր Հայաստան նիզակակից կայսեր. ըստ Հերոդիանու յերկս գունդս Աղեքսանդրոս զզօրսն բաժանեաց. զառաջինն տայքէր ընդ հիւսիսի ընդ դաշնաւորն Հայաստան մտանել յաշխարհն Մարաց, զերկրորդն ընդ հարաւ արձակեալ՝ զմիջինն յինքն առնոյր՝ ապա յետոյ միաւորել ուրեք ի Միջագետս զհիւսիսայինն եւ զհարաւայինն։ Տակաւին ի զօրսն Մաքսիմինեայ կայսեր Թրակացւոյ կայր գունդ աղեղնաւորաց ի Հայոց ի գերմանական պատերազմին (236)[3]։ (ԵԹէ հաւատասցեմք իմն Զօնարայ՝ Փիլիպպոս յետ Գորդիանու վախճանին եԹող Շապհոյ ի դաշինսն՝ ընդ Միջագետաց եւ զՀայաստան աշխարհ, այլ յետ սակաւ ինչ միոյ միւսանգամ ած նոցին Թէկն եւ զրաւեաց։) Այս ուրեմն յամի իբրեւ 249 նուաճէր Շապուհ Ա. զՀայաստան ընդ իւրեւ, եւ Թագաւորն Հայոց Արտաւազդ Գ. տայր նմին ձեռն հակառակ Վաղերիանու կայսեր[4]։ Ի նմին հանգամանս գտանեմք զաշխարհն Հայոց եւ յետ երկոտասան ամաց յորժամ դշխոյն Պաղմիւրացւոց պաշարեալ ի քաղաքին իւրում գրէր առ կայսր Աւրեղիան՝ Թէ «Սպասեմ օգնական զօրու ի Պարսից, Սարակինոսք ընդ մեզ են, Հայք ընդ մեզ են», Թէպէտ եւ կայսր գնոսա արգել եւ զոսա կաշառեալ կամ պատրեալ ի բաց կալաւ (273)[5]։

Սակայն յամի իբրեւ 295 միւսանգամ տեսանեմք զՀայս ընդ իշխանութեամբ կայսեր։ Քանզի Ներսեհ արքայ Պարսից նախան-

1 Պրոկոպ. Գիրք Գ. վասն շինուած. ակր, եւ որոյ պատմութիւնն իսկ հասանէ Յուստինիանու, ուր պատմէ նա զայն իւ- մինչեւ ցայն ամ։
րբեւ ի Հայոց պատմութենէ։

2 Աւրելիոս Վիկտ. Կես. Գիրք 2. Գլ. Գ. որ է ամին (229) ամի եկաց բդեշխ ընդ կայ-

3 Հերոդիանոս. Է. Գլ. Բ. եւ Զօսիմ.

4 Տրեբ. Պողղիոն Գ.

5 Անդ.

ձաւոր փառաց Շապհոյ Ա. յարձակեցաւ եւ առ զինու զՀայաստան եւ զՄիջագետս։ Զառաջինն դիմեաց ի վերայ նորա Գաղերիոս սակաւագոյն զօրօք եւ յանդգնութեամբն մատնեցաւ ի պարտութիւն (296)։ Աճապարեաց Գաղերիոս առ Դիոկղետիանոս արդարացուցանել զանձն եւ հարցանել զխորհուրդ նորա. հազիւ հազ ընկալաւ նա ի նմանէ գունդ նոր, քանզի զայրացեալ իմն ընդ իրսն էր Դիոկղետիանոս։ Այնուհետեւ Գաղերիոս մեծաւ իմաստութեամբ զպատերազմն մղեաց՝ երեւեցուցեալ զանձն ի ճակատու իբրեւ զինուոր եւ իբրեւ զօրավար, եւ արար յաղթութիւն կատարեալ։ Եւ Ներսեհ փախստեայ վիրաւոր ի Հայոց աշխարհէն՝ թողեալ անդէն բանակ բազմագանձ հանդերձ կանամբքն եւ որդւովք եւ քերբք։ Առ սոսա ամենեսին եցոյց Գաղերիոս ազնուականութիւն՝ առաւել օրինակաւն Աղեքսանդրի եւ Սկիպիոնեայ քան իւր ինչ սրտին յօժարութեամբ։ Թէպէտ եւ բազումք այնպէս իմն խորհէին՝ թէ արդ վախճան հասեալ իցէ պետութեանն արեւելից, սակայն այլազգ իմն Դիոկղետիանոս խորհէր. զնահանգս զորս առանց բռնադատութեան եւ մեծաց ջանից չէր հնար պահել՝ սաստիկ քան զամենայն թշնամիս զնոսա համարէր։ Սմին իրի կռեցան դաշինք ընդ Պարսից արքայի, հինգ գաւառք յաւելան ի սահմանս Հռոմէական պետութեանն, Եփրատ եւ Տիգրիս կացին սահմանք, Տրդատէս Գ. եկաց կամ հաստատեցաւ միւանգամ յաթոռ թագաւորութեան Հայոց Մեծաց ընդարձակագոյն սահմանօք, իբրեւ թագաւոր դաշնաւոր Հռոմայեցւոց, եւ հրաժարեցաւ արքայն Արեաց ի վերագոյն իմն իշխանութենէ ի վերայ Հայոց թագաւորին (297)[1]։ Կամ ի զօրութենէ հաստատութեան դաշանցս եւ կամ առ սաստիկ բեկման պարսկական ուժոյն տեւեաց խաղաղութիւնն յամս իբրեւ 40։

Բ

Բաժանումն պետութեանն, ի Դիոկղետիանոսէ ցվախճան պետութեանն Կոստանդիանոսի, Ժ. հալածանք եկեղեցւոյ (284—324)։

38

ԸՆԴՈՍՏԻՆ ի թագաւորութենէն Գ. Վաղերիանոսն Դիոկղետիանոսի (284 — 305) առ վախճան ժամանակ զինուորական բռնակալութեան զօրականին, այնուհետեւ սկիզբն առնու ժամանակ բաժանման արձակ իշխանութեան եւ տէրութեան ի մէջ կայսերաց բազմաց։

1 Զոսիմ. Եւտրոպ. Ամմ. Մարկել. — ԺԸ. կայ ի հրովարտակին հալածանաց ընդ
Առ Եւսեբեայ՝ Եկեղ. պատմ. Գիրք Ը. Գլ. յորջորջմանն Գաղերիոսի եւ Armeniacus.

Դիոկղետիանոս էր ազատեալ Անուղինոսի ուրումն սենեկղետիկոսի կամ (ըստ այլոց) որդի առն ուրումն ատենադպրի՝ ծնեալ ի Դիոկղեա քաղաքի Դաղմատացւոց ի Դիոկղեա մօրէ, եւ անուն էր նորա Դիոկղէս, բայց ընդ ծիրանւոյն առ եւ զանունն Դիոկղետիանոս։ Էին նորա միտք ժիրք եւ կրթեալ փորձիւ, արուեստ կերպարանելոյ կամ կեղծաւորելոյ, խորհրդական խնամոութիւն մեծ եւ հաստատուն տեւականութիւն յընտրութեան միջնորդաց գործոց իւրոց եւ յածելն զնոսա յաջողելն։ Իբրեւ դառնայր Նումերիանոս ի Պարսից արշաւանէն (284) եւ վասն աչացաւին ի դեսպակի փակեալ էր զճանապարհայն, սպան զնա Ապեր եւ աւուրս ինչ չեհան ի վեր զմահ կայսերն, մինչեւ հոտ նեխոյն եղեւ զուշակ իրացն. եղեւ կալեալ զԱպերայ եւ ածաւ նա յատեան առաջի արծուենշանաց կայսերական խաբանին եւ արկաւ ի կապանս։ Քանզի Կարինոս աթոռակից Նումերիանեայ արհամարհեալ եւ անգոսնեալ էր յամենեցունց՝ յայն սակս իբրեւ ղատարկացեալ իմն աթոռն համարեցաւ եւ ընտրեաց զօրն զԴիոկղետիանոս՝ կայսր։ Եւ զի Դիոկղետիանոս զօրագլուխ էր առանձին անձնապահաց (քանզի հարկ լեալ էր յայնժամ կայսերաց, բայց ի պալատական անձնապահաց անտի՝ զորոց կաւակած էր միշտ, այլ ինչ առանձին անձնապահս ունել) երդուաւ առաջի զօրուն՝ թէ՝ ոչ ինքն ինչ եղեւ պատճառ մահու կայսեր, այլ Ապեր՝ զոր եւ ածեալ էր անդր կապեալ. զայս ասէր եւ անդէն մխեալ սուր ընդ պորտ նորա սպանանէր։

Իսկ եւ իսկ խաղայր Դիոկղետիանոս ի Բիւթանիա եւ մտեալ շքով ի Նիկոմեդիա ի մայրաքաղաք նահանգին՝ պատրաստէր ի մարտ պատերազմի ընդ Կարինեայ։ Սա որ ցայնժամ ի շուայտութիւնս եւ ի զեխութիւն հատեալ էր՝ յանկարծ առ ահին Դիոկղետիանոսի ելն ի միտս եւ եցոյց զօրութիւն բազում. եւ ի Դաղմայ յաճախագունդ զօրօք, վերակացու Մեսեացւոց աշխարհին Սաբինոս Յուղիանոս որ կացեալ էր կայսր՝ ի պարտութիւն մատնեցաւ առաջի նորա եւ անկաւ ի ճակատու առ Վերոնաւ. այնուհետեւ բազում ճակատք ի Միւրիկէ լինէին Կարինեայ ընդ Դիոկղետիանոսի եւ ելք իրացն ընդ տարակուսանօք էին՝ մինչեւ պատերազմն առ Մարգոսիւ ի Միւսիա եղեւ Կարինոսի՝ որ եւ պնդեցաւ զհետ փախստէիցն, բայց յանկարծ թողին զնա իւրքն եւ սպան զնա հազարապետ մի նորա, զորոյ զկինն առեւանգեալ էր։ Փառաւորեաց Դիոկղետիանոս զիւր յաջողութիւնն՝ ոչ զոք յայնցանէ որ առէին զէն ընդդէմ նորա, պատուհասելով (285)։

2. Վասն քաջ պահպանութեան սահմանաց տէրութեանն առ Դիոկղետիանոս իւր բարձակից (Օգոստոս) զընկեր զօրավարութեան իւրոյ զՄաքսիմոս Մաքսիմիանոս (286) որ էր բիրտ ոք

զօրական. սա կոչեցաւ զանձն Հերակղէս (Հերակղեան), իսկ Դիոկղետիանոս առ իւր անուն Յովիոս (Արամազդեան)։ Դիոկղետիանոս պահեաց իւր բաժին զԱրեւելս, իսկ Մաքսիմիանոս առ զԱրեւմուտս. նա զՆիկոմեդիա եւ սա զՄեդիոլանոն (որպէս եւ զՏրեւիր եւ զԱրեղատ) արար քաղաք գլխաւոր բաժնի տէրութեան իւրոյ։ Կատարեցան յաղթութիւնք բազում, ցածոյց Մաքսիմիանոս զապստամբութիւն Բագաւդացւոց ի Գաղղիա, մերժեաց յետս զասպատակ ազգաց ազգաց գերմանացւոց յարձակելոց ի Գաղղիա (286 եւ 287), անց ընդ Հռենոս եւ եհար զՓրանկս եւ զերկուս յիշխանաց նոցա հնազանդեաց (288). նոյնպէս եւ Դիոկղետիանոս յետ պարգեւօք եւ հրեշտակութեամբ դարձուցանելոյ զնա Պարսից յետոյ (289), եւ բազում անգամ ճակատս ընդ այլոց ազգաց գերմանացւոց, ընդ Կուադաց եւ Կարպիացւոց, դարձեալ՝ ընդ Սարմատաց, Սկիւթաց, Գոթաց եւ Սարակինոսաց մեծաւ յաջողութեամբ (290)։ Ի վերայ այսր ամենայնի զարմանալի թուէր մանաւանդ միաբանութիւն երկոցունց կայսերացն, զորմէ ոմն ի գովչաց նոցա ասէր՝ թէ Հռենոս, Դանուբ, Նեղոս, Տիգրիս եւ երկոքին ովկիանոսք հանդերձ սահմանօքն փակելովք ի մէջի նոցա այնպէս առաջնորդէին միաբանութեամբ յերկոցունց կայսերացն՝ որպէս երկու աչք միոյ գլխոյ միաբան միով լուսով վարին։

3. Սակայն եւ այնպէս երկոքին Աւգոստականքն չհամարեցան զանձինս բաւական՝ լինելոյ դիմակալ ներքին եւ արտաքին թշնամեացն։ Վասնզի զԲրիտանիա բռնացեալ ունէր Կարաւսիոս ոմն անուն. գործ յանձն եղեւ նմա ի Մաքսիմիանոսէ երթալ հարկանել նաւատորմիղ նաւուք զծովային հէն Փրանկ եւ Սաքսոն ազգացն յարձակելոց ի Գաղղիա, բայց նա թոյլ տուեալ նոցա զառաջինն առնել կապուտ կողոպուտ զծովեզերան Գաղղեայ՝ ապա ի վերայ նաւաց հինին անկանէր առնուլ զկապուտն եւ ընդ այնր տալ սակաւ ինչ բնիկ տերանցն. ապա եղեն իրքն Մաքսիմիանեայ, այլ Կարաւսիոս ամրապարեալ եւ ի Բրիտանիա եւ օգնականութեամբ փրանկ եւ սաքսոն ազգաց զօրս կոչեաց եղեւ դիմակալ (287), մինչեւ յետուստ հարկեալ Մաքսիմիանու ընդունել զնա կայսր եւ դնել ընդ նմա դաշինս խաղաղութեան (289)։ Յեգիպտոս՝ Աքիղղեւս եկաց կայսր, յԻտալիա՝ Յուղիանոս, Ափրիկէ կրէր ասպատակ ի հինէ, Գերմանք, Սարմատք եւ Գութք կային միշտ կազմ ի պատերազմ։ Յայն սակս իւրաքանչիւր յԱւգոստականացն առ իւր մէն մի կեսար եւ միանգամայն որդեգիր (292). Դիոկղետիանոս զվայրենաբարոյն Գայիոս Գաղերիոս ատեցող քրիստոնէից, եւ Մաքսիմիանոս զազնուականն եւ զգթօնն Փղաւիոս Կոստանդիոս Քղորոս (Տժգոյն, կոչեցեալ այսպէս ի վերջին յոյն մատենագրաց, որդի Եւտրոպեայ առն երեւելւոյ Դարդանիացւոյ եւ Կղաւդեայ դստեր

Կրիսպեայ եղբօր Կղաւդեայ (Բ.), երկոքին եւս զօրավարք քաջ էին։ Թող Կոստանդիոս զՀեղինէ՝ առնուլ զԹէոդորա զդուստր խորթ՝ Մաքսիմիանեայ, որպէս եԹող եւ Գաղերիոս զիւրն՝ զի առցէ զՎաղերիա զդուստր Դիոկղետիանոսի։ Ի մէջ չորեցունց տէրանցս այսոցիկ եղեւ այնուհետեւ մեւս եւս նոր բաժանումն համօրէն տէրութեան. քանզի միում միում ի նոցանէ բաժանեցան նահանգք յառաջնորդութիւն եւ ի պահպանութիւն, առանց բառնալոյ զմիութիւն տէրութեանն։ Դիոկղետիանոս առ զարեւելեան նահանգսն եւ զԵգիպտոս, Գաղերիոս՝ զԹրակիա, զԻլիւրիկէ, զՄակեդոնիա եւ զՅունաց աշխարհ, Մաքսիմիանոս՝ զԻտալիա, զԱփրիկէ եւ զկղզիսն, Կոստանդիոս՝ զԲրիտանիա, զԳաղիա, զՍպանիա եւ զՄաւրետանիա (292)։

Թէպէտ եւ ծանր թուի էր այս բաժանումն վասն հպատակացն՝ զի հարկ էր այնուհետեւ չորս արքունիս եւ չորս գունդս զօրաց պահել իւրեանց ոտիւք, սակայն անհրաժեշտ թուի կարեւոր էր առ ժամանակ մի ի փրկութիւն տէրութեանն։ Նոյն օրղեամբք իսկ նուաճեցան վաղվաղակի կայսերքն հակառակք որ ուրեք ուրեք յարուցեալ կային։ Մաքսիմիանոս զերծոյց զԱփրիկէ յապստամբէ, յաղթեաց Յուլիանոս յԻտալիա որ ելեալ ի վերայ խարուկի մխեաց սուսեր ի սիրտ իւր (292)։ Կոստանդիոս նախ զԲոնոնիա (Պուլոնեը ի Փիքարտի) Թափեալ ի Կարաւսեայ (292), յետ յօրինելոյ նաւատորմիղ նոր՝ չոգաւ ի վերայ Ալեկտոսի՝ որ ի միւսում ամի սպանեալ զԿարաւսիոս յաջորդեաց զնա, եմուտ ընդ Տամեսիս գետ ի ներքս, եւ նուաճեաց միւսանգամ զԲրիտանիա (296) յետ 10ամեայ ինքնօրէն իշխանութեանն։ Ի նմին ամի եւ Աքիղեւս ամիս 8 պաշարեալ ի Դիոկղետիանոսէ յԱղեքսանդրիա եւ ապա ձերբակալ լեալ սպանաւ յետ ամս 5 զԵգիպտոս ունելոյ. բայց անագորոյնութեամբք ինչ եղծ կայսր զփառս յաղթութեանն։ Կոստանդիանոս որդի Կոստանդեայ էր ի միասին յարշաւանս առ 22ամեայ եւ եցոյց նահատակութիւն բազում։ Բերդիւք որ նորոգ յօրինեցան՝ պահեցան քաջ սահմանքն եւ ընդարձակեցան եւս մինչեւ ցՏիգրիս գետ՝ տալով Գաղերեայ մարտ պատերազմի ընդ Պարսից (297)։ Այլ գործ առաջնորդութեան տէրութեանն էր այնուհետեւ ամենեւին ի ձեռս իշխանացս այսոցիկ։ Օգոստականքն երկոքին առաւելքս քան զՀռոմ խորհէին ընդ իւրեանց պաշտօնէից եւ հանէին հրամանս առանց հաստատութեան ծերակուտին, որ այնուհետեւ էր լեալ իբրեւ յիշատակարան ինչ հնութեան։ Բարձեալ էր ի միջոյ եւ խտիր արքունականն[1] եւ հասարակաց[2] գանձուց, զի երկոքին այնուհետեւ ի ձեռս կայսերացն էին։ Նա աւանիկ զարդարէր Դիոկղետիանոս շինուածովք զՆիկոմեդիա՝ ի մայր եղեալ անցուցանել զնա

1 Fiscus. 2 Aerarium.

գեղեցկութեամբ քան զՀռոմ՝ զոր ոչ այնպէս սիրէր. մինչեւ վաստակաբեկ լեալ Նիկոմեդացւոցն ի քաղաքում աշխատութենէն՝ ելին գաղթեցին քաղաքք այլուր, զորոց զտունս եւ զագարս խառնէր Դիոկղետիանոս ի շինուածս իւր:

39

Առաջին հանգամանք եկեղեցւոյ յառաջին 18 ամսն Դիոկղետիանոսի էին ի մեծի յաջողութեան: Յամենայն քաղաքս տէրութեանն կային քրիստոնեայք եւ եկեղեցիք, եպիսկոպոսունք էին մեծարոյ առաջի գործակալաց տէրութեանն, նա եւ ինքն եւս կայսր ակն ածէր ի քրիստոնէութենէ, անդէն յարքունիսն՝ ի մեծամեծ իսկ պաշտամունս առ հասարակ մտանէին եւ ելանէին քրիստոնեայք: Բայց ամենայն երեւէր եւ փառասիրութիւն, հեռ եւ նախանձ ի մէջ քրիստոնէիցն եւ նոցին հովուաց, որովք արժանի իսկ էին խրատելոյ յԱստուծոյ հալածանօք, որպէս ասէ իսկ Եւսեբիոս. թէպէտ եւ չէր այն ամենեւին պատճառ անհագին հալածանացն որ ի կայսերաց յանկարծ ածաւ ի վերայ:

Դիոկղետիանոս եւ Մաքսիմիանոս զառաջինն չէին ինչ յօժար ի հալածումն: Պատմութիւն Թեբայական լեգէոնին չթուի ստոյգ. այս ինքն՝ թէ Մաքսիմիանոս ի խաղալ իւրում ի մարտ պատերազմի ի վերայ Բագաւդացւոց ի Գաղիա՝ հրաման տուեալ իցէ Թեբայական լեգէոնին որ ի քրիստոնէից էր՝ հալածել զքրիստոնեայս առ Հռոդանոս գետով, եւ ի նոցա անսաստել յետ երկիցս մի առ տասն ի նոցանէ կոտորելոյ՝ զամենայն իսկ զգունդն տուեալ իցէ կոտորել: Մաքսիմիանոս զինուոր քրիստոնեայ ի Թեբեստէ Նումիդացւոց (296) եւ Մարկեղոս հարիւրապետ ի Տինգիս Մաւրիտանացւոց (298) սպանան, քանզի նա չառ յանձն զինուորել՝ թերեւս վասն կռապաշտական ինչ պաշտամանց որ կից ի նոյն էին, եւ սա՝ զի ի խնճոյս ուրեք ի պատիւ Մաքսիմիանեայ չառ յանձն զոհել սմին կամ դիցն, այլ բարկութեամբ ընկէց զգէն եւ զգօտի իւր ի բաց ասելով թէ Քրիստոսի միայն կամիմ զինուորել: Միայն զՄանիքեցիսն հալածէր Դիոկղետիանոս իբրեւ աղանդ ինչ պարսկային սպրդեալ մտեալ ի սահմանս Հռոմայեցւոց՝ տուեալ հրովարտակ առ Յուլիանոս փոխանակ բդեշխին Ափրիկեայ (զոր ցայժմս ունիմք), յորում հրամայէ տայր զգլխաւորս նոցա այրել հանդերձ գրովք նոցա եւ զմնացեալսն սպանանել, եւ զայնոսիկ որ յերեւելի պաշտամունս իցեն՝ յերկաթահանս առաքել եւ զինչսն գրաւել յարքունիս:

Սակայն դառնաբարոյն Գաղերիոս ատեցող քրիստոնէութեան, տուեալ եւս գրգռեալ ի պաշտօնասէր մօրէն իւրմէ (ի Ռոմուղեայ), սկսաւ նախ սկիզբն հալածելոյ զքրիստոնեայսն յար-

բանակին իւրում եւ ի զօրու։ Այսպէս յամի իբրեւ 302 յորժամ զոհքն կատարէին յանդիման կայսերն Դիոկղետիանոսի եւ չելանէր պատգամ յանասնոցն ընդերաց, քուրմք զքրիստոնեայս ցուցին այնմ պատճառ, յայն սակս զայրացեալ իմն կայսեր՝ հրաման տայր զի որ յարքունիս նորա իցեն եւ չզոհիցեն՝ լինիցին բրածեծ, եւ որ ի զինուորութեան կարգէ իցեն՝ ի բաց արձակեսցին։ Այսչափ ինչ եւեթ հրամայէր Դիոկղետիանոս եւ դադարէր։

2. Նոյնց Գաղերիոս զձմեռն ամենայն (302—303) անցուցեալ ի Նիկոմեդիա՝ հնարէր հայթայթէր հաւանեցուցանել զկայսր հանել հալածումն առհասարակ։ Դիոկղետիանոս զառաջինն ասէր թէ բաւական է զայդ արարին եւ թէ վնաս մեծ է՝ հեղուլ այնչափ արիւն։ Այլ իբրեւ կարի շատ ստիպեաց զնա Գաղերիոս՝ կոչեաց ժողովել երեւելեաց ի զօրականաց զօրուն՝ որք ի խորհրդեանն անդ եղեն ի կողմն Գաղերեայ։ Այսպէս եւ յայնժամ՝ Հարցցուք, ասէր Դիոկղետիանոս, նախ զպատգամ պատասխանատունւոյն ի Միլետոս. թերեւս աւելին իմն կամէր նա ժամ առնուլ առ ի քնին զխորոցն խորհելոյ։ Եկն պատգամ ի Միլետոսեայ թէ պարտ է զքրիստոնեայս բնաջինջ առնել. եւ յետ այսորիկ ուրեմն միաբանեցաւ Դիոկղետիանոս խորհրդոյն Գաղերեայ, թէպէտ եւ այն չէ յայտ թէ ո՛ր նորքին պատճառք ածին զնա յայս հաւանութիւն։

Սահմանեցաւ վճռով հալածումն եւ եղեւ սկիզբն ածելոյ ի գործ զայն վճիռ ի 23 փետրուար ամսոյ (303) յաւուր տօնի Տերմինոսի դիցն Սահմանաց։ Եկն անձնապահապետն բազում զօրագլխօք եւ հարկահանօք հանդերձ յեկեղեցի անդր Նիկոմեդիայ՝ որ ի բարձու ուրեք եւ ի բազմամբոխ տեղւոջ քաղաքին կայր. խորտակեցան դուռնն, մտին ամբոխիւ հեթանոսք ի սրբութիւնսն, զսուրբ խնդրէին գտանել պատկեր ինչ աստուածութեան, զգիրս սուրբս այրեալ՝ հրկէզ արարին։ Գաղերիոս որ ընդ Դիոկղետիանու հայէր ի պալատանէն ի կողմն եկեղեցւոյն, կամէր հրամայել առնել հրդեհ զեկեղեցին, բայց չետ թոյլ Դիոկղետիանոս վասն մօտաւոր տանցն եւ վասն վտանգին զամենայն իսկ քաղաքն հրդեհելոյ։ Նոյն իրի եհաս զօրն անձնապահ կործանման գործեօք, եւ եկեղեցին որ ի բազում ժամանակաց հետէ ի նախանձ եւ ի զայրուցս հեթանոսաց գրգռէր՝ եղեւ ի սակաւ ժամու հարթյատակ հաւասար երկրի։

Ի վաղիւ անդր եւ հրովարտակ հալածմանն։ Թէպէտ եւ չէր այն ամենայնիւ ըստ մտաց գազանաբարոյն Գաղերեայ՝ որ կամէր իմն զի ամենայն իսկ քրիստոնեայ որ զոհել դից յանձն ոչ առնու՝ այրեսցի կենդանւոյն, սակայն եւ այնպէս սաստիկ յոյժ էր եւ ըստ [illegible] իմն խորհրդոց քաջ կշռեալ եւ յարմարեալ առ ի ջնջելոյ զքրիստոնէութիւնն, եթէ էր ինչ այն հնարաւոր։ 1. Հրամայէր հրովարտակն զամենայն եկեղեցիս ի համօրէն տէրութեանն

բռնել ի հիմանց, 2. արգելուլ զժողով քրիստոնէից ի պաշտօն՝ մահու պատժովք, 3. եպիսկոպոսաց եւ երիցանց հրաման տայր զամենայն գիրս սուրբս տալ ի ձեռս դատաւորաց՝ որոց պատուէր էր այրել զնոսա հրապարակաւ, 4. զամենայն ինչս եկեղեցւոյն կամ վաճառել ում առաւելն տացէ, կամ գրաւել յարքունիս եւ կամ այլազգ իմն ցրուել, 5. աղնուականք եւ պատուականք ի քրիստոնէից զրկէին ի պատուոց իւրաքանչիւր, եւ թէպէտ եւ հռոմէական քաղաքացի եւս էին՝ սակայն տայր հրաման այնուհետեւ ածել զնոսա ի տանջանս, 6. քրիստոնեայք որ ի խոնարհագոյն կարգէ էին՝ կորուսանէին զազատութիւնն, իսկ գերիքն ղյոյս յազատութիւնն ելանելոյ, 7. պատուէր էր դատաւորաց զամենայն ամբաստանութիւն զքրիստոնէից ընդունել եւ դատել, 8. նմին հակառակ չէր իշխանութիւն քրիստոնէից վասն զրկանաց իւրեանց դատախազութիւն մատուցանել, այլ լինել ընդ խստութեամբ օրինացն՝ առանց բարերարութեան օրինացն եւ պաշտպանութեանն հաղորդելոյ: Պատմագիրն քաջ փորձ յաշխարհական իրս (Գիպպոն անգղիացի) "Այս նոր իմն օրինակ տանջանաց, ասէ, այսպէս խուճապիչ՝ այսպէս գաղտագնաց, այսպէս ծածուկ եւ այսպէս թշնամանիչ թերեւս քան զամենայն հնարս հզօրագոյն էր առ ի զանշարժութիւն քրիստոնէիցն խախտելոյ: Այլ թէպէտ եւ շահուց ցանկութիւն եւ այլ եւս կարիք մարթէին լինել գործակից ի կատարումն կամաց կայսերացն, սակայն հարկ էր զի երբեմն վասն պահպանութեան կարգաւորութեան առաջնորդութեանն՝ քաղաքականութիւնն ի ներքս անկեալ պաշտպանէր ըլկելոցն, քանզի չէր հնար գլխաւորաց հռոմէական պետութեանն բառնալ զամենայն երկեւղ պատժոց ի միջոյ եւ տալ ազատութիւն ամենայն գործոց խարէութեան եւ բռնութեան՝ առանց արկանելոյ ընդ մեծաւ վտանգաւ եւ զիւրեանց իսկ զսեպհական իշխանութիւնն եւ զայլս յիւրեանց հնազանդելոցն,,: Մի ոմն ի քրիստոնէիցն յերեւելեաց նախանձ առեալ արդարութեամբ այլ ոչ իմաստութեամբ՝ ի բաց հանեալ զհրովարտակն ամօթալից պատառէր կտոր կտոր՝ ասելով. "Ահա հռչակ յաղթութեանցն ի վերայ Գոթաց եւ Սարմատաց,,[1]: Ընդէն ըմբռնեցաւ այրեցաւ ի մամուլս, խորովեցաւ (այս ինքն՝ տանջեցաւ հրով) եւ ապա այրեցաւ:

Յետ աւուրց ինչ մինչ դեռ տակաւին ի միասին էին իշխանքն երկոքին՝ եղ հուր ի կայսերական պալատանէն Նիկոմեդիայ: Ըստ Լակտանտեայ՝ ի Գաղերեայ այն եղեւ՝ վասն յանցաւորս զքրիստոնեայսն ցուցանելոյ, բայց Կոստանդիանոս որ ի պալատանն էր յայնժամ՝ վկայէ (ի ճառին իւրում առ ժողով սրբոցն այս ինքն՝ հաւատացելոցն) թէ ի փայլատականց լուցաւ: Մա-

1 Քանզի սկզբնագիր հրովարտակին ընդօրինակ անծանօթ է:

կայն այն իմն ճշմարիտ է՝ եթէ արկ Գաղերիոս զայն պատահար ի կիր հաւանեցուցանել զԴիոկղետիանոս թէ խորհեցան քրիստոնեայք դաւ՝ զկայսերսն զերկոսին այրել կենդանւոյն։ Այնուհետեւ սկիզբն արար Դիոկղետիանոս մոլել կատղել ի վերայ հաւատացելոցն որ յարքունիսն նորա էին՝ իւր իսկ առաջի տալով տանջել զնոսա անագորոյնս վասն կալոյ ի վերայ իւրեանց հաստատութեան։ Այլ իբրեւ եւ միւս եւս հրդեհ յետ չորեքտասան աւուրց՝ եւ Գաղերիոս մեծաւ աղմկաւ ի Նիկոմեդիայ ասելով թէ չկամիմ կալ հայել զի այրեսցեն զիս կենդանւոյն քրիստոնեայքն։ Բորբոքեցաւ անհնարին եւ սրտմտութիւն Դիոկղետիանոսի՝ հալածել զամենայն իսկ զքրիստոնեայսն ի Նիկոմեդիա։ Կին նորա Պրիսկա եւ դուստր Վաղերիա՝ որ էր լեալ առն Գաղերիոսի, եւ էին քրիստոնեայք կամ երախայք եւ կամ միայն միտադրեալք ի քրիստոնէութիւն՝ ստիպեալ յանձն առին զոհել կռոց։ Դորոթէոս եւ Գորգոնիոս սենեկապանք հանդերձ այլովք բազմօք չարչարեալք սպանան։ Պետրոս սենեկապան կախեցաւ եւ եղեւ գանակեց մինչեւ պատառ պատառ անկանել մսոյ յոսկերացն, ապա քացախ խառնեալ աղով ի վերայ արկին եւ յետոյ խորովեցաւ մեղմ հրով։ Անթիմոս եպիսկոպոս Նիկոմեդիայ գլխատեցաւ, եւ յետ նորա քրիստոնեայքն նիկոմեդացիք կոտորեցան գունդ գունդ, այրեցան կամ ընկղմեցան ի ծով ի նաւակս ծակոտս։ Ի Նիկոմեդիայ տարածեցաւ հալածումն ընդ ամենայն տէրութիւնն, այլ ոչ այնպէս սաստկութեամբ։ Քանզի հան Դիոկղետիանոս միւս եւս դիր՝ զառաջնորդս եկեղեցեացն ի բանտ արկանել, եւ միւս եւս՝ արձակել զնոսա եթէ զոհեն կռոց, իսկ զդիմադարձսն տանջել, եւ երրորդ՝ զմարմինսն քերել մինչեւ գայցեն ի հնազանդութիւն։

Գրէր կայսր եւ առ Մաքսիմիանոս Հերակղէոս եւ առ Կոստանդիոս Քղորոս նոյնպէս հալածել զքրիստոնեայսն։ Մաքսիմիանոս չոգաւ զհետ օրինակին Դիոկղետիանոսի, եւ ի վկայելոցն առ նովաւ ի Հռոմ՝ նշանաւոր է կոյսն երեքտասանամեայ Ագնէս՝ յոր երիտասարդ մի միայն յանդգնեցաւ հայել յայրատս եւ անկաւ կիսամեռ՝ մինչեւ աղօթք կուսին յարուցին զնա։ Իսկ Կոստանդիոս եւս փակել միայն զեկեղեցիսն եւ քակել եւս զոմանս ի նոցանէ զի մի առաւել եւս զրգռեսցէ ինչ զկայսր, բայց անձանց քրիստոնէիցն չարար ինչ վնաս։ Նա աւանիկ քրիստոնէիցն որ ի պալատանն էին՝ յընտիր արար կամ զոհել կամ ի պատուոյն անկանել. ոմանք յօժարեցին զոհել, բայց զնոսա իսկ արձակեաց Կոստանդիոս ի պատուոյն, իսկ զքրիստոնեայս հաւատարիմս Աստուծոյն իւրեանց՝ պահեաց յիշխանութեան իւրեանց, այսպէս ի մտի եդեալ թէ նոյնպէս հաւատարիմ են նոքա եւ իշխանին իւրեանց։ Սակայն ի Սպանիա՝ ուր առաւել հզօրագոյն էր հրաման Մաքսիմիանու քան Կոստանդեայ, գտանեմք եւ զո-

մանս վկայեալս, որպէս ի Կեսարաւգոստա (ի Սարակոսսա) զերեւելք սարկաւագն սուրբ զՎինկենտիոս՝ որ յամի 303 ածաւ ի Վալենկիա նօթի, ձեռօք եւ պարանոցաւ կապեալ ի շղթայս առաջի Դակիանոսի կուսակալի հանդերձ եպիսկոպոսաւն իւրով Վալերիոսիւ։ Աքսորեցաւ Վալերիոս. իսկ զՎինկենտիոս յետ խորովելոյ զմարմինս նորա եւ աղիւ զվէրսն շփելոյ՝ արկին ի բանտ խաւարին, եդեալ զոտսն ի կոճեղ եւ զմարմինն վիրալից տարածեալ ի վերայ խեցեաց։ Սակայն արկ Աստուած ի վերայ նորա քուն քաղցրանիրհ, եւ իբրեւ զարթեաւ՝ ետես փոխանակ խեցեացն՝ ծաղիկս եւ զհրեշտակս զի երգէին, եւ նա սկսաւ երգել ընդ նոսա. իսկ պահապանքն որ զայն լուան՝ դարձան ի քրիստոնէութիւն։ Բայց կուսակալն ետ տանել զնա յանկողին կակուղ՝ զի մի ի վիրացն մեռանիցի, քանզի կամէր միւսանգամ մատուցանել ի տանջանս, այլ ոչ այն կամք էին Աստուծոյ. մեռաւ անդէն Վինկենտիոս՝ զորոյ զվէրսն համբուրէին հաւատացեալքն վաղենտիացիք նպաստաւորութեամբ պահապանացն։ Թէպէտ եւ ետ արկանել Դակիանոս զմարմին նորա ի տեղի ինչ ճախճախուտ՝ լինել կեր գազանաց եւ թռչնոց, բայց զի ագռաւ մի յագռաւուց զգուշացեալ պահէր զնա՝ ապա ետ արկանել ի պարկ եւ կապեալ զնմանէ երկանաքար ընկենուլ ի ծով հեռի ի շինէն։ Սակայն եւ այնպէս չոգաւ խրեցաւ այն յեզր ինչ՝ ուստի ի տեսլենէ ուսեալ չոգան առին գաղտ Վաղենտիացիք՝ զետեղել ընդ սեղանով։ (Այսպէս՝ Ս. Աւգոստինոս)։ — Իսկ յայլ կողմանս տէրութեանն ճշդիւ հրովարտակքն կատարէին։

3. Այլ չեհաս տակաւին այնմ զոր կամէր Դիոկղետիանոս, յայն սակս ել միւս եւս չորրորդ հրովարտակ (304)։ Զայս արար Դիոկղետիանոս՝ որպէս հաւանութեամբ է, ի դառնալն իւրում ի Հռոմէ՝ ուր կատարեաց զքսանամեակն իւր (20 Նոյ. 303), յորժամ եհաս ի Դեղփիս եւ ել անդ պատգամ յԱպողոնեայ թէ “Չկարեմ այսուհետեւ ճշմարիտ ինչ պատմել յառաջագոյն, քանզի արքն արդարք արգելուն զիս„։ — “Զբարձրեալն Աստուած կոչեմ ինձ վկայ, ասէ Կոստանդիանոս (առ Եւսեբեայ ի վարս Կոստ.), զի ես յայնժամ պատանեակս լուայ բազում անգամ ի նմանէ՝ զի հարցանէր մեծաւ յօժարութեամբ զիւր պաշտպանիչսն թէ ո՞յք այն արդարքն իցեն, եւ մի ոմն ի քրմաց անտի ետ պատասխանի թէ քրիստոնեայքն են։ Զայս, ասէ, լուաւ եւ իսկ եւ իսկ եհան զայն ահագին հրովարտակ որ ի սայր արիւնաթաթախ սուսերի գրեալ էր„։ Հրամայէր այս վերջին հրովարտակ նորա զպատուիրեալսն վասն եկեղեցականաց անցուցանել եւ ընդ ժողովրդականսն, մի միայն ամբաստանութեան, այլ որոնել խնդրել զքրիստոնեայսն ամենայն փութով, եւ եթէ դից ոչ զոհիցեն՝ դաժանագոյն տանջանօք սատակել։

Այնուհետեւ իբրեւ հուր այրիչ սփռէր տարածանէր հալածումն աշխարհին յԱսիա, յԱփրիկէ եւ յԵւրոպէ։ «Երեքին գազանքն վայրենիք մոլէին յարեւելից յարեւմուտս բաց ի Գաղղիոյ» (որպէս ասէ Լակտանտիոս)։ Ի միում իսկ ամսեան պատմի լեալ թիւ վկայից աւելի քան զ15,000 (ըստ հռոմէական վկայաբանութեանն)։ Զմիմեամբք ելեւել առնէին կուսակալք զհրամանն կատարել։ Անթիհիւպատոսն Փռիւգիոյ ետ այրել եկեղեցի մի յեկեղեցեաց որ լի էր քրիստոնէիւք (ըստ Եւսեբեայ քաղաք ինչ համօրէն բնակեալ ի քրիստոնէից)։ Յեգիպտոս աւելի քան զ40,000 քրիստոնեայք պատմին կոտորեալ եւ 700,000 մերժեալ կամ հալածեալ յանապատս։

Բազմաւոր իսկ այնք ի քրիստոնէից էին որ զլխատէին փառաթանակի կամ կոտորէին. քանզի զբազումս թողուին հիւծել ցմահ ի բանտս եւ կրել սաէպ սաէպ քերանս եւ պրկանս։ Արկանէին ի կիր շրջանակս երկաթիս զպարանոցս, այրասուր խեցիս, երկաթս փառեալս տապաշէկ, ջուր, ձէթ եւ ձիւթ եռացեալ եւ կապար հալեալ ի վերայ հեղուին եւ կամ ընկղմէին ի նոսա. ոմանք ծայրատեցան, կէսք մասն մասն կտրելով անդամոցն այպանեան, եւ կամ հերձան անդամք նոցա՝ երբեմն պրկելով պարանօք եւ ապա սատի անտի ուժգին ձգելով, եւ երբեմն կապելով զնոսա զոտից յառս ծառոց կորացուցեալս առ միմեանս զորս ապա ի վեր թողլով հերձանէին յերկուս զմարմինս նոցա։ Եւսեբիոս որ բազում անգամ աչօք իւր եսես, Այնչափ յաճախագոյն էր թիւ սպանելոցն, ասէ, ի Թեբայիս, ուր էր նա յայնժամ, մինչեւ վատակաբեկ լինել դահճացն եւ բթանալ գործեաց տանջանացն։ Ինքնին մատենագիրն եսես՝ զի ի Տիւրոս արկան քրիստոնեայք առաջի գազանաց, որպէս բազում անգամ գիպէր, այլ չմերձեցան ի նոսա գազանքն՝ թէպէտ եւ շատ գրգռէին զնոսա հեթանոսքն, մինչեւ հարկ լինել գլխատել զնոսա։ Լնուին զաջոյ ձեռս քրիստոնէիցն խնկով եւ ածէին ի վերայ բորբոքեալ կայծականց, այլ բազմաց ձեռք այրեալ սպառեցան, քանզի եւ բանալ անգամ զձեռն չառնուին յանձն՝ զի մի կարծիս տացեն թէ արկին խունկ ի կրակն։ Այլ խստութիւն հալածանացն ոչ միշտ եւ ոչ ամենայն ուրեք նոյնպէս էր՝ վասն այլեւայլ մտաց դատաւորացն. յայն սակս շնորհեցաւ ոմանց ի քրիստոնէիցն՝ զի ակն մի նոցա եւեթ խլեսցի կամ այրեսցի, կամ ծունգ մի ի ծնգաց նոցա հրով կաղասցի եւ երթիցեն վտարանդել ի բովս։

Վասն այսր ամենայնի՝ չէին ինչ զարմանք թէ յայսպիսի չարաչար տանջանս եւ յայնչափ անչափ մարտիրոսացն եւ խոստովանողացն միջոյ՝ բազումք եւս, նա աւանիկ եւ ոմանք յեպիսկոպոսաց իսկ գտեալ իցեն թուլագոյնք։ Ստիպէր տագնապէր Դիոկղետիանոս մանաւանդ ջնջել ի միջոյ զգիրս սուրբս, զորս իբրեւ գաւա-

նէին՝ այրէին հրապարակաւ։ Ոմանք ի դատաւորաց այսպէս իմն եղէին ի մտի թէ ի տալ քրիստոնէից զգիրս իւրեանց ի ձեռս նոցա՝ վճարի ամենայն։ Յայն սակս թէպէտ եւ ոմանք իսկ եւ իսկ ետուն զգիրս սուրբս (որ մատնիչքն կամ տուիչք կամ մատնոււք[1] կոչեցան), սակայն այլք խորագիտութեամբ կամ երկդիմի բանիւք կամեցան ապրեցուցանել։ Նատանին այլ եւ այլ կարծիք եւ գժտութիւնք ծնան՝ մանաւանդ յԱփրիկէ ի մէջ քրիստոնէից։

Իսկ բռնաւորքն երեքին յետ այնչափ կոտորածի անմեղացն՝ համարեցան թէ հասին օրում ցանկալինն, եւ պարծանօք իմն գրէին ի վերնագիրս հրովարտակացն թէ "անուն քրիստոնէից եւ քրիստոնէութիւն ջնջեցաւ եւ պաշտօն աստուածոցն նորոգեցաւ։"

40

Դիոկղետիանոս յամի 305 ի 60երորդ ամի հասակի իւրոյ յետ 20ամեայ թագաւորութեանն՝ թող զիշխանութիւն իւր ապաքէն կամաւ, եւ ստիպեաց իսկ զՄաքսիմիանոս զնոյն առնել, որ եւ առ յանձն ակամայ։ Յառաջնում աւուր Մայիս ամսոյ ինքն Դիոկղետիանոս հանդերձ Գաղերիաւ անց փառաւորութեամբ ի բարձրաւանդակ մի մօտ ի Նիկոմեդիա, ուր արձանին Արամազդայ կանգնեալ ի սեան վերայ նշանակէր զտեղին ուր երբեմն Կոստանդիոսն եւ Գաղերիոս առին զծիրանին։ Անդ խօսեցաւ Դիոկղետիան արտասուօք առաջի զօրացն՝ յայտ արարեալ զիւր խօթութիւնն եւ զկարեւոր պիտոյս հանգստեանն եւ զհարկն տալոյ զբեռն տէրութեանն ի թիկունս արանց հզօրագունից։ Ամն ունէր զօրն՝ թէ Կոստանդիանոս եւ Մաքսենտիոս անհարձցին ի պատիւ կեսարութեան, այլ ստիպեալ էր Դիոկղետիանոս ի Գաղերեայ՝ ոչ զսոսա՝ այլ զՍեւերոս (զկաքաւիչն եւ զարբեցող) եւ զՄաքսիմինոս (զքեռորդին Գաղերեայ զվայրենաբարոյն եւ զգիւղոն) ընտրել։ Նոյնպէս արկեալ անդէն Դիոկղետիանու զիւր ծիրանին զուսովք Մաքսիմինեայ՝ եղ ի կառս իւր իբրեւ դոյզն ինչ եւ անցեալ ընդ մէջ Նիկոմեդիայ գնայր յաշխարհ իւր հայրենի։ Նոյնպէս զվերջին 9 ամս կենացն հան Դիոկղետիանոս ի գլուխ մշակութեամբ մօտ ի Սալոնա ի Դաղմատացւոց աշխարհին (մերձ յայժմու Սպալաթրոյ), շինեալ անդէն պալատ մի՝ որոյ աւերակք ցայժմ երեւին։ Ի նմին աւուր եւ Մաքսիմիանոս նոյնպէս հրաժարեցաւ յաթոռոյն՝ տուեալ զծիրանին իւր Սեւերայ։

Կոստանդիոս եւ Գաղերիոս կարգեցան Օգոստոսք․ նա առ զամենայն Արեւմուտս, այլ զԻտալիա եւ զԱփրիկէ ետ կամաւ ցԳաղերիոս, եւ Գաղերիոս արար յանձն Փղաւիանեայ Սեւերոսի, որպէս եւ զԱսորիս, զՊաղեստին եւ զԵգիպտոս Մաքսիմինոսի

1 Traditores.

Գոթեայ կամ Գաղղայ (Գաղլիացւոյ)՝ իւր պահեալ զՓոքրն Ասիա, զԻլիրիկէ եւ զԹրակիա. զՄակեդոնիայ եւ զՅունաց աշխարհն չէ յայտ (305)։

Գաղերիոս ազգի ազգի անագորոյնութեամբք եւ անառակութեամբք լնոյր խաղաղական համօրէն աշխարհս. ամենայն ինչք հնազանդելոց իւրոց՝ ինչք տէրութեանն համարեալ էին եւ ամենայն մարդիկ՝ գերիք նորա, այլ երեւելիք ի պատիժս Թշնամանաց մատնէին՝ ի կապանս, ի լլկանս, ի խաչ, ի հուր եւ ի կերակուր գազանաց. արջք էին նորա անձուկնք որ զանուանս նորա կրէին եւ զորս սնուեալ բերել ի ժամ սեղանոյն ի զբօսանս՝ տայր արկանել առաջի նոցա մարդիկ զի պատառեսցեն։ Թշնամի էր գիտութեանց՝ զորս արուեստս վաճառականաց համարէր, կէսք ի խօսնակաց աքսորեցան եւ կէսք սպանան. եւ փոխանակ նոցա զօրականք բիրտք ի նահանգաց տեարք էին՝ առնել դատս առանց խորհրդականաց ըստ կամի։

Այլ հակառակ՝ Կոստանդիոս վասն հեզութեանն (զոր ակարութիւն իմն համարէր Գաղերիոս) եւ վասն սիրոյ հասարակաց օգտի՝ սիրելի էր ամենեցուն։ Նորին որդի (ի Հեղինեայ) Կոստանդիանոս ծնեալ ի Նայիսոս Միւսիացւոց՝ էր լեալ երեւելի ի սպարապետն Դիոկղետիանոսի, յետոյ ի Գաղերիոսէ առ նախանձու պահեալ առ իւր զգուշութեամբ, մինչեւ յաջողեցաւ նմա փախչել առ հայր իւր մազապուր հանգոյն ի հանդուցէ՝ կոտորելով զձիս իջեւանացն ընդ որ անցանէր։ Ուրախութեամբ ընկալաւ զնա Կոստանդիոս ի Բոլոնիա ի ժամանակի զի մտանէր նա ի նաւ երթալ ի մարտ պատերազմի ընդ Կաղեդոնացւոց եւ Պիկտաց։ Ընդ յետ յաղթութեանն մեռաւ Կոստանդիոս յԷպորակոն (ի գլխաւոր քաղաքին Անգղիայ) շուրջ պատեալ յորդւոց իւրոց (ի Դալմատիոսէ, ի Յուլիոսն Կոստանդիոսէ եւ յԱննիբաղիանոսէ) եւ ի դստերաց (ի Կոստանդիայ, յԱնաստասիայ եւ յԵւտրոպիայ ծնելոց ի Թէոդորայ) զորս արար նա յանձն անդրանկին իւրում Կոստանդիանոսի (25 Յուլիս, 306)։

Իսկ եւ իսկ ընտրեցաւ Կոստանդիանոս ի զօրուէն Օգոստոս. առաքեաց զրոյց վասն իրացն առ Գաղերիոս, որ յետ զայրանալոյ սաստիկ՝ զառաջինն միայն իբրեւ կեսար ընկալաւ զնա եւ զՍեւերոս անուանեաց Օգոստոս։ Նուա երբեւ առ ժամն Կոստանդիանոս եւ անձնապարեաց ի Գաղղիա երթալ մերժել զապստամբ ազգացն գերմանացւոց, կատարեաց յաղթութիւնս մեծամեծս, կալաւ զերկուս յիշխանաց նոցա եւ գերի, եւ որպէս զնոսա՝ նոյնպէս եւ ի սոցանէ արկ առաջի գազանաց յամփիթէատրոնին (որպէս երբեմն եւ Տիտոս ընդ Հրեայն արար). այսպէս եւ այս այր հռոմայեցի ըստ հռոմայեցի մտաց գործեաց (307)։

2. Իսկ Մաքսենտիոս որդի Աւգոստականի եւ փեսայ Աւգոստականի սահմանեալ ի Դիոկղետիանեայ ի կեսարութիւն՝ զայրացեալ իմն էր ընդ աներ իւր ընդ Գաղերիոս՝ զի ընկեցն զնա յետոյ: Իբրեւ ետես նա թէ ատեալ է Գաղերիոս ի Հռոմ վասն սաստկութեան հարկաց (ուր ազատ ի հարկաց լեալ էին քաղաքացիքն Հռոմայ իբրեւ ի 500 ամաց հետէ), եւ առաւել եւս քան զնա ատեալ էր զեղխն Սեւերոս, արկ զժողովուրդն յինքն եւ արար եւս կաշառաւորել զպահակաւոր անձնապահն ի ժամանակի՝ զի չէր Սեւերոս ի Հռոմ եւ անուանեցաւ կայսր (306): Բայց զանգիտեալ Մաքսենտեայ յառաջակայ իրացն՝ առաքեաց կոչեաց զհայր իւր ի Կամպանիայ (ուր միայնացեալն էր) յօգնականութիւն: Եւ Մաքսիմիանոս միւսանգամ յօժարութեամբ զծիրանին՝ զոր ակամայն թողեալ էր. կամէին երկոքեան հաւանեցուցանել ի զայն եւ զԴիոկղետիանոս, բայց նա չառ յանձն: Եւ այնպէս էին յայնժամ տէրք 6. Գաղերիոս, Սեւերոս, Կոստանդիանոս (Աւգոստոսք), Մաքսիմինոս (Կեսար), եւ երկոքին հակառակաթոռքն Սեւերոսի՝ Մաքսենտիոս եւ Մաքսիմիանոս (Աւգոստոսք):

Զօր գայր այնուհետեւ Սեւերոս ի վերայ Հռոմայ, փախեցան զօրքն առաջի նորա, ամրացեալ էր քաղաքն, եւ զօրք նորա՝ որ երբեմն ընդ հրամանաւ Մաքսիմիանու լեալ էին, անցին ի կողմն նորա եւ ինքն Սեւերոս ստիպէր անկանել ի Ռաւեննա: Ընդ պաշարեաց զնա Մաքսիմիան, մինչեւ յանձն եղեւ նմա Սեւերոս՝ առեալ ի նմանէ խոստումն պահելոյ զնա թագաւորաբար. սակայն Մաքսենտիոս՝ միայն զօրինակ մահուն եթող նմա ազատ յընտրութիւն (Յունու. կամ Փետր. 307): Ամրացոյց Մաքսիմիանոս զանձն բարեկամեալ ընդ Կոստանդիանոսի ամուսնացուցանելով նմա զպատիւ աւգոստականութեան եւ զիւր դուստր զՖաւստա՝ կնութեան (31 Մարտ. 307): Վասնզի Գաղերիոս խաղաց զօրօք ի վերայ Հռոմայ՝ զոր յայնժամ զառաջինն ետես, բայց չկարացեալ առնել ինչ եւ երկուցեալ գուցէ թօթափիցին ի նմանէ զօրք իւր, դարձաւ յետս ամօթալից՝ թողեալ զքաղաքսն Իտալիոյ զճանապարհայն յաւար զօրացն (307:)

Սակայն մահուամբն Սեւերեայ չնուաղեաց թիւ վեցիցն իշխանաց. քանզի եդ փոխանակ նորա Գաղերիոս Աւգոստական զՎաղերիոս Լիկինիոս կամ Լիկիանէս զզօրավարն պատերազմակից պարսկական պատերազմին ընդ Ներսեհի, որ եւ էր նման նմա բարուքն, եւ ետ նմա զԻլլիւրիկէ (307): Ընդ այն ցասուցեալ Մաքսիմինոսի յԱսիա՝ ետ զօրացն կոչել զինքն Աւգոստոս (308):

Զայնու ժամանակաւ ջանայր Մաքսիմիանոս ի Հռոմ՝ զիւր որդի զՄաքսենտիոս ի բաց հանել, եւ չյաջողեալ գնաց փախստեայ առ Կոստանդիանոս փեսայ իւր: Անդ կեղծաւորեցաւ՝ իբրեւ այն թէ եթող ամենեւին զծիրանին սակայն արդեամբք ջանայր

ըմբռնել զաթոռն. Նախ ի ժամանակի զի ելթեալ էր Կոստան-
դիանոս փոքու մասամբ զօրացն ի վերայ Փրանկաց, առ միւսան-
գամ զԹագն յարեցուցեալ յինքն զմնացեալ մասն զօրացն. ի-
քրեւ զփայլակն այնպէս երագ դարձաւ Կոստանդիանոս ընդ Հռե-
նոս այսր, պաշարեաց կալաւ զնա ի Մասսիղիա եւ յետ յանդիմա-
նելոյ զնա՝ շնորհեաց զկեանսն, նա եւ ի պալատան եւս առ իւր
պահեաց (308)։ Երկրորդ անգամ փորձեաց նա իւրով ձեռամբ
սպանանել զԿոստանդիանոս, բայց ընդ խաբս սպան զներքինին
նորա յանկողնի եւ անդէն ի գործն ըմբռնեցաւ. յընտիր առա-
րաւ նմա օրինակ մահուն եւ արար զանձն խեղդամահ (310)։

Իսկ Գաղերիոս՝ որ վաղ ընկալեալ զԿոստանդիանոս իբրեւ
Օգոստոս՝ պատրաստէր միշտ ընդդէմ Մաքսենտեայ, ունելով
ի մտի յետ երկուց ամաց կատարել մեծաւ փառաւորութեամբ
զքսանամեակն իւր, անդէն ի նմին ամի յորում Մաքսիմիանոսն
սպանաւ՝ անկաւ եւ ինքն ի գարշելի հիւանդութիւն, երեւէր ե-
ռանդն որդանց ի մարմին նորա եւ լի էր ցաւովք։ Սակաւիկ ինչ
յառաջ քան զմահն կոչեաց յետս զհրովարտակն հալածանաց եւ
ընդ այնր ետ ի Սարդիկէ (մօտ յայժմու Սոֆիա) հրովարտակ ար-
դահատութեան յանուն իւր եւ Կոստանդիանոսի եւ Լիկինիոսի,
եւ կախեցաւ այն հրապարակաւ ի Նիկոմեդիա (Ապր. 311), ա-
պա մեռաւ յետ իբրեւ տարեւոր չարչարանացն (Մայ. 311)։

Մաքսիմինոս եւ Լիկինիոս բաժանեցան զգաւառսն. նա առ
զԱսիա եւ զԵգիպտոս, իսկ սա զԻլիւրիկէ։ Կոստանդիանոս կա-
լաւ նոյնպէս զգաղղիական գաւառսն, իսկ Մաքսենտիոս զԻտալիա
եւ զԱփրիկէ։

3. Մաքսենտիոս՝ յերից իշխանաց ատելի էր համարեալ իբրեւ
յափշտակող Թագաւորութեանն, եւ էր իսկ ինքն բռնաւոր ա-
նազորոյն, յափշտակող եւ անառակ. որ ոչ միայն քրիստոնէից
այլ եւ ամենայն հնազանդելոց իւրոց լինէր հալածիչ։ Կամէր
յայնմ հետէ մեծաւ պատրաստութեամբ պատերազմի զամենայն
արեւմուտս յինքն վարել։ Խաղաց Կոստանդիանոս սակաւագոյն
զօրօք ի վերայ նորա եւ անց ընդ Ալպս։ Իսկ Մաքսենտիոս անդէն
ի քաղաքին յամէր ըստ խրատու ըղձից իւրոց՝ որ ասէր դհան-
դերձեալն կամէին յառաջագոյն պատմել յընդերաց կանանցն
յղեաց եւ մանկանց սանդխեցաց եւ առիւծուց հերձելոց, եւ ինքն
կայսր անդուստ խաղուք ասպարիզին ջանայր զզօսեցուցանել եւ
յանկուցանել զժողովուրդն։

Բայց եւ Կոստանդիանոսի ոչ միայն սակաւ՝ այլ եւ վհատեալ
եւս զօրքն էին։ Նմին իրի դիմէր նա առ Աստուածն քրիստոնէից
զոր մեծարէր հայր իւր, զի ցուցցէ նմա զաջ իւր։ Յայնժամ
զմիջաւուրբ ետես զնշան խաչին լուսեղէն ի վերոյ քան զարեգակն,
եւ գիր թէ՝ «Այսու յաղթեա», կամ «յաղթեսցես»։ Զարմանք

կալան զԹագաւորն եւ զզօրսն։ Ընդէն ի գիշերին յայնմիկ երեւեցաւ նմա Քրիստոս նովին նշանաւ՝ հրաման տուեալ գործել զնմանութիւն նորա եւ տանել առաջի զօրուն։ Այսպէս ետ յօրինել Կոստանդիանոս զխաչանշան դրօշն[1] որ եղեւ այնուհետեւ գլխաւոր դրօշ տէրութեանն Հռոմայեցւոց, եւ էր նիզակ ոսկեպատ, կցեալ առ նովաւ առ ի շեղ գաւազան՝ զորմէ կայր կախեալ ծիրանի մեծագին ոսկեհուռ եւ ականակապ եւ ի վերայ պսակ, եւ ի ծայր դրօշուն՝ անուանն Քրիստոսի այսպէս ☧ ։ Ընդ ստուգութիւն տեսլեանն բազում անգամ երդուաւ ինձ, ասէ Եւսեբիոս. վկայեն սմին եւ հեթանոսք անգամ որ զնորանշան ինչ իրաց յառաջ քան զյաղթութիւնն պատմեն, թէպէտ եւ ոչ միաբան ինչ միմեանց[2]։

Այսպէս յարձակեցաւ Կոստանդիանոս ի վերայ հզօրագոյն գնդին Մաքսենտիոսի, յետ հարկանելոյ զհեծելազօրս նորա առ Ավգոստեաւ Տաւրինացւոց (Թուրին) եւ զանձնապահապետն նորա զՌուրիկիոս Պոմպէանոս առ դղեկաւն Վերոնայ ի ճակատու. մի ըստ միոջէ ձեռս ետուն ի նա Ակուիղէա, Մուտինա (Մոտենա) եւ այլ եւս քաղաքք։ Ճակատեալ կայր մօտ ի Հռոմ առ Միղուեան կամրջօքն (Փոնթէ Մոլլէ) ինքն Մաքսենտիոս. անդ խորտակեցաւ ճակատն, այրուձին ի բաց մղեցաւ, եւ գունդք անձնապահ զօրուն որ պնդեալ կային՝ կոտորեցան, հազարաւորք ի թշնամեաց անտի ի Տիբերիս սատակեցան առ տագնապ փախըստեանն. եւ առ խռնել բազմութեանն ինքն եւս Մաքսենտիոս անկեալ ի գետն հանդերձ երիվարաւ՝ սատակեցաւ (28 Հոկտ. 312)։

Ի վաղիւ անդր մտանէր Կոստանդիանոս յաղթութեամբ ի քաղաքն՝ իբրեւ տէր Իտալիայ եւ Ափրիկեայ, եւ ողջունեցաւ ուրախութեամբ իբրեւ նորոգիչ հասարակաց բարութեան։ Կանգնեաց զպատկեր իւր ի Հռոմ, խաչ ի ձեռին եւ վերնագիր ի վերայ թէ "Խաչիւ ազատեցաւ քաղաքն եւ նորոգեցաւ իբրեւ ճշմարիտ քաջութեանն նշանաւ"։ Վասն շնորհակալութեան սահմանեաց նմա ծերակոյտն կամար յաղթութեան. այս կամար բովանդակեցաւ յամի 316 եւ ցայժմ կայ։ — Այսպէս ոչ համարեցաւ յամօթ զյաղթութիւն իւր ընծայել խաչելոյն Քրիստոսի ի մէջ ամպարիշտ քաղաքին թաթաւելոյ արեամբ քրիստոնէից, այնմ որ իսկզբանէ հետէ գայթակղութիւն եւ յիմարութիւն է աշխարհի։ Ըստ վկայութեան հեթանոսացն իսկ պատմագրաց (որպիսի Զոսիմոսն է) եցոյց գթութիւն ի յանցաւորսն, զկարի իսկ չարագործսն եւեթ սպանանէր եւ զվաշտս անձնապահացն Մաք-

1 Labarum. Այն անուն էր գլխաւոր դրօշուն Հռոմայեցւոց եւ նախ քան զԿոստանդիանոս։

2 Նազարեոս ի գովութեանն Կոստանդիանոսի, նոյնպէս եւ միւս եւս անանուն գովիչ նորին կայսեր։

անձնատուր ի բաց եւեթ արձակէր՝ մերկացուցեալ ի զինուորական հանդերձէ: Աւերակերեաց եւ զեկեղեցւոյ զաղքատանս, փոյթ առնէր ի վերայ այրեաց, կուսանաց եւ որբոց: Սահմանեաց մահու պատիժ ի վերայ քսուաց որովք լի էր Հռոմ:

Ընդ սոյն Մաքսիմինոս յորժամ խաղայր ի վերայ Լիկինիոսի երբեւ դաշնաւոր Մաքսենտեայ՝ հարաւ առ Ադրիանուպօլիս քաղաքաւ, զնաց փախստեայ ի Նիկոմիդիայ ի Տարսոն. առ յուսահատեալ առ դեղ մահու եւ ի գեղոյ անտի կէր թունչս սաստիկ երբեւ հուր ինչ ներքին, որ եւ զաչսն ի բաց ի գլխոյն ստ-ոյց, եւ յետ Յամսեայ լլկանացն սատակէր (313)՝ ապաշխարեալ առ Քրիստոս զոր ի վերայ աշակերտացն հալածեաց անագորոյնս: Նորին անուամբն եւ մանկունք եւ բարեկամք, անագորոյն հալածիչք քրիստոնէից, ըստ հրամանաւ Լիկինիոսի: — Զայնու ժամանակաւ մեռաւ առ տրտմութեանն եւ անձկութեան եւ Դիոկղետիանոս: Նորին կին այրի Պրիսկա եւ դուստր նորա Վա-ղերիա կրեցին բազում ինչ ի Մաքսիմինոսէ. եւ յայնժամ շրջէին թափառականք յերեսաց Լիկինիոսի որ զրպարտէր իսկ զնոսա թէ խորհէին դաւաճանութիւն. յետոյ ըմբռնեցան եւ հրամանաւ նորա եղեն ծովակուլ (313):

4. Այնուհետեւ Ագոստականքն երկոքին Կոստանդիանոս եւ Լիկինիոս ի սկզբան 313 ամին եդուն հրովարտակ ի Մեդիոլանոն ընդունել քրիստոնէից միաբանգամ զկրօնս իւրեանց, եւ տալ ամենեցուն ազատութիւն պաշտել զԱստուած որպէս օրինակս եւ կամիցին: — Այլ չյերկարեաց այն միաբանութիւն նոցա: Կոստանդիանոս խնդրէր նոր ինչ բաժանումն, որ էր իւր իրաւացի, Լիկինիոս չառ յանձն, խորհեցաւ դաւ ի վերայ նորա. յայնժամ զրգռեցաւ մարտ պատերազմի. յետ պարտութեան առ Կիբալիս քաղաքաւ յարեւմուտս հիւսիսոյ Սիրմիոնի, եւ առ Մարտեաւ մօտ ի Փիլիպպուպօլիս, ի բաց ետ Լիկինիոս զՄակեդոնիա, զՅունաց աշխարհ եւ զԻլլիրիկէ (զգաւառս հարաւային կողմանցն Դանուբայ, բաց ի Թրակիայ եւ ի ստորին Միւսիայ) (314):

Յայնմ հետէ խաղաղութիւն էր ամս 8. մեծարու լինէր Կոստանդիանոս ի ժամանակին յայնմիկ խաղաղասէր օրինօք եւ բազում յաղթութեամբք ի վերայ Գերմանացւոցն: Իսկ Լիկինիոս անառակութեամբն եւ նոր հալածանօք լինէր ամենեցուն ատելի. զի զքրիստոնէից՝ ոչ միայն զպաշտամունսն խափանեաց, այլ եւ սպան եպիսկոպոսունս բազումս եւ ժողովրդականս, ընդ որս եւ զօրականս 40 ի Սեբաստիա Հայոց ըստ վկայութեան հարցն (Գրիգորի Նիւսացւոյ, Բարսղի, Եփրեմայ):

Գրգռեցան ընդ միմեանս կայսերքն երկոքին այլաբարոյք: Չէ ինչ դիւրին ընտրել թէ ո յորոյ վերայ նախ դիմեաց. այնչափ ինչ

միայն ստուգութեան է՝ թէ այնու իմն իրաւացի էր գործն Կոստանդիանոսի զի անց նա ի մէջ իբրեւ պաշտպանիչ քրիստոնէութեան։ Արշաւեցին հարուստ բանակօք կայսերքն երկոքին Կոստանդիանոս եւ Լիկինիոս (322). յետ պատերազմին առ Ադրիանուպոլեաւ՝ ուր յաղթեաց Կոստանդիանոս արուեստիւ պատերազմի, դիմեաց Լիկինիոս ի Բիւզանդիոն, եւ յորժամ Կրիսպոս որդի Կոստանդիանոսի եհար զտորմիղ նաւաց նորա ի Հելլեսպոնտոս՝ փախեաւ Լիկինիոս յԱսիա. անդ ետ պատիւ կեսարութեան Մարտինիանոսի եւ գումարեաց գունդ նոր։ Թող Կոստանդիանոս զպաշարումն Բիւզանդիոնի, անց ընդ Բոսպորոս եւ վատթարեցոյց զհակառակորդն իւր՝ ոչինչ հեռի ի Քրիւսոպոլեայ (Իւսկիւտար)։ Բիւզանդիոն եւ Քաղկեդոն բացին առաջի նորա զդրունս։ Անկաւ Լիկինիոս փախստեայ ի Նիկոմեդիա (8 Սեպտ. 323)։

Անդուստ կին նորա Կոստանդիա քոյր Կոստանդիանոսի եկն առ եղբայր իւր եւ առ ի նմանէ խոստումն թողուլ զԼիկինիոս կեալ ի հանդարտութեան պատշաճ մեծարանօք, այսպիսի ինչ միայն պայմանաւ՝ զի ի բաց թողցէ Լիկինիոս զծիրանին եւ զՄարտինիանոս ի բաց լուծցէ ի պատուոյն։ Հնազանդեաց Լիկինիոս, կոչեցաւ ի սեղան եւ տուաւ նմա Թեսաղոնիկէ ի բնակութիւն. այլ յետ այնորիկ վաղվաղակի ետ սպանանել զնա Կոստանդիանոս պատճառանօք թէ գաղտ բանագնաց ընդ թշնամիս տէրութեանն եղեւ։ Իսկ Մարտինիանոս սպանաւ յիւրոց իսկ զօրաց։ Մնաց այնուհետեւ Կոստանդիանոս միահեծան տէր պետութեանն Հռոմայեցւոց (324)։

41

Թէպէտ եւ ամն 313 համարի ըստ հասարակաց սովորութեան վախճան հալածմանն, այլ պատմութիւնն իսկ ցուցանէ թէ այս մանաւանդ յայսմ յ324 ամի դիպեցաւ, յորում բարձան անհետ եղեն ամենայն իսկ հալածիչք ի միջոյ, ընկալաւ եկեղեցի խաղաղութիւն, եւ հան ընդ իւր Կոստանդիանոս յաթոռ զկրօնսն քրիստոնէութեան [1]։

Այսպէս կանգնեցաւ կաց տիեզերական եկեղեցի ի ձեռն արանց երկոտասանից աննշանից եւ առանց դպրութեան, յաղթե-

1 Այլ եւ այլ իմն հաշուի թիւ հալածմանցն։ Անգամին ի 4. դարէ սովորութիւն է 10 հալածանս համարել՝ յայտնի իսկ ըստ համեմատութեան 10 հարուածոցն Եգիպտոսի եւ կամ 10 եղջերաց գազանին (Յայտն. ԺԷ. 12.)։ Նա եւ համար 10 հալածանացն եւս պէսպէս իմն է. սովորական քան զամենայն է Ս. Աւգոստինոսի, այս ինքն 1. առ Ներոնիւ, 2. առ Դոմետիանոս, 3. առ Տրայիանոս, 4. առ Մարկոսն Աւրելեաւ, 5. առ Սեպտիմեաւ Սեւերեաւ, 6. առ Մաքսիմինոսիւ, 7. առ Դեկեաւ, 8. առ Վաղերիանեաւ, 9. առ Աւրելիանեաւ, 10. առ Դիոկղետիանու մինչեւ ցվախճան հալածանացն Լիկինեաւ։ — Ղակտանտիոս՝ 6 եւեթ, Սուղպիկիոս Սեւերոս՝ 9 միայն հալածանս հաշուէ։

լով գիտութեան եւ զօրութեան աշխարհի որ ընդդէմ դառնայր նոցա յամենայն զօրութենէ իւրմէ. սոյն կայ առաջի ակն յանդիման իբրեւ ճշմարիտ իսկ եւ անժխտական սքանչելիք :

Նպաքէն աստուածեղէն զօրութիւն եւ լուսաւորութիւն վարդապետութեանն Քրիստոսի՝ առ համեմատութեամբ յիմարութեան եւ մթոյն կռապաշտութեան՝ գործէր ազդեցութիւն բազում ի վերայ պատրաստական սրտից մարդկան ի ժամանակի հասարակաց կարօտութեան մարդկութեանն, մանաւանդ զի ընթանայքն ի միասին ընդ վարդապետութեանն բարձրագոյն նշանք եւ անշահաւէտ միտք առաքելոցն եւ քարոզչաց աւետարանին, որ յամենայնէ եւ ի բնաւէ հրաժարեալ՝ զանձինս եւս ի վերայ դնէին : Քաջասրտութիւն խոստովանողացն Քրիստոսի յիւրաքանչիւր չափու, ի հասակէ եւ յազգէ, որ զամենայն ինչ հանդերձ արեամբ տային վտարանդի՝ յաճախէին զպաշտամանս եւ ածէին ի նոցա ջատագովութիւն, եւ սրբական եւ առաքինի կեանք նոցա եւ առ միմեանս սէրն ածէր ի շինութիւն եւ ի նմանութիւն[1] :

Միանգամայն եւ բազում ինչ արտաքին նպաստ լինէր ի դոյն, որպիսի ինչ ընդարձակ սփռումն յունական լեզուի, քաղաքային միաւորութիւն այնչափ ազգաց ի մի տէրութիւն, եւ այն զի Հռոմայեցիքն երբեմն ազատք՝ իբրեւ գերի անկեալ հեծէին ընդ բռնաւոր կայսերօքն իւրեանց, եւ այլ եւս ազգք հնազանդեալք զկորուստ ազատութեան իւրեանց եւ զտոհմային առանձնականութեան աշխարհին, որովք եւ գրգռէին ի ցանկութիւն այլոց ինչ անանցն բարութեանց զոր Աւետարանն խոստանայր՝ ցուցանելով տարակուսելոցն վստահութիւն, մեղաւորացն սփոփութիւն, յանցաւորացն ներումն, աղքատացն գոյս երկնաւոր ուրախութեանցն : Մանաւանդ զի գերեաց որք մեծ իմն մասն հռոմէական տէրութեան էին՝ քարոզէր բարձրագոյն ինչ ներքին ազատութիւն եւ ուսուցանէր նոցա եւ նոցին տերանցն՝ ճանաչել եւ մեծարել զմարդկեղէն պատիւն : Վաճառականն քրիստոնեայ՝ բազմադիմի հաղորդութեամբքն եւ ճանապարհորդութեամբք լինէր տարածիչ քրիստոնէութեանն, զօրականն ի զօրուն եւ ի գաւառսն յոր տանէին զնա լեգէոնքն, գերին՝ որում բազում անգամ յանձն էր ի տան տեառն իւրոյ կրթութիւն մանկանց, ջանայր յաւելուլ որդիս եկեղեցւոյ, բայց մանաւանդ քան զամենայն՝ կանայք քրիստոնեայք ի մէջ ընտանեաց իւրաքանչիւր :

Նմին զի այս սփոփիչ եւ կենարարն վարդապետութիւն՝ վարդապետութիւն խոնարհութեան էր, միանգամայն եւ ի բաց մերժէր զնշմարանս եւս զգայական իրաց եւ հեղձուցանէր զամենայն ցանկութիւն՝ ի վեր եկեալ կռուէին ընդ նմա մեծաւ բռնու-

1 Կեկիլիոս հեթանոս առ Մինուկեայ տեսանելով սէրն զմիմեանս մինչ չեւ զմի- փեղկեալ զարմանալով իմն ասէ թէ «Սիրե- միմեանս ճանաչեալ»։

թեամբ՝ ողի աշխարհիս եւ ցանկութիւն մարմնոյ եւ զգալի խրաց, կռոցն պաշտամունք՝ որք տածիչ զգայական ցանկութեանցն էին, եւ նոցին հզօրն պաշտօնեայք, արուեստագէտք շահաւէտք եւ վաճառականք զոհիցն պատրուճակաց, պերճութիւն, ամբարտաւանութիւն եւ ճարտարխօսութիւն անուանելոցն փիլիսոփայից, յամառն եւ անոպայ հրէութիւն, եւ ամենայն իսկ համօրէն երկրաւոր զօրութիւն հռոմէական պետութեան՝ որ թէպէտ եւ առ ամենայն կարծիս յիմարութեան նորա դատէր, բայց ընդ քրիստոնէութեան եւեթ մղէր սատանայական իմն անագորոյնութեամբ ի ձեռն հռոմէական բազմահնար տանջանարանացն. համառօտ իսկ ասել՝ ամենայն զօրութիւն դժոխոց ջնջել փութայր անդէն ի ծաղկին զտունկն փափուկ զերկնաւոր։

Բայց զիա՞րդ մարթ եւ հնար էր դատապարտացուցանել զխորհուրդս ամենազօրն Աստուծոյ։ Յաղթեցաւ պարտեցաւ աշխարհս մեղմական զգօնութեամբ ի ձեռն տկարաց։ Յիմարեցաւ իմաստութիւն աշխարհիս, ժողովրդանոցն հրէական եւ բազմաստուածութիւնն անկան կործանեցան առաջի խաչին Քրիստոսի։ Զուր ցրուէին զհաւատացեալսն վտարանդութեամբք, ընդ փոյթ հեղուին զարիւն քրիստոնէիցն հեղեղաբար. վտարանդութիւնք՝ պատգամաւորութիւնք աւետեաց քրիստոնէութեանն էին, եւ արիւն մարտիրոսացն էր սերմն քրիստոնէութեան (Տերտուղ.)։

Այսպէս ի խղոց շինականացն մինչեւ յաթոռ հռոմէական ինքնակալութեանն շահեաց կալաւ քրիստոնէութիւն ընդ ամենայն երկիր, եւ ընդ ամենայն ծագս տիեզերաց հնչեաց բարբառ նոցա[1], ի գլուխ ելեալ մարգարէութեանն Եսայեայ թէ “Յարեւելից ածից զզաւակ քո եւ յարեւմտից ժողովեցից զքեզ. ասացից հիւսիսոյ թէ ած, եւ հարաւոյ թէ մի արգելուր. ածէք զդուստրս իմ ի հեռաստանէ եւ զդստերս իմ ի ծագաց երկրէ„[2]. եւ դարձեալ “Այսպէս ասէ Տէր. ահաւասիկ ամբարձից զձեռս իմ ի վերայ ազգաց եւ ի կղզիս կանգնեցից զնշան իմ, եւ ածցեն զդուստրս քո ի ծոցս իւրեանց, եւ զդստերս քո ի վերայ ուսոց իւրեանց բարձեալ բերիցեն։ Եւ եղիցին թագաւորք դայեակք քո եւ կանայք նոցա մանկակալք քո„[3]։ “Քարոզեսցի աւետարանս արքայութեան ընդ ամենայն տիեզերս ի վկայութիւն ամենայն հեթանոսաց[4]„։ “Ի Տեառնէ եղեւ այս, եւ է զարմանալի յաչս մեր„[5]։

1 Հռոմ. Ժ. 18։
2 Եսայ. ԽԳ. 5. 6։
3 Անդ. ԽԹ. 22, 23։
4 Մատթ. ԻԴ. 14։
5 Մարկ. ԺԲ. 11։

42

Վերջին հեթանոսական մատենագրութիւն։

Բանաստեղծութիւն։ — Բանաստեղծք երեւելիք կայսերական ժամանակին յետ ոսկի դարուն են՝ Ա. Պերսիոս Փղակկոս (34 — 62) յազնուական տանէ՝ Վոլատերրացի, որ ի 6 Սատիրայսն կամ Հեգնութիւնսն իւր յանխնայ այպանէ զթիւրութիւն եւ զապականութիւն ժամանակին։ — Բ. Յունիոս Յուվենալիս առ Կղաւդեաւ ծնեալ յԱկուինոն, աքսորեալ յԱդրիանոսէ յԵգիպտոս՝ ուր մեռաւ խոց առ սրտին նեղութեան. 16 Հեգնութիւնք նորա գրեալ են յատակ եւ ճարտար ոճով եւ են ճշգրիտ պատկեր վարուց ժամանակին։ — Գ. Հեգնականն[1] Պետրոնեայ (զորմէ չէ յայտ թէ արդեւք հանդիսադիրն խրախութեանց Ներոնի իցէ) նկարէ մեծաւ ճարտարութեամբ եւ նրբութեամբ բարբառոյ զքաղաքական ապականեացն։ — Դ. Վալերիոս Մարցիալիս սպանիացի առ Դոմետիանեաւ, որ յաճախէր ի փաղաքշանս մեծամեծացն։

Ի վիպական բանաստեղծութեան ոչ ոք եցոյց զինչ երեւելի, այլ էր ամենայն ծառայական իմն նմանութիւն առաջնոցն, մանաւանդ Վիրգիլեայ։ — Ե. Սիլիոս Իտալիկոս այր մեծատուն եւ քաղաքագէտ († նախ քան զՔր.) զերկրորդ պունիկան պատերազմ ընծայեցոյց վիպասանութեամբ։ — Զ. Ալգողագոյն էր քան զնա Ստատիոս ողբերգ Դոմետիանու, որ բաց յերկուց վիպասանութեանց (Աքիլլէս, Որդիք Իդիպեայ) յօրինեաց ըստ նմանութեան Յունացն պսակելից բազում երգս քնարականս (որք վասն այլ եւ այլ նիւթոցն՝ Անտառք կոչին)։ — Է. Աննէոս Ղուկանոս երեւելի քան զամենայն բանաստեղծս կայսերական ժամանակին, սպանեալ ի Ներոնէ. անուանի իմն է վիպասանութիւնն նորա "Փարսաղիա,, անուն՝ մնացեալ թերակատար։ — Ը. Զուաւյինն՝ Աննէոս Սենեկա գրեաց ողբերգութիւնս ոչ վասն երեւեցուցանելոյ ի բեմի, այլ վասն ընթեռնլոյ։

Այն Աննէոս Սենեկա սպանիացի՝ հայր Սենեկայ ստոյիկեան փիլիսոփայի որ դաստիարակն եղեւ Ներոնի, առ Տիբերիաւ գրէր զճառս եւ զբանս առաջնոցն հռետորաց։ Իսկ Փաբ. Կուինտիլիանոս ուսուցիչ ճարտարխօսութեան առ Վեսպասիանու գրեաց "Հրահանգս ճարտարխօսութեան,, յորում յայտ առնի թէ զինչ ճշմարիտ ճարտարխօսութիւնն իցէ եւ զինչ ճանապարհ այնմ հասանելոյ։

Պատմագրութիւն։ — Ի հռոմայեցի պատմագրաց անտի՝ բաց ի Կուրտեայ Ռուփոյ որ զարդարուն նկարագրաւ զգործսն Աղեքսանդրի պատմէ, եւ անյայտ իմն է ժամանակն նորա, նշանաւորք են՝ Ա. Վեղղէոս Պատերկուղոս գովիչ Տիբերեայ եւ Սէյանու, յորոց ժամանակին իսկ եկաց. սա գրեաց համառօտ ինչ տեսութիւն հռոմէական պատմութեան, յորում համառօտիւ անցանէ ընդ ժամանակս ընկերհաշտութեանն մեծաւ դիւրաւտեօք, իսկ զժամանակս կայսերացն պատմէ միայն իբրեւ վարս կայսերաց յորքանիս անդ իւրեանց. որպէս սորա համառօտութեանն ոճն, նոյնպէս եւ կուրտեայն ճառամաքանն ճառք՝ անընտակաւոր իմն են։ — Բ. Փղորոս առ Տրայիանու՝ արկ ընդ գրով զհռոմէական պատմութիւնն արձանագրական իմն համառօտութեամբ եւ պերճախօս բանիւք, ի Ռոմուղոյ մինչեւ ցԱւգոստոս։ — Գ. Կոռնեղիոս Տակիտոս մեծ եւ երեւելի քան զամենայն պատմագիրս Հռոմայեցւոց, որ առ Վեսպասիանու ի պատիւս

1 Satiricon.

եւ յաւագութիւնս վայելեալ եւ լաւութեամբն եւ իմաստուն չափաւորութեամբ ապրեալ առ Դոմիտիանու, ապա ուրեմն առ Տրայիանու ի ծերութեանն եւս զանձն ի պատմագրութիւն եւ գրեաց՝ Ա. «Տարեգիրք» [1] որ է պատմութիւն Ներոնին եւ արտաքին դիպաց աշխարհին յամէ 14 — 69 յետ Քր., մեծաւ քննութեամբ հանեալ ի հրապարակական յիշատակարանաց [2]. յորս բազում ինչ զհայոց իրաց կայ պատմեալ մեծաւ ճշդութեամբ։ (Առաջին 6 գիրք միայն կան պահիս, յորոց դարձեալ հինգերորդն հատակոտոր իմն է, եւ 11—16 գիրք անթերի են, միայն երկուց ամաց պատմութեան ի բաց անկեալ։) Բ. «Պատմութիւնք» [3], որ է պատմութիւն ժամանակի իւրոյ ի Գաղբայ մինչեւ ցմահ Դոմիտիանու։ (Միայն 4 գիրք մնացեալ են եւ մասն մի հինգերորդին մինչեւ ցամն 71։) Գ. «Վարք Յուլեայ Ագրիկողայ» աներոյ իւրոյ որ նուաճեաց զԲրիտանիա. ստ ներբողի իբրեւ այր արդարեւ հռոմայեցի ըստ հնոց բարեաց ժամանակաց լեալ եւ կացեալ մնացեալ հաստատուն ի տոհմային անպաճոյճն բարս ի ժամանակի հասարակաց ապականութեանն։ Դ. «Վասն աշխարհին Գերմանիոյ», յորում իբրեւ միմնեալ զպարզագին ընդ ապականութիւն բարուց ժամանակին՝ բաւեն հարկանէ յանդիման կացուցանել զչարապականեալ բարս ազգացն այնոցիկ։ Ե. «Խօսք» [4] վասն ճարտարախօսաց, յորում գեղեցիկս համեմատէ ընդ միմեանս ճարտարախօսութիւն ընկերհասարակական եւ կայսերական ժամանակին, յայժ հաւանութեան է թէ չէ Տակիտեայ, այլ թերեւս՝ Փաբ. Կուինտիլիանեայ։ — Դ. Սուետոնիոս Տրանկուիղղոս գաղտնեաց դպիր Ադրիանու կայսեր գրեաց զվարս 12 առաջին կայսերաց, մեծաւ մասամբ ի հրապարակական յիշատակարանաց եւ ի պատմութենէ յածելոյ ի բերանս մարդկանն։ — Ե. Յուստինոս մատուցանէ քաղուած ինչ պատմութեան ոչ ճիշդ, քաղեալ ի բազմահմուտ, ի յարմարեալ եւ ի գեղեցիկ մատենէ Տրոգոսի ուրուեմն Պոմպէի պատմագրի, գաղղիացւոյ առ Աւգոստեաւ, որ այժմ չէ ի մէջ, բայց ի քաղուածոյ անտի Յուստինեայ եւ ի գլխակարգութեանցն մնացելոց յայտ է թէ քաջ եւ գեղեցիկ կարգաւ՝ ազգահամարական իմն օրինակաւ ճառեալ է զասիական եւ զյունական տէրութեանց պաշտամնելոց մակեդոնական պետութեանն առեալ է բարւոք աղբիւրաց։ — Զ. Զփշտագին ժամանակ կայսերացն նստելոց զինուորական բռնաւորութեամբ՝ պատմեն ժողովածոյք ինչ փոքունց պատմագրաց Աւգոստեան (կայսերական) ժամանակին (117—285), որք են 6 թուով։ Այս ինքն՝ 1. Եղիոս Սպարտիանոս (առ Դիոկղետիանու) պատմագիր վարուց Ադրիանու, Ղուկիոսի Վերոսի, Դիդիոսի Յուլիանու, Սեպտիմեայ Սեւերեայ, Պեսկեննիոսի Նիգրոսի. զոյգս վարս ընծայեալ է մատենագիրն՝ Դիոկղետիանու, իսկ զԿարակալլայն եւ զԳետայն՝ Կոստանդիանոսի։ — 2. Վուլկատիոս Գալլիկանոս (նոյնպէս առ Դիոկղետիանու)։ — 3. Տրեբելլիոս Պողղիոն (դարձեալ առ Դիոկղետիանու եւ Կոստանդիանու) որ գրեաց զգործս կայսերացն ի Փիղիպպեայ մինչեւ ցԿղաւդիոս, եւ դարձեալ զԳալլիենեայ եւ զ30 բռնաւորացն։ — 4. Փղաւիոս Վոպիսկոս Սիրակուսացի (առ Կոստանդիանու) որ գրեաց զգործս Աւրելիանու, Տակիտեայ, Փղորիանու, Պրոբայ, Փիրմոսի, Սատուռնինոսի, Պրոկուղայ, Բոնոսայ, Կարոսի, Նումերիանու, Կարինեայ։ — 5. Եղիոս Լամպրիդիոս որ յետ նորա գրեաց զգործս Կոմոդայ, Դիադումենայ, Հելիոգաբաղայ եւ Աղեքսանդրի Սեւերեայ։ — 6. Յուլիոս

1 Annales.
2 Acta.
3 Historiae.
4 Dialogus.

Կապիտոլինոս (Նոյնպէս առ Դիոկղետիանաւ եւ Կոստանդիանաւ) գրեաց զկեանս զԱնտոնինոսի Պիոսի, զԱղբինեայ, զՄակրինոսի, զերկուց Մաքսիմինոսաց, զերից Գորդիանոսաց, եւ զԲաղբինեայ: — Քան զամենեսին գովութեան արժանի ի սոցանէ է Վոպիսկոս. զի թէպէտ եւ այլքն ամենեքին գրեն առնլով ի դիւանաց, ի մուրհակաց եւ յայլոց հրապարակաւ ինչ գրելոց, այլ զամենայն խառն ի խուռն առանց պատմական ձրից եւ քիրտ իմն բանիւք մատենագրեն, որով տան ապաքէն վկայութիւն թէ եղծեալ վատթարեալ ուրեմն են դպրութիւնք եւ հրահանգք ժամանակին:

Օկարգ կայսերական պատմութեանն յառաջ մատուցանեն՝ 1. Սեքստոս Վիկտոր աֆրիկեցի զոր կայսր Յուլիանոս ետ ի պաշտամունս տէրութեան կացուցանելով վերակացու Պանոնիայ (360) եւ Թէոդոս Մեծն կացոյց վերակացու Հռոմայ, եւ է նորա դիր՝ Համառօտութիւն հռոմէական պատմութեան: — 2. Եւտրոպիոս Թղթադիր[1] Կոստանդիանու որ եւ չոգաւ ընդ Յուլիանու ի պարսկական արշաւանն, եւ եկաց եւս առ Վաղեսիւ եւ գրեաց չափաւոր ինչ համառօտութիւն հռոմէական պատմութեան: — 3. Առ Վաղեսիւ է եւ Սեքստոս Ռուփոս: — 4. Ժամանակակից Եւտրոպեայ էր երեւելին քան զամենայն պատմագիրս Հռոմայեցւոց յետ Տակիտեայ՝ Ամմիանոս Մարկեղինոս յոյն յազգէ, ծնեալ յԱնտիոք յազնուական տանէ, մտեալ ի զինուորութիւն ի մանկութենէ եւ յետոյ ի պաշտամունս մերթ յարեւելս (350) եւ մերթ յարեւմուտս (354, ի Գաղիա՝ 355), առ Կոստանդեաւ, Յուլիանեաւ, Վաղենտինիանոսիւ եւ Վաղեսիւ. առ Թէոդոսիւ թուի առեալ սկիզբն գրելոյ ի Հռոմ զիւր ստուգապատում եւ զլի քննութեամբ պատմութիւնն յ31 գիրս (ցամ 378): Առաջին 13 գիրք այժմ չեն ի միջի: Յայտ յիւրոց իսկ բանից է՝ թէ գոնեայ առաջին 26 կամ 28 գիրքն գրեալ են յառաջ քան զամ 391. մտին մտան սիրէր զգործն՝ որ եւ յամենեցունց գտանէր ընդունելութիւն մեծ, որպէս եւ ի Լիբանիոսէ ճարտարախօսէ. եւ չէ ինչ նա թշնամի քրիստոնէութեան, այլ զարմանայ մանաւանդ ընդ բարս լաւութեան նոցա. միայն թանձրագանգաղ իմն է ոճն: Բազում ինչ նպաստ ի Հայոց պատմութիւնս լինի:

Երեւելի քան զՀռոմայեցւոցն են Յունացն պատմագիրք որ ի վերջին ժամանակս կացին, թէպէտ եւ սոքա եւս ունին յիւրեանս զկնիք ժամանակին՝ զծառայամիտ ողոքանաց, զհռետորական եւ զսափեստական անհամ զարդուց: — Ա. Պղուտարքոս ի Քերոնիայ Բիովտացւոց (50—120), առ Տրայիանու լեալ ի սպասու պաշտաման տէրութեան, եւ առ Ադրիանու՝ որ էր նորա բարեկամ եւ աշակերտ, կուսակալ Յունաց աշխարհին: Ի գործոց անտի նորա որ ոչ սակաւ են՝ կէսք Բարոյականք են եւ կէսք Պատմութիւնք վարուց արանց երեւելեաց համեմատութեամբ ընդ միմեանս: — Բ. Առիանոս որ գրեաց ի մատենի[2] զվարդապետութիւն վարդապետին իւրոյ Եպիկտետեայ ստոյիկեան փիլիսոփայի՝ մատենագրեաց եւ վասն իրաց պատերազմի, մանաւանդ՝ զգիրսն “Արշաւանին Աղեքսանդրի„ որ է մի յընտիր մատենագրութեանց ժամանակին: — Գ. Դիոն Կասիոս գրեաց պատմութիւն ի Հռոմայ շինութենէ մինչեւ ցիւր իսկ հիւպատոսութիւնն յամի 229, յ80 գիրս՝ յորոց առաջին 36 գիրք ամենեւին կորուսեալ են, բազում ինչ մասն եւ ի միւսոցն՝ որոց վերջին մասունքն են քաղուած ինչ միայն ի գրոց նորա առ Քսիփիլինեայ բիւզանդեան պատմագրի: Թէպէտ եւ հռետորական իմն ճիգն ցուցանեն

1 Epistolaris.

2 Ἐγχειρίδιον.

բանք նորա եւ չունի ինչ ազնուական մտածութիւնս, սակայն եւ այնպէս պատուական եւ պիտանի իմն է վասն պատմութեան կայսերական ժամանակին եւ կարեւոր ի մեծամեծ քննութիւնս։ — Դ. Ոչ նոյնպիսի ինչ պիտանութիւն ունի Հերովդիանու պատմութիւնն իւրական ժամանակին ի Մարկոսէ Աւրելիոսէ մինչեւ ցԳորդիանոս, որ է յօրինեալ հռետորական իմն օրինակաւ, ցուրտ եւ ոչ ճշգրիտ։ — Ե. Նմին հակառակ՝ կայսերական պատմութիւնն Զոսիմոսի ժամանակակցի Թէոդոսի Բ., որ սկսեալ յԱւգոստեայ հասանէ ցամն 410, ընտիր է եւ ատացածովն եւ պատմութեամբն. նիւթն մատենագիրն է թշնամի քրիստոնէութեան։

Աւան հին աշխարհագրութեան երեւելի եղեւ՝ Ա. Ստրաբոն հոյակապ քան զամենայն հին աշխարհագիրս Յունաց ծնեալ յԱմասիա Պոնտացւոց յամի 60 նախ քան զՔր. սա յետ շրջելոյ յԵգիպտոս, յԱսիա, ի Յոյնս եւ յԻտալիա եւ ընթեռնլոյ զմատեանս հոյակապ աշխարհագրաց եւ պատմագրաց (յանուանէ իսկ՝ Հեկատէոսի Միղեսացւոյ, Արտեմիդորայ, Եւդոքսոսայ, Նէարքեայ, մանաւանդ՝ Երատոսթենեայ) սոյա եկն ի գրել զերեւելի աշխարհագրական մատեանն իւր յ17 դպրութիւնս, որ ոչ եթէ ցանկ ինչ անուանց է, այլ հոծ եւ խիտ պատմական յիշատակօք ազգի ազգի իրաց։ Երկոքին առաջին դպրութիւնքն են իբրեւ դուռն իմն մատենին, իսկ այլքն նկարագիր անցնիւր աշխարհաց եւ տեղեաց, պայմանի առաջնորդութեան նոցա եւ բարուց եւ կրօնից։ Եւթներորդ դպրութիւնն չէ ամբողջ. իսկ մեծագոյն եւ պատուական քան զամենայն են դպրութիւնքն կարգաւ ի 11երրորդէ մինչեւ ց16երորդ յորս ճառէ զԱսիայ՝ խօսելով բազում ինչ եւ զՀայոց։ — Բ. Չէ աննշան եւ Պտղոմէոս աշխարհագիր եւ երկրաչափ († յամի իբրեւ 170) որ գտակն եղեւ Պտղոմեան դրութեան։ — Գ. Պաւսանիաս ի գիրսն ճանապարհորդութեան ընդ աշխարհն Յունաց ամփոփէ զյիշատակարանս արուեստից եւ կրօնից հնոց ժամանակաց որ մնա ի կնքել էին։

Հուշակաւորք ի մատենագրաց կայսերական ժամանակին են եւ Պղինիոս Սեկունդոս Երէցն որ ի բորբոքելն Վեզուվայ մեռաւ երթեալ նաւակաւ վասն քննութեան՝ հեղձաւ (79). սա գրեաց "Բնական պատմութիւն,, (խառն ընդ աստեղագիտութեան, աշխարհագրութեան եւ պատմութեան արուեստից) որ է մատեան մեծ ժողովեալ ի մատենագրաց աւելի քան զ2000. այլ ոչ յամենայն մասունս հաւասար է ատուգութեամբ, եւ ոչ ողորկ լեզուն։ Նորին եղբօրորդի եւ որդեգիր Պղինիոս Սեկունդոս Կրտսերն, աշակերտ Կուինտիլիանեայ եւ սիրելի Տրայիանոս եւ յայն սակս ամբարձեալ ի պատիւ անթիպատոսութեան Բիւթանիայ՝ ըստ օրինակի Կիկերոնեայ ի ժամանակին պաշտօնոյ յաճախէր գրել թուղթս առ Տրայիանոս ողորկ բանիւք. որոյ կայ եւ ճառ գովութեան վասն Տրայիանու խօսեալ ի ծերակուտին։

Աղ իսկ ժողովել սկսան եւ աշխուրք իրաւանց, օրէնք եւ վճիռք դատաւորաց եւ դատաստանք եւ եդան կարգ ըստ կարգէ, մեկնեցան տեսիլք եւ սկզբունք իրաւանց, այլ առ կայսերօք երկրորդ եւ երրորդ դարու եհաս ի ծագ կատարելութեան հռոմէական իրաւագիտութիւնն ի ձեռն Գայիոսի, Պապինիանոսի, Ուղպիանոսի եւ Պաւղոսի։

43

Փիլիսոփայութիւն։ — Ի կայսերական ժամանակին զառաջինն տակաւին գլխաւոր փիլիսոփայական աղանդք էին Եպիկուրեայն եւ Ստոյիկեանց

եւ մնացուածոց վերջնոցս։ Սակայն առաւ ուրեմն այն դպրոց Ստոյ-իկեան սկսաւ կրել փոփոխումն անուանեալն յԵպիկտետոսէ, որ էր գերի ի ծնէ եւ առ Ներոնիւ եղեալ յազատութիւն եւ ապա առ Դոմետիանոսիւ մերժեալ ի Հռոմէ՝ ցուցանէր վարս առաքինութեան եւ ժուժկալու-թեան մեծի։ Զնորա աշակերտ չոգան Աննէոս Սենեկա, Կոռնեղիոս Փրոն-տոյ, Մարկոս Աւրելիոս (կայսրն), Գաղենոս (ծն. 131 ի Պերգամոն, որ զփորձն Հիպոկրատեայ եւ այլոց բազմաց որ յառաջ քան զինքն էին ամփոփեալ ած ի կերպարանս ուսման)։ Սոքա հակառակ իմն առա-ջին վարդապետութեան Ստոյիկեանցն՝ ոչ զյաղթելն կարեաց կամ վշտաց առաքինութիւն համարեցան այլ զհամբերելն։ Սակայն եւ այնպէս արհամարհէին սոքա զքրիստոնէութիւն կամ վասն միաւորակարութեան զոր առ հասարակ կարծէին նմա ունել, եւ կամ անգոսնէին զնա իբրեւ նոր ինչ մոլեգնութիւն խառնաղանձ ամբոխին։

Այլ առ Անտոնինեանսն նոր իմն կերպարանս առ փիլիսոփայութիւն վերջին ժամանակաց հեթանոսութեանն։ Որպէս սոքայն գրգռէին փիլի-սոփայք զկայսերսն եւ զժողովուրդն ի հալածումն քրիստոնէիցն՝ այնպէս եւ ինքեանք յիւրեանց հայթայթէին հնարել ունել զդէմ հոգեւոր եւ մտաւոր զօրութեան քրիստոնէութեանն՝ կամ զհեթանոսութիւն ընդ քրիստոնէութեան նոյն ցուցանելով եւ կամ մանաւանդ զնա քան զսա նախամեծար առնելով։ Յայն սակս զթանձր եւ զմարմնաւորին հեթանո-սութիւն ի մտաւորութիւն իմն հանէին, ընծայեցուցանէին առասպե-լացն այլաբանական մեկնութիւնս, բարոյական ինչ ակնարկութիւնս ի հե-թանոսական պաշտամանն նշմարեցուցանելով, զմարդկակերպ ինչ իրս յԱստուծոյ ի բաց առնելով եւ առ հասարակ խոկ բառնալով զզրաւ-գոյն դիւրահաւանութիւնն եւ զհեստ անհաւանութիւնն։ Նշմարանք այսր նորոյ փիլիսոփայութեան վաղ երեւէին առ Պղուտարքեայ Քերոնա-ցւոյ եւ առ Ապուղէոսի հռետորի Մադաւրացւոյ յԱփրիկէ (յամի իբրեւ 170), Նումենիոսի Ապամէացւոյ յԱսորիս եւ Մաքսիմոսի Տիւրացւոյ։

Ի սկզբան երրորդ դարու առաւել եւս յայտնագոյն երեւէր զկատա-րութիւն այսր փիլիսոփայութեան ի ձեռն Ամմոնիոսի Սակկասայ Աղե-քսանդրացւոյ եւ աշակերտի նորա Պղոտինոսի Լիւկոպողեացւոյ Եգիպ-տացւոց († 270) որոց ջանն այն էր՝ յանդիման կացուցանել զներքին միութիւն ամենայն դրութեանց փիլիսոփայութեան եւ ամենայն կրօնից ժողովրդեան ի բազմախառն այլակերպութեան անդ։ Այս փիլիսո-փայութիւն անուանեցաւ նոր պղատոնականութիւն, քանզի առաւելա-գոյն մասն նորա ի Պղատոնէ էր։ ԶՊիւթագորաս փիլիսոփա († 504 նախ քան զՔր.) եւ զԱպողոնիոս Տիւանացի (3 — 96 յետ Քր.) որ պատիր իմն յայտնութեամբք եւ սքանչելեօք զարմացոյց զբազմամս՝ յայնպիսի իմն կարգի դնէին, որպիսի է Քրիստոս առ քրիստոնէից։ Զմին զայն փիլիսոփայութիւն ձուլեալ խառնէին ընդ միում կրօնից. եւ զայս ոչ եթէ ուսմունս ինչ ցուցանէին, այլ իբրեւ յաստուածեղէն ինչ ազդեցութեանց որ նոցա լեալ իցեն՝ հաստատէին. յայն սակս եւ որ զայսպիսին ուսուցանէին, մարգարէս իմն համարէին։ Ամմոնիոս՝ աս-տուածուսոյց[1] կոչեցաւ, եւ Պղոտինոս ամօթ համարեալ հաւատալ այլոց մարդկան զծնունդն ունել՝ զգուշութեամբ զժամանակ եւ զտեղի եւ զաւուրն ծննդեանն թաքոյց։ Յետ Պղոտինեայ որ ամս 25 գործ մարգա-րէութեան ի Հռոմ կատարէր, ամենեքին իսկ յայտնի ի մէջ եկին ընդ քրիստոնէութեան նորն պղատոնականք, նախ Փորփիւրոս որ գրեաց

1 Θεοδίδακτος.

զկնոյ Ապողոնիոսի Տիւանացւոյ լի սքանչելեօք սուտութեան, զի զՔրիստոսի փառսն աղարտիցէ։ Առաւել եւս թշնամութեամբ քան զնա Պորփիւրիոս (✝ 304) ասորի յազգէ՝ աշակերտ Պղոտինեայ, որ զուսումն վարդապետին իւրոյ տարածանէր ի Հռոմայ՝ յարեւմուտս, որպէս եւ միւս եւս աշակերտ Պղոտինեայ՝ Ամելիոս՝ յարեւելս։ Թէպէտ եւ մեծ զոմն համարի Պորփիւր զՔրիստոս, բայց աշակերտք նորա, ասէ, մանաւանդ Յովհան, յաւելին տալ նմա եւ աստուածութիւն, եւ յայն սակս կայ նախ հակառակ ճշմարտութեան նորոց կտակարանաց եւ համարի գտանել ի նոսա բանս հակառակս միմեանց՝ յառաջ բերելով զգժտութիւնն Պետրոսի եւ Պաւղոսի, ստգտանէ զմեկնութիւնս քրիստոնէից, մանաւանդ զայլաբանական մեկնութիւնս Որոգինի, ծաղր առնէ զմարգարէութիւնսն վասն Մեսիայի, մանաւանդ՝ զԴանիէլին, եւ ջանայ ցուցանել սուտ զպատմութիւնս ինչ ի պատմութեանցն որ վասն Քրիստոսի կան. ամենեւին անպատշաճ իմն համարի զանազան գալուստն նորա յերկիր, եւ այլ եւս նոյնպիսիս։ Բայց սակայն եւ բազում ինչ ի քրիստոնէութենէ ընկալեալ էր, որպէս է իսկ յայտ ի թղթոյն առ կին իւր Մարկեղղա։ Գրեթէ զնոյն բանս գրէր եւ Հիերոկղէս առ Դիոկղետիանու կուսակալ Բիւթանիայ եւ վերակացու յԱղեքսանդրիա։ Նոր պղատոնականութիւն ել եւ յաթոռ հռոմէական պետութեան՝ ընդ Յուլիանու կայսեր։

Յօրինաւորութիւն նոր պղատոնական փիլիսոփայութեան է ամենեւին հակառակ Նիւթականութեան եւ Սկեպտիկեան աղանդոյ։ Զգայական տեսութիւնն չունի ինչ ճշմարտութիւն յինքեան, այլ այն միայն ճշմարիտ է՝ որ ի վեր քան զզգայութիւն իմացութեամբ ճանաչի։ Իսկ իմացութիւնն ճանաչէ զանզգալին ոչ եթէ փորձով ինչ կամ տեսլեամբք եւ հաւաքմամբք, այլ ներքին իմն զգայարանաւ եւ իմացական իմն հայեցմամբ։ Քանզի աստուածեղէն իմացութիւնն լուսաւորէ զոգիսն՝ որ ժողովեն զինքեանս մտադրութեամբ, այնպէս զի ոգիքն բարձրանան եւ պարզին, յանձանց ի բաց ելանեն եւ ընդ այնմ՝ յոր հայեն, ի մի ձուլին։ Այսպիսի անհաս հայեցմամբ՝ զոր ոչ ուսուցանել մարթ է եւ ոչ հաղորդել (եւ յայն սակս ոչ ոք կարող է զԱստուածականն ուսմամբ ծանուցանել, թէ ոչ որում սեփհական իսկ հայեցմամբ հաղորդեցի այն)՝ ժամանէ իմացութիւնն ի վախճան անդր իւր՝ ի ծանօթութիւն անզգալւոյն, ի ծանօթութիւն աստուածեղէն էութեանն եւ գոյացութեան։ Իսկ յաստուածխօսութեան՝ դեգեւէր իմն սոյն խորհրդական փիլիսոփայութիւն ընդ Ամենաստուածութիւնն եւ ընդ Աստուածականութիւն, այնպէս՝ զի ըստ տեսական մասին առաւել ի նա հարկանէր, իսկ ըստ գործականին՝ առաւել ի սա։ Ըստ այսմ փիլիսոփայութեան՝ ոգի մարդոյն է մի միայն եւ անցաւոր ինչ իմացութիւն՝ որ իւրով իսկ յանցանօք եւ չարաչարն վարելով իւրով ազատութեամբն՝ անկաւ ի նիւթ, եւ յետ մահու մարմնոյն՝ կամ ի շնչաւորաց, կամ ի մարդկեղէն մարմինս անցանէ, եւ կամ յաստեղս եւս կարէ ամբառնալ։ Բարոյական վարդապետութիւն նորն պղատոնականաց անաչառ իմն էր։

Սոցին իմն հակառակ յամենեւին անհաւանութիւն դարձեալ էին Սկեպտիկեանքն որոց գլխաւոր պաշտպանիչ էր Սեքստոս ոմն Եմպիրիկոս։ Ի սոցանէ ելին այպանողք իմն եւ արհամարհօղք կրօնից մանաւանդ քրիստոնէութեան՝ Կեղսոս (150) եւ Ղուկիանոս Սամոսատացի (յամի իբրեւ 200)։ Զկեղսեայն բանս այժմ միայն ի գրոց Որոգինի զոր հակառակ նորա գրեաց՝ գիտեմք. իսկ Ղուկիանոսն կան ցայժմ մատեանքն։

Գ․

ՆԵՐՔԻՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ ԵԿԵՂԵՑՒՈՅ

Ա

Աղանդք — եւ վարդապետութիւն եկեղեցւոյ։

44

Ի ՄԻԱՍԻՆ միանգամայն ի նմին ժամանակի էր եկեղեցւոյ գրեթէ եւս իմն վշտագին պատերազմ տուեալ քան ընդ զօրութեան հռոմէական աէրութեանն՝ ընդդէմ աղանդոց ի պաշտպանութիւն վարդապետութեան իւրոյ։ Ի սմին կռուի ցուցանէր եկեղեցի եւ տուեալ հաստատուն գործէր զներքին հանգամանս վարդապետութեանն։

Գնոստիկեան աղանդք կամ Գիտակք։ — Առջա մատուցին յառաջ զուսուցական ամ խառն ... Սիմոնի Մոգի եւ զհետ ... [uncertain]

Գնոստիկեան աղանդք կամ Գիտակք։ — Առջա մատուցին յառաջ զաստուածխօսական եւ զփիլիսոփայական ուսուցութիւնս Սիմոնի Մոգի եւ զհերինթեայ՝ կամելով իմն զպարզ հաւատսն քրիստոնէից հանել ի Գիտութիւն[1] ըստ սկզբանց փիլիսոփայութեանն Փիլոնի, Զրադաշտայ եւ առհասարակ իսկ արեւելեան կրօնից։ Ընդհանրական իմն տիպ[2] գնոստիկեան կամ գիտական վարդապետութեան է յաջորդս։ Սկիզբն առնէին վարդապետութեան իւրեանց ի խնդրոց՝ թէ զիարդ գոյացաւ աշխարհս, եւ թէ ուստի իցէ չարն։ Զչատացեալ լուծմամբն զոր տայր նոցա Կաթուղիկէ եկեղեցի թէ յուրմէ՝ Աստուծոյ ամենազօրն զօրութեամբ աշխարհս եղեւ, եւ թէ չարն ուր սկիզբն ի չարաչարն կամաց ազատութեամբ՝ խնդրէին լուծումն ի փիլիսոփայական սկզբանց տարածելոց ի ժամանակին յայնմիկ՝ ըստ արեւելեան սովորութեան բանաստեղծական իմն նմանութեամբք եւ պյլասացիկ կամ պյլաբանական բանիւք զվարդապետութիւնս իւրեանց ընծայեցուցանելով, եւ ոչ ըստ ցամաք եւ ճիշդ կանոնաց Խորհականին[3], որպէս սովորութիւն է արեւմտեանցն։ 1․ Ոմանք կապեալ ի պղատոնական վարդապետութիւն Փիլոնի՝ որ զծածուկն եւ զբարձրագոյնն Աստուծոյ, որում չիցէ հնար առնել ինչ հաղորդութիւն անմիջնորդական՝ ընդ նիւթական չար աշխարհի, դնէին վարդապետութիւն ինչ տակաւ բղխման ի միմեանց[4], այնպէս՝ զի ի բարձրագունէ անտի Աստուծոյ որ բովանդակութիւնն է ամենայն կատարելութեանց եւ սկիզբն ամենայն կենաց՝ ելեալ իցէ մի ըստ միոջէ չար ինչ երկայնաձիգ՝ ոգւոց աստուածեղինաց (կամ Յաւիտեանց[5]) որ որչափ յեռնագոյնք ի կարգին լինիցին՝ այնչափ թերակատարագոյնք իցեն։ Ի ձեռն միոյ ի սոցանէ, զոր Արարչապետ[6] իսկ կոչէին, ստեղծեալ իցէ աշխարհս եւ մարդիկ՝ Հոգեւոր, շնչաւոր կամ Նիւթական բնութեամբք[7]։ 2․ Բայց քանզի ոմանց եւ յայնմ հեռաւոր աշտիճանի անպատշաճ երեւեցաւ ածել զչարիսն ի բարձրագոյն եւ ի սուրբ Աստուծոյ անտի յառաջ, յայն սակս պլէք ի Գիտաց յաւելին զերկուորականութիւնն[8] կամ զերկարմատեան վարդապետութիւնն՝ ընդունելով սկիզբն ինչ (կամ արմատ[9] կամ առաջին[10]) չար հակառակ բարձրագոյնն Աստուծոյ, ըստ Պարսկական վար-

1 *Γνῶσις.*
2 Type, typus.
3 Logique.
4 Emanation
5 *Αἰωνὲς.*
6 *Δημιουργὸς.*
7 *Πνευματικοὶ, Ψυχικοὶ, Ὑλικοὶ.*
8 Dualisme.
9 *Ῥίζα.*
10 *Ἀρχή.*

դապետութեանն զԱրհմենէն (զչարն աստուածոյ), որ զխաւար խառնեաց ընդ լուսոյն Որմզդի եւ խառնակեաց զբարին[1]։ Վասն փրկելոյ զհոգեղէնն կամ զաստուածեղէնն ի չար նիւթոյ անտի կամ ի հիւղեայ՝ դնէին սահմանեալ Յաւիտեանս ինչ է Քրիստոս կոչէ, վարելով ի դոյն իւիք իւիք տեսլեամբք զոր առնոյին ի քրիստոնէութենէ։

Գէտք ի հաստատութիւն վարդապետութեանն իւրեանց՝ յետ մերժելոյ կամ ամենեւին եւ կամ զմեծ մասն գրոց սրբոց եւ զկենդանի աւանդութիւն եկեղեցւոյ՝ կոչէին ի վկայութիւն ծածուկ[2] ինչ աւետարանս եւ պատմութիւնս առաքելոց եւ զանծանօթ ինչ վարդապետութիւնս՝ զորս ոմանց ոմանց տային թէ աւանդեցին ի ծածուկ առաքեալքն իբրեւ կատարելագունից, եւ որպէս թէ ինքեանք այժմ ի սոցունց ժառանգեալ՝ ուսուցանիցեն։

Գնոստիկ աղանդ տարածեալ էր մանաւանդ յԱսորիս եւ յԵգիպտոս․ Որ յԵգիպտոսէ անտի են՝ նոցա վարդապետութիւն ի վերայ Բխման հաստատեալ կայ, եւ առաւելագոյն ունի պղատոնականութիւն եւ չարաչար իմն կարծիս զնիւթոյ կամ զհիւղեայ․ Նմին հակառակ առ այնոսիկ որ յԱսորւոց են՝ տիրէ Երկուութականութիւն առեալ ի դիւացի Պարսից անտի եւ յայլոց ազգաց Ասիայ, եւ միանգամայն Կարծականութիւնն[3] առաւել առ սոսա երեւի։

Գլխաւոր կերպարանք կարծականութեանն Գիտաց էին 1. Թէ Յաւիտեանն՝ այն Քրիստոս, որ փրկելոցն էր ի նիւթոյ անտի չարէ՝ առ աչօք եւեթ ունէր մարմին, եւ պատրանք իմն աչաց էին երեւելքն. 2. Մարմին նորա էր յերկնաւոր եթերական ինչ գոյացութենէ, եւ կամ 3. Ունէր զօրութիւն վարելոյ օտարին մարմնով, իբրեւ իւրովք գործով։

Ոմանք ի Գիտացն չեն հակառակ հնոց կտակարանաց, եւ ոմանք ամենեւին հակառակ եւ կէսք դարձեալ՝ առաւելագոյն իմն քան զայլսն առեալ են փոխ ի քրիստոնէական վարդապետութենէ, եւ կէսք ոչ։

Ա. Աղեքսանդրեան կամ Եգիպտական Գէտք են 1. Կարպոկրատէս աղեքսանդրացի որ էր ի ժամանակս Ադրիանու, եւ սովորութիւն է համարել զնա ընդ Գէտսն, թէպէտ եւ պղատոնական ոք եւեթ է եւ հազիւ ուրեմն թուի ունել աղանդ քրիստոնէական. արար նա իւր բազմամբոխ աշակերտս յԵգիպտոս եւ ի Հռոմ։ Նորին որդի Եպիփանէս զհօրն վարդապետութիւն սփռեաց ի կղզւոջն Կեփաղոնիա եւ ըստ վարդապետութեանն Պղատոնի՝ սահմանէր ունել զինչս եւ զկանայս հասարակաց։ — 2. Բասիլիդէս (ոչ հակառակ հնոց կտակարանաց) եկն յԱսորւոց յԵգիպտոս (ըստ Ս. Եպիփանեայ), եւ անդ յԲրորդ դարու ուսուցանէր. եւ տարածանէր զվարդապետութիւն նորա, մանաւանդ որդի նորա Իսիդոր։ Ցուցանէր իմն իբրեւ աղբեւր իւրոյ վարդապետութեանն զծածուկ ինչ աւանդութիւնս որ իցեն լեալ ի Քամայ ի Նոյի որդւոյ եւ պահեալ յարեւելեան իմաստնոց ի Բարկոփայ եւ Բարքորայ, եւ ի Քրիստոսէ հետէ ի ձեռն Կղաւդեայ թարգմանին Պետրոսի եւ ի ձեռն առաքելոյն Մատաթեայ հասեալ յինքն եւ յիւր որդին յԻսիդոր։ Զառաջինն խիստ իմն էին բարք Բասիլիդեանցն, բայց յետոյ թուլացան։ Յիշին սոքա մինչեւ ցԴրորդ դար։ — 3. Վաղենտինոս (ոչ հակառակ հնոց կտակարանաց) էր եգիպտացի եւ ժամանակակից Բասիլիդեայ, եւ եկն նա ի Հռոմ (յամի իբրեւ 140) եւ վախճանեցաւ ի Կիպրոս (յամի իբրեւ 160)։ Վարդապետութիւն նորա, որ մերձաւոր է Բասիլիդեանցն, բայց առաւել

1 Տես Հատոր Ա. էջ 160։ 2 Ἀπόκρυφα. 3 Docétisme.

զարդարեալ սաստկութեամբ արեւելեան ցնորից, առաւել քան զամենայն Գէտս յարեցոյց իւր աշակերտս։ Բայց յետոյ ազգի ազգի փոփոխմանք եղեն վարդապետութեան նորա ի ձեռն աշակերտացն նորա Հերակլէոնի, Պտղոմէոյ, Սեկունդեայ, Կողորբասեայ, մանաւանդ ի ձեռն Մարկոսի։ — 4. Ոփիտք կամ Օձականք (հակառակ հրէութեան). որոց վարդապետութիւն ունի բազում ազգականութիւն ընդ Վաղենտինեայն, եւ բազումք ի նոցանէ պաշտէին զօձ (որ զեւայն պատրեաց). Թող զկայինեանսն, որք իբրեւ օրինակ նմանութեան իւրեանց մեծարէին զկայէն, զՔամ, զՍոդոմայեցիսն եւ զայլսն եւս նոյնպիսիս մինչեւ ցՅուդա Իսկարիովտացի, ասելով թէ յայն սակս մատնեաց զՅիսուս զի գիտէր նա թէ մահուամբն նորա քակի թագաւորութիւն Աստուծոյն Հրէից. եւ յայն սակս իսկ իբրեւ հակառակք օրինաց այնր Աստուծոյ՝ տային զանձինս ի զեղծ վարս։

Բ. Ասորական գէտք՝ 1. Սատուռնինոս կամ Սատուռնիլոս ժամանակակից Բասիլիդեայ ուսուցանէր առ թագաւորութեամբն Հադրիանու յԱնտիոք։ Սատուռնինեանքն վասն ատելոյ ի չար սկզբանէն՝ ժուժկալէին յամուսնութենէ եւ ի մսոյ, համարելով զերկոսին եւս ի սատանայէ։— 2. Բարդեծան կամ Բարդեսանէս (ծն. յամի իբրեւ 154)[1] եւ կայր յՈւռհայ քաղաքի (յամի իբրեւ 172) դարձաւ ի քրիստոնէութենէ յաղանդ գնոստիկեան եւ ձգեաց զբազումս յինքն, մանաւանդ ի ձեռն երգոց որդւոյ իւրոյ Հարմոնեայ. նա աւանիկ եւ Ս. Եփրեմ ասորի ի չորրորդ դարու ստիպեցաւ փոխանակ երգոցն այնոցիկ՝ այլ երգս ըստ ուղղափառ մտաց յօրինել եւ տալ ի բերան ժողովրդեանն։ — 3. Տատիանոս (հակառակ հրէութեան) ժամանակակից Բարդեծանայ եւ աշակերտ Յուստինեայ վկայի՝[2] յետ մահու վարդապետին յօրինեաց աղանդ գնոստիկեան յԱնտիոք՝ մերձաւոր աղանդոյն Վաղենտինեայ։ Զհին եւ զնոր կտակարանս հակառակ միմեանց համարէր. պահանջէր ժուժկալութիւն ի մսոյ եւ ի գինւոյ եւ յամուսնութենէ՝ զոր պղծութիւն իսկ համարէր։ Աշակերտեալքն նորա անուանեցան ժուժկալք[3] կամ ջրամատոյցք[4], այնու զի ի խորհրդեան հաղորդութեան չարկանէին գինի ի կիր, այլ լոկ ջուր, որպէս առնէր եւ մեծ մասն Գիտաց։ — 4. Մարկիոն (հակառակ հրէութեան) էր որդի եպիսկոպոսին Սինոպայ Պոնտացւոց, եւ մերժեալ յեկեղեցւոյն՝ եկն ի Հռոմ խնդրել ընդունելութիւն (յամի իբրեւ 150) եւ չգտեալ՝ յարեցաւ ի Կերդոն գէտ ասորի, եւ միաբան ընդ նմա յօրինէր զաղանդն իւր, որ այնու իմն մանաւանդ այլակերպ է յայլոց՝ զի երիս սկզբունս կամ արմատս եդ, զԱստուածն բարի, զԱրարիչն (կամ զԱրարչապետն) արդար, եւ զՀիւղ։ Ի հաւատացելոցն իւրոց, յորոց կարգ յետ երկայնժամանակեան եւ խիստ երախայութեան ոք մտանէր, պահանջէր մեծամեծ ժուժկալութիւնս, որպիսի ինչ հրաժարել յամուսնութենէ, ի զբօսանաց եւ ի կերակրոց որ ոչ կարի ինչ կարեւոր իցեն։ Զվարդապետութիւնս զայնոսիկ հանէր նա ի կրճատեալ աւետարանէն Ղուկայ եւ ի 10 թղթոց Պաւղոսի նոյնպէս կրճատելոց։ Պատմի թէ մերձ ի մահ լեալ՝ խնդրեաց Մարկիոն դառնալ ի ծոց կաթուղիկէ եկեղեցւոյ, բայց չեհաս այնմ։ Երեւելիք յաշակերտաց նորա եղեն Մարկոս եւ Ապեղէս։ Եւ քանզի Մարկիոնեանքն եկեղեցական իմն կարգաւորութիւն ունէին՝ տեւեալ բաւեցին մինչեւ ց6երորդ դար։

1 Տես ի խոնարհ Մատենագր.։
2 Տես ի խոնարհ Մատենագր.։
3 Ἐγκράτηται.
4 Ὑδροπαραστάται.

45

Ճիւղ իմն մեծաւոր Գիտական աղանդոյ էր միւս եւս աղանդ՝ Մանիքեականութիւնն։ Առաջնորդ նորա Մանի պարսիկ (որ եւ Մանէս կամ Մանիքէոս) էր։ Ըստ յունական պատմութեանց՝ էր սա գերի եւ սնացաւ զգիրս Սկիւթիանոսի ուրումն տաճիկ (արաբացի) վաճառականի ի ձեռն այրւոյ ուրուք կնոջ Տերեբինթոսի ուրումն՝ որում եւ Բուդդա անուն կոչէր, եւ բազում ճանապարհորդութեամբք տեղեակ լեալ էր Սկիւթիանոս՝ արեւելեան եւ յունական փիլիսոփայութեանց միանգամայն։ Ի գրոց անտի եւ ի տեղեկութեանց աստի յօրինեաց Մանի զկրօնսն ի կէս 3րորդ դարու։ Բայց զի չթուեցաւ այն հաճոյ թագաւորին Պարսից թէ նոր ինչ կրօնս ուսուցանիցէ, եւ զի զորդի եւս թագաւորին չկարաց Մանի բժշկել ըստ խոստմանն, ելեալ երթայր փախստեայ յԱրաբիոն դղեակ ամուր՝ ուր վիճեցաւ ընդ նմա Արքեղայոս եպիսկոպոս Քաշկար քաղաքի եւ պարտեաց առաջի դատաւորաց։ Յետուստ ուրեմն անկաւ ի ձեռս զինուորաց թագաւորին եւ հանաւ մորթ նորա 1։

Իսկ ըստ արեւելեան պատմութեանց՝ էր Մանի յազնիւ տոհմէ մոգուց, քաջ ի գիտութիւնս Պարսից եւ ճարտար նկարչութեամբ, լեալ քրիստոնեայ եւ երէց եւս, բայց մերժեալ յեկեղեցւոյ վասն օտար վարդապետութեան։ Թէպէտ եւ եգիտ նա ընդունելութիւն յարքունիս Շապհոյ Ա. արքայի (240—271), այլ գժտեալ ընդ մոգուցն՝ ստիպէր փախչել ի գաւառս ուրեք, եւ անդ յօրինէր զաւետարանն իւր նկարուք բազմօք։ Առ Որմզդիւ Ա. արքայիւ (271—272) կոչեցաւ յետս, եւ ետ նմա թագաւորն դղեակ ամուր զգուշութեան. այլ Վռամ կամ Վահրամ Ա. (272—275) թշնամութեամբ լինեալ ընդ նմա՝ ետ ածել զնա անտի նենգաւ եւ սպանաւ տանջանօք առ Վռամաւ Բ. (277)։ Հիմն վարդապետութեան նորա է դնել երկուս մշտնջենաւորս էութիւնս՝ զլոյս եւ զխաւար։ Երկոքին եւս ծնընդեամբք բազմացեալ լինին թագաւորութիւնք երկու՝ ընդ երկոքումբք թագաւորօք, որք եւ ունին սահմանս եւ գոռան համան ընդ միմեանս։ Աստուածն բարի վասն զդէմ ունելոյ խաւարին զօրութեանն՝ յօրինեաց յիւրմէ էութենէն զմարդն նախաւոր, զշունչն ամենայնի, զմայրն կենաց. երեւեցաւ սա զինեալ հնգեքումբք տարերօք՝ հողմով, լուսով, ջրով, հրով եւ հողով, բայց տակայն եւ այնպէս ի պատերազմի անդ զոր տայր նա ընդ խաւարին՝ կորզեցին ի նմանէ դիւական զօրութիւնքն զմասն մի ի լուսոյ նորա, նա եւ ամենեւին իսկ յաղթէին նմա՝ եթէ չէր Աստուծոյն բարւոյ բղխեալ յիւրմէ նոր ինչ զօրութիւն եւ առաքեալ յօգնականութիւն նորա, այս ինքն՝ զՀոգին կենդանի՝ որ եկն եւ խառնեաց զյափշտակեալ տարր լուսոյն ընդ նիւթոյն եւ այնպէս յօրինեաց զերեւելի աշխարհս, յորում իւրաքանչիւր ինչ ըստ այլ եւ այլ աստիճանի խառնմանն՝ կազմէ կարգ ինչ բարձրագոյն կամ խոնարհագոյն. քանզի զազնուագոյն մասունս յափշտակեալս ի նախաւոր մարդոյ անտի՝ եդ ի վերին երկինսն՝ իբրեւ արեգակն եւ լուսին, իսկ զմարմինս դիւացն որ ի յափշտակեալ մասանց լուսոյ յօրինեալ էին՝ եդ ի հաստատութեան՝ իբրեւ զաստեղս ի լուսաւորութիւն, իսկ զայն մասունս լուսոյն որ առաւել քան զամենեսին նիւթոյն զանգեալ էին՝ յօրինեաց ի հողեղէն իրս։ Եւ այսպէս յարարածս մինչեւ ցբոյսս եւ ցքարինս անգամ տարածեալ սփռեցաւ կենդանացուցիչ տարր լուսոյ՝ զոր անուանեալ կոչէին Յիսուս չարչարելի։

1 Տես Պիւրեղ կոչ. ընծայ. էջ 108—115։

Բայց իշխանն խաւարին կասկածեալ թէ Շունչն այն աշխարհի տակաւ զերծցի ի նիւթոյ՝ հնարեցաւ զդեւսն թողուլ նմա զմասունս լուսոյն զոր իւրաքանչիւր եր յափշտակեալ, զի ի նոցունց յօրինեսցէ զորս ըստ պատկերի նախաւոր մարդոյն այնորիկ առաջնոյ կամ Շնչոյն աշխարհի, եւ այնպէս ծնաւ նա ի կնոջէ իւրմէ ի Նեբրոդայ զմարդն առաջին զԱդամ։ Ապա ծնաւ եւ զԵւա, զի առաւել հրապուրեալ զԱդամ՝ ածցէ ի ծնունդս բազումս՝ զի եւ Շունչն աշխարհի այնպէս տակաւ բաշխեալ բաժանեսցի եւ տկարասցի, իբրեւ յանհամար բանտս եւ ի կապանս կաշկանդեալ։ Ուստի եւ մարդն զերկուց զօրութեանց էութիւն ունի, եւ իբրեւ երկուս իմն ոգիս։ Բայց փրկութիւն Շնչոյն աշխարհի լինի ի ձեռն Քրիստոսի՝ որ կայ յարեգական. ինքնին եկն նա վասն փրկելոյ յերկիր, այլ առաջօք ինչ մարմնով, եւ չարչարանք իսկ նորա առաջօք էին. խոստացաւ նա Մխիթարիչ զոր, եւ սա ինքն է Մանի կատարիչ եւ ցուցիչ կրօնից նորա։ Կատարեալքն նորա որք ի կապանաց նիւթոյն զերծուցին զանձինս՝ գան յամենեւին կատարելութիւն ի բնակութեան արեգական եւ ի լուսնի, եւ անդ յետ այնորիկ անցանեն յամենեւին ի յստակ թագաւորութիւնն լուսոյ. իսկ այլքն շրջին ի մարմնոց ի մարմինս, ի տունկս եւ յանասունս։ Յորժամ կատարեսցի ամենեցուն մաքրութիւն՝ ամենայն արարածք երեւելիք հրով ապականեսցին։

Զհին կտակարանն իբրեւ ի դիւէ՝ մերժէին Մանիքեցիք, նոյնպէս եւ զմեծ մասն նորոցն կտակարանաց, նա առաւել եւ ոչ զամենայն թուղթսն Պաւղոսի ազատ համարէին ի հրէական մտաց. ուր նոքին հակառակ մեծարոյ յոյժ էին գիրք Մանեայ եւ այլ եւս ինչ ծածուկ գիրք։ — Ունէին Երրորդութիւն իմն Մանիքեցիք ըստ իւրեանց վարդապետութեան, այս ինքն է Աստուածն բարի եւ երկու բղխմունքն նորա՝ Քրիստոսն նոցա, եւ Հոգին կենդանի։ Փաւստոս Մանիքեցի (առ Օգոստինեաւ) Սաբելեան իմն մտօք իմանայր զԵրրորդութիւնն զայն։

Աշակերտք աղանդոյն Մանիքեցւոց յերիս իմն կարգս բաժանէին ըստ իւրաքանչիւր պարտուց։ Խոնարհագոյն քան զամենայն այնոցիկ էր՝ որ զկնիքն բերանոյ [1] ունէին, այս ինքն՝ պարտս չհայհոյելոյ, ժուժկալելոյ ի մսոյ, ի ձուոյ, ի կաթանէ եւ ի ձկանց, այլ շատանալ հացիւ եւ բերովք անդոյ եւ ծառոց, չըմպել գինի, չննջել յանկողինս փափուկս, այլ ի յարդի վերայ, ագանել գծուծս, սակաւ պահել։ Յերկրորդ կարգի էին, որոց կնիքք ձեռաց [2] էր, այս ինքն՝ չստանալ ինչս, չգործել, այլ ի մտածութիւնս պարապել, չքաղել պտուղս ի ծառոյ կամ յերկրէ, չգործել զերկիր, չսպանանել շնչաւորս։ Երրորդ կնիքն ծոցոյ [3] հրամայէ ժուժկալութիւն յամուսնութենէ։ Որ յերրորդ կարգի աստ էին՝ կոչէին Ընտրեալք կամ Կատարեալք. իսկ որ յերկուս յառաջին կարգսն էին՝ Ունկնդիրք, որք եւ դիւրաւ գտանէին թողութիւն վասն մեղաց աշխատութեան որով աշխատէին կերակրել զընտրեալսն, քանզի ապաշխարութիւնն կատարէր ամաչելով եւեթ, այնու զի չարն ոչ եթէ գործ ոգւոյն էր, այլ այլոյ ինչ իրիք էութեան։ Եկեղեցական կարգաւորութիւն նոցա կազմեալ կայր յ12 վարդապետաց հանդերձ գլխաւորաւ ումեմք, յ72 եպիսկոպոսաց, յերիցանց եւ ի սարկաւագաց որ յընտրելոց անտի էին։ Ի միաշաբաթւոջ պահէին պահս. տօն մեծ էր օր մահուան Մանեայ եւ կոչէր՝ տօն բեմի։

Սփռեալ էր աղանդն Մանիքեցւոց ի ձեռն աշակերտացն Մանեայ հալածելոց ի Հնդիկս, ի Սինէաստան, ի Փոքր Ասիա, յԵգիպտոս, ի

1 Signaculum oris. 2 Signaculum manuum. 3 Signaculum sinus.

Հիւսիսային Ափրիկէ, եւ անդր եւս ի Հռովմէական տէրութեան: Դիոկղետիանոս սաստկագին հրովարտակաւ հալածեաց զնոսա իբրեւ չարակար եւ պղծագործ ինչ աղանդ Պարսից, պատժով հրոյ, սրոյ եւ աքսորանաց (292): Վաղենտինիանոս Ա. արգել զժողովս նոցա, Թէոդոս Ա. հան ի նոցանէ զքաղաքացին իրաւունս: Ի հինգերորդ դարու կռուէր ընդ նոսա Աւգոստինոս անշեղակ իւրոց նոցա անձին եւս փորձով, եւ Վաղենտինիանոս Գ. խստագոյն եւս օրէնս վասն նոցա սահմանէր. զնոյն առնէր եւ Ս. Լեւոն Ա. Մեծն՝ եկեղեցական օրինօք, մինչեւ մեծի մասին նոցա գաղթել ի կաթողիկէ եկեղեցի. թէպէտ եւ կացին մնացին մնացորդք ինչ, որք ի միջին ժամանակի յարեւմուտս երեւեցան:

46

Մոնտանեանք: — Դէմ ընդդէմ իմն գնոստիկ աղանդոյ էր աղանդն Մոնտանեան. զի նա զանասական մասն քրիստոնէութեան կարծէր ածել ի կատարելութիւն՝ եւ ոչ զգործական մասնն: Առաջնորդ աղանդոյս էր Մոնտանոս ի Պեպուզայ Փռիւգացւոց (յամի իբրեւ 170), յառաջին՝ որպէս հաւանութեան թուի, քուրմ Կիւբելեայ լուսնական աստուածոյն Փռիւգացւոց, եւ հազիւ դարձեալ ի քրիստոնէութիւն՝ սկսաւ կարծեցուցանել զանձն՝ այր լուսաւորեալ ի Հոգւոյն սրբոյ, եւ գործարան յայտնութեան Մխիթարչին: Կամելով իմն պահել հաստատուն զվարդապետութիւն եկեղեցւոյ՝ ուսուցանէր թէ վարդապետութիւնն բարոյից որ ի ձեռն Քրիստոսի աւանդեցաւ՝ ոչ կնքեցաւ գալստեամբ Հոգւոյն սրբոյ, այլ ըստ բանին եւս Քրիստոսի[1] խնայեալ իմն աւելի պատուիրանքն բարոյից ի Քրիստոսէ, ի Հոգւոյն սրբոյ եւ յառաքելոցն վասն տկարութեան ժամանակին. բայց այժմ Հոգին ի ձեռն Մոնտանեայ հաստատելոց է զեկեղեցի վարդապետութեամբք վարուց խստութեան՝ ի չափ հասակի արութեան կամ կատարելութեան: Ուսուցանէին իմն Մոնտանեանք՝ թէ ըստ օրինակի հնոց կտակարանաց պարտ եւ պատշաճ է գտանել յեկեղեցւոջ կարգի իւիք մարգարէից, եւ այսպիսիք եւս էին երբեմն Ագաբոս, Յուդաս, Շիղա, դստերքն առաքելոյն Փիլիպպեայ ի Յերապօլիս Փռիւգացւոց, Անմիա Փիլադելփեցի, Կոդրատոս, Մոնտանոս, եւ երկոքին կանայքն Պրիսկիլղա եւ Մաքսիմիլղա զորս նա շրջեցուցանէր ընդ իւր իբրեւ կանայս մարգարէս, որք մոլեգնեալք այնպէս պատգամս յայտնութեան պատուիրանաց խստամբեր վարուց: Եւ պատուիրանքս էին՝ պահել երիս քառասունորդս, անարգ համարել զամուսնութիւն, չհամարել օրինաւոր զերկրորդ ամուսնութիւնն (հակառակ յայտնի բանից գրոց[2]), չառնել ամենեւին քաւութիւն մեղաց, կամ ընդունելութիւն յեկեղեցի՝ շնոց, սպանողաց, կռապաշտելոց. չփախչել ի հալածանս, այլ եւ մատնել եւս զանձն ի մարտիրոսութիւն: Զուղղափառս որ զայսպիսի վարդապետութիւն անգոսնէին՝ կոչէին շնչաւորս[3], իսկ զանձինս՝ հոգեւորս[4]:

Մայրաքաղաք իմն այսր աղանդոյ էր Պեպուզա Փռիւգացւոց, ուր ծագելոց էր եւ նորն Երուսաղէմ. քանզի մարգարէանայր Մոնտանոս զնստաւոր հալածական եկեղեցւոյ, եւ թէ մերձ է վախճան աշխարհի եւ սկիզբն հազարամեայ թագաւորութեանն Քրիստոսի յԵրուսաղէմ. ի տեղւոջէ անուն՝ Պեպուզեցիք կամ Փռիւգացիք կամ Կատափռիւգացիք եւս կոչէին Մոնտանեանքն:

1 Յովհ. ԺԶ. 12: 2 Ա. Կոր. Է. 39: 3 Psychici. 4 Spirituales.

Յիշեն բազում [illegible] վասն նոցա, որ առաջին [illegible] էին յետ ժամանակաց առաքելոցն, եւ այն մանաւանդ ի փոքրն Ասիա, եւ գրեցին հակառակ նոցա այր երեւելիք ժամանակին՝ Ապողինարիս եպիսկոպոս Յերապոլեայ Փռիւգացւոց, եւ Միղտիադէս պատասխանատու եւ այլք: Մերժեալ յեպիսկոպոսաց փոքուն Ասիոյ՝ գիտեցին յեկեղեցին Հռոմայ գտանել ընդունելութիւն, եւ խոստովանողք ոմն Լուգդունոն եւ Վիեննա քաղաքաց Գաղիոյ եղեն վասն նոցա բարեխօս առ քահանայապետն Եղեւթերոս կամ Վիկտոր, եւ նա պատրեալ իբրեւ զնոսա ի կեղծաւոր բանից նոցա մտանէր իմն յընդունելութիւն նոցա, այլ հանեալ Պրաքսէաս խոստովանող ի Հռոմ՝ խնդրեաց զիւրացն առաջնութիւն: Սակայն եւ այնպէս տարածեցան ի բազում նահանգս Ասիոյ մինչեւ անցեալ իսկ յԱփրիկէ՝ ուր եւ Տերտուղիանոս ընդունեցաւ ի հաղորդս նոցա[1] (որ եւ յետոյ բաժանեալ եւ ի նոցանէ՝ առանձին իմն աղանդ կազմէր, մինչեւ Աւգոստինոս ի 5երորդ դարու դարձուցանէր զնոսա ի կաթողիկէ եկեղեցի): Յետոյ յայլ եւ այլ հերձուածս բաժանեցաւ աղանդն Մոնտանեան, եւ կային տակաւին ի վախճան եւս Չորրորդ դարու ի Փռիւգիա, ի Կիլիկիա, ի Գաղատիա, եւ մանաւանդ ի Կոստանդնուպօլիս. եւ մնացորդք նոցա գտանէին մինչեւ ցՎեցերորդ դար, եւ Յուստինիանոս զվերջին օրէնս հանէր հակառակ նոցա յամի 530 եւ 532:

47

Մ՛իագլխականք:— Ուր ի գնոստիկեան եւ ի մանիքէական աղանդսն եւ մասամբ իւիք եւ ի Մոնտանեան աղանդի՝ ըստ սոփեստեան ցնորից մեծարէր ամենայն, նմին հակառակ Հակառակերրորդականքն կամ Միապետականք[2] ըստ չափու մարդկեղէն բանաւորութեանն կամէին զխորհուրդս քրիստոնէութեանն ձեւել, պատուելով յԵւկղիդէս, յԱրիստոտելէս եւ ի Գաղենոս փիլիսոփայս, քան ի գիրս սուրբս եւ յաւանդութիւնս եկեղեցւոյ:

Ա. Կէսք հերքէին իմն նուազեցուցանէին զաստուածութիւնն Քրիստոսի: 1. Բաց յԵբիոնեանց[3] էր ի սմին առաջին՝ Թէոդոտոս Բիւզանդացի Երիցագոյնն կամ Խաղախորդն (յամի իբրեւ 192), որ ի հալածանս ուրացեալ զՔրիստոս՝ կամէր արդարացուցանել զանձն թէ ոչ զԱստուած, այլ զմարդ լոկ ուրացայ. մերժեաց հան զնա ի հաղորդութենէ Վիկտոր քահանայապետ Հռոմայ, եւ յօրինեցաւ այնուհետեւ աղանդ, եւ Նատաղիս ոմն խոստովանող խաբեալ եկաց նոցա առ ժամանակ մի եպիսկոպոս: — 2. Եկն եկաց նոցա գլուխ Արտեմոն կամ Արտեմաս որ թէպէտ եւ ընդունէր զգերամարդկային ծնունդն Քրիստոսի եւ համարէր զնա առաւելագոյն ոք քան զմարգարէս, բայց կարծէր թէ միւսանգամ բազմաստուածութիւն ի ներքս մտանէ՝ եթէ ասիցի զնմանէ

1 Զամաչէ Տերտուղ. ի գիրսն վասն ոգւոյ Գլ. 9, գրել. «Գոյ այժմ առ մեզ քոյր ոք որ ընկալեալ ունի շնորհս յայտնութեանց զոր կրէ նա յեկեղեցւոջ (այս ինքն Մոնտանեանց) հիացուցութեամբ (extase) ոգւոյն ի տէրունական աւուրն, լինի նա բանակակից հրեշտակաց եւ երբեմն խօսակից եւ ընդ Տեառն, եւ տեսանէ եւ լսէ խորհուրդս եւ ճանաչէ զսիրտս ոմանց եւ մատակարարէ դեղս կամեցելոցն»: Սակայն եւ զանձն իմն խաբէ Տերտուղիանոս թէ չէ աղանդոյ եկեղեցւոյ յասելն՝ (ի գիրսն վասն քօղոյ կուսանաց. Գլ. 2) «Մեք եւ նոցա (այս ինքն կաթուղիկէականաց) մի հաւատք են, մի Տէր, նոյն Քրիստոս, նոյն յոյս, նոյն խորհուրդ մկրտութեան: Միանգամայն իսկ ասացից՝ մի եկեղեցի եմք: Յայն սակս մեր է որ ինչ մերոցն է, ապա թէ ոչ՝ բաժանես զմարմինն»: Զո՛ւր միաբանութիւն:

2 Antitrinitarii, Monarchiani.

3 Տես վերագոյն եր 36:

թէ Աստուած իցէ, եւ պնդէր թէ զառաջինն առ Զեփիւրինեաւ քահանայապետիւ Հռոմայ սկիզբն լեալ իցէ յեկեղեցւոջ համարելոյ զՔրիստոս՝ Աստուած, (ուր զի յառաջ քան զԶեփիւրին՝ Վիկտոր մերժեալ էր զԹէոդոտոս վասն նորին մոլորութեան)։ Ի նմին աղանդէ էր եւ Թէոդոտոս Կրսերն կամ Սեղանաւորն։ — 3. Պաւղոս Սամոսատացի եպիսկոպոս Անտիոքայ (յամի 260) այր վարժ յուսումն, այլ աշխարհասէր եւ փառասէր, որ խափանեալ զերգսն Քրիստոսի՝ տայր ընդ այնր նուագել յեկեղեցւոջ զերգս գովութեան իւրոյ յաւուր աւուր զատկին ի բերանոյ աղջկանց, եւ առաւել պատուական համարէր զաշխարհական պաշտօն վերակացութեան հարկաց[1] քան զպատիւ եպիսկոպոսութեան իւրոյ։ Սա ուսուցանէր թէ Յիսուս ընկալաւ զԲանն՝ այս ինքն զզօրութիւնն Աստուծոյ (որ բնակեաց ի նմա, սկիզբն արարեալ ի յղութենէ մինչեւ ցչարչարանսն), միանգամայն առաքինութեամբն իւրով երեւեալ գտեալ քան զայլս ի մարդկանէ՝ եղեւ հաղորդ աստուածութեան, ուստի եւ որ ինչ էրն՝ էր նա "ի Ներքուստ աստի,, այս ինքն իբրեւ մարդ. աստուածութիւնն յոր եհաս՝ միայն բարոյական իմն պատիւ էր, եւ ոչ եթէ բնութեամբ սեպհական ինչ նորա. քանզի Բանն եւ Հայր "մի անձն,, եւեթ են, ասէր. եւ այնու իմն պարտէր Պաւղոս ընդ երկար զեպիսկոպոսունսն որ զնոյն քննէին՝ զի ասէր թէ Հայր եւ Որդի ի միասին էական[2] են, սակայն միշտ իսկ Հօր եւեթ տայր բնական աստուածութիւն, իսկ Որդւոյ բարոյական եւեթ։ Նմին իրի եւ զձեւ մկրտութեանն յանուն Երրորդութեան՝ ոչ պահէր։ Երեք ժողովք եղեն եպիսկոպոսաց գումարելոց յԱնտիոք՝ մինչեւ անտուստ ի ի Պոնտոսէ իսկ. յերկուս առաջին ժողովսն որ (յամի 264) եղեն առաջնորդութեամբ Փիրմիղիանոսի եպիսկոպոսի Կեսարու Կապադովկացւոց՝ պատրեաց զհարսն պատ ի պատ բանիւք եւ սուտ զղջմամբ, այլ յերրորդումն (269) որում առաջնորդէր Հեղինոս եպիսկոպոս Տարսոնի (քանզի Փիրմիղիանոս ի ճանապարհի՝ ի Տարսոն Կիլիկեցւոց վախճանեցաւ), Մաղքիոն ումն երէց եկեղեցւոյն Անտիոքայ հան զպատրուակն յերեսաց նորա. ընկեցաւ Պաւղոս յաթոռոյն, եւ հարքն սիւնհոդական թղթով (որ կայ առ Եւսեբիայ) ծանուցին զանցսն՝ համօրէն կաթուղիկէ եկեղեցւոյ։ Բայց Պաւղոս չկայր ի բաց յաթոռոյն պաշտպանութեամբ Զենոբիայ դշխոյի Պաղմիրացւոց, որում սիրելի իսկ էր. այլ իբրեւ ըմբռնեցաւ դշխոյն յԱւրելիանեայ (272), հրաման եւ կայսր թողուլ զամենայն տեղիսն՝ այնմ եպիսկոպոսի որ միաբան իցէ ընդ եպիսկոպոսին Հռոմայ. եւ գնաց Պաւղոս փախստեայ, բայց կաց մնաց աղանդն Պաւղինեանց կամ Սամոսատեանց ցկատարած չորրորդ դարու։

Բ. Երկրորդ իմն կարգ այնոցիկ է՝ որք զվարդապետութիւն աստուածութեանն Քրիստոսի կալան հաստատուն՝ բայց բարձին ի միջոյ զխտիր երից աստուածեղէն անձանց յէութեանն Աստուծոյ, եւ ասէին թէ Աստուած բովանդակ երեւեցաւ ի Քրիստոս, մարդ եղեւ եւ չարչարեցաւ, որք եւ Հայրչարչարք իսկ կոչեցան։ 1. Առաջին ի սոցանէ Պրաքսէաս ի Փոքր Ասիայ, որ առ Մարկոսն Աւրելիոսիւ խոստովանող լեալ եւ յամի իբրեւ 200 եկեալ ի Հռոմ խմացոյց զպատրանս Մոնտանեանցն. բայց անդէն ի քաղաքի անդ՝ եւ յետոյ յԱփրիկէ ուսուցանէր թէ յաստուածեղէն էութեանն մի միայն անձն[3] կայ, այս անձն յինքենէ եկն յառաջ (նմին իրի անուանեցաւ Որդի) եւ էջ ի կոյսն Մարիամ եւ ծնաւ ի նմանէ եւ չարչարեցաւ։ Յետ բազում վիճմանց՝

[1] Ducenarius. [2] Ὁμοούσιοι. [3] Ὑπόστασις.

ապա ի բաց եկաց Պրաքսէաս ի մոլորութենէն, եւ որպէս ախոյեանն նորա սատարիկ՝ Տերտուղիանոս յիշէ, ետ ձեռնագիր ընդունելութեան հնոյն հաւատոյ, թէպէտ եւ թուի շրջեալ անդրէն յառաջին կարծիսն։ — 2. Զնոյն մոլորութիւն յետ սակաւ ինչ միոյ (յամի իբրեւ 230) ուսուցանէր Նոյետոս Զմիւռնացի յառաջ բերելով չարաչար զՅովհաննու[1] թէ «Ես եւ Հայր մի եմք». եւ զասելն Քրիստոսի թէ «Այդչափ ժամանակս ընդ ձեզ եմ եւ ոչ ծանեար զիս Փիլիպպէ», իբրեւ պատասխանի խնդրոյն Փիլիպպեայ զի ասաց «Ցոյց մեզ զՀայր[2]»։ — 3. Նոյնպէս եւ Բերիղղոս եպիսկոպոս Բոստրայ Արաբացւոց զնոյն ուսուցանէր ասելով՝ թէ Բանն յառաջ քան զմարդն լինել չէր իբրեւ անձն, այլ էր միայն յԱստուած իբրեւ խորհուրդ ինչ լոկ՝ համեմատութեամբ առ հանդերձեալ մարմնաւորութիւնն Աստուծոյ։ Բազում սինհոդոսք որ վասն նորա եղեն՝ չկարացին ածել զնա ի հաւան, մինչեւ կոչեցաւ Որոգինէս անդր եւ խելամուտ արար զնա ի սինհոդոսի եպիսկոպոսաց (244)։ — 4. Զսոցին մոլորութիւն ած ի կատար Սաբել երէց ի Պտղոմայիս Պենտապոլեայ (250 — 260), որ ուսուցանէրն թէ Հայր եւ Որդի եւ Հոգի սուրբ չեն ներքին յաւիտենական դէմք ի միում աստուածեղէն գոյացութեան առանց աղերսի առ աշխարհս, այլ լոկ արտաքին ժամանակեան աղերսք (յարաբերութիւնք) աստուածեղէն միութեան կամ այլ եւ այլ յայտնութիւնք եւ ազդեցութիւնք առ աշխարհս. այնպէս զի միութիւնն[3]՝ ի տարածանելն զանձն[4] յաշխարհ արարչութեամբ՝ լինի Հայր, յորժամ միաւորի նոյն միութիւն ընդ Քրիստոսի ի գործ փրկութեան՝ կոչի Որդի, յորժամ միաւորի ընդ մարդկան եւ լնու զհաւատացեալսն կամ զեկեղեցի՝ է Հոգի սուրբ։ Յետ տարածելոյ կամ ձգտելոյ յայս երիս ընթացս՝ Հօր, Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ՝ ապա յինքն ամփոփի[5] աստուածութիւնն եւ փակի ինքն յինքեան, որպէս էրն յառաջագոյն։ Զայս ամենասուտածեան վարդապետութիւն մեկնէր Սաբել օրինակաւ արեգական որ մի միայն գոյացութիւն[6] է, բայց երիս զօրութիւնս[7] ունի՝ զլուսաւորելոյ, զջեռուցանելոյ եւ զբոլորակութեան։ — Ոմանք յեպիսկոպոսաց հաւանեցան իմն նմա եւ այսպէս վտանգ մեծ ի վերայ կայր. նմին իրի մետրապոլիտն նոցա այրն երանելի Դիոնիսիոս եպիսկոպոս Աղեքսանդրացւոց եկաց ի կռիւ բանիւ եւ գրով, եւ ծանոյց զիրսն ի Հռոմ՝ առաքեալ զգիրս երկուց կողմանցն առ քահանայապետն Հռոմայ Քսեստոս Բ։ Այլ քանզի Դիոնիսիոս ի հաստատելն զներքին յաւիտենական ընտրութիւն կամ խտիր անձանց աստուածութեանն չվարեցաւ կարի ինչ ճիշդ եւ մեկին բանիւք, ամբաստան եղեն զնմանէ ոմանք յեպիսկոպոսացն Եգիպտացւոց առ քահանայապետն Հռոմայ Դիոնիսիոս, թէ դնէ չհաւասարութիւն էութեան Հօր եւ Որդւոյ, եւ թէ զՈրդի կարգէ ընդ արարածս[8]։ Իսկ իբրեւ կոչեաց զնա քահանայապետն Հռոմայ ի դատ՝ գրեաց Դիոնիսիոս առ իւր անուանակից քահանայապետ՝ Պատասխանատուութիւն ի 4 գիրս՝ արդարացուցանել զանձն ցուցանելով զՈրդի ի միասին էական կամ էակից[9] ընդ Հօր։ Խառնեցան յետոյ Սաբելեանցիք ընդ Արիանոսսն, թէպէտ եւ մասն մի նոցա կայր սակաւին ի վախճան կոյս չորրորդ դարու։

1 ՅԺ. 29։
2 ՅԴ. 8։
3 Μόνας.
4 Ἐκτείνεσθαι.
5 Συντέλλεσθαι.
6 Μία ὑπόστασις.
7 Ἐνεργεία.
8 Անուանելով՝ Ποίημα որ մարթի նշանակել եւ ծնունդ։
9 Ὁμοούσιος.

48

Աշխարհագրութիւն: — Ի պատմութեան առաջնոցս ամփոփեցաւ եկեղեցւոյ զհետ զանազանական ներքին էութիւն, այս ինքն՝ զնշխարս միութեան իւրոյ ըստ ժամանակի եւ ըստ տեղւոյ՝ տակաւ յայտնագոյնս եւ լուսաւորագոյնս ուսուցանել: Զայս սկիզբն միութեան կամ ամբողջութեան զոր նշանակէր եկեղեցի «կաթողիկէ» անուանն (որ զառաջինն գտանի առ Ս. Իգնատիոսի[1]) յառաջ մատուցանէին հարք եկեղեցւոյ ընդդէմ հերետիկոսացն՝ իբրեւ ընդհանրական անսխալ կանոն հաւատոց: Իրենէոս եւ Տերտուղիանոս կատարելագոյնս քան զայլսն խօսէին վասն որոյ այսպէս:

1. Պարզ եւ պատշաճ է զամենայն ինչ ըստ ծագման եւ սկզբանն իւրում գտանել. նմին իրի եւ զճշմարիտ վարդապետութիւնն Քրիստոսի ի քարոզութենէ անտի արանց ընտրելոց ի Քրիստոսէ, այս ինքն՝ առաքելոցն արժան է որոշել. որք եւեթ ծանեան զամենայն ճշմարտութիւն եւ յեկեղեցիսն զոր հաստատեցին՝ աւանդեցին զի բովանդակ իբրեւ ի գանձարանս մեծութեան[2]:

2. Թէպէտեւ չէր շնորհեալ առաքելոցն կալ մնալ միշտ, սակայն աշակերտսն եւ կենդանի են նոքա ի յաջորդսն իւրեանց յեպիսկոպոսունս, որք զառաքելական աւանդութիւնն՝ որպէս զգիրսն սուրբս իբրեւ մեծագին աւանդ պահեն, եւ մարթի յառաքելական եկեղեցիս անդ զյաջորդս առաքելոցն անընդհատ իմն կարգաւ մինչեւ ցայժմ ցուցանել[3]:

3. Նոյն ամենայն եկեղեցիք հաստատեալք յառաքելոցն ի Փոքրն Ասիա, ի Յունաց աշխարհին եւ յԻտալիա, այնպէս միաբան ընդ միմեանս են ի վարդապետութեան՝ իբրեւ թէ ի միում տան ազանիցեն, մի սիրտ եւ մի ոգի ունիցին, եւ առաւել յայտ է թէ հաստատուն կան նոքա յառաքելական ճշմարտութեանն, քանզի զնմանէ ի խոտորելն իւրեանց ի մոլորութիւն՝ կարէր կալ այն միութիւն ի մէջ այլ եւ այլ ազգաց եւ լեզուաց եւ այլ տեղիս: Զայս միութիւն ցուցանէ եւ հաղորդութիւնն խաղաղութեան եւ եղբայրութեան որով կապեալ են ընդ միմեանս ամենայն առաքելական եկեղեցիք[4]:

4. Այն սակս յորժամ յառնիցէ ինչ առարկութիւն վասն վարդապետութեան իրիք՝ պարտ է յառաքելական մայր եկեղեցիսն դիմել, մանաւանդ ի գլխաւորագոյն եկեղեցին Հռոմայ, ընդ որում հարկ է զի ամենայն եկեղեցիք միաբանեսցին[5]: Սակայն եւ զյետնագոյն եկեղեցիսն որ առանց առաքելական ծագման իցեն՝ պարտ է առ առաքելականս ունել այնու՝ զի ի նմին առաքելական հաւատոյն միաբան են իբրեւ արիւնակիցք[6]:

5. Սակայն հանճարէն եկեղեցին ունի եւ այլ ինչ բարձրագոյն երաշխաւորութիւն կամ գրաւական վասն յարատեւութեան առաքելական աւանդութեանն յայնմիկ՝ զի միշտ առաջնորդի ի Հոգւոյն սրբոյ, որ է Հոգի ճշմարտութեան, եւ է եկեղեցի յաւիտենական նոր տապան որ ոչ ծերանայ, իբրեւ սիւն եւ հաստատութիւն ճշմարտութեան ընդդէմ կամայական մարդկեղէն զիւտից եւ յողդողդ կարծեաց. եւ հաղորդութիւնն ընդ նմա է անհրաժեշտ իմն կարեւոր եթէ կամիցի ոք ընդունել զփրկութիւնն որ ի քրիստոնէութենէ լինիցի[7]: Զայս նկ-

1 Ի թղթին առ Զմիւռն. Ը: Կայ նոյն եւ ի թղթի եկեղեցւոյն Զմիւռնիոյ վասն վկայութեան Պողիկարպոսի:
2 Տերտուղ. վասն կանխադր. Ի. եւ ԻԱ: Իրեն. ընդդ. հերետ. Գ. 4:
3 Իրեն. անդ. Գ. 3: Տերտուղ. անդ. ԼԲ:
4 Իրեն. անդ. Ա. 10: Տերտուղ. անդ. Ի. ի վերջ կայս եւ ԻԸ:
5 Իրեն. անդ. Գ. 4 եւ Գ. 3:
6 Տերտուղ. անդ. ԼԲ:
7 Իրեն. անդ. ԻԴ: Տերտուղ. անդ. ԺԹ:

Կիպրիանոս հանճարօրէն յայտնէ յասելն "Չկարէ Հայր զԱստուած ունել, որ զԵկեղեցի չունի Մայր"[1]:

6. Եթէ վարդապետութիւնն կաթուղիկէ եկեղեցւոյ որպէս անփոփոխ իջէ եւ ի Քրիստոսէ՝ ապա հերետիկոսական վարդապետութիւնքն յետոյս ուրեմն կալեալ են զծագումն, եւ յայն սակս մարդկեղէն գիւտք են, ապա եւ անդէն ի ծագելն իւրեանց հակառակեալ է նոցա վարդապետութիւն կաթուղիկէ եկեղեցւոյ, որ միաբանն է ամենայն ուրեք[2]:

7. Չէ պարտ հերետիկոսացն ներել՝ զի կոչեսցեն զգիրս սուրբս ի վկայութիւն մերժելոյ զաւանդութիւնն եւ զիշխանութիւն եկեղեցւոյ[3], քանզի՝ 1. քանզի կենդանի այս ձայն աւանդութիւնն երիցագոյն է ժամանակաւ քան զգիրս որ վասն մասնաւոր ինչ դիպաց գրեցան, 2. սոյն իսկ գիրք չեն անկ հերետիկոսացն, եւ 3. չէ մարթ իմանալ զգիրս անջատեալ յաւանդութենէ՝ որ է ամբողջ վարդապետութիւն Քրիստոսի. Նշանագիրն մեռեալ կարօտ է կենդանի եւ յայտնի բանին: Նա եւ եկեղեցին միայն ունի ամբողջ զգիրս սուրբս, քանզի եկեղեցին զգիրս սուրբս՝ հաւասար վարդապետութեանն զոր բերանով աւանդէ, համարի ի նմին Հոգւոյն որոյ բարբառեալ (եւ յայն սակս անուանէ՝ գիրս աստուածաշունչս կամ կանոնականս), եւ եկեղեցին միայն ունի զուղիղ իմացումն[4] ուր հերետիկոսքն կրճատեն զանեղծս ինչ, մերժեն մասունս մասունս, եւ զմնացեալսն մեկնեն ըստ իւրեանց կամաց[5]:

Ըստ սոցին սկզբանց ուսուցանէր եկեղեցի ընդդէմ հեթանոսացն բազմաստուածութեան՝ զմիութիւն Աստուծոյ, ընդդէմ երկուորականութեան Գիտացն եւ վարդապետութեան Արարչապետին[6] իբրեւ զարարչէ աշխարհի՝ զմի միայն Աստուած արարիչ աշխարհի, ոչ ի յառաջակաց ինչ նիւթոյ եւ կամ բղխմամբ յիւրմէ, այլ ի չգոյէ արարեալ եւ ծնել. եւ թէ չարն ոչ ի նիւթի անդ բնակեալ է, այլ ի չարաչարն վարելոյ մարդկեղէն ազատութեան ծնանի: Եւ յայն սակս Գնոստիկեան բաժանումն գոյացութեան մարդկան ի հոգեւորս, ի շնչաւորս եւ ի նիւթականս՝ մերժի, եւ ցուցանի թէ այլ եւ այլ աստիճան բարոյից եւ մտաւոր կրթութեան՝ է յայլ եւ այլ պայմանէ վարելոյ մարդկան ազատութեանցն իւրեանց:

Այսպէս իմն էին հաւատք կաթուղիկէ եկեղեցւոյ զաստուածութենէն Քրիստոսի՝ ի մերժելոյ անտի զվարդապետութիւնսն Սիմոնի Մոգի, Եբիոնեանց, Թէոդոտեանց, Արտեմեանց, Պաւղինեանց, եւ ի յանդիմանելոյ հեթանոսաց զքրիստոնեայս ժամանակին թէ պաշտօն աստուածութեան մատուցանեն Քրիստոսի՝ հակառակ իւրեանց իսկ վարդապետութեանն զմիոյ Աստուածութենէ: Այլ առաւել յայտնագոյն ցուցանէին զաստուածութիւն Քրիստոսի յորժամ կոչէին զՔրիստոս պատարագ՝ որով

1 Վասն միութ. Եկեղ.:

2 Իրեն. անդ. Գ. 4: Տերտուղ. անդ. ԻԹ եւ Լ. եւ ընդդ. Պրաքս Բ:

3 Տերտուղ. անդ. ԺԷ, ԺԹ, ԼԸ: Իրեն. անդ. Դ. 23:

4 Կղեմ. Աղեքս. Ստրոմ. Է. 16: Որոգին. յառաջաբան երգոց երգոյն:

5 Այս աւանդութիւն անց եւ ի գիրս բազում օրինակաւ, մանաւանդ ի հանդէսս հաւատոյ: Բայց յանուանեալ առաքելական հանգանակէն՝ ընկալեալ էին եւ հանգանակքն Հռոմէական, Ակուիղեան, արեւելեան (երկուքն եւս առ Ռուփինոսի ի Մեկն. Հանգ.) եւ անտիոքեան (առ Լուդով. Ռուէլլիոսի ի Մեկնութեան [illustratio] ժողովոց, Յամ. Ա. էջ 904): Բայց ի սոցանէ կան եւ առանձնական ինչ հանգանակք առ Իրենեայ (Ընդդ. հերետ. Ա. 10.), առ Տերտուղիանեայ (Վասն քողոյ կուս. Ա. Ընդդ. Պրաքս. Բ. Վասն կանխագր. ԺԳ). առ Որոգինեայ (Վասն սկզբանց, յառաջաբան.) եւ առ Գրիգորի Սքանչելագործի (Մեկն. Հաւատոյ): Սոքա ամենեքին իւիք իւիք տարբերին քան զմիմեանս՝ իբրեւ ընդդէմ հերետիկոսութեանցն որք յիւրաքանչիւր տեղիս եւ ի ժամանակս երեւեցան:

6 Δημιούργος.

մարդիկ հաշտեցան ընդ Աստուծոյ, եւ թէ նորա արժանեօք լինի թողութիւն մեղաց հաւատացելոցն[1]: Թող զայնոսիկ որ յայտնի իսկ կոչեն զնա Աստուած կատարեալ համեմատ գրոց սրբոց: Սակայն ի մեկնել սմանց յեկեղեցական մատենագրաց զայս հաւատս եկեղեցւոյ՝ անյարմար իմն բանս արկին ի կիր զհետ երթեալ պղատոնական փիլիսոփայութեանն[2]:

Նոյն յաստուածութենէ՝ ասէր Քրիստոսի կաթուղիկէ եկեղեցի եւ մարմին մարդկեղէն եւ ոգի բանաւոր, այս ինքն՝ կատարեալ մարդկեղէն բնութիւն, հակառակ ազգի ազգի մոլորութեանց Կարծեականացն, ասել թէ ոչ չմարթէր լինել Քրիստոս՝ օրինակ մարդկան եւ փրկիչ[3]. Սակայն միշտ իսկ նշանակեալ լինէր՝ զի թէպէտ երկու բնութեամբք է Քրիստոս, սակայն չեն բաժանեալ բնութիւնքն այլ անձնաւորապէս միաւորեալ ընդ միմեանս[4]:

Նոյնին լուսաւորութեամբ, որով զմիութենէ Աստուծոյ՝ խօսէին մատենագիրք եկեղեցւոյ եւ զերեքանձնականութենէն Հօր, Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ: Աթենագորաս ի բաց մերժէ ի քրիստոնէից զամբաստանութիւն անաստուածութեանն՝ ցուցանելով թէ պաշտեն զՀայր եւ զՈրդի եւ զՀոգին սուրբ զերեսին եւս իբրեւ Աստուած, աւելով "զզօրութիւն նոցա ի միութեան„ եւ "զբաժանումն նոցա ի կարգի„: Թէոփիլոս Անտիոքացի առաջինն արկանէ ի կիր առ Յոյնս զանունն Երրորդութիւն[5], որպէս եւ առ Հռոմայեցիս՝ որպէս հաւանութեամբ թուի առաջինն Տերտուղիանոս[6]: Ի մէջ հանգանակացն անուանեալն Առաքելական հանգանակ հզօրագոյնս իմն ցուցանէ զԱստուածութիւն Հոգւոյն յասելն թէ "Հաւատամ ի Հոգին սուրբ„, որպէս ասէ հաւատալ ի Հայր եւ յՈրդի, եւ զնոյն կրկնէին ամենայն հարք թէպէտ չեւ եւս էր գրգռեալ ինչ դժուարութիւն զՀոգւոյն սրբոյ ի մէջ հերետիկոսացն եւ ուղղափառաց:

Բ.

Նուիրապետութիւն, խորհուրդք եւ կարգք եկեղեցւոյ:

49

Եպիսկոպոսունք, քահանայք եւ սարկաւագունք: — Ազգի ազգի հերետիկոսութիւնք եւ այնմ եղեն նպաստ՝ զի որոշեալ իմն օրինակաւ ի մէջ եկեալ երեւեսցի բարձրութիւն եպիսկոպոսական աստուածադիր իշխանութեանն, քանզի ստէպ լինէր թելադրութիւն հաւատացելոցն վասն ապրելոյ ի թիւնից հերետիկոսացն՝ յարել սերտիւ յօրինաւոր յաջորդս առաքելոցն՝ յեպիսկոպոսունսն[7]: Որպէս առ Ս. Իգնատիոսի նոյնպէս առ Տերտուղիանեայ եւ Իրենեայ ի մէջ գայ եպիսկոպոսն իբրեւ այն՝ որ ունիցի զլրումն եկեղեցական վարդապետութեան եւ իշխանութեան ի վերոյ քան զերիցունսն: Ըստ օրինակի առաքելոցն[8] տակաւին Եպիսկոպոսքն ստէպ կոչէին Երիցունք կամ քահանայք[9], բայց առաւելութիւն իշխանու-

1 Կղեմ. Հռոմ. Թուղթ. Ա. առ Կորընթ.: Յուստին. մկ. Խօսք ընդ Տրիփ. ՂԲ: Իրեն. ընդդ. հերեւ. Ե. 1, 17: Տերտուղ. վասն փախստ. ԺԲ. ընդդ. Հրէ. Ժ. եւ ԺԳ. (Տերտուղ. զառաջինն արկանէ ի կիր զբանն հատուցումն, satisfactio): Որոգ. Մեկն. Թուղ. Հռո. ԻԴ. 1. Ղեւտ. Ճ. Գ. 8:

2 Տես ի խնդիրս ի պատմ. Արիանոսաց:

3 Իգնատ. առ Զմիւռն. Իրեն. Որոգ. եւ այլք:

4 Որոգ. ընդդ. Կեղսեայ Գ. 41. Զ. 47. δύο τῇ ἑαυτῶν φύσει τυγχάνοντα, εἰς ἐν ἀλλήλοις εἶναι λελογισμένα καὶ ὄντα.

5 *Τρίας.*

6 Trinitas.

7 Իգնատ. Թուղթ. առ Զմիւռն: Կղեմ. Թուղթ. 55:

8 Տես էջ 33:

9 Առ Իրենեայ եւ Կղեմէսի:

թեան նոցա նշանակեալ լինէր մերուղիր ինչ անուամբ, (որպիսի ինչ՝ Գլխաւոր երիցանցն, մերազգոյն կամ մեծ քահանայ, Հայր օրհնեալ)։ Միայն եպիսկոպոսունք տային օրհնութիւն կամ ձեռնադրութիւն այլոց կղերականաց, մատակարարէին զխորհուրդս սեպհական իշխանութեամբ (իսկ երիցունք եւ սարկաւագունք նոցա հրամանաւ եւ անուամբ), նստէին գահերէց ի խորհուրդս եւ սահմանէին վերջին որոշմամբ ընդունել կամ հանել զոք ի միջոյ հաւատացելոց. նոքա տային զանուանեալ Խաղաղական Յանձնարարականս [1] եւ պահէին զզօդ հաղորդութեան բազմամբոխ ժողովրդեանն որ ընդ իւրեանց իշխանութեամբ էին։ Սակայն եւ երիցունքն էին խորհրդականք եպիսկոպոսին, եւ վարէր սա խորհրդեամբ նոցա յերեւելի ինչ գործս՝ յիշելով զմարդկեղէն տկարութիւնն [2]։

2. Ըստ յաճախել թուոյ քրիստոնէիցն յաճախեցին եւ այլ եւ այլ գործք, յորս չկարէին լինել բաւական եպիսկոպոսունք եւ երիցունք՝ առանց զեւրեանց զկարեւորագոյն պաշտամունսն խափանելոյ։ Ուստի իրի բազմեցաւ նախ սարկաւագացն թիւ, որք բաց ի քարոզելոյն եւ ի մկրտելոյ եւ զհիւանդս դարմանելոյ՝ սպասաւորէին եւ հաղորդութեանն խորհրդեան, ընթեռնուին աւետարան, մատակարարէին հաւատացելոցն հաղորդութիւն կամ տանէին հիւանդացն ի տուն, եւ ընդունէին զընծայս ժողովրդեանն առ եկեղեցին [3]։ Զսարկաւագունսն՝ որ եւ Սպասաւորք եւ Ղեւտացիք կոչէին, յանդիմանէ ժողովն Արելատայ (314) վասն ճոխանալոյ նոցա քան զերիցունս [4]. մի ոմն ի նոցանէ, զոր յառաջնոյն ինչ գործս ի կիր արկանէր եպիսկոպոսն՝ կոչեցաւ յետոյ Սարկաւագապետ կամ արքիդիակոն [5]։

Սակայն իբրեւ եւ ոչ այնպէս պիտոյքն վճարէին, անդէն ի սկզբան երրորդ դարու կամ վաղագոյն եւս նշմարին այլ եւ այլ խոնարհագոյն կարգք կղերականաց, այս ինքն՝ Կէս սարկաւագք կամ Հիւպոդիակոնք [6], Ընթերցիչք կամ Անագնոստք [7], Արքանեակք [8], Դռնապանք [9] եւ Երդմնեցուցիչք [10]։ Այս ամենայն պաշտօնեայք յիշին իբրեւ վաղ իսկ լեալ յարեւմուտս ի թղթին Կոռնելեայ քահանայապետի առ Փաբիանոս եպիսկոպոս Անտիոքայ (յամի իբրեւ 250) [11], յորում յայտ իմն առնէ թէ ունէր յայնժամ եկեղեցին Հռոմայ՝ երիցունս 44, սարկաւագունս 7, կէս սարկաւագունս 7, արքանեակս 42, եւ միանգամայն 52 երդմնեցուցիչս, ընթերցիչս եւ դռնապանս. այս իսկ էր եւ կարգ աստիճանացս յարեւմուտս, իսկ յարեւելս՝ այլ եւ այլ ըստ եկեղեցաց։ Այս խոնարհագոյն աստիճանք՝ էին դարձեալ աստիճանք պատրաստութեան եւ փորձութեան վասն բարձրագոյն կարգաց կղերականութեան, եւ լինէին տուեալ՝ ոչ հանգոյն բարձրագոյն կղերականաց՝ յերիցարանի անդ, եւ ոչ ձեռնադրութեամբ, այլ միայն աղօթիւք։ Նա աւանիկ եւ կէս սարկաւագաց իսկ՝ զորոց նախ Կիպրիանոս յիշէ եւ որովք վարեցաւ իսկ նա ի տեղւոջէ աքսորանաց իւրոց ի հաղորդութիւն կցորդութեան ընդ եկեղեցւոյ իւրոյ, իսկ յարեւելս ի չորրորդ

1 Litterae formatae, որոց տեսակքն այսք էին՝ Թուղթք ընծայութեան (commendatoriae), Թուղթք հաղորդութեան կամ խաղաղութեան (communicatoriae vel pacificae) եւ արձակման (dimissoriae).

2 Իգնատ. Թղթ. առ Եփես. Բ. Առ Մագնես. Բ։ Կիպրիան. Թուղթ. 5։

3 Յուստին. Մկոյ. Պաշտպան. 65։ Կիպրիան. Վասն անկելոց։

4 Կանոն 15. Տես եւ զԿան. 18։

5 Սովորութիւն էառ երիցուհեաց եւ սարկաւագուհեաց՝ թէպէտ եւ բազում անգամ արգելաւ կանոնօք, սակայն եւ այնպէս անեւաւ յարեւմուտս ցհինգերորդ դար. իսկ յարեւելս տեւեաց եւս յերկարագոյն։ Տես Ժողով Լաւոդիկեայ (364), կանոն 11։

6 Hypodiaconi, ὑπηρέται.

7 Ἀναγνώσται.

8 Acoluthae.

9 Ostiarii.

10 Exorcistae.

11 Առ Եւսեբ. Զ. 43։

դարու ուրեմն երեւին, զառաջինն չունէին պաշտօն ինչ ի խորհուրդն եկեղեցւոյ, այլ առնէին տեսչութիւն ի մասս անդ եկեղեցւոյ ի ժամու աստուածեղէն պաշտամանցն [1]: Ընթերցողն՝ որ ապաքէն քան զայլ խոնարհագոյն կարգսն (քան զկէս սարկաւագացն եւս) երիցագոյնք են սկզբամբ [2], պահէին զգիրս սուրբս եւ ընթեռնուին հասարակս ինչ հրապարակաւ: Աքօնիտոսն էին սպասաւորք ուղեկիցք եպիսկոպոսաց եւ երիցանց, եւ յարեւմտեան եկեղեցւոջ միայն գտանէին: Ի կարգ երդմնեցուցչաց, որոց յանձն էր դարման դիւահարացն, յորոց վերայ եւ ձեռս եւս դնէին՝ զի ազատեսցին յայսոց պղծոց, ընտրէին այրք զօրաւորք հաւատովք: Իսկ դռնապանքն փոյթ ի վերայ ունէին դրանց եկեղեցւոյ, մանաւանդ՝ զի մի ոք անարժան ի ներքս մտանիցէ:

Եկեղեցիք շինից կամ գեղից շուրջ զքաղաքաւք յարէին ի վիճակ [3] անդր եպիսկոպոսի քաղաքին [4]: Իսկ ի հեռաւոր շինսն լինէր կացուցեալ յեպիսկոպոսէն առանձինն երէց եւ սարկաւագ եւս, կամ առ ժամանակ մի եւ կամ մշտ [5]: Երկրորդ կէս դարուն երրորդի ժողովն Անտիոքայ (269) եպիսկոպոս եւս յիշէ լեալ ի սահմանակից շինսն կամ գեղսն [6], եւ ժողովն Անկիւրայ (314) կարգէ կանոնս վասն շահից իշխանութեան քորեպիսկոպոսաց, (այս ինքն՝ ձեռնադրել երիցունս եւ սարկաւագունս): Այս եպիսկոպոսունք գիւղից կամ Քորեպիսկոպոսունք առաջնորդէին այլ եւ այլ ժողովրդոց ի ներքին տեղիս գտելոց, սակայն ընդ հպատակութեամբ եպիսկոպոսի քաղաքին, յորմէ կացուցեալն իսկ էին: Թուի իմն հաւանութեան՝ թէ ոչ ամենեքին ի քորեպիսկոպոսաց երիցունք եւեթ էին եւ ոչ ամենեքին եպիսկոպոսունք:

Ընտրութիւն կղերականաց: — Վասն ընտրութեան եպիսկոպոսաց եւ սարկաւագաց վաղագոյն պատուիրեալ էր առաքելոցն եւ առանձինն իսկ Պաւղոսի՝ բազում զգուշութիւն եւ փոյթ ի վերայ ունել: Այնք որ յերկիս յաւագագոյն աստիճանս կղերականութեանն ամբառնալոց էին, լինէին ծանօթագոյնք կղերականաց եւ ժողովրդեանն՝ յորժամ անցանէինն նախ ընդ խոնարհագոյն աստիճանս կղերականութեան՝ զորոց ցայժմ ասացաք: Ժողովուրդն եւս ունէր մասն յընտրութեան ոչ միայն երիցանց եւ սարկաւագաց, այլ եւ խոնարհագոյն աստիճանաց, որպիսի ինչ՝ ընթերցողաց [7]: Իսկ ընտրութիւն եպիսկոպոսին՝ որպէս ի դէպ էր, առաւել իմն զգուշութեամբ կատարէր: Սովորութիւն էր ընտրել ի գոյն պաշտօն զայս երեւելիս առաքինութեամբ եւ խոստովանողս, եւ յայսմ եւս ընտրութեան ունէր մասն ժողովուրդն [8], եւ կաց մնաց այս սովորութիւն ցորքան ժամանակս մեծ մասն եկեղեցւոյն յարանց այնպիսեաց էր՝ որք ներքին իմն ճշմարիտ յօժարութեամբ դարձեալ էին ի քրիստոնէութիւն եւ զօգուտ եկեղեցւոյ եւեթ խնդրէին եւ ոչ զանձին ինչ շահ: Սակայն սովին ոչ կախէր ամենեւին իշխանութիւն եպիսկոպոսին զկամաց ժողովրդեանն, այլ առաւել՝ վկայութիւն իմն էր այն վասն արժանաւորութեան ընտրելոյն, քան եթէ կատարեալ ինչ ընտրութիւն [9]: Նմին իրի եւ չէր իսկ ժողովրդեանն իշխանութիւն ընկենուլ զնա, այլ պարտ էր հնազանդ լինել նմա՝ իբրեւ առաքելոյ ի Քրիստոսէ եւ կարգելոյ ի Հոգւոյն սրբոյ: Երրորդ

1 Սահմանադր. Առաք. Ը. 11:
2 Տերտուղ. Վասն նախագր. Գլ. 41: Յուստին. Զատագով. Ա. 67:
3 Παροικία.
4 Յուստին. Զատագով. Ա. 67:
5 Կիպր. Թղթ. 10: Ժողով Իղլիբերիտեան (յամի 306) կանոն 77:
6 Ի թղթի ժողովոյն Անտիոք. առ Եւսեբ. պատմ. Է. Գլ. 30:
7 Կիպրիան. Թղթ. 34:
8 Կղեմ. Հռոմ. Թղթ. Ա. առ Կորնթ. 44. եւ Կիպրիան. Թղթ. 68:
9 Տես Կիպրիան. Թղթ. 34. 68. եւ Սահմանադր. Առաք. Ը. 4:

դարու սովորութիւն էր առ հասարակ՝ զի յընտրութեան եպիսկոպոսին գտցին ձեռնտուր եպիսկոպոսունք նահանգին կամ մետրապոլիտն [1]։ Ի լինել երկպառակութեան՝ առնէր զորոշումն մետրապոլիտն, եւ ձեռնադրութիւնն լինէր երեքւք կամ երկուք եպիսկոպոսօք [2]. ընտրութիւն կամ նստել եպիսկոպոսի ուրուք լինէր ծանուցեալ առ երեւելի եկեղեցիս թղթովք հաղորդութեան։

Ապրուստ կղերականաց։ — Վասն պաշտպանութեան կենաց կղերականաց յառաջին ժամանակսն ոչ ինչ գոյր յայտնի. բաւականէր՝ ըստ օրինակի առաքելոյն Պաւղոսի ի ձեռաց վաստակոց կէին, սակայն բազում արք՝ այնոքիկ որ ի հոգեւոր երախտիսն նոցա վայելէին, պահէին զնոսա տրովք իւրեանց ըստ չափոյ համեմատութեան տասանորդաց սահմանելոց առ քահանայս եւ ղեւտացիս հնոցն կտակարանաց եւ ըստ օրինակի վարդապետութեանն Քրիստոսի եւ առաքելոց [3]։ Սոյն եւ ընծայից ժողովրդեան զոր ի միաշաբաթւոջն եւ զոր ամսոյ ամսոյ տային, ծախէր ի սոյն պէտս մինչեւ չլինել այլոյ թախանձեցուցիչ ինչ զբաղմանց՝ որ ուրեք ուրեք արգելեալ եւս էին [4]։

Անկնութիւն կղերականաց։ — Տեսիլ իսկ եւ հանգամանք քահանայութեան պահանջէին ի քահանայից լինել չբաժանեալ սրտիւ՝ այլ ամենայն մտօք եւ անձամբ լինել Քրիստոսի եւ գործել վասն եկեղեցւոյ նորա, զոր ապաքէն բազում իւիք արգելու ամուսնութիւն։ Նմին իրի եւ առաքեալ պատուիրէր Տիմոթեայ զերկամուսինս (այս ինքն՝ զորս երկիցս ամուսնացեալ իցեն) ոչ միայն յեպիսկոպոսութիւն չմատուցանել, այլ եւ ոչ ի սարկաւագութիւն [5]։ Բայց ո՞ ոք կարիցէ ասել թէ ո՞ նախ զպատուէր անկնութեան կղերականացն եւս։ Այս ինչ միայն առանց տարակուսանաց է՝ թէ նախ քան զօրէնսդրութիւն անամուսնութեանն՝ պահէր եկեղեցի զանամուսնութիւնն, եւ յայնժամ աւելի սկիզբն եղեւ զօրէնս անկնութեան կղերականաց ի քարտի գրելոյ՝ յորժամ որ ի սրտին գրեալ էր այն ջնջել սկսաւ։ Աշտամբէր Պաւղոս Սամոսատացի (269) եւ նորին կղերականք՝ թէ ունէին կանայս ի տունս (συνεισακτοι γυναῖκες)։ Եւ ըստ Որոգինեայ [6] եւ ըստ առաքելական կանոնացն՝ որք առանձինն զսովորութիւն երկրորդ եւ երրորդ դարուց նկարեն, պատուիրի իբրեւ պարտք բարձրագոյն կղերականաց (եպիսկոպոսաց, երիցանց եւ սարկաւագաց) անամուսնութիւն յետ ձեռնադրութեանն [7]. եւ ժողովն Եղիբերիտեան (306) պահանջէ՝ զի որք յառաջ քան զձեռնադրութիւն ամուսնացեալ իցեն՝ ժուժկալեսցեն ի գործոց ամուսնութեան (յարեւմուտս), ապա թէ ոչ ընկեսցին [8]. եւ ժողովն Նէոկեսարիոյ (314) (յարեւելս) ընկենու ի պատուոյն զերէցն որ յետ երիցութեանն ամուսնանայ [9], նոյնպէս եւ ժողովն Անկիւրայ (314) զսարկաւագն որ յետ խոստանալոյ ժուժկալութիւն ի ժամանակի ձեռնադրութեանն՝ յետոյ ամուսնանայ [10]։ Այլ իսկզբան չորրորդ դարու սատ անդ եղան խիստ հրամանք փոխանակ առաջին կամաւական ընդունելութեան կուսութեանն համեմատ սրբասէր ոգւոյ եկեղեցւոյ, որպէս յետոյն տեսցի։

1 Կիպրիանոս։
2 Կանոնք Առաք. կան. 1. Ժողով Արելատ. կան. 20։
3 Մատթ. Ժ. 10։ Ղուկ. Ժ. 7։ Ա. Տիմ. Ե. 17։ Ա. Կորնթ. Թ. 13. «Ո՞չ գիտէք եթէ որ ի տաճարին գործեն՝ ի տաճարէ անտի ուտեն, եւ որ սեղանոյն պաշտօնեայք են՝ ի սեղանոյ անտի վայելեն, նոյնպէս եւ Տէր հրաման ետ՝ որոց զաւետարանն աւետարանեն՝ յաւետարանէ անտի կեալ»։ Տես Կիպրիան. Թղթ. 66։
4 Կանոնք Առաք. կան. 6։
5 Ա. Տիմոթ. Գ. 2, 12. տես եւ Ե. 9։
6 Ճառ ԺԷ. ի Ղուկ.։
7 Կան. 5 եւ 25։
8 Կանոն Եղբեր. 33։
9 Կանոն 1։
10 Կան. Ժող. Անկիւր. 10։

50

Միութիւն եւ ընկերութիւն: — Յայտ իմն է եթէ առ առաքելովք առանձինն եկեղեցիք էին ստէպ հաղորդութեամբ ընդ միմեանս, եւ ինքեանք առաքեալքն էին կենդրոնք միութեան եւ կապք հաղորդութեան հաւատացելոց, կամ ինքնին իսկ շրջելով զնոքօք եւ կամ առաքելով զիւրեանց աշակերտս, սակայն յօրինեալ ինչ կարգ միաւորութեան առանձինն եկեղեցեաց ընդ միմեանս չգոյր ի միջի: Աշակերտք առաքելոցն՝ Կղեմէս Հռոմայ, Իգնատիոս Անտիոքայ եւ Պողիկարպոս Զմիռնայ եպիսկոպոսունք ի բազում դէպս թղթովք եւ ճանապարհորդութեամբք եղեն զօդք արտաքին հաղորդութեան եկեղեցեաց: Հոգին սուրբ որով կեայ եւ կենդանութիւն կրէ եկեղեցի, որ եւ զպատշաճն հաւատացելոցն թելադրէ՝ պնդեաց միաւորեաց զնոսա առաւել ի մի բոլոր մարմին, ոչ միայն յիւրաքանչիւր վիճակի ի ձեռն իւրաքանչիւր եպիսկոպոսի՝ այլ եւ արտաքոյ քան զսեպհական վիճակ ընդ այլոց վիճակաց: Հաղորդութիւն միաւորութեան հեռաւոր եկեղեցեաց երթայր եւ լինէր սերտագոյն՝ մինչեւ առաւել քան զառաւել հաստատէին քրիստոնեայք համարել զմիմեանս անդամս միոյ միայնոյ մարմնոյ եւ զանցս ուրախութեան եւ տրտմութեան հաղորդէին իրերաց թղթով կամ հրեշտակութեամբ:

Իրենէոս եւ Տերտուղիանոս զնոյն միաւորութիւն ցուցանէին ընդդէմ հերետիկոսաց՝ իբրեւ անվրէպ կարեւոր առ ի ծանօթութիւն հաստատակաց վարդապետութեան եկեղեցւոյ, եւ առաւել քան զնոսա Կիպրիանոս ի խորիմաց գիրսն որ Վասն միութեան եկեղեցւոյ ընդդէմ Նովատեանցն յասելն՝ թէ "Զոր օրինակ արեգական բազում ճառագայթք են, այլ լոյսն մի է եւ ծառոյ ոստք բազումք, այլ զօրութիւնն մի՝ որ յարմատին հաստատեալ կայ, նոյնպէս տէրունական եկեղեցի ընդ ամենայն համօրէն աշխարհ զճառագայթս լուսաւորութեանն կարկառէ, սակայն մի միայն է լոյսն որ ընդ հանուր տարածանի եւ ընդ բնաւ սփռի եւ միութիւն մարմնոյն չքայքայի: Զոր օրինակ ճառագայթն զանուէ արեգականն կախեալ կայ, եւ ոստն զծառոյն եւեթ՝ այսպէս ճշմարիտ քրիստոնեայ զեկեղեցւոյ կախեալ կայ. որ ի հաղորդութեան անդ չէ՝ օտար է, պիղծ է, չունի մասն յեկեղեցւոջ Քրիստոսի, զի որ զեկեղեցի մայր չունի՝ նա եւ զԱստուած հայր չունի. եւ մարտիրոսութիւն իսկ այնպիսւոյն որ բաժանեալ յեկեղեցւոյ իցէ՝ անօգուտ է„:

Այս հաղորդութիւն կատարէր արդեամբք այսպէս: Որպէս իւրաքանչիւր հաւատացեալք միոյ կամ բազում եկեղեցեաց յարեալ միանային յեպիսկոպոսն իւրեանց, այսպէս եւ այլեւայլ վիճակք որ վայրօք մօտ առ միմեանս էին՝ միաւորէին ի մեծագոյն ինչ միաբանութիւն, ըստ յաճախ սովորութեան առնելով իւրեանց կենդրոն զգլխաւոր քաղաք նահանգին որ քաղաքային մայրաքաղաքն կոչէր [1]: Մայրաքաղաքն անուն առեալ ի չորրորդ դարու վաղ անցեալ եւ յեկեղեցական սովորութիւն, եւ անուանել եպիսկոպոսի մայրաքաղաքին՝ մետրապոլիտ (որ թարգմանեալ կոչի՝ մայրաքաղաքացի): Զառաջին օրինակ այսպիսի մետրապոլտական միաւորութեան՝ յարեւելս ցուցանէ եկեղեցին քրիստոնէից դարձելոց ի հրէութենէ յԵրուսաղէմ, որք էին ի հաղորդութեան միաբանութեան ընդ եկեղեցեացն Գալիլեայ, Հրէաստանի եւ Սամարիայ [2]: Յետ կործանմանն Երուսաղեմի առ Ադրիանու՝ այն իշխանու-

1 Տես Ժող. Անտիոք. Կան. 9: 2 Տես Եւսեբ. Գ. 38:

թիւն մետրապոլտական անց ի Կեսարիա Պաղեստինացւոց. երկրորդ մետրապոլտական եկեղեցի վասն հրէական եւ հեթանոսական քրիստոնէից էր Անտիոքայն, եւ յաւելաւ մեւս եւս երրորդ մետրապոլտական եկեղեցի Աղեքսանդրիայն։ Չորրորդն յարեւմուտս Հռոմ էր՝ ընդ որում միաւորեալ էին եկեղեցիք Միջին եւ Ստորին Իտալիոյ, կղզեացն Սարդինիոյ, Կորսիկոյ եւ Սիկիլիոյ [1]։ Բաց յերից աստի ի մեծ մետրապոլտական քաղաքաց կամ եկեղեցական մայրաքաղաքաց Հռոմայ, Անտիոքիոյ եւ Աղեքսանդրիոյ՝ էին երեւելի եկեղեցիքն Կարքեդոնի, Եփեսոսի եւ Կեսարիոյ Գամրաց։

Այսպիսի միաւորութիւն այլ եւ այլ եկեղեցական վիճակաց ընդ միով մետրապոլտաւ՝ լինէր օգուտ մեծ յերեւելի իրս եկեղեցւոյ, որպիսի ինչ յընտրութիւն եպիսկոպոսաց, ի կանոնաւոր իմն հաղորդութիւն ի մէջ եկեղեցեաց՝ զգացուցանելով միմեանց զեկեղեցական ինչ դէպս, զընտրութիւն նորոց եպիսկոպոսաց (ի ձեռն թղթոց հաղորդութեան), զմերժումն կամ զնզովել ումանց յեկեղեցւոյ. աստատին էր եւ սովորութիւն թղթոց ընծայութեան կամ յանձնարարութեան, որովք առաջին միութիւնն եկեղեցւոյ առաւել յայտնագոյն ի մէջ գայր։

Բայց առաւել քան զամենայն ի սոյն առաջին միութիւն նպաստ լինէին գաւառական կամ նահանգական սինհոդոսքն։ Առաջին սինհոդոսք եղեն ի Յունաց աշխարհին [2], ապա ի նահանգին Ասիոյ ընդդէմ Մոնտանեանց, եւ վասն բանի տօնին զատկաց յերկրորդում կէս երկրորդ դարու. իսկ յԱփրիկէ յամի իբրեւ 200 գահերիցութեամբ Ագրիպինեայ եպիսկոպոսի՝ 70 եպիսկոպոսք։ Յորժամ մետրապոլտական միաբանութիւնն հաստատուն իմն օրինակաւ յօրինեցաւ՝ յայնժամ ապա եւ սինհոդոսքս հաստատուն իմն կերպարանս առին եւ կանոնաւոր չափ ժամանակի, մանաւանդ ի Յունաց աշխարհին իսկզբան երրորդ դարու. քանզի արժան էր ամ յամէ միանգամ կամ երկիցս ժողովել ժողով գաւառական՝ յորում գահերիցութեամբ մետրապոլտին լինէր խորհուրդ վասն եկեղեցական իրաց [3]։

2. Որպէս եպիսկոպոսն էր կէտ միութեան եկեղեցւոյն իւրոյ եւ մետրապոլտն՝ եկեղեցական վիճակաց կամ եկեղեցեաց նահանգի իրիք, առաւել եւս հարկ էր ըստ քրիստոսադիր կարգի եւ վասն մետրապոլտացն կամ վասն համօրէն եկեղեցւոյ մի կէտ միութեան կամ վէմ անկեան, յորոյ վերայ հանգչիցի շէնք կազմած համօրէն եկեղեցւոյ։ Սոյն կէտ միութեան էին եպիսկոպոսունքն Հռոմայ։ Քանզի Պետրոս՝ որում եւ վարդապետն զառաւելութիւն իշխանութեան քան զայլ աշակերտակիցսն (ըստ առաւելութեան սիրոյ նորա քան զայլոց աշակերտակցացն) ի սմին մայրաքաղաքի հեթանոսութեան հաստատեաց զաթոռ եպիսկոպոսութեան իւրոյ՝ ըստ վկայութեան Իգնատիոսի Աստուածազգեցի (+107), Դիոնիսեայ Կորընթացւոց եպիսկոպոսի (150), Իրենէոսի (+202) Տերտուղիանեայ եւ համօրէն իսկ հնութեան։ Եւ այսպէս այն առաւելութիւն իշխանութեան կամ Գահերիցութիւնն՝ հարկ էր թէ ըստ Աստուծոյ իսկ վճռոյն անցանէր ի յաջորդսն նորա՝ յեպիսկոպոսունս Հռոմայ. քանզի ոչ եթէ առաւել ինչ կարօտ էին այլք յառաքելոց ունել իւրեանց զգլուխ, քան յաջորդքն նոցա (այս ինքն՝ եպիսկոպոսունքն)։ Կանխագոյն իսկ վաղվաղակի երեւեցաւ այս գլխաւորութիւն ի գործս Կղեմայ եպիսկոպոսի Հռոմայ (գործակցին Պաւղո-

1 Provinciae suburbicariae.
2 Եւսեբ. Ե. 16։
3 Տերտուղ. վասն պահոց. 13։ Փիրմիղիան. Թուղթ առ Կիպր.։ Կանոնք Առաքելոց, կան. 36։

կոչէին [1], որք աստիճան յաստիճանէ գային ի կարգ Հաւատացելոց [2]։ Սկիզբն ընդունելութեան երախայութեանն՝ որ բազում անգամ յերկարէր ամս բազումս, լինէր ձեռն դնելով եւ առնելով խաչանշան։ Անդէն իսկզբան չորրորդ դարու գտանեմք վաղ կարգեալ աստիճանս երախայից այսպէս. 1. Ունկնդիրք [3], այս ինքն՝ որոց համարձակ էր ի ժամու աստուածեղէն պաշտամանն միայն զվարդապետութիւն եպիսկոպոսին եւ զընթերցուած գրոց սրբոց լսել. 2. Անկեալք ի ծունր [4] որք յետ վարդապետութեանն՝ կային մնային եւ ի ժամու աղօթիցն եւ ընդունէին ի գուծս զօրհնութիւն եպիսկոպոսին՝ որ դնէր ձեռս ի վերայ նոցա. 3. Լուսաւորեալք [5] որք յետ կատարելոյ փորձութեանն՝ յառաջին մերձաւոր տօնական ժամանակի մկրտութեան՝ ընդունելոց էին կնիք. այժմ ուրեմն աւանդեալ լինէր նոցա հանգանակն, աղօթքն տէրունական (զոր միայն յետ մկրտութեան հրաման էր աղօթել), խորհուրդքն՝ Երրորդութեան, Մարմնաւորութեան եւ մեկնութիւն զօրութեան խորհրդոց եկեղեցւոյ։ Յետ բազում քննութեանց եւ տալոյ լուսաւորելոցն կամ ընտրելոցն հրաժարումն [6] ի սատանայէ, ի գործոց նորա եւ ի հրեշտակաց նորա՝ կատարէր ի նոսա մկրտութիւնն երիցս ընկղմելով մարմնոյն ի ջուր (զոր օրհնէին եւս յառաջագոյն [7]), իսկ ի վերայ տկարաց սրսկելով կամ հեղլով միայն ի գլուխն՝ յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ։ — Բայց սակայն ըստ հանգամանաց դիպաց կարճեալ լինէր եւ ժամանակ երախայութեանն, եւ շնորհեալ եւս էր մկրտութիւն մանկանց [8], նա աւանիկ եւ սիւնհոդոսն Կարքեդոնի (252) պատուիրէր զնոյն, հրամայելով չանցուցանել զօրն ութերորդ յետ ծննդեան նոցա առանց մկրտութեան. չզլանալ ումեք ի մարդկանէ ծնելոյ զայն ողորմութիւն եւ շնորհս Աստուծոյ [9]. բայց նմին հակառակ ի վերջ կոյս երրորդ դարու եւ սովորութիւն չարաչար՝ յապաղել զմկրտութիւն մինչեւ ցծերութիւնն, նա մինչեւ ցժամ իսկ մահուն։ — Զմկրտութիւնն ըստ յաճախ սովորութեան միայն եպիսկոպոսն տայր. երիցունք եւ սարկաւագունք՝ նորա եւեթ յանձնարարութեամբ, բայց ի դէպս հարկի՝ իշխանութիւն էր եւ ժողովրդականաց մկրտել [10]։ Յերկրորդ դարու անդ յիշին եւ ընկալուչք կամ երաշխաւորք [11] (կնքահայրք կամ կնքամարք) իբրեւ երաշխաւորք հաւատոց մկրտելոյն եւ սկիզբն նոցա ապաքէն ի ժամանակէ առաքելոցն է։ — Մկրտեալքն ագանէին հանդերձ սպիտակ [12] զաւուրս ութ նշանակ աւետարանական անմեղութեան։ Յառաջին ժամանակսն յամենայն աւուրս տային մկրտութիւն, բայց մանաւանդ ի միաշաբաթւոջ. այլ յետոյ սահմանեցան ժամանակք վասն հրապարակաւ մկրտելոյ՝ տօնն Զատկի եւ Պենտեկոստէից, իսկ առ Յոյնս եւ առ արեւելեայս եւ տօնն եւս Յայտնութեան [13]։

Մ՚կրտեալքն ընդունէին իսկ եւ իսկ եւ զլրումն Հոգւոյն սրբոյ ի ձեռն խորհրդեան Դրոշմի [14]։ Տուեալ լինէր խորհուրդս օծմամբ իւղոյ

1 Κατηχούμενοι.
2 Πιστοί, ἀδελφοί.
3 Ἀκροώμενοι, audientes.
4 Γονυκλίνοντες, genuflectentes.
5 Φωτιζόμενοι, βαπτιζόμενοι, Competentes, electi, լուսաւորեալք. ընտրեալք։
6 Ἀπόταξις.
7 Կիպրիան. Թուղթ 70։
8 Իրեն. ընդդ. Հերես. Բ. 22. Ե. 15։
9 Թուղթ եւ Տերտուղիանոս խրատ տայցէ՝ չյաճախել զմկրտութիւն մանկանց։
10 Տերտուղ. Վասն Մկրտութեան. 18։
11 Ἀνάδοχοι, χειραγωγοί, susceptores, sponsores, fideijussores.
12 Pallium, կրկնոց. ուստի էր բանն առ հեթանոսացն զքրիստոնէից դարձելոց (a toga ad pallium, ի պատմուճանէ իշխանութեան՝ ի կրկնոցն)։
13 Տերտուղ. Վասն Մկրտ. 19։
14 Σφραγίς, μύρον, βεβαίωσις τῆς ὁμο-

իւղոյ¹ եւ առնելով խաչանշան հանդերձ բանիւքս՝ «Կնիք պարգեւաց Հոգւոյն սրբոյ» դնելով ձեռս ի վերայ՝ իբրեւ երկրորդ նշանակ² առ-նուլ զՀոգին սուրբ³ ։

Այլ ուրեմն զգուշացաւ հակառակութիւն թէ արդեւք վաւերա-կան իցէ մկրտութիւնն տուեալ ի հերետիկոսաց, եւ թէ պարտ իցէ արդեւք միւսանգամ մկրտել զորս ի հերետիկոսացն միանգամ մկրտեալ դարձցեն ի ծոց կաթուղիկէ եկեղեցւոյ։ Նախ յարեաւ խնդիրս վասն Մոնտանեանցն եւ եղեն վասն նորին ժողովք բազումք ի Փռիւգիա Ասիոյ եւ յԱփրիկէ։ Նախ ի Կարքեդոն (յամի իբրեւ 200) առ Ագրիպինեաւ եպիսկոպոսիւ, եւ սակաւ ինչ յետոյ յԻկոնիոն (235) եւ ի Սինադա ի Փռիւգիա Ասիոյ՝ սահմանեցաւ թէ չէ վաւերական մկրտութիւն նոցա։ Ի նոյն կարծիս էին Աֆրիկեան եւ Արեւելեան մատենագիրք եկեղեցւոյ՝ Տեր-տուղիանոս, Կղեմէս Աղեքսանդրացի, անուանեալ Կանոնքն առաքելա-կանք. եւ երկու ժողովք գումարեալք առաջնորդութեամբ Կիպրիանու ի Կարքեդոն (255, 256) զնոյն հաստատեցին։ Պատճառք նոցա էին (ըստ Տերտուղիանեայ)՝ թէ հերետիկոսքն այնու զի ոչ ըստ արժանւոյն ունին զԱստուած եւ զՔրիստոս՝ ոչ զնոյն Աստուած եւ ոչ զնոյն Քրիս-տոս ունին, յայն սակս եւ ոչ զնոյն մկրտութիւն՝ որ մի միայն է, եւ (ըստ Կիպրիանեայ) չէ մարթ մկրտել ումեք արտաքոյ եկեղեցւոյ, զի մի մկրտութիւն ի միում եկեղեցւոջ հաստատեալ կայ, եւ յայն սակս ի մկրտել մեր զմկրտեալսն ի հերետիկոսաց՝ մկրտեմք միայն եւ ոչ կրկին մկրտեմք, եւ (ըստ Փիրմիղիանու եպիսկոպոսի Կեսարու Կապադովկա-ցւոց)՝ որպէս չէ արժան հերետիկոսի ձեռնադրել զոք, այսպէս եւ ոչ մկրտել կամ կատարել ինչ պաշտօն սուրբ եւ հոգեւոր, այնու զի օտար է նա ի հոգեւոր եւ յաստուածացուցիչ սրբութենէն։ — Սա-կայն այլ եւս արեւմտեան եկեղեցիք մանաւանդ եկեղեցին Հռոմայ, զհակառակն ուսուցանէր եւ գործէր, զի զդարձեալսն ի հերետիկոսաց ձեռն միայն ի վերայ դնելով՝ ի նշանակ ապաշխարութեան եւ հաշտու-թեան, ընդունէր առանց զմկրտութիւնն կրկնելոյ։

Այս երկու սովորութիւնք կային միայն առանց հակառակութեան ընդ միմեանս, մինչեւ Կիպրիանոս զգործս ժողովոյ իւրոյ առաքէր առ Ստեփանոս Ա. քահանայապետ Հռոմայ (253 — 257)։ Ստեփանոս ճոխութեամբ իսկ այր պատասխանի Կիպրիանու եւ Փռիւգիա ասիացւոց «չառնել ինչ նոր»⁴ այլ կալ միալ յաւանդութեան՝ մանաւանդ եկե-ղեցւոյն Հռոմայ. եւ թէ պարտ է զմկրտութիւն հերետիկոսացն համա-րել վաւերական՝ եթէ լեալ իցէ այն յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հո-գւոյն սրբոյ։ (Եւ թէ արդարեւ զայս պայման վաւերականութեան դնէր քահանայապետն՝ վկայեն ինքնին իսկ Փիրմիղիանոս⁵ եւ Կիպրիանոս⁶)։ Այլ զայրացաւ իմն Կիպրիանոս եւ խռովեցաւ, մանաւանդ զի թուի թէ սպառնացեալ եւս իցէ Ստեփանու՝ հատանել ի հաղորդութենէ զայնոսիկ՝ որ կրկնեն մկրտիցեն, թէպէտ եւ սակայ կրկնէր Կիպրիանոս թէ չկամի ինքն կտրել զեկեղեցական հաղորդութիւնն յայնցանէ որ զհակառակ սովորութիւնն ունիցին, այլ իւրաքանչիւր թողուլ զիւրն. այսպէս ժողովէր նա ի Կարքեդոն միւս եւս երրորդ սինհոդոս (256) յորում հաստատեցան առաջին վճիռքն եւ սպրդեցին ի ներքս բանք

λογίας, charisma, confirmatio, perfectio.

1 Χρίσμα.

2 Տերտուղ. Վասն յար. մարմ. 8։ Կիպր. Թուղթ. 73։

3 Գործ. Ը. 14—17. ԺԹ. 5—6։ Եբր. Զ. 2։

4 Nihil innovetur.

5 Ի թուղթս Կիպրիանու՝ թիւ 75։

6 Թուղթ 76։

ինչ ընդդէմ Ստեփանեայ, յորս Կիպրիանոս հակառակ անձին իւրում եւ առաջին վարդապետութեան իւրում զանձն ցուցանէ։ Առաւել եւս դառնութեամբ գրեաց Փիրմիլիանոս առ Կիպրիանոս զՍտեփանոսէ, քանզի եւ նմա սպառնացեալ էր քահանայապետն սուրբ։ Սակայն հրաման քահանայապետին՝ ըստ պատմելոյ Ս. Դիոնիսեայ եպիսկոպոսի Աղեքսանդրացւոց (առ Եւսեբեայ)՝ դարձոյց զբազում արեւելեան եկեղեցիս ի միութիւն աւանդութեան եկեղեցւոյն Հռոմայ։ Դադարեաց եւ վտանգ հերձուածոյ մարտիրոսութեամբ Ս. Կիպրիանոսի եւ նորին իսկ Ստեփանեայ, եւ յաջորդք սորա ի քահանայապետութիւն՝ չժամանեցին լուծանել զվիճումն՝ զորմէ լռութիւն էր այնուհետեւ, մինչեւ յետոյ ի ժողովն Արեղատայ (314) որոշեցաւ աւանդութիւն եկեղեցւոյն Հռոմայ՝ թէ մկրտութիւն հերետիկոսաց վաւերական է եթէ յանուն Երրորդութեան լեալ իցէ [1], եւ ժողովն Նիկիայ (325) զնոյն հաստատեալ յաւել եւ զայս թէ մկրտութիւնն Պաւղինեանց անզօր է [2]։

Խոստովանութիւն կամ Ապաշխարութիւն։ — Որ մեղանչամ յետ մկրտութեան անկանէին ի մեղս, եթէ մեծամեծ ինչ յանցուցեալ էին՝ որոշէին յեկեղեցական հաղորդութենէ, եւ կոչէր այն Նզովք, որ ըստ յանցանացն մեծ էր եւ փոքր [3]։ Սակայն ըստ իշխանութեանն կապելոյ եւ արձակելոյ որ էր աւանդեալ առաքելոցն ի Քրիստոսէ՝ կայր յեկեղեցւոջ եւ վասն այնպիսեացն եւս խորհուրդ ապաշխարութեան [4] իբրեւ "երկրորդ եւ վերջին յոյս"։ Այլ եթէ առաջին ընդունելութիւնն յեկեղեցի (մկրտութիւնն) ընդ խիստ փորձովք էր՝ առաւել եւս վերստին ընդունելութիւնն դժուարին (իբրեւ աշխատալի ին մկրտութիւն) [5]։ Ի սոյն ընդունելութիւն՝ մանաւանդ վասն ծանր մեղաց [6], չէր բաւական խոստովան լինել զմեղս առաջի Աստուծոյ եւ զղջանալ եւ ուղղել զանձն, այլ պահանջէր եւ խոստովանութիւն ոչ միայն գործովք՝ այլ եւ խորհրդովքն գործելոց՝ առաջի քահանային, ոչ միայն վասն սահմանադրութեանն Քրիստոսի՝ այլ եւ վասն ուսանելոյ եւ բժշկելոյ ի քահանայէն [7]։ Այլ բազում անգամ՝ եթէ այնպէս պատշաճ թուէր, կամ սեպհական կամօք ապաշխարողին եւ կամ հրամանաւ քահանային լինէր առաջի քահանայից կամ ժողովրդեան հրապարակաւ ինչ խոստովանութիւն մեծամեծ ինչ մեղաց որ հրապարակածանօթ լեալ իցեն, եւ այս՝ իբրեւ պայման ընդունելոյ զնա ի հաղորդութիւն։ Բաց ի խոստովանութենէ ստէպ եւ այլ եւս եկեղեցական պատիժք ի վերայ դնէին, այնպէս՝ զի որպէս առաջին ընդունելութիւնն ի մկրտութեան՝ այսպէս եւ վերստին ընդունելութիւնն լինէր աստիճան յաստիճանէ [8]։ Թէպէտ եւ առ սակաւ սակաւ յօրինեցան հաւասար

1 Արեղատ. կան. 28։

2 Կան. 19. Տես ի Պատմութեան ժողով. Հ. Պօղ. Վ. Յովհաննեան, էջ 52։

3 Ἀφορισμός, καθαίρεσις.

4 Ἐξομολόγησις, exomologesis, խոստովանութիւն։

5 Laboriosus quidam baptismus. — Այս ընդունելութիւն կոչէր խաղաղութիւն, տալ խաղաղութիւն (pax, pacem dare), հաշտութիւն (reconciliatio), գալ ի հաղորդութիւն ձեռն դնելով եպիսկոպոսին եւ կղերականացն (venire ad communionem manu ab episcopo et clero imposita.

6 Ἁμαρτήματα θανατοφόρα, մեղք մահաբերք։

7 Տերտ. վասն ապաշ. Թ. Ժ. ԺԴ։ Կիպր. վասն անկելոց։ Որոգ. Մեկն. Ելից ճառ Զ. 9. Մեկն. Ղեւտ. ճառ Բ. 4. Գ. 4. Մեկն. ԼԷ. Սաղմ. ճառ Բ. 6. Վասն աղօթ. 28։

8 Որ էին չորք՝ πρόκλαυσις, ἀκρόασις, ὑπόπτωσις, σύστασις; flentes, audientes, substrati, consistentes; այս ինքն՝ հեծեծութիւն, ունկնդրութիւն, գետնատարած կալ, կալ ի միասին (ընդ հաւատացելոց)։ Առաջին ստոյգ եւ ամբողջ յիշատակ այսոցիկ՝ նախ առ Ս. Բարսղի († 379) թուղթ 217։ Յայս հային եւ բանք քարոզին ի պատարագամատոյցին մերում, յասելն՝ "մի ոք . . . յապաշխարողաց" այլովքն հանդերձ։

կարգք ապաշխարութեան ի հնմօրէն եկեղեցւոջ, սակայն վաղ ուրեմն գրեթէ ամենայն ուրեք միաբանութիւն էր, զի շնացողքն ծանօթք հրապարակաւ, նուիրական կուսանք անկեալք եւ այլ եւս նոյնպիսիք մինչեւ ցմահ ապաշխարեցեն. իսկ կռապաշտութիւն, պղծութիւն, շնութիւն որ կրկին եւ երեքկին լեալ իցեն՝ երբեմն եւ ոչ ի մահուան ընդունէին լուծումն յապաշխարութեան կարգէ, բայց այս ոչ ամենայն ուրեք դիպէր եւ ոչ առանց ստգտանաց անցեալ [1]:

Զառաջինն միայն եպիսկոպոսն առաջնորդէր կարգաց ապաշխարութեան եւ նա ընդունէր զմեղաւորսն, մանաւանդ յառաջնում չորեքշաբաթւոջ զատկական պահոց՝ աղօթիւք եւ ձեռն դնելով, եւ ասատին թուի սովորութիւն ցանելոյ արեւմտեայց ի նմին աւուր մոխիր ի գլուխ հաւատացելոցն: Բայց առ սաստիկ հալածանօքն Դեկոսի՝ քանզի բազումք էին որ ի հաւատոց անկան, ստիպեցան եպիսկոպոսունքն կարգել առանձինն երէց ապաշխարութեան [2]: Եթէ եռանդն ապաշխարողացն ճշմարիտ եւ հանապազորդեան էր, եւ մանաւանդ եթէ ջանային նոքա ի դարձ հեթանոսաց՝ յայնժամ երբեմն լինէին կարճեալ եկեղեցական պատիժքն սահմանեալք [3]. սոյն դիպէր եւ վասն ակարութեան մարմնոյ եւ վտանգի մահու, բազում անգամ եւ վասն բարեխօսութեան մարտիրոսաց եւ խոստովանողաց:

Այսպիսի միջին իմն ճանապարհաւ զոր ընթանայր կաթուղիկէ եկեղեցի յիրս ապաշխարութեան իբրեւ ընդ մէջ խստութեան եւ թուլութեան՝ գրգռեցան հերձուածք նախ ի Կարքեդոն (ի ձեռն Նովատեայ), ապա ի Հռոմ (ի ձեռն Նովատիանեայ) եւ յետոյ յԵգիպտոս (ի ձեռն Մելետեայ):

Ի Կարքեդոն յորժամ առ Դեկեայ հալածանօք անկեալքն (մանաւանդ մուրհակականքն եւ որք խունկսն արկեալ էին [4]) եկեալ բազմամբոխ անկանէին առ խոստովանողսն մերձ ի մարտիրոսութիւն, եւ ընդունէին ի նոցանէ գիր յանձնարարութեան զի իսկ եւ իսկ վաղվաղակի ընկալցին յեկեղեցական հաղորդութիւն [5], ի վերայ հասեալ կայր վտանգ պահպանութեան ապաշխարողական կարգաց եկեղեցւոյ. յայն սակս սկսաւ ընդդէմ դառնալ այնպիսի զեղծմանց Կիպրիանոս անդէն ի տեղւոջէ աքսորանացն, եւ յետոյ ժողովով: Այլ երիցունք հինգ որք վաղ ուրեմն ի ժամանակի ընտրութեան Կիպրիանոսի հակառակ էին նմա, սկսան ստգտանել զնա իբրեւ խիստ ոք եւ ամբարտաւան: Մի ոմն ի նոցանէ էր Նովատոս որ միաբանեալ ընդ Փեղիկիսսիմոսի սարկաւագի առն մեծատան՝ յարեցոյց զբազումս յանկելոցն յինքն, եւ կամէր ստանալ իւր կուսակիցս եւ ի Հռոմ:

Բայց աստ ուրեմն ի Հռոմ ամենեւին հակառակ դէպք ի հանդիսի անցանէին: Ոմանք ընդդէմ դառնային ընտրութեան Կոռնելեայ յեպիսկոպոսութիւն Հռոմայ, իբրեւ այն՝ թէ առ անկեալսն յոյժ թուլութեամբ վարի: Ընտրեցին նոքա իւրեանց եպիսկոպոս հակառակ եպիսկոպոսին՝ զՆովատիանոս (251) որ ամբարտաւանութեամբ յարեաւ ընդդէմ անկելոցն ի հալածանս եւ ասէր թէ չիք նոցա յոյս փրկութեան, նա եւ ոչ յայնժամ յորժամ զամենայն առնիցեն որ ինչ պիտոյ իցէ առ ի միամիտ դարձ եւ յանխարդախ խոստովանութիւն. քանզի որ

1 Կատարեալ գիրք կանոնաց ապաշխարութեան ժամանակաց այսոցիկ են՝ Կանոնք Առաքելոց, ժողովքն Իլլիբերեան (305), Անկիւրայ (314), Արելատայ (314). թող զկանոնս ժողովոյն Կարքեդոնի վասն անկելոց առ Կիպրիանաւ:

2 Presbyter poenitentiarius.

3 Indulgentia, Ներողութիւն:

4 Libellatici, Thurificati.

5 Libelli pacis.

կրօնն զօհիցէ եւ կամ ի ծանր ինչ մեղս անկանիցի՝ չկարէ այնուհետեւ մտանել ի հաղորդութիւն եկեղեցւոյ, քանզի ճշմարիտ եկեղեցի միայն ի սրբոց կայ կազմեալ։ Այլ նմին հակառակ ուսուցանէր կաթուղիկէ եկեղեցի թէ իշխանութիւն արձակելոյ ձգի յամենայն իսկ մեղս։ Բայց այն իսկ էին զարմանք զի եւ Նովատոս միաբանեցաւ ընդ Նովատիանոսի, եւ այսպէս յօրինեցաւ ի Հռոմ հերձուած անուանեալ եկեղեցի Սրբոց[1] իբրեւ ընտրելով իւր զանձինս ի կաթուղիկէ եկեղեցւոյ զոր անսուրբն եւ արատեալ համարէին. չհամարէին նոքա եւ զմկրտութիւնն առեալ ի կաթուղիկէ եկեղեցւոյ վաւերական եւ կրկնէին իսկ։

Եւսեպէս եւ Կիպրիանոս ժողովովք իւրով (251) եւ նզովելովք զԹուղթ, լացեալն հանդերձ եպիսկոպոսաւն նոցա Փորտունատաւ խափանեաց զհերձուածն փեղիկկիսիմեայ ի Կարքեդոն, սակայն խիստն Նովատիանոսք ի Հռոմ առին հաստատութիւն եւ տեւեցին ժամանակս բազումս, մինչ զի մեծն Ամբրոսիոս եպիսկոպոս Միլանոյ եւ Պակիանոս եպիսկոպոս Բարկելոնայ տակաւին կռուէին ընդ Նովատեանս։

Իսկ յԵգիպտոս Մելետիոս եպիսկոպոս Լիկոպօլեայ չարանոյր յանձն զանկեալն ի հալածանս Դիոկղետիանու յառաջ քան զժամանակ խաղաղութեան եկեղեցւոյ ընդունել յապաշխարութիւն, այլ մերժողին նորա Պետրոս եպիսկոպոս Աղեքսանդրիոյ,. այր գթած եւ հայր հասարակաց՝ ընդդէմ գտանէր նմա զի մի ական եղբարքն ամենեւին ի բաց կայցեն եւ մնասցեն առանց բժշկութեան. յայնժամ յարոյց Մելետիոս հերձուած (306) եւ սկսաւ յեկեղեցիսն որ ի նա յարեալ էին ի Վերինն Եգիպտոս՝ վարել մետրապոլիտական իշխանութեամբ։

Հաղորդութեան խորհուրդ։ — Որպէս առ առաքելական ժամանակօքն, այսպէս եւ այժմ խորհուրդ հաղորդութեանն էր կենդրոն համօրէն պաշտամանց, եւ կատարէր այն յամենայն տօնական աւուրս։ Ըստ յայտնի իսկ վկայութեանց Իգնատիոսի[2], Յուստինեայ, Տերտուղիանեայ[3], Իրենեայ[4] եւ Կղեմայ Աղեքսանդրացւոյ[5] հաւատայր համօրէն եկեղեցի թէ մարմին եւ արիւն Քրիստոսի է հաղորդութիւնն։ Թէպէտ եւ Որոգինէս երբեմն դեդեւի իմն վասն առաւել սիրոյն զոր ունի նա միշտ յայլաբանցիկ մեկնութիւն գրոց, սակայն Յուստինոս յառաջ իսկ քան զնա յայտնի ճառէ զգոյացական փոփոխութենէ[6] հացին ի մարմին եւ բաժակին յարիւն Քրիստոսի[7]։ Նոյնպէս արձանագիր ինչ գրեալ յունարէն (որ գտաւ ի Գաղիա յամի 1839 յՈւթէոն քաղաքի) եթէ կարի անագան՝ յերրորդ դարէ՝ ցուցանէ նոյնպէս զգոյացական փոփոխումն[8]։ Զայս ցուցանէ եւ բռութիւնն որով պահէին քրիստոնեայքն զսովորութիւնս եւ զձեւս հաղորդութեանն ի հեթանոսաց, եւ զի զերախայսն ի բաց որոշէին ի կցոր-

1 Καθαροὶ, cathari.

2 Թուղթ. առ Զմիւռն. «Զերկիւ ի գոհութենէ (կամ ի խորհրդոյ հաղորդութեան) եւ ի պաղատանաց (Կարծականքն) այնու զի չխոստովանին թէ գոհութիւնն է մարմին Կենարարին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որ կրեաց վասն մերոց մեղաց.» Է. առ Եփես. Ի. «Զմի հաց բեկանելով, որ է դեղ անմահութեան, անդրէն ընդդէմ մահու.» առ Փիլադելփ. Դ. «Փութացարուք միով գոհութեամբ վարել. քանզի մի է մարմին Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, եւ մի բաժակ ի միութիւն արեան նորա։»

3 Վասն աղօթից. Ժ. «Եւ այսպէս ի պարտաւորութենէ աւրուանական մարմնոյն կերակրի, այս ինքն ի գոհութենէն.» Վասն յարութ. մարմ. Ը. «Մարմինն զմարմին եւ զարիւն Քրիստոսի ուտէ, որպէս զի եւ ոգին զմայլեսցի յԱստուծով.» Վասն Մկրտ. ԺԶ։

4 Ընդդէմ հերձից. Ե. Բ. Հ. Բ. Յ. Դ. 18։

5 Դաստիարակ. Ա. 6. Բ. Բ։

6 Μεταβολὴ. Փոխարկութիւն։

7 Ջատագով. Ա. 66։

8 Զի կան ի նմա այսպիսի ինչ բանք «Փրկարկեա զոգի իմ, Տէր, մեր։ Ընկալ զկերակուր Փրկչին սրբոց, զքաղցրն իբրեւ զմեղր, կեր եւ արբ՝ կալեալ զձուկնն (այս ինքն՝ զՔրիստոս) յերկոսին ձեռաց.» Քանզի յառաջին ժամանակս զմարմին Քրիստոսի տային հաւատացելոցն ի ձեռս։

գութիւնէ խորհրդոյն, եւ զի հեթանոսք եւս ամբաստան լինէին զքրիս-տոնէից վասն մարդակերութեան[1] :

Պատարագ : — Վաղ իսկ Ս. Իգնատիոս զկարծ խորհրդոյ հաղորդութեան անուանէ զոհ կամ պատարագ[2]. առաւել յայտնագոյն Իրենէոս[3], կատարելագոյն քան զամենայն Կիպրիանոս[4] : Կատարումն պատարագի ի ժամանակս Ս. Յուստինեայ միշտ լինէր առաւօտին այսպիսի ինչ պարզ օրինակաւ : Յետ բազում աղօթից ընթերցեալ լինէին հատուածք ի գրոց սրբոց, եւ ապա եպիսկոպոսն խօսէր ճառ ինչ : Յառնէին հաւատացեալքն միաբանեալ յաղօթս առ Աստուած, ապա տային միմեանց համբոյր սիրոյ եւ խաղաղութեան, եւ յետ այնորիկ մատուցեալ լինէր եպիսկոպոսին "Հաց եւ բաժակ մի գինի՝ խառնեալ ջրով,, եւ նա բարբառէր ի վերայ նոցա զբանս օրհնութեանն զոր առաց Քրիստոս ի վերջին ընթրիսն ի վերայ հացին եւ գինւոյ "Այս է,, այլովքն հանդերձ. եւ ժողովուրդն տայր պատասխանի՝ Ամէն : Ապա մարմինն եւ արիւնն Քրիստոսի լինէր առնել հաւատացելոցն ամենեցուն[5] : Հիւանդացն եւ որոց ի բանտի էին առնէր սարկաւագն : Բազումք ի քրիստոնէից որ հեռի ինչ ճանապարհ երթալոց էին՝ առնէին ընդ իւրեանս : Սակայն ի կատարած կոյս երրորդ դարու բազում իւիք գտանեմք ի կարգ եւ ի յօրինուածութիւն եկեալ զպաշտօն պատարագին, որպէս երեւի ի պատարագամատուցի անդ առաքելական սահմանադրութեանցն[6] յորում բազում գեղեցիկ աղօթք եւ ծէսք սահմանեալ կան, եւ էական մասունք կատարման պատարագի՝ զորս յետոյն տեսանեմք, բազում ուրեք բան առ բան գտանին : Զհաց եւ զգինի հաղորդութեանն բերեալ տային հաւատացեալքն. մասն մի ի սոցանէ որոշեալ լինէր վասն խորհրդոյ հաղորդութեան եւ միւս մասն վասն Ագապաց[7], որք յայնժամ ուրոյն եւ զատ ի հաղորդութենէ յերեկոյին ժամուն կատարէին : Զմնացեալսն յագապաց բաշխէր եպիսկոպոսն աղքատաց : Այլ ի չորրորդ դարու վասն ազգի ազգի վրդովմանց ամենեւին արգելին զագապսն ժողովք : — Ընդ սաստկանալ պաշտամանն յաճախեալ էին եւ երգք :

52

Տօնք, Պահք : — Ըստ առաքելոցն վարդապետութեան բազումք ի հարցն՝ որպէս Իգնատիոս եւ Որոգինէս զամենայն իսկ կեանս քրիստոնէից համարէին հանապազորդ իմն տօն, այս ինքն ուրախարար եւ գործօն իմն յիշատակ փրկարար խորհրդոց քրիստոնէութեան : Սակայն առանձինն իմն տօնական աւուրք էին՝ նախ միաշաբաթին (որպէս եւ առ առաքելովքն) որ կոչէր առ հասարակ Կիւրակէ[8], այս ինքն՝ տէրունական (օր), յիշատակ յարութեան Քրիստոսի, եւ յայն սակս վասն ուրախութեանն չէր պարտ ի նմին աւուր պահել եւ ոչ գործել գործ վաստակոց[9] : Չորեքշաբաթին եւ ուրբաթն[10], մին սկիզբն եւ միւսն կատարած պատմութեան չարչարանացն Քրիստոսի՝ էին աւուրք աղօթից հասարակաց միաբանու-

1 Աթենագոր. Ջատագովութիւն վասն քրիստոնէից. Գ :

2 Առ Եփես. Գ. առ Փիղադելփ. Դ : Թուղթ առ Զմիւռնացիս. Բ :

3 Ընդդ. Հերձ. Դ. 17. եւ 18 :

4 Թղթ. 63. տես եւ Տերտուղ. առ Սկապ. Բ. Սահմանադր. Առաք. Ը. 15 :

5 Ջատագով. Ա. 66 :

6 Ը. 6—15 :

7 Տերտուղ. Ջատագով. 39 :

8 Κυριακὴ, Dominica (dies).

9 Տերտուղ. "Միայն ի տէրունական աւուր յարութեանն ոչ յայսմանէ (ի ծնրադրութենէ) եւեթ այլ եւ յամենայն իսկ կերպարանաց եւ պաշտօնէ տնձկութեան պարտ է մեզ, ասէ, զգուշ լինել, ի բաց թողլով եւ զգործերս (negotia) եւս զի մի տեղի տացուք սատանայի,, :

10 Dies stationum, Աւուրք պահնորդաց :

թեամբ եւ պահոց՝ որ անուանէին կէս պահք (այս ինքն մինչեւ ցերրորդ ժամ)։ — Իսկ եկեղեցին Հռոմայ վասն խափանելոյ զՀրէական պահպանութիւն շաբաթուն որ տակաւին տեւէր՝ յերկարեալ ձգեաց զպահսըն մինչեւ ցկիրակամուտն կամ ցօրն շաբաթու[1]։ Վաղ իսկ յերկրորդ դարու երեւին եւ այլ եւս որոշեալ ժամանակք պահոց մանաւանդ շաբաթուք ինչ յառաջ քան զԶատիկն։ Այս պահք առ սակաւ սակաւ յերկարեալ, եղեն քառասնորդական կամ քառասնորդաց պահք[2], յորս մինչեւ ցմուտս արեւու չառնոյր ոք ինչ կերակուր, սակայն օր միաշաբաթուցն էր ազատ. այլ ոմանք միայն ի միում կամ յերկուս աւուրս շաբաթուն պահէին կատարեալ պահս[3]։

Նոյն հին տարեկան տօնք էին Զատիկն եւ Պենտակոստէք. քանզի Քրիստոս ի խաչ ելեալ եւ փառաւորեալ՝ էր հիմն քրիստոնէութեան[4]։ Տօն Պասեքին կամ Զատկի ունէր իսկզբանն երկուս գլխաւոր մասունս, զտօն մահուն Քրիստոսի (պասեք խաչելութեան[5]) եւ զտօն յարութեանն (պասեք յարութեան[6])։ Իսկ ժամանակ այսր տօնի ետ պատճառս առաջնում երեւելի հակառակութեան ի մէջ եկեղեցւոյ։ Քանզի որպէս հաւանութեամբ թուի՝ ըստ յօժարութեան քրիստոնէից դարձելոց ի հրէութենէ կատարէին արեւելեան եկեղեցիք՝ մանաւանդ ի նահանգին Ասիոյ խառն ընդ Հրէից՝ ընթրիս Զատկի ի 14-երորդ աւուր Նիսան ամսոյ։ Իսկ քրիստոնեայք արեւմտից կատարէին զօր յիշատակի մահուանն Քրիստոսի յաւուր անդ ուրբաթու որ պատահէր յետ 14երորդ աւուր ամսոյն այնորիկ՝ իբրեւ օր Պասեքի[7], եւ անարժան ինչ թուէր նոցա ընդ մէջ հատանել զպահսն որ մանաւանդ յաւուրս շաբաթուն[8] պահէր ճշդիւ. քանզի ինքեանք կամ ամենեւին ոչ ուտէին զգառնն Զատկի եւ կամ ուտէին յերեկոյի յառաջ քան զտօն յարութեանն զոր եւ միշտ ի միաշաբաթւոջ կատարէին, ուր արեւելեայքն ըստ բերելոյ տարւոյն յայլ եւ այլ աւուրս շաբաթու զնոյն կատարէին (այս ինքն երիւք աւուրբք յետոյ քան զ14ն Նիսան ամսոյ)։ Վասն զայս այլակերպութիւն ի միջոյ բառնալոյ՝ վաղ ուրեմն չոգաւ Պողիկարպոս եպիսկոպոս Զմիւռնայ ի Հռոմ (162) խօսել վասն սորին ընդ Անիկետեայ քահանայապետի Հռոմայ։ Թէպէտ եւ երկոքին սիրով եւ խաղաղութեամբ մեկնեցան ի միմեանց, բայց արդեամբք չտեսանեմք կատարեալ զիրսն։ Սակայն անդէն ի Փոքրն Ասիա յամի իբրեւ 170 յարեան բազում խնդիրք եւ եղեն յաճախ վիճմունք ընդ միմեանս. (Կղաւդիոս Ապողինարիս գրէր ընդդէմ սովորութեան Ասիացւոցն, իսկ Մեղիտոյ եպիսկոպոս Սարդիացւոց լինէր նմին սովորութեանն ջատագով)։ Իսկ սիւնհոդոսքն որ ի վերջ կոյս երկրորդ դարու յարեւելս եւ յարեւմուտս եղեն[9], բարբառեցան առաւել յայտնագոյն ընդդէմ սովորութեան արեւելեայցն։ Պատշաճ իմն թուեցաւ այնուհետեւ Վիկտորի քահանայապետի Հռոմայ ածել զՅոյնսն Ասիացիս ի միաբանութիւն սովորութեան արեւմտից սպառնալեօք նզովից։ Զչարեցան իմն եպիսկոպոսունքն արեւելից առաջնորդութեամբ Պողիկրատեայ եպիսկոպոսի Եփեսացւոց, որք պնդէին ունել զայն սովորութիւն յաւանդութենէ առաքելոցն Յովհաննու եւ Փիլիպպեայ։ Նմին հակառակ եկեղեցին Հռոմայ յառաջ բերէր

1 Որ եւ անուանէր յաւելուած պահոց, Superpositio jejunii. տես ժողով Իլլիբերեան, կան. 26։
2 Τεσσαρακοστή, quadragesima, Մատթ. Դ. 2։ Տես Որոգին. Մեկն Ղեւտ. Ժ. Հ. 2։
3 Իրեն. առ Եւսեբ. Եկ. պատմ. Ե. 24։
4 Ա. Կորընթ. ԺԵ. 3—4։ Հռոմ. Դ. 25։
5 Πάσχα σταυρώσιμον.
6 Πάσχα ἀναστάσιμον.
7 Dies Paschae.
8 Εὐδομὰς μεγάλη.
9 Ըստ Եւսեբեայ Ե. 23. նախ ի Հռոմ, ապա ի Պոնտոս, ի Գաղղիա, յՕսրոյենատան, ի Կորընթոս եւ յայլ եւս տեղիս։

զաւանդութիւնն Պետրոսի եւ միաբան ընդ բազում արեւելեան եկեղեցեաց բերէր յառաջ եւ զաւանդութիւն Պաւղոսի։ Արդեամբք իսկ յայտ առնէր Վիկտոր զամենայն դիմադարձան նզովելալս, սակայն զիջանէր աղաչանաց բազում եպիսկոպոսաց արեւելից որ միաբան էին ընդ Նմա եւ մանաւանդ՝ զքաղցրալեզուն Իրենեայ եպիսկոպոսի Լուգդունացւոց, որ արժանի ըստ անուանն [1] լեալ բարեխօս՝ հաւանեցուցանէր զքահանայապետն չխառովել զխաղաղութիւնն ցաւագին հերձուածով վասն այնպիսի ինչ իրիք՝ որ ոչ ի հրամանակարգ վարդապետութիւն հայէր։ Սակայն յետոյ միաբան հաւանութեամբ հաստատեցաւ սովորութիւն եկեղեցւոյն Հռոմայ ի սինհոդոսին Արելատայ (314) եւ կատարելագոյն եւս ի տիեզերական ժողովին Նիկիայ (325)։ Իսկ ոմանք ոմանք որ յամառեալ ընդդէմ դարձան՝ մերժեալ անջատեցան իբրեւ հերձուածողք (Չորեքտասաներորդականք [2])։ Ի սմին վիճման՝ յայն սակս այսպէս ստիպելով ինձ գործէր Վիկտոր՝ զի ըստ սովորութեան արեւելեայցն դոյր ինչ վտանգ խառնելոյ քրիստոնէից եւ Հրէից ընդ միմեանս։

Ի յիսուն աւուրսն յետ Զատկի՝ այս ինքն ի Պենտեկոստէսն որ էր յաջորդ իմն տօն յարութեան եւ փառաւորութեանն Քրիստոսի, լինէր հանապազօր ժողովել ի պաշտօն աստուածեղէն, եւ չգոյին պահք եւ կատարէին աղօթքն կանգուն յոտս առ յիշատակի յարութեանն. փառաւորագոյն քան զամենայն աւուրսն էր յիսներորդն՝ տօն յիշատակի իջման Հոգւոյն սրբոյ եւ յայտնութեան առաջին ազդեցութեան փառաւորութեանն Քրիստոսի։ Հաւանութեան իմն է թէ եւ ի նոյն եւս ժամանակս ընդ մէջ Զատկին եւ Պենտեկոստէից ի 40երորդում աւուրն կատարէր տօն Վերանալոյն Քրիստոսի [3], գոնեայ յարեւմուտս, քանզի ասէ Աւգոստինոս թէ մի ի բուն կարի հնագոյն տօնից է։ Այն առանց իրիք տարակուսանաց է թէ կայր տօն Յայտնութեան յարեւելեան եկեղեցւոջ (6. Յունուարի) անդստին յերկրորդ դարէ։ Ի սմին տօնի կատարէր յիշատակ Յայտնութեան կամ երեւելոյն [4] Քրիստոսի ի Մկրտութեանն եւ յայտնելոյ ամենեցուն իբրեւ վարդապետ յԱստուծոյ [5]։ Անց այն տօն ի չորրորդ դարու փոփոխմամբ ինչ իւիք եւ յարեւմտեան եկեղեցի՝ իբրեւ յիշատակ յայտնութեան Մեսիայի առ հեթանոսսն՝ զորս յանդիման կացուցանեն երեքին մոգքն արեւելից. գտանին եւ Նշմարանք տօնի ծննդեան Քրիստոսի անդստին ի ժամանակս յայսոսիկ։ Յառաջէր քան զայս մեծամեծ տօնս իբրեւ պատրաստութիւն՝ գիշերական ինչ տօն հսկմամբ [6]։ Տօն խմբէին քրիստոնեայք եւ զօր մահու մարտիրոսացն իբրեւ զօր յաղթութեան Նոցա եւ փառաւոր ծննդեան Նոցա վասն անմահ կենաց [7] անդէն ի վերայ գերեզմանաց Նոցա, յորոց վերայ մատուռս կամ եկեղեցիս էին յօրինեալ. հին քան զամենայն տօն մարտիրոսացն թուի լեալ տօն անմեղ մանկանցն Բեթղահեմի (որ կոչէին Ծաղիկք մարտիրոսաց [8])։

Տաճարք, Նշանակք եկեղեցական իրաց։ — Զառաջինն վայրք ժողովելոյ քրիստոնէիցն՝ էին յաճախ տունք հաւատացելոցն։ Ի ժամանակս հալածանացն ժողովէին ի հեռաւոր ինչ տեղիս, յանտառս եւ ի խորափիտս. քանզի համօրէն իսկ աշխարհ, ասէին վարդապետք եկեղեցւոյ, է մի եւեթ տաճար Աստուծոյ, նա եւ ի բանտս եւս եւ ի գետնափոր

1 Εἰρήνη նշանակէ՝ խաղաղութիւն։
2 Quartadecimani.
3 Ἑορτὴ τῆς ἀναλήψεως կամ ἐπισωζομένη.
4 Ἐπιφάνεια, Յայտնութիւն։
5 Θεοφάνεια, Աստուածայայտնութիւն։
6 Vigilia, հսկումն։
7 Natales, Natalitia.
8 Flores martyrum, festum innocentium.

ներքին գերեզմանաց[1] եւ ի շիրիմս մարտիրոսացն: Զբանս պաշտպանանութեանցն թէ քրիստոնեայք չունիցին տաճարս կամ սեղանս՝ է իմանալ թէ չունին նոքա ըստ հրէական կամ հեթանոսական ձեւոց, այս ինքն՝ զի չէր տաճար յորում փակեալ կայցէ կամ յորում միայն իցէ բնաւոր Աստուած: Ամենեւին աներկբան իսկ վկայութեամբ յայտ է թէ եւս քրիստոնէից բազում մատրունք եւ տաճարք յերրորդ դարու. եւ ըստ Եւսեբեայ յօրինեցան մեծամեծք ի ժամանակս խաղաղութեանն որ էր ի հալածմանցն Վալերիանեայ մինչեւ ցհալածմանն Դիոկղետիանու՝ բազում նոր եւ երեւելի եկեղեցիք ի քաղաքս. հոյակապն եւ մեծ քան զամենայն՝ էր առաքէն եկեղեցին Նիկոմիդիոյ:

Բանզի յառաջագիմութիւն աղօթական արուեստից լեալ էր ըստ ոգւոյ հեթանոսութեանն եւ գրեթէ կարգեալ էր ի փառաւորութիւն աստուածոցն հեթանոսաց՝ գարշէին իմն եւ խորշէին ի նոցանէ քրիստոնեայք. յայն սակս յառաջին անպաճոյճ եկեղեցիսն գտանէաք լոկ վայրս բաժանեալս վասն արանց եւ վասն կանանց. ի սոցունց անջատեալ կայր եւ տեղի ինչ ուր նուիրական գործքն կատարէին[2] յոր միայն կղերականքն մտանէին. անդ ուղղեալ կայր սեղանն[3] անպաճոյճ հանդերձ կաթեդրօք կամ աթոռովք կղերականաց[4]: Ցակաւ ուրեմն յօրինեցան եւ նշանակք ցուցիչք քրիստոնէական ինչ խորհրդոց, որպիսի ինչ՝ ի մատանիս կնքոյ, ի բաժակս եւ ի կանթեղս. որպէսզի տանց նկարէին պատկերաւ խաչի, հովուի որ զգառնն ի վերայ ուսոյն բարձեալ տանիցի, ձկնորսի եւ ձկան[5], նաւակի (որ էր նշանակ եկեղեցւոյ), խարսխի (նաւու), աղաւնւոյ, ոստոյ արմաւենւոյ, քնարի (որ էր նշանակ հոգւոյ քրիստոնէից), խոյի, աքաղաղի եւ այլոց նմանօրինակաց: Սոքիւք զարդարէին եւ զգամբանս, երբեմն եւ զորմունս եւս եկեղեցեաց:

Մ. [illegible] խորհուրդք: — Յայտ առնէր եկեղեցի հակառակ բազում աղանդոց՝ զի թէպէտ եւ յարգեալ զովէ ինքն զկուսութիւն իբրեւ առանձինն պարգեւ ի վերոյ քան զբնութիւն, եւ ցուցանէր զայն հեթանոսաց իբրեւ նշանակ մեծի զօրութեան Աւետարանին[6], սակայն եւ ոչ զպատիւ ամուսնութեանն ուրանայր[7], եւ ուսուցանէր թէ շնորհին ի դայն առանձինն շնորհք Հոգւոյն, քանզի է իսկ խորհուրդ մեծ. եւ ըստ վկայութեան Ս. Իգնատիոսի պարտ էր խօսնեցն կատարել զպաշտօն ամուսնութեանն առաջի եպիսկոպոսի[8]. նոյնպէս եւ Տերտուղիանոս[9] եւ Կղեմէս Աղեքսանդրացի յիշեն զօրհնութենէ եպիսկոպոսին: Համարեալ էր եւ յայնժամ անքակտելի ամուսնութիւնն յորժամ մի կողմն անհաւատարիմ գտանէր, այնպէս զի եւ կողմն իսկ անմեղ չկարէր առ կենդանութեամբ միւսոյն միւսանգամ ամուսնանալ[10]: Քրիստոնէի ընդ հեթանոսի լինել ընկերակից էր անվայել[11], միայն ներեալ իմն էր ամուսնութիւնն լեալ յառաջ քան զդարձ միոյ ի ընկերացն[12]: — Սակայն բազում անգամ սովոր էին քրիստոնեայք առանձնանալ ի ընկերակցէն յաւուրս բազումս՝ զի աղօթից պարապեսցին, մանաւանդ յաւուրս ապաշխարութեան եւ պահոց: Իսկ որ ինչ ի ժուժկալութենէ եւ ի

1 Catacombi.
2 Բեմ, βῆμα, chorus.
3 Τράπεζα, mensa sacra, mystica.
4 Θρόνοι, καθέδραι. Եւսեբ. Ժ. 4:
5 'Υχθύς, որ էր նշանակիչ Քրիստոսի, ընթերցեալ այսպէս Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ υἱὸς Σωτήρ. «Յիսուս Քրիստոս Աստուծոյ Որդի Կենարար»:
6 Իգնատ. առ Պոլիկարպ. Ե: Յուստին. պաշտպան. Ա. 15:
7 Սահմանք. Առաք. Զ. 10 եւ 11:
8 Թուղթ. առ Պոլիկարպ. Ե:
9 Առ կինն Բ. 9:
10 Կղեմ. Աղեքս. Ստրոմ. Բ. 23:
11 Տերտուղ. վասն միանգամ ամուսն. Է. ԺԱ: Կիպրիան. Վասն անկելոց:
12 Կորնթ. Է. 12. 16:

պահոց անուն խնայութիւնն լինէր՝ տուեալ լինէր աղքատաց: Իսկ սոքինք առ գոհութեան շնորհի քրիստոնէութեանն՝ գրեթէ ի մշտնջենաւոր պահս նուիրէին զանձինս, մեկնեալ յընկերական կենաց [1]. յորոց բազումք ամենեւին կուսութեան կեանս կեցին, որպէս ուխտիւ իսկ [2]:

Վերջին օծումն: — Ըստ խրատու առաքելոյն Յակոբայ [3], կոչեցեալ լինէին երիցունք առ հիւանդն մերձ ի մահ՝ առնել զխորհրդական օծումն վերջին, զի առցէ զօրութիւն ոգւոյն [4]. իսկ մարմինն անշնչացեալ չլինէր այրեալ ի խարուկի ըստ սովորութեան հեթանոսացն [5], այլ առաջին զայն յետս հողոյ եկեղեցական պաշտամամբ իբրեւ զսերմն Հոգւոյն սրբոյ, հաստատուն յուսով՝ թէ յարուսցէ զնա Քրիստոս որպէս ի գերեզմանէ ի նորոգ կենդանութիւն: Լինէր սոյն ըստ ամէ յիշատակ պաշտամամբ վասն ննջեցելոցն: Ամենեւին հաստատուն էին հաւատքն՝ թէ մահ է անցումն ի լաւագոյն կեանս, նա մանաւանդ շահ եւս՝ զի փութանակի միաւորէ զմեզ ընդ Քրիստոսի [6]:

Գ.

Եկեղեցական մատենագրութիւն:

53

Աստուածաշունչ գիրք: — Հին կտակարանք՝ որ ի ժողովս հաւատացելոցն եւ յիւրաքանչիւր մատենագրաց յաճախ լինէին ընթերցեալ, ի կիր արկանէին ոչ ի բնագրի անդ, այլ թարգմանութեամբն Եւթանասնից կամ Աղեքսանդրեան, եւ զայս թարգմանութիւն Յուստինոս համարէր լեալ յայտնի ինչ սքանչելեօք [7]: Յերկրորդ դարու յաւելան այլ եւս երեք թարգմանութիւնք, այս ինքն՝ Ակիւղայն, Թէոդոտիոնին եւ Սիւմաքոսին: Ակիւղաս էր Հրեայ ծննդեամբ որպէս հաւանութեան է, կամ ըստ այլոց՝ հեթանոս ի Սինոպայ Պոնտացւոց եւ ապա քրիստոնեայ եւ յետոյ դարձեալ Հրեայ կամ Եբիոնեան՝ կացեալ առ Ադրիանու. սա յօրինեաց թարգմանութիւն ինչ հնոց կտակարանաց ամենեւին նոյնբանութեամբ: Նոյնպէս եւ վասն Սիմաքոսի եւ Թէոդոտիոնի չէ յայտ. զի նա կարծի յառաջն լեալ Սամարացի եւ սա Եբիոնացի կամ Հրեայ, եւ երկոքին առ Անտոնինեանսք կացեալ: Սիւմաքոս թարգմանեաց ազատագոյնս եւ ջանաց յարմարել ըստ յստակութեան յունական լեզուին: Իսկ Թէոդոտիոն միջին ինչ է ընդ մէջ երկոցունցն ոչ ազատ եւ ոչ նոյնաբան կարի:

Իսկ գիրք նորոցն կտակարանաց այնչափ յաճախագոյնս արկանէին ի կիր՝ որչափ տակաւ հեռանայր օք յառաքելական ժամանակաց. եւ էր

1 Ἀσκηταί, continentes, σπουδαῖοι, ἐκλεκτῶν ἐκλεκτότεροι.

2 Կղեմ. Աղեքս. Ստրոմ. Գ. 15:

3 Յակ. Ե. 14:

4 Որոգին. Մեկն. Ղեւտ. Ճառ. Բ:

5 Զարմանալի է բան Կիկերոնեայ Վասն օրին. Բ. 22. «Ինձ թուի (ասէ) թէ բան ամենայն հին պաշտաման թաղելոյ այն իցէ, որով Կիւրոսն թաղեցաւ ըստ Քսենոփոնեայ — քանզի հատուցանի հողոյ մարմինն եւ այնպէս իբր զգեստի՝ որպէս զի ծածկեսցի մօրն սքօղիւ»:

6 Փիլիպպ. Ա. 21:

7 Զհետ երթեալ պատմութեան թղթոյն Արիստէայ ուրումն ազատաւորի յորջանիս Պտղոմեայ Փիլադելփեայ արքայի Եգիպտացւոց, զոր գրէ նա առ եղբայր իւր Փիլոկրատես՝ պատմելով թէ որպիսի պէնակաւ այն թարգմանութիւն եղեւ. զայսմանէ տես մանր առ Ս. Կիւրղի Երուս. Կոչումն ընծայութեան՝ գրաշխեալ ի Վիեննա 1882, էջ 68—69: Այլ չէ ինչ վաւերական պատմութիւնն այն, եւ ոչ թարգմանութիւնն այն ունի ինչ նշանակ ցուցիչ այնպիսի աղդեցութեան Աստուծոյ, որպէս քաջ երեւոյց նախ Ս. Յերոնիմոս: Յես եւ Հաւ. Ա. էջ 473:

իսկ պայքեա ի դէպ, զի հարկ էր ժամանակ ինչ ի վերայ անցանել միջեւ առաքելական փոփոխմանցն՝ ի միաբանոյ հայրապետութիւն գաղթի մատենանցն առա անոր սփռեալք: Այլ թէ նոյն եւ յետ ձեռն եւ կամ աջակի դրովք առաջին հաւաքումն նոցա ի մի բաժանադրութիւն եղեւ՝ այն չէ յայտ:

Հայրք առաքելականք: — Աշակերտք առաքելոցն եւ քրիստոնեայք նոցին ժամանակակիցք սակաւ ինչ եւեթ թողին գրով. քանզի քրիստոնէութիւն ոչ եթէ իբրեւ ծնունդ ինչ քննութեանց գիտութեան հայրապետաց մարդկան, այլ մանաւանդ թէ իբրեւ աստուածեղէն ինչ յայտնութիւն, որոյ ճշմարտութեանն ցոյցք՝ սքանչելիքն առընթեր կային. զարմանալ զի եւ զառաջինսն ոչ առհասարակ ի մէջ մատենագրաց ինչ տարածեցաւ քրիստոնէութիւնն: Ցայն սակս եւ հայրքն առաքելականք (այս ինքն՝ որք աշակերտեալք առաքելոց էին) ըստ առաքելական օրինակին՝ դպրոցն ինչ թուղթս եւեթ թողին յարմարեալս ըստ գիտաց պիտոյիցն պատահելոց, եւ յորս ոչ ինչ նշմարանք գիտութեան երեւին, այլ քաղցր իմն օծութիւն քրիստոնէական. եւ են սոքա՝

1. Բառնաբաս [1] († 73) որոյ կայ թուղթ մի վասն այնոցիկ որ պահանջէին ի քրիստոնէիցն պահել եւ զմովսիսեան օրէնսն, գրեալ յետ կործանման Երուսաղեմի: Թէպէտ եւ ի վաղ իսկ ժամանակաց Կղեմէս Աղեքսանդրացի, Որոգինէս, Եւսեբիոս ընդունին զայն թուղթ իբրեւ ճշմարիտ, այլ շատք այժմ արկանեն ընդ յերկուանօք: — 2. Հերմաս, զորմէ չէ յայտ թէ նա իցէ զոր ողջունէ Առաքեալ [2], եթէ այլ ոք երէց եկեղեցւոյն Հռոմայ, եղբայր Պիոսի Ա. քահանայապետի (յամի իբր 150). կայ սորա գիր "Հովիւ" անուն. յԱ. դպրութեանն մատուցանէ Գ Ցայտնութիւնս կամ Տեսիլս վասն անցից եկեղեցւոյ եւ վարուց քրիստոնէից. յԲ. դպրութեանն կան 12 Պատուիրանք բարեպաշտութեան առանցեալք ի հրեշտակէ նորա պահապանէ երեւելոյ նմա յհովուական ձեւ ի Հռոմ ի կերպարանս հովուի այծեամահանդերձ, մախաղ յուս իւր եւ ցուպ ի ձեռին. իսկ յԳ. դպրութեանն՝ 10 Նմանութիւնք ի յորդորումն վարուց բարեպաշտութեան: — 3. Կղեմէս քահանայապետ Հռոմայ գործակից Պաւղոսի եւ յաջորդ Պետրոսի [3], որոյ կայ "Թուղթ Ա. առ Կորնթացիս" (59 տունք) վասն ցածուցանելոյ զխռովութիւն ինչ նոցա որով մերժեալ էին ի պաշտամանէն երիցունք անմեղք հաստատեալք յառաքելոց կամ յարանց առաքելականաց: Երկու եւս "Թուղթք առ կուսանս" յանցեալ դարու գտան յասորի լեզու եւ թուին հարազատք, իսկ թուղթն Բ. առ Կորնթացիս ընդ կասկածանօք է: — 4. Իգնատիոս Աստուածազգեաց (բուն՝ Աստուածակիր [4]) որպէս հաւանութեան է՝ ասորի յազգէ, աշակերտ Պետրոսի եւ Յովհաննու, յետ Եւոդեայ յաջորդ Պետրոսի յԱնտիոք. սա յետ կալոյ յատեանի առաջի Տրայիանու՝ առաքեցաւ ի նմանէ ի Հռոմ արկանել առաջի առիւծուց ի թէատրոնին († 107, 20 Դեկտ. կամ ըստ այլոց կարծեաց 116): Ի բազում թղթոց որ ի նորա անուն յածին՝ 7 միայն են հարազատք որ ի նմին ամի զճանապարհայն գրեցան ի նմանէ, այս ինքն ա. առ Եփեսացիս, բ. առ Մագնեսիացիս, գ. առ Տրալլիացիս, դ. առ Հռոմայեցիս (որք գրեցան ի Զմիւռնիա), ե. առ Փիլադելփացիս, զ. առ Զմիւռնացիս, եւ է. առ Պողիկարպոս (որք գրեցան ի Տրովադայ): Այսոցիկ երկու իմն ազգ օրինակաց է, մի՝ ընդարձակագոյն եւ

1 Տես վերագոյն էջ 26:
2 Հռոմ. ԺԶ. 14:
3 Տես վերագոյն էջ 34:
4 Θεόφορος.

միւս՝ համառօտագոյն. վերջին եւեթ ազգ օրինակացն հարազատ է, իսկ առաջինքն յարմարեալ ի 6երորդ դարու։ — 5. Յանանուանէ ումեքէ կայ գեղեցիկ ինչ "Թուղթ առ Դիոգնետոս„ (ոմն հեթանոս) որ յուզեալ իցէ նմա խնդիրս թէ ընդէ՞ր քրիստոնեայք զկրօնս հեթանոսաց եւ Հրէից միանգամայն մերժեալ՝ ամենեւին նոր ինչ վարդապետութիւն ի մէջ բերիցեն, եւ դարձեալ՝ եթէ այնչափ կարեւոր էին մարդկան կրօնք քրիստոնէութեան՝ ապա հիմ այսպէս անագան եկն ի մէջ։ — 6. Պապիաս († 120) եպիսկոպոս Յերապոլեայ Փռիւգացւոց աշակերտ Յովհաննու աւետարանչի եւ ընտանի Պողիկարպեայ. սորա 7 հատուածք եւեթ կան ի 5 գրոց "Մեկնութեան բանից Տեառն„։ — 7. Կոդրատոս († 130) եպիսկոպոս Աթենացւոց աշակերտ առաքելոց, որ ետ գիր Պաշտպանութեան Ադրիանու յորժամ եկն նա յԱթէնս տեսանել զԷղեւսեան խորհուրդսն. սորա մանր ինչ հատուածոր միայն կայ։ — 8. Պողիկարպոս [1] († 167) ի Յովհաննէ առաքելոյ կարգեալ յեպիսկոպոսութիւն Զմիւռնացւոց ընտանի Իգնատիոսի Աստուածազգեցի, որ երթեալ ի Հռոմ առ Անիկետոս քահանայապետ վասն խնդրոյ տօնին զատկաց դարձաւ ունայն, այլ կաց մնաց ի սէրս հաղորդութեան ընդ հռոմէական աթոռոյն. ի բազում գրոց նորա կայ մի միայն հարազատ "Թուղթ առ Փիլիպպեցիս„ գրեալ յամի իբրեւ 107 կամ 108, որ ըստ Յերոնիմեայ ընթերցեալ լինէր յատեան յեկեղեցիս։ Հատուածոք այլոց ինչ գրոց նորա ընդ կասկածանօք են։

Ընդ յերկուանօք իմն են կամ ստութեամբ ընծայեալ մատենագրացն յորոց անուն շրջին — 1. Թուղթ երիցանց եւ սարկաւագաց Աքայեայ վասն վկայութեան Անդրէի առաքելոյ։ 2. Վկայաբանութիւն Թեկղի եւ Պաւղոսի։ 3. Պրոքորոնի (միոյ ուրուք յեւթն սարկաւագաց † 60)՝ վարք եւ սքանչելիք Յովհաննու առաքելոյ։ 4. Լինոսի († 78) առաջնոյ յաջորդին Պետրոսի ի Հռոմ Գիրք Բ. զչարչարանաց Պետրոսի եւ Պաւղոսի։ 5. Աբդիայ Բաբելոնացւոյ (որ պատմի լեալ հրեայ յազգէ եւ առաջին եպիսկոպոս Բաբելոնի) Գիրք Ժ. վասն ճգանց առաքելոց։ 6. Կտակք երկոտասան նահապետաց գրեալ որպէս հաւանութեան է ի սկզբան երկրորդ դարու։ 7. Սիբիղեան մատեանք յ8 գիրս որպէս ցայժմ կան եւ յորմէ բազում անգամ առաջին հարք (Յուստինոս, Աթենագորաս, Թէոփիլոս Անտիոքացի, Կղեմէս Աղեքսանդրացի եւ Ղակտանտիոս) առնուն հաստս ի հաւանութիւն հաւատոց մերոց ընդդէմ հեթանոսաց, թուին յօրինեալ վաղ յառաջ քան զկէս 2որդ դարուն ի քրիստոնէէ ումեքէ՝ ի հին պատգամս հեթանոսացն խառնելով ինչ ինչ ի հնոց եւ ի նորոց կտակարանաց, ընծայելով զամենայն Սիբիղեան կանանց ըղձից հռչակելոց ի մէջ հեթանոսացն, ոմն իբրեւ Պարսիկ կամ Բաբելացի եւ ոմն իբրեւ Դեղփեան կամ Կումացի կամ Տրովացի կամ Տիբուրացի Սիբիղայ։

54

Ուր մատենագրութիւն աշակերտաց առաքելոցն ըստ նիւթոյն եւ ըստ կերպարանացն դուզնաքեայ իմն երեւի եւ միակերպ, նմին հակառակ յ2ում դարու ըստ նշմարի իսկ եւ իսկ առատութիւն մատենագրութեանց յազգի ազգի ձեւս եւ ի կերպարանս։ Պատճառք իրացն յայտ ի հանգամանաց ժամանակին է, յորում ի ներքուստ եւ արտա-

1 Տես վերագոյն էջ 139—144։

քաւսս յարձակմանս կրէր եկեղեցի. ի ներքուստ ազգի ազգի աղանդովք եւ արտաքուստ ի հեթանոսաց եւ ի Հրէից որք յաճախէին զրպարտութիւնս զվարդապետութենէն եւ զվարուց քրիստոնէից, գիտունք եւ փիլիսոփայք ելանէին ի կռիւ ընդ քրիստոնէութեան եւ իշխանութիւն տէրութեանն Հռոմայեցւոց օգնական էր ժողովրդեանն մոլեգնութեան ի հալածումն նորա: Յայնժամ հան Աստուած միանգամայն արս երեւելիս ի ճշմարտութեանն պաշտպանութիւն՝ պատմական, պատասխանատուութեան, մեկնական եւ վիճական գրովք ի կերպարանս ոչ միայն թղթոց, այլ եւ խօսից երկուց ընդ միմեանս [1], ճառից եւ յիշատակաց [2]:

1. Ս. Յուստինոս Վկայ († 166), որպէս ինքն իսկ պատմէ՝ որդի Պրիսկեայ ծնեալ ի Նէապօլիս այս ինքն ի Սիւքեմ, ի մանկութենէ տուեալ էր ի դպրոց ի հրահանգս ուսման. նախ եւս նա զանձն ի ստոյիկեան փիլիսոփայութիւն եւ յետ դիմելոյ կարգաւ առ Պերիպատետիկեանս, Պիւթագորականս եւ Պղատոնականս, մինչդեռ ուրախ իմն լինէր ընդ գիւտ պղատոնական իմաստութեանն՝ յարդարեցաւ յանէ ումեմնէ ծերունւոյ յընթերցուած գրոց սրբոց. նովին լուսաւորեալ եւ հաստատութեամբ քրիստոնէիցն ի տանջանս իւրեանց՝ ի միտ առեալ զանմեղական վարս նոցա՝ դարձաւ ի քրիստոնէութիւն յ30երորդ ամի հասակին (յամի Տեառն 133) ոչ ինչ ամօթ համարեալ զթշնամանս խաչին Քրիստոսի, բայց եւ զաղաքողն փիլիսոփայութեանն չմերկացաւ, զի զքրիստոնէութիւն լոկ իմն իմաստութեանն համարէր, եւ կարգեալ դպրոց ուսուցանէր ի Հռոմ, մինչեւ առ նախանձու մատնեալ ի Կրեսկեայ կինիկեան փիլիսոփայէ՝ վկայեաց ի Հռոմ գլխատեալ յետ գանից: — Բաց ի գրոց անտի նորա կորուսելոց եւ յայնցանէ որ ընդ կասկածանօք են՝ կան 1. Գիր վասն միահեծան իշխանութեան (այս ինքն վասն միութեան Աստուծոյ): 2. Պատասխանատուութիւնք երկու, մի առ Անտոնիոս Պիոս, առ որդիս նորա եւ առ ծերակոյտն (գրեալ ի Հռոմ յամի Տեառն 138) եւ միւս եւս կարճագոյն որպէս հաւանութեան է՝ առ Մարկոս Աւրելիոս: 3. “Խօսք ընդ Տրիփոնեայ Հրէի„ վասն մարմնաւորութեան Բանին եւ կոչման հեթանոսաց, գրեալ յամի Տեառն 140: — 2. Տատիանոս († 180) Ասորի յազգէ ի Միջագետաց այլ շրջեալ ի բազում կողմանս եւ վարժեալ ի հրահանգս Յունաց, որ յետ խնդրելոյ եւ քննելոյ զամենայն կրօնսն՝ ի քրիստոնէութեան եգիտ զճշմարտութիւնն, եւ աշակերտեալ Յուստինեայ ի Հռոմ էր ընկեր եւ կցորդ վաստակոց նորա, եւ յետ նորա մահուն առաջնորդէր դպրոցին նորա, այլ ապա մեկնեալ յիւր աշխարհն՝ անդ ամբարտաւանեալ ընդ ուսումն վարդապետութեան իւրոյ ի բաց եկաց յեկեղեցւոյ եւ յօրինէր ուրոյն աղանդ ըստ Էնկրատիտեանց կամ Ժուժկալաց (յամուսնութենէ, ի մսոյ եւ ի գինւոյ եւ ի չարաց իրաց): Նորա կայ “Ճառ ընդդէմ հեթանոսաց„ թող զգիրսն բազումս որոց անուանք եւեթ կան: — 3. Ս. Աթենագորաս (վկայեալ՝ 180) Աթենացի (ըստ վերնագրին որ դնի ի գլուխ գրոց նորա) փիլիսոփոս հեթանոս որ (ըստ Փիլիպպեայ Սիդեացւոյ) ի կամել իւրում դնել գիրս ընդդէմ քրիստոնէից՝ առեալ ընթեռնու զգիրս սուրբս զի տեղեակ իրացն լինիցի, այլ անդէն ըմբռնի ի հրապոյրս ճշմարտութեանն: Նորա կայ գիր “Հրեշտակութեան (այս ինքն պատասխանատուութեան) վասն քրիստոնէից„, եւ միւս եւս գիր “Վասն յարութեան մեռելոց„: — 4. Թէոփիղոս Անտիոքացի ըստ օրի-

[1] Dialogue.

[2] Commentarium.

Նաւկի Յուստինեայ եւ Տատիանեայ եւ Աթենագորայ դարձեալ ի քրիս-տոնէական փիլիսոփայութիւն ընթերցուածով գրոց սրբոց, եւ յետ Ե-րատեայ որ էր եւթներորդ ի Պետրոսէ՝ յաջորդէր զեպիսկոպոսութիւն եկեղեցւոյն Անտիոքացւոց (ըստ Մաւրինեանց՝ 176 — 186)։ Մնացեալ են ի գրոց նորա միայն “Երեք գիրք առ Աւտողիկոս„ (բարեկամ իւր հեթանոս՝ այլ գիտուն եւ ցանկացող ճշմարտութեան)։ — 5. Հեր-միաս՝ (ըստ վերնագրի գրոց նորա) փիլիսոփոս՝ որոյ ոչ վարք յայտ են եւ ոչ ժամանակ, եթող մեզ զգիրս “Ծաղրաբանութեան արտաքնոցն փի-լիսոփայից„։ — 6. Անուանք եւեթ եւ կամ դոյզն ինչ նշմարանք գրոց ծանօթ են ա. Արիստիդէս փիլիսոփոս Աթենացի որ ետ Պա-տասխանատուութիւն Ադրիանու, բ. Ագրիպպաս Կաստոր որ գրեաց Յանդիմանութիւն ընդդէմ Բասիլիդեայ եւ կամ դոյզն ինչ հատակո-տորք, գ. Արիստոն Պեղղէացի որ էր Հրեայ յազգէ եւ դարձեալ ի քրիստոնէութիւն, եւ գրեաց խօսս յորում Յասոն եւ Պապիսկոս վի-ճին ընդ միմեանս վասն քրիստոնէութեան, դ. Ս. Մեղիտոն Սարդիկա-ցւոց եպիսկոպոս († յամի իբրեւ 173) որոյ ամփաւ մատեանք թուեալ մի ըստ միոջէ առ Եւսեբեայ [1] չեն այժմ ի միջի՝ բաց ի հատուածոց ինչ, այս ինքն մասն ինչ ի Պատասխանատուութենէն առ Մարկոս Աւրելիոս (յամի 170), թուղթ մի առ Ոնեսիմոս ումն որում ընծայէ զգիրս իւր Քաղուածոց ի հնոց կտակարանաց. իսկ ցանկ գրոց հնոց կտակարանացն որ ի նմանէ յիշին՝ զամենայն յառաջաբանն գիրսն բովանդակէ բաց յԵսթերայ զոր թերեւս ընդ անուամբ Եզրի կարգէ, ե. Ս. Դիոնեսիոս Կորնթացւոց եպիսկոպոս († 180). ի սորա եւթն թղթոց (առ Ղա-կեդեմոնացիս, Աթենացիս, Նիկոմեդիացիս, Գորտինացիս, առ եկեղեցին Ամաստրիացւոց եւ առ այլ եկեղեցիս Պոնտոսի, առ Գնոսացիս, առ Հռոմայեցիս) միայն ի թղթոյ անտի առ եկեղեցին Հռոմայեցւոց կան (առ Եւսեբեայ) երեք հատուածոյք։ Յառաջնումն գովեալ մեծապէս զկարգ եւ զառաքինութիւն եկեղեցւոյն այնորիկ ասէ. “Այս իսկ ձեր սո-վորութիւն է, ասէ, անդստին իսկզբանէ անտի հաւատոց զի առ եղ-բարսն ազգի ազգի երախտեօք ցուցանիցէք բարերարութիւն եւ առ բազում եկեղեցիս . . . զկարեւոր կարեւոր դարմանս կենաց առաքի-ցէք . . . ։ Եւ զայս սովորութիւն երանելի եպիսկոպոսն ձեր Սոտեր ոչ պահեաց միայն՝ այլ եւ աճեցոյց եւս, երբեմն ընծայս վասն սրբոց ա-ռատութեամբ մատակարարելով եւ երբեմն զեղբարսն որ անդր ճանա-պարհ տանէին մխիթարելով իբրեւ հայր յանձնառուն զիւր որդիսն„։ Իսկ յերկրորդումն՝ ասէ թէ “Այսօր կատարեցաք զաւուր օրն տէրունական յորում զձեր թուղթն ընթերցաք, զոր եւ յայժմ հետէ միշտ ընթեռ-նլով ըստ օրինակի առաջին թղթոյն այնորիկ գրեցելոյ առ մեզ ի Կղեմայ (եպիսկոպոսէ Հռոմայ) լցցուք գեղեցիկ գեղեցիկ պատուիրանօք եւ վարդապետութեամբք„։ Յերրորդումն տրտնջէ զի սպասաւորքն սատա-նայի խանգարեն զթուղթս նորա ցանելով որոմն մոլորութեան։ զ. Ս. Ապողինար եպիսկոպոս Յերապոլեայ Փռիւգացւոց († 180) որ նահա-տակեցաւ բանիւ եւ գրով ընդդէմ Մոնտանեանց, որ առ նովաւ ելին, եւ ընդդէմ հեթանոսաց եւ Հրէից, բայց առ հասարակ չեն այժմ ի

1 Վասն զատկի Գիրք Բ. յորում զատա-գով մատնէ արեւելեայցն սովորութեան. Վասն քաղաքավարութեան եւ վասն մարգարէից. Վասն եկեղեցւոյ. Վասն տէրունական ա-ւուրն. Վասն բնութեան մարդոյն. Վասն արարչութեան մարդոյն. Վասն հպատա-կութեան հաւատոց. Վասն ոգւոյ, մարմնոյ եւ մտաց. Վասն մկրտութեան. Վասն ճշմարտութեան. Վասն ծննդեանն Քրիս-տոսի. Վասն մարգարէութեան. Վասն հիւր-ընկալութեան. Մեւս եւս գիր Բանալի (գրոց սրբոց) անուն. Վասն սատանայի. Վասն յայտնութեանն Յովհաննու. Վասն Աստուծոյ մարմնաւորի (մարմնացելոյ)։

միջի մատեանք նորա, Ե. Ս. Ապողոնիոս որ էր սինկղիտիկոս Հռոմայեցի եւ վարժ գիտութեամբք, առ Կոմոդեաւ վկայեաց մատնեալ ի ծառայէն (յամի իբրեւ 186), Զ. Միղտիադէս որ ծաղկէր յամի իբրեւ 180—190, որ գրեաց գիրս ընդդէմ հեթանոսաց, Հրէից եւ Մոնտանեանց եւ Պատասխանատուութիւն առ կայսր, Է. Մոդեստոս, Մուսանոս, Սեքստոս եւ Արաբիանոս որք առ Մարկոսն Աւրելեաւ եւ Կոմոդեաւ թուին ծաղկեալ եւ չեն ինչ ծանօթ վարք նոցա. որպէս եւ առ նովին Կոմոդեաւ եւ Սեպտիմիոսն Սեւերոսիւ ծաղկեցան մեկնիչք գրոց սրբոց Հերակղիտոս (մեկնութեամբ Առաքելոյն, այս ինքն թղթոցն Պաւղոսի), Կանդիդիոս եւ Ապիոն (մեկնութեամբք վեցօրեայ արարչութեան), Յուդաս (մեկնութեամբ 70 եւթներորդացն Դանիելի). Հռոդոն ասիացի ծնընդեամբ, աշակերտեցաւ Տատիանեայ ի Հռոմ. ի գրոց անտի սորա (յորս է դարձեալ մեկնութիւն մի վեցօրեայ արարչութեան) կայ (առ Եւսեբեայ) հատակոտր ինչ գրոցն ընդդէմ Մարկիոնի, եւ մեւս եւս հատակոտր ի գրոց Մաքառման զոր մաքառեցաւ ինքն Հռոդոն ընդ Ապեղեայ Մարկիոնացւոյ յորում ասէ թէ "Յորժամ պարտեցաւ ի նմանէ Ապեղէս յետ բազում ինչ չարաչար բարբառելոյ՝ ապա ուրեմն սկսաւ ասել թէ չէ պարտ ամենեւին ի խոյզ արկեալ քննել զհաւատս, այլ պարտ եւ պատշաճ է իւրաքանչիւր ումեք կալ մնալ յայնմ զոր միանգամ ուսաւ իսկզբանն. քանզի որ ի խաչելեալ անդր հաստատեալ իցեն զյոյս իւրեանց՝ փրկելոց են, ասէ, միայն թէ գործս բարիս գործիցեն,,: Ապա չէր ինչ անծանօթ եւ հնոցն մոլորելոց՝ վերջին ապաւէնն յոր այժմ դիմեն ամենայն մոլորեալք մերոց ժամանակաց յետ յաղթահարելոյ ի ճշմարտութենէ զորոյ չկամին երթալ զհետ: Ժ. Ս. Մաքսիմոս 26երորդ եպիսկոպոս Երուսաղեմացւոց. ի սորա գրոց թէ "Ուստի չարն իցէ,, եւ թէ "ՅԱստուծոյ ստեղծաւ նիւթն,, կայ հատակոտր ինչ առ Որոգինի: ԺԱ. Պողիկրատէս 8երորդ եպիսկոպոս Եփեսացւոց († յամի իբրեւ 200) որ վասն խնդրոյ զատկին գրեաց սաստկութեամբ թուղթ առ Վիկտոր քահանայապետ Հռոմայ, որոյ կան երկու հատակոտրք առ Եւսեբեայ: ԺԲ. Պաղմասայ եպիսկոպոսի Ամաստրիս քաղաքի եւ Բաքիւղեայ եպիսկոպոսի Կորընթացւոց յաջորդին Դիոնիսեայ յիշին թուղթք վասն զատկին գրեալ ի Հռոմ, որպէս եւ նոցին ժամանակակցի Ս. Թէոփիղեայ եպիսկոպոսի Կեսարեայ Կապադովկացւոց թուղթ՝ յորմէ կայ հատուած առ Բեդայ, եւ մնանէ ջատագով սովորութեան արեւմտեան եկեղեցւոյ վասն ժամանակի զատկին:

7. Իրենէոս հայրենեօք ի Յոնիայ՝ որպէս թուի, աշակերտեալ Պողիկարպեայ ի Զմիւռնիա եւ ապա Պապիայ, լեալ ունկնդիր եւ այլոց աշակերտաց առաքելոցն, բայց կրթեալ ի մանկութենէ եւ ի բանաստեղծութիւն եւ ի փիլիսոփայութիւն արտաքնոցն: Այսպիսի կրթութեան խառնեալ ընդ եռանդման պաշտպանելոյ եկեղեցւոյ՝ դիւրագոյնս ընդմտանէր Իրենէոս ոգւոյ վարդապետութեան եկեղեցւոյ, տեսանէր թափանցանց զազգի ազգի գրութիւնս Գիտացն եւ այնպէս մնէր գործել մեծամեծս վասն եկեղեցւոյ Աստուծոյ: Յետ բազում վտանգից ի կողմանս Ասիացւոց՝ գտանեմք զնա ի Գաղղիա առ Ս. Պոթինեայ եպիսկոպոսի Լուգդունացւոց որ ձեռնադրեաց իսկ զնա յերիցութիւն, եւ յետ վկայական մահու նորա ընտրեցաւ Իրենէոս յեպիսկոպոսութիւն քաղաքին (178): Յետ առաքելոյ մարտիրոսացն որ ընդ Պոթինեայ վկայեցին՝ արս թղթով առ Եղեւթերիոս քահանայապետ Հռոմայ վասն խնդրոցն յուզելոց ի Մոնտանեանց ի Գաղղիա եւ առնլոյ զհաստատութիւն եպիս-

կողոսուլթեանն՝ վառատակէր երանելին ի հաստատութիւն եկեղեցեացն Գաղիայ, եւ ի գժտութեան անդ վասն զատկին տօնի՝ եղեւ միջնորդ հաշտութեան ընդ եպիսկոպոսունսն Ասիայ եւ ընդ Վիկտոր՝ որ կամէր կտրել զհաղորդութիւն իւր ի նոցանէ. եւ ի կրկնել հալածանացն առ Սեպտիմիոսն Սեւերոսիւ վկայեաց յամի 202: Ի գրոց անտի նորա կան միայն իբրեւ գեղեցիկ նշխարք եկեղեցական աւանդութեան հոյակապ «Գիրք Ե. ընդդէմ Աղանդոց» կամ Հերձուածոց, որոյ բուն մակնագիր է «Յանդիմանութիւն եւ քակումն սուտանուն գիտութեան» 1 (վարդապետութեան Գիտոց) որք են գրեալ ի մէջ ամացն 172—192, ի յոյն լեզու, բայց հռովմայեցի թարգմանութիւնն միայն կայ զոր եւ յԳորդ դարու տեսանեմք (ի Տերտուղիանեայ եւ ի Կիպրիանեայ) արկեալ ի կիր, եւ է ճշգրիտ որպէս ի համեմատութենէ ընդարձակ ինչ հատուածոց (առ Եւսեբեայ, Եպիփանեայ, Թէոդորեայ, Յովհաննու Դամասկացւոյ) երեւի, թէպէտ եւ մութ իմն է՝ բազում ուրեք: — Սրապիոնի եպիսկոպոսի Անտիոքացւոց (յամէ 190) մնացեալ է միայն հատուածոր ինչ ի թղթոյն առ եկեղեցին Հռոսսացւոց ի Կիլիկիա (առ Եւսեբեայ Պատմ. եկ. Զ. 12):

Մնացորդք մատենագրութեան երկրորդ դարու հայրապետաց: — 1. Վկայաբանութիւն Ս. Իգնատիոսի Աստուածազգեցի [2] գրեալ ի սարկաւագաց նորա ի Փիղոնէ եւ յԱգաթոպոդեայ որ ընդ նմին երթեալ էին ի Հռոմ: — 2. Վկայաբանութիւն Ս. Սիւմփորոսայ եւ եւթն որդւոց նորա որ առ Ադրիանու վկայեցին սադրելով քրմապետացն Հռոմայ, եւ սուտ դրեալ ի Յուղիոսէ Ափրիկանոսէ: — 3. Վկայաբանութիւն Յակոբայ առաքելոյն եղբօր Տեառն եւ Շմաւոնի եպիսկոպոսաց Երուսաղեմի գրեալ ի Հեգեսիպպեայ [3]: — 4. Ս. Փեղիկիտայ եւ որդւոց նորա [4]: — 5. Գեղեցիկ թուղթ եկեղեցւոյն Զմիւռնացւոց վասն վկայութեան Պողիկարպոսի եւ որոց ընդ նմա [5]: — 6. Թուղթ եկեղեցեացն Վիէննայ եւ Լուգդունեայ վասն վկայութեան Պոթինեայ եւ այլոց [6]:

Ընդ կասկածանօք իմն է վկայաբանութիւն Ս. Յուստինոսի փիղիսոփոսի եւ ընկերացն, առաւել եւս վկայաբանութիւնն Ս. Սիւմփորիանոսի՝ որ յամի իբրեւ 180 յԱւգոստոդունոն (Ոթէոն) քաղաքի Գաղիացւոց գլխատեցաւ:

55

Նոյնպէս մատենագրութիւնն քրիստոնէական որ իսկզբան անդ աղքատ իմն էր՝ յընթացս երկրորդ դարուն ծաղկեալ փթթեցաւ, մինչեւ զարմացուցանել իսկ՝ եթէ ի յաճախութիւնն ոք եւ ի պէսպէս այլակերպութիւնն եւ ի ժամանակին կարճութիւն եւ ի նեղութիւն առապանաց հանգամանացն նայիցի:

Գրեթէ նոյն հանգամանք կային մնային եւ յերրորդ դարու. դադարեն ի սմին պատասխանատուութիւնք առ իշխանս եւ ընդ այնր յաճախէ եղծումն մտաւոր պատճառաց՝ զորս սկսաւ յառաջ մատուցանել հեթանոսութիւն ի ձեռն փիղիսոփայիցն իւրոց եւ գիտնոց: Նմին հակառակ՝ դուն ուրեք երեւի մրցումն ընդ հրէից. զի սոքա ցրուեալք եւ քայքայեալք չորացան իբրեւ զթզենին զոր անէծ Տէրն, եւ չունէին ինչ

1 Ἔλεγχος καὶ ἀνατροπὴ ψευδωνύμου γνώσεος.
2 Տես վերագոյն էջ 133:
3 Տես վերագոյն էջ 130—133:
4 Տես վերագոյն էջ 147:
5 Տես վերագոյն էջ 139:
6 Տես վերագոյն էջ 144:

ուխտի բայց քէն սատակ ընդ քրիստոնէից, այլ որպէս քաղաքացին՝ նոյնպէս եւ մտաւոր զօրութեամբ ակար եւ անզօր էին ելանել ի կռիւ ընդ քրիստոնէութեան: Նոյնպէս անցեալ իսկ էր բուն ժամանակն ծաղկելոյ Գնոստիկեան աղանդոյն. յամենայն կողմանց մերժեցան մղեցան ի բաց ի սահմանաց եկեղեցւոյ յետս, եւ երթայր ծիւրէր այնուհետեւ. այլ զնորին հակառակն ի հին Եբիոնեան աղանդոյ ելին բուսան աղանդք Միութենականաց որ սաբելեան մասնութեանց եղեն սկիզբն, որք եւ ջանացին զերրորդութեան վարդապետութիւն՝ որ հիմն քրիստոնէութեանն է, ի հրէական անձին եւ անպատեհ միութիւնն դարձուցանել, որպէս Գնոստիկեան աղանդն ջանացեալ էր զնոյն ի հեթանոսական բազմաստուածութիւնն փոխել:

Ընդդէմ Մոնտանեանցն՝ որք չկարացին գալ այնչափ յառաջադէմ, բաւական էր եպիսկոպոսական արքնութիւն ի զգուշութիւն հօտին: Նովատեանցն հերձուած եւ դարձեալ խնդիր վաւերականութեան մկրտութեան հերետիկոսացն կամ օրոց արտաքոյ եկեղեցւոյ իցեն՝ ած զամենեսին ի քննութիւն ներքին էութեան եկեղեցւոյ:

Պաշտպանիչք եկեղեցւոյ ընդդէմ սոցա ամենեցունց ցայն վայր գրեթէ միշտ իսկ ի դպրոցս հեթանոսացն ուսեալ էին ուսումն, եւ մեծ մասն նոցա դառնալով ի հեթանոսութենէ ի քրիստոնէութիւն: Սակայն կարեւոր եւ պիտոյ էին այնուհետեւ հրահանգք ուսման ըստ քրիստոնէական իմն մտաց, նախ զի յայտնի իսկ երեւէր թէ առ ի չգոյէ դպրոցաց ուսման եւ կրթութեան ըստ քրիստոնէական մտաց՝ արգել իմն լինէր դարձի մարդկան որ ի բարձրագոյն կարգի քան զռամիկն էին. եւ երկրորդ անգամ՝ զի ծնողքն քրիստոնեայք չառնուին այնպէս դիւրաւ յանձն զմանկունս իւրեանց առաքել ի հրահանգս հասարակաց կայսերական կամ քաղաքական դպրոցաց. քանզի ընդ մեկնութեան յունական եւ հռոմէական դասական մատենագրութեանն՝ ծծէր մանկունն զհիւթ հեթանոսութեանն, մանաւանդ զի վարդապետք փիլիսոփայութեանն եւ գեղեցիկ ուսմանց դաժանագոյնք քան զամենայն թշնամիս քրիստոնէութեան էին:

Որպէս եւ ոմանք ողջմիտք յօժարէին ի դուրս վանել արտաքին ուսման եւ մանաւանդ փիլիսոփայութեան եւ չհամարէին զայն օգտակար ինչ եւ ոչ ի պէտս քրիստոնէից, եւ խլել իմն ջանային իբրեւ առունկ թունաւոր ծնեալ ի դիւացն սերմանէ ի դաշտավայրս հեթանոսութեանն, սակայն բազմաց ուղիղ ընդ իրսն հայելով՝ որչափ ինչ ժամանակացն հանգամանք ներէին, կարգեցան դպրոցք հանդերձ արտաքին հրահանգօք յերեւելի երեւելի եկեղեցիս: Ամենեցուն առաջնորդ եւ քան զբոլորեսին երեւելի էր Երախայական դպրոցն յԱղեքսանդրիա: Վաղ իսկ քաղաքն այն էր գլխաւոր կայան յունական ուսմանց եւ գիտութեան, կայր անդ Մուսայարան[1] զոր էր եդեալ Պտղոմեայ Ղագեան եւ ընդարձակեալ Տիբերեայ եւ առաջնորդէր կայսերական ծախուք, յորում աւանդէին գեղեցիկ գիտութիւնք եւ աշակերտքն միաբանեալք ի հացակից հաղորդութիւն՝ կային անդ կանխեալք յուսումն: Այսպէս էր Աղեքսանդրիա տեղի ժողովելոյ գիտնոց, ուր յամենայն մասանց հռոմէական պետութեան յորդեալ դիմէր ուսումնասէր մանկտին: Ընդ այն հայեցեալ եկեղեցւոյն Աղեքսանդրացւոց՝ զդպրոցն զայն որ վաղն երախայից էր ընդարձակեալ՝ յաւել ոչ միայն գիտնարար հրահանգս քրիստոնէական ուսմանց, այլ եւ առաւել մեծ առհասարակ հրահանգս արտաքին

1 Museum.

ւանեաց, ոչ միայն վասն գլխաւորաց մանկանց կրթելոյ այլ եւ վասն զՀաւատս քրիստոնէութեան քաղցրութեամբ տարածանելոյ: Գլխաւոր նիւթ ուսմանն էր մեկնութիւն գրոց սրբոց, եւ առընթեր՝ փիլիսոփայութիւն, երկրաչափութիւն, քերականութիւն, ճարտասանութիւն եւ այլ եւս նմանիք: Առաջին յաւուրցս անուն էր (ըստ Փիլիպպեայ Սիդեացւոյ) Աթենագորաս զոր յաջորդեցին մի ըստ միոջէ Պանտենոս, Կղեմէս, Որոգինէս, Հերակղաս, Դիոնեսիոս, Պիերիոս, Թէոգնոստոս, Սերապիոն, Պետրոս միայ (170—313), անխլեալ եւ օգնականս ընդ իւրեանս: Մեծ իմն էր օգուտն զոր ընկալաւ ի դպրոցէ անտի եկեղեցի, զի անտի ելին այրք երեւելիք գիտութեամբք, եպիսկոպոսունք, սուրբք եւ մարտիրոսք, եւ ի նոցա սերմանէ բուսաւ ծաղիկ գեղեցիկ մեծի եկեղեցական մատենագրութեանն ի չորրորդ դարու:

1. Յետ Ս. Պանտենեայ (որպէս հաւանութեան թուի) Սիկիլիացւոյ (†212) որ զոյգ երեւելի էր գիտութեամբ՝ վարժեալ ի ստոյիկեան փիլիսոփայութեան եւ առաքելաշատութեամբ՝ զի չոգաւ առաքելութեամբ ի Հնդիկս (Թերեւս յԱրաբիա) եւ ապա կացուցաւ ի վերայ Աղեքսանդրեան դպրոցին, եկաց անդէն յաջորդութեան (191—202) նորին աշակերտ Տիտոս Փլաւիոս Կղեմէս Աղեքսանդրացի կամ Աթենացի ի հեթանոս ծնողաց, կրթեալ յամենայն իմաստութիւնս Յունաց մեծաւ իմն առաւելութեամբ քան զամենայն, որ յետ այնորիկ դարձեալ ի ճշմարտութիւն աւետարանին՝ յաճախէր առ երեւելի երեւելի վարդապետս քրիստոնէութեան ամենայն աշխարհաց, մինչեւ անդ յԱղեքսանդրիա առ Պանտենոս զոր "Սիկիլիացի մեղու,, կոչէ: Անդ ի Դեմետրեայ եպիսկոպոսէ քահանայ կարգեցաւ յերիցութիւն եւ ապա ի վերակացութիւն եկեղեցական դպրոցին: Յետ 13 ամաց (յամի իբրեւ 202) ի յառնել հալածանացն յԱղեքսանդրիա առ Սեւերեաւ՝ չուեցաւ յայլ եւ այլ կողմանս եւ կացեալ ժամանակս ինչ յԵրուսաղէմ եւ յԱնտիոք եւ դարձեալ յԱղեքսանդրիա՝ անդ վախճանէր յամի իբրեւ 217 կամ 220: Ոչ յանիրաւի ինչ էր այն՝ զի իմաստուն քահանայապետն Բենեդիկտոս ԺԴ. ի հանմարոյ սրբոց եղծանել հրամայեաց զանուն նորա՝ վասն պակասելոյ հաստատուն ինչ վկայութեան զսրբութենէ նորա, որպէս եւ ոչ Յոյնք ինչ պատուեցին զնա երբեք հրապարակաւ:

2. Կղեմաւ նոր իմն ժամանակք եկեղեցական մատենագրութեան առնու սկիզբն. մինչեւ ցայն վայր հաւատք հեռացեալ մեկուսի կային ի գիտութենէ, սա ի վերայ հիման հաւատոցն ի գիտութիւն եւ ի փիլիսոփայութիւն թեւակոխէր, ի մտի եդեալ ցուցանել զհամաձայնութիւն քրիստոնէութեան ընդ ճշմարիտ գիտութեան կամ փիլիսոփայութեան՝ զի այնպէս դիւրագոյն դարձ հեթանոսացն գործեսցէ: Զայն ճգնի յանդիման կացուցանել յերիս գիրսն որ իբրեւ մի ինչ ամբողջ կապեալ ընդ միմեանս են: Ա. "Խրատն առ հեթանոսս,, ցուցանէ թէ որպէս հակառակ է հեթանոսութիւն առողջ մտաց. Բ. "Դաստիարակն,,[1] (յերիս դպրութիւնս) առաջնորդէ ի վարս առաքինիս, զոր թերեւս իբրեւ ուրոյն ուսուցն ճառս աւանդէր երախայիցն (սկսեալ յամի իբրեւ 192). Գ. Ստրոմատք[2] (օթոցք հիւսեալք, իբրեւ թէ գիր որ ի բազմազանից տեղեկութեանց իցէ հիւսեալ, որպէս ինքն իսկ մատենագիրն մեկնէ), յութ դպրութիւնս, ընծայեցուցանէ զգաղափար կամ զանձառ ճառս քրիստոնէութեան իբրեւ վարդապետութիւն որ աւանդիցի մկրտելոցն կամ այսոց այն ինչ իցեն մկրտելոց, (գրեալ յամի իբրեւ 194): — Աւէթե-

1 Paedagogus.

2 Stromatae.

րորդ՝ (կրճատ) դպրութիւն Սարոմատացս (որ ճառէ զխորհրդական փիլիսոփայութենէ) ընդ կասկածանօք իմն է թէ արդարեւ Կղեմայ իցէ։

Նաեւ ի գրոց առնի եւ ի գրոցն թէ «Ո՞ր մեծատուն ի մեծատանց կարիցէ փրկել», այլ գիրք նորա (Մեկնութեանցն[1], վասն Զատկաց, Համբերութեան, Տեսչութեան, ժուժկալութեան, Հարսանեաց, Միութեան եկեղեցւոյ եւ այլոց յորոց զբազում նիւթեր խօսի յիշէ) չեն ի մէջի, այլ միայն հատակոտորք ինչ Մեկնութեանցն գրոց։ Հատակոտոր մի ի հատակոտորոց առնի առ Մոսքայ վանականի († 620) պատմէ թէ միայն զՊետրոս մկրտեալ իցէ Քրիստոս անձամբ, սա զԱնդրէաս, Անդրէաս զՅակոբոս եւ զՅովհաննէս եւ նոքա զայլն յառաքելոց։ — Երեւելիք յաշակերտաց նորա էին Ս. Աղեքսանդրոս († 251) եպիսկոպոս Փղաւիաս կամ Փղաւիապոլիս քաղաքի Կիլիկեցւոց, որ ապա փոխեցաւ յեպիսկոպոսութիւն Երուսաղեմի (213), եւ Որոգինէս։

3. Որոգինէս մեծ քան զվարդապետս իւր ծնաւ յԱղեքսանդրիա (185). հայր նորա Ղեւոնիդաս ինքնին կայր պատկառ մանկանն կրթութեան վարժելով մանաւանդ յընթերցուածս գրոց սրբոց, եւ անդէն ի մատաղ հասակին առաքեալ ի դպրոց անդր երախայական առ հռչակաւորն Կղեմէս։ Անդէն ի մանկութեանն այր կատարեալ էր Որոգինէս, ըստ եռանդեանն սիրոյն Քրիստոսի. ի հալածանս Սեւերեայ (202) հազիւ հազ կարէր արգելուլ մայր նորա պահելով զհանդերձս նորա՝ զի մի առ ծարաւոյն մարտիրոսութեան երթեալ կացցէ առաջի դատաւորաց ի խոստովանութիւն հաւատոցն։ Յայն սակս անսեալ պատանեկին թէ արգելու՝ գրէր թուղթ առ հայր իւր որ ի բանտի էր թէ Զգոյշ լեր, հայրիկ, մի մեր վասն փոխեսցես զմիտս քո։ Յետ հօրն մարտիրոսութեան, քանզի յարքունիս հատան ինչք նորա, կին ոմն մեծատուն առ զմանուկն 17ամեայ առ իւր եւ նորա ծախուք կրթէր ի քերականութիւն, ի ճարտարխօսութիւն եւ ի փիլիսոփայութիւն։

Սաղվաղակի ել հռչակ իմաստութեան նորա եւ բազումք ի հեթանոսաց դառնային ի նորա ձեռն ի քրիստոնէութիւն, յայն սակս եւ Դեմետրիոս եպիսկոպոս Աղեքսանդրիոյ կացոյց զնա 18ամեայ ի վերայ դպրոցին երախայութեան (203)։ Այնուհետեւ վասն աւուրն պարենի առ վաճառեաց Որոգինէս զմատենադարանն դրոց արտաքին իմաստութեան՝ այսպէս սակ արկեալ զի ընդ այնր ընկալցի աւուր աւուր 4 խեբեւէշս (120 փող)։ Աջողակութիւն մնաց նորա եւ բանքն ըստ ոգւով, զօրութեամբ, գեղեցկութեամբ եւ քաղցրութեամբ՝ կապէին զամենեսին ընդ նմա։ Որչափ քաղցր առ այլսն էր՝ նոյնչափ խստագոյն առ ինքն. ուտէր սակաւ, մի եւեթ պարեգօտիկ էր նորա, ոտս չագանէր ժամանակս բազումս, զմեծ մասն գիշերոյն յաղօթս եւ ի մտածութիւնս հանէր եւ զմնացեալ մասնն ննջէր գետնախշտի։ Զբազումս յաշակերտաց իւրոց որ արժանի մարտիրոսութեան եղեն՝ երթեալ քաջալերէր առաջի ատենիցն։ Իբրեւ յորդեալ յաճախէր թիւ աշակերտացն եւ բազումք եւս ի կանանց դիմէին առ նա յուսումն վարդապետութեան կրօնից՝ առ սիրոյ զգաստութեանն եւ իմանալով խոտորնակ զբանն Քրիստոսի առ Մատթէի ԺԹ. 12՝ կրճատեաց զանձն. իմացաւ զիրսն Դեմետրիոս, յանդիմանեաց զնա՝ քաջալերեալ միանգամայն չհովանալ յեռանդմանէն։ Եւ զի հռչակ համբաւոյ նորա ած ժողովեաց առ նա արս կրթեալս յազգի ազգի հրահանգս փիլիսոփայութեան կամ Գիտականութեան՝ եդ ի մտի Որոգինէս միւսանգամ երթալ յուսումն (պղատոնական) փիլիսոփայու-

1 ʽΥποτυπώσεων.

թեան առ Ամմոն Սակկաս վարդապետ փիլիսոփայութեան յԱղեքսան-դրիա, զորմէ կարծեն գրել «Համաձայնութիւն չորից աւետարանչացն», որոյ յունարէնն չէք ի միջի, այլ կայ թարգմանութիւնն ի հռոմայեցի (550) եւ միով դարու կանխագոյն՝ ի հայ լեզու ընտիր գրութեամբ (յամի իբրեւ 450):

Յետ դառնալոյ ի Հռոմայ, ուր չոգաւ (211) տեսանել զմեծ եկե-ղեցին զայն եւ ճանաչել ներքուստ ի ներքս, չլեալ բաւական բազմու-թեան աշակերտացն՝ զխանդրհագոյն դասս աշակերտացն տանէր յանձն Հերակղեայ որ յառաջին աշակերտս էր նորա եւ ապա աշակերտակալ Ամմո-նեայ, (որ եւ յետոյ եղեւ եպիսկոպոս Աղեքսանդրացւոց փոխանակ Դե-մետրեայ) եւ ինքն զբարձրագոյն հրահանգացն ուսումն առնոյր յանձն, յաւելեալ գեղեցիկ գեղեցիկ գիտութիւնս յընթացս ուսմանն, մի՝ վասն զհեթանոս մանկունս ձգելոյ առկաւ ի քրիստոնէութիւն, եւ միւս՝ վասն զքրիստոնեայ մանկունս յանկուցանելոյ ի փիլիսոփայութեանն սէր: Կա-տարումն հանճարէն ուսմանն էր քրիստոնէական գիտութիւն: Ի սոյն կարեւոր համարեցաւ Որոգինէս գիտել եւ զեբրայեցի լեզու, մանաւանդ վասն ընդ Հրէից վիճելոյ, եւ սկսաւ ուսանել 25ամեայ: Յետ այնորիկ սկիզբն արար Վեցօրինակացն՝ զորոց յետոյ մի բան միջէ:

Պաղատանք հասանէին առ Դեմետրիոս յիշխանէ ումեքէ Արաբացւոց՝ առաքել զՈրոգինէս զի ուսուսցէ զնա ի հաւատս. դարձաւ անտի Որո-գինէս այսրէն յԱղեքսանդրիա, այլ վասն մղեգնելոյ Կարակաղղայ ի վե-րայ Աղեքսանդրացւոցն՝ մեկնեցաւ ի Պաղեստին (215) ուր ի Կեսարիա հրաման ետուն նմա եպիսկոպոսունք յեկեղեցւոջն հրապարակաւ մեկ-նել զգիրս: Դժկամակ եղեւ ընդ այն Դեմետրիոս՝ զի առն ժողովրդա-կանի այնպիսի պաշտօն եղեւ յանձն, եւ կոչեաց զնա այսրէն ի վիճակ իւր: Այլ յետ սակաւ ինչ միոյ հրաւիրեցաւ (218) յԱնտիոք ի Մամ-մեայ մօրէ Աղեքսանդրի Սեւերեայ, որ լսել իմն կամէր զվարդապետու-թիւն քրիստոնէիցն, եւ առաւօտին կարծի սէր եւ գութ կայսերն առ քրիստոնեայս: Յետ 10ամեայ մատենագրութեան՝ յոր լինէր նորա ծախսք[1] ումն ի հնոց աշակերտաց նորա Ամբրոսիոս անուն, զոր դարձոյց նա ի Վաղենտինեան աղանդոյ, թղթով ընծայութեան եպիսկոպոսին իւրոյ չոգաւ յԱքայիա վասն եկեղեցական ինչ գործոյ անցեալ ընդ Պա-ղեստին՝ ուր ձեռնադրեցին զնա երէց Թէոկտիստոս եպիսկոպոս Կեսա-րիոյ եւ Աղեքսանդրոս Երուսաղեմի, 43 ամաց (228):

Այսուհետեւ յայլ իմն կերպարանս շրջէին իրք Որոգինեայ. զայրա-ցաւ Դեմետրիոս ընդ իրաւանց յափշտակութիւն ի ձեռն եպիսկոպո-սացն այնոցիկ, եւ դնէր Որոգինեայ նախատինս յանցանսքս մանկութեան նորա զոր ի վերայն յիշեցաք, եւ իբրեւ դարձաւ նա յԱքայեայ՝ գու-մարեալ ժողով ի բաց հան զնա ի գործոց վարդապետութեան եւ մեր-ժեաց յԱղեքսանդրիայ (231), (որպէս հաւանութեան թուի վասն մո-լորութեանցն որ էին ի գիրսն նորա «Վասն սկզբանց»), եւ յետ մեկնելոյ Որոգինեայ ի Պաղեստին՝ թողեալ փոխանակ իւր զՀերակղաս, գումա-րեաց Դեմետրիոս միւս եւս ժողով եւ հան զնա ի հաղորդութենէ եկե-ղեցւոյ եւ ի քահանայական պաշտամանց, եւ առաքեաց զփինհորդական թուղթս առ ամենեսին, որում հաւանեցան իսկ ամենայն եպիսկոպո-սունք՝ բաց յեպիսկոպոսացն Պաղեստինեայ, Աքայեայ, Փիւնիկեայ եւ Արաբիոյ:

1 Եւթն նոտարք արագագիրք զփոխան եւս այլք ընդօրինակէին զնոտարացն նշա-փոխանակէին գրել զոր ասէր, եւ եւթն նակեալքն:

Նոյն սովին փոփոխեցաւ եւեթ ասպարէզ գործոցն Որոգինեայ․ քանզի անդէն ի Կեսարիա եդ դպրոց ուսման քրիստոնէութեան, մինչեւ վասն հալածմանցն Մաքսիմինեայ (235) որ զվարդապետս քրիստոնէութեանն մանաւանդ հալածէր՝ մեկնեցաւ ի կոչն Փիրմիլիանեայ ի Կեսարիա Գամրաց, եւ պարապէր ուղղել զԱղեքսանդրացի կամ զԵօթանասնից թարգմանութիւնն եւ յօրինեալ կարգէր զՎեցօրինակն, եւ յետ իբրեւ երկուց ամաց (238) շրջեալ ընդ Նիկոմեդիա՝ ուր գրեաց ղհրապարակաւ թուղթն առ Յուլիոս Ափրիկանոս, հասանէր յԱթէնս եւ անդէն յամեալ հանէր ի գլուխ զմեկնութիւնս Եզեկիելի, Յովհաննու եւ զառաջին 5 գիրսն մեկնութեան Երգոց երգոյն։ Մեկնութիւնն Եսայեայ էր վաղ ի գլուխ ելեալ ի Կեսարիա։ Այն ինչ հասեալ նորա այսրէն ի Պաղեստին, կոչեցին զնա եպիսկոպոսունք Արաբացւոցն փոխ դարձուցանել ի մոլորութենէ զԲերիլղոս եպիսկոպոս Բոստրայ [1] որ չէր լեալ նոցա հնար պատճառօք հաւանեցուցանել զնա․ վաղվաղակի ած զնա Որոգինէս ի հաւան՝ մինչեւ հրապարակաւ հրաժարել Բերիլղոսի ի մոլորութենէն եւ առաս թղթովք եւս շնորհակալ լինել Որոգինեայ։ Միւսանգամ կոչեցաւ անդր վասն այնպիսեաց՝ որ ասէին ոգւոյ ի միասին ընդ մարմնոյ մեռանել, եւ յետոյ ևս ի յարութեան դառնալ ընդ նմին ի կենդանութիւն։

Արգելմամբք հանէր Որոգինէս ի գլուխ զ60երորդ ամ հասակի իւրոյ․ չէր ինչ արգել ծերութիւնն՝ անդադար վաստակոցն․ զամենայն օր խօսէր ճառս ընդ ժողովրդեանն, երեւելիք ի դպրոց նորա (ընդդէմ Կեղսոսի եւ մեկն․ Մատթ․ եւ փոքր մարգարէից) ի ժամանակի սոյն գրեցան, եւ միանգամայն սայր եւ առնոյր թուղթս ի Փիլիպպեայ կայսերէ եւ ի նորին կնոջէ ի Սեւերայ։ Բայց նզովքն որ ի վերայ նորա էին՝ չէր տակաւին առեալ յետս, յայն սակս եւ հակառակորդսն յանդգնէին ի վերայ նորա թշնամիք նորա․ վասն այնորիկ բազում անգամ ցաւովք յիշէ զայն ի ճառսն իւր, որպէս եւ ի թղթի ուրեք առ բարեկամ մի յԱղեքսանդրիա արտնջէ զանիրաւ գործոց հակառակորդացն իւրոց եւ թէ աղաւաղէին եւ խանգարէին զգիրսն նորա մուծանելով բանս սուտս յանձանց, եւ ի միւսում եւս թղթի առ Փաբիանոս քահանայապետ Հռոմայ արդարացուցանէ զանձն յուղղափառ վարդապետութեանց՝ հանդերձ այլովք բազմօք եւ զայս ասելով՝ թէ բազում ինչ յուղղափառ վարդապետութեանց անտի սխալեցաւ արտաքս հակառակ կամաց իմոց յԱմբրոսիոսէ յիմմէ բարեկամէ։

Ի Դեկեան հալածմանն (250)՝ յորում դարձեալ գլխաւորք քրիստոնէիցն ըմբռնէին, ըմբռնեցաւ եւ Որոգինէս, արկաւ ի բանտ եւ անհնարին տանջանօք լլկեցաւ․ յետ հաստատուն խոստովանութեանն գրեաց նա ի բանտէ անտի առ եղբարսն թուղթս բազումս լի մխիթարութեամբ եւ քաղցրութեամբ։ Թէպէտ եւ անտի ազատեցաւ, բայց մեռաւ յետ սակաւ ինչ միոյ 69 ամաց ի Տիւրոս (254), որպէս հաւանութեան թուի ի լլկանաց անտի զոր կրեաց։

Թէպէտ եւ բազումք ի ժամանակակցաց նորա հեռացան ուծացան ի նմանէ վասն օտար ինչ բանից նորա, այլ մեծ մասն նոցա սիրեաց զնա եւ ունէր ի պատուի եւ փառաւորեցին զլուսաւոր միտսն, զյստակ ոգին եւ զտոկուն ջան վաստակոցն գեղեցիկ վերադիր անուամբ կոչելով զնա Ադամանդեան եւ Պղնձի [2]։

1 Տես վերագոյն էջ 213։ այլ եւ այլ կարծեաց զՈրոգինեայ՝ տես ի
2 Ἀδαμάντιος, χαλκέντερος. — Վասն Պատմ. Տիեզ. Ժողովոց, էջ 390—395։

Ի գրոց անտի Որոգինի որ աւելի քան բիւր էին, մինչեւ առ մեզ Ցերոնիմոսեայ թէ նա ամփոփեալ մատենագրաց՝ որչափ մեզ չկարեմք ընթեռնուլ, սա-կաւք եւեթ մնացին։

Հռչակաւորք եւեթ կան ի Վեցօրինակացն[1]։ Վասն զատանելոյ զճըշ-գրիւ հաւատարմութիւն Եօթանասնից թարգմանութեանն ընդ եբրայական բնագրին՝ Որոգինէս առընթեր եբրայականին գրելոյ եբրայեցի գրով եդ զնոյն եբրայական յոյն նշանագրովք, եւ առ սմին եդ իբրեւ երրորդ-ումն՝ զթարգմանութիւնն Ակիւղեայ, զի նա առաւել քան զայլսն ամենեսին մօտէր եբրայեցւոյն, եւ ի չորրորդում սիւնն՝ զՍիմաքոսին, ի հինգե-րորդումն՝ զԵօթանասնիցն, ի վեցերորդումն՝ զԹէոդոտիոնին եւ այսպէս բովանդակէին Վեցօրինակքն (232—253)։ Ցետոյ յաւել ի սոյնս եւ զայլ եւս երկուս թարգմանութիւնս գտեալս ուստեք ուստեք, այլ այս թարգ-մանութիւնք գրոց ինչ միայն էին եւ ոչ համօրէն աստուածաշունչ գրոց։ Ուղղեաց ինչ Որոգինէս զԹարգմանութիւն Եօթանասնիցն համեմա-տութեամբ, այլ ուր ընդհատ ինչ անուանէր ի թարգմանութեան անդ՝ լնոյր ի Թէոդոտիոնէ կամ յայլմէ թարգմանութենէ եդեալ ի սկզբան յաւելուածին այնորիկ նշան աստղանիշ[2] (·⋇·), եւ ուր աւելի ինչ տեսա-նէր դնէր նշան շամփրաձեւ[3] (÷)։ Այս մատեան կայր ի Տիւրոս մին-չեւ յետ 50ամեայ ժամանակի մահուան Որոգինի անդ ի մէջ յԵւսե-բեայ եւ ի Պամփիլեայ գնել ի մատենադարան անդր սորա ի Կեսարիա Պաղեստինացւոց, եւ հանին նոքա զօրինակ Եօթանասնիցն ըստ նմին փոփոխմանց արկանել ի կիր։ Կան ցայժմ հատուածք ի Վեցօրինա-կացն։

Գրոց մեկնութեանցն Որոգինի երեք ազգք են։ 1. Մանր առեղ-կութիւնք[4] յաղագս մասանց գրոցն ի մեկնութիւն բանից ինչ կամ ա-նուանց, 2. Տումարք[5], այս ինքն՝ ընդարձակ մեկնութիւնք ամենայն գրոց բովանդակ, 3. Խօսք կամ ճառք խրատականք[6]։ Առաջինքն ա-մենեւին կորուսեալ են, իսկ յայլոցն կան նշխարք մեծամեծք։

Ի Տումարացն Ծննդոց (զոր գրեաց յառաջ քան զամն 231) եւ Ելից, Երգոց երգոյն (զոր սկսեաց հանգստեան յամի 222, եւ ընդարձա-կագոյն եւս մեկնութեամբ բուռն հար գրել յամի իբրեւ 240), Եսայեայ, Եզեկիէլի (սկսեալ յամին 238) եւ ի մեկնութենէ երկոտասան մարգարէից՝ Ովսէին մեկնութեան միայն կայ հատուածոյ մի։ Իսկ ի մեկնութեանց նորոցն կտակարանաց եւ ամենայն ի մեկնութենէն Մատթէի զոր գրեաց ի 25 տումարս յամին իբրեւ 245 ի Կեսարիա Պաղեստինացւոց՝ կան հատուածք երեք յԱ. Բ. եւ Է. տումարացն, իսկ այլն եւս տումարք սկսեալ ի Ժ.երորդէ կան ցայժմ ամբողջ, թէպէտ եւ ուրեք ուրեք միայն հռոմայեցի թարգմանութիւնն լնու։ Ի մեկնութենէ Յով-հաննու աւետարանի յ39 տումարս՝ 9 եւեթ տումարք մնացեալ են (Ա. Բ. Զ. Ժ. ԺԳ. ԺԹ. Ի. ԻԲ. ԼԲ.)։ Զմեկնութիւն Հռոմայեցւոց թղ-թոյն գրեաց առաւելագոյն քան մատենագրութեամբ ի 20 տումարս յամին իբրեւ 246. սա կայ միայն հռոմայեցի թարգմանութեամբ Ռուփինեայ զորոյ զ20 տումարսն ի 10 ամփոփեալ է։ Իսկ յայլոց մեկնութեանց նորա որովք զամենայն իսկ հին եւ նոր կտակարանսն սոր մեկնեալ, կան մանր մանր ինչ հատուածք ամփոփեալ ի գործոց հարցն յետնոց։ — Իսկ ի խօսից անտի խրատական մեկնութեան բազում ինչ ի ձեռն Ցե-րոնիմեայ եւ Ռուփինեայ թարգմանեալ պահեցան ի հռոմայեցի լեզու. կան 17 խօսք ի վերայ Ծննդոց գրոց (գրեալ յամի իբրեւ 240), 13՝ Ելից, 16՝ Ղեւտացւոց գրոց, 28՝ Թուոց, 26՝ Յեսուայ, 9՝ Դատաւորաց, 2՝ Թագաւորաց, 2՝ Երգոց երգոյն, 9՝ Եսայեայ, 21՝ Երեմիայ, 14՝ Եզե-կիէլի, 39՝ Ղուկայ աւետարանին, հատուածոյ ինչ եւ ի խօսից մեկ-նութեան Գործոց առաքելոց։

Ի գրոց անտի պաշտպանողականութեան (ընդդէմ հեթանոսաց եւ հերետիկոսաց) կայ մին միայն գեղեցիկն եւ զարմանալին եւ լին հմա-

1 Hexapla.
2 Asteriscus.
3 Obelus.
4 Σημειώσεις, scholia, excerpta.
5 Τόμοι, volumina, commentaria.
6 Ὁμιλίαι.

թեանք եւ հզօրագոյն քան զամենայն պատասխանատուութիւնս ժամանակացն, այս ինքն «Գիրքն ընդդէմ Կելսոսի» (եպիկուրեան կամ ընտրական փիլիսոփայի)[1], յ8 դպրութիւնս (գրեալ յամի իբրեւ 249)։

Որչափ փառաւորի Որոգինէս սովին՝ նոյնչափ պարսաւի գրովն որ անուանեալ կոչի «Վասն սկզբանց»[2] ի 4 դպրութիւնս, յորում կան բովանդակեալ ամենայն իսկ մոլորութիւնք նորա. քանզի էր նորա գրեալ զայն ի մանկութեանն յԱղեքսանդրիա՝ այն ինչ ելեալ ի փիլիսոփայական հրահանգաց եւ ոչ կատարեալ լեալ միջամուխ յեկեղեցականսն։ — Բայց ի սոցանէ կան եւ մանր ինչ գիրք վասն յարութեան, վասն յորդորանաց ի նահատակութիւն, եւ Թուղթք ոչ սակաւ, յորոց մի է եւ առ Ափրիկանոս՝ վասն թէ վաւերական է պատմութիւնն Շուշանայ եւ վիշապին Դանիելի։

4. Ս. Հիպպողիտոս եպիսկոպոս Պորտուացւոց որպէս հաւանութեան թուի՝ արաբացի յազգէ, աշակերտ Ս. Իրենեայ, որպէս ինքնին իսկ վկայէ, բայց այն չէ յայտ թէ արդեւք Պորտուայ Իտալիացւոց առ բերանով Տիբերիս գետոյ, եթէ միւսոյ Պորտուայ (Ադենայ) Արաբացւոց աշխարհին, զոր եւ Երոնիմոս չկարէ որոշել։ Բայց սակայն այն իմն ստոյգ է թէ եկն նա ի Հռոմ եւ անդէն զկեանսն կատարեաց մարտիրոսութեամբ առ Սեւերեաւ կամ առ Դեկեաւ եւ կամ յառաջնում ամի Մաքսիմինոսի Թրակացւոյ 235։ Հարազատ մատեանք նորա համարին Ա. Գիր վասն զատկաց որ բաժանէր յերկուս մասունս յորոց մի էր ժամանակագրութիւն ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցառաջին ամի Աղեքսանդրի Սեւերեայ (զորմէ ակնարկէ եւ Մովս. Խորենացի Բ. Գլ. Ժ.), այս մասն գրոց նորա համարեցաւ յոմանց լեալ ժամանակագրութիւնն որ կայ ցայժմ թարգմանեալ ի յունէ ի հռոմայեցի լեզու. երկրորդ մասնն Շրջան կամ կանոն զատկական որ վաղ կորուսեալ էր, այլ յամի 1551 մօտ յեկեղեցի Ս. Ղաւրենտիոսի փորեալ գտաւ ի Վերոնեան անդր հին կճեայ պատկեր Հիպպողիտեայ նստեալ ի գահոյս, եւ ստոր անոր գրեալ էր յունարէն կանոնն զատկական յաջմէ՝ ըստ համարոյ Չորեքտասաներորդեայցն եւ ընդ ձախմէ ըստ Կիւրակէիցն։ Բ. Գիր հակառակ Յունաց եւ Պղատոնի կամ վասն տիեզերաց, որպէս կայ նշանակեալ ի պատկերի անդ, եւ կան ցայժմ հատակտորք մեծամեծք։ Գ. Ճառ ընդդէմ հերձուածոյն Նոյետայ։ Դ. Ընդդէմ Բերոնեայ եւ Հեղիկոնեայ հերետիկոսաց վասն Աստուածխօսութեան եւ Մարմնաւորութեան. այլ ընդ կասկածանօք իմն է ստուգութիւն մատենին։ Ե. Ցոյցք հակառակ Հրէից։ Զ. Ցոյցք վասն Քրիստոսի եւ Նեռին։ Է. Առաքելական աւանդութիւն վասն շնորհաց կամ պարգեւաց։ Ը. Բանք մեկնութեան ի Շուշան։ Թ. Ճառ ի Յայտնութիւնն։

Որոգինի աշակերտութենէ ելին երեւելի երեւելի հարք ժամանակին։

5. Ս. Գրիգոր Սքանչելագործ ծնեալ ի Նէոկեսարիա Պոնտացւոց ի ծնողաց հեթանոսաց. յառաջն կոչէր Թէոդորոս եւ ընդ եղբօր իւրում Աթենոդորոյ էր ի հրահանգս ճարտարխօսութեան, եւ աստ պատահեալ նոցա Որոգինեայ ի Կեսարիա՝ ուսոյց կամքին անցանել յետոյ ի Բերիտոս յուսումն հռոմէական իրաւանց, ըմբռնեցան ի հրահանգս փիլիսոփայութեան Որոգինեայ (231 — 235)։ Ստոյգ յաստիճանէ ած զնոսա Որոգինէս եւ արար միջամուխ աստուածեղէն իմաստութեան՝ մինչեւ յեօ մկրտելոյ նոցա (338)՝ կարգեցաւ Գրիգորիոս ակամայ յեպիսկոպոսութիւն Նէոկեսարիոյ ի Փեդիմոսէ եպիսկոպոսէ Ամասիոյ ի

1 Տես վերագոյն եղ. 204։ 2 Περὶ ἀρχῶν.

մատրապոլիտէն Պոնտոսի (յամի իբրեւ 240) եւ բազմացոյց զԹիւ հաւատացելոցն սքանչելեացն յաջողութեամբ, եւ վախճանէր յամի իբրեւ 266, թողլով ի քաղաքի անդ 17 միայն ոգւոց ի հեթանոսութեան, ուր 17 եւեթ քրիստոնեայք էին անդէն յառաջագոյն: Կայ նորա ճառ գովութեան յՈրոգինէս (գրեալ յամի 238 կամ 239) եւ համառօտ հաւատոյ լի յստակ բանիւք զԵրրորդութենէ (ընկալեալ ի յայտնութենէ որպէս պատմի՝ յամի իբրեւ 240) եւ Մեկնութիւն Եկղեսիաստեայ եւ կանոնական Թուղթն վասն անկելոց 11 կանոնք:

6. Մ՚եւս եւս աշակերտ Որոգինի եւ նորա Թեւադրութեամբ դարձեալ ի քրիստոնէութիւն էր Ս. Դիոնիսիոս Աղեքսանդրացի որ յաջորդեաց զՀերակղաս նախ ի վերակացութիւն դպրոցին երախայութեան եւ ապա յեպիսկոպոսութիւն Աղեքսանդրացւոց (247). եցոյց նա զանձն ներող առ անկեալսն ի հալածանսն Դեկեայ եւ ի նոյն արգահատութիւն յորդորէր Թղթով եւ զՓաբիոս եպիսկոպոս Անտիոքայ, զՆովատիանոս մեղմագոյն Թղթով ջանայր ածել ի դոգ եկեղեցւոյ[1], ի գժտութեան անդ Ստեփանեայ ընդ Կիպրիանոս եւ ընդ ոմանց արեւելեաց վասն կրկին մկրտութեան՝ եկաց նա միջնորդ հաշտութեան ի միջի: Բայց եւ ինքն ի կամել խուռել ընդ մոլորութեանն Սաբելի անզգուշութեամբ ինչ բարբառ ինչ խօսեցաւ, եւ իբրեւ ամբաստանութիւն մատուցին զնմանէ ուղղափառք առ քահանայապետն Հռոմայ՝ արդարացոյց Դիոնիսիոս զանձն գրով (որոյ հատուածորք կան առ Աթանասայ)[2], մեկնեալ զբանսն ըստ ուղիղ մտաց: Ցեա երեւամ յաքսորսն կալոյ ի հալածանսն Վաղերիանոս (259 — 261) եւ յետ այնորիկ քաջալերելոյ զեկեղեցին ի ժամանակի անհնարին սրածութեանն՝ վախճանէր յամի 265, վասն ծերութեանն հրաժարեալ երթալ ի ժողովն Անտիոքայ ընդդէմ Պօղղոսի Սամոսատացւոյ: — Կան պահին (մանաւանդ առ Եւսեբեայ) մեծամեծ հատուածոք ի Թղթոց նորա առ Փաբիոս, Նովատիանոս, Ստեփանոս քահանայապետ, Սիքստոս Բ. քահանայապետ եւ առ նորին երէց Փիլեմոն, առ Դիոնիսիոս երէց Հռոմայ, առ Բասիլիդէս Պենտապոլիտացի եւ Թուղթք վասն սրածութեանն:

7. Մ՚եւս եւս երրորդ աշակերտ Որոգինի՝ էր Փիրմիլիանոս եպիսկոպոս Կեսարեայ Կապադովկացւոց՝ (ըստ Ս. Գրիգ. Նիւսացւոյ) յաղնուական տոհմէ եւ նշանաւոր բարեպաշտութեամբ եւ հմտութեամբ, որպէս եւ Մովսէս Խորենացի կոչէ զնա սքանչելի յուսումնասիրութեան եւ ասէ ի տղայութեանն առ Որոգինէս երթեալ վարժել[3], զոր եւ ընկալաւ ի Կեսարիա ի ժամանակի հալածանացն: Էր նա միջամտուխ յամենայն

1 «Դիոնիսիոս Նովատիանոսի եղբօր ողջոյն: — Եթէ ակամայ, որպէս ասես, եկիր ի դոյն (հերձուած), ցուցցես զայդ մեզ կամովին դառնալով: Քանզի լաւ էր զամենայն ինչ կրել՝ զի մի հերձցի եկեղեցին Աստուծոյ: Նա եւ զայդ եւ հաւասար է եթէ վասն այդին խակ լինէիր մարտիրոս՝ զի մի զեկեղեցին հերձցես, եւ կամ զի մի կուոց զոհիցես: Մանաւանդ թէ ինձ այսպէս Թուի՝ Թէ եւս ինձ այն լաւագոյնագոյն եւ պայծառագոյն էր: Քանզի ի մարտիրոսանալ ուրուք վասն չզոհելոյ կուոց վասն իւրոյ միայնոյ անձինն կրէ մարտիրոսութիւն, իսկ ի մարտիրոսն լինել առ ի զեկեղեցի չհերձանելոյ՝ վասն համօրէն եկեղեցւոյ զայն կրէ: Բայց արդ եւ այժմ եւս՝ եթէ հաւանեցուցես զեղբարսն եւ կամ ստիպեսցես զնոսա դառնալ ի միաբանութիւն՝ առաւելագոյն վաստակեսցես եւ արժանիքդ լինիցին, քան յանցանքդ: Յանցանքդ չհամարեսցին քեզ, իսկ արժանիքդ յարգեսցին գովեսցին: Ապա թէ զայս չկարիցես վճարել, վասն զի ընդդէմ դարձցին եղբարքն եւ չառնուցուն զայն յանձն, գոնէ զքո ոգիդ ապրելով ապրեսցես: Ըղձանամ քեզ որ խաղաղութեանն ուշ ունիս՝ ողջ լինել ի Տէր»: Բանք սակաւք, այլ ընտիրք եւ արժանի տանն որքայ: Առ Եւսեբ. Եկ. պատմ. գիր. Զ. Գլ. ԽԵ: Տես զգործն Նովատիանեայ վերագոյն էջ 227 եւ 254:

2 Թուղթ վասն կարծեաց Դիոնիսիոսի (զԵրրորդութենէ):

3 Խոր. Բ. Գլ. ՀԵ:

խնդիրս ժամանակին իւրոյ․ չգաւ նա յԱնտիոք ուր ժողովեցան եպիսկոպոսունք վասն հերձուածոյն Նովատիանոսի (252), եւ յամի 256 գումարեալ ժողով յԻկոնիոն հակառակէր ընդ Ստեփանեայ քահանայապետին կացեալ ջատագով կրկին մկրտելոյ զհերետիկոսն։ Եւս գնալոյ ի մէջ եւս ժողով յԱնտիոք (265) վասն Պօղոսի Սամոստացւոյ եւ լինելոյ նորին գլխաւոր՝ իբրեւ երրորդ անգամ ի ճանապարհ անկեալ երթայր ի նոյն քաղաք վասն նորին խնդրոյ՝ ի Տարսոն վախճանէր (269), եւ առաջնորդութիւն ժողովոյն մնայր ի ձեռս Հելենոսի եպիսկոպոսի Տարսոնի։ Թէպէտ եւ Ս․ Բարսեղ բազում դիրս առէ զնմանէ գրեալ եւ Մովսէս Խորենացի յիշէ պատմութիւն ինչ հայրենեաց հանդերձ գործովք Թագաւորաց (կայսերաց Հռոմայեցւոց եւ Թագաւորացն Պարսից), սակայն այժմ մի միայն Թուղթ կայ նորա առ Նովատիանոս ի Հռոմայեցի լեզու՝ վասն կրկին մկրտութեան ընդդէմ Ստեփանեայ քահանայապետի, ոչ սիրով ճշմարտութեան, այլ վիճմանն ջերմութեամբ յափշտակեալ՝ անարժանս ինչ բազում ուրեք բարբառի։

Ի վերջին ժողովի անդ Անտիոքայ (270) գտան Եւսեբիոս եպիսկոպոս Ղաւոդիկեայ, երբեմն սարկաւագ աղեքսանդրացի օգնական Ս․ Դիոնիսեայ, եւ Մաղքիոն հմուտ արուեստին գիտութեանց եւ վարդապետ արիստոտելական փիլիսոփայութեան յԱնտիոք եւ ապա կարգեալ յերիցութիւն, որ եւ յանդիմանեալ կշտամբեաց ի ժողովի անդ զՊօղոս Սամոստացի հանեալ զպատրուակ նորա՝ զի սակաւքն պատրել կամէր զեպիսկոպոսունսն պատ ի պատ բանիւք, եւ ապա (ըստ Ս․ Երոնիմեայ) ի նորա ձեռն յօրինեցաւ այն գեղեցիկ Թուղթ սինհոդական գրեալ ի բերանոյ ժողովոյն առ Դիոնիսոս քահանայապետ Հռոմայ՝ առ նովին համար զգործոցն Պօղոսի եւ զչարեաց իւր արուեստիցն, եւ կայ այն Թուղթ առ Եւսեբեայ։

8․ Չէին ինչ անկշռան մատենագրութեամբ յերկրորդում կէս երրորդ դարու 1․ Մագնէս երէց երուսաղեմացի եւ կամ ստուգագոյն եւս Մակարիոս Մագնեսիացւոց եպիսկոպոս որոյ կան հատուածք ի գրոց պատասխանեացն առ Թէոսթենէս ոմն անուն՝ որ բանս հակառակս միմեանց կարծէր յաւետարանս գտանել, 2․ Աղեքսանդրոս եպիսկոպոս Քաշկար քաղաքի Միջագետաց որոյ վիճաբանն ընդ Մանեայ (յամի իբրեւ 277) կայ գրեալ ի մատենի, 3․ իսկ Պիերիոսի երիցու աղեքսանդրացւոյ անուանելոյ ի Երոնիմոսէ՝ փոքր Որոգինէս, եւ Թէոգնոստոսի աղեքսանդրացւոյ ուսուցչի երախայից յաջակերպութեան Որոգինի՝ գրեթէ անուանք միայն մատենագրութեանցն կան ի միջի, իսկ 4․ Ս․ Թէոնայ եպիսկոպոսի Աղեքսանդրիայ կայ Թուղթ մի առ Լուկիանոս ոմն սենեկապան յարքունիս (որպէս Թուի) Դիոկղետիանոսի, գրեալ յառաջ քան զամն 303։

9․ Ս․ Պամփիլոս փիւնիկեցի յազգէ՝ էր յազնուական տոհմէ եւ վարժեալ փիլիսոփայութեամբ հայրենի քաղաքին իւրոյ ի Բերիտոս, սիրեաց՝ եւ ըստ անուանն իսկ ամենեցուն բարեկամ․ յետ կրթելոյ յԱղեքսանդրիա առ Պիերեայ յուսումն գրոց սրբոց՝ դադարէր ի Կեսարիա առեալ ձեռնադրութիւն երիցութեան, եւ անդէն կարգէր մատենադարան երեւելի երեւելի եկեղեցական մատենից մանաւանդ մատենիցն Որոգինի՝ զորս իւր իսկ ձեռամբ ընդօրինակէր, եւ իւրովք իսկ ծախուք յօրինեալ օրինակս բազումս գրոց սրբոց տայր կարօտելոցն, մինչեւ ի հալածանսն ըմբռնեալ ի տանջանս եւ արկեալ ի բանտ զերկեամ մի, ապա սպանաւ (309)։ Տարածեալ էին օրինակք Եւթանասնից ի նորա ձեռն ըստ ուղղութեան-

ցըն Որոգինի որ ի Վեցօրինականն, եւ որպէս յայտ իսկ հաւաստութենէն է՝ նորա է եւ մեկնութիւն գլխոց գործոց առաքելոց. իսկ ի 5 դպրութեանց անտի պաշտպանութեան վասն Որոգինի զոր ի բանտի անդ գրեաց՝ առաջինն միայն կայ ամբողջ, այլքն չեն ի մէջ հանդերձ վեցերորդ դպրութեամբ՝ զոր յաւել Եւսեբիոս Կեսարացի բարեկամ նորա մտերիմ՝ որ եւ առ իսկ զանուն նորա կոչելով զանձն Եւսեբիոս Պամփիլեայ։

10. Նորին ժամանակակից մեւս եւս երէց Ս. Ղուկիանոս Սամոսատացի յաղթանակական առհմէ երեւելի արիութեամբ եւ գիտութեամբ գրոց սրբոց՝ եդ դպրոց յԱնտիոք (ուստի ելին իսկ Եւսեբիոս Նիկոմիդացի, Մարիս Քաղկեդոնացի, Թէոգնիս Նիկիացի), յամի 311 տարաւ նա ի Նիկոմիդիա եւ յետ տանջանաց ի բանտի՝ սպանաւ յամի 311 Յունուար. 17։ Ըստ Ցերոնիմոսի՝ էր սորա ուղղեալ զհնագիրն Եւթանասնից, եւ օրինակքն ըստ նորին ուղղութեանց կոչեցան Ղուկիանեանք, եւ նովին վարէին եկեղեցիքն Արեւելից։

11. Նոյնպէս իմն ունիմք ի գրոց անտի Ս. Մեթոդիոսի առն գիտնոյ եւ անուանւոյ բարեպաշտութեամբ, եւ որպէս թուի՝ էր նա նախ եպիսկոպոս Ողիմպոս քաղաքի Լիւկիացւոց եւ ապա Տիւրացւոց, եւ վկայեաց առ Դիոկղետիանու ի Քաղկիս Ասորւոց։ Հարազատք ի գրոց նորա են Խրախճանք տասն կուսանաց. խօսք վասն յարութեան. ճառ վասն անձնիշխանութեան եւ թէ ուստի իցէ չարն. Վեց հատուածք գրոց իւրոց ընդդէմ Որոգինի. Գիրք հակառակ Պորփիւրոսի որ գրեթէ կորուսեալ է ի միջոյ, որպէս եւ այլ եւս մնացեալք նորա, եւ ոմանք ընդ կարծեօք են։

12. Ճշմարիտ վկայաբանութիւնք երրորդ դարուն են՝ 1. Վկայաբանութիւն հօրն Որոգինի եւ աշակերտաց նորա Պղուտարքեայ (եղբօր Հերակղեայ Աղեքսանդրացւոց եպիսկոպոսի), Սերենոսի, Հերակղիդեայ, Հերոնեայ, մեւս Սերենոսի եւ Հերայիսայ կնոջ որ մի ըստ միոջէ գլխատեցան։ — 2. Վկայաբանութիւն Պոտամիէնայ, Մարկելլայ եւ Բասիլիդեայ[1]։ — 3. Վկայաբանութիւն Աղեքսանդրի, Բաբիղայ, Մետրայ, Կուինտայ, Ապողոնիայ, Սերապիոնի, Յուլիանու, Քրոնիոնի, եւ այլոց։ — 4. Վկայաբանութիւն Պրիսկոսի, Մաղքոյ, Աղեքսանդրի, Մարինոսի վկայից Կեսարացւոց ի Պաղեստին։ — Զամենեցունց սոցա առա անդ պատմէ Եւսեբիոս Կեսարացի ի վերջին գիրս եկեղեցական պատմութեանն եւ ի գիրսն վկայից պաղեստինացւոց։

56

Յետ նշմարելոյ մի ըստ միոջէ զատ երեւելի երեւելի մատենագրաց արեւելեան յունական եկեղեցւոյ՝ դարձցուք յետս հայել միւսանգամ իսկզբն այսր երրորդ դարու դիտել տեսանել զմատենագրութիւն արեւմտեան հռոմայեցի եկեղեցւոյ։

Նա չէր ի փոքունց գալ առակաւ յառաջ ի մեծամեծսն, այլ իսկ եւ իսկ վաղվաղակի իսկզբանն ի մէջ գայ հռոմէական մատենագրութիւնն լի փառաւորութեամբ եւ զօրութեամբ։ Իսկ նորքին ընդհանրական նկարագիր որով ընտրին ի միմեանց արեւելեան-յունական եւ արեւմտեան-հռոմէական եկեղեցական մատենագրութիւնքն, այն իմն է՝ զի ուր արեւելեանք զանազան մասն քրիստոնէութեանն փիլիսո-

1 Տես վերագոյն եր. 148։

փայական իմն ճանապարհաւ հաստատէին, նմին հակառակ արեւմտեանք մեծաւ մասամբ զգործական կողմն ուսմնդութեան քրիստոնէութեանն գիտութեամբ լուսաւորէին. սոյն իսկ նկարագիր էր որով եւ յառաջին ընտրէր ի միմեանց յունական եւ հռոմէական փիլիսոփայութիւնն:

1. Այրն երեւելի որ բուն նախ ած զհռոմէական եկեղեցական մատենագրութիւնն ի գոյութիւն՝ է Կուինտոս Սեպտիմիոս Փլորենս Տերտուղղիանոս, ծնեալ յամի իբրեւ 160 ի Կարքեդոն, որդի առն հարիւրակալի. Հանճարեղ ի բնէ լեալ՝ կրթեցաւ ի մանկութենէ ի գիտութիւնս եւ ի լեզուս, մանաւանդ յառաջադէմ ի յոյն լեզուի էր, մինչեւ գիրս ի նոյն լեզու մատենագրել: Նախ վասն զի ի պաշտամունս ատենութեան սահմանեալ էր մտանել՝ եւ զանձն յուսումն հռոմէական իրաւանց, եւ մեծ հմտութիւն իսկ իրաւանց ամենայն ուրեք ի գիրսն նորա նշմարի: Որպէս ծնողք նորա՝ նոյնպէս եւ ինքն հեթանոս էր զառաջինն եւ յիմարութիւն իսկ եւ ծաղր զքրիստոնէութիւն համարէր, այլ ի չափ իմն հասեալ մտացն՝ ընկալաւ զքրիստոնէական հաւատս իբրեւ յ30 — 36 ամաց հասակի, դրդեալ ի զօրութենէ քրիստոնէիցն ի վերայ դիւաց եւ ի հաստատութենէ մարտիրոսացն: Թէպէտ եւ աշխարհական էր, այլ հրաժարեալ եմուտ ի կարգ կղերականութեան եւ առ ձեռնադրութիւն երիցութեան՝ որպէս հաւանութեան թուի ի Կարքեդոն, եւ յամեաց իսկ ժամանակս ինչ յերայ ի Հռոմ:

Տերտուղղիանոս յառաջնումն մեծաւ ջերմեռանդն նախանձու արկ գիրկս զհաւատովք եկեղեցւոյ. ի մտաց առնէ նորա հալէին մի ըստ միոջէ մատեանք ի յանդիմանութիւն Հրէից, հեթանոսաց, հերետիկոսաց՝ մանաւանդ Գիտաց, եւ ոչ լռութեամբ ինչ անցանէր եւ զպիտոյիւք եկեղեցւոյ ժամանակին իւրոյ: Այլ մատենագրութեանն օրինակ առանձինն իմն ունի աւպհականութիւն, որպէս ինքն իսկ մատենագիրն անսովորական իմն է առանձինն: Էին նորա ձիրք մեծամեծք զարմանալիք հանդերձ բազմապատիկ ատելեկութեամբք եւ սիրու արտաքնոյ եւ զգայուն. այլ քանզի ոչ չափաւորութեամբ իմն կրթեալ էին երկոքին, յայն սակս եւ օգտակար կարող էին լինել եկեղեցւոյ եւ վնասակար: Ի բնէ իսկ դառն եւ դժնեայ գտեալ եւ ոչ ի մեղմական լուսոյ քրիստոնէութեանն ուսեալ ղուարթութիւն, այլ էր մեծ եւ յոժար միշտ ի խստութիւնս: Նմին իրի արտաքին ինչ միայն պատճառք պիտոյ էին մղելոյ հանելոյ զնա ըստ սահմանս՝ ի միաս անձին իւրոյ եւ եկեղեցւոյ: Մոնտանեանցն սուտ յայտնութիւնք հանդերձ արտաքին խստագոյն կարգօքն եւ անչափ մեռուցմամբք մարմնոյ հրապուրեալ արկին զՏերտուղղիանոս յաղանդն, եւ եղեւ նա յայնմ հետէ հակառակ կաթողիկէ եկեղեցւոյ (յամի իբր 200)[1]: Ցոմանց կարծեցաւ թէ նախ քան զմահն՝ որ եղեւ յամի իբրեւ 240, դարձեալ իցէ ի ծոց եկեղեցւոյ, բայց չմարթի պատմական հաստատութիւն իրացն տալ:

Ի մատենագրութեանն տէր է Տերտուղղիանոս ի վերայ լեզուին որով գրէ, բանն ի ներքոյ վարժ ձեռին նորա լինի սուր սայրասուր, եւ ուր ուրեք յենու նա ի խարիսխն եկեղեցւոյ՝ անպարտելի իմն օրինակաւ եւ անվրէպ հաստատանէ ի ճշմարտութիւն անդր: Սաանեցուցանէ իմն զընթերցասէրսն անսովորական ասացուածովքն եւ յանկարծօրէն դարձուածովք. բազում անգամ առաւել հարկանէ քան հաւանեցուցանէ: Իսկ յետ խոտորելոյ ի մոնտանեան աղանդ՝ ամենեւին անհեթ լինի եւ գայցն այն մեղմականն հանդարտութիւն, ի պաշտ-

1 Տես վերագոյն էջ 221:

պանութեան սնոտի ճշմարտութեանն կամ ստութեան՝ համակ ի հեգնութիւնս հասանի, անգոսնէ, աղմկէ առանց չափոյ: Իսկ ոճն նորա է միշտ ղակոնացի եւ վճռովք, անցումն յանկարծ եւ ոչ աշխուժանաւ. յաճախ յաւելաբանութիւնս[1] գայ, թէպէտ ամբաստանել կամիցի՝ թէպէտ պաշտպանել, թէպէտ գովել՝ թէպէտ պարսաւել: Կերպարանք բանից միշտ մութ իմն են եւ հանապազ հակիրճ, թէպէտ եւ լի նմանութեամբք եւ ծաղկալից, այլ իբրեւ զծաղկունս անապատի: Սակայն եւ այնմ իմն պարզ եւ պատշաճ է միտ դնել՝ թէ ի նմանէ առնցր նախ սկիզբն յօրինուած հռոմէական եկեղեցական լեզուի: Հռոմայեցուցանէ նա զյունական անուանս, ամենեւին իսկ նոր անուանս հռոմէականս ձուլէ եւ կամ զհինսն որպէս ինչ կամի փոփոխէ՝ խառնելով ոչ սակաւ յառանձինն սեպհականութենէ հռոմերէն լեզուի զոր Ափրիկեցիքն խօսէին: Յետ նորա ափրիկեցի մատենագիրք եկեղեցւոյ[2] եւ առհասարակ ամենայն իսկ մատենագիրք արեւմտից ըստ նորա լեզուին ձեւել սկսան:

Ա. Օր ընդդէմ հեթանոսացն եւ Հրէից գրեաց՝ է 1. Գիրք պատասխանատուութեան քրիստոնէական կրօնից կամ համառօտիւ Պատասխանատուութիւն[3] մի ի կարի երեւելի գրոց նորա գրեալ նախ քան զամն 202: — 2. Առ ազգս (հեթանոսս) յերկուս գիրս, նոյնպէս ի պաշտպանութիւն քրիստոնէից, գրեալ գրեթէ ի նմին ժամանակի: — 3. Վասն վկայութեան ոգւոյ, մատեան փոքր այլ մեծագին, գեղեցիկ եւ խորին, յորում կոչէ ի վկայութիւն միոյ աստուածութեան զոգի՝ ոչ արանց քրիստոնէից կամ զփիլիսոփայից, այլ զխառնաղանճ մարդկանն, եւ յայն ասկս անուանէ զոգի մարդոյն բնութեամբ քրիստոնեայ: — 4. Առ Սկապուղա անթիպատոս եւ վերակացու Ափրիկեցւոց նահանգին, որ խստութեամբ ընդ քրիստոնեայսն գնայր, գրեալ որպէս հաւանութեան է՝ յամի իբրեւ 211: — 5. Ընդդէմ Հրէից ցուցանէ ի մարգարէից թէ Յիսուս Նազովրեցի է Մեսիայն, գրեալ ի նմին ժամանակի՝ յորում պատասխանատուութիւնն էր գրեալ:

Բ. Օր ընդդէմ հերձուածողացն գրեաց՝ է 1. Վասն կանխադրութեան[4] հերձուածողաց կամ ընդդէմ հերձուածողաց, կատարելագոյն եւ պատուականագոյն քան զամենայն մատեանս Տերտուղիանոսի, յորում զսկիզբն անընդհատ աւանդութեան խնդրանէ՝ ի մէջ բերէ իբրեւ ընդհանրական ցոյց ճշմարտութեան վարդապետութեան եկեղեցւոյ հակառակ հերձուածողաց, որպէս կանխագրութիւնն կամ բաղձանեալ ժամանակ ինչ սահմանեալ ի հռոմէական օրինաց՝ անընդդիմանալի պատճառ էր արդար ստացման իրաց ինչ զորոց խնդիր ինչ յարուցեալ իցէ, այնպէս զի ամենայն բեռն ցուցման[5] յամենի դատաւորին անկանիցի ի վերայ դատախազին: Այն մատեան մինչեւ ցգլուխն ԽԴ՝ է ի Տերտուղիանոսեայ, անտի մինչեւ ցկատարած (ԽԵ—ԾԳ.) է յառաջ մատուցեալ յայլմէ ումեքէ ոչ հեռի ի նմին ոճոյ: — 2. Վասն մկրտութեան (ընդդէմ Գիոսայ) գրեալ յուղղափառութեանն ժամանակի, եւ պիտանի յոյժ ի վկայութիւն աւանդութեան խորհրդոց: — 3. Ընդդէմ Հերմոգենեայ Գիտի նկարչի ի Կարքեդոն: — 4. Ընդդէմ Վաղենտինեանց՝ գրեալ յետ անկմանն: — 5. Վասն ոգւոյ (գրեալ յետ անկմանն) ընդդէմ այլ եւ այլ կարծեաց փիլիսոփայիցն զոգւոյ մարդոյն զոր երբեմն անմար կարծէին, երբեմն կրկին, երբեմն ասէին նմին յառաջգոյութիւն եւ փոփոխումն ի մարմնոց ի մարմինս. ի նմին ասացուցանէ եւ զսկզբնական մեղաց եւ վասն հանգամանաց ոգւոյն յետ մահու: — 6. Վասն մարմնոյն Քրիստոսի ընդդէմ կարծական Գիտաց: —

1 Hyperbole.

2 Պատմէ Ս. Յերոնիմոս ի Համարի Մատենագրաց. Գլ. 53. թէ Ս. Կիպրիանոս զամենայն օր ընթեռնոյր ինչ ի գրոցն Տերտուղիանոսի, եւ թէ սովոր էր նա խնդրել ի սարկաւագէն իւրմէ զգիրսն նորա ասելով՝ Տուր զիմ վարդապետն:

3 Apologeticus (այս ինքն Liber).

4 Praescriptio.

5 Onus probandi.

7. Վասն յարութեան մարմնոյ՝ գեղեցիկ յոյժ։ — 8. Սկորպիակէ կամ Կա-րիճ ընդդէմ Գնոստեաց եւ մանաւանդ Վաղենտինեանց որք ի ժամանակս հալածանացն "յորժամ հաւատք վառեին եւ բորբոքեալ այրէր եկեղեցի ըստ օրինակի մորենւոյն,, ստրջակեալ զայլն կեղծաւորեալ՝ կարեկիցս զանձինս ցուցանել այնոցիկ որ յօժարեալ ի մարտիրոսութիւն իցեն՝ խօ-սելով հրապոյրս պղտորս՝ թէ չարաչար եւ ընդ վայր տան զանձինս ի մահ, չիմանան չասնուն ի մեռ եւ չգիտեն թէ չէ հնար զի Քրիստոս որ միանգամ վասն մեր մեռաւ՝ զարիւն մեր եւ զկեանս ընդ այնր խնդ-րիցէ, եւ Աստուած որ ի հին կտակարանին արհամարհէր զարիւն զո-հարարացն՝ չէ մարթ թէ ծարաւի իցէ արեան քրիստոնէիցն, եւ այլ եւս նոյնպիսիս. (գրեալ է յետ անկմանն)։ — 9. Ընդդէմ Մարկիոնի ի 5 գիրս, որ է ընդարձակագոյն եւ պարարտագոյն քան զամենայն գրու-թիւնս Տերտուղիանոսի ընդդէմ հերետիկոսաց, գրեալ յետ անկմանն այս ինքն յամի իբրեւ 207 կամ 8։ — 10. Ընդդէմ Պրաքսեայ տան փախուցացելոյ խոստովանողի[1], գրեալ յետ անկմանն։

Գ. Զոր վասն գործական ինչ իրաց գրեաց Տերտուղիանոս՝ է, 1. Վասն ապաշխարութեան գիրն՝ զոր գրեաց նա ի ժամանակի ուղղափա-ռութեանն եւ ըստ ուղղափառ մտաց ընդդէմ բախելով եւ մոնտա-նեան վարդապետութեանն։ — 2. Վասն համբերութեան (գրեալ նոյն-պէս յառաջ քան զանկումն)։ — 3. Առ մարտիրոսն քաջալերութիւն՝ գրեալ գրեթէ ի նմին ժամանակի յորում Պատասխանատուութիւնն։ — 4. Վասն աղօթից որ է մի ի գրութեանց նորա առաջնոց ժամա-նակաց, եւ է փոքր այլ գեղեցիկ ինչ մեկնութիւն տէրունական աղօ-թից, եւ խրատ պատրաստութեան աղօթից։ — 5. Առ կին իւր յեր-կուս գիրս՝ թողեալ իբրեւ կտակ նմին, տալով խրատ զի կացցէ այրի յետ մահուն իւրոյ ըստ առաքելոյն խրատու, կամ գոնեայ մի լինիցի առն հեթանոսի, գրեալ յառաջ քան զանկումն եւ յայն սակս ըստ ուղղա-փառ մտաց վասն երկրորդ ամուսնութեան։ — 6. Վասն տեսարանաց. ի պատճառս ուրախութեանցն որ յետ կատարելոյ յաղթութեանցն Սեպ-տիմեայ Սեւերեայ (յամի 198) յԱփրիկէ լինէին եւ յաճախէին անդր ո-մանք ի քրիստոնէից, խրատէ զնոսա ի բաց կալ յանազորոյն կրկէսէն եւ ի լկտի թատերացն. "Զիարդ, ասէ, համարձակ իցէ լսել զայն՝ զոր ասելն ոչ իշխեմք. որպէս զձեռս զոր առ Աստուած ամբարձեալ իցես յաղօթս՝ յետ այնորիկ վաստակաբեկ առնիցես ի գովութիւն գուսանին ծափս հարկանելով. կարիցէ՞ ոք յայնժամ զԱստուծոյ խորհել անդ կա-լով՝ ուր ոչ գոյ ինչ յԱստուծոյ,,։ — 7. Վասն կռապաշտութեան. ընդդէմ այնոցիկ ի քրիստոնէից որ չհամարէին գործ կռապաշտութեան զյօրի-նելն եւ զվաճառել պատկերս դից եւ այլ եւս նոյնպիսի հեթանոսա-կան պաշտամանն գործիս, գրեալ նոյնպէս յառաջ քան զանկումն։ — 8. Վասն պսակի. յորժամ առ Սեպտիմեաւ Սեւերեաւ բաշխէր պարգեւ զօրականին եւ մի մի ի նոցանէ մատչէր պսակ ի գլուխ առ հազարապետն, մի ոմն ի քրիստոնեայ զինուորաց խղճեալ՝ զպսակն ի ձեռին կալեալ եւ ոչ ի գլուխն՝ այնպէս մերձեցաւ առ հազարապետ անդր. հարցաւ քըն-նեցաւ եւ արկաւ ի բանտ։ Իբրեւ ուղղափառք ստգտանէին իմն զգործ զինուորին՝ իբրեւ գործ աւելորդ եւ տարաժամ, մանաւանդ զի եւ եր-կեւղ իմն ի վերայ կայր թէ վասն նորին հալածումն ինչ առ հասարակ ի վերայ ամենեցուն գրգռիցի, անտուստ Տերտուղիանոս որ յայնժամ նորոգ ի մոնտանեան աղանդն խոտորեալ էր՝ մատչէր ի ջատագովութիւն զինուորին, յառաջ բերելով զսովորութիւնն եկեղեցւոյ[2]։ — 9. Վասն փախըս-տեան քրիստոնէից ի ժամանակի հալածանաց, զոր մեղս համարի Տեր-տուղիանոս ըստ մոնտանեան վարդապետութեան։ — 10. Վասն յորդ-որութեան ողջախոհութեան՝ իբրեւ յաւելուած գրոցն որ առ կին իւր։ — 11. Վասն միամուսնութեան՝ ըստ մոնտանեան իմն մտաց։ — 12. Վասն քօ-

1 Տես վերագոյն եր 212։

2 Տես Կղեմ. Աղեքսանդրացի Դաստիար. Գ. Գլ. 8, եւ Մինուկիոս Փելիքս՝ Ոկտաւ. Գլ. 12. 38. յորոց բանիցն՝ երեւի թէ յաղթական պսակս չդնէին զայն ի գլուխ զի-նուորքն քրիստոնեայք։

ոյց կանանց, նոյնպէս ըստ մնացականեան մասց։ — 13. Վասն հանդերձից եւ զարդուց կանանց յերկուս գիրս՝ ըստ ամենեւին անչափ եւ մնացականեան խստութեամբ։ — 14. Վասն անմիաբանութեան յորում ճառէ զապաշխարութենէ՝ գնելով ըստ Մոնտանեանց մեղս առանց թողութեան զանկումն ի հաւատոց, զապանութիւն, պղծութիւն եւ զայլ եւս նոյնպիսի ծանր մեղս։ — 15. Վասն պահոց ընդդէմ շնչաւորաց (որպէս անուանէին զուղղափառս)։ — 16. Վասն ալաբողմին ի ճառագայթութիւն անձին յորժամ զհռոմէական պատմուճանն[1] հանեալ ագանէր զարարողան փիլիսոփայից եւ յայն առիս ծաղր իմն բազմաց լինէր (դրեալ որպէս թուի յամի 208)։

2. Մ՛արկոս Մինուկիոս Փելիքս իրաւագէտ եւ խօսնակ ի Հռոմ, չէ յայտ թէ հռոմայեցի իցէ ծննդեամբ եթէ ափրիկեցի, եւ ոչ այն իսկ ճշդիւ յայտ է թէ որչափ յետոյ կամ յառաջ քան զՏերտուղղիանոս իցէ, այլ յայտ հաւանութեան երեւի ընդ նոյն իմն ժամանակս լինել նմա եւ ունել իսկ հաղորդութիւն ընդ Տերտուղղիանու, եւ էր սա դարձեալ ի քրիստոնէութիւն ի հասակի արութեան։ — Կայ նորա գիր պաշտպանութեան քրիստոնէութեան գեղեցիկ՝ Ոկտաւիոս անուն ի կերպարանս տրամաբանական կամ կիկերոնեան խօսից[2]. ի սմին երկոքին բարեկամք նորա մատրիկք Կեկիլիոս Նատալիս հեթանոս եւ Ցանուարիոս Ոկտաւիոս քրիստոնեայ՝ վիճին ընդ միմեանս վասն քրիստոնէութեան՝ իրաւընտիր ի միջի եղեալ զՄինուկիոս Փելիքս, եւ լինի վախճան խօսիցն յորժամ Կեկիլիոս յետ երկայն լռութեանն յանձն առնու զքրիստոնէութիւնն ասելով ցՈկտաւիոս «Երկոքին յաղթեցաք, դու ինձ եւ ես խաւարի մոլորութեան»։ — Մեւս եւս մնացեալ Մինուկիոսի Փելիքսի Վասն ճակատագրի կամ ընդդէմ Մաթեմատիկոսաց արժան չէր ի միջի։

3. Թասկիոս Կեկիլիոս Կիպրիանոս մի ի գեղեցիկ գեղեցիկ զարդուց եկեղեցւոյ, էր ի ծննդեան եւ յազնուական ի ափրիկէափրիկեան ազնուէ ի Կարքեդոն. յետ կրթելոյ ի մանկութեան մեծաւ աշխատասիրութեամբ ի հրահանգս յոյն եւ հռոմայեցի լեզուի՝ եղեւ վարդապետ ճարտասանութեան եւ փաստաբան յատեանս ի Կարքեդոն։ Այնուհետեւ ունել եւս մեծացեալ ի վարձուց անուն զոր յաւել ի վերայ ընչիցն հայրենեաց՝ կայր մեծաւ փառաւորութեամբ եւ բազմամբոխ սպասաւորօք եւ հասեալ ի փափկակեաց բարեկեցիկն կեանս որ ոչ առանց արատոյ էր, որպէս ինքն իսկ զանձնէ վկայէ։ Ի ճանապարհի ասա յայտնիկ եղիս զնա Աստուծոյ մարդասիրութիւնն։ Էր նորա անակից երէց ոմն պատուական Կեկիլիոս անուն եւ լեալ նմա մտերիմ՝ եցոյց նմա զվարդապետութիւնն Քրիստոսի եւ յորդորեաց յընթերցումն գրոց սրբոց։ Ժամանակս ինչ կացեր Կիպրիանոս ընդ անձինն՝ մինչեւ յետոյ առ իրեւ սրտի նորա ամենեւին շնորհքն աստուածեղէնք։ Անդէն յերախայութեանն ի շնորհակալութիւն լուսոյն որ շնորհեցաւ նմա՝ եդ առաջի Աստուծոյ ուխտ մշտնջենաւոր կուսութեան, եւ յետ մկրտութեանն (245 կամ 246) բաշխեաց եւ զբազմագանձ ինչսն աղքատաց, զի ազատեսցէ զանձն ի գրգանաց եւ ի հոգոցն։

Զյերկարեաց Կիպրիանոս ի ժողովրդական կարգի անդ, այլ առ կարճ նորաստանկ (նոր ի մկրտութեան)՝ ընկալաւ զաստիճան երիցութեան «Աստուծոյ կամօք եւ ժողովրդեանն խնդրով» (247), եւ իսկ եւ իսկ ի միւսում ամի (248) ի վախճանել Դոնատոսի եպիսկոպոսի Կարքեդոնացւոց խնդրեցաւ Կիպրիանոս ի պայազատութիւն։ Թէպէտ եւ արգելուին կանոնքն առաքելականք զեպիսկոպոսութիւն նորոգ

1 Toga. 2 Dialogue.

[illegible] (250), [illegible]

[illegible] (251) [illegible]

[illegible]

զհրեշտակսն Նովատիանու ի հաղորդութենէ իւրմէ, եւ զայլ եւս եպիսկոպոսունս Ափրիկեցւոց աշխարհին զգուշացոյց մերժել զնոսա։

Մինչ չեւ բովանդակ լուծեալ այսր շփոթութեան՝ կրկին աղէտք ի վերայ հասանէին, ախտ ժանտ, եւ հալածումն Գաղղոսի։ Ցայն սակս փութացաւ Կիպրիանոս միւսանգամ ժողովով հաստատել զվճիռս առաջին ժողովոյն որ վասն անկելոցն ապաշխարութեան, զի այնպէս զօրասցին հաւատացեալքն ի ճգնութիւն պատերազմին՝ որ առաջի կայր. եւ ինքն իսկ զանձն ի մահ պատրաստէր եւ ջանայր յորդորել զհօտ իւր բանիւն եւ օրինակաւ՝ լինել յանձն ի կամս Աստուծոյ ի կրկին փորձանս անդ մահու. զի անհնարին իսկ մոլեգնէր ժանտն ի Կարքեդոն, աղմուկ եւ շփոթ շահեալ տիրէր ընդ բնաւ, ամենայն որ կարողն էր սրանայր փախստեայ ի բաց. առ ահի ըմբռնելոյ ախտիւն՝ դադարեալ էր ամենայն դարման հիւանդաց եւ թաղումն գիակացն, զորս երբեմն կիսամեռս իսկ ի տանց անտի ի հրապարակս ընկենուին, եւ ապականէր իսկ օդն։ Կոչեաց Կիպրիանոս զժողովուրդ իւր, մեկնեաց նոցա զպատուէր սիրոյն որ ոչ ի վերայ հաւատակցացն միայն կայ, այլ եւ ի վերայ հալածչացն եւս պարտի ձգել։ Իսկ եւ իսկ բաժանեցաւ ժողովուրդն յիւրաքանչիւր գործ հասարակաց սիրոյն, կէսք բերէին կուտէին արծաթ, կէսք մատուցանէին զանձինս ի դարման հիւանդացն, եւ այլք յայլ ինչ գործ առանց խտիր ինչ քրիստոնէից եւ հեթանոսացն առնելոյ, մինչեւ ի գութ իսկ դարձաւ սիրտ հեթանոսացն ընդ այնպիսի մեծանձնութիւնն։ Այլ ոչ սահմանք վիճակի իշխանութեան իւրոյ դնէին եզր սիրոյն Կիպրիանու։ Իբրեւ հաս ի նմին ժամանակի զրոյց յեպիսկոպոսաց անտի Նումիդացւոց թէ հէն եկեալ տարաւ գերի բազում ի քրիստոնէից՝ վաղվաղակի ժողովէր Կիպրիանոս արծաթ ի հաւատացելոց եւ առաքէր սեստերտս 100,000 ի փրկանս գերւոյն։

Յորժամ միւսանգամ եղեւ խաղաղութիւն եկեղեցւոյ ի սկզբան թագաւորութեանն Վաղերիանու՝ ժողովէր բազում անգամ սինհոդոս ի հաստատութիւն պահպանութեան եկեղեցական կարգաց (253—256), այլ անդէն անկաւ սերմն երկպառակութեանն վասն ձախող խնդրոյ հերետիկոսացն մկրտութեան՝ որ յարեւելից անց յԱփրիկէ[1]։ Այլ ապա յետ երրորդ ժողովոյն Կարքեդոնի որ վասն այնր խնդրոյ եղեւ՝ ի բաց եկաց Կիպրիանոս ի հակառակութենէ անտի առ երկիւղի քայքայելոյ միութեանն, եւ կասկածեալ թէ գուցէ կիրք ինչ ի ներքս խառնիցին՝ գրէր զգիրսն Վասն օգտի համբերութեան եւ Վասն նախանձաւորութեան եւ նախանձու, առ ի ցածուցանելոյ զերկպառակութեանն ոգի (255 կամ 256)։ Նա եւ շիջաւ իսկ հակառակութիւնն ի վախճանել Ստեփանեայ մարտիրոսութեամբ՝ որպէս հաւանութեան է (257 Աւգ. 2)։

Այսպէս ամս իբրեւ տասն լինէր Կիպրիանոս լուսատու յեկեղեցւոջ, եւ այնուհետեւ հասանէր մօտ ի կատարումն փառաւոր ընթացիցն՝ եւս իմն փառաւորագոյն վախճանաւն։ Իբրեւ եղ հրովարտակ հալածմանն Վաղերիանու (257) կոչեաց զնա անթիպատոսն Ասպասիոս Պատեռնոս առաջի (30 Աւգ.), եւ զի չառ յանձն հնազանդել հրամանի կայսերն, աքսորեցաւ ի Կուրուբիս քաղաք ծովեզերեայ ի Զեւգիտանեան նահանգի։ Յաջորդ Պատեռնեայ՝ Գաղերիոս Մաքսիմոս հրաման ետ դառնալ նմա անտի յետս եւ կալ ի բուրաստանսն իւր։ Այլ սակաւ ժամանակեան իմն էր ուրախութիւն ժողովրդեանն ընդ տես եպիսկոպոսին իւրեանց, զոր սիրէին. քանզի Մաքսիմոս յորժամ յՈւտիկա

1 Տես վերագոյն եր 225—6։

էր, հրամայեաց բերել զնա անդր յատեան։ Այլ Կիպրիանոս ի մէջ եղեալ՝ անդ առ վկայութիւն արեանն, ուր կեցեալն եւ ուսուցեալ եւ գործեալ էր՝ թաքեաւ զանձն առ ժամանակ մի, մինչեւ դարձաւ անթիպատոսն այսրէն ի կարթագէն, եւ յետ այնորիկ ածաւ նա ձերբակալեալ ի կարթագենէ ի Սեքստոս՝ ուր նստէր անթիպատոսն։ Շարժեցաւ ամենայն քաղաքն կարթագենացւոց, քրիստոնեայքն երթային զհետ նորա գունդագունդ եւ զգիշերն ամենայն խմբեալ կային ի հրապարակի անդ շուրջ զտամբն յորում Կիպրիանոս կայր կալեալ, երկուցեալ գուցէ գիշերայն գործն վճարիցի անտես ի նոցանէ։ Ի վաղիւ անդր կացոյց զնա Մաքսիմոս յատեան առաջի իւր. Համառօտ հարցմունքն եւ պատասխանիք վճարեցան, եւ ընթերցաւ ի տախտակէ անթիպատոսն զվճիռն այսպէս «Զթասկիոս Կիպրիանոս հաճոյ թուի պատժել սրով», որում տայր պատասխանի սուրբն «Աստուծոյ գոհութիւն»[1]. իսկ եւ իսկ կատարելոց էր վճիռն. խուժեալ երթայր զհետ նորա բազմութիւնն ի տապանմանն տեղի. անդ միւսանգամ եկաց Կիպրիանոս յաղօթս ի ծունս եւ զվերարկանն[2] հանեալ տայր ցսարկաւագունսն, ինքն զիւր ուսն կապէր, իսկ զձեռան կապէր իւր իսկ երէցն, եւ հրամայէր տալ յառաջագոյն դահճին 25 դահեկանս ոսկիս։ Տարածեցին հաւատացեալք շուրջ զնովաւ կտաւ ընդունել զարիւն եպիսկոպոսին սրբոյ, եւ անկաւ գլուխն պատուականն զարդարեալ մարտիրոսութեամբն պսակաւ (14 Սեպտ. 258)։

Բաց ի վաւերական վկայաբանութենէ Կիպրիանու զոր ցայժմ ունիմք՝ աւանդէ զվարս նորա՝ նորին սարկաւագ Պոնտիոս ի գեղեցիկ մատենին որ Վասն կենաց եւ չարչարանաց Կիպրիանոսի։ Երեւելիք ի հարց եկեղեցւոյ (Ս. Գրիգոր Նազիանզացի[3], Վինկենտիոս Լերինացի[4] եւ մանաւանդ Ս. Օգոստինոս) բարբառին ի գովեստս նորա։ Ասէ Օգոստինոս ցԴոնատեանս «Որչափ մեծն էր Կիպրիանոս՝ դոյնչափ խոնարհեցոյց յամենայնի զանձն, եպիսկոպոս էր նա կաթուղիկէական, մարտիրոս էր կաթուղիկէական»։ Բանիցս ճշմարտութիւն կայ արձանացեալ յեկեղեցւոջ ի գիրս իւր զորս եթող՝ լի ամենայն գեղեցկութեամբ եւ օծութեամբ։

Ի թղթոց նորա մնացելոց որ են ընդ ամենայն 81՝ գրեցան Ա—Դ. յամի 249 յառաջ քան զԴեկեան հալածումն, Ե—ԽԳ. յամի 250 ի տեղւոջէ թաքստեանն, իսկ յետ դարձին (առ Կոռնելեաւ քահանայապետաւ) յամի 251՝ ԽԴ—ԾԴ. յամի 252՝ ԾԵ—Կ, եւ (առ Ղուկեաւ եւ Ստեփանեաւ քահանայապետօք) յամի 253՝ ԿԱ—ԿԵ, յամի 254՝ ԿԶ—ԿԸ. յամի 255 (յորում եւ խնդիր մկրտութեանն)՝ ԿԹ—ՀԱ, յամի 256՝ ՀԲ—ՀԵ. ի յառնել հալածանացն Վաղերիանու յամի 257 (առ Սիքստեաւ քահանայապետաւ՝) ՀԶ—ՀԸ, յամի 258՝ Ձ—ՁԱ։ — Իսկ ճառքն նորա 13՝ են գիր առ Դոնատոս կամ վասն շնորհաց (246), Վասն ընդունայնութեան կռոց (247), Վկայութիւնք ընդդէմ Հրէից առ Կուիրինոս իբրեւ յաւելուած նորին գրոյ, Վասն հանդերձից կուսանացն (248 կամ 249), Վասն միութեան Եկեղեցւոյ, որ է պսակ համօրէն իսկ գրութեանց նորա (251), Վասն անկելոցն (251), Վասն տէրունական աղօթից (252), Վասն մարդամահու (253 կամ 254), Առ Դեմետրիանոս (պատասխանատուութիւն ինչ քրիստոնէութեան) (253), Վասն թելադրութեան մարտիրոսութեան առ Փորտունատոս (ընդ մէջ 252—253 ամաց կամ 257), Վասն գործոց (բարեաց) եւ ողորմածութեան ընդ մէջ 254—256 ամաց), Վասն օգտի համբերութեան (255 կամ 256), Վասն նախանձաւորութեան եւ նախանձու (256)։

1 Deo gratias.
2 Dalmatica.
3 Ճառ ԺԹ։
4 Զգուշ. Գլ. 2. 30։

Նաև ի մատենագրաց տասն մատուցանէ մեզ հռոմէական մատենագրութիւնն եւ մանր ինչ գրութիւնս ոմանց ոմանց, որպէս 1· Գայիոսի երիցու Հռոմայ որ եղեւ անուանի քանիւ եւ գրով (196—212), կան չորք հատուածոք (առ Եւսեբեայ) ի գրոց անուանի "Վիճման ընդ (մոնտանեանն) Պրոկղի„ եւ մեւս եւս գեղեցիկ հատուածոք (առ Եւսեբեայ) ի գրոց անուանի Նորա՝ անուանեալ "Փոքր բաւիղ„ (ընդդէմ Արտեմոնի եւ Թէոդոտայ խաղախորդի), 2· Անանուան ուրուք գիր ընդդէմ Նովատիանու, 3· Մեւս եւս ուրուք անանուան "Գիր վասն կրկին մկրտութեան„ 4· Կոմմոդիանոսի պուետի (որ էր դարձեալ ի հեթանոսութենէ) "Հրահանգք ընդդէմ հեթանոսաց„ (յամի 280), 5· Անանուեայ պուետի "Երգ ընդդէմ հեթանոսաց„ 6· Ս· Վիկտորինեայ եպիսկոպոսի Պետաւիոնացւոց (այժմու Պետաու քաղաքի Ստիրիայ) որ վկայեաց առ Դիոկղետիանեաւ, "Ճառ վասն աշխարհարարութեան„ եւ "Մեկնութիւն Յայտնութեան„, 7· Թող զԹուղթս Կոռնեղեայ քահանայապետի եւ զհատուածս Թղթոց Դիոնիսեայ եւ Փեղիքսի քահանայապետաց Հռոմայ: 8· Վաւերական վկայաբանութիւնք արեւմտեան եկեղեցւոյ են՝ ա· Վկայաբանութիւն Սկիղլիտեան վկայից, բ· Վկայաբանութիւն Պերպետուայ, Փեղիկիտայ եւ ընկերացն[1] գ· Վկայաբանութիւն սրբոյն Փրուկտուոսայ (եպիսկոպոսի Տառակոնայ), Աւգուրեայ եւ Եւղոգեայ (սարկաւագաց † 259), Թող զՎկայաբանութիւն Ս· Կիպրիանու:

1 Տես վերագոյն եր 147—8:

Բ

Ի ԿՈՍՏԱՆԴԻՆԱՅԷ ՄԻՆՉԵՒ ՑԿՈՐԾԱՆՈՒՄՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՏԷՐՈՒԹԵԱՆ ՀՌՈՄԱՅԵՑՒՈՑ (313—480, ԺԱՄԱՆԱԿ ԻԲՐԵՒ 170 ԱՄԱՑ)

Ա

Կոստանդիանոս, նորին յաջորդաց տէրութիւնն — տիրել քրիստոնէութեան, Հերձուած Դոնատեանց, Արիոս, ժողով Նիկիոյ Ա. տիեզերական, Ս. Աթանաս (313—337)։

57

ՅԵՏ 18ամեայ պատերազմին միապետեաց Կոստանդիանոս Մեծն ի մի զտէրութիւնն Հռոմայեցւոց որ ի 6 մասունս բաժանեալ էր, եւ տիրեաց նա մեծաւ զօրութեամբ եւ պատուով մինչեւ ցվախճան իւր մահուան (324—337)։ Թէպէտ եւ կրթեալ էր նա ի հեթանոսութեան, սակայն ի մօրէն իւրմէ ի Հեղինեայ եւ ի հօրէն որ էին ի կողմն քրիստոնէից՝ ժառանգեալ իմն էր մեծապէս կարծիս զքրիստոնէութենէ, եւ յարքունիսն Դիոկղետիանոսի ի Նիկոմեդիա էր տեսեալ բազում անգամ զազնուականութիւն վարուց եւ զզարմանալի քաջասրտութիւն քրիստոնէից եւ զարմացեալ եւս էր ընդ նոսա. այս ամենայն վաղ ուրեմն երեւէր ի նմա յորժամ տիրէրն ի Գաղիա։ Իսկ յետ զարմանալի նշանին եւ յաղթութեանն ի վերայ Մաքսենտեայ՝ արդարեւ դարձաւ ի քրիստոնէութիւն, այլ տակաւին տկար իմն էր ի նմա զօրութիւն հաւատոյն. զի թէպէտ եւ ըստ հօրն օրինակի ած կացոյց զիւրեւ զքրիստոնեայսն, սակայն առանց եւ զհեթանոսսն ամենեւին յիւրմէ հեռացուցանելոյ. եւ թէպէտ եւ հրաման ետ զեկեղեցիս քանդեալս ի ժամանակս հալածանացն միւսանգամ շինել՝ սակայն եւ զմեհեանս հեթանոսացն չտայր կործանել, նա աւանիկ լինէր հաղորդ զոհից նոցա։ Բայց ապա ի զօրանալ ի նմա ոգւոյն քրիստոնէութեան, մանաւանդ յետ բազմապատիկ յաղթութեանն ի վերայ Լիկինիոսի (323)՝ ամենեւին յաղթեաց նմա սէր քրիստոնէութեանն, քանզի պատերազմն այն յընթացսն դրեթէ պատերազմ իմն կրօնից եղեւ, այնու՝ զի Լիկինիոս յառաջ քան զճակատն զոհէր հրապարակաւ կռոց եւ դնէր ուխտ ջնջել զքրիստոնեայսն, ուր Կոստանդիանոս զխաչն Քրիստոսի առնէր դրօշ իւրոյ պատերազմին։

2. Բազմապատիկ օրէնք զորս մի ըստ միոջէ հանէր՝ վկայեն զսիրոյ եւ զմեծարանաց զոր առ քրիստոնէութիւնն ունէր, մանաւանդ այնուքիկ զոր յայնժամ եհան յորժամ եկաց միահեծան տէր տէրութեանն Հռոմայեցւոց (323)։ Բազմապատիկ շնորհմամբք յոր-

դորէր նա զնահանգսն ընդունել զքրիստոնէութիւն. ի դնելն հարկս ի վերայ համօրէն տէրութեանն՝ առնէր ազահարկ զկղերն կաթուղիկէ եկեղեցւոյ, որ եւ ոչ մեհենիցն հեթանոսաց էր շնորհեալ[1]: Շնորհեաց նա կղերականաց իրաւունս առնլոյ ժառանգութիւն կտակաւ[2], (քանզի ըստ օրինաց Հռոմայեցւոց չէր համարձակ ամուրեացն ժառանգել). հրաման տայր թէ հաստատուն է արձակուրդ գերեացն որ լինիցի առաջի եկեղեցւոյ յանդիման կղերականացն[3]. նա աւանիկ սահմանէր եւս թէ յորժամ երկոքին կողմանք որ ոչ հաճեալ ընդ վճիռ աշխարհական դատաւորին իցեն՝ համարձակ լիցէ նոցա երթալ առ եպիսկոպոսն՝ զի նա միանգամ որոշեսցէ[4]. Երարձ եւ զկանխագրութիւն վասն մարդոյ յափշտակելոյ: Երարձ եւ զմեւս եւս դաժան օրէնս. քանզի ըստ օրինաց Հռոմայեցւոցն գերիքն համարեալ էին իբրեւ իրք տերանց եւ ոչ իբրեւ անձինք, վասն որոյ եւ ոչ հաստատուն ամուսնութեան[5] իրաւունք էին նոցա, այլ բնակակցութեան[6] եւեթ ծառայի ընդ աղախնոյ, զի տէրն կարէր բաժանել զնոսա եւ զորդիս նոցա որպէս ինչ կամէր՝ վաճառելով կամ այլով ինչ օրինակաւ: Երարձ եւ զվատանուանութիւն ամուրեաց (որ արք անարդք համարէին ի Հռոմայեցւոց իբրեւ պատճառք նուազութեան հռոմէական տէրութեան, եւ վասն զեղծ բարս ունելոյ նոյնպիսեացն ի մէջ հեթանոսաց, մինչեւ սահմանեալ եւս էին վասն նոցա տոյժք տուգանաց) եւ ետ նոցա կայսրն եւ պատիւ եւս առաւելութեան ունելոյ իշխանութիւն առնելոյ կտակ յառաջ քան զօրինաւոր հասակն (զոր միայն վեստեան կուսանացն շնորհեալ էին Հռոմայեցիք՝ իբրեւ արդարեւ պատուական կուսանաց) (320): Զպատիժն խաչելոյ բառնայր ի միջոյ վասն մեծարանաց առ խաչն Քրիստոսի[7]. նոյնպէս եւ զպատիժ խորտակելոյ ոսկերաց ի վերայ սալի արգել վասն մարդասիրութեան: Հրաման ետ զի դադարեսցեն եւ խաղք սուսերամարտկացն[8]. Երարձ եւ զսովորութիւն խարանելոյ զճակատ այնոցիկ որ յերկաթահատս տուեալ լինէին, "զի մի, ասէ, արատեսցին դէմք՝ որ ըստ նմանութեան երկնաւոր գեղեցկութեանն ձեւեալ իցեն[9]": Հրամայեցաւ ունել փափուկ առ հատարակ միաշաբաթւոյ (321), սակայն ներեալ էին ի սմին աւուր գործք մշակութեան եւ դատաստանք արձակման գերեաց[10]:

Արգելոյր կուսակալացն հեթանոսաց կալ մօտ ի ժամ զոհիցն ըստ սովորութեանն՝ զի այնպէս տակաւ հովացի եռանդն եւ այլոց եւս հեթանոսաց. եւ յետ սակաւ ինչ միոյ ամենեւին իսկ արգել զզոհս կռոց որ առանձին լինիցին, կարծեաց զսովորութիւնս հա-

1 Մատեան Թէոդոսեան, Գիրք ԺԶ. Տիտղոս 1. Օրէնք 1:
2 Մատ. Թէոդ. ԺԶ. 2. 4:
3 Մատ. Թէոդ. Դ. 7. 1:
4 Եւսեբ. Վարք. Կոստանդ. Դ. 27:
5 Connubium.
6 Contubernium.
7 Սոզոմեն. Եկ. պատմ. Ա. 8:
8 Մատ. Թէոդ. ԺԵ. 11, 1:
9 Մատ. Թէոդ. Թ. 5. 1:
10 Մատ. Յուստին. Գ. տիտղոս 12, օր. 3, եւ Թէոդ. Բ. Տիտղ. 8. օր. 1:

աղխտաց եւ հմայութեանց (319), եւ յետոյ ուրեմն եւս փակել զտեղիս պատգամացն, քանդել մեհեանս բազումս ի Փիւնիկէ՝ յորս կատարէին յայտնապէս լկտի պաշտամունք ի պատիւ Աստղկան, եւ ի մեծագանձ մեհենաց Ասիոյ եւ Յունաց աշխարհին հանեալ պատկերս ճարտարագործս զարդարէր զԿոստանդինուպոլիս, եւ յասկեղէն եւ յարծաթեղէն սպասուց նոցա հատանէր դահեկանս :

3. Որպէս մայր նորա դշխոյն Հեղինէ եկեղեցիս ի լերինն Ձիթենեաց եւ ի Բեթղահէմ՝ նոյնպէս եւ Կոստանդիանոս տայր կանգնել եկեղեցիս ի վերայ գերեզմանին սրբոյ յԵրուսաղէմ, ի Նիկոմեդիա, յԱնտիոք, ի Մամբրէ (յետ սրբելոյ զտեղիսն ի գարշելի պաշտամանց կռապաշտութեան, ըստ ազդ. առնելոյ նմա Եւտրոպիայ այրւոյ կնոջն Մաքսիմիանոսի, մօր Փաւստայ), ի Հեղիապոլիս (յետ կործանելոյ զպղծալից մեհեան Աստղկանն) եւ բազում եկեղեցիս ի Կոստանդինուպոլիս (յորս նշանաւոր է մանաւանդ հոյակապ եկեղեցին Առաքելոց) եւ կարգէր նոցա հաս բազումս[1] : Զչափն որով չափեալ լինէր յորդութիւն ջրոյն Նեղոսի զորմէ պտղաբերութիւն իսկ երկրին կախէր, հրաման ետ հանել ի պղծալից մեհենէն Սերապեայ Աղեքսանդրացւոց ուր պահէրն, եւ տանել դնել յեկեղեցւոջ ուրեք : Հեթանոսք սպասէին սովոյ յերեսաց բարկութեանն Սերապեայ, այլ եւ գետն կանուխ առնել պտղաբեր յոյժ զամն : Թէպէտ եւ պահեաց նա զյորջորջումն պատուոյ կայսերացն Քահանայապետ (Պոնտիֆեքս) մեծ[2] առ ի զգուշութիւն աշխարհական իրաւանց իւրոց, որպէս պահեցին յետ նորա եւ այլ կայսերք, տակայն յայտ առնէր թէ ի ներքին իրս եկեղեցւոյ չկամէր խառնել զանձն : — Եւ արդարեւ յետ այսչափ ջանից եւ օրինաց՝ ելանէր արդեամբք ի գլուխ որում ցանկացեալն էր, զի գունդագունդ ի քաղաքս եւ ի գեղս ընդունէին զեկեղեցին՝ դատարկանալով մեհենից հեթանոսացն :

Հանդէս հաստատութեան քրիստոնէական հաւատոց Կոստանդիանոսի երեւեցաւ քաջ ի հակառակութիւնսն որովք անդէն իսկզբանէ դարձին իւրոյ սկսաւ պղտորել եկեղեցի, այս ինքն՝ Դոնատեան հերձուածովն եւ Արիոսեան հերետիկոսութեամբ :

58

Հերձուած Դոնատեանցն առ սկիզբն յետ մահու Մենսուրիոսի եպիսկոպոսի Կարքեդոնացւոց, որ վախճանեցաւ յամի 311 ի դառնալն իւրում ի Հռոմայ, ուր երթեալն էր տալ պատասխանի կայսերն Մաքսենտիոսի վասն Փեղիքսի ուրումն սարկաւագի

1 Եւսեբ. վարք. Կոստ. Գ. 25—40. Գ. 43—45. եւ 58—60.

2 Pontifex maximus.

խուռն՝ զորմէ ամբաստանութիւնն լեալ էր թէ իցէ գրեալ ինչ նախատանօք հակառակ կայսեր։ Իբրեւ հասանէր լուր մահուն ի Կարքեդոն՝ ճեպեցուցին զընտրութիւն նորոյ եպիսկոպոսի երկոքին երիցունքն Բոտրոս եւ Կեղեստոս՝ զի թերեւս ինքեանք ընտրեսցին. բայց միաբան բարբառով[1] ժողովրդեանն ընտրեցաւ այրն զօրաւոր Կեկիղիանոս սարկաւագ եւ Փեղիքս դրացի եպիսկոպոսն Ապտունգայ ձեռնադրեաց զԿեկիղիանոս։

Այլ յարեան հակառակ ընտրութեան նորա բաց յերիցանց անտի եւ երկու եւս ժողովրդականք, քանզի առ ի նոցանէ Կեկիղիանոս յետս զգանձս եկեղեցւոյն զորս աւանդեալ էր նոցա Մէնսուրիոս վասն զգուշութեան յերթալ իւրում ի Հռոմ. եւ միւս եւս երրորդ գրգռիչ գտաւ Ղուկիղղա կին մեծատուն հռովմայեցի, որ կաշառաւ քեցէր զժողովուրդն յեպիսկոպոսէն վասն քինու զոր առ նա ունէր. քանզի Կեկիղիանոս ի սարկաւագութեանն կշտամբեալ էր զնա վասն նշխարս ինչ պատուելոյ՝ որ չէր քննեալ յեպիսկոպոսէն։ Եօթանասուն եպիսկոպոսունք Նումիդիայ հանդերձ մետրապոլտաւն իւրեանց Սեկունդոսիւ Տիգիսիս քաղաքի (որք ի բնէ զայրացեալ էին ընդ չկոչել իւրեանց ի նոր ընտրութիւնն) եկին ի Կարքեդոն եւ մերժեալ ժողովով զԿեկիղիանոս՝ ընտրեցին հակառակ եպիսկոպոս զընթերցիչն Մայորինոս զծառայակիցն Ղուկիղղայ, ասելով թէ ձեռնադրութիւնն որ ի Փեղիքսայ մատնչէ դրոց սրբոց (որպէս համարէին)՝ անզօր է. եւ թէ Փեղիքս որպէս եւ Կեկիղիանոս չկարէին մնալ յեկեղեցւոջ Աստուծոյ՝ եթէ ոչ նախ ծանիցեն զյանցանսն եւ միամիտ ապաշխարութեանն արտասուօք հաշտեսցին ընդ եկեղեցւոյ։

2. Անդէն ընդ նոյն ժամանակս հասանէր յԱփրիկէ Անուղինոս վերակացու Ափրիկեցւոց աշխարհին թղթով Կոստանդիանոսի յորում շնորհէր կայսրն «Կաթուղիկէ եկեղեցւոյ առաջնորդելոյ ի Կեկիղիանոսէ» ապահարկութիւն եւ հրաման տայր ի գործակալաց 3000 քսակ[2] արծաթոյ ի ծախս եկեղեցւոյ, եւ միանգամայն հրաման առ Կեկիղիանոս խնդրել ի դէպ ժամու յԱնուղինոսէ ի փոխանակէ բդեշխի զօրութեամբ եւ բռնութեամբ նուաճել զանհանդարտ հակառակողսն իւր որ զԿաթուղիկէ եկեղեցի կամիցին պղտորել։ Ոգեխնդիք դրդեալ հակառակորդացն Կեկիղիանոսի եկին ամբոխիւ գրգռելով առ Անուղինոս տալ գիր առ կայսր այսպիսի ինչ վերնագրով «Ամբաստանութիւնք Կաթուղիկէ եկեղեցւոյ զգործոց չարութեան Կեկիղիանոսի», խնդրելով ի կայսերէ դատաւորս իրաց հակառակութեանն իւրեանց ի Գաղիայ (այս ինքն զեպիսկոպոսս Գաղիայ)։ Զարմացաւ յոյժ կայսրն թէ զիա՞րդ խընդրիցեն նոքա ի նմանէ՝ յառնէ աշխարհականէ՝ դատաստան եւ իրաւունս[3]. բայց վասն զդադարման նոցա հասանելոյ՝ երիս եպիսկո-

1 Per acclamationem. 2 Folles. 3 Ոպտատ. Միլեւ. ի պատմ. հերձ.

պատուէս ի Գաղիայ ածեալ ի Հռոմ, յանձն առնէր զերան որպէս օրէն էր Մեղքիադեայ քահանայապետի, աղաչելով զնա գրով զի զոր ինչ ըստ օրինաց Աւետարանին եւ ըստ իրաւանց եւ արդարութեան գտանիցէ՝ արասցէ։ Եղեւ ժողով ի Լատերան (313 Հոկտ.) ի պալատանն. անդ էր Կեկիլիանոս անձամբ, իսկ Մայորինոս առաքեալ փոխանակ իւր զԴոնատոս Կասանիգրացի. անդ արդարացաւ Կեկիլիանոս վճռով ժողովոյն որ մանաւանդ ընծայի Մեղքիադեայ քահանայապետի եւ հաստատեցաւ միւանգամ յաթոռն։ Սակայն հակառակորդքն այլով իմն ամբաստանութեամբ (ասելով զՖեղիքսայ Ապտունգացւոյ որ զԿեկիլիանոս ձեռնադրեաց, թէ մատնիչ գրոց սրբոց լեալ էր) եկին առաջի Կոստանդիանոսի. մերժեաց զնոսա ի սկզբանն կայսրն, "Ո՜ մոլեգնութեանն, ասէր, զի ըստ օրինակի հեթանոսացն գործեն ի հակառակութիւնս իւրեանց, իբրեւ այն թէ ի խոնարհագոյն ատենէ առ բարձրագոյն ատեան առ իս դիմեն". բայց յետոյ տայր կայսրն քննել ի Կալքեդոն ի ձեռն վերակացուի նահանգին, որ եւ զատենակալն ի ժամանակէ հալածանացն Դիոկղետիանոսի յԱպտունգա եւ զնետուշս իւրաց կոչեցեալ առաջի՝ յետ բազում հարցափորձի ետ վճիռ թէ "Երանելի եպիսկոպոսն Ֆեղիքս ազատ է յամբաստանութենէն, քանզի ոչ ոք կարաց ցուցանել զնմանէ թէ զգիրս սուրբս մատնեալ կամ այրեալ իցէ"։ Բայց իբրեւ եւ աքիմք չէր հաճեալ կողմն հակառակորդաց՝ գումարեցաւ ժողով մեծ յԱրելատ, յոր կոչեցան ամենայն եպիսկոպոսունք յամենայն սահմանաց արեւմտից որ յայնժամ ընդ իշխանութեամբ Կոստանդիանոսի էին՝ արքունական ծախուք եւ հոգաբարձութեամբ (314 Օգոստ.), որոշեցաւ եւ աստ նոյնպէս. յայտ արարաւ (Կանոն 13) թէ ձեռնադրութիւնն որ ի մատնչէ ումեքէ գրոց լինիցի՝ վաւերական է, եւ մերժեցաւ կրկին մկրտութիւնն զոր կատարէին Մայորինեանքն (Կանոն 8)։ Բաց յիրաց Դոնատեանցն եւ այլոց եւս եկեղեցական կարգաց կամ պիտոյից՝ յօրինեցան կանոնք 22 զորս առ հասարակ առաքեցին ի հաստատութիւն առ քահանայապետն սիւնհոդոսական թղթով լի մեծարանօք առ նա՝ զոր եւ Հայր եւս կարդան[1]։ Բազումք ի հակառակորդաց որ անդ էին միաբանեցին ընդ ժողովոյն, բայց այլքն եւ ոչ աքիմք հաճեալ՝ յեկեղեցական ատենէ աստի կարգացին բողոք առ կայսր, որ է առաջին օրինակ բողոքելոյ եպիսկոպոսի յատեան աշխարհական։ Լի եղեւ Կոստանդիանոս զայրացմամբ եւ տրտմութեամբ ընդ իրան. "Պարտ էր ձեզ, ասէ, զդատաստան եպիսկոպոսացն ժողովելոց իբրեւ զդատաստան Քրիստոսի ճանաչել, զոր եւ ես իբրեւ նոյնպիսի ճանաչեմ"։ Ընդէն ի նմին ժամանակի վախճանէր Մայորինոս (315) եւ պայազատէր զնա Դոնատոս որ ի Դոնատեանց Մեծն անուա-

1 Religiosissime pater.

նեցաւ, որ հանդերձ բազմակամաւն իւրով Դոնատոսի եպիսկոպոսի Կասանիգրայ եւ անուն ազանդոյն Դոնատեանց. քանզի արդեամբք մանաւանդ վերջինս Դոնատոս եւ անդէն իսկ առ եպիսկոպոսութեամբն Մայորինեայ էր գլուխ եւ շունչ աղանդոյն։ Ակամայ իմն՝ սակայն յուսով խաղաղութեամբ զիրս վճարելոյ՝ ընկալաւ Կոստանդիանոս զբողոքս նոցա եւ միւսանգամ եղեւ քննութիւն իւրեանց առաջի կայսերն ի Մեդիոլանոն (316). միւսանգամ արդարացաւ Կեկիլիանոս։ Իսկ իբրեւ Դոնատեանք արհամարհեալ անգոսնեցին եւ զվճիռ կայսերն տրտնջելով զնմանէ թէ թշնամութեամբ վարեցաւ ընդ նոսա, առ ի նոցանէ Կոստանդիանոս բազում եկեղեցիս եւ զկարի խռովիչսն աքսորեաց՝ առաքեալ զՈւրսակիոս կոմս յԱփրիկէ։ Սակայն մոլեգնեալ նոքիմբք Դոնատեանցն՝ առաւել իմն սկսան բազմանալ յարեցուցանելով յինքեանս ապստամբութեամբ ոչ միայն զայնոսիկ որ յեկեղեցական պատժոց ազատանալ կամէին՝ այլ եւ զպարտապանս եւ զծառայս փախստեայս։

Ապա ուրեմն մեղմացաւ իմն Կոստանդիանոս, զիջաւ խնդրուածաց նոցա դառնալոյ աքսորելոցն, եւ յամի 321 Մայ. 5 յայտ արար թողուլ զնոսա մոլեգնութեան իւրեանց եւ դատաստանացն Աստուծոյ, եւ գրեալ աղաչէր զեպիսկոպոսն Ափրիկեցւոց զչարիսն հասուցեալս նոցա ի մոլեգին Դոնատեանց չհատուցանել չարեօք, այլ քրիստոնէական համբերութեամբ տանել ապիրատութեանց նոցա։

3. Բայց եւ այն հեզութիւն ոչինչ օգուտ եղեւ։ Ի վախճան կեաց թագաւորութեանն Կոստանդիանոսի ել ի հերձուածոյ անտի Դոնատեանց աղանդ ինչ մոլեգին՝ որ զանձինս Նահատակս կամ Քրիստոսի զինուորս անուանէին, բայց ի հակառակորդաց իւրեանց կոչէին Կիրկումկեղեանք[1] (շրջողք զխղիւք), վասն աւազակութեամբ ընդ ամենայն տունս եւ խուղս Նումիդիացւոց եւ Մաւրետանիացւոց շրջելոյ։ Սոքա համարէին զանձինս կոչեցեալս յԱստուծոյ՝ ջնջել զկաթուղիկէականսն, եւ յայն սակս լեալ գունդ՝ ոչ զնոսա միայն, այլ եւ զմեծատունս առ հասարակ եւ զմեծամեծս հալածէին։ Ի խաղալ իւրեանց գունդագունդ՝ ըմբռնեալ զպարտատեարսն ստիպէին թողուլ զպարտիս պարտապանացն, զտեարսն՝ տալ ազատութիւն ծառայիցն. ի հանդիպել նոցա մեծամեծաց՝ զի զծառայս առաջի արկեալ երթային կառօք, ձգէին հանէին զնոսա ի կառաց եւ զնոսա ի ներքս ստիպէին նստել. ուրեք ուրեք կալեալ արս երեւելիս՝ փոխանակ իշոցն տային վարել զանիւ աղօրւոյն։ Աւազակս լոկ պարտ էր համարել զնոսա, եթէ կրօնական իմն մոլեգնութիւն չցուցանէին՝ զանձնասպանութիւն մարտիրոսութիւն համարելով, եւ յայն սակս դահավէժ ի վախից

1 Circumcelliones կամ Circelliones.

զանձինս առնելով եւ կամ տալով զինս ապանչաց իւրեանց, եւ չարչարելով արս՝ զի ստիպեսցին նոքա սպանանել զնոսա։ Աղվա-ղակի եղեն Կիրկումկելլեանքն ահագինք՝ ոչ կաթուղիկէականաց միայն, այլ եւ ամենեցուն իսկ, մինչեւ եւ Դոնատեանցն եպիս-կոպոսաց կոչել զոստիկանութիւն տէրութեանն ի Թիկունս. սա-կայն եւ ոչ այնու ինչ՝ եղեւ դարման իրացն։

Յետ մահուն Կոստանդիանոսի՝ Կոստաս կայսր արեւմտից ջա-նացաւ ի միաբանութիւն[1]։ Առաքեաց նա (348) արս երկուս պաշ-տամատուրութեամբ զՊաւղոս եւ զՄակարիոս բազում արօք յԱփ-րիկէ, զի շահեսցի զմիտս ժողովրդեանն եւ զեպիսկոպոսացն Դո-նատեանց։ Այլ իբրեւ ի Բագայիս յարուցին եպիսկոպոսք նոցա, մանաւանդ Դոնատոս եպիսկոպոս Բագայայեաց, զխուժանն Կիր-կումկելլեանց ընդդէմ հրեշտակացն՝ փոխանակեաց խստութիւն զօրքանն. յետ բախելոյ ընդ նոսա միանգամ եւ երկիցս՝ ստիպեցին զնոսա հրեշտակքն միաբանել ընդ կաթուղիկէականաց, առին ի նոցանէ զեկեղեցիսն եւ զեպիսկոպոսսն դիմադարձս մերժեցին վտա-րանդի, իսկ Դոնատոս սպանաւ՝ իբրեւ ապստամբ։ Անդ կացին նոքա մինչեւ Յուլիանոս կայսր ըստ աղաչանաց նոցա դարձոյց զնոսա յետս (362), նստել յիւրաքանչիւր աթոռ. եւ այնպէս միւսանգամ սկիզբն լինէր բռնութեանցն եւ սպանութեանց ի ձեռն Դոնա-տեանց։ Բազմացան եպիսկոպոսունք նոցա ի ժամանակի ազատու-թեանն այնորիկ եւ առ Յովիանոսիւ եւ Վաղենտինիանոսիւ Բ. կայսերօք, էին իբրեւ 400 եպիսկոպոսք Թէպէտ եւ արգելեալ եւս էր Վաղենտինիանոս չմկրտել կրկին՝ սպառնալեօք պատժոց եւ հա-նելոյ ի նոցանէ զեկեղեցիսն։ Առաւել եւս զօրութեամբ հրամայէր Գրատիանոս միւսանգամ (377 կամ 378) զամենայն եկեղեցիս հանել ի Դոնատեանց, այլ զուր։

Բայց սակայն բաժանեցան նոքա անդէն յիւրեանս, եւ իւրա-քանչիւր կողմն որչափ եւ փոքր եւս էր, անուանէր զանձն՝ սուրբ կաթուղիկէ եկեղեցի, եւ զայլսն ամենեսին անգոսնէր եւ հալածէր[2]։ Տիւքոնիոս ոմն դոնատեան, հմուտ գիտութեանց ի Կարքեդոն՝ գրովք եւ բանիւք եցոյց թէ սուտ են եւ պատճառքն իսկ՝ վասն որոց բաժանեցան Դոնատեանք ի կաթուղիկէ եկեղեցւոյ, սակայն զմիաբանելն ընդ ճշմարիտ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ չհամարէր ինչ կարեւոր[3], որում ընդդէմ բախէր գրով Պարմենիանոս եպիսկոպոս Կարքեդոնի յաջորդ Դոնատեայ յամէ 360։ Յաջորդն Պարմենիա-նեայ Պրիմիանոս (յամէ 392) գժտեալ ընդ Մաքսիմիանեայ իւրոյ սարկաւագի, ընկէց զսա ի կարգէն. բայց եպիսկոպոսունք որ ամին Թէկն ածէին, ժողովեալ՝ զՊրիմիանոս իսկ ընկեցին յաթոռոյն, եւ այնպէս բաժանեցան Դոնատեանք՝ ի Պրիմիանեանս (բազմագոյնս

1 Ամբողջութիւն պատմութեանն պա-հանջեաց այսպէս զյետոյն ինչ դէպս կան-խել եւ բերել այսր։

2 Ըստ Աւգոստինի.։

3 Աւգոստ. ընդդէմ Պարմենիանեայ Ա. Թուղթ. 249։

թուով) եւ ի Մաքսիմիանեանս (սակաւաւորս)։ Բայց եւ հակառակ գիրն Օպտատոսի միլեւեացւոյ վասն հերձուածոյ (գր. 373) ընդդէմ այսր Պարմենիանեայ, յորում ցուցանէ զճշմարիտ պատմութիւն ծագման հերձուածոյն, սակաւաւորաց եւեթ եղեւ առիթ դառնալոյ ի միաբանութիւն. քանզի մեծ մասն Դոնատեանցն ի բազում վիճմանց անտի զոր ընդ կաթուղիկէական եպիսկոպոսաց վիճէին՝ առաւել եւս գործեցին կատարեալ զյօրինաւորութիւն¹ վարդապետութեանն իւրեանց, որ էր այսպէս։ Եկեղեցիանս, ասեն, յընդունել իւրում ձեռնադրութիւն ի Փելիքսէ եղեւ հաղորդ մեղաց նորա, եւ այն մեղք անցին յամենայն կուսակիցս նորա։ Եւ քանզի մերժէ Աստուած զպատարագս մեղաւորաց եւ Քրիստոս յօրինեաց իւր մի միայն եկեղեցի առանց արատոյ եւ անբիծ², ապա անդստին ի ժամանակէ ժողովոյն Արելատայ դադարեաց եկեղեցին կաթուղիկէ լինել եկեղեցի ճշմարիտ. եւ ապաւինելով ի բանն Կիպրիանու թէ "միայն ի միում կաթուղիկէ եկեղեցւոջ գոն վաւերական խորհուրդք,, ասէին՝ թէ ինքեանք եւեթ ունիցին զայս վաւերական խորհուրդս եւ զեկեալսն ի կաթուղիկէականաց կրկին մկրտէին։

4. Չառնուին յանձն եպիսկոպոսունքն ուղղափառք կոչել զաշխարհական իշխանութիւնն ընդդէմ հերձուածողացս ի թիկունս, նա մանաւանդ ժողովն Կարքեդոնի (13 Սեպտ. 401) սահմանեալ էր հեզութեամբ գնալ ընդ Դոնատեանսն, եւ գրեցին եւս հայրքն առ Անաստասիոս քահանայապետ եւ առ այլ եպիսկոպոսունս յայն կոյս ծովուն՝ թէ որպէս կարեւոր հարկ է զհերձուածող եպիսկոպոսունսն եւ զերիցունսն՝ յորժամ ընդ եկեղեցւոյ հաշտիցին, պահել յիշխանութեան իւրեանց. Նոյնպէս եւ ժողովն Կարքեդոնի (Օգոստ. 403) սահմանեաց զի իւրաքանչիւր ի կաթուղիկէական եպիսկոպոսաց հրաւիրեսցէ զիւր մերձաւոր դոնատեան եպիսկոպոս եւ հաւանեցուսցէ խաղաղութեամբ։ Բայց սոքա չառին յանձն, քանզի ամենայն իսկ զօրութեամբ փախչէին խորշէին նոքա լինել միջամուխ ի վիճմունս ընդ կաթուղիկէականաց, մանաւանդ ընդ Ս. Օգոստինոսի՝ որ էր նոցա ահագին քան զամենայն գործակալս հռոմէական տէրութեանն, վասն առաւելութեան մտացն՝ որով յաղթահարէր զնոսա եւ զբազումս ի նոցանէ ածէր ի ծոց եկեղեցւոյ։ Այն սակս իսկ միւսանգամ բորբոքեցան զայրացք Կիրկումկեղլեանցն։ Այնմ իրի ի նեղ անկեալ կաթուղիկէականացն եպիսկոպոսաց՝ սահմանեցին ի սիւնհոդոսին Կարքեդոնի (404) եւ գրեցին աղաչանս առ կայսր՝ պատիժս տուգանաց արկանել ի վերայ նոցա։ Այլ մինչ չեւ հասեալ հրեշտակացն՝ հանեալ էր կայսր Ոնորիոս հրովարտակ զկղերականս Դոնատեանց աքսորելոյ եւ զժողովրդականս պատժելոյ

1 Système.

2 Եփես. Ե. 27։

տուգանօք, եւ յետոյ (փետր. 405) առաւել խստացոյց զօրէնսն: Թէպէտ եւ բազումք ի Դոնատեանց դառնային յաճախութեամբ յեկեղեցի, որոց ամենեւին ներումն շնորհէր հրովմարտակն երկրորդ (յամի 407), սակայն այլոցն մոլեգնութիւն առաւել սաստկանայր. Կիրկումկեղղեանք մտեալ ի տունս կղերականացն կաթուղիկէականաց՝ աւարէին եւ այրէին եւ զբազումս ի նոցանէ կուրացուցանէին՝ ծեփելով զաչս նոցա կրով խառնելով ընդ քացախոյ. եւ այս մանաւանդ յորժամ յամի 408 տարածեցաւ իմն համբաւ թէ մահուամբ Ստիղիքոնի խնամակալի կայսեր բարձան եւ օրէնքն ընդդէմ Դոնատեանց որ նորա թելադրութեամբ տուեալ էին: Թէպէտ եւ Օղիմպիոս յաջորդ Ստիղիքոնի յայտ արար վաղվաղակի զհաստատութիւն օրինացն այնոցիկ՝ սակայն յետ նորա Յովիոս անձնապահապետ (որպէս թուի այլ հեթանոս) արգելմամբք բարձ զօրէնսն զայնոսիկ յամի 410: Այլ յետ ուրեմն իբրեւ նա մերժեցաւ՝ ոչ միայն կոչեցաւ այն հրամանն յետս, այլ եւ ըստ ցանկութեան կաթուղիկէական եպիսկոպոսացն եւ մանաւանդ Ս. Աւգոստինոսի՝ հրամայեաց Ոնորիոս զի լիցի Խօսակցութիւն կամ Վիճումն[1] յերկոցունց կողմանց: Առաքեաց (411) վասն նորին գործոյ յԱփրիկէ զհազարապետն Փղաւիոս Մարկեղղինոս (զբարեկամ Ս. Աւգոստինեայ, առ որ գրեալ իսկ է զգիրս քաղաքին Աստուծոյ): Զառաջինն չառին յանձն եպիսկոպոսքն դոնատեանք՝ ասելով ամբարտաւանութեամբ թէ "Չիք հաղորդութիւն որդւոց մարտիրոսաց ընդ ազգին մատնչաց գրոց սրբոց": Ապա եկին ժողովեցան ի Կարքեդոն 286 կաթուղիկէական եւ 279 դոնատեան եպիսկոպոսք. նոքա մի մի եկին եւ առքա բազմութեամբ կարգ ըստ կարգէ անցանէին ընդ քաղաքն՝ մեծապանծ (18 Մայ.): Յիւրաքանչիւր կողմանց ետ ընտրել Մարկեղղինոս եւթն եւթն խօսողս՝ նոյնչափ խորհրդականօք, եւ չորս չորս դպիրս որոց սկիցեն չորք չորք եպիսկոպոսք վասն ճշդութեան գրելոցն ընդ խօսելոց, եւ յետոյ իւրաքանչիւր ի խօսողացն արկանիցէ ձեռնագիր գրելոցն. յանձն առին Կաթուղիկէականք, զիջան Դոնատեանք: Գլխաւորք ի խօսողաց Կաթուղիկէականացն՝ էին Աւգոստինոս եւ Աւրեղիոս եպիսկոպոս Կարքեդոնի, էր ընդ նոսա եւ գրիչ վարուց Ս. Աւգոստինոսի՝ Պոսիդոնոս եպիսկոպոս Կաղամայ Նումիդացւոց. իսկ Դոնատեանցն՝ Պրիմիանոս եպիսկոպոս Կարքեդոնի, Պետիղիանոս եպիսկոպոս Կոստանդինեայ, Էմերիտոս եպիսկոպոս Կեսարեայ (30 Մայ.): Յամի 411 Յունի. 1 եղեւ առաջին նիստ վասն կարեւոր պատրաստութեանց, երկրորդն (3 Յունի.) ել ի գլուխ մանր մանր ինչ իրօք. ապա ուրեմն (8 Յունի.) ածան Դոնատեանք բռնի ի բուն խնդիրն՝ որ յերկուս իմն ամփոփեալ էր, 1. Թէ մարթ իցէ թողուլ յեկեղեցւոջ զայսոնի

1 Colloquium կամ Collatio.

մեղաւորս, որով եւ ճանաչէ արդեւք եկեղեցին եկեղեցի. Ճշմարիտ՝ յորժամ իցեն ի հաղորդութեան նորա մեղաւորք ոչ միայն ծածուկք, այլ եւ յայտնիք հրապարակաւ. զայս Օգոստինոս անուանէր «Խնդիր զեկեղեցւոյ[1]»: — 2. Թէ արդեւք ամբաստանութիւնք զԱբեկկիղեանոսէ ստոյգ իցեն. զայս անուանէր Օգոստինոս «Խնդիր վասն հերձուածոյ[2]»: Միանգամայն խոստացան նոցա կաթուղիկեականքն թէ յորժամ դարձցին ի կաթուղիկէ եկեղեցի եպիսկոպոսունքն դոնատեանք՝ թողցի նոցա իւրաքանչիւր աթոռ եպիսկոպոսութեան. ի տեղիսն յորս երկու եպիսկոպոսունք լեալ իցեն՝ մի կաթուղիկեական եւ միւս դոնատեան, երկոքին միաբանութեամբ եւ սիրով զպաշտօնն կատարեսցեն, այնպէս՝ զի պաշտօնն աստուածեղէն միանգամ ի միում եւ միւսանգամ ի միւսում եկեղեցւոջ կատարեսցի, մինչեւ մահուամբ միոյն ի նոցանէ պաշտօնն եպիսկոպոսական եւ պայազատութիւնն դարձցի ի միութիւն: Իսկ թէ ժողովուրդն չաւորեալ ընդ երկուս եպիսկոպոսունս ընդ մի ոք կամիցի՝ երկոքին եւս ի բաց կացցեն եւ այլ ոք խաղաղութեամբ ընտրեսցի: «Զի ձեռնադրեցաք, ասեն կաթուղիկեականքն, եպիսկոպոս՝ վասն օգտի ժողովրդեանն քրիստոնէից. եպիսկոպոսական պատիւն առաւել օգուտ եւ շահ մեծ բերիցէ եթէ հրաժարելով մեր յայնմանէ զցրուեալն ժողովեսցեմք, քան եթէ պահելովն՝ միշտ պահիցեմք քայքայեալ: Զիա՞րդ կարիցեմք դանդաղել մատուցանել Փրկչին մերում զայս պատարագ խոնարհութեան. նա էջ յերկնից ի մարդկեղէն անդամս՝ զի արասցէ զմեզ անդամս մարմնոյ իւրոյ, եւ մեք զիա՞րդ չաւանեսցուք յանձն իջանել յաթոռոց եպիսկոպոսութեան մերոյ՝ զի մի զանդամս նորա անագորոյն հերձուածով պատառեսցուք»:

Իսկ եւ վասն առաջին խնդրոյն յերկուց կողմանց ժողովեալ տուան գրով տեղիք գրոցն ի հաստատութիւն իւրաքանչիւր կարծեաց, եւ այնպէս թուէին թէ հակառակ միմեանց իցեն տեղիքն՝ անց ի մէջ յետուստ Ս. Օգոստինոս եւ յայտ արար թէ բանք գրոցն զոր երկոքին կողմանք յառաջ բերեն հանգիտապատիւք են՝ քանզի ի նմին գիրս սուրբս կան. եւ դարձեալ միաբանեն ընդ միմեանս եթէ ընկալջիք (ոչ երկուս եկեղեցիս՝ այլ) երկուս վիճակս եկեղեցւոյ զայժմուն կամ զժամանակաւորն, եւ զհանդերձեալ կամ զյաւիտենականն. ի ժամանակաւորին ապաքէն կան չարք խառն, եւ զայսմ ժամանակաւոր վիճակէ խօսին կաթուղիկեականքն. նմին հակառակ տեղիք Դոնատեանցն ցուցանեն թէ ի յաւիտենական վիճակին եկեղեցւոյ չգոն մեղաւորք: Մի եւ նոյն սուրբ եկեղեցի աստ տակաւին սրբէ՝ իսկ անդ անարատ եւ ամբիծ է, աստ մահկանացու՝ անդ անմահ. զոր օրինակ եւ Յիսուս Քրիստոս մին եւ նոյն՝ աստ մահկանացու էր եւ անդ

1 Quaestio de ecclesia. 2 Quaestio de schismate.

անմահ է։ — Յետ այնորիկ եկին ի քննութիւն երկրորդ խնդրոյն. Դոնատեանքն զամենայն հնարս հնարէին զի դատապարտ առնիցեն զԿեկիլիանոս, բայց չկարացին վճարել ինչ։ Ապա արձակեաց Մարկեղինոս զեպիսկոպոսունսն, գրեաց զվճիռ որոշմանն, կոչեաց (Յունի. 23) զերկոսին կողմանսն միւսանգամ եւ ընթերցաւ առաջի նոցա զվճիռն՝ որ զկաթուղիկէականսն յաղթ առնէր թէ յաղթեցին։ Հրաման հանէր Մարկեղինոս առ ամենայն ատենակալս եւ տէարս տանց ի քաղաքի եւ ի շինի՝ մի տալ Դոնատեանց ամենեւին տեղի ժողովելոյ ի մի վայր, որոց եւ հրամայէր տալ զամենայն եկեղեցիսն ի բաց՝ սպառնալով նոցա զպատիժսն սահմանեալս վասն հերետիկոսաց, առաքէր եւ զԴոնատեան եպիսկոպոսունսն յիւրաքանչիւր տեղիս, յայտ արարեալ՝ զի այսուհետեւ տեղին կամ երկիրն ուր գունդ Կիրկումկեղղեանց կոխիցէ, այն յարքունիս գրաւեսցի։

Դոնատեանք արկանել արկին ձեռնագիր գործոց երրորդ աւուր բանակցութեանն՝ սակայն ընդ պայմանաւ բողոքման առ կայսր. քանզի ասէին եւս թէ Մարկեղինոս ոսկւով ի կաթուղիկէականսն կաշառեցաւ։ Այլ առ չարոյ նոցա էր այն բողոքումն. զի հան Ոնորիոս ի Ռաւեննայ օրէնս (412 Յունու. 30,) որով բարձան ամենայն առաջին հրամանք որ իւրք նպաստաւոր էին նոցա, եւ հաստատեցան վասն նոցա ամենայն օրէնք որ զհերետիկոսաց էին։ Այնուհետեւ յոյժ բազմամբոխ եպիսկոպոսունք եւ ժողովրդականք եկին ի միաբանութիւն կաթուղիկէ եկեղեցւոյ։ Որ յամառեցինն՝ ըստ հրովարտակին հրամանի դատապարտեցան ի տուգանս արծաթոյ եւ որ սովին չուղղեցան՝ կորուսին զինչս. ծառայք շինականք զանխիւ ստիպեցան թողուլ զկողմն Դոնատեանց, եպիսկոպոսունք նոցա եւ կղերականք աքսորեցան յԱփրիկեայ։ Բազումք ի Դոնատեանց փախեան եւ կամ սպանին զանձինս, մանաւանդ Կիրկումկեղղեանքն։ Բայց այսմ ամենայնի ընդդէմ բողոքէին եպիսկոպոսունք կաթուղիկէ եկեղեցւոյ մանաւանդ Ս. Աւգոստինոս՝ ըստ հեզութեան հոգւոյն եկեղեցւոյ. սակայն եւ աշխարհական իշխանութիւնն ոչ այնչափ իբրեւ հերձուածողս հալածէր զնոսա, այլ իբրեւ միաբանութիւն արանց ապստամբաց, աւազակաց եւ յուզկահարաց։ Սակայն միշտ կացին մնացին ի նոցանէ ոչ սակաւք որք միւսանգամ ամբարձին զգլուխս իւրեանց առ տէրութեամբն Վանդալաց, եւ երեւէին ոչ գոյզն մնացորդք նոցա եւ ի վախճան վեցերորդ դարու՝ մինչեւ անհետ եղեն առ Սարակինոսօք յեւթներորդ դարու։

59

Սակաւիկ ինչ յետոյ քան զաղանդ Գնոստեանցն յառնէր մեւս եւս հակառակութիւն մեծ եւ վնասակար քան զնա անդէն յարեւելեան մասին նորին Եկեղեցւոյ՝ յԵգիպտոս, այս ինքն Արիանոսութիւն։ Ի սմին աղանդէ սկիզբն լինի յաջորդելոյ զմիմեանս մոլորութեանց ինչ որ էութեամբ ունին ընդ միմեանս կցորդութիւն իբրեւ մի ինչ շղթայ (այս ինքն՝ Արիանոսութիւն ընդ Մակեդոնականութեան, Նեստորականութիւն, Եւտիքիանոսութիւն ընդ Միաբնականութեան եւ Միակամականութեան)։

Այլ իսկ հաստատուն էր յեկեղեցւոջ երկու ինչ զԲանէն Աստուծոյ, այս ինքն՝ թէ է ճշմարիտ Աստուած, եւ թէ է անձամբ ուրոյն ի Հօրէ։ Սակայն այս անփոփոխ հաւատք եկեղեցւոյ յառաջ քան զնիկիական որոշմունսն՝ չէր ընդ հաստատուն ինչ ձեւով բանից անկեալ։ Քանզի ուր դէպք ի հարցն ի կացուցանել իւրեանց յանդիման զհաւատոն եկեղեցւոյ՝ առանց նիկիական ձեւոց անվրէպ զնիկիական իմաստն յառաջ բերէին, այլք ի նոցանէ այնպիսի իմն բանս արկանէին ի կիր՝ որ ոչ այնպէս յարմարագոյն էին, նա ուանիկ յայտնի իսկ մոլար եւ ըստ հետեւութեանցն առաջնորդէին ի հերետիկոսութիւն։ Մանաւանդ թէ մի եւ նոյն հայր՝ յայլ եւ այլ տեղիս, երբեմն ուղիղ եւ երբեմն ոչ ուղիղ բանս բերէր ի մէջ։ Այսպէս Իրենէոս, Կղեմէս Աղեքսանդրացի, Գրիգոր Նէոկեսարեայ եւ Մեթոդիոս. գրեթէ նոյնպէս եւ Յուստինոս, Աթենագորաս եւ Թէոփիլոս որ ըստ հետեւութեանցն ուրեք ուրեք յեկեղեցական կանոնէն հեռանան։ Առաւելագոյն իմն՝ մատենագիրք որ զպատասխանատուութիւնսն գրեցին, ջանացին դիւրահաս զԲանն գործել՝ մերձեցուցեալ զեկեղեցական վարդապետութիւնն ի փիղիսոփայութիւն պղատոնական. յուղղափառագունացն են Աթենագորաս եւ Թէոփիլոս, եւ յայլափառագունաց՝ Տատիանոս, Տերտուղղիանոս եւ մանաւանդ Որոգինէս։

Ի վերջ կոյս երրորդ դարու տեսանեմք յԵգիպտոս, զի ոմանք առաւել կամեցեալ զճշմարիտ աստուածութիւն Բանին ցուցանել՝ ի Սաբէղականութիւն կործանեցան, եւ նմին հակառակ ոմանք զխտիր անձանցն ջանացան յայտնագոյնս զատանել՝ եւ այնպէս թուեցան եւ կամ արդեամբք իսկ կամեցան զՈրդի ի խոնարհագոյն կարգի քան զՀայր դնել։ Յայտ իսկ հաւանութեան է թէ կաց մնաց այս խմոր եւ յետ Դիոնիսեայ եպիսկոպոսի Աղեքսանդրացւոց, թէպէտ եւ իսկ եւ իսկ յետ սորա Թէոգնեստոս (որ ծաղկէր յամսն իբրեւ 270—280) վերակացու երախայական դպրոցին եւ յետ նորա Պիերիոս քահանայ եւ ապա Պետրոս եպիսկոպոս Աղեքսանդրացւոց յատակագոյնս կային ջատագով

ճշմարիտն աստուածութեան Որդւոյ, (որպէս յայտ է ի հատակոտորոց նոցա առ Աթանասի եւ Փոտայ)։

Ի միւսում եւս մայրաքաղաքի քրիստոնէութեան նոյնպիսի ինչ ջան պահելոյ զմիութիւնն Աստուծոյ ած ի մոլորութիւն զՊաւղոս Սամոսատացի։ Նորին քաղաքակից Լուկիանոս երէց յԱնտիոք՝ հաղորդ լեալ էր երբեմն մտաց նորա, եւ ըստ Աղեքսանդրի եպիսկոպոսի Աղեքսանդրացւոց՝ յետոյ եւս չէր հեռի յայնցանէ որ ի չգոյէ համարէին լեալ զՈրդի, նա առաւել եւ ինքն Արիոս զսա ցուցանէր իւր վարդապետ եւ զԵւսեբիոս ողջունէր իբրեւ աշակերտակից վարդապետութեան Լուկիանեայ [1], այլ այն չէ յայտ թէ անձամբ իսկ յԱնտիոք աշակերտեցաւ սա նմա՝ եթէ ի գրոց նորա ուսաւ։

2. Յայսպիսում պատրաստութեան իրաց՝ անց ի մէջ Արիոս որպէս հաւանութեան թուի Լիբէացի, որոյ էր աջողակութիւն վիճողական ճարտարխօսութեան եւ բարք անարատք՝ որպէս թուէր, այլ անհանդարտ միտք եւ ամբարտաւան սրտիւ։ Պետրոս եպիսկոպոս Աղեքսանդրիայ († 311) որ ընկալեալ էր զնա ի կարգ խոնարհագոյն կղերականաց, մերժեաց ի հաղորդութենէ վասն յարելոյ նորա ի Մելետիոս. թէպէտ եւ ա՛ռ զնա յետ սակաւ ինչ միոյ եւ օրհնեաց սարկաւագ, բայց միւս եւս նուագ մերժեալ նզովեցաւ վասն թէկն ածելոյ Մելետեայ։ Այլ առ Աքիղղեաւ նորին յաջորդաւ († 313) եգիտ դարձեալ ընդունելութիւն, եւ ձեռնադրեալ երէց՝ ապա յանձն եւս եղեւ նմա վերակացութիւն առանձինն իրիք եկեղեցւոյ յԱղեքսանդրիա (313)։ Բայց անդէն ընդ Աղեքսանդրի յաջորդին Աքիղղեայ որ (ըստ Թէոդորետեայ) նախամեծար եղեւ քան զնա ի պատիւ եպիսկոպոսութեան, եմուտ ի գժտութիւն վասն Բանին աստուածութեան։ Այսր սկիզբն ըստ Սոկրատայ անտի եղեւ՝ զի Աղեքսանդրոս առաջի կղերականացն իւրոց ուսուցանէր զՈրդւոյ լինել մշտնջենակից եւ էակից, եւ Արիոս ա՛ռ անտուստ պատճառս սաստկութեամբ ընդդէմ բախելոյ՝ իբրեւ ընդդէմ առն սաբելեացւոյ, եւ կամ ըստ Սոզոմենեայ՝ ինքն Արիոս ինքնակամ ել հակառակ վարդապետութեան կաթուղիկէ եկեղեցւոյ։

Ըստ վարդապետութեան պղատոնական եւ աղեքսանդրիական աստուածխօսութեանն այնպէս իմն բարձրագոյն եւ մի միայն զԱստուած համարէր Արիոս՝ զի չկարիցէ կամ չիցէ վայել առանց իրիք միջնորդի անձամբ ածել զաշխարհ ի մէջ. եւ դարձեալ թէ եւ արարածք չկարիցեն առանց միջնորդի ընդունել զազդեցութիւն Աստուծոյ։ Նմին իրի ի կամել Աստուծոյ առնել զաշխարհ [2] հարկ էր նմա միջնորդ ինչ կամ միջին ինչ էութիւն [3] ի կիր արկանել իբրեւ գործի յարարչութիւն իրաց, եւ սա է ըստ Արիոսի Բանն կամ Որդին, եւ յայն սակս իսկ էութիւն սորա չէ հաւասար Հօրն էութեան, ապա թէ ոչ չգոյր աշխարհս

1 Συλλουκιανιστής. 2 Τὴν γενετὴν φυσίν. 3 Μέσος γενόμενος.

յառաջ ի ձեռն նորա։ Ցայսմ իմն յառաջագրութեան իբրեւ ի սերմին կայ բովանդակեալ վարդապետութիւն նորա։ Քանզի Որդի բառնիւ՝ չէ յէութենէ Աստուծոյ, եւ զի արտաքոյ քան զԱստուած չիք յառաջ քան զՈրդի նիւթ ինչ ուստի ստեղծցէ, ապա ի չգոյէ եղեւ Որդի [1]. դարձեալ քանզի ոչ ի յաւիտենական էութենէ Հօրն է Որդի, ապա չիք նորա արձակ յաւիտենականութիւն, այլ միայն՝ գոյութիւն յառաջ քան զաշխարհ, եւ յայն սակս չէ նա մշտնջենաւոր Հօր, այլ էր երբեմն յորժամ ոչ էր։ Այսպէս խորհեցեալ զՈրդի ի կարգ արարածոց իբրեւ մի ի նոցանէ [2], միայն այսու ընտրելով զի յառաջ քան զայլ ամենայն արարածս իցէ [3], վասն այնորիկ եւ բարութիւն նորա չէ էական, այլ ընկալեալ եւ փոփոխելի. միայն ազատութեամբ անձնիշխանութեանն կաց հաստատ նա ի բարութեան, այլ եթէ կամի կարող է իբրեւ զմեզ դառնալ ի չար անդր. բայց քանզի յառաջագոյն գիտաց Աստուած թէ արդեամբք բարի է լինելոց՝ կանխեաց եւս նմա զպատիւ անուանելոյ Բան եւ Որդի, որում եւ յետոյ Որդին առկաւ արժանի կացոյց զանձն գործովքն եւ ամբարձ զնա Հայր՝ ի վերոյ քան զամենայն արարածս [4]։ Զայսպիսի ամպարիշտ վարդապետութիւն հաստատէր անձինն [5] անուամբ. միայն Հայր, ասէր, անծին է, եւ ունի յինքենէ զէութիւնն. եւ քանզի այս նշանակ աստուածեղէն էութեան է եւ կարեւոր ի միութիւն Աստուծոյ, ապա չմարթի Որդւոյ լինել անծին, եւ յայն սակս սա զհանգամանս գոյութեան իւրոյ եւ էութեան արտաքոյ քան զինքն ունի։ Հաստատէր ի գրոց սրբոց վկայութեամբ՝ Առակ. Ը. 22. (Արար զիս ի սկիզբն գործոց իւրոց.) Ղուկ. Բ. 40 եւ 50. Մատթ. ԻԴ. 32, եւ ԻԷ. 46. Յովհ. ԺԴ. 28. Փիլիպ. Բ. 6—11 (Վասն որոյ եւ Աստուած զնա առաւել բարձրացոյց). դարձեալ եւ Յովհանն Ա. 32. Ե. 22. Ժ. 36. Մատթ. ԺԲ. 28. Յովհ. ԺԷ. 3 համեմատելով ընդ Ա. Կորընթ. ԺԵ. 28։ — Հանդերձ սոքիմբք, որպէս ի դէպ էր, ընդ Միապետականացն [6] եբարձ ի միջոյ զխտիր անձանց, եւ ընդ Սաբեղեայ յայսմ իմն միաբանէր՝ զի ասէր թէ չէ Աստուած յաւիտենից Հայր, այլ ի ժամանակի եղեւ Հայր յորժամ ի ձեռն Որդւոյ արար զաշխարհ. եւ որպէս դիւրին է առնուլ ի միտ՝ հանգոյն Պեղագեանց եւ զփրկագործութիւնն Քրիստոսի՝ դնէր ի վարդապետութեան նորա եւեթ եւ յօրինակի բարեաց գործոց զոր եցոյց մեզ։

Զուր խրատէր եւ յորդորէր զնա հեգն Աղեքսանդրոս Թղթովք (յամի 320) ի բաց կալ ի վարդապետութենէ աստի. ընդ վայր փորձ փորձէր ճոխութեամբ մեծոյ երիցանցն Աղեքսանդրիայ եւ Մարէոտեայ ածել զնա յարժանն։ Քանզի նա ի կղերականաց եւս յաւեցոյց յինքն եւ նոքօք շրջէր տանէ ի տուն, մոլորեցուցանէր քաղցրաբան խօսողութեամբն, մանաւանդ զտկարամիտ ազգ կանանց՝ հարցանելով ցնոսա թէ էր քո որդի՝ մինչչեւ ծնեալ. որպէս դուք չունէիր՝ նոյնպէս եւ ոչ Աստուած ունէր մինչ չեւ ծնեալ. եւ ցերիտասարդս՝ թէ "Որ էն զէրն թէ զչէրն ծնաւ. զեղեալն ծնաւ թէ զչեղեալն. մի՞ եւեթ անծին գոյ թէ

1 Ἐξ οὐκ ὄντων ὑπέστη.
2 Κτίσμα, ποίημα.
3 Μονογενής, միածին:
4 Ἐξειλέχθαι αὐτὸν ἀπὸ πάντων μετοχῇ χάριτος.
5 Ἀγέννητος.
6 Monarchistae, այս ինքն՝ որ մի եւեթ անձն գիտեն զԱստուած։

երկու„[1]: Այս ուրեմն (321) առնէր Աղեքսանդրոս սինհոդոս իբրեւ 100 եպիսկոպոսաց համօրէն մետրապօղիտական իշխանութեան իւրոյ. չփոփոխեցաւ ի կարծեացն Արիոս, այլ խօսէր համարձակ զհայհոյութիւնս առաջի նոցա. վասն որոյ եւ դատապարտեալ իսկ հատաւ ի հաղորդութենէ եւ մերժեցաւ յԱղեքսանդրիայ հանդերձ կուսակցօքն, յորս էին եւ Սեկունդոս եպիսկոպոս Պտղոմայիսայ, Թէոնաս եպիսկոպոս Մարմարիկայ եւ 12 կղերականք աղեքսանդրացիք: Քանզի Արիոս եւ կուսակիցք նորա ջանացան ամենայն հնարիւք արկանել զեպիսկոպոսունս այլոց աշխարհաց յիւրեանս՝ հանէր Աղեքսանդրոս թուղթ առ եպիսկոպոսակիցսն յԱրեւելս, յորում յայտ արարեալ զնոր մոլորութիւնն եւ զիւր միաբանութիւն հաւատոց ընդ վարդապետութեան եկեղեցւոյ վասն հաւասարապատիւ աստուածութեան Որդւոյ ընդ Հօր (բերելով յառաջ բանս ի գրոց Յովհ. Ա. 18, 1 — 5. Եսայ. ԾԳ. 8. Մատթ. ԺԱ. 27. Կողոս. Ա. 15 — 17. Իմաստ. Է. Եբր. Ա. 3. Յովհ. Ժ. 30. ԺԴ. 9), ապա տրտնջէ իմն թէ եպիսկոպոսունք երեք յԱսորիս պաշտպան եւ ջատագով Արիոսի վարդապետութեանն լինին, առանց զանուանս նշանակելոյ (որք թուին լինել Եւսեբիոս Կեսարիայ, Պաւղինոս Տիւրոսի, Պատրոփիղոս Սկիւթոպօղեայ եպիսկոպոսունք), եւ յետուստ յայտ առնէ նոցա թէ որպէս նզովեալ մերժեալ է Արիոս ի հաղորդութենէ համեմատ բանից Առաքելոյ [2]:

3. Այլ վաղ գտեալ էր Արիոսի ապաւէն հզօր՝ զԵւսեբիոս՝ որ էր նախ եպիսկոպոս Բերիտոսի, այլ փառաւորութիւն Նիկոմեդիայ ուր Դիոկղետիանէսն նստէր եւ բարեկամութիւն կնոջ նորա բարենշանն Կոստանդիայ քեռն Կոստանդիանոսի՝ ած զնա այսր (որպէս եւ յետոյ փառք արքունեացն Կոստանդիանոսի ի Կոստանդինուպօլիս): Մինչդեռ տակաւին թղթովք բազմօք ջանայր Եւսեբիոս հաւանեցուցանել զԱղեքսանդրոս ընդունել զմերժեալսն, անտուստ Արիոս իւրովք կուսակցօք անցեալ ի Պաղեստին եւ յԱնտիոք, յորում վաղ իսկ ունէր բարեկամս ի ժամանակէ ուսմանն, զբազումս յեպիսկոպոսաց (յորոց մի էր եւ Եւսեբիոս Կեսարացի) յարեցուցանէր յինքն՝ բարեքելով իմն զվարդապետութիւն իւր: Անտի գրէր եւ առ Եւսեբիոս Նիկոմեդիայ, եդեալ առաջի նորա զիւր վարդապետութիւնն յայտնապէս, ասելով թէ ամենայն եպիսկոպոսունք արեւելից ի նորա կողմն են բաց ի Փիղոգոնիոսէ Անտիոքայ, ի Մեղղանիկոսէ Տրիպօղեայ Փիւնիկեցւոց եւ ի Մակարիոսէ Երուսաղեմի եպիսկոպոսաց՝ զորս հերետիկոսս իսկ անուանէր:

Սիրով ընկալաւ Եւսեբիոս զայն թուղթ, եւ որպէս թուի՝ ի նմանէ իսկ հրաւիրեալ եկն Արիոս ի Նիկոմեդիա առ Եւսեբիոս՝

1 Ս. Աթանաս:

2 Գաղատ. Ա. 8—9:

շունչ եւ ոգի ամենայն նենգութեանց։ Սա եւ զԿոստանդիա ած ի բարեկամութիւն ընդ Արիոսի, որպէս եւ զբազումս թղթովք ի նոյն յորդորեալ արկանէր։ Այսպէս զգլխաւորս կողմանն՝ զԵւսեբիոս Կեսարացի, զՊաւղինոս Տիւրացի, զԱթանասիոս Անարզաբայոյ եւ զՊատրոփիլոս Սկիւթոպոլեայ կոչեցեալ առ ինքն ի Նիկոմիդիա ի գլխաւոր քաղաք Բիւթանացւոց՝ գումարէր սիւնհոդոս իբրեւ հակառակ սիւնհոդոսին Աղեքսանդրիոյ. անդ արդարացեալ Արիոս հաստատէր ունել միւսանգամ զիշխանութիւն վերակացութեան եկեղեցւոյն իւրոյ յԱղեքսանդրիա, միանգամայն ստէպ աղաչելով զԱղեքսանդրոս ընդունել զինքն եւ զիւրսն միւսանգամ (323)։ Այսպէս յիրաւի Արիանոսքն կոչեցան եւ Եւսեբեանք։

Ընդէն ի Նիկոմեդիա գրէր Արիոս զգիրսն Թաղիա[1], որպէս հաւանութեան է՝ չափով բանիւք, մեղկագոյն ոճով ըստ օրինակի Սոտադեայ տաղերգուի[2], զի այնպէս գտանիցէ մուտ վարդապետութիւնն մոլար զոր ի նմին էր հիւսեալ. որպէս եւ յառաջ քան զայն բազում երգս՝ վասն ի բերան մշակաց, նաւավարաց եւ ճանապարհորդաց տալոյ։

60

Մինչդեռ այսպէս պղտորեալ էին Եգիպտոս, Ասորիք, եւ փոքրն Ասիա՝ անտուստ Կոստանդիանոս յետ յաղթութեանն առ Բիւզանդիոնիւ ի վերայ Լիկիանեայ հասանէր ի Նիկոմեդիա (323), լսէր անդ զառաջինն՝ մեծաւ տրտմութեամբ զանցս գժտութեանն յԵգիպտոս, որպէս ի դէպ է՝ յԵւսեբեայ Նիկոմեդացւոյ։ Անտուստ առաքէր Կոստանդիանոս զծերունին պատուական զ70-ամեայն Ոսիոս զհռչակեալն բարեպաշտութեամբ եւ իմաստութեամբ ընդ ամենայն եկեղեցիս, խաղաղութեամբ եւ միաբանութեամբ առնել լուծումն իրացն։ Այպաքէն չէր առեալ կայսրն տակաւին ի միտ զիրացն ծանրութիւն, զի նախ յԱրիանոսաց անտի լուաւ, եւ համարէր նա գժտութիւն յոչինչ պէտս, եւ յայն սակս արտաքին ինչ իրօք խորհէր խափանել. գրէր թուղթ ուղղեալ առ Աղեքսանդրոս եւ Արիոս միանգամայն, երկոցունց կողմանց հրամայէր լուռ լինել՝ իւրաքանչիւր զիւր կարծիս կալեալ, եւ երկոցունց եւս կողմանց եւ Աղեքսանդրի եւ Արիոսի միանգամայն լինէր մեղադիր. սմա՝ զի զանլուծանելի կամ զառանց

1 Ընկերն Թաղիայ առ Ս. Աթան. Ճառ Ա. ընդդ. Ար. Ե. «Ըստ հաւատացելոց ընտրելոց Աստուծոյ ըմաստնեացն Աստուծոյ, որդւոցն սրբոց, ուղղահաւատիցն՝ որ առին զՀոգին սուրբ, զայսոսիկ ուսայ ես, յայնցանէ որ յիմաստութեանն վայելեցին, ի հանճարեղացն, յաստուածուսուցացն եւ ըստ ամենայնի իմաստնոցն։ Ընդ հետս նոցա գնացի ես՝ միաբան ընդ նոսա ճեմելով ես երեւելին եւ հռչակեալ, որ բազում ինչ կրեցի վասն Աստուծոյ փառացն, զի յԱստուծոյ ուսեալ՝ եղէ ես իմաստութիւն եւ գիտութիւն»։

2 Որ էր ի Մարոնեայ Թրակացւոց, կացեալ յԱղեքսանդրիա, որ վասն յօրինելոյ բանս զգծեցուցիչս ստորոտելով զամուսնութիւն Պտղոմեայ Փիլադելփեայ (քոյրասիրի) ընդ քեռն իւրում Արսինոյայ, ընկղմեալ ի փախստեան արկղ ի ծով կախեալ կապար զնմանէ։

պատասխանատուաց խնդրոյն սորա ի մէջ, եւ նմա՝ զի կամեցաւ առալ պատասխանատուութիւն եւ լուծումն, որ երկոքեան ի բան հաւատոյն վերա-դարձելութեան միաբան էին։ Յորդորէր զեպիսկոպոսն եւ զերէցն Աղեքսանդրիոյ՝ նմանող փիլիսոփայիցն լինել՝ որք վասն այլ եւ այլ խնդրոց խորհրդոց դպրոցին այլ եւ այլ միտս ունին, սակայն միշտ խաղաղ միաբան ընդ միմեանս էին։ Այլ թէ այսմ անսայցեն՝ դիւր մեծ ամենեցեն սրտի կայսերն՝ որում քան զամենայն այն ցաւ է՝ տե-սանել զքրիստոնեայսն ի չմիաբանութեան, եւ բանայցեն նմա զճանապարհն ի Նիկոմեդիայ յարձակել, զոր առ զանութեանն խորհրդոց փակեցին։ Այսպէս գրէր Կոստանդիանոս առ Աղեքսան-դրոս եւ Արիոս որ յայնժամ (324) գործեալ էր յԱղեքսան-դրիա։ Ոսիոս գումարէր ժողովոյս յԱղեքսանդրիա (քանզի խնդիր էր զԱղեքսանդրէ), հաստատէր միաբանեալ դատապարտ-ութիւնն Արիոսի, որ չառնէր յանձն ծածկել զխորհուրդս մոլորու-թեանն եւ ի ժողովն անդ, որպէս եւ ոչ Աղեքսանդրոս զճշմարտ-ութիւն հաւատոյն. վասն որոյ գրեցաւ թուղթ յանուն Ա-ղեքսանդրի առ Աղեքսանդրոս եպիսկոպոս Բիւզանդիոյ (երբեւ պատասխանի կայսերական թղթոյն) ցուցեալ մի բան միոյն դատ-պարտութիւն եւ զնենգութիւն Արիոսի եւ կուսակցացն, եւ թէ "մերժեցաք զնոսա յեկեղեցւոյ որ աստուածութեանն Քրիստոսի երկիր պագանեն":

2. Յայնժամ ի միտ առեալ Կոստանդիանոսի ոչ միայն ի թըղ-թոյն այլ եւ յՈսիոսէ զհրացն մեծութիւն՝ բան խորհրդեան սորա, մանաւանդ հաւանութեամբ Սեղբեստրոսի[1] հրամայէր լինել ժո-ղով եպիսկոպոսաց տիեզերութեան խորոյ ի Նիկիա Բիւթանիացւոց, որպէս յառաջին յԱրեւելս եղեւ՝ յորժամ զարթուցանեալ մանուկ եւ եթ-ունէր, ոչ միայն վասն լուծման հակառակութեանն՝ այլ եւ վասն Զատկին տօնի եւ հերձուածոյն Մելետիանոսաց։ Ժողովեցան երեւելի եպիսկոպոսունք թուով իբրեւ 318 կամ 300 կամ 250 որոց մեծ մասն էր յարեւելից, քանզի յարեւմտից հազիւ միայն երկու երիցունք եկեղեցւոյն Հռոմայ Վիկենտիոս եւ Վիտոն փոխանորդ քահանայապետին Սեղբեստրոսի, Ոսիոս Կորդուբացի ի Սպանիայ[2], Կեկիլիանոս Կարքեդոնացի ի կողմանէ հարաւային Ափրիկեայ, Դումնոսիոս Մարկիանուպոլսոյ, Նարկիսոս եպիսկո-պոս Գոթաց ի Գոթաց, Թէոփիլոս ի Սկիւթեայ։ Նշանաւոր պաշտպանքն հաւատոյ ուղղափառութեան էին Եւստաթիոս Անտիոքայ, Մակարիոս Երուսաղէմայ, եւ մանաւանդ Աթանասիոս սարկաւագ եպիսկոպոսին Աղեքսանդրիոյ, որ ցուցեալ ունէր հաստատութիւն հաւատոյ իբրեւ զասպարեալ, քաջարիութիւն

1 Գեղամա. Վաւ[illegible]. 1. ատ[illegible] եւ խոր. Գիրք Բ. Գլ. 28։
2 Գումերեց աստղին [illegible]

476) [illegible]

իբրեւ զմարտիրոս, սուր միտս եւ աջողակութիւն մեծամեծ իբրեւ փիլիսոփոս, եւ հաւանեցուցիչ զօրութիւն իբրեւ ճարտարախօս կատարեալ: Նշանաւորք էին սրբութեամբ՝ Ղեւոնդիոս Կեսարիոյ Գամիրաց, Սպիրիդիոն Տրիմիթոս քաղաքի Կիպրացւոց, Յակոբ Մծբնայ եւ Արիստակէս Հայոց Մեծաց: Իսկ արիանոս եպիսկոպոսացն որոց թիւ 22 էր՝ էին գլխաւորք Եւսեբիոս Նիկոմեդիայ, Մարիս Քաղկեդոնի, Թէոգնիս Նիկիայ, Պատրոփիլոս Սկիւթոպօլեայ, Սեկունդոս Պտղոմայիսայ, Թէոնաս Մարմարիկայ, Պաւղինոս Տիւրոսի, Եւսեբիոս Կեսարիոյ. թէպէտ եւ զվերջինս չմարթի հաւաստ օրինակաւ կարգել ընդ սոսա:

Յառաջ քան զբուն ժողովն ի բանակցութեան ուրեք (որպէս հաւանութեան թուի ի 14 Յունի.) առանձինն եպիսկոպոսունք ընդ երիցանց ժողովեալ յերկուց կողմանց՝ արկին բանս ի մէջ. զբանսն Արիոսի հեզութեամբ եւ մեղմականութեամբ հարցեալ լսէին հարքն. ապա զիւրաքանչիւր եկեղեցեաց դաւանութիւն ի մէջ բերեալ ընթեռնուին: Ի սահմանեալ աւուրն (որպէս հաւանութեան թուի յ19 Յունի.) սկիզբն առնոյր բուն նիստ ժողովոյն: Ընդէն երեւէր Կոստանդիանոս, եւ յետ կատարածի ողջունացոյց ճառին զոր խօսեցաւ Եւսեբիոս Կեսարացի (ըստ Սոկրատայ), կամ Եւստաթիոս Անտիոքայ (ըստ Թէոդորետեայ, որպէս առաւել հաւանութեան է)՝ յայտ առնէր կայսրն զուրախութիւն իւր ընդ այնչափ եպիսկոպոսաց տեսութիւն եւ զցաւսն ընդ չմիաբանութիւնն, եւ միանգամայն զցանկութիւնն՝ զի եպիսկոպոսունք իբրեւ քաջողք խաղաղութեան միաբանութեամբ զխնդիրն սահմանեսցեն: Եւ արդեամբք կատարեցան իղձքն. հրաման եղեւ Արիոսի խօսել միանգամ, բայց եպիսկոպոսունքն բարեպաշտօնք լսելին զականջան ընդ հայհոյութիւնսն: Նա եւ ոչ որ պաշտպանք վարդապետութեան նորա էին Եւսեբեանքն՝ կարէին զդէմ ունել միաբանութեան եպիսկոպոսացն, քանզի եւ ոչ ինքեանք ամենայնիւ միաբանք ընդ միմեանս էին: Դաւանութիւն ինչ որ ի նոցանէ տուաւ ժողովոյն՝ հերձաւ պատառ պատառ: Համարակաց հաւանութեամբ մերժեաց ժողովն զվարդապետութիւնն նոր. եւ ի վերայ հիման հանգանակին առաքելոց՝ կամէր հանգանակաւ ընդդէմ բախել մոլորութեանն. հակառակ այնմ զի ասէր Արիոս թէ ի չգոյէ եղեւ Որդի՝ եդին հարքն զառաջինն թէ “է նա յԱստուծոյ„. Եւսեբեանքն չկացին ընդդէմ, այսպէս իմն իմանալով ի մէջ իւրեանց զբանն՝ թէ ամենայն ինչ ապաքէն յԱստուծոյ է (ըստ Ա. Կորնթ. Ը. 16: Բ. Կորնթ. Ե. 17): Յայնժամ ի մէջ բերին հարքն զէութիւնն անուն, եւ փոխանակ ասելոյ՝ թէ “Որդի է յԱստուծոյ„ եդին թէ “է յէութենէ Հօր„: Դարձեալ կամեցան կարգել հարքն այսպէս. թէ “Բանն է ճշմարիտ զօրութիւն Աստուծոյ, պատկեր Հօր, նման ամենեւին Հօրն, անփոփոխ, յաւիտենական„.

բայց Արիանոսք խորհեցան ընդ միմեանս՝ թէ մարթ է նոցա ընդունել զայս ամենայն առանց զՈրդի ի կարգէ արարածոց հանելոյ, զի ըստ Ա. Կորընթ. ԺԱ. 7. մարդն է պատկեր եւ փառք Աստուծոյ. մարթ է կոչել Որդւոյ՝ յաւիտենական, զի "յաւիտեան կամք", ըստ Բ. Կորընթ. Դ. 11. դարձեալ՝ յԱստուածութեան է եւ Որդի, քանզի եւ մարդիկ ի նմա են ըստ Գործ. ԺԷ. 28. նա եւ անփոփոխ է Որդի, զի ասէ գիր՝ թէ չիք ինչ որ անջատեսցէ զմեզ ի սիրոյն Աստուծոյ. իսկ զօրութիւն Աստուծոյ՝ կոչէ առաքելն ի գիրս եւ մարախն: Իմացան զկեղծաւորութիւն նոցա հարքն եւ եդին յայտնագոյն այսպէս. "Որդի է ի միասին էութեան (համագոյ) ընդ Հօր", այս ինքն՝ զի ոչ նման եւեթ է, այլ եւ նոյն էութիւն: Բաց ի հանգանակէ՝ յօրինեցին եւ նզովս մի ըստ մտօքն հակառակ բանից Արիոսի, թէ՝ "Որք ասեն՝ եթէ էր երբեմն յորժամ չէր Որդի եւ թէ մինչ չեւ լեալ՝ չէր իսկ, եւ թէ ի չգոյէ իսկ եղեւ, կամ թէ յայլմէ անձնաւորութենէ (այս ինքն՝ գոյացութենէ) կամ էութենէ ասեն լեալ, կամ արարած, փոփոխելի եւ կամ այլայլելի զՈրդին Աստուծոյ՝ զայնպիսիսն նզովէ կաթուղիկէ եկեղեցի": Իբրեւ այսմ հանգանակի չաւանոյր յանձն հաւանել Արիոս՝ ընկեցաւ մերժեցաւ ի հաղորդութենէ եկեղեցւոյ. արգել կայսրն չերթալ նմա յԱղեքսանդրիա, այլ ի Դեւրիկէ յաքսորս, եւ հրաման տայր զամենայն գիրսն նորա հրով մաշել:

Այլ ի կուսակցաց նորա առաւելքն ընդդէմ դաւանութեան բանից հանգանակին, Եւսեբիոս Նիկոմիդացի, Մարիս, Թէոգնիս, Թէոնաս, Սեկունդոս (ըստ Սոկրատայ) եւ կամ (ըստ Սոզոմենայ) միայն Թէոնաս եւ Սեկունդոս, եւ այն միայն վասն ի միասին էութեանն անուան, զի ասէին թէ այն անուն բաժանմանք իմն կամ հատմամբ անմարմնոյ Որդւոյ յառաջ ի Հօրէ: Սակայն ոչ միայն երկուքն սոքա՝ որք ոչ հանգանակին եւ ոչ նզովիցն արկին ձեռնագիր՝ այլ եւ Եւսեբիոս Նիկոմիդացի եւ Թէոգնիս ընկեցան յեպիսկոպոսութենէ եւ աքսորեցան ի կայսերէ ի Գաղղիա, քանզի չառին նոքա յանձն արկանել ձեռնագիր նզովիցն. առաքեաց հրաման կայսր ի Նիկոմիդիա եւ ի Նիկիա՝ ընտրել ուղղափառ եպիսկոպոսունս. իսկ Եւսեբիոս Կեսարացի որ խիզղանէր իսկ կեղծաւորութեամբ իմն վարէր՝ սոյն ուրեմն հաւանեցաւ արկանել ամենայնի ձեռնագիր յետ խնդրելոյ պարզաբանել՝ քննելոյ զուղղութիւն ի միասին էութեանն անուան. իսկ նզովիցն չարկ ձեռնագիր ասելով՝ թէ խոստացոյն իմն մինչ բերին հարքն զԱրիոսէ՝ զորոյ ինքն տեղեկացեալս զմիտսն ճանաչէ: Գրէր նա թուղթ եւ ի վիճակին իւր ի Կեսարիա նենգութեամբ իմն մտօք զամենայն ներքին գործս ժողովոյն տալով ի բերան կայսերն, եւ զնա ամենայն ուրեք ածեալ ի մէջ իբրեւ մեկնիչ դժուարութեանց:

Միանգամայն համ ի գլուխ ժողովին եւ զխնդիր տօնի Զատկին, սահմանեալ՝ զի ամենայն ուրեք տօնեսցի յառաւօտուն միաշաբաթւոյ որ գայցէ զհետ լրման լուսնոյ որ զկնի գարնանայնն հաւասարութեան գիշերոյ եւ տուընջեան, եւ խորհեցաւ բառնալ զհերձուած Մելետիոսի խաղաղական ձեռամբ թէ կալցի Մելետիոս զիւր աթոռ եպիսկոպոսութեան բայց առանց առնելոյ այլ եւս ձեռնադրութիւն. այսպէս շնորհեցաւ ընդունելութիւն եւ եպիսկոպոսաց, երիցանց եւ սարկաւագաց ձեռնադրելոց ի նմանէ, զի ի դատապարտեցեալ ինչ տեղիս կարգեսցին ի պաշտօն, եթէ գտցին արժանի. եւ այլ եւս (20) կանոնք վասն եկեղեցական կարգաւորութեան եղան[1]:

Այս ամենայն նիւթք ժողովոյն լինէին յեկեղեցւոջ Նիկիոյ, այլ վերջինն (հայեցեալ ի բանսն Եւսեբեայ) եղեւ ի պաղատան կայսեր, որ պատրաստեալ էր մեծաշուք վասն գալստեան նորա (Օգոստ. 25) նմին իրի եւ չէր այն եկեղեցական ինչ նիստ. այլ Եւսեբիոս խառնէ զսա ընդ առաջին նիստն՝ ոչ առանց խորհրդոյ:

Ի բուն հայրենիս Արիանոսացն եւ Մելետիանոսաց գրէր թուղթ սիւնհոդական, նոյնպէս եւ կայսրն՝ մեծաւ քաղցրութեամբ "ծառայակից նոցա" զանձն կոչելով, եւ յայտ առնելով նոցա թէ "որ ինչ ի սուրբ ժողովս եպիսկոպոսացն լինիցի՝ այն Աստուծոյ իսկ կամք եւ սահմանք են": Ոչ միայն տայր կայսր այրել զգիրս Արիոսի այլ եւ սպառնայր մահ այնոցիկ որոց պահեսցեն, եւ հրամանն տայր զԱրիանոսսն այնուհետեւ կոչել Պորփիւրիանոսս (ըստ անուան Պորփիւրիոսի հեթանոս փիլիսոփայի անհնարին թշնամւոյն քրիստոնէութեան):

Այսպէս թուէր ամենայն ինչ հարթեալ խաղաղեալ:

61

Գրեթէ վճարեալ իսկ էր բուն գործ ժողովոյն՝ յորժամ կատարէր Կոստանդիանոս տօն զքսանամեակն թագաւորութեան իւրոյ անդէն յամի 325 (Յուլ. 25), եւ առնէր հացկերոյթ մեծ եպիսկոպոսաց ժողովոյն եւ մեծապարգեւ մեծարէր զնոսա: Ի միւսում ամին դառնայր ի Հռոմ: Մեծ էին փառք Կոստանդիանոսի ի ժամանակին. արեւելք եւ արեւմուտք միանգամայն հպատակեալ էին նմա, համօրէն իսկ տէրութիւնն յետ երկայնժամանակեան խռովութեանց եւ յուզելոյ՝ վայելէր ի խոր իսկ խաղաղութեան, սահմանակիցք երկնչէին ի զօրութենէ եւ ի քաջութենէ նորա, հնազանդեալքն ընդ իմաստուն եւ ընդ հզօր առաջնորդութեամբն ուրախ լինէին, եւ տունն կայսերական յաճախեալ

1 Զորս տես մի ըստ միոջէ ի Պատմ. տիեզ. ժող. Հ. Պօղ. Վ. Յովհաննեան, էջ 48—58.

բազմանայր չորեքումբք որդւովքն։ Երիցագոյնն ի նոցանէ՝ զոր ի Մինեռուինայ ծնաւ Կրիսպոս՝ կեսար էր յայնժամ ամաց իբրեւ 27, ընտիր ձիրիւք, ուսեալ եւ կրթեալ քաջ ի հոյակապն Լակտանտիոսէ, ստացեալ փառս զօրավարութեան ի պատերազմունս ընդ Փռանկաց եւ ի հրամանատարութեան նաւատորմիղ նաւաց, սիրելի ի ժողովրդեան եւ ի զօրու եւ գրաւական յուսոյ հանրապետութեան հասարակաց բարութեանն։ Իսկ կրտսերագոյնքն երեքեան որ ի Փաւստայ ծնան, Կոստանդիանոս, Կոստանդիոս եւ Կոստաս էին տակաւին 10, 9 եւ 6 ամաց։

Այլ անդէն ի Հռոմ սկսաւ դատաստան ահագին ի մէջ կայսերական տանն։ Փաւստա՝ որ ընդ ակամբ իմն հայէր ընդ Կրիսպոս կեսար, ամբաստան եղեւ առ այր իւր զուրջուէն՝ թէ կամեցաւ նա գործել ընդ նմա անարժանս, եւ թէ ինքնակալութեան եւս ակն եղեալ է։ Դիւրահաւանն Կոստանդիանոս առաքեաց զնա ի Պողա Իստրիացւոց, եւ յետ այնորիկ ետ սպանանել սրով (ըստ այլոց՝ դեղով)։ Գրեթէ ընդ նոյն ժամանակս տայր սպանանել եւ զկրտսերն Լիկինիոս զորդի քեռն իւրոյ սիրելւոյ՝ որ տակաւին ի կենանս էր. զպատճառսն ոչ գիտեմք, թերեւս եւ այն ի թելադրութենէ Փաւստայ եղեւ՝ որ ապաքէն նախանձորդ իշխանութեան որդւոցն զնա համարէր։

Իսկ տիկինն մեծարոյ 79ամեայ Հեղինէ, մայր ինքնակալին, յանդիմանեաց զորդի իւր վասն անագորոյն սպանութեան երկուց թոռանց իւրոց։ Յայնժամ ապա արար Կոստանդիանոս քննութիւն իրացն, առ ի միտ եւ հան վրէժ սաստիկ ի կնոջէն զրպարտչէ եւ ետ հեղձուցանել զնա ի ջերմ բաղանիս. Նոյնպէս բազումք յարքունականաց սպանան՝ ապաքէն վասն սուտ ինչ մեկուսութեամբ գործակից համբշանն լինելոյ (326)։ Մահն Կրիսպոսի եւ Լիկինեայ ոչ եթէ աջողութիւն ինչ եբեր, այլ յայտնի անէծս արկ ի վերայ երեցունց որդւոց եւ նոցին զաւակաց՝ սկսեալ ի մօրէն, այնպէս զի յետ 37 ամաց մահուանն Կոստանդեայ՝ ոչ ոք մնաց ի բազմաւոր տոհմէ անտի։ Զուր ջանայ Եւագրիոս լռութեամբն Եւսեբեայ սուտ հանել զպատմութիւնս (զոր պատմեն Զոսիմոս, Եւտրոպիոս, Աւրելիոս Վիկտոր երէցն եւ Ամմիանոս Մարկեղլինոս), ուր ինքն իսկ Եւսեբիոս զնոյն հաստատէ, այնու՝ զի ի կատարած կոյս եկեղեցական պատմութեանն (զոր յառաջ քան զանցս զայսոսիկ գրեաց) գովէ յոյժ զԿրիսպոս, իսկ ի վարսն Կոստանդիանու, ուր գրեթէ բան առ բան ընդօրինակէ զվերջին հատուածս գրոց պատմութեան իւրոյ՝ ամենեւին լռէ զԿրիսպոսէ։ Բազմացաւ քրթմնջիւն զկայսերբ ի Հռոմ, եւ այնպէս հարկ համարեցաւ ելանել ի բաց ի քաղաքէն։ Յառաջ իսկ քան զնա՝ ել Հեղինէ ի պաղատանէն արեամբ սրսկելոյ՝ գնալ ի Պաղեստին. անդ հանդերձ Մակարիաւ Երուսաղեմացւոց եպիսկոպոսաւ բուռն

հար զատանել արգել զանեղեան անօրինականսն՝ որ պղծեալ եւ ծածկեալ էին հեթանոսական պաշտամամբքն։ Գտին զգերեզմանն սուրբ, յորոյ վերայ եւս շինել Կոստանդիանոս եկեղեցի հոյակապ. գտին եւ զերիս խաչսն, յորոց բժշկութեամբ կնոջ միոյ խօթացելոյ՝ ընտրեցաւ խաչն Քրիստոսի։ Յետ դարմանելոյ զաղքատս եւ կուսանաց ինքնին սպասաւոր կալոյ՝ դարձաւ Հեղինէ առ որդի իւր ի Նիկոմեդիա՝ ուր եւ մեռաւ իսկ (327 կամ 328) խրատելով զորդին եւ խնդրելով յԱստուծոյ շնորհս վասն նորա։ Պատուեն զյիշատակ նորա եկեղեցիք արեւմտից եւ արեւելից առ հասարակ։

2. Այլ իսկ հանեալ էր Կոստանդիանոս ի գլուխ խորհրդատուութեամբն զխորհուրդ բազմաց առաջնոցն ինքնակալաց (զԿեսարեայ եւ զՕգոստեայ) այս ինքն՝ հեռանալ ի Յաւիտենական քաղաքէն (Հռոմայ), յաթոռոյ տէրութեանն։ Այնուհետեւ եւ Կոստանդիանոս եդ ի մտի ընտրել նոր ինչ միջավայր տէրութեանն, սուրբ ի հեթանոսական պաշտամանց՝ զի լիցի քրիստոնէական արքունիք, եւ զի միանգամայն աջող լիցէ ի պահպանութիւն սահմանաց տէրութեանն։ Զառաջինն ընտրեաց զԻլիոն՝ զխանձարուրս տէրութեան Հռոմայեցւոց, եւ առանձինն զվայրն՝ ուր դիւցազունքն Հոմերայ նահատակեցան։ Այլ սկսեալ էր շինութիւնն՝ յորժամ յանկարծ շրջեաց զմիտս կայսրն ընտրել զԲիւզանդիոն, որ գրեթէ ամենեւին քաղաք քրիստոնէից էր ի մէջ վայրի Ասիոյ եւ Եւրոպիոյ, եւ պատեհ դիտելոյ զՊարսիկս եւ զԳութս, եւ միանգամայն դիւրին առ վաճառաշահ ամենայն աշխարհաց[1]։ Յայն սակս մեծացոյց զքաղաքն առեալ եւթն բլուր ի ներքս ըստ թուոյ բլրոցն Հռոմայ, զարդարեաց ապարանիւք՝ որոց նիւթ բերաւ ի յաղթ ծառոց անտառացն առ Սեաւ ծովուն եւ ի մարմարահանաց մերձաւոր Պրոկոննեսոս կղզւոյ. զհրապարակ վաճառացն պատեաց սեամբք կարգաւ. շինեցան եւ ձիընթացք կամ տեղի արշաւանի կառաց. ի գեղեցիկ սրահի շքեղ կայսերական պալատանն կանգնեցաւ խաչ ոսկի ընդելուզեալ ակամբք պատուականօք։ Գեղեցկագոյն քան զամենայն եկեղեցիսն՝ եկեղեցի Առաքելոցն էր։

Բնակչացն եւս իրաւունս եւ ազատութիւնս հաւասար քաղաքացեաց հնոյն Հռոմայ. բաժանէր ժողովրդեանն եւ առատ ցորեան, ձէթ եւ միս. այնուհետեւ ցորեանն Եգիպտացւոց գայր այսր, եւ հարկ էր հնոյ Հռոմայ շատանալ ցորենովն Ափրիկեցւոց։ Յայսր ամենայնի վերայ՝ ոչ ումեք համարձակ էր ժառանգել ա-

1 Զբիւզանդիոն շինեաց, ասեն հինք, Բիւզաս ոմն առաջն Աթենացի կամ Արգիացի Թագաւորական, որ հարցեալ զպատգամս Ապողոնեայ թէ ուր շինիցէ, ընկալաւ պատասխանի՝ թէ հանդէպ տեղ կոյր էր զեղ յանդիման կուրաց. կոյրս զՔաղկեդոնացիս Մեգարացւոցն անուանէր Պիւթիա, որք 17 ամօք յառաջ քան զայն զՔաղկեդոն Բիւթանացւոց շինեցին՝ զանց արարեալ զանեղեաւ Բիւզանդիոնի, յոր նախին եղեն — Հինք զանկոյթ նաւահանգիստն նորա՝ Եղջիւր ոսկի կոչէին. քանզի ի կոր կորչ իւր առնոյր եւ հանէր զգանձս Եւրոպայ եւ Ասիոյ։

բալս ի Նահանգին Ասիացւոց եւ Պոնտացւոց՝ որոյ տուն ի Կոստանդինուպոլիս չէր: Նորին նաւակատիք շինութեանն (Մայ. 11, յամի 330 կամ 334), հրամայեցաւ կոչել Նոր Հռոմ, սակայն եւ այնպէս անուանեցաւ Կոստանդինուպոլիս:

3. Ի փոփոխել տեղւոյ աթոռոյն եւ օրինակ վարչութեանն փոփոխեցաւ: Տէրութիւնն ի չորս Վերակացութիւնս[1] բաժանեցաւ եւ սոքա դարձեալ ի 13 Վիճակս[2]. եւ սոքա միւսանգամ ի 116 Նահանգս կամ Գաւառս[3]:

Վերակացութիւնքն չորք հանդերձ մանրագոյն բաժանմամբքն իւրեանց են՝

Ա. Վերակացութիւնն Արեւելից որ ունէր հինգ Վիճակս՝ 1. Արեւելից (15 նահանգօք), 2. Եգիպտոսի (6 նահանգօք), 3. Ասիոյ (10 նահանգօք), 4. Պոնտոսի (11 նահանգօք) եւ 5. Թրակիոյ (6 նահանգօք): Վերակացուն նստէր ի Կոստանդինուպոլիս:

Բ. Վերակացութիւնն Իլիւրիկեայ ունէր երկուս Վիճակս՝ 1. Մակեդոնիոյ (6 նահանգօք) եւ 2. Դակիոյ (5 նահանգօք): Վերակացուն նստէր ի Սիրմիոն:

Գ. Վերակացութիւնն Իտալիոյ ունէր երիս Վիճակս՝ 1. Իտալիոյ (17 նահանգօք), 2. (արեւմտեան) Իլիւրիկեայ (6 նահանգօք) եւ 3. Ափրիկեայ (6 նահանգօք): Վերակացուն նստէր ի Հռոմ կամ ի Մեդիոլանոն:

Դ. Վերակացութիւնն Գաղղիոյ ունէր երիս Վիճակս՝ 1. Գաղղիոյ հանդերձ Հելուետիաւ (17 նահանգօք), 2. Սպանիոյ հանդերձ Բալէարեամբք (7 նահանգօք) եւ 3. Բրիտանիոյ (5 նահանգօք): Վերակացուն նստէր ի Տրեւիրս:

Ընդ իւրաքանչիւր Վերակացուաւ կամ Ընձնապահապետաւ[4] որ առաջնորդէր քաղաքային իրաց (եւ ոչ զինուորականաց) կային յիւրաքանչիւր Վիճակս Ընթիպատականք կամ Տեղապահք[5], եւ յանձնիւր նահանգս Առաջնորդք նահանգաց[6] այլ եւ այլ անուամբք՝ Հիւպատականք, Գահերէցք, Ուղղիչք[7]: Հռոմ եւ Կոստանդինուպոլիս չէին ընդ վերակացութեամբքս, այլ էին ընդ առանձինն Վերակացուաւ քաղաքի[8]:

Իսկ ի գլուխ համօրէն զօրացն կայր մի ոմն ստրատեգոս կամ Մագիստրոս[9] եւ ըստ նմանէ կային Մագիստրոսքն կամ Մագիստրիանոսք զօրականաց[10] երկու, մի հեծելազօրուն եւ միւս հետեւակաց[11]. այս բաժանումն զոր Կոստանդիանոս եդ՝ թուի կացեալ հաստատուն յարեւմտեան տէրութեան, այլ յարեւելս եդան յետոյ հինգ Մագիստրոսք: Իսկ այլոց մանրագոյն բաժան-

1 Praefectura.
2 Dioecesis.
3 Provincia.
4 Praefectus praetorio.
5 Proconsulares, vicarii.
6 Rectores provinciarum.
7 Consulares, praesides, correctores.
8 Praefectus urbi.
9 Magister utriusque militiae.
10 Magistri militum.
11 Magistri equitum, peditum.

մանց զօրականին յիւրաքանչիւր մեծամեծ եւ նահանգս կային հրամանատարք՝ կոմսքն[1] եւ դուքսք[2] որոց գործ էր պահպանութիւն սահմանաց։ Բայց առանձին զօրականաց կային ուրոյն կոմսք, յորոց մին կոչէր կոմս առանձին հեծելոց եւ միւսն՝ կոմս առանձին հետեւակաց։ Բազմաբաժանք եւս զինուորէին վարձկանութեամբ։

Առաջնորդութիւն տէրութեանն կատարէր ի ձեռն բարձրագոյն իմն խորհրդականութեան[3] որ էր յօրինեալ յայլ եւ այլ պաշտօնէից տէրութեան, յորոց երեւելիք էին սոքա, 1. Սենեկապանն[4] ընդ որոյ ձեռամբ կային ա. Գլխաւոր սպասաւորն սենեկին[5] հանդերձ Տասնապետօքն իւրովք[6], բ. Կոմսն բանակի[7] հանդերձ գլխաւոր սպասաւորաւ սեղանոյ[8], գլխաւորաւ Մառանապետաց[9], Դաստիարակաց[10], եւ Ջահակրաց[11], գ. Կոմսն հանդերձից[12], դ. Քարտուղարք[13], եւ ե. Լռարարք (այսինքն՝ պահողք կարգի եւ հանդարտութեան)[14]։ — 2. Մագիստրոս պաշտօնէից[15], այս ինքն պաշտօնեայ ներքին իրաց, — 3. Կոմսն պարգեւաց՝[16] պաշտօնեայ գանձուն տէրութեան, — 4. Քննիչ[17] հոգաբարձու օրէնսդրութեան եւ արդարութեան, — 5. Կոմս սեպհական գանձու կայսեր[18], Թող զայլ նուազագոյն աստիճանսն, որպիսի ինչ՝ գլխաւոր նոտարացն[19]։ Ամենեքին սոքա ունէին ընդ իւրեանց ձեռամբ այլ եւս բազմաթիւ խոնարհագոյն պաշտօնեայս։

Իւրաքանչիւր աստիճանացս անձնիւր վերադիր անուանք պատուոյ էին, որպիսի ինչ՝ Ազնուագոյնք[20] կոչէին իշխանք տոհմիկք, Լուսաւորք կամ Փառաւորք՝[21] հիւպատքն, անձնապահապետքն, մագիստրիանոսքն զօրաց եւ ամենայն բարձրագոյն պաշտօնեայք արքունեացն եւ տէրութեանն, Ակնածելիք[22] կոչէին անթիպատքն, կոմսն բանակի, գլուխն նոտարաց, եւ տեղապահքն եւ կոմսք եւ դուքսք, անուանէին Պայծառագոյնք[23] Հիւպատականք, ուղղիչքն եւ դահերեցք, իսկ խոնարհագոյնքն քան զսոսա՝ յորջորջէին Կատարելագոյնք[24] կամ Ընտիրք[25]։

Ըստ այսց նորոց յօրինուածոց պիտոյ եւ կարեւոր էին եւ նոր ինչ տուրք եւ հարկք, կամ փոփոխումն իմն առաջնոցն։ — 1. Ինդիկտիոնն էր հարկ երկրի կամ բերոց կալուածոց ուրուք. այս հարկ ամ ըստ ամէ սահմանեալ լինէր (indicebatur) ի կայսերէ երկուք ամսօք յառաջ քան զ1. Սեպտեմբեր ամսոյ ըստ չափոյ

1 Comites.
2 Duces.
3 Consistorium principis.
4 Praepositus sacri cubiculi.
5 Primicerius s. cubiculi.
6 Decani.
7 Comes castrensis.
8 Primicerius mensarum.
9 Primic. cellariorum.
10 Paedagogiorum.
11 Lampadiorum.
12 Comes s. vestis.
13 Chartularii.
14 Silentiarii.
15 Magister officiorum.
16 Comes s. largitionum.
17 Quaestor.
18 Comes rei privatae principis.
19 Primicerius notariorum.
20 Nobilissimi.
21 Illustres.
22 Spectabiles.
23 Clarissimi.
24 Perfectissimi.
25 Egregii.

պիտոյից արքունեացն յառաջակայ ամին, եւ ըստ չափոյն այնմիկ սահմանելոյ՝ առաջնորդք նահանգացն բաժանէին ի վերայ իւրաքանչիւր քաղաքաց եւ հասարակութեանց, Դեկուրիոնք (խորհրդականք քաղաքաց) բաժանէին ի վերայ միոյ միոյ՝ որոյ կալուած գոյր: Ամենայն իսկ կալուածք չափեալ էին եւ ըստ նմին սահմանեալ չափ տրոցն, եւ վասն իւրաքանչիւր նահանգի որոշեալ եդեալ կայր անփոփոխական թիւ կամ գլուխ[1] (բերոց թիւ անդեաց եւ գերեաց) եւ ըստ ամին թուոյ կամ գլխոյ այն բաժանմունք լինէին: Բայց զի չէր մարթ չափոյ բերոց կամ ստացուածոցն նոյնպէս կալ մնալ միշտ, յայն սակս լինէր այցելութիւն եւ հանդէս ի 15 ամէ ի 15 ամ, եւ առաջին ել (15ամեայ) Շրջանն Ինդիկտիոնաց[2], որոյ սկիզբն է յամէ հասարակաց թուականութեան 312, Սեպտ. 1: Իսկ հարկքն տուեալք՝ կամ էին բերք ինչ եւ կամ արծաթ, եւ վասն ժողովման տոցա եւ փոխելոյ տեղւոջէ ի տեղի՝ կային սահմանեալ բազմամբոխ խոնարհագոյն սպասաւորք արքունի: —2. Չորեքամեան հանդանակ կամ չորեքամեան տուրք[3], որ էր հարկ ինչ վաճառաշահու, եւ պարտ էր ամենայն վաճառականաց (բաց յարուեստաւորաց եւ յայնցանէ որ ի ձեռացն վաստակոց կեէին[4]) հատուցանել ի չորրորդ չորրորդ ամի կամ ի սկզբան հինգերորդ ամին: —3. Պսակական ոսկին[5] էր հարկ ինչ որ պահանջէր յերեւելի երեւելի քաղաքաց, իբրեւ փոխանակ ամփոփութեանն՝ որով պսակ ոսկի մատուցանէին քաղաքք երեւելիք յառաջին զօրավարացն Հռոմայեցւոց յետ յաղթութեան իւրք եւ յետոյ կայսերաց՝ ի նստել նոցա յաթոռն:

Պրետորացն որ ի Հռոմ եւ ի Կոստանդնուպօլիս էին՝ պարտ էր յիւրեանց ընչից տալ զծախս զբօսանաց խաղուց վասն ժողովրդեանն. իսկ հրապարակական ինչ հիմնարկութեանց ծախք՝ ի գանձուէ ընչից քաղաքին լինէին, եւ եթէ տուրք չբաւէին՝ յայնժամ առեալ լինէին ի Դեկուրիոնաց կամ ի խորհրդականաց քաղաքին, եւ զայս պատիւ խորհրդականութեան ստիպէին իսկ առնուլ արանց մեծատանց: Իսկ գանձն տէրութեան[6] որ մի միայն էր այնուհետեւ՝ էր ի ձեռս Կոմսին պարգեւաց զոր վերագոյն յիշեցաք, եւ համօրէն առաջնորդութիւն գանձուն այնորիկ ի 10 գզրոցս[7] էր բաժանեալ, եւ ամենայն նահանգի էր առանձինն արկղ նահանգական զորոյ զմուտս յանձանձէր մի ոմն Վերակացու գանձու[8] եւ զելսն՝ Կոմս մի:

1 Capita.
2 Cyclus indictionum, sive indictionarius.
3 Lustralis collatio, vel aurum lustrale, sive Chrysargyrum.
4 Qui manu victum rimantur.
5 Aurum coronarium.
6 Arca largitionum.
7 Scrinia.
8 Praefectus thesaurensium.

62

Այդ միջոցաւ Կոստանդիանոս զխաղաղութիւն կամէր Արիանոսացն: Քոյր նորա Կոստանդիա ունէր առ իւր երէց մի որ էր ի կողմն Արիոսի եւ ած զտիկինն ի գութ ի վերայ աքսորանաց նորա: Բայց Կոստանդիա չէշխէր ժամանակս բազում լինել բարեխօս վասն Արիոսի, այլ իբրեւ անկեալ դնէր մերձ ի մահ՝ յանձն առնէր նա եղբօրն զերէցն զայն իբրեւ զայր ճշմարտահաւատ, եւ յաւելոյր թէ ի հոգս է վասն տէրութեանն քոյէ վասնզի ինչ հասանիցէ վասն աքսորանաց արանցն անմեղաց: Անուհետեւ յայտ արար Կոստանդիանոս՝ զի եթէ հնազանդիցէ Արիոս սահմանաց Նիկէական ժողովոյն, հանապազ իցէ նմա գալ առ նա, եւ ի յապաղել նորա՝ գրեաց առ նա առանձինն գիր հրաւիրելով առ ինքն: Իսկ Արիոս ի տեղւոջէ աքսորանաց՝ համդերձ Եւզոյեաւ սարկաւագաւ զոր կարեալ էր ընդ նմա ի հաղորդութենէ Աղեքսանդրոս: Պատրեցաւ կայսրն ի դաւանութենէ նորա, թէպէտ եւ չգոյր ի նմա ի միասին էականն բան: Ուրախ եղեւ կայսրն եւ սկսաւ լինել բարեխօս եպիսկոպոսացն՝ ընդունել զնա ի հաղորդութիւն (328): Զնոյն սարջան անդէն ի տեղւոջէ աքսորանացն ցուցանէին զղջանք եւ Եւսեբիոս Նիկոմիդացի եւ Թէոգնիս Նիկիացի, որք եւ կոչեցան յետս եւ կացին յիւրաքանչիւր աթոռս՝ ի բաց կալով եպիսկոպոսացն որ յառաջագոյն կարգեալ էին փոխանակ նոցա (329):

Այսու սկիզբն առնէին վաղվաղակի վրէժխնդրութեանն՝ մերժել հանել յեկեղեցեաց զայնոսիկ որ մեծաւ նախանձու եւ աջողութեամբ լեալ էին դիմադարձ վարդապետութեանն Արիոսի: Նախ առնէին սկիզբն յԵւստաթիոսէ յեպիսկոպոսէ Անտիոքայ, որ երեւելի էր իմաստութեամբ եւ առաքինութեամբ եւ գեղեցկութեամբ մատենագրութեան, որով բազում գիրս ընդդէմ Արիանոսացն էր եղեալ. մանաւանդ ընդդէմ իմն էր նա Եւսեբեայ Կեսարացւոյ: Յանկարծ պատճառանօք տեսանելոյ զշինութիւն եկեղեցւոյն Յարութեան յԵրուսաղէմ՝ եկն Եւսեբիոս Նիկոմեդացի յԱնտիոք (330), եւ ժողովով եպիսկոպոսաց կողմանն իւրոյ, յորոց մի էր եւ Եւսեբիոս Կեսարացի՝ արկ զնա յաթոռոյ, ամբաստանութիւն մատուցեալ զնմանէ վասն սաբելականութեան եւ ժանտագործութեան՝ դատախազութեամբ կնոջ միոյ կաշառելոյ ասել թէ նա իցէ հայր մանկանն զոր ի գիրկն ունէր, եւ դարձեալ ասէին՝ թէ թշնամանս արարեալ իցէ մօր կայսերն: Ընդ Եւստաթեայ նզովեալ մերժեցան յաքսորս եւ բազում երիցունք եւ սարկաւագունք: Խռովութիւնն որ վասն մերժելոյ եպիսկոպոսին յուզեցաւ ի քաղաքին՝ հազիւ խաղաղէր զինուորական զօրութեամբ. յայն սակս եւ Եւսեբիոս Կեսարացի որում

մատուցեալ լինէր եպիսկոպոսութիւն երեւելի քաղաքին այնորիկ՝ չառ յանձն ընդունել։ Այսպէս ի սակաւ ժամանակի մի ըստ միոջէ ընկենուին յաթոռոց եպիսկոպոսունս բազումս ուղղափառս՝ զԵւստաթիոս Անտիոքացի, զԵւփրատիոն Բաղանէացի, զԱսկղեպաս Գազացի, զԴոմնինոս Սիրմիոնի եւ զԵղանիկոս Տրիպոլեցւոյ, զկէսս զրպարտութեամբ սաբեղականութեան՝ այս ինքն վասն զի ի միաւորին էական պինդ ունելոյ եւ զկէսսն այլով յանցանօք, զոմանս ժողովով եւ զոմանս առանձինն կայսերական հրամանաւ. քանզի ամենայն իրք բռնական էին Արիանոսք կամ Եւսեբեանք յաղթողնիս։ Փոխանակ եպիսկոպոսացն անկելոց կացին Արիանոսք կամ որք չէին հակառակ Արիանոսաց։ Բայց գործ էր նոցա մանաւանդ զԱթանասիոս բառնալ ի միջոյ որ սակաւ ի մէջ դայր իբրեւ ժայռ յոր բախեալ խորտակելոց էր Արիանոսութիւն։

2. Աթանասիոս (ծնեալ ոչ յառաջ քան զամն 296 եւ ոչ յետոյ քան զամն 298 մօտ ուրեմն ի քաղաքն Աղեքսանդրիա) էր կրթեալ ի գեղեցիկ դպրոցի կրթական կենաց՝ յորում առաջնորդ եւ վարդապետ էր նորա Ս. Անտոնիոս ճգնաւոր, եւ միանգամայն վարժեալ ուսմանց, մանաւանդ ի գիրս Որոգինի եւ կիրթ մեծողական առաւելութիւ՝ որով լինէր տապար նուրբ բանիցն Արիանոսաց։ Էր նա սարկաւագ (յամէ 319) յորժամ ի Նիկիա (325) առնէր ախոյեան պատերազմին որ էր նմա ցկեանս։ Իբրեւ մերձ ի մահ էր Աղեքսանդրոս, խնդրեալ Աթանասայ զմիտս նորա թէ կամի սահմանել զնա իւր յաջորդ, եւ գնաց փախստեայ։ Աղեքսանդրոս մերձ ի շունչ վախճանին (326) կոչեաց զանուն նորա, բայց կայր անդ միւս եւս Աթանաս որ տայր նմա պատասխանի, այլ լուռ եւեթ լինէր Աղեքսանդրոս, եւ յետ սակաւ ինչ միոյ յաւելոյր "Ոչէ փախչել համարիս, Աթանասիէ, սակայն ոչ փախիցես,,։ Արդեամբք իրքն կատարեցան. դարձաւ Աթանաս յԱղեքսանդրիա. հաստատեաց ժողովուրդն զընտրութիւն եպիսկոպոսին մեծաւ թախանձութեամբ. եւ եպիսկոպոսունքն ժողովեալք ետուն ձեռնադրութիւն։

Ի գիրսն իւր յորս համակ ընդ Արիանոսացն ոգորէր՝ այսպէս յանդիման կացուցանէր Աթանաս զգլխաւոր մոլորութիւն Արիանոսացն։ Փոխանակ, ասէ, հարցանելոյ թէ ընդէ՞ր Քրիստոս որ Աստուածն էր՝ եղեւ մարդ, նոքա հարցանեն թէ ընդէ՞ր որ մարդն էր՝ Աստուած եղեւ, համգոյն փարիսեցւոցն որք զամենեւին խոկ յայտնի նշանս աստուածեղէն առաքման կենարարին տեսեալ՝ կամակորութեամբ ի մէջ մատուցեալ հարցանէին թէ ընդէ՞ր որ մարդդ ես զանձն Աստուած առնես։ Ցուց առնէր նոցա թէ առանց ճշմարիտ հաւատոյ յԱստուածութիւն կենարարին՝ չէ մարթ թէ կայցէ հաստատուն մասն ինչ վարդապետութեան քրիստոնէութեան, քանզի այլ եւս ամենայն բանք հրամանակարգք [1] ընդ այնմ վարդապետութեան իբրեւ ընդ կենդրանի քրիստո-

[1] Dogmes.

Նէական վարդապետութեան սերմն կան կապեալ։ Իսկ ի մասնաւոր վիճման ի վերայ բանից գրոց՝ յանդիման կացուցանէ Աթանաս զկիմար եւ զսուտ մեկնութիւն նոցա, եւ դնէ ընդդէմ զգլխաւոր տեղիս գրոց սրբոց վասն աստուածութեանն Քրիստոսի, հզօր մեկնութեամբ։ Իսկ ի վիճելն ընդ նոսա տեսական պատճառօք՝ ջանայր մանաւանդ կործանել զհիմն մոլորութեան նոցա, այս ինքն՝ զայն խոտոր տեսութիւն Արիանոսացն՝ թէ արարած էութիւն չմարթի ընդունել զանմիջնորդական ազդեցութիւն Աստուծոյ, եւ թէ այնպիսի գործ անարժան է Աստուծոյ, եւ յայն սակս դնէին զՔրիստոս խոնարհագոյն ինչ Աստուած, միանգամայն եւ բարձրագոյն ինչ արարած՝ յորոյ ձեռն այլ արարածք ստեղծան։ Ցայսմ վայրի ցուցանէ թէ ինքեանք հակառակ անձանց խօսին, այնու՝ զի զգործ արարչութեանն իբրեւ անմիջնորդական գործ արձակ Աստուածութեան յայն սակս ուրանան՝ քանզի Աստուած ընդ արարածոց ամենեւին չկարէ գալ ի հաղորդութիւն, սակայն սոքին ինքեանք նմին Աստուածութեան տան ստեղծանել արարած ինչ թէպէտ եւ առաջին որ եւ զանմիջնորդական ազդեցութիւն Աստուծոյ յինքն ընդունի (այս ինքն զԲանն՝ ըստ նոցա)։ Արդ զիա՞րդ չիցէ հնար եւ համօրէն իսկ բովանդակութեան արարածոց նովին օրինակաւ զնոյն ազդեցութիւն Աստուծոյ ընդունել։ Այլ եթէ վասն արարչութեան աշխարհի միջին ինչ էութիւն իբրեւ միջնորդ պիտոյ էր, ապա եւ վասն առաջնոյ արարածոյ իբրեւ արարածոյ հարկ էր թէ իցէ նոյնպիսի ինչ միջնորդ, եւ եթէ ընդ այս երկրորդ միջնորդ որ արարած եւեթ է եւ ընդ Աստուած գոյ ընտրութիւն եւ անջրպետութիւն՝ ապա պիտոյ է միւս եւս երրորդ միջնորդ եւ այսպէս մարթի խաղալ յառաջ յամբաւս, մինչ զի հարկ իցէ հրաժարել ամենեւին ի խորհրդոյ արարչութեան։ Արդ այլ եւ այլ դարձուածովք ցուցանէ Աթանաս թէ ըստ Արիանոսացն կարծեաց զոր ունին զՔրիստոսէ իբրեւ զարարածոյ՝ չէ հնարաւոր փրկութիւն ի մեղաց եւ վերստին հաշտութիւն ընդ Աստուծոյ. քանզի ոչ ոք յարարածոց կարող է միաւորել ընդ Աստուծոյ քանզի եւ վասն իւր պիտոյ է միջնորդ։ "Այնպիսի ոք պիտոյ է մեզ փրկիչ որ անդստին յիւրմէ բնութենէ իցէ մեր Տէր, զի մի փրկութեամբն միւսանգամ լինիցիմք գերի այնր որ ոչ Աստուած իցէ„։

Զարմանք իմն են թէ զիա՞րդ բուռն առաջնորդ մոլորութեանն Արիոս կամէր զի ընկալցի զնա Աթանաս յեկեղեցի անդր Աղեքսանդրացւոց՝ օգնականութիւն ի կայսերէ գտեալ։ Այլ իբրեւ մերժեցաւ նա՝ Եւսեբիոս Նիկոմիդացի առաքէր թուղթ առ Աթանաս գթին իւր եւ սպառնայր զնա սպառնալեօք զոր դնէր ի բերան թղթաբերին։ Ապա տեսեալ զհաստատութիւն մտաց նորա՝ մտանէին առ հասարակ Եւսեբեանքն ի դաշն ընդ Մելետիանոսաց Լիկոպոլսոյ, որոց գլուխ էր յայնժամ Յովհաննէս Արկափ յետ մահուան Մելետեայ, որք ի բնէ հակառակ վճռոյ ժողովոյն Նիկիոյ՝ ի համառօտագոյն հակառակութեան էին ընդ կղերականացն Աղեքսանդրացւոց, թէպէտ եւ հաւատովք միաբան էին ընդ ուղղափառացն, բայց առ սակաւ սակաւ հաղորդեցան նոցա մոլորութեան Արիանոսացն եւ այնպէս Մելետեանքն կոչէին յԵգիպտոս Արիանոսքն։ Այսպէս միաբանութեամբ հասուցանէին

[illegible]

[illegible]

3. [illegible]

ղօրգլին ի գործոյն։ Բայց Իսքիւրաս յետ ապաքինութեան յարեցաւ ի Մելետիանոսն եւ նոքա եդին ի բերան նորա զզրպարտութիւնն։ Մեւս եւս ամբաստանութիւն էր թէ զԱրսենիոս Մելետիանոս եպիսկոպոսն Հիփսեղայ սպանեալ է եւ զնշխարսն նորա արկեալ ի կիր ի գործ կախարդութեան, եւ շրջեցուցեալ ցուցանէին զմի ի բազկաց նորա։ Երկոքին ամբաստանութիւնքն ածան առաջի կայսեր հանդերձ արկեղաւ յորում եդեալ կայր բազուկն զմռսեալ։ Եւ հրաման ի կայսերէ առ եղբայր իւր Դաղմատիոս որ նստէր յԱնտիոք իբրեւ կեսար քննել զերսն՝ գործակցութեամբ Եւսեբի Նիկոմեդացւոյ եւ Թէոգնեայ Նիկիայ եպիսկոպոսի։ Բայց անդէն զայնու ժամանակաւ ի զղջումն դարձաւ Իսքիւրաս եւ գրով հաստատեալ ձեռնագրաւ բազում երիցանց՝ տայր վկայութիւն թէ բռնութեամբ եւ գանիւք ածաւ յայն զրպարտութիւն։ Իսկ Արսենիոս որ ի ժամանակաց ինչ հետէ փախուցեալ անհետ լեալ էր վասն յանցանաց ինչ իրիք եւ այս ածաթով հաւանեցուցեալ ի Մելետիանոսաց թագուցանել զանձն՝ գոյր ի վանս ուրեք Մելետեանց ի Թեբայիս ի ձեռն սարկաւագի ուրուք զոր առաքեալ էր ի դոյն Աթանաս։ Եղեւ հարցափորձ ի քննչաց անտի եւ զամենայն գիրս հարցափորձին առեալ առաքէր Աթանաս առ կայսր, չհաւանեալ երեւել առաջի ատենին Դաղմատիոսի եւ թշնամեացն իւրոց՝ Եւսեբի Նիկոմեդացւոյ եւ Թէոգնեայ որ ընդ նմա էին դատելոց։ Յայնժամ բարձ ի միջոյ Կոստանդիանոս զատեան քննութեանն եւ առաքէր թուղթ առ Աթանաս հրամայեալ՝ հրապարակաւ ընթեռնուլ, եւ կատարէր զբանս թղթոյն սպառնալով խռովարարացն այնուհետեւ քաղաքային օրինօք՝ իւր առաջի դատել եւ մատնել ի պատիժս։ Եւ Արսենիոս եւս դարձաւ ի կողմն Աթանասայ եւ խոստացաւ հնազանդել եկեղեցական կարգաց, այսպէս եւ Յովհաննէս Արկափ, բայց սա ոչ ընդերկար (333)։

63

Ամ յետուստ ուրեմն ի միաբանգամ գրգռել Մելետեանց զրպարտութեամբք ընդդէմ Աթանասի՝ հաւանեցոյց Եւսեբիոս Նիկոմեդացի զկայսր՝ զի դատեսցի Աթանաս ի սիւնհոդոսի ուրեք որ ի Տիւրոս լինիցի (335). եկին անդր Եւսեբիոս Կեսարացի եւ Նիկոմեդացին, Թէոգնիս, Մարիս, Պատրոփիլոս, Թէոդորոս Հերակղեայ, Մակեդոնիոս Մոփսուեստիայ, Գրիգոր Լաւոդիկեայ, Ուրսակիոս Սինգեդոնի եւ Վաղէս Մուրսայ հանդերձ այլովք եւս երեւելի Արիանոսօք։ Երկոքին վերջինքն էին աշակերտք Արիոսի եւ եկին ի հեռաստան վայրաց եպիսկոպոսութեան իւրեանց՝ ի Միւսիայ եւ ի Պաննոնիայ։ Էր եւ կայսերական զօր-

ծակալ Դիոնիսիոս հիւպատոսական առաքեալ ի պահպանութիւն կարգաց: Մակարիոս վասն յանցանաց բաժակին ածաւ ի Տիւրոս ի շղթայս: Աթանաս չառ յանձն երեւել առաջի ժողովոյն յորում Մեղետիանոսքն դատախազ եւ Արիանոսքն դատաւոր էին լինելոց, բայց մերժեալ զբանս նորա կայսեր՝ ստիպէր գնա երթալ:

Նախ ածաւ ի մէջ ամբաստանութիւն զԱթանասէ, որպէս երբեմն զԵւստաթեայ վասն անառակ վարուց. այլ հանճարեղ հնարիւք եղեւ այն ընդունայն. զի իբրեւ ածաւ ի ներքս կին լկտի, լուռ եկաց Աթանաս եւ երէցն նորա Տիմոթէոս՝ յառաջեաց եհարց իսկ եւ իսկ ցկինն թէ Խօսեցայ՞ ես ինչ ընդ քեզ կամ եղէ երբեք ի տա՞ն քում. Այո, ասէ, կինն, դու, դու Աթանաս, դու եղեր ի տան իմում: Զամօթի հարան Արիանոսքն, եւ հանաւ կինն զազրախօս արտաքս. բայց զուր բողքէր Աթանաս զառաջնորդս զրպարտութեանն գտանել եւ դատել: Այպա ի քննել ամբաստանութեան վասն Արսենեայ՝ անդէն տայր բերել Աթանաս ի ժողով անդր զԱրսենիոս զոր յառաջագոյն թաքուցեալ ունէր, ողջ երկոքումբք ձեռամբք զորս մի ըստ միոջէ եցոյց ասելով՝ թէ երկուս ձեռս եւեթ ետ Աստուած մարդոյն եւ ոչ աւելի: Յովհաննէս Արկափ որ վաղ դարձեալ էր յառաջին հերձուածն՝ առ ամօթոյն տագնապի եւ փախեաւ ի բաց: Նոյնպէս եւ վասն բանի ընտրութեան Աթանասայ հակառակ կանոնաց ժողովրդեան եւ մեծի մասին եպիսկոպոսացն Եգիպտացւոց՝ ետուն պատասխանի անդէն եպիսկոպոսունքն զոր ածեալ էր Աթանաս բազմամբոխ ընդ իւր: Իսկ վասն խնդրոյն Իսքիրայ դիւրին էր Արիանոսացն պղտորել զընթացս քննութեանն. առաքեցան գործակալք ի Մարէոտիս՝ հանեալ յարանց հակառակորդացն Աթանասի ոչ ինչ մի եղեալ բողոքոյ եպիսկոպոսացն Եգիպտացւոց, եւ ի ծածուկ առաքեցաւ հրաման առ Փիղագրիոս այր ուրացող վերակացու աշխարհին Եգիպտացւոց՝ զամենայն ըստ մտաց գործակալացն յարդարել: Չգտին գործակալքն հետս ինչ վկայութեան ի տեղիսն. հազիւ հազ բռնութեամբն Փիղագրեայ կարացին լսել ինչ վկայութիւն սուտ եւ չմիաբան ի բերանոյ երախայից, նա եւ հեթանոսաց իսկ եւ Հրէից, մինչեւ հարկ համարել ասել գործակալացն թէ հեռացուցեալ բարձեալ է ի միջոյ Աթանաս զամենեսին որ բաւական իցեն տալ վկայութիւն հաստատուն վասն իրացն: Այլ իբրեւ դարձան պատգամաւորքն ի Տիւրոս՝ ոչ գտին անդէն զԱթանաս: Քանզի սա իբրեւ ետես՝ թէ եւ զժողովուրդն զրգռեն ընդդէմ նորա, եմուտ գաղտ ի նաւ անկանել դէպ ուղիղ ի Կոստանդնուպոլիս: Զփախուստ նորա խոստովանութիւն յանցաւորութեան համարեցաւ սինհոդոսն, եւ այնպէս ընկեցաւ վճռով Աթանաս եւ արգելաւ նմա դառնալ յԱղեքսանդրիա. Յով-

Հանդէս մեծապայծառ Մելետիանոսաց եւ ամենայն կուսակիցք նորա արդարացան եւ եղեն ընկալեալ յեկեղեցական հաղորդութիւն։ Իսքիրաս որ դարձեալ էր միւանգամ յառաջին գնացսն, կարգեցաւ յեպիսկոպոսութիւն գեղջն իւրոյ, եւ ապա տուաւ հրաման եւս՝ զի շինեսցի եկեղեցի, քանզի չունէր բնաւ։ Սփռեցաւ թուղթ սիւնհոդոսական առ ամենայն եպիսկոպոսունս հաւանել զհաղորդութիւնն ընդ Աթանասի եւ չառաքել թուղթս եւ ոչ ընդունել։ Սակայն ոչ միայն եպիսկոպոսունք Եգիպտոսի, այլ յայլոց եւս եպիսկոպոսաց բազումք չհաւանեցան ընդ անցսն։

Բայց էր եւ այլ իմն գործ յանձն սիւնհոդոսին. ժամ էր նոցա երթալ ի նաւակատիս եկեղեցւոյն Յարութեան շինելոյ ի Կոստանդիանոսէ յԵրուսաղէմ։ Յետ անամօթութեանցն այնոցիկ մատեան Եւսեբեանք ի գերեզմանն Տեառն։ Իբրեւ կատարեցաւ օրհնութիւն նաւակատեացն (Սեպտ. 14) անդ ընկալան զԱրիոս ի հաղորդութիւն եկեղեցւոյ, եւ առաքեցաւ թուղթ սիւնհոդոսական առ եկեղեցին Աղեքսանդրացւոց՝ թէ արդար դատաւ Արիոս եւ ուղիղ դաւանութեամբ, եւ չամաչէին բնաւ ասել թէ յորդորեալք ի բանից կայսեր (որ տակաւին երախայն էր) ընկալան զԱրիոս, եւ զուղղութիւն դաւանութեան նորա յընդունելութենէ կայսերն ցուցանէին։

Սակայն անդէն հասանէր ի սիւնհոդոս անդր հրաման կայսերն որ սաստանելով իմն զնոսա վասն խառնակայոց գործոց նոցա ի Տիւրոս՝ կոչէր զամենեսեան անյապաղ ի Կոստանդնուպօլիս։ Վասնզի վաղ իսկ նաւարկեալ եհաս անդր Աթանաս, եւ ընդ առաջ կայսերն ի ճանապարհի յորժամ գայրն ուստեք ի քաղաք անդր. զայրացեալ ընդ չտեսս իմն առնէր զնա կայսրն, մինչեւ ապա ի բաւունս հաւանեցաւ զիջանել յորժամ լուաւ թէ կամի զի իւր իսկ առաջի դատաստանն կատարեսցի։ Բայց Եւսեբեանք չհամարեցան պատշաճ ամենայն եպիսկոպոսաց երթալ առ կայսր, այլ միայն Եւսեբիոս Կեսարացի եւ Նիկոմեդացին, Թէոգնիս, Պատրոփիլոս, Ուրսակիոս եւ Վաղէս եկին ի ճանապարհ. փոխանակ բաժակին եւ սպանութեանն՝ այլ իմն էր այժմ ամբաստանութիւնն. Աթանաս, ասեն, սպառնացեալ է զմթեր ցորենոյն որ երթայ յԱղեքսանդրիայ ի Կոստանդնուպօլիս արգելուլ։ Ի ցասումն եղեւ թագաւորն, որոյ մեծ էր սիրելութիւնն ընդ քաղաք իւր նորաշէն՝ որ միայն յԵգիպտոսէ կերակրէր։ Զուր ընդդէմ դնէր Աթանաս զիւր անկարութիւն ի գոյն եւ զաղքատութիւնն. Եւսեբիոս Նիկոմեդացի՝ որոյ կանգնումն եւ անկումն ի յաջողութենէ եւ ի չաջողութենէ այնր զրպարտութեան կայր կախեալ, զամենայն ճիգն արկ ի կիր, պնդէր, քնէր երդմամբ՝ թէ կարող եւ հզօր է Աթանաս։ Բերին ի մէջ եւ առաջին ամբաստանութիւնքն զբաժակէն եւ զԱրսենիոսէ։ Կոստանդիանոս թմբրեալ մանաւանդ

քան հաւանեալ՝ աքսորեաց զԱթանաս ի Տրեւիրս Գաղղիացւոց (336, փետր․)։ Անրով ընկալաւ զնա անդ որդի կայսերն Կոստանդիանոս որ ի վերայ լեգէոնացն կայր, եւ եգիտ Աթանաս մխիթարիչ իւր արժանաւոր՝ զեպիսկոպոսակիցն ի քաղաքի անդ զսուրբն Մաքսիմոս։

Փութացուցանէին այնուհետեւ Եւսեբեանքն զԹագաւորն՝ զի հրաման տացէ կարգելոյ զայլ ոք փոխանակ Աթանասի յեպիսկոպոսութիւն Աղեքսանդրիայ, բայց չառ նա յանձն. նա աւանիկ սպառնալեօք եւս մերժեաց զնոսա յորժամ ստիպէինն։ Այս իսկ բաւական է ցուցանել թէ ճշմարիտ էր զոր գրեացն յետոյ Կոստանդիանոս Բ․ նորին որդի՝ թէ յայն սակս աքսորեաց հայր նորա զԱթանաս զի ի մոլեգին հալածանաց Արիանոսացն ապրեցուսցէ. նա աւանիկ եւ ինքն Աթանաս զնոյն նոյնպէս համարի[1]։ Ապաքէն քաղաքային իմն չափով կշռէր Թագաւորն՝ զի կարծէր հաստատել ցանկութեանն, այս ինքն միաբանութեան եկեղեցւոյ՝ եթէ մի ոք բազմաց շնորհեսցի, քան բազումքն՝ միոյն։

Սաղմաղակի յետ Աթանասի աքսորեցաւ եւ Մարկեղոս Անկիւրացի՝ դատապարտեալ ի սիւնհոդոսի զոր գումարեցին Եւսեբեանք անդէն ի տիեզերական քաղաքին հակառակ կամաց Աղեքսանդրի եպիսկոպոսի տեղւոյն, եւ եդաւ փոխանակ Մարկեղայ՝ յեպիսկոպոսութիւն Անկիւրայ Բասիղիոս արիանոս սաստիկ։ Վասնզի խիզախնէ իսկ զօրութեամբ զդէմ ունէր Արիանոսացն Մարկեղոս, չէր առեալ յանձն արկանել ձեռնագիր սահմանելոցն ի Տիւրոս, եւ զայրացեալ չհամարեցաւ արժանի երթալ ընդ նոսա յԵրուսաղէմ, եւ գրեալ էր ընդդէմ Աստերիոսի ուրումն արիանոսի առն սոփեստի. բայց վարդապետութիւն գրոցն ամենեւին սաբելական համարեցաւ, այս ինքն հակառակ Արիանոսաց. Եւսեբիոս Կեսարացի եդ գիրս 5 ընդդէմ նորա[2]։ Սակայն եւ յետ այնչափ խափանչաց ի միջոյ բառնալոյ՝ չեղեւ հնար Արիոսի մտանել ի հաղորդութիւն եկեղեցւոյն Աղեքսանդրացւոց, զի էր անդ տակաւին ոգի Աթանասի. յուզեցաւ քաղաքն ամենայն, հարկ համարեցաւ կայսրն կոչել զԱրիոս յետս։ Այնուհետեւ կամէին անդէն ի Կոստանդինուպօլիս մուծանել շքով մեծաւ եւ ամբոխիւ յեկեղեցի, որպէս մուծինն յԵրուսաղէմ։ Աղեքսանդրոս եպիսկոպոս քաղաքին ընդդէմ դառնայր ամենայն զօրութեամբ իւրով, այլ ընդ վայր։ Վասնզի տակաւ սովորելով իմն մոռացեալ կայր զառաջին սկզբունսն զորս ի Գոնատեանց գժտութեանն բազում անգամ էր ասացեալ, եւ թախանձանք Եւսեբեանցն տակաւ առին ածին զնա աստիճան յաստիճանէ լինել ձեռներէց եւ յընտրութիւն ուղղութեան վարդապետութեանն. կոչեաց նա

1 Պատմ. Արիան. առ Մոնակ. 50։ Վասն եկեղեցական Աստուածաբանութեան՝
2 Ընդդէմ Մարկեղեայ՝ գիրք երկու, եւ գիրք երեք.

առաջի զԱրիոս, հարց թէ ընդունիցի՞ զկանոն հաւատոցն Նիկիոյ. այո՛ ասէր Արիոս եւ տայր գիրս դաւանութեան՝ յորում ընդ մէջ մթայութեանցն շեղջակուտելոց ի գրոց սրբոց բանայր իւր դրունս փախստի. եւ երդնուլ նմա կայսրն՝ յիշեցուցանելով թէ ահագին վրէժխնդիր է Աստուած սուտերդմնութեան: Այնուհետեւ արժան համարէր կայսր ընդունել զԱրիոս ի հաղորդութիւն: Ընդարձ հրամանն կայսերն, սպառնալիք Եւսեբեայ եւ բաժանմանց ժողովրդեանն խուճապեցուցանէին զծերունին: Յայնժամ ապա փոխանակ մարդկեղէն պաշտպանացն յաղօթս ապաստան լինէր ըստ թելադրութեան եւ գործակցութեան Ս. Յակովբայ Մծբընացւոյ եպիսկոպոսի՝ որ յայնժամ ի քաղաքին դիպեցաւ:

Ի սահմանեալ աւուրն (ի միաշաբաթւոջ) ընդ փողոցս քաղաքին հրապարակաւ տանել բերէին զԱրիոս. անդէն յանկարծօրէն գունատէր առաջի բազմութեանն, առնլէին զնա ալիտոյքն, եւ լինէր ի կողմն. իբրեւ յամէր ի դալ՝ խնդրեալ գտաւ անշունչ՝ թափեալ ընդերացն արիւնալից:

Այն եւ սոսկումն արար վախճան գժտութեան Եւսեբեանցն ցորչափ կենդանի էր Կոստանդիանոս. քանզի եւ ինքն կայսր առ ի միտ թէ ձեռն Աստուծոյ էր այն (336):

64

Ի վախճան կոյս 336 ամին կատարէր Կոստանդիանոս զերեսնամեակն իւր մեծաւ շքեղութեամբ ի նոր մայրաքաղաքին. ոչ ոք ի կայսերաց՝ բաց յՕգոստեայ զայսչափ ամս էր կացեալ յիշխանութեան: Փառաւորեաց նա զայն օր տալով իշխանութիւն առաջնորդութեան եղբարցն իւրոց եւ որդւոց եւ եղբօրորդւոց: Յերից կրտսերագոյն եղբարց նորա Դալմատիոս տուեալ էր զպատուական անուն Համարականութեան (կամ Քննչութեան) այլ ոչ յերկարեաց ի կեանս, Յուղիոս Կոստանդիոս (հայր կայսերն Յուլիանոս) ընկալաւ ի նմին ամի զՊատրիկն անուն, Հաննիբաղիանոս (որպէս եւ Յուլիոսն Կոստանդիոս) զԱզնուականագոյնն[1] անուն եւ հրաման ագանելոյ ծիրանիս ոսկենկարս: Իսկ փոխանակ Դալմատեայ վախճանելոյ՝ զորդիս նորա՝ զԴալմատիոս կրտսեր զոր կեսարն անուանեաց եւ զՀաննիբաղիանոս կացոյց յառաջնորդութիւն նահանգաց. նմա տուեալ զԹրակիա, զՄակեդոնիա եւ զԱքայիա. եւ սմա զՓոքր Հայս համդերձ Պոնտոսիւ եւ Կապադովկիաւ, անուանելով զնա թագաւոր: Նոյնգունակ սոցա ետ եւ իրաւունս պայազատութեան: Սակայն բուն երեցունց որդւոցն բաժանեաց զտէրութիւնն, զորս վաղ ի մանկութեանն անուանեալ էր կեսարս: Կոստանդիանոս (այս ինքն՝ որդին) առ զԳաղղիա, զԻսպա-

1 Nobilissimus.

նիա եւ զԲրիտանիա Հանդերձ Տինգիտանիայն Մաւրիտանիաւ. Կոստանդիոս (կամ Կոստանդիանոս) զԱսիա, զԱսորիս եւ զԵգիպտոս. Կոստաս (կամ Կոստանս) զԻտալիա, զԱփրիկէ եւ զԻլիւրիկէ։

Դիպուածք արտաքինք ի ներքուստ ժամանակացս։ Քանզի յաղթեաց Կոստանդիանոս Գոթաց յարձակելոց ի վերայ Սարմատաց տառապելոց ի վերայ նոցա զԿոստանդիանոս մեծերէցագոյն որդւոյն (որ 16ամենից էր յայնժամ, 332), Կալոկերոս որ ի Կիպրոս յանդգնեցաւ կայսր զանձն անուանել եւ զգրաւել [illegible] Հաւա-քէն՝ պարտեցաւ ի Դալմատիոսէ եւ ի Տարսոն Կիլիկեցւոց այրե-ցաւ կենդանւոյն (335), ապա բարբարոսք իսկ բազում մարտի եղեն ընդ նմա դաշինս, Եթովպացիք եւ Հնդիկք առաքեցին առ նա Հպատակութիւնս Հանդերձ պատգամաւորօք։ Նոյն Հպատակութիւն եւ ի Շապհոյ Բ. Պարսից արքայէ (333)՝ խնդրել զի թոյլ տացէ կայսր մնալ երկաթեայ յերկիրն Պարսից, բայց պատրաստեալ՝ թէ արկցէ զայն ի կիր ընդդէմ տկարաց զօրացեալ յարձակելոց կամօք։ Ընդդէմ նմա կայսր գրեաց թուղթ, ուստի գրէ առ նա եւ թուղթ յորում զմտադրութիւն միոյ միայնոյ Աստուծոյ եւ զքրիստոնէութիւն պաշտամանն կարգ յայտնէ, եւ թէ ո՛րպէս օժանդակութեամբ Ճշմարտին Աստուծոյ յաղթեաց թշնամեաց՝ որք Հալածեցին զաստուածպաշտս ընդ օրինակի աւազակաց տիրանաց կողմանց իւրեանց՝ յորոց մի եւ Վաղերիանոս Հալածիչ քրիստոնէից, որ ի Պարսից իսկ ընբռնեցաւ։ Այսպէս յանձն առնէ նմա մեծաւ մտադրութեամբ զքրիստոնեայսն, եթէ բազում, ասէ, ընդ աւանդութեամբ, ապա եւ Աստուած, որ եւ Հայր ամենեցուն՝ Հաշտ ընդ քեզ լինիցի։ Այսպէս եւ այնպէս յետ ամաց ինչ յարձակեցաւ Շապուհ ի Միջագետս, այլ անտեսեալ զմեծամեծս պատերազմա-թեան Կոստանդիանոսի՝ խնդրեաց եւ ընկալաւ խաղաղութիւն (337)։

Իսկ ինքն Կոստանդիանոս վախճանի (ի 27 փետր. նորին ամի) 63 ամաց՝ Հաւատար երիտասարդացն երեւելի երկնաւորաւ եւ Հեթանոս, այլ յետ կատարելոյ զտօն զատկին եւ Հակելոյ ընդ Հաւատացելոցն առողջ մարմնով՝ Հիւանդացաւ եւ առնոյր ջերմանջուրս նախ ի Կոստանդինուպօլիս, ապա ի Հելենոպօլիս, եւ անդ յեկեղեցւոջ սրբոց նահատակաց մտեալ ի մատուռնս եկաց յաղօթս եւ առնել դնել ձեռս ի վերայ՝ եղեւ ընկալեալ յե-րախայութիւն։ Այսպէս երթեալ յԱքիւրոն ի գեւղ մի մօտ ի Նիկոմիդիա՝ եւ կոչել զԵւսեբիոս Նիկոմիդացի Հանդերձ այլովք եպիսկոպոսօք. մկրտեցաւ ի նմանէ, զգեցաւ Հանդերձ սպիտակ, եւ չամենայր յանձն այնուհետեւ արկանել ծիրանիս. զուարճացեալ բարձրանայն եւ ցանկայր փութանակի Հասանել առ Աստուած։ Հաստատէր եւ զիշխանութիւնն զոր բաժանեալ էր որդւոց իւրոց եւ եղբօրորդւոց՝ կտակաւն զոր ետաց ի ձեռս երիցուն որ յանձն եղեւ նմա ի քեռէն ի մեռանելն։ Մարմին տայր եւ զԿ-

թանաս կոչել յետ (ըստ Թէոդորետայ)։ Այսպէս վախճանեցաւ յաւուր Պենտակոստէից՝ զմիջաւուրբ, (22 Մայ. 337) 64 ամաց։ Թաղեցաւ ի կայսերական շիրմին ի գաւթի անդ եկեղեցւոյ առաքելոցն, ուր կայ, ասէ Ոսկեբերան, կայսրն իբրեւ դռնապան ձկնորսացն այնոցիկ՝ յորոց անուն շինեաց զեկեղեցին։

Այս են կեանք առաջնոյ քրիստոնեայ կայսեր։ Զոսիմոս հեթանոս նախանձայոյզ՝ յոյժ պարսաւէ զնա, Եւսեբիոս Կեսարացի՝ զոր մարթ է եպիսկոպոս արքունական անուանել, յոյժ գովէ զնա. գործք նորա ցուցանեն զչափ բանից երկոցունցն։ Զչարաչար խիթ սովորութեան ժամանակին զհետ չօգաւ՝ յապաղել ցժամ մահուն զմկրտութիւնն՝ զի ընդ մեղացն եւ զժամանակեան պատիժսն ջնջեսցէ, եւ ոչ ի Յորդանան ժամանեաց մկրտել, որպէս ցանկացեալն էր։ Չէ ինչ այն՝ զի յԵւսեբեայ ընկալաւ մկրտութիւն, զի սա դեռ եւս ի հաղորդութեան եկեղեցւոյ էր, զնիկիական հաւատոյն կեղծաւորէր, զայն զոր ցվերջին շունչն պահեաց Կոստանդիանոս՝ ոչ միայն ըստ Ամբրոսիոսի, Աւգոստինոսի եւ Ոսկեբերանի, այլ եւ ըստ Աթանասի իսկ, որք եւ յիշեն զնա ստէպ իբրեւ զայր որոյ յիշատակ մեծարոյ իցէ յեկեղեցւոջ։ Տօնէ զնա իբրեւ սուրբ՝ եկեղեցին արեւելեան, եւ յիրաւի իսկ. զի ո՞ ոք համարձակեսցի ասել թէ չեղեւ արժանի ողորմութեանց Աստուծոյ՝ այն որ ի հասակի արութեանն, ի փառաւորութեան տէրութեան իւրոյ եւ պարծանացն եւ յաղթութեան՝ զկեանս, զտէրութիւն, զպարծանսն եւ զպսակ յաղթութեանն՝ արկ ընդ վտանգաւ, եւ առաջի ծերակուտին, ժողովրդեանն եւ իմաստնոց զայն դաւանեցաւ որ ասացն՝ թէ "Որ խոստովանեսցի զիս առաջի մարդկան, խոստովանեցայց եւ ես զնմանէ առաջի Հօր իմոյ,,։

Կոստանդիոս վաղվաղակի յետ հօրն մահուան յառաջ իսկ քան զայլ եղբարսն եկն ի Նիկոմեդիա եւ ետ թաղել զհայրն մեծաւ փառաւորութեամբ։ Զօրն (որպէս եւ ծերակոյտն) որ յայտ արար թէ միայն որդիքն Կոստանդիանոսի մատիցեն ի պայազատութիւն, արարեալ ամբոխ՝ սպանին զԴաղմատիոս կեսար, զԱննիբաղիանոս թագաւոր, եւ զՅուլիոս Կոստանդիոս զհօրեղբայր եւ զաներ Կոստանդեայ, հանդերձ երիցագոյն որդւովն. խնայեցաւ ի կրսերագոյն որդիս Յուլիայ Կոստանդեայ՝ ի Գաղղոս 12ամենի որ յօրհասական հիւանդութիւն անկեալ կայր եւ ի Յուլիանոս 6ամենի։ Ընդ վեցեսին եղբօրորդիս Կոստանդիանու (որոց անուանք չեն ի միջի) կոտորեցան եւ Ոպտանդոս (որպէս թուի) այր Անաստասիայ քեռն Կոստանդիանոսի եւ Աբղաւիոս անձնապահապետ։ Այս սպանութիւնք, ըստ Եւտրոպեայ եւ Սոկրատայ՝ առաւել հաւանելով Կոստանդեայ եղեն քան եթէ հրամայելով, այլ ըստ Զոսիմեայ՝ որպէս եւ ըստ Աթանասի եւ Յերոնիմեայ եւ Յուլիանու՝ նորա հրամանաւ ամենայն կատարեցաւ։

Բ.

Կոստանդիանոս Բ., Կոստաս, Կոստանդիոս, Յուլիանոս Ուրացեալ (337—363) — Յուլիոս, Լիբեր, Աթանաս, Հիլարիոս — Արիանոսութիւն, ժողով Սարդիկէայ (347), ժողովք Մեդիոլանոյ (355) եւ Արիմինեայ (359)։

65

ԵՂԲԱՐՔ *երեք նմանագոյնք անուամբքն եւ թերութեամբք, բաժանեցան զտէրութիւնն ի Սիրմիոն։ Կոստանդիանոս Բ. (337—340) առ զՎերակացութիւնն Գաղիայ, Կոստանդիոս Բ. (357—361) զՎերակացութիւնն Արեւելից, եւ Կոստաս (337—350) զՎերակացութիւնն Իտալիայ եւ Իլիւրիկեայ (338)։ Բայց սակայն չէր ինչ ընդ այն հաճեալ Կոստանդիանու Բ. զի զբաժինն Աննիբաղիանոսի (զՓոքր Հայս, զՊոնտոս եւ զԳամիրս) հանդերձ Թրակիաւ առ Կոստանդիոս, եւ զբաժինն Դաղմատեայ (զԻլիւրիկէ, զՄակեդոնիա եւ զԱքայիա) առ Կոստաս, եւ նմա չառեալ ինչ մասն։ Կոստանդիանոս չհամարեալ բաւական զիւր բաժինն՝ կամէր եւ զԻտալիա եւ զԱփրիկէ։ Յորժամ անց նա ընդ Ալպս՝ առաքեաց Կոստաս զօրս ի վերայ նորա ի Դակիայ՝ մինչ դեռ ի զեղծի էր Կոստանդիանոս. դարան գործեալ նմա՝ հրապուրեցին տարան փախստեան կերպարանօք, ապա ի վերայ անկեալ՝ զզօրսն կոտորեցին, եւ ինքն Կոստանդիանոս անկեալ ի վիրաւոր երիվարէն՝ հարաւ բազում հարուածովք մօտ յԱկուիղէա եւ դիակն ընկեցաւ յԱղսա գետ, այլ ապա հանեալ տարեալ թաղեցաւ ի Կոստանդինուպօլիս։ Տիրէր Կոստաս ամենայն արեւմտեան կողմանց եւ Կոստանդիոս առ ժամն բաւական համարէր զարեւելսն (340)։ Ցուցին զմիաբանութիւնն եղբարքն երկոքին՝ տալով ի նմին ամի օրէնս հակառակ պաշտաման դիցն մեծաւ պատժով, բայց չգոյր ինչ հալածումն անձանց հեթանոսացն։ Նմին հակառակ եւ անձանց եւս ուղղափառացն չառնէր խնայ Կոստանդոս։*

Յառաջագոյն իսկ կայսերքն երեքին, ըստ վերջին կամաց հօրն իւրեանց՝ կոչեցին զեպիսկոպոսունս յետս յիւրաքանչիւր աթոռ, եւ արդեամբք իսկ դարձան Ասկղեպաս Գազայ, Մարկեղղոս Անկիւրայ եւ Պաւղոս Կոստանդինուպօլսեայ (յաջորդ Աղեքսանդրի † 336), նոյնպէս եւ Աթանաս առաքեցաւ յաթոռն յետ 2 ամաց եւ 4 ամսոց աքսորանացն հանդերձ հրովարտակաւ Կրսերն Կոստանդիանոսի առ եկեղեցին Աղեքսանդրացւոց (17 Յունի, 338), յորում ասէ կայսր թէ Աթանաս «մարգարէ օրինացն Աստուծոյ» առաքեցաւ ի հօրէն իւրմէ ի Գաղիա կալ ընդ պաշտպանութեամբ նորա՝ զի ապրեսցի յարիւնռուշտ թշնամեաց իւրոց, եւ

այժմ կատարէ ինքն զկամս մեծանուն հօրն՝ զոր նա մահուամբն արգելեալ կատարել։ Որպէս թուի՝ եկեալ Աթանասայ ընդ կայսերն ի Սիրմիոն, անտի անցեալ ընդ Կոստանդնուպօլիս եւ ընդ Ասորիս՝ հասանէր յԵգիպտոս։ Մեծ էր ցնծութիւն եկեղեցւոյն Աղեքսանդրիայ, որպէս եւ այլոցն եկեղեցեաց, այլ ոչ ընդ երկար։

Մարկեղոս չեղեւ ձեռնհաս վարել խաղաղութեամբ զպաշտօնն, զի բռնացեալ էր անդէն Բասիղիոս եպիսկոպոս արիանոս հանդերձ կուսակցօքն, եւ հարկեցաւ փախչել ի Հռոմ. Եւսեբիոս Նիկոմեդացի արար ժողով ի Կոստանդնուպօլիս՝ յորում Պօղոս մերժեցաւ յաթոռոյ եւ ընտրեցաւ ինքն ի նոյն աթոռ (339)։ Վաղ սկիզբն արարին Արիանոսք մատուցանել ամբաստանութիւն զԱթանասէ առ երեսին ինքնակալին (338)՝ թէ յարուցանէ ապստամբութիւն, գործէ սպանութիւն, զցորեանն սահմանեալ հաւատաւոր կուսանաց՝ խորէ, եւ անհրաման դարձեալ նստեալ է յաթոռ իւր հակառակ մեծի ժողովոյն Տիւրոսի։ Կոստանդիանոս Բ. եւ Կոստաս մերժեցին վաղվաղակի զզրպարտիչսն, այլ ոչ Կոստանդիոս՝ որ վաղ իսկ շահեալ իմն էր ի նոցանէ, մանաւանդ ի ձեռն Եւսեբեայ Ներքինւոյ՝ որ եւ զկին կայսերն ած ի կողմն Արիանոսացն։

Դատապարտեցին Արիանոսք զԱթանաս ի սիւնհոդոսի ուրեք յԱնտիոք (339) եւ կարգեցին յեպիսկոպոսութիւն Աղեքսանդրիայ զՊիստոս ոմն երէց Մարեօտեայ, որ ընդ Արիոսի էր մերժեալ ի Ս. Աղեքսանդրէ եպիսկոպոսէ Աղեքսանդրացւոց։ Բայց եպիսկոպոսունքն Եգիպտացւոց (թուով իբրեւ 100) ոչ միայն զնա չընկալան՝ այլ եւ սիւնհոդոսական թղթով իմացուցին ամենայն եպիսկոպոսացն արեւելից մի ըստ միոջէ զստութիւն ամբաստանութեան որ զմետրապօլտէն իւրեանց էր։ Նոյնպէս եւ եպիսկոպոսունք աւելի քան զ60 ի նահանգէն Ասիայ, ի Փռիւգիայ եւ յԻսաւրիայ գրեցին հրապարակաւ ի պաշտպանութիւն Աթանասի։ Սակայն Արիանոսք վաղ արձակեալ էին հրեշտակութեամբ զՄակարիոս երէց հանդերձ Մարտիրիոսիւ եւ Հիսիւքոսիւ սարկաւագօք առ քահանայապետն Հռոմայ Յուլիոս՝ զի ընկալցի զՊիստոս եւ հաստատեսցէ զմերժումն Աթանասայ։ Բայց յառաջ քան զնոսա հասեալ էին հրեշտակքն Աթանասայ՝ զորս առաքեալ էր նորա ցուցանել զիրաւունս իւր առաջի առաքելական աթոռոյն։ Յամօթ եղեն Եւսեբեանքն, Մակարիոս հիւանդագին գիշերախառն փախչէր ի Հռոմայ, եւ սարկաւագքն երկոքին ի նեղ անկեալ խնդրեցին՝ զի սահմանեսցի սիւնհոդոս յորում առաջի Յուլեայ քահանայապետի վարեսցեն դատ կողմանքն երկոքին, եւ յայնժամ ցուցցեն զոր այժմն չկարեն ցուցանել (340)։

Այլ չէր մարթ Եւսեբեանց յուսալ ինչ յաջողութիւն ի սիւնհոդոսէ որ ի Հռոմ լինիցի, նմին իրի այնպէս իմն յարդարե-

ցին զի բազմութիւն եպիսկոպոսացն որ ժողովեցան (341) վասն նաւակատեաց օրհնութեան եկեղեցւոյ իրիք շինելոյ ի Կոստանդիանոսէ յԱնտիոք եւ վասն զի հրնդամեակ էր ինքնակալութեանն Կոստանդեայ, լինէցի միաբանական եւ ի ժողով ինչ ընդհանրական։ Բաց ի չորից հանգանակաց անտի հաւատոյ (զորոց յետոյ)՝ յօրինեցան եւ բազմաւոր կանոնք գեղեցիկք, յորս խառնեցին Եւսեբեանք եւ կանոնս ինչ խորամանկութեամբ[1], զի այնպէս յետոյ նոքիմբք մերժեսցեն զԱթանաս, եւ մերժեցին իսկ միւսանգամ յաթոռոյ, բայց զՊիստոս եւս չկամեցան, վասն զի չէր երեւելի ոք։ Եւսեբիոս Եմեսացի տուեալ ի դպրոցի Եւսեբեայ Կեսարացւոյ՝ խորագիտութեամբ չառ յանձն զեպիսկոպոսութիւն Աղեքսանդրացւոց, մինչեւ Գրիգոր ոմն կապադովկացի ժպրհէր առնուլ յանձն, զոր եւ ձեռնադրեցին իսկ եպիսկոպոս անդէն յԱնտիոք։

Զօրօք եւ օգնականութեամբ Արշակայ նորքինւոյ սեննեկապանի եւ Բաղակաւ դքսին հասանէր եպիսկոպոսն նոր յԱղեքսանդրիա մօտ ի տօն զատկին, յորժամ լի էին եկեղեցիք ի բազմութենէ ժողովրդեանն, հեթանոսական ամբոխիւ բռնութեամբ մտանէր յեկեղեցի Ս· Կուիրինեայ, կուսանք մերկացեալ գանակոծ եղեն, ժուժկալք չարչարեցան, զմարմինն տէրունական առին արկին հեթանոսք ընդ գետին եւ ի վերայ սեղանոյն թռչունք եւ ռաւք դալարք դիցն նուիրեցան հանդերձ երգօք, գիրք սուրբք այրեցան եւ աւազան մկրտութեանն աղտեղեալ պղծեցաւ։ Իբրեւ թող նոցա Գրիգոր յաւար զեկեղեցին՝ արբին եւ արբեցան ի գինւոյն, զձէթն, զկանթեղսն եւ զճրագունսն առին տարան լուցանել առաջի դիցն պատկերաց, եւ զդրունսն եւ զվանդակապատս քակեցին տարան ի բաց։ Աթանաս որ յայլում եկեղեցւոջ ի պաշտաման էր՝ ել մեկնեցաւ ի բաց զի մի նոյն անցք եւ անդէն անցանիցեն։ Հրաման ելանէր ի Փիղագրեայ հրամանատարէ զօրացն առ ժողովուրդն եւ առ եպիսկոպոսունսն հաղորդել ընդ նոր մետրապոլտին եւ ընդ Արիանոսաց· բարձան յուղղափառաց եկեղեցիք, պատիժք կացին ի վերայ որոց ի տունսն առանձինն կատարէին պաշտամունս կամ մատուցանէին աղօթս։ Ինքն Գրիգոր Փիղագրեաւ եւ Բաղակաւ հանդերձ ելանէր յայցելութիւն վիճակացն, եպիսկոպոսունքն դիմադարձք ընդունէին չարաչար տանջանս, յորոց եւ ոմանք ի վէրացն վախճանեցան, նաւաստիք՝ որ զթուղթս հաղորդութեանն Գրիգորի առ այլ եպիսկոպոսունս չառին յանձն տանել, ըլկեցան եւ եղեն բանտարգել (342)։

Իսկ Աթանաս՝ յետ յանձն առնելոյ թղթով՝ եպիսկոպոսաց ամենայն աշխարհաց՝ փութալ դարման ինչ վասն իւրոյ վիճակին տանել, ինքն ել ի նաւ երկոքումբք երեւելի վանականօք Իսիդորաւ եւ Ամմոնաւ երթալ ի Հռոմ՝ ուր կոչեցեալ էր ի քահա-

1 Կանոն 4։

նայապետէն Յուլիոսէ վասն ժողովոյն զոր Եւսեբեանքն խնդրեցին։ Ի դէպ ժամու այն դիպեցաւ, զի այն ինչ հասեալ էր Եւսեբեանց հրաման ի կայսերէ առ Փիլագրիոս՝ ունել գլխաւոր զԱթանաս հանդերձ երիցամբք ոմամբք։ Այլ իսկ քան զնա հասեալ էին անդր ոչ միայն Մարկեղոս Անկիւրայ այլ եւ Ասկղեպաս Գազայ, Լուկիոս Ադրիանուպոլսեայ, Պաւղոս Կոստանդինուպոլսեայ եւ այլ եւս բազում եպիսկոպոսունք ի Թրակիայ, յԱսորւոց, ի Փիւնիկեայ եւ ի Պաղեստինեայ, “զի ցուցցեն Յուլիոսի եպիսկոպոսի զհակառակութիւն իրացն իւրեանց, որ եւ ըստ առաւել իշխանութեան եկեղեցւոյն Հռոմայ համարձակախօս թղթովք պաշտպանէր նոցա„[1]։ “Վասնզի վասն պատուոյ իշխանութեան աթոռոյն իւրոյ՝ նմա անկ էր հոգ վասն ամենեցուն„[2]։

Սակայն Եւսեբեանք չառնուին յանձն գալ ի Հռոմ, քանզի ի Հռոմ ի սահմանի տէրութեանն Կոստասայ՝ ոչ դուզն ինչ եւ ոչ կամս զօրականօք լռութիւն կարէր պատուիրել կամ բռնի տալ ընդունել ինչ վճիռ, նմին իրի եւ զհրեշտակութիւնն Յուլիոսի ի ձեռն երկուց երիցանց Եղպիդեայ եւ Փիլոքսենեայ յետ բազում ժամանակս յԱնտիոք խափանելոյ, ապա ուրեմն արձակէին զնոսա առ քահանայապետն ճոռոմաբան թղթով՝ յորում զկարճութիւն պայմանելոյ ժամանակին եւ զպարսկային պատերազմն ցուցանէին իբրեւ պատճառս չգալոյն. թէպէտ եւ կոչեն զեկեղեցին Հռոմայ “առաքելոց դպրոց„[3] եւ խիկզանէ “մայրաքաղաք ուղղափառութեան„, սակայն ստգտանեն իսկ զքահանայապետն զի առնէ հաղորդութիւն ընդ Աթանասոյ եւ ընդ այլոց զորս իւրեանք ժողովով մերժեցին։

Ապա ժողովէր քահանայապետն եպիսկոպոսօքն հասելովք առ նա յայլեւայլ եւ յարեւմտից տունհողոս ի Հռոմ (343) յորում ճշդիւ քննութիւնք եղեն ի վերայ եպիսկոպոսացն աքսորելոց, խնդրեցաւ դատանութիւն նոցա եւ գտան անմեղ եւ ուղիղ հաւատովք. իբրեւ պատասխանի թղթոյն Եւսեբեանց՝ զդատաստան ժողովոյն գրեալ առաքէր առ նոսա քահանայապետն ի սքանչելի թղթին՝ որ է օրինակ հովուական համարձակութեան ի կշտամբութիւն, հանդերձ առաքելական հեզութեամբ եւ իմաստութեամբ։ Բաց ի յանդիմանելոյ վասն նենգութեանց եւ չարեացն գործելոց յԱղեքսանդրիա եւ արդարացուցանելոյ զԱթանաս՝ կշտամբէ զնոսա վասն խառնակելոյ նոցա զեկեղեցական իշխանութիւն ընդ աշխարհական իշխանութեան։ “Դիւղաք իմ սիրելիք, դատաստանք եկեղեցւոյ ոչ ըստ աւետարանին հատանին այլ աքսորանօք եւ մահուամբ։ . . . Ընդէր ոչ ցուցանէք, ասէ, մեզ գրով զամենայն, մանաւանդ զերս եկեղեցւոյն Աղեքսանդրիայ։ Չգիտէք զի

1 Սոկրատ. Եկեղ. պատմ. Բ. 15։
2 Սոզոմեն. Եկեղ. պատմ. Գ. 8։
3 Ἀποστόλων φροντιστήριον.

[illegible]

66

[illegible] (1770) [illegible]

[illegible]

ամբաստանք հասեալ կային զնոցանէ. եպիսկոպոսունքն ուղղափառք որ դարձեալ յաքսորանաց էին՝ զմիլրան եւ զխարդաւանս յանդիման ցուցանէին, եւ որոց տակաւին յաքսորսն էին՝ ազգականք եւ ծանօթք առաքեալ էին ամբաստանութիւն ի ժողովն անդր. որոց կային անդէն մեկայ իւրաքանչիւր եպիսկոպոսաց շղթայքն եւ ապիքն. նոյնպէս եւ հրեշտակք հասեալ էին ի քաղաքէ եկեղեցեաց յայտ առնել զզինուցն բռնութիւնս, զխուժանին յառնել, զապարանքս դատաւորացն եւ զյօրինել սուտ թղթոց:

Այն սակս գային Եւսեբեանք ի ժողովն անդր յիրաւի զօրծակալօք արքունի, Մուսոնիանոսիւ եւ Հեսիքիոսիւ: Յայնժամ հարք ուղղափառքն յայտ արարին թէ չէին ինչ կարօտ քննութեան նիկիական հաւատք, եւ կամէին գալ ի քննութիւն եպիսկոպոսացն մերժելոց. սակայն չառին յանձն Եւսեբեանք միւսանգամ քննել զմիանգամ մերժեալսն վճռօք ուղղափառաց, զուր ջանայր ժողովն, մանաւանդ ծերունին Ոսիոս որ հայրն անուանէր եպիսկոպոսաց, ածել զնոսա ի հաւան՝ զի արկցեն առաջի ժողովոյն զամբաստանութիւնսն, ասելով՝ եթէ յանցաւոր գտցի Աթանաս՝ մերժեսցի ի հաղորդութենէ, եւ եթէ արդար եւս գտցի՝ յայնժամ առից տարայց զնա ընդ իս ի Սպանիա. քանզի եւ այնմ հաւանեալ էր Աթանաս առ սէր խաղաղութեանն: Եւ-քին մեկնեցան նոքա նախ ի պաղատն արքունի անդէն ի Սարդիկէ եւ ապա ի Փիլիպպուպոլիս, պատճառելով թէ կոչին ի տօն յաղթութեան Կոստանդեայ կայսեր վասն յաղթութեանն ի վերայ Պարսից:

Իսկ հարքն անդէն քննեալ միւսանգամ զամենայն ճշգրիւ ըստ քննութեանց ժողովոյն Հռոմայ՝ արդարացուցին զեպիսկոպոսունսն մերժեալս, Աթանաս ցուցաւ անմեղ, Մարկեղղոս՝ ուղղափառ, եւ նզովեցին զգլխաւորս Արիանոսացն զԹէոդորոս Հերակղեայ, զՆարկիսոս Ներոնիադայ կամ Իրենոպօլեայ, զԱկակիոս Կեսարիայ, զՍտեփանոս Անտիոքայ, զՈւրսակիոս Սինգիդոնի եւ զՎաղէս Մուրսայ, զՄենոփանտէս Եփեսոսի եւ զԳէորգիոս Լաւոդիկեայ:

Այսպ եդեալ կանոնս (21) վասն եկեղեցական կարգաց, մանաւանդ վասն հաստատութեան իրաւանց գահերիցութեան քահանայապետին Հռոմայ[1] (քանզի ի սմին մանաւանդ յանցանէին Արիանոսք), ինքեանք մեկնեցան յիւրաքանչիւր տեղիս, որք էին ընդ ամենայն իբրեւ 340, յետ գրելոյ թուղթ ուղղափառական եւ գիր աղաչանաց առ Յուլիոս քահանայապետ ի հաստատութիւն գործելոցն՝ ասելով թէ “Պատշաճ այսպէս է՝ զի յամենայն նահանգաց եպիսկոպոսունք ազդ առնիցեն առ գլուխն, այս ինքն առ աթոռ առաքելոյն Պետրոսի„: Առ կայսերսն գրեալ աղա-

1 Ցերս տես ի Գաւամ. տիեզ. ժողովոց; եր 89 — 91:

չէին՝ պաշտպանել եպիսկոպոսացն յերեսաց մոլեգնութեան Արի-ոսեանց, մի այսուհետեւ յեկեղեցական խոս զկայանաց, զդաւ-ճաց եւ զատենից բանս ի մէջ բերել, եւ ընաւ իսկ աշխարհական իշխանութեան չլինել միջամուխ յեկեղեցական գործս։

Այլ Արիանոսք որ ի Սարդիկեայ չոգան ի Փիլիպպոպոլիս՝ յօրինեցին այլ թուղթ սինոդական իբրեւ ի բերանոյ ժողովոյն Սարդիկեայ՝ թէ մերժեցան Աթանաս, Մարկեղոս «ժանտն եւ դաժանագոյն քան զամենայն հերետիկոս», Պաւղոս Կոստանդի-նուպոլսեայ «զարշելին գործովք», Ղուկիոս Ադրիանուպոլսեայ «որ զմարմինն տեառն արկեալ է առաջի շանց»։ Նզովեալ են եւ Յուլիոս՝ զի զԱթանաս ընկալաւ, Ոսիոս որ եղեւ «բարեկամ Պաւղինեայ ուրումն եպիսկոպոսի առն կախարդի եւ չքմեղելոյ», Մաքսիմոս Տրեւիրայ, Պրոտոգենէս Սարդիկեայ, Գաւդենտիոս Նայիսայ եւ այլք. նմին իրի չէ պարտ ումեք ունել այսուհետեւ եւ ընդ սոսա հաղորդութիւն։ Սփռեցաւ փութանակի թուղթս ընդ ամենայն կողմանս. առաքեցաւ նոյն թուղթ եւ յԱփրիկէ, ոչ առ եպիսկոպոսունս ուղղափառաց, այլ առ Դոնատոս գլխաւոր եպիսկոպոս Դոնատեանց ի Կարքեդոն, քանզի եւ զնոսա փորձէին արկանել յիւրեանս, որպէս զՄելետիանոսն արկին։ Քահանայք կամ ժողովրդականք 10 յԱդրիանուպոլիս սպանան սրով հրա-մանաւ Կոստանդեայ ի ձեռն Փիլագրիոսի կոմսի վասն զի չկամէին հաղորդութիւն ընդ Արիանոսաց։ Այն ինչ եկեալ էր հրաման ի Կոստանդեայ զգուշանալ նաւահանգստացն զի մի եպիսկոպո-սունքն արձակեալք յաքսորանաց դարձցին յիւրաքանչիւր աթոռս, հասանէր առ նա յԱնտիոք հրեշտակութիւն (ի ձեռն Ծերու-նեացն Եւփրատայ Կողոնեայ եւ Վինկենտեայ Կապուայ եպիս-կոպոսաց) առաքեալ ի ժողովոյն վասն դարձի եպիսկոպոսացն եւ չլինելոյ միջամուխ քաղաքային դատաւորաց յիրս եկեղեցւոյ։

Թէպէտ եւ ընդունայն եղեւ հրեշտակութիւնն՝ վասն զի դաւով հանին Արիանոսք անուն լկտութեան զհրեշտակացն, մուծանելով գիշերայն կին մարդ ի սենեակ ծերունւոյն Եւփրատայ, սակայն իբրեւ եկն յայտ խարէութիւնն ի ձեռն դատաւորաց քաղաքին Անտիոքացւոց եւ երեւեցաւ դաւն ամենայն չարեացն Ստեփանոս արիանոս եպիսկոպոս Անտիոքայ, եւ հասին եւս սպառնալիք ին-քնակալին Կոստասայ, յայնժամ ապա հաւանեցաւ Կոստանդիոս ընդ դարձ եպիսկոպոսացն, մանաւանդ զի չէր ինչ յաջողութեամբ եւ պատերազմն ընդ Պարսից (348)։

Իսկ այնուհետեւ Աթանաս յԱկուիլեայ եւ երթեալ խըն-դրեաց ի Հռոմ հրաժեշտ ի Յուլեայ քահանայապետէ. լի եղեւ ուրախութեամբ եկեղեցին Հռոմայ, եւ նմա Յուլիոս թուղթ միխիթարութեան առ Աղեքսանդրացիսն։ Յետ երկուք թղթովք հրաւիրելոյ զնա Կոստանդեայ առ ինքն, ապա փութացաւ Ա-

Թանաս եղանել ի ճանապարհ. ընկալաւ իսկ զնա կայսր մեծասիրով յԱնտիոք եւ զարմացաւ ընդ նա. խնդրեաց ի նմանէ տալ զմի յեկեղեցեաց Աղեքսանդրացւոց՝ Արիանոսացն. յանձն առ հայրապետն, միայն՝ զի եւ մի յեկեղեցեացն Անտիոքայ տացի ուղղափառացն: Այսպէս իբրեւ փառօք յաղթութեան անցեալ ընդ եկեղեցիսն Ասիոյ եւ հաստատեալ զհաղորդութիւն նոցա ընդ իւր՝ հասանէր յԱղեքսանդրիա Թղթով կայսերն, որ հրաման տայր առնելոյն յԵգիպտոս ջնջել ի դիւանաց զամենայն որ ինչ հակառակ Աթանասայ գրեալ կայ եւ միւսանգամ ապահարկ առնել զկղերն նորա (349): Ընդ նոյն աւուրս վախճանեալ էր Գրիգոր եպիսկոպոսն արիանոս: Այսպէս դարձան եւ Պաւղոս, Մարկեղոս եւ Ասկղեպաս յիւրաքանչիւր աթոռ:

Նա այն եւս էին զարմանք զի Ուրսակիոս եւ Վաղէս յետ մահուն Եւսեբեայ Նիկոմեդացւոյ առաջնորդք քան զամենայն Թշնամիս Աթանասայ՝ չոգան ի Հռոմ առ Լիբերիոս քահանայապետ որ յաջորդեալ էր զՅուլիոս (+ 12 Ապր. 352), եւ գրով ետուն զզղջումն իւրեանց յայտ արարեալ թէ սուտ էր ամենայն որ ինչ ընդդէմ Աթանասայ բերաւ յառաջ. եւ գրեալ եւս առ Աթանաս խնդրէին ընդունել զնոսա ի հաղորդութիւն:

Վաղ յառաջ քան զժողովն Սարդիկեայ վախճանեալ էր Եւսեբիոս Նիկոմեդացի լի ամօք եւ չարեօք (ի վախճան կամ 341 ամին). յուղղափառաց ընտրեցաւ միւսանգամ Պաւղոս յաթոռն Կոստանդինուպօլսոյ, իսկ յԱրիանոսաց՝ Մակեդոնիոս սարկաւագ եկեղեցւոյն. սաստկեաց Կոստանդիոս հրաման առ Հերմոգենէս զօրավարն երթալ հանել զՊաւղոս ի բաց, այլ իբրեւ սպան զնա ժողովուրդն՝ եկն ինքն Կոստանդիոս պատուհասել զքաղաքն, սակայն զեղջեալ պաղատանաց քաղաքացեացն՝ միայն զկէս բաշխի եգիպտացի ցորենոյն հատ ի նոցանէ: Բայց Մակեդոնիոս մնաց յաթոռն:

Կանխագոյն քան զԵւսեբիոս Նիկոմեդացի վախճանեցաւ եւ Եւսեբիոս Կեսարացի երեւելի քան զամենայն ժամանակակիցս իւր ուսմամբ եւ տեղեկութեամբ: Թէպէտ եւ հաւասար ընդ այլոց Արիանոսաց չմարթի դնել, մանաւանդ զի ի գիրսն իւր ընդդէմ Մարկեղեայ զոր ի վախճան կոյս կենացն գրեաց՝ յայտնագոյնս իմն եւ հզօրագոյնս խօսի զաստուածութենէն Քրիստոսի, սակայն գործակցութիւն նորա ընդ Արիանոսաց ի ժողովն Տիւրոսի եւ Կոստանդինուպօլսոյ եղեն արատ մեծ յիշատակի նորա, որ ոչ ջնջի մեծամեծ վաստակովքն նորա զորոց չմարթի յուրանալ: Նմին յաջորդէր ի Կեսարիա աշակերտ նորա Ակակ ժառանգ մատենադարանին նորա եւ հմտութեանցն իւր (338):

Այսպէս յամի իբրեւ 340 դադարեաց մրրիկն՝ զի միւսանգամ յուզեսցի սաստկագոյնս:

67

Մինչ դեռ Կոստանդիոս յարեւելս էր անդադար պատերազմաւ ընդ Շապհոյ Բ. Պարսից արքայի (338—361), որպէս յիւրում տեղւոջ պատմեցաք, արեւմուտք էին ի խաղաղութեան ընդ առաջնորդութեամբ եղբօրն։ Բայց քանզի եւ սա չէր ինչ մեծարոյ եւ սիրելի ժողովրդեան իւրում, ել Մագնենտիոս ոմն անուն յազնուական տոհմէ իմեքէ Գերմանացւոց, որդի Մագնոսի ուրումն ածելոյ ի Կոստանդիանոսէ Ա. իբրեւ պատանդ ի Գաղիա, քաջանշան, ճարտարախօս եւ սիրող գիտութեանց, նախ ընկալեալ ի Կոստասայ ի թիւ անձնապահացն· եւ ապա կարգեալ կոմս ի սահմանակողմանս Գաղիայ իբրեւ հրամանատար Յովիանեան եւ Հերակլեան (այսինքն՝ Դիոկղետիանեան եւ Մաքսիմիանեան) լեգէոնացն։ Խստութեամբ պահպանութեան զինուորական կարգաց անկաւ երբեմն ի վտանգ լինելոյ սուսերահար ի զօրացն, բայց ապրեցոյց զնա Կոստաս ծածկեալ զնա ընդ ծիրանւոյն իւրով։ Բայց Մագնենտիոս՝ որպէս զայլ ազնուական խորհուրդս, նոյնպէս եւ ոչ շնորհակալու միտս ունէր, միաբանեցաւ նա ընդ Մարկեղինեայ գանձապետի, եւ ի խնճոյս ուրեք յՕգոստոդունոն՝ յորժամ ընդ գինիս մտեալ էին բազմականքն՝ եմուտ ծիրանաւոր եւ կապեալ թագ ի գլուխ. յետ ողջունելոյ ի բազմականէն կալաւ զպալատն կայսերական եւ զգանձն, հնազանդեցին նմա քաղաքացիքն եւ լեգէոնքն։

Ազդ եղեն լուրքն Կոստասայ՝ որ յորս էր ի հեռաւոր կողմանս. ելանէր փախստեայ անկանել ի Սպանիա, բայց գունդն առաքեալ ի Մագնենտեայ առաջնորդութեամբ Գայիսոյ հասեալ առ ոտամբ Պիւրենեան լերանց սպան զնա ի Հեղղա կամ Հեղենա՝ 30ամեայ, յետ 13 ամաց առաջնորդութեանն (350)։ Արդարեւ բաց ի պաշտպանութենէն զոր ուղղափառացն եցոյց՝ սակաւ ինչ երեւի ի նմա արժանի գովութեան, սակայն եւ ոչ այնպէս չք է յոռութեամբք որպէս ոմանք ի վերջին մատենագրաց նկարեցին։ Թուի թէ Եւտրոպիոս ուղղագոյն քան զամենեսին եբեր վճիռ՝ զի ասէ թէ "Ժամանակս ինչ առաջնորդութիւն Կոստասայ ժիր էր եւ արդար. այլ յետ սակաւ ինչ միոյ՝ յորժամ առողջութիւնն վատթարեցաւ եւ չարաց բարեկամաց ետ նա զանձն, անկաւ նա ի գժնդակս, եղեւ ծանր բնակչաց նահանգացն եւ զօրացն յաչաց ել"։

Ընկալան զՄագնենտիոս Գաղիա, Բրիտանիա, Իտալիա եւ Ափրիկէ, եւ եղբարք նորա Դեսիդերիոս եւ Դեկենտիոս անուանեցան ի նմանէ կեսարք։ Սակայն զՀռոմ կալաւ Նեպոտիանոս ուստր Եւտրոպիայ քեռն Կոստանդիանոսի Մեծի, եւ զԻլիւրիկէ Վետրանիոյ ծերունի հրամանատար լեգէոնացն Պաննոնիայ, որ ա-

նուաճեցաւ ի զօրացն՝ աւգոստոս, եւ ետ յանձն Վետրանիոյ՝ առնուլ վասն զաշխարհն ի բռնաւորէն պահելոյ (որպէս ինքն Յուլիանոս ասէ)։ Որպէս սա, նոյնպէս եւ Մագնենտիոս յետ սպանելոյ զ[illegible] ի ձեռն Մարկեղինեայ՝ յղէր պատգամաւորս առ Կոստանդիոս, յորս էին եւ եպիսկոպոսունք երկու որք անցին ընդ Աղեքսանդրիա երթալ յԱնտիոք. այլ Կոստանդիոս որ առ տակաւ մի ոգի առեալ էր ի պարսկական պատերազմէն վասն զրաւելոյ Շապհոյ Բ. յարեւելից կուսէ տէրութեան իւրոյ, եւ պատրաստեալ գունդ յԱնտիոք եւ նաւատորմիղ մեծ, մերժեաց զերկոցունց եւս առաջարկութիւնսն, նոյնպէս մեւս եւս միաբան հրեշտակութիւն առաքեալ ի Հերակլէա Թրակացւոց ի Վետրանիոյ եւ ի Մագնենտեայ դաշնաւորելոց, չկարաց մերժել ինչ, թէպէտ եւ ընդունէին երկոքին՝ լինել Կոստանդեայ աւգոստոս գլխաւոր, եւ լինել Մագնենտեայ քեռայր կամ փեսայ Կոստանդեայ։

Ճապարեաց եհաս Կոստանդիոս ի Սարդիկէ, այլ իբրեւ ետես թէ պատահեաց ընդ առաջ նորա ծերունին Վետրանիոյ հզօրագոյն բանակաւ՝ չհամարձակեալ անկաւ ի պատգամս, ընկալաւ զնա յաւգոստոս, եդ ընդ նմա դաշինս ընդդէմ Մագնենտեայ։ Բայց իբրեւ խառնեցան զօրքն ընդ միմեանս եւ երկոքին եկին ի բեմն խօսել ընդ նոսա, այնպէս ի բանից անտի Կոստանդեայ բորբոքեցաւ զօրն՝ զի միայն զորդիս երախտաւորին Կոստանդիանոսի համարեցաւ արժանի աթոռոյ եւ յամենեցունց Կոստանդիոս ողջունեցաւ՝ աւգոստոս։ Խոնարհեցաւ Վետրանիոյ, անկեալ յոտս՝ տայր զծիրանիսն եւ զթագն իւրում նախանձորդին՝ որ եւ արկ զիրկս զնովաւ, հայր կարդաց, ձեռն ետ նմա իջանել ի բեմէն յողդողդն քայլիւք (25 Դեկտ. 350), եւ առաքեաց ի Պրուսա Բիւթանացւոց կեալ թագաւորաբար. բայց կեայր անդ Վետրանիոյ ամս 6 քրիստոնէաբար՝ յաճախելով տեղւոյ յեկեղեցի եւ պատուելով զպաշտօնեայս Աստուծոյ եւ խնամակալ աղքատաց լինելով, մինչեւ հրաւիրել եւս նմա երբեմն զկայսր թղթով ընտրել զնոյն կեանս հանդարտութեան։

Ընդ Պիւրիկեայ տուաւ Կոստանդիոս հեծելազօր բազում եւ հզօր, եւ կամէր ածել զթշնամին ի դաշտավայրսն Պաննոնիոյ ի կռիւ. ի պատերազմին առ Միւրսիա (Միւսէքսա) ճեղքեցաւ զօրն Կոստանդեայ, այլ ի ճակատուն առ Մուրսա (28 Սեպտ. 351) պարտեցաւ Մագնենտիոս եւ եւ փախստեայ յԱկուիլէա. յաղթութիւն Կոստանդեայ ի ձեռն զրահաւոր հեծելոցն եւ քաջաց զօրավարաց եղեւ, մինչ դեռ ինքն կայսր կայր յեկեղեցւոջ արէք եւ քաջալերէր ի Վաղեսէ յարիանոս եպիսկոպոսէ քաղաքին որ եւ նախ ետ նմա զաւետիս յաղթութեանն (իբրեւ ի հրեշտակէ Աստուծոյ իմացեալ)։ Բայց վասն սաստիկ կոտորածի զօրացն՝ չառ յանձն Կոստանդիոս հալածել զՄագնենտիոս իսպառ.

[illegible] (352) [illegible] (353) [illegible] 50 (Ա [illegible] 353). [illegible]

68

[illegible]

[illegible]

ի ժողովքն կղերականացն Հռոմայ եւ մերժեցաւ։ Սակայն զմտաւ ածեալ քահանայապետին՝ թէ դիւրագոյն է ընդդէմ կալ կամաց կայսեր ժողովով եպիսկոպոսաց՝ գրեաց առ կայսր զի գումարեսցի սիւնհոդոս յԱկուիլէա։ Հաւանեցաւ կայսր զի լինիցի ժողովն՝ այլ յԱրելատ, ուր անցեալ էր զձմեռն տարւոյն (353). առաքեաց անդր փոխանակ իւր քահանայապետն զՎինկենտիոս եպիսկոպոս Կապուայ՝ տուեալ զվերջին թուղթ Արիանոսացն եւ զնորոգ ինչ ջատագովութիւն եպիսկոպոսացն Եգիպտացւոց զի (որ իբրեւ յերիցութեանն ժամանակի եկն ի ժողովն Նիկիայ իբրեւ հրեշտակ Հռոմայ) պաշտպանեսցէ Աթանասայ։ Մեծաւ սաստիկ երկիւղիւ ահաբեկ լեալ ի սպառնալեաց կայսերն՝ յետոյ ուրեմն արկին ամենայն եպիսկոպոսունքն ձեռնագիր դատապարտութեան Աթանասայ, Մարկեղայ եւ Փոտինեայ Սերմիացւոյ, եւ Վինկենտիոս եւս. միայն Պաւղինոս եպիսկոպոս Տրեւիրայ ընդդէմ դարձաւ մինչեւ ցվախճան, բայց աքսորեալ ի Փռիւգիա ի մէջ Մոնտանեանցն յետ ամաց իբրեւ 5 առ տրտմութեանն եւ քաղցուն ի կենաց վախճանէր։

Տրտմեցաւ տխրեցաւ յոյժ քահանայապետն ընդ անկումն Վինկենտեայ, եւ որպէս ի դէպ էր՝ յայտ արար առ համօրէն եպիսկոպոսաց՝ թէ ոչ ըստ իւրում յանձնարարութեան գործեաց նա։ Թէպէտ եւ ողոքմամբ յաչաց էր կայսերն քահանայապետն՝ մանաւանդ զի ամբաստանութիւն եւս ընծայէ էր՝ թէ զգիրս ինչ յանցաւորութեան Աթանասի բարձեալ ջնջեալ իցէ ի միջոյ, սակայն եւ այնպէս առաքեալ միւսանգամ հրեշտակութեամբ զԼուկիփեր եպիսկոպոս Կաղարիայ, զայր համարձակախօս եւ զօրաւոր, եւ զԵւսեբիոս Վերկեղեայ Լիգուրացւոց, զայր հանդարտ եւ իմաստուն՝ խնդրեաց զի լիցի միւսանգամ ժողով ի Մեդիոլանոն (355)։

Դիւրաւ հաւանեցաւ Կոստանդիոս, զի ուսաւ միանգամ զհնարս ածելոյ զեպիսկոպոսունս ի հաւանութիւն։ Ընդ էին յարեւելից սակաւ եւեթ եպիսկոպոսունք, ամենեքին ի կողմանէն Արիանոսաց, իսկ յարեւմտից իբրեւ 300 (ըստ Սոկրատայ եւ Սոզոմենայ)։ Յառաջագոյն Արիանոսք յօրինեալ եւ պատրաստեալ զամենայն պահանջեցին ի սիւնհոդոսէ դատապարտել զԱթանաս, ուր ուղղափառ եպիսկոպոսունքն առաջնորդութեամբ Եւսեբեայ Վերկեղացւոյ, խնդրէին՝ զի նախ արկցի ամենեցուն ձեռնագիր Նիկէական դաւանութեանն, եւ հաներ իսկ էր Դիոնեսիոս եպիսկոպոս Մեդիոլանու քարտէս՝ սկիզբն առնել իւրացն, այլ Վաղէս հան զնա բռնի ի ձեռացն։ Լու եղեն իրքն ի քաղաքին. խռնեցաւ ժողովուրդն՝ իմացեալ թէ վտանգ ի վերայ կայ ուղղութեան հաւատոցն։ Յայնժամ հաներ յեկեղեցւոյ փոխեցաւ ժողովն ի պալատն արքունի. եւ կայսրն յետոյ վարագուրի

սրահին նստեալ լսէր ի ժամ վճռմանցն։ Ընդէն ի մէջ բերաւ-հրովարտակ ինչ կայսեր՝ ի բանիւք վարդապետութեան Արիանո-սաց, զորոյ զճշմարտութիւն անդէն հաստատէր կայսրն ասելով թէ յանուրջս յԱստուծոյ յայտնեցաւ այն նմա, եւ զի ի վերայ ամենայն թշնամեացն իւրոց յաղթող գտաւ, որով յայտ է թէ հաճեալ է ընդ նա Աստուած։ Այսմ հրովարտակի ստիպէին արկանել ձեռնագիր գործակալք թագաւորին։ Համարձակեցաւ Լուկիփեր բարբառել թէ միայն Նիկիական հաւատք ուղղափառ են, եւ թէ ամենայն զօրութիւն զինուց թագաւորին չկարէ տալ արկանել ձեռնագիր հրովարտակին որ լի է հայհոյութեամբ։ Յայնժամ ել թագաւորն ի վարագուրէն ի ժողով անդր եւ ստիպէր մեծաւ տագնապաւ դատապարտել զԱթանաս։ Զուր բողոքէին եպիսկոպոսունքն թէ չարժէ վկայութիւն Վաղեսի եւ Ուրսակիոսի, եւ թէ Աթանաս չէ աստ, եւ ժողովն չէ աշխար-հական ատեան Հռոմայական տէրութեան. իսկ թագաւորն զիւ-րոյ իսկ անձին վկայութիւն ցուցանէր, եւ թէ իւր կամքն՝ օրէնք ե-կեղեցւոյ են, քանզի եւ արեւելեայք, ասէ, չդառնան ինձ ընդ-դէմ՝ յորժամ տամ ինչ նոցա հրաման։ Ապշեցան վարանեցան եպիսկոպոսունք, զձեռս յերկինս համբարձեալ յուշ առնէին թագաւորին՝ թէ չէ ստացուած նորա աշխարհական՝ թագաւորու-թիւնն, այլ Աստուծոյ իսկ տուեալ է, որ եւ կարող է առնուլ ի բաց. ցուցանէին զօր դատաստանի, աղաչէին չխանգարել զեկե-ղեցին եւ մի զՀռոմայական տէրութիւնն եւ զեկեղեցի խառնա-կել ընդ միմեանս։ Ամբարձ զսուր իւր թագաւորն եւ հրամայէր լուռ լինել։ Պատուէր ետ զոմանս ի նոցանէ սպանանել, բայց ապա դարձոյց յետս զհրամանն. մեծ մասն եպիսկոպոսացն ետ տեղի սպառնալեաց թագաւորին։ Հրեշտակն քահանայապետին Հիլարիոս սարկաւագ՝ ի Վաղեսէ եւ յՈւրսակեայ եւ ի ներքի-նեաց գանակոծ եղեւ, եւ ընդ պաշտօնակցին իւրում ընդ Պան-կրատեայ երիցու աքսորեցաւ. նոյնպէս աքսորեցաւ եւ Լուկի-փեր ի Գերմանիկիա ի բանտ խաւարչտին, Եւսեբիոս Վերկեղեայ ի Սկիւթուպօլիս, Դիոնիսիոս Մեդիողանու ի Գամիրս՝ ուր եւ մեռաւ իսկ, եւ փոխանակ նորա եղաւ Աւքսենտիոս Կապադով-կացի ձեռնադրեալ ի Գրիգորէ որ եպիսկոպոսն եկաց Աղեքսան-դրիայ, որ (ըստ Ս. Աթանասի) եւ ոչ զհռոմայեցի լեզու իմանայր։

Այլ քան զամենայն ինչ՝ մեծ համարէր յարքունիս Կոստան-դեայ հաւանութիւն եպիսկոպոսին Հռոմայ։ Այն ինչ գրեալ էր Լի-բերեայ թուղթ մխիթարութեան առ եպիսկոպոսունս աքսորեալս՝ ցաւելով ընդ բաժանումն նոցա եւ ուրախ լինելով թէ եւ նմա ի մօտոյ հասանիցէ նոյն վիճակ. ցանկայի, ասէ, փոխանակ ամենե-ցունցդ զանձն տալ եւ լինել ձեզ օրինակ բարեաց, որպէս ի դէպ իսկ էր ցանկալ եւ բարբառել գլխոյն եկեղեցւոյ. անդէն ըստ մե-

Ծուլթեան իւրացն՝ ոչ դոյզն ոք, այլ ինքն իսկ Եւսեբիոս Ներ-քինապետս առաքեցաւ ի Հռոմ շրջել զմիտս նորա. զի արկցէ ձեռնագիր մերժման Աթանասի, բայց ընդունայն եղեալ մեկնէր ապառնալեօք, թողեալ զպարգեւսն որով կաշառելն եկեալ էր՝ ի վերայ դերեզմանի սրբոյն Պետրոսի, զոր արհամարհեալ քա-հանայապետին եւս դարձուցանել առ նա: Այս հասանէր հրա-ման առ վերակացու քաղաքին Հռոմայ առնել դաղտ ձերբակալ զԼիբերիոս. ահ մեծ անկանէր ընդ քաղաքն ամենայն, կանայք մեծամեծացն մեկնեցան ի գեղս, բազմաց տուաւ եւ արծաթ՝ մա-տուցանել ամբաստանութիւն զԼիբերեայ. ապա առաւ ածաւ նա յարքունիս Կոստանդեայ[1], որ յետ խօսելոյ ընդ նմա բազում ինչ, զի փոփոխեսցէ զմիտս իւր, իբրեւ գտաւ հաստատուն՝ ա-քսորեցաւ ի Բերիա Թրակացւոց, առանց ընդունելոյ զարծաթն՝ զոր տայր նմա կայսրն եւ կին նորա (Եւսեբիա) եւ ներքինա-պետն, ասելով՝ թէ Պիտոյ է այն վասն պատերազմին ընդ Պար-սից: Ընդ նմա աքսորեցաւ եւ Մաքսիմոս եպիսկոպոս Նէապո-ղեայ, որոյ փոխանակ եկաց Զոսիմոս, որպէս փոխանակ Լիբե-րեայ Փեղիքս սարկաւագ եկեղեցւոյն Հռոմայ, զոր ձեռնադրեցին ի կայսերական պաղատանն ի Հռոմ Եպիկտետոս արիանոս եպիս-կոպոս Կենտում-Կեղեաց եւ Ակակ Կեսարիայ:

69

Իսկ եւ իսկ յետ ժողովոյն Մեդիոլանոյ հան հրաման Թա-գաւորն՝ զի ցորեանն սահմանեալ վասն աղքատաց եկեղեցւոյն կողմանն Աթանասայ՝ տացի Արիանոսաց, եւ ետ պատուէր առ արս կարգեալս ի պաշտամունս տէրութեան՝ հաղորդել ընդ սո-սա, եւ հրաման ի քաղաքս՝ ստիպել իւրաքանչիւր քաղաքի զիւր եպիսկոպոս՝ հաւանել վճռոյ սիւնհոդոսին եւ ի բաց կալ յԱ-թանասէ, ապա թէ ոչ աքսորել զնոսա, ի բանտ արկանել եւ առնուլ զինչս յարքունիս: Երիցունք Վաղեսի եւ Ուրսակեայ շրջէին ընդ գործակալացն արքունի: Այսպէս ցանցն արկեալ ի հեռաստանէ տակաւ ամփոփեալ մերձենայր յԱթանաս: Եկեալ Սիւրիանոս զօրավար զօրաց յԵգիպտոս 5000 զօրօք՝ տայր հրա-ման հայրապետին մեկնել յԱղեքսանդրիայ. իբրեւ պահանջէր նա գրով ցուցանել զհրաման կայսերն, եւ ժողովուրդն եւ կղերն եւ մեծամեծք քաղաքին աղաչէին ի դոյն զզօրավարն եւ ակն ու-նէին հրեշտակութեամբ ածել յողոք զկայսրն, յանկարծ յետ 20 աւուրց յարձակէր զօրավարն վառելովք ի մէջ գիշերի յեկեղե-

[1] Հոյակապ պատմագիր ժամանակին Ա-միանոս Մարկեղինոս (Գիրք ԺԵ. Գլ. Է.) տայր հետեւեալ արժանի յիշատակի համբաւ զերան թէ "Հրամանաւ կայսեր վերակացուն կամ յառաջնակացն կրօնից քրիստոնէու-թեան (Christianae legis antistes) առա-քեցաւ ի Հռոմայ յարքունիս կայսեր, վասն զի հրամանի կայսերն եւ վճռոյ մեծի մասին ի պաշտօնակցացն՝ ընդդէմ դարձաւ:

ցի Ս. Թէովնայ ուր Աթանաս հանգերձ բազմութեամբ ժողովրդեան զհսկումն յաջորդ աւուր տօնին կատարէր. իբրեւ զգանչելեօք իմն փախուցին զհայրապետն կղերականք նորա՝ մինչդեռ նա կամէր եկանել ընդ առաջ խնդրելեացն (8 փետր. 356): Սպանութիւն, բրածեծ գան, բանտք, աքսորք՝ զմիմեանս փոխանակէին ի ժողովրդեանն. բայց որ քան զամենայն դժնդագոյն էր՝ պահանջէր ի նոցանէ զօրավարն տալ գրով վկայութիւն առ կայսր թէ առանց խռովութեան ամենայն կատարեցաւ: Հաճոյ թուեցաւ կայսեր, առաքեցաւ Հերակղիոս կոմս խնդրել գտանել եւ զԱթանաս, բերեալ հրաման եւ առ ծերակոյտն եւ ժողովուրդն Աղեքսանդրացւոցն՝ ուղղափառաց տալ միաբանգամ զեկեղեցիսն ի բաց եւ զեպիսկոպոսն նոցա մերժել. իբրեւ ընդդէմ դարձան ուղղափառք՝ հանաւ ի վերայ նոցա գունդ հեթանոսաց որ եմուտ ի նորաշէն եկեղեցին անուանեալ Կեսարիոն, զկանայս եւ զկուսանս որ տակաւին յաղօթս էին չարչարեաց եւ Արիանոսք կային հայէին ի ծաղու եւ ուրախութեամբ: Անդէն հասանէր նոր մետրապոլիտ Գէորգ Կապադովկացի որդի թափչի, այն ինչ ձեռնադրեալ յԱնտիոք, որ ըստ վկայութեան հեթանոս իսկ պատմագրին (Ամմիանեայ) դառնացոյց զկայսր ի վերայ Աղեքսանդրացւոցն, գրգռեաց զնա արկանելով ծանր հարկս ի վերայ տանց նոցա, ասելով՝ թէ երբեմն Աղեքսանդրոս մեծ իւրով ծախուք շինեաց զքաղաքն. իւր մենավաճառութեամբ զբորակն, զաղ, եղտիւրացն եւ զբոյսն պապիրոսի:

Բայց Աթանաս թագուցեալ կայր ժամանակս ինչ յԱղեքսանդրիա կամ մօտ ուրեք անդր, այլ ապա մեկնեցաւ յանապատ ի մէջ վանականացն, ուր եւ զգիրս պատասխանատուութեանն յօրինէր, եւ զմեւս եւս գիր վասն արդարացուցանելոյ զփախուստն իւր, զի վատութեան գործ համարէին զայն Արիանոսք: Խուզեաց որոնեաց զնա Կոստանդիոս եւ յանապատի անդ (ի տան Արտեմիոսի ուրեմն), նա աւանիկ եւ առ թագաւորն Եթովպացւոց գրէր՝ զի եպիսկոպոսն նոցա Ս. Փրումենտիոս (աշակերտն Աթանասայ եւ ձեռնադրեալն ի նմանէ) առաքեսցի յԱղեքսանդրիա եւ քննեսցին ի Գէորգայ հաւատք նորա, զի եթէ ունիցի "զհաւատսն որ այժմ շահեալ տիրէ,"[1] դարձցի գանձուք զխոստութեան եւ շինեալ ի Գէորգայ յետս, ապա թէ ոչ՝ իբրեւ հաղորդակից ժանտին Աթանասայ մերժեսցի յաթոռոյն: Սակայն յայտ ամենայնի վերայ՝ ոչ միայն զԵգիպտոս, այլ եւ զԱղեքսանդրիա իսկ չկարացին շահել Արիանոսք:

Ըստ նմին օրինակի եւ ի Գաղիա Սատուռնինոս եպիսկոպոս Արելատայ կացուցեալ անդէն փոխանակ Պաւղինեայ, էր լեալ մի ի գլխաւորաց Արիանոսացն ի Մեդիոլանոն, այլ չկարաց

1 Τῇ νῦν κρατούσῃ πίστει.

վճարել ինչ ընդդէմ ուղղափառացն։ Վասնզի ընդ այն իսկ ժամանակս սկսեալ էր աստղ նոր՝ ծագել լոյս ուրախարար ի խաւարին մրրկի ժամանակացն այնոցիկ՝ Ս. Հիղարիոս Պիկտաւիացի, Աթանասն արեւմտից։ Էր նա յերեւելի տանէ հնոցն Գաղիացւոց կրթեալ ի հեթանոսութեան, ուսեալ գիտութիւնս, երեւելի եւ համբաւաւոր փիլիսոփայութեամբ եւ ճարտարխօսութեամբ. չյագեալ այլ եւ այլ վարդապետութեամբք փիլիսոփայութեանն՝ ի խնդիր էր միոյ միայնոյ ճշմարտութեանն՝ զոր եգիտ նա ի գիրս սուրբս Մեծաւ զարմացմամբ, եւ ընկալաւ հաւատովք յեկեղեցւոջ՝ որ զաստուածութիւնն Քրիստոսի դաւանէր։ Այն ինչ լեալ նորա եպիսկոպոս Պիկտաւիոն (Poitiers) քաղաքի՝ սկսաւ երեւել գլուխ եպիսկոպոսացն Գաղիայ, բերան նոցա եւ տեղապահ յամենայնի։ Արար նա ընդունայն զջանն Սատուռնինոսի որ ջանայր ի ժողովին Բիտտիրեայ (Béziers) տալ ընդունել Գաղիացւոց զվճիռս ժողովոյն Արեղատոյ եւ Մեդիոլանու։ Բայց եւ զքուն առաջնորդ չարեացն զԿոստանդիոս փորձէր Հիղարիոս դարձուցանել համարձակ բանիւքն, յորժամ ուղղափառ եպիսկոպոսացն Գաղիայ յանձն առնելով՝ գրէր առ նա թուղթ հանդարտեցուցիչ անդէն ի ժամանակի՝ զի Գերմանք անցեալ էին ընդ Հռենոս եւ համբաւ էր՝ թէ եւ Գաղիացիք ապստամբեսցեն [1]։ Այլ առաւել զօրեցին ամբաստանութիւնք հակառակորդաց նորա առ Յուլիանոս կեսար եւ առ Կոստանդիոս,

1 Աղաչեմք եւ փափկելի առնեմք ոչ բանիւք եւեթ այլ եւ արտասուօք, զի մի այսուհետեւ որպէս ցայժմ թշնամութիւն ընդ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ լինիցի, մի ի հալածանս սաստիկս եւ յանիրաւութիւնս մատնեսցին, եւ այն՝ որ առաւել զարհուրեցոյն է՝ ի ձեռն եղբարց։ Ցեառնէս իսկ ուսանիմք՝ զի չէ պատշաճ զհաւատացեալսն բանի արկանել ընդ իշխանութեամբ այնոցիկ որ չզգուշանան զսերմն սուտ վարդապետութեանն ցանել։ Զայս պահանջէ հոգեւոր ձեր, յայս սակս իսկ առաջնորդեք տէրութեանն՝ զի ամենայն հնազանդեալք ի քաղցր ազատութեան վայելեսցեն։ Զի մարթ այլում ինչ օրինակաւ չփոթութեանցն լինել լուծումն, պառակտութեանն միաբանել՝ բայց յորժամ իւրաքանչիւր որ առանց անազատի ինչ բանադատութեան վայելեսցէ զկատարեալ ազատութիւն կենաց։ Աղաչէն հարկ է քեզ անսալ բարբառոյ այնոցիկ որ բողոք բարձեալ գոչեն. Եմ կաթուղիկեական եմ, չկամիմ հերետիկոս լինել, եմ քրիստոնեայ եմ եւ ոչ արիանոս. կամիմ մանաւանդ կրել մահ մարմնոյ, քան բանադատութեամբ զպարկեշտ կուսութիւն ճշմարտութեանն ապականել։ Պարտ եւ պատշաճ է իրաւացի իսկ երեւել քում տէրութեանդ՝ զի որ յԱստուծոյ եւ յաստուածեղէն գաղափարանացն երկնչին՝ չկամիցին զիւրեանս մատոյցն ապականել, այլ կամիցին ունել ազատութիւն երթալ զհետ եպիսկոպոսացն որ զկապ սիրոյն պահեն եւ ընդ մշտնջենաւոր եւ անխնդիր հաղորդութիւն կամին։ Զի մարթ չէ հնար իւիք իրօք՝ զի երկու ինչ հակառակք միմեանց միաբան գոցեն, ընդդէմքն միասցին, ճշմարտութիւն եւ սուտ թիւն ի գաղն մտանիցէ, տիւ եւ գիշեր, լոյս եւ խաւար առնիցեն ընդ միմեանս հաղորդութիւն։ Արդ եթէ Աստուած զխեր ծանօթութիւն, այլ ոչ բռնադատեալ ընդունել. զարմանալեաց գործոց իւրոց մեծացուցեալ բարձրացոյց զվարդապետութիւն իւր, բայց բռնադատութիւն առ ընդունելութիւն վարդապետութեանն անարժան համարեցաւ։ Եթէ վասն ճշմարիտ հաւատոց այսպիսի բռնադատութիւն լինէր արկեալ ի կիր՝ յոյժ կացին եպիսկոպոսունք եւ ասէին. Տէր է Աստուած տիեզերաց, չէ նա կարօտ բռնադրոսիկ հնազանդութեան կամ բռնադատ խոստովանութեան։ Զի պարտ կամել խաբել զնա, այլ արժանի քան նմա լինել։ Մեր վասն մանաւանդ եւ ոչ եթէ նորա ինչ վասն պաշտելի եւ պատուելի է։ Ոչ զոք կարեմք ընդունել յեկեղեցի՝ բայց որ կամի, նմա միայն զիջանիմք՝ որ աղաչէ, զնա միայն միրոնեմք՝ որ դաւանէ։ Միամտութեամբ արտի պարտ է խնդրել զնա, խոստովանութեամբ՝ ստանալ, սիրով՝ գիրկս արկանել, երկիւղիւ՝ մեծարել, բարեպաշտութեամբ պինդ ունել զնմանէ։ Սակայն զի՞նչ այն կամիցի՝ զի եպիսկոպոսունք չթոյլք եւ կաղապարք բռնադատին երկնչել յԱստուծոյ։

որպէս թէ ճոխութեամբն իւրով յուզէ խռովութիւնս, եւ այնպէս աքսորեցաւ Հիղարիոս ի Փռիւգիա (356)։ Ընդ գրէր զզարմանալի գիրսն “Զերրորդութենէ„ առ Կոստանդիոս յ12 դպրութիւնս եւ “Զսիւնհոդոսաց„ առ Արիանոսն, եւ զթուղթն երկրորդ առ Կոստանդիոս։

Ի Սպանիա եպիսկոպոսունք չկալան հաղորդութիւն ընդ Արիանոսաց եւ չառին յանձն արկանել ձեռնագիր դատապարտութեանն Աթանասի, առաջնորդութեամբ 100ամեայ ծերունւոյն Ոսիոսի, որ եւ համարձակեցաւ գրել առ Կոստանդիոս դադարել ի խառնելոյ զանձն յիրս եկեղեցւոյ[1]։ Սակայն Պոտամիոս եպիսկոպոս Ողիսիպպոյ (որ թուի լեալ այժմու Լիսաբոն քաղաք) Լուսիտանացւոց՝ կաշառեալ ի պարգեւացն առաքելոց ի Կոստանդեայ՝ անց ի կողմն Արիանոսաց։ Սորա իսկ թելադրութեամբ կոչեցաւ Ոսիոս յարքունիս. ստիպէր տագնապէր անդ կայսր զծերունին մեծաւ չարչարանօք, զայն՝ զոր այնպէս պատուեալ էր մեծարանօք հայրն. տկարացաւ Ոսիոս, արկ ձեռնագիր երկրորդ սիրմեան հանգանակին յօրինելոյ ի Սիրմիոն յամի 357, դարձաւ յաթոռ իւր ի Կորդուբա եւ առ իսկ եւ իսկ յետս զձեռնագիրն։

70

Ի Հռոմ չկնէին ինչ յառաջադէմ Արիանոսք, զի ուղղափառք ժողովրդականք եւ կղերականք երդուեալ առ հասարակ փոխանակ Լիբերեայ աքսորելոյ՝ զայլ ոք եպիսկոպոս ոչ ընդունել։ Յայսպիսում հաստատութեան էին՝ յորժամ եւ եկն Կոստանդիոս ընդ կնոջ իւրում Եւսեբիայ եւ ընդ քեռն իւրում Հեղենայ կնոջ Յուլիանու (30 Ապր. 357) տեսանել զառաջինն զՀռոմ, եւ անդէն կատարել զձաղանս յաղթութեանն ի վերայ Մագնենտիոսի եւ զքսանամեակն իշխանութեան իւրոյ։ Եմուտ նա ի քաղաքն յաւիտենական՝ մեծաւ փառաւորութեամբ նստեալ միայն յոսկեպատ եւ յականակապ կառս, զրահաւոր հետեւակօք

1 Զի՞նչ ինչ նման սոցին առ Կոստանդոս եղեւ։ Ո՞ր եպիսկոպոս մերժեցաւ, մինչ խառնեաց նա զանձն յեկեղեցական դատաստանս։ Ո՞ր գործակալ տէրութեան ստիպեալ ստագնապէր արկանել ձեռնագիր, զի՞նչ ինչ համանգոյն սոցին կարիցէ Վաղէնս յառաջ բերել։ Դադարեա, հանդիր, աղաչեմ, յիշեա՛ զի մարդ մահկանացու ես։ Երկիր յօրէ դատաստանին, կալ զքեզ անբիծ առ այն օր։ Մի խառներ զանձն յիրս եկեղեցւոյ, մի տար մեզ վասն սոցին հրամանս. այլ մանաւանդ ի մէնջ ուսիր վասն սոցին իրաց։ Քեզ զտէրութիւնն ետ Աստուած ի ձեռս՝ իսկ մեզ զեկեղեցի։ Զոր օրինակ որ զքո տէրութիւնդ հանէ ի քէն՝ Աստուծոյ հրամանին ընդդէմ դառնայ, այսպէս երկիր՝ զի մի առնուլ պարտական զանձն կացուցանիցես՝ յորժամ եւ դու զեկեղեցական իշխանութիւնն ի քեզ կորզես։ Կայ գրեալ՝ թէ “տուք զկայսերն կայսեր եւ զԱստուծոյն Աստուծոյ„։ Մեզ ի քաղաքային իրս չէ ինչ իշխանութիւն, եւ ոչ դու, կայսր, ունիս իշխանութիւն, եւ խնկուցանս մատուցանելոյ պատարագ։ Զայս գրեմ՝ զի հոգ եւ փոյթ է ինձ զքոյդ փրկութենէդ։ . . . Ո՞ հաւանեցայց զքեզ յետ այսչափ ժամանակաց՝ զխոստանալ քո եւ զթուղթս մոռանալ։ Դադարեսցես, մի զնոր զհետս բանից չարացն լսելոց։ Եթէ սոքա զհետս երթաս դու նոցա, այլ ի դատաստանի միայն միայնակ տալոց ես վասն անձինդ պատասխանի։ . . . Լուր աղաչեմ, ով Կոստանդիոս, եւ եկ զհետս բանից իմոց։ Ինձ անկ է գրել զայս ամենայն եւ քեզ՝ չարհամարհել„։

եւ հեծելովք հանդերձ, եւ շուրջ զպատօքն ծփային ի վերայ ոսկւոց նկարեալ վիշապք ծիրանիք մետաքսեայք՝ որ ի շնչելն հողմոյն սուլէին։ Եւ ընդ առաջ նորա ծերակոյտն, եւ ողջոյն նմա ժողովրդեան ուրախութեան բարբառով, եմուտ նա ի պալատն Լատերանեայ, խօսեցաւ ճառ ի ծերակուտին եւ ապա առաջի ժողովրդեանն՝ ի բեմէն անուանելոյ Ցռուկս՝ յորմէ որոտային երբեմն Կիկերոն։ Կամեցաւ թողուլ զյիշատակ իւր Հռոմայ՝ հրաման տուեալ ածել կոթող մի յԱրեգ քաղաքէ Եգիպտացւոց, զոր ապա Աւգոստոս Կ. քահանայապետ կանգնեաց առաջի Լատերանեան եկեղեցւոյ։ Ի Հռոմ ամենեւին ներող զանձն եցոյց կայսր. որ յառաջ քան զամ մի մահու պատժով արգել զպաշտօն կռոց՝ նոյն եթող Վեստեան կուսանաց զմեծամեծ իրաւունսն, եւ մեհենից՝ զհասոյթ, եւ ետ քրմացն պաշտամունս քրմութեան, ընդ ծերակուտին շրջեցաւ ընդ փողոցսն՝ տեսանել զմեհեանսն, ընթեռնուլ զարձանագիրսն որ ի պատուի գլխոյն գրեալ էին, լուաւ զպատմութիւն շինութեան այլ եւ այլ մեհենից եւ զշինողսն գովեաց։

Ընդ սինկղիտիկոսս եւ ընդ մեծամեծս քաղաքին էին բազումք քրիստոնեայք՝ որոց կանայք թախանձէին զնոսա աղաչել զկայսր վասն դարձի Լիբերեայ քահանայապետի։ Նոքա չկարացեալ ի դոյն համարձակել՝ նոցին իսկ կանանց ետուն խրատ երթալ առ կայսր։ Ժողովեցան տիկնայքն բարեպաշտօնք մեծաւ փութով, եւ զարդարեալ մեծաւ զարդու եկին առ կայսր եւ աղաչէին արգահատել քաղաքին Հռոմայ եւ տալ զհայր իւրեանց եւ զեպիսկոպոս։ Ունիք, ասէ կայսր, եպիսկոպոս՝ որ կարող է առաջնորդել ձեզ ընդ ուղիղ ճանապարհ։ Ոչ ազ, ասեն տիկնայքն, երթայ յեկեղեցի ուր Փեղիքսն է, զի նա թէպէտ եւ ուղիղ հաւատս ունի, բայց ընդ այնոսիկ որ զհաւատսն պղտորեն՝ ի հաղորդութեան է։ Չկարաց կայսր զլանալ զաղաչանս նոցա, ետ յօրինել հրաման դառնալոյ Լիբերեայ եւ առաջնորդելոյ եկեղեցւոյն միաբան ընդ Փեղիքսի։ Ընթերցաւ հրամանն ի կրկէսին. նախ այպանել սկսաւ ժողովուրդն ասելով՝ թէ Պա՛շ է, ըստ երկուց կուսակցութեանց հանդիսատեսաց կրկէսին՝ նոյնպէս եւ կուսակցութիւնք եկեղեցւոյ ունիցին մէն մի եպիսկոպոս. ապա զայրագին գոչել սկսան՝ թէ «Մի Աստուած, մի Քրիստոս, մի եպիսկոպոս»։ Լիբերիոս՝ ընդ որոյ մտացն հաստատութիւն զարմացեալ էր, ասէ Ս. Աթանաս, ամենայն երկիր, պատմի թէ յետ երկուց ամաց աքսորանացն առ վշտին արկեալ իցէ ձեռնագիր առաջնոյ Սիրմեան (անմոլար) հանգանակին, զոր եդ առաջի նորա Դեմոփիղոս կէս արիանոս եպիսկոպոս Բերիոյ, եւ այնպէս դարձեալ իցէ ի Հռոմ։ Սակայն առաւել հաւանութեան է թէ սուտ են թուղթքն որ յանուն Լիբերեայ յածին ի գործս Ս.

67

Մինչ դեռ Կոստանդիանոս յարեւելս էր անդադար պատերազմաւ ընդ Շապհոյ Բ. Պարսից արքայի (338—361), որպէս յիւրում տեղւոջ պատմեսցուք, արեւմուտք էին ի խաղաղութեան ընդ առաջնորդութեամբ եղբօրն: Բայց քանզի եւ սա չէր ինչ մեծարոյ եւ սիրելի ժողովրդեան իւրում, եւ Մագնենտիոս ոմն անուն յազնուական տոհմէ իմեքէ Գերմանացւոց, որդի Մագնոսի ուրումն ածելոյ ի Կոստանդիանոսէ Ա. իբրեւ պատանդ ի Գաղիա, քաջանշան, ճարտարախօս եւ սիրող գիտութեանց, նախ ընկալեալ ի Կոստասայ ի թիւ անձնապահացն. եւ ապա կարգեալ կոմս ի սահմանակողմանս Գաղիոյ իբրեւ հրամանատար Յովիանեան եւ Հերակլեան (այսինքն՝ Դիոկղետիանեան եւ Մաքսիմիանեան) լեգէոնացն: Խստութեամբ պահպանութեան զինուորական կարգաց անկաւ երբեմն ի վտանգ լինելոյ սուսերահար ի զօրացն, բայց ապրեցոյց զնա Կոստաս ծածկեալ զնա ընդ ծիրանեաւն իւրով: Բայց Մագնենտիոս՝ որպէս զայլ ազնուական խորհուրդս, նոյնպէս եւ ոչ շնորհակալութ միտս ունէր, միաբանեցաւ նա ընդ Մարկեղինեայ գանձապետի, եւ ի խնճոյս ուրեք յԱւգոստոդունն՝ յորժամ ընդ գինիս մտեալ էին բազմականքն՝ եմուտ ծիրանաւոր եւ կապեալ թագ ի գլուխ. յետ ողջունելոյ ի բազմականէն կալաւ զպաղատն կայսերական եւ զգանձսն, հնազանդեցին նմա քաղաքացիքն եւ լեգէոնքն:

Այդ եղեն իրքն Կոստասայ՝ որ յորս էր ի հեռաւոր կողմանս. երանէր փախստեայ անկանել ի Սպանիա, բայց գունդն առաքեալ ի Մագնենտեայ առաջնորդութեամբ Գայիսոյ հասեալ առ ոտամբ Պիւրենեան լերանց սպան զնա ի Հերդա կամ Հեղենա՝ 30ամեայ, յետ 13 ամաց առաջնորդութեանն (350): Արդարեւ բաց ի պաշտպանութենէն զոր ուղղափառացն եցոյց՝ սակաւ ինչ երեւի ի նմա արժանի գովութեան, սակայն եւ ոչ այնպէս չք է յոռութեամբք որպէս ոմանք ի վերջին մատենագրաց նկարեցին: Թուի թէ Եւտրոպիոս ուղղագոյն քան զամենեսին երեր վճիռ՝ զի ասէ թէ "Ժամանակս ինչ առաջնորդութիւն Կոստասայ ժիր էր եւ արդար. այլ յետ սակաւ ինչ միոյ՝ յորժամ առողջութիւնն վատթարեցաւ եւ չարաց բարեկամաց ետ նա զանձն, անկաւ նա ի գժնդակս, եղեւ ծանր բնակչաց նահանգացն եւ զօրացն յաչաց ել":

Ընկալան զՄագնենտիոս Գաղիա, Բրիտանիա, Իտալիա եւ Ափրիկէ, եւ եղբարք նորա Դեսիդերիոս եւ Դեկենտիոս անուանեցան ի նմանէ կեսարք: Սակայն զՀռոմ կալաւ Նեպոտիանոս ուստր Եւտրոպիայ քեռն Կոստանդիանոսի Մեծի, եւ զԻլլիրիկէ Վետրանիոս ծերունի հրամանատար լեգէոնացն Պաննոնիայ, որ ա-

նուաճեցաւ ի զօրացն՝ Աւգոստոս, եւ առ յանձն Վետրանիոյ՝ առաւել վասն զաշխարհն ի բանաւորէն պահելոյ (որպէս ինքն Յուլիանոս ասէ)։ Որպէս սա, նոյնպէս եւ Մագնենտիոս յետ առնլոյ զՀռոմ ի ձեռն Մարկեղինեայ՝ յղէր պատգամաւորս առ Կոստանդիոս, յորս էին եւ եպիսկոպոսունք երկու որք անցին ընդ Աղեքսանդրիա երթալ յԱնտիոք. այլ Կոստանդիոս որ առ սակաւ մի ոգի առեալ էր ի պարսկական պատերազմէն վասն դրուելոյ Շապհոյ Բ. յարեւելից կուսէ տէրութեան իւրոյ, եւ պատրաստեալ գունդ յԱնտիոք եւ նաւատորմիղ մեծ, մերժեաց զերկոցունց եւս առաջարկութիւնսն, նոյնպէս միւս եւս միաբան հրեշտակութիւն առաքեալ ի Հերակղէա Թրակացւոց ի Վետրանիոյ եւ ի Մագնենտեայ դաշնաւորելոց, չկարաց վճարել ինչ, թէպէտ եւ ընդունէին երկոքին՝ լինել Կոստանդեայ Աւգոստոս գլխաւոր, եւ լինել Մագնենտեայ քեռայր կամ փեսայ Կոստանդեայ։

Ճապարեաց եհաս Կոստանդիոս ի Սարդիկէ, այլ իբրեւ ետես թէ պատահեաց ընդ առաջ նորա ծերունին Վետրանիոյ հզօրագոյն բանակաւ՝ չհամարձակեալ անկաւ ի պատգամս, ընկալաւ զնա յաւգոստոս, եդ ընդ նմա դաշինս ընդդէմ Մագնենտեայ։ Բայց իբրեւ խառնեցան զօրքն ընդ միմեանս եւ երկոքին եկին ի բեմն խօսել ընդ նոսա, այնպէս ի բանից անտի Կոստանդեայ բորբոքեցաւ զօրն՝ զի միայն զորդիս երախտաւորին Կոստանդիանոսի համարեցաւ արժանի աթոռոյ եւ յամենեցունց Կոստանդիոս ողջունեցաւ՝ աւգոստոս։ Խոնարհեցաւ Վետրանիոյ, անկեալ յոտս՝ տայր զծիրանին եւ զթագն իւրում նախանձորդին՝ որ եւ արկ զիրկս զնովաւ, հայր կարդաց, ձեռն ետ նմա իջանել ի բեմէն յողդողդն քայլիւք (25 Դեկտ. 350), եւ առաքեաց ի Պրուսա Բիւթանացւոց կեալ թագաւորաբար. բայց կեայր անդ Վետրանիոյ ամս 6 քրիստոնէաբար՝ յաճախելով ստէպ յեկեղեցի եւ պատուելով զպաշտօնեայս Աստուծոյ եւ խնամակալ աղքատաց լինելով, մինչեւ հրաւիրել եւս նմա երբեմն զկայսր թղթով՝ ընտրել զնոյն կեանս հանդարտութեան։

Ընդ Իլիւրիկեայ ստացաւ Կոստանդիոս հեծելազօր բազում եւ հզօր, եւ կամէր ածել զթշնամին ի դաշտավայրսն Պաննոնիոյ ի կռիւ. ի պատերազմին առ Սիսկիաւ (Սիսէքաւ) վանեցաւ զօրն Կոստանդեայ, այլ ի ճակատուն առ Մուրսաւ (28 Սեպտ. 351) պարտեցաւ Մագնենտիոս եւ ել փախստեայ յԱկուիլէա. յաղթութիւն Կոստանդեայ ի ձեռն զրահաւոր հեծելոցն եւ քաջաց զօրավարաց եղեւ, մինչ դեռ ինքն կայսր կայր յեկեղեցւոջ արեք եւ քաջալերէր ի Վաղենտ յարիանոս եպիսկոպոսէ քաղաքին որ եւ նախ ետ նմա զաւետիս յաղթութեանն (իբրեւ ի հրեշտակէ Աստուծոյ իմացեալ)։ Բայց վասն սաստիկ կոտորածի զօրացն՝ չառ յանձն Կոստանդիոս հալածել զՄագնենտիոս իսպառ.

Գաղղիատիա վաղ անց ի ձեռս նորա, գարնայնի (352) անց ընդ Ալպս, ի Հռոմ կանգնեցին զդրօշս նորա ի վերայ պարսպին, տորմիղ նաւացն առաքեալ ի Սիկիլիա, յԱփրիկէ եւ ի Սպանիա դարձոյց զամենեսին առ Կոստանդիոս. փախեաւ Մագնենտիոս յետ ճակատու իրիք առ Պաւիաւ ի Գաղղիա. հալածեցաւ ի Տրեւիրացիսն՝ որ փակեցին զդրունս իւրեանց առաջի Դեկենտեայ՝ զնոյն եւ այլ քաղաքք Գաղղիացւոց արարին, մինչեւ հարկ համարեցաւ Մագնենտիոս անկանել աշնայնի ի լերինս ուրեք Գաղղիայ, եւ ի միւսում ամին ամառայնի (353) հարաւ նա ի Կոստանդեայ առ Սեղեւկոս լերամբ, եւ ապրեալ ի Լուգդունոն՝ առ յուսահատութեան սպան ապա զմայրն եւ զեղբայրն զԴեսիդերիոս, եւ ինքն ել ընդ իւր սուրն՝ ամաց իբրեւ 50 (11 Օգ. 353), նոյնպէս Դեկենտիոս արկ խեղդ ընդ անձն. գլուխ Մագնենտեայ ածաւ ի նահանգս շուրջանակի ի ծաղր նիզակի։

68

Իսկ եւ իսկ յետ վախճանի կայսերն Կոստասայ ձեռն արկին թշնամիք Աթանասայ դրգռել զԿոստանդիոս, մանաւանդ յորժամ յետ յաղթութեանն ի վերայ Մագնենտեայ եկաց նա միահեծան տէր պետութեանն, եւ իբրեւ այն թէ չլինէր բաւական բառնալ տանել զիւր մեծութիւն։ Թուէր իմն թէ դիմադարձութիւն ուղղափառ եպիսկոպոսացն՝ որ չտային նմա տեղի մտանելոյ յառաջնորդութիւն եկեղեցական իրաց, առ սակաւ սակաւ հեռացոյց եւ ուծացոյց զԿոստանդիոս ի դաւանութենէ նոցա. քանզի Արիանոսք յօժարութեամբ ընդունէին զկայսր իբրեւ վարիչ եւ առաջնորդ եկեղեցւոյ։ Սոքա ինչ ինչ ի հին զրպարտութեանցն միւսանգամ ի մէջ բերէին եւ նորագոյնս եւս ի վերայ հնարէին, որպէս թէ ընդ Մագնենտիոսի ապստամբի ի բանի լեալ իցէ Աթանաս, ուր նմին հակառակ յանցանել պատգամաւորացն Մագնենտեայ ընդ Աղեքսանդրիա եւ ի կամել ապստամբեցուցանել զկողմանս Եգիպտացւոցն, հաստատեաց Աթանաս զժողովուրդն ի հպատակութեան Կոստանդեայ յորդորեալ զնոսա հրապարակաւ կալ յաղօթս վասն կայսեր, եւ գոչեաց ժողովուրդն համօրէն "Յիսուս Քրիստոս օգնական լեր կայսեր Կոստանդեայ„. եւ դարձեալ թէ յեկեղեցւոջ ուրեք Աղեքսանդրիայ որ ոչ տակաւին օրհնեալ էր՝ մատուցեալ իցէ պատարագ, եւ այլ եւս նոյնպիսիք։ Վաղէս եւ Ուրսակիոս առին զբանս իւրեանց յետս՝ պատճառելով թէ բռնի յայն եկին։

Առաքեցին Արիանոսք դարձեալ թուղթ ամբաստանութեան զԱթանասէ առ Յուլիոս քահանայապետ Հռոմայ, այլ զայն թուղթ ընկալաւ յաջորդ նորա Լիբերիոս. ընթերցաւ թուղթն

ի ժողովն կղերականացն Հռոմայ եւ մերժեցաւ։ Այնպէս զմտաւ ածեալ քահանայապետին՝ թէ դիւրագոյն է ընդդէմ կալ կամաց կայսեր ժողովով եպիսկոպոսաց՝ գրեաց առ կայսր զի գումարեսցի սիւնհոդոս յԱկուիլէա։ Հաւանեցաւ կայսր զի լինիցի ժողով՝ այլ յԱրելատ, ուր անցոյց իսկ զձմեռն տարւոյն (353). Առաքեաց անդր փոխանակ իւր քահանայապետն զՎինկենտիոս եպիսկոպոս Կապուայ՝ տուեալ զվերջին թուղթ Արիանոսացն եւ զնորոգ ինչ ջատագովութիւն եպիսկոպոսացն Եգիպտացւոց զի (որ իբրեւ յերիցութեանն ժամանակի եկն ի ժողովն Նիկիայ իբրեւ հրեշտակ Հռոմայ) պաշտպանեսցէ Աթանասայ։ Մեծաւ սաստիկ երկիւղիւ ահաբեկ լեալ ի սպառնալեաց կայսերն՝ յետուստ ուրեմն արկին ամենայն եպիսկոպոսունքն ձեռնագիր դատապարտութեան Աթանասայ, Մարկեղայ եւ Փոտինեայ Սիրմիացւոյ, եւ Վինկենտիոս եւս. միայն Պաւղինոս եպիսկոպոս Տրեւիրայ ընդդէմ դարձաւ մինչեւ ցվախճան, բայց աքսորեալ ի Փռիւգիա ի մէջ Մոնտանեանցն յետ ամաց իբրեւ 5 առ տրտմութեանն եւ քաղցուն ի կենաց վախճանէր։

Տրտմեցաւ տխրեցաւ յոյժ քահանայապետն ընդ անկումն Վինկենտեայ, եւ որպէս ի դէպ էր՝ յայտ արար առ հասարակ եպիսկոպոսաց՝ թէ ոչ ըստ իւրում յանձնարարութեան գործեաց նա։ Թէպէտ եւ ոչիմիք յաչաց ել կայսերն քահանայապետն՝ մանաւանդ զի ամբաստանութիւն եւս զնմանէ էր՝ թէ զգիրս ինչ յանցաւորութեան Աթանասի բարձեալ ջնջեալ իցէ ի միջոյ, սակայն եւ այնպէս առաքեալ միւսանգամ հրեշտակութեամբ զՂուկիփեր եպիսկոպոս Կաղարիայ, զայր համարձակախօս եւ զաստիկ, եւ զԵւսեբիոս Վերկեղեայ Պեդուրացւոց, զայր հանդարտ եւ իմաստուն՝ խնդրէր զի լիցի միւսանգամ ժողով ի Մեդիոլանոն (355)։

Դիւրաւ հաւանեցաւ Կոստանդիոս, զի ունէր միանգամ զհնարս ածելոյ զեպիսկոպոսունս ի հաւանութիւն։ Ընդ էին յարեւելից սակաւ եւեթ եպիսկոպոսունք, ամենեքին ի կողմանէն Արիանոսաց, իսկ յարեւմտից իբրեւ 300 (ըստ Սոկրատայ եւ Սոզոմենայ)։ Յառաջագոյն Արիանոսք յօրինեալ եւ պատրաստեալ զամենայն պահանջեցին ի սիւնհոդոսէ դատապարտել զԱթանաս, ուր ուղղափառ եպիսկոպոսունքն առաջնորդութեամբ Եւսեբեայ Վերկեղացւոյ, խնդրէին՝ զի նախ արկցի ամենեցուն ձեռնագիր Նիկիական դաւանութեանն, եւ հանեալ իսկ էր Դիոնիսիոս եպիսկոպոս Մեդիոլանու քարտէս՝ սկիզբն առնել իւրացն, այլ Վաղէս հան զնա բռնի ի ձեռացն։ Լու եղեն խռչն ի քաղաքին. խռնեցաւ ժողովուրդն՝ իմացեալ թէ վտանգ ի վերայ կայ աւանդութեան հաւատոցն։ Յայնժամ հանեալ յեկեղեցւոյ փոխեցաւ ժողովն ի պալատն արքունի. եւ կայսրն յետոյ վարագուրի

սրահին նստեալ լինէր ի ժամ վճռմանցն։ Անդէն ի մէջ բերաւ հրովարտակ ինչ կայսեր՝ լի բանիւք վարդապետութեան Արիանոսաց, զորս ճշմարտութիւն անդէն հաստատէր կայսրն ասելով թէ յանուրջս յԱստուծոյ յայտնեցաւ այն նմա, եւ զի ի վերայ ամենայն թշնամեացն իւրոց յաղթող գտաւ, որով յայտ է թէ հաճեալ է ընդ նա Աստուած։ Այսմ հրովարտակի ստիպէին արկանել ձեռնագիր գործակալք Թագաւորին։ Համարձակեցաւ Լուկիփեր բարբառել թէ միայն Նիկիական հաւատք ուղղափառ են, եւ թէ ամենայն զօրութիւն զինուց Թագաւորին չկարէ տալ արկանել ձեռնագիր հրովարտակին որ լի է հայհոյութեամբ։ Յայնժամ եւ Թագաւորն ի վարագուրէն ի ժողով անցր եւ ստիպէր մեծաւ տագնապաւ դատապարտել զԱթանաս։ Զուր բողոքէին եպիսկոպոսունքն թէ չարժէ վկայութիւն Վաղէսի եւ Ուրսակիոսի, եւ թէ Աթանաս չէ սուտ, սիւնհոդոսն չէ աշխարհական ատեան Հռոմայական տէրութեան. իսկ Թագաւորն զիւրոյ իսկ անձին վկայութիւն ցուցանէր, եւ թէ իւր կամք՝ օրէնք եկեղեցւոյ են, քանզի եւ արեւելեայք, ասէ, չդառնան ինձ ընդդէմ՝ յորժամ ասեմ ինչ նոցա հրաման։ Ապշեցան վարանեցան եպիսկոպոսունք, զձեռս յերկինս համբարձեալ յուշ առնէին Թագաւորին՝ թէ չէ ստացուած նորա տէրահական՝ Թագաւորութիւնն, այլ Աստուծոյ իսկ տուեալ է, որ եւ կարող է առնուլ ի բաց. ցուցանէին զօր դատաստանի, աղաչէին չխառնակել զեկեղեցին եւ մի զՀռոմայական տէրութիւնն եւ զեկեղեցի խառնակել ընդ միմեանս։ Ամբարձ զսուր իւր Թագաւորն եւ հրամայէր լռել լինել։ Պատուէր ետ զոմանս ի նոցանէ սպանանել, բայց սակս դարձոյց յետս զհրամանն. մեծ մասն եպիսկոպոսացն ետ տեղի սպառնալեաց Թագաւորին։ Հրեշտակն քահանայապետին Հիղարիոս աքսորեցաւ՝ ի Վաղէսէ եւ յՈւրսակեայ եւ ի նեղքինեաց զանակոծ եղեւ, եւ ընդ պաշտօնակցին իւրում ընդ Պանկրատեայ երիցու աքսորեցաւ. նոյնպէս աքսորեցաւ եւ Լուկիփեր ի Գերմանիկիա ի բանտ խաւարչտին, Եւսեբիոս Վերկեղեայ ի Սկիւթուպօղիս, Դիոնիսիոս Մեդիոլանու ի Գամիրս՝ ուր եւ մեռաւ իսկ, եւ փոխանակ նորա եդաւ Աւքսենտիոս Կապադովկացի ձեռնադրեալ ի Գրիգորէ որ եպիսկոպոսն եկաց Աղեքսանդրիայ, որ (ըստ Ս. Աթանասի) եւ ոչ զՀռոմայեցի լեզու իմանայր։

Այլ քան զամենայն ինչ՝ մեծ համարէր յարքունիս Կոստանդեայ հաւանութիւն եպիսկոպոսին Հռոմայ։ Այն ինչ գրեալ էր Լիբերեայ թուղթ միաբանութեան առ եպիսկոպոսունս աքսորեալս՝ ցաւելով ընդ բաժանումն նոցա եւ ուրախ լինելով թէ եւ նմա ի մօտոյ հասանիցէ նոյն վիճակ. ցանկայի, ասէ, փոխանակ ամենեցունցդ զանձն տալ եւ լինել ձեզ օրինակ բարեաց, որպէս ի դէպ իսկ էր ցանկալ եւ բարբառել գլխոյն եկեղեցւոյ. անդէն ըստ մե-

ծուլութեան իւրացն՝ ոչ դոյզն ինչ, այլ ինքն իսկ Եւսեբիոս Ներքինապետ առաքեցաւ ի Հռոմ շրջել զմիտս նորա. զի արկցէ ձեռնագիր մերժման Աթանասի, բայց ընդունայն եղեալ մեկնէր ապառնալեօք, թողեալ զպարգեւսն որով կաշառելն եկեալ էր՝ ի վերայ գերեզմանի սրբոյն Պետրոսի, զոր արհամարհեալ քահանայապետին եւս դարձուցանել առ նա։ Ապա հասանէր հրամանն առ վերակացու քաղաքին Հռոմայ առնել գաղտ ձերբակալ զԼիբերիոս. աՀ մեծ անկանէր ընդ քաղաքն ամենայն, կանայք մեծամեծացն մեկնեցան ի գեղս, բազմաց տուաւ եւ արծաթ՝ մատուցանել ամբաստանութիւն զԼիբերեայ. ապա առաւ ածաւ նա յարքունիս Կոստանդեայ[1], որ յետ խօսելոյ ընդ նմա բազում ինչ, զի փոփոխեսցէ զմիտս իւր, իբրեւ գտաւ հաստատուն՝ աքսորեցաւ ի Բերիա Թրակացւոց, առանց ընդունելոյ զարծաթն՝ զոր տայր նմա կայսրն եւ կին նորա (Եւսեբիա) եւ Ներքինապետն, ասելով՝ թէ Պիտոյ է այն վասն պատերազմին ընդ Պարսկաց։ Ընդ նմին աքսորեցաւ եւ Մաքսիմոս եպիսկոպոս Նէապօլեայ, որոյ փոխանակ եկաց Զոսիմոս, որպէս փոխանակ Լիբերեայ Փեղիքս սարկաւագ եկեղեցւոյն Հռոմայ, զոր ձեռնադրեցին ի կայսերական պալատանն ի Հռոմ Եպիկտետոս արիանոս եպիսկոպոս Կենտում-Կեղեաց եւ Ակակ Կեսարիայ։

69

Իսկ եւ իսկ յետ ժողովոյն Մեդիողանու հան հրաման Թագաւորն՝ զի ցորեանն սահմանեալ վասն աղքատաց եկեղեցւոյն կողմանն Աթանասեայ՝ տացի Արիանոսաց, եւ եւս պատուէր առ այս կարգեալս ի պաշտամունս տէրութեան՝ հաղորդել ընդ նոսա, եւ հրաման ի քաղաքս՝ ստիպել իւրաքանչիւր քաղաքի զիւր եպիսկոպոս՝ հաւանել վճռոյ սիւնհոդոսին եւ ի բաց կալ յԱթանասէ, ապա թէ ոչ աքսորել զնոսա, ի բանտ արկանել եւ առնուլ զինչս յարքունիս։ Երիցունք Վաղեսի եւ Ուրսակեայ շրջէին ընդ գործակալացն արքունի։ Այսպէս ցանցն արկեալ ի հեռաստանէ տակաւ ամփոփեալ մերձենայր յԱթանաս։ Եկեալ Սիւրիանոս զօրավար զօրաց յԵգիպտոս 5000 զօրօք՝ տայր հրաման հայրապետին մեկնել յԱղեքսանդրիայ. իբրեւ պահանջէր նա գրով ցուցանել զհրաման կայսերն, եւ ժողովուրդն եւ կղերն եւ մեծամեծք քաղաքին աղաչէին ի դոյն զզօրավարն եւ ակն ունէին հրեշտակութեամբ ածել յօղոք զկայսրն, յանկարծ յետ 20 աւուրց յարձակէր զօրավարն վառելովք ի մէջ գիշերի յեկեղե-

1 Հռչակաւոր պատմագիր ժամանակին Ամիանոս Մարկեղինոս (Գիրք ԺԵ. Գլ. Է.) այր հեթանոս արժանի յիշատակի համարի զիրան թէ "Հրամանաւ կայսեր վերակացուն կամ յառաջակացն կրօնից քրիստոնէութեան (Christianae legis antistes) առաքեցաւ ի Հռոմայ յարքունիս կայսեր, վասն զի հրամանի կայսերն եւ վճռոյ մեծի մասին ի պաշտօնակցացն՝ ընդդէմ դարձաւ։

ցի Ս. Թէոփիլոս ուր Աթանաս հանդերձ բազմութեամբ ժողովրդեան զհսկումն յաջորդ աւուր տօնին կատարէր. իբրեւ սքանչելեօք իմն փախուցին զհայրապետն կղերականք նորա՝ մինչդեռ նա կամէր ելանել ընդ առաջ խնդրելեացն (8 փետր. 356)։ Սպանութիւն, բրածեծ գան, բանդք, աքսորք՝ զմիմեանս փոխանակէին ի ժողովրդեանն. բայց որ քան զամենայն դաժանագոյն էր՝ պահանջէր ի նոցանէ զօրավարն տալ գրով վկայութիւն առ կայսր թէ առանց խռովութեան ամենայն կատարեցաւ։ Հաճոյ թուեցաւ կայսեր, առաքեցաւ Հերակղէոս կոմս խնդրել գտանել եւ զԱթանաս, բերեալ հրաման եւ առ ծերակոյտն եւ ժողովուրդն Աղեքսանդրացւոցն՝ ուղղափառաց տալ միւսանգամ զեկեղեցիսն ի բաց եւ զեպիսկոպոսն նոցա մերժել. իբրեւ ընդդէմ դարձան ուղղափառք՝ հանաւ ի վերայ նոցա գունդ հեթանոս որ եմուտ ի նորաշէն եկեղեցին անուանեալ Կեսարիոն, զկանայսն եւ զկուսանս որ տակաւին յաղօթս էին չարչարեաց եւ Արիանոսք կային հայէին լի ծաղու եւ ուրախութեամբ։ Անդէն հասանէր նոր մետրապոլիտ Գէորգ Կապադովկացի որդի Թափչի, այն ինչ ձեռնադրեալ յԱնտիոք, որ ըստ վկայութեան հեթանոս իսկ պատմագրին (Ամիանեայ) դառնացոյց զկայսր ի վերայ Աղեքսանդրացւոցն, գրգռեաց զնոսա արկանելով ծանր հարկս ի վերայ տանց նոցա, ասելով՝ թէ երբեմն Աղեքսանդրոս մեծ իւրով ծախուք շինեաց զքաղաքն. իւր առ մենավաճառութեամբ զբորակն, զաղ եղտիւրացն եւ զբոյսն պապիւրոսի։

Բայց Աթանաս թագուցեալ կայր ժամանակս ինչ յԱղեքսանդրիա կամ մօտ ուրեք անդր, այլ ապա մեկնեցաւ յանապատ ի մէջ վանականացն, ուր եւ զգիրս պատասխանատուութեանն յօրինէր, եւ զմեւս եւս գիր վասն արդարացուցանելոյ զփախուստն իւր, զի վատութեան գործ համարէին զայն Արիանոսք։ Խուզեաց որոնեաց զնա Կոստանդիոս եւ յանապատի անդ (ի տան Արտեմիոսի ուրեմն), նա աւանիկ եւ առ Թագաւորն Եթովպացւոց գրէր՝ զի եպիսկոպոսն նոցա Ս. Փրումենտիոս (աշակերտն Աթանասայ եւ ձեռնադրեալն ի նմանէ) առաքեսցի յԱղեքսանդրիա եւ քննեսցին ի Գէորգայ հաւատք նորա, զի եթէ ունիցի "զհաւատսն որ այժմ շահեալ տիրէ"[1] դարձցի գանձուք գիտութեան եւ շինեալ ի Գէորգայ յետս, ապա թէ ոչ՝ իբրեւ հաղորդակից ժանտին Աթանասայ մերժեսցի յաթոռոյն։ Սակայն յայսր ամենայնի վերայ՝ ոչ միայն զԵգիպտոս, այլ եւ զԱղեքսանդրիա իսկ չկարացին շահել Արիանոսք։

Ըստ նմին օրինակի եւ ի Գաղղիա Սատուռնինոս եպիսկոպոս Արելատայ կացուցեալ անդէն փոխանակ Պաւղինեայ, էր լեալ մի ի գլխաւորաց Արիանոսացն ի Միդիոլանոն, այլ չկարաց

1 Τῇ νῦν κρατούσῃ πίστει.

վճարել ինչ ընդդէմ ուղղափառացն։ Քանզի ընդ այն իսկ ժամանակս սկսեալ էր աստղ նոր՝ ծագել լոյս ուրախարար ի խաւարին մրրկի ժամանակացն այնոցիկ՝ Ս. Հիղարիոս Պիկտաւիացի, Աթանասն արեւմտից։ Էր նա յերեւելի տանէ հնոյն Գաղղիացւոց կրթեալ ի հեթանոսութեան, ուսեալ գիտութիւնս, երեւելի եւ համբաւաւոր փիլիսոփայութեամբ եւ ճարտարխօսութեամբ. չյագեալ այլ եւ այլ վարդապետութեամբք փիլիսոփայութեանն՝ ի խնդիր էր միոյ միայնոյ ճշմարտութեանն՝ զոր եգիտ նա ի գիրս սուրբս մեծաւ զարմացմամբ, եւ ընկալաւ հաւատովք յեկեղեցւոջ՝ որ զաստուածութիւնն Քրիստոսի դաւանէր։ Այն ինչ լեալ նորա եպիսկոպոս Պիկտաւիոն (Poitiers) քաղաքի՝ սկսաւ երեւել գլուխ եպիսկոպոսացն Գաղղիայ, բերան նոցա եւ տեղապահ յամենայնի։ Արար նա ընդունայն զջանն Սատուռնինոսի որ ջանայր ի ժողովին Բիտերիայ (Béziers) տալ ընդունել Գաղղիացւոց զվճիռս ժողովոյն Արելատայ եւ Մեդիոլանու։ Բայց եւ զբուն առաջնորդ չարեացն զԿոստանդիոս փորձէր Հիղարիոս դարձուցանել համարձակ բանիւքն, յորժամ ուղղափառ եպիսկոպոսացն Գաղղիայ յանձն առնելով՝ գրէր առ նա թուղթ հանդարտեցուցիչ անդէն ի ժամանակի՝ զի Գերմանք անցեալ էին ընդ Հռենոս եւ համբաւ էր՝ թէ եւ Գաղղիացիք ապըստամբիցեն [1]։ Այլ առաւել զօրեցին ամբաստանութիւնք հակառակորդաց նորա առ Յուղիանոս կեսար եւ առ Կոստանդիոս,

1 Աղաչեմք եւ փարելի առնեմք ոչ բանիւք միայն այլ եւ արտասուօք, զի մի այսուհետեւ որպէս ցայժմ թշնամութիւն ընդ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ լինիցի, եւ մի ի հալածանս տառապիցս եւ յանիրաւութիւնս մատնեսցին, եւ այն՝ որ առաւել զարմանալի է՝ ի ձեռն եղբարց։ Տեսանես իսկ առաջի՝ զի չէ պատշաճ զհաւատացեալսն բանի արկանել ընդ իշխանութեամբ այնոցիկ որ չդադարեն զանբան ասել վարդապետութեանն ցանել։ Զայս պահանջէ կացուածն ձեր, յայն ասկս իսկ առաջնորդէք տէրութեանն՝ զի ամենայն հնազանդեալքդ ի քաղաքի ազատութեան վայելիցեն։ Չէ մարթ այլով ինչ օրինակաւ չփոթութեանցն լինել լուծումն, պառակտութեանն փաքանել՝ բայց յորժամ իւրաքանչիւր ոք առանց անազատիկ ինչ բանադատութեան վայելիցէ զկատարեալ ազատութիւն կենաց։ Աղաչեմ հարկ է քեզ անսալ բարբառոյ այնոցիկ որ բողոք բարձեալ գոչեն. ես կաթուղիկէական եմ, չկամիմ հերետիկոս լինել, ես քրիստոնեայ եմ եւ ոչ արիանոս. կամիմ մանաւանդ կրել մահ մարմնոյ, քան բանադատութեամբ զպարկեշտ կուսութիւն ճշմարտութեանն ապականել։ Պարտ եւ պատշաճ է իրաւացի իսկ երեւել քում տէրութեանդ՝ զի որ յԱստուծոյ եւ յաստուածեղէն զաստուածոցն երկնչին՝ չկամիցին զկեղծս մտացն արատել, այլ կամիցին ունել ազատութիւն երթալ զհետ եպիսկոպոսացն որ զկապ սիրոյն պահեն եւ ընդ մշտնջենաւոր եւ անեղծ հաղորդութիւն կամին։ Չէ մարթ չէ հնար իւիք երբէք՝ զի երկու ինչ հակառակք միմեանց միաբան գոցեն, ընդդէմքն միասցին, ճշմարտութիւն եւ ստութիւն ի դաշն մտանիցէ, տիւ եւ գիշեր, լոյս եւ խաւար առնիցեն ընդ միմեանս հաղորդութիւն։ Ուսոյց Աստուած զիւր ծանօթութիւն, այլ ոչ բանադատեաց ընդունել. զարմանալեօք գործոց իւրոց մեծացուցեալ բարձրացոյց զվարդապետութիւն իւր, բայց բանադատութիւն առ ընդունելութիւն վարդապետութեանն անարժան համարեցաւ։ Եթէ վասն ճշմարիտն հաւատոյ այսպիսի բանադատութիւն լինէր արկեալ ի կիր՝ յոտն կային եպիսկոպոսունք եւ ասէին. Տէր է Աստուած տիեզերաց, չէ նա կարօտ բանադատիկ հնազանդութեան կամ բանադատ խոստովանութեան։ Չէ պարտ կամել խաբել զնա, այլ արժանի բառ նմա լինել։ Մեր վասն մանաւանդ եւ ոչ եթէ նորա ինչ վասն պաշտելի եւ պատուելի է։ Ոչ զայս կարեմք ընդունել յեկեղեցի՝ բայց որ կամի, նմա միայն զինքն նուէր՝ որ աղաչէ, զնա միայն մերոյ՝ որ դաւանէ։ Միամտութեամբ սրտի պարտ է խնդրել զնա, խոստովանութեամբ՝ ուսանել, սիրով՝ գիրկս արկանել, երկիւղիւ՝ մեծարել, բարեպաշտութեամբ պինդ ունել զնմանէ։ Սակայն զի՞նչ այն կամիցի՝ զի եպիսկոպոսունք [illegible] եւ կապանօք բռնադատին երկնչել յԱստուծոյ։

որպէս թէ ծուլութեամբն իւրով յուզէ խռովութիւնս, եւ այնպէս աքսորեցաւ Հիղարիոս ի Փռիւգիա (356)։ Անդ գրէր զգարմանալի գիրսն «Զերրորդութենէ» առ Կոստանդիոս յ12 դպրութիւնս եւ «Զսինհոդոսաց» առ Արիանոսսն, եւ զԹուղթն երկրորդ առ Կոստանդիոս։

Ի Սպանիա եպիսկոպոսունք չկալան հաղորդութիւն ընդ Արիանոսաց եւ չառին յանձն արկանել ձեռնագիր դատապարտութեանն Աթանասի, առաջնորդութեամբ 100ամեայ ծերունւոյն Ովսիոսի, որ եւ համարձակեցաւ գրել առ Կոստանդիոս դադարել ի խառնելոյ զանձն յիրս եկեղեցւոյ[1]։ Սակայն Պոտամիոս եպիսկոպոս Ողիսիպպոյ (որ թուի լեալ այժմու Լիզպոն քաղաք) Լուսիտանացւոց՝ կաշառեալ ի պարգեւացն առաքելոց ի Կոստանդեայ՝ անց ի կողմն Արիանոսաց։ Սորա իսկ թելադրութեամբ կոչեցաւ Ովսիոս յարքունիս. ստիպէր տագնապէր անդ կայսր զծերունին մեծաւ չարչարանօք, զայն՝ զոր այնպէս պատուեալ էր մեծարանօք հայրն. տկարացաւ Ովսիոս, արկ ձեռնագիր երկրորդ սիրմեան հանգանակին յօրինելոյ ի Սիրմիոն յամի 357, դարձաւ յաթոռ իւր ի Կորդուբա եւ առ իսկ եւ իսկ յետս զձեռնագիրն։

70

Ի Հռոմ չկնէին ինչ յառաջադէմ Արիանոսք, զի ուղղափառք ժողովրդականք եւ կղերականք երդուեան առ հասարակ փոխանակ Լիբերեայ աքսորելոյ՝ զայլ ոք եպիսկոպոս ոչ ընդունել։ Յայսպիսում հաստատութեան էին՝ յորժամ եւ եկն Կոստանդիոս ընդ կնոջ իւրում Եւսեբիայ եւ ընդ քեռն իւրում Հեղինեայ կնոջ Յուլիանու (30 Ապր. 357) տեսանել զառաջինն զՀռոմ, եւ անդէն կատարել զձաղանս յաղթութեանն ի վերայ Մագնենտիոսի եւ զքսանամեակն իշխանութեան իւրոյ։ Եմուտ նա ի քաղաքն յաւիտենական՝ մեծաւ փառաւորութեամբ նստեալ միայն յոսկիապատ եւ յականակապ կառս, զրահաւոր հետեւակօք

1 Զի՞նչ ինչ նման սոցին առ Կոստանդեաւ եղեւ։ Ո՞ր եպիսկոպոս մերժեցաւ, որք խառնեալ են զանձն յեկեղեցական դատաստանս։ Ո՞ր գործակալ տէրութեան ստիպեալ տագնապէր արկանել ձեռնագիր, զի՞նչ ինչ համբայն սոցին կարիցէ Վաղէս յաւել բերել։ Դադարեա, հանդէպ, աղաչեմ, յիշեա զի մարդ մահկանացու ես։ Երկիր յօրէ դատաստանին, կալ զքեզ անարատ առ այն օր։ Մի խառներ զանձն յիրս եկեղեցւոյ, եւ տար մեզ վասն սոցին հրամանս. այլ մանաւանդ ի մէնջ ուսիր վասն սոցին իրաց։ Քեզ զտէրութիւնն ետ Աստուած ի ձեռս՝ իսկ մեզ զեկեղեցի։ Զոր օրինակ որ զքո տէրութիւնդ հանէ ի քէն՝ Աստուծոյ հրամանին ընդդէմ գայ, այսպէս երկիր՝ զի մի առաւել պարտապան զանձն կացուցանիցես՝ յորժամ եւ դու զեկեղեցական իշխանութիւնն ի քեզ կորզես։ Կայ գրեալ՝ թէ «տուք զկայսերն կայսեր եւ զԱստուծոյն Աստուծոյ»։ Մեզ ի քաղաքայի իրս չէ ինչ իշխանութիւն, եւ ոչ դու, կայսր, ունիս իշխանութիւն, եւ խորանս մատուցանելոյ պատարագ։ Զայս գրեմ՝ զի հոգ եւ փոյթ է ինձ զքոյդ փրկութենէդ. . . . Ո՞ր հաւանեցայց զքեզ յետ այսչափ ժամանակաց՝ զխոստովանս քո եւ զթուղթս մատնել։ Դադարեսցես, զի գնար զհետ բանից չարացելոցն։ Եթէ առաջ զհետ երթաս դու նոցա, այլ ի դատաստանի միայն միայնակ տալոց ես վասն անձինդ պատասխանի. . . . Լուր աղաչեմ, ով Կոստանդիոս, եւ եկ զհետ բանից իմոց։ Ինձ անկ է գրել զայս առ քեզ եւ քեզ՝ չարհամարհել»։

եւ հեծելովք հանդերձ, եւ շուրջ զկառօքն ծփային ի վերայ ոսկւոց նիզակաց մշտապէս ծիրանիք մետաքսեայք՝ որ ի շնչելն հողմոյն սուլէին։ Եւ ընդ առաջ նորա ծերակոյտն, եւ ողջոյն նմա ժողովուրդն ուրախութեան բարբառով, եմուտ նա ի պալատն Օգոստեայ, խօսեցաւ ճառ ի ծերակուտին եւ ապա առաջի ժողովրդեանն՝ ի բեմէն անուանելոյ Ռոստրս՝ յորմէ ռետորքն երբեմն Կիկերոն։ Կամեցաւ թողուլ զյիշատակ իւր Հռովմայ՝ հրաման տուեալ ածել կոթող մի յԹեբէ քաղաքէ Եգիպտացւոց, զոր ապա Սիքստոս Ե. քահանայապետ կանգնեաց առաջի Լատերանեան եկեղեցւոյ։ Ի Հռոմ ամենեւին ներող զանձն եցոյց կայսր. որ յառաջ քան զամ մի մահու պատժով արգել զպաշտօն կռոց՝ նոյն եթող Վեստեան կուսանաց զմեծամեծ իրաւունսն, եւ մեհենից՝ զհասոյն, եւ ետ քրմացն պաշտամունս քրմութեան, ընդ ծերակուտին շրջեցաւ ընդ փողոցսն՝ տեսանել զմեհեանսն, ընթեռնուլ զարձանագիրսն որ ի պատիւ դիցն գրեալ էին, լուաւ զպատմութիւն շինութեան այլ եւ այլ մեհենից եւ զշինողսն գովեաց։

Ընդ սինկղիտիկոսս եւ ընդ մեծամեծս քաղաքին էին բազումք քրիստոնեայք՝ որոց կանայք թախանձէին զնոսա աղաչել զկայսր վասն դարձի Լիբերեայ քահանայապետի։ Նոքա չկարացեալ ի դոյն համարձակել՝ նոցին իսկ կանանց ետուն խրատ երթալ առ կայսր։ Ժողովեցան տիկնայքն բարեպաշտօնք մեծափութով, եւ զարդարեալ մեծաւ զարդու եկին առ կայսր եւ աղաչէին արգահատել քաղաքին Հռովմայ եւ տալ զհայր իւրեանց եւ զեպիսկոպոս։ Ունիք, ասէ կայսր, եպիսկոպոս՝ որ կարող է առաջնորդել ձեզ ընդ ուղիղ ճանապարհ։ Ոչ ոք, ասեն տիկնայքն, երթայ յեկեղեցի ուր Փելիքսն է, զի նա թէպէտ եւ ուղիղ հաւատս ունի, բայց ընդ այնոսիկ որ զհաւատսն պղծեցին՝ ի հաղորդութեան է։ Չկարաց կայսր զլանալ զաղաչանս նոցա, եւ յօրինել հրաման դառնալոյ Լիբերեայ եւ առաջնորդելոյ եկեղեցւոյն միաբան ընդ Փելիքսի։ Ընթերցաւ հրամանն ի կրկէսն. նախ այպանել սկսաւ ժողովուրդն ասելով՝ թէ Քաջ է, ըստ երկուց կուսակցութեանց հանդիսատեսաց կրկէսին՝ նոյնպէս եւ կուսակցութիւնք եկեղեցւոյ ունիցին մէն մի եպիսկոպոս. ապա զայրագին գոչել սկսան՝ թէ "Մի Աստուած, մի Քրիստոս, մի եպիսկոպոս"։ Լիբերիոս՝ ընդ որոյ միայն հաստատութիւն զարմացեալ էր, ասէ Ս. Աթանաս, ամենայն երկիր, պատմի թէ յետ երկուց ամաց աքսորանացն առ վշտին արկեալ իւր ձեռնագիր առաջնոյ սիրմեան (անմոլար) հանգանակին, զոր եդ առաջի նորա Դեմոփիղոս կէս արիանոս եպիսկոպոս Բերիոյ, եւ այնպէս դարձեալ իւր ի Հռոմ։ Սակայն առաւել հաւանութեան է թէ սուտ են թուղթքն որ յանուն Լիբերեայ յածին ի գործս Ս.

Հիղարեայ, ուր Սոկրատ, Թէոդորետոս, եւ Սուղպիկիոս Սեւերոս ոչ ինչ ամենեւին յիշեն զայնմանէ. նմին իրի թուի՝ թէ ի պաղատանաց կանանց մեծատանցն Հռոմայ զիջու Կոստանդիոս դարձուցանել զնա, յայն սակս եւ մեծաւ ուրախութեամբ ընկալաւ զնա եկեղեցին Հռոմայ իբրեւ յաղթութեան իմն շքով, որ ապաքէն անհնարին էր՝ եթէ ստոյգ էր այն առաջին պատմութիւն: Սւր՝ զի եւ Փեղիքս իսկ եւ իսկ մերժեցաւ ի քաղաքէն, թէպէտ եւ փորձ փորձեաց գալ միւսանգամ, բայց դարձեալ մերժեցաւ, եւ այնուհետեւ առանց առաջնորդութեան իրիք կաց նա միայնացեալ ամս իբրեւ ութ ի գեղջ ուրեք առ Տիբերիս գետով:

71

Յետ ժողովոյն Մեդիոլանու եւ աքսորելոյ եպիսկոպոսացն ուղղափառաց՝ թուէր թէ լցան կատարեցան կամք կարծեաց կայսերն եւ գործակցաց նորա, այլ զուր. զի ոչ եթէ սովին կորեաւ սպառեցաւ կաթուղիկէ եկեղեցի. արտաքին իմն յաղթութիւն էր այն, բուն ժողովուրդն հաստատեալ կայր ի հաւատս աստուածութեանն Քրիստոսի, եպիսկոպոսունք ի տեղւոջ աքսորանացն, արեւելեայքն յարեւմուտս, արեւմտեանքն յարեւելս՝ կատարէին զպաշտամունս իւրեանց ե՛ւ բանիւ ե՛ւ գրով, ուր եպիսկոպոսունքն արիանոսք կաղ եւ գայթ ի գայթ վարդապետութեամբն իւրեանց չէին իմանալի ժողովրդեանն որ զբանան նոցա յօրինեալս նենգութեամբ յուզին մտաս առնոյր, քանզի "սրբագոյն էին ժողովրդեանն լսելիք քան զսիրտս եպիսկոպոսացն,, (Ս. Հիղար. Պիկտաւ.): Բայց մանաւանդ երկպառակութիւնք վարդապետութեան Արիանոսացն, որք իբրեւ ցեց ի մոլորութենէ ծնանէին, անդէն ի կատարեալ բարձրութեան զօրութեանն իւրեանց՝ տկարացուցին զնոսա:

Վաղ իսկ իսկզբանն ի միջոյ անտի հակառակորդաց Նիկիական հանգանակին երկոքին Եւսեբիոսքն ունէին այլ եւ այլ կարծիս ի միմեանց: Կեսարացին դնէր մեղմագոյն իմն կարգ հպատակութեան Որդւոյ առ Հայր, եւ կամէր փոխանակ ի միասին էականին՝ նման էական (ὁμοιούσιος), իսկ Նիկոմեդացին մերժէր զամենայն նմանութիւն էութեան (ἑτεροούσιος): Սակայն երկոքին եւս զիւրեանց զանպհական կարծիս թագուցեալ՝ յօրինէին ստէպ հանգանակս երբեմն ըստ ուղղափառ՝ եւ երբեմն ըստ կատարեալ արիանոսական մտաց: Վաղ ուրեմն յԱնտիոք (341) յօրինեցան 4 հանգանակք (որք կան առ Աթան. Վասն սինհ.) եւ յետ այնորիկ (345) մեւս եւս 5երորդ երկայնագոյն (μακρόστιχος) յաւելաւ, յորում Որդին Աստուծոյ կոչի կատարեալ եւ ճշմարիտ Աստուած եւ ամենայնիւ նման Հօր:

Այլ իբրեւ ի ժողովքն Մեդիոլանու յաղթող ամենայնիւ երեւեցան Արիանոսք, յայնժամ ուրեմն ամբարձին զգլուխս իւրեանց բուն Արիանոսքն։ Աետիոս Կապադովկացի նախ գործին պղնձոյ (կամ ոսկերիչ), ապա բժիշկ, յետոյ սարկաւագ յԱնտիոք (350) առ Ղեւոնդեաւ արիանոս եպիսկոպոսաւ, եւ ապա մերժեալ յԱղեքսանդրիա (✝ 370), եւ Եւնոմիոս նորին աշակերտ եւ հայրենակից, եպիսկոպոս Կիւզիկոսի (✝ 392), որ զգիրս սուրբս եւեթ ընդունէր իբրեւ ճշմարտութիւն հաւատոյ՝ հակառակեալ աւանդութեան եկեղեցւոյ, եւ կարծեցուցանէր տալ մարդկան կատարեալ ծանօթութիւն զԱստուծոյ էութենէն՝ հասուցին ամենեւին ի ծայր եւ ի ծագ զաղանդ արիանոսութեանն, ասելով՝ թէ ընդ արարիչն եւ ընդ արարածն անբառ իմն անջրպետութիւն ի միջի կայ, քանզի «անծնունդն»՝ ոչ անձնական սեպհականութիւն Հօր, այլ էութենական սեպհականութիւն Աստուծոյ եղեալ՝ «ծնեալ-ծնունդն» Որդւոյ էական այլակերպութիւն ի Հօրէ համարէր եւ վասն այնորիկ Քրիստոս թէպէտ եւ քան զարարածս վերագոյն է, սակայն ամենեւին աննման է Հօրն ըստ էութեան (ἀνόμοιος κατ᾽ οὐσίαν καὶ κατὰ πάντα), եւ առաւելն կողմն նոցա կոչէր այնուհետեւ Անոմեանք կամ Օտարէականք կամ Չգոյէականք (ἀνόμοιοι, ἑτεροουσιάνοι, ἐξουκόντιοι), նմին հակառակ մեղմագոյնքն անուանէին Կէս արիանոսք եւ Նմանէականք (ὁμοιουσιανοί)։

Իսկ եւ իսկ գրաւեցան երկոքին կողմանքն ի մեծամեծ գժտութիւնս։ Անոմեանքն կամ Աննմանականք արարին ժողով ի Սիրմիոն Պաննոնիացւոց (357), եւ յօրինեցաւ մեւս եւս նոր աննմանական հանգանակ, երկրորդ հանգանակն Սիրմիոնի ի ժողովն ընդդէմ Փոտինոսի, (առաջինն էր յօրինեալ յամի 351 ըստ ուղղափառ մտաց, այլ առանց ի միասին էականին, հանդերձ 27 նզովիւք ընդդէմ Սաբելականութեան), զոր եւ ստութեամբ համբաւէին յօրինեալ յՈսիոսէ որ յաքսորան էր յայնժամ. ի սմին մերժի ի միասին էականն եւ նմանէականն միանգամայն, վասն զի չգոն ի գիրս սուրբս եւ յայն սակս չիցէ պարտ արկանել ի կիր. եւ թէպէտ եւ անդէն հաստատի թէ քննութիւն էութեանն Որդւոյն Աստուծոյ անցանէ ըստ միտս, սակայն եւ այնպէս սահմանէ հանգանակն այն՝ թէ Հայր պատուով, իշխանութեամբ, որպէս եւ անուամբն իսկ վերագոյն է քան զՈրդի՝ որ յամենայնի հպատակ է նմա։

72

Վաղվաղակի գրգռեցաւ հակառակութիւն բուն Արիանոսացն եւ Կէս արիանոսաց ընդ միմեանս։ Եւդոքսիոս եպիսկոպոս Գեր-

մանիկեայ Ասորւոց իւրովք տանից կայսերն հրամանի եկն կալաւ զաթոռն Անտիոքայ եւ դարձաւ եկն առ նա յԱղեքսանդրիայ մտերիմն նորա Աէտիոս, ածեալ ընդ իւր եւ զԵւնոմիոս: Սոքա երեքին մտին ի դաշն ընդ Ակակայ Կեսարիայ եպիսկոպոսի եւ ընդ այլոց բուռն Արիանոսաց եւ մերժեցին յիւրեանց եկեղեցեաց ոչ միայն զուղղափառսն այլ եւ զԿէս արիանոսսն:

Մերժեալք ի Կէս արիանոսացն դիմեցին առ Բասիլէոս եպիսկոպոս Անկիւրայ: Ժողովէր Բասիլէոս սիւնհոդոս յԱնկիւրա գործակցութեամբ Գէորգայ Լաւոդիկեայ Ասորւոց, Կեկրոպայ Նիկոմեդիայ, Մակեդոնի Կոստանդնուպոլսեայ եւ Եւգինիոսի Նիկիայ եպիսկոպոսաց (358), եւ եդան 12 նզովք ընդդէմ վարդապետութեան Անոմեանցն (որք ըստ գլխաւորացն իւրեանց կոչէին եւ Եւդոքսեանք, Եւնոմեանք, Ակակեանք): Գլխաւորք Կէս արիանոսացն՝ Բասիլէոս, Եւստաթիոս Սեբաստիայ եւ Եղեւսիոս (եպիսկոպոս Կիւզիկոսի՝ փոխանակ Եւնոմեայ մերժելոյ նենգութեամբ ի Կէս արիանոսաց) առեալ զվճիռ ժողովոյն չոգան առ կայսր ի Սիրմիոն եւ աղաչէին զնա տալ պահել հաստատուն զվճիռ ժողովոյն իւրեանց վասն նմանէականութեան Որդւոյ ընդ Հօր, եւ գտին իսկ ունկնդրութիւն: Հարկ համարեցան այնուհետեւ եւ Ուրսակիոս եւ Վաղէս զերկրորդ Սիրմեան հանգանակն (զբուն հանգանակն Անոմեանց) մերժել՝ եւ յարել ի սիւնհոդոսն Անկիւրայ, եւ թելադրութեամբ Բասիլեայ Անկիւրացւոյ՝ որ երթայր եւ զօրանայր առաջի կայսեր, աքսորեցան Եւդոքսիոս (ի հայրենիս իւր ի Փոքր Հայս) եւ Աէտիոս (ի Փռիւգիա)՝ իբրեւ գործակիցք չարեաց գործոց Գաղոսի (զորմէ յետոյ պատմեսցի), նոյնպէս եւ Եւնոմիոսքն եւ այլ եւս 70 Անոմեանք:

Այլ թէպէտ եւ կայսր Կոստանդիոս իսկզբանէ իսկ խորհէր մեղմագոյնս եւ էր ի կողմն Կէս արիանոսաց, սակայն արք արքունեաց նորա, մանաւանդ Եւսեբիոս ներքինապետ էր ի կողմն բուռն Արիանոսաց: Նմին իրի դիւրաւ ածին Անոմեանք ի հաւան զկայսր՝ տանել մեւս եւս ժողով տիեզերական, իբրեւ այն թէ նովին լինիցի զբաւ գժտութեանց ամենայնի: Ընտրեցաւ Նիկոմեդիա տեղի ժողովելոյ, եւ եպիսկոպոսունք գաւառաց գաւառաց անկեալ էին վաղ ի ճանապարհ՝ յորժամ հասանէր գոյժ թէ կործանեցաւ քաղաքն ի սասանութենէ (24 Աւգ.): Յայնժամ խորհեցաւ կայսր ըստ խրատուն Բասիլեայ գումարել ի Նիկիա: Բայց իբրեւ տակաւին անմիաբանութիւն էր յարքունիսն վասն տեղւոյ ժողովոյն՝ զօրացան միւսանգամ Ուրսակիոս եւ Վաղէս, եւ հաւանեցուցին զկայսր բաժանել զժողովն եւ առնել յերկուս վայրս ուրոյն ի միմեանց, քանզի երկնչէին իմն Անոմեանք՝ թէ մի գուցէ յորժամ ամենայն եպիսկոպոսունք ի մի վայր գումարիցին, բազմութիւն Կէս արիանոսացն յաղթիցէ, եւ կամ զի դիւրագոյն համարէին

ասա համբաւու զերկոցունց ժողովոց՝ զերկուսին ժողովն խափել։ Հաճոյ թուեցաւ խորհուրդն յաղթութիւն եւ առհմանեցաւ Սելեւկիա Իսաւրացւոց եւ Արիմինիոն Էմիլիացւոց յԻտալիա։ Ընդէն ի Սիրմիոն՝ ուր այս առհմանեցաւ, յօրինեցաւ մեւս եւս հանգանակ (երրորդ) Սիրմեան՝ որ կրկնէ թէ մօտեցեալ իմն Կէս արիանոսաց աւելի թէ «Որդի նման է ամենայնիւ[1] Հօր ըստ գրոց», եւ հաւանեցոյց Վաղէս զկայսր՝ թէ քանզի պատճառք ամենայն գժտութեանցն է էութիւնն բառ, յայն սակս ոչ այլ ինչ պարտ է ի ժողովն ընդունել՝ բայց սոյն վերջին հանգանակ եւ ամէն սոկանել ձեռնագիր։

Ընդէն յամի 359 յառաջ քան զարեւելեայն ժողովեցան յԱրիմինիոն եպիսկոպոսունք իբրեւ 400 թուով, յորոց 80 յԱրիանոսաց եւ ի Կէս արիանոսաց էին։ Տաւրոս վերակացու խորհրդոյ ընկալեալ պատուէր՝ չարձակել զնոսա ի բաց՝ եթէ ոչ նախ քնիցի միաբանութիւն դաւանութեան ի մէջի նոցա։ Խոստանալով նմա հիւպատոսութիւն՝ եթէ ըստ ցանկութեանն իւրոյ վճարեսցին։ Նշկին մասին ի ժողովն Ուրսակիոս եւ Վաղէս ունելով ի ձեռին զհանգանակն վերջին՝ յորոյ ի գլուխն կայր գրեալ հակառակ սովորութեան հանգանակաց այսպէս. «Հաւատք ուղղափառութեան, դաւանեալ առաջի բարեպաշտի եւ յաղթող կայսեր Կոստանդեայ, յաւիտենականն Օգոստեայ, ի բռնաւորութեան արանց լուսաւորաց եւ փառաւորաց՝ Փղաւեայ, Եւսեբեայ եւ Հիպատեայ (երկոքին յետինք էին եղբարք Եւսեբեայ կնոջ կայսերն) ի Սիրմիոն ի մետասանեորորդում աւուր Կաղանդացն Յունեայ» (22 Մայ.)։ Ընդ այս հանգանակ, ասեն, հաւանեալ է կայսր, պարտ եւ պատշաճ է զճշմարտութիւն հաւատոցն պարզ եւ անպաճոյճ բանիւք յայտ առնել. իսկ զամենայն բան որ դժուարին եւ ոչ ըստ գրոց է՝ զայն պարտ է ի բաց մերժել։ Իսկ եպիսկոպոսունքն ուղղափառք ասեն՝ թէ Մեր հաւատք չեն հաւատք այսր կամ երեկի աւուր, ոչ թէ վասն այնր իսկ եկաք այսր զի ուսանիցեմք թէ զինչ ինչ մեզ հաւատալ արժան իցէ, այլ զի հակառակ կայցեմք նորաձեւ վարդապետութեանց, եւ մեզ շատ այն է զոր առհմանեցին հարքն մեր ի Նիկիա։ Նոյն իսկ ընթերցան հանգանակք Արիանոսացն եւ մերժեցան մի ըստ միոջէ, ընթերցաւ եւ հանգանակն Նիկիոյ եւ հաստատեցաւ միւսանգամ։ Իսկ Ուրսակիոսն եւ Վաղէսն եւ այլ եւս գլխաւորք Արիանոսաց ոչ միայն հանգանակի սորին յանձն առկանել ձեռնագիր եւ ոչ զԱրիոս նզովել՝ կարեցան ի հաղորդութենէ եկեղեցւոյ։ Վճարեալ իմն էր արդ ժողովն, եթէ չէր տուեալ Տաւրոսի հրաման չարձակել զհարսն մինչ չեւ միաբանեալ նոցա ընդ միմեանս։ Ուստի առաքեցին հարքն հրեշտակութիւն 20 արանց յեպիսկոպոսապետաց, յայտ առնել

1 Ὅμοιος κατὰ πάντα.

կայսեր զվճիռն, եւ աղաչէին զնա ի Թղթին՝ զի արձակեսցէ զնոսա առաջնորդել վիճակաց իւրեանց եւ առնել աղօթս վասն անդորրութեան եւ կայսեր: Բայց Ուրսակիոս եւ Վաղէս հանդերձ այլովք դատապարտելովք որ ծերագոյնք եւ քաջ փորձք իրաց արքունեաց էին՝ անձապարեցին վաղագոյն եւ յանկուցին զկայսրն յիւրեանս: Ոչ եթող կայսր զհրեշտակս ժողովոյն ելանել զառաջեաւ իւրով, այլ բացէ ի բաց՝ պատճառեալ երթալ ի պատերազմն Պարսից՝ գրէր առ ժողովն թէ հրաման ետու հրեշտակացն մնալ ինձ յԱդրիանուպոլիս: Զուր աղաչէին հարքն միւսանգամ՝ զի մինչ չեւ հասեալ ձմերայնւոյն մեկնեսցի իւրաքանչիւր ի տեղի իւր: Նա առանիկ պատգամաւորքն յետ արգելեալ մնալոյ ժամանակս բազում յԱդրիանուպոլիս՝ յետոյ ի մօտել ձմերայնւոյն հաւանէին արկանել ձեռնագիր հանգանակի իմիք յօրինելոյ ի Նիկէ քաղաքի Թրակացւոց, որ էր ամենեւին նման երրորդ սիրմեան հանգանակի, յորում մերժեալ լինէր արկանել ի կիր ոչ միայն զէութեանն (οὐσία) բառ, այլ եւ ոչ զգոյացութեան (ὑπόστασις), թէպէտ եւ վերջինս գտանի առ Առաքելոյ ի Թղթին Եբրայեցւոց: Երկին հրեշտակքն ձեռնագիր եւ գրոյ իմիք՝ յորում յայտ առնէին հաղորդել ընդ Ուրսակիոսի եւ Վաղեսի եւ այլոց (10 Հոկտ. 359), եւ ապա արձակեցան գնալ:

Սոքա տխուր տրտում, իսկ Ուրսակիոս եւ Վաղէս մեծապարծանօք եւ ուրախութեամբ հասանէին յԱրիմինիոն, եւ ի կայսերէ եկեալ էր հրովարտակ առ Տաւրոս չարձակել զժողովն՝ մինչ չեւ արկեալ ձեռնագիր նորոյ հանգանակին, հրաման տուեալ՝ զի զդիմադարձն՝ որոց թիւ ոչ աւելի քան 15 իցէ, աքսորեսցէ:

Զառաջինն կայր մնայր հաստատուն ժողովն եւ զեւր իսկ պատգամաւորսն չընդունէր ի հաղորդութիւն. ապա մի զմիոյ կնի դեղեւել սկսան ի ստէպ լսելոյ զբողոք հակառակորդաց իւրեանց՝ որ ասէին թէ արեւելեայք ոչ երբեք արկանիցեն ձեռնագիր ի միասին էականին, եւ թէ ինքեանք արեւմտեայք լինին անդադար պատճառ խռովութեանց, եւ հարցանէին խորամանկութեամբ՝ թէ հաւատք նոցա՝ Քրիստո՞ս իցէ եթէ ի միասին էականն բան: Սպառնալիք եւ վտարանդութիւնք եւ մօտել ձմերայնոյն կատարեալ զհաւանութիւնն գործէին:

Յայնչափ բազմութենէ՝ 20 եւեթ եպիսկոպոսունք մնացին յառաջին մտաց հաստատութեան: Սակայն եւ սոքա մեղմացան թուլացան յաղաչանաց անտի Տաւրոսի, բայց մանաւանդ այնու՝ զի շնորհեցաւ նոցա առնել յաւելուածս ի հանգանակ անդր, եւ բաւական համարեցան ըստ խորամանկ թելադրութեանն Վաղեսի առնել զայս յաւելուած թէ "Որդին չէ արարած ոք իբրեւ զայլ արարածս". զի ուղղափառքն կարծեցին թէ սովին հակառակորդք

նոցա դաւանին՝ թէ «Որդին չէ արարած»: — Լիբերիոս քահանայապետս չունէր ինչ մասն ի ժողովն անդ:

73

Իսկ ժողովն Սելեւկիայ որ իբրեւ կէս իմն մասն միայնոյ արեւելեան ժողովոյ համարեալ էր, ժողովեցաւ ի 22 Սեպտ. 359, եւ էին ի նմա ընդ ամենայն եպիսկոպոսունք իբրեւ 160, յորոց 105 ի Կէս արիանոսաց էին եւ իբրեւ 40 ի բուն Արիանոսաց: Նաեւ ածաւ անդր եւ Ս. Հիղարիոս ի տեղւոջէ աքսորանացն: Աստ եւս կարգեալ էին գործակալք ի կայսերէ, Ղեւոնաս՝ վասն առաջնորդելոյ խօսիցն եւ Ղաւրիկիոս, որում յառաջն գործ յանձն էր ընդդէմ գնդից աւազակացն Իսաւրացւոց՝ հրաման առ տալ Ղեւոնայ ձեռս յօրժամ պիտոյն լինիցի: Կէս արիանոսք միայն զբանն ի միասին էական կամէին հանել ի բաց ի հանգանակէն Նիկիոյ եւ զայլն ամենայն ընդունել: Այլին հակառակ Անոմեանք, ընդ որոց միաբանեցին Ակակեանքն, այս ինքն կուսակիցք Ակակիոսի Կեսարիոյ եպիսկոպոսի՝ որ ի ժողովն անդ եղ ի կողմն Անոմեանց, զի դիւրայաղթիցէ ամբաստանութեանն զոր մատուցանէր զնմանէ Ս. Կիւրեղ եպիսկոպոս Երուսաղեմի՝ վասն մերժելոյ նորա զնա յաթոռոյ պատճառանօք՝ թէ զմեծագին հանդերձ ինչ եկեղեցւոյն վաճառեաց վարձակի: Ակակեանք՝ որ ասէին թէ Քրիստոս ոչ հաւասար եւ ոչ նման է Աստուծոյ, այլ արարած ինչ լեալ յոչընչէ, կործանեցան ի բանս հայհոյութեան, ընդ որ զայրացան իսկ ամենեքին: Յետուստ եղին մեկնեցան Անոմեանք եւ Ակակեանք՝ յորժամ սահմանեցաւ ընդունել զառաջին հանգանակն Անտիոքայ: Իսկ Կէս արիանոսք յետ կատարելոյ զերկրորդ նիստն դրովք փակելովք յեկեղեցւոջն՝ ընկալան զԱկակեանսն յերրորդ նիստն՝ յորում մերժելով առցա զՄիասին էականն՝ ընկալան լինել Որդւոյ նման Հօր, այլ ի չորրորդում նիստն յայտ եղեւ, թէ նմանութիւնն այն է միայն նմանութիւն կամաց, եւ զայրացան մեծամեծքն, մինչեւ ի հինգերորդումն ոչ միայն Ղեւոնաս վասն անվախճան գժտութեանն չառ յանձն այնուհետեւ նստել ի ժողովն, այլ եւ ոչ Ակակեանք եկին անդր: Այլին իրի եւ ժողովն ընկէց ի պաշտօմանց իւրաքանչիւր զԱկակ Կեսարիոյ, զԳէորգ Աղեքսանդրիոյ զԵւդոքսիոս Անտիոքայ եւ զխառնակիչն եւ զծերացեալն յարիանոսութեան զՊատրոփիլոս Սկիւթոպոլեայ: Ս. Կիւրեղ միւսանգամ նստուցաւ յաթոռն Երուսաղեմի: Առաքեցան 10 պատգամաւորք թղթով ժողովոյն առ կայսր ի Կոստանդնուպոլիս, սակայն եւ աստ կանխեցին հակառակորդքն եւ դառնացուցին զկայսր. զոր ջանային հաւանեցուցանել զկայսր մեծ մասն Կէս արիանոսացն՝ որք նոյնպէս եղին եկին զհետ հրեշտակաց իւրեանց, քանզի եւ

Ուրսակիոս եւ Վաղէս որ ընդ նոյն ժամանակս հասեալ էին՝ եղեն ի կողմն Ակակեանց, եւ այնպէս ստիպեցան ի կայսերէ եւ պատգամաւորք եպիսկոպոսացն Սելեւկիայ ի վերջնում աւուր 359 ամին արկանել ձեռնագիր հանգանակին՝ զոր ընկալաւ ժողովն Արիմինեայ։

Իբրեւ լրումն եւ կատարած ամենայնի՝ եղեւ միւս եւս ժողով ի միւսում ամի անդէն ի Կոստանդնուպոլիս, յորում հաստատեցաւ հանգանակն Արիմինեայ, դատապարտեցան ամենայն հանգանակք որ յառաջ քան զնա յօրինեալ էին եւ որ յետ այնորիկ երբեք յօրինեսցին։ Նզովեցաւ Աէտիոս եւ արկաւ ի պաշտամանէ սարկաւագութեան, թէպէտ եւ ծանր էր այն Ակակեանց եւ այլոց Անոմեանց։ Յետ այնորիկ ընկեցան գլխաւորք Կէս արիանոսացն՝ Մակեդոնիոս Կոստանդնուպոլսեայ եւ Բասիլիոս Անկիւրայ՝ զոր այնպէս մեծարոյ համարեալ էր երբեմն կայսր։ Ընդ սոսա ընկեցաւ եւ Ս. Կիւրեղ Երուսաղեմի։ Ընդ կոյ փոխանակ Մակեդոնիոսի՝ Եւդոքսիոս երբեմն եպիսկոպոս Անտիոքայ։ Առաջին գործ եպիսկոպոսութեան նորա (14 փետր. 360) եղեն նաւակատիք (եպիսկոպոսական) եկեղեցւոյն Սոփիայ՝ շինելոյ ի Կոստանդեայ, որ ապա ի վեցերորդ դարու այրեալ ի հրդեհէ նորոգ շինեցաւ ի Յուստինիանեայ խառնեալ ընդ մօտաւոր եկեղեցւոյն Խաղաղութեան։

Եւնոմիոս առ զաթոռն Եզիկեայ, բայց քանզի չկարաց ըստ խրատուն Եւդոքսեայ պահել զբերան իւր ի չխօսելոյ ըստ բուն անոմեան կարծեաց, կրեաց ամբաստանութիւն առաջի կայսեր եւ ստիպեցաւ ելանել փախստեայ յաթոռոյ իւրմէ[1]։ Սակայն եւ Ս. Հիլարիոս, որ ընդ պատգամաւորաց ժողովոյն Սելեւկիայ եկեալ էր առ կայսր եւ ի ժողովին Կոստանդնուպոլսեայ կացեալ ջատագով նիկիական հաւատոց՝ ընկալաւ հրաման ի կայսերէ դառնալ յաթոռ իւր։ Ի խաղալ կայսեր ի վերջնում նուագի (361) ի մարտ պատերազմի ի վերայ Պարսից՝ կոչեաց Կոստանդիոս զիւր վերջին ժողովն յԱնտիոք վասն նոցին իրաց որք ի Կոստանդնուպոլիսն կատարեցան, յորում ընտրեցաւ յեպիսկոպոսութիւն դատարկացեալ աթոռոյն Անտիոքայ Մելետիոս Մելիտենացի ի Փոքր Հայոց, այր հեզ, յազնուական եւ ի մեծատուն տանէ, որ յետ ընտրելոյ յԱրիանոսաց յեպիսկոպոսութիւն Սեբաստիայ փոխանակ Եւստաթեայ մերժելոյ անտի՝ հրաժարեալ մեկնեալ էր ի Բերիա Ասորւոց։ Բայց իբրեւ տեսին Արիանոսք թէ պնդեալ է Մելետիոս դաւանել զհանգանակն Նիկիայ՝ մատուցին ամբաստանութիւն առ կայսր թէ սաբելեան է։ Մերժե-

1 Եկաց Եւնոմիոս գլուխ սաստկինն իրիք աղանդոյ Արիանոսաց, որոյ վարդապետութիւն յայտ է ի ձեւոյ մկրտութեան նոցա՝ այսպէս. «Յանուն Հօր արարչի, յանուն Որդւոյ արարածոյ եւ յանուն Հոգւոյն սրբոյ՝ որ արարաւ յՈրդւոյ անտի արարածոյ»։

ցաւ Մեղետիոս ի քաղաքն ծննդեան իւրոյ ի Մեղիտինէ, եւ փոխանակ նորա ընտրեցաւ Եւզոյիոս երբեմն ընկեր Արիոսի, մերժեալ յԱղեքսանդրէ եպիսկոպոսէ Աղեքսանդրացւոց։ Թէպէտ եւ հաստատեցաւ ի ժողովին հանգանակն Արիմինեան առ աչի կայսերն՝ որ ի կողմն Կէս արիանոսացն էր, սակայն յօրինեցաւ յԱնոմեանց անտի 18երորդ եւ վերջին հանգանակն արիանոսութեան՝ թէ “Չէ Որդի յաւիտենական, այլ ի չգոյէ եղեալ„։

Գրեթէ վասն այսց ժամանակաց ասէ Ս. Յերոնիմոս թէ “Սքանչացաւ համօրէն երկիր տեսեալ զինքն արիանոս„։ Սակայն բովանդակ իսկ արուեստագործ շինուած արիանոսութեանն, որ համակ նենգութեամբքն եւ բռնութեամբ կցեալ յօրինեցաւ՝ խախտեցաւ անկաւ կործան մօտալուտ մահուամբ կայսերն։

74

Ի Յուլեայ Կոստանդեայ յեղբօրէ Մեծին Կոստանդիանոսի՝ ծնեալ էր որդի Գաղղոս ի Գաղղայ կնոջէ (325), եւ Յուլիանոս՝ յերկրորդ կնոջէ ի Բասիլինայ ի դստերէ Յուլիանու ուրումն վերակացուի (331), որք ապրեցան ի կոտորածէ անտի 337 ամին ի բարեխօսել քեռն նոցա՝ առաջնոյ կնոջն Կոստանդեայ, մանաւանդ զի Գաղղոս հիւանդ էր յայնժամ առ ի մահ, եւ զՅուլիանոս նա պահեաց յառաջնում մանկութեան անդ Մարկոս եպիսկոպոս Արեթուսայ Ասորւոց։ Կոստանդիոս՝ որ զղջացեալ իսկ էր ընդ այն կոտորած (ըստ Յուլիանու իսկ ասելոյ), ետ նոցա ուսուցիչս ազգի ազգի ուսմանց եւ վարդապետս հաւատոց յԵւսեբեանց անտի։ Յետ առաքելոյ զնոսա կայսեր ի Բիւթանացւոց աշխարհին ի քաղաքէ ի քաղաք՝ առաքեցան նստել ի Մակեղոն դղեկի հնոց թագաւորացն Գամրաց, գրեթէ բանդարգել իսկ ի մէջ ներքինեաց եւ ամբաւ սպասաւորաց (345), ուր եւ երկոքին ընկալեալ զաստիճան ընթերցչութեան՝ բազում անգամ սպասաւորէին ի մօտաւոր եկեղեցւոջն։

Աստաստին իսկ հան յանկարծ Կոստանդիոս զԳաղղոս յամի 351 ի ժամանակի արշաւանացն իւրոյ ի վերայ Մագնենտիոսի, ետ նմա կնութեան զիւր քոյր զԿոստանդինա, զայրի կին Աննիբաղիանոսի թագաւորի Փոքրն Հայոց եւ Պոնտոսի, որ եւ ի հօրէն իւրմէ ի Կոստանդիանոսէ Մեծէ անուանեալ էր Օգոստա. անուանեաց զԳաղղոս (որ այնուհետեւ Կոստանդիոս Գաղղոսն կոչեցաւ) կեսար, եւ ի միւսում ամի բդեաշխ, եւ առաքեցաւ յԱնտիոք առաջնորդել կողմանցն։ Դարձոյց Գաղղոս զՊարսիկսն յետս, եւ ցածոյց զապստամբութիւն Հրէիցն ի Դիոկեսարիա (352), խլեաց ջնջեաց զանտառն անտառակ եւ զտեղի պատգամին Ապողոնեայ ի Դափնէ Անտիոքացւոց եւ ետ տանել անդր զս-

կերս Ս. Բարսեղայ։ Սակայն առաջնորդութիւն նորա լի էր խստութեամբ եւ անագորունութեամբ՝ յոր դրդէր զնա մանաւանդ կինն իւր անագորոյն։ Նա եղեն քաղաքք եւ տունք լրտեսօք, միւսանգամ տուան խաղքն սուսերամարտկաց որ արգելեալ էին ի Կոստանդիանոսէ, եւ ինքն իսկ Գաղղոս կայր նոցին հանդիսատես։ Զգաց կայսր զիրսն ի ձեռն Թաղասիոսի վերակացուին Արեւելից. յղեցաւ Դոմիտիանոս յաջորդ Թաղասեայ առաքել զԳաղղոս մեղմով առ կայսր։ Բայց Գաղղոս արար զնա ձերբակալ վասն հեստութեանն, եւ զՄոնտիոս գանձապետ՝ զի նմին ջատագով եկաց, ետ քարշել եւ արկանել յՈրոնտէս գետ։ Ուրսիկինեայ զօրավարի հեծելազօրուն արեւելից յանձն եղեւ քննել զիրսն. կատարած քննութեանն լինէր հաստատութիւն գործոց անագորունութեանն Գաղղոսի։ Յետ բազում անգամ հրաւիրելոյ կայսեր զԳաղղոս եւ զԿոստանդինա գալ առ ինքն յարեւմուտս, ապա ուրեմն ել Կոստանդինա յառաջագոյն՝ զի թերեւս ցածուսցէ զսիրտ եղբօրն, բայց ի Բիւթանիա ջերմամբ վախճանեցաւ։ Ընկաւ Գաղղոս ի ճանապարհ բազմամբոխ սպասաւորօք, ի Կոստանդինուպոլիս ետես զխաղս կրկէսին եւ իւր իսկ ձեռամբ պսակեաց զմի ի կառավարացն. այլ անդէն յԱդրիանուպոլիս հասին պատգամաւորք ի կայսերէ հրաման տալ նմա՝ արձակել զօրս ընդ իւրն են. ի Պետովիոն (Փեթթաւ ի Շթայէրմարք) հան ի նմանէ զնշանս պատուոյ իշխանութեանն, եւ անտի ածաւ մօտ ի Պոլա Խստրիացւոց՝ ուր սպանն իսկ երբեմն Կոստանդիանոս զիւր որդի զԿրիսպոս։ Ըստ խոստովան եղեւ Գաղղոս զգործս անագորունութեան իւրոյ՝ առաջի Եւսեբեայ ներքինապետի թշնամւոյ իւրոյ, եւ սպանաւ իբրեւ զայր չարագործ ձեռօք կապելովք՝ կեսար Կոստանդիոս Գաղղոս, հօրեղբօրորդի եւ քեռայր կայսեր եւ եղբօրորդի Մեծին Կոստանդիանոսի (354)։ Բազումք ի մեծամեծաց ածան շղթայակապ յԱնտիոքայ յԱկուիլէա եւ դատեալ յԵւսեբեայ՝ կէսք սպանան եւ կէսք աքսորեցան։

Այլ իսկ Յուղիանոս՝ որոյ մայրն վախճանեալ էր տարաժամ, ընդ առաջնորդութեամբ մայրենի գերւոյն դաստիարակին իւրոյ Մարդոնիոսի՝ ուսաւ սիրել զՀոմերոս, եւ ապա Նիկոկղէս ամն ի ծածուկ հեթանոս մեկնեաց նմա զպուէտն այլաբանութեամբք։ Թէպէտ եւ փոյթ ի վերայ կալաւ Կոստանդիոս ուսուցանել նմա զքրիստոնէութիւն, բայց այն չէր քրիստոնէութիւնն ճշմարիտ, այլ վիճող վարդապետութիւն արիանոսութեանն՝ որ չմատուցանէր ինչ յագուրդ եռանդուն մտաց եւ ջերմն ցնորից պատանեկին, եւ յայն սակս զօրագոյն գտան հրապոյրք յունական մատենագրութեանն, եւ անդէն ի Մակեղոնի յորժամ առ ի հրահանգս վիճմունքն լինէին ի պաշտպանութիւն քրիստոնէութեան կամ հեթանոսութեան՝ ինքն զպաշտպանութիւն հեթանոսութեանն առնոյր,

իբրեւ զանկարգոյն կողմանն, թողեալ եղբօրն զպաշտպանութիւն քրիստոնէութեան։ Յորժամ սա ամբարձաւ ի պատիւ եւ առաքեցաւ կալ կուսակալ յարեւելս, եղեւ եւ Յուլիանու հրաման գալ ի Կոստանդնուպօլիս։ Նա մեծաւ փութով եւ յօժարութեամբ յաճախէր ի դպրոցս արանց նշանաւորաց (բաց ի դպրոցէն Լիբանեայ), եւ չափաւորն եւ անստգիւտ գնացիւք եղեւ զարմանալի քաղաքացեացն, մինչեւ բաղձալ համարել կամ ցանկալ տեսանել զնա պայազատ անզաւակն Կոստանդեայ։ Իբրեւ զգայր զայն Կոստանդոս, տայր նմա հրաման երթալ ի Նիկոմեդիա, յորժամ ինքն խաղալոց էր ի վերայ Մագնենտեայ։

Մինչ չեւ ելեալ անտի Յուլիանու՝ տուեալ էր խոստումն երդմամբ՝ չերթալ յունկնդրութիւն նոր պղատոնականն Լիբանիոսի ուսուցչի ճարտարխօսութեան թշնամւոյն քրիստոնէութեան՝ որ ի Նիկոմեդիա էր յայնժամ։ Ոչ չոգաւ առ նա Յուլիանոս, բայց զճառսն նորա ընթեռնոյր ի գրի առաւելագոյն փութով։ Այդ եղեւ յօժարութիւն մնաց պատանեկին՝ գլխաւորաց նորին Պղատոնականաց՝ որք ջանային զլաւել զմիտս Յուլիանու զոր իբրեւ յաջորդ Կոստանդեայ համարէին։ Իսկ եկն անդր Մաքսիմոս յԵփեսոսէ հաւանեցուցանել նմա ըստ մարգարէութեան մոգական գիտութեան իւրոյ՝ թէ սահմանեալ է նմա ի դիցն պայազատութիւն աթոռոյն եւ զկրօնս հեթանոսութեանն՝ որ ի քրիստոնէութենէ կործանեցաւ, միւսանգամ նորոգել։ Յորդորեալ ի Մաքսիմեայ՝ եւ Յուլիանոս տեսանել զերեւելին քան զամենայն նոր Պղատոնականս ժամանակին զԵդեսիոս ի Պերգամոն, որ վասն յոյժ ծերութեանն չառ յանձն ուսուցանել զնա ինքնին, այլ առաքեաց առ աշակերտսն, յորոց Եւսեբիոս ոմն անուն ի նմին քաղաքի առաւել քան զայլսն հաճոյ թուէր Յուլիանու վասն բանիցն յստակութեան եւ գեղեցկութեան. սակայն եւ այնպէս հարկ համարեցաւ երթալ եւ առ Մաքսիմոս յԵփեսոս՝ լսել զմոլեգին մեհենասէր ճառսն, եւ առ ի նմանէ խրատ լինել միջամուխ եւ ի խորհուրդսն Եղեւսեայ ի Յունաց աշխարհին։ Կատարեցաւ եւ ի գլուխ ուրացութիւնն Յուլիանու ի ծածուկ. սակայն հասեալ էր համբաւ յաճախելոյ նորա առ նոր Պղատոնականս յԱնտիոք, եւ յայն սակս գրեաց առ նա Գաղղոս զգուշացուցանելով յուրացութենէ. քանզի տային եւ առնոյին թուղթս ի միմեանց մինչեւ անկաւ Գաղղոս յիշխանութենէն։

Փոքր մեւս եւս եւ ընդ Յուլիանոսիւ անցք եղբօրն անցանէին թելադրութեամբ ներքինեաց պաղատանն. ածաւ նա ի կողմանց Փոքրն Ասիայ յարքունիս ի Մեդիոլանոն, բայց Եւսեբիա երկրորդ կին կայսեր (յամէ իբրեւ 353, դուստր բարենշան եւ իմաստուն՝ առն հիւպատոսականի, ածեալ ի Թեսաղոնիկեայ,) ապրեցոյց զնա. եւ յետ կալոյ ամիսս 7 ընդ զգուշութեամբ՝ մերթ ի

Կոմոն (Կոմոյ) եւ մերթ յայլ տեղիս մօտ ի Մեդիոլանան, շնոր-հեցաւ նմա բարեխօսութեամբ դշխոյին՝ երթալ յԱթէնս ի կա-տարումն ուսմանն (Մայ. 355)։ Մինչ դեռ աստ ծծէր անյագ զկթոյն հեթանոսութեանն՝ մերթ միջամուխ յԱրդեւսեան խոր-հուրդսն լինելով եւ մերթ կենակից պարու փիլիսոփայիցն, մինչեւ յարտաքին իսկ կերպարանացն գուշակելով գոչէր Ս. Գրի-գոր Նազիանզացի ցընկերսն "Որպիսի չարիս սնուցանէ հռոմէական պետութիւնն„, անդէն յետ վեց ամսոց կոչեցաւ միւսանգամ ի Մեդիոլանան։ Եւ անդր Յուլիանոս տրտմութեամբ հրաժարեալ ի քաղաքէն Աթենացւոց եւ յետ խնդրելոյ զօգնութիւն Աթե-նայ՝ ամբառնալով զձեռն իւր ի դղեակ անդր Աստուածոյն։ Կարեալ զերկայն մօրուսն եւ ի բաց եդեալ զազարոտն փիլիսո-փայութեանն՝ ագաւ զծիրանին զոր արկ զնովաւ Կոստանդիոս ի բեմի յանդիման բազմութեան զօրաց (6 Նոյ. 355)՝ լինել Կեսար ի նահանգսն Գաղղիայ, Սպանիայ եւ Բրիտանիայ. ընկալաւ կնու-թեան զՀեղինէ († Նոյ. 360) զքոյր կայսերն, եւ տուաւ նմա պարգեւ յԱւսեբիայ մատենադարան մի գեղեցիկ Յունացն փիլի-սոփայից, պատմագրաց, ճարտարախօսաց եւ դպրաց, "որով ե-ղեւ ինձ, ասէ Յուլիանոս, Գաղիա եւ Գերմանիա՝ մուսայարան„։

75

Իսկ եւ իսկ ըստ սախպելոյ իւրացն եղ Յուլիանոս ի ճանապարհ (1 Դեկտ. 355) զօրականօք, յուղարկեալ ի կայսերէ ընդ բազում տեղիս, եւ լուեալ զառաջինն յԱգոստա Տաւրինացւոց՝ թէ Գերմանք զԿողոնիա առեալ քանդեալ են, չար ըղձութիւն զկրոն համարեցաւ եւ արձակէր բանս ինչ տրտնջմանց՝ որպէս թէ ա-տել իսկ եդ զնա կայսր ի վերակացութիւն յայնկոյս Ալպեաց։ Սակայն մխիթարեցաւ առ սակաւ մի՝ յորժամ մեծաւ պատուով եւ ուրախութեան աղաղակաւ ընկալաւ զնա ժողովուրդն ի Վիեն-նա Գաղիացւոց, եւ սկսաւ պատրաստել ի մարտ պատերազմի մինչեւ ցգարունն միւսոյ ամին (356)։

Ամենամեծ դժուարութիւնք պատեալ պաշարեալ ունէին զպատանեակն 25ամեայ. ի մանկութենէ անցուցեալ զաւուրս իւր կամ ի գեղս եւ կամ ի սրահս եւ ի ծառաստանս փիլիսոփայից, հեռի յաղմկաց զինուց եւ սպառազինաց, ոչ տեսեալ երբէք ու-րեք թշնամի առաջի կամ ուսեալ պատերազմի, յան-կարծ ի գրոց ի զէն կոչեցաւ՝ պաշտպանել նահանգաց զորովք պատ առեալ կային մոլեգին թշնամիք։ Այլ ինքն կայսր Կոս-տանդիոս՝ կամ առ ատելն եւ կամ առ կասկածոտ մտացն՝ առաւել եւս ծանրագոյն զիրսն գործեաց. պաշարեալ էր Յու-լիանոս ի լրտեսաց արքունեացն, զոր ետ նմա կայսր ի միասին՝

կրկին թէ ի պատիւ մեծարանաց նորա. եւ զօրավարքն որ ի կայսերէ առաքեցան մի ըստ միոջէ ունէին ի ծածուկ թելադրութիւն՝ դիտել զնա, չլինել վստահ ի նա եւ չհնազանդել նմա իբրեւ սպարապետի: Ներքինիք կայսերն՝ որք գիտէին թէ ատեայ զնոսա Յուլիանոս, առաւել եւս պարարէին զկասկած մտացն Կոստանդեայ, մանաւանդ յետ Եւսեբիայ ի ծաղկի տիոցն վախճանելոյ (360), որ միշտն պաշտպանէր Յուլիանու: (Ըստ երրորդ կին Կոստանդեայ՝ Մաքսիմա Փաւստինա յամի 361):

Սակայն եւ այնպէս զատ ու նա ժիր եւ գործօն. գիտաց նա զզին ժամանակին, տուին սահմանեալ էր գործոց պատերազմի եւ խաղաղութեան, եւ սակաւիկ ինչ մասն գիշերոյն՝ քնոյ, իսկ զմնացեալ մասն գիշերոյն հանէր յընթերցուած հնոցն մատենագրաց: Փիլիսոփայական եւ մոգական իմաստութիւնք նորա կային միայն անծանօթ ի մարդկանէ, զի ի ծածուկ գործէր: Նմին հակառակ անառակ իմն էին բարք նորա հրապարակաւ: Վաղվաղակի եղեւ նա սիրելի Գաղղիացւոցն՝ արդար դատաստանօքն, թեթեւութեամբ հարկացն եւ բարձմամբ լլկանացն կարգելոց ի տէրութենէ՝ դիտել զաւառին անցս. նոյնպէս եւ զօրաց եղեւ սիրելի անհնարին՝ առնելով զնոսա ի յաղթութենէ ի յաղթութիւն:

Ընդէն իսկզբան ամառայնոյն (356) հակառակ խրատու արքունականացն՝ որ խափանել կամէին զնա, եւ լեգէոնքն խնդրել զթշնամին, անց ընդ Աւգուստոդունոն (Օթէօն ի Բուրգոնեայ), ընդ Տրիկասս (Տրուա), ընդ Ռեմս (Ռէյն ի Շամփանեայ), ընդ Դեկեմպագոս (Տիէօզ՝ ի Լոթարինգիա) անդադար կռուելով յաղթականութեամբ ի թշնամեաց, մինչեւ յետ յաղթութեանն մտաւ ի Բրոկոմագոս (Բրումաթ յԱլզաս, ժամուք ինչ հեռի ի Ստրասպուրկայ) բացեալ առաջի նորա ճանապարհ ազատ ի Կողոնիա՝ զոր եւ միւսանգամ ամրացոյց: Յետ դաշինս դադարման պատերազմի ընդ իշխանաց ոմանց կռուելոյ՝ դարձաւ ի Սենոնս (Սան ի Շամփանեայ) ձմերել: Զգացին Գերմանք զակարութիւն պահականացն զօրուն եւ պաշարեալ զքաղաքն արկին ի նեղ մեծ զՅուլիանոս՝ որ զուր գրէր առ Մարկեղղոս զօրավար՝ գալ ի թիկունս. սակայն յետ ամսօրեայ պաշարմանն ձանձրացեալ մեկնեցան հէնին: Կոչեաց Կոստանդիոս զՄարկեղղոս յետս՝ կամ զի զայրացաւ ընդ գործ նորա եւ կամ զի կամէր երեւել թէ զայրացաւ: Զհետ նորա առաքէր Յուլիանոս ի Մեդիոլանոն զԵւթերիոս զիւր ներքինին հայ յազգէ՝ որ եւ մեծաւ զօրութեամբ պատասխանի զրպարտութեանցն Մարկեղղեայ զՅուլիանոսէ առաջի կայսեր, մինչեւ գտաւ Մարկեղղոս յանցաւոր եւ անկաւ ի զօրավարութեանն պատուոյ (357): Փոխանակ Մարկեղղեայ առաքեցաւ Սեւերոս զօրավար հեծելազօրու՝ հանդերձ Բարբատիոնաւ զօրավարաւ հետեւակաց, զի սոքա ի հարաւոյ եւ Յուլիանոս ի հիւ-

սիրոյ տակաւ առ միմեանս հասեալ փակեցեն ի միջի զԳերմանիան։

Եւ հայեցեալ Գերմանաց ընդ չմիաբանութիւն զօրավարացս այսոցիկ ընդ Յուլիանու, պատրաստեցան յարձակել ի վերայ սակաւաւոր գնդին Յուլիանու, զօրավարութեամբ իշխանին իւրեանց Քնոդոմարայ։ Ճակատ իմն էր յաղթութիւնն ընդ երկար՝ ի դաշտավայրսն Արգենտորատի (Ստրասպուրկայ), եւ վաղ անձապարէր ի փախուստ այրուձին հռոմայեցի. վազեաց Յուլիանն առաջի նոցա եւ դարձոյց միւանգամ առաջի թշնամեաց. պատերազմական արուեստին յաղթէր ճակատն եւ առաքէր զՔնոդոմար ձերբակալ ի Հռոմ առ Կոստանդիոս՝ որ իւր սեպհականեալ զպարծանս յաղթութեանն գրէր ի հրովարտակին առ ծերակոյտն ի Կոստանդինուպօլիս «Պարզեցաք յարդարեցաք մեք զզօրն եւ ինքնին ընթացաք առաջի նոցա... եւ տուաւ մեզ Քնոդոմար ձերբակալ» (357)։ Այնուհետեւ անցանէր Յուլիանոս ամ ըստ ամէ ընդ Հռենոս (357—359) եւ հարկանելով զՓրանկս եւ զԱղեմանս՝ խաղաղացուցանէր զԳաղիա եւ զարծուենշանն պսակազարդս հասուցանէր մինչեւ ի սիրտ Գերմանացւոց աշխարհին. զձմեռնն հանէր յաճախ ի Լուտետիա Պարիսացւոց՝ զոր իւր սիրելի Լուտետիայն անուանէր, յորում էր պաղատն մի, ջերմուկք եւ ամփիթէատրոն. փոքր իմն քաղաքիկ էր այն, այլ էր Պարիս փոքրիկ։

Արքունականքն որ շուրջ զԿոստանդեաւ էին, զչարէին ընդ յաղթութիւնսն եւ յաւելուլին գրգռել զկասկած մտաց կայսերն։ «Ողոմրանայ, ասէին, այդն յաղթութեամբքն. այսպէս կոչէին զնա վասն մօրուացն, եւ անուանէին զնա դարձեալ՝ խլուրդ շատախօս, կապիկ ծիրանաւոր եւ մատենագիտիկ յոյն[1]։ Յետոյ ուրեմն առաքէր կայսր զԴեկենտիոս դպրապետ ի Գաղիա՝ ընտրել զընտիր ընտիր զօրացն Յուլիանու եւ ածել յարեւելս ի մարտ պատերազմի ընդ Պարսից։ Ի նեղ մեծ անկաւ Յուլիանոս, զի մեծ ինչ մասն զօրացն զօրավարութեամբ Լուպիկինեայ (զոր ընդ Փղորենտեայ յղեալ էր կայսր փոխանակ Սեւերեայ վախճանելոյ) առաքեալ էր ի Լոնդինոն ընդդէմ Պիկտաց եւ Սկովտացւոց արշաւելոց ի Բրիտանիա (360)։ Եւ իբրեւ ընտրեալ Դեկենտեայ զայր ընտիր ի լեգէոնացն Գաղիայ՝ հակառակ խրատուն Յուլիանու անցուցանէր ընդ Լուտետիա Պարիսացւոց, եւ ընդ առաջ նոցա Յուլիանոս, գովեաց զմի մի ի հրամանատարացն ի բեմէ անտի եւ յիշեաց զքաջութիւնս զօրականին եւ խրատ ետ երթալ ուրախութեամբ առ կայսր՝ որ կարօղն է ըստ գործոցն տալ նոցա հատուցումն։ Ձիչ բարձեալ աղաչէր ժողովուրդ

1 Loquacem talpam et purpuratam simiam et litterionem graecum. Ամմիան. Մարկ. ԺԷ. 11։

Պարփակեցուցին զզօրականն՝ չթողուլ զերկիրն զոր այնպէս քաջութեամբ պահեցին, եւ ցուցանէր իսկ զօրականն թէ չկամի երթալ։ Բայց Յուլիանոս ամբարձ միաբանդամ զձայն իւր եւ ասէ. Յորժամ կայսր հրաման տայ՝ չէ արժան երկմտեալ դեդեւել։ Առ ժամն լուռ եղեւ զօրն, այլ ընդ երեկս յետ դառնալոյ զօրավարացն ի սեղանոյ Յուլիանու, եկն կուտեցաւ զպալատամբն եւ մեծաւ աղաղակաւ կարդայր զՅուլիանոս՝ Օգոստոս։ Յուլիանոս (ըստ Ամիանու Մարկեղեայ) մերթ բարկութեամբ եւ մերթ աղաչանօք խօսէր առ նոսա ի բաց կալ ի խորհրդոյն. եւ մի անարժան գործով զպարծանս յաղթութեանց իւրեանց արատել։ Այլ նոքա առին ամբարձին զնա ի վերայ վահանի եւ կապեցին զգլխով նորա զումարտակ ինչ պարանոցի իբրեւ պսակ, եւ յայնժամ ուրեմն եկին ի բաց ի պաղատանէն՝ յորժամ տեսին զՅուլիանոս ապիկեալ զեւրեւ զամենայն պատիւ աւգոստական իշխանութեանն։ Ի վաղիւ անդր ի մեծի հրապարակի խօսեցաւ ընդ զօրացն ի բեմէ եւ (որպէս գրէ ինքն առ Աթենացիս) ընկալաւ խոստումն ի նոցանէ չառնել ինչ ընդդէմ Կոստանդեայ, եթէ թողցէ զնաս ի Գաղղիա եւ հաւանեսցի ընդ ամենայն որ ի նոցանէ գործեցաւ (Մարտ. 360)։ Իսկ եւ իսկ առաքէր Յուլիանոս հրեշտակս թղթով հանդերձ առ Կոստանդիոս, ցուցանել զանցս իրացն, խնդրել զհաստատութիւնն մասին իրիք իշխանութեանն եւ խոստանայր հնազանդութիւն հրամանաց նորա։

Գտին պատգամաւորքն Յուլիանու զԿոստանդիոս ի Կեսարիա Գամրաց. թէ եղեւ սրտմտութեամբ կայսր, չետ ունկն բանից նոցա եւ հրամայեաց ելանել արտաքս, եւ ընդ երկար կայր տարակուսեալ եթէ խաղասցէ յառաջ ի վերայ Պարսից, թէ իսկ եւ իսկ դարձուսցէ զզօրսն ի վերայ Յուլիանու։ Բայց ըստ խորհրդականացն բանի՝ ընտրէր զարշաւանս պարսկական եւ առ Յուլիանոս առաքէր թղթով զԼեւոնաս գանձապետ յայտ առնել թէ չէ հաւանեալ ընդ լեալսն։ Պատուով եւ սիրով ընկալաւ Յուլիանոս զառաքեալն. ի վաղիւ անդր ժողովեալ զզօրսն եւ զժողովուրդն ընթեռնուլ զթուղթն կայսերական. իբրեւ լուան զբանս կայսերն՝ թէ բառնալ համարեսցի Յուլիանոս զկեսարութեանն պատիւ, աղաղակեցին զՅուլիանոս միաբանդամ՝ Օգոստոս։ Դարձաւ Լեւոնաս դատարկ յետս, եւ Յուլիանոս յետ կատարելոյ զհնգամեակ կեսարութեանն (Նոյ. 360) եւ վճարելոյ յաղթութիւնս ի վերայ Փրանկաց (360) եւ Ալեմանեաց (361), իբրեւ ետես թէ տայ Կոստանդիոս պատրաստել մթերս յԻտալիա եւ գրգռէ զԳերմանս յարձակել ի Գաղղիա, մատոյց զոհս (Թերեւս՝ մարդազէն) աստուածոյն Բեղղոնայ, ժողովեաց փութով զզօրականն՝ զոր «մեծ նիզակակիցսն» անուանէր, որ եւ մեծաւ ուրախութեամբ աղաղակաւ եւ ի շաչեան զինուց տային նշան հաւանութեան

եւ կալեալ իւրաքանչիւր զսուր իւր առ պարանոցաւ իւրով երդնոյր եւ նզովէր զանձն՝ լինել նմա հաւատարիմ: Նշեալ Յուլիանու ի կողմանց Գաղղիայ անց ընդ Ընոսան գետ, եկին առ Դանուբաւ տարմիւք թեթեւ նաւուց՝ որովք ընդ մեան ինչ զետոյն նաւարկէր. առ հն անձապարեալ փախոյց յառաջագոյն զՏարոս վերակացու Իտալիայ եւ զՓղորենտիոս վերակացու Իլիւրիկեայ, որք եւ հիւպատք եւս էին տարւոյն, եւ այնպէս ի մետասաներորդում աւուր արշաւանին եմուտ ի Սիրմիոն եւ անտի ի Նայիսոս՝ ուստի գրէր հրովարտակս առ հոյակապ քաղաքսն Յունաց՝ յԱթէնս, ի Լակեդմոն եւ ի Կորնթոս, ամենեւին հեթանոսութեան միտք, որպէս գրեաց նախ քան զայս առ Ծերակոյտն Հռովմայ. եւ ուր ուրեք տիրէր՝ տայր բանալ զմեհեանս դիցն:

Ընդոստուս Կոստանդիոս դարձեալ ի պատերազմէն Պարսից՝ որ յանկարծ դարձաւ յետս, անձապարէր ի կողմանց Եդեսացւոց յԱնտիոք, եւ առաքեալ առաջի իւր զԱրբեցիոն եւ զԳոմոարիոս զի զրաւեսցէ այսրէն յետս զերեւելի անցսն Սուկկեաց (ի մէջ Հեմոս լերանց), զոր վաղն զրաւեալ էր Յուլիանոս, եղ եւ ինքն յԱնտիոքայ ի ճանապարհ յանդգան ժամանակս աշնանային. այլ անդէն ի Տարսոն Կիլիկեցւոց կալաւ զնա տենդ ինչ թեթեւագոյն, եւ յառաջեալ սակաւ ինչ՝ ի Մոփսուկրենէ առ ստորոտ Տաւրոսի ի նմին տենդէ վախճանէր՝ առեալ նախ յԵւզոյեայ յարիանոս հայրապետէն Անտիոքայ, ի 45 ամաց հասակի եւ ի 25 ամի կայսերութեանն (3 Նոյ. 361):

Իսկ եւ իսկ ի գլխաւորաց զօրուն առաքեցան Թէոդոլիոս եւ Աղիգիլդոս կոմսք ի Նայիսոս առ Յուլիանոս՝ տալ զգոյժ: Նշ. վաղվաղակի Յուլիանոս, անց ընդ Սուկկս եւ ընդ Փիլիպպուպոլիս. իբրեւ լու եղեւ ի Կոստանդնուպոլիս՝ թէ ի Պերինթոս է կայսրն նոր, դիմեաց ժողովուրդն խուռնընթաց առաջի նորա, եւ այնպէս առ ած զնա Ծերակոյտն ի մայրաքաղաքն (11 Դեկտ.): Յետ աւուրց ինչ եհաս անդր մարմինն Կոստանդեայ, ինքնին Յուլիանոս լռկով պատերազմական հանդերձիւ, առանց ծիրանւոյ եւ պսակի եղ ընդ առաջ նորա, բուռն հար զդագաղացն եւ արտասուեաց, թերեւս յիշելով զարտասուսն Աղեքսանդրի՝ ի վերայ Դարեհի, եւ Կեսարու՝ ի վերայ Պոմպէի. ընթացաւ հետի առաջի՝ մինչեւ ած յեկեղեցի առաքելոցն եւ եդաւ ի շիրիմս կայսերական առ մարմնոյն Կոստանդիանու:

Ըստ Ս. Գրիգորի Նազիանզացւոյ եւ Թէոդորեայ զղջացաւ Կոստանդիոս ընդ խոտորմութիւնսն՝ զոր յարոյց յեկեղեցւոջ, եւ արտասուօք հառաչէր՝ զի ընդ ուղղափառ վարդապետութեան ոգործեաց: Այլ Ս. Աթանաս եւ Ս. Յերոնիմոս ոչ բարի ինչ զվախճանէ նորա վկայեն: Վասն զի ասէ զնմանէ Ամմիանոս Մարկեղլինոս այլ հեթանոս թէ «Ի փոխթեաց Կոստանդիոս պէտս քրիստո-

նէից, որ այնչափ պարզն եւ անպաճոյճ էր. փոխանակ մեծարանաց եւ ըստ արժանաւորութեանն առաջնորդելոյ կրօնիցն այնոցիկ, արկ զանձն քննասիրութեամբ ի խոյզ եւ ի խնդիր նորա. յարոյց բաժանմունս բազումս եւ եդ հաստատութիւն բաժանմանցն՝ բանից հակառակութեամբ։ . . . Տայր եպիսկոպոսացն այսր եւ անդր ճանապարհ առնել անդադար՝ վասն ժողովս գումարելոյ, յորս ինքն իրաւարար աստուածեղէն պաշտամանն եւ վարդապետութեան կամէր լինել,,։

76

Փղաւիոս Յուղիանոս որ անուանեցաւ Ուրացեալ, առ միահեծան զօրութիւնն ի 29 ամաց հասակի առանց թաթաւելոյ զձեռն իւր յարիւն ազգականին իւրոյ։ Ժամանակ երկամեայ իշխանութեան նորա (361—363) էր ընկրկումն իմն ժամանակաց յետս կոյս իբրեւ զկէս դարու։

Ընդէն ի սկզբան 361 ամին՝ յետ տօնելոյ զտօն յայտնութեանն ընդ հաւատացելոց ի Գաղիա (6 Յունուար), հրապարակաւ յայտ արար զօրացն՝ թէ ապաստանեալ է յօգնականութիւն դիցն անմահից։ Իբրեւ առ միահեծան զառաջնորդութիւնն ի ձեռս, զայս ինչ յառաջ քան զամենայն կէտ առաջի ունէր՝ ամբառնալ միւսանգամ ի վեր զհին կրօնսն, եւ պատուականագոյն է ինձ, ասէր, զի մեծ քրմապետս եմ քան Օգոստոս, եւ ըստ երկոցունցս իսկ բաժանեալ էր նորա զժամանակ իւր ի պաշտօն տէրութեանն եւ դիցանց։ Սակայն չհամարեցաւ Յուղիանոս բաւական զառաջին հեթանոսութիւնն միւսանգամ կանգնել, այլ եւ նորոգել զնա կամէր եւ պատուաստել զբունն նորա զօրացեալ՝ դալար շառաւիղք քրիստոնէութեանն։ Նոր կարգաւորութիւն համօրէն պաշտօնէից հեթանոսութեանն. ինքն ըստ նախկին իշխանութեանն իբրեւ քրմապետ մեծ[1] ունէր ընդ իւրեւ քրմապետս ընդ ամենայն պետութեանն ըստ գաւառաց գաւառաց. ուսուցանէր զնոսա Յուղիանոս գրով՝ թէ որպէս պարտ իցէ նոցա զառաքելականութիւնս պատուել եւ զխոնարհ մեծնել, որպէսզի ինչ կեանս վարել՝ զի փառաւոր լիցի վարդապետութիւն եւ պաշտօն նոցա, զմտաւ ածել զպատիւ իւրեանց իբրեւ զաստուածոցն սպասաւորաց, թէ վերագոյնք քան զպաշտօնեայս տէրութեանն են եւ յայն սակս արժան է նոցա զատանել պատիւ ի պաշտօնէից տէրութեանն. “Իշխան զաւառակալ վաղվաղակի իբրեւ կոչեսցէ զնոսա մեհենին՝ է նա այնուհետեւ իբրեւ դոյզն ոք ի մարդկանէ,,։ Յորդորէր նկարագիր ինչ կենաց նոցա առնելով թէ պարտ եւ պատշաճ է նոցա լինել “մարդասէր, հիւրասէր, բարերար, աղօթապաշտօն,,. լինել

1 Pontifex maximus.

աղքատանէրս, “քանզի անաստուածքն Գալիլեացիք[1] բաց յիւրեանց աղքատացն եւ զմերս կերակրեն„. ի բաց կալ ի Թատերաց, ոչ ըմպել յաշխարհաւանդս. նա խնդրէր ի նոցանէ եւ զգաստութիւն եւ ի վերայ ամենայնի խոնարհութիւն եւս՝ որոյ եւ անուն իսկ պակասէ ի հեթանոսական լեզուն: Չէ պարտ նոցա, ասէ, ընթեռնուլ զԱրքեղոքոս եւ զՀիպպոնաքս (զբանաստեղծն հեգնիչս) կամ զլկտի կատակերգութիւնս, ոչ զգիրս Եպիկուրեայ (որ զհեշտականութիւն դնէր գլխաւորական բարի) եւ ոչ զՊիւռոնայն (որ զբնաւէ ուսուցանէր տարակուսել), այլ զՊիւթագորայն, զՊղատոնին եւ զայլոց նոյնպիսեաց, եւ ոչ թէ անխտիր զոր եւ պէտ վարդապետութիւն ընդունել, այլ զայնպիսին եւեթ որ զգոյութիւն աստուածոցն ցուցանիցէ եւ զտեսչութիւն նոցա: Խրատէր զերգս դիցն ուսանել ի բերան, ոչ հրապարակաւ միայն այլ եւ առանձինն մատուցանել աղօթս, գոնեայ երիցս յաւուրն, չանցուցանել քրմաց զօրն առանց զոհի: Փոխարէն առաքինութեանցս խոստանայ հատուցումն հանդերձելոց կենաց: Սակայն ընդ այն տրտնջէր Յուլիանոս (ի թղթին առ քրմապետն Գաղատիայ) թէ անաստուածքն Գալիլեացիք ցուցանիցեն մեծամեծ օրինակս սիրոյ եւ բարերարութեան, հոգաբարձութեան ի թաղումն վախճանելոցն եւ սրբութեան վարուց, յորոց հեռի յոյժ են հեթանոսքն. Թէպէտ եւ զառաքինութիւնս քրիստոնէիցն կեղծաւորութիւն կամէր կարծեցուցանել: Իսկ ինքն կայսր, քանզի չգտանէր պարապ օր ըստ օրէ ելանել ի մեհեանս, զիւր իսկ բուրաստան ի Կոստանդինուպօլիս յամենայնից իմն մեհեան փոխեաց՝ պատկերս խիտ առ խիտ կանգնեալ, եւ ի պարզատանն ունէր տեղի պաշտաման առանձինն աստուածութեան արեգականն՝ որում զոհէր յելս եւ ի մուտս, որպէս եւ ի գիշերի՝ գիշերական աստուածոցն. մեծաւ եռանդմամբ իբրեւ քուրմ զանասունս զոհիցն ինքնին փողոտէր, հատատեալ զաչսն դիտել զնշանս հանդերձելոցն՝ ձեռօքն խառնէր զփորոտիսն ջերմաջերմս, զուարթադէմ ձգէր տանէր զփայտն, լուցանէր զկրակն եւ կայր փչէր ի նա: Թէպէտ եւ ինքն զգաստ էր վարուքն, սակայն ի տօնս լկտուոյն Աստղկան երեւէր նա յԱնտիոք քաղաքի “իբրեւ զկապիկ մի, կարճ հասակաւ, ուսովք ցցելովք ի վեր„ զի գնայր գայր շուրջ պատեալ ի կանանցն շքեղելոց՝ զորոց զհետ անկեալ գային մանկտի անառակք լի ծաղու:

Չխնայէր ի ծախս առ ի փառաւորելոյ զպաշտօն դիւցապաշտութեանն. բազմացոյց զպատկերս՝ որոց միայն յիշեցուցիչ ինչ տեսիլ համարէր ունել եւ ոչ ինչ աւելի. անհնարին էր կոտորած զոհիցն՝ որոց ոչ միայն հեղումն արեանն, բոցն ցոլացեալ եւ շոգին ծառացեալ փառաւոր զպաշտօնն գործէր, այլ եւ կե-

1 Այսպէս իսկ եւ ի հրովարտակս հրամայէր կոչել զքրիստոնեայսն:

րակուրն նոցա խաղծ իմն էր լեգէոնացն (մանաւանդ բիւրոն Գաղիացւոց) դառնալ ի հեթանոսութիւն: Զայնմանութիւն կատարածի անասնոցն հեգնելով՝ ոչ քուրմ զոհագործ այլ այր զոհավաճառ զկայսր կոչէին: Ի գլխաւոր դրօշուէ զօրուն հան զգիր անուանն Քրիստոսի, զոր Կոստանդիանոս եդեալ էր, եւ դարձոյց յառաջին կերպարանն. իսկ զայլսն ի դրօշուց զարդարէր դիցն նա եւ իւր իսկ պատկերօք, որպէս թէ չկարիցեն զօրքն ի լինել հանդիսի ցուցանել մեծարանս կայսերն՝ առանց եւ դիցն պատուելոյ. եւ դարձեալ հարկ էր միում միում ի զօրացն անցանել զառաջեաւ կայսերն եւ ընդունել պարգեւ ի ձեռաց նորա՝ յետ արկանելոյ սակաւ ինչ խունկ ի խարոյկն որ բորբոքէր ի վերայ բագնին: Նոր իմն օրինակ անարգին հալածման քրիստոնէութեան հնարեցաւ, այս ինքն ի ծաղր եւ յանարգութիւն զքրիստոնէութիւնն իջուցանել: — Մեհեան մեծաշուք տայր շինել ծախիւք քրիստոնէից՝ ուր մեհեան ինչ աւերեալ էր նոցա ի քրիստոնէիցն. զամենայն առաւելութիւնս եկեղեցականացն զոր Կոստանդիանոս շնորհեալ էր՝ առ յետս, "զի դիւրագոյն գործիցէ Գալիլեացւոցն զաւետարանական աղքատութեանն վարդապետութիւն եւ հորդորեսցէ նոցա ճանապարհ յերկինս": Յամենայն պաշտամանց տէրութեան ի բաց հան զքրիստոնեայսն, զի արգելու նոցա, ասէ, աւետարանն առնուլ սուր: Զամենայն իրաւունս եբարձ ի նոցանէ եւ զպաշտպանութիւն իսկ անձանց առաջի դատաւորաց, քանզի հաւատք քրիստոնէից զհակառակութիւնս եւ զզժտութիւնս, ասէ, արգելու: Յորժամ վասն սաստիկ հալածանաց տրտնջէին՝ ասէր թէ աւետարանն ուսուցանէ նոցա նեղութեանց համբերութեամբ տանել: Նա աւանիկ արգել նոցա լինել ուսուցիչս "ճարտարխօսութեան եւ գիտութեանց որ ի դիցն տուեալ պարգեւ". եւ հեգնէր իմն թէ պարտ է քրիստոնէից կուրութեամբ հաւատալ եւ մի ճարտարել: Եփիփանոս իսկ զայս վերջին արգելս անողորմ կոչէ եւ արժանի մշտնջենական մոռացութեան:

Միւս եւս նոր հնարս խորամանկութեան խորհեցաւ Յուլիան. եդ ի մտի շինել զտաճարն Երուսաղեմի եւ նորոգել զհրեապաշտական պաշտօն հրէութեանն եւ այնպէս դատարկացուցանել զմարգարէութիւնս հնոցն եւ նորոցն կտակարանաց. մանաւանդ զի թուէր ունել եւ սէր ընդ արիւնարբու պատարագս նոցա եւ զԵհովա համարէր աստուած մեծ տոհմային Հրէից, եւ զի կամէր առնել անուն մեծութեան շինելով տաճար ի վերայ բլրոյն Մորիայ, առ ի նսեմացուցանելոյ զշքեղ եկեղեցին որ ի Կոստանդիանոսէ շինեցաւ ի վերայ Գերեզմանին սրբոյ: Ոչ միայն Հրէիցն հրաման ետ եւ յորդորեաց իսկ հրովարտակաւ, այլ եւ ժողովեաց նա զքաջս ի ճարտարապետաց եւ ետ ի գոյն արծաթ բազում: Ճեպեցին Հրեայք յամենայն կողմանց՝ համարելով զկայսր միւս եւս Կիւրոս,

կանայք եւսն զզարդս իւրեանց, յորոց բազումք կէին ձեռօք իւրեանց քարինս եւ զհողն պեղեալ ընդունէին ի գոգ հանդերձից իւրեանց, նա եւ հեթանոսք իսկ ձեռն տային ի գործ։ Հանդարտութեամբ հայէր ի գործն Կիւրղոս եպիսկոպոս Երուսաղեմի (+ 386) ասելով՝ թէ չյաջողէ գործդ եւ կատարելոց են ի վերայ նորա մարգարէութիւնքն Դանիէլի եւ Որդւոյն Աստուծոյ։ Իբրեւ զհին նշխարս աւերակացն ի բաց առին, եւ ի վաղիւ անդր սկիզբն շինուածոյն էր լինելոց, գիշերի եղ մրրիկ, եւ ցրուեաց զկիրն որ բերեալ կուտեալ էր։ Ի վաղիւն իբրեւ նորոգեան միաբանեալ ի գործն, եղեւ սասանութիւն սաստիկ՝ մինչ զի ի վիմացն ի վեր պուղելոց եւ այտէն թօթափելոց՝ սատակեցան բազումք ի գործաւորացն եւ ի տեսողաց։ Իբրեւ միւսանգամ փորձէին, ասէ Ամմիանոս վկայ հաւատարիմ եւ ժամանակակից, ստիպելով Աղիպիոսի՝ զոր կարգեալ էր կայսեր ի վերայ նոցին, ահեղ ահեղ ահագին գունդք հրոյ ի ներքուստ ի վեր պոռթկէին եւ տեղին լինէր անմատոյց. իբրեւ հուրն չդադարէր՝ գործն դադարեցաւ (363)։ Այսմ ոչ միայն ի քրիստոնէից ժամանակակիցք (Գրիգոր Նազիանզացի, Ոսկեբերան, Ամբրոսիոս) վկայեն, այլ եւ ինքն իսկ Յուլիանոս խօսի զնմանէ պատմիչս։ Վասն վկայութեանն Ամմիանոս ասէ Գիպպըն անգղիացի անհաւատ՝ թէ “հիացուցանէ զմիտս անհաւատ„։

77

Յուլիանոս, քանզի ծաղու լինէր զհաւատս քրիստոնէիցն կամէր ցուցանել՝ եդ ինքնին գիրս հակառակ աւետարանին, եւ ժողովէր եւս երբեմն եպիսկոպոսունս յայլ եւ այլ կարծեաց հանդերձ բազում ժողովրդականօք՝ յիւրում պալատանն, զի վիճիցին. եւ ի սաստկանալ գժտութեանն “Լուարուք, ասէր, անսացէք ինձ, Աղեմանք եւ Փրանկք անսացին ինձ„։ Զայս ասէր, ասէ Ամմիանոս, վասն առաւել մեծամեծս զհակառակութիւնն բորբոքելոյ։ Դարձն իւր իսկ տայր ազատութիւն դառնալոյ եւ եպիսկոպոսացն աքսորելոց (362)։ Սակայն այն ազատութիւն անհնարին իմն վնաս էր մանաւանդ արիանոսութեան որ անգէն յանձին իւրում քայքայեալ՝ միայն արտաքին օգնականութեամբ քաղաքային իշխանութեան կայր ցայն վայր ի հաստի, եւ նախին հակառակ օգուտ մեծ ուղղափառն եկեղեցւոյ։ Վասնզի իսկ եւ իսկ սկիզբն լինէր յերկուց կողմանց ջանալոյ ի միաբանութիւն՝ յոր մանաւանդ յօժարեալ էր մեծ մասն Կէս արիանոսաց։

Աթանասիոս որ յայնժամ դարձեալ էր յաթոռ իւր յԱղեքսանդրիա՝ ուր վաղ բարձեալ էր ի միջոյ Գրիգոր ապանեալ ի հեթանոս խուժանէ վասն բռնութեանցն (362), գումարէր իսկ

եւ իսկ սինհոդոս՝ 1. վասն ընդունելութեան եպիսկոպոսացն որք առ Կոստանդեաւ տկարութեամբ խոնարհեցան ի կամս նորա. վասն որոյ սահմանեցաւ մի ինչ աւելի պահանջել, բայց ընդունել զժողովն Նիկիոյ եւ արկանել նզովս ձեռնագրով, ուր ըստ կանոնաց՝ պարտ էր նոցա անկանել յաթոռոց իւրեանց եւ անցանել ի կարգ ժողովրդականն[1]։ Այս իմաստուն զիջումն հաստատեցաւ եւ ի Հռոմ եւ սովին միաբանեցան ընդ եկեղեցւոյ կամ ընդ ժողովոյն Նիկիոյ ամենայն եպիսկոպոսունք արեւելից բայց ի նահանգացն որ մօտ ի Կոստանդնուպոլիս էին, ուր առաւելին Անոմեանքն եւ Կէս արիանոսք՝ որ յայսմ հետէ Մակեդոնեանքն անուանին, զօրացեալ էին։ Նոյնպէս սահմանեցաւ յետոյ եւ ի ժողովս ի Յունաց աշխարհին, ի Սպանիա եւ ի Գաղլիա։ 2. Վասն հերձուածոյ եկեղեցւոյն Անտիոքայ։ Զանզի սա ի ժամանակէ անտի մերժմանն Ս. Եւստաթեայ (331) էր բաժանեալ ժողովուրդն ուղղափառ յերկուս մասունս. ոմանք առաջնորդութեամբ երկուց արանց ժողովրդականաց Փղաւիանեայ եւ Դիոդորի միաբանեալ էին ի հաղորդութիւն խորհրդոյ ընդ արիանոս եպիսկոպոսացն որ յայնժամ ծածուկ ունէին զմոլորութիւն իւրեանց, եւ ոմանք սակաւաւորք թուով՝ խորշեալ ի հաղորդութենէ նոցա, ժողովէին յեկեղեցւոջ ուրեք՝ անջատեալք յայլոց ուղղափառաց անուանելով զանձինս՝ Եւստաթեանս, ունելով գլխաւոր զերէց ոմն Պաւղինոս անուն։ Թէպէտ եւ ի կատարած կոյս կենացն Կոստանդեայ (360) կարգեցաւ Մելետիոս յեպիսկոպոսութիւն Անտիոքայ որ եւ իսկ եւ իսկ յայտ արար զանձնէ յառաջին ճառին թէ ուղղափառ է, սակայն եւ այնպէս չառին յանձն Եւստաթեանքն միաբանել ընդ մայր եկեղեցւոյն, նա եւ ոչ յայնժամ՝ յորժամ դարձան յաքսորանացն ի Մելիտինեայ Հայոց։ Արդ կամք էին Աթանասեայ եւ ժողովոյն Աղեքսանդրիայ՝ միաբանել զՄելետեանսն եւ զԵւստաթեանսն ընդ միմեանս եւ ի դոյն իսկ առաքեցաւ յԱնտիոք ի ժողովոյ անտի սինհոդոսական թղթով Աստերիոս Պետրայի եւ Եւսեբիոս Վերկելացի՝ որ ի դառնալ իւրում ի Թեբայիդայ՝ ուր աքսորեալ էր ի Կոստանդեայ, գնաց ի ժողովն անդ։

Սակայն վաղ հաստատեալ էր հերձուածն. քանզի Լուկիփեր եպիսկոպոս Կալարիտացւոց ընկեր աքսորանացն Եւսեբեայ այր խիստ եւ անզիջող՝ որ վաղ անձնապարեալ էր յԱնտիոք առաքեալ փութանակի իւր յԱղեքսանդրիա զերկուս սարկաւագուն՝ ընդունել զոր ինչ ժողովն սահմանեսցէ, ոչ միայն արհամարհեալ անգոսնեաց զզիջումն ժողովոյն Աղեքսանդրիայ վասն եպիսկոպոսացն անկելոց, այլ եւ սա ձեռնադրեաց նա զՊաւղինոս յեպիսկոպոսութիւն Եւստաթեանց եւ այնպէս եւս հաստատութիւն հերձուածոյն։ Քանզի Մելետեանքն չկամելով ի բաց կալ ի սիրելի եպիսկոպո-

1 Ad stationem laicalem.

սէն իւրեանց ի Մելետեայ՝ զՊաւղինոս ոչ ընկալան, եւ հանապազորդէին ժողովել ի Հին (Պաղէա) եկեղեցւոջն առաջի քաղաքին։ Ըստ սմին բաժանման բաժանեցան եւ եպիսկոպոսունք որ ընդ իշխանութեամբ հայրապետութեան Անտիոքայ էին։ Իսկ Աթանաս էր յեկեղեցական հաղորդութեան ընդ Պաւղինեայ․ նոյնպէս Հռոմ ընդ արեւմտից, որպէս եւ Կիպրոս կղզի զՄելետիոս ոչ ճանաչէր․ այլ եւս համօրէն կողմանք արեւելից էին ընդ Մելետեայ։ Թէպէտ եւ Պաւղինոս եւ Մելետիոս չունէին եկեղեցական հաղորդութիւն ընդ միմեանս, այլ կուսակիցք նոցա էին ի հաղորդութեան։

Լուկիփեր եւս յօրինէր մեւս եւս հերձուած յարեւմուտս ի Սարդինիա․ պնդելով թէ պարտ է ի բաց ընկենուլ զամենայն եպիսկոպոսունս որ տկարացան յԱրիմինոն, եւ Հիղարիոս սարկաւագ նոյնպէս սարդինիացի, այն որ առաքեալ էր երբեմն ի Հռոմայ հրեշտակութեամբ առ Կոստանդոս եւ կրեալ բազում վէշտս, յայն վայր հասանէր՝ մինչեւ ասել թէ զեպիսկոպոսունս զայնոսիկ եւ զԱրիանոսսն որ դառնային յուղղափառութիւն՝ պարտ իցէ միւսանգամ մկրտել․ սակայն փոքր ինչ էր հերձուածն այն Լուկիփերեանց եւ շիջաւ ի հինգերորդում դարու։

3․ Երրորդ ինչ խնդիր էր վասն գժտութեան Անձն[1] անուան որ ի բնէ երկդիմի ինչ էր․ մեծ մասն Կէս արիանոսացն որ յօժարեալ էին ի միաբանութիւն ընդ եկեղեցւոյ, ասէին երիս անձինս (այս ինքն երիս դէմս) հակառակ Փոտինեանց, ուր այլք առաւել յօժարէին ասել մի անձն (այս ինքն՝ մի էութիւն)։ Աթանաս որ վաղ ըստ երկոցունց եւս մտաց արկանէր զանձն բան ի կիր՝ քննեալ զմիտս երկուց կողմանցն ի սիւնհոդոսին՝ եգիտ միաբանս միմեանց, որք եւ հաւանեցան թէ լաւագոյն այն է՝ զի վարեսցեն զայն անուն ըստ մտաց Գոյացութեան, որպէս վարի իսկ ի վճիռս ժողովոյն Նիկիայ։ Սակայն եւ այնպէս չեղեւ արդեամբք այն միաբանութիւն․ Մելետեանք պինդ ունէին ասել՝ երիս անձինս, եւ Եւստաթեանք՝ մի անձն։ Բաց ի սոցանէ՝ եղեն բանք եւ զաստուածութենէ Հոգւոյն ի ժողովի աստ հակառակ Մակեդոնեանցն կամ Մարաթոնեանց։ Հաւանութեամբ ժողովոց՝ որ ի նահանգս նահանգս արեւելից եւ արեւմտից եղեն, եւ առանձինն հաւանութեամբ քահանայապետին Հռոմայ՝ ընկալաւ ժողովն Աղեքսանդրիայ զօրութիւն դրեթէ տիեզերական ժողովոյ։

Վասնզի իբրեւ դադարեաց արտաքին բռնութիւնն ի վախճանել Կոստանդեայ՝ այնուհետեւ հրապարակաւ դաւանեցաւ ճշմարիտ առաքելական վարդապետութիւնն Նիկէական ի համօրէն արեւմուտս, յԵգիպտոս, ի Լիբիա, ի Դաղմատիա, ի Դարդանիա, ի Մակեդոնիա, յԷպիրոս, ի Յունաց աշխարհին, ի Կրետէ, ի Կի-

1 Ὑπόστασις.

կեղեա, ի Կիպրոս, յԻտալիա, ի Պամփիւլիա եւ ի Լիւկիա։ Թուէպէտ եւ յարեւմուտս դեռ եւս բռնացեալ կայեալ էին զա-թոռ իւրեանց Վաղէս, Ուրսակիոս եւ Աւքսենտիոս, որպէս եւ Եւզոյիոս յԱնտիոք, այլ անզօր իմն էին։ Միայն ի Թրակիա որ ընդ իշխանութեամբ Եւդոքսեայ եպիսկոպոսի Կոստանդնուպօ-լսեայ էր՝ հզօրագոյն էր արիանոսութիւն, որպէս եւ ի մեծի մա-սին Բիւթանիայ եւ Գաղատիայ։

Այսպէս ոչ որպէս կամէր՝ յաջողեցաւ խորհուրդն Յու-ղիանեայ, զի անհամեմատ իմն էր յառաջադիմութիւնն եւ հաս-տատութիւն ուղղափառ եկեղեցւոյ։ Նմին իրի իսկ զայրացեալ կայսր ընդ շունչ եւ ոգի գործոցն՝ ընդ Աթանաս, մանաւանդ զի եւ քուրմքն աղաչեցին զնա բառնալ զայն եպիսկոպոս ի միջոյ՝ ասել թէ ոչ չմնայ, ասեն, ոք յԱղեքսանդրիա որ դիցն պաշտօն հարկանիցէ։ Նախ գրեաց կայսր առ Աղեքսանդրացիսն՝ աքսորել զնա ի քաղաքէն՝ վասն զի չէ համոյ ձեզ, ասէ, դարձ նորա. եւ ապա գրէր ի բաց հանել ի համօրէն իսկ Եգիպտացւոց աշխարհէն. քանզի ի սմա իսկ միայնում, ասէ, ծաղրելեալ է ամենայն չարու-թիւն քրիստոնէական ուսմանն, եւ առ վերակացու աշխարհին գրեալ փութացուցանէր հանել զնա ի կողմանց անտի. «Դէ եմ, ասէ, տրտմութեամբ եւ սրտմտութեամբ զի արուեստիւք նորա ար-համարհեալ անգոսնեցան դիքն. չէք ինչ ինձ այնպէս ուրախու-թեան՝ բայց լսել թէ եւ Աթանաս ի համօրէն Եգիպտացւոց աշ-խարհէն, քանզի յանդգնեցաւ ժանտն յաւուրս թագաւորութեան իմոյ հաւանեցուցանել կանայս հելլենականս՝ առնուլ կնիք»։ Այն ինչ մտեալ Աթանասայ ի նաւ՝ երթայր զգետն ի վեր ի Թեբայիս, գայր զհետ մեւս եւս նաւ տրամբք փառելովք զոր առաքեաց զհետ վերակացու աշխարհին ըմբռնել զԱթանաս, զի բարձցէ զնա ի կենաց՝ որպէս հաւանութեան է. հրամայեաց Աթանաս նաւա-վարին դառնալ այսրէն զգետն խոնարհ. հասին առ միմեանս նաւքն, եհարց հրամանատար փառելոցն՝ զԱթանաս տեսեալ. տուեալ պատասխանի ի նաւէն Աթանասայ՝ թէ չէ նա կարի հեռի աստի ի ձէնջ։ Նոքա անձապարեցին ի վեր կոյս եւ Աթանաս դարձաւ թա-քեաւ յԱղեքսանդրիա եւ ապա անկաւ յԱպախնոյէ։ Այլ ի մեկ-նել իւրում այսպէս տայր Աթանաս հրաժեշտ ծաղրելոցեանն որ լայր. «Ոյդ փոքրիկ ինչ ամպ է՝ զի անցցէ փութանակի»։ Բան բանիցն եւ արդիւնքն կատարեցան։

78

Պատրաստեցաւ Յուղիանոս տալ մեծ ինչ մարտ պատե-րազմի ընդ Պարսից ընդ ժառանգական թշնամեաց տէրութեանն։ Գլխաւոր ի պատրաստութեանց անտի նորա էր հարցանել

զպատգամս դիցն եւ քննել զնշանակս ընդերաց զոհիցն. այն ինչ եկեալ յԱնտիոք՝ չոգաւ այց առնել մեհենի իմիք առ Որոնդ-գետով՝ ուր հասին նմա աւետիք թէ գտաւ Ապիս ցուլ յԵգիպ-տոս. դարձաւ անտի կայսր մեծաւ ուրախութեամբ յԱնտիոք եւ իբրեւ եգիտ անդ զատարկ զմեհեանն Ապողոնեայ, կշտամբեալ յանդիմանեաց զծերակոյտ քաղաքին վասն ամպարշտութեանն, եւ յանտառին Դափնեայ նորոգեաց միւանգամ զլքեալ պաշտօն Ա-պողոնեայ եւ զպատգամախօսութիւնն, եւ զոսկորոտին Ս. Բա-բեղայ զոր քուրմքն խափանիչս պատգամացն ցուցին, ետ բառնալ քրիստոնէից ի բաց. այլ ընդ այն զայրացաւ կայսր՝ զի բարձին օրհնութեամբք երգոց, եւ իբրեւ ի գիշերի անդ այրեցաւ եւս յանկարծ մեհեանն, քրիստոնեայքն համարեցան պատճառք խա-կագործութեանն, որպէս եւ ցամաքելոյ աղբերացն եւ նուազու-թեան ցորենոյն. յայն սակս հալածեաց զնոսա Յուլիանոս, եւ փակել զմայր եկեղեցին Անտիոքայ եւ հան զգիրսն իւր հակառակ քրիստոնէութեան: Յուլիանոս կոմս արեւելից եւ քեռի կայսերն որում յանձն էր քննութիւն յանցաւորացն այնոցիկ անց ըստ չափ կամաց կայսերն՝ բայց յետ սակաւ ինչ միոյ վախճանեցաւ որ-դնալից: Ինքն Յուլիանոս զոհիւք եւ ըղձութեամբք դիմէր հա-սանել յաղթութեամբ ի Տիզբոն: Ընդ հրձիգ առնէր զնաւակա-մուրջն զոր արկ ի վերայ Տիգրիս գետոյ, ընդ որ քրթմնջել սկսան զօրքն: Նա եւ պատգամք եւս դիցն չցուցանէին յաջողութիւն, սա-կայն եւ այնպէս լինէին առէպ ճակատք, եւ ի միում նուազի ըն-թացաւ ինքն կայսրն առանց զրահից ի ճակատ անդր ի վշտա-զինուորէ պատերազմին եւ ամբարձեալ զձեռսն ի վեր՝ ի ձայն բարձր տայր քաջալերս զօրացն: Բայց անդուստ եկն նետ ի կողսն եւ ե-գեւ ընդդարհար. առին տարան զնա շալակաւ ի վրանն: Ընդ խօ-սեցաւ յերկար ընդ բարեկամաց իւրոց եւ. ընդ փիլիսոփայից զա-գայն անմահութենէ. բացաւ միւսանգամ բերան վիրին, խնդրեաց ջուր ցուրտ, արբ եւ փչեաց հան զոգին զհասարակ գիշերաւ 32 ամաց հասակի, թագաւորեալ ամիս 20 (26 Յունի. 363). Թա-ղեցաւ ի Տարսոն Կիլիկեցւոց: Այսպէս պատմէ Ամիանոս վկայ ա-կանատես եւ հաւատարիմ մատենագիր. սակայն եւ բազում ինչ խառնակութեամբ պատմի վասն մահու նորա մանաւանդ ի համբաւուց քրիստոնէիցն, որպէս թէ (ըստ Թէոդորետայ) իսկ եւ իսկ յետ զվէրսն առնլոյ՝ ցանեաց Յուլիանոս զարիւնն ի վեր յերկինս՝ ասելով “Յաղթեցեր Գալիլեացիդ„. եւ կամ (ըստ Փիլոստորգեայ) ցանեալ յարեգակն կոյս ասելով “Դու չէջս զծարաւ քո„. եւ կամ դարձեալ (ըստ Գրիգորի Նազիանզացւոյ) վաղվաղակի յետ վիրացն ցանկայր արկանել զանձն ի յորձանս ինչ ջուրց՝ զի լինիցի անհետ իբրեւ մեւս եւս Ռոմուղոս եւ իբրեւ ընկալեալ ի դիցն՝ այնպէս պատիւ զանանելի: Այսպէս անց գնաց

փոփոխակի Յուլիանոս, երիտասարդ ի ծաղիկ հասակին, վերջատրոն, պատկերին համբաւովք յաղթութեանց ի մարտս պատերազմաց, լի արտաքին գիտութեամբք եւ անարատ ըստ բարուցն, որ ապառամբ ի քրիստոնէութենէ լեալ եւս զանձն պաշտամանց հեթանոսութեանն մեծաւ եռանդմամբ, եւ պանծայր թէ իցէ սահմանեալ անսուտ յերկնից ի վերուստ՝ զպաշտօն դիւացն յառաջին՝ մանաւանդ թէ յառաւելագոյն փառաւորութիւն անդր դարձուցանել՝ ազնուացուցանելով զնա փիլիսոփայութեամբ իւրոցն ժամանակաց, եւ բարձրագոյն մտածութեամբք զոր ի «Նաւաբեկութենէ հաւատոցն» ի հեթանոսութիւն անդր տանել ցանկայր: — Սպանեալ ի Յուլիանոսի առհէն Կոստանդեայ Պրոքայ:

Գ.

Յովիանոս, Վաղենտինիանոս Ա. եւ Վաղէս, Գրատիանոս, Վաղենտինիանոս Բ. Թէոդոս Ա. Մեծն (363—395) — Գրատիանոս, Բարսեղ, Ամբրոսիոս — Երկրորդ տիեզերական ժողով (381) — Վախճան հեթանոսութեան եւ արիանոսութեան:

79

Իսկ եւ իսկ ընտրեցաւ ի զօրաց անտի անձնապահապետն Փղաւիոս Յովիանոս (363—364): Սորա հայեցեալ ընդ վերջս ժամանակին՝ հարկ համարեցաւ կնքել դաշինս խաղաղութեան ընդ Պարսից, տալով նոցա յետս զսահմանսն զրաւեալս անդստին յամէ 297, այս ինքն՝ զհինգ նահանգսն անուանեալս «յայն կոյս Տիգրիս գետոյ» եւ զմասն մի Միջագետաց հանդերձ Մծբին քաղաքաւ:

Հասեալ յԱնտիոք՝ առաքեաց նա հրաման առ կուսակալս նահանգացն թողուլ զքրիստոնեայսն ազատ ի կրօնս իւրեանց, այրեաց եւ կուսանաց տուան միւսանգամ առաւելութիւնքն զոր հան ի նոցանէ Յուլիան, արգել պատժով մահու չածել կին զկուսանան նուիրեալս, քանզի բազումք յայնժամ բռնութեամբ կամ հաւանեցուցանելով յանդգնեալ էին ի դոյն: Գրեաց առ Աթանաս՝ զալ ունել միւսանգամ զաթոռն եւ ապա հրաւիրեաց զնա յԱնտիոք խօսել ընդ նմա: Զոր ջանայքն Ակէս արիանոսք, որպէս եւ յետոյ Արիանոսք աղէքսանդրացիք շահել զնա մերժել յաթոռոյ զհակառակորդս իւրեանց. «Ոչ ունիմ, ասէր, կամիմ բռնանալ վասն հաւատոց. բայց այնմ՝ որում վասն միաբանութեան փոյթ իցէ, նմա տաց ձեռն: Մեղետիոս դարձեալ յաքսորանացն ընկալաւ հրամանաւ կայսեր զմի ի նոր եկեղեցեաց քաղաքին:

Չեւ հանգչել զօրուն Յովիանոս յԱնտիոք, որչափ ինչ պէ-

տոյն էր. զի թէպէտ եւ ուրախ եղեն անտիոքացիք ընդ մահ Յուլիանու զառաջինն խմբելով տօն ցնծութեան ոչ միայն ի թատերսն, այլ եւ ի տաճարսն Աստուծոյ կենդանւոյ եւ ի վերայ գերեզմանաց մարտիրոսացն խայտալով եւ զքրիստոնէական օրհնութիւնս չքրիստոնէաբար երգելով, սակայն իսկ եւ իսկ սկսան դժկամակել եւ տրտնջել ընդ թշնամանս դաշանցն կռելոց ի Յովբիանեայ։ Նմին իրի եւ անտի կայսր ձմերայնի զօրօքն երթայ ի Կոստանդնուպօլիս. այլ անդ ուրեմն ի Դադաստենա՝ ի վերայ սահմանացն Գաղատիայ եւ Բիւթանիայ գտաւ Յովբիանոս մեռեալ յանկողնի իւրում (17 փետր. 364), ամաց իբրեւ 33։ Ոմանք համարին ի շատն ուտելոյ, այլք ի սունկն ուտելոյ լեալ. կէսք դարձեալ ի սենեկէ նորոգ բռելոյ եւ կամ դարձեալ՝ յածխոյ վառելոյ. Թերեւս յիմէքէ իմէքէ ի նոցունց կամ յամենեցունց իսկ իրքն դիպեցան։ Ամիանոս թուի կասկածել՝ թէ դաւ ինչ եղեւ։ Որպէս կարի յոյժ քան զչափն պարսաւի Յուլիան, նոյնպէս կարի յոյժ քան զչափն գովաւ Յովբիան. այլ արդարեւ՝ այնչափ ինչ սակաւ է ժամանակ իշխանութեան Յովբիանու, զի չէ դիւրին սահմանել զյարգ նորա ըստ ճշմարիտն վաստակոց։

Վաղվաղակի իբրեւ զմեռեալ առաքեցաւ մարմինն ի Կոստանդնուպօլիս՝ խաղաց զօրն ի Նիկիա՝ ուր ի դաշտի ուրեք առաջի քաղաքին ընտրեցաւ Փղաւիոս Վաղենտինիանոս Ա. Օգոստոս (26 փետր.)։ Էր սա (43 ամաց) որդի Գրատիանու ուրումն պաննոնիացւոյ երբեմն կոմսի յԱփրիկէ, ի զօրավարութեանն ի Գաղղիա ցուցեալ քաջութիւն ընդ իշխանութեամբ Յուլիանու, եւ սակայն վասն համարձակ զքրիստոնէութիւնն դաւանելոյ՝ ընկեցաւ առ Յուլիանու ի հազարապետութենէ Յովբիական (Արամազդեան) գնդին։ Իբրեւ կամէր իմն զօրն թէ ընտրեսցէ իւր կայսր՝ աթոռակից զոք, համարձակութեամբ ետ նոցա պատասխանի՝ թէ ընտրել զիս՝ ի ձեզ ապաստան է, բայց սահմանել թէ որգանակ առաջնորդիցեմ, այն իմ է։ Սակայն հայեցեալ ի պէտս իրացն՝ անդէն ի Նիկոմեդիա արար նա զեղբայր իւր զՎաղէս՝ ախոռապետ, ապա (28 Մարտ.) ի դաստակերտի ուրեք մօտ ի Կոստանդնուպօլիս առաջի բազմամբոխ բազմութեան՝ արար Օգոստոս, զարդարեաց ծիրանեաւ եւ պսակաւ եւ ի միում դեսպակի դարձան ի քաղաքն կայսերական։ Էր Վաղէս առ Յուլիանու տասնապետ յանձնապահաց գնդին եւ հանգոյն Յովբիանու եւ Վաղենտինիանու՝ յանձն առեալ թողուլ զզինուորութիւնն քան զքրիստոնէութիւնն, եւ քաջութեանն վասն՝ թողեալ ազատ ի կայսերէ։ Եւթն ամօք կրսերագոյն էր Վաղէս քան զՎաղենտինիանոս. սա էր բարձրանձն, բարեձեւ, հզօր եւ տոկուն, ակնաղէք կապուտակ՝ դաժանագոյն նայեցուածովք։ Վաղէս՝ միջին հասակաւ, սեւահեր, ըրծ ի միում ական, զօրաւոր անդամովք, կոր

սրունքք եւ փոր նորա սակաւ ինչ ի դուրս: Երկոքին եղբարք չգիտէին յունարէն, գեղեցիկ գիտութեանց անտեղեակ էին. սակայն Վաղենտինիանոս ունէր ճարտարխօսութիւն բնածին եւ սիրէր զարուեստս եւ նորոց եւս գիւտից եղեւ հնարագիւտ: Որպէս երկոցունցն հասարակաց են ստգտանք անագորոնութեան եւ խստութեան, նոյնպէս եւ դրուատիք զգաստասէր կենաց եւ միաբանութեան ընդ միմեանս. ճանաչէր եւ յարգէր միշտ կրօնին զառաւելութիւն մնաց երիցուն:

80

Գարնայնի խաղացեալ կայսերքն երկոքին ընդ Թրակիա ի Մեդիանա դաստակերտ Դակիացւոց աշխարհին. անդ բաժանեցան զպետութիւնն. առ Վաղենտինիան զԻլիւրիկէ, զԻտալիա, զԳաղիա, զԲրիտանիա, զՍպանիա եւ զԱփրիկէ, այս ինքն՝ զարեւմուտս. Թողան Վաղեսի արեւելք, այս ինքն՝ ամենայն հռոմէական նահանգք Ասիոյ, Եգիպտոս եւ Թրակիա: Ըստ նմին բաժանեցան եւ զօրավարք եւ զօրականն: Ի Սիրմիոն բաժանեցան ի միմեանց եղբարքն երկոքին եւ չեւեսին այնուհետեւ երբեք ուրեք զմիմեանս. չոգաւ Վաղենտինիան ի Մեդիոլանոն՝ զոր ընտրեաց նա փոխանակ Հռոմայ եւ Վաղէս ի Կոստանդնուպոլիս: Յետ երից ամսոց ետ Վաղենտինիանոս՝ ծիրանի եւ թագ որդւոյ իւրում Ցամենի՝ Գրատիանեայ ի Ռեմս, համբուրելով զնա առաջի զօրացն եւ յորդորելով՝ արժանի հօրն եւ հօրեղբօր զանձն ցուցանել՝ ուրախութեամբ ընթացեալ ընդ Հռենոս եւ ընդ Դանուբ գաղեալ (24 Օգ. 367):

Դարձոյց եդ միւսանգամ զնշանագիրս անուանն Քրիստոսի ի վերայ դրօշուն, նորոգեաց զպատուէր պահպանութեան կիրակնական աւուրն ըստ հրամանին Կոստանդիանոսի, կացոյց ազատս զդստերս կանանց խաղալկաց յուսանելոյ զարուեստ մօրցն իւրեանց, հան հրաման զեկեղեցականսն վասն եկեղեցական իրաց յեկեղեցականաց միայն դատել եւ ի նոցունց յաշխարհականս չբողոքել. նոյնպէս զայլ եւս եկեղեցական ազատութիւնն՝ զոր Յուլիանու հանեալ էր, դարձոյց այսրէն. սակայն զպարգեւսն՝ որ ի կուսանաց առ կղերականս եւ վանականս տային՝ զայն սահմանեաց տանուլ ի գանձ արքունի, վասն զեղծման ոմանց ի կղերականաց, եւ յայն սակս արդար իսկ զօրէնսն համարին Ամբրոսիոս եւ Յերոնիմոս. նմին հակառակ՝ ստգտանին օրէնք Վաղենտինիանեայ՝ զի բարձ ի կղերականաց զազատութիւն ի հարկաց հասարակաց: Եդ զհնգամեայ պաշտօն Պաշտպանչաց[1] քաղաքացն, որք ընտրէին յերեւելի արանց քաղաքին՝ լինել պաշտպան զրկելոց ի

1 Defensores.

զատուածանի։ Նոյն կարգս վասն ուսմանն դպրոցաց ի Հռոմ՝ ուր բազում էին վարդապետք եւ բազմազգի աշակերտք եկեալ յամենայն նահանգաց, այլ առաւել յաճախէին սոքա ի թատրոն, յամփիթէատրոնն, ի կրկէսն եւ յաշխարհահանդիսին քան ի դպրոցսն։ Կարգեաց բժիշկս ճարտարս քաղաքաւն թողուլ վասն աղքատաց չորեքտասան թաղերցն Հռոմայ, տալով նոցա վարձս յարքունուստ. որպէս ուսմանցն վարդապետաց՝ նոյնպէս եւ բժշկացն շնորհեաց ապահարկ լինել։

Վասն կրօնից՝ ի սկզբան թագաւորութեանն շնորհէր ազատութիւն ոչ միայն ամենայն քրիստոնէական կրօնից, այլ եւ հեթանոսաց իսկ. այս ինքն՝ թող նա զամենեսին իւրաքանչիւր խղճի մնալ. յետոյ ուրեմն արգել հեթանոսաց զզոհս անասնոցն, այլ զպատարագ խնկոցն շնորհեաց։ Բայց վասն անուանեալ փիլիսոփայիցն որ առ Յուլիանոսիւ եկին սպանեցան նաւան իբրեւ մոգսն, հրամայէր դատել յիւրաքանչիւր տեղիս։

Զնոյն գնացս եցոյց Վաղենտինիանոս եւ ընդ Արիանոսան, սակայն ոչ ամենայն ուրեք հաւասար։ Ի Մեդիոլանոն ի կայսերանիստ քաղաքին կայր տակաւին Աւքսենտիոս սին եւ հաստատութիւն Արիանոսացն յապականօսս. բայց Հիղարիոս Պիկտաւեցի եւ Եւսեբիոս Վերկելլեցի ի բաց կալան զժողովուրդն ի հաղորդելոյ ընդ Աւքսենտեայ՝ զօրութեամբ բանից իւրեանց։ Իբրեւ եկն անդր կայսր, չերթայր յեկեղեցի անդր՝ զոր եպիսկոպոսն արիանոս ունէր, սակայն եւ արտաքոյ եկեղեցւոյ երթալ ի տաճարն՝ չհամարէր վայելուչ կայսերական պատուոյն։ Հարցեալ Աւքսենտիոս թէ որպէս զԱստուածորդին, նոյնպէս եւ զՀայր պատուիցէ՝ յուղղափառութիւն կեղծաւորեալ եւ չարախօս զՀիղարիոս եւ զԵւսեբիոս լինելով։ Յայնժամ հրաման տայր կայսր ժողով լինել 12 եպիսկոպոսաց՝ որոց առաջի կացցեն եւ Աւքսենտիոս եւ Հիղարիոս. անդ հարկ համարեցաւ Աւքսենտիոս դաւանել զմիասին էակցութիւն Որդւոյ ընդ Հօր, զի մի յաթոռոյն ի բաց ընկենիցի։ Այլ Հիղարիոս եցոյց կայսեր՝ թէ որպէս հարկ եւ պիտոյ է Աւքսենտեայ հանել հրապարակաւ յայտարարութիւն դաւանութեանն առ ժողովուրդն։ Հանել հան Աւքսենտիոս, սակայն ոչ ըստ նիկիական խոստովանութեանն, այլ ըստ Արիմինեան դաւանութեան։ Զուր բողոքէր Հիղարիոս. Վաղենտինիանոս կամ վասն կարի ի գործս տէրութեանն զբաղելոյ եւ կամ վասն զի չկարաց խտիր ինչ ընդ այն եւ ընդ այս դաւանութիւն տեսանել, ոչ միայն ընդ Աւքսենտեայ հաղորդեցաւ, այլ եւ Հիղարեայ (✝ 367) հրամայեաց նմա ելանել ի Մեդիոլանոնէ։ Արտաքին յայտ է թէ չերեւի ինչ Վաղենտինիանոս բազմօք օգնական ուղղափառացն, մանաւանդ թէ չկարաց իսկ փոյթ՝ տանել թէ իւր եղբայր եւ աթոռակից հալածէ զնոսա։

Գրեթէ զամենայն ժամանակս թագաւորութեան իւրոյ (365—375) էր Վաղենտիանոս հանդէպ պատերազմաւ ընդ ազգաց ազգաց արեւմտից՝ որ միաբանեալ զօրացեալ էին յետ հարուածոցն զոր եհար զնոսա Յուլիան. նախ առ Հռենոսիւ՝ ընդ Աղղեմանաց, Փրանկաց եւ Սաքսոնաց, եւ շինեաց ամրութիւնս առ նոյն գետով (ի Բազիլէայ ցՄոգունտիա) եւ առ Նեկկար գետով. ապա կռուէր նա առ Դանուբաւ՝ ընդ Կուադաց եւ Սարմատաց. կամ ինքնին իսկ նախահատակելով ի պատերազմունսն եւ կամ ի ձեռն զօրավարացն՝ Քարիէտոյ, Սեւերիանու, Դագալայիփայ, Յովինոսի եւ Սեւերոսի, որպէս եւ այլ եւս զօրավարք տային ճակատ ի Պաննոնիա եւ յԱփրիկէ ընդ բնակ ազգացն: Թէոդոս հայր Թէոդոսի կայսեր մերժեաց ի Բրիտանիա զյարձակումն Պիկտաց եւ Կալեդոնացւոց՝ զըռաւելով զերկիրն մինչեւ ցխրամն Անտոնինեայ եւ երկիրն նորոգ զըրաւեալ կոչեցաւ Վաղենտիա նահանգ:

Յետ վերջնոյ ճակատուն եւ յաղթութեան ի Պաննոնիա՝ յորժամ ի ձմերոցս էր Վաղենտիանոս ի Բրեգիտիոյ (որպէս հաւանութիւն է՝ ի Սէոնի) եկին առ նա պատգամաւորք Կուադացն խնդրել խաղաղութիւն՝ ասելով թէ գլխաւորք ազգին չունին ինչ մասն յապստամբութիւնսն որ ի սահմանս Հռոմայեցւոց եղեն, այլ զայն ռամիկն արար՝ գրգռեալ ի շինուածոյ անտի բերդից յերկիրն իւրեանց: Ընդ բան բերդիցն զկծեցաւ սէգ հռոմայեցին իբրեւ ընդ կշտամբանս, եւ սկսաւ յանդիմանել զնոսա մեծասրտմտութեամբ. ուժգնութիւն սաստկութեան խօսիցն տակաւ հանդարտեցաւ, եւ արիւն սաստիկ ի գլուխն, ծածկեաց քիրտն մահու զդէմս երեսացն, ձայնն սպառեցաւ. իբրեւ մերձ յանկանել էր՝ ի վեր կալան զնա սպասաւորքն եւ տարան ի սենեակն. անագան եհաս բժիշկն՝ որ իբրեւ հատ երակ, չել արիւն. զմօտակացն ճանաչէր, բայց խօսել ինչ ոչ կարէր. յետ դժուարին ճգնութեան՝ հան զոգին (17 Նոյ. 375), ամաց 55, թագաւորեալ ամս 11 եւ ամիսս իբրեւ 9: Զմռսեցաւ մարմինն եւ եդաւ ի Կոստանդնուպոլիս, մինչեւ կայսր Թէոդոս Մեծն թաղեաց զնա փառաւորութեամբ (382. փետր.):

Էր Վաղենտիանոս անպաճոյճ ի վարս կենացն, սեղան նորա վայելուչ առանց բարեկեցութեան, որպէս ինչ վայելէր պատերազմասէր թագաւորի: Խստութիւն՝ էր տիրող նկարագիր բարուց նորա, նմին իրի եւ բարեկարգութեան զօրացն կարի էր վրէժխնդիր, բայց էր միանգամայն ակար ի ներել հրամանատարացն՝ զորոց զյանցանսն թողոյր անպատիժ: Սակայն եւ այնպէս էր նա իշխան արթուն, զօրական քաջ եւ զօրավար մեծ: Խնայութիւն նորա անցանէր իսկ ի սահման ագահութեան, սակայն արար նա դիւրութիւն նահանգաց՝ յորոց վերայ հարկքն ծանրացեալ էին: Զմեծ

մասն պաշտամանց տայր արանց ընտրանեաւ, եւ առ նուազ առաջ-նորդութիւնք չէին գնոց։ Խստութիւն նորա ի խորհրդոյ եւ ի կա-մակար յօժարութենէ էր եւ ոչ յանկարծադէպ ինչ, եւ բազում անգամ արժանի՝ անագորոյնութիւն զնոյն կոչելոյ։ Թէպէտ եւ զայնպիսիսն ի պաշտօն դատաւորութեան կացուցանէր՝ զորս քրիս-տոնէից գիտէր, այլ եթէ սխալեալ ինչ յընտրութեանն էր՝ այնմ չկարէր ի վերայ հասանել, եւ թուէին նոքա նմա Պոլիկար-պոսք՝ թէ միայն խիստ իցեն։ Հանդերձ աղքիմբք եւ ինքն ոչ մեղ-մացոյց երբեք ուրեք զվճիռ դատաստանի իրիք, այլ խստացոյց բազում անգամ։ Եւ ի վերայ ամենայնի՝ փոքրոգութեամբ խոն-տայր ընդ վաստակս այլոցն, զայն չածելով զմտաւ՝ թէ առն իշ-խանի ելանէ միշտ մասն ի վաստակոց անտի՝ զոր պատուելն եւ յարգել գիտիցէ։ Ոչ առանց մեծի ստգտանաց է եւ այն՝ զի թող-նա եղբօրն համարձակ հալածել զուղղափառսն, զի ունէր իւր ձոխութիւն ի վերայ նորա։ Այրի զօրաւոր էր երկեւղ առ ի կար-ծելոյ զնա յանագորոյնութենէ. Ուռսիքինոս վերակացու դատա-ւորաց՝ տեսեալ զնա թէ մերձ է հասանել յանագորոյնու-թիւն, խօսեցաւ զխլրտելոյ ազգաց ազգաց. իսկ եւ իսկ զքջա-սրտմտութիւնն եւ երեւէր լուրջ իբրեւ զԱնտոնինոս Պիոս[1]։

Յառաջնմէ կնոջէն ի Սեւերայ՝ զոր մերժեաց նա վասն պատ-ճառի իրիք անծանօթի, եթող զԳրատիանոս իբրեւ 17ամեայ, յերկրորդ կնոջէն ի Յուստինայ զչորեքամեայն Վաղենտինիանոս եւ դստերս երիս՝ զՅուստա, զԳրատա եւ զԳաղղա. առաջինքն մնացին անամուսին, Գաղղա եղեւ Թէոդոսի կայսեր։ Իսկ եւ իսկ ընտրեցաւ Վաղենտինիանոս ի զօրավարացն՝ Օգոստոս (22 Նոյ.)։ չդարձաւ ընդդէմ Վաղէս, եւ ոչ ազնիւն Գրատիանոս՝ որ այնու-հետեւ առաջնորդէր արեւմտից մեծաւ իմաստութեամբ (375—383). դարձոյց զմայր իւր զՍեւերա յաքսորանացն, հան օրէնս ի պատիւ ծերակուտին, թող զմնացուածս հարկացն՝ զորս տակա-ւին պարտէին նահանգքն, արար հոգ վասն ուսման հասարակաց, արգել մի քակել զհին շինուածս ի Հռոմ վասն զնորսն ի վե-մաց անտի խլելոց շինելոյ, եւ կացոյց ազատ զեկեղեցականս ի քաղաքական պարտուց եւ տրոց (377)։

Մատենագիրք քրիստոնեայք եւ հեթանոսք միաբանին ի գո-վութիւն Գրատիանու. ոգի գեղեցիկ ի բարենշան մարմնի. գնացք նորա, դէմք երեսացն եւ շարժմունք ունէին զնկարագիր ընտանե-կան խոնարհութեան եւ ներքին ազնուականութեան։ Էր նա խնա-մով կրթեալ ի գիտութիւնս, ունէր գեղեցիկ ձիր ճարտարախօսու-

1 Պատմեն եւս որ ի ժամ որսոյն առ-բաժամ արձակեաց զարջսն՝ որ առ զնա թագաւորին, այնպէս զանազան եղեւ՝ զի մեռաւ ի վաղվէ անդր։ Դարբինն որ վասն ճարտարագործ ինչ զլանհեց շինելոց յու-սայր ընդունել պարգեւ՝ ընկալաւ պատիժ մահու, քանզի սակաւ ինչ պակաս էր ի կշռոյն հրամայելոյ։ Էին կայսեր արջք եր-կուք (Mica aurea եւ Innocentia) որ մօտ առ ննջեկին իւրում սնանէին մարմնովք մահապարտաց. եւ այլ եւս նոյնպիսիք։

թեան եւ բանաստեղծութեան զոր եւ սիրէրն իսկ. զի վարդապետ էր նորա Աւսոնիոս գաղիացի կարգեալ ի Վաղենտիանեայ: ի կրթութիւնս մարմնոյ հզօր էր եւ աջողակ. ննջէր սակաւ, էր սակաւապէտ յուտել եւ յըմպել եւ անսուգիւտ զգաստասիրութեամբն: Զգօնութեամբն եւ առատութեամբն եւ ազնուականութեամբն եւ չափաւորն ընկերականութեամբ եղեւ արգոյ եւ սիրելի ամենեցուն. բազում անգամ կանխէր յառաջ քան զխնդրուածս՝ տանել բարիս. էր ուրախակից ուրախութեան եւ կարեկից վշտաց այլոցն, այց տանէր հիւանդաց, նա եւ դոյզն իսկ զօրականի: Այսր ամենայնի սրբութիւն եւ ամրութիւն՝ էր ճշմարիտն երկեւղ Աստուծոյ:

Սակայն չէ ինչ արժան զայնմանէ իմն լռել թէ երբեմն խաբէր յարանց արքունեացն յանդէպսն. կարի իմն զմայլեալ էր զհետ որսոյ. խօսել խօսէր ի ծերակուտին զերբաց իրաց իմաստութեամբ, քանզի բնածին հանճարն զամենայն կարեւոր տեղեկութեանցն ունէր, սակայն չսիրէր իմն ի բնէ զայնպիսի զնիւթական տեղեկութիւնսն, զի ցամաք իմն նմա երեւէին. ներեսցուք մանկութեան նորա. ո՞ արդեւք յանդիմանեսցէ զծառ գեղեցկածաղիկ՝ թէ ընդէր պտուղս խայծեալս չունիցի. զայնայնի կենացն հատաւ անկաւ Գրատիանոս:

Այսպէս յարեւմուտս:

81

Յարեւելս իշխէր եղբայր Վաղենտիանեայ, հօրեղբայր Գրատիանեայ՝ Վաղէս (364—378) ի բերանոյ անտի գետոյն Դանուբայ մինչեւ յայնկոյս Եփրատայ: Ընդէն յառաջին ամս թագաւորութեան նորա յարեաւ Պրոկոպիոս յազգականութենէ Յուլիանու որ կալեալ թագ ի Կոստանդնուպոլիս (28 Սեպտ. 365) եւ շահեցաւ իսկ զբազումս՝ շրջեցուցանելով ընդ իւր զփաւստինա զայրի կին Կոստանդեայ հանդերձ դստերաւ նորա Փղաւիաւ Մաքսիմա Կոստանդիաւ քառամեաւ. արկեալ զարս նշանաւորս ի բանդ եւ շահեալ զռամիկն խոստմամբ աւարի: Լեգէոնք երկու՝ զոր առաքէր կայսր ի Կեսարիայ Գամրաց՝ անցին ի կողմն ապստամբին ի ժամ ճակատուն առ Սանգարիոս գետով. Քաղկեդոն պաշարեալ ինքնին իսկ ի կայսերէ՝ դիմակալ եղեւ. (ծաղր արար զնա՝ կոչելով գարեջրըմպու, այս ինքն՝ պաննոնիացի. զի սովորական էր կաւկաջուր ի Պաննոնիա.) համօրէն Բիւթանիա անց ի ձեռս Պրոկոպեայ: Հարկ համարեցաւ այնուհետեւ Վաղէս կոչել զԱրբետիոյ զզօրավար ծերունի՝ զթշնամին Պրոկոպեայ ի գործ պատերազմի. տուաւ ճակատ մեծ մօտ ի սահմանս Գաղատիայ. Գոմոյար եւ Ագիղոյ գլխաւոր զօրավարք Պրոկոպեայ անցին ի

կողմն կայսեր, եւ այնպէս վճարեցաւ յաղթութիւնն. երկուք ի հազարապետաց Պրոկոպեայ՝ ձերբակալ արարին զնա յորժամ յանտառն եւ ի խոխոմս փախուցեալ էր, եւ բերին կալան առաջի կայսերն. գլխատեցաւ Պրոկոպիոս ընդ երկոցունց հազարապետացն, եւ առաքեցաւ գլուխ նորա առ Վաղենտինիանոս կայսր արեւմտից (27 Մայ. 366)։ Բազումք յետ այնորիկ սպանան ի Վաղեսէ յանխնայ առ լոկ կասկածանաց դաւակցութեանն։

Գութք էին ի բանի ընդ Պրոկոպեայ, իբրեւ ընդ ազգականի կոստանդեան տանն, եւ յայն սակս առաքէր թագաւոր նոցա Աթանարիկ 3000 այր ի թիկունս օգնականութեան, որք իբրեւ առին զբօթ մահուն Պրոկոպեայ՝ սկսան ասպատակաւ աւերել զԹրակիա՝ մինչեւ գունդք առաքեալք ի Վաղեսէ արարին զնոսա զինաթափ եւ ցրուեցին ի քաղաքս Թրակացւոց. իբրեւ պահանջէր Աթանարիկ զարսն յետս՝ չառ յանձն տալ զնոսա Վաղէս եւ պատրաստեցաւ ի մարտ պատերազմի (367)։ Յետ երկուց արշաւանաց (367 եւ 368) յորս չվճարեցաւ ինչ մեծ՝ յաղթեաց կայսր Գթաց (369 գարնայնի), եւ խնդրէր այնուհետեւ Աթանարիկ խաղաղութիւն։ Սպասէր իմն օեգ հռոմայեցին թէ գայցէ Աթանարիկ ի Մարկիանուպօլիս ի բանակ Հռոմայեցւոց, այլ զուր. զի պատճառէր Աթանարիկ թէ երդմնի լեալ է հօրն՝ չմտանել յերկիր սահմանացն Հռոմայեցւոց (ապաքէն՝ իբրեւ բարեկամ), նմին իրի ի միջոց վայրի գետոյն եկին նաւուք առ միմեանս եւ այնպէս դաշինքն կռեցան։

82

Յետ պարտութեանն Պրոկոպեայ եւ մանաւանդ յետ դաշանցն ընդ Աթանարիկայ՝ ժամ առ այնուհետեւ Վաղէս հալածելոյ ոչ միայն զուղղափառսն այլ եւ զկէս արիանոսն, զՄակեդոնեանս, զՆովատիանոս, համառօտ իսկ՝ զամենայն քրիստոնեայս՝ բաց ի բուն Արիանոսաց, այս ինքն՝ յԱնոմեանցն։ Քանզի էր նա տուեալ զանձն վարդապետութեան Անոմեանցն, որպէս թուի՝ մանաւանդ թելադրութեամբ կնոջ իւրոյ Ալբիայ Դոմինիկեայ՝ որ ջերմն էր յարիանոսութիւն, եւ յառաջ իսկ քան զարշաւելն ի Գութս՝ ա՛ռ Վաղէս կնիք յեւնոմեանն Եւդոքսեայ յեպիսկոպոսէ Կոստանդնուպօլսեայ։

Վաղ իսկ յամի 365 (նախ քան զպարտութիւնն Պրոկոպեայ) յետ ընդունելոյ հրաման ի կայսերէ՝ եղեւ ժողով Կէս արիանոսաց եւ Մակեդոնեանց ի Լամփսակոս. յետ երկամսեայ խորհրդոց՝ մերժեցաւ վարդապետութիւն Եւդոքսեայ եւ Ակակեան ժողովոյն եւ եղեւ ընդունելի դաւանութիւն ժողովոյն Անտիոքայ (որ յամի 341), եւ սահմանեցաւ ընդունել զԵւդոքսիոս եւ զհաւանեալսն ընդ նմա՝ թէ ի բաց կացցեն ի վարդապետ-

ութենէն։ Իբրեւ լուաւ Վաղէս զարհամարհեալն ի պատգամաւո-րաց անտի ժողովոյն՝ սաստկեաց զնոսա հաղորդել ընդ Եւդոքսեայ. իբրեւ չառին յանձն, հրաման տայր աքսորել զնոսա եւ Եւդո-քսեանս փոխանակ նոցա նստուցանել (365)։ Ի միւսումն ամի (յետ պար-տութեանն Պրոկոպեայ) յորժամ եկն նա երթալ յԱնտիոք առ-ուհին Պարսից, ինքնին կամէր զհրամանն վճարել. անդէն ի Նիկո-մեդիա կոչեցան մի բան միայն Եղեւսիոս եպիսկոպոս Կիւզիկոսի եւ Եւստաթէոս Սեբաստիոյ Փոքուն Հայոց (երկոքին եւս Կէս ա-րիանոսք) ընդունել զհաղորդութիւն Եւդոքսեայ, երկոքին եւս ստիպեցան ընդունել եւ ապա զղջացեալ յետս կացին (366)։

Իբրեւ ազդեաց նոցին Կէս արիանոսացն եւ Մակեդոնեանց ի կայսերէ ընդունել զաղանդ Անոմեանցն՝ միաբանեցին դիմել առ կայսրն Արեւմտից եւ առ Լիբերիոս քահանայապետ. առաքեցան պատգամաւորք՝ Եւստաթէոս Սեբաստիոյ, Սիղուանոս Տարսոնի եւ Թէոփիլոս Կաստաբաղայ Կիլիկիոյ։ Չգտեալ անդ զՎաղենտիանոս ի Միլանոյ, (քանզի ի Գաղղիա էր յայնժամ), յանդիման եղեն Լիբերեայ ի Հռոմ՝ տալ Թուղթ մի ձեռնագրով 64 եպիսկոպոսաց եւ աղաչել ընդունել զնոսա ի հաղորդութիւն իւր եւ եպիսկոպոսացն Արեւմտից։ Զառաջինն չառ յանձն քա-հանայապետն, զի չընդունէին, ասէ, զհանգանակն Նիկիական ժողո-վոյն. իբրեւ յայտ արարին պատգամաւորքն Թէ ի բաց կացին նո-քա ի մոլորութենէն եւ տուին եւս խոստովանութիւն Նիկիական հաւատոյ հանդերձ ի միասին էականն բանիւ, ընկալաւ զնոսա այ-նուհետեւ քահանայապետն, ետ գիր ուրախութեան առ վաթսուն եւ չորս եպիսկոպոսունսն։ Ըստ նմանց այսց եպիսկոպոսաց գրեցին առ Լիբերիոս եւ ի Զմիւռնայ, ի Պամփիւղիայ, յԻսաւրիայ եւ ի Լիկիայ եւ առանց երկմտութեան է՝ Թէ ընկալան եւ զորս նոյնպիսի պատասխանի։ Սակաւ ինչ եւեթ ժամանակք ի վերայ անցին ուրախութեան ընդունելոյ արեւելեան եպիսկոպոսացն ի հաղորդութիւն արեւմտեայցն՝ անդէն վախճանէր բազմավաստակն Լիբերիոս (24 Սեպտ. 366)։ Պայազատէր յաԹոռն Պետրոսի՝ Դամասոս, այլ ոչ առանց հակառակութեան։ (Քանզի Ուրսի-նոս կամ Ուրսիկինոս սարկաւագ ետ ընտրել զանձն յեպիսկոպո-սութիւն, յարեաւ հերձուած, եղեւ արիւնհեղութիւն բախելով երկուց կողմանց ընդ միմեանս։ Աքսորեցաւ Ուրսինոս, այլ յետ սակաւուց ժամանակի առ համարձակութիւն դառնալոյ ի Հռոմ. իբրեւ միւսանգամ խառնակ լինէր՝ մերժեցաւ երկրորդ անգամ։ Կողմն նորա ի Հռոմ չհաղորդէր ընդ Դամասոսի, զառաջինն ժո-ղովէր ի պաշտօն ի գերեզմանս մարտիրոսացն, ապա յեկեղեցւոջ ուրեք առաջի քաղաքին. ուստի դարձեալ եղեւ արիւնհեղու-Թիւն. տակաւին յամի 380 կամէր իսկ Ուրսինոս զրաւել զա-Թոռն Պետրոսի, այլ ի Գրատիանեայ կարծեցաւ։)

Պատգամաւորքն երեքին ընկալեալ թուղթս հաղորդութեան եւ յեպիսկոպոսաց ժողովելոց ի Սիկիլիա եւ յայլ նահանգս արեւմտեան պետութեանն, եկին բերին ընդ նոսա հանդերձ թղթովք քահանայապետին առ եպիսկոպոսունս արեւելից՝ որ ժողովեալ էին ի Տիանա քաղաքի Կապադովկացւոց։ Գլխաւորք յեպիսկոպոսաց ժողովոյս էին Եւսեբիոս Կեսարիոյ Կապադովկացւոց, Գրիգոր Նազիանզու՝ հայրն, Աթանաս Անկիւրայ, Պաւղոս Եմեսայ եւ այլք որ վաղ առ Յովիանեաւ (363) արկեալ էին յԱնտիոք ձեռնագիր նիկիական հաւատոյ։ Ուրախ եղեն հարք սիւնհոդոսին Տիանայ ընդ դարձ նոցա յուղղութիւն եւ յետ ընդունելոյ զնոսա ի հաղորդութիւն՝ գրեցին թուղթ սիւնհոդոսական առ եպիսկոպոսունս արեւելից՝ զի գումարեսցին զարնայնի ի Տարսոն Կիլիկեցւոց առ ի խառնելոյ զամենեսին ի հաղորդութիւն ընդ արեւմտեանսն (367)։ Այլ անդէն խոկ եւ խոկ ել հրաման սաստիկ ի կայսերէ՝ չառնել զայն ժողով Տարսոնի եւ այնպէս խափանեցաւ գործն. սակայն թուի ինձ թէ եւ յայսմ ժողովի ոչ ըստ ակնկալութեան իրքն կատարելոց էին. քանզի ի սիւնհոդոսի ուրեք յԱնտիոք Կարիացւոց՝ կամեալ կամէին 34 եպիսկոպոսք միաբանել ընդ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ, բայց չէին յօժարեալ ընդ բանն է միասին էական։

83

Սակայն մեծն Բասիլիոս՝ որ անդստին յամէ 370 ունէր զաթոռ եպիսկոպոսապետութեան Կեսարիոյ Գամրաց, յուսայր ածել ի կատարեալ միաբանութիւն զնոսա՝ որք ապաքէն դարձեալ էին սրտիւ ի մոլորութենէն, այլ անվստահ իմն էին ընդ կարի անաչառն յորթոդոքսաց, եւ մանաւանդ ջանայր ածել զՄելետիոս յընդունելութիւն արեւմտեայցն։

Բասիլիոս էր ծնեալ (330) ի մեծատուն տոհմէ, կրթեալ աստուածպաշտութեամբ, խոնարհութեամբ եւ զգաստութեամբ ի մօրէ իւրմէ յԷմմելիայ եւ ի Մակրինայ ի հանւոյ իւրմէ՝ զորոց զբանն եւ զվարս յիշէր նա միշտ։ Նախ լեալ ի հրահանգս ի Նէոկեսարիա Պոնտացւոց ուր հռետոր լեալ էր հայր նորա եւ ուսեալ զուսումն վարժոցաց քաղաքի ծննդեան իւրոյ Կեսարիոյ՝ երթայր ի բարձրագոյն հրահանգսն, նախ ի Կոստանդնուպոլիս (առ Լիբանիոս՝ որ բազում գովութեամբ խօսէր զնմանէ) եւ ապա յԱթէնս։

Անդ ուրեմն եգիտ նա զԳրիգոր Նազիանզու զոր յառաջագոյն ճանաչէր ի Կեսարիա, եւ մտին իմն ընդ միմեանս ի դաշն ինչ գեղեցիկ յոր խառնեցաւ յետոյ եւ Գրիգոր Նիւսեայ եղբայր Բարսղի, երեքին եւս կապադովկացիք։ Բասիլիոս եւ Գրիգոր Նազիանզու երկուս եւեթ ճանապարհս գիտէին յԱթէնս, մին հանէր յեկեղեցին եւ միւսն ի դպրոց գիտութեանցն։ Դարձան երկոքին ի հայրենի աշխարհն լի մթերօք գիտութեանց (355 կամ 356)։ Բասիլիոս յետ մկրտելոյ ի Դիանիոսէ արքեպիսկոպոսէ Կեսարացւոց, իբրեւ յերեսներորդ ամաց հասակի բռնադատեալ կայր ուսուցիչ հրապարակաւ ի Կեսարիա եւ ի Նէոկեսարիա,

այլ առաջ առ անձուկ քրիստոնէական փիլիսոփայութեանն՝ եւ զանձն ի վարս կրօնաւորութեան՝ յորմէ ուսումն երթեալ անսեալ զվանականս Ասորւոց, Պաղեստինեայ եւ Եգիպտոսի, ի դառնալ խուռն բաշխեաց զինչսն աղքատաց եւ միայնացաւ ի Պոնտոս մօտ ի գեղն Անեսի՝ ուր մայր իւր Եմմելիա եւ քոյրն Մակրինա կէին ի կուսաստանի ուրեք (— 364)։ Կոչեցեալ զնա յայնժամ Եւսեբեայ արքեպիսկոպոսի Կեսարացւոց՝ որ զԳրիգորիոս յաջորդեաց ըստ խնդրոյ ժողովրդեանն, ձեռնադրէր զնա յերիցութիւն, որպէս անդ ինչ յառաջ ձեռնադրեցաւ Գրիգոր ակամայ ի Նազիանզ ի հօրէ իւրմէ որ անդ եպիսկոպոսն էր՝ յորժամ յանկարծ ամ. ած ժողովուրդն զԳրիգոր առաջի սեղանոյն զի ձեռնադրեսցէ զնա։ Այլ յետ սակաւ ինչ միոյ կամակար մեկնէր Բասիղիոս ի նոյն միայնութիւն, որպէս հաւանութեան թուի՝ առ խանդատանց եպիսկոպոսին իւրոյ, զի զայս ժողովրդեանն յինքն արկանէր Բասիղիոս առաւել գիտութեամբն եւ առաքինութեամբ։

Բայց իբրեւ եւ հալածումն Վաղեսի՝ հաշտեցաւ Եւսեբիոս ընդ Բասիղի առ սէր եկեղեցւոյ. կոչեցաւ միւսանգամ Բասիղիոս ի պաշտօն եւ էր նա յամենայնի օգնական եւ ձեռնտու եպիսկոպոսին, մերժէր նա զյարձակումն Արիանոսացն եւ տանէր զհեռարիս պատուար ամուր հաւատոց եկեղեցւոյ։ Յետ ժամոյ (362—370) առաջնորդութեանն վախճանեալ Եւսեբեայ՝ գործակցութեամբ Գրիգորի Նազիանզացւոյ եւ ծերունւոյն Եւսեբեայ Սամոսատացւոյ ընտրեցաւ Բասիղիոս հակառակ կամաց մեծամեծաց ոմանց կեսարացւոց առնուլ զաթոռ արքեպիսկոպոսութեանն այնորիկ իբրեւ մետրապօլիտ մայրաքաղաքին Գամրաց եւ էքսարք մեծի վիճակին Պոնտոսի (370)։ Թէպէտ եւ ոմանք յեպիսկոպոսաց վիճակի նորա եւ մանաւանդ ազգականք նորա ի մայրենի կուսէ՝ հակառակորդ էին նորա, սակայն իմաստութեամբն եւ հեզութեամբ շահեցաւ զնոսա սակաւ Բասիղիոս։

Առաքէր Բասիղիոս հրեշտակութեամբ զԴորոթէոս առ Աթանաս վասն երկուց իրաց, նախ զի առաքեսցէ հայրապետն՝ առ զի հաւանեցուսցէն զեպիսկոպոսունս արեւմտից՝ ջանալ ի կատարումն միաբանութեան եպիսկոպոսացն արեւելից, եւ երկրորդ անգամ՝ զի ոչ միայն ինքն Աթանաս ընկալցի ի հաղորդութիւն զՄելետիոս, այլ եւ հաւանեցուսցէ ի նոյն եւ զԴամասոս Հռոմայ հայրապետ։ Խորհուրդ եւ նմա Աթանաս թէ դժուարին է եւ գործ երկար՝ հաւանեցուցանել զեպիսկոպոսունս արեւմտից առաքել պատգամաւորս յարեւելս յանուն ժողովոյ իւրեանց գումարելոյ. ուստի լաւագոյն է, ասէ, գրել առ Դամասոս քահանայապետ, զի սա իբրեւ գլուխ համօրէն եկեղեցւոյ առաքեսցէ առս իշխանութեամբ հանդերձ որ զմիաբանութիւնն կատարեսցեն։ Յայնժամ ըստ խորհրդոյն Աթանասայ՝ առաքէր Բասիղիոս զԴորոթէոս ի Հռոմ առանձինն թղթով, յորում աղաչէր նա զքահանայապետն՝ առս ոմանս հեզս եւ իմաստունս առաքել այսր, որք բերիցեն ընդ իւրեանս զգործս Արիմինեան ժողովոյն, եւ ըստ պատշաճի հրապարակաւ ցուցցի անզօր ամենայն՝ որ բռնադատն ի նմա գործեցաւ, եւ տացեն միաբանութիւն եկեղեցեաց, մանաւանդ եկեղեցւոյն Անտիոքայ։ Դարձաւ Դորոթէոս յետ ձեռ-

բայնւոյն ի Հռովմայ թղթովք սիրոյ արեւմտեանցն, այլ գործ ինչ ի միջի չերեւէր. տակաւին յուսայր իմն Բասիլիոս թէ Սաբինոս սարկաւագ որ ընդ Դորոթեայ եկն յարեւմտից՝ ճշմարտագոյնս ինչ իմացուսցէ զիրացն արեւելից՝ յորժամ դարձցի այդրէն յետս (370 եւ 371)։ Այլ զուր եւ ընդ վայր ամենայն. ոչ միայն չեղ ի գլուխ այն միաբանութիւն, այլ եւ ոչ Մելետիոս եղեւ ընդունելի համօրէն արեւմտեայցն, քանզի ձախող իմն կարծիս զնմանէ ունէին ի Պաւղինեանց եւ ի Ղուկիփերեանց խաբեալ, նա աւանիկ եւ ոչ Աթանաս եմուտ ընդ նմա ի հաղորդութիւն, որպէս եւ ոչ նորին յաջորդ Պետրոս։

Այսպէս կատարումն միաբանութեան եպիսկոպոսացն արեւելեայց ընդ արեւմտեայց՝ մնայր ժողովոյն Կոստանդնուպոլսեայ՝ զորմէ ի ժամու իւրում։

Վաղէս որ ընդ այն ժամանակս եկ այս երրորդ անգամ՝ երթալ յԱնտիոք եւ զճանապարհայն (371—373) մոլեգնէր հանգոյն հեթանոսացն, մերթ ցրուելով զօրօք զժողովուրդն ժողովեալ ի պաշտօն Աստուծոյ եւ մերթ թանալով եւս արեամբ զսեղանս, հանելով զեկեղեցիս ի ձեռաց ուղղափառացն՝ որ այնուհետեւ ի բացի ժողովէին ի պաշտօն։ Դայր հասանէր կարգաւ ի Կեսարիա ի գլուխ քաղաքացն Կապադովկացւոց (372)։ Առաքէր կայսր զՄոդեստոս վերակացու անձնապահաց առաջի իւր՝ հաւանեցուցանել զԲասիլիոս ի կամս իւր՝ սպառնալեօք կորստեան ընչից, աքսորանաց, տանջանաց եւ մահու, որում տայր Բասիլիոս պատասխանի թէ ունիցի՞ս արդեւք այլ ինչ քան զսոսա, քանզի ոչ մի ինչ ի սոցանէ կարէ սասանել զիս. որոյ ոչինչ գոյ՝ զնորա չմարթի ոք յափշտակել. աքսորս ոչ ճանաչեմ՝ զի ամենայն ուրեք յերկրին Աստուծոյ եմ. տանջանք չլինին ինձ զամագլիս, զի չիք իմ մարմին. իսկ մահ՝ հաճոյական եւս է ինձ, զի փութանակի ածէ զիս առ Աստուած. այսպէս մերժեցաւ ի նմանէ եւ երկրորդ հրեշտակն կայսեր Դեմոսթենէս կոմս։ Լի լեալ զարմանալեօք կայսրն՝ ինքնին արքունականօքն ի տօնի աստուածայայտնութեանն գայր յեկեղեցին՝ ուր Բասիլիոսն մատուցանէր պատարագ եւ խօսէր ճառս, եւ մատոյց թագաւորն հանդերձ հաւատացելովքն զընծայսն ի սեղան անդր, որ էր նշանակ եկեղեցական հաղորդութեան. երիցունքն եւ սարկաւագունք տարակուսեալ թէ ընդունիցի՞ արդեւք եպիսկոպոսն զընծայս նորա՝ ոչ ոք մերձեցաւ առնուլ ի ձեռաց կայսերն եւ արքունականացն։ Տկարեալ կայսրն սկսաւ դողալ եւ դեդեւել եւ տապալէր իսկ ի գետին՝ եթէ չունէին զնա ի վեր կղերականքն. անդ զիջեալ խստութեամբ՝ ընկալաւ Բասիլիոս զընծայս նորա։ Սակայն եւ այնպէս դրդեցին ստիպեցին Արիանոսք զկայսր՝ մերժել զԲասիլիոս. այլ ի գիշերին յորում երթալոց էր Բասիլիոս յաքսոր՝ յանկարծակի յախտ անկեալ գնէր մերձ ի մահ որդի

կայսերն (Վաղենտինիանոս Գրատիանոս՝ մանուկ վեցամեայ)։ Ի միտ առ թագաւորն զձեռն Աստուծոյ, կոչեցաւ Բասիլիոս եւ անդէն ի մահճն նորա՝ ողջ առ մանուկն։ Խոստացաւ Բասիլիոս զկատարեալ առողջութիւնն՝ թէ մկրտեսցի մանուկն յուղղափառաց եւ ինքն Վաղէս դարձցի յուղղափառութիւն եւ ջանասցի ի միաբանութիւն եկեղեցւոյ. չառ յանձն կայսրն, մկրտեցաւ մանուկն յԱրիանոսաց եւ վախճանեցաւ իսկ եւ իսկ։ Յետ սակաւ ինչ միոյ խօթացաւ եւ Մոդեստոս, զզջացեալ եւ կոչել զԲասիլիոս եւ ողջացաւ աղօթիւք նորա։

Այնչափ մանկանն եւ բարեխօսութիւն Մոդեստեայ պատկառեցուցին զկայսր ի հալածելոյ զԲասիլիոս։ Նա այսպէս կայր մնայր Բասիլիոս ի Կեսարիա համակ աշխատ լեալ սրբել զՓոքր Հայս եւ զԳաղատիա յարիանոսական պղծութենէն, եւ կամէր զօդել ընդ Արեւմտեանսն, լեալ յամենայնի զօդ միաբանութեան արեւելեան եկեղեցւոյ, զոր կամէր մանաւանդ առնել հզօրագոյն՝ միաւորելով զեպիսկոպոսունսն արեւելից ընդ Հռոմայ, եւ վախճանէր (50ամեայ) ի ժամանակի՝ զի այն ինչ զերծեալ էր եկեղեցի ի բռնաւորութենէ թագաւորին (379 Յունու. 1)։ Սուգ առին ի վերայ նորա ոչ միայն քրիստոնեայք, այլ եւ հեթանոսք եւ Հրեայք, զի հայր էր նա աղքատաց եւ որբոց եւ զամենայն ինչսն ծախեալ էր ի նոսա եւ զմեծատունսն ածեալ յողորմածութիւն։

84

Ել կայսր ի քաղաքէն Կեսարացւոց զարնայնի 373 ամին եւ հասեալ յԱնտիոք մոլեգնէր ընդդէմ ուղղափառացն. աքսորեցան մի ըստ միոջէ Պեղագիոս եպիսկոպոս Լաւոդիկեայ, Բարսեղ Ուռհայի, Կիւրղոս Երուսաղեմի, Եւսեբիոս Սամոսատայ եւ յետ սակաւ ինչ միոյ՝ Գրիգոր Նիւսեայ։

Եգիպտոս միայն ցայն վայր ազատ էր ի հալածանաց. զի թէպէտ եւ եհաս եւ անդր հրաման աքսորման եպիսկոպոսացն ուղղափառաց (367), եւ ելանէր իսկ Աթանաս եւթներորդ անգամ յԱղեքսանդրիայ, այլ յետ սակաւ ինչ միոյ հարկ համարեցաւ կոչել զնա յետս, այնու՝ զի յարեաւ խռով ի քաղաքին վասն նորա (368)։ Այսպէս յետ ամս ինչ խաղաղութեամբ անցուցանելոյ՝ ննջեաց մեծն Աթանաս (2. Մայ. 373)։ Էր նա գործի գեղեցիկ զոր արկ ի կիր հովուապետն մեծ՝ ունել ի հաստատ զհաւատս աստուածութեան Բանին ընդդէմ Արիանոսացն բռնացելոց։ Ի սոյն գործ ցանկալի նուիրեաց զամենայն զկեանսն Աթանաս, կրեալ անհնարին նեղութիւնս ամս 50, եւ եհաս իսկ կէտին որ առաջի կայր նմա, զի որպէս զսկիզբնն՝ նոյնպէս գրեթէ զվախճան արիանութեամբն ետես։ Ի վերջին ամս կենացն (յամէ իբրեւ 370)

էր նա առաջնորդ գործոցն Բարսղի Կեսարիոյ Կապադովկացւոց, Գրիգորի Նազիանզու եւ Գրիգորի Նիւսացւոյ, եւ յետ մահու նորա կենդանի էր ոգի նորա ի սոսա՝ տանել յառաջ զգործ միաբանութեանն եւ զպատերազմն ընդդէմ Հոգեմարտն Մակեդոնեանց եւ Ապողինարեանց, որոց հակառակ սկսեալ էր գրել Աթանաս ի վերջին ամին իւր։

Ընդէն ի ժամու մահուանն յանձն արարեալ էր Աթանասայ՝ ընտրել զՊետրոս երէց, որ էր լեալ միշտ ընկեր նեղութեան նորա. ընտրեցաւ նա միաբան հաւանութեամբ եպիսկոպոսացն եգիպտացւոց եւ այլոց կղերականաց եւ ժողովրդեանն։ Սակայն ի կայսերէ՝ այլ ոք սահմանեալ էր վասն աթոռոյ Ս. Մարկոսի։ Առաքեցաւ հրաման առ Պաղղադիոս (հեթանոս) վերակացու աշխարհին նստուցանել զԼուկիոս զերէց արիանոս, եթէ հարկ իցէ՝ եւ զօրութեամբ զինուց. գունդ ժողովեալ ի հեթանոսաց եւ ի Հրէից եմուտ կալաւ զեկեղեցի Ս. Թէոնայ, նուաստեցան ի նմա երգք հեթանոսականք եւ ցուցք պղծութեան, կաքաւեաց ի վերայ սեղանոյն երիտասարդ կանանցահանդերձ եւ մեւս ոմն մերկանդամ խոսեցաւ յամբիոնէ թելադրութիւն գործոց պղծութեան, ուստի բերան Աթանասի խօսեալ էր սանէպ բանս փրկութեան առ ժողովուրդն։ Մագնոս գանձապետ արս բազումս երէց եւ սարկաւագ եւ ծեր այր ածել ընդ քարշ ի քաղաք հեթանոսացն ի Հեղիոպոլիս՝ յետ գանալից չարագանն առնելոյ. նա սպանան եւս ոչ սակաւք։ Ինքն Լուկիոս գունդ կազմեալ հասանէր ի վերայ վանականաց անապատին՝ աքսորել զնոսա ի կղզի մի հեթանոսական՝ ուստի յետ սակաւ ինչ միոյ անձապարէր դարձուցանել զնոսա յետս, քանզի դարձուցին նոքա զբնակիչս կղզւոյն ի կռապաշտութենէն։ Նա եւ ինքն իսկ կայսր՝ որ յետ վախճանելոյ եղբօր իւրոյ Վաղենտինիանեայ առաւել համարձակագոյն էր ի հալածումն ուղղափառացն, հրաման տայր զբազմամբոխ վանականս եւ զանապատականս Եգիպտացւոց աշխարհին բռնաբար ածել ի զինուորութիւն ի մարտ պատերազմի ընդ Պարսից. իբրեւ ընդդէմ դարձան, չարչարեցան բազմապատիկ, ոմանք ի քրէական մեռան, աքսորեցան եւ սպանան եւս բազումք։ Նոյնպիսի ինչ անցք եւ ընդ վանականս Ասորւոց աշխարհին անցին։

Յետոյ ուրեմն ի վերջին ամսն մեռանեցաւ իմն Վաղէս, եղեւ համարձակութիւն վանականաց եւ անապատականաց եւ խոստովանողացն աքսորելոց դառնալ յիւրաքանչիւր տեղիս, նա առանին եւ յԵգիպտոս այնպէս իմն իրքն փոփոխեցան՝ մինչեւ հայրապետն Պետրոս՝ որ դիմեալ ապաւինեալ էր ի Հռոմ առ Դամասոս քահանայապետ, դարձաւ յետ հնգից ամաց յաթոռ իւր՝ բերելով ընդ իւր թուղթ հաստատութեան ի քահանայապետէն [1], եւ

1 Սոկր. Եկեղ. պատմ. Դ. 37։ Սոզոմեն. Եկեղ. պատմ. Զ. 39։

Լուկիոս՝ որ եւս փախստեայ առ կայսր ի Կոստանդնուպօլիս, չե-գիտ ինչ օգնականութիւն ի նմանէ (378)։

Այսպիսի իմն հանգամանք էին կրօնից իրաց՝ յորժամ յան-կարծ կոչեցաւ Վաղէս յարեւելից՝ գալ պաշտպանել հիւսիսային կողմանց տէրութեան իւրոյ։

85

Յեւքսինոս ծովէ եւ ի Տանայիս գետոյ մինչեւ ցԲաղտիկ ծով տարածեալ էր մեծ տէրութիւն արեւելեանն Գոթաց. որոց տիրէր յայնժամ Հերմանրիկ որ եւ էր հիմնարկու տէրութեանն նոցա։ Ընդ նորա իշխանութեամբ էին եւ արեւմտեան Գութք բաժանեալ ի նոցանէ Դնեստր գետով մինչեւ ի վեր ցԴանուբ եւ ցԹեյս։ Նոցա թագաւոր էր դաշնաւոր Հռոմայեցւոց (յամէ 367)։ Հոնք՝ ազգ մոնղոլեան սերեալ յՈւրալ եւ յԱլտայ լերինն յետ յարձակելոյ ի վերայ Ալանաց բնակելոց մինչեւ ցՏանայիս, անցին սառօք հանդերձ ընդ Տանայիս խաղալ ասպատակաւ ի վերայ արեւելեան Գոթաց։ Ընկաւ ի պատերազմին վիրաւոր Հեր-մանրիկ՝ որ էր յայնժամ 110 (°) ամաց եւ սպան զանձն։ Յայն-ժամ ազնուական ցեղք արեւելեան Գոթաց առաջնորդութեամբ Աղաթէոսի եւ Սափրաքսայ խնդրեցին թիկունս օգնականու-թեան յարեւմտեան Գոթաց. բայց ի մէջ սոցա երկպառակութիւն էր վասն քրիստոնէութեան որ մտեալ էր ի նոսա անդստին ի 100 ամաց ի ձեռն գերեաց՝ յորոց ոմանք կղերականք եւս էին, եւ ի ժողովին իսկ Նիկիայ գտաւ եպիսկոպոս ոք ի նոցանէ Թէոփիլոս անուն։ Աթանարիկ թագաւոր նոցա եւ մասն մի հնազանդելոց նորա հաստատուն էր ի հեթանոսութեան եւ հալածէր զքրիս-տոնեայսն։ Այլ իբրեւ նեղէին զնոսա Հոնք՝ չկարաց Աթանարիկ զդէմ ունել նոցա՝ փախեաւ ի Կարպաթս իւրով հեթանոսական ամբոխիւն։ Բայց հակառակորդքն նորա քրիստոնեայք՝ այլ իմն ազդ խորհեցան։

Վասնզի մեծ մասն արեւմտեան Գոթացն առաջնորդու-թեամբն Փրիտիգերայ իշխանի իւրեանց աղաչեցին զՎաղէս ըն-դունել զնոսա ի կողմանս Թրակիայ. պատգամաւոր նոցա էր եպիսկոպոսն Ուլփիլաս որոյ զբազումս ի Գոթաց դարձուցեալ էր ի քրիստոնէութիւն, զչորս աւետարանն ի նոցա լեզու թարգ-մանեալ, որոց հատակոտորք կան ցայժմ, եւ կարծի գտակ գո-թացի նշանագրաց։ Յանձն առ կայսր այսպիսի ինչ պայմանաւ՝ զի ամենայն Գութք դարձցին յարիանոսութիւն, եւ նախ ման-կունք անցցին յայսկոյս գետոյն Դանուբայ եւ ցրուեսցին յԱսիա. իսկ հասակաւորքն տացեն նախ ի բաց զզէնս իւրեանց։ Այն վեր-ջին պայման չկատարեցաւ, քանզի կաշառաբեկ եղեն պահապանք

սահմանաց Հռովմայեցւոցն: Այսպէս 200,000 այր պատերազմող ի Գոթաց անց ընդ Դանուբ, իսկ ընդ ամենայն էին իբրեւ 1,000,000 (376): Ի բնէ դժուարին էր զայնչափ բազմութիւն ունել ի հնազանդութեան եւ ի կարգի, բայց եւ պաշտօնեայքն Հռովմայեցւոց նենգելովն զնոսա հանին ի յուսահատութիւն, եւ իբրեւ երկեւղ էր թէ ապստամբեսցեն՝ տարան զնոսա պահապանօք ի Միւսիա: Այլ ընդ նոյն ժամանակս եւ յարեւելեան եւս Գոթաց՝ ցեղն Գրեւթունգացւոց կամեցաւ գալ նոյնպէս ի սահմանս Հռովմայեցւոց, եւ իբրեւ չառաւ հրաման, խիզախեալ անցին ընդ գետն՝ որոց չգոյր պահապան եւ յարեցան յեղբարսն իւրեանց: Անբաւատանութեամբ եւ նենգութեամբ հրամանատարացն Հռովմայեցւոց միւսանգամ գրգռեցան Գոթացն՝ միաբանեալ դնէին ապստամբ ի Թրակիա եւ ի մերձաւոր կողմանս: Առաքեաց կայսրն զօրավար եւ կոտորեցան. քանզի Գութք ստուարացեալ զօրանային յայլոց եւս եկաց յարելոց եւ ի Հոնաց եւ յԱլանաց իսկ: Թէպէտ եւ կոչեցաւ Գրատիանոս եւ գայր մերձենայր զօրօքն արեւմտից, եւ գրէր իսկ առ հօրեղբայր իւր՝ չտալ ճակատ մինչ չեւ նորա հասեալ, սակայն այլ իմն ազդ ի խորհրդեան պատերազմին սահմանեցաւ. Սեբաստիանոս զօրավար՝ որ դժկամակութեամբ էր ընդ կայսերն արեւմտից, առիթէր իսկ եւ իսկ տալ ճակատ. ոչ այսպէս Վիկտոր: Յաղթեաց խորհուրդն Սեբաստիանոսի. քանզի եւ ինքն Վաղէս խանդալով իմն՝ առանձինն զպարծանս յաղթութեանն խորհէր առնուլ:

Այգուն (9 Օգ.) ժողովեցաւ զօրն հռովմայեցի, խաղաց ժամս երիս հասանել առ Գութսն, հնչեաց աղաղակ պատերազմի ի գնդէն Գոթաց, փութանակի կարգեցան ճակատեցան Հռովմայեցիք նքթեալք, ծարաւեալք եւ լքեալք ի տօթոյ: Յամեցուցանէր իմն Փրիտիգեր եւ այլ եւս ժամս՝ զի յուսայր թէ գայ գունդ օգնական յարեւելեան Գոթաց: Իբրեւ եկն այն գունդ առաջնորդութեամբ Աղաթէոսի եւ Սափրաքսայ՝ սկիզբն լինէր պատերազմին առ Ադրիանուպօլեաւ. զօրն հռովմայեցի վատաբարեկ եւ կուրացեալ ի փոշւոյն դիզելոյ՝ ի պարտութիւն մատնեցաւ. նախ հեծելազօրուն փախստեայ լեալ՝ եւ զհետ նորա եւ հետեւակն:

Վաղէս՝ որ թողեալ լքեալ յանձնապահութեան՝ կռուէր առկաւին ի մէջ դիականցն անկելոց հանդերձ սակաւուք մնացելովքն, եղեւ չեք յայտ՝ յետ ցուցանելոյ թէ քաջ զինուոր է, բայց անառողջ զօրավար: Դին իսկ ասոյգ ինչ վասն մահուան նորա չէք. ոմանք ասեն թէ նետահար լեալ փչեաց զոգին եւ այլք թէ ածաւ նա վիրաւոր ի խուղ մի՝ զոր հրձիգ արարին Գութք յանգէտս եւ անդէն այրեցաւ: Երկրորդին եւս պատմին յԱմմիանեայ. վերջինն եղեւ առ հասարակ հաւատալի, որպէս նշանակեն ի վկայութենէ կրօնից Աւրելեայ Վիկտորի, Ոսկեբերանի, Յերոնի-

մեայ, Ռուփինեայ, դարձեալ՝ Աբոսեայ, Զոսիմոսի, Թէոդորեայ, Մովսիսի Խորենացւոյ, Սոկրատայ, Սոզոմենայ եւ Փիլոստորգեայ: Վախճանեցաւ Վաղէս իբրեւ 50 ամաց՝ թագաւորեալ ամս իբրեւ 15. եթող դստերս միայն երկուս՝ զԿարոսա եւ զԱնաստասիա: Էր եւ սա հանգոյն եղբօրն՝ խիստ եւ անողորմ, էր նախանձայոյզ պատերազմական հռչակաց, խիստ ի տիրելն, կասկածոտ ի վերայ մեծամեծացն, բայց հաւատարիմ ի բարեկամութեանն: Պաշտպանէր նա խրատանց նահանգացն, թեթեւացուցանէր զտուրսն, պատժէր սաստիկ զհարստահարութիւնս: Էր նա բազում անգամ առաւել ձեռօք՝ առանց վարանութեան. Եթող նա յիշատակարանս խնամոտ հոգաբարձութեան ի քաղաքս քաղաքաց: Սակայն չոյլ էր, չկարէր տեսանել աշխատութեան, էր բիրտ եւ տգէտ եւ ի պատերազմական եւս գիտութենէ: Խնդրէր այն պարծանս, այլ ի խստութեան՝ որ յանագորոյնութիւն ելանէր, մանաւանդ եթէ կասկած եւս դաւաճանութեան ի միջի էր. զի եւ էր խիկ առհասարակ ատելի, եւ բազումք էին որ ցանկային ընդ այլ կայսր[1]:

Ահագին իմն էր պարտութիւնն առ Ադրիանուպօլսաւ. Տրայիանոս, Սեբաստիանոս, Իգուիտիոս զօրապետք, Վաղերիանոս ախոռապետ, Պոտենտիոս գնդապետ այլ ընդ նոր զօրաց որդի Ուրսիկինեայ զօրավարի եւ այլ եւս 35 զօրավարք անկան ի ճակատուն: Ըմմիանոս՝ որ զայն պարտութիւն համեմատէ պարտութեանն առ Կաննօք՝ հազիւ երրորդ մասին հռովմէական զօրուն, ասէ, ապրել մնացաւ: Ի վաղիւ անդր պաշարեցին Գութք զԱդրիանուպօլիս՝ զի լուան թէ գանձք կայսերն անդ են. իբրեւ ընդ երկար զինակալ եղեն քաղաքացիքն, զայն թողեալ խաղացին ի վերայ Կոստանդնուպօլսեայ. ապրեցաւ երկրորդս Հռոմ յայս վտանգէ՝ միայն օգնականութեամբ Սարակինոսացն առաքելոց ի Մաւիայ դշխոյէ նոցա՝ ընդ որում դաշնաւորն էր Վաղէս: Յենեալ ի պարսպաց կայսերական քաղաքին՝ ապաստանեալ եւ առատութեամբ անցին ընդ անցսն Սուկկեաց առ Հեմոս լերամբք, զի աւարեն աշխարհ եւ ապականութեամբ պատերազմի զԻլիւրիկէ, զՄիւսիա, զԴակիա եւ զԽաւարիա, հասին մինչեւ ցսահմանս Իտաղիոյ:

1 Ասեն ի հեթանոսաց անտի ըստ օրէնաց իմն հմայիցն իւրեանց համարեցան գտանել՝ թէ ասացեալ Վաղէս, եւ յանկարծ նորա իշխան որ լաւ լինիցի՝ որոյ անուն սկսանիցի Թ, Է, Ո նշանագրովք եւ կատարեսցի Ս նշանագրով. եւ նմանեցուցին ի նոյն զԹէոդորոս ոմն ազնուական եւ բազմավաստակ զերկրորդ զօրանեաց գնդից կայսեր: Նհաս բանն ի կայսր, սպան Թէոդորոս ի Կոստանդնուպօլսեայ յՕմոնիաս, գտաւ գործակից հարցման հմայիցն եւ սպանան: Վաղ այնուհետեւ էր սպանանել՝ որոց անուն ԹԷՈԴ սկսանէր եւ Սեւ կատարէր. Թէոդորոսս, Թէոդուղոսս, Թէոդոտոսս եւ Թէոդոսեայ թագաւորացանէին զանուանս իւրեանց կամ փոխէին: Սիմանիդէս փիլիսոփոս որ զայնմ հմայութենէ տեղեակ եղեալ էր՝ կենդանւոյն այրեցաւ: Ըլիբանիոս՝ որ հազիւ զերծաւ ի նոյնպիսի վտանգէ, ասէ թէ յանուանելիւն իրացս անձանց ցասման ժամանակս կենդանի էր Վաղէս (այս ինքն՝ ամս 4): Նա հրամայեալ եւս հան Վաղէս խնդրել զամենայն զամենայն գիրս կախարդանաց եւ այրել:

86

Գրատիանոս էր առ սահմանօք Թրակացւոց աշխարհին՝ յորժամ ընդ առաջ եղեւ նմա Վիկտոր զօրավար հեծելազօրաւորեւելեան պետութեանն՝ բերելով զգոյժ պարտութեան արեւելեան զօրուն: Չոգաւ յայնժամ յետս կայսրն ի Սիրմիոն՝ բազմացուցանել զբանակն ընդդէմ յաղթող Թշնամւոյն, ապա խաղաց նոքօք դէպ ուղիղ ի Կոստանդնուպօլիս՝ անցեալ ընդ բազում վտանգս յերեսաց Թշնամեացն շուրջանակի պատելոց: Ոչ յաղթագին պարտութենէն վհատեցաւ եւ ոչ ի շքեղութենէ աթոռոյն արեւելից շլացաւ կայսրն իննեւտասնամեան: Ի մէջ եղեալ նորա կռուել ի վերայ տէրութեանն ընդ անթիւ Թշնամեացն արբելոց յաղթութեամբ՝ տեսանէր Թէ չիք ի մէջ այնուհետեւ ոչ զօրաւոր բանակ եւ ոչ քաջ եւ փորձ զօրավարք: Մեծ եւ մի միայն այն արատ էր վարուցն Գրատիանեայ՝ զի անդէն ի սկզբան Թագաւորութեանն հաւատացեալ բանսարկութեան արքունականացն ետ սպանանել զԹէոդոս կոմս որ առ հարքն նորա վճարեաց բազում արութիւն քաջութեան ի Բրիտանիա եւ ցածոյց յԱփրիկէ եւ ի Մաւրիտանիա զապստամբութիւն Փիրմեայ ուրուամն իշխանի մաւրիտանացւոյ: Բազումք ի Թագաւորացն մանկագունից նոյնպիսիս յանցեան, այլ Գրատիանոս միայն է՝ որ զԹէոդոս զորդի սպանելոյն Թէոդոսի կոչեաց բաժանել ընդ նմա զիշխանութիւն իւր՝ ազնուականութեամբ հատուցեալ որդւոյն զզրկանս հօրն եւ իմաստութեամբ հոգացեալ վասն փրկութեան համօրէն տէրութեանն:

Թէոդոս որդի Թէոդոսեայ սպանիացւոյ եւ Թերմանտիայ կնոջ ազնուականի սպանիացւոյ, երբեմն դուքս Միւսիայ, որ յետ մղելոյ պատերազմաւն ընդդէմ Սարմատաց՝ էր մեկուսացեալ ի Սպանիա պարապեալ ի դաշտին անդաստանաց՝ կոչեցաւ յանկարծ ի Սիրմիոն, ուր դարձեալ էր յայնժամ Գրատիանոս, առնուլ ակամայ զծիրանին կայսրութեան ամաց իբրեւ 32 (19 Յունու. 379—395): Ետ նմա Գրատիանոս զհամօրէն պետութիւնն արեւելից, յաւելեալ ի նոյն զմեծ մասն Իլիւրիկեայ՝ որ յետ այնորիկ արեւելեան Իլիւրիկէն անուանեցաւ, այս ինքն է՝ Դակիա, Միսիա, Դարդանիա, Մակեդոնիա, Եպիրոս, համօրէն Յոյնք, Կրետէ եւ այլ եւս կղզիք Յունաց, եւ գլուխ քաղաքաց այսր Իլիւրիկեայ էր Թեսաղոնիկէ: Արեւմտեանն Իլիւրիկէ որ էր ընդ վերակացութեամբ Իտալիայ՝ ունէր զՊաննոնիա, զՆորիկոն եւ զԴալմատիա:

Չեւ էր տէրութեանն այնպէս մերձ ի կործանումն երեւեալ որպէս յայնժամն. առափն սահմանք Հռենոսի եւ Դանուբայ կրէին յարձակումն ի գերման ազգաց՝ յԱղեմանաց, ի Փրանկաց եւ ի Սուեւաց. համօրէն Իլիւրիկէ եւ Թրակիա էր աւերեալ ի

Գոթաց, ի Հոնաց եւ յԱլանաց. անտի՝ սահմանք Տիգրիս, Նաւանիկ՝ Եփրատ գետոյ էին ի կասկածի յերեսաց Պարսից, Վրաց եւ Հայոց: Յայն սակս Գրատիանոս աճապարէր ի Գաղիա եւ Թէոդոս գումարէր զեւրեւ զզօրականն ցրուեալ՝ ի Թեսաղոնիկէ, հրահանգէր զնոսա, քաջալերէր եւ սրտապնդէր. անդր գային առ նա հրեշտակութիւնք քաղաքաց քաղաքաց՝ ցուցանել նմա հպատակութիւն: Մեծէր այնուհետեւ Թէոդոս բազում ճակատս ընդ Գոթաց. յաղթեաց նա նոցա առանց սատակիչ ինչ պատերազմ ընդ նոսա տալոյ՝ իմաստութեամբ յապաղութեամբ, դրիւն, պատնէշօքն, արագութեամբն, զխալանս թշնամեացն արկանելով քաջ յիւր օգուտ ի կիր. քանզի էր իսկ չմիաբանութիւն ի մէջ նոցա յետ մահուն Փրիտիգերայ: Արեւելեան Գոթք մեկնեցան ի Պաննոնիա: Իսկ թէպէտեւ մեծ մասն արեւմտեան Գոթաց ընկալեալ էր զԱթանարիկ, այլ քանզի բազումք ընդդէմ դառնային իշխանութեան նորա, սա խաղաղասէր եղեալ եւ ի բաց իւրովքն հաւատարմօք ապաստանել յերկիր սահմանացն Հռոմայեցւոց՝ հակառակ երդմանն իւրում: Եւ ընդ առաջ նորա Թէոդոս, ած ի քաղաքն կայսերական՝ որ զարմացոյց յոյժ զթագաւորն բարբարոս, եւ ի վախճանել նորա յետ 14 աւուրց (25 Յունու. 381)՝ ինքն կայսր երթայր յուղարկաւոր առաջի դագաղացն: Բաժանեցան այնուհետեւ Գոթք ի փոքր փոքր մասունս եւ տարին դաշինս ընդ կայսեր, եւ ընկալան բնակութիւն ի Թրակիա եւ ի Միւսիա ընդ հպատակութեամբ նորա, բայց պահելով զազատութիւնս իւրեանց, եւ կոչեցան՝ Դաշնաւորք: Ընտրեցան ի նոցանէ 40,000 այր ի գործ պատերազմի տէրութեանն (382): Յայնմ հետէ ազդեցութիւն մեծ էր Գոթաց յիրս տէրութեանն Հռոմայեցւոց:

87

Որպէս ի Թեսաղոնիկէն՝ նոյնպէս եւ ի Կոստանդնուպօլիս առաջին քան զամենայն հոգս էր Թէոդոսեայ՝ կարգել զիրս կրօնիցն: Վաղ իսկ Գրատիանոս վաղվաղակի իբրեւ լուաւ զբօթ մահուան հօրեղբօրն՝ անդէն ի Սիրմիոն ըստ խորհրդոյ Ս. Ամբրոսիոսի (եպիսկոպոսի Մեդիոլանու յամէ 374) հան հրաման դառնալ ամենայն եպիսկոպոսաց աքսորելոց առ Վաղեսիւ եւ ունել իւրաքանչիւր զիւր աթոռ, եւ ընդ ամենայն արեւելս թողուլ ազատութիւն իւրաքանչիւր կրօնից՝ բաց ի Մանիքեցւոց, Փոտինիանոսաց եւ յԵւնոմեանց (378), այլ ի միւսում ամի առ նա յետս ի Մեդիոլանոն զայն ազատութիւն կրօնից՝ արգելեալ չարափառացն ժողովել ի պաշտօն կամ քարոզել զիւրեանց վարդապետութիւն, մանաւանդ՝ որոց կրկինն մկրտէին՝ որպէս զԴոնատեանսն

(379)։ Իբրեւ սա Թէոդոս ինքնակալութիւնն առնելով՝ յետ մկրտելոյ ի Ս. Աքողիոսէ եպիսկոպոսէ Թեսաղոնիկեցւոց (որ առաջին առաքելական աւանդապահն կացուցեալ էր ի Դամասոսէ՝ յետ բաժանման Պաւղինեայ)՝ հան զհռչակաւոր հրամանն (28 փետր. 380) որ առաքեցաւ ի Կոստանդնուպօլիս՝ զի անուն ժողովրդեան նոր Հռովմայ առնելոյ։ «Կամիմ յայտնել է մեզ՝ թէ ամենայն ազգք եւ ազինք՝ զորս առաջնորդութիւն քաղցրութեան զթութեան մերոյ վարէ, զայն հաւատ կրթիցեն՝ զոր աստուածային առաքեալն Պետրոս Հռովմայեցւոց աւանդեաց, հաւատ՝ որ ցարդ կացեալ պահի, եւ զորոյ զհետ երթայ Դամասոս քահանայապետ եւ Պետրոս Աղեքսանդրեայ եպիսկոպոս այր առաքելաշնորհ. այս ինքն՝ զի ըստ առաքելական ուսմանց եւ աւետարանական վարդապետութեան հաւատասցեմք զՀայր եւ զՈրդի եւ զՀոգին սուրբ զմի աստուածութիւն՝ ընդ եւ հաւասար մեծութեամբ եւ աստուածային Երրորդութեամբ։ Որ այսմ օրինաց զհետ երթան՝ նոցա հրաման տամք առնուլ անուն քրիստոնէից կաթուղիկէականաց, իսկ զայլսն անմտայն՝ զորս անմիտս իսկ եւ բանդագուշս համարիմք, կրել զնախատ անուն հերետիկոսական վարդապետութեան, եւ ժողովարանաց նոցա՝ եկեղեցւոյ անուն չտալ, նախ Աստուծոյ վրէժխնդրութեանն արժի կալ եւ յետ այնորիկ՝ ընդդիմանելոյ պատուհասի՝ ի մերմէ իշխանութենէ[1]»։

Յետ հինգամսեայ ժամանակի զառաջինն մուտ եդեալ Թէոդոս ի Կոստանդնուպօլիս (24 Նոյ. 380)։ Այս քաղաք կայսերական էր զբերթէ մենաքաղաք արիանոսութեան. յետ մերժելոյ Ս. Պօղոսի յաթոռոյն (338)՝ եպիսկոպոսք արիանոսք եւեթ նստէին մի ըստ միոջէ, Եւսեբիոս Նիկոմեդացի, Մակեդոնիոս, Եւդոքսիոս եւ այժմ ուրեմն Դեմոփիլոս չարաչարէր զեկեղեցին։ Տիրէր անդէն վարդապետութիւն Արիոսի, առ նմին՝ մոլորութիւն Նովատիանոսաց քարոզէր յայլ եւ այլ եկեղեցիս քաղաքին, անդ էին խանձարուրք Մակեդոնեանց, յաճախեցին Եւնոմեանք. նա Ապողինարեանք իսկ յայնժամ սկսան անդէն սփռել տարածանել։ Յետ մահուանն Վաղեսի՝ աչք ուղղափառաց Կոստանդնուպօլսեցւոց եւ դրացեացն եպիսկոպոսաց հայէին ի Գրիգոր Նազիանզացի. Հազիւ հազ կարաց հաւանեցուցանել զսա Բասիլիոս եպիսկոպոս Կեսարիոյ Կապադովկացւոց. Թողեալ ակամայ զսիրելի միայնութիւնն գնաց Գրիգոր առաքելութեամբ ի քաղաքն խռովեալ իբրեւ «Ճրագ մի տկար, ասէ ինքն, որպէս բոց

1 Մատ. Թէոդ. ԺԶ. 1. 2։ — Աստ ոճ ի քաղաքին մատենադրաց. Զարմանք են՝ թէ զիարդ այս օրէնք զմիթեն վասն մեղմականութեանն, եւ զարձեալ՝ այն իսկ մեղմականութիւն յանձնից պարտաւէ իբրեւ տկարութիւն, այնու՝ զի օրինադրաւ եւեթ կայացն եւ ոչ պատժեալ։ Որպէս թէ օրէննակք. Թշնամանք եւ պատիժ՝ Հնազանդ եւ մեծորդք Հաւանեցուցանելոյ էին։ Որ զբ... զայրացեալ խստութիւն պարտաւէ՝ յանժամ Աթենասը զնոյն առնիցեն, չարաբար զակել՝ յարժամ զնոյն ուղղափառն առնիցեն։

յամենայն տուրեւառէ շնչոյ տատանեցի, զոր ի հանդարտ կեցկանէ առեալ՝ կամիցին ածել ի հրապարակ՝ իբրեւ ջահ բոցաճաճանչ, անցուցանելով ընդ անձրեւ եւ ընդ մրրիկ» (379): Եւս ի տան ուրեք կատարէր զպաշտամունսն իբրեւ ի մատրան (ուր ապա շինեցաւ եկեղեցի անուանեալ՝ Անաստասիա). արծարծեցան հաւատք ուղղափառութեան. դիմէին ի բանս աստուածխօսութեան նորա խուռնբնթաց հաւատացեալք, որպէս եւ Եւնոմեանք իսկ հիացեալ սխրացեալ էին ընդ ճարտարխօսութիւն եւ ընդ բարձրութիւն աստուածխօսական ճառից նորա. Թէպէտ եւ սաստիկ եւս էր թշնամութիւն նոցա, մինչեւ բազում անգամ յարուցանել նոցա աղմուկ ի տեղւոջն, խափանել զպաշտամունսն, եւ զճանապարհայն քարկոծ առնել եւ նախատել զեպիսկոպոսն սուրբ:

Նա աւանիկ՝ եւ յուղղափառաց անտի կրեաց Գրիգոր նեղութիւն: Մաքսիմոս ոմն եգիպտացի քրիստոնեայ հաւատովք եւ փիլիսոփոս շնական՝ կարծեօք եւ բարուք, կեղծաւորեցաւ առաջի Գրիգորի իբրեւ խոստովանող բարեպաշտօն, ընկալաւ զնա ի տուն իւր, վստահ եղեւ ի նա եւ գովեաց զնա ի միում ի ճառիցն: Բայց արդեամբք ջանայր Մաքսիմոս ըմբռնել զաթոռ եպիսկոպոսութեան կայսերական քաղաքին: Ոչ առանց հաւանութեան Պետրոսի եպիսկոպոսի Աղեքսանդրացւոց՝ եկին անդր եպիսկոպոսունք երկու եգիպտացիք՝ որք ձեռնադրեցին զՄաքսիմոս զաղտագողի գիշերային դրօք փակելովք. յայտ եկին իրքն, հանեալ բաւեցան առաջին զեղծ կեանք շնականին եւ մերժեցաւ ի քաղաքէն: Զուր երթեալ բողոքէր Մաքսիմոս առ կայսր ի Թեսաղոնիկէ. ոչ միայն Թէոդոս, այլ եւ Դամասոս քահանայապետ մերժեաց զնա՝ լուեալ զանցս իւրացն յԱքողեայ եպիսկոպոսէն Թեսաղոնիկեցւոց:

Այսպիսի իմն էին հանգամանք կայսերական քաղաքին՝ յորժամ եկն անդր Թէոդոս՝ զոր հաստատեաց հայրապետն հեղ ի հաւատս ուղղափառութեան՝ զօրութեամբ բանից իւրոց եւ պաշտպանութեամբ նիկէական հաւատոց, այնպէս զի ակամայ իսկ առ մոյծ զնա կայսրն յեկեղեցի անդր Առաքելոց: Եւ արիանոս եպիսկոպոսին Դեմոփիլեայ յրնաիր առնէր կայսր կամ ընդունել զնիկէական հաւատսն եւ կամ ի բաց գնալ ի քաղաքէն. մեկնեցաւ Դեմոփիլոս եւ արտաքոյ առաջի դրանց քաղաքին կատարէր զպաշտամունս:

88

Ըստ խորհրդեան եպիսկոպոսաց բազմաց՝ մանաւանդ Գրիգորի Նազիանզացւոյ հան Թէոդոս հրաման լինել ժողովոյ եպիսկոպոսացն արեւելից ի Կոստանդնուպօլիս յամսեանն Մայիսի

381 ամին: Ժողովեցան 150 եպիսկոպոսունք արեւելից. եպիսկոպոսունք Եգիպտացւոց եւ Մակեդոնացւոց կոչեցան անագան: Այլք երեւելիք ի նմա էին Գրիգոր Նազիանզացի, Գրիգոր Նիւսացի եւ Նորին եղբայր Պետրոս եպիսկոպոս Երուսաղեմի, Ամփիլոքիոս Իկոնիոնի եւ Դիոդորոս Տարսոնի:

Առաջին նիւթ քննութեան ժողովոյն էր կարգել զոք յեպիսկոպոսութիւն Կոստանդնուպոլսեայ. եպիսկոպոսութիւն Մաքսիմեայ սահմանեցաւ լինել անզօր եւ ընտրեցաւ Գրիգոր Նազիանզացի ի նոյն. արտասուօք ստիպեցաւ խոնարհել վճռոյ ժողովոյն: Մելետիոս գահերէց ժողովոյն որ ած նստոյց զնա յաթոռն, վախճանէր իսկ եւ իսկ[1]. մեծ մասն եպիսկոպոսաց ժողովոյն կամէր ընտրել փոխանակ Մելետեայ զայլ ոք յեպիսկոպոսութիւն Անտիոքայ. ընդդէմ բողոքէր Գրիգոր Նազիանզացի (այնուհետեւ գահերէց ժողովոյն) թէ ըստ միաբան խոստման եղելոյ յերկուց կողմանց՝ Պաւղինոս կացցէ եպիսկոպոս ի վերայ ամենեցուն, զոր ահա, ասէ, եւ արեւմտեանք ընդունին, եւ այսպէս լինիցի միաբանութիւն ոչ միայն ի մէջ Անտիոքացւոցն այլ եւ ընդ մէջ արեւելեայցս եւ արեւմտեանց: Այլ զուր էր ամենայն. ընտրեցաւ փոխանակ Մելետեայ՝ Փղաւիանոս երէց անտիոքացի այր ընտիր եւ վաստակաւոր:

Մինչ դեռ Գրիգոր տրտմեալ ընդ իրսն՝ չյաճախէր այնչափ ի ժողովն, հասանէին եպիսկոպոսունքն եգիպտացիք (որոց գլխաւոր Տիմոթէոս հայրապետ Աղեքսանդրեայ եղբայր եւ յաջորդ նորոգ վախճանելոյն Պետրոսի) եւ եպիսկոպոսունք մակեդոնացիք (որոց գլխաւոր՝ Ասքողիոս եպիսկոպոս Թեսաղոնիկեայ): Սոքա ամենեքին չհաւանեցան ընդ ընտրութիւն Գրիգորի յեպիսկոպոսութիւն Կոստանդնուպոլսեայ. սիրով հրաժարեցաւ Գրիգոր առաջի ժողովոյն ասելով «Քանզի ընտրութիւն իմ պատճառ երկպառակութեան է, եղէց Յովնան, առէք ընկեցէք զիս ի ծով». ակամայ հաւանեցաւ կայսր: Եւ Գրիգոր ի բաց՝ խօսելով ճառ՝ յորում հրաժարի յեկեղեցւոյն Սոփիայ, ի ցանկալի եկեղեցւոյն իւրմէ յԱնաստասիայ, ի կղերէն, ի ժողովրդենէն, ի կայսերէն, յարքունեաց եւ ի համօրէն քաղաքէն: Կայր նա այնուհետեւ միայնացեալ մօտ ի Նազիանզ (✝ 389): Ընտրեցաւ փոխանակ նորա Նեկտարիոս տարսոնացի երբեմն պրետոր, երախայ, որում տուաւ նախ կնիք, ապա ձեռնադրութիւն, ապա գահերիցութիւն ժողովոյն: Առաքեաց Թէոդոս հրեշտակութիւն յեպիսկոպոսաց եւ յարանց արքունեաց իւրոց առ Դամասոս քահանայապետ՝ խնդրել զի

1 Այս են գովութեանք Մելետեայ վերջ հարցն սրբոց, Բարսղի, Գրիգորի Նազիանզացւոյ, Գրիգորի Նիւսացւոյ եւ Ոսկեբերանի. նա ուտանիկ եւ Եպիփան որ ընդ Պաւղինեայ միայն ի հաղորդութեան էր, խօսի մեծարանօք զառաքինութենէ նորա: Հռոմ եւ ընդ նմա համօրէն արեւմուտք դարձան ի խոտոր կարծեաց՝ զոր զնմանէ ունէին եւ տօնեն զյիշատակ նորա միաբան ընդ արեւելեան եկեղեցւոյ:

Թղթով իւիք գրելով առ Նեկտարիոս հաստատեսցէ քահանայապետն զՆեկտարիոս յաթոռ իւրում[1]։

Վարդապետական նիւթ ժողովոյն՝ էր քննել զաղանդ Մակեդոնեանց, Փոտինեանց եւ Ապողինարեանց։

Բազում ժամանակս լռութիւն իմն էր վասն Հոգւոյն սրբոյ ի հակառակութիւնս ընդ Արիանոսացն, թէպէտ եւ ամենայն իսկ Արիանոսք չընդունէին զաստուածութիւն նորա։ Բայց ապա յորժամ Աթանասիոս եւ Հիղարիոս Պիկտաւիացի եւ Բարսեղիոս Մեծն առանձինն արկին բանս ի մէջ վասն նորա եւ ցուցին զկապն աստուածութեան Բանին ընդ աստուածութեան Հոգւոյն սրբոյ, սկիզբն լինէր այնուհետեւ պահանջելոյ յԱրիանոսացն որ այսրէն դառնալ յեկեղեցի կամէին՝ դաւանել եթէ եւ Հոգին սուրբ չէ արարած, քանզի եւ արդեամբք իսկ այսպէս համարէին զնա մասն մի Կէս արիանոսաց, որք եւ կոչեցան Հոգեմարտք, եւ յորմէ հետէ մի ոմն ի գլխաւորաց անտի Կէս արիանոսաց, Մակեդոնիոս եպիսկոպոս Կոստանդինուպոլեայ (341—360) եկաց սոցա գլուխ՝ ի նմանէ անուանեցան եւ Մակեդոնեանք։ Իսկ միւս մասն Կէս արիանոսաց խրտուցեալ իմն ի վարդապետութենէ ատոր քակէին ի նոցանէ եւ մօտէին ի նիկէական հաւատս եւ դատապարտեցաւ այն վարդապետութիւն ի տիեզերական ժողովս աստ (381) հրապարակաւ, եւ մեծաւ յայտյայտնդիմանութեամբ քարոզէր այնուհետեւ Մի Աստուած, եւ երեք անձինք ի նմա, Հայր, Որդի եւ Հոգի սուրբ։ Զուր յիշեցուցանէին Մակեդոնեանց՝ հարք ժողովոյն եւ ինքն կայսր Թէոդոս թէ ինքեանք իսկ Մակեդոնեանքն առաքեցին հրեշտակութիւն առ Լիբեր քահանայապետ յառաջ քան զհնգետասան ամ եւ ընկալան զդաւանութիւնն նիկիական։ Այնուհետեւ ամենեքին իսկ բաժանեցան Մակեդոնեանք յուղղափառացն։

Երկրորդ գլխաւոր նիւթ ժողովոյն՝ էր քննութիւն վասն Փոտինեանցն (սաբելական) վարդապետութեան։ Մարկեղղոս եպիսկոպոս Անկիւրայ մի ի հզօրագոյն ջատագովաց նիկիական հաւատոց, կրեաց բազում ամբաստանութիւն վասն մութ ինչ բանից՝ որպէս թէ սաբելական ուսումն ունիցի եւ յայն սակս իսկ մերժեցաւ յաթոռոյն՝ որպէս վաղն պատմեցաւ։ Բայց յետ նորա աշակերտ նորա Փոտինոս, որ էր սարկաւագ յԱնկիւրա, եւ ապա եկաց եպիսկոպոս Սիրմիոնի, հան արդեամբք մոլորութիւն (341)՝ ասելով եթէ Բանն չէ անձն ինչ, այլ զօրութիւն ինչ եւեթ աստուածեղէն, որ յայտնեցաւ ի Յիսուս որ եւ էր մարդ լոկ, բայց վասն առանձինն առաւելութեանց նորա ընկալաւ զնա Աստուած յորդեգրութիւն (որդեգրական), բայց ապա յորժամ դարձուցէ նա միւսանգամ զիշխանութիւնն առ Հայր, մեկնելոց է ի նմանէ միւս-

1 Տես զԹուղթ Բոնիփակեայ առ եպիս. Իլիւրիկ. (յամի 422.)

անգամ Բանին։ Ջանայր նա հաստատել զբանսն իւր ի բանից Ա. Տիմոթ. Բ. 5, Ա. Կորընթ. ԺԱ. 47, Յովհ. Ա. 1, Ծն. Ա. 26, Գաղ. Ե. 13։ Դատապարտեցին զնա Կէս արիանոսքն յԱնտիոք (345) եւ ուղղափառքն ի Միդիոլանոն (347 կամ 349) եւ յետ այնորիկ յառաջնում սիւնհոդոսի անդ Սիրմիոնի (351) մերժեցին զնա Եւսեբեանքն եւ յաթոռոյ։ Այլ եւս բազում սիւնհոդոսք զդատապարտութիւնն կրկնեցին եւ երեքկնեցին, բայց առաւել սաստկագոյնս այս ժողովն կոստանդինուպոլեան (381). Թէպէտ եւ հան միւսանգամ գրեթէ նոյնպիսի ինչ կարծիս մոլորութեան եւ Բոնոսոս եպիսկոպոս Սարդիկեայ (391)։

Միւս եւս երրորդ նիւթ ժողովոյս Կոստանդինուպոլեայ, էր վասն աղանդոյն Ապողինարեայ։ Այսուերմ Ապողինարիս, որդի Ապողինարեայ եպիսկոպոսի Լաւոդիկեայ՝ էր նախ երէց ի Լաւոդիկէ Ասորւոց եւ ապա եկաց անդէն եպիսկոպոս յամի (362)։ Առաւել քան զհայրն էր դպրութեամբ, երեւելի ի ճարտարխօսութեան, ի բանաստեղծութեան եւ ի փիլիսոփայութեան, ունէր նա հաղորդութիւն բարեկամութեան եւ ընդ հեթանոսացն իմաստնոց՝ որպիսի ոք Լիբանիոս ճարտարախօսն էր եւ Եպիփան սոփեստ. եւ այնու իմն լինէր նա օգտակար ի կրթութիւն մանկանց քրիստոնէիցն, զի ի ժամանակի՝ յորժամ արգելն Յուլիանոս քրիստոնէից՝ չուսանել ուսումն ըստ Յունական դասական դպրութեան, ածէր նա զնիւթս ինչ ի գրոց սրբոց ի ձեւ եւ ի կերպարանս դասական մատենագրութեան։ Խօսէր նա հակառակ Յուլիանոսի ի գիրսն "Վասն ճշմարտութեան„, եւ ի բազում այլ եւս մատեանս ընդդէմ Մանիքեցւոց եւ Պորփիւրիոսի եւ Մարկեղոսի եւ մանաւանդ ընդդէմ Արիանոսացն եւ արար իսկ հաղորդութիւն բարեկամութեան ընդ Աթանասոյ յորժամ անցանէր սա ընդ Լաւոդիկէ՝ յամի 349։ Նա աւանիկ թուի թէ ի կարին հակառակելոյ ընդ Արիանոսաց աղանդոյն՝ եկն նա յայլ ինչ մոլորութիւն՝ որ ի նորա անուն կոչի։ Ուր վարդապետութիւն Արիոսի էր մանաւանդ զԱստուածութենէ եւ զԲանէն եւ զհամեմատութենէ նորա առ Հայր, նմին հակառակ Ապողինար լինէր մանաւանդ ձեռնամուխ ի մարմնաւորութիւն Բանին։ Երթեալ սորա զհետ պղատոնական կարծեացն որ երիս իմն մասունս ի մարդն դնէր, այս ինքն՝ մարմին, շունչ[1], եւ ոգի[2] կամ միտս[3], ասէր թէ Թէպէտ ունել ունէր Քրիստոս Մարմին մարդկեղէն եւ շունչ մարդկեղէն, բայց փոխանակ մարդկեղէն ոգւոյն՝ եղեւ ի նմա Բանն, եւ այսպէս բովանդակ Քրիստոս էր "մի բնութիւն„։ Քանզի եթէ հակառակ ինչ սմին ասիցէ ոք, ասէ, յայնժամ կամ երկուս Որդիս Աստուծոյ եւ երկուս անձինս ընդունիցի այնպիսին, քանզի չէ հնար, ասէր, երկուց ինչ իրաց կատարելոց միանալ ընդ մի-

1 Ψυχή. 2 Πνεῦμα. 3 Νοῦς.

մեանս, եւ կամ մարդ լոկ համարիցի զՔրիստոս՝ առաջնորդեալ եւեթ ի Բանէն։

Այս դարձեալ չէր մարթ, ասէ, առանց մեղաց լինել Քրիստոսի՝ եթէ էր նորա լեալ ոգի բանաւոր, այնու՝ զի անքակ իմն է ի նմանէ ազատութիւնն, ընդ որում կից է եւ մեղանչականութիւն անհրաժեշտ։ Եթէ Քրիստոսի իբրեւ կատարեալ մարդոյ եւ կատարեալ Աստուծոյ արժան իցէ երկիր պագանել, ապա ոչ Երրորդութիւն միայն, այլ եւ չորրորդութիւն եւս արժան է յԱստուածութեանն իմանալ։ Այլ թէ արդեւք եւ զմարմինն յերկնից համարէր ածեալ Քրիստոսի, եթէ ի Մարիամայ Կուսէ ընկալեալ՝ այն չէ ստոյգ ցուցեալ։

Կառուցան ընդդէմ վարդապետութեանն Ապողինարեայ Աթանասիոս եւ այլք, սակայն զգուշանային կարի չաղարտել զանուն նորա, եւ ի ժողովն անդ Աղեքսանդրիայ (362) դատապարտեցաւ վարդապետութիւնն, սակայն ոչ յիշեցաւ անուն առաջնորդի նորա։ Օծ նա այնուհետեւ զերէցն Վիտալիս յեպիսկոպոսութիւն ի վերայ կուսակցաց իւրոց յԱնտիոք, եւ նովին իմն յուղեաց առնել եւ զայրացոյց ի քաղաքին զխռովութիւն եկեղեցւոյ։ Թիւ համարոյ կուսակցացն նորա երթայր եւ յաճախէր, մեծ մասն ի նոցանէ որ ընթեռնուին զգիրս նորա՝ գնացին զհետ նորա, եւ կէսք եւս սկսան երկմտել ի վերայ մարմնաւորութեան Որդւոյն Աստուծոյ։ Յայնժամ առաքեցին Բասիլէոս եւ այլք յեպիսկոպոսաց անտի երիցունս երկուս ի Հռոմ, աղաչել զի դատապարտեսցի վաղվաղակի Ապողինարիս հանդերձ կուսակցօքն իւրովք։ Եւ լինէր իսկ այն ի սիւնհոդոսի ի Հռոմ որ յամի 378 առ Դամասիւ։ Առաքեցան վճիռք ժողովոյն Հռոմայ յԱնտիոք՝ ուր ընկալաւ զնոսա ժողովն Անտիոքայ (379) զահերիցութեամբ Պաւղինեայ։ Հուսկ ուրեմն մերժեաց զդոյն մոլորութիւն այս ժողով կոստանդնուպոլսեան (381)։ Մերժեցան եպիսկոպոսունք նոցա յիշխանութենէ, սակայն եւ այնպէս կացին մնացին կուսակիցք այսր աղանդոյ ոչ սակաւ բազմութեամբ յԱսորիս եւ ի Փոքրն Ասիա։ Նմին իրի արգել Թէոդոսիոս Ապողինարեանց՝ օրինօք (388) մի խմբել յառանձինն ժողովս, եւ չունել նոցա քահանայս կամ եպիսկոպոսունս եւ ի քաղաքամիջի մի բնակել։ Այսպէս ինքն իսկ Ապողինարիս յաւուրս ծերութեանն ետես զքակումն եւ զքայքայումն կողման իւրոյ։ Իսկ որ մնացեալքն էին յաղանդոյ անտի աղաչեցին յետոյ զԹէոդոտոս զեպիսկոպոս Անտիոքայ (յամի 416) զի ընկալցի զնոսա յեկեղեցի եւ շնորհեցաւ իսկ նոցա։ Սակայն թուի այնպէս թէ մնացեալ իցէ ի նոսա խմոր յառաջին կարծեաց անտի իւրեանց եւ զայլս նովին զանգեալ եւ այնպէս լեալ սկիզբն Եւտիքեան աղանդոյն։

Հակառակ աղանդոցս այսոցիկ կրկնէր ժողովն զհանգանակն

Նիկիական ուխտ ուխտ յաւելուածովք[1], զայն ինչ հաստատելով ընդդէմ Մակեդոնեանց, Փոտինեանց եւ Ապողինարեանց, զոր վաղ Դամասոս քահանայապետ ի ժողովին Հռոմայ (378) կարգեալ էր վասն նոցա[2]:

«Ամին իրի վասն վճռոց վարդապետութեան յօրինելոց ի ժո-

1 Տես ի Պատմ. Տիեզ. ժողովոց Հ. Գողոս Վ. Յովհան. էջ (130—131):

2 Կանոնք կամ նզովք ժողովոյն Հռոմայ առ Դամասոսիւ՝ են 1. «Քանզի յետ Նիկիական ժողովոյն եւ այնուհետ ինչ մոլորութիւն զի ոմանք յանդգնեցան լրբել ասել թէ Հոգին սուրբ ի ձեռն Որդւոյ եղեւ, նզովեմք զամենեսին՝ որ ոչն քարոզեն համարձակ՝ թէ Հոգւոյն սրբոյ է նոյն էութիւն եւ զօրութիւն ընդ Հօր եւ ընդ Որդւոյ: 2. Նոյնպէս նաեւ զնոսա նզովեմք որոց Սաբելեայ մոլորութեանն ջատագով կան, որ ասեն՝ թէ Հայր եւ Որդի մի ոք է: 3. Դարձեալ դատապարտեմք նզովիւք զԱրիոս եւ զԵւնոմիոս՝ որ թէպէտ եւ բանիւ այլազգունակ այլ զոյգ եւ հաւասար ամպարշտութեամբ եւ զՈրդի եւ զՀոգին սուրբ արարած ասեն լինել: 4. Եւ Մակեդոնեանք եւս անկցին ընդ պատժովք նզովից, որք յարմատոյ Արիանոսաց ի վեր բուսեալ՝ ոչ եթէ զամպարշտութիւնն ինչ՝ այլ զանուն եւեթ փոխեցին: 5. Նա եւ ի վերայ Փոտինեայ անկցի պատուհաս նզովից, որ զԵբիոնեայ հերձուած նորոգեալ ասելով զՏէր մեր Յիսուս Քրիստոս ի Մարիամայ եւեթ ծնեալ: 6. Ընկալցին նզովս եւ որք երկուս Որդիս ասեն լինել՝ զմին յառաջ քան զյաւիտեանս եւ զմիւս՝ յետ մարմնն ի Մարիամայ առնլոյ: 7. Հարկ համարեցաք եւ զնոսա նզովել՝ որ ասեն թէ Աստուծոյ Բանն ի մարմնի էր փոխանակ բանականն ոգւոյ: Քանզի ինքն Աստուծոյ Բանն ոչ եթէ զբանաւոր եւ զմտաւոր ոգւոյ ինչ զտեղին ունէր ի մարմնի անդ զոր առ, այլ զմեր իսկ զոգի, այս ինքն՝ զբանաւորն եւ զմտաւոր, բայց զառանց մեղացն առ եւ փրկեաց»:

Յետ այսորիկ մի ըստ միոջէ նզովին վարդապետութիւնքն որ ցայս վայր համառօտիւ մերժեցան:

«Եթէ ոք ոչ ասէ թէ Հայր էր միշտ, Որդի էր միշտ եւ Հոգի սուրբ էր միշտ, եղիցի նզովեալ: Եթէ ոք ասէ՝ եթէ չէ Որդի ծնեալ ի Հօրէ, այս ինքն՝ յաստուածեղէն էութենէ անտի նորա, ե. ն: Եթէ ոք ասէ՝ եթէ Աստուծոյ Որդին չէ այնպէս ճշմարիտ Աստուած, որպէս Հայր է ճշմարիտ Աստուած, եւ թէ չէ ամենայնի կարող, ամենայնի գիտակ եւ Հօրն հաւասար, ե. ն: Եթէ ոք ասիցէ՝ թէ Աստուծոյ Որդին՝ յորժամ ի մարմնին կեայր եւ յերկրի շրջէր՝ չէր նա եւ յերկինս ընդ Հօրն, ե. ն: Եթէ ոք ասէ՝ թէ յորժամ Աստուծոյ Որդին ի խաչին չարչարեցաւ, ոչ ի մարմնի միայն եւ ի բանաւոր ոգւովն՝ զոր առ ի կերպարանս ծառայի՝ որպէս ի Գիրսն սուրբս կայ, այլ եւ յիւրում աստուածութեանն կրեաց ցաւս, ե. ն: Եթէ ուրանայ ոք՝ եթէ Աստուծոյ Որդին չարչարեցաւ մարմնովն, խաչեցաւ մարմնովն, զմահ ճաշակեաց մարմնովն եւ եղեւ անդրանիկ ի մեռելոց, քանզի է կեանք եւ Աստուած իշխան կենաց, ե. ն: Եթէ յարաստ է ոք՝ թէ նա մարմնովն զոր առ՝ նստի ընդ աջմէ Հօր, որով եւ գալոց է առնել դատաստան կենդանեաց եւ մեռելոց, ե. ն: Եթէ ժխտէ ոք՝ թէ Հոգին սուրբ չէ ճշմարտութեամբ եւ սեպհականութեամբ ի Հօրէ, որպէս Որդի յաստուածեղէն էութենէ եւ Աստուած՝ Աստուծոյ Որդի, ե. ն: Եթէ ոք ասիցէ՝ թէ Հոգին սուրբ չէ այնպէս ամենազօր, ամենագէտ եւ ամենայն ուրեք՝ որպէս զՀայր եւ զՈրդի, ե. ն: Եթէ ոք ասիցէ՝ թէ Հոգին սուրբ արարած է եւ Որդւովն եղեալ, ե. ն: Եթէ ոք զայն ուրանայցէ՝ թէ զամենայն ինչ արար Հայր Որդւովն մարմնացելովն եւ Հոգւովն սրբով, այս ինքն՝ զերեւելիս եւ զաներեւոյթս, ե. ն: Եթէ ուրասցի ոք զՀօր եւ զՈրդւոյ եւ զՀոգւոյն սրբոյ զմի աստուածութիւն, ճոխութիւն, զօրութիւն, զփառաւորութիւն մի, զտէրութիւն մի, զմի թագաւորութիւն, կամս եւ ճշմարտութիւն, ե. ն: Եթէ ոք ասէ չլինել երից ճշմարիտ անձանց Հօր, Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ, եւ չլինել կենդանիս միշտ, եւ պահել զամենայն՝ զերեւելիս եւ զաներեւոյթս, չլինել ամենայնի բաւական, չդատել զամենայն, ամենեցուն չտալ կեանս, չյօրինել զամենայն, չպահել զամենայն, ե. ն: Եթէ ոք չառնու յանձն թէ Հոգւոյն սրբոյ այնպէս պարտի երկրպագութիւն յամենայն արարածոց, որպէս Հօր եւ Որդւոյ, ե. ն: Եթէ ուղիղ ոք զՀօրէ եւ զՈրդւոյ խորհիցի, բայց զՀոգւոյն սրբոյ՝ ոչ, հերետիկոս է. իսկ ամենայն հերետիկոսք որ չարաչար խորհին զՈրդւոյն Աստուծոյ եւ զՀոգւոյն սրբոյ՝ գտանին ի Հրէից եւ ի հեթանոսաց անհաւատութեանն: Եթէ զաստուածութիւնն ոք բաժանիցէ եւ ասիցէ զՀայր՝ Աստուած, զՈրդի՝ Աստուած եւ զՀոգին սուրբ Աստուած՝ ուրոյն ուրոյն, եւ ասիցէ թէ մարթ է եւ Աստուածս զնոսա ասել եւ ոչ Աստուած՝ վասն միոյ աստուածութեանն եւ զօրութեան զոր հաւատամք եւ ընդունիմք Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ, զի է մի Աստուած յերիս անձինս. եւ կամ այնպէս ի բաց առցէ զՈրդի եւ զՀոգի սուրբ՝ զի համարիցի զՀօրէ միայն ասել Աստուած եւ զնոյն հաւատալ՝ մի Աստուած, ե. ն: Քանզի Աստուծոց անուն պարգեւեալ է յԱստուծոյ եւ հրեշտակաց եւ ամենայն սրբոց: Իսկ ի Հայր եւ յՈրդի եւ ի Հոգի սուրբ վասն միոյ հաւասարին աստուածութեան ոչ անուանք Աստուծոց այլ անուն Աստուծոյ ընծայի եւ նշանակի, զի հաւատացաք՝ թէ ի Հայր, յՈրդի եւ ի Հոգի սուրբ միայն մկրտեցաք եւ ոչ յանուն հրեշտակապետաց կամ հրեշտակաց, որպէս հերետիկոսք, Հրեայք եւ հեթանոսք զանգիտեն»:

ղովոյս ընդդէմ հերձուածողացն՝ չէր մարթ հակառակութեան իրիք արեւելեայց ընդ արեւմտեայց լինելոյ, եւ հաստատեցաւ իսկ ժողովն ի Դամասոսէ[1] եւ եղեւ ընդունելի արեւմտեայց, որով՝ որ յառաջին մասնաւոր ինչ ժողով էր՝ եղեւ սիւնհոդոս տիեզերական, առաջին Կոստանդնուպոլսեայ։ Սակայն ոչ այնպէս դիւրաւ եւ վաղվաղակի եղեն ընդունելի կարգաւորութիւնք ինչ որ ի ժողովոյ անտի սահմանեցան։

Քանզի իբրեւ ի նմին ամի գումարեցաւ ժողովն Ակուիղէյայ յեպիսկոպոսաց վերնակողմանն Իտալիոյ, Գաղիոյ, Պաննոնիոյ եւ Ափրիկեայ՝ գահերիցութեամբ Վաղերիանոսի եպիսկոպոսի Ակուիղէյայ եւ առաջնորդութեամբ Ամբրոսիոսի եպիսկոպոսի Միղիղանու վասն քննութեան երկուց վերջին արեւմտեան արիանոս եպիսկոպոսացն՝ Պաղղադեայ եւ Սեկունդիանեայ, յորոց մին եպիսկոպոս էր ի Դակիա եւ միւսն՝ ի Միւսիա. յետ զնոսա մերժելոյ յաթոռոց՝ գրէ ժողովն ոչ միայն առ Գրատիանոս եւ Վաղենտիանոս Բ. վասն ի գործ մատուցանելոյ զվճիռ ժողովոյն վասն երկուց եպիսկոպոսացն եւ վասն կարծելոյ զխռովութիւն Ուրսինոս զհակառակ քահանայապետն, այլ եւ գրեալ եւս առ Թէոդոս՝ ստգտանէ իմն զգործ ժողովոյն Կոստանդնուպոլսեայ՝ որ ոչ եբարձ զհերձուածն Անտիոքայ եւ խրատ տայ կայսեր ժողովել վասն սորին իրաց ժողով յԵգիպտոս. քանզի ունէին առաւել իմն վստահութիւն յԵգիպտացիսն, համարելով թէ յետ մահուն Աթանասի տակաւին կենդանի է ոգի նորա ի նոսա։ Յետ սակաւ ինչ միոյ՝ ժողով ինչ Հռոմայ գրէր առ նոյն կայսր եւ հրաւիրէր զեպիսկոպոսունս արեւելից գալ ի Հռոմ եւ միաբան խորհել վասն ընտրութեանն Փղաւիանեայ եւ Նեկտարեայ. քանզի եւ Մաքսիմոս յայնժամ կեղծաւորութեամբ պատրեալ էր ի Միղիղանոն եւ ի Հռոմ զեպիսկոպոսունսն արեւմտից, ցուցանելով մանաւանդ թուղթս եկեղեցական հաղորդութեան ընկալեալս ի Պետրոսէ յեպիսկոպոսէ Աղեքսանդրացւոց (482)։

Յայնժամ կոչեաց Թէոդոս զեպիսկոպոսունսն արեւելից ի Կոստանդնուպոլիս, ցուցեալ նոցա եւ զհրաւէր ժողովոյն Հռոմայ։ Հարք այսր երկրորդի Կոստանդնուպոլսեան ժողովոյ էին գրեթէ նոքին որ յառաջնումն գտան, ուստի եւ զնոյն միտս կալան վասն ընտրութեան Փղաւիանեայ՝ փոխանակ Մելետեայ եւ վասն Նեկտարեայ՝ փոխանակ Մաքսիմոսի. եւ առաքեցին հրեշտակութեամբ երիս յեպիսկոպոսակցաց իւրեանց ի ժողովն անդր ի Հռոմ. յայտ արարեալ թղթով թէ անհնարին է նոցա յայսմ խառնակութեան ժամանակի հեռանալ յաթոռոց իւրեանց (482)։ Սակայն չեղեւ գոհ ընդ այն պատասխանի ժողովն Հռոմայ. դարձեալ

1 Ինքն իսկ փոխ զԴամասոսէ ի Գիրս վասն օր-նց. առէ. Τὰ αὐτὰ κρατήνων ἐγνορίζετο σύμφωνος. — «Դամասուցաւ (Դամասոս) միաբան՝ առլով նոցին զօրութիւն (կամ հաստատութիւն)»։

կացին Յունացին արեւմտականքն հաստատուն ի նոյն միտս, քանզի եւ եպիսկոպոսունքն արեւելեայք որ անդէն գային, էին վաղ ի կողմն Պաւղինեայ եւ Մաքսիմեայ. այս ինքն՝ ինքն Պաւղինոս Անտիո-քայ, Տիմոթէոս Աղեքսանդրիայ եւ Եպիփան Սաղամնայ Կիպրա-ցւոց: Գրել գրեաց ժողովն միաբանական առ Թէոդոս վասն իրացս, աղաչելով թէ ցայժմ դիւրագոյն եղեւ լռեցուցանել զհեր-ձուածս՝ քան եթէ միաբանել զուղղափառս. բայց աղերսանքն՝ չմտադրեցաւ ինչ. նա առաւել յետ վախճանին Պաւղինեայ (389)՝ անց կալաւ զաթոռն Եւագր երէց, երբեմն սարկաւագ Բարսղի:

Սիրիկիոս քահանայապետ Հռոմայ (յամի 385) եւ Ամբրոսիոս կոչէին զՓղաւիանոս ի Հռոմ վասն իրացս, այլ անդէն հասանէր վախճան Եւագրի. եւ ոչ ոք ընտրեցաւ փոխանակ նորա՝ Յունաց Եւստաթեանքն առանց եպիսկոպոսի, քանզի ընդ Փղաւիանու չկամէին հաղորդել (392): Ապա ուրեմն յետ 6 ամաց հաւանեցոյց Ոսկեբերան զԹէոփիլոս Աղեքսանդրիայ հայրապետ (որում յանձն եւս արարեալ էին զիրսն արեւմտեանք յառաջ քան զեւթն ամ)՝ առնուլ հրեշտակութիւն ի Հռոմ եւ միաբանել զամենայն: Յղեցան ի Թէոփիլեայ կողմանէ՝ Ակակիոս Բերիոյ Ասորւոց եւ Իսիդոր հոգաբարձու աղքատաց եկեղեցւոյն Աղեքսանդրացւոց, եւ ի Փղաւիանեայ կուսէ՝ եպիսկոպոսունք ոմանք եւ երիցունք եւ սարկաւագունք: Ընկալաւ քահանայապետն եւ ամենայն եկեղեցիք արեւմտից զՓղաւիանոս ի հաղորդութիւն (398): Մեծ մասն յԵւստաթեանց միաբանեցին իսկ եւ իսկ. զմնացեալս ի յամառե-լոցն յետ վեշտասան ամաց հաշտեցոյց քաղցրութեամբ Աղեքսան-դրոս հայրապետ Անտիոքայ (414). միաւորեցան Յունացեալքն առ Կաղանդիոնաւ հայրապետաւ, յորժամ ածան նշխարք Եւստա-թեայ յԱնտիոք (482) յետ իբրեւ 150 ամաց սկսանելոյ հեր-ձուածոյն:

Սակայն միաբանութիւն Դամասոսի ընդ արեւելեայց՝ ի բանի վարդապետութեան՝ առանց հակառակութեան յայտ է ի թղթոյ քահանայապետին գրելոյ ի նմին ամի առ նոյն եպիսկոպո-սունս արեւելից, իբրեւ պատասխանի թղթոյ նոցա[1]:

Ի միւսում եւս ամի ժողովէր Թէոդոս մեւս եւս ժողով յարանց գլխոց յամենայն աղանդոց ի Կոստանդնուպոլիս, զի մերձեալ միաբանեսցեն ընդ միմեանս (383 Յուն.): Բազմաց իսկ յԱրիանոսաց, յԵւնոմեանց եւ ի Մակեդոնեանց բացան աչք. այլ վասն Յունացելոցն հերետիկոսաց թելադրութեամբ Ամփիլո-քիոսի եպիսկոպոսի Իկոնիացւոց հան օրէնս արգելուլ զամենայն աղանդս բաց ի Նովատիանոսաց որք զմիասին էականութիւնն դաւանէին, եւ այսպէս տակաւ եղծաւ արիանոսութիւն յարեւելս:

1 Կայ Թուղթս առ Թէոդորիտայ Եկ. պատմ. տուեալ գնէ առաքելական աթոռոյն, ձեզ պատմ. Ե. 10. որոյ սկիզբն է այսպէս. Իսկ պատուոյ ընդ զոր՝ որդեակք իմ սիրելիք, «Այն՝ զի սիրելութիւն ձեր զպատշաճ պա-

89

Իսկ յարեւմուտս՝ ուր չնջեալ սպառեալ էր արիանոսութիւն, ճգնէր վաստակէր կայսր Գրատիանոս՝ եղծանել սպառսպուռ զպաշտօն կռապաշտութեանն առանց զանձինս բռնաբարելոյ: Հանեալ էր Կոստանդիանու ի ժողովարանէ անտի ծերակուտին զպատկեր դիցն Յաղթութեան եւ Յուլիանու միւսանգամ կանգնեալ. Վաղենտիանոս Ա. թող զնա այնպէս. առաջի այսր բագնի երդմունք լինէին սինկղիտիկոսքն հեթանոսք եւ մատուցանէին զոհս: Հրաման տայր Գրատիան զայն պատկեր ի բաց քակել, եւ ի գանձ հասարակաց զհասսն որ վասն զոհից եւ քրմացն էին, բարձ ի Վեստեան կուսանաց զազատութիւնս եւ զառաւելութիւնս, պատուէր տայր առնուլ յարքունիս զամենայն կալուածս գետնոյ՝ որք թողցին կտակաւ՝ մեհենաց, քրմաց եւ Վեստեանցն: Զուր առաքեցին հեթանոսք ի սինկղիտիկոսացն հրեշտակութիւն առ կայսր ի Միդիոլանոն: Առաջին ի կայսերաց Գրատիանոս՝ եդ ի բաց զպատիւ եւ զանուն քրմապետութեան որ կից ընդ կայսերական պատուոյն էր անդստին յՕգոստեայ: Զայրացան ընդ այս ամենայն հեթանոսք եւ ասեն. Քանզի Գրատիանոսդ չկամի լինել Քրմապետ (pontifex Maximus), մեք արասցուք զՄաքսիմոս՝ Քրմապետ:

Քանզի ընդ նոյն աւուրս ապստամբէր յանկարծ զօրավար զօրացն ի Բրիտանիա՝ Մագնոս Կղեմէս Մաքսիմոս սպանիացի (383). աճապարեաց Գրատիան ի կողմանց Գերմանացւոց ընդ առաջ նորա ի Տրեւիրս կոյս, ուր բազումք ի զօրաց նորա անցին ի կողմն ապստամբին, եւ ճակատ առ Պարիս քաղաքաւ, թօթափեցան ի նմանէ ամենեքեան, մինչ կայսր 300 հեծելովք եւ փախստեայ հասանել յԼուգդս. զճանապարհայն ամենայն քաղաքք փակեցին առաջի նորա զդրունս. միայն Լուգդունոն բացաւ նմա. սա սպանաւ նա յետ ընթրեաց՝ ի ձեռն ուրումն սուտ բարեկամի ամաց 24 եւ ամսոց երից կամ չորից (25 Օգ. 383): Որդիք նորա լեալ էին վաղամեռիկ. յետ վախճանի Կոստանդիայ կնոջ իւրոյ առաջնոյ դստեր Կոստանդեայ կայսեր՝ ամուսնացեալ էր ընդ Լետայ ումեմն. սմա եւ մօր սորա Պիսամենայ կարգեաց Թէոդոս հաս առատութեամբ:

Այնուհետեւ Բրիտանիա, Գաղիա եւ Սպանիա միամտեցան ընդ Մաքսիմոսի՝ որ նստէր ի կայսերական քաղաքին ի Տրեւիրս: Զարհուրեցոյց իբրեւ զձայն փայլատականց զգոյժ մահուան Գրատիանու զեղբայր նորա զերեքտասանամեայ զՎաղենտիանոս Բ. եւ զնորին մայր զՅուստինա, զքաղաքն Միդիոլանացւոց, նա աւանիկ զհամօրէն իսկ զԻտալիա՝ որ առանց զօրաց էր առաջի Մաքսիմոսի: Յայսմ նեղութեան ժամանակի ապաստան եղե-

դշխոյն Յուստինա առ Ամբրոսիոս եպիսկոպոս Մեդիոլանու, յանձն առար նմա զորդեակ իւր զՎաղենտինիանոս Բ. (383—392)։ Գիրկս արկեալ փարեցաւ Ամբրոսիոս գորովով զմանկամբն եւ յանձն առ երթալ հրեշտակութեամբ առ ապստամբն չանցուցանել զզօրն ընդ Ալպս այսր. մեծարեցաւ նա ի Մաքսիմոսէ, կռեցան դաշինք ընդ Վաղենտինիանու եւ ընդ Թէոդոսի առ որս առաքեալ էր Մաքսիմեայ ուրոյն հրեշտակութիւն. քանզի եւ երկոքին եւս կողմանք ունէին պէտս խաղաղութեան ի ժամուն։

Մաքսիմոս (383—388)՝ որ համակ ապաւէր դիպող ժամու յարձակելոյ յԻտալիա, ցուցանէր զինքն այնուհետեւ նախանձաւոր յոյժ ուղղափառ հաւատոց։ Պրիսկիղիանոս ոմն ի Սպանիա տարածանէր եղծագործ մոլորութիւնս նմանս Մանինեցւոցն մոլորութեանց, այլ դատապարտեցաւ նա իւրովքն հանդերձ ի ժողովի՝ ի Կեսարիա Աւգոստայ (Սարակոսսայ) եւ մերժեցաւ ի Սպանիայ։

Մաքսիմոս տայր քննել զիրս Պրիսկիղիանոսի ի ժողովին Բուրդեգաղիայ (Պորտոյ) ըստ թելադրութեան եպիսկոպոսացն սպանիացւոց Իդակիոսի եւ Իթակիոսի։ Այլ Պրիսկիղիանոս կամեցաւ զի Մաքսիմոս ինքնին դատեսցի զնա. եղեւ որպէս կամէրն եւ Մաքսիմոս դատապարտեաց զնա ի մահ հանդերձ վեցեքումբք աշակերտելովքն։ Դժկամակ եղեն ընդ այն արք ուղղափառք, մանաւանդ՝ Մարտինոս եպիսկոպոս Տուրոնացւոց († յամի իբրեւ 400) եւ Ամբրոսիոս որք յայնժամ ի Տրեւիրս դիպեցան եւ ջանացան զկատարումն վճռոյն արգելուլ, այլ զուր (385)։ Այսպիսի իմն նախանձաւորութեամբ շահել իմն կամէր Մաքսիմոս զսիրտ բնակչացն Իտալիայ, ուր դշխոյն Յուստինա որ իշխէր յանուն որդւոյն, դժտելով ընդ Ամբրոսիոսի հեռացուցանէր իմն յիւրմէ զսիրտ ժողովրդեանն։

90

Ամբրոսիոս՝ որ եղեւ խրատտու ութից կայսերաց ժամանակին իւրոյ (Վաղենտինիանոսի Ա., Գրատիանեայ, Մաքսիմեայ, Յուստինեայ, Վաղենտինիանեայ Բ., Թէոդոսի Ա. Եւգինեայ եւ Ոնորեայ) ծնաւ յամի 340 յազնուական ի հռոմայեցի տոհմէ յանուանակից հօրէ որ էր լեալ վերակացու յաշխարհին Գաղիացւոց, ի Տրեւիրս՝ ուստի գաղթեաց նա ի Հռոմ յետ հօրն վախճանի, ուր նուիրեաց մայր նորա զանձն յայրիութիւն եւ քոյր նորա Մարկեղղինա ի կուսութիւն։ Իսկ ինքն ի Մեդիոլանոն էր խօսելի յատենի դատաւորաց, մինչեւ աստիճան յաստիճանէ եհաս կարգեցաւ ի Վաղենտինեայ Ա. կուսակալ ի Լիգուրիա եւ յԷմիլիա (374)։ Անդէն ի նմին ամի վախճանեալ Աւքսենտիոս արիանոս եպիսկոպոս Մեդիոլանու, լինէր ժողով բազմութեան ընտրել եպիսկոպոս. եկն Ամբրոսիոս ի տեղին իբրեւ գործակալ արքունի վասն զգուշութեան. իսկ եւ իսկ աղաղակեաց մանուկն ամբոխն. Ամբրոսիոս լիցի

մեր եպիսկոպոս, Ամբրոսիոս եպիսկոպոս: Ընդդէմ դարձաւ Ամբրոսիոս, այլ տեսեալ զպնդութիւն ժողովրդեանն եւ ի բեմն գաւառութեան խուզյ եւ եա տանել զոմանս ձերբակալ իբրեւ սատահակս, այլ զօր. բքեալ մեկնէր ի տուն իւր յայս արարեալ ժողովրդեանն թէ ի մահ եդեալ է միայնանալ եւ պարապել իմաստութեան: Բայց եւ այնու չվճարեցաւ ինչ. ելեալ երթայր անդէն ի գիշերին փախստեայ ի Պաւիա, զամենայն գիշերն ընթացեալ սակայն առաւօտուն կայր նա առաջի դրանց Մեդիողանոյ: Աստուծոյ կամս զերան համարեցաւ այնուհետեւ Ամբրոսիոս. ուրախութեամբ հաւանեցաւ Վաղենտինիանոս Ա. ընդ ընտրութիւնն. յետ մկրտութեանն (30. Նոյ.) առեալ ձեռնադրութիւն (7. Դեկտ.) իսկ եւ իսկ պարգեւէր եկեղեցւոյ զամենայն մեծագին ինչսն եւ զկալուածսն եւս՝ զորոց բերսն սահմանէր քեռն իւրում Մարկեղղինայ: Ցառաջ քան զճակատն առ Ադրիանուպօղեաւ՝ գերի բազում առեալ էին Գութք ի Հռոմայեցւոց. իբրեւ չգոյր այնչափ ինչ բաւական լինել փրկանաց զոր պահանջէին՝ տայր Ամբրոսիոս զսպաս եւ զծանրագին իրս եկեղեցւոյն որ ոչ տակաւին արկեալ էին ի կիր, նախ խորտակեալ զնոսա: Ընդ այն իմն սակայ աւաղէր զի չեղեւ նմա ժամանակ յետ աշխարհական հոգոցն՝ նախ իբրեւ աշակերտ ուսանել մինչեւ հարկ լեալ իբրեւ վարդապետ զայլս ուսուցանելոյ: Սակայն սակայ փութոյն եղեւ յառաջադէմ ի ծանօթութիւն գրոց սրբոց, եւ սիրելի էին նմա մանաւանդ մատեանք Ս. Բարսղի. քարոզէր զբանն յամենայն միաշաբաթւոջ, պարզն եւ անպաճոյճ բանիւք այլ լի զօրութեամբ մինչեւ զԱւգոստինոս իսկ հրապուրել յունկնդրութիւն:

Յուստինա քանզի ջերմ էր յարիանոսութիւն՝ հակառակութեամբ էր ընդ եպիսկոպոսին, այնու՝ զի առնէր սա վախճան արիանոսութեան ի Մեդիողանոն որ էր աթոռ աղանդոյն այնորիկ յարեւմուտս. ամենայն եկեղեցիք քաղաքին ի նորա հաղորդութեան էին. այլ առ կենդանութեամբ Վաղենտինեայ Ա. եւ Գրատիանեայ չկարաց վճարել ինչ դչխոյն:

Սակայն իբրեւ զերծաւ ի նոցանէ՝ ըստ արիանոսական աղանդոյ կրթէր զմանուկն Վաղենտինիանոս Բ. զհաւատակիցսն ժողովէր յարքունիսն. թէպէտ եւ նմին հակառակ զհեթանոսսն ողոքէր վասն քաղաքային շահու: Մօտ յաւուրս զատկաց (385) ջանայր դչխոյն երկիցս առնուլ զմի յեկեղեցեաց (Պորտիանէ՝ անուն) բռնի վասն արիանոսական պաշտաման. այլ խռովեցաւ քաղաքն ամենայն եւ յարեաւ խուժանն, մինչեւ հարկ համարեցաւ յայտ առնել յանուն Վաղենտինիանու Բ. թէ չպահանջէ այսուհետեւ, եւ ուրախ եղեւ ժողովուրդն: — Սակայն անդէն ի յաջորդ ամին այլով իմն օրինակաւ ի նոյն ջանային արքունիքն: Հանգանակն Արիմինեան սահմանեցաւ վասն Իտաղիայ՝ իբրեւ հաստատակաց հանգանակ հաւատոց: Լի էին ամենեքին զայրացմամբ. այլ մօտ ի տօն զատկին առաւել յուզեալ խռովեցաւ քաղաքն՝ յորժամ միաանգամ պահանջեցաւ եկեղեցին. դարձեալ ընդդէմ դարձաւ Ամբրոսիոս եւ ասէր՝ թէ “Եթէ զիմ ինչս կամիցի կայսր, տամ զամենայն իսկ եւ իսկ, թէպէտ եւ որպէս ամենայն այր քաղաքացի,

նոյնպէս եւ ես կարող եմ պահանջել զպաշտպանութիւն կայսերն վասն իմոց սեպհականն ընչից։ Այլ եկեղեցիք եւ ինչք եկեղեցւոյ՝ չեն իմ ստացուածք, այլ Աստուծոյ իրք՝ որովք չկարեմ ըստ կամս վարել. այս հաւատարմութիւն պաշտամանս օգուտ է կայսեր, զի զմի օրինակ վնասակար է՝ ինձ տալ եւ նմա առնուլ զոր խնդրէն„։ Վասն այսպիսի մեղմական համարձակութեան սահմանեցին արքունիք աքսորումն եւ որոշեցաւ փոխանակ նորա արիանոս եպիսկոպոս Մերկուրինոս սկիւթացի որ Աւքսենտիոս զանձն անուանեաց վասն յիշատակի առաջնոյն Աւքսենտեայ. եւ առաքեցաւ առ Ամբրոսիոս հրաման ի բաց ելանել վաղվաղակի ի քաղաքէն. բայց չէ ինձ, ասէ հօտապետն, համարձակ մեկնել ի հօտէս. սակայն բռնութեան չկարեմ ունել զդէմ։ Առաքեցաւ գունդ մի զօրականաց ի Գոթաց, այլ ընդ վայր. ժողովուրդն խուռնընթաց ժողովեալ յեկեղեցւոջն ի բազում աւուրս զցայգ եւ զցերեկ պահէին զեպիսկոպոսն իւրեանց եւ զհայր հասարակաց հանապազորդեալք յերգս սաղմոսաց եւ յօրհնութիւնս. մինչեւ ի բաց եղաւ այն խորհուրդ աքսորանաց (386)։

91

Ընդուստ ուրեմն հասանէին սպառնալիք ի Մաքսիմոսէ, որ պատճառանօք պաշտպանելոյ ուղղափառաց կամէր յարձակել զբաւել զԻտալիա։ Աղաչեցեալ ի Յուստինայ յանձն առ Ամբրոսիոս երթալ քննել զմիտս նորա թէ հաստատո՞ւն իցէ ի խաղաղութիւն. թէպէտ եւ խաղաղասէր կեղծաւորեցաւ Մաքսիմոս, բայց ի միտ առ Ամբրոսիոս զխաբէութիւնն եւ զգուշացոյց զարքունիսն։ Արքունիքն Մեդիողանու թերահաւատ լեալ ի բանից եպիսկոպոսին՝ առաքեցին զոմն ի մեծամեծաց զԴոմնինոս անուն. մեծապատիւ մեծապարգեւ ընկալաւ զնա Մաքսիմոս եւ նշանակ բարեկամութեանն՝ առաքէր ընդ Դոմնինեայ գունդս զօրաց իբրեւ յօգնութիւն կայսերն՝ որ ի Պաննոնիա ունէր մարտ պատերազմի։ Վաղ տուեալ էր Դոմնինեայ բանալ առաջի գնդին զկապան Ալպեան լերանց՝ յորժամ ինքն Մաքսիմոս առեալ զեւր լեգէոնսն զհետ հասանէր, գտանէր բաց զՄեգուսիոն (զՍուզա՝ ի Փիէմոնդ) զդուռնն Իտալիայ եւ միաւորեցաւ ընդ գնդին որ Դոմնինեայն տուեալ էր, հաս ի Մեդիողանոն. քաղաքք Իտալիայ մի ըստ միոջէ բանային նմա զդրունս, պաշարեցաւ Ակուիղէա, ուրախ լինէին հեթանոսք ի Հռոմ, Եմոնա (Լուպիանա) միայն զինակալ լեալ կարծեաց զարշաւան բռնաւորին. հազիւ հազ ապրեցաւ Վաղենտիանոս ընդ մօրն փախուցեալ նախ յԱկուիղէա, եւ անտի ի Թեսաղոնիկէ (387)։

Ընդ որ եկն Թէոդոս եւ անդէն եղեւ խորհուրդ վասն պատե-

բաղմին. զաշխատութիւն երկոցունց կայսերացն զօրացաւ սիրոյն զբռնաւորականաւ, զի ամուսնացաւ Թէոդոս ընդ Գալլայ քեռն Վաղենտիանեայ Բ., դստերն Վաղենտիանոսի Ա. եւ Յուստինեայ։ Թէոդոս որ էր թերեւս առաջին զօրավարաց ժամանակին իւրոյ՝ ինքն զօրավարէր, ընդ նմա էին Պռոմոտոս զօրավար հեծելազօրուն, Տիմասիոս զօրավար հետեւակաց, Թող զՌիքոմեր եւ զԱրբոգաստ։ Հզօրագոյն էր քան զնա հեծելօք եւ հետեւակօք Մաքսիմոս՝ որ կացեալ էր յԱկուիլէա. բախեցաւ Թէոդոս ընդ առաջին գնդին՝ որում Անդրագաթիոսն առաջնորդէր մօտ ի Սիսկիա Պաննոնիացւոց (Սիսաքք) առ Սաւոս գետով. խորտակեցաւ գունդն ապստամբ եւ բազումք եղեն գետամոյն. Հարաւ նոյնպէս յաւուրն երրորդի գունդն երկրորդ՝ որում առաջնորդէր Մարկելղինոս եղբայր Մաքսիմեայ առ Պետովիոնաւ (Փեթթաւ առ Տրաւ գետով)։ Մեծ մասն զօրուն խորտակելոյ խոնարհեցուցեալ զդրօշսն խնդրէր ներումն ի գունդս։ Ուրախութեամբ ընդ առաջ եղեն Էմոնացիքն. մինչդեռ մօտ էին յԱկուիլէա երիւք ժամուք՝ յառաջեաց Արբոգաստ զօրօք ի քաղաքն, եգիտ զՄաքսիմոս՝ զի անգէտ իւրացն դիպելոց նստեալ ի բարձու ուրեք տայր վարձս մաւրիտանացի զօրականին. հանեալ թագն ի գլխոյն եւ ածաւ ձերբակալ առաջի Թէոդոսի։ Թէպէտ եւ խանդաղատէր իմն ընդ նա Թէոդոս, սա տարաւ զնա զօրականն ի բաց՝ երկուցեալ թէ գթասցի շնորհիցէ եւ անդէն գլխատեաց (388)։ Վիկտոր որդի Մաքսիմեայ զոր թողեալ էր հօրն փոխանակ իւր ի Տրեւիրս, սպանաւ հրամանաւ Արբոգաստայ, Մարկելղինոս անկաւ ի ճակատուն, կինն Մաքսիմեայ եւ դստերացն կարգեցան հասք ի Թէոդոսէ։

Այց մնաց Թէոդոս ամս երիս յԻտալիա (388—391) կարգել յօրինել զամենայն՝ խաղաղութեամբ։ Այսպէս ինքնին տիրէր Վաղենտիանոս Բ. քանզի վախճանեալ էր Յուստինա ի նմին ամի յաղթութեանն։ Արբոգաստ զօրավար Թէոդոսի մնաց ի ծառայութեան Վաղենտիանեայ։

92

Միով ամաւ յառաջ եւ միով ամաւ յետոյ քան զամն յաղթութեան դէպք երկու յարեւելս դիպեցան, որք թէպէտ եւ նմանք իրերաց էին, այլ ոչ զմի եւ զնոյն օրինակ գործ եցոյց Թէոդոս։

«Արքունի գանձք հատեալ էին վասն տեւող պատերազմացն եւ զի պարգեւք եւս բաշխելոց էին զօրականին ի մօտաւոր տօնի տասնամեակի կայսերն եւ հնգամեակի Արկադեայ նորին որդւոյ, կարգեցան առաւելագոյն հարկք ի վերայ քաղաքաց։ Ծանր թուեցաւ այն Անտիոքացւոցն. տրտնջել սկսաւ ամբոխն, դիմեաց մեծաւ

աղմկաւ ի վանս վերակացուի աշխարհին եւ ընդ դրունս եւ ընդ երդս ի ներքս խուժէին։ Անտի մերժեալ՝ զզայրուցեալ ընդ կայսերական պատկերսն հանէին. զպատկեր Փղակիլլայ վախճանելոյ կնոջ կայսերն, որդւոյ կայսերն եւ զպղնձի ձիաւոր պատկեր հօր նորա Թէոդոսի կոմսի՝ յետ տիղմ եւ քարինս ի վերայ ընկենլոյ՝ ապա ծայրատեալ առեալ տանէին ընդ քարշ ի հրապարակս քաղաքին, մինչ զի հազիւ հազ կարացին զօրականօքն ցրուել զնոսա յիւրաքանչիւր տեղիս։ Զմոլեգնութիւնն փոխանակէր այնուհետեւ անհնարին ահ եւ երկիւղ մօտալուտ պատժոցն. լռեալ կայր քաղաքն՝ յորոյ հրապարակն անպակաս էր ժխոր եւ աղմուկ։ Միայն եկեղեցին (Պաղէա) լի էր առաւել իմն քան զսովորականն։ Բազումք փախեան յայրս եւ ի լերինս կանամբ եւ որդւովք եւ կահիւ իւրեանց։ Անդուստ հասանէին գործակալք կայսերն բերեալ հրաման թէ Անտիոք եղեցի գիւղ քաղաքին Լաւոդիկեցւոց, թատրոն, կրկէսն եւ բաղանիք փակեսցին, եւ հաց որ ըստ օրէ յաղքատնուստ մի բաժանեսցի։ Հասին զհետ նոցա դատաւորք (Հելլեբրիկ եւ Կեսարիոս) եւ արկան բազումք ի բանտ։ Այլ յառաջեալ էր քան զնոսա Փղաւիանոս եպիսկոպոս քաղաքին հիւանդագին յարքունիսն ի Կոստանդինուպոլիս. զիջաւ թագաւորն արտասուաց եւ աղաչանաց հայրապետին, յորժամ յիշեցոյց նմա զոր ասացեալ էր երբեմն կայսրն յարձակել զկալանաւորսն ի զատկին տօնի, թէ "Կամիմ եւ զմեռեալսն յարուցանել„։ Արք անապատականք յայրից եւ ի տաղաւարաց իւրեանց հասեալ յԱնտիոք առաքեցին պատգամ առ կայսր ասել "Դ՛թէ այսպէս ցաւէ նմա վասն զրկանաց որ անշունչ եւ անմռունչ պատկերացն եղեն, ապա պարտ է նմա խորշել ընդդէմ մարդկան մոլեգնելոյ՝ որ կենդանի պատկերք աստուածութեանն են։ Արժան ի՞նչ իցէ վասն պղնձոյ վրէժն առնլոյ՝ զմարդիկ կոտորել։ Դիւրաւ եւ անջան մարթի նմա զպատկերսն միւանգամ կանգնել. սակայն ինքն թէպէտ եւ կայսր եւս իցէ՝ չէ ձեռնհաս զմազ մի նորոգել զայնոցիկ՝ զորս թերեւս տացէ սպանանել„։ Խռովեցաւ սիրտ թագաւորին "Տ՛րթ, ասէ, հա՛յր, մխիթարել զժողովուրդ քո եւ տուր նոցա զաւետիս թողութեանն իմոյ. Քրիստոս տէրն տերանց ներեաց իւրոց խաչահանուացն եւ յաղօթս եւս եկաց վասն նոցա, ես դանդաղեցի՞մ ներել իմոցն թշնամանողաց որ մահկանացուս եմ եւ նոցա ծառայակից„։

Ահաս թուղթ թողութեան կայսերն ստորհանդակաւ, եւ ծանոյց զաւետիսն ժողովրդեանն Ոսկեբերան՝ որ յայնժամ երէցն էր յԱնտիոք եւ մխիթարէր զժողովուրդն ի վշտացն ժամանակի (20 ճառիւքն վասն պատկերաց)։ Այլ ժողովուրդն ընդառաջ Փղաւիանեայ, ծաղկօք զարդարեցաւ ճանապարհն ընդ որ անցանելոց էր եւ ցանեցաւ ջուր անուշահոտ. զարմացեան հեթանոսք

ընդ զօրութիւն քրիստոնէութեանն, որ իշխէրն ի վերայ այնոցիկ որոց չէր ոք այլ վերագոյն ի վերայ երկրի (387)։

Այլ աւա՜ղ՝ զի ոչ ըստ նմին օրինակի գտաւ Թէոդոս մեծանձն եւ ի միւսում եւս նուագի։

Քաղաքն Թեսաղոնիկեցւոց մեծատուն եւ բարեկեցիկ հարեալ էր ի սէր հանդիսական խաղալեաց. թատրոն առաւել մեծարոյ էր քան զեկեղեցի եւ արուեստագէտ այր քան զայր երախտաւոր տէրութեան եւ եկեղեցւոյ։ Դէպ եղեւ կառավարի ումեք կառաց որ առհասարակ սիրելի էր նոցա, վասն անարժան իրիք գործոյ լինել բանտարգել հրամանաւ Բոթերիկեայ հրամանատարի լեգէոնացն (390)։ Յարեաւ ժողովուրդն եւ խնդրէր թողուլ արձակ զկառավարն. իբրեւ չառ յանձն Բոթերիկ, եւ խուժանն մեծաւ մոլեգնութեամբ եւ աղաղակ զնա՝ հանդերձ այլովք եւս ազատօք երեւելեօք։ Եհաս համբաւ իրացն ի Միլանոն առ Թէոդոս, բարկացաւ կայսրն անհնարին ցասմամբ ըստ սաստիկ բարուցն, այլ Ամբրոսիոս եւ այլ եւս եպիսկոպոսունք դարձուցին զնա ի հեզութիւն եւ խոստացաւ նոցա առնել հարցափորձ քննութեան եւ ապա արկանել պատիժս ի վերայ։ Այլ մտերիմն նորա եւ մանաւանդ Ռուփինոս գրգռեաց միւսանգամ զկայսրն, եւ նա առաքէր անդէն դեսպան՝ տալ հրաման կոտորածի Թեսաղոնիկեցւոցն. թէպէտ եւ յետ սակաւ ինչ միոյ եկն նա ի միտս եւ առաքեաց զհետ՝ առնուլ յետս զհրամանն, այլ անագան։ Կանխեալ վաղ հրովարտակ էին զօրականք կայսերն զժողովուրդն խաղացուցեր ի կրկէս անդր, պատճառանօք՝ եթէ երեւելի կառավարութեան խաղք լինելոց, եւ անդէն կոտորեցան ի դինուորաց անտի 7000 այր առանց ընտրութեան բնակաց կամ օտարաց, արդարոց կամ յանցաւորաց։ Ընդ գոյժ իրացն զժդժեցան ի Միլանոն. մանաւանդ թէ եղեւ տրտմութեամբ Ամբրոսիոս. գրեաց նա վաղվաղակի թուղթ առ կայսր իբրեւ պատուական հայրաբար, իբրեւ եպիսկոպոս համարձակախօս եւ իբրեւ բարեկամ սիրելի. "Գրեալ է սաստ խիստ, ասէ, համարձակութիւն, ով Օգոստոս, ասեմ. թէ ունիս դու նախանձ վասն հաւատոց, զայն չկարեմ ժխտել. թէ ունիս զերկեւղ Աստուծոյ, առնում յանձն. բայց է քո բնութիւն սաստիկ զոր եթէ ոք ցածուցանէ՝ դիւրաւ փոխի յարգահատութիւն, եթէ ոք գրգռէ, այնպէս բորբոքի մինչեւ եւ քեզ խիկ չկարելոյ սանձել զնա։ Եթէ չէք ոք որ չափ նմին զնէ՝ երանի թէ չեցէ եւ ոք որ վառեսցէ զնա. բայց համարիմ քեզ թողուլ զքեզ։ Թուի, ասէ, թէ իշխանութիւն քո խափան լինի խնամոյ զմեղս քո եւ նուաճեցուցանէ զմիտս քո. խոնարհեցո զնոյեցուածս քո ի հող երկրի ի մէջ հասարակաց, ուստի ելեալն եմք եւ յոր դառնալոցն եմք. մի շլացուսցէ զքեզ փայլումն ծիրանեայ չտեսանել զտկարութիւն մարմնոյն՝ զոր նովին ծածկես։ Որով

աչօք կամիս դու զտաճարն Տեառն տեսանել. զիա՞րդ կոխեցես ոտիւքդ զնուիրական տեղին, որպէս զարիւնաթաթախ ձեռօք տարածանիցես ընդունել զնուիրական մարմին Տեառն,,: Ապա խրատէր զնա հաշտել ընդ Աստուծոյ՝ կրելով ապաշխարանս հրապարակաւ: Յարուցեալ գայր ընդ նոյն աւուրս Թագաւորն յեկեղեցի. եւ ընդառաջ նորա Ամբրոսիոս արգելուլ զնա ի մտից: Իբրեւ արդարացուցանել կամեցաւ զանձն Թագաւորն ասելով թէ եւ Դաւիթ մեղաւ. ետ պատասխանի եպիսկոպոսապետն թէ "Որպէս նմանեցեր Դաւթի մեղօք քովք, նոյնպէս լեր նմին նմանող՝ ապաշխարութեամբ,,: Ի միտ առ Թագաւորն զյանցանացն ծանրութիւն եւ զհարկ ապաշխարութեանն. խոնարհութեամբ արկ զանձն ընդ պատժովք եկեղեցւոյ (Ապր.): Կաց մնաց նա ամիս 8՝ արգելեալ ի մտանելոյ յեկեղեցի՝ յորում մատուցանէր աղօթս վասն նորա ժողովուրդն: Յառաւօտու տօնի ծննդեանն Քրիստոսի արտասուէր կայսր՝ թէ այսպէս զրկեալ կայ ի միաբանն օրհնելոյ զԱստուած ի տան նորա. եւ նա թելադրութեամբ Ռուփինեայ երթալ միւսանգամ յեկեղեցի յանձն առեալ զնախատինսն դառնալոյ յետս կորակոր ընդ քաղաքամէջն՝ եթէ չտայցէ ներումն Ամբրոսիոս: Յանձն առ եպիսկոպոսապետն կարճել զսահմանեալ ժամանակ ապաշխարութեանն, այլ պահանջէր զի հանցէ կայսր օրէնս թէ այնուհետեւ ամենայն վճիռք սպանութեան եւ առնլոյ ընչից յարքունիս՝ յետ 30 աւուրց ածցին ի կատարումն, յորժամ հաստատեսցին երկրորդ անգամ: Յանձն առ, արկ անդէն իսկ եւ իսկ ձեռնագիր օրինացս եւ յետ այնորիկ ընկալաւ արձակումն հրապարակաւ: Եմուտ յեկեղեցին եւ անկեալ ի վերայ երեսաց իւրոց բարբառէր զսաղմոսերգուին թէ "Մերձեցաւ անձն իմ ի հող, Տէր, կեցո զիս,,: Ոչինչ ամենեւին նուաղութիւն եղեւ այն պատուոյ եւ մեծարանաց նորա եւ կայսերական իշխանութեանն, նա մանաւանդ սիրելի եւ պատուական եղեւ նա նովին ժողովրդեան իւրում, եւ այնպէս գտաւ իսկ արժանաւոր Մեծն անուան, զի արար բուռն անձին իւրում եւ արկ զանձն ընդ հնազանդութեամբ եկեղեցւոյ:

Յառաջագոյն, ասէ Աւրեղիոս Վիկտոր կրսերն (այր հեթանոս), էր իշխան ընտիր, յետ յաղթութեանն ի վերայ Մաքսիմեայ անցոյց զանցոյց զիւրով իսկ անձամբ՝ իմաստունն առաջնորդութեամբ, հոգաբարձութեամբ հասարակացն պիտոյից եւ սրտին ազնուականութեամբ: Առատացոյց Թէոդոս զբաշխումն ցորենոյ ի Կոստանդինուպօլիս՝ յաւելեալ ի չափն Կոստանդիանու՝ 120 գրիւ (393), կարճեաց զսովորութիւնն թողլոյ կտակագրաց ժառանգութիւն կայսեր կամ ազգականաց կայսերն՝ մնասու բուն ժառանգաւորացն (389), արգել դատաւորաց երթալ ի թատր. կամ ի կրկէս, զի մի զնովիմբ դեգերեալ՝ ան-

փոյթ կարեւոր պաշտամանն առնիցեն (386)։ Հրաման եւս չածել կանայս քնարահարս կամ երգեցիկս կամ կաքաւիչս ի ժամ ընթրեաց (385) եւ արգելաւ կանանց խաղալկաց ի թատերս կրել մարգարիտ կամ այլ ինչ զարդ մեծագին (393)։ Վասն հակառակ կայսերական իշխանութեանն յանցուցելոց՝ եւս օրէնս ինչ զարմանալիս՝ այսպէս. «Եթէ ժպրհութեամբ ոք չարակամ զանուն կայսերացն աղարտէ, եւ կամ զհրապարակական ինչ դիպաց խօսիցի ստգտանելով զառաջնորդութիւն տէրութեանն, չէ պարտ զայնպիսին ի դատ ձգել կամ վնասել ինչ։ Եթէ ի թեթեւամտութենէ իցէ, արհամարհութեան արժանի է. եթէ ի շամշութենէ, արգահատել մանաւանդ պարտ է յայսպիսեացն վերայ. ապ՝ եթէ ի չար կամաց, ներել պարտ է»։ Սակայն յաւելու իսկ եւ իսկ. «Յառաջ քան զամենայն դատաստան, ասէ, մեզ պարտ է ազդ առնել վասն այնպիսւոյն, զի մեք մեզէն իսկ ընտրեսցուք՝ թէ մարթի՞ անպատիժ զիրսն թողուլ, կամ թէ հարկ է առնել հարցափորձ քննութեան» (393)։

93

Վաղենտիանոս Բ. չվայելէր ընդ երկար ի տէրութեանն՝ զոր դարձոյց նմա Թէոդոս։ Զօրավար զօրաց նորա Արբոգաստ՝ որ համակ կռուէր ընդ Փրանկաց, ճոխանալ սկսաւ ի վերայ կայսերն։ Մինչ դեռ հնարիւք զերծանել ի նմանէ կամէր՝ սպանաւ նա ի Վիեննա Գաղիացւոց. լուաւ զբօթ մահուն Ամբրոսիոս յորժամ անցանէր ընդ Աղպս՝ կոչեցեալ ի կայսերէ՝ գալ տալ նմա կնիք։ Զոսիմոս յԱրբոգաստայ ասէ սպանեալ, Աւգոստինոս տարակուսէ. այն առանց տարակուսանաց է՝ թէ բռնաբար մեռաւ (21 ամաց, 15 Մայ. 392)։

Թաղեցաւ առ եղբօր իւրում ի Մեդիոլանոն. խօսեցաւ ճառ յուղարկաւորութեան Ամբրոսիոս եւ մխիթարեաց զքորսն Վաղենտիանեայ զՅուստա եւ զԳրատա՝ որք ի հոգս էին վասն փրկութեան եղբօրն իւրեանց՝ զի անկնիք մեռաւ. ցանկութիւն մկրտութեանն, ասէ, լցի ի տեղի մկրտութեանն։

Յայտնագոյն ի մէջ եկին լաւութիւնք Վաղենտիանեայ Բ. յորժամ զերծաւ նա ի մօրն ճոխութենէ. զնախանձաւորութիւնն զոր վասն մոլար վարդապետութեան ծծեալ ունէր ի մօրէն՝ զայն դարձոյց յուղղափառն վարդապետութիւն։ Օրինակն Թէոդոսի ուսոյց նմա թէ որպէս պարտ իցէ կայսր լինել, օրինակ եւ վարդապետութիւնն Ամբրոսիոսի ուսոյց թէ որպէս պարտ իցէ քրիստոնեայ լինել։ Անդէն ի մանուկ հասակին եւս նա օրինակ ազնուական առ յապա եկելոցն աթոռակալաց։ Սիրէր անչափ զկառամարտիկ խաղսն, այլ հրաժարեցաւ յայնմանէ. տալաժամ տայր դնել կերա-

կուռ, ոչ միայն ի բաց եկաց ի սովորութենէն՝ այլ եւ պահոց եւս պատկառ կայր: Նա կատարել զգազանսն փայլենիս՝ զորս տայր բուծանել վասն գազանամարտիկն խաղուց զոր տիրէր: Չունէր ընդգիւտ ինչ զգաստասիրութիւն նորա: Ի մէջ խորհրդականաց ատբութեանն չէր նա ունկնդիր համր, այլ ինքնին առաջնորդէր խորհրդեանն:

Արբոգաստ՝ զոր տիրէր իսկ զօրականն, առաւել կամէր՝ նստուցանել կայսր, քան լինել կայսր. եւ նա զԹագն Եւգենիոսի ումեմն ատենադպրի Վաղենտինիանեայ, իւրում բարեկամի (392—394) որ քրիստոնեայն էր անուամբ եւ ոչ սրտիւ: Տայր նա հրամանս զօհելոյ հեթանոսացն՝ զի շահեսցի զնոսա. կանգնեցաւ պատկեր Յաղթութեանն միւսանգամ, շոգի զօհիցն եւ ամպք խնկոցն ի վեր ծառանային, եւ անտուստ առ կայսր Թէոդոս առաքէր հրեշտակութիւն՝ զի ընկալցի զնա:

Պարտք կրօնից, պատիւ եւ քաղաքականութիւն ածին զԹէոդոս՝ առնուլ միւսանգամ զէն ի ձեռն: Յետ զօհից եւ դիւթութեանց՝ որք խոստանային Եւգենեայ յաղթութիւն, Փղաւիանոս վերակացու Իտալիայ եւ միանգամայն քրմապետ ունէր զանցս Յուղեան Աղպից՝ կանգնելով աստ անդ պատկերս Արամազդայ ոսկեւովք փայլատակամբք ի ձեռին եւ կարկելով իմն հմայիւք զանցսն (393): Կոչեաց Թէոդոս զզօրս համօրէն արեւելեան պետութեանն եւ յԱփրիկեայ եւս. եկին դաշնաւորք ի Հայոց, ի Վրաց եւ յԱրաբացւոց եւ Գութք, որոց զօրավար էին Գայինաս գութ, Ալարիկ եւ Բակուր իշխան Վրացի. գլխաւոր զօրավարք Թէոդոսի էին Տիմասիոս եւ Ստիղիքոն՝ որում տուեալ էր կայսր կնութեան զՍերենա զդուստր եղբօր իւրոյ վախճանելոյ Անորեայ: Ուղղեց եւ Թէոդոս ի Կոստանդինուպօլսեայ ի վախճան կոյս Մայիսի ամսոյ, անց նա ընդ անցսն Աղպից անջան պատերազմաւ՝ յորում անկաւ Փղաւիանոս: Սակայն չէր ինչ այն մեծ. զի ոչ միայն բազմագոյն էր զօր ապստամբին, այլ եւ կիրթ եւս էր զօրականն արեւմտեան որ համակ ի պատերազմունս էր, եւ դարձեալ դաշինն յարէին ի նոսա գունդք գունդք օգնականաց վասն վայրագն մտաւորութեան, ուր Թէոդոս երթայր եւ հեռանայր ի բուն երկրէ անտի իւրմէ: Բայց ի գնդից անտի Թէոդոսեայ փայլէր դրօշն խաչանշան, ուր ի դրօշուն Եւգենեայ ծփայր պատկեր Հերակլէ: Բախեցաւ Թէոդոս առ Փրիգիդոս գետով (Վիփաւա ի Գորիցիա) ընդ բուն գնդին՝ որում առաջնորդէին Արբոգաստ եւ Եւգենիոս. խորտակեցաւ առաջի Արբոգաստայ օգնական զօրն արեւելեան առաջնորդեալ ի Գայինասայ. ժողովել ժողովեաց զփախստականսն Բակուր եւ բախեցաւ միւսանգամ, այլ դարձ միւսանգամ յաղթող Արբոգաստ, անկաւ Բակուր եւ 10,000 ի Գոթաց ընդ նմա եւ ի Վրաց եւս բազումք: Զօրավարք Թէոդոսի խրատ տային նմա ի նմին իսկ

գիշերի լռելեայն ի բաց գնալ, նոր զօրութիւն գումարել եւ գար-նայնի ի գալ ամին միւսոյ դարձեալ ելանել ի ճակատ։ Բայց ի բաց մերժէր Թէոդոս զխորհուրդ խորհրդականացն. «Չէ արժան, ասէ, խաչին առաջի Հերակղեայ պատկերին փախչել»։ Այսպէս զխորհրդականսն արձակեալ՝ ինքն մեկնեցաւ ի մատուռն ինչ ի վերայ բլրի՝ կալ յաղօթս մօտ ցժամ առաւօտուն։ Յանկարծ այ-գուն առաջին Թէոդոսեանքն հասեալ ի Թիկանց զօրաց զԱրբետիոյ՝ զոր Արբոգաստայ առաքեալ էր պաշարել զկայսերականսն ի Թի-կանց, բայց Արբետիոյ եկեալ խառնեցաւ ի զօրսն Թէոդոսի։ Իբրեւ սկսաւ պատերազմն՝ ել յանկարծ մրրիկ հակառակ արեւ-մտեան զօրուն՝ զփոշին յաչսն տանելով եւ արգել լինելով վարելոյ զինուք. ուր նմին հակառակ տանէր յառաջ զօրն Թէոդոսեան եւ կոտէր ընդ Թշնամեացն կուրացելոց։ Այսպէս պատմեն ժա-մանակակիցքն՝ Ամբրոսիոս, Ռուփինոս, Օգոստինոս. այսպէս Որոսիոս՝ որ վկայս կենդանիս ականատեսս յառաջ բերէ. այսպէս պուէտն Կղաւդիանոս այլ հեթանոս ժամանակակից։ Զուր ջա-նայր այնուհետեւ քաջալերել զզօրս իւր Արբոգաստ. մասն մի ի նոցանէ ել փախստեայ, մնացեալքն զզէնսն ի բաց ընկեցեալ խըն-դրէին շնորհս։ Կեալ ներէր նոցա Թէոդոս, բայց հրաման տայր երթալ ածել առ ինքն զԵւգենիոս՝ որ ի ժամ ճակատուն ելեալ ի բլուր մի կամէր տեսանել զյաղթութիւն իւրոցն՝ զորմէ չունէր ինչ ամենեւին կասկած։ Իբրեւ ետես բռնաւորն զամենս յիւրոց անտի զի ելանեն ի վեր առ նա, համարեալ թէ զաւետիս յաղթու-թեանն բերիցեն, աղաղակէր թէ չբերէք զԹէոդոս ձերբակալ. բայց նոցա զնա իսկ կալեալ ածին ձերբակալ առաջի Թէոդոսի։ Անկաւ Եւգենիոս յոտս յաղթողին եւ յետ տալոյ Թէոդոսի զվճիռ մահու նորա, իսկ եւ իսկ սպանաւ նա յիւրոց զօրաց անտի սուսերահար (6 Սեպտ. 394)։ Քաջն Արբոգաստ ել ընդ իւր սուրն՝ յետ աւուրս երկուս Թափառական ի լերինս շրջելոյ։

Պսակեաց Թէոդոս զԹուլթեամբ զյաղթութիւն իւր՝ տալով Թողութիւն Թշնամեաց իւրոց։ Որդւոցն Եւգենեայ եւ Արբոգաս-տայ որք ի մի յեկեղեցեաց ապաստանեալ էին, ոչ միայն զկեանսն շնորհեաց, այլ եւ զինչսն եւս ետ, պայման եդեալ՝ կրթել նո-ցա ի քրիստոնէութեան. զնոյն եւ ընդ որդիսն Փղաւիանեայ արար։ Մի միայն էր Եւգենիոս՝ որ հրամանաւ Թէոդոսի սպանաւ կամ պատժեցաւ։ Գրեաց Թէոդոս առ Ամբրոսիոս մատուցանել Աս-տուծոյ օրհնութիւն եւ գոհութիւն վասն յաջողութեանն։ Քանզի մերժեալ էր Ամբրոսիոս զպարգեւսն զոր տայր Եւգենիոս եկեղեցւոյն Մեդիոլանու եւ զԵւգենիոս իսկ զխոտովքն մերժեալ ի հաղորդութենէ հասարակաց աղօթից, վասն այնորիկ սպառնա-ցեալ էին նմա եւ Եւգենիոս եւ Արբոգաստ յետ դառնալոյ յաղ-թութեամբ ի պատերազմէն՝ առնել զեկեղեցին ասպաստան, եւ

զկղերականն՝ զօրական։ Մատոյց Ամբրոսիոս պատարագ գոհութեան հանդիսիւ՝ դնելով զթուղթ բարեպաշտին Թէոդոսի ի վերայ սեղանոյն։

Այսպէս միաւորեցաւ տէրութիւնն Հռոմայեցւոց ընդ իշխանութեամբ մեծին Թէոդոսի՝ զայս վերջին նուագ. այլ աւա՛ղ՝ զի ոչ ընդ երկար ինչ ժամանակ։ Էր նա ի Միդիոլանոն ծնգեալ ջրգողութեամբ, սակայն եւ այնպէս խորհէր երթալ ի Կոստանդնուպոլիս. այլ յանկարծ ծանրացեալ ախտին՝ անդէն վախճանէր ի 50 ամաց հասակի ի 16 ամի թագաւորութեանն (17 Յունու. 395)։ Առաջին կին նորա բարեպաշտօնն Փղակիլղա էր վախճանեալ (385), այսպէս եւ դուստրն նորա Պուղքերիա ի նմին ամի. մեռաւ եւ երկրորդ կին՝ Գաղղա յերկունս (394)։ Էր լեալ որդւոց նորա՝ Արկադեայ վաղ աւգոստոս՝ վեցամենի (19 Յունուա. 383) եւ Ոնորեայ՝ իննամենի (20 Նոյ. 393)։ Բաժանեաց սոցա Թէոդոս ըհամօրէն տէրութիւնն կտակաւ՝ տուեալ Արկադեայ զարեւելս եւ Ոնորեայ զարեւմուտս։ Ամբրոսիոս՝ որում յանձն արարեալ էր հայրն զՈնորիոս, խօսեցաւ ճառ յուղարկաւորութեան առաջի նորա եւ զօրացն։ Ածաւ մարմին Թէոդոսի զմռեալ ի Կոստանդինուպոլիս դնել ի կճեայ գերեզմանի առընթեր մարմնոյն Կոստանդիանոսի։

Ամենայն մատենագիրք թէպէտ ի քրիստոնէից թէպէտ ի հեթանոսաց միաբան են ի գովութիւն Թէոդոսի, բայց միայն ի Զոսիմեայ՝ ում ատելի են առհասարակ քրիստոնեայք։ Անրատգիւտ էր նա յառտնին կեանսն՝ իբրեւ որդի, իբրեւ հայր, իբրեւ այր։ Հպատակ հաւատարիմ՝ իբրեւ զհայր իւր, մեծ քան զամենայն զօրավարս ժամանակին իւրոյ՝ իբրեւ զհայր իւր։ Չէր փառասէր, պատիւք զնա խնդրէին. փառք ուղեկից էին նորա ի տան, ի պատերազմի եւ յառաջնորդութեան։ Անարատ էր բարուք, առատ՝ առանց վատնութեան, գիտէր յարգել զվաստակս վաստակաւորացն, նա եւ զհեթանոսացն։ Անկեղծաւոր, ազնուական եւ լի քաղցրութեամբ։ Չկասկածէր նա երբեք, որով յիրաւի իսկ անկաւ ընդ ստգտանօք՝ զի իսպառ վստահ էր ի Ռուփինոս եւ ի Ստիղիքոն։ Ճշմարտութիւն էր ի շրթունս նորա, մեծանձնութիւն եւ սէր ի սրտի նորա։ Էր վաղացասումն, յառնէր ի նմա յանկարծ մրրիկ ահագին որոտմամբք եւ փայլատակմամբք, այլ այն փութանակի փոխէր յանձրեւ մեղմական։ Էր նա աստուածապաշտ ճշմարիտ եւ խոնարհ զուարթ։

Առ Թէոդոսիւ Ա. գրեթէ մերձ ի ջնջումն եղեւ հեթանոսութիւն յարեւելս։ Զառաջինն թոյլ ետ նուիրման ըմպելեաց [1] եւ հրամայեաց իսկ մեհեանս ինչ բանալ, այլ իսկ եւ իսկ յետոյ արգել զդառնալն ի քրիստոնէութենէ ի հեթանոսութիւն, նոյն-

1 Libatio.

պէս զզոհսն՝ յորս յընդերաց անասնոցն զհանդերձեալսն կամէին գուշակել։ Զ,ուր խօսէր Պ՚ղբանիոս պատասխանատուութիւն ի պաշտպանութիւն մեհենից, քանզի հրաման եւս ել որ ամենեւին չերթալ ի մեհեանս (392)։ Նման իրի համարձակութեամբ իսկ կործանէին ի քրիստոնէից մեհեանքն յԱպամէա Ասորւոց, ի Պետրիս եւ յԱրէոպոլիս Արաբացւոց. մեհեանքն ի Գազա, ի Հեղիոպոլիս Փիւնիկեցւոց եւ ի Դամասկոս փոխեցան յեկեղեցիս։ Միայն հեթանոսքն աղեքսանդրացիք եղեն դիմադարձ յայժ։ Քանզի իբրեւ փոխեաց Թէոփիղոս հայրապետ Աղեքսանդրիոյ յաջորդ Տիմոթեայ (385) զմեհեանն Դիոնիսեայ յեկեղեցի, եւ հան նա ի լոյս զպատկերս լկտիս եւ կերպարանս իրաց անամօթից՝ զոր ի գետնափորս մեհենին ծածկեալ թաքուցեալ էր հեթանոսացն՝ պատկառեալ ի քրիստոնէիցն, զկծեցոյց բարկացոյց ամօթ զհեթանոսսն, դրդուեցաւ պատերազմ քաղաքացեաց յԱղեքսանդրիա։ Ապաստանեցան հեթանոսք ի Սերապիոն (մեհեան Սերապեայ արեգակնային դից Եգիպտացւոց), որ կայր առաջի քաղաքին ի բլրի վերայ, երեւելի եւ հոյակապ քան զամենայն մեհեանս յետ կապիտողեան մեհենին. էր անդ սկայագործ պատկեր դիցն Սերապեայ՝ որոյ մի ձեռն զմի որմն եւ միւս ձեռնն զմեւս որմն տաճարին շօշափէր. այսպէս կարծէին վասն պատկերին՝ թէ որ հուպն լինի միասել նմա, անկանին երկինք ի վերայ նորա եւ երկիր կլանէ զնա։ Մինչ դեռ օր ըստ օրէ հեղոյր ամբոխն յերկուց կողմանց եւ զգերելոցն քրիստոնէից՝ որ չառնուին յանձն մատուցանել զոհս Սերապեայ, խորտակեալ զոսկերսն ընկենոյին ի կոյանոցն, անդէն հասանէր հրովարտակ կայսերն որ հրամայէր հարթայատակ առնել զՍերապիոն։ Ի բաց ելին հեթանոսք ի մեհենէն, համարձակեցաւ մի ոմն ի զինուորացն քրիստոնէից ելանել ի վեր եւ հարկանել մրճով զմի յայտիցն Սերապեայ. ճիչ բարձին հեթանոսք եւ քրիստոնեայքն թերահաւատք. բայց սակայն ոչ աստուածն այն բաց զբերան իւր ի խօսել եւ ոչ երկիր՝ ի կլանել. միւս եւս հարուած մրճոյն փշրեաց զբոտոտակեր փայտեղէն ծունգ աստուածոյն մեծի. արկին զկոտորսն ի խարոյկ, այրեցան իբրեւ զդդմն ինչ փայտ. կրկնեցան հարուածքն եւ խորտակեցաւ ամենայն պատկերն. թիկունք նորա այրեցան յԱմփիթէատրոնի (389)։ Ի տեղւոջն ուր Սերապիոնն էր՝ կանգնեցաւ եկեղեցի Յովհաննու Մկրտչի։ Յամենայն կուոցն պատկերաց՝ զմին միայն եթող Թէոփիղոս՝ կալ, զԱպապիկ աստուածն։ Քուրմ նորա Ամմոնիոս որ չոգաւ այնուհետեւ ի Կոստանդինուպոլիս, աշխարէր թէ այն պատկեր միայն մնաց ընդ հենգն հեթանոսութեան։

Նա եւ յարեւմուտս՝ յորժամ յետ պարտութեանն Եւգենեայ եւ Արբոգաստայ՝ հասեալ զվերջին յոյս հեթանոսացն աբեւմտեայց՝ եմուտ Թէոդոս ի Հռոմ, խօսեցաւ ի ժողովս ծերա-

կուտին սաստիկ ինչ ճառ՝ յորդորել զհեթանոսն ի բաց կալ ի կռոցն պաշտամանէ եւ դառնալ ի կրօնս յորում միայն գոյ մեղաց թողութիւն։

Արկադիոս նորին որդի եւ Թէոդոս Բ. թոռն (395—450) *տային ճշդիւ պահել յարեւելս զօրէնսն Թէոդոսի վասն հեթանոսութեան. Արկադ. սպառնայր պատիժ մահու պաշտօնէից՝ որ յուլացոյնք ի կատարումն օրինացն լինիցին. վանականք նախանձախնդիրք քանդեցին մեհեանս բազումս՝ զվերջին նշխարս կռապաշտութեան. փիլիսոփայքն հեթանոսք չկարէին համարձակ խօսել հակառակ քրիստոնէութեան. յայն սակս համարձակէր իմն ասել Թէոդոս Բ. ի միում յօրինացն՝ աւելաբանութեամբ իմն թէ չմնացին այսուհետեւ հեթանոսք յարեւելս* (424)։

Դժուարագոյն իմն էր ջնջումն հեթանոսութեան յարեւմուտս քան յարեւելս. եւ դարձեալ՝ Ոնորիոս եւ Վաղենտինիանոս Գ. (395—455) *մեղմագոյնս իմն վարեցան։ Զի թէպէտ եւ ետ Ոնորիոս հրաման քանդել զմեհեանսն մնացեալս ի գեղս, բայց ի քաղաքս հրաման տայր պահել զնոսա անարատ հանդերձ մեծագին հանդերձանօքն՝ իբրեւ գործս արուեստագործս. զորս յետոյ եւ Գրիգոր Մեծն խրատէր պահել վասն արուեստիցն։ Վաղենտինիանոս՝ միայն օրէնս հակառակ կռապաշտութեան տայր, բայց զքանդումն մեհենիցն արգել. քանզի պատճառս վշտաց ազգացն արշաւանաց՝ զարհամարհումն աստուածոցն հռոմայ կարծէր ժողովուրդն. յայն սակս աստ անդ, մանաւանդ ի Սարդինիա եւ ի Կորսիկա կային տակաւին հետք հեթանոսութեան մինչեւ ցվեցներորդ դար, թէպէտ եւ Լեւոն եւ Անթեմիոս կայսերք պատժէին զպաշտօն հեթանոսութեան դրաւելով զինչս յանցաւորս, կորստեամբ պաշտաման եւ պատուոյ* (467—472), *Յուստինիանոս Ա.* (527—565) *արգել զնոյն պատժով մահու, բարձ զդպրոց նոր պղատոնական փիլիսոփայից յԱթէնս եւ արանց նշանաւորաց ի հեթանոսաց տայր ուսուցանել զքրիստոնէութիւն։*

Չեւ ինչ Թէոդոս օրէնս հակառակ հրէից, նա աւանիկ եդ պատիժս որոց արգելուցուն զհրեայսն յերթալոյ ի ժողովրդանոցս եւ կամ մտանել ի ներքս շփոթիցեն զպաշտօն նոցա (393)։ *Սակայն արգել նոցա զբազմակնութիւնն* (393)։

Դ

Արկադիոս եւ Ոնորիոս, Թէոդոս Բ. Վաղենտինիանոս Գ. (395—450) — Ոսկեբերան, Ստիղիքոն, Ալարիկոս, Թէոփիլոս — առաջին որոգինեան գժտութիւն — Եւդոքսիա, Կիւրեղ Աղեքսանդրացի — Պեղագեան եւ Նեստորական աղանդ — Երրորդ ժողով տիեզերական (431)։

94

ՊԱՅԾԱՌՈՒԹԻՒՆ հռոմէական պետութեանն անց գնաց ընդ Թէոդոսի մեծի։ Ի բաժանել սորա զայն տէրութիւն՝ երկոցունց որդւոցն, որպէս առաջին աթոռակալաց նորա՝ նոյնպէս եւ ոչ նորա այն կայր ի մտի՝ բառնալ նովին ամենեւին զմիութիւն տէրութեանն ի միջոյ։ Այլ զոր չկամէրն՝ արդեամբք այն կատարեցաւ. քանզի չմիաւորեցաւ այնուհետեւ երբեք պետութիւնն ընդ միով գլխով։ Նա եւ ոչ բաժանմանն պատճառ, այս ինքն՝ քաջ պաշտպանութիւն սահմանաց պետութեանն, եղ ի գլուխ։ Նուաւեալ եւս համարձակագոյնս այնուհետեւ յորդեաց հեղեղ ազգացն արշաւանաց՝ որք յետ իբրեւ 80 ամաց արարին վախճան տէրութեանն Հռոմայեցւոց յարեւմուտս։

Արկադիոս (395—408) ութեւտասնամեայ՝ առ զսահմանս վերակացութեանն արեւելից եւ արեւելեանն Իլիւրիկեայ, այս ինքն՝ զարեւելեան տէրութիւնն Հռոմայեցւոց, յոր յաւելաւ յետոյ եւ արեւմտեանն Իլիւրիկէ, այս ինքն՝ Պաննոնիա, Դաղմատիա եւ Նորիկոն ի մասնէ արեւելեան տէրութեանն։ Ոնորիոս (395—423) մետասանամեայ առ զսահմանս վերակացութեան Իտաղիայ եւ Գաղղիայ։

Երկոքին իսկ չէին երբեք ի չափ եւ յարութիւն մտաց, այլ տիրէին նոցա մի ըստ միոջէ պաշտօնեայք նոցա եւ սիրելիք։ Արկադիոս էր ընդ խնամակալութեամբ Ռուփինեայ Գաղղիացւոյ անձնապահապետի իւրոյ, սպարապետի եւ սենեկապանի հօրն, եւ Ոնորիոս ընդ խնամակալութեամբ Ստիղիքոնի զօրավարի՝ որ էր Վանդաղ յազգէ եւ խնամութեամբ կապեալ ընդ կայսերական տանն։

Մեղմեխն եւ խորամանկն Ռուփինոս՝ որ ատելի իսկ ամենեցուն էր վասն ագահութեանն եւ անիրաւութեան, երկնչէր իմն հանապազ ի Ստիղիքոնէ, քանզի մեծաւ զօրութեամբ եւ խմտութեամբ առաջնորդէր նա արեւմտեան տէրութեանն, բայց ակն եղեալ էր միանգամայն լինել խնամակալ եւ արեւելեան մասին տէրութեանն։ Ռուփինոս՝ իբրեւ արգել իմն կամէր լինել խորհրդոց նորա եւ ցուցանել զանձն առաջի Արկադեայ կարեւոր ի գործ տէրութեանն՝ առաւել եւս գրգռէր զազգ զԳութս եւ զպաշտնեայս նոցա, որ վաղն իսկ խլրտէին։

Գոթքն արեւմտեայք որք ի սահմանս արեւելեան տէրութեանն գաղթեալ նստեալ էին բազմամբոխ եւ չընդունէին կրել զսակ հարկին ըստ դաշանցն եղելոց ընդ Թէոդոսի, առին վաղվաղակի ի միտ զտկարութիւն կայսերացն երկոցունց: Զօրավար նոցա Ալարիկոս, Բաղթն (այս ինքն՝ Քաջն կամ Յանդուգն) որ վաղ իսկ ցասմամբ էր՝ զի չտուաւ նմա պատիւ սպարապետութեան ի կայսերէ, կացուցաւ ի նոցանէ թագաւոր. յարեաւ ազգն առ հասարակ յապստամբութիւն եւ ստուարացան եւ այլովք եւս եկօք որ ի հիւսիսային ափանց Դանուբայ եկին յարեցան ի նոսա: Խաղայր այնուհետեւ յառաջ Ալարիկ մեծաւ ասպատակաւ (395), անցեալ ընդ Միւսիա եւ ընդ Թրակիա որ վաղ իսկ աւեր եւ անապատ լեալ էին, զանց առնէր զԿոստանդնուպոլսեաւ՝ հասանել ընդ Մակեդոնիա եւ ընդ Թեսաղիա ի Յունաց աշխարհ. Աթէնք, Արգոս, Լակեդմոն, Մեգարա եւ Կորընթոս առան. աւերէին գերփէին զամենայն Գոթք. մատնեցան ամենայն նահանգք ի ձեռս նոցա առանց պատերազմի: Թէպէտ եւ ծնկեաց Ստիղիքոն յօգնականութիւն ի կոչն Արկադեայ եւ հասեալ փոքր նաւատորմաւ ի Պողեպոնեսոս՝ արկ իսկ ճարտարութեամբ ի նեղ մեծ զԳոթսն ի լերինս Արկադիա նահանգի Պեղոպոնեսացւոց, մինչեւ կամ մեռանել անդէն եւ կամ տալ ձեռս. այլ անդուստ նախանձոտն Ռուփինոս գաղտ անկանէր ի պատգամս ընդ Ալարիկեայ, եւ յայն վայր զիրան ածէր՝ զի առաքեցաւ հրաման առ Ստիղիքոն ի բաց ելանել ի սահմանաց արեւելեան տէրութեանն, եւ Ալարիկեայ տուաւ թոյլ երթալ ազատօրէն ի բաց: Դարձաւ Ալարիկ նախ յԻպիրոս (396), ապա զետղ առեալ նստաւ յարեւելեանն Իլիւրիկէ:

Տակաւին չէր առաքեալ առ Արկադ՝ մասն զօրուն սահմանեալն ի Թէոդոսէ վասն արեւելեան պետութեան: Գայինաս՝ որ մտերմութեամբ էր ընդ Ստիղիքոնի առ տարաւ զայն զօր հանդերձ կիսով մեծագին իրաց կայսերական տանն ի Կոստանդինուպոլիս: Եւ Արկադ ըստ սովորութեան ընդ առաջ զօրուն՝ հանդերձ Ռուփինեաւ. ետ նշան Գայինաս եւ անդէն սպանաւ Ռուփինոս ի զօրաց անտի սուսերահար յանդիման կայսերն:

Եթէ արդարեւ խրատու Ստիղիքոնի իրքն եղեն, չշահեցաւ ինչ այնու Ստիղիքոն: Քանզի դշխոյն Եւդոքսիա կին Արկադեայ հան փոխանակ Ռուփինեայ ի պատիւ սենեկապետութեանն զԵւտրոպիոս հայ յազգէ որ վատթարագոյն քան զՌուփինոս էր եւ ըստ ոմանց՝ բուն պատճառ սպանմանն: Իսկ Գայինաս եկաց սպարապետ արեւելեան պետութեանն:

Համարեալ իմն էր այնուհետեւ Ստիղիքոն գլխաւոր թշնամի արեւելեան պետութեանն: Տայր Եւտրոպիոս յայտ առնել զնա թշնամի պետութեանն, յետ սակաւ ինչ միոյ հանէր հրա-

վարսակ կայսերական՝ կարգել զԱլարիկ ստրատեգոս կամ վերակացու արեւելեան Իլլիրիկեայ եւ ապա տուեալ իսկ նմա այն սահմանք օրինօք (398)։ Իսկ Ալարիկոս վարեալ իշխանութեամբ պատուոյն որ նմին տուաւ, վառեաց զԳոթս ի զէն եւ ի զարդ ի զինուց տանց Հռոմայեցւոցն, խօսէր պատգամաւորութեամբ ընդ երկոսին եւս պետութիւնս, այլ յետոյ ուրեմն հակեալ ի կողմն Եւտրոպեայ՝ ել յարձակել անկանել ի վերայ արեւմտեան սահմանաց։ Մինչ դեռ Ստիլիքոն զպատերազմաւ ուրեմն էր ի Գաղիա ընդ Փրանկաց եւ ընդ այլոց Գերմանաց՝ անդուստ Ալարիկ անցեալ ընդ Պաննոնիա, Նորիկոն եւ Հռետիա՝ եմուտ ընդ Յուլեան Ալպեան յԻտալիա. անդ հեղան զեղան սփռեցան Գոթք ընդ դաշտավայրս Պադոս գետոյ եւ ոչ ոք էր որ դառնայր ընդդէմ։ Ինքնին իսկ Ոնորիոս թողեալ զանպարիսպն Մեդիոլանոն՝ սրտաբեկ վհատեալ ամրանայր ի Ռաւեննա՝ որ այնուհետեւ էր նիստ կայսերացն Հռոմայեցւոց արեւմտեայց (402)։ Այս ուրեմն հնարէր կազմէր Ստիլիքոն բանակ, եւ առ Պոլլենտիաւ (Փոլլէնցա՝ ի Փիէմոնթ) անկանէր ի վերայ Գոթաց, եւ յետ բազում արեան եւ կոտորածի գրաւէր ունէր զճակատուն տեղի, եւ թափէր յինքն զաւար նոցա եւ զկապուտ եւ ազատէր զգերւոյն բազմութիւն (403)։ Թէպէտ եւ նուաղեալ էր այնուհետեւ զօրն Ստիլիքոնի եւ չիշխէր տալ միւսանգամ ճակատ, զի արգելցէ զթագաւորն Գոթաց՝ որ դիմել իսկ ի վերայ Հռոմայ կամէր, սակայն խորագիտութեամբքն եւ պատգամաւորութեամբք եւ խոստմամբք յայն իսկ ած՝ զի մեկնեցաւ գնաց Ալարիկ այսրէն ի Իլլիրիկէ։

Բայց իսկ եւ իսկ այլ իսկ ամբոխ գերմանական ցեղից իբրեւ 200,000 (°) արանց պատերազմողաց, կանամբք եւ մանկտւով թերեւս ի ծովեզերայց Պալտիկ ծովուն անցեալ ընդ Դանուբ, զեղան յայսկոյս Ալպից առաջնորդութեամբ վայրենաբարոյն Ռադագայսեայ առն հեթանոսի, եւ աւերեալ զգեղեցիկ գեղեցիկ քաղաքս հովտին Պադոսի՝ ընդ Ետրուրիա դիմէին ի վերայ Հռոմայ։ Դողային քրիստոնեայք, ցնծային հեթանոսք, ակն կալեալ թէ Ռադագայսս նորոգէ զպաշտօն կռոցն (405)։ Ստիլիքոն՝ որ յոյժ տկարագոյն էր քան զնա, արկ զնոսա ի նեղ առ Փլորենտեաւ, փակեաց զնոսա ի քարուտս Փեսուլեաց յԱպեննինեան լերինսն եւ տկարացոյց առաւել սովու քան մարտիւ, մինչեւ մասն մի նոցա հազիւ պրծաւ, այլքն ի բուռն անկան եւ գրեցան ի գունդն Ստիլիքոնի. ըմբռնեցաւ Ռադագայսս եւ կառափնատեցաւ (405)։

Այն իսկ ըստ բախտի դիպաւ՝ զի ի ժամանակին յայնմիկ կայր Ալարիկոս հանդարտիկ ի Իլլիրիկէ. քանզի Ստիլիքոն խառնէր ընդ նմա բարեկամութիւն, զի նորա օգնականութեամբ զարեւմտեան

Իլլիրիկէ հանգէ յարեւելեան տէրութենէ: Ալարիկ խնդրէր աշ-ծակթ բազում ի վարձս եւ Ստիլիքոն հաւանեցոյց զկայսր՝ զի տա-ցէ այն նմա: Յայնժամ գտին պատճառս թշնամիք Ստիլիքոնեայ, որոց գլուխ Ողիմպիոս էր, որ եւ զպատիւ նորա կամէր ըմբռնել. ամբաստանեցաւ Ստիլիքոն՝ թէ թշնամի է հայրենեաց եւ թէ թագաւորութեան ակն եդեալ է. նախ բարեկամք նորա, ապա անձնապահք նորա հոնք յազգէ՝ կոտորեցան. Ստիլիքոն ապաս-տան եղեւ յեկեղեցի ինչ, այլ ի զուր. զի գլխատեցաւ առանց լսելոյ: Նորին եւս որդի Եւքերիոս եւ այլք բազումք նոյնպէս գլխատեցան (408):

Ցասեալ Ալարիկ ընդ գործ Ողիմպիոսի՝ որ անարգել տիրէր յայնժամ, եւ այնու գոնեայ արժանի գովութեան էր զի պաշտ-պանէր ուղղափառ եկեղեցւոյ. սկսաւ Ալարիկոս խաղալ միւսան-գամ յԻտալիա, 30,000 պատանի՝ առնուլ զվրէժ Ստիլիքոնի. Եկեալ ընդ կիրճս Ալպեաց, անց ընդ Պադոս, զանց առնէր զամուրն Ռա-ւեննայ եւ աւերելով եւ քանդելով խաղայր յարեւմուտս կոյս եւ հասեալ կայր առաջի Հռոմայ:

Ամք 600 անցեալ էին յորմէհետէ չէր երեւեալ թշնամի առաջի պարսպաց "Յաւիտենական քաղաքին„ եւ 800 ամք՝ յորմէ-հետէ չէր մտեալ ի նա ոտն թշնամւոյ: Լի եղեն ահիւ բնա-կիչքն, որոց թիւ համարոյ էր իբրեւ 1,200,000: Փոխանակ դի-մակալ թշնամւոյն լինելոյ՝ ամբաստան լեալ զՍերենայ զկնոջէն Ստիլիքոնեայ, որպէս թէ ի բանի իցէ նա ընդ Գոթաց, սպա-նին: Իսկ Գութք առաւել եւս զքաղաքն պնդեալ նեղէին: Խօ-սէին պատգամաւորութեամբ ընդ Ալարիկեայ, սպառնացեալ ցու-ցանէին նմա զբազմութիւն բազմամբոխ ժողովրդեանն: Ծիծաղէր Ալարիկոս "Որչափ խիտ առ խիտ է, ասէ, խոտ, դիւրաւ դիւրա-հնձի„: Պահանջէր նա զգանձսն. իբրեւ հարցին ցնա հրեշտակքն թէ մեզ զի՞նչ թողուցուս. Զոգիսն, ասէ: Ապա յանձն առին տալ գինս Հռոմայեցիք 5000 լիտր ոսկւոյ եւ 30,000 լիտր արծա-թոյ եւ այլս եւս ինչ մեծագինս, զի մեկնեցին Գութք ի բաց:

Յնտարուրիս ապասէր Ալարիկոս զի լցեն զպայմանսն. բայց Ոնորիոս չառնոյր յանձն: Այլ իբրեւ Ողիմպիոս ընկեցաւ եւ անց փոխանակ նորա Յովիոս, առնէր սա միւսանգամ պատգամաւո-րութիւն ընդ Ալարիկեայ. սակայն կայսրն եւ Յովիոս սակաւին յամառէին: Երկրորդ անգամ խաղաց եկն թագաւորն Գոթաց առաջի Հռոմայ, պաշարեաց զՕստիա, եւ եռ բռնալ բռնաւոր զգրաւնսն Հռոմայ (409):

Ընտրեաց ծերակոյտն ըստ խնդրոյն Ալարիկեայ զԱտտալոս զվերակացու քաղաքին ի կայսր՝ հակառակ կայսեր: Ոնորիոս որ փակեալ կայր ի Ռաւեննա, թուէր այնուհետեւ անհեռ լեալ. այլ յանկարծ յաջողութիւն ինչ դիպեցաւ՝ զի թող եկք Ալարիկ

զԱտտաղոս գժտեալ ընդ նմա, եւ զնշանակս կայսերական պատուոյն առաքեաց միւսանգամ ցՈնորիոս. բայց եւ այնպէս չկարաց ածել զնա ի դաշինս խաղաղութեան։ Նոյն երրորդ անգամ Աղարիկ առաջի Հռոմայ. ընդդէմ դարձան նմա քաղաքացիքն, բայց ի գիշերի միում յարձակեալ ա՛ռ զքաղաքն եւ ետ զնա աւար զօրացն յաւուրս վեց ( )։ Այլ սահմանեցան երկու եկեղեցիք՝ զի լիցին տեղի ապաստանաց անվնասից. անդէնքն եւ կուսանք եւ պաշտօնեայք Աստուծոյ եւ որ ինչ յաստուածեղէն պաշտօնն հայէին՝ խնայեցան։ Աղարիկոս իբրեւ խնդրեաց թէ առ կուսի ուխտք քրիստոնէի զանն պահեալ անօթք մեծագինք եկեղեցւոյ սրբոյն Պետրոսի, ոչ միայն արգել առնուլ զնոսա, այլ եւ տայր տանել զնոսա շքով յեկեղեցի անդր, միաբան չուէին Հռոմայեցիքն, յարեցան եւ Գոթք ի նոսա, եւ ուժգնութիւն պատերազմին դարձաւ յերգս եւ յօրհնութիւնս խաղաղութեան։ Առաւ քաղաքն ի 23 Օգոստոս ամսոյ՝ 410 ամին ի 1164 ամի շինութեան Հռոմայ։

Աղարիկոս խաղաց յետ 6 աւուր ի Կամպանիա, եհաս մինչեւ ցհարաւայինն ծագս Կալաբրիոյ, կամէր եւ ի Սիկիլիա եւ յԱփրիկէ եւս անցանել, այլ մինչդեռ յայն խորհուրդս էր՝ մեռաւ անդէն ի Կոսենտա (Կոզենցա) 35 ամաց (410)։ Սուգ առին ի վերայ նորա Գոթք, դարձուցեալ զջուր Բուսենտոյ գետոյ՝ թաղեցին ի յատակի գետոյն զթագաւորն եւ ապա ածին միւսանգամ զջուրն ընդ նոյն յատակ, զի մի խափանիցէ որ զնա ի գերեզմանէն։ Ընտրեցաւ փոխանակ նորա հօրեղբօրորդի նորա Աթաւուլֆ (Աթօղփ)՝ այր քաջ եւ ազնուական. թող նա զԻտալիա՝ կռեալ դաշինս՝ զի ինքն կացցէ զօրավար Ոնորիոյ (412). խաղաց գնաց յայնուհետեւ ի Գաղիա, առեալ ընդ իւր զՊղակիդիա դուստր կայսեր՝ որ ամուսնացեալ էր ընդ նմա (414)։

Յորժամ Աղարիկոսն եւ Աթաւուլֆոս յԻտալիա արշաւեցին՝ առ տարաւ Ստիլիքոն ի գետեզերացն Հռենոսի զզօրսն պահապանս. նմին իրի Ալանք, Սուեւք եւ Վանդալք՝ որ առ արեւելեան ծովուն բնակեալ էին յառաջագոյն, տեսեալ անպաշտպան զսահմանսն, անցին ընդ Հռենոս. կամ թէ էին նոքա մնացորդք զօրացն Ռադագայսեայ, որք առաւել եւս յաճախեալ եւ բաժանեալ յերիս ցեղս յայնոսիկ՝ անցին ընդ միջնակողմն Հռենոսի եւ այնուհետեւ աւերէին զԳաղիա (407)։ — Ընդ տիրել Կոստանդիանոս ոմն անուն որ ի Բրիտանիա կացուցեալ էր ապստամբութեամբ՝ կայսր. սա կալաւ ի ձեռն զեկեալսն՝ յօգնականութիւն, առ եւ զՍպանիա ի ձեռն Կոստանդեայ որդւոյ իւրոյ։ Թէպէտ եւ առնուլ առ յանձն զտէրութիւն նորա Ոնորիոս, բայց յարեաւ ի վերայ նորա իւր իսկ զօրավար՝ Գերոնտիոս, որ սպան զԿոստաս, եւ խաղայր ի վերայ Կոստանդիանոսի։ Այլ անուանի զօրավար Ոնորեայ Կոստանդոս անուն՝ հասանէր զօրօք ի Գաղիա.

թողաւ լքաւ յամենեցունց Գերոնտիոս եւ անձին արար, եւ Կոստանդիանոս, որ էր լեալ ձերբակալ յԱրեղատ՝ սպանաւ. եւ այնպէս միացաւ միւսանգամ Գաղիա ընդ տէրութեանն արեւմտից (411)։

Սակայն Սպանիա եղ ամենեւին ի ձեռաց. քանզի Աղանք, Սուեւք եւ Վանդաղք գրաւեցին զկիրճս լերանցն (409) եւ աւերեցին զերկիրն ամս երկուս, եւ ապա կալան անդէն բնակութիւն. Սուեւք որ ի Գաղիկիա նստան, կռուեցին դաշինս ընդ Վասքաց (այս ինքն՝ բնիկ ազգացն Սպանիացւոց) զի նոքա զստացուածսն եւ սոքա զօրինակ վարչութեան իւրեանց հաստատուն ունիցին ընդ իշխանութեամբ թագաւորացն Սուեւաց։ Նոյնպէս Աղանք կալան զՀինն Լուսիտանիա (զայժմու Փորթուգալ եւ Լէոն). իսկ Վանդաղք զԲետիկա նահանգ (զհարաւային Սպանիա, այս ինքն՝ զԱնտալուզիա) առին (411)։

Յայնժամ Ոնորիոս ընդդէմ ազգացս այսոցիկ եւ մանաւանդ ընդդէմ Յովինոսի ուրումն որ ապստամբեալ էր ի սահմանս Մոգունտիայ եւ վարձեալ իւր զԱղեմանս եւ զԲուրգունդացիս եւ զՓրանկս յօգնականութիւն եւ կալեալ զմեծ մասն Գաղիայ, եմուտ ի դաշինս ընդ արեւմտեան Գոթաց՝ որոց թագաւոր Աթաւղփոս էր եւ խոստացաւ նոցա բնակութիւն ի Տուսկիա։ Աթաւղփոս յաղթել յաղթեաց Յովինոսի, բայց գժտեալ ընդ կայսերն՝ կալաւ զմասն մի Նարբոնականն Գաղիայ եւ զՏարրակոնական նահանգին ի Սպանիա (զայժմու Քաթալոնիա). բայց անդէն ի նմին ամի ի Բարկինոյ (Պարսելոնա) սպանաւ (415)։

Նորին յաջորդ Վալլիա եղեւ առաւել յառաջադէմ յաղթութեամբք ի Տարրակոնական գաւառին. կռուեաց դաշինս ընդ Ոնորեայ, ուստի եւ դարձոյց զՊղակիդիա զայրի կին Աթաւղփեայ, եւ յանձն առ գրաւել զերկիրն Սպանիացւոց պատերազմաւ յանուն կայսեր (418)։ Ամենեւին պարտեցան Աղանք սաստիկ պատերազմաւ, անկաւ թագաւոր նոցա Ատակս եւ մնացորդք նոցա խառնեցան ընդ Վանդաղաց որք հանդերձ Սուեւօք ամրացան յանմատոյց լերինս Գաղիկիայ (417—419)։

Այսպէս գրեթէ ամենայն Սպանիա դարձաւ միւսանգամ առ Հռոմայեցիս. բայց Վալլիա կամ ժողովուրդ արեւմտեան Գոթաց ընկալաւ ընդ այնր ամենայնի զերկիրն ի Կարոն գետոյ մինչեւ ցծովն, այս ինքն՝ զԱկուիտանիա Երկրորդ՝ որոյ եւթն գաւառք էին, ուստի եւ Սեպտիմանիա կամ Գոթիայն (Գոթաստանն) կոչեցաւ եւ քաղաք թագաւորանիստ էր Տողոսա (Թուլուզ). այսպէս եղ եկաց թագաւորութիւն արեւմտեան Գոթաց եւ անդէն իսկ ի նմին ամի յաջորդեաց զՎալլիա՝ Թէոդորիկոս Ա. (419)։

Իսկ Բրիտանիա յետ մահուն Կոստանդիանոսի ապստամբի՝ չմիաբանեաց այնուհետեւ ընդ տէրութեանն Հռոմայեցւոց. քան-

զի լքեալ թողեալ ի լեգէոնացն Հռոմայեցւոց, նեղեալ ի Հիւսիսոյ՝ ի Պիկտացւոցն եւ ի Սկոտացւոց, եւ ի ծովակողմն կուսէ՝ ի Սաքսոնաց, ազատ զանձինս կացուցին բնակիչքն եւ եդին իւրեանց իշխանս եւ դատաւորս։ Յանձն առ Ոնորիոս զազատութիւն նոցա (410) եւ առ յաջորդաւ նորա ամենեւին իսկ ի բաց քակեցաւ Բրիտանիա (427)։ Նոյնպիսի ինչ եւ յԱրմորիկա (յայժմու Պրըթանը) դիպեցաւ։

Յորժամ ի բաց անկաւ Յովինոս (413), եթող Ոնորիոս Բուրգունդացւոց զԱղզատիա (զԱլզաս), ուր Աղեմանքն բնակեալ էին, զի պահեսցեն զանցեալ կողմանս Գաղիոյ յերեսաց Աղեմանացն։ Թողեալ այնուհետեւ Բուրգունդացւոց զառաջին տեղի բնակութեան իւրեանց յարեւելակողմն Ոդենուադդայ ուր նեղէինն անդադար յԱղեմանաց եւ ի Թիւրինգացւոց, բնակեցին այնուհետեւ ի մէջ Նեկքար եւ Մայն գետոց, աստի եւ անտի Հռենոսի եւ ի ձախում գետեզերին ի վեր կոյս ընդ Եղուատիա. գլխաւոր քաղաք նոցա էր Որմատիա։ Իսկ Աղեմանք կալան զերկիրն որ է ընդ մէջ Հռենոս եւ Լան գետոց առ Տաւնոս լերամբ։

Նոյ Փրանկք եւս սկսան զօրանալ. վաղ իսկ Փրանկքն Սաղեացիք ընդ որոց ետուն բազում ճակատս Մեծն Կոստանդիանոս եւ Յուղիանոս, դադարեալ էին ի Պետուէ (Պատուկաւ) առ Եյսէլ (Իսալա, Սալա) եւ Վեխթ գետովք. եւ Սիգամբրացիք ի Մեռուէ (Մէէրկաւ—երկրքին եւս յայժմու Հոլանդիա)։ Դարձեալ ամբոխ Փրանկաց Հարկատուաց[1], գաղթեալ նստեալ էին ի մէջ Հռենոս, Մոզել եւ Մաաս գետոց. կոչէին ապա Փրանկք գետեզերեայք[2]։ Յարեցան ապա ի Փարամունդ որ յամի իբրեւ 420 էր գլուխ Բրուկտացի եւ Քամաւացի եւ Քատտացի ցեղից Փրանկացն բնակելոց ի Վեստփաղիա եւ ի Հասսիա (Հեսսէն)։ Գլխաւոր քաղաք այսր տէրութեան Փրանկաց էր Կողոնիա, ուստի յարձակեալ բազում անգամ առնուին եւ քանդէին զՏրեւիրս։ Իսկ Սաղեացի եւ Մերուինգացի կամ Սիգամբրացի Փրանկք տարածանէին այնուհետեւ ի Պրաբանդ եւ ի Հաապանիա (ի սահմանս այժմու Բելժայ) ընդ երկայնութիւն Մաաս եւ Սամբր գետոց. գլխաւորք նոցա բնակէին ի Դիսպարգոն մերձ ի Լովանիա եւ ըստ հայրենի գաւառին իւրեանց անուանեալ կոչէին Մերուինգացիք կամ Մերովինեանք։

Այսպիսի իմն էին հանգամանք արեւմտեան նահանգաց հռոմէական պետութեանն ի վերջին ամսն Ոնորեայ։ Սա առ իւր աթոռակից (421) զզօրավար իւր զԿոստանդոս ընդ որում ամուսնացաւ քոյր նորա Պղակիդիա։ Բայց Կոստանդոս վախճանեցաւ յետ ամսոց ինչ։ փոխէր ի կենաց եւ կայսր Ոնորիոս յամի 423։ Բաց յօրինաց ինչ իմաստնոց՝ որ ոչ նմա ինչ այնչափ անկ են՝ որ-

1 Laeti. 2 Riparioli կամ Ripuarii.

թողաւ լքաւ յամենեցունց Գերոնտիոս եւ անձին արար, եւ Կոստանդիանոս, որ էր լեալ ձերբակալ յԱրեղատ՝ սպանաւ. եւ այնպէս միացաւ միւսանգամ Գաղղիա ընդ տէրութեանն արեւմտից (411)։

Սակայն Սպանիա ել ամենեւին ի ձեռաց. քանզի Աղանք, Սուեւք եւ Վանդաղք գրաւեցին զկիրճս լերանցն (409) *եւ աւերէին զերկիրն ամս երկուս, եւ ապա կալան անդէն բնակութիւն. Սուեւք որ ի Գաղեկիա նստան, կռեցին դաշինս ընդ Վասքաց (այս ինքն՝ բնակ ազգացն Սպանիացւոց) զի նոքա զստացուածս եւ սոքա զօրինակ վարչութեան իւրեանց հաստատուն ունիցին ընդ իշխանութեամբ թագաւորացն Սուեւաց։ Նոյնպէս Աղանք կալան զհիւսն Լուսիտանիա (զայժմու Փորթուգալ եւ Լէոն). իսկ Վանդաղք զԲետիկա նահանգ (զհարաւային Սպանիա, այս ինքն՝ զԱնտալուզիա) առին* (411)։

Յայնժամ Ոնորիոս ընդդէմ ազգացս այսոցիկ եւ մանաւանդ ընդդէմ Յովինոսի ուրումն որ ապստամբեալ էր ի սահմանս Մոգունտիայ եւ վարձեալ իւր զԱղեմանս եւ զԲուրգունդացիս եւ զՖրանկս յօգնականութիւն եւ կալեալ զմեծ մասն Գաղղիայ, եմուտ ի դաշինս ընդ արեւմտեան Գոթաց՝ որոց թագաւոր Աթաւղփոս էր եւ խոստացաւ նոցա բնակութիւն ի Տուսկիա։ Աթաւղփոս յաղթել յաղթեաց Յովինոսի, բայց գժտեալ ընդ կայսերն՝ կալաւ զմասն մի Նարբոնականն Գաղղիայ եւ զՏարրակոնական նահանգին ի Սպանիա (զայժմու Քաթալոնիա). բայց անդէն ի նմին ամի ի Բարկինոյ (Պարչելոնա) սպանաւ (415)։

Նորին յաջորդ Վաղլիա եղեւ առաւել յառաջադէմ յաղթութեամբք ի Տարրակոնական գաւառին. կռեաց դաշինս ընդ Ոնորեայ, որով եւ դարձոյց զՊղակիդիա զայրի կին Աթաւղփայ, եւ յանձն առ գրաւել զերկիրն Սպանիացւոց պատերազմաւ յանուն կայսեր (418)։ *Ամենեւին պարտեցան Աղանք սաստիկ պատերազմաւ, անկաւ թագաւոր նոցա Ատաքս եւ մնացորդք նոցա խառնեցան ընդ Վանդաղաց որք հանդերձ Սուեւօք ամրացան յանմատոյց լերինս Գաղեկիայ* (417—419)։

Այսպէս գրեթէ ամենայն Սպանիա դարձաւ միւսանգամ առ Հռոմայեցիս. բայց Վաղլիա կամ ժողովուրդ արեւմտեան Գոթաց ընկալաւ ընդ այնր ամենայնի զերկիրն ի Կարոն գետոյ մինչեւ ցծովն, այս ինքն՝ զԱկուիտանիա Երկրորդ՝ որոյ եւթն գաւառք էին, ուստի եւ Սեպտիմանիա կամ Գոթիայն (Գոթաստանն) կոչեցաւ եւ քաղաք թագաւորանիստ էր Տողոսա (Թուլուզ). այսպէս ել եկաց թագաւորութիւն արեւմտեան Գոթաց եւ անդէն իսկ ի նմին ամի յաջորդեաց զՎաղլիա՝ Թէոդորիկոս Ա. (419)։

Իսկ Բրիտանիա յետ մահուն Կոստանդիանոսի ապստամբի՝ չմիաբանեաց այնուհետեւ ընդ տէրութեանն Հռոմայեցւոց. քան-

զի լքեալ թողեալ ի լեգէոնացն Հռոմայեցւոց, նեղեալ ի Հիւսիսոյ՝ ի Պիկտացւոցն եւ ի Սկոտացւոց, եւ ի ծովակողմն կուսէ՝ ի Սաքսոնաց, ազատ զանձինս կացուցին բնակիչքն եւ եդին իւրեանց իշխանս եւ դատաւորս։ Յանձն առ Ոնորիոս զազատութիւն նոցա (410) եւ առ յաջորդաւ նորա ամենեւին իսկ ի բաց քակեցաւ Բրիտանիա (427)։ Նոյնպիսի ինչ եւ յԱրմորիկա (յայժմու Պրըթանեը) դիպեցաւ։

Յայնժամ ի բաց անկաւ Յովինոս (413), եթող Ոնորիոս Բուրգունդացւոց զՎորմատիա (զՎորմս), ուր Ալեմանքն բնակեալ էին, զի պահեսցեն զմնացեալ կողմանսն Գաղիայ յերեսաց Ալեմանացն։ Թողեալ այնուհետեւ Բուրգունդացւոց զառաջին տեղի բնակութեան իւրեանց յարեւելակողմն Օդենուալդայ ուր նեղէին անդադար յԱլեմանաց եւ ի Թիւրինգացւոց, բնակեցին այնուհետեւ ի մէջ Նեկքար եւ Մայն գետոց, աստի եւ անտի Հռենոսի եւ ի ձախում գետեզերին ի վեր կոյս ընդ Նեմետիա. գլխաւոր քաղաք նոցա էր Որմատիա։ Իսկ Ալեմանք կալան զերկիրն որ է ընդ մէջ Հռենոս եւ Լան գետոց առ Տաւնոս լերամբ։

Եւ Փրանկք եւս սկսան զօրանալ. վաղ իսկ Փրանկքն Սալեացիք ընդ որոց ետուն բազում ճակատս Մեծն Կոստանդիանոս եւ Յուղիանոս, դադարեալ էին ի Պետուէ (Պատուկաւ) առ Էյսսէլ (Իսալա, Սալա) եւ Ֆլեւոթ գետովք. եւ Սիգամբրացիք ի Մերուէ (Մէէրկաւ—երկոքին եւս յայժմու Հոլանդիա)։ Դարձեալ ամբոխ Փրանկաց Հարկատուաց[1], գաղթեալ նստեալ էին ի մէջ Հռենոս, Մոզել եւ Մաաս գետոց. կոչէին սոքա Փրանկք գետեզերեայք[2]։ Յարեցան սոքա ի Փարամոնդ որ յամի իբրեւ 420 էր գլուխ Բրուկտացի եւ Քամաւացի եւ Քատտացի ցեղից Փրանկացն բնակելոց ի Վեստփաղիա եւ ի Հասսիա (Հեսսէն)։ Գլխաւոր քաղաք այսր տէրութեան Փրանկաց էր Կողոնիա, ուստի յարձակեալ բազում անգամ առնուին եւ քանդէին զՏրեւիրս։ Իսկ Սալեացի եւ Մերուինգացի կամ Սիգամբրացի Փրանկք տարածանէին այնուհետեւ ի Պրաբանդ եւ ի Հասպանիա (ի սահմանս այժմու Լիէժայ) ընդ երկայնութիւն Մաաս եւ Սամբր գետոց. գլխաւորք նոցա բնակէին ի Դիսպարգոն մերձ ի Լովանիա եւ ըստ հայրենի գաւառին իւրեանց անուանեալ կոչէին Մերուինգացիք կամ Մերովինեանք։

Այսպիսի իմն էին հանգամանք արեւմտեան նահանգաց հռոմէական պետութեանն ի վերջին ամսն Ոնորեայ։ Սա առ իւր աթոռակից (421) զզօրավար իւր զԿոստանդիոս ընդ որում ամուսնացաւ քոյր նորա Պղակիդիա։ Բայց Կոստանդիոս վախճանեցաւ յետ ամսոց ինչ։ փոխէր ի կենաց եւ կայսր Ոնորիոս յամի 423։ Բաց յօրինաց ինչ իմաստնոց՝ որ ոչ նմա ինչ այնչափ անկ են՝ որ-

1 Laeti. 2 Riparioli կամ Ripuarii.

չափ այնոցիկ որ զնովաւն էին, այս ինչ փառաց են տուրս զի զդաւ-շելն մարդասպան խաղս սուսերամարտիկացն երարձ ի միջոյ, յորս ի վերջնումն ապանաւ Տեղեմաքոս անապատական. զի արգելուլ էր նորա զանձն ի տեղի կռուոյն ի մէջ կռուողացն՝ վասն քակելոյ զնոսա ի միմեանց, եւ եղեւ յանկարծ անտի քարկոծ: Հան Ոնորիոս իսկ եւ իսկ հրաման բառնալոյ զխաղսն սպանողականս, եւ բարձաւ իսկ ի սպառ (403):

Ապա վաղվաղակի ըմբռնէր զաթոռ նորա ատենադպիրն նորա Յովհաննէս (423—425). այլ պարտեցաւ նա ի Թէոդոսէ Բ. ի յաջորդէն Արկադեայ (յամէ 408) եւ նստաւ մանուկն Վաղենտիանոս Գ. (425—455), որդի Կոստանդեայ, ընդ խնամակալութեամբ մօր իւրոյ Պղակիդիայ: Բայց չէին նոքա ատակ պահել ի հաստատ զպետութիւնն որ մերձ ի կործանել էր:

95

Իսկ յարեւելս Արկադիոս կայսր (յամէ 395) կայր զրաւեալ ըմբռնեալ ի ձեռս սպասաւորաց իւրոց՝ որ մի ըստ միոջէ զմիմեանս յաջորդէին եւ մեծամեծագոյնք եւ ժանտագոյնք քան զմիմեանս էին:

Ռուփինոս անձնապահապետ արեւելեան պետութեան, զորմէ յառաջագոյն ճառեցաւ, խորհէր հնարէր ածել Արկադեայ կին՝ զիւրոյ դուստր: Այլ Եւտրոպիոս ներքինապետն հայ յազգէ զաղտ ի նմանէ հաւանեցուցանէր զկայսրն՝ առնուլ զԵւդոքսիա զդուստր Բաւտոնեայ փրանկի՝ որ էր զօրավար առ Գրատիանոսիւ եւ առ Թէոդոսիւ եւ սիրելի զօրացն: Բարեհաշտն եւ մեծագին այլ ամբարհաւանն Եւդոքսիա տիրէր իսկ դիւրաւ ի վերայ ոգւոյն Արկադեայ: Սակայն եւ այնպէս տակաւին ճոխանայր Ռուփինոս եւ նեղէր ագահութեամբ զժողովուրդն՝ մինչեւ սպանաւ նա ի Գայինեայ, ըստ օրինակին որ յառաջագոյն պատմեցաւ (395): Միմիայն սոսկալ ըմբռնողութեամբ վայելէր յաղթանակ ի կայսերական քաղաքին Յովհան Ոսկեբերան հայրապետ (յամէ 397), որ լինէր որդեւք մեծն եւս Անտիոքոս յաղքունիս արեւելից՝ եթէ էր լեալ Արկադիոս՝ որդի արժանի ըստ հօրն իւրոյ Թէոդոսի Ա:

Ծնաւ Յովհաննէս յԱնտիոք յամի իբրեւ 347: Հայր նորա Սեկունդոս անուն՝ էր զօրավար ի բանակի եւ մեռաւ ոչ ինչ կարի յետոյ քան զծնունդ որդւոյն: Անթուսա մայր նորա՝ որ 20ամեայ մնաց այրի, փոյթ ի վերայ ունէր մանկանն կրթութեան: Եւ նա զնա նախ ի քրիստոնէական հրահանգս եւ ապա առաքէր ի դպրոց ճարտարխօսութեան Լիբանիոսի առն նշանաւորի: Փոյթ մեծ եւ բազում աշխատութիւն ցուցանէր Ոսկեբերան ի գիտութիւնս, որպէս զի ի հարցանել ուրուք ցԼիբանիոս թէ զո՞ ոք արժանի համարիցի կացուցանել իւր յաջորդ, զնա ցուցանէր եւ ընդ այն խիստ տրտմէր՝ թէ վաղ յափշտակեցին

զնա ի Նմանէ քրիստոնէայքն: Յետ ղուսմանիանոսն կառավարելոյ, լինէր խօսնակ (փաստաբան), քանզի յայնմ իմն պաշտամանէ դիւրին էր յայնժամ անցանել ի բարձրագոյն պաշտամունս ու էրութեանն: Առնէր եւ զարշելոյ երեւեցան տղայ, յատակ եւ արդարակորով մաոց Նորա անարժան միջնորդքն՝ որովք խօսնակքն վարէին: Միաբանեցաւ այնուհետեւ Յովհաննէս առ վանականաց մօտ յԱնտիոք, այր զանձն ի խստամբերութիւնս եւ պարապէր մեծաւ փութով յուսումն գրոց սրբոց, եւ սիրեաց զմեկնողաբանական մեկնութիւն գրոց՝ որով եղեւն իսկ յետոյ երեւելի եւ անուանի: Աշակերտակից էր Նորա եւ Նա հատապակակից ժուժկալութեանն Թէոդորոս (յետոյ եպիսկոպոս Մոպսուեստիոյ), զոր երկուք գեղեցիկ գրովք (Առ Թէոդոր անկեալ) դարձոյց այսրէն յառաջին կեանսն, քանզի փոխեալ էր Նորա զկեանս եւ դարձեալ յաշխարհ: Այլ յետ սակաւ ինչ միոյ ակարացեալ դարձաւ հիւանդագին յԱնտիոք. անդ եւ Նմա կնիք Մելետիոս հայրապետն ի 23երորդ ամի հասակի Նորա, եւ արար զնա Ընթերցիչ: Յետ մահուն Մելետեայ՝ վասն անդադարն վարդապետաց եւ սիրելի եւ ընտելական բարուցն Յովհաննու ամենեցուն աչք ի Նա հայէին՝ ընտրել զնա եպիսկոպոս: Խոյս ետ Ոսկեբերան եւ թագեաւ ամս ութ առ վանականացն մօտ յԱնտիոք: Առ ուշ ունէր հոգեւորական կենաց, եւ ուսման գրոց սրբոց առանձինն լինէր միայնակ ամս երկուս. ի սմին իսկ ժամանակի երեւեցին ի թղթոց Նորա եւ Նեղքին կեանք Նորա, եւ ճարտար ծանօթութիւն մարդկեղէն բարուց, եւ սաստիկն առ սկիզբն բարեկամութիւն Նորա ընդ Բարսղի: Ապա ի դառնալ իւրում յԱնտիոք ձեռնադրեցաւ սարկաւագ (380) եւ ապա երէց (386) ի Փղաւիանոսէ եպիսկոպոսէ ի յաջորդէն Մելետեայ: Իսկ եւ իսկ յանձն արար Նմա Փղաւիանոս ամենեւին զքարոզութիւն վարդապետութեանն, եւ անդէն յամի 387 Անտիոքացւոց ազմաւկին դիպեցաւ 1. յայնժամ զամենայն իսկ զօրութիւն խօսողութեանն իւրոյ եցոյց ի հանդիսի Ոսկեբերան 20 արձանական ճառիւքն՝ որովք ած զխատասիրտ միտս Անտիոքացւոցն յապաշխարութիւն:

Այսպէս սփռեցաւ տարածեցաւ համբաւ Նորա արտաքոյ քան զքաղաքն Անտիոքացւոց: Վախճանեալ ընդ այն ժամանակս (397) Նեկտարեայ եպիսկոպոսին Կոստանդնուպօլսեայ, ջանացաւ հնարեցաւ Թէոփիղոս հայրապետ Աղեքսանդրիոյ զի իւր յիւրոց անուն (զԻսիդորոս երէց) ի Նորին աթոռ հանել, այլ ժողովուրդ մայրաքաղաքին եւ ամենք ամենայն յարքունեաց անուն ընդ Ոսկեբերան կամէին: Ըստ խրատուն Եւտրոպեայ ներքինապետի որ մանաւանդ կամէր ընդ ընտրութիւն Նորա, այլ հակառակ կամաց Յովհաննու՝ գաղտ եւ խաբէութեամբ իմն հանեալ Նա յԱնտիոքայ, զի մի խռովութիւն ինչ ի քաղաքին դիպեսցի, քանզի ինքն եւ զհօրէ այնպէս կղեկաթէին զՆմանէ քաղաքացիքն: Ընտրեալ զնա կայսր Արկադիոս եւ ձեռնադրեցաւ ի 26 փետրուար ամսոյ (398) ի Նմին Թէոփիղեայ եւ յայլոց եպիսկոպոսաց զորս ի դոյն իսկ ժողովեալ էր կայսրն: Ակամայ իմն առ յանձն Ոսկեբերան զպաշտօնն, քանզի գիտէր Նա զվտանգսն որ Նմա առաջի կային յարքունեաց անտի որ էր անկեալ յապականութիւն մեծ: Սակայն էին իսկ Նորա ամենայն հանդամանք կարեւորք ի դոյն պաշտօն. աշխատասիրութիւն անվաստակ, չտեսանալի իմն զօրութիւն բանից ի համոզեցուցանել, չառնուլ անձն երեսաց կամ առնել անաւ զհարծիս եւ զգնացս օտարաց, հաստատուն իմն եւ գործօն կամք, եւ սակաւապիտութիւն չափաւոր եւ խնամոտն: Յամենայն իսկ իրս ձգէին խնամք Նորա, շքեղա-

1 Տես վերագոյն, էջ 367—369:

ցեց նա զեկեղեցի իւր մեծապայծառ կարգօք աստուածեղէն պաշտաման եւ պատարագի եւ յաճախ ճառիւքն. զիւր ապար աղքատաց եւ որբոց՝ շինելով հիւանդանոցս, բաղանիս եւ օտարանոցս. Հոգայր նա վասն եկեղեցւոյ սկելով մանաւանդ ի վերայ կրթութեան եկեղեցականաց, եւ կատարէր քահանայս ուսեալս եւ վարժեալս ի գիտութեան, առաքէր զոս ի քարոզութիւն ի Փիւնիկէ, յարեւմտակողմանս Ասիոյ եւ ի կողմանս Դանուբայ ի մէջ Գոթաց եւ կարգէր քահանայս վասն Գոթացն ուղղափառաց, եւ զաղաւ համարձակութիւն Գոթացն արիանոսաց եւ զԵւնոմեանց եւ զԱնոմեանց անմիաբանաց ած յառաջին չափն՝ որ առ համանեալ էր նոցա յօրինացն Թէոդոսի Մեծի։ Առաջի արքունեացն եւ աւագանւոյն էր նորա համարձակախօսութիւն ի բանին եւ ժուժկալ իմն միայնաւորութիւն հեռի յաղմկէ նոցա, որպէս զի եւ սակաւապէտ կերակուրն նորա եւ հանգերձ ոչ ի մեծատուն գանձուց եկեղեցւոյն էին, այլ ի տրոյն Ողիմպիայ սարկաւագուհւոյ։

Իբրեւ յետ Ռուփինեայ տիրէր ամենայնի Եւտրոպիոս ներքինապան, տուան նմա ամենայն պատիւք, հանաւ ի բդեշխութիւն, ի պատրկութիւն, կանգնեցան անդրիք նորա ոսկեղէնք ի հրապարակս։ Չարչարէր նա զքաղաքս յարանց երեւելեաց եւ յառաջինեաց. զսա խրատէր զնա Ոսկեբերան, քանզի մանաւանդ եւ զայն եւս ի վերայ ամենայնի յանդգնէր՝ կարճել եւ զազատութիւնս եկեղեցւոյ եւ տայր բառնալ առանձինն օրինօք զիրաւունս ապաստանաց յանցաւորացն դիմելոց յեկեղեցիս եւ այսպէս լինէր ամենեցուն ատելի եւ գարշելի։

Յայնժամ Գայինաս զօրավար զօրուն ձանձրացեալ իմն՝ յարոյց խռովութիւն, կոչեցեալ նենգութեամբ գունդս ի Հոնաց ի Փոքրն Ասիա։ Յահ մեծ անկաւ քաղաքն կայսերական, եւ Գայինաս փոխանակ տալոյ ճակատ ընդ նոսա՝ տայր պահանջել ի նոցա անուն՝ զգլուխն Եւտրոպեայ։ Մինչդեռ դանդաղէր իմն տակաւին կայսր զպայմանն կատարել, դէպ լինէր Եւտրոպեայ ըմբռնել ի գժտութիւն ընդ Եւդոքսիայ։ Դշխոյն անարգեալ եւ զկծեալ նախատանօք մատչէր առաջի կայսեր արտասուօք՝ ամբաստան զներքինւոյն, առեալ զիւրեւ եւ զերկոսին զաւակսն զմատաղօրեայս զՊղակիլլիա եւ զՊուղքերիա։ Մերժեցաւ Եւտրոպիոս, եւ նա ապաստան եղեւ մեծաւ դողութեամբ ի սեղան եկեղեցւոյ՝ զորոյ զիրաւունսն տկարացոյց։ Ոսկեբերան ի մէջ անցեալ հազիւ ած ի հաւան զզօրսն Գայինասայ չբռնաբարել զիրաւունս տեղւոյն, եւ ապա կացեալ բարեխօս առաջի Թագաւորին՝ առնոյր շնորհ զկենանն Եւտրոպեայ, մինչդեռ արտաքոյ առաջի ապարանից Թագաւորին գունդ գունդ զօրացն զզէնսն շլահէին եւ խնդրէին մեծաւ աղաղակաւ զմահն Եւտրոպեայ։ Այլ յետոյ Եւդոքսիա եւ Գայինաս բարբանօք ետուն գլխատել զնա բերեալ յաքսորանացն ի Կիպրոսէ (399)։

Յայնմ հետէ իշխան էր ամենայնի Գայինաս եւ գտեալ օգնականութիւն յանհնարին բազմութենէ Գոթացն՝ առնոյր ի Թա-

դաւարէն զոր ինչ եւ կամէր։ Զի թէպէտ եւ կատարեցաւ պայմանն եւ ամենեքին ակն ունէին խաղաղութեան, անտուստ դուժկան հասանէր թէ Գայինաս լեգէոնօքն հասեալ է ի Քաղկեդոն, չէր յայտ թէ իբրեւ բարեկամ արդեւք եթէ իբրեւ թշնամի, ի նորա կամսն ապաստան էր առնուլ եւ չառնուլ զմայրաքաղաքն. քանզի չգոյր զօր ունել զդէմ նորա։ Առաքեցան առ նա հրեշտակք, այլ նա պահանջէր տալ ի ձեռս իւր երիս երեւելիս (զԱւրելիոս հիւպատ, զՍատուռնինոս երբեմն հիւպատ եւ զՅովհան զառաջնորդն թագաւորին), եւ ապա խնդրէր եւ զկայսրն եւս՝ խօսել ընդ նմա դաշամբք։ Սակայն ընկալաւ զթագաւորն մեծաւ պատուով ի Քաղկեդոն, հաստատեցաւ նա ի սպարապետութեանն եւ ագաւ զպատմուճան հիւպատոսութեանն։ Շնորհեաց նա եւ զայրսն երեսին զորս աքսորել կամէր՝ աղաչանաց սորբոյ հայրապետին որ չոգաւ վասն նոցա ինքնին ի բանակն նորա։

Այլ յետ սակաւ ինչ միոյ յորժամ զմի յեկեղեցեաց քաղաքին պահանջէր Գայինաս ի կայսերէ վասն իւրոց արիանոս Գոթացն՝ ընդդէմ դարձաւ հայրապետն առնն՝ որոյ առաջի դողայր յայնժամ քաղաքն համօրէն։ Այլ իբրեւ նա մոլորեալ զայրացեալ ի դէն դիմէր, յարեաւ ի վերայ նորա խուժանն ի քաղաքին, արար հրկէզ 7000 այր ի Գոթաց որ թողեալ էին ի քաղաքին եւ ի տաճարի անդ ապաստանեալ էին յեկեղեցի ուրեք, եւ այնուհետեւ յայտ արարաւ թէ թշնամի հայրենեաց է Գայինաս։ Բայց եւ այնպէս՝ իբրեւ ապստամբ եղեալ խաղացեալ գայր նա աւերելով զԹրակիա՝ առին առաքեցին թագաւորն եւ խորհրդականք նորա զհայրապետն սուրբ։ Ընկալաւ զնա խուժադուժն մեծաւ պատուով եւ զաջ ձեռն սորին կալեալ դնէր ի վերայ աչաց իւրոց եւ որդիք նորա ի գուճս՝ փարէին զոտիւք սորին, սակայն զխնդրուածսն նորա չառ յանձն։ Յայնժամ ըստ խորհրդոյ ծերակուտին յանձն եղեւ Փրաւիտայ ումեմն հաւատարմի Գոթ յազգէ՝ գործ զօրավարութեանն. եւ լինէր սա ընդառաջ խափանել զանցս հինին ընդ Հելլեսպոնտոս՝ մանր եւ թեթեւ նաւուք պատրաստելովք փութանակի։ Մինչդեռ անտուստ Գայինաս ծանր եւ խառխուլ նաւուք զոր ի փայտահարութենէ անտառացն եւ կազմեալ՝ սկիզբն անցիցն առնէր, խառնակեաց զնոսա յանկարծ մրրիկն եւ խուճապեցոյց զնոսա Փրաւիտաս. ծածկեցաւ Հելլեսպոնտոս դիակամբք Գոթացն եւ նաւուքն խորտակելովք, եւ ինքն Գայինաս եղանէր մազապուր ի կողմանս Դանուբայ, ուր եւ պարտեցաւ ի ճակատու առաջի Հոնաց եւ իշխանն նոցա (Ուլդէս անուն) առաքէր զգլուխ նորա պարգեւ Արկադեայ (401)։

Յայնմ հետէ անամօթն, ժլատն եւ բռնաւորն Եւդոքսիա տիրէր առն իւրում եւ համօրէն տէրութեանն։ Իսկ եւ իսկ գրգռեցաւ թշնամութիւն ընդ սորոյն Ոսկեբերանի որ համարձակ

կշտամբէր զլրբութիւնս արքունեացն եւ զկանանց. եւ գտաւ իսկ Եւդոքսիայ վաղվաղակի ժամ պատեհ ի վրէժխնդրութիւն, այս ինքն ժամանակ Որոգինեան գժտութեանցն։

96

Արդ իսկ ի կատարած կոյս երրորդ դարու բազում ինչ հակառակութիւն լինէր վասն Որոգինեայ։ Եւ արդարեւ իսկ բազում ինչ փիլիսոփայական մտածութիւն օտար յեկեղեցական աւանդութենէ կայր ի գիրս նորա. մանաւանդ չարալուր ինչ լսելեաց էին բանք նորա վասն Բանին Աստուծոյ, յառաջգոյութիւն ոգւոց, արարչութիւն ի յաւիտենից՝ վասն այնորիկ զի չլինի ինչ փոփոխութիւն յԱստուած, եւ այլ եւս ինչ բանք որ ի նոյն կէտ իջեն, որպիսի ինչ՝ ուրանալ զմշտնջենաւորութիւն պատժոց դժոխոց (ըստ Պղատոնի իմն վարդապետութեան որ տայր թէ ամենայն պատիժք Աստուծոյ բժշկական եւեթ են)։ Այլ այսպիսի վարդապետութիւնք մանաւանդ ի գիրսն Վասն սկզբանց[1] ընծայանային. իսկ ի գիրսն՝ զոր յետոյ գրեալ էր, մեծ մասն մոլորութեանցն ուղղեալ էր կամ ի բաց թողեալ։ Նա եւ բազում ինչ մոլար ի հերետիկոսաց մուծաւ ի գիրս նորա, որպէս ինքն իսկ Որոգինէս առնէր վասն նորին բազում անգամ տրտունջ։

Թէպէտ եւ Ս. Գրիգոր Սքանչելագործ աշակերտ նորա եւ գովիչ՝ լինէր հոմանի եւ պաշտպան Որոգինեայ՝ իւրով ճոխութեամբն, սակայն եւ այնպէս ի սկզբան չորրորդ դարու Մեթոդիոս եպիսկոպոս Տիւրացւոց որ եւ վկայ (309)՝ գրէր հակառակ բազմաց ի մոլորութեանց նորա. այլ անդէն եւ ի նորա ջատագովութիւն միւս եւս վկայ Պամփիւղոս երէց՝ զորոյ զպաշտպանութիւնն յետ նորա մահուն (309) հան ի գլուխ Եւսեբիոս Պամփիւղեայ կամ Կեսարացի։ Նա աւանիկ եւ մեծամեծք ի վարդապետաց եկեղեցւոյ Գրիգոր Նազիանզացի, Բասիլիոս, Ոսկեբերան ի նորա գրոց ունէին զհմտութիւն մեկնութեան գրոց սրբոց։ Եւ անդէն ի ժամանակի արիանոսութեան երկոքին եւս կողմանք կոչէին զՈրոգինէս ի վկայութիւն։ Այլ ի կատարած կոյս նորին դարու, յետ արիանոսութեանն ցածնլոյ, այնուհետեւ այսպէս ի դէպ թուեցաւ ոմանց եւ զաղբիւրս եւս նորա ցամաքեցուցանել։ Բայց չէր հնար առանց հակառակութեան՝ իրացն վճարել։

Գլխաւորագոյնք ի վանականաց յԵգիպտոս եւ ի Պաղեստին՝ ընթեռնուլն սաստէր զգիրս Որոգինի, եւ նմին հակառակ այն գիրք աստեղք էին բազմամբոխ բազմութեան տխմարագունացն ի վանականաց՝ որ անդստին ի գրոց անտի կշտամբեալ լինէին վասն մոլորութեան իւրեանց. քանզի սոքա համարէին տխմարութեամբ թէ

1 Περὶ ἀρχῶν.

մարդկեղէն կերպարանս ունէր Աստուած եւ կոչեցան իսկ ազգս Մարդակերպականք: Ս. Եպիփան որ ի ժամանականութենէ կոչեցեալ էր յեպիսկոպոսութիւն Կոստանդիայ կամ Սաղամիսայ Կիպրացւոց (յամին 367), չէր հաղորդ մոլորութեան նոցա, սակայն միաբան էր ընդ նոսա ի մերժումն Որոգինեայ: Սա քանզի էր լեալ միջամտիչ յամենայն եկեղեցական հակառակութիւնս ժամանակաց իւրոց, գրէր զպատմութիւն հերձուածոց յերիս գիրս (յամի 373) եւ զՈրոգինէս եւս եւ զվարդապետութիւն նորա խառնէր ի կարգս հերձուածոցն: Սակայն եւ այնպէս խաղաղութեամբ էին ընդ նմա եւ տային եւ առնուին թուղթս Յովհաննէս Երուսաղեմայ հայրապետ (386—417) յաջորդ Կիւրղի, Ս. Յերոնիմոս եւ նորին բարեկամ Ռուփինոս երէց Ակուիղէացի, որք առ հասարակ պատուէին զՈրոգինէս, մինչեւ յամի 394 միաբանեցան ընդ հակառակորդս Որոգինեայ եւ ինքն եւս հզօրն Յերոնիմոս՝ որ էր զոյգ երեւելի եւ մեծանուն յարեւմուտս եւ յարեւելս, եւ փոփոխեցան այնուհետեւ իրացն կերպարանք:

Յերոնիմոս († 420, 30 Սեպտ.) ծնաւ ի Ստրիդոն քաղաքի ի գլուխս սահմանաց Պաննոնիայ եւ Դաղմատիայ (յամի իբրեւ 346), առաքեաց զնա հայրն (Եւսեբիոս անուն) ընդ եղբօր իւրում կրթելոյ Պաւղինիանեայ ի Հռոմ յուսումն, եւ լինէր անդ երեւելի ի դպրոցին Դոնատեայ եւ Վիկտորինեայ հռչակաւոր ճարտարախօսաց արանց հեթանոսաց: Զառաջինն սիրելի էր նմա յաւուրս միաշաբաթուց երթեալ յայց գերեզմանաց մարտիրոսաց եւ ի շիրիմս առաքելոցն Պետրոսի եւ Պաւղոսի, քանզի չէր նմա համարձակ ի քրիստոնէական պաշտամունսն մտանել, վասն զի երախայ էր տակաւին: Այլ հեթանոսական բարք քաղաքին չանցին զնովաւ անվնաս:

Սա յետ կատարեալ զուսումն գործելոյ շրջեալ ընդ Գաղիա (ի Տրեւիրս) եւ ընդ Ակուիղէա (369—372), ապա առ Լիբերեաւ ի Հռոմ մկրտէր: Այնուհետեւ միայնութեանն սէր ած զնա դարձեալ յԱկուիղէա, ուր ի մէջ կղերականացն Վալերիանոսի եպիսկոպոսի (Քրոմատիոսի, Եւսեբիոսի, Յովբինոսի, Նիկեասայ եւ Քրիսոգոնեայ) իբրեւ ի մէջ պարու հրեշտակաց զանձն համարէր Յերոնիմոս: Սակայն եւ այնպէս յետ սակաւ ինչ միոյ վասն հակառակութեան իրիք մեկնէր նա անտի բաժանեալ մեծաւ ցաւովք ի չքնաղ բարեկամէ իւրմէ ի Ռուփինեայ յերիցուէ Ակուիղէացւոյ, զի երթեալ միայնացի ուրեք յարեւելս (372): Առեալ ի Հռոմէ զմատեանսն՝ զոր ուսեալ ուսանէր ընդօրինակեալ էր յիւր իսկ պէտս, շրջէր ընկերօք ոմամբք (Իննովկենտիոսիւ, Եւագրիոսիւ, Հեղիոդորաւ եւ Հիւղասաւ) ընդ Թրակիա, Պոնտոս, Բիւթանիա, Գաղատիա, Կապադովկիա եւ Կիղիկիա, եւ յամեալ ժամանակս ինչ յԱնտիոք Ասորւոց վասն հիւանդագին տկարութեան եւ վասն լսելոյ զուսումն մեկնութեանն Ապողինարեայ Լաւոդիկեցւոյ ի քաղաքի անդ, ապա հասեալ կալաւ բնակութիւն (374) ի Քաղկիս ընդ մէջ երկրին Ասորւոց եւ Արաբիոյ, որ յայնժամ ի ձեռս Սարակինոսաց էր, եւ մեկուսացաւ անդէն զամս 4 ի հանապազորդ ապաշխարութեան եւ ի վարժս ուսմանց՝ հետեւեալ առ նմա Հիւղասայ միայն եւ տալով եւ առնլով միշտ թուղթս ի բարեկամաց իւրոց ի Փղորենտեայ, ի Քրոմա-

տեայ, ի Հելիոդորայ, ի Նեպոտիանոսէ (քեռորդւոյ Հելիոդորայ) եւ ի Ռուփինեայ: Այլ առաւել քան զամենայն նեղէին զնա փորձութիւնք: Ցնորք նորա տագնապէին զնա ամենայն ուրեք պատկերօք անցեալ կենացն ի Հռոմ. ի պահս անդ պնդութեան եւ ի լքման՝ խորհուրդք նորա շրջէին ի պարանցիկս ի Հռոմ: Բազում անգամ անկանէր առ ոտս Յիսուսի եւ արտասուօքն թանայր, եւ կոծէր զանձն զցայգ եւ զցերեկ: Երբեմն զամօթի իմն հարկանէր եւ ի սենեկէ իւր անտի խուսէր իբրեւ ի գիտակցէ իւրոց անսուրբն խորհրդոց՝ գնայր թափառական ի հովիտս խաւարինս կամ ի քարուտս դժնդակս՝ առ ի սանձելոյ զմարմինն աղօթիւք, թէպէտ եւ հանդերձն եւս նորա քուրձ մազեղէն էր եւ մարմին թխացեալ ամենեւին առաջի տապագին ճառագայթից արեգականն: Եւ զի առաւել եւս զցնորսն եւ զմիտս զբաղեցուսցէ արկ ձեռն ուսանել զեբրայեցի, ի հրէէ ումեմնէ դարձելոյ ի քրիստոնէութիւն, եւ յայտ իսկ է թէ քանի՛ դժուարին էր նմա որ ի փափուկ բարբառ Յունացն եւ Հռոմայեցւոց մատենագրացն վարժեալ էր՝ անել զկոկորդախօս եւ զխեցբեկ հեգենայս եբրայականին, մանաւանդ զի բազում պահք եւ պնդութիւնք տկարացուցեալ էին զջիղսն եւ նուաղեցուցեալ զզօրութիւն ոգւոցն: Ընդ մատեանսն նորա էր եւ Կիկերոն եւ Պղատոն, որովք բազում անգամ զուարճանայր եւ լնոյր նմա թեթեւութիւն ի խիստ աշխատութենէն: Բայց յանկարծ իսկ՝ անդէն զկնի այնպիսի ընթերցուածոցն չյօժարէր ընդ ընթերցուածս մարգարէիցն իբրեւ ընդ անպաճոյճս, մինչեւ տեսլեամբ իւիք (զոր յառաջն՝ տեսիլ ճշմարիտ համարեցաւ եւ ապա երազ) կշտամբէր վասն նորին թէ Կիկերոնեան իցէ եւ ոչ քրիստոնեան եւ յայն սակս գանալից եւս ի հրեշտակաց համարէր լեալ:

Թէպէտ եւ յաղթէր Յերոնիմոս ներքին պատերազմին, սակայն այլ իմն հակառակութիւն արտաքուստ արտաքս նեղէր զնա: Այլ եւ այլ կողմանք հերձուածոյ եկեղեցւոյն Անտիոքայ (Մելետեան, Պաւլինեան եւ Վիտաղեան) ջանային սախալէին զնա միաբանել ընդ իւրեանս, բայց Յերոնիմոս չհաւանէր յաջ եւ դրէր առ Դամասոս քահանայապետ. «Ես յառաջ քան զամենայն զՔրիստոսի զհետ երթեալ՝ երանութեան քում, այս ինքն աթոռոյն Պետրոսի հաղորդութեամբ կցորդիմ. զեկեղեցին ի վերայ այնր վիմի շինեալ գիտեմ: Որ ոք արտաքոյ քան զայս տան ուտիցէ զգառնն, պիղծ է: Որ ոք ի տապանին առ Նոյի չիցէ, կորիցէ ի սաստկանալ ջուրցն հեղեղի: Զվիտաղիս ոչ ճանաչեմ, զՄելետիոս մերժեմ, զՊաւղինոս չգիտեմ: Որ ընդ քեզ ոչ ժողովէ, ցրուէ. այս ինքն՝ որ Քրիստոսի չէ, Անտիքրիստոսի (նեռինն) է» (Թուղթ. 57). եւ այլուր յաւելու. «Ես մինչեւ ցայս վայր բողոք բարձեալ գոչեմ բամ՝ Որ ընդ Աթոռոյն Պետրոսի կցորդեալ է՝ իմ է: Մելետիոս, Վիտաղիս եւ Պաւղինոս ասեն թէ յարեալ են ի քեզ. կարէի իսկ հաւատալ՝ եթէ մի ոք եւեթ զայն ասէր, այլ արդ կամ երկուք ի նոցանէ ստեն եւ կամ ամենեքին»:

Վասն այսր ամենայնի ելանէր նա յանապատէն եւ երթեալ յԱնտիոք (379) եւ տեղեկացեալ իւրոյն սրբութեան՝ յանձն առնոյր ձեռնադրել ի Պաւղինեայ յերիցութիւն այնպիսի ինչ պայմանաւ՝ զի մի կապեսցի միայն անդէն յեկեղեցւոջ Անտիոքայ: Հանդերձ ուսման եւ ճարտարախօսութեան Գրիգորի Նազիանզացւոյ ձգեալ առ զնա ի Կոստանդինուպօլիս (ուր թարգմանեաց զՔրոնիկոնն Եւսեբեայ՝ մատուցեալ յառաջ մինչեւ ցՎաղէս) (380), անտի կամէր երթեալ զարդարել ի

Բեթղահէմ, այլ իսկ եւ իսկ հասանէր նմա հրաւէր գալ ընդ Պաւղինեայ եւ ընդ Եպիփանու ի Հռոմ վասն քննութեան իրացն արեւելից:

Նա (յամի 381) ի մեծի պատուի էր Յերոնիմոս. քահանայապետն Դամասոս արկանէր զնա ի կիր յամենայն կարեւոր գործս եկեղեցւոյ եւ նմա իսկ տայր առնել պատասխանի թղթոցն զոր առաքէին եպիսկոպոսունք աստի անտի՝ հարցանել խորհուրդ ի քահանայապետէն: Ընդ նմին ընթեռնոյր քահանայապետն զգիրս սուրբս եւ տայր մեկնել նմա, եւ ապա յանձն արար նմա համեմատել զաւետարանս հռոմայեցի թարգմանութիւնս նորոց կտակարանացն՝ ընդ միմեանս եւ ընդ յունականսն եւ յօրինել անտի նոր ինչ օրինակ հռոմայեցի ըստ ճշգրտագոյն եւ ուղիղ մտաց բնագրացն: Զայս գործ դժուարին որ կարեւորն էր յայնժամ եկեղեցւոյ՝ հան ի գլուխ Յերոնիմոս մեծաւ աշխատութեամբ, մինչեւ ասել Ս. Աւգոստինեայ թէ չէ մարթ գոհանալ զՏեառնէ որչափ արժանն է՝ վասն այսց վաստակոց Յերոնիմեայ:

Սրբական վարք նորա, ճարտարխօսութիւն եւ բազում գիտութիւն տակաւ ձգէին առ նա զկղերն եւ զարս երեւելիս քաղաքին. այլ առաւել քան զամենայն զառհամիկ տիկնայս Հռոմայ: Ամբոխ բազում կուսանաց խռնէին զնովաւ յաճախ՝ ունկնդիր լինել մեկնութեան նորա: Ի սոցանէ նշանաւորք են սրբութեամբ Ասելղա, Մարկեղա, Լէա, Պաւղա եւ դստերք նորա Բղեսիլղա, Պաւղինա, Յուլիա Եւստոքիոն եւ Ռուփինա, եւ յարանց անտի Պամմաքիոս, Ոկէանոս, Մարկեղինոս եւ Դոմնիոն, որ համօրէն բարեկամք էին Յերոնիմեայ: Ս. Պաւղա առ յառաջագոյն եւս ի նորա վարդապետութեանն վայելելոյ՝ ետ նմա բնակութիւն ի տան իւրում, եւ առ Յերոնիմոս յանձն: Այլ ազատաբերան համարձակութիւն նորա որով կշտամբէր զագահութիւն, զպերճութիւն եւ զընգունայնասիրութիւն Հռոմայեցւոց, յորս էին եւ կղերականք ոմանք՝ արար զնա նոցա ատելի. բայց մինչ դեռ կենդանի էր Դամասոս՝ չիշխէին ոք ի վէճ գալ ընդ նմա, յետ մահուն զօրացաւ նախանձն եւ չարախօսութիւնն աղարտել զանուն նորա: Չհամարէր այնուհետեւ պատշաճ Յերոնիմոս կալ ի Հռոմ եւ յետ զամս իբրեւ 4 կալոյ անդէն՝ դառնայր միւսանգամ յարեւելս հանդերձ եղբարբ իւրով Պաւղինիանոսիւ (395): Մեծաւ ուրախութեամբ ընկալաւ զնա Ս. Եպիփան ի Կիպրոս եւ յետ լինել նորա ի քաղաքէն Անտիոքացւոց՝ գնայր ընդ նմա ուղեկից Հայրապետն Պաւղինոս: Կացեալ յԱղեքսանդրիա ամիս մի լսել զուսումն Դիդիմոսի՝ որ անուանի էր յայնժամ մեկնութեամբ գրոց, դարձաւ ի Բեթղահէմ եւ անդ Ս. Պաւղա, որ եկեալ էր անդր զկնի նորա՝ շինեաց նմա վանս, եւ զմենաստան կուսանացն որում վերակացու էր ինքն Պաւղա՝ արար ընդ նորա առաջնորդութեամբ: Շինեաց Յերոնիմոս եւ օթեւանս վասն պանդխտելոցն որ գային ի սուրբ տեղիսն:

Ի մեկնութիւնս իւր լինէր նմանող որ ինչ լաւ ի մեկնութիւնս աղեքսանդրիական եւ անտիոքեան դպրոցին գտանէր. յայն սակս զարմացեալ իսկ էր ընդ քաջութիւն մեկնութեանն Որոգինի՝ զորմէ տակաւին յամի 392 գրէր գովութեամբ առ Պաւղա թէ "Ոչ ոք այնչափ ինչ ընթեռնուլ կարող է՝ որչափ Որոգինէսն մատենագրեալ է„. եւ ածէ զնավկիմբ թէ "Զինչ ընդ այնր առ նա հատուցումն; Դեմետրիոս եպիսկոպոս դատապարտեաց զնա, իբր ոչ եթէ վասն նորաձեւ ինչ վարդապետութեան նորա եւ ոչ վասն հերետիկոսութեան իւիք, որպէս այժմ շանքս կատաղիք բարբառին զնմանէ, այլ զի չկարէին տանել համբաւոյ ճարտարխօսութեան եւ գիտութեան նորա„: Եւ երկուց ամօք կանխա-

գոյն քան զայն առէր՝ թէ ի բազում ինչ իրս զհետ գնաց Օգոստինի, զայնր՝ զորմէ տեղեկագրաց է ժխտել թէ չեղէ նա մեծ քան զամենայն վարդապետս եկեղեցւոյ յետ Առաքելոց: Այլ վաղ փոփոխեցան կարծիքն:

Քանզի յամի 394 եկն Ատերբիոս ոմն անուն անհնարին հակառակորդ Որոգինեայ յԵրուսաղէմ, եւ մատուցանէր չարախօսութիւն մանաւանդ զՌուփինոսէ՝ թէ ի մոլորութիւնս Որոգինեայ մոլորեալ է: Ոչ ինչ եւս ընդ այն պատասխանի Ռուփինոս, սակայն թուի եթէ հաւանեցաւ իմն յայնժամ Երոնիմոս բանիցն Ատերբեայ վասն Որոգինի: Քանզի յետ սակաւ ինչ միոյ իբրեւ դէպ լինէր Եպիփանու երթալ յԵրուսաղէմ եւ անդ ի քարոզսն Յովհաննու ձեռնադրել զՊաւղինիանոս զեղբայր Երոնիմեայ յերիցութիւն եւ քարոզել եւս յեկեղեցւոջ ընդդէմ Որոգինի, եւ այնպէս գրգռէր գժտութիւն ընդ Յովհան Երուսաղեմայ հայրապետ եւ ընդ Եպիփան, Ռուփինոս կայր ի կողմն Յովհաննու եւ Երոնիմոս՝ յԵպիփանու, մինչեւ քակել իսկ Երոնիմեայ եւ ընդ նմա վանականացն Բեթղահեմի ի միաբանութենէ Յովհաննու: Միջնորդ ի մէջ անկաւ Թէոփիղոս եպիսկոպոս Աղեքսանդրիոյ առաքելով զեւր երէց զԻսիդորոս յԵրուսաղէմ եւ ապա Ս. Մեղանիա երէցն տիկին հռոմայեցի, եւ հաշտեցան ընդ միմեանս ոչ միայն Յովհան եւ Երոնիմոս այլ եւ Ռուփինոս ընդ Երոնիմեայ (397):

Լինել լինէր խաղաղութիւն՝ բայց սակաւժամանակեայ. քանզի եւ ոչ մի կողմն ի կողմանցն թողոյր զկարծիսն: Մեկնեալ Ռուփինեայ յԻտալիա՝ թարգմանեաց ի խնդրոյ բարեկամացն զպատասխանատուութիւն Պամփիլոսի վասն Որոգինեայ, եւ յետ այնորիկ զգլխաւորն ի գործոց անտի Որոգինեայ զՍկզբանց գիրսն ի լեզու հռոմայեցի, եւ զօդէ ի յառաջաբանի անդ մատենին զՈրոգինէս ի բանից անտի Երոնիմոսի. բայց թարգմանութիւնն էր առանց հաւատարմութեան, քանզի որպէս ինքնին իսկ ի յառաջաբանին խոստովան լինի՝ փոփոխեալ իմն է Ռուփինոս ուր ուրեք օտար ինչ բանս կամ դժուարալուրս գտեալ է: Զայրացեալ առեալ Երոնիմեայ թէ կամի իմն այնու Ռուփինոս եւ զնա ցուցանել հաղորդ մոլորութեանցն Որոգինի, գրեալ աղաչէր զնա այտուհետեւ զադարել յայնպիսի յերկբայն գովութեանց: Յետ սակաւ ինչ միոյ ինքն Երոնիմոս առ թարգմանեաց հաւատարմութեամբ զնոյն գիրս ի խնդրոյ բարեկամացն իւրոց Պամմաքիոսի եւ Ոկէանոսի՝ որք հակառակ կամաց նորա տարածեցին զօրինակն ի Հռոմ: Զայրացաւ գժգմեցաւ Ռուփինոս եւ հան գիր պատասխանատուութեան անձինն՝ հակառակ Երոնիմեայ ընդ բանիւք սաստկութեան եւ ընկալաւ ի Երոնիմեայ նոյնպէս սաստկութեամբ պատասխանի (402): Ի նմին ժամանակի եւ Անաստասիոս քահանայապետ Հռոմայ հան վճիռ ընդդէմ մոլորութեանցն Որոգինի,

քանզի սաստկացեալ իմն էր հակառակութիւնն ի Հռոմ եւ ստիպեցաւ Ռուփինոս ուղղափառ դաւանութեամբ արդարացուցանել զանձն առաջի քահանայապետին (401)։ Այլ ըստ դիպաց իմն՝ անց այն գժտութիւն յԻտալիացւոց անտի յԵգիպտոս եւ անտի ի Կոստանդնուպոլիս, այլ սաստկագոյն եւ բռնագոյն քան զնոյն։

97

Թէոփիլոս՝ որ ի կողմն իմն էր Որոգինեայ, ի զատկական թղթին (399) խօսեցաւ սաստիկ ընդդէմ միայնակեցաց Մարդակերպականաց։ Յանձամայն ի մի վայր ժողովեալ սոցա եւ եկեալ յանապատէ անտի գունդ գունդ յԱղեքսանդրիա՝ ստիպեցին զԹէոփիլոս դատապարտել զգիրսն Որոգինի։ Հարկ համարեցաւ անսալ նոցա Թէոփիլոս, սակայն ակամայ։ Բայց ոչ յետ բազում ինչ ժամանակի դէպ լինէր գժտել Թէոփիլեայ ընդ գլխաւորս եկեղեցւոյն իւրոյ՝ ընդ Իսիդորոսի երիցու ծերունւոյ եւ ընդ անուանելոց Երկայն եղբարց վանականաց (այս ինքն՝ Դիոսկորայ, Ամմոնեայ, Եւսեբեայ եւ Եւթիմեայ)։ Արար նա սիւնհոդոս յԱղեքսանդրիա (401), յորում նզովեցան գիրք եւ կուսակիցք Որոգինեայ, եւ արգելաւ ընթեռնուլ զգիրս նորա, այլ չառին զայն յանձն վանականքն Երկայն եղբարք եւ բազումք ընդ նոսա։

Այնուհետեւ եմուտ Թէոփիլոս զինու զօրութեամբ յանապատ անդր, մերժեաց հան անտի զամենայն վանականսն որոգինեանս, որք եւ անկան ի կողմանս Պաղեստինացւոց։ Այսպէս անտի եւս հալածէր զնոսա գրեալ թուղթ առ եպիսկոպոսունս, եւ այնպէս հասին անկան նոքա ի Կոստանդնուպոլիս։ Անդ ժողովեաց զնոսա Ոսկեբերան խնամով՝ արս իբրեւ 50, եւ առանց առնելոյ ընդ նոսա հաղորդութիւն կցորդութեան՝ կամէր լինել միջնորդ ընդ նոսա եւ ընդ եպիսկոպոսն նոցա։ Գրեաց գիր առ Թէոփիլոս առնել նմա երեսս իբրեւ որդւոյ եւ եղբօր եւ ընդունել միւսանգամ զվանականսն զայնոսիկ ի հաղորդութիւն։ Չառ յանձն Թէոփիլոս զմիջնորդութիւնն. Արձակ դատաւոր եմ, ասէ, իմոց վանականաց։ Տագնապեալ այնուհետեւ վանականացն՝ հակառակ խրատու հայրապետին դարձան ամբաստանութեամբ առ դշխոյն Եւդոքսիա աղաչել զի ստիպեսցէ զԹէոփիլոս ինքնին գալ եւ արդարացուցանել զանձն առաջի Ոսկեբերանի։ Չոգաւ հրեշտակ յԱղեքսանդրիա հրամանաւ տիկնոջն ածել զԹէոփիլոս։ Չկարաց ընդդէմ դառնալ Թէոփիլոս, սակայն յապաղեաց զերթն՝ մինչեւ յինքն արկ զԵպիփան եւ զայլ եւս եպիսկոպոսունս, եւ նիւթեաց յառաջագոյն զամենայն հակառակ Ոսկեբերանի։ Այսպէս Եպիփան միամտութեամբ իմն ըստ խրատուն Թէոփիլեայ՝ արարեալ սիւնհոդոս ի

[illegible] (403):

[illegible] (403): [illegible] 45 [illegible], [illegible] 36 [illegible] (403): [illegible]

զինմանեալ էր նորա երբեմն պաշտօնեայն թէ զօրաւորաց յանկարծ զանգս թեթեւագնացութեան ուրուք: Համանգամայն կայսրն անգր, հանգէտ մերժել ի քաղաքէն զՀայրապետն: Նա Ոսկեբերան առողջ բանութեամբ եւ եռանդ ի նոսա: Յանկարծ յարեաւ ամբոխ ինչ խառնակութեան ի ժողովրդեանն, ասասանէր երկիրն, սպառ խռովել Եւդոքսիա, եւ անդէն կոչեցաւ Ոսկեբերան յետս մեծաջքեա առակաւքն ի Բիւթանիա էր: Նի եղեւ կիրճ ծովուն նաւակաց եւ բառաւարեցաւ ամբոխ. Զանհիւքն որովք գինեաց ժողովուրդն ընդ առաջ նորա: Իսկ Եպիփանոսի որ անցեալ էր ի Կիպրոսէ ի Կոստանդնուպոլիս՝ նստուցանել զայլ ոք յաթոռ եպիսկոպոսութեանն եւ զօրացեալ զեկեղեցին զօրականօք, որ բերք մնացեալ ի ներքս ապանէին եւս զանձն (ըստ պատմելոյ Զօսիմոսի իսկ առն հեթանոսի), եւ մազապուր փախստեայ իւրայովքն հանդերձ, քանզի մերժեցեալ ժողովրդեանն ի ծով իսկ կամէին ածել զնոսա:

Իսկ եւ իսկ կամէր Ոսկեբերան ժողովել ժողով նոր, զի առաջարկեսցէ զանձն յանձնայն զատապարտ չարախօսութեանցն, այլ մինչ չեւ զայն արարեալ՝ դէպ լինէր կանգնել պատկերի դշխոյին մօտ յեկեղեցի անդր Ս. Սոփիայ, եւ հեղու ժողովուրդն յանչափ եւ յանպարկեշտ ուրախութիւն ի նուագարանս անդ պատկերին: Պարսաւեալ Ոսկեբերան զժողովուրդն եւ զբռնեցաւ Եւդոքսիա միւսանգամ ի թշնամութիւն, եւ եա ժողովել զժողովն զոր նա կամէր՝ համակ ի թշնամեաց նորա (404): Զէին այնուհետեւ բանք ի միջի վասն Աղեքսանդրեանց եւ ըսեալ էր այն զժառութիւն, քանզի հաշտեալ էր Թէոփիլոս ընդ վանականացն: Բայց առկայծ արդեօք միւսանգամ Ոսկեբերան ի պատուոյն, քանզի բերան ի մէջ կանոնն ժողովոյն Անտիոքայ (341) յանձնահու թէ առանց միւսանգամ զննելոյ ժողովով իւիք յիշխանութիւնն՝ իշխեալ դառնալ այսրէն զաթոռոռն եպիսկոպոսական (404): Նա քանզի մօտ հասեալ կայր առն զատկին յորում զայր կայսրն յեկեղեցի՝ երկեւղ իմն էր թէ զացէ պատահեալ ի որբոյն՝ չշնեցին մեօք թագաւորին, ամբաստանեցին առաքեցին հանել զՀրամանն աքսորանացն: Ընդէն յերեկոյի կիրակմանն զատկին կամեցան Թէոփիլոսեանք մերժել հանել զժողովուրդն յեկեղեցւոյն, զի մի առաւ երեւեսցին առաջի թագաւորին, այնու զի ասէին թէ դատապարտեցեալ են եկեղեցիք, չկամի ընդ նա ժողովուրդն: Դունդք զօրականաց առաջնորդութեամբ եպիսկոպոսաց մտեալ ի ներքս ի ժամ մկրտութեանն՝ ցրուէին զեկեղեցիս եւ զերախտայն՝ մինչ չեւ նոցա զՀանդերձն արկեալ զեկեղեցանք. Ներկայեցին արեամբ Ջուրք աւազանացն մկրտութեան, լինէր զօրականն մերձաւոր ի սրբութիւնսն, եւ յազգիսն անդ սրբոյն բաժակին հեղեալ ցանէր ի հանդերձս նոցա:

Իսկ Ոսկեբերան եղեալ էր ի մնալ զայս նուազ բանութեան եւ եթ առաջ անդի. առաքեաց կայսրն առ նա ասել թէ պատրաս-

[illegible] (9 [illegible]. 404): [illegible] 306։

[illegible] 80 [illegible] (404 [illegible]. 27) [illegible] (11. [illegible] 405) [illegible]

[illegible] (403) [illegible] (404)։ [illegible]

սիրելի. այս իսկ է առաքինութեանն մխիթարութիւն„։ Ընդդանեաց զգործսն Թէոփիլեայ, չընկալեալ զկանոնն զայն ժողովոյն Անտիոքայ՝ ոչ իբր եկեղեցական կանոն ճանաչելով՝ բայց ի կանոնացն Նիկիայ (եւ Սարդիկեայ)։

Այլ բազում եպիսկոպոսունք եւ երիցունք, կէսք վասն հալածանացն եւ կէսք իբրեւ աքսորականք, հասանէին ի Հռոմ զուժիւ աքսորանաց Հայրապետին որոյ. առաջինքն ի նոցանէ էին Կիւրիակոս Սինադայ Փռիւգացւոց, Եւղիսիոս Ապամէայ Բիւթանացւոց. իսկ Պաղլադիոս Պեսինունտայ՝ շրջեալ ընդ կողմանս արեւելից եւ ամենայն ուրեք ցուցեալ զԹուղթ Ինովկենտեայ առ երանելին Ոսկեբերան՝ ծանուցանէր զհաղորդութիւն նորա ընդ Հռոմայ. երբեր սա ընդ իւր եւ Թուղթս յերիցանց եկեղեցւոյն Անտիոքայ, ուր կացուցին ընդ նոյն ժամանակս Թէոփիլեանքն Պորփիւրիոս զոմն հակառակաթոռ Կոստանդիոսի Հայրապետի որ յաջորդեաց զՓղաւիանոս (†404). յայտ առնէին Թուղթքն զկցորդութիւն հաղորդութեան նոցա ընդ աթոռոյն Հռոմայ, եւ մատուցանէին ամբաստանութիւն զՊորփիւրեայ (404)։

Բերեալ էր եւ Կասսիանոս սարկաւագ եկեղեցւոյն Կոստանդնուպոլսեայ Թուղթ ի կղերէն եւ ի ժողովրդենէն առ Քահանայապետն Հռոմայ։ Գրեաց առ սոսա Ինովկենտիոս պատասխանի մխիթարելով եւ քաջալերելով զնոսա իբրեւ հայր ամենայն քրիստոնէից, եւ քաջալերէր զնոսա յուսով տիեզերական ժողովոյ։ Դրդեալ ի Քահանայապետէն եւ Ոնորիոս ինքնակալ արեւմտից գրէր յանդիմանելով իմն զեղբայր իւր զԱրկադ վասն իրացն անցելոց. „Այսմ ամենայնի, ասէ, պարտ էր եպիսկոպոսական դատաստանաւ վճարել, զի եպիսկոպոսաց անկ է մեկնութիւն եւ կատարումն աստուածեղէն իրաց, իսկ մեզ՝ հնազանդութիւն առ հաւատս։ Երկոքին կողմանքն առաքեցին հրեշտակութիւն յԻտալիա առ Քահանայս յաւիտենական քաղաքին (Հռոմայ). ապա պարտ էր մնալ ամենեցուն միաբանն դատաստանի„։ Եւ արդեամբք իսկ սահմանեցաւ ի կայսերացն տեղի ժողովոյն Թեսաղոնիկէ՝ ըստ առաջարկութեան ժողովոյն Հռոմայ՝ որ գումարեցաւ վասն նորին իրաց յեպիսկոպոսաց համօրէն արեւմտից (405). եւ առաքեցան հրեշտակք Քահանայապետին վասն ժողովոյն այնորիկ յարեւելս։ Այլ զուր էր ամենայն. չթողին նոցա թշնամիքն երանել ի Թեսաղոնիկ, եւ ի Կոստանդնուպոլիս հասեալ՝ արգելեալ փակեցան առանձինն ուրեք, եւ առան ի նոցանէ բռնութեամբ Թուղթք նոցա, եւ իբրեւ չկարացին ածել զնոսա կաշառօք հաղորդել ընդ Ատտիկեայ՝ արձակեցին թշնամանօք ի բաց (406)։

Եւ զի ամենեւին կտրեսցեն զՈսկեբերան յայսպիսի հաղորդութենէ Թղթոց եւ պատգամաւորութեանց՝ տարան հեռագոյն եւս

աքսորել զնա ի Պիտիունտ՝ յարեւելեան ծովեզերս Պոնտոսի ի վեր-ջին եզերս հռովմէական պետութեան։ Բայց չեհաս անդր սուրբն. ամենեւին լքեալ պարտասեալ հասանէր ի Կոմանա. առաւօտուն տագնապէին զնա առաջնորդք նորա անագորոյն՝ խաղալ յառաջ, այլ այն ինչ անցեալ զԿոմանաւ իբրեւ կէս ժամու գնաց ճանա-պարհի՝ հարկեցաւ դառնալ յետս, զի մերձ ի վախճան էր երանե-լին. անդ յետ հաղորդելոյ կենարար մարմնոյն Քրիստոսի եւ ա-ղօթելոյ միւսանգամ ընդ մօտակայսն՝ հանէր զոգին հանդարտիկ բարբառելով եւ ի մահուան ժամու զայն զոր ի կեանսն կրկնէր առէք՝ թէ «Ի վերայ ամենայնի օրհնեալ լիցի Աստուած. Ամէն»։ (14 Սեպտ. 407)։

Այլ եւս ամենայն եպիսկոպոսունք եւ աթոռն Հռոմայ կարեւոր էին զհաղորդութիւնն ոչ միայն ընդ Արշակայ այլ եւ ընդ եպիսկոպոսաց Ասիոյ, Թրակիոյ եւ Եգիպտոսի. այլ յետ մահու հայրապետին սրբոյ (407) գնէր քահանայապետն պապն հաղորդութեան եպիսկոպոսացն ընդ հռովմէական եկեղեցւոյ՝ զա-նուն սրբոյն կարգել ի կարգս անուանց հայրապետացն յիշելոց ի պատարագի։ Արշակիոս յետ անցանելոյ զքահանայապետութեան բազում ամսոց հրեշտակութեամբ, ընկալաւ զհաղորդութիւնն ընդ ա-թոռոյն Պետրոսի՝ միայն կատարելով զպայմանսն. նոյնպէս եւ Աղե-քսանդրոս յաջորդ Պորփիւրեայ (✝ 414) յաթոռն Անտիոքայ, եւ Կիւրղոս յաջորդ Թէոփիղեայ (✝ 412) յաթոռն Աղեքսան-դրիոյ։ Իսկ զԹէոփիղեայ եւս պատմի ի Յովհաննէ Դամասկացւոյ՝ ի վերջին ժամու կենացն ապաշխարեալ։

Յետոյ ապա ամի (438) ածաւ եւ մարմինն սրբոյն ի Կոստանդ-նուպոլիս, անցուցանելով զնա ժողովրդեանն ընդ Եղգերապոն-սա որ շողայր ի լուսաւորութենէ անթիւ ճրագաց։

Այլ վախճանեալ էր դշխոյն Եւդոքսիա անդէն յամի ե-կրորդ աքսորանաց հայրապետին սրբոյ (404) եւ կայսրն Արկադիոս վախճանէր ի յաջորդ ամի մահուան հայրապետին (408)։ Եղեն յԵւդոքսիայ զաւակք չորք եւ ուստր մի. Փղակիղղա (Ծն. 397) որ եղեւ վաղամեռիկ, Պուղքերիա (19 Յունու. 399), Արկադիա (9 Յունու. 400), Թէոդոս (Յունու. կամ 10 Ապր. 401) եւ Մա-րինա (10 կամ 11 Փետր. 403)։

98

ԶԱրկադիոս պայազատէր նորին որդի պատանեակն 8ամեայ Թէոդոսիոս Բ. (408—450)։ Կայր նա ամս 6 ընդ խնամակալու-թեամբ Անթեմիոսի վերակացուի՝ որ էր այր աջողակ, քաջամիտ եւ արդար, եւ պաշտպանէր ամրութեամբ յերեսաց թշնամեացն եւ խնամտութեամբ եւ զօրութեամբ զինու։ Իսկ նորին ամաց ա-

ռաջնորդէր քոյր կայսերն Պուղքերիա՝ որ երկուք ամօք եւեթ երիցագոյն էր քան զեղբայրն, սակայն այնպէս իմն եցոյց հանճար եւ իմաստութիւն, մինչեւ յանձն առնուլ նմա ծերակուտին զառաջնորդութիւն տէրութեանն՝ կոչեցեալ զնա Օգոստա (414)։ Յանձն առ Պուղքերիա՝ իբր ոչ եթէ հրապուրանօք ինչ փառացն, այլ վասն զեղբայրն յառաջնորդութիւն տէրութեան կրթելոյ եւ ածելոյ զնա միջամտելով ի գործս։ Իսկ ինքն սիրէր զկեանս բարեպաշտութեան, ուխտեաց նա Աստուծոյ պահպանել մշտնջենաւոր կուսութեան, եւ կարգեալ ի պաշտամանս ժամս տուընջեան եւ գիշերոյ՝ կայր պատկառ երգոց սաղմոսաց հանդերձ կրտսերագոյն քերբքն Արկադիաւ եւ Մարինաւ, յորս եկեալ յարէր եւ Թէոդոս։ Արտաքոյ ժամուցն այնոցիկ էին ժամք խորհրդակցութեանն յորում նստէր միշտ ինքն Պուղքերիա գահերէց։ Աղքատանոցք եւ երջանիկ էին առ նովաւ ազգք եւ ազինք։

Ջանայր նա զի եւ եղբայրն վայելեսցէ ի բարւոք կրթութեան, մանաւանդ ուսանիցի զճշմարիտն աստուածպաշտութիւն։ Սակայն եւ այնպէս գտաւ Թէոդոս տկար ոք եւ անհաստատ եւ յօժարագոյն յեկեղեցական մաքառմունս՝ որոց չէրն իսկ խելամուտ։ Այնչափ կարճահաս էր մտօք՝ զի ի նզովել զնա վանականի ուրուք աննշանի եւ անամօթի՝ զարհուրեցաւ անհնարին, եւ զուր ջանային խելամուտ առնել զնա թէ ընդ վայր են այն նզովք, մինչեւ ածաւ նոյն վանական զի լուծցէ զնզովսն։ Բայց է եւ բազում եւս ինչ՝ որ գովի ի նմա, զոր քոյր նորա ետ գործել։

Ամուսնացոյց զնա Պուղքերիա յամի 421 ընդ բարենշանն եւ իմաստունն Աթենայիսայ դստեր Ղեւոնդիոսի փիլիսոփայի աթենացւոյ, զոր առեալ դարձոյց ի քրիստոնէութիւն յորժամ եկեալ էր պահանջել ի նմանէ առնել իրաւունս ի մէջ եղբարց իւրոց որ չտային նմա զբաժին ժառանգութեան հօրն իւրեանց, եւ անուանեցաւ Աթենայիս՝ Եւդոքսիա կամ Եւդոկիա ի յիշատակ առաջնոյն Եւդոքսիայ։

Սոյն յամի իբրեւ 421՝ մղէր Արտաքուրիոս զօրավար ճակատ ընդ Պարսից եւ կատարէր յաղթութիւնս եւ ի դաշինս խաղաղութեանն եդաւ պայման ազատութեան վասն հաւատոցն քրիստոնէից։ Միւս եւս դաշամբք մասն մի Հայոց աշխարհին յարեցաւ ի պետութիւնն Հռոմայեցւոց. իսկ միւս մեծ կէս աշխարհին մնաց ի ձեռս Պարսից, զորոց յետոյ մի ըստ միոջէ։ Խափանեցան եւ պաշտամունք Հոնաց առ ժամանակ մի՝ զի ետ նոցա կայսրն հարկ առաւելագոյն՝ որպէս խնդրէինն (442)։

Իսկ այլ եւս մանր պատմութիւնք Թէոդոսեայ Բ. ածեն զմեզ յայլ եւս եկեղեցական գժտութիւնս (ի Նեստորականութեանն եւ յԵւտիքականութեան) ընդ որոց բազում իմն արտաքին եւ ներքին կցորդութիւն ունէր Պեղագեանն գժտութիւն որ

յառաջ քան զնոսա յուզեաց ոչ միայն զարեւմուտս այլ եւ զա-րեւելս ոչ սակաւ։

99

Պեղագիոս ոմն վանական Բրիտանացի եկեալ ի Հռոմ (400) լինէր մեծանուն վարուքն եւ գեղեցիկն գիտութեամբք, զորոց վկայէ եւ Օգոստինոս իսկ, Թէպէտ եւ Որոսիոս եւ Յերոնիմոս ադէտ եւ զեղխ անուանեն, եւ արդեամբք իսկ չէր ազատ ի կեղ-ծաւորութենէ։ Ուղեկից նորա եւ աշակերտ մտերիմ էր միւս եւս վանական Կեղեստիոս անուն, որ յառաջին խօսնակ էր (զոր Օ-գոստինոս սուր միտք[1] կոչէ)։ Միաբան ընդ սմա տարածանէր Պե-ղագիոս ի Հռոմ խաղաղիկ զկարծիս վարդապետութեան իւրոյ զսկզբնականն մեղաց եւ զշնորհաց (մանաւանդ ի մեկնութեան առ Հռոմայեցիս Թղթոյն)։

Պեղագիոս (ըստ Մարեայ Մերկատորեայ) ի բանից ինչ Ռուփինոսի ուրումն ասորի երիցու, աշակերտի Թէոդորի Մոփսուեստացւոյ, առ զսկիզբն ամբարտաւան վարդապետութեան իւրոյ՝ որոյ դիտաւորութիւն իսկ Թուի հատանել զպատճառս ծուլացելոցն որ ասեն՝ Թէ Չիք մեր բնական զօրութիւն ի կատարումն հրամանաց քրիստոնէութեան։ Բո-վանդակի ուսումն նորա ի յաջորդ յառաջադրութիւնս. Մեղք Ադամայ նմա միայն գործեցին վնաս. անցանել մեղաց նորա յայլս (մեղքն սկզբ-նական) չմիաբանի ընդ բարութեանն Աստուծոյ. այլ մանաւանդ ամե-նայն մարդ եւ ըստ ոգւոյն եւ ըստ մարմնոյն այնպէս այժմ ծնանի, որ-պէս Ադամն էր. Նա ուրեմն եւ մահն բնական իսկզբանէ այնպէս էր կարգեալ յԱստուծոյ, ուստի եւ է իսկ ինչ բնական վասն մարդոյն, յայն սակս լինելոց էր մահ եւ առանց իսկ մեղաց Ադամայ։ Իսկ չարն ընդ-որում կռուելոց են ամենայն մարդիկ՝ է նմանելոյ ուսեալ եղեւ, եւ ասելն թէ "Ամենեքին մեղան յԱդամ" (Հռոմ. Ե. 12) նշանակէ թէ "Ամե-նեքին նմանող եղեն Ադամայ մեղանչելովն". ուր կարող էին ըստ բնա-կան զօրութեանն իւրեանց կեալ կեանս առանց մեղաց։ Առ ընդդէմ դառնալոյ չարին եւ յաղթելոյ՝ բաւական է, ասէ, բնական կարողու-թիւնն առ բարոյական ինչ գործ (զոր կարողութիւն անուանէր Պեղա-գիոս՝ շնորհս), եւ առ բարւոքն վարել ողջախոհաբար եւ կամ առ ածե-լոյ յարդիւնս զկարողութիւնն զայն՝ տուեալ են, ասէ, որպէս Հրէից օրէնքն, նոյնպէս առանձինն իսկ քրիստոնէից՝ վարդապետութիւնն եւ արտաքին օրինակն Կենարարին, զոր դարձեալ Պեղագիոս անուանէր շնորհս. եւ յայն սակս իսկ ի ստիպել ուրուք զնա մեկնել զվարդապե-տութիւն իւր ճշգագոյնս՝ կարէր համարձակ ասել եթէ շնորհքն Աս-տուծոյ կարեւոր են առ ամենայն, ուր ընդ կարեւորութեան շնորհացն ըստ մտաց եկեղեցւոյ՝ յայտնապէս կռուէր։ Իսկ Կեղեստիոս առանձինն իսկ ընդ սկզբնական մեղաց ոգորէր։

Ընդ այսպիսի ուսման ել ի կռիւ այր մի՝ որ անդէն ընդ ա-մենայն անցս կենաց իւրոց առանձինն իսկ փորձով առեալ էր քաջ ի միտ զմոլորութիւն այնպիսի վարդապետութեանն եւ զշնոր-

1 Acerrimi ingenii.

հայն զօրութիւն եւ զպխտոյս, այս ինքն՝ Ուրիգենոս Ուգոստի֊նոս, այլն երեւելք ի համօրէն պատմութեան՝ ըստ ամենայն իսկ մասց ։

Ծնաւ Աւգոստինոս (13 Նոյ. 353) ի Տագաստէ Նումիդացւոց ի հեթանոս հօրէ՝ որ էր Պատրիկիոս սանատպետ (խորհրդակից ատենի խորհրդականաց քաղաքին), սաստիկ բարուք եւ անխտիր առ կրօնս, եւ ի քրիստոնեայ մօրէ որ էր Մոնիկա՝ զարդ կանանց ժամանակին, կրթեալ ի մանկութենէ յուսումն, բարեպաշտօն, ժիր յամենայն գործս քրիստոնէութեան, որ ոչ միայն հաւանեցոյց զարձոյց զայր իւր ի քրիս֊տոնէութիւն սակաւ ինչ յառաջ քան զվախճանն, այլ եւ զսերմն եւս քրիստոնէական հաւատոցն արկեալ էր ի մատաղագոյն միտս որդւոյն, որ յետուստ եկն ի բոյս ։ Ուստի Աւգոստինոս ամբառնալ աղաչանօք զձեռս առ Աստուած՝ որ ցուցեալ էր նմա իբրեւ հայր յաճախագութ որ լսէ աղաչանաց մարդկան եւ կարօտութեան նոցա լինի օգնական, բայց զայն մանաւանդ աղաչէր Աւգոստինոս՝ զի մի արբցէ զան ի դպրո֊ցին, այլ իբրեւ եւ այնպէս զանն յաճախէր՝ չլինէր այնուհետեւ այն֊չափ ինչ վտանգ ի զօրութիւն աղօթիցն ։

Օտարալեզն չսիրէր զուսումն մանաւանդ զսկզբունս դպրութեանն եւ յօժարէր տաւել ի խաղ ։ Այլ ի յառաջել ամացն՝ զարթեաւ ի նմա ուսումնասիրութիւն հրապուրեալ մանաւանդ ի քերականութենէ (այս ինքն ի դասական բանասիրութենէ) ։ Այնուհետեւ տեսեալ զնա հօրն աչողակ ի ճարտարխօսութիւն՝ եդ ի մտի պատրաստել զնա ի պա֊տիւս աէրութեան եւ յայն սակս առաքեաց զնա ի դպրոց ի Մադաւրա Նումիդացւոց, ուր ի մէջ հեթանոսական բաղմութեանն եւ լկտի տօնից ամենեւին ապականեալ զեղծաւ պատանեակն 16ամեայ. այպ (յետ հօրն վախճանի) եկն Աւգոստինոս ի Կարքեդոն ի բուն գլխաւոր տեղէ ուսմանց Ափրիկեայ եւ կայան անկարգութեանց. անդ պատանեակն որ ի բնէ առոյգ եւ ջուարթ էր եւ լի ցնորիւք մտաց՝ մատնեցաւ վտարանդի ի խաղս եւ ի տօնս անառակս եւ ի թատրն լկտի ի մէջ ուսումնակցացն անառակելոց, նա աւանիկ ըստ օրինակի հասակակցացն 19ամեայ ծնա֊նէր որդի (զԱդէոդատոս), սակայն խիղճ մտացն խիթէր զնա սակայ ։ Ցետ այնորիկ պատահեալ գրոցն Կիկերոնեայ՝ Հորտենսիոս անուն, հա֊րաւ ի սէր գիտութեանց՝ կամեցեալ լինել նորիմաց նշանաւոր, բուռն հարկանէր զերեւելի երեւելի գրոց՝ ուսանել զնոսա, որպիսի ինչ զՍտո֊րոգութիւնսն Արիստոտելեայ, յորս զվարդապետսն գէր, եւ անցանէր յուսողութիւն, յաստեղագիտութիւն, յերաժշտութիւն եւ յայլ եւս նոյնպիսիս ։ Ամենայն իմիք կամէր լինել խելամուտ ի փիլիսոփայութեան եւ քննայր գտանել յօրինաւորութիւն[1] ինչ որ պարզութեամբ զամե֊նեքումբք անցուցանիցէ ։

Թուէպէտ եւ ի սակայ աղաչելոյ մօրն եկն եւ յընթերցումն գրոց սրբ֊բոց, այլ չթուեցան նմա գեղեցիկ եւ ճարտարախօս բանքն եւ չգտր նա֊րա զօրութիւն անտալոյ թելադրութեանց նոցա ։ Բայց սակայն չկամէր իմն ամենեւին ի հաւատոց անտի մօրն հրաժարել, այնու՝ զի որպէս ինքն Աւգոստինոս ասէ, յայն ածեալ էր զնա մայրն զի որ ինչ զՔրիս֊տոսի անունն չունէր՝ չէր բաւական բովանդակ գրաւել զսիրտ նորա յինքն ։ Այսպէս եւս նա զանձն ի բանս Մանիքեցւոցն որ խոստանային "ցուցանել նմա զկատարեալն ճշմարտութիւն„ քրիստոնէութեան ։ Առ զվարդապետութիւն նոցա եւ ուսուցանէր իսկ, մինչեւ արկանելոյ

[1] Système.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

բաց կամացն ախորժութիւն։ Ցետ առիսու ինչ միոյ հանգարանեալ ասէր զանձն "Զի՞նչ են իրքդ, զի՞նչ է զոր լուարդ. անուսմունք եւ ագէտք կան կանգուն, բռնաբարեալ առնուն զերկինս յափշտակեալ, եւ մեք մերով գիտութեամբ թաւալիմք ապականեալ ի մարմին եւ յարիւն"։ Զայս ասէր եւ թողեալ զԱղիպիոս մեկնէր ի բուրաստանն միայնակ, հարեալ յարտասուս ընդ թզենեաւն նստեալ պաղատէր առ Աստուած "Ցեր, յաւիտեան բարկանալոց իցես. ոհ ոհ, մի յիշեր զառաջին յանցանսն իմ. ցերբ իցեմ ասելոց՝ վաղիւ վաղիւ, հիմ այժմ ոչ. վասն էր ի ժամու աստ յայսմիկ չլինիցի վախճան խայտառականաց իմոց"։ Ցայնմ անձկութեան եւ ի տարչանս սրտին՝ թուէր նմա լսել բարբառ տղայոյ ի մերձաւոր տանէն թէ "Առ ընթերցիր". անդէն փութացաւ առ Աղիպիոս ուր թողեալ էր զգիրս սուրբս, երաց եւ եգիտ զայն տեղի թէ Ոչ կերակրովք եւ ըմպելեօք եւ անառակ ցանկութեամբք, հեռի եւ նախանձու, այլ Ցիսուսիւ Քրիստոսիւ եւ թէ "Մարմնոյ զարման մի առնիք ի ցանկութիւնս"։ Ընկալաւ զբանն իբրեւ անմիջնորդական բարբառ Աստուծոյ, զասն կամք նորա զօրացեալ ի կատարումն պատուիրանացն եւ փոխեցաւ յայր այլ։ Անպատում իմն էր մօրն ուրախութիւն. ընդ նմա մեկնեցաւ Աւգոստինոս ի կասսիակեան գաւառակերպս միոյ ի բարեկամացն մեծաւ խաղաղութեամբ ոգւոյ. անդ անկանէին առէալ առէալ ճառք ընդ բարեկամաց որոց մեծ մասն զար-ձեալ ի փիլիսոփայութենէ էր, այլ մայրն՝ որում համարձակ էր այնու-հետեւ մնանել ի խօսս, ուղղէր զբանսն նոցա բստ քրիստոնէական վարդապետութեանն, եւ ի միում նուագի իբրեւ զԱկադեմականացն բանք լինէին, խնդրեաց ի նոցանէ մայրն գիտնալ իմն ինչ բանիւք ցու-ցանել նմա զակզբունս վարդապետութեան նոցա, եւ իբրեւ լուաւ՝ ասէ "Թափանցիկ են աղքդ". հաւանեցան նմա ամենեքին եւ եղեւ զբաւ խօ-սիցն։ — Անդէն ի մօտաւոր զատկին առնի ատենայր Աւգոստինոս կնիք յԱմբրոսիոսէ (387). ապա փոխեցաւ ի կենաց մայրն՝ յետ զգաստացուցանելոյ որդւոյն ամենանվերայ։

Իսկ Աւգոստինոս որ վաղ ի կասսիակեան արտաքեալ էր օկիզբն մեռեա-նագրութեան ընդդէմ Ակադեմականացն, այնուհետեւ դնէր գիրս ընդ-դէմ Մանիքեցւոցն ի հռոմայեցւոց քաղաքին՝ ուստի եւ մեկնեցաւ ի Տագաստէ ի վախճան կայս 388 ամին՝ ի մէջ եղեալ միայնակեցութեամբ ընդ բարեկամացն առեալ զանձն ի մատենագրութիւն։ Այլ տարածեցաւ համբաւ բարեպաշտութեան նորա եւ աստուածխօսական գիտութեանն, եւ իբրեւ եկեալ էր ի Հիպպոն վասն կարեւոր ինչ գործոց՝ բռնադա-տեցաւ ի ժողովրդենէ առնուլ զերիցութիւն եւ լինել օգնական Վա-ղերիայ եպիսկոպոսի քաղաքին (391) եւ յետ նորա վախճանին ընտրե-ցաւ միաբան բարբառով [1] յեպիսկոպոսութիւն։

Ոչ ոք յեպիսկոպոսաց գտաւ ի կաթուղիկէ եկեղեցւոջ իբրեւ զԱւ-գոստինոս՝ որոյ այնպէս մեծ ազդեցութիւնն լեալ իցէ յեկեղեցւոջ ոչ միայն յիւր ժամանակի՝ այլ եւ առյապա, եւ ոչ ոք այնպէս յառաջ եւ խորախորհուրդ ի քրիստոնէական փիլիսոփայութեան եւ յաստուածխօսութեան։ Անդստին յամի 400 հազ մի բստ միոջէ գրէր Աւ-գոստինոս ընդդէմ խռովայոյզն Դոնատեանց եւ ցուցանէր թէ յերկուց զգուշութեամբ իմն եւ խնայելով գնայ նա ընդ նոսա, զի սովոր էր ա-սել զնոցանէ՝ թէ բորբոքեալ զայրացեալ աչք նոցա հեզութեամբ եւ հանդարտութեամբ միայն գան ի զգօնութիւն։ Այլ հազիւ հազ թէ

1 Per acclamationem.

բանակցութեանցն ի Կարքեդոն (411), յորում շունչ եւ ոգի ամենե-ցուն Օգոստինոս էր, երբեւ դեռ Դոնատեանց կռուոյն¹, անդէն ի յա-ջորդ ամին հերձուածոյն որ հակառակորդ ելանէր ընդ Օգոստինեայ ի կալս աստուածաբանութեան, այս ինքն՝ Պեղագիոս: Բայց Օգոստինոս վաղ յառաջագոյն սկսեալ էր խորհել զշնորհաց. զի ուր յառաջին գիրսն ասացեալ էր թէ այն՝ զի հաւատամք՝ մեր է, իսկ այն՝ զի զբարիսն գոր-ծեմք՝ Աստուծոյ, այնուհետեւ (յամի իբրեւ 397) ի գիրս պատասխա-նեաց հարցմանցն Սիմպլիկիանոսի (որ յաջորդեալ էր զԱմբրոսիոս † 397) ուսուցանէր թէ եւ սկիզբն հաւատոյն եւ առաջին կամք բա-րութեան՝ աստուածեղէն շնորհացն գործ է, եւ յօրինեալ էր ի գիրս անդ զհամօրէն յօրինաւորութիւն վարդապետութեան խնդրոյ զշնոր-հաց, եւ յետ այնորիկ սաստիկ եւս ած ի կատարումն յառաջին գիրսն ընդդէմ Պեղագեայ (յամի 412—415), եւ ուսուցանէր նա ընդ ե-կեղեցւոյ այսպէս:

Նախ մարդն ի ձեռաց առաջնոյն արդարոյ, առանց եւ ի շնորհս՝ որ ի վե-րոյ քան զբնութիւն, զրկեցաւ մասնաւորութեանցն զօրութեանց հոգւոյն եւ մարմնոյն ընդ մեղօքն, եւ անկաւ ի մահուանէ: Անդէն յԱդամ՝ որ երեւելագոյն էր համօրէն մարդկեղէնն ազգի, մեղաւ ամենայն զաւակ նորա եւ ամենեքին բարձեալ կրեն յիւրեանս զանձնոյն որ ինչ զե-ղացն եկն զհետ, զի մերկացան ի սրբարարն շնորհաց, անկան ընդ մա-հուամբ վշտաց եւ ընդ մեղօք, ծառայութիւն նոցա զօրանայ ի մեղաւորութիւն, եւ կամք ապականեցան: Յայն սակս՝ մարդն քանզի ստա-լոգոյն մեռ ի չարիս է քան ի բարիս, հանապազ կարօտ աստուածեղէն շնորհացն է՝ զի կանգնեսցի ի վեր, առանց շնորհացն եւ թշուառու-թեանն անգամ չկարէ: Վասն այսորիկ իսկ պիտոյից՝ զօրութեանց փըր-կութեանն որ Քրիստոսիւ եղեւ, շնորհեալ է մարդոյ շնորհ ի սկզբանէ մինչեւ ցկատարումն սրբութեան խնդրոյ, զոր բառ առ եւ ըստ սոցեղու-թեանն անուանէ Օգոստինոս շնորհս զարթուցիչ կամ յառաջահաս, օգ-նական կամ ընթացակից, ածիչ յարդիւնս կամ եկեալ զհետ²: Զերին, ասէ, բաշխական արդարութեան շնորհք փրկագործութեան եւ օրհ-նութիւն Քրիստոսի, որպէս Հրեայք որ զօրէնսն ունէին յայս արարեալ ցուցանեն, քանզի խորտակոյն էր չարեացն սիրոյն: Նա ասէ, իբր անդէն իսկ յորժամ ի շնորհն որ իցէ՝ վասն բնութեանն ախտաւորութեան չէ ձեռնհաս ամենեւին ազատ ի մեղաց զանձն պահել ընդ երկար:

100

Դիմադարձ տուողոյն Պեղագեայ եւ Կելեստեայ ի Հռոմայ հասանելն ի Կարքեդոն (411): Իրք զգուշագոյնս մատուցան ի քննութիւն վարդապետութիւն նոցա, յորժամ յետ մեկնելոյ Պե-ղագեայ ի Պաղեստին՝ Կելեստիոս խնդրէր մնանել ի կարգ երե-ցականացն յԱփրիկէ, բայց ամբաստանեալ նա առաջի Աւրելեայ եպիսկոպոսի Կարքեդոնացւոց ի ձեռն Պաւղինոսի սարկաւա-գի՝ որ մատոյց առաջի մուրհակ եւթն գլխովք մոլորութեան, ան-դէն դատապարտեցաւ Կելեստիոս ի սինհոդոսի ի Կարքեդոն (412). բողոքել բողոքեաց առ քահանայապետն Հռոմայ Իննով-

1 Տես վերագոյն եղ. 265—268:

2 Gratia excitans seu praeveniens; adjuvans seu comitans; executiva seu consequens.

կենտիոս Ա., բայց ինքն եւ մեկնեցաւ յԱփրիկոյ առնուլ ձեռնադրութիւն երիցութեան:

Օգոստինոս որ գործակից էր դատապարտութեանն նորա, առնոյր առաքէր զՕրոսիոս զպարեկամ իւր մտանել զհետ Պեղագեայ ի կողմանս արեւելից: Իսկ աստ վաղ յարուցեալ էր ի վերայ Պեղագեայ Յերոնիմոս մանաւանդ վասն վարդապետութեան նորա՝ թէ կարող է մարդ ամենեւին ազատ ի մեղաց լինել՝ եթէ կամի: Գումարեցաւ սինհոդոս յԵրուսաղէմ (415), Յովհաննէս եպիսկոպոս Երուսաղեմայ միտադոյն ի Պեղագիոս թուէր, եւ զի ոմանք ի հայրցն՝ կամ յունարէն կամ հռոմայեցի չիմանային, սահմանեցաւ առաջարկութեամբ Օրոսեայ, զի վճիռ դատաստանին յանձն լիցի քահանայապետին Հռոմայ Իննովկենտիոսի Ա. եւ Պեղագեայ հրամայեցաւ լուռ լինել մինչեւ ցորոշումն իրացն:

Իսկ եւ իսկ յետ այնորիկ անդէն ի նմին ամի զհետ հասանէին Պեղագեայ ի կողմանցն Գաղղիացւոց Հերոս եպիսկոպոս Արեղատայ եւ Ղազար եպիսկոպոս Աքս քաղաքի մերժեալք յաթոռոց իւրեանց վասն իրիք յանցուածոց: Նոքօք սոքա մուրհակ ամբաստանութեան առ Եւղոգիոս եպիսկոպոս Կեսարիայ Պաղեստինացւոց վասն մոլորութեանցն Պեղագեայ եւ Կեղեստիոսի. գումարեցաւ սինհոդոս 14 եպիսկոպոսաց ի Դիոսպոլիս (կամ Լիւդդա): Բայց դատախազքն չկարացին գալ ի ժողովն՝ զի մին միւսոյն հիւանդութեամբ խափանեցաւ. նմին իրի եւ Պեղագիոս խորամանկութեամբ զերծաւ՝ մեկնելով զամենս ինչ ի բանից իւրոց յուղղափառ միտս եւ զայլսն ուրանալով թէ ասացեալ իցէ եւ նզովելով միանգամայն միաբան ընդ եպիսկոպոսացն՝ 1. թէ մահկանացու ստեղծեալ իցէ Ադամ, եւ թէ նմա եւեթ վնասեալ իցէ մեղք նորա, 2. թէ չեցեն պիտոյ շնորհք վասն միոյ միոյ ի գործոց, եւ թէ շնորհքն ոչ այլ ինչ իցէ՝ բայց անձնիշխանութիւնն, օրէնքն եւ վարդապետութիւնն: Այսպէս պատրեալ եպիսկոպոսացն՝ եւտուն վճիռ թէ ուղղափառ է Պեղագիոս:

Մինչդեռ Պեղագիոս ընդ ամենայն տեղիս պարծանօք հռչակէր զիւր յաղթութիւնն եւ զընդունելութիւն եպիսկոպոսացն՝ անտուստ յԱփրիկեցւոց աշխարհին ի խորագոյն իմն քննութիւն անկաւ վարդապետութիւն նորա: Զի իբրեւ հասին անդր Օրոսիոս եւ այլ եւս արեւմտեան եպիսկոպոսունք յարեւելից՝ քննեաց Օգոստինոս զգործս ժողովոյն Դիոսպոլեայ եւ եցոյց զերկդիմի միտս Պեղագեայ. գումարեցաւ բազմամբոխ ժողով ի Կարքեդոն (416) իբրեւ 60 եպիսկոպոսաց եւ միւս եւս ժողով ի Միղեւէ՝ առաջնորդութեամբ Օգոստինեայ, մերժեցան Պեղագիոս եւ Կեղեստիոս ի հաղորդութենէ եկեղեցւոյ եւ առաքեցին սինհոդականն երկոքեին թուղթս առ Իննովկենտիոս քահանայապետ Հռոմայ՝ զի "վճիռքն իւրեանց իշխանութեամբ առաքելական աթոռոյ հաստա-

լուդոյն ունելոյն զօրութիւն,,։ Գովելով զնոսա Իննովկենտիոս, զի որպէս արժանն էր դիմեցին յաթոռն Պետրոսի եւ յայս արար թէ մերժեալ եւ ստորագրեալ են Պելագիոս եւ Կեղեստիոս ի հաղորդութենէ եկեղեցւոյ։ Այնուհետեւ ազատութեամբ քարոզէր Օգոստինոս, յուսացեալ թէ անցէ խոկ եւ խոկ վախճան մոլորութիւնն. «Ահա, ասէր ցծաղրողսն, երկու ժողովք զայն զոր վասն իրացս առ Հռոմ առաքեցին՝ առաքեցին առ աթոռն առաքելական, անտի եկին թուղթք հաստատութեան. դատս առ վճիռ դատաստանն, այլ երանի թէ եւ մոլորութիւնն,,։

Բայց սակայն իբրեւ ի միւսում ամի պապագահէր զԻննովկենտիոս Զոսիմոս (417—418), միամտեցաւ Կեղեստիոս եւ Պելագիոս յուսացան մտանել ի հաղորդութիւն։ Եւ առաջնմն խոկ Կեղեստիոս յետ կալոյ ամս ինչ յԵփեսոս եւ անտի փախելոյ ի Կոստանդնուպոլիս, իբրեւ եւես թէ մերժեցաւ յԱտտիկոսէ հայրապետէ վասն մոլար ուսմանց եւ զի զզուշացոյց նա զրով զեպիսկոպոսունս Ասիոյ, Թեսաղոնիկեայ եւ Կարքեդոնի, նաւեալ յանձնայն կողմանց՝ բողոքեաց առ Զոսիմոս քահանայապետ։ Նա՝ քանզի չէր հմուտ անցից նորա, ժողովեալ սիւնհոդոս՝ քննեաց զդաւանութիւնն՝ զոր մատուցանէր կեղծաւորութեամբ Կեղեստիոս, թէ զոր ինչ խօսեալ իցէ վասն խնդրոցն յուզելոց յանձն առնէ առաքելական դատաստանի նորա, զի եթէ մարդկօրէն ինչ մոլորութիւն ի ներքս սպրդեալ իցէ՝ առաքելական վճռով նորա ուղղեսցի. դաւանէմք, ասէ, թէ պարտ է մանկանց առնուլ զնոյն ի թողութիւն մեղաց ըստ օրինաց կաթողիկէ եկեղեցւոյ եւ ըստ բանից Աւետարանին, քանզի միայն մկրտելոցն առհմանեաց Տէր զարքայութիւն երկնից, եւ յարժամ ասեմքն թէ մանկունք ի թողութիւն մեղաց մկրտին, ոչ զայն կամիմք հաստատել թէ մեղքն սերմանեալ իցէ, որ հեռի է ի կաթողիկէ եկեղեցւոյ. քանզի մեղք ոչ եթէ ի մարդոյն ծնանին, զի չէ այն յանցանք բնութեան՝ այլ կամաց։ Զոսիմոս յետ բաղում խելք հարցմանց զնա՝ առաքէր առ եպիսկոպոսունսն Ափրիկեցւոց չլինել փութով ի հաւատալ ամբաստանութեանցն եւ կոչէր խոկ զնոսա՝ գալ ցուցանել զդատախազութիւնսն ընդդէմ Կեղեստիոսի։ Եւ իբրեւ այն ինչ յղեալ էր զայն պատգամ Զոսիմոս (417)՝ հասանէր առ նա թուղթ ի Պելագեայ հանդերձ միւս եւս թղթով ընծայութեան Պրայիլոսի եպիսկոպոսի Երուսաղեմայ յաջորդին Յովհաննու եւ էր ընդ նմին դաւանութիւն Պելագեայ հանգոյն Կեղեստեայն, պատ ի պատ ինչ բանիւք զերկբնական մեղաց եւ զշնորհաց. «Այնպէս դաւանեմք, ասէ, զանձնիշխանութիւնն՝ զի եւ զայս ասեմք թէ կարօտ միշտ աստուածեղէն օգնականութեանն եմք, եւ ոչ միայն նոքին մոլորեալ են որ ընդ Մանեայ ասասցանեն թէ չկարէ մարդն խորշել ի մեղաց, այլ եւ այնոքիկ որ ընդ Յո-

վճռանեայ ասեն թէ չկարէ մարդն մեղանչել, քանզի երկաքին եւս բառնան ի միջոյ զազատութիւնն: Այլ մեք ասեմք թէ կարող է մեղանչել միշտ մարդն, զի միշտ զմեր անխախտութիւնն զաւանիմք»: Որպէս ի կեղծաւոր բանիցն Կեղեստեայ նոյնպէս եւ ի սմանէ ըմբռնեցաւ Զոսիմոս եւ սիւնհոդոսն նորա, յանդիմանեցան զրով եպիսկոպոսունք Ափրիկեայ, զի եկին ի բանս արանցն մերժելոց յաթոռոց իւրեանց՝ Հերոսի եւ Ղազարու: Յայնժամ ժողովեցան եպիսկոպոսունք Ափրիկեայ ի ժողով կատարեալ[1] ի Կարքեդոն, (418) յորում էին եպիսկոպոսունք 214: Ընդ յօրինեցան ինն կանոնք հակառակ Պեղագեան վարդապետութեան եւ ընդ գործոց ժողովոյն առաքեցան ի Հռոմ հանդերձ թղթով[2]:

Տեսեալ Զոսիմեայ զհաստատութիւն եպիսկոպոսացն Ափրիկեցւոց եւ զչափաւորութիւնն զոր յայտնեց կողմն Պեղագեան ի Հռոմ, եւ քննեալ եւս առաւելագոյնս զգիրսն Պեղագեայ, իբրեւ եհաս անտուստ եւ թուղթն սիւնհոդոսական, ապա դատապարտեաց եւ նա բռն կանոնացն այնոցիկ. կոչեաց միւսանգամ յատեան զԿեղեստիոս, բայց նա դիպողագոյն համարեցաւ փախչել ի Հռոմայ, յայն սակս նզովեցաւ եւ մերժեցաւ յեկեղեցւոյ հանդերձ Պեղագեաւ: Զայն դատաստան հանդերձ զկնովք մոլորութեանց առաքեաց իւրով թղթով[3] ծանուցանէր Զոսիմոս Ափրիկեցւոցն եւ ամենայն համօրէն եկեղեցւոյ եւ սահմանէր նշանակ ընդունելու-

1 Concilium plenarium.

2 Որ ասէ թէ մահկանացու ստեղծաւ Ադամ, այնպէս զի մեռանել հարկ էր նմա, թէպէտ մեղանչէր թէպէտ ոչ, եւ կամ թէ մահ մարդկան ոչ վասն մեղաց զհետ եկեալ իցէ, այլ հարկ բնութեանն իցէ, այնպիսին նզովեալ եղիցի: 2. Որ ասէ թէ չէ պարտ զմանկունս մատաղածինս մկրտել, եւ կամ եթէ մկրտիցեն եւս որ զնոսա ի թողութիւն մեղաց՝ ոչ յայն սակս ինչ է՝ զի ադամական մեղս ունիցին, որ մկրտութեամբ վերստին ծննդեանն լուիցի, եւ վասն այնորիկ մկրտութիւնն ի թողութիւն մեղաց՝ սուր է վասն մանկանց, այնպիսին նզովեալ եղիցի: 3. Որ ասէ թէ շնորհքն Աստուծոյ որ Քրիստոսիւ արդարացուցանեն զմեզ՝ միայն ի մեղացն գործելոց աղօթէ, այլ ոչ եթէ տայ օգնականութիւն չմեղանչելոյ յայսմ հետէ, նզովեալ լիցի: 4. Որ ասէ թէ այնչափ ինչ միայն օգնական լինին մեզ շնորհքն Աստուծոյ ի Քրիստոս Յիսուս՝ առ ի չմեղանչելոյ այլ եւս, զի իմացուցանեն մեզ զպատուիրանն, զի գիտասցուք՝ թէ զինչ պարտ իցէ մեզ գործել եւ զինչ չգործել, այլ ոչ եթէ տան մեզ զօրութիւն զգործն զոր ծանեաք, սիրելոյ եւ կատարելոյ, այնպիսին նզովեալ լիցի: 5. Եթէ ասիցէ ոք թէ տուեալ լինին մեզ շնորհք՝ արդարացուցանելոյ, զի դիւրագոյնս կատարեսցուք զայն ինչ զոր բնութեամբն զօրութեամբ կատարելոց էաք, այնպէս զի մեք մեղէն եւ առանց իսկ շնորհացն պարտէաք կարող իցեմք զնոյն կատարել՝ թէպէտ եւ ոչ այնպէս դիւրաւ, այնպիսին նզովեալ լիցի: 6. Որ զբանս Յովհաննու առաքելոյ թէ յորժամ ասեմք թէ մեղս ոչ ունիմք՝ զանձինս խաբեմք եւ ճշմարտութիւն ի մեզ ոչ գոյ, այնպէս իմն մեկնէ՝ թէ առ խոնարհութեան աղագս պարտ իցէ ասել թէ ունիցիմք մեղս, եւ ոչ եթէ արդարեւ այնպէս իցէ, այնպիսին նզովեալ լիցի: 7. Եթէ ոք ասիցէ թէ սուրբքն զբանս տէրունական աղօթիցն թէ թող մեզ զպարտիս մեր՝ ոչ վասն անձանց ինչ իմանայցեն, քանզի չէին պէտս նոցա այն աղաչանք, այլ վասն այլոց մեղաւորաց ի ժողովրդեանն, այնպիսին նզովեալ լիցի: 8. Եթէ ոք ասիցէ՝ թէ սուրբքն առ խոնարհութեան ասեն թող մեզ զպարտիս մեր, եւ ոչ եթէ այնպէս զանձանց հաւատան, այնպիսին նզովեալ լիցի: — Ի հին ինչ ձեռագիրս եւ առ Փոտեայ ընդ մէջ երկրորդին եւ երրորդ կանոնին կայ մեւս եւս կանոն այսպէս. Որ ասէ թէ ընդ մէջ տեղւոյն պատժոց եւ Դրախտին (արքայութեան) կայ մեւս եւս միջին տեղի յոր երթան մանկունք չմկրտեալք յերկրէս ինչ կեանս, այնպիսին նզովեալ լիցի: — Այս կանոն թէպէտ եւ թուի թէ համեմատ մտաց Աւգոստինեայ յօրինեալ է, այլ չէ ամենայնիւ համեմատ վարդապետութեան եկեղեցւոյ, յայն սակս կարծի թէ ընդ այլոց կանոնացն եւ սա տասնիք եղեալ իցէ ժողովոյն յԱւգոստինեայ, այլ չհաստատեալ ի սիւնհոդոսական եպիսկոպոսացն եւ կամ յետոյ ի քահանայապետէն Հռոմայ:

3 Epistola tractatoria.

թեան Պեղագեանց՝ արկանել ձեռնագիր թղթոյն այնորիկ, նոյնպէս եւ Ոնորիոս կայսր հան հրամանս[1] (418—421) մերժել զՊեղագիոս եւ զԿեղեստիոս ի հռոմէական սահմանաց. զտեղւոյ եւ զժամանակէ վախճանի նոցա չէ յայտ։ Միայն 18 եպիսկոպոսունք չառին յանձն արկանել ձեռնագիր եւ աքսորեցան, յորս հոյակապ էր Յուլիանոս եպիսկոպոս Եկղանոնի Ապուլիացւոց հմուտն եւ գիտուն, որ բազում գրովք մաքառէր ընդ Օգոստինեայ՝ ընդ որում բարեկամութեամբ էր երբեմն։ Սակայն բազում իւիք մեղմականագոյնս խորհէր նա քան զՊեղագիոս եւ մնացեալ իմն ի Կէս պեղագեանս։ Իսկ ի վերայ հակառակորդացն իւրոց արկանէր մանիքական մոլորութիւնս, որպիսի ինչ՝ կարծել արմատական ինչ չարութիւն ի մարդկեղէն բնութեան, ստգտանել զամուսնութիւն, եւ վարդապետութիւն մերձաւոր ի ճակատագրականութիւն[2]։ Իբրեւ եւս նա հանդերձ ընկերակցօք աքսորանացն թէ զուր է բողոքել ի թղթոյ անտի Զոսիմեայ քահանայապետի առ տիեզերական ժողով, ելին գնացին ի Կիլիկիա առ Թէոդորոս Մոփսուեստացի։ Բայց եւ անդ ի գաւառական սիւնհոդոսի դատապարտեցան։ Յետ մահուան Ոնորեայ դարձան յԻտալիա զի քննեսցէ զդատաստան նոցա Կեղեստինոս քահանայապետ, եւ իբրեւ մերժեցան ի նմանէ՝ դէմ եդին միաւանդամ յարեւելս. բայց անդէն ի Կոստանդնուպոլիս հան զնոսա հալածական Ատտիկոս հայրապետ։ Թէպէտ եւ նորին երկրորդ յաջորդ Նեստորիոս միտագոյն էր ի նոսա վասն ներքին խնամութեան մոլորութեանն, այլ իբրեւ հասին առ նա հրամանք քահանայապետին Կեղեստինեայ, եւ Մարիոս Մերկատոր բարեկամ Օգոստինեայ գիպեալ անդէն ի Կոստանդնուպոլիս ունէր զդէմ մոլորեցուցչացն, հան յայնժամ Թէոդոս Բ. օրէնս՝ մերժել զնոսա ի քաղաքէն (429)։ Եւ յետ այնորիկ ժողովն Եփեսոսական (431) դատապարտէր զվարդապետութիւն Պեղագեայ եւ Կեղեստեայ եւ լինէր անհետ յարեւելս։ Քանզի այն մոլորութիւն չեգիտ ինչ մուտ ի ժողովրդեանն, այլ ի մէջ գիտնոց եւեթ էր հակառակութիւնն, մինչեւ Յուլիանու պատրելով իմն զանձն առել յայտնապէս թէ ոչ ընդ եկեղեցւոյ է նմա վէճումն, այլ ընդ երկուց վարդապետաց։

101

Իսկ յարեւմուտս մնացուցեալ հակառակութիւնն յառաջ սակայն յայլ իմն մեղմագոյն կերպարանս, եւ առանձինն՝ վասն Յառաջախնամութեան (Նախասահմանութեան)։ — Օգոստինոս ի մեկնելն իւրում ճշգրտագոյնս զկարեւոր հարկ շնորհացն՝ յաւե-

1 Sacra rescripta (Սրբիկք)։ 2 Fatalismus.

լեալ էր առեալ եւ զորս առաջին կան: — Յետ մեղացն Ադամայ ըստ կարգի եւ օրինի՝ հարկ էր ամենայն մարդկան կորնչել. այլ Աստուած ըստ մեծութեան ողորմութեան իւրոյ ի բազմութենէ անտի զանգուածոյ անկելոցն ընտրեաց զոմանս տալ նոցա զշնորհս իւր եւ զպարգեւս խաղաղն հանդերձելոյ. որպէս ընտրեալ որդիք Աստուծոյ. եւ եթէ մոլորին եւս նոքա առ սակաւ մի յուղիղ ճանապարհէ, սակայն դառնան ապաքէն ցապաք ի կատարածին ի շնորհս, (զորս եւ կոչէր Գիտացեալս յառաջագոյն, Սահմանեալս յառաջագոյն[1]): Իսկ հիմն եւ պատճառ ընտրութեանն այնորիկ ոչ այն է, ասէ, զի յառաջագոյն տեսանէ Աստուած եթէ իւրովի գործակից շնորհացն լինելոց է ոք, եւ ոչ արժանիք ինչ մարդկան՝ այլ ազատ ընտրութիւնն Աստուծոյ (զոր կոչէր Յառաջագոյն սահմանումն առ կեանս[2]): Նմին հակառակ թողու, ասէ, Աստուած զայլսն յապականութեան անդ իւրեանց եւ ցուցանէ ի նոսա զիւր արդարութիւնն, երթեալ նոքա ապաքէն ցապաք ի կորուստ, իբր ոչ եթէ զի փրկել կամիցի եւ ոչ կարէին, այլ զի ի չարիսն յարեցան կացին բերկրութեամբ ուրախութեամբ: Այլ պարտ եւ պատշաճ է մարդոյ խոնարհեցուցանել եւեթ զգլուխ իւր առաջի անքննին դատաստանացն Աստուծոյ որ նոցա ողորմութիւն եւ սոցա արդարութիւն ցուցանէ: Երբեմն եւս իմն համարձակագոյնս խօսի Օգոստինոս եւ դնէ երկրորդ իմն յառաջագոյն սահմանումն Աստուծոյ (յառաջասահմանումն առ պատիժս[3]), սակայն յայնժամ ցուցանէ միանգամայն եւ զմեծ խորհ երկոցունց յառաջսահմանութեանցն եւ մեկնէ թէ ոչ զմի եւ զնոյն օրինակ սահմանէ Աստուած առ կեանս եւ առ պատիժս:

Իսկ ափրիկեցի վանականք վանացն յԱդրումետոն հայեցեալ յառաջին ինչ խստագոյն բանս Օգոստինեայ որ վասն անվրէպ իմն մեղանչելոյ մարդոյն եւ անընդդիմակաց զօրութեան շնորհաց[4], զորս հարկ էր ուղիղ մտօք իմանալ եթէ համեմատէր ոք զնոսա ընդ բանից մոլորութեանն Պեղագեայ, ընդ որոց կռուէրն Օգոստինոս, համարեցան թէ զանձնիշխանութիւն մարդոյն ամենեւին իսկ բառնայցէ Օգոստինոս ի միջոյ (յամի իբրեւ 427): Մինչեւ երկոքումբք գրովք (վասն շնորհաց եւ անձնիշխանութեան, եւ վասն յանդիմանութեան եւ շնորհաց) կամէր շինել զմիտս նոցա վարդապետն սուրբ, անտուստ ազդ եղեւ նմա (428) ի ձեռն երկուց արանց ժողովրդականաց գաղղիացւոց Պրոսպերայ եւ Հիղարիոսի թէ ի հարաւային Գաղղիա բազումք ի վանականաց եւ ի կղերականաց խիստ իմն համարին զվարդապետութիւն նորա, եւ թէպէտ եւ ընդունին եթէ սկզբնականն մեղօք վնասեցաւ եւ տկարացաւ բնականն զօրութիւն, սակայն այսպէս իմն համարին թէ պարտ է մարդ-

1 Praesciti, praedestinati.
2 Praedestinatio ad vitam.
3 Praedestinatio ad poenam.
4 Gratia irresistibilis.

կեղծն կամաց կանխել յընդունելութիւն գործական հաւատոց, եւ ապա յետ այնորիկ գայ յարի ի նա շնորհն Աստուծոյ եւ այնուհետեւ կատարի փրկական ծնունդն: Իսկ զպսակն եւս ի շնորհս անգամ ոչ շնորհացն Աստուծոյ տան, այլ արդեանց մարդոյն եւ արժանաւորութեան արդեանց նորա: Յայս սակս թէպէտ եւ համեմատ բազմաց ի Հարց սրբոց՝ ուսուցանէին թէ վճիռն Աստուծոյ վասն փրկութեան ընտրելոցն՝ է յօրինեալ ըստ կանխագիտութեան արժանաւորութեան արդեանց նոցա, սակայն ոչ զայնպիսի արժանաւորութիւն արդեանց խնամոյին զոր շնորհօքն Աստուծոյ ստացեալ ուրուք իցէ՝ որպէս հարքն խնամոյին, այլ որ ի մարդոյ բնական զօրութեամբն լեալ իցէ:

Սոքա կոչեցան Կէս պեղագեանք կամ Մասսիլեանք: Գլխաւոր ջատագով մոլորութեանն այնորիկ էր Յովհաննէս Կասիանոս, (ըստ Գեննադեայ՝ սկիւթացի, ըստ Փոտեայ՝ հռոմայեցի) կրթեալ ի վանականութիւն ի Բեթղահեմ, երթեալ երկիցս տեսանել զմեծամեծ վանականս Եգիպտոսի, եւ ապա (400—405) աշակերտ լեալ եւ մտերիմ Յովհաննու Ոսկեբերանի եւ ձեռնադրեալ ի նմանէ սարկաւագ, եւ ապա ի Մասսիլիա եկեալ երէց եւ հայր վանաց անդէն: Վասնզի բուն բանք մոլորութեան նորա էին ի գլխաւոր գիրսն նոր՝ (24) Խօսակցութեանց հարցն[1] (յորում ամփոփեալ էր զամենայն զոր ինչ լուեալ էր ի միայնակեցացն եգիպտացւոց վասն վանական կենաց) անուանեալ ի հակառակորդաց նորա Խօսակցիչ[2]: Իւրց ի նմանէ էին եւ Փաւստոս եպիսկոպոս Ռիեզայ, Գեննադիոս Մասսիլիացի եւ բազում վանականք. նա եւ հռչակաւոր մատենագիրն եկեղեցւոյ Վինկենտիոս Լերինացի († յամի իբրեւ 450) կարծի ի նոցա համարիլ:

Իսկ եւ ինքն իբրեւ լուաւ Օգոստինոս սկսաւ տալ նոցա պատասխանի ընդդիմաբանողացն (ի գիրսն վասն յառաջասահմանութեան սրբոց, վասն պարգեւի յարատեւ համբերութեան), այլ յետ սակաւ ինչ միոյ վախճանեցաւ ի բազմաշխատ կենացն (28 Օգոստ. 430) ի ժամանակի զի պաշարեալ էր քաղաք եպիսկոպոսութեան նորա Հիպպոն ի Վանդալաց: Փոխանակ Օգոստինեայ կռուէին այնուհետեւ ընդ Մասսիլեացւոց Պրոսպեր եւ Հիղարիոս, յորս յարեցաւ յետոյ եւ Փուլգենտիոս եպիսկոպոս Ռուսպէ քաղաքի Ափրիկեցւոց († 533) եւ անծանօթ մատենագիր գրոցն «Վասն կոչման հեթանոսաց» (որ ըստ ոմանց համարի Պրոսպեր եւ ըստ այլոց Լեւոն Ա. ի սարկաւագութեանն) յորում մեղմացեալ էին խստագոյն ինչ բանք Օգոստինեայ վասն յառաջասահմանութեան:

Ազդ լեալ էր Կելեստինեայ քահանայապետի ի ձեռն Պրոսպերայ եւ Հիղարեայ վասն նորոց մոլորութեանն, եւ կշտամբէր Կելեստինոս զեպիսկոպոսունս Գաղիայ զի յայնչափ ժամանակս

1 Collationes patrum. 2 Collator.

անցին կացին լուռ։ Յետոյ ուրեմն առ հասարակ դատապարտեցաւ եւ վարդապետութիւն Կիսապելագեանց յերկրորդ սիւնհոդոսին Արաւսիոյ (Օրանժ, 529) եւ Վալենտիայ (Վալանս, 530) եւ հաստատեցաւ վարդապետութիւն եկեղեցւոյ թէ եւ «Առաջին սկիզբն հաւատոյն պտուղ շնորհացն է, եւ պարտ է կանխել շնորհացն՝ զի կարիցէ գործել մարդն գործ բարութեան, նա եւ վասն աղօթելոյն եւ սրբոց պիտոյ են հանապազորդ շնորհք՝ զի տեւել ի բարին մարթասցեն»։ — Հաստատեցան վճիռք սիւնհոդոսիս ի Բոնիփակեայ Բ. քահանայապետէ։ Այլ բաց յայսմ իսկ բանից Կեղեստինեայ քահանայապետի (ի թուղթն առ եպիսկոպոսս Գաղղիոյ) զհաստատուն մեկնութիւնս վասն յառաջահմանութեան եւ անցման սկզբնական մեղաց յամենեսին՝ եթող եկեղեցի՝ ազատ առ ի քննութիւն աստուածաբանից վարդապետաց, եւ ոչ ամենայն կարծիք Օգոստինեայ վասն սոցին՝ հանեալ ի հրամանակարգ վարդապետութիւն[1] եկեղեցւոյ։

102

Մինչդեռ արեւմուտք այսպէս յառաջէին ի լուսաւորագոյն մեկնութիւն քրիստոնէական մարդկախօսութեանն (վարդապետութեան զմարդոյ), անդուստ եւ արեւելք բաց ի բերանոց ստականն ընթացից՝ վարէին յառաջ զմեկնութիւն քրիստոսախօսութեանն (վարդապետութեանն վասն անձին Քրիստոսի)։

Վասնզի իբրեւ ընդդէմ Արիանոսացն հաստատեցաւ կատարեալ աստուածեղէն բնութիւնն ի Քրիստոս, որպէս կանխագոյն ընդդէմ Դոկետականացն եւ յետ այնորիկ ընդդէմ Ապողինարեայ կատարեալ մարդկեղէն բնութիւն ի Քրիստոս, այնուհետեւ կայր միայն խնդիր ի մէջ վասն փոխադարձ հաղորդութեան բնութեանցն եւ գործողութեանց աստուածութեանն եւ մարդկութեան ի Քրիստոս։ Թուի թէ եւ ի սմին դարձեալ Որոգինեայ դրդեցան իրքն, որ զմարդկեղէն ոգիսն յառաջագոյն դնէր մեղուցեալս եւ ապա անկեալս ի մարմինս. յայս սակս եւ Արիանոսք առէին Բանին մարմին եւեթ առնուլ եւ ոչ ոգի, եւ յայտնագոյնս իսկ Ապողինար ուսուցանէր չառնուլ Բանին՝ ոգի բանական, որում ընդդէմ ազդէին Մեծն Բարսեղ եւ Գրիգորիսքն երկոքին (Աստուածաբանն եւ Նիւսացին), զի պարտ էր, ասեն, Բանին առնուլ զամենայն իսկ մասունս մարդոյն, որք միանգամայն փրկելոցն էին, ուր նախ հակառակ բան Ապողինարեայ ազնուագոյն իսկ մասն մարդոյն (այս ինքն՝ ոգին) մնայր առանց փրկութեան։ Ի մեկնել զայս հաղորդութիւն Բանին ընդ մարդկութեան հարք որ յԱղեքսանդրիական դպրոցէ էին՝

1 Dogme.

մանաւանդ զանջատելի Պաւղոսեան աստուածեղէն եւ մարդկեղէն բնութեանց ի Կիւրղեան ընդդիմադրելու յառաջ բերելն, որ նոյն հակառակ դպրոցն Անտիոքեան մանաւանդ Դիոդորոս Տարսոնացւոյ եւ Թէոդորոս Մոպսուեստացւոյ ջանային ջերմագոյն զերկուսին բնութիւնսն անջատ ի միմեանց ունել՝ երկուցեալ ի շփոթութենէ: Այսպիսին իմն երկայնաժամանակեան հակառակութիւնք առին սկիզբն, այս ինքն Նեստորականութիւն եւ Եւտիքականութիւն: Ի վաղընջուց իսկ արկեալ էին սերմանք այսց երկուց ընդդիմակաց մոլորութեանց, եւ յառաջադրեալ մանաւանդ ի կարեւոր արուեստից, այնպէս զի վաղ իսկ Աթանաս[1] եւ Գրիգոր Նազիանզացի[2] կռուէին զոյգ ընդ երկուց եւս մոլորութեանց: Նա

1 Աթանաս (ընդդէմ Նեստորականութեան) ի թղթին առ Եպիկտետոս եպիսկոպոս Կորնթացւոց (գր. յամի 369). «Զիա՞րդ կամին թէ քրիստոնեայք իսկ անուանիցին՝ որ ասեն թէ Բանն եկն ի մարդն սուրբ իբրեւ ի մի ոք ի մարգարէից, եւ ոչ եթէ ինքն իսկ (զԲանն) մարդ եղեալ՝ մարմին ի Մարիամայ առնլով. այլ թէ այլ ոք Քրիստոս էր եւ այլ ոք Բանն՝ որ նախ քան զՄարիամ եւ յառաջ քան զյաւիտեանս էր որդի Հօր. եւ կամ ապա որպէս քրիստոնեայք իցեն՝ որ ասեն թէ այլ ոք Որդին է եւ այլ ոք Աստուծոյ Բանն»:

Անդէն գարշելով (ընդդէմ Եւտիքականութեան) «Ո՞ր դժոխք արտաքս ժայթքեցին՝ թէ մարմինն որ ի Մարիամայ ծնաւ՝ էակից Բանին աստուածութեան է... կամ ո՞ յայն ամպարշտութիւն եհաս՝ ասել եւ խորհել թէ ինքն աստուածութիւնն ի միասին էական Հօր՝ թլփատեցաւ եւ ի կատարելութենէ յանկատարութիւն եկն, եւ թէ որ ի խաչին բեւեռեալ էր՝ ոչ մարմինն ինչ էր, այլ ինքն ի գլխովին էութիւն իմաստութեանն, որ ամենայնի ճարտարապետն եղեւ», եւ այլն:

Անդէն գարշելով՝ «Զի զոր մարդկեղէն մարմին Բանին կրէր, զայն ամենայն Բանն որ ընդ մարմնոյն միաւորեալ էր, առ ինքն համէր, զի մեք հաղորդ աստուածութեան Բանին կարիցեմք լինել, եւ այն իսկ զարմանալի էր կարի՝ զի նոյն եւ կրէր եւ չկրէր. կրէր՝ քանզի իւր իսկ մարմին չարչարէր եւ զի ի չարչարեալ մարմնի անդ էր (Բանն). չկրէր՝ քանզի Բանն, այնու՝ զի Աստուած է ի բնէ, անկրական է... առ նոյն զայս յայն ասէր առնէր... զի զմերն առեալ Բանին եւ մատուցեալ պատարագ, ամենեւին իսկ ընկղմեսցէ. եւ յետ այնորիկ զինքեան մեզ զգեցուսցէ: (Ա. Կորընթ. ԺԵ:) Այլ այս ամենայն ոչ եթէ առաւել ինչ եղեն, որպէս ոմանք կարծեցին»:

Եւ այլուր. «Մարմինն՝ էակից Բանին եղեւ. որպէս կամ զիա՞րդ եղեւ էակից եւ դոյակից, ասէ պատասխանի. քաջ է, եթէ մարմինն՝ որ ի բնէ աստուածութիւն չէ, փոփոխմամբն աստուածութիւն լինի, ապա Հէմ զԱրիանոսաց կշտամբէք՝ որ զդոյն միտս վասն Բանին ի մէջ բերեն»: (Վասն մարմն. Դար. Ա. ընդդ. Ապող.):

Եւ ի սինոդականն թղթին առ Անտիոքացիս (յամի 363) (ընդդէմ երկուց եւս մոլորութեանց). «Այլ քանզի եւ զմարմնաւորութենէ Փրկչին ոմանք վիճել ընդ միմեանս թուէին, հարցաք զերկոսին կողմանսն. զոր ոմանքն գուանէին՝ ի նոյն եւ այլք հաւանէին. այս ինքն թէ ոչ որպէս ի մարգարէս եղեւ՝ նոյնպէս ինչ Բանն Աստուծոյ եկն ի լրման ժամանակաց ի մարդն սուրբ, այլ թէ ինքն Բանն մարմին եղեւ, եւ որ ի կերպարանս Աստուծոյ էր՝ զկերպարանս ծառայի առ, եւ ի Մարիամայ ըստ մարմնոյ վասն մեր մարդկան ծնեալ եւ այնպէս զոյգ մարդկեղէն ի նմա ողջ բովանդակ ազատեալ ի մեղաց՝ մեռելոց յարութիւն երկնից: Եւ զայս գարշելով գուանէին թէ ոչ մարմին անշունչ կամ անզգայ կամ անմիտ ունէր Փրկիչն»:

2 Գրիգոր Նազիանզացի (ի թղթ. առ Կղեդոն.) 1. «Եթէ ոք զսուրբն Մարիամ աստուածածին ոչ հաւատայ, արտաքոյ աստուածութեան է: 2. Եթէ ոք զՔրիստոս ընդ Կոյս իբրեւ ընդ խողովակ ասիցէ անցանել եւ հոսել. եւ ոչ թէ ի նմա աստուածապէս՝ քանզի առանց առն ազգեցութեան, եւ մարդկաբար՝ քանզի ըստ ծննդեան օրինաց յղանալ ասիցէ, ի նմին ամպարշտութեան է: 3. Եթէ ոք ասիցէ թէ ստեղծաւ մարդն եւ յետ այնորիկ եմուտ ի նա Աստուած, եւ այլն եւս: 4. Եթէ ոք երկուս Որդիս զմին յԱստուծոյ եւ ի Հօրէ եւ զմիւս ի մօրէ մուծանիցէ, եւ ոչ զմի եւ զնոյն, այնուհետեւ եւ յայնմ որդեգրութենէ ի բաց անկանիցի, որ խոստացեալ է՝ որոց ուղղափառն հաւատան: 5. Եթէ ոք կարծիցէ զաստուածութիւնն ի նմա իբրեւ ի մարգարէի միոյ ներգործող՝ զազդեցութիւն գործեալ եւ ոչ եթէ ըստ էութեան կապեալ եւ զօդեալ, եւ այլն: 6. Եթէ ոք խաչելոյն երկիր ոչ պագանէ, եւ այլն: 7. Եթէ ոք զնա ի գործոց անտի ի կատարելութիւն հասեալ, եւ կամ յետ մկրտութեանն կամ յարութեան ի մեռելոց յՈրդեգրութիւն ասիցէ ընկալեալ, նզովեալ լիցի: Քանզի ոչ եթէ որ սկիզբն առնու եւ յառաջանայ կամ կատարելագործեալ լինի՝ Աստուած է. թէպէտ եւ ասի զինմանէ այն ամենայն, այլ յայն սակս զի առակաւ ծնեալ մարդկան եկաց: 8. Եթէ ոք զմարմնոյն արդեօք ասիցէ

եւ յարեւմտեան սահմանս եւ երեւելին Աւգոստինոս մեկնել ճշգա-գոյնս զվարդապետութիւն Պօղոսի մարմնացելոյ ընդդէմ Պելա-գիոսի ուսմանն՝ որ կանխեալ էր քան զՆեստոր ի նոյն մոլորութիւն, զոր յետոյ ևս յետս՝ հաւանեցուցանելով զնա Աւգոստինեայ, յամի իբրեւ 426[1] ։

Թէպէտ եւ ոչ հակառակասիրութիւն լոկ իւրն էին, սակայն բա-զում ինչ լինէր նպաստ յերկայնժամանակեան հակառակութիւնս եւ այն իսկ՝ զի նախանձընդդէմ ընդ միմեանս էին եկեղեցիքն Ան-տիոքայ եւ Աղեքսանդրիայ, եւ մանաւանդ եկեղեցին Աղեքսան-դրիայ չանայր հնարէր յաւուրց անտի Գրիգորի Նազիանզացւոյ՝ ունել ընդ իւրով ձոխութեամբ զեպիսկոպոսութիւն արքունական քաղաքին եւ վեհականին Կոստանդնուպոլսեայ, ուր նմին հակառակ յաճախագոյնս ի վեհակէն Անտիոքայ կոչէին յայն աթոռ եպիսկո-պոսունք, որպէս Ոսկեբերանն, Նեստոր եւ Փղաբիանոս ։

Նեստորիոս ծնեալ ի Գերմանիկիա Ասորւոց աշակերտ Թէո-դորի Մոփսուեստացւոյ († 428), վանական եւ երէց յԱնտիոք՝ կո-չեցաւ ի հայրապետութիւն Կոստանդնուպոլսեայ յետ Սիսիննիո-սի վախճանին (428). ամբարձ զնա Թէոդոս Բ. յայն աթոռ վասն համբաւոյ ճարտարխօսութեան նորա եւ առաւելագոյն բարեպաշ-տութեան, թէպէտ եւ Թէոդորետոս իսկ եպիսկոպոս Կիւրեայ նորին ժամանակակից շատխօս իմն կոչէ զնա եւ անտեղեակ բա-զում իրաց, ցանկացող փառաց առաջի ժողովրդեանն եւ կեղ-ծաւորութեամբ սաստեալ անուն բարեպաշտութեան ։ «Նա առա-ջին ինքն իսկ Նեստոր յայտնագոյն քան զամենեսին եցոյց զիւրոց բարուցն նկարագիր, մանաւանդ զանձնապաստանութիւնն յառա-ջնում ճառի անդ զոր ի Կոստանդնուպոլիս խօսեցաւ. «Տուր ինձ,

այժմ հանեալ եւ ի բաց եդեալ, եւ կամ զաս-տուածութիւնն՝ մերկացեալ ի մարմնոյ ան-տի, զփառս զօրութեան նորա մի տեսցէ։
9. Եթէ ոչ զմարմինն յերկնից իջեալ եւ ոչ ստոյք եւ ի մէջ լեալ՝ ասիցէ, եւ այլն։
10. Եթէ ոչ ի մարդ որ ստացաւ մտաց ի-ցէ, յուսոյ, եւ այլն եւս„ ։

1 Ղեպորիոս (վանական եւ երէց գա-ղիացի) ի թղթի անդ ուղղութեան (emen-dationis) առ եպիսկոպոսունս Գաղիոյ գրէ. «Զինչ ինչ նախ տմարտանութիւն զանձնէ մատուցից, անարգ իմ մեծարգոյք եւ քա-հանայք երանելիք, ոչ գիտեմ. եւ զինչ ինչ յետ նախ առաջարկացուցանիցեմ, ոչ գտանեմ։... Եթէ շաղելով ի միտ զԱս-տուծոյ կարողութիւնն ըստ մերոց մտաց եւ բանաւորութեան խորհէցէսք՝ որպէս թէ ի վասնթարագոյն ինչ իրս թուեցի մեզ ի-ջուցանել Աստուծոյ զանձն, եւ յայն սակս այնպէս զմարդն ասէցեալք ընդ Տեառն ծնեալ՝ զի ուրոյն որ ինչ Աստուծոյն է՝ Աստուծոյ միայնում տայցեմք, եւ ուրոյն սահմանին որ ինչ միանգամ մարդոյն է՝ մարդոյն եւեթ համարեցցուք, յայտ է թէ չորրորդ իմն զէմս յԵրրորդութիւնն մուծանիցեմք, եւ ի միո-ջէ Որդւոյ Աստուծոյ՝ սկսանիցեմք յօրինել երկուս Քրիստոսս. զոր ինքն Տէր Աստուած Քրիստոս ի բաց տարցէ։ Ապա խոստովան լիցուք զՏէր եւ զԱստուած մեր զՅիսուս Քրիստոս՝ մի միայն Որդի Աստուծոյ, որ անձին իւրում՝ յառաջ քան զյաւիտեանս ի Հօրէ ծնաւ, իսկ մեզ՝ ի ժամանակի հա-ղւոյ արդեալ ի Մարիամայ ի միջո Կուսէ ե-ղեւ մարդ, ծնաւ Աստուած. եւ խոստո-վանելով զերկոսին էութիւնս զմարմնոյ եւ զԲանին՝ ընդունիմք բարեպաշտ հա-ւատութեամբ հաւատոց զմի եւ զնոյն Աս-տուած եւ մարդ միշտ անբաժ եւ անբա-ժին, եւ ի ժամանակէ անտի մարմնոյն առե-լոյ՝ այնպէս զամենայն որ Աստուծոյն էր՝ ա-սեմք անցանել ի մարդ անդր, զի եւ այն ամենայն որ մարդոյն է՝ յԱստուած անցա-գոյցէ. եւ սոյն միտք՝ եղեւ Բանն՝ մար-մին, իբր ոչ եթէ ի միմեանս ինչ փոխե-լով կամ այլայլելով սա. այլ զի թէ լինելոյ որ ինչ չէրն, այլ իբրեւ զօրութեամբ աս-տուածեղէն տնտեսութեանն Բանն Հօր ի Հօրէ երբեք չմեկնելով, մարդ ճշմարտու-թեամբ կամեցաւ լինել, եւ մարմնացաւ Միածինն ծածուկ խորհրդեամբն՝ զոր ինքն գիտէ. քանզի մեզ՝ արժան է հաւատալ եւ նմա՝ գիտել։...

[illegible] (428—429):

[illegible]

1 [illegible]

հոգւոյն սրբութեան՝ վասն զի հերետիկոս է: Բայց Նեստորիոս խնդրէր զկեանս իւր բանութեամբ. այլ առնել զամենայն բանաւո-գել, զկէտս բրածեռծ եւ զայրս ի վասպասնողիկս ասայր հանել:

Բայց անտանելի ճառքն Նեստորեայ զգոյն, եւ համբաւ իւր վարդապետութեանն փութանակի տարածեալ սփռէր ի ձեռն աշակերտաց Թէոդորի Մոպսուեստացւոյ յարեւելս եւ յետ սակաւ ինչ միոյ եւ յարեւմուտս: Թէպէտ եւ սոսկ եւ անց եղեւ բազում հակառակութիւն, սակայն եւ այնպէս բազումք յարեցան ի նոր վարդապետութիւնն Նեստորի, այնու՝ զի դիւրահաս իմն թուէր քան զհին վարդապետութիւնն եկեղեցւոյ, մանաւանդ յաղագս պաշտպանք մոլորութեանն կեղծաւորէին ըստ զրոյց իմն խօսել եւ ցուցանէին այլանդակ զաստուածային աստուածութիւնն ի վերայ մարդկեղէն բնութեանն քարոզել, յասելն՝ թէ Աստուած տկարացաւ, չարչարեցաւ, մեռաւ եւ այլ եւս նմանագոյնս: Մանաւանդ կարի իմն էր վանականացն եղիպտացւոց, ոմանց ընդունելով առնել Աստուածածին եւ ոմանց ոչ:

Յայնժամ անց ի մէջ Կիւրեղ հայրապետն Աղեքսանդրիոյ (յամէ 412, յետ մահուն Թէոփիլեայ հօրեղբօր իւրոյ, յորմէ եւ կրթեալ իսկ էր եւ եկեալ ընդ նմա ի ժողովն առ Կաղնեաւ): Սա թուի յԱստուծոյ իսկ առաջնորդեալ հակառակ Նեստորականութեան, որպէս Աթանաս եւ Աւգոստինոս յարիանոսական եւ ի պեղագեան հակառակութիւնսն: Համբաւ իսկ եւ իսկ թուղթ հովուական առ վանականսն վասն խնդրոյն: Որպէս մարդ, ասէր, որ ըստ սովորական կարգի յղանան եւ ծնանին՝ ոչ մարդ մարմնոյն կոչին, այլ համօրէն իսկ մարդոյն յօրինելոյ ի մարմնոյ եւ ի հոգւոյ, ըստ նմին օրինակի, ասէ, պարտ է եւ զԱստուածածին առնել. զի Բանն յաւիտենից որ ի Հօրէ ծնաւ, այնու՝ զի առ զմարդկեղէն բնութիւնն, ծնաւ ըստ մարմնոյն ի Մարիամայ, եւ յայն սակս Աստուածածին է Մարիամ: Առաքէր եւ առ կայսր եւ առ երկուս աղջկունսն (առ Եւդոկիա եւ առ Պուղքերիա) թուղթս երկուս, մանաւանդ թէ ճառս վասն ուղղափառ հաւատոց ի Քրիստոս, բայց զՆեստորէ չառնէր ինչ ցայն վայր յիշատակ յանուանէ:

Այլ յետ այնորիկ սկսաւ եւ ընդ Նեստորեայ հաղորդութիւն թղթոյն: Կիւրեղ ուսուցանէր, խրատէր եւ յորդորէր, եւ Նեստոր տայր պատասխանի հակառակս եւ ամբարտաւանութեամբ, եւ զանձն Կիւրղի չկարէր կամ չկամէր առնուլ քաջ ի միտ: Յայտ առնէր Կիւրեղ յերկրորդ թղթի անդ իւրում թէ "Ոչ զայն ասեմք թէ Բանն ըստ էութեանն ի մարմին փոխեցաւ. չասեմք թէ Բանն դարձաւ փոխեցաւ ի մարդ՝ որ ի մարմնոյ եւ ի հոգւոյ կայ. այլ այս իսկ են մեր հաւատք զի ասեմք թէ Բանն ըստ անձնաւորութեան[1] առ զերկրե մարմին ոչ առանց բանաւորի

1 Καθ' ὑπόστασιν

[illegible]

[illegible]

[illegible]

առիցեն ի մարմին շրջեալ, եւ թէ զերկասին բնութիւնս խառնակիցեն ընդ միմեանս: Հայհոյեն, ասէ, զԲանն Էն որպէս եթէ ի Կուսէն առեալ իցէ սկիզբն եւ չամաչեն Աստուածածին զԿոյսն անուանել: Թէպէտ եւ մարթ է զայն անուն ներել, այնու զի Բանն զմարմին ընտրեաց իւր ի տաճար, այլ ոչ յայսպիսի ինչ միտս թէ մայր լեալ իցէ նա Բանին. յայն սակս պատշաճագոյն է, ասէ, անուանել զնա Քրիստոսածին: Թէ զինչ եւ որպիսի պատերազմունս վասն այցին կրիցէ՝ համարի լեալ վաղ ծանօթ Կելեստինեայ ի համբաւոյ. սակայն բազումք, ասէ, յայնցանէ որ արտաքսեալ էին՝ դարձան յուղղութիւն:

Իսկ Ս. Կիւրեղ յայտ առնէր ի թղթի անդ իւրում թէ պարտ իցէ համարի չկալ այսուհետեւ լուռ, այլ "ըստ հին եկեղեցական սովորութեան" տալ զգոյշ քահանայապետին վասն իրացն դիպելոց: Յետ ցուցանելոյ նմա մի ըստ միոջէ զմոլորութիւնն, պատմէ որ ինչ ցայն վայր գործեցաւ եւ որչափ ճարակեալ չարն է եւ թէ որպիսի ինչ միտք իցեն յարեւելս, եւ խնդրէ խրատ ի նմանէ թէ արդեւք յամիցէ՞ այլ եւս ի հաղորդութեան ընդ Նեստորի:

Վաղ իսկ ի հասանել ճառիցն Նեստորի ի Հռոմ, տեսչութեամբ Լեւոնի սարկաւագապետի (որ է ինքն Լեւոն Ա. մեծն) թարգմանեալ էին ի Կասիանոսէ ի հռոմայեցի լեզու, այլ իբրեւ ժամանեաց եւ հրեշտակութիւնն Կիւրղի, իսկ եւ իսկ ժողովէր Կելեստինոս սինոդոս ի Հռոմ (430): Դատապարտեցաւ վարդապետութիւն Նեստորի եւ եդան եւս նզովք ի վերայ նորա եւ սահմանեցաւ անկանել յաթոռոյն՝ եթէ չկայցէ ի բաց ի մոլորութենէն յետ 10 աւուրց յորմէ հետէ հասանիցէ նմա հրամանն: Առաքեցան թուղթք սինոդոսականք առ եպիսկոպոսունս արեւելից, որպէս եւ առ Յովհան հայրապետ Անտիոքայ յաջորդ Թէոդոտայ († 427), առ կղերն եւ առ ժողովուրդն Կոստանդինուպօլեայ: Իսկ Կիւրղի առանձինն՝ ոչ միայն յանձն եղեւ վարել զտեսչութիւն եկեղեցւոյն այնորիկ յորժամ ի բաց անկանիցի Նեստոր, այլ եւ զհամօրէն իսկ կատարումն վճռոց սինոդոսին Հռոմայ յանձն արար քահանայապետն՝ զի "ճոխութեամբ հռոմայական աթոռոյն, ի տեղւոջ եւ փոխանակ քահանայապետին վարեսցի ի դմին՝ իշխանութեամբ" [1]:

Հայեցեալ Կիւրղի ընդ գործոյն ծանրութիւն յառաքել իւրում զթուղթ քահանայապետին առ եպիսկոպոսունս արեւելից՝ յաւելոյր եւ թուղթ մի յիւրմէ յորդորել զնոսա ի միաբան գործակցութիւն, եւ մանաւանդ զհայրապետն Երուսաղեմայ զՅովենաղիս կամ զՅոբնաղ, եւ աղաչէր հնարել շրջել զմիտս Նեստորի: Նա եւ արդեամբք իսկ հան ի գլուխ զպարտս բարեկամութեանն

1 Nostrae sedis auctoritate adsecta, nostraque vice et loco cum potestate usus.

Յովհաննէս Անտիոքացի՝ աղաչելով յայտ զՆեստոր մի ընդ Աստուածածինն անուան հակառակել, որ ի բազմաց երեւելեաց երեւելեաց Հարց առկաւ ի կիր, որ եւ բառ Նեստորի իսկ կարծեացն՝ եթէ ուղիղ ոք նովաւ վարկցի, չէր ինչ մերժելի։ Թէպէտ եւ կարճ իմն է, ասէ, ժամանակ աւուրցն տասանց սահմանելոց ի քահանայապետէն Հռոմայ, սակայն թէ ուղիղ խորհեսցիս, մի եւեթ ժամ շատ եւ բաւական է լուծանելոյ զդժուարութիւնն եւ զարձուցանելոյ խաղաղութիւն յեկեղեցի անդր յաւելայ։ Յետ այնորիկ ժողովէր Կիւրեղ սինհոդոս յԱղեքսանդրիա (430), եւ առաքէր անտի 4 եպիսկոպոսունս ի Կոստանդինուպոլիս, ցուցանել Նեստորի զվճիռ քահանայապետին Հռոմայ եւ ընդունել ի նմանէ զհրաժարումն մոլորութեանց իւրոց։ Բայց վասն զամենայն պատասխան Նեստորի կարծելոյ՝ ետ նոցա Կիւրեղ ի ձեռս 12 յառաջադրութիւնս կամ նզովս զի արկցէ նա նոցին ձեռնագիր[1]։ Ի վերջ եկն Նեստոր, մերժեաց զվճիռ քահանայապետին եւ հակառակ 12

1 Եթէ ոք ոչ խոստովանեսցի՝ եթէ Աստուած է ըստ ճշմարտութեան Էմմանուէլ, եւ վասն այնորիկ աստուածածին՝ զսուրբ կոյսն. քանզի ծնաւ մարմնապէս զմարմնացեալ զԲանն որ յԱստուծոյ, նզովեալ եղիցի։ 2. Եթէ ոք ոչ խոստովանի ըստ անձնաւորութեան միանալ ընդ մարմնոյ Բանին որ յԱստուծոյ Հօրէ եւ թէ մի է Քրիստոս հանդերձ իւրով մարմնովն, այսինքն՝ զնոյն լինել Աստուած միանգամայն եւ մարդ, ն. ե։ 3. Եթէ ոք ի վերայ միոյն Քրիստոսի բաժանէ զանձնաւորութիւնսն յետ միաւորութեանն՝ միաւորելով զնոսա միայն յարելութեամբ որ ըստ պատուոյ իցէ եւ կամ ըստ ճոխութեան կամ իշխանութեան, եւ ոչ մանաւանդ զուգաւորութեամբ՝ որ ըստ բնական միաւորութեան իցէ, ն. ե։ 4. Եթէ ոք երկուց երեսաց կամ անձնաւորութեանց անջատել այս զբանս աւետարանականս եւ առաքելականս գրոց եւ կամ զոր վասն Քրիստոսի ի սրբոցն ասացեալ է եւ կամ ինքն վասն իւր, եւ զկէսս այս իբրեւ մարդոյ՝ խորհելով ուրոյն ի Բանէն Աստուծոյ, եւ զկէսսն դարձեալ՝ իբրեւ աստուածավայելուչս՝ միայն Բանին որ յԱստուծոյ Հօրէ, ն. ե։ 5. Թէ ոք ժպրհի յանդգնել ասել թէ աստուածակիր մարդ է Քրիստոս եւ ոչ մանաւանդ՝ Աստուած ըստ ճշմարտութեան, իբրեւ մի Որդի, եւ բնութեամբ, քանզի եղեւ մարմին Բանն եւ հաղորդ մեզ եղեւ միաւորութեամբ արեան եւ մարմնոյ, ն. ե։ 6. Եթէ ոք յանդգնի ասել թէ Բանն որ ի Հօրէ Աստուած կամ տէր է Քրիստոսի, եւ ոչ խոստովան լինի թէ նոյն Աստուած եւ մարդ է միանգամայն, այսու՝ զի Բանն մարմին եղեւ ըստ գրոց, ն. ե։ 7. Եթէ ոք ասիցէ զՅիսուս իբրեւ մարդ ընթացեալ ազդեցութիւն ի Բանէն Աստուծոյ, եւ թէ ի Միածնին փառաւորութիւն մերձեցաւ՝ իբրու էր նա այլ ոք արտաքոյ քան զնա կացեալ, ն. ե։ 8. Եթէ ոք լրբի ասել՝ եթէ մարմնոյն որ ի վերն առաւ պարտ է երկրպագակից Բանին Աստուծոյ լինել եւ փառակից եւ ընդ նմին յորջորջել Աստուած իբրեւ զայլ ոք ընդ այլում, (զի Եւն կամ Ընդն որ ի վերայ յարի՝ հարկ առնէ այնպէս իմանալ), եւ ոչ թէ մանաւանդ միով երկրպագութեամբ պատուիցէ զԷմմանուէլ, եւ մի փառաբանութիւն ի վեր առ նա մատուցէ, այսու՝ զի Բանն մարմին եղեւ, ն. ե։ 9. Եթէ ոք ասիցէ զմի տէր Յիսուս Քրիստոս փառաւորել ի Հոգւոյն, վարելով նովաւ իբրեւ օտար ինչ զօրութեամբ եւ ի նմանէ առնուլ զազդեցութիւնն ի վերայ այսոցն պղծոց եւ զնշանսն ի մարդիկ զիւրանն աստուածագործս, եւ ոչ թէ մանաւանդ նորա իսկ սեպհական զՀոգին ասիցէ, որով եւ զաստուածագործ զօրութիւնսն ազդեցուցանիցէ, ն. ե։ 10. Քահանայապետ եւ առաքեալ խոստովանութեան մերոյ ասեն լինել զՔրիստոս աստուածեղէն գիրք եւ մատուցանել զանձն վասն մեր ի հոտ անուշից Աստուծոյ եւ Հօր. արդ եթէ ոք ոչ ասիցէ թէ որ յԱստուծոյ Բանն էր՝ քահանայապետ մեր եւ առաքեալ եղեւ, այնու՝ զի մարմին եւ ըստ մեզ մարդ եղեւ, այլ՝ այլ ոք ուրոյն մարդ ի կնոջէ. կամ թէ ասիցէ ոք թէ եւ վասն իւր մատոյց նա պատարագ եւ ոչ թէ վասն մեր միայն, քանզի ոչ եթէ կարօտ ինչ պատարագի էր՝ որ մեղսն ոչ գիտէր, ն. ե։ 11. Որ ոչ խոստովանի թէ կենդանարար է մարմին Տեառն եւ սեպհական նորին իսկ Բանին որ յԱստուծոյ Հօրէ, այլ այլոյ ինչ արտաքոյ քան զնա յարեցելոյ ի նա ըստ պատուոյ, եւ կամ իբրեւ աստուածութեանն ազդեցականի. եւ ոչ թէ մանաւանդ՝ կենդանարար, որպէս ասացաք, այնու՝ զի իւր իսկ Բանին է՝ որ կարօղն է զամենայն կենդանի առնել, ն. ե։ 12. Եթէ ոք ոչ խոստովանեսցի զԱստուծոյ Բանն չարչարեալ մարմնով եւ խաչեալ մարմնով եւ զմահ ճաշակեալ մարմնով, որ եւ եղեւ անդրանիկ ի մեռելոց, այնու զի եւ կեանք է եւ կենդանարար, իբրեւ Աստուած, ն. ե.։

նորանցն՝ գնէր եւ ինքն երկուստեան նոյնպէս հակառակ միոյ միոյ ի նոցանէ։

Սահակայն եւ եպիսկոպոսունքն արեւելից չընկալան զժողովն Կիւրղի, որպէս թէ նպաստաւորք Անտիոքացւոց կողմնակցին լինէին։ Ընդդէմ եպիսկոպոս Սամոսատայ դնէր առանձին գիրս ընդդէմ նոցա, բայց նշանաւոր է քան զնորայն այն զոր Թէոդորիտոս գրեաց, եպիսկոպոս Կիւրոսի՝ հրամանաւ հայրապետին իւրոյ Յովհաննու Անտիոքացւոյ։ Ոչինչ գոյ ի սոսա մոլորութիւն, բայց զի թերեւս ուրանալ կամի թուի զհաղորդութիւն սեպհականութեանց երկուցն բնութեանց, եւ այնպէս գրեթէ ճշմարտութեամբ ընդ ճշմարտութեանն կռուէին։ Ապաքէն Թէոդորետոս (Ծն. 393) կրթեալ էր ի մանկութենէ ի կեանս վանականութեան առ ոտս Մակեդոնիոսի մեծի վանականի, որոյ աղօթիւք իսկ շնորհեցաւ ծնունդ նորա՝ ծնողացն, երեւելի էր փայլուք սրբութեան. ածաահանեաց յեպիսկոպոսութիւն Կիւրոս քաղաքի Ասորւոց. թէպէտ եւ յայնժամ եւս դեգերէր յաճախագոյնս յԱնտիոք՝ քարոզել յեկեղեցւոջ փոխանակ Յովհաննու։ Եթէ չէր նորա ժամանակս ինչ պաշտպան ընդ Նեստորի եւ հակառակ Կիւրղի՝ փայլէր անուն նորա յեկեղեցւոջ իբրեւ զՅովհաննու Ոսկեբերանի եւ զմեծին Բարսղի (ըստ Թէոփանայ գաղղիացւոյ)։ Այսպէս յանկարծուստ փոխեցան միտք արեւելեայցն։

103

Այլ ընդ նոյն ժամանակս վանականքն եւ կղերականք՝ որ հալածեալ ի Նեստորէ էին, առեալ էին մուրհակ ամբաստանութեան առ կայսր Թէոդոս Բ. եւ աղաչեցեալ՝ զի ընկեցի ժողով տիեզերական։ Յետուստ ուրեմն յանձն առ կայսրն թելադրեալ ի քահանայապետէն, թէպէտ եւ զայրացեալ իմն էր նա ընդ Կիւրեղ, իբրեւ ընդ այր խռովիչ, պատրեալ այսպէս յիւրոց պալատականացն։ Սահմանեցաւ սիւնհոդոսն յանուն երկոցունց կայսերացն Թէոդոսի Բ. եւ Վաղենտինիանոսի Գ. ի պենտակոստէս 431 ամին յԵփեսացւոց քաղաքին։ Անձապարեաց եհաս նախ Նեստոր 10 եպիսկոպոսօք եւ աւուրբք ինչ կանխագոյն քան զժամադիր ժամանակն հասանէր եւ Կիւրեղ իւրովք եպիսկոպոսօք, եւ այլքն եւս յառաջ կամ յետոյ հասանէին աւելի քան զ200 թուով։ Միայն Յովհան Անտիոքացի իւրովք եպիսկոպոսօքն չերեւէր ուրեք։

Յետ ընդ երկարն սպասելոյ՝ ապա հասանէր ի նմանէ թուղթ պատճառելով զերկայնութիւն ճանապարհացն. եւ ի վեշտասաներորդում աւուր պենտակոստէիցն հասին երկուք յեպիսկոպոսաց նորա՝ Ապամեայն եւ Հերապօղեայն՝ յայտ առնել ի նորա անուն զի եթէ դէպք եւ պատահարք տայցեն՝ նմա սպասել, եւս յամել,

արասցեն զոր ինչ իցեն առնելոց: Բայց առաքեալ էր կայսրն զԿանդիդիանոս զոմն կոմս յԷփեսոս վասն զկարգաւորութիւնն պահելոյ, հրաման տուեալ «մի խառնել ամենեւին ի խնդիրս հաւատոյն, քանզի անօրէնութիւն է, ասէր, որում յեպիսկոպոսական աստիճանէ չիցէ՝ յեկեղեցական իրս եւ ի խորհուրդս զանձն մխել»: Սակայն եւ այնպէս քանզի բարեկամ էր Նեստորեայ Կանդիդիանոս՝ զամենայն հնարս հնարեցաւ զի յամեցուսցէ զժողովն մինչեւ ցգալուստ արեւելեայցն, քանզի այնպէս է, ասէր, հրաման կայսերն: Այլ զի չկարաց գրով զհրամանն ցուցանել՝ պատշաճ համարեցաւ այնուհետեւ Կիւրեղ առնել սկիզբն առաջին գումարմանն (22 Յունի), նստեալ ինքնին գահերէց յանուն Կեղեստինեայ քահանայապետի: Երիցս հրաւիրեցաւ Նեստոր. յառաջնումն միով աւուրբ յառաջ քան զգումարումն ետ պատասխանի թէ խորհեցայց եւ եթէ պիտոյ ինչ իցէ՝ եկից: Բայց անդէն ի նմին ժամանակի 6 եպիսկոպոսք կողմանն նորա բողոքեցին ընդ ժողովել սիւնհոդոսին մինչ չեւ եկեալ արեւելեայցն: Յերկրորդումն եւ յերրորդումն առաքեալ տայր պատասխանի թէ եկից յորժամ ամենայն եպիսկոպոսունք միանգամայն ի միասին իցեն: Եպիսկոպոսունքն որ առաքեալ էին առ նա՝ սպասեցին յերկարագոյնս առաջի դրանց ապարանիցն՝ նախատեալ եւ թշնամանեալ ի զօրականէն որ պահէին զտուն նորա: Ինքնին իսկ Կանդիդիանոս գայր մտանէր ի ժողովն, խնդրէր գոնեայ աւուրս չորս յամեցուցանել զերան, այլ չեդաւ նմա ունկն:

Սկիզբն առնէին հարքն քննութեանցն յեկեղեցւոջ սրբոյ Կուսին. հանգանակն Նիկիայ եւ թուղթք գրեալք յերկուց կողմանց ընթերցան (երկրորդ թուղթն Կիւրղի առ Նեստոր, եւ նորա առ այն պատասխանի եւ որոշումն Կեղեստինոսի քահանայապետի): Յետ այնորիկ ի մէջ բերան վկայութիւնք հարցն (Պետրոսի Աղեքսանդրացւոյ, Աթանասի, Յուլեոսի եւ Փելիքսի Հռոմայ քահանայապետաց, դարձեալ Թէոփիլոսի, Գրիգորի Նազիանզացւոյ եւ Նիւսացւոյն, Բարսղի, Կիպրիանու, Ամբրոսիոսի եւ այլոց) վասն աղերսի երկուց բնութեանց առ միմեանս, եւ յետուստ բազում ճառք ի ճառից Նեստորի համեմատեցան ընդ նոսա: Ընդ թուղթսն ընթերցան եւ երկոտասան նզովք Կիւրղի, այլ չքննեցան եւ չեղեւ վճիռ ինչ զնոցանէ: Ապա ուրեմն յերեկոյի աւուրն այնորիկ դատապարտեցաւ Նեստոր ի 198 եպիսկոպոսաց եւ արկաւ ի պատուոյ եպիսկոպոսութեանն: Իսկ ժողովուրդն Եփեսացւոց որ առաջի դրանցն սպասեալ մնային՝ ընկալան մեծաւ ցնծալից ուրախութեամբ զվճիռ ժողովոյն եւ տարան զհարսն շքով՝ ջահիւք լուցելովք յիւրաքանչիւր բնակութիւնս: Ի վաղիւ անդր դատաստանն ժողովոյն հրապարակաւ տարածանէր յԷփեսոս եւ հռչակէր քարոզն ընդ քաղաքն ամենայն: Բայց Կանդիդիան տայր

ի բաց պատառել, եւ բողոքէր վասն ամենայնի որ գործեցաւ եւ գրէր առ կայսր ամբաստանութիւն՝ թէ գործեն բռնութիւն Կիւրեղ եւ Մեմնոն եպիսկոպոս Եփեսացւոց. զնոյն նոյնպէս եւ Նեստոր առաքէր իւրովք եպիսկոպոսօքն։

Այս ուրեմն յետ աւուրց հնգից (27 Յունի) եկեալ հասանէր Յովհաննէս հայրապետ Անտիոքայ 26 կամ 22 եպիսկոպոսօք։ Առաքէր նմա ժողովն ընդ առաջ հրեշտակութիւն յեպիսկոպոսաց անտի հրաւիրել զնա եւ ցուցանել միանգամայն թէ ընկեցեալ է Նեստոր ի պատուոյն։ Բայց չտուաւ նոցա թոյլ՝ ելանել առաջի նորա, եւ յետոյ տուան ի ձեռս պահապանացն թուղթքն։ Իսկ Յովհաննէս իսկ եւ իսկ իբրեւ իջեալ էր ի կառացն՝ ժողովեալ էր միւնհոգոս յիւրոց եպիսկոպոսաց եւ ի 6 կամ 7 եպիսկոպոսաց որ զՆեստորիւ էին, եւ միայն ի բանից Կանդիդիանոսի եւ վերջից եպիսկոպոսացն այնոցիկ ընկէց յիշխանութենէ զԿիւրեղ եւ զՄեմնոն՝ առանց կոչելոյ զնոսա առաջի՝ իբրեւ արս բանսարկուս. իսկ զայլ եպիսկոպոսունս որոշեաց ի հաղորդութենէ մինչեւ զղջացեալ դատապարտել զերկոտասան նզովսն Կիւրղի։ Գործք ժողովոյ սորա աւանդեցան ի գիր եւ առաքեցաւ զրոյց ի Կոստանդինուպոլիս՝ դարձեալ մատուցանելով ամբաստանութիւն զԿիւրղէ եւ զՄեմնոնեայ թէ յուզեն խռովութիւնս, ուր զզօրականն Նեստոր եւ Յովհաննէս ունէին յիւրեանց անձանց պահպանութիւն։

Վաղվաղակի յետ այնորիկ հասանէին հրեշտակք քահանայապետին՝ Արկադիոս եւ Պրոյեկտոս եպիսկոպոսունք եւ Փիլիպպոս երէց. Եգոստինոս վախճանեալ էր եւ աֆրիկեցի եպիսկոպոսունք չկարացին գալ ի կոչն վասն արշաւանաց Վանդաղացն, բայց Կապրէոլոս եպիսկոպոս Կարքեդոնի գրով զկարծիսն առաքէր։ Եւ քանզի բերեալ էր հրեշտակացն թուղթ ի Կեղեստինեայ քահանայապետէ առ ժողովն՝ եղեւ միւսանգամ գումարումն (10 Յուլ.), յորում ընթերցաւ թուղթ քահանայապետին որ զառաջին վճիռն իւր զՆեստորէ եւ զյանձնարարութիւնն իւր առ Կիւրեղ երկրորդէր եւ յորդորէր պահել զաւանդութիւնն, յուշ արարեալ թէ անդ ուրեմն են՝ յորում տեղւոջ զՏիմոթէոսն կացոյց Պաւղոս առաքեալ եւ եղեւ նմին թելադիր պահել զաւանդն. քանզի “նոյն է, ասէ, տեղի (Եփեսոս), նոյն խնդիր (Քրիստոս Աստուած եւ մարդ) եւ նոյն պաշտօն (եպիսկոպոսութիւն)„։ Նախ ի հռոմայեցի ապա ի յոյն լեզու ընթերցաւ թուղթն եւ ընկալան եպիսկոպոսունքն միաբան բարբառով հաւանութեան։ Ի վաղիւ անդր յերրորդում գումարման արկին հրեշտակքն Հռոմայ ձեռնագիր գործոց առաջին գումարմանն որք տուեալ էին նոցա ի քննութիւն յերկրորդումն։ Գրեցաւ վասն ամենայն եղելոցն եւ առաքեցաւ առ կայսր ի ձեռն Եւտիքէոսի վանականի։ Այս ի չորրորդում գումարմանն (16 Յուլ.) եկուն մուրհակ Կիւրեղ եւ Մեմ-

թէ չէր անձնատուր եղեալ հասեալ յայնժամ առաձնաւորիլ հայերն եւ բժիշկ Յովհաննէս ոմն անուն կոմս բերեալ զամենայն գործս ժողովոյն եւ այնպէս զիւրենէս կոմս ի բաց մերժեալ ։

Սակայն տարակուսէր այնուհետեւ կայսրն՝ մինչեւ ըստ խրատու Թղթոյն 110ամեայ ծերոյ եւ խորամանկին Ակակեայ եպիսկոպոսի Բերիացւոց՝[1] համաձայնէր ընկենուլ յիշխանութենէ միանգամայն զՆեստոր եւ զԿիւրեղ եւ զՄեմնոն եւ առաքէր յԵփեսոս մեծաւ իշխանութեամբ զՅովհաննէս կոմս կատարել զհրամանն եւ ածել զամենայն ի միաբանութիւն խաղաղութեան ։ Այլ հազիւ հազ կարէր կոմսն զկայսերական հրովարտակն առաջի երկուց կողմանց ի միում վայրի եւ ժամանակի ընթեռնուլ. առեալ ինչ քան զայն չկարաց զծանրել ։ Զի թէպէտ եւ տայր նա դնել ի զինուորական զերեսին եպիսկոպոսունս ընկերցեալս յիշխանութենէ, եւ պահանջէր զմիաբանութիւն յերկուց կողմանց, այլ ընդդէմ բողոքէր ժողովն վասն կապանացն Կիւրղի եւ Մեմնոնի, եւ վասն դատապարտութեանն ասէր թէ «ոչ յայն սակս եկաք եպիսկոպոսունքս, զի քննիցիմք ի հաւատս, այլ զի հաստատեսցուք զհաւատս» ։

Յայսպիսեաւ կարգաւ ժամանակի մնացուցեալ առաջի նոցա մի ոմն ի կայսերական ատենակալացն ասել զԹուղթս նոցա հաստատութեանն, եւ գրեալ էր թուղթն առ կղերն Կոստանդնուպոլսոյ ։ Հաւանեալ պատգամաւորաց կղերականացն Թագաւորն հրամայէր ուխտ ուխտ հրեշտակս յերկուց կողմանց հասանել յԵփեսոսէ առ ինքն յարքունիս. պատուէր առաւել վասն Նեստորի ի բաց գնալ յԵփեսացւոց քաղաքէն յառաջին վանսն իւր մօտ յԱնտիոք եւ կալ անդուր առ իւր կամք էր ։

Իսկ եւ հասեալ երին պատգամաւորք ի Քաղկեդոն (Ասիոյ.) պատուէր հասանէր անդէն մնալ, քանզի երկեւղ իմն էր թէ խռովել ինչ ի մայրաքաղաքին յուզիցի ։ Անդ յառաջ իսկ քան զամենայն պահանջէին հրեշտակք ժողովոյն թողուլ ազատ զԿիւրեղ եւ զՄեմնոն եւ զհաստատութիւն վճռոց ժողովոյն, իսկ առեւելեայքն՝ պահանջէին զի Նեստոր հաստատեսցի յաթոռ իւր, դատապարտեսցին նզովքն Կիւրղի եւ հաստատեսցի մերժումն Կիւրղի եւ Մեմնոնի ։ Այլ ոչ սոցա եւ ոչ նոցա հաւանէր կայսր ։ Իսկ եւ բազում հակառակութիւնք լինէին եւ ոչինչ լուծումն, այնուհետեւ կոչէր յանկարծ կայսր զհրեշտակութիւն ժողովոյն ի Կոստանդնուպոլիս, կացուցանէր փոխանակ Նեստորի զՄաքսիմիանոս յեպիսկոպոսութիւն Կոստանդնուպոլսոյ, ընծէր զհրաման մերժման Կիւրղի եւ Մեմնոնի յիշխանութենէ, եւ պատուէր

1 Այս Ակակ՝ որ էր գլխաւոր հալածչացն Ոսկեբերանի, գրեաց առ Խննովկենտիոս Հռոմայ քահանայապետ՝ ողջունել զի ընկալցի նա զնա ի հաղորդութիւն ։ Գրել գրեաց առ նա Խննովկենտիոս՝ շնորհել զօր խնդրեն. սակայն առաքէր նախ զգիրն առ Աղեքսանդրոս հայրապետ Անտիոքայ, զի ապա ընդունել զհաղորդութիւն սորքանաց նորա՝ ապա տացէ նմա զԹուղթն քահանայապետական (414). Թուղթ ինն. առ Աղեք. Անտ. ։

տայր ամենայն եպիսկոպոսաց դառնալ յիւրաքանչիւր վիճակս։ Կանդիդիանոս եւ Իրենէոս յաչաց ելին։

Դարձան ամենայն եպիսկոպոսունք յիւրաքանչիւր աթոռ անդէն ի նմին ամի (381, Հոկտ.), այլ չէր միութիւն ընդ նոսա, զի իսկ եւ իսկ յետ դարձին նոցա ժողովեալ սինհոդոս նախ ի Տարսոն եւ ապա յԱնտիոք՝ դատապարտէին զԿիւրեղ եւ զնզովսն նորա։

104

Բայց բազումք յամենայն կողմանց ոգւով խաղաղութեան եւ զեջմամբ իմն ջանային ի լուծումն գժտութեանն։ Առաջին ի նոցանէ ինքն իսկ Կիւրեղ էր. առաքէր նա հրեշտակութիւն (զՀերմոգինէս եւ զԴամպակիոս եպիսկոպոսունս) ի Հռոմ (432) խնդրել ի քահանայապետէն՝ զի գրեսցէ թուղթ հաստատեաց առ եպիսկոպոսունս եփեսոսական ժողովոյն եւ իւրով ճոխութեամբ հաւանեցուսցէ մեղմագոյնս լինել առ եպիսկոպոսունս բաժանեալս։ Յայն սակս գրէր առ նոսա Սիքստոս Գ. (432—440) թէ պարտ եւ պատշաճ է թողուլ յիւրաքանչիւր իշխանութեան զեպիսկոպոսունսն որ յԵփեսոս թեկն անէին Նեստորի, եթէ զուղիղ վարդապետութիւն եւ զհաղորդութիւն հռոմէական եկեղեցւոյ ընկալցին։ Առանձինն իմն սիրով եւ գորովանօք գրեաց քահանայապետն առ Յովհաննէս Անտիոքացի, եւ զՄաքսիմիանոս հայրապետ Կոստանդնուպոլսեայ յորդորէր՝ ժիր ի գործ միաբանութեանն լինել։

Այնուհետեւ եւ Թէոդոս՝ քանզի վասն եկեղեցւոյ եւ տէրութեան առհասարակ վնասակար զբաժանումն զայն համարէր՝ խորհրդակցութեամբ Մաքսիմիանոսի եւ ժողովոյ նորա կամեցեալ համոզագոյնս եւ արագագոյնս զերսն բժշկել, հրաման ետ զլխաւորաց երկոցունց կողմանցն, այս ինքն՝ Յովհաննու եւ Կիւրղի առանձինն առանց եպիսկոպոսաց գալ ի Նիկոմեդիա եւ հաշտել ընդ միմեանս, ապա թէ ոչ՝ չգալ երբեք այնուհետեւ յակն թագաւորին։ Թէպէտ եւ չգային նոքա առ միմեանս՝ զի հիւանդութեանն բարբանօք ի չքմեղս լինէր Յովհան, սակայն գործակալ հրամանին Արքեղայոս կամս ստիպէր զնա անկանել ի պատգամս հաշտութեան։ Յայնժամ ժողովեալ Յովհաննու սինհոդոս յԱնտիոք առաքէին առ Կիւրեղ պայմանս հաշտութեան՝ խնդրելով միանգամայն ի նմանէ մերժել զ12 նզովսն իւր։ Ոչ կիջաւ Կիւրեղ պայմանացն, բայց որպէս ի դէպ էր՝ չառ յանձն զմերժելն։ Հաւանեցաւ իմն այնու Յովհաննէս եւ ծերունի եպիսկոպոսն Ակակիոս Բերիայ եւ մասամբ իմն եւ Թէոդորիտոս, այլ ոչ՝ ամենայն սինհոդոսն։ Յայնժամ ընդ մէջ անցանէր Պաւղոս եպիսկոպոս Եմեսայ պատուական հասակաւ ծերութեանն եւ հանճարով եւ

հմտութեամբ գործոց, հաւանեցուցանէր զնոսա համաձայնել զկրօն վճարել. յօրինեցաւ թուղթ հանդերձ հանգանակաւ իւրք՝ զոր տարեալ Պաւղոսի տանէր ի դիմաց ամենեցուն յԱղեքսանդրիա։ Ընկալաւ Կիւրեղ զհանգանակն տեսեալ զայն միաբան վարդապետութեան իւրում, եւ ի նշանակ միաբանութեան երկոցունց կողմանցն տայր խօսել Պաւղոսի յեկեղեցւոջ ի մեծաւոր տօնի ծննդեանն (433). ընդ մէջ հատանէր ժողովուրդն զբանս ծերունւոյն ձայն բարձեալ թէ «Ահա այս են հաւատք ուղղութեան, զայս խաւ կամէաք լսել։ Բարւոք եկիր եպիսկոպոսդ ուղղափառ, արժանիդ առ արժանին (Կիւրեղ) եկիր»։ Այս եւ ինքն եւս Կիւրեղ համաձայն բանիւք ի մէջ անցեալ հաստատէր զուղղութիւն բանից նորա եւ յաւղարկէր զնա թղթով առ Յովհաննէս անտիոքացի՝ կրկնելով անդէն զնոյն հանգանակ Անտիոքացւոց յորոյ վերայ միաբանութիւնն եղեւ, եւ յորում յայտնի էին նշանակքն աստուածեղէն եւ մարդկեղէն բնութեանցն ի Քրիստոս[1]։ Նոյնպէս եւ Յովհաննէս ի բաց եկաց ի Նեստորէ, դատապարտեաց զվարդապետութիւն նորա, յանձն առ կարդալ զՄարիամ Աստուածածին եւ ընկալաւ զՄաքսիմիանոս օրինաւոր եպիսկոպոս Կոստանդնուպօլսոյ (433)։ Իսկ քանզի Ակակոս եւս քահանայապետ եւ ամենայն արեւմուտք հաւանեալ յարեցան ի միաբանութիւնն յայն, եղեւ այնուհետեւ ժողովն Եփեսոսի Երրորդ ժողով տիեզերական։ Ոչ սակաւ նպաստ եղեն ի սոյն միաբանութիւն երկոքին աստեղք լուսաւորք ժամանակին Սիմէոն սիւնակեաց եւ Իսիդորոս Պեղուսիացի, նա առ արեւելեայս եւ սա առ Կիւրեղ եւ Եգիպտացւոց[2]։

1 «Խոստովանիմք զՏէր մեր Յիսուս Քրիստոս, զՈրդին Աստուծոյ, զՄիածինն՝ աստուած կատարեալ եւ մարդ կատարեալ ի բանաւոր ոգւոյ եւ ի մարմնոյ, որ յառաջ քան զյաւիտեանս ծնաւ ի Հօրէ ըստ աստուածութեանն, իսկ ի վերջին աւուրս՝ զնոյն վասն մեր եւ վասն մերոյ փրկութեան ծնեալ ի Մարիամայ կուսէ ըստ մարդկութեանն, զնոյն ի միասին էական Հօր ըստ աստուածութեանն եւ ի միասին էական մեզ ըստ մարդկութեանն. քանզի երկոց բնութեանցն եղեւ միաւորութիւն, զերկոսին՝ մի Քրիստոս, մի Որդի, մի Տէր խոստովանիմք։ Ըստ սմին մտաց անշփոթ միաւորութեան դաւանիմք զսուրբ Կոյսն՝ աստուածածին, այնու՝ զի Աստուած Բանն մարմնացաւ եւ մարդացաւ եւ անդստին ի յղութենէն միաւորեաց ընդ իւր զտաճարն զոր ի նմանէ առ։ Իսկ վասն աւետարանական եւ առաքելական բանից զՑեառնէ, գիտեմք՝ զի ոմանք աստուածախօսք երբեմն հասարակացուցանեն՝ իբրեւ ի միոյ դիմաց վերայ, եւ երբեմն ընտրեն՝ իբրեւ յերկուց բնութեանց վերայ, եւ մերթ զաստուածավայելուչն՝ ըստ աստուածութեանն Քրիստոսի եւ երբեմն զխոնարհագոյնսն ըստ մարդկութեան նորա՝ ընտրեն տան նմա»։

2 Իսիդորոս (Աղեքսանդրացի) կոչեցեալ Պեղուսացի վասն ի Պեղուսիոնն բնակելոյ, էր երեւելի վանականութեամբ։ Վանականք անապատին Եգիպտացւոց երկրպագէին զհետս առաքինութեան նորա եւ եպիսկոպոսունք ի Հռոմայ եւ ի Հեռաստանէ զնէին նմա մեծարանս իբրեւ Հօր, եւ զարծէին ըստ խորհրդոյ նորա ի գժուարին ինչ դէպս պաշտամանց իւրեանց, նա առաւելիկ եւ առաքինազարդ քաղաքայնոյն եւ աշխարհականաց իւրոց եւ որք արքունականք տային եւ առնուին թուղթս ի նմանէ։ Ի թղթոց անտի նորա որ ամբաւ իմն պատմին լեալ՝ կան առ հեզն ցայժմ 2012 թուղթ։ Անդէն ի ժամանակի գժտութեանն ընդ Նեստորի՝ բարեկամութեանն համարձակութեամբ զգուշացուցանէր զԿիւրեղ։ «Դատա է քեզ, ասէ, զգուշ լինել ի կանխակալութենէ եւ յատելութենէ. կանխակալութիւն չտեսանէ յայտ, իսկ ատելութիւնն ամենեւին իսկ կոյր է։ Թէ սխալել չկամիս, մի վաղվաղեր բերել վճիռ դատապարտութեան, այլ հանդարտութեամբ, իրաւամբք եւ արդարութեամբ առնել դատաստան։ Աստն ամենայն զքեն յնփեսոս՝ եղբօրորդի է Թէոփիլեայ եւ ի հետս նորա գնայ. սակայն խորհ մեծ է ընդ նա եւ ընդ քեզ»։ Այսպէս ի ժամանակս ժողովոյն։ Այլ յետ ժողովոյն ցրուելոյ՝ գրէր. «Օրինակ գրոց որքոց զարհուրեցուցանեն զիս, եւ հարկ ասենն ինձ առել քեզ որ

Նեստորի՝ որ էր ի կողմանս Անտիոքայ, քանզի չզիջանէր անդէն զնզովութիւնն ստորագրել, աքսորեցաւ կայսերական հրամանաւ յանապատն Եգիպտոսի (435) եւ մեռաւ նա անդ բազում ըլեռ-նաց (440)։

Այլ ոչ աշխատեցին որ յերկուց դպրատուր կողմանց անուն կեն՝ համաձայն հաստատեալ էին ընդ այսպիսեաց միաբանութեանն, մանաւանդ զինուորական քննէին Թէոդորիտոս Կիւրոյ, Անդրէաս Սամոսատայ, Մելետիոս Մոփսուեստիոյ, Մաքսիմիանոս Անա-զարբայ եւ այլք, տուանձինն իւեանց վասն դատապարտութեան փոք-դատաւորութեանն Նեստորի։ Իսկ նոցին զինակիցք եւ բազում նա-հանգք արեւելեան կողմանց միձանկին Անտիոքայ զատեան ի հայ-րապետութենէ Անտիոքայ յետ հաշտութեանն Յովհաննու ընդ Կիւրղի. Այլ իբրեւ եւ հրապարակաւ ստորին ի կայսերէ վասն Նես-տորականացն, առ սակաւ սակաւ ընդ ելանելոյ սկսան զգիտութիւնն՝ Թէոդորիտոս, Հեղղայփոս Տիանոնի եւ Մելքիսեա Սամոսատայ եպիսկոպոսունք եւ զարձան միաւանգամ ի հաղորդութիւն Յով-հաննու զանեալ արտաքուստ, այլ առանց հաւանելոյ միտ-ժամանն Նեստորի յաթոռոյ եւ առանց զնզովսն Կիւրղի ընդունելոյ։ Իսկ որ ընդդէմ յամառեալ էին ի հերձուածի անդ՝ աքսորեցան եւ յաձախեցան տարաձնութիւնք ցրինեալ ի վերայ անձնացն Նեստորակա-նաց։ Սակայնքը քնէր առ ժամն տարածքին իւեանց հանդարտութիւն, այլ ոչ խափանեցան կարծիքն վարդապետութեան զգրոցն Թէոդորի որ հանդիսաւոր իւն ի կողմանսն էին։ Նա եւ յասատուածխօսա-կան զգրոցն անդ յՈւռհայ կարգելոյ վասն պարսիկ եկեղեցականաց՝ զտան ոմանք ի կողմն Նեստորի, այս ինքն Իբաս երէց եւ Թեոփ-մոս Իապառամա։ Զ Երկուսին զսոսա հալածէր Ռաբուղաս եպիսկո-պոս Ուռհայեցւոց՝ այր նախանձաւոր ուղղափառութեան, որ եւ զգիրսն Դիոդորի Տարսոնացւոյ եւ Թէոդորի Մոփսուեստացւոյ իբրեւ սկիզբն եւ աղբեւր նեստորականութեան նզովեալ՝ ընդ Ա-կակիոսի Մելիտինացւոյ եպիսկոպոսի զգուշացուցանէր վասն նո-ցա եւ զեպիսկոպոսունս Հայոց մեծաց։ Յորդորէր նա եւ զՊրոկղ հայրապետ Կոստանդնուպոլսոյ (յամէ 434) եւ զԿիւրեղ զգու-շալ ինչ բանս ի գրոց անտի նոցա ի մէջ բերեալ կշտամբել։ Այլ սոքա իբրեւ տեսին թէ դժուարէին իւեանց յայտնապէս արե-ւելեայքն ընդ սոսկանս վարդապետին իւրեանց Թէոդորի, ի բաց կացին ի գործոյն, զի մի եւս իւեանց առաւելագոյն խռովեսցեն զեկե-ղեցի որ նորոգն դարձեալ էր ի խաղաղութիւն, որպէս յայտ առ-

ինչ ակնոյն կոչէ։ Եթէ հայր եմ քո, աս-ղէս զան սաօս, երկնչիմ յորինակէն Հե-ղեայ։ Աղա թէ որդի եմ, որ սաստկա-գոյն յանգ ի ճշմարտութիւն է, զարհու-րեցուցանէ զիս օրինակն Յեփթայեայ որ ոչ որդեկլ զհայրն հարցանել զկհայն։ Աղէ զի մի երկուցին անկանիցիմ ի զաստապար-տութիւն, զոր զրաւ զժտութեանն, եւ զգոյշ լեր՝ մի քո սնդհականն չկամու-թիւն զեռս եկեղեցւոյ զարծիցէ»։ (Թղթ. 370) — Այլ իբրեւ մեռ հասեալ էր զարծ միաբանութեանն, երկուցեալ թէ զուցէ մասն լնգէ Կիւրեղ ճշմարտութեանն՝ գրէր. «Կալ հաստատուն զճշմարտութիւնն եւ մի լինիր մասն խրատուցն Անտոնեայ» (Թղթ. 334)։

նէր Կիւրղի։ Ջերմ նախանձաւորութեամբ Ռաբուլայ գդացուցանէ Իբաս առ Մարիս եպիսկոպոս պարսիկ թղթով զորմէ յետոյ հակառակութիւնքն եղեն։ Իսկ իբրեւ յետ մահուան Ռաբուլայ ընտրեցաւ Իբաս յեպիսկոպոսութիւն Եդեսիայ (436—57), պաշտպանեաց նա Նեստորականաց աշակերտաց, որպէս եւ Բարսումայն որ յետ մերժելոյ յԵդեսիայէ՝ եղաւ եպիսկոպոս ի Մծբին (435—489)։ Սա յաջորդօք տարածեալ հաստատեցաւ ինքնագլուխ եկեղեցի նեստորական, որում թէեւ անէր եւ պարսկական տէրութիւնն վասն քաղաքային շահու, այնու զի միշտ ուղղափառքն որ գային ի հաղորդութեան էին ընդ ուղղափառաց ի Հռովմէական պետութեան, կասկածաւոր էին առաջի տէրութեանն։ Եպիսկոպոսն նեստորականաց ի Տիզբոն քաղաքի (յամի 496) կոչէր Կաթողիկոս. ուղղափառք կոչէին զնոսա Նեստորականս, իսկ ինքեանք զանձինս՝ Քաղդէացի քրիստոնեայս. իսկ ի Հնդիկս կոչին Թովմայական քրիստոնեայք՝ ի Թովմայէ առաքելոյ, եւ տարածեցան իսկ ի ներքնակողմն Ասիոյ։

Ե

Վերջին ամք Թէոդոսի Բ., Վաղենտինիանոս Գ. Հնդկք ցՊատմ... — Ատտիլա, Ոդոակր — կործանումն արեւմտեան պետութեան Հռոմայեցւոց — Պուղքերիա, Մարկիանոս — Զենոն (445—480) — Եւտիքէականութիւն — Ս. Լեւոն Ա. Մեծն, Ս. Փլաւիանոս, Դիոսկորոս — Չորրորդ ժողով տիեզերական (451)։

105

ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ Աղեքսանդրացւոց ընդ Արեւելեայց առ ժամայն իմն պատրաստութեամբ դժուարութեանց էր, քան թէ լուծումն։ Ոչ միայն ոմանք յԱրեւելեայց, այլ եւ բազումք ի կողմանէ Կիւրղի՝ չէին հաճեալ ընդ միաբանութիւնն ընդ այն. զի զոր օրինակ ոմանք ի նոցանէ չհաւանէին յայն պայմանադրոյն խոստովանութեան ուղղութեան մերոյ Կիւրղի, յոր Յովհաննէս Անտիոքացի եւ բազումք ընդ նմա հաւանին, նոյնպէս եւ ոչ աշակերտքն որ ընդ Կիւրղի էին՝ զմիտս Կիւրղի ունէին, զի ոչ լսեն նորա մնացին խոստովանութիւն զգիրս նորա եւ զառաջին ի չարաչար Նեստորի նզովս[illegible]. Նոքին իսկ չէին հաճեալ ընդ գործ միաբանութեանն նորա եւ զհամբաւեալ արեւելեայսն՝ զոր նոյն ընկալաւ եւ ի հաշտ հաստատեաց, մերժէին իբրեւ Նեստորականս վասն երկուս բնութիւնսն ասելոյ[1]։

1 Ինքն իսկ Կիւրեղ գրէ. «Զմիաբանութիւն զոր արեւելեայքն արարին, մեղադրեն ոմանք եւ ասեն. Ընդէ՞ր իսկ ընկալաւ զնոսա եպիսկոպոսն Աղեքսանդրիոյ (Կիւրեղ) եւ գովեաց եւս զնոսա, որ նոքա երկուս բնութիւնս ասեն։ Քանզի [illegible] զի եւ որ զՆեստորի զհետ երթան՝ [illegible] թէ եւ նա զնոյն ասէր. եւ [illegible] եւ [illegible]։ Այլ [illegible] որ [illegible] [illegible] թէ ոչ [illegible]

Նոյնպէս անկեալ էր վաղ ուրեմն մեծարենեան աւանդոյն եւ պա-տուէր ի մէջ բազմամբոխ վանականաց ի սահմանս հայրապետացն Կոստանդնուպոլսոյ, Անտիոքայ եւ Աղեքսանդրիոյ, յորժամ Կիւրեղ յաշխարհէ վճարէր (444) եւ Դիոսկորոս համամիտ եւ խորհրդակից վանականացն այնոցիկ կեղծաւորութեամբ եղանէր յաթոռն։ Սա իբրեւ բռնաւոր մանաւանդ քան եպիսկոպոս մա-լեգնէր յազգականսն Կիւրղի հակառակ կտակի հայրապետին, զսեպհական ինչսն նոցա գրաւեալ ի գանձ եկեղեցւոյ եւ ապա-տուեալ հացարարաց եւ մնացորդաց՝ պայմանաւ զի դիւրագնի վաճառեսցեն զհացն եւ զմիս, զի այնպէս գտցէ անուն եւ համ-բաւ ի ժողովրդեանն։ Մերժէր յիշխանութենէ զեկեղեցականս ա-ռանց դատաստանի եւ վարէր ամբարտաւանս ընդ արքունական վերակացուաց աշխարհին Եգիպտացւոց։

Սակայն իսկ եւ իսկ ընդարձակեցաւ ասպարէզ գործոց նորա։ Զբուն հին խորհուրդ հայրապետաց ոմանց Աղեքսանդրիոյ բուռն հար մատուցանել յառաջ, այս ինքն՝ զաթոռն Աղեքսանդրիոյ առ-նել առաջին յարեւելս եւ հրամանատու, կամ խոնարհեցուցանել իմն զիշխանութիւն հայրապետացն Անտիոքայ եւ Կոստանդնու-պոլսոյ[1]։ Ի սոյն ձեռն ետուն նմա եւ ժամանակացն հանգամանք։

ՅԱնտիոք յետ Յովհաննու նստեալ էր նորին հօրեղբօրորդի Դոմնոս (440) որ թէպէտ եւ յօժարեալ էր յամենայն սրտէ ի խաղաղութիւն եւ ի միաբանութիւն, այլ տկար էր եւ անզօր։ Նմին իրի դիւրաւ սկսաւ Դիոսկորոս ընդունել ի դատ զամբաս-տանութիւնս զեպիսկոպոսաց որ ընդ հայրապետութեամբ Ան-տիոքայ էին, հալածէր զոմանս եւ կտրէր եւս ի հաղորդութենէ զԹէոդորետոս պատճառանօք՝ որպէս թէ յԱնտիոք հրապարակա-խօսեալ իցէ հակառակ Կիւրղի եւ ուսուցեալ նեստորական վար-դապետութիւն, այս ինքն զի Թէոդորետ բանիւ եւ գրով (ի գիրսն Եռանիստէս Բազմակերպեան անուն) յաղթահարէր զվանականսն միաբնեայս (446—447)։

Ի Կոստանդնուպոլիս յետ հայրապետին Պրոկղէ (434—447) յաջորդէր Փղաւիանոս (447—450) այր հեզ եւ զարմանալի, միւս եւս Ոսկեբերան ոչ վարուքն միայն այլ եւ կենացն արկածիւք։ Թշնամութեամբ իմն էր ընդ հայրապետին՝ Քրիսափիոս ներքինի որ յայնժամ տիրէր իսկ յարքունիսն միաբանեալ ընդ Եւդոկիայ դշխոյի ընդդէմ Պուղքերիայ։ Քանզի Փղաւիան փոխանակ ոս-կւոյն՝ զոր Օրհնութեանցն անուամբ տային մեծամեծացն ներքի-

սանն՝ իսկ եւ իսկ պարտ իցէ խորշել եւ մերժել, քանզի բաղում ինչ խառնակութիւնս յայտնեցանէ զոր եւ մեքն հաստատեմք... պղտորեալ եւ զխնամարկեալ....։ (Կիւրղի առ Նեստորիոս երկրորդ թղթոյ ... իւր է Կոստանդնուպօլսեցւոց։)

1 «Պատճառեցեալ պարծի (Դիոսկոր) ան-դադար թէ ունիցի զաթոռն Մարկոսի, թէպէտ եւ գիտէ թէ յԱնտիոք աթոռն Պետրոսի կայ, որ վարդապետն էր Մար-կոսի եւ առաջին ի մէջ առաքելոցն եւ գլուխ նոցա»։ (Թէոդորետոս առ Փղաւիա-նոս. Թուղթ 86։)

ծայ հայրապետաց՝ առաքեաց հաց, եւ դարձեալ՝ զի չառ յանձն կարգել զՊուղքերիա ի սարկաւագուհի, գիտացեալ՝ զի նովին ներքինին եւ դշխոյն հեռացուցանել իւր կամէր զկայսն ի գործոյ արքունեաց։

Այլ բուն իսկ գործիք եւ սպասաւորք Դիոսկորեայ ամբաւ բաղմութիւն մոլեգին վանականացն էր։ Վասնզի բաղումք ի նոցանէ դատարկանձունք եւ փառասէրք՝ փոխանակ վանական կանոնացն պահպանութեան դրաւեալք ի քննութիւն վարդապետութեան, որ ոչ անկ էր նոցա, եւ ծնգեալ միաբնեան մոլորութեամբ, պառակտեալք յիւրեանց եպիսկոպոսաց՝ որոց զխմադարձ լինէին իբրեւ նեստորականաց, էին ի բանի ընդ Դիոսկորեայ ընդ յաջորդին Կիւրղի։ Գլուխ նոյնպիսեացն վանականաց ի սահմանս հայրապետութեան Անտիոքայ էր Բարսումաս գլխաւոր վանաց, այր բանաւոր՝ որ իբրեւ զօրականս գումարէր զիւրեւ զվանականսն յԱսորիս։ — Սոքա միաբան էին ընդ վանականաց որ ի հայրապետութեան Կոստանդնուպոլսոյ էին եւ գլուխ եւ գրգռիչ էր վանականացն սոտ Եւտիքէս ոչ սակաւ միջամուխ տեսական իրաց, այլ առանց աջողակութեան։ Սա յառաջն գործակից էր Դաղմատեայ ի նպաստաւորութիւն ժողովոյն Եփեսոսի եւ բազում անգամ հաղորդէր թղթով ընդ Լեւոնի Ա. քահանայապետին Հռոմայ՝ տալով գոյժ թէ տարածանի օր ըստ օրէ աղանդն նեստորական. քանզի չէր հաւանեալ նա ընդ հանգանակ միաբանութեան Կիւրղի ընդ արեւելեայց եւ նեստորականս համարէր զնոսա։ Այսպէս ծերունին ժանտ ելոյց զխարոյկն զոր 200 ամք չկարացին շիջուցանել։

Անդէն յամի 448 բարեկամ նորա եւ մտերիմ Եւսեբիոս եպիսկոպոս Դորիլեայ Փռիւգացւոց (այն որ երբեմն յորժամ ժողովրդականն էր՝ ել նախ հակառակ վարդապետութեանն Նեստորի) անց ի մէջ ի ժողովն ուրեք ի Կոստանդնուպոլիս (8 Նոյ.) մատուցանել Փղաւիանեայ՝ մուրհակ ամբաստանութեան զԵւտիքեայ թէ կարծիս հերետիկոսութեան ունի եւ քարոզէ, զոր սուրբս եւ զյաջորդս նոցա նաեւ զՓղաւիանոս իսկ կոչէ հերետիկոս։ Աղաչէր Փղաւիանոս զԵւսեբիոս զի ինքնին երթեալ շինեսցէ զմիտս նորա, բայց չառ զայն Եւսեբիոս յանձն. քանզի բազում անգամ փորձեալ էր փորձ եւ չվճարեալ ինչ։ Յայն սակս սահմանեցաւ կոչել զԵւտիքէս ի ժողով անդր. եւ յետուստ ուրեմն յետ բազում անգամ կոչելոյ եկն (22 Նոյ.) գնդով միով վանականաց եւ զօրականաց զոր տուեալ էր նմա ի պաշտպանութիւն բարեկամ նորա Քրիսափիոս։ Յետ բանից ինչ պատասխանւոյ զոր պատ ի պատ խօսեցաւ՝ ապա եցոյց յայտնապէս եւ համարձակ եթէ «Այսպէս իմն դաւանի թէ ի Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս յառաջ քան զմիաւորութիւնն երկու բնութիւնք էին (Թերեւս

զմարդկինեայ կարծիս ունելով զյարաբերութենէ ոգւոյ), այլ յետ միաւորութեան՝ մի միայն բնութիւն է նորա, եւ թէ աստուածեղէն մարմին նորա չէ ի միասին էական ընդ մեզ,,: Բայց զմարմինն Քրիստոսի խոստովանէր յօրինեալ ի մարմնոյ Աստուծոյ եւ զմիտսն Քրիստոսի կատարելապէս մարդ չուրանայր, եւ չտնէր ինչ խառնակումն, այլ հակառակորդք նորա յառաջ բերէին զայն ի փորձառութենէ նորա[1]. միանգամայն յայտ առնէր թէ զգիրս սուրբս նախամեծար համարի քան զհարս սուրբս (այս ինքն զաւանդութիւն): Պահանջէին ստիպէին զնա դատապարտել զայն վարդապետութիւն եւ ընդունել ոչ միայն զթուղթն Կիւրղի առ Նեստոր զերկրորդն՝ զոր ընկալաւ Ժողովն Եփեսոսի, այլ եւ զհանգանակն միութեան ընդ արեւելեայս: Բայց նորա չառ յանձն՝ մերժելով ի հայրապետութենէ եւ ի պատուոյ երիցութեան եւ յառաջնորդութենէ վանացն. եւ ամենեքին արկին զձեռն ձեռնագիր: Այնուհետեւ երկոքին կողմանք դիմէին առ քահանայապետն Հռոմայ առ Լեւոն Ա.:

106

Չէ յայտ ստուգութեամբ՝ որպէս քաղաքն նոյնպէս եւ ամ ծննդեան առնն որ վասն մեծամեծ առաքինութեանց անձին եւ վասն մեծամեծացն զոր յօգուտ եկեղեցւոյ վճարեաց՝ կոչեցաւ Մեծ: Սակայն հաւանութեան է թէ ծնեալ իցէ Լեւոն ի Հռոմ, ի տուսկիացի հօրէ Կուինտիանոս անուն՝ ի կատարած կցյս չորրորդ դարու: Յայտ ի մատենից նորա է զի հզօրագոյն իմն միտք էին նորա եւ կրթեալ քաջ ի հրահանգս գեղեցիկն դպրութեանց եւ ի գիտութիւնս եկեղեցւոյ: Վաղ առ Զօսիմոսիւ քահանայապետաւ առաքեցաւ նա իբրեւ ջահընկալ կամ արքանեակ եկեղեցւոյն Հռոմայ ի Կարքեդոն՝ առնել պատգամ վասն խնդրոյն Պեղագեանց (418): Առ Կելեստինոսիւ (423—432)՝ իբրեւ սարկաւագապետ եկեղեցւոյն Հռոմայ երեւելի էր Լեւոն, ամենեւին վստահ էր ի նա քահանայապետն, եւ ի նորա ձեռն վճարէր ամենայն ընդդէմ Նեստորի: Ինքնին Լեւոն յառաջ իսկ քան զԺողովն Եփեսոսական հրաման ետ Կասիանոսի գրել գիրս ընդդէմ Նեստորականութեան՝ զմտաւ ածեալ թէ Կասիանոս որ հմուտ էր արեւելեան իրաց՝ յարեւելեան հարց անուանք յոր յեցեալ էր Նեստորիոս՝ յանդիմանեսցէ զնա, մանաւանդ յՊեղագեանէ՝ յորոց ի վարդապետութեանն վայելեալ էր: Այսպէս գրեաց Կասիանն զեւթն գիրսն վասն Մարմնաւորութեան Տեառն եւ նուիրեաց Լեւոնի սարկաւագապետի առանձինն թղթով (432 կամ 5): Յայն սակս եւ սուրբն Կիւրեղ Աղեքսանդրացի յետ Ժողովոյն Եփեսոսի դիմէր առ Լեւոն, խօսել առ քահանայապետն չտալ հաւանութիւն բանից Յոբնաղայ Երուսաղեմացւոյ որ կամէր ամբառնալ զպատիւ աթոռոյն իւրոյ: Այսպէս եւ ինքն քահանայապետն Կելեստինոս նմա տայր յանձն զքննութիւն կէս պեղագեան աղանդոյն յորժամ եկն Պրոսպեր ի Գաղղիայ ի

1 Յիսուս Քրիստոս, ասէր, էր կատարեալ Աստուած եւ ծնաւ կատարեալ մարդ ի սրբոյ Կուսէն, այլ առանց մարմնոյ որ իցէ ի միասին էական (էակից) մեզ, եւ չասեմ, ասէ, թէ մարմինն Աստուծոյ՝ իցէ մարմին մարդոյ, այլ մարդկեղէն մարմին,,:

հանգ։ Ըստ Սիքստոսի Գ. սրբութիւնքն եւ արժանաւորութիւնք մեր-կեալ Ղեւոնի [illegible] ազատութեան [illegible] Յաղթանակ [illegible] կարգաւ [illegible] մեծ [illegible] (439)։

Մեծ էր եւ կայսերական արքունեացն վստահութիւն ի միտս [illegible] Ղեւոնի։ Սա ծնեալ ի [illegible] Գ. քահանայապետութեամբ ի Գաղղիա [illegible] Աեցիոս եւ Ալբինոս. [illegible] Սիքստոս Գ. (440 Մարտ.), ընտրեցաւ յեկեղեցւոյն ի քահանայապետութիւն Ղեւոն սարկաւագապետ. առաքեցան առ նա [illegible] քահանայապետութեան [illegible] եւ ընկալաւ. իսկ զնա եկեղեցին առաջնորդութեամբ յետ 41 աւուրց։

Դժուարին [illegible] յայս ժամանակիս հանգամանք. [illegible] ի քաղաքական կայսր, [illegible] եւ հակառակութիւն, [illegible] [illegible] ի ձեռն [illegible] ուղղափառութեան. [illegible] Մանիքեցիք, Պրիսկիլլիանեանք, Պեղագեանք եւ Նեստորականք. [illegible] Ղեւոն ի Հռոմ (որ են առաւել քան զ100) [illegible] 96 [illegible] Պատմութիւնք նորա [illegible] նորա՝ կարճառօտ, [illegible]։

Ղեւոն որ անհնարին նախանձախնդիր [illegible] եւ [illegible] եկեղեցւոյ էր՝ [illegible] ասէր. «Արդեան [illegible], [illegible] որ ի [illegible] կարգեն՝ [illegible] ի [illegible] ումենեւին ներող եւ արգահատող լինել»։ Ըստ բանիցն [illegible] եւ զարդիւնսն ցուցանէր։

Յորժամ առաւ կայսերական ի Կոստանդնուպոլիս (430) [illegible] ի Մանիքե-ցւոց անուն [illegible] ի Հռոմ եւ անդ կեղծաւորեալ հաղորդէին ուղղափառաց։ Ի մեռ առ փոքրագունի Ղեւոն (443, Նոյ.) եւ [illegible] ի [illegible] գործս ծածուկ ժողովից նոցա, [illegible] ժողովրդեան խորշել ի նոցանէ ցուցեալ ընշանական նոցա՝ զպահս նոցա յաւուր միաշաբաթւոյ եւ երկուշաբաթւոյ ի պաշտօն արեգական եւ լուսնի եւ զխոնարհել նոցա յարեւելս կոյս յելանելն ընդ [illegible] եկեղեցւոյ սրբոյն Պետրոսի, զչհաղորդել նոցա բաժակին՝ համարելով զգինին լեալ արարած ոգւոյ չարի, եւ զայլսն եւս նոյնպիսիս։ Յայն սակս հրաման տայր Ղեւոն հաղորդեցուցանել զժողովուրդն եւ ի բաժակն՝ առ ընտրելոյ զՄանիքեցիս յուղղափառացն։ Արար սինհոդոս եպիսկոպոսաց, երիցանց եւ պատրկաց քաղաքին, կոչեցան առաջի ոմանք յընտրելոց նոցա որ զպղծութիւնսն լինէին խոստովան. եղեւ ընդունելութիւն զղջացելոցն, իսկ յամառեալքն մերժեցան տարագիր։ Բայց զի բազումք ի գաւառսն սփռէին գաղտագողի՝ ազդ առնէր Ղեւոն եպիսկոպոսացն Իտալիոյ, Գաղիոյ, Սպանիոյ եւ այլոց կողմանց, եւ յամէն երկրոր-

դի (Յուլ. 444) ելանէր հրովարտակ եւ ի Վաղենտինիանեայ Գ.րդէ թելադրութեան Լեւոնի, որով մերժէին Մանիքեցիք յամենայն քաղաքայնն իրաւանց, ի զինուորական պաշտամանէ եւ յիրաւանց ժառանգութեան:

Յետ սակաւ ինչ միոյ գրեալ զգուշացուցանէր զեպիսկոպոսունս Վերին Իտաղիոյ վասն Պեղագեանց որ ջանային հնարէին սպրդել մտանել յիւրաքանչիւր աթոռ՝ ուստի մերժեալն էին. առաքէր առ նոսա Լեւոն զձեւ դաւանութեանն որով եւեթ լինելոց էր ընդունելութիւնն դարձելոց ի նոցանէ: Սուրբն Պրոսպէր էր նորա դպիր խորհրդակից եւ օգնական:

Նոյնն ընդ նոյն ժամանակս դէպ լինէր Ս. Հիղարեայ Արելատայ եպիսկոպոսի ընկենուլ սինհոդոսիւ զՔաղեդոնիոս կամ Կելեդոնիոս զեպիսկոպոս Վեսանտիոնի յիշխանութենէն: Դիմեաց սա բողոքելով առ Լեւոն քահանայապետ որ յետ ճշգագոյն քննութեան դատաստանի նորա՝ արձակեաց զնա: Յանդիմանեալ կշտամբեցաւ Ս. Հիղարիոս ի քահանայապետէն եւ զխաւարութիւն աթոռոյն Արելատայ փոխեցաւ յաթոռն Վիեննայ, եւ Ս. Հիղարիոս խնդրեաց ի նմանէ խաղաղութեամբ հաշտութիւն (444): Ի միւսում ամին (445) ելանէր հրովարտակ ի Վաղենտինիանեայ Գ. դէ մի իշխեցեն "եպիսկոպոսունք Գաղիոյ կամ այլոց նահանգաց, հակառակ հին սովորութեանն, ձեռն արկանել յիր ինչ առանց հրամանի ամենապատուականի եպիսկոպոսի յաւիտենական քաղաքին (Հռոմայ): Այլ լիցի այն ամենայն յօրէնս վասն նոցա, որ ինչ միանգամ սահմանեաց կամ սահմանիցէ իշխանութիւն առաքելական աթոռոյն. այնպէս զի եթէ ոք յեպիսկոպոսաց կոչեցեալ յատեան եպիսկոպոսին Հռոմայ՝ չառնուցու յանձն գալ, ի կուսակալէ աշխարհին ստիպեսցի գալ, պահեալ ամենայնիւ զամենայն զոր ետուն հարքն մեր հռոմէական եկեղեցւոյ":

Հասանէր առ նա ամբաստանութիւն յամի 446 վասն բռնութեան Անաստասայ Մետրապոլտի Թեսաղոնիկեայ որ էր միանգամայն տեղապահ առաքելական աթոռոյն ի Լիւրիկէ՝ որ էր մասն արեւմտեան հայրապետութեան. սաստանէր զնա քահանայապետն մեծաւ սաստկութեամբ եւ խրատեալ թելադիր լինէր՝ լինել նմանող մեղմական հեզութեան որ բնածին իսկ է առաքելական աթոռոյն Հռոմայ՝ զորոյ ինքն Անաստաս զտեղապահութիւնն ունէր:

Այն ինչ յարդարեալ էր քահանայապետն ատեանն ժողովել Տոլեդոյ եւ զերս սպանիական եկեղեցւոյն վասն աղանդոյն Պրիսկեղիանոսաց՝ որք միանգամ ամբարձեալ էին զգլուխս իւրեանց ի ժամանակս արշաւանաց բարբարոսացն, անտուստ յարեւելից հնչէր աղմուկն Եւտիքականութեան՝ յոր մանաւանդ պատրաստեալ էր զնա անուշութիւնն իբրեւ ախոյեան (438):

107

Ինքնին Եւտիքէս յառաջ քան զամենայն գրէր առ Լեւոն քահանայապետ, ամբաստան լինել զսինհոդոսէն թէ յառաջագոյն իսկ միաբանեալ իցէ հակառակ նորա ի թշնամութիւն, թէ զդաւանութիւն նորա զրով չընկալան, ուր ինքն երկուս բնութիւնս ի Քրիստոս ուսուցանէր եւ նզովէր զայնոսիկ որ ոչ այնպէս ուսուցանիցեն, եւ միանգամայն թէ դաւաճանութիւն եւս

գիր վասն կենաց նորա, եւ թէ բաղձեալ եւս իցէ առ սրբութիւն նորա, այս ինքն՝ առ Լեւոն եպիսկոպոս Հռոմայ, եւ չիցէ ուրուք եդեալ այնմ ունկն, եւ յետոյ արկանէր զվարդապետութիւն իւր ընդ քննութեամբ եւ վճռով քահանայապետին։ Նոյնպէս գրէր եւ առ Ս. Պետրոս Ոսկեխօս արքեպիսկոպոս Ռաւեննայ՝ ուր նստէր կայսրն արեւմտից (եւ գտանեմք զի յետոյ եւս նմա խրատ տուրբն անսալ ամենայնի զոր Լեւոն սահմանիցէ, զի առանց քահանայապետին հաւանութեան, ասէ, չկարեմք մտանել ի վարդապետութիւնս հաւատոյ)։ Բայց եւ ինքն իսկ կայսր Թէոդոս պատրեալ ի Քրիսափեայ գրէր առ քահանայապետն եւ յորդորէր հաստատել միաբանգամ զխաղաղութիւնն ի մայրաքաղաքին։

Թուղթք սոցա վաղագոյն հասին ի Հռոմ քան զթուղթն Փղաւիանու, նախ իւր եւ Լեւոն մինչ չեւ հասեալ թղթոյ սորա ի Հռոմ գրով յայտ առնէր Փղաւիանու թէ զարմացեալ է զի չառաքեաց ինչ նա զրոյց վասն իրացն, որպէս պարտ իսկ էին նորա եւ խնդրէր զի գրեսցէ զամենայն մանր։ Յայնժամ Փղաւիան առաքէր զհետ թղթոյն եւ զգործս դատաստանին Եւտիքեայ։ Այլ մինչ չեւ քահանայապետին զեւր դատաստան առաքեալ՝ անտուստ Եւտիքէս խնդրեաց ընկալաւ ի կայսերէ սինհոդոս նոր ի քննութիւն գործոց առաջնոյ սինհոդոսին՝ յորում դատապարտեցաւն, ասելով թէ նենգեալ են գործք սինհոդոսին այնորիկ. բայց սակայն իբրեւ քննեցան համեմատեցան ի սինհոդոսի աստ օրինակքն, գտան համեմատ բուն օրինակին մինչեւ ցաղորդայս ապաստան (8—13, Ապր. 449)։

Սակայն եւ այնպէս ի մտի եդեալ էր Քրիսափեայ զԵւտիքէս ապրեցուցանել եւ զՓղաւիանոս հայրապետ եւ զԵւսեբիոս արկանել յաթոռոց։ Նախ իւր դրդեաց գրգռեաց զԴիոսկորոս հայրապետ Աղեքսանդրիայ (յամէ 444) մեծաւ խոստմամբք՝ հակառակ նոցա, նա եւ զդշխոյն Եւդոկիա յանկոյց յինքն։

Խնդրեաց Դիոսկորոս ժողով տիեզերական եւ ընկալաւ իսկ դիւրաւ. եւ վաղվաղակի հրովարտակ կայսերական (30. Մարտ 449) առ դլխաւորս վիճակացն՝ զի իւրաքանչիւր առեալ 10 մետրապոլիտս եւ այլ եւս 10 եպիսկոպոսունս հմուտս գիտութեան ճեպեսցեն հասանել յԵփեսոս յառաջնում աւուր Օգոստոս ամսոյ, ապառնացեալ Աստուծոյ եւ կայսեր յաչաց ելանել թէ անփոյթ ոք առնիցէ գալ անդր. բայց միայն Թէոդորետոս մի իշխեսցէ գալ, որում վաղ իսկ տուեալ էր հրաման չմեկնել ամենեւին ի քաղաքէ եպիսկոպոսութեան իւրոյ։ Համարձակ իցէ այնոցիկ որ դատեցան զԵւտիքէս՝ գալ, բայց մի տացեն ամենեւին վճիռ ի ժողովին։ Բարսումաս հայր վանաց յանուանէ իսկ հրաւիրեալ էր ի կայսերական հրովարտակին իբրեւ տեղապահ առաջնորդաց վանաց եւ երեւելի հակառակորդ Նեստորի։ Վասն կարգաւորութեանն

պաշտպանութեան՝ առաջեցան պաշտօնեայք արքունութեան Եղպի-
դիոս եւ Եւղոգիոս, եւ անթիպատոսն Ասիացւոց կայր կազմ զօ-
րօք ի հրամանս նոցա: Ինքնին Դիոսկորոս զրաւեալ կալաւ զգահ-
երիցութիւնն, թէպէտ եւ առաքեալ էր Լեւոն զտեղապահսն
իւր զՅուլիոս եպիսկոպոս Պուտէոլոյ, զՌենատոս երէց եւ զՀի-
լարիոս սարկաւագ՝ առնել նոցա ի ձեռն՝ զպարմանալի թուղթ իւր
առ Փլաւիանոս, յորում ոչ միայն զվարդապետութիւնն վասն որոյ
հակառակութիւնն էր՝ մեկնէր ամենայն յստակութեամբ, այլ եւ
զմերժումն Եւտիքեայ հաստատէր՝ պատուէր տուեալ ցուցանել
նմա ողորմութիւն եթէ ապաշխարեսցէ նա ընդ մոլորութիւնն: Յանձն
առնէր Լեւոն զսոյն թուղթ իսկ եւ հինգ որոշման ժողովոյն այլով
իւիք առանձինն թղթով առ ժողովն[1]:

Սկսաւ առաջին գումարումն (Օգոստ. 8) յեկեղեցւոջ սրբոյ
Կուսին: Դիոսկոր որ եկեալ էր Պարաբալանօք[2] Աղեքսանդրացւոց,
եւ նստաւ ի բարձու աթոռ առաջնոյ. յետ նորա տեղապահ եպիս-
կոպոսն Հռոմայ՝ Յուլիոս, ապա Յոբնաղ հայրապետ Երուսա-
ղէմայ, Դոմնոս Անտիոքայ եւ Փլաւիանոս Կոստանդնուպոլսեայ,
յետ ամենեցուն որ էին թուով 160՝ նստաւ սարկաւագն Հռոմայ
Հիլարիոս: Իսկ եւ ընթերցան կայսերական հրովարտակք կոչման
ժողովոյն եւ յանձնարարութեանց ինչ, խնդրէին հրեշտակքն
Հռոմայ զի ընթերցցի եւ թուղթ Լեւոնի զոր բերեալ էին առ
Դիոսկոր եւ առ ժողովն եւ մանաւանդ թուղթն հաստատութեան
հաւատոյ առ Փլաւիանոս: Խոստացաւ Դիոսկոր, եւ իբրեւ եր-
կից եւ երից առաջի արկանէր, նա այլ ինչ յառաջ մատուցանէր

1 Ըստ [illegible]

թէ Եւտիքէ ընդ Սիմոն որդի Յովնանու ....: Առա ի ձեռն բերեալ եւ «Դու ես վէմ եւ ի վերայ այդր վիմի....» մեկնել աշխատէ եպիսկոպոսացն թէ զինչ պարտիք իցեն նոցա առ յաջորդն Պետրոսի: Դրեալ ի նմին ժամանակի եւ առ Պուլքերիա (Թուղթ 30) եւ մեկնեալ յառաջագոյն զնեստորական մոլորութիւնն Նեստորի եւ Եւտիքէի:

2 Պարաբալանիքն կամ Պարաբոլանք՝ ընկերութիւն ինչ էր յԱղեքսանդրիա կարգեալ յառաջ անդստին յեպիսկոպոսաց զօրէ, որ յանձնառու լինէին ի ժամանակս ժանտախտի աշխատել զանձինս (Παραβαλλεῖν) ի վտանգ առ ի սէր եղբարցն՝ զարմանելով զհիւանդս ի քրիստոնէից եւ ի հեթանոսաց: Իսկ բազում ժամանակաւ ի վերայ անդր՝ դառնայր այն ընկերութիւն յանկարգ ինչ իրս, եւ լինէր իսկ բազում անգամ աղաղակարար կամաց՝ ամենայն յանդուգն նախընթացաց Աղեքսանդրիոյ: Զյանդգնութիւն զօրութեան նոցա անտի գիտ առնուլ ի մեզ՝ զի նոցա օգնականութեամբ Կիւրեղ յառաջին անուն իւր մերժեաց զհան ի քաղաքէ անտի զամենայն Հրեայս՝ որ բազմացեալ էին ի ժամանակաց անտի Աղեքսանդրի Մեծի, վասն խորհելոյ նոցա զասնախնամութիւն ինչ հակառակ քրիստոնէից:

մինչեւ այնպէս իմն իրքն յարդարեցան՝ զի փոխանակ զխնդիր վարդապետութեանն լուծանելոյ, դատաստանն Եւտիքեայ բերաւ նախ յառաջ։ Յայն սակս ընթերցան գործք սիւնհոդոսին Կոստանդինուպոլսեայ յորում նայն դատապարտեցաւ, եւ զառաջինն կարգաւ եւ հանդարտութեամբ ամենայն վճարէր, այլ իբրեւ հասին յայն տեղի՝ ուր հարցանէր Եւսեբիոս Դորիլեցի թէ Խոստավանեցի՞ Եւտիքէս երկուս բնութիւնս ի Քրիստոս յետ միաւորութեանն, եւ թէ իցէ՞ Քրիստոս ի միասին էական ընդ մեզ ըստ մարմնոյն, յայնժամ աղաղակել սկսաւ մասն մի բազմութեանն՝ Ի բաց լիցի Եւսեբիոս, արկէք զնա ի խարոյկ, այրեսցի նա կենդանւոյն, արժանի է զի պատառեսցի որպէս պատառեցան եւ բաժանեցաւ։ Իբրեւ եհարց Դիոսկոր զեպիսկոպոսունսն թէ որպիսի՞ ինչ թուիցի ձեզ ասելն երկուս բնութիւնս յետ մարմնաւորութեանն. ետուն ոմանք պատասխանի "Անիծեալ որ այնպէսն ուսուցանիցէ"։ Բայց զի ոչ ամենեքին այնպէս ինչ աղաղակել կարող էին զի լիցի լսելի, եւ կամ զի լուռ իսկ ամենեւին կային, հրաման ետ եգիպտացին ամբառնալ ի վեր զձեռս՝ նշանակ հաւանութեան։ Գոչեաց միաբանգամ առաւելագոյն բազմութիւնն "Որ երկու բնութիւնս ասէ՝ նզովեալ լիցի"։ Ապա արձակեցաւ Եւտիքէս ի դատապարտութենէն եւ դարձուցաւ յառաջին պատիւն, վասն զի վարդապետութիւն նորա գտաւ առաջի նոցա համեմատ Կիւրեղական եւ Եփեսոսական ժողովոց։ Իսկ վասն հրեշտակացն Հռոմայ չյիշի ինչ ի գումարման աստ, քանզի եւ անդէն իսկ իսկզբանն բողոքեաց Եւտիքէս հակառակ նոցա իբրեւ զբարեկամաց Փղաւիանու։

Իբրեւ այսպէս զչափ առ Դիոսկորոս թէ անսան նմա առ ահին տագնապի եպիսկոպոսունքն, տայր ընթեռնուլ զգործս վեցերորդ գումարման Եփեսոսական ժողովոյն, որ զհաւատոց ճառեալ արգելոյր առնել նորաձեւս. եւ ըստ բանիցն այնոցիկ դատապարտէր զՓղաւիանոս եւ զԵւսեբիոս թէ հակառակ այնմ գործեցին՝ դատապարտեալ զԵւտիքէս, եւ այնպէս անցին ըստ օրէնս հարցն. այսպիսի ամբաստանութեամբ արկան նոքա յիշխանութենէ։ Իսկ Փղաւիանոս ետ գիր բողոքման միում ի հրեշտակացն Հռոմայ, եւ Հիղարիոս սարկաւագ հրապարակաւ բողոքէր վասն անիրաւ դատաստանին այնորիկ։ Նա եւ ոմանք յեպիսկոպոսաց անտի անկեալ փարէին զոտիւքն Դիոսկորայ, պաղատէին ի բաց կալ յայնպիսի գործոյ։ Յայնժամ յոտն եկաց եգիպտացին, գոչեաց մոլեգին եւ ասէ, Ո՞ւր են կոմսքն. ընդ բանին իսկ եւ իսկ եմուտ ի ներքս յեկեղեցի անդր անթիպատոսն Ասիացւոց եւ զհետ նորա խուժէր ամբոխ զօրականաց, վանականաց եւ խառնաղանճ մարդկան, խարազանաւ եւ շղթայք ի ձեռս։ Հիացան զարհուրեցան եպիսկոպոսունքն. զուր էր ամենայն ջան նոցա, ստիպեցան անցանել ի մէջ եւ արկանել ձեռնագիր ի վերայ անգիր քարտիսի։ Իսկ ի վերայ Փղաւիանու

յարձակեալ անկեալ փախստականքն ի Նարսեհայ ընթացեալք, զերայն, եւ Դիոսկորի կանանց ստացեալն։ Սակայն առաւել բանս եւ ի վաղիւ անդր յաջորդս (յԱսորեստանս Գ. եւ յաւուրն երրորդի վախճանէր ի Լիկիանոս առաջնորդի։ Ս ձեռն արկանէր Դիոսկորոս դայլ եւս հակառակորդացն ի յիւրաքանչիւր աթոռոց, որք եւ ընկեցան ի բռնա նութենէ, ոչ այնոքիկ միայն որ ի ժողովն անդ էին ձեռնադիր, այլ եւ որ ի բացեայն էին եւ կամ ... դիր։ Այնպէս մերժեցաւ ի բաց Իբաս Եդեսացի, Թէո Կիւրացի, Դոմնինէ Անտիոքացի. փոխանակ Իբասայ եղ ոնն անուն, փոխանակ Դոմնոսի Մաքսիմոս հայրապետ մնս ոմն երէց, իսկ փոխանակ Փլաւիանոսի Անատողիոս եր քանդրացի. եւ յայն եւս յանդգնեցաւ՝ մինչեւ Նորոգէլ հանրապետն Հռոմայ։ Իբրեւ ամենայն վճարեցաւ՝ եւ վաղվաղակի Դիոսկոր յԱսիանոսէ, եւ քակեցաւ ժողովն, անուց զգործս ժողովոյն կայսրն, հան հրաման թէ մի ոք՝ րոսթիւն Նեստորի եւ զՓլաւիանոսի ուսմն, կարգեցաւ

Այնպէս յարեաւ մրրկածուփ հերձուած. եղկելիս Եգիպտոսի, Պաղեստինեայ եւ Թրակիոյ միաձայնեալ եւ նեալ էին ընդ Դիոսկորի, իսկ այլ եւս ամենայն կողմանք էի Գ. Լեւոնի քահանայապետին Հռոմայ։ Առաքեցան առաջս այն տեւ աչք ի սա հայէին, ի սմանէ յուսային գտանել օգնակա թիւն փրկութեան յաղեկացն հաւատոց։ Գիտէր իմն զաղէս թագ Թէոդոսեայ, զոր ընդ ժամանակս ընդ այնոսիկ գրեաց առ Գ յորում ասէ դիմել առ նա որպէս երբեմն Պաւղոս դիմեաց Պետրոս, յորժամ հակառակութիւնքն էին յԱնտիոք, եւ զքահանայապետն, իբրեւ զգլուխ համօրէն եկեղեցւոյ հաստ յօգնականութիւն ի նեղութեան նորա[1]։

1 Գիտէ Պաւղոս, ասէ, քարոզն ճշմարտութեան եւ փող Հոգւոյն սրբոյ, եւ գնաց առ մեծն Պետրոս, զի ի նմանէ ընկալցի լուծումն վասն օրինական խնդրոյն յաւզէլոյ յԱնտիոք, եւս առաւել մեք ամպաժամանքս եւ փոքունք գիտեմք առ աթոռ ձեր առաքելական՝ զի ի ձէնջ ընկալցուք զարմանս բժշկութեան վիրաց եկեղեցեացն։ Քանզի ձեզ անկ է զյառաջակացութիւնն ունել յամենայնի. քանզի բազմապատիկ իմն առաւելութեամբք փայլէ աթոռ ձեր։ Զի այլ եւս քաղաքս պայծառ երեւեցուցանէ կամ մեծութիւնն կամ գեղեցկութիւն եւ կամ բնակչացն յաճախութիւն, իսկ զինչ՝ որ պակասեալ յայնպիսեաց էցէն՝ պարգեւք ինչ հոգեւորականք շքեղացուցանեն։ Իսկ ձերում քաղաքի եւս առաւել բարութեանցն զկատարեալ յաճախութիւն բարութեանցն. քանզի մեծ է նա քան զամենեսին եւ մեծապայծառ, որ եւ գահերեց է տիեզերաց եւ լի է բնակչացն յաճախութեամբ։ Հանդերձ ա քիմիք՝ ունի տէրութիւն իշխանութեան, ե ինչքն քաղաքն զիւր իւր անունն առ ի ե բաց ամենայն հպատակելոցն։ Այլ առաւել իսկ քան զամենայն հաւատք փառաւոր առ նեն զնա, որում վկայ կանոնական երան խաւսք է առաքելականին Պաւղոս որ բար բարձեալ գոչէ «Հաւատք ձեր պատմին ընդ ամենայն աշխարհ»։ Եթէ իսկ եւ իսկ յե ընդունելոյ զհաւատսն հինաւուր քար զութեանն՝ այսպիսի զարմանալի պտուղ առաւելութեան երեր, արդ ո՞ր ճառքբա. կան իցեն յայս աւնել զզօրութիւնն այժմու քարոզութեան բարեպաշտութեանն։ Ունի զարձեալ զշիրիմս զհարսրակաց հայր եւ զվարդապետացն՝ զՊետրոսին եւ զՊաւ ղոսի, որ զոգիս հաւատացելոցն լուսա րեն։ Այս երանելի եւ աստուածեղէն ա մոյք՝ Թէպէտ եւ յարեւելս եղին եւ ըն ասպայլ թան ընդ բնաւ ծագեալ ծաւալե ցին, սակայն անդէն յարեւմուտս արդեան ինքնակամ զմուտ կենաց իւրեանց, եւ անտուստ այժմ զհամօրէն տիեզերս լու

Իսկ քահանայապետն էր վաղ լուեալ զանցսն ի Հիղարիոսէ՝ Ուստի եւ յանձն արկանել ձեռնադրի, փախուցեալ յԵփեսոսէ ([illegible] ի նմին գիշերի՝ էր հասեալ ընդ այլ եւ այլ ճանապարհ ի Հռոմ, բայց անգէտ էր մահուն Փղաւիանեայ: Արար քահանայապետական սիւնհոդոս ի Հռոմ եւ եցոյց անոյժ եւ անհաստատ զամենայն գրեալս որ յԵփեսոս գործեցաւ "յաւազակական ժողովին,, (որպէս կոչէրն զնա Լեւոն): Գրեաց առ կայսր Թէոդոս եւ առ նորին քոյր Պուղքերիա թախանձելով տալ ժողովել այլ ժողով տիեզերական յԻտալիա եւ զամենայն յառաջին կարգն դարձուցանել զիրս. մանաւանդ, ասէ, զի եւ Փղաւիանոս բողոքեալ է առ նա ըստ "Նիկիական (այս ինքն՝ Սարդիկեան չորրորդ) Կանոնին: Եւ համարձակութեամբ իմն գրէ առ կայսր թէ "Պարտ է քեզ թողուլ եպիսկոպոսացն ազատութիւն՝ պաշտպանել զպատերազմն հաւատոյ. կարեաց մնալոց են հաստատուն հաւատք անպարտելիք ի մարդկեղէն բռնութենէ եւ ի պատահմանց, եւ կայսերն եւ քեզ անդ է պաշտպանել եկեղեցւոյ եւ սանձահարել զազդատորիչս խաղաղութեան, զի եւ Քրիստոս հովանի թագաւորութեանց լինիցի,,: Նա եւ ի ձեռն Վաղենտինիանոսի Գ. կայսեր արեւմտից կամէր ածել զԹէոդոս ի հաւան. եւ գրեաց ոչ միայն Վաղենտինիանոս այլ եւ նորին կին Եւդոքսիա, միածին դուստր Թէոդոսի, որպէս եւ նաեւ նորա Գալլա Պղակիդիա, խնդրագրութեամբ յաղաչանաց Լեւոնի՝ որ եւ մեծաւ տրտմութեամբ ընդ առաջ նոցա բազմութեամբ եպիսկոպոսացն՝ ի ժամանակի զի եկեալ էին ի Ռաւեննայ ի Հռոմ յայցելութիւն սրբոյն Պետրոսի:

տաւորին: Սոքա չքեղ եւ փառաւոր զձեր աթոռ գործեցին. այս իսկ ծայր եւ ծաղկ ձեռաց բարութեանցն է: Բայց զաթոռ նոցա փառաւորեաց այժմ Աստուած նոցա, յորժամ նստոյց ի վերայ նորա զձեր սրբութիւնդ՝ որ զճառագայթս ուղիղ հաւատոյն ծաւալէ:

Թէոդորոս եւ բազում ինչ է որ զայն յայտ արարեալ ցուցանէ, առաւել քան ակն է նախանձն ձեր ընդդէմ Մանիքեցւոցն ....: Բռնական են եւ որ գրեցանն ի ձէնջ առ ի զձեր զուարթերական նկարագիրդ ցուցանելոյ: Քանզի հանդիպեցայ այնմ՝ զոր գրեալ էք սրբութեան ձերոյ զմարմնաւորութենէ Կենարարին մերոյ Աստուծոյ, եւ զարմացայ ընդ ճշգրտութիւն գրոյն:.... Իսկ մեք պարտաւորեցաք ընդ ձեր հոգեւորն իմաստութիւն՝ զշնորհս Հոգւոյն տուրս, որ ձեւոյն խօսեցաւ, օրհնեմք. աղաչեմք, փարելի առնեմք եւ յորդորս անկեալ աղերսեմք զսրբութիւն քո զի եկեղեցեացն Աստուծոյ մխիթարիչ օգնական լինիցիս,,:

Յետ պատմելոյ թէ որպէս դատապարտեցաւ ի Դիոսկորոսյ առանց ի դատ կոչելոյ՝ ասէ. 'Արդ եւ զձեր վճռոյ՝ աթոռոյն ձերոյ, եւ աղաչեմ եւ աղերսեմ զսրբութիւն քո, զի ինձ՝ որ հարկեալ բազոր ի ձեր ուղիղ եւ արդարակորով առեանց, լինի օգնական, եւ հրաման տացէ գալ առ ձեզ եւ ցուցանել թէ վարդապետութիւն իմ ընդ առաքելական հետոցն է: Են իմ... մատեանք ընդդէմ Արիանոսաց եւ Եւնոմեանց, ընդդէմ Մարկիոնեանց որ ի Պարսից աշխարհին են, զնաչութենէ, զդատաստանիմաստութենէ եւ զնախամեծեղէն մարմնաւորութենէն. դիւրին է ի սոցունց ճանաչել եթէ զանչափ կանոն հաւատոցն պահեցի, թէ յուղղութենէն խոտորեցայ: Բայց աղաչեմ մի մերժել զխնդրուածս իմ, եւ մի զծերութիւն իմ զհեր՝ յետ բազում վաստակոց թշնամանօք՝ անտես առնել:

Յառաջ իսկ քան զամենայն աղաչեմ ուսանել ի ձէնջ թէ պարտ իցէ ինձ այսմ մերժման զոր մերժեցայ յանիրաւ յաթոռոյս՝ հաւանել անսաց, թէ ոչ: Քանզի վճռոյ ձերում ակնունիմ: Զի եթէ հրաման տայցէք ինձ կալ մնալ ի դատապարտութեան տառ՝ մնացից, եւ ոչ միում ումեք պատուհասել եղէց ձանձրալի:...

Զայս, ասէ, (ի ձեռն Հրեշտակաց) աղաչեմ առ սրբութիւնդ ձեր. քանզի կարդանք սրբուհեանց Հրովարտակացն կապեալ կալանաւորեցին զիս, որպէս եւ զայլսն՝ չգալ առ ձեզ,,:

յարձակեալ անխնայ վանականքն Բարսաւմայ բռունցք, արկին զնա ի գետին, եւ Դիոսկոր կոխեաց ոտամբքն: Ապա ածեալ ընդ քարշ ի բանտ եւ ի վաղիւ անդր յաքսոր (յԻպեպայս Լիւդիացւոց), եւ յաւուրն երրորդի վախճանէր ի Լիւդիայ անդր: Այնուհետեւ ձեռն արկանէր Դիոսկոր զայլ եւս հակառակորդսն իւր մերժել յիւրաքանչիւր աթոռոց, որք եւ ընկեցան մի ըստ միոջէ յիշխանութենէ, ոչ այնոքիկ միայն որ ի ժողովն անդ էին կամ չարկեալ ձեռնագիր, այլ եւ որ ի բացեայն էին եւ կամ արկեալ ձեռնագիր: Այսպէս մերժեցաւ ի բաց Իբաս Եդեսացի, Թէոդորետոս Կիւրացի, Դանիէլ Խառանացի. փոխանակ Իբայ եդաւ Նոննոս ոմն անուն, փոխանակ Դոմնոսի Անտիոքայ հայրապետի Մաքսիմոս ոմն երէց, իսկ փոխանակ Փլաւիանու Անատոլիոս երէց Աղեքսանդրացի. եւ յայն եւս յանդգնեցաւ՝ մինչեւ նզովել եւ զքահանայապետն Հռոմայ: Իբրեւ ամենայն վճարեցաւ՝ եւ մեկնեցաւ վաղվաղակի Դիոսկոր յԵփեսոսէ, եւ քակեցաւ ժողովն, հաստատեաց զգործս ժողովոյն կայսրն, համ հրամանս թէ մի ոք՝ որ զմոլորութիւն Նեստորի եւ զՓլաւիանու ունի, կարգեսցի եպիսկոպոս:

Այսպէս յարեաւ միաբանական հերձուած. եպիսկոպոսունք Եգիպտոսի, Պաղեստինեայ եւ Թրակիոյ միաբանեալ եւ հաւանեալ էին ընդ Դիոսկորի, իսկ այլ եւս ամենայն կողմանք էին ընդ Լեւոնի քահանայապետին Հռոմայ: Ամենեցուն որոց այնուհետեւ աչք ի նա հայէին, ի սմանէ յուսային գտանել օգնականութիւն փրկութեան յաղետիցն հասելոց: Գրելու իսկ զաղէս թուղթն Թէոդորետեայ, զոր ընդ ժամանակս ընդ այնոսիկ գրեաց առ Լեւոն յորում ասէ դիմել առ նա որպէս երբեմն Պաւղոս դիմեաց առ Պետրոս, յորժամ հակառակութիւնքն էին յԱնտիոք, եւ աղաչէ զքահանայապետն, իբրեւ զգլուխ համօրէն եկեղեցւոյ հասանել յօգնականութիւն ի նեղութեան նորա[1]:

1 "Եթէ Պաւղոս, ասէ, քարոզն ճշմարտութեան եւ փող Հոգւոյն սրբոյ, եկ գնաց առ մեծն Պետրոս, զի ի նմանէ ընկալցի լուծումն վասն օրինական խնդրոյն յուզելոյ յԱնտիոք, եւս առաւել մեք աղօտաւորքս եւ փոքունքս դիմեմք առ աթոռ ձեր առաքելական՝ զի ի ձէնջ ընկալցուք դարման բժշկութեան վիրաց եկեղեցեացն: Քանզի ձեզ անկ է զյառաջնակացութիւնն ունել յամենայնի. քանզի բազմապատիկ իմն առաւելութեամբք փայլէ աթոռ ձեր: Զի զայլ եւս քաղաքս պայծառ երեւեցուցանէ կամ մեծութիւնն կամ գեղեցկութիւն եւ կամ բնակչացն յաճախութիւն, իսկ զկէսսն՝ որ զլինել յայնպիսեաց իցեն՝ պարգեւք ինչ հոգեւորականք շքեղացուցանեն: Իսկ ձերում քաղաքին եւս առաւել բարութեանցն զլխաւոր յաճախութիւն բարութեանցն. քանզի մեծ է նա քան զամենեսին եւ մեծապայծառ, որ եւ գահերէց է տիեզերաց եւ լի է բնակչացն յաճախութեամբ: Հանդերձ սոքիմբք՝ ունի տէրութիւն իշխանութեան, եւ ինքն քաղաքն զիւր իսկ անուն առ ի վերայ ամենայն հպատակելոցն: Այլ առաւել իսկ քան զամենայն հաւատք փառաւոր առնեն զնա, որում վկայ վաւերական երախաւոր է աստուածեղէնն Պաւղոս որ բողոք բարձեալ գոչէ "Հաւատք ձեր պատմին ընդ ամենայն աշխարհ": Եթէ իսկ եւ իսկ յետ ընդունելոյ զհարաւունս կենարար քարոզութեանն՝ այսպիսի զարմանալի պտուղս առաքինութեան երեր, արդ ո՞ր ճոխաբանութեան իցեն յայս մասին զօրութիւնն այժմու քարոզութեան բարեպաշտութեանն: Ունի դարձեալ զշիրիմս զհասարակաց հարցն եւ վարդապետաց՝ զՊետրոսի եւ զՊաւղոսի, որ զոգիս հաւատացելոցն լուսաւորեն: Այս երանելի եւ աստուածեղէն ամոլք՝ թէպէտ եւ յարեւելս եղին եւ զճառագայթսն ընդ բնաւ ծագեալ ծաւալեցին, սակայն անդէն յարեւմուտս արձակին ինքնակամ զմաւտ կենաց իւրեանց, եւ անտուստ այժմ զհամօրէն տիեզերս լու-

Իսկ քահանայապետն էր վաղ լուեալ զանցսն ի Հիլարիոսէ՝ որ չուեալ յանձն առնուլ ձեռնագիր, փախուցեալ յԵփեսոսէ անդէն ի նմին գիշերի՝ էր հասեալ ընդ այլ եւ այլ ճանապարհ ի Հռոմ, բայց անգէտ էր մահուն Փլաւիանեայ։ Արար քահանայապետն սիւնհոդոս ի Հռոմ եւ եցոյց անոյժ եւ անհաստատ զամենայն որ յԵփեսոս գործեցաւ "յաւազակական ժողովն,, (որպէս կոչէրն զնա Լեւոն)։ Գրեաց առ կայսր Թէոդոս եւ առ նորին քոյր Պուղքերիա թախանձելով տալ ժողովել այլ ժողով տիեզերական յԻտալիա եւ զամենայն յառաջին կարգն դարձուցանել մինչեւ յայն ժողով. մանաւանդ, ասէ, զի եւ Փլաւիանոս բողոքեալ է առ նա ըստ Նիկիական (այս ինքն՝ Սարդիկեան չորրորդ) կանոնի։ Նոյն համարձակութեամբ իսկ գրէ առ կայսր թէ "Պատեհ եւ պատշաճ է քեզ թողուլ եպիսկոպոսացն ազատութիւն՝ պատերազմել զպատերազմն հաւատոյ. կացցէ միաբանութիւն հաստատուն հաւատք անյաղթելք ի մարդկեղէն բռնութենէ եւ ի սպառնալեաց, սակայն եւ քեզ անդ է պաշտպանել եկեղեցւոյ եւ անձահարել զպղտորիչս խաղաղութեան, զի եւ Քրիստոս հովանի թագաւորութեանդ լինիցի,,։ Նա եւ ի ձեռն Վաղենտինիանոսի Գ. կայսեր արեւմտից կամէր ածել զԹէոդոս ի հաւանս. եւ գրեաց ոչ միայն Վաղենտինիանոս այլ եւ նորին կին Եւդոքսիա, մայրն դուստր Թէոդոսի, որպէս եւ մայրն նորա Գաղղա Պղակիդիա, խանդաղատանօք յաղաչանաց Լեւոնի՝ որ էր մեծաւ արտմութեամբ ընդ առաջ նոցա բազմութեամբ եպիսկոպոսացն՝ ի ժամանակի զի եկեալ էին ի Ռաւեննայ ի Հռոմ յայցելութիւն սրբոյն Պետրոսի։

տուորէն։ Սորա շքեղ եւ փառաւոր զձեր աթոռ գործեցին. այս իսկ ծայր եւ ծաղ ձերոց բարութեանցն է։ Բայց զաթոռ նոցա փառաւորեաց այժմ Աստուած նոցա, յորժամ նստոյց ի վերայ նորա զձեր սրբութիւնդ՝ որ զճառագայթս ուղիղ հաւատոյն ծաւալէ։

Թէպէտ եւ բազում ինչ է որ զայն յայս արտաքեալ ցուցանէ, սակայն բաւական է նախանձն ձեր ընդդէմ Մանիքեցւոցն ...։ Բաւական են եւ որ գրեցանն ի ձէնջ առ ի ձեր զատապելական նկարագրել ցուցանելոյ։ Քանզի հանդիսացաք այսմ՝ զոր գրեալ էր սրբութեան ձերոյ զմարտուորութենէ Կենարարին մերոյ Աստուծոյ, եւ զզարմացաք ընդ ճշմարտութիւն գրոյն։... Իսկ մեք զարմանացեալք ընդ ձեր հոգեւորն իմաստութիւն՝ զշնորհս Հոգւոյն սրբոյ, որ ձերովն խօսեցաւ, օրհնեցաք. աղաչեմք, փարելի տանեմք եւ յորդոր անկեալ աղերսեմք զսրբութիւն քո զի եկեղեցեացն Աստուծոյ մերկելոց օգնական լինիցիս,,։

Յետ պատմելոյ թէ ո՛րպէս դատապարտեցաւ ի Դիոսկորոսէ ատենից ի գա կոչեցայ՝ ասէ. "Ոչ ետ ձեռն վճռոյ՝ աթոռոյն ձերոյ, եւ աղաչեմ եւ աղերսեմ զսրբութիւն քո, զի ինձ՝ որ կարգեալ բազոք ի ձեր ուղիղ եւ առաքելակարգ ատեանդ, լեր օգնական, եւ հրաման տացէ գալ առ ձեզ եւ ցուցանել թէ վարդապետութիւն իմ ըստ աւանդելական հետոցն է։ Ես իմ... մնացեալ ընդդէմ Արիանոսաց եւ Նեստորականց, ընդդէմ Մոգուցն որ ի Պարսից աշխարհին են, զաղաչութիւնս, զաստուածխօսութիւնս եւ զաստուածեղէն մարմնաւորութիւնս. զիւրին է ի սոյնսիկ ճանաչել եթէ զանխարժ կանոն հաւատոցն պահեցի, թէ յաւելութիւնս խոտորեցայ։ Բայց աղաչեմ մի մերժել զխնդրուածս իմ, եւ մի զծերութիւն իմ զհէգ՝ յետ բազում վաստակոց թշնամանօք՝ անտես առնել։

Յառաջ իսկ քան զամենայն աղաչեմ սահմանել ի ձէնջ թէ զո՛րս իցէ ինձ այսմ մերժման զոր մերժեցայ յանիրաւի յաթոռոյս՝ հաւանել անսալ, թէ ոչ։ Քանզի վճռոյ ձերում սպասեմ. Զի եթէ հրաման տայցես ինձ կալ մնալ ի դատապարտութեան տառ՝ մնացից, եւ ոչ միում ումեք պատուհասեալ եղէց տառապանաց։...

Զայս, ասէ, (ի ձեռն հրեշտակաց) տարեցի առ սրբութիւնդ ձեր. քանզի կապանք արքունական Հրովարտակացն կապեալ կաշկանդեցին զիս, որպէս եւ զայլսն՝ չգալ առ ձեզ,,։

Այլ ամենայն ընդ վայր եւ վայրապար. եւ սոցա եւ քահանայապետին տայր Թէոդոս պատասխանի թէ ամենայն ինչ օրինօք կատարեցաւ յԵփեսոս եւ Փղաւիանոս յիրաւի մերժեցաւ։ Նմին իրի եւս ի թղթին որ առ քահանայապետն՝ խնդրէր հաստատել զԱնատողիոս յաթոռ հայրապետութեանն Կոստանդինուպոլսեայ, որպէս եւ ինքն եւս Անատողիոս հայցէր զհաւանութիւն եւ զհաստատութիւն քահանայապետին։ Այլ թուղթ պատասխանւոյ քահանայապետին եւ հրեշտակութիւն նորա չժամանեաց երանել առաջի կայսերն, զի կտրեցաւ յանկարծուստ թել մեքենաւորութեանց արքունեացն՝ յանկարծ մահուամբն Թէոդոսի Բ։

Այլ ըստ Նիկեփորայ պատմագրի՝ յորդորեալ Պուղքերիայ ի թղթոյ անտի քահանայապետին Լեւոնի եղեալ ի միայնութենէն ձեպէր յարքունիսն, բանայր զաչս եղբօրն՝ որ ակարութեամբն մտեալ էր ի ձեռս արանց վատաց խրատտուաց. Քրիսափիոս ընկալաւ պատիժ մահու, իսկ դշխոյն Եւդոկիա առ հրաման մեկնել գնալ յԵրուսաղէմ՝ զրկեալ ի կայսերական պատուոյն (449)։

Վախճանէր Թէոդոս Բ. (29, Յուլ. 450) անկեալ յերիվարէ յորսան՝ 50 ամաց, յետ թագաւորելոյ ամս 43, մանաւանդ թէ այլոց թագաւորելոյ փոխանակ նորա։ Աջողակ էր նա ի դպրել, յայն սակս եւ Գեղեցկագիրն անուանեցաւ։ Անտիոքոս ոմն անուն հանդերձ այլովք եւթն իրաւագիտօք փառաւորեաց զանուն նորա Թէոդոսեան ծածկենեան օրինաց, ժողովեալ ի նմա զամենայն հրամանս կայսերաց անդստին ի Կոստանդիանոսէ Մեծէ ի 16 գիրս։

108

Այնուհետեւ եւ յաթոռ դշխոյն Պուղքերիա (450—453). բայց ընտրեաց իւր ի փեսայութիւն պայմանաւ կուսութեան՝ զայրն առաքինի եւ զքաջ զ60ամեայ սինկղիտիկոսն զՄարկիանոս (450—457) Թրակացի յազգէ եւ արար զնա բարձակից թագաւորութեանն, որ եւ մեծաւ վստահութեամբ եւ պատրաստութեամբ մատուցանէր թագաւորին Հոնաց Ատտիղայ երկաթ՝ փոխանակ հարկի ոսկւոյն, եւ այնպէս զանգիտեալ Ատտիղայ ընդհարկանել ընդ տէրութեանն արեւելից՝ դիմէր յարեւմուտս, ուր միայն Լեւոն քահանայապետ կերպարանօք հեզութեանն ցածուցանէր զխրոխտանս նորա, որպէս յետոյն պատմեսցի։

Ընկալաւ դշխոյն մեծաւ սիրով զհրեշտակութիւնն Լեւոնի (որ առ Թէոդոս առաքեալ էր) եւ զթուղթն յորում սահմանէր քահանայապետն վասն ընդունելութեան Անատողեայ պայմանս, այս ինքն թէ լեալ իցէ հեռի ի վերջին գործոց անտի, եւ ընդունիցի զթուղթն իւր առանց ընդ բանս ինչ ածելոյ։ Հրեշտակութիւնն այն (երկուց եպիսկոպոսաց Աբունդիոսի եւ

Նեստորիոսի եւ երկուց երիցանց) եղեւ Թաղումն ի քաղաքին, եւ ի ձեռն նոցա խմանայր այնուհետեւ քահանայապետն զեկեղեցական անցս արեւելից, եւ նոքօք հաղորդէր զխորհուրդս իւր կայսերացն: Յանձն առ զպաշտմանս քահանայապետին Անատոլիոս մեծայօժարութեամբ, եւ ժողովեալ զբազմամբոխ եպիսկոպոսունսն որ եկեալ էին յաղջոյն նորոյ կայսեր՝ արկին միաբան ձեռնագիր Թղթոյն Լեւոնի առ Փղաւիանոս, եւ ապա առաքէր զայն Անատոլիոս իսկ եւ իսկ առ եպիսկոպոսունս արեւելից: Վստահ լեալ այնուհետեւ ի նա քահանայապետին՝ յանձն առնէր նմա խորհըրդակցութեամբ հրեշտակաց իւրոց որոշել զպաշտմանսն, եւ ընդունել տակաւ ի հաղորդութիւն զմկրտացեալսն ի ժողովին Եփեսոսի. պատուէր տուեալ միանգամայն՝ զի մի յիշեսցին առաջի սըրբոյ սեղանոյ անուանք Դիոսկորոսի, Յոբնաղայ եւ նոյնպիսեաց: Այնչափ գործ միաբանութեանն յաջողէր՝ մինչեւ շրջէր այնուհետեւ քահանայապետն զխորհուրդ իւր եւ չկամէր թէ գումարեսցի ժողովն տիեզերական՝ զոր խնդրեալ էր ի Թէոդոսէ եւ ի Պուղքերիայ. մանաւանդ զի ածեալ էր Մարկիանեայ փառաւորութեամբ զմարմին Փղաւիանեայ ի Կոստանդնուպոլիս եւ Եւտիքէս ընկեցեալ էր յերիցութենէ եւ յառաջնորդութեանն պատուոյ: Սակայն յետոյ հարկ համարեցաւ զիջանել կամաց դշխոյին եւ Մարկիանեայ, քանզի այսպէս իմն համարէին սոքա թէ նովին առցեն առնել հաստատութիւն իրք տէրութեանն:

Սահմանեցաւ տեղի ժողովոյն նախ Նիկիա, այլ ապա ըստ խրատու հրեշտակաց քահանայապետին, եւ զի չկարէր կայսրն ինքնին գալ ի Նիկիա՝ որպէս կամէրն, սահմանեցաւ Քաղկեդոն: Թիւ եպիսկոպոսացն էր առաւել քան զ600, որ է յաճախագոյն քան զամենայն արեւելեան ժողովս. էին ի նոսա եւ բազումք ի հարց որոց Եփեսոսական ժողովոյն. սակաւաւորք էին եպիսկոպոսունքն արեւմտից վասն ասպատակի Վանդաղացն՝ յԱփրիկէ, եւ Գոթացն եւ Փրանկաց՝ ի Գաղիա եւ յԻտալիա: Սկիզբն առ ժողովն (451, Հոկտ. 8) յեկեղեցւոջ Ս. Եւփեմիայ առաջի 6 կամ 7 պատգամաւորաց կայսեր յայանց երեւելեաց սինկղիտոսին: Երկու ինչ էր գործ ժողովոյն, նախ՝ առնել դատաստան ի վերայ Դիոսկորի եւ գործակցաց նորա, ի վերայ եպիսկոպոսացն արեւելից՝ որք բարբանջք նեստորականութեան մերժեալ էին յաթոռոց եւ տակաւին դատախազ կայր զնոցանէ կողմն Եգիպտացւոց: Երկրորդ անգամ՝ լուծանել զխնդիրս հաւատոց որ ի ձեռն Նեստորի եւ Եւտիքեայ յուզեցան: Իրք եպիսկոպոսացն յառաջնում եւ յերկրորդում գումարմանն վճարեցան: Նստան զահերէց ժողովոյն հրեշտակք քահանայապետին Լուկենտիոս Ասկողոնի եւ Պասկասինոս Լիլիբէոնի եպիսկոպոսունք հանդերձ Բասիլեաւ եւ Բոնիփակեաւ երիցամբք, ապա Անատոլ Կոստանդնուպոլսեայ, Դիոս-

կոր Աղեքսանդրիայ եւ ապա այլք կարգաւ։ Բայց իսկ եւ իսկ յայտ արար Պասկասինոս թէ Դիոսկորայ չէ արժան նստել ի դատաստան, այլ ինքն ընդունելոց է դատաստան՝ զի յափշտակեաց յինքն զիշխանութիւն դատաւորութեան եւ "զի առանց հաւանութեան առաքելական աթոռոյն արար սիւնհոդոս, որ ոչ երբեք լեալ է եւ ոչ արժան իցէ"։ Թէպէտ եւ պատգամաւորք կայսերն ցուցին հրեշտակացն թէ չմարթին ինքեանք դատախազ եւ դատաւոր միանգամայն լինել, սակայն եւ այնպէս հրամայեցաւ Դիոսկորի ելանել ի տեղւոջէն եւ կալ ի միջին վայրի։ Քանզի լուեալ զբան կայսերական պատգամաւորացն Եւսեբիոս Դորիլեացի այր հմուտ դատաստանական օրինաց, եկ անց ի մէջ լինել դատախազ զԴիոսկորայ եւ ետ գիր ժողովոյն՝ յորում բովանդակեալ կային համառօտիւ անցք աւազակական ժողովոյն, եւ խնդրէր զի քննեսցի։ Հաւանեցան յանձն առին հայրքն, եւ սկիզբն եղեւ ընթերցման գործոց սիւնհոդոսին այնորիկ, եւ այնպէս գայր յայտ թէ չեւ թող Դիոսկոր ընթեռնուլ զթուղթն Լեւոնի՝ յետ բազում անգամ երդմամբ խոստանալոյ, եւ թէ նենգեալ է զգործս սիւնհոդոսին, եւ թէ ստիպեալ է զեպիսկոպոսունսն արկանել ձեռնագիր ի մելայ անգիր քարտիսի, եւ զՓղաւիանոս եւ զԵւսեբիոս առանց իրաւանց մերժեալ յաթոռոցն։ Յայնժամ վճիռ ետ մեծ մասն եպիսկոպոսացն թէ անարժան է Դիոսկոր եպիսկոպոսական պատուոյն, նոյնպէս եւ վասն Յոբնաղայ Երուսաղեմայ, Տաղասիոսի Կեսարիայ, Եւսեբեայ Անկիւրայ, Բասիլիոսի Սելեւկիայ Իսաւրացւոց եւ Եւստաթիոսի Բերիտոսի եպիսկոպոսաց, այնու՝ զի ակալութեամբ անսացին բանից եւ գործոց Դիոսկորի։ Թէոդորետոս եւ Իբաս որ յաւազակական ժողովի նզովեալ էին՝ եղեն ընկալեալ ի հարցն յետ նզովելոյ նոցա յայտնապէս զՆեստոր։ Անդէն յերկրորդում գումարմանն եկին եղին առաջի այլք ոմանք յԱղեքսանդրացւոց ամբաստանք զԴիոսկորայ. ցուցանէին զգործս բռնութեան հայրապետին իւրեանց, զագահութեանց, զյափշտակութեանց եւ զանառակութեանց ընդ կանանց։ Երիցս կոչեցաւ Դիոսկոր ի ժողով անդր, եւ իբրեւ չառ յանձն գալ, ընկեցաւ նա յեպիսկոպոսութենէն եւ ի քահանայական պատուոյն, նախ վճռով հրեշտակաց քահանայապետին եւ ապա հասարակ ժողովոյն՝ վասն բռնութեանցն յԵփեսոս, վասն անսաստելոյ ձայնի կոչման ժողովոյն եւ այլոց անօրէն գործոց իւրոց։ Իսկ այլ եւս եպիսկոպոսունք, որպէս Յոբնաղ եւ այլքն ամենեքին որք ցուցեալ էին գործակից գործոց նորա յառաջնում գումարման անդ՝ ապա ի չորրորդում գումարմանն ցուցին առ հասարակ զղջումն եւ ընկալաւ զնոսա ժողովն։

Իսկ հաւատոցն խնդիրք յերկրորդ, ի չորրորդ եւ ի հինգերորդ գումարմունսն վճարեցան։ Յերկրորդում անդ յետ ընթեռնլոյ

վկայութիւնս ի հարցն առաջնոց՝ ընթերցան թուղթք Կիւրղի առ Նեստոր եւ առ Յովհաննէս Անտիոքացի։ Իսկ իբրեւ յետ այնորիկ ընթերցաւ որպէս պսակ ամենայնի եւ հոյակապ թուղթն Լեւոնի առ Փղաւիանոս՝ գոչել սկսան միաբան հարքն. «Այս են հաւատք հարցն եւ առաքելոց. ամենեքին զնոյն հաւատս ունիմք. ի նոյն հաւատս կան ամենայն ուղղափառք. Պետրոս բերանով Լեւոնի այսպէս խօսեցաւ. առաքեալք այսպէս ուսուցին. ոչ վրիպեաց երբեք Լեւոն ի վարդապետութենէ աստուածպաշտութեան եւ ճշմարտութեան»։

Գլխաւոր մասն թղթոյս այս է [1]. «Ողջ կացեալ սեպհականութեան երկոցունց բնութեանցն (եւ էութեանց) եւ ի մի դէմս գումարելով՝ ընկալեալ եղեւ ի մեծութենէ՝ խոնարհութիւնն, ի զօրութենէ՝ տկարութիւնն եւ ի մշտնջենաւորութենէ՝ մահկանացութիւնն. եւ զի առնիցէ հատուցումն մերոցն պարտեաց՝ բնութիւնն անկրական միաւորեցաւ ընդ չարչարելի բնութեան, զի որպէս պիտոյ իսկ ի մեր բժշկութիւն էր՝ մի եւ նոյն միջնորդ Աստուծոյ եւ մարդկան, մարդն Յիսուս Քրիստոս կարող իցէ մեռանել միովն եւ մի լիցի կարող մեռանել միւսովն»։ (Եւ իբրեւ տարակուսէին իմն ընդ վերջին բանս եպիսկոպոսունք ոմանք Իլիւրիկեայ եւ Պաղեստինեայ՝ ցուցաւ նոցա անդէն ի ժողովոյն նմանագոյն բան Կիւրղի որ ասէր, «Բայց քանզի բուն մարմին նորա շնորհօքն Աստուծոյ ըստ առաքելոյն Պաւղոսի վասն ամենեցուն մեռաւ, յայն սակս ասի զնմանէ վասն մեր մահու համբերեալ. իբր ոչ եթէ ի փորձ մահու եկեալ նորա ըստ իւրում բնութեանն, քանզի անմտութիւն է ասել կամ իմանալ զայս, այլ զի, որպէս վաղն ասացի, մարմին նորա ճաշակեաց զմահ»։ Թուղթ Ա. առ Նեստոր)։

«Այսպէս ողջ եւ կատարեալ բնութեամբ ճշմարիտ մարդոյ ծնաւ Աստուածն ճշմարիտ, բովանդակ՝ իւրովքն, եւ բոլոր՝ մերովքն։ Մեր ասեմք զոր ինչ ի սկզբանէ հաստեաց ի մեզ արարիչն, եւ զոր առն՝ զի նորոգեսցէ։ Քանզի այն ամենայն՝ զոր պատրիչն ած ի վերայ եւ մարդն պատրեալ ընկալաւ, չունէր ինչ հետս ի վերայ Կենարարին։ Եւ ոչ՝ վասն զի հաղորդութիւն ընդ մարդկօրէն տկարութեանց կալաւ՝ յայն սակս հաղորդ ինչ եւ կցորդ մերոց յանցանացն եղեւ։ Առ զկերպարանս ծառայի առանց մեղացն աղտոյ, զմարդկեղէնսն մեծացոյց եւ զաստուածեղէնսն չփոքրկացոյց. քանզի ունայնանալն, որով զանձն՝ որ աներեւոյթն էր՝ երեւելի կացոյց, եւ մինչ արարիչն եւ տէրն ամենայն իրաց էր՝ կամեցաւ մահկանացու ոմն ի մահկանացուաց լինել՝ այն զիջումն ողորմութեանն էր եւ ոչ նուազութիւն զօրութեան։ Յայն սակս որ կացեալ մնացեալ ի կերպարանս Աստուծոյ՝ արար զմարդն, նոյն ի կերպարանս ծառայի՝ եղեւ մարդ։ Քանզի երկոքին բնութիւնքն առանց թերութեան պահեն զիւրեանց սեպհականութիւնն. եւ զոր օրինակ զծառայի կերպարանսն՝ Աստուծոյ կերպարանք չեղծանեն, նոյնպէս եւ զկերպարանսն Աստուծոյ՝ ծառայի կերպարանք ոչ փոքրկացուցանեն։

Զի որովհետեւ ձեռն յանձին հարեալ պարծէր սատանայ թէ մարդն նենգութեամբ իւրով խաբեալ՝ յաստուածեղէն պարգեւացն անկաւ, եւ յանմահութեանն օժտէ մերկացեալ՝ զաստիկ վճիռ մահուն ընկալաւ, եւ ինքն ի չարիսն իւր սփոփութիւն իմն եգիտ զգովողութիւն պատուի-

1 Տես զբովանդակն ի Պատմ. Տիեզ. Ժողովոց. Հ. Պօղոս Վ. Յովհաննեան, էջ 244—253։

բանազանցին, եւ Աստուած եւս՝ ըստ պահանջելոյ իրաւանցն արդարութեան՝ փոխեաց զվճիռ իւր ի վերայ մարդոյն՝ զոր յայնժամ պատուէրն հատեալ էր․ Նմին իրի պէտք եղեն ծածուկ խորհրդոյ անտեսութեան՝ զի անփոփոխականն Աստուած՝ որոյ կամք չմարթեն վրէպ ի մարդասիրութենէ լինել, զառաջին անտեսութիւն գթութեան իւրոյ առ մեզ լցցէ ծածուկ խորհրդովն, եւ մի մարդն որ սատանայական անօրէնութեանն պատրանօք հրապուրեցաւ ի յանցանս, կորիցէ հակառակ Աստուծոյ առաջադրութեանն։

Մարդ մտանէ Որդին Աստուծոյ յանարգութիւնս աշխարհիս պատորիկ յերկնաւորական բնակութենէն իջեալ եւ ի հայրենի փառացն ոչ մեկնեալ, Նորոյ կարգաւ եւ Նորով ծննդեամբ ծնեալ։ Նորով կարգաւ՝ քանզի որ իւրովքն աներեւոյթ էր՝ մերովքն եղեւ երեւելի, անըմբռնդակականն կամեցաւ բովանդակել. կացեալ մնացեալ յառաջ քան զժամանակս՝ սկիզբն առնէր լինել ի ժամանակի, ամենայն աշխարհաց տէրն զծառայական կերպարանս առնոյր՝ ծածկեալ զիւր անեզր մեծութիւնն, անկարեկանն Աստուած ոչ գարշեցաւ լինել մարդ չարչարելի, եւ անմահն՝ ընդ մահու օրինօք անկանել։ Իսկ Նորովն ծննդեամբ ծնեալ, քանզի անապական կուսութիւնն անգէտ էր ցանկութեան եւ միանգամայն զնիւթ մարմնոյն մատակարարեաց։ Առաւ ի մօրէ Տեառն՝ բնութիւն եւ ոչ յանցանք. եւ ոչ այնու ինչ՝ զի սքանչելի էր ծնունդն՝ աննման է մեզ բնութիւնն ի Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս որ յարգանդէ կուսին ծնաւ։ Զի որ ճշմարիտ Աստուածն է, Նոյն՝ մարդ է ճշմարիտ. եւ չիք ինչ ստութիւն ի միութեան աստ յայսմիկ, քանզի ի միասին են խոնարհութիւն մարդոյ եւ բարձրութիւն աստուածութեան։ Զի որպէս Աստուած ոչ փոփոխի ողորմելովն, այսպէս եւ մարդն ոչ ծախի ի պատուին ելանելով։

Զի երկոքին կերպարանքն գործեն հաղորդութեամբ միմեանց զայն՝ որ ինչ սեպհականն է. այս ինքն՝ Բանն գործէ զոր Բանին է, եւ մարմինն կատարէ զոր մարմնոյն է։ Մին ի Նոցանէ պայծառանայ սքանչելեօք եւ միւսն անկանի ընդ զրկանօք„։ (Իբրեւ Նոքին եպիսկոպոսունք եւ ընդ այս բան տարակուսէին՝ ցուցաւ Նոցա միւս բան Կիւրղի որ ասէ, “Ինչ ինչ ի ձայնից առաւելապէս Աստուածութեանն պատշաճէ եւ ինչ ինչ մարդկութեանն եւ ինչ ինչ զմիջին կարգն ունի՝ նշանակելով զՈրդին Աստուծոյ Աստուած լինել եւ մարդ միանգամայն„)։ “Եւ որպէս Բանն ի հայրենի փառացն հաւասարութենէ ոչ մեկնի, Նոյնպէս եւ մարմինն զբնութիւն մերոյն ազգի ոչ թողու։ Քանզի, զոր պարտ է մեզ ստէպ յեղյեղուլ, մի եւ Նոյն՝ է ճշմարիտ որդի Աստուծոյ եւ ճշմարիտ որդի մարդոյ։ Աստուած, այնու զի “Ի սկզբանէ էր Բանն, եւ Բանն էր առ Աստուած, եւ Աստուած էր Բանն„. մարդ, այնու զի “Բանն մարմին եղեւ եւ բնակեաց ի մեզ„։ Աստուած, այնու զի “Ամենայն ինչ Նովաւ եղեւ եւ առանց Նորա եղեւ եւ ոչինչ„. մարդ, այնու զի “Եղեւ ի կնոջէ, եւ եմուտ ընդ օրինօք„։

Մարմնոյ ծնունդն՝ մարդկեղէն բնութեանն ցուցիչ է, կուսին ծնանել՝ աստուածեղէն զօրութեանն նշանակ։ Տղայութիւն մանկանն՝ յայտ առնի խանձարրոցն խոնարհութեամբ, մեծութիւն Բարձրելոյն՝ ի բարբառոյ հրեշտակացն ցուցանի։ Նման է մատաղածին մանկտւոյն՝ զոր Հերովդէսն ամպարշտութեամբ հնարի սպանանել, այլ տէր է ամենայնի՝ որում մոգք ուրախութեամբ խոնարհին յերկրպագութիւն։ Յորժամ ի մկրտութիւն գայր կարապետին իւրոյ Յովհաննու, զի մի թագչիցի՝ թէ

ընդ քաղով մարմնոյն աստուածութիւնն ծածկեալ կայ, Հօրն բարբառ յերկնից որոտալով ասէր. "Դա է որդի իմ սիրելի՝ ընդ որ հաճեցայ": Արդ զոր իբրեւ մարդ սատանայական խորամանկութիւնն փորձէ՝ նմա իբրեւ Աստուծոյ հրեշտակական պաշտամունք հարկանեն:

Քաղցնուլ, ծարաւել, վաստակել եւ ի քուն լինել՝ յայտնապէս մարդկօրէն իմն է: Այլ հինգ հացիւ զհինգ հազարս մարդկան յագեցուցանել, եւ տալ կնոջն շամրտացւոյ զջուրն կենդանի, որոյ արբումն չտայ որում ըմպէին՝ միւսանգամ ծարաւել, ի վերայ ալեաց ծովուն ցամաքաւ գնալ, եւ սաստելով մրրկին զլեռնացեալ ալիսն ցածուցանել՝ առանց երկմտութեան աստուածական է: Եւ զի զբազում ինչ իւիք զանց առնիցեմ, զոր օրինակ ոչ է միոյ նորին բնութեան մշտակից լինել եւ արտասուել ի վերայ բարեկամին մեռելոյ, եւ ի բաց առնուլ զկափարիչ չորեքօրեայ գերեզմանին՝ զնոյն ձայնիւն հրամանաւ միւսանգամ ի կենդանութիւն զարթուցանել. կամ զփայտէ կախել՝ եւ զլոյս տուընջեանն ի գիշեր դարձուցեալ՝ զամենայն բնութիւնս դողդոջուցանել. կամ պնդել բեւեռօք՝ եւ զդրունս դրախտին՝ հաւատոց աւազակին բանալ. այնպէս ոչ նմին բնութեան է ասել. "Ես եւ Հայր իմ մի եմք". եւ ասել. "Հայր իմ մեծ է քան զիս": Զի թէպէտ եւ ի Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս մի դէմք են Աստուծոյ եւ մարդոյ. այլ այլ իմն այն է՝ որով երկոցունցն եւս հասարակ են թշնամանքն, եւ այլ իմն այն՝ որով հասարակ են փառքն: Քանզի ի մերոյն է նմա փոքրագոյնն քան զՀայր՝ մարդկութիւնն. իսկ ի Հօրէ է նմա հաւասար ընդ Հօր՝ աստուածութիւնն: Արդ վասն այսր գիտաց միութեան յերկոսին եւս բնութիւնսն իմացելոյ ընթերցեալ լինի թէ "Էջ յերկնից...":

Այս գիր երեւելի եւ անուանի քան զամենայն գիրս վասն մարմնաւորութեան՝ ի մեծի պատուի լեալ է յեկեղեցւոջ, յառաջն երբեմն ընթերցեալ լինէր ի Հռոմ յեկեղեցւոջ յաւուր տօնի ծննդեանն Քրիստոսի, նոյնպէս եւ ի Գաղիա. Գեղասիոս քահանայապետ (492—496) եդ նզովս որոց մերժեն կամ փոփոխեն եւ զփոքր ինչ մասն նորա:

Միայն եպիսկոպոսունք ոմանք Եգիպտացւոց չկամեցան արկանել նմին ձեռնագիր, զի ասէին թէ առանց կամաց հայրապետին մերոյ որ այժմ չիք ի միջի, չկարեմք առնել ինչ, եւ պատուհասեցեն իսկ զմեզ եպիսկոպոսունք յորժամ դառնայցեմք յիւրաքանչիւր տեղիս. եւ յայն սակս պարտ է փոխանակ Դիոսկորայ զայլ ոք ընտրել ի հայրապետութիւն՝ զի այնպէս նորա հաւանութեամբ արկցուք ձեռնագիր: Իսկ կայսրն չհամարէր զայն ընդհանրական որոշումն վարդապետութեանն բաւական, այլ կամէր զի սահմանեսցի հանգանակ ինչ նոր զոր եւ յստակ յանձն առ ժողովն, եւ ի հինգերորդում գումարմանն որոշեցան ոմանք յեպիսկոպոսաց յօրինել զայն հանգանակ, որ առնէ սկիզբն ի Նիկիական եւ Կոստանդինուպոլսեան հանգանակէ եւ ապա յարէ զկնի զթուղթն Կիւրղի առ Նեստոր եւ առ արեւելեայս, իբրեւ ի յանդիմանութիւն մոլորութեան Նեստորի, եւ ապա զթուղթն Լեւոնի առ Փղաւիանոս ի յանդիմանութիւն Եւտիքեայ եւ յստակ յարի բուն հանգանակ

հանգամանք ժողովոյն։ Իսկ եւ ընթերցաւ այն՝ հաստատեցաւ միաբան ի հարցն երկու հաւատք հայոց եւ ասորւոց։ Գլխաւոր բանք այս են. «Խոստովանեմք զնոյն՝ կատարեալ յաստուածութեան եւ զնոյն՝ կատարեալ ի մարդկութեան, զնոյն՝ Աստուած ճշմարիտ եւ մարդ ճշմարիտ, ի բանաւոր հոգւոյ եւ ի մարմնոյ, զնոյն՝ էակից (բնակից) Հօր ըստ աստուածութեան եւ էակից (բնակից) մեզ ըստ մարդկութեան. ամենայնիւ մեզ նման՝ բաց ի մեղաց. զնոյն՝ յառաջ քան զյաւիտեանս ի Հօրէ ծնեալ ըստ աստուածութեանն եւ ի վերջին աւուրս վասն մեր եւ վասն մերոյ փրկութեան ի Մարիամայ յաստուածածնէն կուսէ՝ ըստ մարդկութեանն։ Զմի եւ զնոյն Քրիստոս՝ որդի, տէր, միածին, յերկուց բնութեանց[1]՝ առանց խառնակութեան, առանց փոփոխութեան, առանց բաժանելոյ, առանց անջատելոյ ծանուցեալ. ոչ ի բաց բարձեալ երբեք այլակերպութեան (տարբերութեան) բնութեանց վասն միաւորութեանն, այլ մանաւանդ առաւել անկորուստ պահեալ սեպհականութեան (յատկութեան) երկոցունց բնութեանցն, եւ ի մի դէմս եւ ի մի անձն ի միասին գումարեալ. ոչ յերկուս դէմս անջատեալ կամ բաժանեալ, այլ մի եւ նոյն որդի եւ միածին Աստուած Բան, Տէր Յիսուս Քրիստոս»։

Ի վեցերորդ գումարմանն եկն նստաւ ինքն կայսր եւ խօսեցաւ իսկ ի հռոմայեցի լեզու եւ ընթերցաւ առաջի նորա նոյն հանգանակ. հաւանեցաւ, մանաւանդ թէ ընկալաւ հաւատովք եւ յաւել սահմանել քաղաքական պատիժս՝ որոց այլ ինչ ազգ ուսուցանիցեն։ Իսկ ի յաջորդ 9 գումարմունսն առանձինն ինչ ոմանց ոմանց դատաստանք դատեցան, եւ յօրինեցան 28 կանոնք վասն եկեղեցական կարգաւորութեան, մանաւանդ ընդդէմ վանականաց գաւառկացելոց։

Խօսեցան հարք ժողովոյն առ կայսրն մեծաւ գովութեամբ վասն նորա՝ զի այսպիսի իմն սկիզբն թագաւորութեանն արար, եւ վասն երանելի քահանայապետին Լեւոնի «զի անգատին ի ժամանակէ անտի մոլորութեանն (յԵփեսոս) զնա զալիթայց տեսչութիւնն ի վերայ մեծապայծառ աթոռոյն Հռոմայ՝ լինել նոցա նահատակ յառաջամարտիկ յաղթող եւ առանց պարտութեան, որ ամենեւին վառեալ զարդարեալ ճշմարտութեամբ եւ բարբա-

1 Հակառակութիւն իմն եղեւ հերձուածողացն Հռոմայ ընդ արեւելեան եպիսկոպոսաց՝ որք ընթերցեալ էին յօրինել զհանգանակն, վասն բանից ինչ ի նմա, այլ ոչ մտաց, զի ասէր կամէին զնել յերկուց բնութեանց, ուր ի թղթին Լեւոնի էր յերկուս բնութիւնս։ Եղիպտացիք եւս ուզէին էին, այլ զի Դիոսկոր եւ Եւտիքէս աշակերտք վարդապետ չարաչար, խղճէին իմն հերձուածոյ քահանայապետին։ Զիջանել զիջան արեւելեան եպիսկոպոսունք, որպէս գործք ժողովոյն ցուցանեն, տեսցէ ի յայն օրինակս է յանձն յերկուց բնութեանց, որպէս եւ ի բազում գաւառական օրինակս։ Մանաւանդ ի գործս ժողովոց ի ղատինականսն եղեալ in duabus naturis, յաւելու թէ դրոշմեալ հռոմայեցիք նշանակեալ էցեն ի լուսանցսն թէ ըստ յունին ընթեռնլի է՝ ex duabus naturis. Ի սահմանի Գ. Կոստանդնուպօլսոյ ժողովոյն (յամի 680) յարամ նոյն հանգանակ յառաջ բերի՝ ունի յերկուց բնութիւնս. թէպէտ եւ հարքն ի գործս անդ ժողովոյն զյերկուցն եւ զյերկուսն ի միասին արկանեն ի կիր։

քեալ նախանձու սրբութեան, որպէս երբեմն Պետրոս՝ նոյնպէս եւ սա այժմ զմիաբան ծանօթութիւն եւ զհաղորդութիւնս ամենեցուն ուղղեալ ձգեաց առ Աստուած: Մի ոք այսուհետեւ, ասեն, խաւարասէր մտօք գժտութեան կռուիցի ընդ բանից Թղթոյ Նորա իբրեւ թէ օտար ինչ իցէ ի վարդապետութենէ եկեղեցւոյ, եւ յայժմ անծանօթ, ասելով թէ չէ օրէն առաւելոյ քան զհաւատոյանութիւն երեքարիւր ութեւտասն հարցն ընծայեցուցանել Մեկնութիւնս: Արդարեւ ճշմարիտ է թէ խոստովանութիւն հարցն այնոցիկ ունի յինքեան զգլխաւոր կանոնս հաւատոյ. սակայն եւ այնպէս դէպ լինի բազում անգամ զի որք նոքօք հակառակին երանելն՝ տան պատճառս բարբառելոյ հակառակ այնր՝ զոր մոլորին խնանան: Ընդդէմ այնոցիկ՝ որ զճշմարիտ վարդապետութիւնն կամակորեն՝ կարեւոր պիտոյ է ուրոյն ուրոյն տալ պատասխանի նորաձեւութեանցն: Զի եթէ ամենեքին բաւական համարէին զճըշմարտութիւնն եւ ոչ ոք զհետս բարեպաշտութեանն պղտորէր նորաձեւն առնելով, ապա չէր ինչ պիտոյ մանկանց եկեղեցւոյ այլ ինչ առնել զհնու՝ բայց որ ի հանգանակին անդ սահմանեալ է. բայց քանզի բազումք բազում շառաւղօք մոլորութեան յուղիղ ճանապարհէ ճշմարտութեանն հեռացան, պիտոյ եղեւ այնուհետեւ մոլորութեանց նոցա կարեւոր յաւելուածովք ընդդէմ երանել. իբր ոչ եթէ նոր ինչ յօդուա հաւատացելոցն հնարելով, որպէս թէ պակաս ինչ ի հաւատոյն կարիցէ լինել, այլ զնորութիւնս իսկ զլխովին պատշաճ բանիւք մերժելով":

Առանձինն թղթով խնդակից եւ շնորհակալ լինէր սիւնհոդոսն համօրէն՝ քահանայապետին "զի ամենեցուն եկաց թարգման բարբառոյ երանելւոյն Պետրոսի", եւ եղեւ ի գործս անդ "առաջնորդ բարեաց", եւ ի ժողովի նոցա "իբրեւ գլուխ առընթեր անդամոց՝ այնպէս առաջակայ ի ձեռն հրեշտակաց իւրոց": Այս զհաստատութիւն կանոնացն զոր կարգեցին՝ խնդրելով "Արդ աղաչեմք, ասեն, զի քոյովք վճռովք զմեր դատաստանս պատուեսցես, եւ որպէս մեք ընդ գլխոյդ գտաք միաբան ի բարիս, այսպէս եւ քո բարձրութիւնդ լցցէ որդւոց զվայելուչն":

Այլ Լեւոն բաց ի սահմանացն հաւատոյ ոչինչ հաստատեաց, այլ մանաւանդ ընդդէմ դարձաւ ամենայն զօրութեամբ վերջին (28երորդ) կանոնին: Քանզի յետ վճարելոյ ամենայնի ի ժողովին՝ որոգայթեալ Անատոլիոս պարապ, յորժամ չէին անդ հրեշտակք քահանայապետին, հաւանեցոյց զեպիսկոպոսունսն Յունաց զի վասն քաղաքային աւագութեան կայսերական քաղաքին Կոստանդինուպօլսոյ, տացի աթոռոյ նորա երկրորդական պատիւ յետ հռոմէական աթոռոյն, որով առաջքէն աստիճան աթոռոյն Աղեքսանդրիոյ եւ Անտիոքայ հասանէր յերրորդ եւ ի չորրորդ կարգ, եւ զայս պահանջէր նա հաստատեալ յայնպիսի ինչ տուս կար-

[illegible]

109

[illegible] (351) [illegible] 200 [illegible]

[illegible]

[illegible]

1 Monophysites.

յաթոռն հայրապետութեան իւրն Թէոդոսիոս, եւ յայլ եւս աթոռս եպիսկոպոսացն կացուցանէր զձեռնադրեալսն յիւրմէ։ Այլ յետ 20 ամսոց նուաճէր զնոսա Մարկիանոս եւ Թէոդոսիոս ի բաց աքսորեալ՝ միւսանգամ առնոյր Յոբնաղ զաթոռն անդէն յամի 453. եւ յետ 3 ամսոց ուրեմն հազիւ դադարեաց աղմուկն։

ՅԱղեքսանդրիա խստագոյն եւս էին իրքն։ Վաղ իսկ յ17 եպիսկոպոսաց անտի որ զհետ եկեալ էին Դիոսկորայ՝ չորք վաղվաղակի հաւանեցան սահմանելոյն ի ժողովոյն, իսկ երեքտասանքն յետ ընտրութեան նորոյ հայրապետին խոստացան արկանել ձեռնագիր։ Հասանէին եպիսկոպոսունքն չորեքին յԱղեքսանդրիա եւ ետուն զրոյց թէ մերժեցաւ Դիոսկոր եւ աքսորեցաւ ի Գանգրիս Պափղագոնացւոց († 455) եւ ընտրեցաւ հայրապետ սարկաւագապետ նորա Պրոտերիոս։ Այլ կողմն հակառակորդ գրգռեալ զռամիկն որ մէտ ի Դիոսկոր էր, քանզի կաշառեալ էր սա զնոսա բաշխմամբ պարգեւաց՝ յարոյց խռով մեծ. զօրականն որ հանդարտեցուցանելն եկն՝ քարաձիգ հալածեալ անկանէր յաւերակս մեհենին Սերապեայ, ուր եւ այրէր զնոսա կենդանւոյն ամբոխն։ Առաքէր Մարկիանոս կայսր գունդ նոր 2000 արանց՝ որք յաւուրս 6 ի կայսերական քաղաքէն անդր հասանէին, արգելան թատերք եւ բաղանիք, բարձան ի նոցանէ բաշխոյք ցորենոյ։ Խոնարհեցաւ զիջաւ ժողովուրդն առ վշտին, աղաչէին զզօրավար զօրացն զՓղորոս եւ զՊրոտերիոս իսկ գլխովին՝ միւսանգամ ընդունել ի կայսերէ զշնորհսն հանեալս եւ շնորհեաց իսկ նոցա կայսրն ըստ բարեխօսանաց հայրապետին սորայ՝ որ եւ իսկ եւ իսկ յետ հանդարտութեանն ժողովէր սիւնհոդոս յԱղեքսանդրիա եւ դատապարտէին վանականք ոմանք Ապողինարեանք (Միաբնեայք) հանդերձ պարագլխօք իւրեանց Կուզն (Էղուրոն) Տիմոթէոսիւ երիցու եւ Թոթովն (Մոնգոսն) Պետրոսիւ, եւ հրամայէր աքսորել զնոսա կայսրն։

Սակայն եւ այնպէս խռովիչք տանէին եւ բերէին զմիտս ժողովրդեանն, յայն սակս յորդորէր Լեւոն զՊրոտերիոս միաշխաբագոյնս ուսուցանել զժողովուրդն տխմար (454)[1] եւ մինչդեռ թղթով[2] առաքէր քաջալերս եւ մխիթարութիւն առ հայրապետն սուրբ՝ մի վհատել, մի ի կոր կործանել ի բազմացն հակառակութենէ (459), վաղ զօրացեալ էր մրրիկն։

Վախճանեալ էր Պուղքերիա 55 ամաց լի առաքինութեամբք եւ գործովք բարութեան (Մարտ. 453) առաջնորդեալ տէրութեանն արեւելից ամս 40. յետ 4 ամաց հասանէր վախճան կենաց Մարկիանեայ՝ որ նմանող վարուց նորա էր (Յունու. 457)։ Երկոքին եւս պատուին իբրեւ սուրբք յեկեղեցւոջ Յունաց եւ են իսկ արժանի գովութեան եւ մեծարանաց յամենայն ժամանակի։

1 Թուղթ 103 2 Թուղթ 104

Այսպէս հատաւ առհմն Մեծին Թէոդոսի ոչ միայն յարեւմուտս այլ եւ յարեւելս, եւ այնուհետեւ մերձէին փառաւորքն:

Ասպար որդի Արդաբուրեայ, Ալան յազգէ, էր հզօրագոյն քան զամենայն աւագանին, բայց քանզի արիոսեան էր, չկարէր թագաւորել. նմին իրի ի ձեռն նորա կացուցաւ ապարապետն Լեւոն, Թրակ յազգէ, պայմանաւ՝ զի զմի յորդւոցն Ասպարայ կացուսցէ կեսար: Պսակեցաւ Լեւոն Ա. (457—474) յԱնատոլիոսէ հայրապետէ (որպէս յառաջ քան զնա Մարկիանոս), եւ եղեւ այն սովորութիւն յայնմ հետէ: Եւ սա կոտորէր զԱսպար եւ զորդիս նորա, զի ապստամբեցին ի ճնշութենէ նորա (471): Եդ նա արշաւանս յԱփրիկէ ընդդէմ Վանդալաց մեծաւ ծախուք, այլ չյաջողէր (467): Եցոյց իւր պայազատ զԼեւոն, զորդի դստեր իւրոյ Արիադնեայ եւ Տրակալիսէոսի Իսաւրացւոյ՝ որ կոչեաց զանձն Զենոն, եւ ինքն վախճանէր յամի 474 (Յուն.):

Լեւոն Բ. առ իւր աթոռակից զհայր իւր զԶենոն եւ մեռաւ ի նմին ամի: Իսկ Զենոն (474—491) զեղծ էր բարուք, բայց կեղծաւորէր ի կերպարանս բարեպաշտութեան. պատերազմեցաւ նմա դաւաճանութիւն ի Վերինայ ի կնոջէն Լեւոնի Բ. վատութեամբ գնաց Զենոն փախստեայ եւ եղբայր նորա Բասիլիսկոս եղաւ ինքնակալ:

Իսկ եւ իսկ յետ մահու կայսերն Մարկիանեայ (457) Տիմոթէոս Կուզ եւ Պետրոս Թոփթափ ժպրհեցան դառնալ ի տեղւոջէ աքսորանացն: Տիմոթէոս ժամ առհմանեալ ժողովրդեան զալ յեկեղեցի՝ տայր զանձն ձեռնադրել նոցա առաջի՝ յեպիսկոպոսութիւն, ապա առեալ զամբոխն հասանէր ի վերայ Պրոտերիոսի որ առաջնորդեալ էր ի մկրտարանն, հար խոժանն զսուրբն եւ զվեց ընկերսն ընդ նմա՝ նորեկեալ ապրեւանք զանեղծն սրբութեան, եւ եղան դիակունք նոցա ի տեսիլ եւ ի կատականս: Ընդէն վաղվաղակի նզովէր զժողովն Քաղկեդոնի եւ զեպիսկոպոսունսն Հռոմայ եւ Կոստանդնուպոլսեայ եւ դնէր ընդ ամենայն աշխարհն Եգիպտացւոց եպիսկոպոսունս՝ զարս իւրոյ կողմանն:

Իսկ կայսր Լեւոն Ա. զառաջինն թուէր իմն դեդեւել յերկուս կողմանս, ապա դրդեալ յարանց կողմանն Մերժնեայց՝ կամէր գումարել ժողով նոր: Այլ քանզի խնդիրն սահմանեալ էր միանգամ վճռով համօրէն եկեղեցւոյ՝ չհամարձակէր միանգամ մատուցանել ի խնդիր, եւ ոչ ժողով զժողովոյ վճիռ տանել յերկրորդ քննութիւն, մանաւանդ զի անօգուտ եւս էր այն վասն խռովութեան. յայն սակս իսկ ջգնէր Լեւոն քահանայապետ յամենայն զօրութենէ իւրմէ շրջել ի խորհրդոյ անտի զկայսրն (ի Թուղթսն 115—121). մինչեւ յանձն առ կայսր այսու իմն շատանալ զի հարցանիցէ զամենայն եպիսկոպոսունս արեւելից ի ձեռն իւրաքանչիւր Մետրապոլտաց թէ զինչ միտք իցեն նոցա զժողովոյն

Քաղկեդոնի. ամենեքին ցուցին թէ ընդունին եւ զհետ երթան ժողովոյն յամենայն սրտէ իւրեանց, եւ մերժեն զքանակալ աթոռոյն Աղեքսանդրիոյ։ Յայնժամ աքսորեաց կայսրն զՏիմոթէոս Կուզ եւ ընտրեցաւ հայրապետ Աղեքսանդրիոյ այրն խաղաղարար եւ ուղղափառ Տիմոթէոս Սողոփակիողոս կամ Իմաստունն (460)։ Ընկալաւ Լեւոն զթուղթ հայրապետին եւ հաստատեաց զընտրութիւն նորա՝ մինչ չեւ վախճանեալ ի կենաց (461 Ապր. 11)։

Նոյնպիսի դէպք եւ յԱնտիոք անցին, ուր վաղ սփռեալ էր մոլեգինն Նեստորական զմոլորութիւնն, եւ յետ վախճանի նորա (458) Պետրոս Գնափեւս կամ Թափիչ եկեալ յԱնտիոք ձեռնադրութեամբ Զենոնի փեսայի կայսերն, խռովեաց զեկեղեցին յաւելուածովն՝ որ խաչեցար, զոր յաւելոյր յԵրեքսրբեան երգն. մինչեւ առ սրտին նեղութեան հրաժարեաց յեպիսկոպոսութենէն Մարտիրիոս հայրապետ. բայց անդէն աքսորեաց զՊետրոս՝ կայսր Լեւոն։

Այլ միւսանգամ խառնակեաց զամենայն կայսր Բասիլիսկոս (475—477). եւ հրաման դառնալոյ Կուզն Տիմոթեայ յԱղեքսանդրիա եւ Թափիչն Պետրոսի յԱնտիոք. նզովեաց կայսերական հրովարտակաւ զսուրբ ժողովն Քաղկեդոնի եւ զգիր սրբոյն Լեւոնի, եւ հրամայէր զամենայն արձանագիրս ժողովոյն հրով մաշել եւ այլ եւս նոյնպիսիս. 300 եպիսկոպոսունք արեւելից ծառայամիտք՝ հաւանեցան դատապարտութեան ժողովոյն։ Սակայն Ակակ հայրապետ Կոստանդնուպօլսեայ (472—490) յաջորդ Գենադեայ (458—472) չհաւանեցաւ եւ եղեւ դիմադարձ. խռովեցաւ ժողովուրդն եւ ընկեցաւ Բասիլիսկոս յաթոռոյ։

Ապա յայնժամ շահեալ Զենոնի զզօրավարան դարձաւ միւսանգամ (474). սպան զԲասիլիսկոս քաղցու՝ հանդերձ որդւովքն իւրովք ի դղեկի ուրեք. եւ դաւանութիւն նորա մերժեցաւ։ Դարձաւ Տիմոթէոս Սողոփակիողոս († 482) յաթոռ իւր։

Ունէր Զենոն ի հաստի զիշխանութիւնն իւր նենգութեամբք եւ բռնութեամբք։ Նստեալ էին յայնժամ ի Պանոնիա արեւելեան Գոթք ունելով թագաւոր զԹէոդորիկոս (յամէ 475)։ Իբրեւ շահել զնա կամեցաւ Զենոն ետ նմա եւ զՄիւսիա եւ անուանեաց պատրիկ եւ հիւպատ (484)։ Այլ ապա կամեցեալ հեռացուցանել զնա յիւրմէ՝ հրաման ետ նմա երթալ յԻտալիա եւ յանուն կայսեր հանել զտէրութիւնն յՕդոակերայ, քանզի եւ Թէոդորիկ ցանկայր ունել իւր առանձինն աշխարհ թագաւորութեան։ Զայսմ ամենայնէ պատմեսցի ընդարձակագոյն յիւրում տեղւոջն։ Յետ բազմապատիկ չարեաց մեռաւ Զենոն անորդի (Ապր. 401)։ Ի կատարած կոյս կենաց իւրոց (482) հան Զենոն՝ անզգոյշ խրատու Ակակիոսի զՀենոտիկոնն կամ զգիրն միաբանութեան (Միաբանեայց) որով առաւել եւս սաստկացաւ խռովութիւն եկեղեցւոյ. զորոյ այլուր մի բան մնջէ։

110

Յարեւմուտս [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]թիւնն եւ էր մերձ ի կործանումն: Յետ մահուանն Ոնորեայ՝ իբրեւ հասանէր զգուժն առ Թէոդոս Բ. [illegible] ընդ նա զառաջինն եւ առանց [illegible] հրամայէր(?) խաղալ զօրաց ի կողմն Գաղղիացւոց՝ զի [illegible] նոյն [illegible]ութիւն ի բաց [illegible]. քանզի իբրեւ Թոռն Թէոդոսի Մեծի [illegible] [illegible] նորա ի Փղակկիդեայ՝ [illegible] [illegible] [illegible]թեան [illegible] [illegible] քան զ[illegible] Պղակկիդեա զդուստր(?) Թէոդոսի՝ [illegible] [illegible] ի Գաղղիա: Ոչ [illegible] [illegible] էր [illegible] [illegible] [illegible]. քանզի [illegible] Յովհաննէս [illegible] [illegible] Ոնորեայ՝ [illegible] [illegible] եւ [illegible] առ Թէոդոս [illegible]՝ զի ընկալցի [illegible] [illegible] իբրեւ կայսր [illegible]: Թէոդոս եւ [illegible] [illegible] ի բաց, [illegible] եւ [illegible] [illegible], [illegible] եւ [illegible] ընկալան զՅովհաննէս. [illegible] եւ [illegible] [illegible] [illegible]՝ եւ ի կողմն նորա. [illegible] [illegible] ի բաց [illegible] [illegible] [illegible]՝ [illegible] [illegible] ընդ իշխանութեամբ [illegible] [illegible]:

Ա[illegible]թեամբ [illegible] [illegible] Թէոդոսի [illegible]. [illegible] [illegible]թիւնն արեւմտից (բայց ի [illegible] արեւմտեանն Գ[illegible]) [illegible] Վաղենտինիանեայ, եւ մօր նորա Պղակկիդեայ [illegible]՝ [illegible]թիւնն. [illegible] [illegible] [illegible], [illegible]թեամբ [illegible]՝ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] եւ Ա[illegible] [illegible] [illegible]: [illegible] ընդ [illegible] Պղակկիդեա եւ Վաղենտինիանոս, քանզի [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] էին. եւ յետ [illegible] ընդ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ի Թ[illegible]՝ [illegible] որ [illegible] ի [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Վաղենտինիանեայ եւ [illegible] [illegible] [illegible]՝ ի Հրամանէն Թէոդոսի (424):

Ա[illegible]՝ յետ [illegible] [illegible] (425)՝ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. այլ [illegible] [illegible] Ա[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]թեան, [illegible]՝ յորում Ա[illegible] էր, [illegible] ի [illegible] [illegible] եւ [illegible] [illegible] ի [illegible] Յովհաննու: Թէոդոս եւ [illegible] [illegible] [illegible]թեամբ [illegible] եւ [illegible] Վաղենտինիանոս [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] եւ Ա[illegible] ընդ Պղակկիդեայ՝ որ առ նմա էր [illegible] [illegible]. [illegible] զի [illegible] թէ զայս Ա[illegible] [illegible] զօրս ի [illegible]:

Այն [illegible] Յովհաննէս թէ [illegible] նմա Թէոդոս [illegible] [illegible]թեան [illegible], եւ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] զնա: Այլ Ա[illegible] յետ [illegible] [illegible] Յովհան-

նու՝ տալաքէր զօրս ընդ Ասպար զալ անկանել ի վերայ Ռաւեն-
նայ. Եհաս յանկարծ Ասպար հեծելազօրու եւ եմուտ ի քաղաքն.
յետ փոքր ինչ կռուոյ ձերբակալ եղեւ Յովհաննէս իւրոց իսկ
զօրականացն օգնականութեամբ, եւ սպանաւ նա կամ անդէն ի
Ռաւեննա հրամանաւ Արքայադստեր, կամ յԱկուիլէա՝ յետ զաջ
ձեռն կտրելոյ եւ յիշխան վերայ առ տանել ընդ քաղաքն շրջե-
ցուցանելոյ: Յետ երից աւուրց սպանմանն՝ հասանէր Աէտիոս
60,000 Հոնաւք. ընդ առաջ ել նորա Ասպար. եղեւ պատերազմ
արիւնալից, եւ ընդ երկար անյայտ էր յաղթութիւնն, մինչեւ յե-
տոյ առ միաբանեցին առնել խաղաղութիւն. տալաքեցան Հոնք
յետս՝ առեալ նոցա զվարձսն. Աէտեայ ոչ միայն տուաւ թո-
ղութիւն, այլ եւ կոմսութիւն եւս: Ի հանդերձ ձիրնթացից էր
Թէոդոս Բ. յորժամ հասին աւետիք պարտութեան ապստամբին
ի Կոստանդնուպօլիս. "Եկայք, ասէ կայսր, զկառամարտիկսն,
երթիցուք գոհանալ զԱստուծոյ,, եւ երթայր ամենայն բազմու-
թիւնն ընդ նմա յեկեղեցի մինչեւ ընդ երեկս: Առաքեցաւ Հելիոն
(այնուհետեւ) պատրիկ՝ յԻտալիա, որ եգիտ զՎաղենտինիանոս ի
Հռոմ, զգեցոյց նմա ծիրանիս յանուն կայսեր եւ ողջունեաց՝ Օգ-
ոստոս (425):

Այսպէս ել յաթոռ Վաղենտինիանոս Գ. (425—455) որդի
Կոստանդեայ, ընդ խնամակալութեամբ Պղակիդեայ: Երկոքին եւս
չէին առաւել ունել ի հասակ զաթոռն:

Ափրիկէ ել իսկ եւ իսկ ի ձեռաց նոցա: Աէտիոս՝ որ ընդ
քաջութեանն ունէր եւ խորամանկութիւն, նախանձէր ընդ բա-
զում ազդեցութիւն առնն բուն Բոնիփակեայ կուսակալի Ափրի-
կեցւոց աշխարհին, որ բարեկամն էր Պղակիդեայ: Կամեցեալ
Աէտեայ ընկենուլ զնա յիշխանութենէ՝ առնէր զնմանէ քսու-
թիւն յարքունիսն եւ ասա զԲոնիփակիոս իսկ հաւանեցուցանէր՝
թէ ընկեսցեն զնա արքունիքն յիշխանութենէ: Ապստամբեաց
յայնժամ Բոնիփակիոս եւ կոչեաց զՎանդալս ի Սպանիայ ի թի-
կունս օգնականութեան: Թէպէտ եւ հաշտեցաւ Բոնիփակիոս
(+ 432) ընդ արքունեացն՝ մինչ չեւ ևս հասեալ, բայց Գենսե-
րիկոս եւ Վանդալք չհաւանէին դառնալ յետս ի ճանապար-
հէն: Առին սոքա առ սակաւ սակաւ զամենայն Ափրիկէ (429—439)
մեծաւ անագորոյնութեամբ, աւարին զերկիր զամենայն Հռոմայե-
ցւոցն, եւ հաստատեցին զտէրութիւնն Վանդալաց, զոր եւ հարկ
հաւանեցաւ ընդունել Վաղենտինիանոս Գ. յամի 435: Յետ
այսորիկ յաւելին առնուլ եւ զՍարդինիա եւ զՍիկիլիա: Իսկ
յայնժամ ամենայնէ առյր Վաղենտինիանոս ի բաց զարեւմտեան Իլիւ-
րիկէ (այս ինքն՝ զՊաննոնիա, զԴալմատիա եւ զՆորիկոն) առ ակ-
բութիւնն Արեւելից զի առցէ կնութեան զԵւդոքիա զդուստր
Թէոդոսի Բ. (437):

Ընտաւստ Աէտիոս կազմեալ էր զաւնդս ի ցեղից Գերմանացւոց, նոքօք կարգեալ յօրինէր զերս տէրութեանն Հռոմայեցւոց ի մէջ Գերմանացն մտելոց ի Գաղղիա, եւ առաջնորդէր անդ հռոմէական բանակին՝ զորով շուրջն պատեալ էին յայնժամ Բուրգունդացիք, Ալեմանք, Փրանկք, Արմորիկացիք եւ արեւմտեան Գոթք: Տայր միշտ պատերազմ ընդ սոսա (յամէ 435) երբեմն յաղթութեամբ եւ երբեմն պարտութեամբ: Ի ժամանակի պատերազմացն այնոցիկ՝ բնակեցոյց նա ի կողմանս Վալենտիայ (Վալանսայ) զԱլանսն որ մերժեցին անտի զբնակսն (440): Բայց քանզի խիստ իմն էր առաջնորդութիւն նորա, զրգռէին Գաղղիացիք յապստամբութիւն, ձեռն տային ի Քլոդիոս յառաջնորդ Փրանկացն Սաղիացւոց, որ առ յամի 445 զԿամպրէ, զԹուռնէ եւ զամենայն երկիրն մինչեւ ցՍոմ գետ. թէպէտ եւ հար զնա Աէտիոս առ Վիկիւն Հեղենեայ[1], այլ չկարաց մերժել զնա ի բաց: Յետ սակաւ ինչ միոյ Քլոդիոս վախճանեցաւ, եւ Մերովէ յաջորդէր:

111

Այս ամենայն հանգամանք Գաղղիայ փոփոխեցան ի գալ Հոնացն: — Ատտիղա՝ եղբայրասպանութեամբ միաբանեալ զայլ եւ այլ ցեղս Հոնացն բնակելոց ի կողմանսն յորս յառաջագոյն Գոթքն բնակէին, այս ինքն՝ ի մէջ Դանուբ եւ Ռհայն գետոց մինչեւ ցՎոլգա (445). ընդ նովաւ էին եւ բազում ցեղք Սարմատաց եւ Գերմանաց. տիրէր նա մեծաւ զօրութեամբ ի փայտակերտ դղեկէն իւրմէ առ Ռհայն գետով: Փոքր էին կերպարանք նորա եւ դէմք ժահաղէմք, ահագին աչքն եւ զօրաւոր անդամոցն շարժումն. դողային ի նմանէ ազգք եւ իշխանք նոցա, սիրէր նա կոչել զանձն՝ Աստուծոյ խարազան, եւ արդեամբք զանունն ցուցանէր: Ահարեկ առնէր զտէրութիւնն արեւելից, քանզի էր ի Սեաւ ծովէ մինչեւ ցԱդրիական ծով, ի Դանուբայ մինչեւ ցսահմանս Յունաց աշխարհին. առ նա ի Թէոդոսէ Բ. զհիւսիսակողմն Թրակիայ ի հարաւոյ Դանուբայ, եւ 2100 լիտր ոսկւոյ՝ իբրեւ հարկս:

Իսկ իբրեւ կայսր Մարկիանոս փոխանակ ոսկւոյն մատոյց Ատտիղայ երկաթ, եւ դրդէր իսկ զնա Թագաւորն Վանդալաց գալ տալ մարտ պատերազմի ընդ տէրութեանն արեւմտից, հաճոյ թուեցաւ Ատտիղայ խորհուրդն, ջանաց նախ նենգութեամբ եւ զրով զմիաբանութիւն Գերմանացւոցն ի Գաղղիա ընդ Հռոմայեցւոց՝ քակել եւ արկանել ընդ միմեանս (450): Յափանց Ռհայն գետոյ խաղացեալ գայր ընդ երկայնութիւն Դանուբայ՝ զօրուծանու. զհետ եկին նորա եւ արեւելեան Գոթք, որոց իշխանք

1 Vicus Helenae. գղ. Vieux Hesdin.

էին Վաղամիր եւ Թէոդիմիր եւ Վիդիմիր, Գեպիդացիք՝ որոց իշխան Արդարիկոս, Ռուգիացիք եւ Սկիրրացիք, յարեցան ի նոսա եւ Թիւրինգացիք։ Ի կողմանս Ռաէնվալտայ Գունդիքար արքայ Բուրգունդաց հանդերձ տոհմիւն իւրով եւ բազում Բուրգունդացւովք կոտորեցան, եւ մնացեալքն ստիպեցան զինուորել Ատտիլայ։ Անց Ատտիլա ընդ Հռենոս (Թերբեւս) ի կողմանս Կոզոնիայ, քանդելով, աւերելով մտանէր ի Գաղիա մինչեւ ցԱւրելիանոս (Օրլէան)։

Մնաէր Աէցիոս զօրու իւրով եւ Գերմանացւովք, որ էին ընդ մերազոյն իշխանութեամբ արեւմտեան պետութեան, այս ինքն՝ արեւմտեան Գութք՝ զօրավարութեամբ Թէոդորիկեայ Ա., Բուրգունդացիք եւ Գեանզերեայ Փրանկք՝ որ ապրեալ էին ի սրոյն Հոնաց, եւ Ալանք եւ Արմորիկացիք կամ Բրիտոնք։ Տեղի տայր Ատտիլա առաջի զօրութեան նոցա մինչեւ ի Կատաղաւնոն (յայժմու Շալոն առ Մառն գետով)։ Եղեւ ճակատ ահագին մեծ ի Մուրիակոն (Մերի). Թէոդորիկոս Ա. թէպէտ եւ յաղթեաց պատերազմին, այլ ինքն անկաւ. Թորիսմունդ նորին որդի առ զվրէժ նորա. ի հասանել գիշերոյ՝ դարձաւ յետս Ատտիլա, եւ զի աւեր էին կողմանքն՝ ել ի Գաղիայ՝ ի կողմանս Պաննոնիայ (451)։

Զայրացեալ Ատտիլայ ընդ իրսն եւ կոչեցեալ եւս յՈնորիայ ի քեռէն Վաղենտիանոսի Գ. զի ապրեցուսցէ զնա, քանզի վասն անառակ վարուցն՝ ունէին զնա ի դիպահոջ, անդէն ի միւսում ամի ժողովեալ այլ բազմութիւն՝ խաղայր յԻտալիա. եւ հաս առաջի Ակուիլէայ՝ որ էր նախապարիսպ Իտալիոյ ի հիւսիսոյ կողմանէ. ընդ երկար եղեւ դիմակալ քաղաքն, եւ մինչդեռ յուսահատ՝ կամէր ի բաց գնալ Թագաւորն Հոնաց, տեսեալ թէ տարմահաւք հանեալ ղձագս իւրեանց ի քաղաքէն՝ բերեն ի բանակ նորա, նշան յայտարար յաջողութեան զիւրն համարեցաւ, յարձակեցաւ միւսանգամ, առաւ Ակուիլէա, քանդեցաւ եղեւ հարթյատակ։ Այնուհետեւ յառաջ մատուցեալ ապականէր զդաշտավայրսն, առնոյր աւար զգեղեցիկ գեղեցիկ քաղաքս վերինն Իտալիոյ։ Փախչէին թագչէին բնակիչք՝ զի ապրեսցին ի սրոյ. ի փախստէից անտի մեկնելոց ի ճահս Ադրիական ծովուն եղեւ սկիզբն քաղաքին Վենետացւոց։ Հուրն եւ նշան այրեցածոյն դծէր զճանապարհ արշաւանին Ատտիլայ. Պադաւիոն ամենայն քաղաքօք յԱթեսիս գետոյ մինչեւ ցՏիկինոս անկան. Մեդիոլան նիստ կայսերաց այրեցաւ. անկաւ եւ Պաւիա, եւ զօրն յաղթող բանակեալ մօտ ի գետախառնուրդս Տիկինոս եւ Պադոս գետոց՝ սպառնայր ի վերայ Ռաւեննայ եւ Հռոմայ։ Ոչ կայսր, ոչ ծերակոյտ եւ ոչ զօր ի միջի էր՝ որ ապրեցուցանէր զաշխարհն։ Զի Վաղենտիանոս Գ. փակեալ ի Ռաւեննա՝ էր յահի եւ ի դողութեան եւ

ծիս որ եղեւ տակաւ սերմն հերձուածոյն Յունաց յապայ ժամանակս, այս ինքն թէ վասն քաղաքային առաւելութեան քաղաքին Հռոմայ տուեալ իցէ աթոռոյն Հռոմայ յառաջահաս պատիւ ի հարց, եւ յայն սակս պահանջէր եւ զերկրորդականն վասն Կոստանդինուպօլսոյ իբրեւ կայսերական քաղաքի։ Այս իսկ է 28երորդ կանոն ժողովոյն Քաղկեդոնի, որում անդէն ընդդէմ բողոքէին հրեշտակք քահանայապետին, եւ յետոյ բազմագոյն թըղթովք ցուցանէր Լեւոն ճշգրիտ իրաւագիտութեամբ եւ խորին գիտութեամբ գրեալ առ եպիսկոպոսունս սինհոդոսին, առ Անատողիոս (✝ 459), առ հայրապետսն Աղեքսանդրիայ եւ Անտիոքայ, առ կայսրն եւ առ դշխոյն Պուղքերիա, թէ հակառակ նախնական իրաւանց այլոց հայրապետացն է. այլ զուր էր ամենայն եւ ընդ վայր։

109

Յետ Քաղկեդոնական ժողովոյն (451) իբրեւ յամս 200 գըժտութիւն եւ աղմուկ էր վասն նորա ընդ ամենայն արեւելս։ Հակառակորդ այնպիսի մեծի ժողովոյ էր կոյր կամ միականի աղանդն Միաբնեայց[1], որոյ բուն կայան եւ աթոռ ի բաղում վանորայս էր, յորոց վանականք ստահակեալք՝ նախ յիշխանութենէ եպիսկոպոսաց ջանացին թափել զանձինս, եւ այնուհետեւ իշխել իսկ եպիսկոպոսաց կամին։

Յիրաւի եւ իմաստութեամբ իսկ հայեցեալ ի հանգամանս ժամանակին՝ չկամէր իմն Լեւոն քահանայապետ ընդ գումարումն ժողովոյն այնորիկ, որպէս եւ եպիսկոպոսունք ժողովոյն չյօժարէին յօրինել ի նմին նոր հանգանակ, քանզի այն ինչ ի գլուխ ելեալ սինհոդոսին՝ անդէն առնոյր սկիզբն աղմուկն։

Նախ ի Պաղեստին անձապարեալ հասանէին ի Քաղկեդոնէ վանականք բազումք՝ յորս նշանաւոր էր Թէոդոսիոս ոմն անուն։ Ժողովեալ վանականացն գունդ գունդ ի փողոցս եւ ի հրապարակս՝ գոչէին թէ մատնեցան հաւատք ի Քաղկեդոն, դարձան ի վարդապետութիւն Նեստորի, եւ սահմանեցաւ լինել ի Քրիստոս երկու Որդիք, երկու Քրիստոս եւ երկու անձինք։ Գտեալ վանականացն օգնականութիւն եւ յԵւդոկիայ դշխոյէ՝ որ յԵրուսաղէմ էր, գըրգռեցին զժողովուրդն, գրաւեալ կալան զքաղաքն, եւ զՅոբնաղ հայրապետ մերժեալ հանին փախստեայ, քանզի չառ նա յանձն մերժել զժողովն Քաղկեդոնի եւ չկամէր ուսուցանել թէ Քրիստոս յերկուց բնութեանց իցէ եւ ոչ եթէ յերկուս բնութիւնս սպանին զեպիսկոպոսն Սկիւթոպօլսոյ, աւերէին քանդէին զքաղաքս եւ զգիւղս, եւ չկարէր լինել դիմակալ զօրն։ Անցանէր կայր

1 Monophysites.

յաթոռն հայրապետութեան ինքն Թէոդոսիոս, եւ յայլ եւս աթոռս եպիսկոպոսացն կացուցանէր զձեռնադրեալսն յիւրմէ։ Այլ յետ 20 ամսոց նուաճէր զնոսա Մարկիանոս եւ Թէոդոսիոս ի բաց աքսորեալ՝ միւսանգամ առնոյր Յոբնաղ զաթոռն անդէն յամի 453. եւ յետ 3 ամսոց ուրեմն հազիւ դադարեաց աղմուկն։

Յաղեքսանդրիա խստագոյն եւս էին իրքն։ Վաղ իսկ յ17 եպիսկոպոսաց անտի որ զհետ եկեալ էին Դիոսկորայ՝ չորք վաղվաղակի հաւանեցան սահմանելոյն ի ժողովոյն, իսկ երեքտասանքն յետ ընտրութեան նորոյ հայրապետին խոստացան արկանել ձեռնագիր։ Հասանէին եպիսկոպոսունքն չորեքին յԱղեքսանդրիա եւ ետուն զգոյշ թէ մերժեցաւ Դիոսկոր եւ աքսորեցաւ ի Գանգրիս Պափղագոնացւոց († 455) եւ ընտրեցաւ հայրապետ սարկաւագապետն նորա Պրոտերիոս։ Այլ կողմն հակառակորդ գրգռեալ զռամիկն որ մէտ ի Դիոսկոր էր, քանզի կաշառեալ էր առ զնոսա բաշխմամբ պարգեւաց՝ յարոյց խռովս մեծ. զօրականն որ հանդարտեցուցանելն եկն՝ քարաձիգ հալածեալ անկանէր յաւերակս մեհենին Սերապեայ, ուր եւ այրէր զնոսա կենդանւոյն ամբոխն։ Առաքէր Մարկիանոս կայսր գունդ նոր 2000 արանց՝ որք յաւուրս 6 ի կայսերական քաղաքէն անդր հասանէին, արգելան թատերք եւ բաղանիք, բարձան ի նոցանէ բաշխոյք ցորենոյ։ Խոնարհեցաւ զիջաւ ժողովուրդն առ վշտին, աղաչէին զզօրավար զօրացն զՓղորոս եւ զՊրոտերիոս իսկ գլխովին՝ միւսանգամ ընդունել ի կայսերէ զշնորհսն հանեալս եւ շնորհեաց իսկ նոցա կայսրն ըստ բարեխօսանաց հայրապետին սրբոյ՝ որ եւ իսկ եւ իսկ յետ հանդարտութեանն ժողովէր սիւնհոդոս յԱղեքսանդրիա եւ դատապարտէին վանականք ոմանք Ապողինարեանք (Միաբնեայք) հանդերձ պարագլխօք իւրեանց Կուզն (Էղուրոսն) Տիմոթէոսիւ երիցու եւ Թոթովն (Մոնգոսն) Պետրոսիւ, եւ հրամայէր աքսորել զնոսա կայսրն։

Սակայն եւ այնպէս խռովիչք տանէին եւ բերէին զմիտս ժողովրդեանն, յայն սակս յորդորէր Լեւոն զՊրոտերիոս մտադիւրագոյնս ուսուցանել զժողովուրդն տեսմար (454)[1] եւ մինչդեռ թղթով[2] առաքէր քաջալերս եւ մխիթարութիւն առ հայրապետն սուրբ՝ մի վհատել, մի ի կոր կործանել ի բազմացն հակառակութենէ (459), վաղ զօրացեալ էր մրրիկն։

Վախճանեալ էր Պուղքերիա 55 ամաց լի առաքինութեամբք եւ գործովք բարութեան (Մարտ. 453) առաջնորդեալ տէրութեանն արեւելից ամս 40. յետ 4 ամաց հասանէր վախճան կենաց Մարկիանեայ՝ որ նմանող վարուց նորա էր (Յունու. 457)։ Երկոքին եւս պատուին իբրեւ սուրբք յեկեղեցւոջ Յունաց եւ են իսկ արժանի գովութեան եւ մեծարանաց յամենայն ժամանակի։

1 Թուղթ 103 2 Թուղթ 104

Այսպէս հաստատ առհասարակ Մեծին Թէոդոսի ոչ միայն յարեւմտեան այլ եւ յարեւելս, եւ այնուհետեւ մերժէին փառաւորքն:

Ասպար որդի Արդաբուրեայ, Ալան յազգէ, էր հզօրագոյն քան զամենայն աւագանին, բայց քանզի արիանոս էր, չկարէր թագաւորել. Նմին իրի ի ձեռն նորա կացուցաւ սպարապետն Լեւոն, Դակ յազգէ, պայմանաւ՝ զի զմի յորդւոցն Ասպարայ կացուսցէ կեսար: Պսակեցաւ Լեւոն Ա. (457—474) յԱնատոլիոսէ հայրապետէ (որպէս յառաջ քան զնա Մարկիանոս), եւ եղեւ այն սովորութիւն յայնմ հետէ: Նա կոտորել զԱսպար եւ զորդիս նորա, զի ապրեսցի ի ճոխութենէ նորա (471): Նոյն նա արշաւանս յԱփրիկէ ընդդէմ Վանդալաց մեծաւ ծախուք, այլ չյաջողէր (467): Նշանակեաց իւր պսակաւոր զԼեւոն, զորդի դստեր իւրոյ Արիադնեայ եւ Տրակալիսէոսի Իսաւրացւոյ՝ որ կոչեցաւ զանձն Զենոն, եւ ինքն վախճանէր յամի 474 (Յուն.):

Լեւոն Բ. առ իւր աթոռակից զհայր իւր զԶենոն եւ մեռաւ ի նմին ամի: Իսկ Զենոն (474—491) զեղծ էր բարուք, բայց կեղծաւորէր ի կերպարանս բարեպաշտութեան. պատրաստեցաւ նմա դաւաճանութիւն ի Վերինայ ի կնոջէն Լեւոնի Բ. վատութեամբ գնաց Զենոն փախստեայ եւ եղբայր նորա Բասիլիսկոս եղաւ ինքնակալ:

Իսկ եւ իսկ յետ մահու կայսերն Մարկիանեայ (457) Տիմոթէոս Կուզ եւ Պետրոս Թափթող ժպրհեցան դառնալ ի տեղւոջէ աքսորանացն: Տիմոթէոս ժամ սահմանեալ ժողովրդեան զօլ յեկեղեցի՝ տայր զանձն ձեռնադրել նոցա առաջի՝ յեպիսկոպոսութիւն, որպէս առեալ զանկարծ հասանէր ի վերայ Պրոտերիոսի որ պատրաստեալ էր ի մկրտարանն, հար խոցանէր զսուրբն եւ զվեց ընկերսն ընդ նմա՝ ներկեալ արեամբ զանեղծ արութեան, եւ եղան դիակունք նոցա ի տեսիլ եւ ի կատականս: Անդէն վաղվաղակի նզովէր զժողովն Քաղկեդոնի եւ զեպիսկոպոսունսն Հռոմայ եւ Կոստանդինուպոլսեայ եւ դնէր ընդ ամենայն աշխարհն Եգիպտացւոց եպիսկոպոսունս՝ զորս իւրոյ կողմանն:

Իսկ կայսր Լեւոն Բ. զառաջինն թուէր իմն դեդեւել յերկուս կողմանս, ապա դրդեալ յարանց կողմանն Միաբնեայց՝ կամէր գումարել ժողով նոր: Այլ քանզի խնդիրն սահմանեալ էր միաբանական վճռով համօրէն եկեղեցւոյ՝ չմարթէր միաբանական մատուցանել ի խնդիր, եւ ոչ ժողով զժողովոյ վճիռ առնուլ յերկրորդ քննութիւն, մանաւանդ զի անօգուտ եւս էր այն վասն խաղաղութեան. յայն սակս իսկ ճգնէր Լեւոն քահանայապետ յամենայն զօրութենէ իւրմէ շրջել ի խորհրդոյ անտի զկայսրն (ի Թուղթսն 115—121). մինչեւ յանձն առ կայսր այսու իմն շատանալ զի հարցանիցէ զամենայն եպիսկոպոսունս արեւելից ի ձեռն իւրաքանչիւր Մետրապոլտաց թէ զինչ միտք իցեն նոցա զժողովոյն

Քաղկեդոնի. ամենեքին ցուցին թէ ընդունին եւ զհետ երթան ժողովոյն յամենայն սրտէ իւրեանց, եւ մերժեն զհռնակալ աթոռոյն Աղեքսանդրիայ: Յայնժամ աքսորեաց կայսրն զՏիմոթէոս Կուզ եւ ընտրեցաւ հայրապետ Աղեքսանդրիայ այլն խաղաղարար եւ ուղղափառ Տիմոթէոս Սողոփակիոլոս կամ Խմասաունն (460): Ընկալաւ Պ. Լեւոն զթուղթ հայրապետին եւ հաստատեաց զընտրութիւն նորա՝ մինչ չեւ վախճանեալ ի կենաց (461 Նոյ. 11):

Սոյնպիսի դէպք եւ յԱնտիոք անցին, ուր վաղ սփռեալ էր մոլեգինն Բարսումայ զմոլորութիւնն, եւ յետ վախճանի նորա (458) Պետրոս Գնափեւս կամ Թափիչ եկեալ յԱնտիոք ձեռնտուութեամբ Զենոնի փեսայի կայսերն, խռովեաց զեկեղեցին յաւելուածովն՝ որ խաչեցար, զոր յաւելոյր յԵրեքսրբեան երգն. մինչեւ նա սրտին նեղութեան հրաժարեաց յեպիսկոպոսութենէն Մարտիրիոս հայրապետ. բայց անդէն աքսորեաց զՊետրոս՝ կայսր Լեւոն:

Այլ միւսանգամ խռնակեաց զամենայն կայսր Բասիլիսկոս (475—477). ետ հրաման դառնալոյ Կուզն Տիմոթեայ յԱղեքսանդրիա եւ Թափիչն Պետրոսի յԱնտիոք. նզովեաց կայսերական հրովարտակաւ զսուրբ ժողովն Քաղկեդոնի եւ զգիր սրբոյն Լեւոնի, եւ հրամայէր զամենայն արձանագիրս ժողովոյն հրով մաշել եւ այլ եւս նոյնպիսիս. 300 եպիսկոպոսունք արեւելից ծառայամիտք՝ հաւանեցան դատապարտութեան ժողովոյն: Սակայն Ակակ հայրապետ Կոստանդնուպօլսեայ (472—490) յաջորդ Գեննադեայ (450—472) չհաւանեցաւ եւ եղեւ դիմադարձ. խռովեցաւ ժողովուրդն եւ ընկեցաւ Բասիլիսկոս յաթոռոյ:

Ապա յայնժամ շահեալ Զենոնի զզօրավարսն դարձաւ միւսանգամ (474). սպան զԲասիլիսկոս քաղցու՝ հանդերձ որդւովքն իւրովք ի դղեկի ուրեք. եւ դաւանութիւն նորա մերժեցաւ: Դարձաւ Տիմոթէոս Սողոփակիոլոս († 482) յաթոռ իւր:

Ունէր Զենոն ի հաստի զիշխանութիւնն իւր նենգութեամբք եւ բռնութեամբք: Բնակեալ էին յայնժամ ի Պաննոնիա արեւելեան Գութք ունելով թագաւոր զԹէոդորիկոս (յամէ 475): Իբրեւ շահել զնա կամեցաւ Զենոն ետ նմա եւ զՄիւսիա եւ անուանեաց պատրիկ եւ հիւպատ (484): Այլ ապա կամեցեալ հեռացուցանել զնա յիւրմէ՝ հրաման ետ նմա երթալ յԻտալիա եւ յանուն կայսեր հանել զտէրութիւնն յՕտոակերայ, քանզի եւ Թէոդորիկ ցանկայր ունել իւր առանձինն աշխարհ թագաւորութեան: Զայսմ ամենայնէ պատմեսցի ընդարձակագոյն յիւրում տեղւոջն: Յետ բազմապատիկ չարեաց մեռաւ Զենոն անորդի (Ապր. 401): Ի կատարած կոյս կենաց իւրոց (482) հան Զենոն՝ անզգոյշ խրատու Ակակիոսի զՀենոտիկոնն կամ զգիրն միաբանութեան (Միաբանեալց) որով առաւել եւս սաստկացաւ խռովութիւն եկեղեցւոյ. զորոց ասցուք մի ըստ միոջէ:

110

Յարեւմտաս գերդեւէր անէր աթոռ իշխանապետութեանն եւ էր մերձ ի կործանումն։ Յետ մահուանն Ոնորեայ՝ իբրեւ հասանէր զոյժն առ Թէոդոս Բ. չհաշտէր ինչ նա զառաջինն եւ տանից աղխից հրամայէր խաղալ զօրաց ի կողմն Դալմատիայ՝ զի զամենայն ապստամբութիւն ի բաց խափանեսցէ. քանզի իբրեւ թոռն Թէոդոսի Մեծի յառաջնմէ կնոջէ նորա ի Փլակիլլայ՝ առաւել իրաւունս պայազատութեան համարէր ունել քան զԳաղղա Պղակիդիա զդուստր Թէոդոսի՝ յերկրորդ կնոջէն ի Գաղղայ։ Եւ զատարկ ինչ էր կարծած մտաց խորհուրդն. քանզի ժպրհեցաւ Յովհաննէս զաղանեաց զգահ Ոնորեայ՝ առնուլ զծիրանին եւ առաքել առ Թէոդոս պատգամաւորս՝ զի ընկալցի զնա իբրեւ կայսր արեւմտից։ Թէպէտ եւ մերժեցան հրեշտակքն ի բաց, սակայն եւ այնպէս Իտալիա, Գաղղիա եւ Դալմատիա ընկալան զՅովհաննէս. հզօրն եւ խորագէտն Աէտիոս զօրավար՝ էր ի կողմն նորա. միայն զԱփրիկէ ի բաց կալաւ Բոնիփակիոս կոմս՝ պահելով զայն ընդ իշխանութեամբ կայսերական տանն։

Անհոգականութեանն իւր հրաժարեցաւ Թէոդոս յիրաւանցն. յանձնեցաւ տէրութիւնն արեւմտից (բաց ի մասնէ արեւմտեանն Իլլիրիկեայ) մանկանն Վաղենտինիանեայ, եւ մօր նորա Պղակիդեայ Աւգոստայ՝ խնամակալութիւնն. պատրաստեցաւ զունդ հզօրս, առաջապահութեամբ Արդաբուրեայ՝ որում առեալ օգնական Կանդիդիանոս եւ Ասպար նորին որդին։ Առաքեցան ընդ զօրուն Պղակիդիա եւ Վաղենտինիանոս, քանզի ցայն վայր յարքունիս արեւելից էին. եւ յետ սակաւ ինչ միոյ եհաս զհետ նոցա ի Թեսաղոնիկէ՝ Հելիոն որ եբեր ի կայսերէ ծիրանիս վասն հնգամեայ մանկանն Վաղենտինիանեայ եւ անուանեաց զնա Կեսար՝ ի հրամանէն Թէոդոսի (424)։

Արդաբուր՝ յետ զԴալմատիա զգրաւելոյ (425)՝ նաւարկէր զօրօքն անցանել յԻտալիա. այլ մրրկեալ նաւուն Ասպար հեծելազօրօքն յանկարծ հասեալ գրաւէր զԱկուիլէա առանց դիմադարձութեան, նաւն՝ յորում Արդաբուրն էր, հարաւ ի ցամաք ինչ եւ ըմբռնեցաւ ապստամբաւն ի զօրականացն Յովհաննու։ Թէպէտ եւ Կանդիդիանոս մտէր քաջութեամբ զպատերազմն եւ հնազանդեցուցանէր Վաղենտինիանոսի քաղաքս բազումս, սակայն սպառազէն եղեն զօրքն արեւելեան եւ Ասպար ընդ Պղակիդեայ՝ որ առ նմա էր հանդերձ մանկամբն. մանաւանդ զի գիտէին թէ գայ Աէտիոս վարձեալ զօրս ի Հոնաց։

Ակն ունէր Յովհաննէս թէ հաւանեսցի նմա Թէոդոս վասն փրկութեան տարապարտելոյն իւրոյ, եւ յայն սակս պատուով խոկ ունէր զնա։ Այլ Արդաբուր յետ շահելոյ զզօրավարսն Յովհան-

նա՝ առաքէր զրոյց առ Ասպար գալ անկանել ի վերայ Ռաւեն-նայ. եհաս յանկարծ Ասպար հեծելազօրու եւ եմուտ ի քաղաքն. յետ փոքր ինչ կռուոյ ձերբակալ եղեւ Յովհաննէս իւրոց իսկ զօրավարացն օգնականութեամբ, եւ տարեալ նա կամ անդէն ի Ռաւեննա հրամանաւ Արդաբուրեայ, կամ յԱկուիլէա՝ յետ զաջ ձեռն կտրելոյ եւ յիշկան վերայ առ առակէ ընդ քաղաքն շրջե-ցուցանելոյ: Յետ երից աւուրց ապստամբին՝ հասանէր Աէցիոս 60,000 Հոնօք. ընդ առաջ ել նորա Ասպար. եղեւ պատերազմ արիւնալից, եւ ընդ երկար անյայտ էր յաղթութիւնն, մինչեւ յե-տոյ միաբանեցին առնել խաղաղութիւն. առաքեցան Հոնք յետս՝ առեալ նոցա զվարձս. Աէցիոսի ոչ միայն տուաւ թո-ղութիւն, այլ եւ կոմսութիւն եւս: Ի հանդիսի ձիընթացից էր Թէոդոս Բ. յորժամ հասին աւետիք պարտութեան ապստամբին ի Կոստանդնուպօլիս. «Թողցուք, ասէ կայսր, զխաղախարակսն, երթիցուք գոհանալ զԱստուծոյ», եւ երթայր ամենայն բազմու-թիւնն ընդ նմա յեկեղեցի մինչեւ ընդ երեկս: Առաքեցաւ Հեղիոն (այնուհետեւ) պատրիկ՝ յԻտալիա, որ եդիր զՎաղենտիանոս ի Հռոմ, զգեցոյց նմա ծիրանիս յանուն կայսեր եւ ողջունեաց՝ Օգոստոս (425):

Ազատէս ել յաթոռ Վաղենտիանոս Գ. (425—455) որդի Կոստանդեայ, ընդ խնամակալութեամբ Պղակիդեայ: Երկոքին եւս չէին ատակ ունել ի հաստատ զաթոռն:

Աֆրիկէ ել իսկ եւ իսկ ի ձեռաց նոցա: Աէցիոս՝ որ ընդ քաջութեանն ունէր եւ խորամանկութիւն, նախանձէր ընդ բա-զում ազդեցութիւն առնն լաւի Բոնիփակեայ կուսակալի Աֆրի-կեցւոց աշխարհին, որ բարեկամ էր Օգոստինեայ: Կամեցեալ Աէցիոսի ընկենուլ զնա յիշխանութենէ՝ առնէր զնմանէ քսու-թիւն յարքունիսն եւ այս զԲոնիփակիոս իսկ հաւանեցուցանէր՝ թէ ընկեսցեն զնա արքունիքն յիշխանութենէ: Ապստամբեալ յայնժամ Բոնիփակիոս եւ կոչեաց զՎանդալս ի Սպանիայ ի թի-կունս օգնականութեան: Թէպէտ եւ հաշտեցաւ Բոնիփակիոս (✝ 432) ընդ արքունեացն՝ մինչ չեւ ոգւոյ հասեալ, բայց Գենսե-րիկոս եւ Վանդալք չհաւանէին դառնալ յետս ի ճանապար-հէն: Առին սոքա առ սակաւ սակաւ զամենայն Աֆրիկէ (429—439) մեծաւ անագորրունութեամբ, աւարին զերկիր զամենայն Հռոմայե-ցւոց, եւ հաստատեցին զտէրութիւնն Վանդալաց, զոր եւ հարկ հաւանեցաւ ընդունել Վաղենտիանոս Գ. յամի 435: Յետ այսորիկ յաւելին առնուլ եւ զՍարդինիա եւ զՍիկիլիա: Բայց յայնժամ ամենայնէ տայր Վաղենտիանոս ի բաց զարեւմտեան Իլի-րիկէ (այս ինքն՝ զՊաննոնիա, զԴալմատիա եւ զՆորիկոն) առ տէ-րութիւնն Արեւելից զի առցէ կնութեան զԵւդոքսիա զդուստր Թէոդոսի Բ. (437):

Ընտաուաս Աէտիոս կազմեալ էր զաւնդս ի ցեղից Գերմանացւոց, նոքօք կարգեալ յօրինէր զերս տէրութեանն Հռոմայեցւոց ի մէջ Գերմանացն մտելոց ի Գաղղիա, եւ առաջնորդէր անդ Հռոմէական բանակին՝ զորով շուրջն պատեալ էին յայնժամ Բուրգունդացիք, Ալեմանք, Փրանկք, Արմորիկացիք եւ արեւմտեան Գութք: Տայր միշտ պատերազմ ընդ սոսա (յամէ 435) երբեմն յաղթութեամբ եւ երբեմն պարտութեամբ: Ի ժամանակի պատերազմացն այնոցիկ՝ բնակեցոյց նա ի կողմանս Վալենտիոյ (Վալանսայ) զԱլանսն որ մերժեցին անտի զբնակսն (440): Բայց քանզի խիստ իմն էր առաջնորդութիւն նորա, գրգռէին Գաղղիացիք յապստամբութիւն, ձեռն տային ի Կղոդիոս յառաջնորդ Փրանկացն Սաղիացւոց, որ առ յամի 445 զԿամպրէ, զԹուռնէ եւ զամենայն երկիրն մինչեւ ցՍոմ գետ. Թէպէտ եւ հար զնա Աէտիոս առ Վինիւն Հեղենեայ[1], այլ չկարաց մերժել զնա ի բաց: Յետ սակաւ ինչ միոյ Կղոդիոս մախճանեցաւ, եւ Մերովէ յաջորդէր:

111

Այս ամենայն հանգամանք Գաղղիոյ փոփոխեցան ի գալ Հոնացն: — Ատտիղա՝ եղբայրսպանութեամբ միապետեալ զայլ եւ այլ ցեղս Հոնացն բնակելոց ի կողմանսն յորս յառաջագոյն Գութքն բնակէին, այս ինքն՝ ի մէջ Դանուբ եւ Թէյս գետոց մինչեւ ցՎոլգա (445). ընդ նմա էին եւ բազում ցեղք Սարմատաց եւ Գերմանաց. տիրէր նա մեծաւ զօրութեամբ ի փայտակերտ դղեկէն իւրմէ առ Թէյս գետով: Փոքր էին կերպարանք նորա եւ դէմք ժահադէմք, ահագին աչքն եւ զօրաւոր անդամոցն շարժումն. դողային ի նմանէ ազգք եւ իշխանք նոցա, սիրէր նա կոչել զանձն՝ Աստուծոյ խարազան, եւ արդեամբք զանունն ցուցանէր: Ահարեկ առնէր զտէրութիւնն արեւելից, քանդէր ի Սեաւ ծովէ մինչեւ ցԱդրիական ծով, ի Դանուբայ մինչեւ ցսահմանս Յունաց աշխարհին. առ նա ի Թէոդոսէ Բ. զհիւսիսակողմն Թրակիոյ ի՛ հարաւոյ Դանուբայ, եւ 2100 լիտր ոսկւոյ՝ իբրեւ հարկս:

Իսկ իբրեւ կայսր Մարկիանոս փոխանակ ոսկւոյն մատոյց Ատտիղայ երկաթ, եւ գրգռէր իսկ զնա Թագաւորն Վանդաղաց գալ տալ մարտ պատերազմի ընդ տէրութեանն արեւմտից, հաճոյ թուեցաւ Ատտիղայ խորհուրդն, ջանաց նախ նենգութեամբ եւ գրով զմիաբանութիւն Գերմանացւոցն ի Գաղղիա ընդ Հռոմայեցւոց՝ քակել եւ արկանել ընդ միմեանս (450): Յափանց Թէյս գետոյ խաղացեալ գայր ընդ երկայնութիւն Դանուբայ՝ զօրու ծանու. զհետ եկին նորա եւ արեւելեան Գութք, որոց իշխանք

1 Vicus Helenae. գղ. Vieux Hesdin.

էին Վաղամիր եւ Թէոդիմիր եւ Վիդիմիր, Գեպիդացիք՝ որոց իշխան Արդարիկոս, Ռուգիացիք եւ Սկիրրացիք, յարեցան ի նոսա եւ Թիւրինգացիք։ Ի կողմանս Սոէնվալտայ Գունդիքար արքայ Բուրգունդաց հանդերձ առհմիւն իւրով եւ բազում Բուրգունդացւովք կոտորեցան, եւ մնացեալքն ստիպեցան զինուորել Ատտիլայ։ Ընդ Ատտիլա ընդ Հռենոս (Թերեւս) ի կողմանս Կողոնիայ, քանդելով, աւերելով մտանէր ի Գաղղիա մինչեւ ցԱւրեղիանոս (Օրլէան)։

Մնաէր Աէյետիոս զօրու իւրով եւ Գերմանացւովք, որ էին ընդ մերագոյն իշխանութեամբ արեւմտեան պետութեան, այս ինքն՝ արեւմտեան Գոթք՝ զօրավարութեամբ Թէոդորիկեայ Ա., Բուրգունդացիք եւ Գեռմաներեայ Փրանկք՝ որ ապրեալ էին ի սրոյն Հոնաց, եւ Ալանք եւ Արմորիկացիք կամ Բրիտոնք։ Տեղի տայր Ատիլլա առաջի զօրութեան նոցա մինչեւ ի Կատաղաւնոն (յայժմու Շալոն առ Մառն գետով)։ Եղեւ ճակատ ահագին մերձ ի Մաւրիակոն (Մէրի). Թէոդորիկոս Ա. թէպէտ եւ յաղթեաց պատերազմին, այլ ինքն անկաւ. Թորիսմունդ նորին որդի առ զվրէժ նորա. ի հասանել գիշերոյ՝ դարձաւ յետս Ատտիլա, եւ զի աւեր էին կողմանքն՝ ել ի Գաղղիայ՝ ի կողմանս Պաննոնիայ (451)։

Զայրացեալ Ատտիլայ ընդ իրսն եւ կոչեցեալ եւս յՍնորիայ ի քեռէն Վաղենտինիանոսի Գ. զի ապրեցուսցէ զնա, քանզի վասն անառակ վարուցն՝ ունէին զնա ի դիպահոջ, անդէն ի միւսում ամի ժողովեալ այլ բազմութիւն՝ խաղայր յԻտալիա. եւ հաս առաջի Ակուիղէայ՝ որ էր նախապարիսպ Իտալիայ ի հիւսիսոյ կողմանէ. ընդ երկար եղեւ դիմակալ քաղաքն, եւ մինչդեռ յուսահատ՝ կամէր ի բաց գնալ Թագաւորն Հոնաց, տեսեալ թէ տարմահաւք հանեալ զձագս իւրեանց ի քաղաքէն՝ բերեն ի բանակ նորա, նշան յայտարար յաջողութեան զայն համարեցաւ, յարձակեցաւ միւսանգամ, առաւ Ակուիղէա, քանդեցաւ եղեւ հարթյատակ։ Այնուհետեւ յառաջ մատուցեալ ապականէր զդաշտավայրսն, առնոյր աւար զգեղեցիկ գեղեցիկ քաղաքս վերինն Իտալիայ։ Փախչէին Թագչէին բնակիչք՝ զի ապրեսցին ի սրոյ. ի փախստէից անտի մեկնելոց ի ծակս Ադրիական ծովուն եղեւ սկիզբն քաղաքին Վենետացւոց։ Հուրն եւ նշան այրեցածոյն գծէր զճանապարհ արշաւանին Ատտիլայ. Պադաւիոն ամենայն քաղաքօք յԱթեսիս գետոյ մինչեւ ցՏիկինոս անկան. Մեդիոլան նիստ կայսերաց այրեցաւ. անկաւ եւ Պաւիա, եւ զօրն յաղթող բանակեալ մօտ ի գետախառնուրդս Տիկինոս եւ Պադոս գետոց՝ սպառնայր ի վերայ Ռաւեննայ եւ Հռոմայ։ Ոչ կայսր, ոչ ծերակոյտ եւ ոչ զօր ի միջի էր՝ որ ապրեցուցանէր զաշխարհն։ Զի Վաղենտինիանոս Գ. փակեալ ի Ռաւեննա՝ էր յահի եւ ի դողութեան եւ

Աէտիոս յաղթողն ճակատուն առ Կատալաւնեաւ յուսահատեալ էր ի փրկութենէն Իտալիոյ: Յանկարծ հասանէր ի բանակ անդր Հոնաց Լեւոն քահանայապետ ընդ ազնուականաց ոմանց Հռովմայեցւոց. խօսեցաւ նա ընդ ահագին Թագաւորին Հոնաց, աղաչեաց խնայել ի Հռովմ, սպառնացաւ զվրէժխնդրութիւն գլխաւոր առաքելոցն պաշտպանչաց մայրաքաղաքին քրիստոնէութեան. ահ կալաւ զխուժադուժն ընդ բանսն Լեւոնի. խոստովան եղեւ թէ ետես նա տեսիլ ինչ կերպարանաց որ կային առընթեր քահանայապետին եւ սպառնային: Դարձաւ Ատտիլա յետս ամենայն բազմութեամբն ի կէս աշխարհին իւրոյ, թողեալ զաւերակսն (452):

Յետ սակաւ ինչ միոյ զղջացաւ Ատտիլա. սպառնայր միւսանգամ ի վերայ Իտալիոյ, այլ հասեալ յառաջին տեղին՝ զարձաւ այսրէն յետս երթալ ի Գաղիա անցանելով ընդ Հեղուետիա, անդ հալաւ նա ի Թորիսմոնդեայ արքայէ արեւմտեան Գոթաց. դարձաւ յետս ի գլեակ իւր փայտեղէն առ Թիսա գետով եւ անդէն սպանաւ յաղջկանէ միոջէ իւրմէ զՀողոփեան (453): Որդիք նորա՝ քանզի բազումք էին, չկամէին թագաւորել միայն Եղլակայ անդրանկանն. անկաւ սա ի ճակատու ուրեք. ազգք Գերմանականք զերծան եւ մնացորդք Հոնացն մեկնեցան ի կողմն Սեաւ ծովու եւ անդր եւս (454):

Ընդ նոյն ժամանակս սպան Վաղենտինիանոս Գ. իւրով ձեռամբ զԱէտիոս՝ զի կասկածանօք էր ընդ նմա, եւ զի զրպարտէր զնա Պետրոնիոս Մաքսիմոս. ետ նա սպանանել եւ զբարեկամս նորա (454). բայց եւ ինքն եւս Վաղենտինիանոս յետ միոյ ամի սպանաւ ի Պետրոնիոսէ Մաքսիմոսէ եւ այսպէս հատաւ տոհմն Թէոդոսի Մեծի եւ յարեւմուտս (455):

112

Առ այնուհետեւ Պետրոնիոս Մաքսիմոս զծիրանին, ամուսնացաւ ընդ Եւդոքսեայ կնոջ Վաղենտինիանու. բայց Եւդոքսիա կոչեաց զԳենսերիկոս յԱփրիկեայ խնդրել վրէժ ի սպանողէն. Եկն սա բազում նաւատորմիղ նաւօք ի բերան Տիբերիս գետոյ. փախստեայ գնացին սինկղիտիկոսք եւ մեծատունք ի քաղաքացեաց. սպանաւ Մաքսիմոս ի խռան եւ Հռովմ եբաց զդրունս առաջի Գենսերիկոսի: Լեւոն քահանայապետ աղաչանօքն եւ պաղատանօքն յայն ած զնա՝ զի խոստացաւ չայրել զքաղաքն, չչարչարել զանզէնսն եւ չվնասել գոնեայ երից գլխաւոր եկեղեցեաց:

Այնուհետեւ Հռովմ 14 տիւ եւ 14 գիշեր (15—29 Յունի) աւար առաւ, գեղեցիկն Կամպանիա ամենեւին անապատացաւ, Կապուա ի հիմանց քանդեցաւ: Ապա ետ Գենսերիկոս՝ զապաս

սանձարձն Հռոմայեցւոց եւ զանձսն դիցն եւ զգեղեցկագանց ընուլ ի նաւս մի. եւ յայլ նաւս զզանձս եկեղեցւոյ, զկայսերն եւ զայլոց բազմաց. բազում հազարաւորք յերեւելի մարդկանէ, յորս էր եւ Եւդոքսիա հանդերձ երկուք դստերօքն, առաքեցան յԱփրիկէ, ընդ որս առաքէր Գէնս եւ քահանայս ի ծառայութիւն հոգւոց նոցա, եւ պահէր ի մնումն աղքատացն. իսկ նաւն՝ յորում մերայ մնացորդք հրէութեանն եւ հեթանոսութեան էին, ընկղմեցաւ: Այսպէս կործանեցաւ անկաւ փառաւորութիւն Հռոմայ ապականեալ ի Վանդալացն:

Թէոդորիկոս Բ. Թագաւոր արեւմտեան Գոթաց՝ զՓլաւիոս Աւիտոս կացոյց կայսր (455), բայց իշխանութիւն տէրութեանն անկաւ ի ձեռս զօրավարաց գերմանացի զօրուն. Ռիքիմեր զօրավար ազգաւ Սուեւ, յաղթէ՝ երաց զհիւսիսային կողմն Գաղղիոյ առաջի Նարբոնացւոց. Թէպէտ եւ եհար նա զՎանդալս ի ծովու, ապա ստիպեաց եւ զկայսրն՝ զի հրաժարեսցի եւ առցէ ձեռնադրութիւն եպիսկոպոսութեան (456):

Յետ սակաւ ինչ միոյ եղ նա զՅուլ. Մայորիանոս յինքնակալութիւն (457). բայց զի սա զօրութեամբ եւ առաքինութեամբ տիրէր եւ երեւելի էր ընդդէմ Գերմանացւոց, սպանաւ թելադրութեամբ Ռիքիմերայ (461):

Վախճանէր ի նմին ամի եւ Ս. Լեւոն Ա. քահանայապետ (Ապր.՝ կամ Նոյ.). Բենեդիկտոս ԺԴ. քահանայապետ կարգեաց զնա ընդ վարդապետս եկեղեցւոյ: Զ Ս. Լեւոն յաջորդէր Հիլարիոս (461—468) եւ զսա՝ Սիմպլիկիոս (468—483):

Եղ Ռիքիմեր փոխանակ Մայորիանեայ զԼիբիոս Սեւերոս, զոր չընկալաւ Գաղղիա, այլ Էգիդիոս հրամանատար հաստատեաց անդ տէրութիւն զոր եւ եթող որդւոյ իւրում Սիագրիոսի: Իսկ Աղեմանք խաղացին մինչեւ ցՄոզել գետ: Յետ յաղթելոյ Ռիքիմերայ՝ Ալանաց դիմելոց յայնժամ յԻտալիա, մեռաւ յանկարծ Սեւերոս՝ թերեւս թունեալ ի Ռիքիմերայ (465): Այնուհետեւ տիրէր Ռիքիմէր ամս երկուս (465—467), այլ առանց անուան կայսերութեան. մինչեւ կարօտ եղեալ օգնականութեան տէրութեանն արեւելից ընդդէմ Վանդալաց որ զրաւեալ ունէին զՍիկիլիա, յանձն առ ընդունել կայսր զոր նոր ընտրեալ յարքունեացն Կոստանդնուպոլսոյ:

Անթեմիոս փեսայ Մարկիանոսի կայսեր առ զծիրանին (467). եւ Ռիքիմեր առար կին զմի ի դստերաց նորա: Այլ վաղվաղակի յարեաւ գժտութիւն եւ պատերազմ ի մէջ նոցա (460): Մինչ Ռիքիմեր զպատերազմն՝ հաստատեալ իւր աթոռ ի Մեդիոլանոն քաղաքի, ապա յետոյ առ նա ի բուռն զՀռոմ, աւարեաց եւ սպան զկայսրն Անթեմիոս (472): Եղ Ռիքիմեր զփեսայ Վաղենտինիանոսի՝ զԱնիկիոս Օղիբրիոս յինքնակալութիւն. երկոքեան եւս

մեռան, Ռիկիմէր յետ 40 աւուրց եւ Ողիբրիոս յետ երից ամսոց ի ժանտէ (472)։

Գունդիբադդ թագաւոր Բուրգունդացւոց կամեցաւ կացուցանել կայսր զԳղիկերիոս զոմն․ իսկ տէրութիւնն արեւելից կացոյց զՅուլիոս Նեպոս, որ էր հրամանատար Դալմատիոյ։ Գղիկերիոս հաւանեցաւ ընդ ընտրութիւն Նեպոսի եւ ինքն եղեւ եպիսկոպոս Սաղոնայ (474)։ Յուլիոս Նեպոս (474—480) ընկալաւ զհաւանութիւն արեւմտեան Գոթաց՝ տալով նոցա զԱւուեռնիա (զԱվեռն)․ այլ ապա հալածեալ նորա ի զօրավարէ իւրմէ Որեստեայ՝ գնաց փախստեայ ի Դալմատիա (475), ուր պահէր զանձն օգնականութեամբ տէրութեանն արեւելից։ Իսկ Որեստէս եդ զիւր որդի զՌոմուլոս Օգոստոս (31․ Հոկտ․ 475) յաթոռ ինքնակալութեան․ յարեաւ ընդդէմ սորա Ոդոակեր զօրավար Գերմանացի վարձկանաց բնակելոց ի հարաւային կողմանս Դանուբայ, որք էին ի Սկիրրացւոց, ի Հերուլացւոց, ի Տիւրկիլինգացւոց եւ յայլոց ցեղից, զի կամէին սոքա գտանել ստացուածս երկրի։ Յաղթեաց Ոդոակեր առ Պղակենտիաւ, ապա առ Ռաւեննաւ, ուր կալաւ ձերբակալ զՌոմուլոս եւ առաքեաց ի դղեակն Լուկուղղեանոն ի Կամպանիա, տուեալ եւ հաս ռոճկի որչափ բաւական էր (476)։ — Յուլիոս Նեպոս էր տուեալ Ոդոակերայ զանուն Պատրիկի եւ սա այնուհետեւ առաջնորդէր յանուն նորա Իտալիոյ եւ հարաւային կողմանց Դանուբայ, բայց ինքն Յուլիոս Նեպոս մնաց ի Դալմատիա եւ անդէն սպանաւ (4 Մայ․ 480)։

Ոդոակեր չեդ զոք այնուհետեւ ինքնակալ այլ ինքն տիրէր իբրեւ պատրիկ ի վերայ Հռոմայեցւոց եւ իբրեւ թագաւոր ի վերայ Գերմանացւոց։

Այսպէս առ վախճան արեւմտեան տէրութիւն Հռոմայեցւոց յետ 1234 ամաց շինուածոյ Հռոմ քաղաքի, յետ 510 ամի կայսրութեան։

Առաւել քան զերկոտասան դարս անցեալ էին՝ յորմէ հետէ Հռոմ յաննշան կերպարանաց տակաւ երթեալ հասեալ էր ի մեծութիւն անհամեմատ․ այլ այն ժուժկալութիւն, քաջութիւն եւ ճշմարիտ սէր հայրենեաց քաղաքացեացն վաղ բարձեալ էր անհետ ի միջոյ․ ապականութիւն բարուցն Յունաց ստուեր իմն լեալ էր առ Հռոմայեցւոցն զեղխութեամբ։ Ամենայն բարձրագոյն եւ ազնուագոյն ազդմունք եւ խորհուրդք եղծեալ ջնջեալ էին ի մտաց ազգացն այնոցիկ, ամենայն ուրեք նոյն ծառայութիւն, նոյնպիսի եղծագործ ապականութիւն։ Իշխանք տէրութեանն բռնաւորք՝ չէին անձանց տեարք այլ խաղալիկք ի ձեռս սիրելեացն իւրեանց եւ մեքենաւորութեանց նոցա, կամ խաղալիկք ստամբակ եւ ժլատ զօրականին՝ որ դնէին եւ ընկենուին զնոսա, որպէս ինչ կամէին։ Ծերակոյտն էր այնուհետեւ խումբ ծառայից անհա-

տասանոց՝ որ բազում անգամ երկուց տէրանց ի միում աւուր խոնարհէր, մերթ աստուածացուցեալ զայլանդակ ոք յայլանդակաց, մերթ հալածեալ իբրեւ թշնամի հայրենեաց, որպէս ինչ օգուտն թելադրէր։ Չգոյր չափ հարստահարութեան գործակալաց ի գաւառսն։ Ամենայն ջան եւ վաստակ արանց երեւելեաց Հռովմայեցւոցն էր առ ընչաւէտութիւն՝ որով ապա զեղխէին յանխնայ։

Ապաքէն բազում ինչ փափոխէր քրիստոնէութիւնն յապականութենէ անտի բարուց, եւ հազարաւորք իսկ դարձան ի զգաստութիւն, այլ բազումք ի մեծամեծաց եւ յընչաւետաց կային տակաւին կապեալ ի հրապոյրս հեթանոսութեանն. եւ յորժամ զօրացաւ կալաւ քրիստոնէական վարդապետութիւնն եւ դադարեցին հալածանք, սակայն եւ այնպէս յոլովք ի քրիստոնէից ձգէին երթային յախտս կարեացն որ համօրէն շահեալ տիրեալ էին, եւ այնպէս չէր ինչ առ հասարակ բարձեալ այն ապականութիւն կամ նուազեալ, այլ արկեալ եւեթ էր սերմն հանդերձելոյ նորոգութեանն։

Արտաքուստ արտաքս երթայր եւ յաճախէր թշուառութիւն ժողովրդեանն յարշաւանաց անտի ազգացն բարբարոսաց. որ ինչ յաւարէ առնի սոցա մնայր՝ զայն պաշտպանիչք նոցա որ անդըրատին յեղեարց իւրեանց էին, առնուին պարտ բաշխի։ Սով եւ ժանտ զհետ գայր զայնպիսի արկածիցն։ Հարստահարութեանքն եւ ազգի ազգի նեղութեանքն այնչափ վհատեցան ի կոր կործանեցան՝ զի ժամ ի ժամէ սպասէին թէ երբ լուծցի քայքայեսցի ամենայն. քանզի չէր իսկ ամենեւին այնուհետեւ սէր հայրենեաց ի սիրտս։

Աղքիմքը գոյ առնուլ ի միտ թէ զիարդ այնպէս դիւրաւ անկաւ կործանեցաւ տէրութիւնն արեւմտից որ այնպէս ահեղն եւ զօրաւոր էր երբեմն։ Ահագին եւ սոսկալի էր աւեր գաւառացն եւ աղէտք բնակչաց նոցա. ընդ ամենայն հուր, սուր, կործանումն եւ ապականութիւն։ Ապաքէն դատաստան Աստուծոյ էր այն ի վերայ համաշխարհի չարեաց՝ որպէս Ս. Օգոստինոս (ի գիրսն քաղաքին Աստուծոյ) եւ Որոսիոս եւ Սաղուիանոս մատենագիրք եկեղեցւոյ յանդիման կացուցանեն, բայց էր միանգամայն դարման կարեւոր եւ փրկարար՝ յառաջ ելեալ սրբել զապականութիւն քաղաքային եւ բարոյական համատարած օդոյն՝ զոր ծծեցին ազգք, զի եկեսցեն կալցին զնոցա տեղի այլք լաւագոյնք եւ ազնուագոյնք քան զնոսա։

Հայաստան (եւ Պարսկաստան)։

Ը

Տրդատ (Բ), Խոսրով Բ., Տիրան Բ. — Քրիստոնէութիւն, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, Արիստակէս, Վրթանէս, Յուսիկ (253—352)։

113

ԱՌԱՆՑ հակառակութեան յայտ է՝ եթէ վախճան պարթեւական պետութեանն՝ է ի Հայոցն պատմութեան սկիզբն ժամանակի երկրի նորոյ՝ որոյ բազում իմն նկարագիրք են ընտրելիք յառաջնոցն ժամանակաց։ Ի գլուխ այսր ժամանակի անցեալ կայ Տրդատ Մեծն, հոյակապ եւ նշանաւոր քան զամենայն թագաւորս Հայոց յետ Տիգրանայ Մեծի արշակունւոյ։ Պատմութիւն մանկութեան նորա, պանդխտութեանն եւ (56ամեայ) թագաւորութեան են այնպիսի ինչ քաղաքային եւ կրօնական շփոթք՝ որ զամենայն հանգամանս կենաց ազգին յայլ իմն կերպարանս փոփոխեն՝ ընծայեցուցանելով միանգամայն մնայուն ինչ կարգս վասն դարուց բազմաց։

Ազգացն ծառեցաւ վասն անցից մանկութեանն եւ ունելոյ զաթոռ թագաւորութեան հայրցն իւրոց, որպէս ինչ առհասարակ պատմագրութիւնն առաջի ընծայէր[1]։ Քաղաքային դէպք թագաւորութեան նորա այս են։

Վասն նորագոյն եւ ստուգագոյն բարեկամութեանն եւ դաշնաւորութեան Հայոց ընդ Հռոմայեցւոց հարկ էր դրգալ Սասանական արքային ընդ սոցա եւ ընդ նոցա միանգամայն։ Դրդեաց հրապուրեաց Շապուհ Բ. յապստամբութիւն անգամին ի մէջ աշխարհին զԱնակ նահապետ ազգին Սլկունեաց ի Տարօն եւ ի հիւսիսոյ երկրին կոչէր զասպատակ սկիւթական ազգացն արշաւել ի Հայս։

Զօրաժողով լեալ խաղայր ի վերայ սոցա Տրդատ. խառնեցաւ ճակատ ի դաշտին Գարգարացւոց. առնէր Տրդատ յաղթութիւն եւ զբաւ պատերազմին՝ կոտորելով ընդ մէջ զգօտաւոր թշնամեացն զարքայն Բասլաց, յորժամ ձգեալ նորա ըստ ավարական արուեստի[2] ազգին զնեարդեայ քեմխտապատ պարանն յուս ձախակողմանն եւ յանութ աջակողմանն Հայոց թագաւորին՝ կամէր ըմբռնել զնա։ Բայց մեծագնի յաղթութիւնն կատարեցաւ, զի ընդ բազմամբոխ անկեալսն էր եւ սպարապետն Հայոց Արտաւազդ Մանդակունի սիրելի դայեակն եւ սնուցիչ թագաւորին։

1 Տես վերագոյն էջ 170—172։ 2 Տես Տակիտ. Պատմ. Ա. 79. 5։

Այն ինչ դարձեալ Թագաւորին ի տեղւոջ զհետ փախստէիցն մինչեւ յաշխարհն Յունաց՝ բերելով ընդ իւր պատանդս, հասանէին աւետիք թէ անկաւ Մղուկ։ Վասնզի տանուտէրն ապստամբ յետ սպանանելոյ զհայր փեսայ զհաւատարիմ ծերունին զԱւտայ՝ ամրացեալ էր յամուրն նորա յՕղական եւ թիկունս ապարեալ զմարտնչէր Ալանն լերինն ընդդէմ գաւառաց Թագաւորին եւ աւերէր զերկիրն։ Իսկ Թագաւորն քանզի ի վերայ հիւսիսականացն կամէր խաղալ ի ժամանակին՝ խոստացաւ զիշխանութիւն զնորին եւ զաւատակերտաց տալ այնմ որ ածիցէ ձերբակալ զՄղուկ։ Մամգուն գաղթական ի Չենաց աշխարհէ, ի տոհմէ թագաւորաց նոցա, անկանէր հատուածի պատճառաւ առ ապստամբն եւ երդմամբք եւ գործովք կեղծաւորեալ՝ հարկանէ զնա յորսն նետաձգօք, ասեն զանուրն, կոտորէ զտոհմ ապստամբին եւ երկուք միայն անկանին ի դրացի աշխարհն Դոփաց։ Իսկ արքայ տալ ետ Մամգունեայ զամենայն հրովարտակաւ, ըստ խոստմանն, եւ կոչեցաւ իսկ տոհմ Մամիկոնեան կամ Մամգունեան ի նախարարութիւն, բայց մնացելոցն Սլկունեաց հրաման տայր չքնանել։ Որպէս ի դէպ իսկ է նշմարել, չէր ինչ խառն Թագաւորն յանդգնութիւնն՝ որ կից իմն է ընդ գործոցն[1]։

Յետ մահու ապստամբին՝ ըստ հին օրինակին ի չորս զօրավարութիւնս բաժանէր. կարգէր ի վերայ հիւսիսային դրան զքրիստոնեայ Թագաւորն Վրաց զՄիհրան եւ ի վերայ այլոցն դրանց զԲագարատ ասպետ զնահապետ Բագրատունեաց, զՄանաճիհր նահապետ Ռշտունեաց եւ զՎահան նահապետ Ամատունեաց։ Իսկ ինքն իւրով իսկ անձամբն առեալ զումարտակ ի հիւսիսական ազգացն՝ որոց յաղթեաց, կամէր տալ պատերազմ ընդ Պարսից, բայց քանզի բազումք ի նախարարացն անկեալ յարշաւանսն անդ՝ որ վերագոյն ճառեցաւ, չիշխեաց Տրդատ ինքնին յառաջ տալ ճակատ, մինչեւ ի յարձակել զօրուն Հռոմայեցւոց ընդ Ասորեստան եւ ինքն ի հիւսիսակողմանս Պարսից աշխարհին անկանէր եւ զերկրորդն Եկբատանս (Թերեւս զԳանձակ Ատրպատականի) Թափեալ եւ կարգեալ վերակացուս՝ դառնայր այսրէն յետս ի խնդրել Շապհոյ Ա. հաշտութիւն ի Կոստանդիանոսէ։ Այսպէս պատմագիրն Յունաց[2], զոր չէ մարթ միաբանել ընդ հաւաստական պատմութեանն, բայց փոփոխելով զժամանակն ի վեր կոյս։

114

Սոյն հանգամանաց կրկին (արտաքին եւ տոհմային) պատմագրութեանց՝ զոր զյաջորդացն Արտաւազդայ Ա. մինչեւ ցՏրդատ ցՄեծն ունիմք, ճառեցաւ ըստ արժան բաւականի։ Ի չմիաբանութեան անդ եր-

1 Խոր. Բ. Գլ. ՁԵ. ՁԷ։ 2 Խոր. Բ. Գլ. ՁԴ. ՁԵ։

կացանցն՝ զարտաքինն ընկալաք, զտոՀմայինն ոչ մերժեցաք, Հանդերձելոյ մատենագրութեանն ակն կալաք ։

Այլ ի Տրդատայ եւ անդր՝ այլ իմն են Հանգամանք քննադատութեան վասն աղբերաց եւ Համեմատութեան տոՀմայինն եւ արտաքին պատմագրութեանցն ընդ միմեանս ։

1. Ի Տրդատայ մինչեւ ցԹոռնորդի նորա ցԱրշակ Բ. արքայութիւն իմն են՝ յորում նշմարի աղօտ աղօտ մատենագրութիւն ինչ երկոցունց ընդ միմեանս, թէպէտ եւ իսկզբանն խարխափեմք իմն տակաւին ։

2. Յարշակայ Բ. մինչեւ ցբաժանումն Հայոց թագաւորութեան ընդ յունական եւ ընդ պարսկային վերադրին իշխանութեամբ՝ տան միմեանց երկոքին Համբոյր Հաշտութեան՝ յետ այնպիսի երկայնաժամանակեան գժտութեանն ։

3. Ի բաժանմանէ անտի թագաւորութեան եւ անդր՝ այնպիսի իմն ստուգութիւն եւ ճշդութիւն (դիպաց եւ ժամանակագրութեան) առնու պատմագրութիւնն տոՀմային (առ Մ. Խորենացւոյ, Կորեան, Եղիշէի եւ Ղ. Փարպեցւոյ), մինչ զի ամէն տոՀմային պատմագրութեան անկ է այնուՀետեւ առնուլ յինքն զիրաւունս իւր՝ տալով վճիռ վասն ամենայնի՝ զոր զՀայոց իրաց ունիցի պատմագրութիւնն արտաքին, թէպէտ եւ անսուր ։

Խնդիր մեծ է՝ զետեղել զբազմամեայ բազմաման պատմութիւն անցիցն Տրդատայ ի պատշաճական դիրս ընդՀանրական պատմութեան ։ Դժուարութիւն իրացն յերկուց կողմանց ունի զծագումն. արտաքին պատմագիրք ժամանակացս՝ թէպէտ բազումք թուով են, այլ ոչ առատ եւ ճիշդ պատմութեանն նիւթով, եւ տոՀմայինքն դարձեալ՝ կասկածելիք ըստ ժամանակագրութեանն ։

Սակայն եւ այնպէս է ինչ ինչ՝ որով մերձենան իմն առ միմեանս տոՀմայինքն եւ արտաքինք առանց ամենեւին ձեռն ի ձեռն միմեանց տալոյ ։

1. Ի կործանել պարթեւական պետութեան ի Պարսս ի ձեռն Սասանեանն Արտաշրի՝ լինի թշնամութիւն ընդ սա եւ ընդ թագաւորն Հայոց (յարձակելով նախ թագաւորին Հայոց յերկիր սաՀմանացն Պարսից վասն ապրեցուցանելոյ զազգականսն Արտաւանայ)։ 2. Յուսայ եւ կոչէ թագաւորն Հայոց զազգակիցսն Արտաւանայ յօգնականութիւն պատերազմի ։ 3. Արդեամբք կրէ Արտաշիր յարձակումն յազգականաց Արտաւանայ ։ 4. Ի նեղ իսկ մեծ անկանի Արտաշիր ։ 5. Լինի փախստեայ (յաշխարՀն Հնդկաց) ։

Ոչ սակաւ միաբանէ պատմագիրն օտար (Դիոն Կասիոս ժամանակակից) զի ասէ. 1. Թշնամութիւն էր Արտաշրի ընդ Հայոց. նախ իբր ինքնին իսկ Արտաշիր յարձակի ի Հայս ։ 2. Քանզի եւ որդիքն Արտաւանայ ի Հայս ապաստանեալ էին ։ 3. Ի պարտութիւն մտանէ Արտաշիր առաջի Հայոց եւ Մարաց ։ 4. Կռուին ի պատերազմի առա ընդ նմա եւ որդիքն Արտաւանայ ։ 5. Երթայ նա ժողովել զօր յօգնականութիւն, եւ արդեամբք իսկ տեսանեմք զնա յետ երից կամ չորից ամաց ի կռուի ընդ Հռոմայեցւոց (եւ ընդ Հայոց) Հանդերձ բազմամբոխ (Հնդկային) փղօք (Ղամպրիդ.) ։ — Այս Հանգամանք էին պատերազմին Հայոց ընդ Արտաշրի ի չորրորդ ամի մաՀուանն Արտաւանայ յամի 229[1] ։

1 Դիոն Կաս. ի վերջ կայս գրոցն ։ «Արտաշիր պարսիկ՝ յորժամ յաղթեաց Պարթեւաց երկումբք պատերազմօք, եւ սպան զթագաւոր նոցա զԱրտաւան, ի Հայս յարձակէր. ուստի մերժեալ ի բնակչաց անտի, ի Մարաց ոմանց եւ յորդւոցն Արտաւանայ, դարձաւ ի փախուստ՝ որպէս ոմանք Համարին. քանզի այլք պատմեն ասեն յետոյ՝ զի յանձնաքաղցն եւս զօրս գումարիցէ»։

Նոյն թողու զնոյն Դիոն։ Յոհաննու մատենագրութիւնն յառաջ մատուցեալ ասէ՝ 1. թէ այն պատերազմ անցանէր ամս 10։ 2. Խնդրեցին Հայք զօր հռոմայեցի յօգնականութիւն։ 3. Իբրեւ վատասակարեկ եղեւ Արտաշիր՝ թողեալ զպատերազմն՝ ի դառնանալութիւն առաջատան եղեւ, որով եւ սպանաւ խոկ թագաւորն Հայոց (Խոսրով) յերկրպագանալերորդ ամի մահուանն Արտաւանայ։ 4. Հայաստան յետ սակաւ ինչ ժամանակ (չէ յայտ չափն) պահելոյ ի նախարարաց անտի առանց թագաւորի (օգնականութեամբ հռոմէական զօրու) գայ մերժէ զզօրս Հռոմայեցւոցն թագաւորն Պարսից եւ նուաճէ զաշխարհն։ 5. Տրդատ որդի թագաւորին սպանելոյ՝ փախչի յերկիր Հռոմայեցւոց ընդ դայեկին իւրում Արտաւազդայ Մանդակունւոյ։ 6. Անդէն ի միւսում ամի լինին դաշինք Հռոմայեցւոց ընդ Պարսից, եւ թողեալ լինի սոցա Հայաստան՝ ի բաց առեալ մասն ինչ ի նմանէ։ 7. Կացուցանի գործակալ պարսիկ ի վերայ աշխարհին ընդ ամս 27։ 8. Մինչեւ յետաւաս կացուցանի Տրդատես ի Դիոկղետիանոսէ յերրորդում ամի սորա (286)։

Գիտէ եւ արտաքին պատմագրութիւնն՝ թէ 1. պատերազմն Արտաշրի ընդ Հայոց չէր վճարեալ յամի 229, այս ինքն՝ ի չորրորդում ամին. նա առաւել տակաւին յամի 231—233 (այս ինքն՝ յամս առանցերորդ) էին Հայք թշնամութեամբ ընդ Պարսից, յորժամ Սեւերոսն Աղեքսանդրոս զմի յերից գնդից առաքէր ընդ դաշնաւորն Հայաստան ի մարտ պատերազմի ընդ Պարսից։ 2. Դառնայ Աղեքսանդրոս յարեւմուտս առնելով ընդ իւր գունդ աղեղնաւորաց ի Հայոց ի մարտ պատերազմի ընդ Գերմանաց (234), եւ Պարսիկք պարտեալք ի նմանէ կամ վատասակարեկ՝ հանդարտին մինչեւ ցամն 238, եւ այսպէս Հայաստան դաշնաւոր Հռոմայեցւոց է ինքնօրէն տէրկամի։

3. Սկսաւ խլրտել Արտաշիր յամի 238. սկիզբն եղեւ թշնամութեանցն յամի 241, Շապուհ Ա. գրաւեաց կալաւ երկիր բազում ի սահմանաց Հռոմայեցւոց ի Միջագետս եւ եկն Գորդիանոս Գ. ի մարտ պատերազմի եւ յաղթեալ առնու յետս զխարան եւ զՄծբին յամի 242, յետ ճակատուն առ Արտրա գետով փախստական լինի Շապուհ յամի 244։ Ի սմին ամի թագաւորեալ Փիլիպպեայ յետ զԳորդիանոս սպանանելոյ՝ կռին դաշինք խաղաղութեան ընդ Շապհոյ (244)[1]։

4. Նոյնպէս կայր մնայր եւ յետ դաշանցս Հայաստան աղատ ի պարսկային իշխանութենէն մինչեւ ցամն 253 յորում ամի (ըստ Զոսիմեայ եւ Զոնարայ) արշաւէր Շապուհ մինչեւ յԱնտիոք՝ յետ առնլոյ նախ զՀայաստան (ըստ Զոնարայ)։ Այլ եթէ ոչ այն ամ (253) եղեւ սկիզբն պատերազմին, այն առանց տարակուսանաց է՝ թէ յառաջ քան զամն 258 յարշաւանի էր Շապուհ եւ ի սմին ամի եկն ի վերայ նորա կայսր Վաղերիանոս եւ անկաւ նա ի ձեռս Շապհոյ յամի 260։ Ի պատերազմի առս Շապհոյ օգնական էր նորա Արտաւազդ ոմն արքայ Հայոց առաքելով զօրս, եւ յետ սակաւ ինչ միոյ խրատ տայ արքայն Հայոց ցՇապուհ

1 Առաջին արտաքին մատենագիր Սոզոմենոս է՝ որ զՏրդատ յանուանէ յիշէ իբրեւ թագաւոր Հայոց խոկոյան չորրորդ դարու։ Իսկ մատենագիրք վեցերորդ դարու (Եկ. պատմ. Գիրք Ե. Գլ. Է.) Փիղիպպեայ կայսեր ասէ թողուլ զՀայաստան ի դաշինս ընդ Շապհոյ Ա. (յամի 244)։ Զոնար մատենագիր Բիւզանդեան զնոյն կրկնէ (առեալ ի նմանէ՝ որպէս թուի), սակայն (հայեցեալ ի կարգ իրացն) յաւելու թէ յետ սակաւ ինչ միոյ ամ. զայն յետոյ Փիլիպպոս, յորժամ եսես՝ թէ արտանէին Հռոմայեցիք։ Յետ այնորիկ պատմէ յամի 253 (առ Գաղղոսիւ) զՏրդատ արքայ փախուցեալ ի Հայոց աշխարհէ՝ յաւելով որդւոց նորա ի կողմն Պարսից (առ Շապհով Ա)։ Ի սոյն հայեցեալ՝ երեւի թէ Տրդատ անունք յնւռրագացւոց եղեն, մի՝ զՍոզոմենեայն եւ միւս՝ զԶոնարայն։

թագաւոր ազատ զերկրին ձերբակալ[1]։ Արդ յառաջ քան զամն 300, այս ինքն ընդ մէջ ամաց 253—258, էր Թագաւոր Հայոց զաշխատ Պարսից և Հայաստան ընդ միապետին իշխանութեամբ նոցա։

Ի նմին ժամանակի առևէ Հայաստան առ Աւրելիանոս՝ յամն 272—278. Հայք (որպէս և Պարսիկք) ի պատերազմի անդ Աւրելիանոսի՝ էին ի կողմն Զենոբիայ դշխոյին արևելից, որում և խոստացեալ իսկ էին զօր յօգնականութիւն։ Այլ ի հաւանել նոցա՝ Աւրելիանոս կամ կաշառաւ և կամ բռնութեամբ իսկ ի բաց կալաւ զնոսա, մանաւանդ թէ արդ իսկ զնոսա ի կիր, և յետ յաղթութեանն առ Պալմիրաւ՝ առ իւր անուն Հայկական (Armeniacus)։ Արդ իբրև ընդ Վրաց, Աղուանից և Պարսից՝ առաքեցին և Հայք հրեշտակս մեծապատիւս կամ պատարագս՝ արհամարհանօք իւն ընկալաւ Աւրելեանոս զհրեշտակսն Հայոց և Պարսից։

5. Այսպէս թողու Աւրելիանոս զՀայաստան մնալ ընդ միապետին իշխանութեամբ Պարսից յամն 274։ Այլ յամն 295[2] վաղ զանմեկնելի զՀայս զաշխատ Հռոմայեցւոց։ Այլ երբ արդեօք դարձան միւսանգամ յայն զաշխատութիւն։ Ոչ այլ ինչ ժամանակ պատմէ առաջին մատուցանէ հաւաստական պատմութիւնն՝ բայց առ Կարոսիւ՝ յորժամ յարձակեցաւ սա մինչև ի Տիզբոն[3], զբանակացն հանդերձ անուանեալս յայն կայս Տիգրիս գետոյ յամն 283, և առանց փոյթ լինելոյ զուարթութիւն յաղթութեանցն՝ եթող զանկրութիւնն Դիոկղետիանոսի (284)։ Այլ առաւել մարթ է առնուլ յանձն՝ թէ Հայաստան յառաջ քան զամն 283 լեալ իցէ վաղ զաշխատ Հռոմայեցւոց, քան յետ 284 ամին։

Անդու առաւելն առհամային պատմութիւնն փարել յառաջ։ 1. Կռուէր Տրդատ սակս ընդ Պարսից (առ Շապհով Բ.) զամն իբրև 323։ 2. Վերջին առաւելոր արշաւանն էր զի ընդ հիւսիսային կողմանս Պարսից աշխարհին յարձակեր, մինչդեռ և զօր Հռոմայեցւոցն խաղայր ընդ Ասորեստան, և Շապհոյ Բ. պարտեալ խնդրեաց հաշտութիւն ի Կոստանդիանոսէ և կոչեցան դաշինք խաղաղութեան։ 3. Այսց դաշանց եղն զհետ խաղաղութիւն երկայնժամանակեայ։ 4. Թագաւորեալ զամս 50՝ փոխեցաւ յամն իբրև 342 զերղակայր։ 5. Երկրորդ պայազատք նորա Խոսրով (ամս 9) և Տիրան (ամս 11) թագաւորին մի ըստ միոջէ զկնի զամն 363։

Առաջին պատմութեան չէ ինչ արդեօք հակառակ՝ եթէ թագաւորն Պարսից (նախ Շապհոյ Բ. և ապա Ներսեհի) զրգռեալ իցէ զթագաւորն Հայոց և սորա յարձակեալ իցէ սակս ի հիւսիսակողմանս Պարսից աշխարհին ընդ Ատրպատականս, սակայն ոչ այլոյ քան զամն 297։ 2. Այսպէս և ոչ պատերազմ ինչ կայ Հռոմայեցւոց ընդ Պարսից և յետ այնորիկ խաղաղութիւն՝ բայց յամն 296—297, յորս յարձակեցաւ Ներսեհ արքայ Պարսից, զբանակաց այորէն յետս զանհնարին առեալս առ Կարոսիւն, և ապա յաղթեալ ի Գալերիոյ ի Հայաստան, առնկեցաւ կռել դաշինս խաղաղութեան ընդ Դիոկղետիանոսի և Գալերիոյ. ի պատերազմի աստ (ըստ Եւտրոպեայ) նիզակակից էր Գալերիոյ ի Հայոց աշխարհին Լիկինէս (առ որում առհամայն պատմագիրք առեն անուանել զՏրդատ)։ 3. Տևէր այն խաղաղութիւն յամս քառա-

1 Տես. Գոզզ.։ Ղակա.։

2 Տես վերագրեալ եղ 197—198։ «Նախ ինքն Ներսեհ, ասէ Ամմիանոս Մարկեղինոս (ԺԳ. Ե.), մտեալ զբաւեալ էր զՀայաստան՝ զհպատակեալ հաւատական իշխանութեան»։

3 Անհնարին ասէ ումանք թէ բանակն Կարոսի շրջափեր յարքունսն և զՀայաստան։

դոսն ։ 4. Ընծայեն ինձ առաջնոյն ժամանակագրութեանն թէ մեռաւ քան զամս 337 լեալ է ի Հայաստան փոփոխումն ինչ աթոռակալութեան․ զի ի սմին ամի գրեթէ այնպիսի հանգամանք նշանակին՝ յորս գտաւ Խոսրով Բ․ որդի եւ յաջորդ Տրդատայ կամ ի սկզբան թագաւորութեանն, զի հարկ եղեւ նմա գնալ առ Հռովմայեցիս հանդերձ նախարարօք, ընդունել արքութիւն եւ հաստատութիւն թագաւորութեան իւրոյ ի կայսերականէ, եւ կամ յետ սակաւ ինչ՝ յորժամ բառ առհասարակ իսկ պատանեկութեան անհանգստեալ զի կրէ յարձակումն ի Շապհոյ Բ․, առ ամենայն աւրինք պատերազմին զէն ի ձեռն մատնելով Դարբեց ի Հայաստան պաշտօնատր Հռովմայեցւոց, որ եր հակառակ դաշանց խաղաղութեան անւերջ զամս 40, եւ յայն առեր չէր մեռեալ յառաջ քան զամս 337 գիտել[1] ։ 5. Նմին կրկին իսկ թէպէտ զանուանս երկոցունց յաջորդացն Տրդատայ չյիշեն առաջադիմ, սակայն փակեն ինձ կողմանք ընտանական նոցա, զթագաւորութիւն առաջնոյն անդր քան զամս 337 հանելով եւ զթագաւորութիւն երկրորդին ոչ այսր քան զամս 350 ձգելով՝ որպէս յետոյն նշմարեսցի ։ Անտիոքոս զօրավար վերջապահաց (անուանեալ ի Խորենացւոյն յարդարիչ պաղատան Կոստանդեայ) չէ անծանօթ առաջին ժամանակագրութեան․ Կոստանդիանոս յամի 326 առ օրէնս ինչ գրելով առ Անտիոքոս ։

Ի մերձաւորական համեմատութենէ առաջի երկուցն պատմագրութեանց՝ է Ա․ ինչ ինչ առաջքն որ մեր առանց երաշխաւորութեան ի Հայոցն պատմութեան, Բ․ ինչ ինչ դարձեալ՝ որ ի միաբանութենէ անտի առնու կատարեալ ստուգութիւն պատմութեան, եւ առհասարակ իսկ ընթացք անցից Հայոց աշխարհին միաբան են յերկոսին եւս պատմա-

1 Յուլիանոս յԱ․ ճառին առաջի Կոստանդեայ ասէ․ Ἀλλὰ μυρία ἄτοπα καὶ δυσχέρη πανταχόθεν ἀναφυόμενα χαλεπωτέρας τὰς ὑπὲρ τοῦ πολέμου παρεῖχεν ἐλπίδας. Ἀρμένιοι, παλαιοὶ σύμμαχοι, στασιάζοντες, καὶ μοῖρα σφῶν οὐ φαύλη Πέρσαις προσθέμενοι, τὴν ὅμορον σφίσι λῃσταῖς κατατρέχοντες.

Ἀρμενίων δὲ οἱ προσθέμενοι τοῖς πολεμίοις εὐθὺς μετέστησαν, σοῦ μὲν τοὺς αἰτίους τῆς φυγῆς τῷ τῆς χώρας ἐκείνης ἄρχοντι παρ' ἡμᾶς ἐξαγαγόντος· τοῖς φυγοῦσι δὲ τὴν ἐς τὴν οἰκείαν κάθοδον ἀδεᾶ παρασκευάσαντος. Οὕτω δὲ φιλανθρώπως τοῖς τε παρ' ἡμᾶς ἀφικομένοις ἄρτι χρησαμένου, καὶ τοῖς ἐκ τῆς φυγῆς μετὰ τοῦ σφῶν ἄρχοντος καταληλυθόσι πράως ὁμιλοῦντος· οἱ μὲν ὅτι καὶ πρότερον ἀπέστησαν, αὐτοὺς ἀπωλοφύραντο· οἱ δὲ τὴν παροῦσαν τύχην τῆς πρόσθεν ἠγάπων μᾶλλον δυναστείας. Καὶ οἱ μὲν φεύγοντες ἔμπροσθεν ἔργῳ σωφρονεῖν ἔφασαν ἐκμαθεῖν· οἱ δὲ τοῦ μὴ μεταστῆναι τῆς ἀμοιβῆς ἀξίας τυγχάνειν. Τοσαύτῃ δὲ ἐχρήσω περὶ τοὺς κατελθόντας ὑπερβολῇ δωρεῶν καὶ τιμῇ, ὥστε μηδὲ τοῖς ἐχθίστοις σφῶν εὐπράττουσι, καὶ τὰ εἰκότα τιμωμένοις ἄχθεσθαι, μηδὲ βασκαίνειν. Ταῦτα δὲ ἐν βραχεῖ καταστησάμενος...

(Ի փոխանակել, ասէ, Կոստանդիանոս) “Այլ բիւր անհարթութիւնք եւ միշտք որ յամենայն կողմանց բուսանէին, դժուարագոյն զյոյս պատերազմին գործէին․ մանաւանդ Հայք, հին նիզակակիցք (դաշնաւորք), որք անդէն յերբեմնս յուզեալք ապստամբութեամբ եւ ոչ փոքր ինչ մասամբ յերա ի Պարսիկսն կցեալ էին, եւ յաւազակաճանաց առհասարակ ասպատակէին հինից ․․․

(Այս յետ յայս առնելոյ՝ թէ դարձեա ի դաւ Կոստանդեայ ի կողմանց Պաննոնիացւոց՝ հաղթեաց խաղաղեաց զամենայն, յաւելու) “Իսկ այնք ի Հայոց որք ի թշնամիս անդր յարեալ էին, ի բաց կացին՝ յորժամ եւ զնոսա՝ յորոց իշխան աշխարհին առնելոցուն փախչել, անկեր առ մեզ, եւ այնոցիկ որ փախեանն այսր՝ ապահով եւ անձնեայ դարձ ի բուն աշխարհն յարդարեցեր ։ Եւ այնպէս իսկ մարդասիրութիւն առ այնոսիկ ցուցեր՝ որք յառաջ քան զայսոսիկ առ մեզ եկեալ էին, եւ քաղցրութեամբ գնացեր ընդ այնոցիկ՝ որք ընդ իշխանին իւրեանց դարձան յետս, զի սոքա ամաչէին ընդ այն ապստամբութիւն զի յառաջագոյն յետս կացին, այլք զծառայական նախամեծար քան զառաջին իշխանութիւնն համարէին ։ Իսկ որք յառաջագոյն այսր ապաստանեալ եկեալ էին՝ ասէին թէ յարգելոց եւ ի գործոց ուսաք վարել զգաստութեամբ․ իսկ դարձեալ այլք խոստովան լինէին թէ պատշաճագոյն քան արժանաւորութեան ընկալան հատուցումն վարձուց ։ Այնչափ առատաբար եւ պատուով յանձնէիր այնոցիկ որ դարձանն այսրէն, զի չէին արժէին եւ նախանձել ինչ ընդ թշնամեաց իւրեանց որք եւ բարեբաստիկ էին եւ մեծարէին ի պատուի ։ Զայս ամենայն ի սակաւ ինչ ժամանակի կարգեալ յարդարեալ„ ․ ․ ․

գրութիւնս, գ. եւ է ինչ ինչ՝ որ ուղղէ կամ ճշդէ, մանաւանդ՝ ըստ ժամանակագրութեանն: Քանզի ի մասին յայտնիկ առհմայինն յերից իմն կողմանց ունի զանդաշնակութիւնն, աստի ըստ կայսերացն ժամանակագրութեան, եւ անտի ըստ ժամանակագրութեան աշխարհական թագաւորացն չմիաբանէ՝ քան (աւելի կամ պակաս) ամօք զոյգայն յետս ձգելով եւ զնոցայն ի վեր կոյս վարելով, որով համեմատութիւնք դիպաց եւ պայմանաւոր երեցունց աշխարհացն պատմութեան շփոթեալ խառնակի. այնպէս անճարէ յաւաչ պատմութիւնն հռոմէական, ճգնի հասանել Հայոցն ի հետեւս, եւ զարտս զհետս անկեալ զայս պարսկայինն զանդաղաքայլ: Եւ դարձեալ անդէն յիւրում իսկ ժամանակագրութեանն ունի ուրեք ուրեք անպատեհս, որպիսի ինչ ցուցանէ համեմատութիւն սկզբան եւ վախճանի կենացն Տրդատայ եւ այնոցիկ որ խառն են ի պատմութեան նորա (Արտաւազդայ Մանդակունւոյ, Լիկիանու եւ այլոց)[1]:

115

Յորդագոյն քան զքաղաքային անցան են կրօնական դէպք Հայոց աշխարհի առ Տրդատաւ:

Արտաքոյ պատմութեանցն՝ զոր զՊետրոսէ եւ զՊաւղոսէ վասն վայրաց քարոզութեան նոցա ի գիրս սրբոց եւ ի մատենական ինչ վկայութեանց ունիմք, կան եւ զայլոցն եւս առաքելոցն զրոյցք, այնպէս՝ զի իւրաքանչիւր ի քրիստոնեայ աշխարհաց՝ առաւելագոյն կամ նուազագոյն հաւանութեան կարծեօք առնու ի գլուխ քրիստոնէական պատմութեան իւրոյ առաքեալ զոք կամ աշակերտ[2]: Հայաստան անդստին ի չորրորդ դարէ սովոր է զԹադէոս (աշակերտ) եւ զԲարթուղիմէոս (առաքեալ) ճանաչել՝ իբրեւ երկուս ամոլս վաստակոց առաջին քարոզութեան աւետարանին: Նա եւ առ Եւսեբեայ ի շարս զրուցաց քարոզութեան առաքելոցն՝ Թադէոս ընծայի Հայոց մեծաց[3]: Սակայն չարկ արդեւք արմատս ի խոր՝ քարոզութիւն նոցա: Եթէ յանձն առնումք հաւատալ վկայաբանութեանց ինչ՝[4] յաշակերտութենէ անտի Թադէի առին լեալ Ոսկեանք՝ որ առաջնորդութեամբ Պղիւսեայ (Ոսկւոյ) ուրումն ամրացեալք ի լերինն Ծաղկէոյ՝ ապա յետուստ զան յԱրտաշատ

1 Եղիշէ՝ որ կարէր իսկ ընթեռնուլ զԱգաթանգեղոս, եւ մարթ է քաջ նա ուսանիլ եւ հաւանութեան իսկ թերեւս՝ թէ զՄ. Խորենացի չէ ընթերցեալ, ունի այսպէս զկաղանդագրութիւն կարգէ պատմութեանն՝ զորմէ ճառս անկեալ է:

Էր, ասէ, Հայոց աշխարհ ի վաղուց դաշնաւոր Հռոմայեցւոց, հաւատարեալ ի նոցանէ դատաստանս մեծ եւ սիրելի: Վասն այնորիկ յորժամ հարկն եղեւ Տրդատիոսի ողջոյն փախչել ի հօրեղբարց իւրոց ի հայրասպանից (այս ինքն՝ որք սպանին զհայր նորա) ապաստանէր յերկիրն Հռոմայեցւոց: Անդէն սնեալ ի Հռոմայեցւոց թագաւորեալ առնէ Հայրենի աշխարհին (էջ 123): Հօրեղբարցն անուամբ առհասարակ ազգականս կոչէ արդեւք ակնարկէ, եթէ այլ ինչ հիմն պատմութեան այլակերպ յԱգաթանգեղայ: Պայազատն ընդ որդի նորա (Խոսրով) եւ թոռն Տիրան (էջ 12):

2 Տես վերագոյն էջ 30:

3 Եւսեբ. Եկ. Պատմ.: Վկայաբանութիւնք Թադէի եւ Բարթուղիմէոսի որ ի ճառընտիրս մեր կան, չեն ի խնդիր քան զհինգերորդ դար, որպէս համեմատութիւն ընդ (Գիրք Բ. Գլ. ԼԳ եւ ԼԴ) Խորենացւոյն ցուցանէ:

4 Ի ճառընտիրս՝ դարձ ող կանոնս ինչ ժամանակաց:

քարոզել յաղքունիս Արտաշէսի եւ ազգականք ոմանք Սաթինկան յազգէ Ալանաց հաւատան: Այսց հաւատացելոց սակաւաւորաց (Սուքիասեանց) պատմի յետ ամաց բազմաց տեսեալ տագնապել յաղքայորդւոյն ի մոլեգնեալ Արտաւազդայ յուրացութիւն, եւ ի չառնուլ նոցա յանձն՝ գլխատել հանդերձ առաջնորդաւն իւրեանց Սուքիասաւ յիւրեանց բնակութեանն ի լերինն Ծաղկեւանդայ: Այն իսկ առանց տարակուսանաց է թէ շահեալ տիրեալ էր հեթանոսութիւն ի Հայոց աշխարհին՝ ոչ միայն ի վերջ կոյս դարուն երկրորդի կամ ի սկզբան դարուն երրորդի՝ յորժամ եկն Բարդեծան ասորի առաքելութեամբ ի Հայս[1], այլ եւ յետոյ եւս հարուստ ինչ ժամանակ:

Պատճառք անագան մտին քրիստոնէութեան ի Հայս թուին՝ 1. Վաղն փոփոխել մեծի մասին Հրէից գաղթելոց անդր՝ զկրօնս իւրեանց ի հեթանոսութիւն. քանզի քարոզք աւետարանին ամենայն ուրեք առ նոսա իբրեւ առ ծանօթս եւ առ ազգակիցս գային եւ ի ժողովրդանոցէ նոցա սփռէին հաւատք քրիստոնէութեան. ուր նմին հակառակ չերեւի ի Հայս ընդ արձակ թագաւորոյք՝ ազատութիւն առանձինն ժողովրդանոցաց՝ զոր ի Հռովմայեցւոց պետութեանն վայելէին Հրեայքն, եւ ոչ առաքելոց համարձակութիւն քարոզելոյ եւ առնելոյ եկամուտ՝ որպէս անդն: 2. Այլակերպութիւն լեզուին, պակասութիւն յունական գաղթականութեանց, նուազութիւն մտաւորն կրթութեան եւ աշխարհագրական առանձինն դիր երկրին՝ իբրեւ արտաքոյ սահմանաց հռոմէական պետութեան: 3. Հանապազորդ շաչիւն զինուց եւ սպառազինաց եւ աղմուկ:

Սակայն եւ այնպէս առանց իրիք երկմտութեան է թէ ոչ ամենեւին անհետ եւ անծանօթ էր քրիստոնէութիւն ի Հայոց աշխարհին: Բաւական էր արդեւք առ ի դոյն՝ վկայութիւն դրացւոյն մերոյ Փիրմիլիանու եպիսկոպոսի Կեսարիայ Գամրաց, զորմէ ասի[2] պատմել ի գիրսն Հալածանաց, թէ այնչափ յաճախեալ ի Հայս էին քրիստոնեայք՝ մինչեւ արքայի նոցա (Խոսրովու) յարուցանել հալածանս ի վերայ նոցա եւ զբազումս սպանանել: Այլ աւա՜ղ՝ զի այն վկայութիւն չունի ինչ այնչափ ոյժ, այնու՝ զի այն մատեան՝ զոր իբրեւ մատեան Փիրմիլիանեայ ի կիր արկանէ պատմագիրն հայ, ունի պատմութիւնս հալածանաց մինչեւ ցամն 311՝ ըստ վկայութեանն նորին պատմագրի, ուր՝ վաղ յամի 269 վախճանեալ էր Փիրմիլիանոս: Նմին իրի հարկ է մեզ շատանալ վկայութեամբն Տերտուղիանու († 240)՝ որ բազում հաւատացեալս ի Հայս համարի լեալ[3]: Զնոյն բաւական են հաստատել եւ երկոքին հրովարտակք հալածանաց՝ զոր հան Տրդատ արքայ որդի յա-

1 Խոր. Բ. Գլ. ԿԶ:
2 Խոր. Բ. Գլ. ՀԵ:
3 Տերտուղ. ընդդ. Հրէ:

ռաջադոյն ճառելոյ թագաւորին, թէ միայն ցուցչի նացին վաւերականութիւնն։

Այլ ընդհանրական դարձ Հայոց աշխարհին՝ որ առ սովին թագաւորաւ դիպեցաւ, չէր հնար առանց նշանաւոր ինչ դիպուածոյ ի գլուխ ելանել։ Եւ առաջին (տոհմային) դրդմն ատելութեան՝ այսպէս իմն իրքն դիպեցան։

116

Արդ Տրդատէս՝ էր թշնամութեամբ ընդ քրիստոնէութեանս. Զայս ատելութիւն այլ ի նա օրինակ հօրն[1], կրթութիւնն առ Դիոկղետիանեայ[2], արքանեկութիւն կայսերացն Հռոմայեցւոց՝ յորոց ժառանգեաց զխորշումն ի քրիստոնէութենէ եւ զհամարելն զնոյն վնասակար ազգութեանն[3], եւ առաւել քան զամենայն հրահանգ փիլիսոփայութեան՝ ուսեալ ի փիլիսոփայից ժամանակին անհնարին թշնամեաց քրիստոնէութեան[4]։ Պատճառ վաղվաղակի եւ ճարակ եռանդեան այսր Մարկոսի Արեգեայ։

Իբրեւ սուսերահարն եղեւ հայր նորա Խոսրով եւ զաւակն նորա Անակ պարթեւ մեռաւ գետամէջ ի փախստեանն, Եւթաղ անուն հաւատացեալ Պարսիկ յազգէ՝ ապրեցուցանէր ի կոտորածէ ազգին Անակայ մանուկ մի երեքամեայ հանդերձ Սոփիա սնուցչաւ նորա՝ քերբն Եւթաղեայ։ Դաստիարակ այնուհետեւ Եւթաղիոս ընդ քեռն իւրում եւ ընդ քեռատեան՝ Նուռդոր անուն Պարսիկ յազգէ, յաշխարհն Կապադովկացւոց։ Անդ ի Կեսարացւոց քաղաքին ծաղկեալ պայծառէր մանուկն պաշտպանիկ ի հրահանգս քրիստոնէական ուսման[5] (ընդ առաջնորդութեամբ հայրապետն Փիրմիլիանոսի[?])։ տուեալ էր նմա անուն կապադովկացի՝ Գրիգորիոս։ Յետ ամուսնանալոյ ընդ Մարեմայ դստեր ուրումն Դաւթի եւ երկուս որդիս զԱրիստակէս եւ զՎրթանէս ծնանելոյ՝ մեկնեցան յերրորդում ամի ամուսնութեանն միաբան հաւանութեամբ ի միմեանց. կինն ընդ մօրն մեկնեցաւ ի կարգս կուսանաց. յետ սակաւ ինչ միոյ եւ հօրն թողեալ զերկոսին որդիսն առ դայեկաց, եւ գնաց առ Տրդատ (ի Հռոմ[?]) "զհայրենեացն պարտս հատուցանել"[6]։

Անդէն ի պատնիշխանութեանն ակնբեր առնէր թագաւորութեանն առաքել զԳրիգոր ի պաշտօն դիւցն[7], այլ առաւել եւս՝ յորժամ եմուտ նա յերկիր թագաւորութեան հայրն իւրոյ։ Իբրեւ կատարեցան զոհք զոհութեան վասն յաղթութեանցն առ Անահտական դիցն յԵրէզն աւանի, հրամայեաց այր թագաւորն՝ Գրիգորի

1 Խոր. Բ. Գլ. Հէ։
2 Ագաթ. էջ 38։
3 Ագաթ. էջ 102—104։
4 Ագաթ. էջ 640։
5 Ագաթ. էջ 38։
6 Թուղթ Արտեթեայ առ Խոր. Բ. Գլ.
2։ Ագաթ. էջ 38—39։
7 Ագաթ. էջ 39։

տանել յընթերաց անտի իւրոց պսակս ծաղկանց (զորս սովորութիւն էր Հայոց սկուտեղաք դնել ի սեղանի[1]) եւ թաւ ոստս՝ տանել առ Անահիտ տիկին «որով կեայ եւ կենդանութիւն կրէ աշխարհն Հայոց» եւ է փառք ազգին եւ «մայր ամենայն զգաստութեան»:

Իսկ եւ չառնոյր յանձն Գրիգոր, լինէր այնուհետեւ սկիզբն երկայնաձիգ հարցափորձին՝ յորում հնարէր թագաւորն քայքայել զմտացն հաստատութիւն՝ խառնելով ողոքանս, սպառնալիս եւ սրգեամբք խոկ տանջանս: Երկան մի ըստ միոջէ ի կեր հռոմէական տանջանարանք յաւուրս բազումս՝ թերեւս ի ձեռն արանցն լեգէոնականաց եկելոց ընդ թագաւորին ի մարտ պատերազմի ընդ Պարսից[2]: Այս յետուստ լուեալ թագաւորին ի Ծամատայ քեռատնէ Արտաւազդայ Մանդակունեայ սպարապետի զօրաց իւրոց[3] թէ Անակայ որդի է Գրիգոր, հրաման տայր արկանել ի խոր վիրապն Արտաշատու ի գուբ մահապարտացն[4]: Հանէր այնուհետեւ մի ըստ միոջէ հրովարտակս երկուս՝ յորս աւհմանէր պատիժ մահու եւ կորուստ ընչից վասն քրիստոնէութեան, եւ որոց գուշակն լինիցին՝ նոցա խոստանայր զպարգեւս այնր՝ վասն որոյ գուշակն եղեն, եւ թագուցանելեացն հաւասար պատիժ ընդ քրիստոնէիցն կրել, եւ միանգամայն առնէր յանձն լինել ջերմեռանդն ի պաշտօն արոյն Արամազդայ, զգաստն Անահտայ եւ քաջին Վահագնի[5]: Այսպէս փակի առաջին վարագոյր պատմութեան դարձի Հայոց աշխարհին:

Այլ յանկարծ ա՛ռ ած մրրիկն գունդ մի սրբասէր կուսանաց ի կողմանց անտի Հռոմայեցւոց, որ գլխաւորութեամբ Գայիանեայ ուրումն անկան փախստեայ ի Հայաստան՝ ապրեցուցանելով մանաւանդ զընկերակից առաքինութեան իւրեանց օրիորդ մի մատաղ ի կայսերական տանէ Հռիփսիմէ[6] անուն, զորմէ ասի խնդրել Դիոկղետիանոս կայսեր առնուլ կնութեան: Աստ ուրեմն յարքունական քաղաքին Վաղարշապատու զանխուլ կային՝ կերակրեալ ի ձեռացն վաստակոյ. քանզի մի ոմն ի նոցանէ՝ որ ունէր արուեստ ապակեգործութեան, յօրինէր ուլունս ապակեղէնս եւ տայր գինս ընդ կերակրոյ աւուրն պարենի: Հետազօտեալ գտան հետք փախստեան

1 Խոր. էջ 298:

2 Դնել գալլ ի բերան եւ պնդել ի գեղձս պրկոցս տառապանաց (համարը 7), կախել գլխիվայր զմի ոտանէն եւ ծեծել գալար բրօք ոստոց (համարը 7), պնդել կոճեղօք զոլոռ ոտիցն՝ մինչեւ ի ծայրից մատանցն ցայտել արեան, հարկանել բեւեռս երկաթիս ընդ ներբանսն եւ այնպէս զննաւնէ առնել յայսկոյս յայնկոյս շրջեցուցանել, հարկանել զաչսն ուժգին եւ հանել կաւս ի զլուխն, եդեալ զկուսն ի մամուլս՝ ոլորել, եւ միանգամայն քացախ եւ աղ եւ բորակ ընդ ռնգունսն, անցուցեալ պարկ մի մոխրով ընդ գլուխն՝ կապել թուլլագորն զպարանոցաւ՝ ի տաղ եւ առնուլ չորեքս՝ վասն գեղջի (համարը 6), կախել գլխիվայր եւ ջուր եռացեալ ձագարաւ յորովայնն արկանել, քերել զկողս երկաթի քերչօք, տարածանել ի գետնի տատասկ երկաթի բաղում եւ թաւալել ի վերայ, քարշել շղշղել եւ թաղել ի տատասկն անդ, դնել կապկեալ երկաթիս ի ծունկան եւ վարել ուռուռնս տատասկս, բանտել ի կարաղան (համարը 3) եւ կապար հալեալ հեղեալ ընդ մաշկերեն հանել զմարմինն:

3 Խոր. Բ. Գլ. ՁԲ:

4 Ագաթ. էջ 45—99:

5 Ագաթ. էջ 108—109:

6 Յունարէն՝ Ριψιμένη, այս ինքն՝ Ընկեցեալ. տես Ագաթ. էջ 185:

նոցա, առաքեցաւ զրոյց ի կայսերէ առ արքայն Հայոց, խնդրեցան գտան նոքա ի կայանս իւրեանց: Յետ պահելոյ զնոսա անդէն աւուրս երկուս ասպարափակ ի ձեռն հետեւակ զօրուն՝ ոսկիապատ գահաւորակք սպասաւորօք եւ մեծապայծառ հանդերձիւք հասանէին՝ տանել զՀռիփսիմէ ի սենեակ Թագաւորին: Անհնարին էին աղէտք եւ վարանք կուսանացն սրբոց: Առաւ ածաւ Հռիփսիմէ ի սպասաւորացն մերթ վերամբարձ, մերթ ի քարշ ի փոխ Թագաւորին: Անդէն յարքունի սենեկին ոգորէր աղջիկն մարտեալ ընդ մեծազօր սկային ժամս եւթն: Պարտեցաւ վաստակեցաւ լքաւ ել արտաքս Թագաւորն. Նոյնպէս կատարէր եւ միւս եւս փորձ Թագաւորին: Օրիորդն ակար զնշան Թագաւորին ցրուեալ կողոպտեալ՝ Թողոյր զնա ամօթալից, բացեալ զդուռն, հատեալ հերձեալ զամբոխ մարդկանն՝ հասանէր առ ընկերսն եւ ապա հարուստ մի արտաքս քան զքաղաքն ելեալ՝ իջեալ ի գուձս ի սալաւանդակի ուրեք՝ մատուցանէր վասն յաղթութեանն գոհութիւնս: Անդր հասանէր գիշերախառն դահճապետն դահճօք հանդերձ. կապեալ պրկեցաւ ի տեղւոջն կոյսն ի չորս ցիցս՝ ըստ երկուց ձեռացն եւ երկուց ոտից. ջահիւք խանձեցաւ, հանեան խլեցան աչքն եւ յօշեցան անդամքն պատառ պատառ: Ընդ նմին կոտորեցան եւ 32 ոգի յընկերաց նորա եւ մի ոմն յառաջին վանս բնակութեանն. իսկ մարմինքն ընկեցան արտաքոյ քաղաքին ի կերակուր գազանաց եւ Թռչնոց: Ի վաղիւ անդր պարագլուխ սրբոցն Գայիանէ՝ որ ածեալ էր յապարանսն զի հաւանեցուսցէ զսան իւր ի կամս Թագաւորին, մատուցաւ ի տանջանս հանդերձ երկուք ընկերօք ի տեղւոջ մահապարտացն. կապեալք ի մի մի ցից՝ եղեն մորթազերծ: Այսպէս վկայեցին ընդ ամենայն 37 կուսանք: Մնացեալքն յընկերաց նոցա՝ որ աւելի քան զքառասուն հաշուին, ցրուեցան փախստեամբ: Այլ մահն Հռիփսիմեայ՝ որ առանց Թագաւորին հրամանի էր, տրտմեցոյց տխրեցոյց արկ զնա ի սուգ. քանզի հատեալ էր սիրտ նորա զհետ:

Յետ վեց աւուր իբրեւ ժամ տուեալ ելանէր յորս կառօք Թագաւորն, հասանէր պատուհաս ի Տեառնէ՝ փոխել յանասնական ի խոզակերպն կերպարանս (յազգ ինչ ախտի գայլամարդութեան), նոյն անցք մոլեգնութեան եւ ընդ բազումս յարքունականացն եւ Վաղարշապատացւոցն անցանէին: Այսպիսի հանգամանք իրացն էին՝ յորժամ յայտնէին անուրջք առ Խոսրովիդուխտ՝ քոյր Թագաւորին, առ օրիորդն զգաստ. այր մի լուսաւոր հրաման տայր առաքել յԱրտաշատ եւ հանել ի վեր զԳրիգոր ի վիրապէն, զի նա բժշկեսցէ զնոսա: Յետ կրկնելոյ այսց անրջոց՝ ապա առաքեցաւ դայեակն նորա Աւտայ Ամատունի յԱրտաշատ. արկաւ պարան երկայն ի ներքս ի վիրապն, աղաղակեաց Աւտայ կոչելով զԳրիգոր յանուանէ. իբրեւ շարժեցաւ պարանն՝ ձգեցին հանին զԳանիէլ

ի գբոյ անտի՝ թխացեալ սեւացեալ: Ի վերայ Ճանապարհին Վաղարշապատու՝ գայր ընդ առաջ Գրիգորի Թագաւորն մերկ՝ դիմեալ յանասնական բնակութենէն, նոյնպէս եւ այլ եւս բազմութիւն մարդկանն մոլեգնելոց եւ փրփրելոց: Էջ ի ծունր Գրիգորիոս, եւ կացեալ յաղօթս վասն նոցա՝ դարձան նոքա առ սակաւ մի ի զգաստութիւն: Ի խնդրել նոցա ի նմանէ թողութիւն վասն որոց յանցեանն ի նա, խելամտեցուցանէր զնոսա Գրիգոր թէ ինքն հաւասար նոցա բնութեանն է եւ թէ յումէ պարտ իցէ զակնկալութիւն բժշկութեանն ունել[1]:

Զայս ասէր եւ յետ զմարմինս կուսանացն վկայելոց ժողովելոյ եւ պատելոյ իւրաքանչիւր պատուաստուն հանդերձիւն, զոր առ ժամն նախամեծար քան զմեծագին պատանսն զգերեալն յարքունուստ արար, անց գնաց նստաւ ի հնձանս թագաւորին, ուր վանքն իսկ վկայիցն լեալ էին, եւ անտուստ խօսէր նա ընդ բազմութեանն խռնելոյ յամենայն կողմանց աշխարհին: Յետ յօժարեցուցանելոյ զմիտս նոցա ի մերժումն կռապաշտութեանն եւ յընդհանրական իմն ընդունելութիւն միոյն եւ երրորդականն Աստուծոյ, պատրաստէր զնոսա ի մկրտութիւն երկամնեայ վարդապետութեամբ ընծայութեան[2], որպէս յայտնի իսկ նշմարի՝ ի վերայ կարգի հանգանակի իւրք՝ ըստ երից իմն գլխաւոր բաժանմանց ճառ արկեալ՝ նախ զՀօրէ եւ միանգամայն զարարչութենէ, երկրորդ՝ զՈրդւոյ եւ միանգամայն զմարմնաւորութենէ, եւ երրորդ զՀոգւոյն սրբոյ եւ միանգամայն զեկեղեցւոյ[3]:

Հանդէս ճշմարտութեան դարձի ժողովրդեանն երեւէր յեռանդնալից փութոյն՝ որով մատեան ի շինութիւն վկայարանացն սահմանելոց ի Գրիգորէ ըստ տեսլեան իւրք եղելոյ առ նա՝ հանդերձ յայտնութեամբ հանդերձելոց ինչ իրաց ի վերայ եկեղեցւոյն որ ի ծնունդս էր յայնժամ: Ըստ չափոյն՝ զոր ինքնին Գրիգոր զլար ճարտարութեանն ի ձեռն առեալ ցուցանէր, կանգնեցան կացին հասարակաց աշխատութեամբ վկայարանք երեք, մի ի տեղւոջն՝ ուր Հռիփսիմէ վկայեաց, եւ միւս՝ ուր Գայիանէն, եւ երրորդ՝ ի վանս բնակութեան նոցա ի հնձանին: Զետեղեցան ի նոսա մարմինք նոցա ի տապանս մայրափայտեայս երկաթագամս՝ եդեալ զիւրաքանչիւր իւրով հանդերձիւն, թէպէտ եւ բերեալ կուտեալ կային առաջի Գրիգորի եւղք անուշունք եւ խունկք ազնիւք, գոյնագոյն նարօտք եւ ծիրանիք եւ երկնագոյն սպիտակ դիպակք յօրինողացն թագաւորազանց եւ ի կանանց պատուականացն: Վասն տեղեաց տապանացն՝ ինքնին թագաւորն առեալ փայտատ եւ բահ հատանէր զդիրսն. Աշխէն տիկին եւ քոյր թագաւորին Խոսրովիդուխտ ընկալեալ ի հանդերձս իւրեանց

1 Ագաթ. էջ 191—536:
2 Catéchisme.
3 Ագաթ. էջ 101—167:

զհողն բրեալ՝ հանէին արտաքս։ Յետ այնորիկ խնդրէր Տրդատ հրաժեշտ ի Գրիգորէ եւ եւթնօրեայ ճանապարհ կալեալ ի վեր ի լեառն Մասիս՝ արձանս ուր բերէր կանգնել առ սեմս վկայարանին Հռիփսիմեայ՝ խորս եւ կոթող յաղթութեան նորա։ Ի վերայ տապանացն թաղելոց՝ իբրեւ ի ներքս տաճարաց վասն սեղանոց, կանգնէին նշանք խաչի, եւ մեւս եւս չորրորդ նշան ի սեղուոջն՝ որ տաճարանցաւ յետոյ առաջին եկեղեցի (Էջմիածին) եւ պատեցաւ որմով, դրանիք եւ դռնափակօք։ Հաս ուրեմն աղօթք կատարէին, ուր եւ ժողովէր ամբոխն յուսումն վարդապետութեան։ Հանէին շնորհէր աղօթիւքն Գրիգորի կատարեալ բժշկութիւն թագաւորին եւ այլոցն խոթացելոց (յարոտից, անդամալուծից, զօսացելոց, ջերմոտելոց, գոճացելոց եւ այսահարութեանց)[1]։

Իբրեւ այսպէս առաւել քան զառաւել տարածանէին հաւատ եւ երախտիք նորոյ վարդապետութեանն եւ զբաւեալ շահեալ էր ուսմիկ մարդկանն ի պաշտելեացն զօրութենէ, հնար եւ պատշաճ էր այնուհետեւ ջանալ զհեթանոսութիւնն անդէն ի տաճարանցն չնջուցանել կամ քակելով եւ կամ յեկեղեցիս զմեհեանսն փոխելով։ Առաքեալն Հայոց չհանդուրժեաց ի դէպ զմերջին հնարն առկանել ի կիր, զի թէպէտ եւ զանեղիս մեհենացն տաճարաց վասն չինուածոյ եկեղեցեաց՝ խաչ ի նոսին կանգնելով, սակայն զամենայն յօրինուած մեհենիցն եւ կործանել։ Թագաւորն՝ զոր առաւելագոյնն մտադիւրութեամբ ածէր Գրիգոր ի հրահանգս քրիստոնէական կրթութեանն՝ հանդերձ համօրէն արշաւանօք առմիւն, տայր հրաման մեծապատ իշխանութեամբ՝ ի բաց կալ ամենեցուն ի մնոտի պաշտամանցն եւ հնազանդ լինել ամենահեշտ լծոյն Քրիստոսի։ Ինքնին Տրդատ ընդ Գրիգորի՝ իշխանօք եւ զօրանիւ զօրօք ելանէր ի Վաղարշապատոյ շրջել ընդ աշխարհն. որցան կործանեցան կամ այրեցան մեհեանք եւ բագինք եւ պատկերք՝ Տիւր դից (Հերմեայ) մօտ յԱրտաշատ, Բարշամինայ՝ ի Թորդան Գաւառանաղեաց, Արամազդայ՝ յԱնի, Ոսկեմօրն Անահտայ՝ յԵրէզն աւանի Եկեղեաց, Նանէական դից (Աթենայ)՝ ի Թիլն աւանի եւ Միհրական դից (Հեփեստեայ)՝ ի Բագայառիճն։ Ի մեծագանձ պարգեւաց մեհենիցն հանեալ մասն աղքատաց եւ տառապելոց։ Մանկունք քրմացն ցրուելոց կալան ի հրահանգս ուսման, իսկ ագիք մեհենիցն տաճարացն խաչանշան եւ որմնապատ ի շինութիւն եկեղեցեաց՝ զոր պատրաստէր Գրիգոր հանդերձելոյ հովուին[2]։

Առանց կրիւ երկմտութեան է՝ թէ վաղագոյն իսկ այդ սոսակեալ կցէ Գրիգորի յեկեղեցական Գաւառաց՝ զի առաքեալին պաշտօնեայք խորհրդոց առ ընդունելութիւն նորոցն հաւատացելոց։ Այլ զոր խնամարհութիւնն Գրիգորի չտայր նմին իսկ ածել զմտաւ, զայն (որպէս պատմի) Աստուած իսկ ազդէր նորատունկ

1 Ագաթ. էջ 537—577։

2 Ագաթ. էջ 577—591։

հաստատեցելոյն։ Ինքնին Թագաւորն խորհուրդ առեա ծամեծացն իւրոց սահմանէին ունել զԳրիգոր հովիւ. Յետ բազում դիմադարձութեան յանձն առնոյր Սուր ի տեսլենէ հրեշտակի թէ Աստուծոյ կամք այս են։ Գ լինէր երեւելեաց նախարարաց մեծատանեաց տանել զԳ պսակաւ ի Վաղարշապատ քաղաքէ ի Կեսարիա Գամիրաց՝ հան- դերձ հրովարտակաւ Թագաւորին եւ պատարագօք։ Ձեռնադրեալ ի Ղեւոնդեայ մետրապոլտէ՝ ժողովով եպիսկոպոսաց նահանգին Կեսարիոյ, եւ անցեալ ընդ Սեբաստիա՝ ուր յամէր իսկ աւուրս բազումս՝ զի ժողովեսցէ իւր գործակիցս քարոզութեան աւետա- րանին, դառնայր Գրիգոր այսրէն Թղթով եպիսկոպոսացն ժողո- վելոց եւ նշխարօք Յովհաննու Մկրտչի եւ Աթանագինեայ (Աթե- նագինեայ) վկայի[1]։

Անցեալ նորա ընդ Տարօն եւ ընդ երկրպագեհեննեանն Աշտիշատ ուր կործանէր զմեհեանսն Վահագնի, Անահտայ եւ Աստղկան, արկանէր հիմն եկեղեցւոյ զետեղելով զնշխարսն բերեալս։ Ի Բա- գուան ընդառաջ եղեւ նմա Թագաւորն ամենայն ընտանեօքն եւ զօրօք։ Յետ ամսօրեայ պատրաստութեան ժողովրդեանն պահօք եւ աղօթիւք՝ մկրտէր Գրիգոր հանդերձ գործակցօքն զԹագա- ւորն, զտիկինն եւ զքոյրն եւ զամենայն զօրսն առ ափամբ Եփրատա գետոյ, եւ տեւէր այն անդադար աւուրս բազումս. Թիւ համարոյ մկրտելոցն յայնժամ ընծայի բազմօք աւելի քան 4,000,000. Մա- տուցաւ պատարագ եւ հաղորդեցան ի կենդանարար մարմինն եւ յարիւնն, եւ փայլէին այնուհետեւ յաւուրս քառասուն գունդք գունդք մարդկանն սպիտակահանդերձ եւ լոյս ի ձեռս[2]։

Այնուհետեւ տարածանէր սփռէր մշակն ամենավաստակ զսեր- մանս մարդասիրութեանն, ուր ուրեք հասանէր կոխել ի մեծա- տարած դաշտաց մնացելոց ամայի, այնպէս զի եզերք սահմանաց քարոզութեան նորա էին ի հիւսիսոյ Սատաղ քաղաք, Խաղտիք, Դարանաղիք, Մազքութք եւ Կասպք, ի հարաւոյ՝ Ամիդ, Մծբին, Նոր Շիրական, Մահքրտան եւ Կորդուք[3]։

Վասն հաստատութեան եւ տեւականութեան գործոյն քրիս- տոնէութեան՝ կարգեցան վանք կանոնօք[4], որոց պարտք էին ընդու- նել աստիճանականութեամբ զպատանդուխտն եւ զաստուածպաշտեալս. Երկու դպրոցք ի տեղիս տեղիս կային ի յոյն եւ կային յասորի դպրութիւն՝ ըստ սահմանաց դրացութեան ուսանելեացն. յորս եւ բազումք յորդւոց անուանի քրմաց յառաջատունք եւ ձեռասունք Սրբոյն լի- նէին, որ իմաստութեամբ իսկ խորհրդով փութայր զքրմայինսն յառաջ բերել ի կղերականութիւն, զի խորարմատ իղձն հաստա- տեսցին. Նա աւանիկ ի սոցա իսկ հանճարոյ՝ յաջորդանէ որ յառաջա-

1 Ագաթ. էջ 599—602։
2 Ագաթ. էջ 602—619։
3 Ագաթ. էջ 624։ Սոզ. Եկ. պատմ. գ. 8։
4 Տես զՆերքինն դպրոց Ծանօթագրութեան գրոց։

դէմքն էին, զմի ոմն Աղբիանոս անուն կարգէր եպիսկոպոս արքու-նական դրանն։ Դարձեալ ի սոցունց համարոյ յիշին եպիսկոպո-սունք բաց յԱղբիանոսէ (որ եկաց ապա եպիսկոպոս կողմանց Եփրա-տական գետոյն) Եւստաղիոս Բասենոյ, Բասսոս, Մովսէս, Եւսեբիոս, Յովհաննէս, Ագապէս, Արտիթէս, Աբրուկէս, Անտիոքէս, Տիրի-կէս եւ Կիւրակոս, թող զայլ եպիսկոպոսունսն (զորոց թիւ հա-մարի մատենագիրն ընդ ամենայն աւելի քան զ200, ապաքէն ոչ ա-ռանց աւելորդութեան)։ Այնուհետեւ համարձակ իսկ էր Գրի-գորի՝ միաբանեալ ընդ սակաւուց ումանց՝ տալ զանձն առաւելա-գոյն ի կրթական կեանս, մանաւանդ յետ կարգելոյ զոք իւր փո-խանակ։ Քանզի ըստ առաջարկութեան թագաւորին կոչեցան որ-դիք նորա ի Կեսարիա, առաքելով անդր զԱրտաւազ Մանդա-կունի ընդ Տաճատայ Աշոցաց իշխանի եւ ընդ Դատայ կարապետին արքայի. կրսերն ի նոցանէ Արիստակէս կուսան՝ որ եղեւ նախամե-ծար քան զեղբայրն երիցագոյն ամուսնաւոր զՎրթանէս (յայն-ժամ երէց), ձեռնադրեալ ի հօրէն յեպիսկոպոսութիւն՝ լինէր նո-րա տեղապահ[1]։

Թէպէտ եւ այսպէս կարգեցաւ յարդարեցաւ ամենայն, այլ մի ինչ տակաւին պիտոյ էր, այս ինքն՝ բարձրագոյն իմն հաստատու-թիւն եւ օծութիւն ամենայնի ի ձեռն բարձրագոյն ճոխութեան կաթուղիկէ եկեղեցւոյ՝ առ որ համեմատէր նորածին եկեղեցի պար-թեւական առաքելոյն իբրեւ դուստր առ մայր։ Դիպող էր առ-այն եւ ժամանակն. քրիստոնէութիւն ելեալ էր ընդ Կոստանդիա-նու մեծի ի գահ կայսերացն, շողայր նշան խաչին ի վերայ դրօշու հռոմէական լեգէոնացն. հարկ էր եւ թագաւորին Հայոց դաշնա-ւորի հռոմայեցւոցն նորոգել կամ կռել դաշինս ընդ նորոց գլխա-ւորաց պետութեանն (Կոստանդիանու եւ Լիկիանու), մանաւանդ զի յառաջ իսկ քան զսակաւ մի սովորեալ էր տալ մարտ պատե-րազմի ընդդէմ հռոմէական զօրուն առաջնորդելոյ ի Մաքսիմինեայ Դայայ։ Եւ Գրիգոր ընդ Արիստակեայ եւ ընդ Աղբիանու ի Հռոմ կոյս, որպէս եւ Տրդատ ընդ չորից բդեշխից եւ ընդ այլոց մեծա-մեծաց՝ հանդերձ 70,000 զօրու (ապաքէն աւելի քան զչափն է թիւս առ մատենագրին)։ Կռեցին դաշինս ի միջի՝ թագաւորին ընդ կայսերն, եւ աթոռական առաքելոյն Հայոց ընդունէր պատիւ խոստովանողական եւ տայր ընծայութիւն հպատակութեան յա-ջորդի գլխոյն առաքելոց եւ դառնայր ի նմանէ մեծապարգեւ հան-դերձ սպասուք, զետեղել զհռոմէական նուէրսն յեկեղեցիս Հայ-աստան աշխարհի[2]։

Յետ ամաց ինչ կոչէր Գրիգոր յառաջին տիեզերական ժողովն ի Նիկիա։ Առաքեցաւ փոխանակ նորա Արիստակէս երեւեցուցա-նել զնուիրապետութիւնն Հայաստանի ի պարու անդ եպիսկոպո-

1 Ագաթ. էջ 631—639։ 2 Ագաթ. էջ 646—652։

տաց կաթուղիկէ եկեղեցւոյ (325)։ Գրիգոր՝ որ յետ դարձին Արիստակէսայ չյաճախէր երեւել ումեք, մախճանէր ի միայնութեան խուրում ի Մանեայ այրսն, եւ ի հովուաց ատեն թաղեալ։ Գլուխ նորա՝ զոր առ Կոստանդիանու Կոպրոնիմոսի փախուցին կուսանք ոմանք Նարսեղեանք ի Նէապօլիս, պատուի ցայսօր անդէն ի վանս կուսանաց յաջորդաց նոցա[1]։ Կատարէր Հայաստան զյիշատակ նորա անդստին ի կիսոյ չորրորդ դարու. յարեւմուտս Արդոյ քաղաք եւ Նէապօլիս սկսաւ կանուխ կատարել զտօն նորա (30 Սեպտ.) Գրիգոր ԺԶ. քահանայապետ Հռոմայ (1837, Սեպտ. 1) ետ համառօտագիր՝ յորում հրամայի զյիշատակ նորա առնուլ ի տօնացոյցն հռոմէական եւ տօնել ամ ըստ ամէ ի 1. Հոկտ.։

Իսկ Թագաւորն բարեպաշտօն զմնացուած ամաց խաղաղութեանն յաջողութիւն բարոյից աշխարհին հանէր, մերթ հաւանեցուցանելով եւ մերթ սաստելով՝ որպէս զնախարարսն նոյնպէս եւ զռամիկն բազմութիւնն՝ լինել արդարեւ Քրիստոսի եւ արդեամբք գործոց հեզութեան եւ զգաստութեան զհաւատսն ցուցանել։ Սակայն սոցա խստասրտութիւնն եւ նոցա ամբարհաւանութիւն, մանաւանդ կանանց եւ հարճիցն խոտորեցուցանելով զսիրտ նոցա՝ սրտաբեկ սրտառուչ զԹագաւորն կացուցանէր, մինչեւ թողուլ նմա այնուհետեւ զԹագն եւ ճեպել ի միայնութիւն. կոչեցաւ միւսանգամ յաթոռն, այլ իբրեւ չառ յանձն՝ դեղեցաւ, որպէս պատմի[2]։ Այս կատարած էր Տրդատայ, որ քրիստոնէագոյն էր քան զԿոստանդիանոս եւ խոնարհ իբրեւ զԹէոդոս, մեծ եւ փառաւոր յեկեղեցւոջ Աստուծոյ եւ ի Թագաւորութեան իւրում, տիպ եւ օրինակ նմանութեան պայազատաց իւրոց։ Վասն այնորիկ յիրաւի իսկ անդէն ի չորրորդ դարու տարեկան տօնի պատուէր զյիշատակ նորա աշխարհն իբրեւ զիւրոյ զյառաջընծայ Թագաւորին[3], եւ զմարմնաւոր քաջութիւն նորա զարմանք մարդկանն հռչակեցուցեալ անմահացուցին ի կարգս բանից առակաց թէ Իբրեւ զուէզն Տրդատ՝ որ սիգալովն աւերեաց զթումբս գետոց, եւ ցամաքեցոյց իսկ ի սիգալ իւրում զյորձանս ծովուց[4]։

117

Բովանդակութիւն վարդապետութեանն՝ զոր յանուն Ս. Գրիգորի ունիմք, այսպիսի ինչ է։

Մի է Աստուած, այլ այնպէս՝ զի իցէ եւ երեք ի միութեան անդ, իբրեւ մի "երեքանձնական բնութիւն„ կամ "միաբուն երեքանձնականութիւն„։ Այս բազմաւորութիւն ոչ է ի նմա (եկամուտ) յաւելուածով իրիք՝ որ արտաքոյ քան զէութիւն նորա իցէ. այլ ինքն իսկ էա-

1 Պարոնիոս առ տանել զայս ի հքն Թղթոց եկեղեցւոյն Նէապօլսոյ.

2 Խոր. Բ. Գլ. ՂԲ.

3 Բուզ. Դպր. Գ. Գլ. ԺԴ.

4 Ագաթ. եՂ 99.

թիւնն յառաջ շարժելով հասանէ յԵրրորդութիւն, այս ինքն՝ ի բովանդակութիւն երից անձանց[1], եւ յայն սակս կոչ կոչէ (եղանն) ի սա-սա։ Յանծինն, յանսկիզբն՝ այլ ի ծնող Հօրէ եղանէ ծնեալն (ծնընդեամբ պատճառաւոր = սկզբնաւորն) Որդի։ Որպէս Որդի՝ ի Հօրէ անտի իւրմէ է Որդի, նոյնպէս եւ Հայր՝ Որդւովն է Հայր. եւ այնու բովանդակեալ կատարի շարժումն յաւիտենականն՝ զի յերկոցունց անտի (ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ) եղանէ (բխէ) Հոգին սուրբ՝ որ ոչ միայն ի նոցունց է, այլ եւ ի նոսին, քանզի որպէս սա առանց նոցա չէ, նոյնպէս եւ ոչ նոքա առանց նորա են[2]։

Որ ինչ արտաքոյ Աստուծոյ է՝ արարածք, յԵրրորդականն Աստուծոյ՝ յարարիչ Հօրէ, յարարչակից Որդւոյ եւ ի համագործ Հոգւոյն, ազատօրէն, առ սիրոյ ի չգոյէ ստեղծան։ Մարդն որ յետ արարչութեան աներեւութիցն (հրեշտակաց սահմանելոց ի փառաւորութիւն արարչին՝ ինքեամբք) եւ երեւելեացն (անբանաւորաց սահմանելոց ի փառաւորութիւն արարչին՝ այլովք) ստեղծաւ խառնուրդ ի հոգւոյ եւ ի մարմնոյ՝ կրկին պաշտամամբք՝ լինելոյ նմանող առաջնոցն եւ երեւեցուցիչ փառաւորութեան վերջնոցն առ հասարակաց արարիչ անդր, է պատկեր Աստուծոյ, իբր ոչ եթէ ըստ աստուածեղէն ինչ ինքնակաց էութեանն՝ որում չկարէ նմանել արարածն սկզբնաւոր, այլ զի առ անբան, անազատ եւ անաստուածածանօթ արարածովքն՝ ունի բանաւորութիւն եւ ազատութիւն, աստուածածանօթութիւն եւ իշխանութիւն ի վերայ նոցա։ Եւ մարդն ի ձեռաց արարչին անմեղ, ի վերայ բնութեանն՝ զարդարեալ յաւելուածով պարգեւաց ըստ ծանօթութեանն եւ ըստ կամաց եւ ըստ զգայութեան, սատարի՝ ի միաբանութեան ընդ նիւթական բնութեան եւ ընդ իւրում մարմնոյ (այս ինքն՝ անվիշտ եւ անմահ), եւ անտի՝ յընտանեգոյն հաղորդութեան ընդ Աստուծոյ, ունելով վախճան՝ հաստատելով ի նմին դաշնակաւոր վիճակի առաւել եւս մերձաւորագոյնս հաղորդելոյ Աստուծոյ՝ թէ ինքնին մարդն պահեսցէ կամ ոչնչեսցէ զանձն մնալ ի գլխին՝ յորում յարարչէ անտի եդաւ[3]։ Այլ ստանձնականութեամբն մերկացաւ նա եւ զաւակ նորա ընդ նմա ի պարգեւաց անտի, եւ անկաւ ընդ անիծիւք (այս ինքն՝ եղեւ ընդ մեղօք եւ յանցաւոր առ Աստուածութիւն անդր, ընդ վշտօք, հիւանդութեամբ եւ մահու ըստ խանարհագոյն կենացն). քանզի ապստամբեաց ի նմանէ բնութիւնն անբան, ստահակեցաւ մարմինն, ըստ ազգին համեմատութեան տկարացաւ հոգին՝ ցանկութեանն հպատակեալ։ Եւ բնութիւնն եւս շնչաւոր-նիւթական որ վասն մարդոյն էր, ընդ մարդոյն դարձաւ ի պայման վատթարագոյն։ Նա աւանիկ եւ միւս եւս մասն արարածոց հրեշտակք՝ պահապանք մարդկան եւ պատգամաւորք առ նոսա (որք ընդ գիւտ միոյ եւեթ մեղաւորի ուրախ լինին) եղեն ի թշնամութեան ընդ անկումն համօրէն մարդկեղէն ազգի[4]։

Այնուհետեւ ի ծածուկ խորհրդեանն Աստուծոյ սահմանեալ էր փրկութիւն մարդոյն. յամէր՝ զի պատրաստագոյն լինիցին մարդիկ յընդունելութիւնն[5]։ Առ գործ փրկութեան մարդոյն՝ պիտոյ էր ի հարկէ Աստուած[6], որպէս պիտոյ էր եւ մարդ[7]։ Որդւոյ անկ էր այն առաւելագոյն. զի որով ստեղծն՝ նովին հարկ էր փրկել Հօր՝ որոյ աջ իմն կամ

1 Ὑποστάσεων.
2 Յաճախապատում, Գլ. Ա. Բ. Ե. Զ. Ագաթ. էջ 191. 266.
3 Ագաթ. էջ 192—208. 221.
4 Յաճախ. էջ 183. 31—32. 28. 48—49. 147. 168. Ագաթ. էջ 61—63. 216. 258—259.
5 Ագաթ. էջ 260.
6 Ագաթ. էջ 486.
7 Ագաթ. էջ 286.

բաղդեալ է նա[1]։ Զամենայն իրս՝ զոր յետ մարդկանցներն առաքելակիցք կամ յաջողութեամբք զմարդկան ընդերկրեայցն, ի ժամանակի Հոգւոյն առ- րամ ի կուսեն ծնեալ։ Որչափ էրն Աստուած կատարեալ՝ գոյնչափ եղեւ մարդ կատարեալ[2] ոգւով եւ մարմնով[3]։ Աղերս աստուածու- թեանն եւ մարդկութեան ի Քրիստոս՝ է իրական միաւորութիւն (խառ- նումն)[4]։ Յայն սակս կոչին իւր երկուութեք են ի Քրիստոս, մարդկեղէն եւ աստուածեղէն, երկրաւոր եւ երկնաւոր, խոնարհական եւ բարձրա- կան ի գրկախառն միաւորութեան ընդ միմեանս[5]։ Ըստ գործոյ փրկու- թեանն՝ որպէս հոյսն երկրորդ էր փոխանակ կուսին առաջնոյ (Մարիամ փոխանակ Եւայի)[6], այսպէս եւ մարդն կուսածին փոխանակ հողածինն Ադամայ. զոր նախկան խորտակք՝ սովաւ նորոգեցաւ՝ ուղղելով զմեզ յա- ռաջին վիճակն անդր[7]. այնպէս զի անեծքն առաջինք (մեղքն առաջին՝ հանդերձ անմահութիւն որ կէր ի նոյն է, բարիութիւն Աստուծոյ, յանցա- ւորութիւն, մահ, հիւանդութիւն, վիշտք) ըստ արժանեացն բարձեալ են Քրիստոսիւ. այլ կայ մնայ անձնիշխանութեան մարդկան ընդունել յանձին զարդարութիւն նորա հաւատովք եւ գործովք[8]։

Զայս գործ փրկութեան մատուցանէ յարդիւնս նորոգիչ Հոգւոյն[9] խոր- հրդովք[10] ի ձեռն եկեղեցւոյ՝ որում աւանդեալ է յօծելոյ անտի (ի Քրիստոսէ) լրումն իշխանութեան (թագաւորութիւն), վարդապետու- թեան (մարգարէութիւն) եւ սրբութեան մեղաց (քահանայութիւն)[11]։ Թէպէտ եւ այս իշխանութիւնք ամենայն առաքելոց աւանդեցան, սակայն ոչ եթէ միում միում առանձինն, այլ առհասարակ գնդին նոցա՝ որոյ գլխաւորութիւն եւ առաջնորդութիւն առաւ Պետրոսի[12], այնպէս զի մէն մի յառաքելոց եղեն հիմն եկեղեցեաց ինչ, այլ "Պետրոս եղաւ ի Քրիստոսէ վէմ հաստատութեան ամենայն եկեղեցեաց"[13]։ Որ ինչ ի վե- րայ առաքելոցն ի Քրիստոսէ յարդարեցաւ՝ հարկ էր անցանել ի կղերն եկեղեցւոյ եւ ի նմին անել[14]։ Մի է եկեղեցի՝ որպէս մի մարդկեղէն ազգ է ի միոջէ արենէ միոյ Աստուծոյ արարչի արարած[15], եւ զի է նա յաջորդութիւն իմն մարմնաւորութեանն (այսու՝ զի ըստ գլխաւորական բանից՝ մարմին կամ հարսն Քրիստոսի է եկեղեցի), եւ մի առաջնորդ նորա Հոգին սուրբ՝ որ որպէս զցրուեալ լեզուսն ամփոփեաց լեզուացն պարգեւօք, այսպէս զազգս մարդկան ժողովեաց ի միութիւն վարդապետ- ութեան եւ պաշտաման, զի իցէ յամենայն ժամանակի եւ ի տեղիս համօրէն եկեղեցի մի տուն, մի գունդ, մի տաճար՝ յարմէ ելանիցէ մի աղաղակ ուղղափառութեան՝ Աբբա Հայր[16]։ Որ ի միութենէ առնի հա- տոց կամ կարգաց եկեղեցւոյ քակէ զանձն՝ է անդամ հատեալ ի մար- մնոյ, ոստ կտրեալ ի ծառոյ, զրկեալ ի բարութեանց միութեանն, ար- տաքոյ քան զճանապարհ փրկութեան[17]։

Նորոգարանութիւն է վերստանեղծումն[18] ի շնորհացն Քրիստոսի Հոգւով սրբով[19], այլ ոչ առանց մարդկեղէն գործակցութեան՝ յար ունելով զօ- րութիւն չարդարացելոց եւ անհաւատք, զի չէ շնչեալ ի նոսա ամե-

1 Ագաթ. էջ 262—266։
2 Ագաթ. էջ 271։
3 Յաճախ. էջ 16։
4 Ագաթ. էջ 272. 277—278. 282։
5 Ագաթ. էջ 288։
6 Ագաթ. էջ 66։
7 Յաճախապատ. էջ 48։
8 Յաճախապատ. էջ 48—51. 138։
9 Յաճախապատ. էջ 40. 15։
10 Յաճախապատ. էջ 21. 24։
11 Ագաթ. էջ 316. 340։ Յաճախապատ. էջ 45։
12 Ագաթ. էջ 509. 340։
13 Ագաթ. էջ 339—340։
14 Անդ. Յաճախապատ. էջ 190։
15 Ագաթ. էջ 456—457։
16 Ագաթ. էջ 453. 463. 513։
17 Յաճախապատ. էջ 114։
18 Յաճախապատ. էջ 189։
19 Յաճախապատ. էջ 16. 138—139։ Ագաթ. էջ 136։

ներքին թելադրութիւն ձայնն խղճի (պատկերն Աստուծոյ) [1], եւ ոչ երկծեալ անձնիշխանութիւնն՝ որով ունիմք ազատութիւն ատնելոյ զճանապարհս մեր բարիս կամ չարիս [2], եւ յայն սակս տուեալ են նմին դատաւորակք երկու՝ աւետիք եւ սպառնալիք [3]: Հաւատք եւ գործք բարութեան են ի գործարանաւոր հաղորդութեան ընդ միմեանս [4]: Կարէ առնուլ աճումն արդարութիւնն [5]: Մանր խոստովանութիւն խղճի մտաց հանդերձ զղջմամբ իբրեւ երկրորդ մկրտութիւն է [6]: Գոյ ընտրութիւն մեղաց մեծաց եւ մանունց [7], դարձեալ այլ են մեղք եւ այլ պարտիք մեղաց, որոց ե՛ւ սա մարթի ապաշխարութեամբ լինել հատուցումն եւ անդ [8]: Հրաժարեալքն յաշխարհէ ի բարեգործութեանց կենդանեացն ընդունին նպաստաւորութիւն [9], որպէս եւ կենդանիքն գտանեն օգնականութիւն ի վաստակոց անտի սրբոցն՝ "որ բարեխօսեն Քրիստոսի առ Հայր" [10]: Բարի է ամուսնութիւն եւ սուրբ, այլ նախապատիւ կուսութիւն [11]: Առանձինն բան խորհուրդ է ձեռնադրութիւնն (կարգ) [12]: Հաղորդութիւն կենարար մարմնոյն եւ արեան Քրիստոսի (ահագին եւ սարսափելի խորհրդոյն) պատրաստէ զմարմինն մահկանացու ի յարութիւն անմահութեան [13]:

118

Ընծայեցաւ պատմութիւն դարձի Հայոց աշխարհին ի քրիստոնէութիւն՝ որպէս ինչ պատմէ մատենագիրն Ագաթանգեղոս (որ թարգմանի՝ Հրեշտակ կամ Աւետարանիչ բարութեան): Փ. Բիւզանդացի ամենեւին համեմատ նմին ունի զամենայն: Մ. Խորենացի զերկուսին արկանէ ի կիր անփոփոխ (գրեթէ) ըստ ամենայն մասանց. այլք կրսերագոյնք ժամանակաւ կրկնեն նեւեթ զնոցայն. ուստի ամենայն իսկ պատասխանատուութիւն վասն պատմելոցն ճշմարտութեան՝ դառնայ անկանի ի վերայ Ագաթանգեղեան մատենին:

Արդարեւ եթէ ըստ սկզբանց եւրոպական բանադատութեանն կամիցիմք վարել, Ա. Չմարթի զայն մատեան՝ գրութիւն այնց ժամանակաց համարել՝ յորս գրեալ ասէ զանձնէ ինքն մատեանն, այլ գործ վերջին կիսոյ՝ դարուն չորրորդի, Բ. Ըստ նիւթոյն երեւի 1. սակաւ ինչ անտեղեկութիւն ոչ միայն քաղաքային հանգամանաց ժամանակին՝ զորմէ գրէ մատենագիրն, այլ եւ եկեղեցական հնախօսութեան, 2. աւելաբանութիւն բազում ուրեք, եւ 3. ցանկութիւն սաստիկ՝ պատմելոյ նորանշան զարմանալիս, մինչեւ թուել բան թէ ըստ Դանիելի գրոցն ձեւեալ իցէ պատմութիւնն. որպիսի ինչ՝ կալ զգաստն Հռիփսիմեայ ընդ թագաւորին, բանալ զդուռն սենեկին եւ վազել արտաքս՝ յիշեցուցանեն զպատերազմ Շուշանայ ընդ ծերոցն լկտեաց, եւ զդուռնն պարտիզին եւ զայլն ամենայն. փոխել թագաւորին Հայոց ի խոզակերպ կերպարանս եւ անտառական բնակութիւնն՝ ակնարկէ զանասնակերպն լինել թագաւորին Բաբելոնացւոց եւ զբնակել յանտառս. արկանել Գրիգորի ի վիրապ մահապարտաց, կալ անվնաս, արկանել հնոց մրոյ ազդմամբ հրեշտակի

1 Յաճախապ. էջ 75:
2 Յաճախապ. էջ 64:
3 Յաճախապ. էջ 166:
4 Յաճախապ. էջ 56. "Որպէս անդամք կանգնին հասակ, այնպէս բարի գործովք կանգնին հաւատք":
5 Յաճախապ. էջ 16. 60. 103:
6 Յաճախապ. էջ 177. 13:
7 Յաճախապ. էջ 180:
8 Յաճախապ. էջ 140:
9 Յաճախապ. էջ 137. 141—142:
10 Յաճախապ. էջ 137—138:
11 Յաճախապ. էջ 71:
12 Յաճախապ. էջ 123:
13 Յաճախապ. էջ 138:

Նկատեսակ մի օր ըստ օրէ ի վերայն, եղանել անդր՝ այս ամենայն յիշե-ցուցանէ զարկանել Դանիելի ի գուբն առիւծուց, զերեւելն Ամբակումայ կերակուր օգնականութեամբ հրեշտակին, զմնալն անարատ եւ զելանել առողջս յաղթող:

Արշակի եւ խոսս եւս այն բանադատութիւն իցէ՝ որ ցայս վայր յան-դգնիցի յառաջել, սակայն ասաւ յառաջ չիշխէ խաղալ, այս ինքն՝ ընդ երկրորդական ինչ հանգամանս՝ ղէտական մասունս պատմութեան դար-ձին Հայոց քննել:

Նախն իրի՝ մեք առանց կրկնելոյ մանր զպատմածս՝ բանադատու-թեանն այնորիկ (որ չէ իսկ անկ աստղայս), ընդ երկուց ինձ կանոնաց՝ զճշմարտութիւն գտնելոյ էական մասանց պատմութեանն այնորիկ համե-մատեսցուք, կշռելով՝ Ա. ընդ արտաքին վկայութեան իրիք՝ որ առանց ու-նելոյ հաղորդութիւն ընդ Ագաթանգեղեան գրոց՝ զնոյն դէպս պատ-միցէ կամ ակնարկիցէ յայտնապէս. Բ. ընդ համաշխարհային կարծեաց՝ զոր մարթ եւ պարտ իցէ ըստ բաւականութեան ազատ յազդեցութենէ գրոցս համարել:

1. Ըստ ժամանակի դարձին Հայոց ի քրիստոնէութիւն, առաւ՝ ըն-թացք եկեղեցական հանգամանաց Հայոց աշխարհին եւ անդ՝ արտա-քնոցն պատմագրաց ակնարկութիւնք միաբանեն ընդ Ագաթանգեղեայ ոչ ինչ կարի անդր կամ այսր քան զսկիզբն չորրորդ դարու զայն դնել: Սոզոմենոս սակաւիկ ինչ յառաջ քան զԿոստանդիանոս առնէ դիպեալ, եւ Եւսեբիոս՝ յամի 311 վաղ համարի զնոյն վճարեալ: Թէպէտ եւ առաւել ազատ ի դժուարութեանց ինչ լինիցիմք՝ եթէ ըստ սովորական օրինակին՝ դնիցեմք զայն դարձ ճշդիւ յամի 301 կամ 302՝ ունելով զինդ զհաշիւ Մ. Խորենացւոյ (Գիրք Բ. Գլ. ՁԲ եւ ՂԱ), սակայն այն ինձ յայտ է՝ թէ Աթանագինէս եպիսկոպոս Սեբաստիոյ[1]՝ զորոյ զնշխարս ոսկերացն ած Ս. Գրիգոր ընդ իւր ի Հայաստան՝ ի դառնալ իւրում ձեռնադրեալ ի Կեսարիայ, պսակեցաւ հրով ի հալածանսն Դիոկղետիա-նու, որում սկիզբն եղեւ յամի 303, փետր. 23, եւ աւուրց սաստկու-թիւնն ամս երկուս: Եթէ յայսց դիպաց (առ Ագաթանգեղեայ) չկամի-ցիմք հրաժարել՝ հարկ է հակառակ սովորական համարոյն՝ դնել զժամա-նակ դարձին ընդ մէջ ամացն 305—310:

2. Ըստ անձանցն՝ գիտէ Սոզոմենոս թէ նախ ի թագաւորէ անտի Հայոց սկիզբն առ դարձն: Եւսեբիոս թագաւորաւ, զօրօք եւ ժողովր-դեամբ քրիստոնեայս զՀայս ճանաչէ, եւ այն՝ ջերմն կարի յաստուած-պաշտութիւն: Սոզոմենոս եւ զանուն եւս զթագաւորին տայ, առ որով Հայքն դարձան, կոչելով Տրդատէս: Յարտաքնոց անտի ի հնոց Ատտի-կոս հայրապետ Կոստանդինուպօլսեայ ի սկզբան հինգերորդ դարու յիշէ զԳրիգորէ իբրեւ զծանօթէ ումեքէ, ի թղթին առ Ս. Սահակ: Այո՝ մարթ իցէ ումեք թերեւս ունել պատճառս տարակուսելոյ ընդ ճշդու-թիւն թղթոյն այնորիկ, այլ ընդ գոյութիւն այսր առաքելոյ Հայոց իցէ՞ ումեք հնար եւ երկմտել իսկ: Անդէն իսկ եւ իսկ ի համօրէն ընթացս չորրորդ դարու քաղաքային կեանք, ամենայն եկեղեցական կարգք եւ յօ-րինուածք ի Հայոց աշխարհին, նուիրապետութիւնն, ատեանք համաշխար-հականք, տաճարք եւ գերեզմանք, ամենայն ինչ զնմանէ եւ զորոց ընդ նմա յուշ առնեն: Չորք եպիսկոպոսապետք նստին մի ըստ միոջէ (ցամն իբրեւ 373) ի զաւակէ Գրիգորի՝ յառաջ մատուցանելով զնոսա ազգին

1 Զոր Ս. Բարսեղ համառօտիւ յիշէ. բաջան վկայաբանութիւնն Աթանագինեայ՝ զԱթենագինեայ՝ զնոյն մանր՝ ունի Վաւ. Հայերէն:

առ ի պատուելոյ ի նոցա զերախտաւոր հօրն նոցա, եւ առնելով ի պահպանել զաւանդն նորա՝ մատուցանէին ի յաջորդութիւն ի զաւակին Աղբիանոսեան տոհմին եպիսկոպոսի ի նմանէ ձեռնադրելոյ, պատուէին նշխարք նորա ի Թորդան Դարանաղեաց՝ ուր թաղէին եւ յաջորդք նորա[1]։ Յետնագոյն յայտ է Թաղէթ Արտիթեայ եպիսկոպոսի (որոյ ծերութիւն անկանի յամի իբրեւ 380) որ զանցս մանկութեան, անզբաղեան եւ ամուսնութեան Գրիգորի պատմէ[2]։ Անուն խոկ (Գրիգորիսս) որ ակաչհական իմն անուն է կապադովկացւոցն, ակնարկէ զառաւօտութենէ անցից մանկութեան նորա ի կապադովկիա եւ գկապադովկացի մտուցումն։ Այսպիսի ընդհանրական կարծեաց պայմէս կանաւխ չէր հնար յԱգաթանգեղեան գրոց առնուլ գծագումն, այլ մանաւանդ յետս ընդդէմ՝ ամեն խոկ ի հաստատելոյ զբացայց եւ ի գործոց առնուլ զնիւթն։

Յետ գերեզմանացն Գրիգորի եւ Տրդատայ էին մեծապէս մատուցանք կուսանացն Գայեանեայ եւ Հռիփսիմեայ յԱյրարատեան նահանգին, պատուելով մեծապէս յընթացս չորրորդ դարու. վասն կարի հնութեանն նորա յօրինի ի Վահանայ Մամիկոնենէ գլխաւոր եկեղեցին Վաղարշապատու յամի իբրեւ 483, եւ ի փոխարէնադրութեան չինութեան տաճարին Հռիփսիմեայ՝ բանալ կոմիտաս կաթուղիկոս զատորան մարմնոյն Հռիփսիմեայ, եւ գտանի կնքեալ մատանեաւ Գրիգորի եւ Սահակայ[3]։ Արդարեւ չէ ինչ անհաւատալ՝ կուսանաց անանց (թէպէտ եւ ոչ այնպէս բազմաւորաց եւ ոչ վանականաց) ընդ նոյն ժամանակս ի հռոմէական կողմ փախուցեալ ի Հայս անկանել արտաքոյ սահմանաց հռոմէական պետութեան, ուր գիտեմք թէ Մաքսիմինոս Դայիա յարեւելս եւ Մաքսենտիոս ի Հռոմ էին դարանակալ անմեղութեան կուսանաց եւ կանանց առաքինեաց (հեթանոսաց եւ քրիստոնէից)[4]։

3. Վասն պարսկական կամ հռովմէական գաւառին Հայոց գրէ Սոզոմենոս թէ կանխեալ էին յառաջագոյն դարձեալք, եւ այն յառաջացուցեալ Թագաւորին, եւ Թագաւորն յետ դարձին իւրոյ հրամանաւ կամ քարոզք յօժարեցուցեալ էր զժողովուրդ իւր յընդունելութիւն քրիստոնէական հաւատոյ։ Եւ արդարեւ այն խոկ դարձեալք էին՝ եթէ առանց իրիք դարձելոց զանազան գրեթէ յանկարծ Հայաստան, առք մի անառեղեալ դպրութեան եւ ազատ ի կայսերական օրինաց՝ որք առաւելեալ ձախութեամբ կարծեցին զհեթանոսութիւնն։ Այլ թէ զինչ դարձեալք կամ որչափ ինչ. Սոզոմենոս ասորաւանդութեան իմն առնէ[5]։

4. Վասն երից իմն ճանապարհորդութեանց՝ ամենեւին պատմական իմն բարբառի Ագաթանգեղոս։ Առաջին ի սոցանէ՝ զի երթայ Գրիգոր ի Կեսարիա Գամիրաց առնուլ ի Ղեւոնդեայ մետրապոլտէ կեսարացւոց ձեռնադրութիւն, եւ հաստատի բան՝ եպիսկոպոսապետացն Հայոց առնուլ յայնմհետէ ձեռնադրութիւն ի նմին աթոռոյ։ Երկրորդ ընդ իւր

1 Բուզ. Գ. Գլ. ԺԱ. ԺԲ. ԺԳ. ԺԴ։
2 Խոր. Բ. Գլ. Ձ։
3 Յովհ. Կաթող. էջ 52։
4 Զպայպիսի բանութեանց Մաքսենտեայ յերկուս գլուխս ճառէ Եւսեբիոս ի Վարս Կոստանդիանոսի. Գիրք Ա. Գլ. ԼԳ։
5 Սոզոմէն. Եկ. պատմ. Գիրք Բ. Ἐφεξῆς δὲ διὰ τῶν ὁμόρων φυλῶν τὸ δόγμα διέβη, καὶ εἰς πλῆθος ἐπέδωκεν· Ἀρμενίους δὲ πάλιν πρότερον ἐπυθόμην χριστιανίσαι· λέγεται γὰρ Τηριδάτην τὸν ἡγούμενον τούτου τοῦ ἔθνους, ἐκ τινὸς παραδόξου θεοσημείας συμβάσης περὶ τὸν αὐτοῦ οἶκον, ἅμα τε χριστιανὸν γένεσθαι, καὶ πάντας τοὺς ἀρχομένους ὑφ' ἑνὶ κηρύγματι προστάξαι ὁμοίως θρησκεύειν· ἐφεξῆς δὲ καὶ διὰ τῶν ὁμόρων φυλῶν τὸ δόγμα διέβη, καὶ εἰς πλῆθος ἐπέδωκε· καὶ Περσῶν δὲ χριστιανίσαι τὴν ἀρχὴν ἡγοῦμαι, ὅσοι προφάσει τῆς Ὀσροηνῶν καὶ Ἀρμενίων ἐπιμιξίας ὡς εἰκός, τοῖς αὐτόθι θείοις ἀνδράσιν ὡμίλησαν, καὶ τῆς αὐτῶν ἀρετῆς ἐπειράθησαν.

Թուղթ (առ Մ. Խորենացւոյ) յօրինեալ յանուն Թագաւորին Պարսից առ Հայս (յամի իբրեւ 394)՝ հետաքրքրական կոչէ զանցս Տրդատայ։

Գրիգոր զնշխարս Աթենոգինեայ ի Սեբաստացւոց քաղաքէն։ Պատուաճեն ժամանակացն համեմատութիւնք. զսկիզբն աթոռակալութեանն Ղեւոնդեայ ոչ գիտեմք, սակայն նշմարեմք զնա վաղ ընդ եպիսկոպոսունս ժողովոյն Անկիւրայ յամի 314 կամ քաջ՝ 313։ Կանոնք եւ գործական իմն միաբանութիւն պատմութեան չորրորդ դարու զնոյն ազերս եւ զկապ եկեղեցւոյն Հայոց ընդ եկեղեցւոյն Կեսարիայ արդեանք ցուցանեն. յաջորդք Գրիգորի անսայթաք պահեն ձեռնադրութիւն եպիսկոպոսութեան կամ հաստատութիւն մինչեւ ցամն իբրեւ 373, եւ ապա ուրեմն զանց զնովին առնելով՝ գտցուք հակառակութիւն ի մէջ[1]։ Մի ի կարի հնագոյն տօնից եկեղեցւոյն Հայոց է տօն Աթենոգենեայ՝ զորոյ անուն զաւանեմք կոչեցեալ ի վերայ Թոռնորդւոյն Գրիգորի, որդւոյ Յուսկանն։

5. Վասն երկրորդ ճանապարհորդութեան Նորա, այս ինքն՝ ի Հռոմ երթալ ընդ Տրդատայ, չիք ինչ ուսանք հակառակութիւն. կարգ ժամանակացն՝ որպէս ինչ Ագաթանգեղեան մատեանն ընծայէ, քաջ իսկ պատշաճէ ընթացից ժամանակագրութեան. զի մինչեւ ցամն 324՝ հարկ էր անցանել յարեւմուտս վասն զկայսր Կոստանդիանոս գտանելոյ։ Յայտ ի Թուականաց անտի օրինացն Կոստանդիանու է՝ թէ էր նա ի Հռոմ առ Տերղեստացւոցն՝ յամի 315, 318 եւ 319 (յետ ընդմիջելոյ ամուրացն) եւ յայլ եւս ինչ ամս։ Սակայն թերեւս առաւել հաւանութեան է՝ թէ յամի անդ 312 այն կատարեցաւ։ Կոստանդիանոս յաղթեալ Մաքսենտեայ յամի 311 (ըստ ճշգագոյն հաշուի) անդէն ի Հռոմէ հանէ հրովարտակ ազատութեան քրիստոնէից, եւ առաքէ եւս առ Մաքսիմինոս՝ որ տախպեցաւ իսկ (յամի 311 կամ 312) դադարեցուցանել զհալածումն քրիստոնէիցն, ապա եւ զպատերազմն զոր ընդ Հայոց ածէր վասն սախպելոյ զնոսա ի պաշտօն կռոց՝ անդստին յամէ 311, առնելով թշնամիս զհայս դաշնաւորս հռոմէական պետութեանն. այսպէս ոչ միայն եղեւ յայնմ ամի (312) պատրաստ՝ այլ եւ հարկ իսկ Հայոց թագաւորին յետ թշնամութեան գործով զվաղուց դաշինսն եղծանելոյ՝ երթալ նորոգել զնոյն ընդ նորայս տերանց հռոմէական պետութեանն (ընդ հաւատակիցն Կոստանդիանու եւ ընդ Լիկինիանու) որք մինչեւ ցկատարած նորին ամի ի Հռոմ էին։ Ճշդիւ ի նմին ամի, պատմէ Եւսեբիոս՝ առաքականաց բազմաց գալ առ Կոստանդիանոս ի Հռոմ եւ լինել ի նմանէ մեծապարգեւ[2]։ Այս յամի անդ յայնմիկ Սեղբեստրոս չէ ի մէջի, այլ թուի թէ զայն իսկ պահանջէ Ագաթանգեղոս. թող զայլ ինչ օրինակս՝ ընտիր օրինակն փարիզեան գրեալ յամի 1204՝ ունի ոչ Սեղբեստրոս, այլ Եւսեբիոս, որպէս եւ օրինակն հին ուստի յոյն քաղուածոյ թարգմանութիւնն առ Մետափրաստեայ յեղեալ է, այսպէս եւ օրինակն ընտիր ի Մերուճ մատենադարանի[3]։ Այն դաշինք Տրդատայ ընդ կայսեր՝ առանց տարակուսանաց է. թուղթ մի Վրթանայ առ կայսր Կոստանդոս նորին որդի (առ

[1] Գեղասիոս Կիւզիկենացի պատմագիր ժողովոյն Նիկիոյ (Գիրք Բ. Գլ. ԻԵ) "Ղեւոնդիոս, ասէ, Կեսարիոյ Գամրաց, զարդ եկեղեցւոյ Աստուծոյ, ունէր իշխանութիւն եկեղեցեաց Գամրաց, Գաղատիոյ, Պոնտոսի, Պափղագոնիոյ, Պողեմոնեանն Պոնտոսի, Հայոց Մեծաց եւ Փոքուն,,։

[2] Եւսեբ. Վարք Կոստանդիանու, Գիրք Ա. Գլ. ԽԳ։

[3] Ի Գրիգորէ կաթուղիկոսէ Տղայոյ՝ որ ընդ ժամանակս զգուշութեան փարիզեան օրինակին էր, ունիմք յիշեալ զանուն Սեղբեստրոսի ի պատմութեան առա, որ կարէր արդեւք յանկարծակի թղթոյ անտի գաղափար զնոյն առնուլ։ Ասաց՝ զի նշէ յանկնարկել անդ զայն պատմութիւն՝ չյիշէ զզուն անուն եպիսկոպոսապետին Հռոմայ։ — Գիտեմք՝ թէ յամէ 311 մինչեւ ցամն 314 երեք քահանայապետք զմիմեանս յաջորդեցին, այս ինքն՝ Եւսեբիոս, Մեղքիադէս եւ Սեղբեստրոս, այլ սկիզբն եւ վախճան աթոռակալութեան երկուցն առաջնոց եւ սկիզբն աթոռակալութեան վերջնոյն ընդ յողդողդ իմն ժամանակագրութեամբ է եւ ոչ հաստատուն ինչ պատմութիւն վասն Եւսեբիոսի գոյ։

Մ. Խորենացւոյ) յիշեցուցանէ զդաշինսն զայնոսիկ, եւ թուղթ եպիսկոպոսացն Հայոց զոր Հրեշտակութիւնն Հայոց տարաւ ի քաղաքն կայսերական (յամի 450) կրկնէ զնոյն յիշատակ, եւ պատմագիրք ոք ժամանակայն իբրեւ ըեղեշէ յաւելու՝ թէ գտաւ ի դիւանի թուղթ դաշանցն Տրդատայ ընդ Կոստանդիանոսի [1]: Նոյն գումար եպիսկոպոսաց գրեալ եւ աղերս ինչ հաղորդութեան անդէն ի սկզբան դարձին կամ հաւատոցն Հայոց ընդ “սրբոյ եպիսկոպոսապետին Հռոմայ„ [2]:

6. Յիշատակ երրորդ ճանապարհորդութեանն, այս ինքն՝ գնալոյ Արիստակեսայ ի ժողովն Նիկիական, է գեղեցիկ ինչ կէտ՝ յորում մատեան Ագաթանգեղեան ցուցանէ զհանդէս ճշմարտութեան էական մասանց պատմութեան իւրոյ ի վերջ կոյս գրոցն: Քանզի յայն, հռոմայեցի եւ հայ օրինակք կարգի անուանց եպիսկոպոսաց ժողովոյն Նիկիայ ունին յանուանէ եւ “զԱրիստակէս ի Հայոց մեծաց„: Միւս եւս եպիսկոպոս ի Հայոց ի կարգի անդ անուանցն նշմարի՝ “Արաստիոս Ծոփաց„, որ է թերեւս ինքն Արստակէս, մի ի յաջորդացն եպիսկոպոսացն Գրիգորի զորոց զանուանսն յիշէ մի ըստ միոջէ մատեան պատմութեան դարձին Հայոց:

7. Վասն դարձին Վրաց (326) Ռուփինոս [3] լսեալ ի Բակուրայ իշխանէ նոցա [4] պատմէ այսպէս: Կին մի քրիստոնեայ աղախին ի թագաւորական քաղաքին Վրաց (ի Մծխիթայ) զգաստ եւ փշատմբեր վարուքն զարմացուցանէ զբազումս, բժշկէ զարքայորդին մանուկ եւ զդշխոյն գըլխովին: Նա յանձն առեալ զքրիստոնէութիւն ջանայ հաւանեցուցանել եւ զայր իւր ի նոյն: Սակայն յերկարէ զդարձ իւր թագաւորն՝ մինչեւ յորսս ուրեք ի մէջ անտառաց պատէ զնա խաւար եւ մառախուղ եւ ազատի կոչմամբ Աստուծոյն քրիստոնէից: Այնուհետեւ թագաւորն հանդերձ դշխոյիւն հաւանեցուցանեն զազգն ի քրիստոնէութիւն. ըստ առաջնորդութեան կնոջն շինի եկեղեցի, յորում սիւն մի՝ զոր կանգնել ի վերայ խարսխին ոչ կարէին, աղօթիւք կնոջն ինքնին կանգնեցաւ. առաքի հրեշտակութիւն առ կայսր Կոստանդիանոս խնդրել քահանայս եւ այնպէս կատարի դարձ նոցա: Ըստ Խորենացւոյն կինն այն ծառայ՝ է Նունէ եւ թագաւորն Միհրան. նման իմն զքանչելիս պատմին ոչ զսեանէ այլ զխաչէ իմեքէ՝ որ ցայժմ ի պատուի է առ Վրաց, եւ թէ ի Հայոց խնդրեցին նոքա հովիւս, զոր աղերս եկեղեցւոյն Վրաց ընդ Հայոց հաստատէ:

— Զգօն իսկ բաւական գինք փոքր այլ ստոյգ պատմութեանն եպիսկոպոսին Կեսարացւոց վասն Հայոց պատերազմին յաղագս հաւատոց ընդ կայսերն Մաքսիմինեայ Դայեայ (յամի 311) [5]: (Ի վերայ այլոց ինչ նեղութեանց՝ ասէ) “պատերազմ եւս ի բռնաւորէ անտի ընդ Հայոց գրգռեցաւ, ընդ արս՝ որ ի սկզբանէ (ἐξ ἀρχαίου) բարեկամք եւ նիզակակիցք հռոմէական ժողովրդեան էին: Բայց քանզի եւ նոքա քրիստոնեայք էին եւ ջերմագոյնք ի բարեպաշտութիւնն որ առ աստուածութիւնն է (τὴν εἰς τὸ θεῖον εὐσέβειαν διὰ σπουδῆς ποιουμένους) ջանացաւ աստուածատեացն բռնաւոր բռնութեամբ ածել զնոսա ի պաշտօն կռոցն եւ դիւաց եւ յայն սակս՝ զբարեկամսն յատեալս, զդաշնաւորսն ի թշնամիս դարձոյց„: Ապա զելից պատերազմին ակնարկեալ՝ յաւելու “ինքն (Մաքսիմինոս) ի պատերազմի անդ ընդ Հայոց հանդերձ զօրու իւրով զանազան գունակ նեղեալ վտանգեցաւ չարաչար (κατεπονεῖτο)„ [6]:

1 Զայս թուղթ դաշանց՝ չէ պարտ ընդ անվաւերական համանուն գրոյ դաշանցն՝ որ այժմ կայ ի մէջ, շփոթել:
2 Եղիշէ, էջ 123—124:
3 Ռուփ. Եկ. պատմ. Ա. 10:
4 Զորմէ տես վերագոյն էջ 378:
5 Եւսեբ. Եկ. պատմ. Գիրք Թ. Գլ. Ը:
6 Վալեսս գաղիացի թարգմանէ. Varias clades atque aerumnas pertulit.

119

Գրեթէ ամենեքին իսկ ի պայազատացն Տրդատայ, ո՛չ զքաջութիւն նորա ունէին եւ ո՛չ զլաւութիւն, մինչեւ պատերազմունքն հանապազորդք առանց մտաւորութեան թագաւորին, զզաղրումն ի նոցանէ առաւելին ջնջէր հեթանոսական բազմակնութիւնն, եւ էին խաղալիկք դառն ներքինեացն որ սովորական ժառանգ էր արքունեացն արեւելից: Յայն սակս եւ ամենայն հրամանն արքունեացն չունէր զօրութիւն բաւական ի վերայ նախարարացն անձնատիրաց՝ որք վաղ յինքնագլուխ իմն իշխանութիւն եղանէին՝ իւրաքանչիւր յիւր ամուրան ապաստան, երբեմն տալով ընդ միմեանս մարտ պատերազմի եւ կամ քսութեամբ պատրաստելով միմեանց կործանումն, եւ երբեմն միաբանեալ ընդ միմեանս ընդդէմ թագաւորին, նա առանձին ի պատգամս եւս բազում անգամ կամ ընդ Յունաց եւ կամ ընդ Պարսից անկանէին՝ կամ դաշինս կամ ընդունել խոստմունս: Արդ՝ք յայտ իմն է եթէ ի վախճանել իւրաքանչիւր թագաւորի կրկնէր վտանգ բարձման կամ քայքայման թագաւորութեանն, այնու զի ժառանգական պայազատութիւն տոհմին Արշակունեաց կայր կախեալ եւ յընդունելութենէ նախարարացն: Զի միայն զօրութիւն կենդրոնացուցիչ եւ նեցուկ աթոռոյ թագաւորութեանն դրդելոյ՝ պաշտօնեայք քրիստոնէութեանն էին՝ ունելով աջակից զտոհմն Մամիկոնէից որ զգործ զօրավարութեան աշխարհին գրեթէ որդի ի հօրէ առեալ՝ երախտաւորք մեծամեծք թագաւորութեանն եւ եկեղեցւոյ եղեն: Գրեթէ միշտ իսկ նոյն հաստատուն դէպք կրկնին առ իւրաքանչիւր թագաւորօք յայլեւայլ ժամանակս:

Ի Տրդատայ հետէ փոփոխեցաւ իմն աղերս Հայոց աշխարհին ընդ դրացի պետութեանցն: Քանզի ուր ցայնվայր թագաւորք Հայոց ըստ քաղաքականութեան մերթ յարեւելս յենուին եւ մերթ յարեւմուտս, բայց առաւել յօժարագոյնք եւ միտագոյնք յարեւելս էին՝ իբրեւ ի մերձաւորագոյն ազգակիցսն ի Պարթեւս, եւ զարշէին խորշէին յարեւմտից իբրեւ յօտարացոց, այնուհետեւ թշնամութեամբ իմն ընդ արեւելից էին միշտ՝ իբրեւ ընդ յափշտակողաց աթոռոյ ազգակից հարստութեանն Արշակունեաց, իբրեւ ընդ այլակրօնից եւ թշնամեաց քրիստոնէութեան, եւ նմին հակառակ կապեալ ընդ Հռոմայեցւոց պետութեանն անուանութեամբ մերձաւորաց կայսերական տանն, մշտնջենաւորն դաշնամբք եւ շահու կրօնիցն քրիստոնէութեան. նա եւ կրթութիւնն եւս եւ հրահանգք եւ արուեստք յայն կողմն զնոսա յօժարեցուցանէին: Սակայն եւ այնպէս ըստ ներքին կենաց՝ միշտ իսկ նախարարքն եւ մեծամեծք եւ ինքն իսկ թագաւորն բարուք եւ սովորութեամբք ընտանեգոյնք ի Պարսիկս էին եւ յաճա-

խաղքն էր նոցա ընդ սոցա տուրեւառ։ Նմին իրի ոչ երբեք հաստատուն ինչ դեսպանական միձակ յօրինեցաւ վասն Հայոց աշխարհին ի մէջ Հոռոմոցն եւ Պարսից պետութեանց, թէպէտ եւ բազում անգամ թուէին ընդ միմեանս միաբանեալ առ ժամանակ մի։ Գրեթէ հանապազորդ իմն պատերազմ էր Պարսից ընդ Հայոցն թագաւորաց եւ տակաւ զօրացաւ կալաւ ազդեցութիւն նոցա քան զՀռոմայեցւոցն, մինչեւ նախ բաժանել եւ ապա բառնալ իսկ ամենեւին ի միջոյ զթագաւորութիւնն Հայոց եւ առնել ընդ նահանգաւ զերկիրն։

120

Աչ ուրեք այնպէս զմի օրինակ իմն միաձեւ յամենայն ժամանակս պատմութիւնն ընթացաւ որպէս ի Պարսկաստանի։ Քանզի եւ առ Սասանեանսն մեծաւ մասամբ կրկնեցան իմն անցք առաջնոցն հարստութեանց, սակայն ոչ այնպիսի հզօր թագաւորք յառաջին հարստութիւնս անդ երեւեցան, որպէս ի սասանականսն։ Ի միապետական առաջնորդութեան անդ սոցա, քանզի միայն կամք արքային արքայի օրէնք էին, ներքին խաղաղութիւն տէրութեանն մանաւանդ զբարոյից անտի թագաւորին կայր կախեալ։ Տալ եւս Արտաշիր Ա. նոր իմն զօրութիւն տէրութեանն զոր կանգնեաց, եւ բազումք իսկ ի պայազատաց նորա պայծառացան աշխարհակալութեամբ, բայց սակայն յայլոց բազմաց վերայ՝ երեւէին չարիք միապետականք սովորականք արեւելեան արքունեացն, մեղկութիւն եւ բարուց ապականութիւն, հզօրագոյն ազդեցութիւն կանանցն, անպատուութիւն կարգի պայազատութեան եւ ապստամբութիւնք նախարարացն։ Յայն սակս սակաւաժամանակեան իմն էին բազում անգամ ժամանակք թագաւորութեան թագաւորացն, եւ յեղափոխք մեծաւ բռնութեամբ լինէին. իսկ ի վերջին ժամանակսն կանայք եւս ժպրհեցին կալնել թագ։

Մոգք եւ Մովպետք՝ որոց ամենեցուն գլուխ էր մեծ մոգպետն կամ Մովպետան Մովպետ, ունէին ազդեցութիւն մեծ ի քաղաքային գործս, քանզի ըստ նոցա խորհրդոյն եւ կանխասացութեան ամենայն ինչ վճարէր։ Ջանային հնարէին նոքա ընդդէմ դառնալ այլոց կրօնից եւ զթագաւոր՝ որ հեռանայր յազդեցութենէ նոցա՝ անաստուած կարծեցուցանէին։ Քաղաք արքունական թագաւորացն էր Տիզբոն հանդէպ Սելեւկիայ՝ Դկղաթ գետոյ ընդ մէջ անցեալ։ Ոչ միշտ ի նմին չափու էին սահմանք տէրութեանն. առ աշխարհակալօք ոմամբք պատմի ձգել ի Հնդիկ կամ Ինդոս գետոյ մինչեւ ցծովն Միջերկրական եւ յՈքսոս (Ճիհոն, Գեհոն) եւ Յաքսարտէս (Սիրր) գետոց մինչեւ յԵրջանիկն Արաբիա եւ ցսահմանակողմն Եգիպտոսի. այլ միշտ իսկ աշխարհակալութիւնքն այնքին փաղփաղակի եղանէին միւսանգամ ի ձեռաց եւ չեղեւ հնար թագաւորացն Պարսից ունել հաստատուն տէրութիւն անդր քան զՏիգրիս եւ զՅաքսարտէս գետ։ Նա աւանիկ եւ ազգք որ ի մէջ այսց բուն սահմանաց նոցա էին՝ չժողովեցան ի միութիւն. տէրութիւնն զոր ի վերայ մասին իրիք Արաբիայ կալաւ Շապուհ Բ. եւ առաւել զօրացոյց Խոսրով Բ., չէր ինչ աւելի քան զտէրութիւն պաշտպանութեան եւ ոչ կարաւ բերել ինչ հնազանդութիւն Արաբացւոց ընդ նոքօք։ Այլ մանաւանդ ի

Հիւսիսակողմն կուսէ սահմանայինն վանանգ տէրութեանն ազգք Թաթա-րականք Հոնք, ցեղք մոնղոլեանք եւ Թաթարեանք՝ որպէս Թուրքքն եւ Խազրք եւ Սպիտակ Հոնք (Հեփթաղք կամ Հեփթաղինիկք)[1]։ կամեցան Թագաւորքն Պարսից արգելուլ զասպատակ նոցա բարձրաբերձ որմովք, սակայն խրամատէին բազում անգամ եւ անհնարին էր լինել հաստատուն խաղաղութեան, եւ յաճախ լինէին Պարսից ընդ Սպիտակն Հոնաց գժտութիւնք վասն սահմանաց։ Այս Հոնք եւ Թուրք եւ մարմնոցն կերպարանօք այլակերպ իմն ազգ ի բուն Հոնաց էին եւ կային ընդ Թագաւորօք. ի հիւսիսային սահմանս տէրութեանն Պարսից մինչեւ ցԳորգայ քաղաք ձգէր բնակութիւն նոցա։

Ձգային Պարսից բարձրագոյն ինչ գիտութիւնք, սակայն ծաղկէին արուեստք ինչ եւ ատեղեկութիւնք։ Ի քաղաքսն մեծամեծս (ի Բահլ, ի Բուքարա եւ յայլ եւս քաղաքս) յօրինեալ յղկեցաւ պարսիկ (փարսի) լեզու, որ էր այնուհետեւ ընտիր բարբառ լեզուին Պարսից եւ պահեցաւ յաւէտ մինչեւ ցժամանակս Մահմետականութեանն։ Ժամանակք Թագաւորութեան Թագաւորացն երկուց Խոսրովեանց՝ համարին դար ոսկի պարսիկ բանաստեղծութեան, նկարչութեան, քանդակագործութեան եւ երաժշտութեան։ Ի դոյյսն պարսկականս յիշին մանաւանդ նկարիչք Մանի եւ Ճապաւհ անուն, երաժշտականք՝ Նեքիսար եւ Բարբաւդ, եւ քանդակագործ՝ Փերհատ։ Իսկ բուն հրահանգք եւ ուսումն Պարսից աւեպհական իմն մոգուցն էր, որոց գլխաւոր ուսումն էին օրէնքն Զրադաշտայ՝ ի վեց իմն դասակարգս ուսման կամ կեշտս, որ կոչէին՝ Համակդէն, Ապարթաշ, Բողպայիս, Պահլաւիկ, Պարսկադէն եւ Մոգպետ[2]։ Բայց սակաւ օտարացան ի սոցանէ, մինչեւ յետուստ պատանեակք Պարսից ուսանէին ասորերէն եւ յունարէն յՈւռհայ մինչեւ ցփակումն դպրոցին այնորիկ (435)։

Բազումք ի Թագաւորաց էին տածիչք յունական մատենագրութեան. կղերականք Նեստորականք էին բժիշկք նոցա, զորս արկանէին ի կիր եւ ի հրեշտակութիւնսն ընդ կայսերաց։ Վաճառականութիւնն էր պայծառացեալ, բազում էր նոցա հաղորդութիւն ընդ Հնդկաց, եւ ածէին մետաքս ի Ճենաց. զեղխութիւն եւ պաճուճանք մեծամեծացն նպաստ լինէին ծաղկելոյ ազգի ազգի արուեստանոցաց, որպիսի ինչ իւղոց անուշից, բարականման կտաւոց եւ պէսպէս անկուածոց։ Գլխաւոր նիւթ առլոյ ի ձեռս վաճառականացն արեւմտից էին երիւարք Պարսից։ Մշակութեան փոյթ ի վերայ ունէին Թագաւորք եւ ամենայն իսկ պատուիրանապահաց օրինացն Զրադաշտայ էր փոյթ ի դարման անասնոց եւ անկոց սրբոց։

Ի սահմանս տէրութեանն Պարսից վաղագոյն իսկ տարածեալ էր քրիստոնէութիւն։ Յեդեսիա ի գլխաւոր քաղաքին Ուռհայաստանի շինեցաւ եկեղեցի յամի 228. ի Միջագետս յիշին կանուխ եկեղեցիքն Ամդայ, Մծբնայ եւ Քաշկարայ. եկեղեցին Սելեւկիայ միացելոյ ընդ Տիզբոնի էր դպրոց քրիստոնէութեան համօրէն տէրութեանն Պարթեւաց կամ Պարսից եւ եպիսկոպոսն Սելեւկիայ-Տիզբոնի էր մետրապոլիտ համօրէն եկեղեցեաց կողմանցն այնոցիկ։ Յորժամ զքրիստոնէութիւն ընկալան կայսերք Հռոմայեցւոցն, Պարսիկք ի նեղելն ի սոցանէ՝ այնուհետեւ կասկածանօք իմն ընդ քրիստոնեայս հայէին, յոր դրդէին զնոսա

1 Եղիշէ եւ Ղազար Փարպեցի բազում ուրեք կոչեն զնոսա այսպէս։ Նոյնպէս եւ Յոյնք զօզդն զայն անուանեն։ Արաբացի մատենագիրք յօրջորջեն Հայաթելիթա կամ Հիաթալիթա։

2 Եղիշէ, էջ 523։

եւ մոգքն՝ որ էին խոկ էին ատելութեամբ առ քրիստոնեայսն։ Գրեթէ զկնոյ (333) Կոստանդիանոս առ Շապուհ Բ. գրէր առնել քրիստոնէիցն, այլ զուր. ի ժամանակի պատերազմացն որ յետ սակաւ ինչ միջոյ Հռոմայեցւոց ընդ Պարսից գրգռեցան, հրաման ետ Շապուհ զՇմաւոն եպիսկոպոս Սելեւկիացւոց ընդ այլոց 100 եկեղեցականաց կոտորել (343)։ Այնուհետեւ թելադրութեամբ մոգուցն յառնէր երկայնժամանակեան եւ ծանր հալածումն. երկոքին յաջորդք Շմաւոնի սպանան եւ մնայր աթոռն դատարկ ամս 20. ըստ Սոզոմենոսի թիւ սպանելոցն քրիստոնէից որ յայտնանէ ծանօթ իցեն՝ է վեշտասան հազարաց։ Թէոդոս եւ Մարութա եպիսկոպոս Ծանգրիտոյ ի Միջագետս՝ եկեալ առ Յազկերտ Ա. իբրեւ հրեշտակութեամբ ի Հռոմայեցւոց կողմանէ՝ հաւանեցուցին զթագաւորն հայել սիրով ընդ քրիստոնեայսն. այլ իբրեւ Աբդաս եպիսկոպոս Շուշ քաղաքի քանդեաց կրակարան մի (յամի իբրեւ 418), միւսանգամ սաստկագոյնս եւս սկսաւ հալածումն։ Առ յաջորդաւն նորա Վռամաւ Ե. որ անհնարին թշնամի էր քրիստոնէիցն, ի սաստիկ անողորմութիւն իւրն հասանէին՝ մինչեւ սպառել իսկ զքրիստոնեայս։ Թէոդոս Բ. պատերազմաւ ստիպեաց դադարեցուցանել զայն հալածումն (422)։ Աւաղ՝ զի յետ այնորիկ վասն նեստորականութեան անդէն ինքն յանձին խորամանկ բաժանեցաւ եկեղեցին Պարսից [1]։

Կարգ յաջորդութեան թագաւորացն Սասանեանց այս է։ Արտաշիր (226—240), նորին որդի Շապուհ Ա. (240—271), որ ի Գորդիանոսէ Գ. պարտեցաւ, ընդ Փիլիպպեայ եդ դաշինս եւ զՎաղերիանոս կայսր կալաւ, Որմիզդ կամ Որմիզդաս Ա. (271—272), Վռամ Ա. (272—275) որ եղեւ օգնական Զենոբիայ, Վռամ Բ. (275—292), որ խնդրեաց հաշտութիւն ի Պրոբոսէ պարգեւօք, եւ կրեաց յարձակումն ի Կարոսէ, Վռամ Գ. (292, ամիսս ինչ), Ներսեհ (292—302), ընկճէ զՀայաստան, ի պարտութիւն մատնի ի Գաղերիոսէ եւ կնքէ դաշինս խաղաղութեան ընդ Հռոմայեցւոց, Որմիզդ կամ Որմիզդաս Բ. (302—309)։

Զսա յաջորդէ Շապուհ Բ. (309—381), Արտաշիր Բ. (381—385), Շապուհ Գ. (385—389), Վռամ Դ. Կրման (389—400), Յազկերտ Ա. (400—421), Վռամ Ե. (421—442), Յազկերտ Բ. (442—460), Պերոզ՝ սակաւ յետ միջոյ ամի զերիշխանութիւնն ստանալ զհօր եղբայր Որմիզդ, (461—483), Վաղարշ (483—487 կամ 491) եւ այլքն մի ըստ միոջէ։ Զանազան ինչ պատմութիւն նոցա կարգեցաւ խառն ընդ պատմութեան Հայոց։

121

Անդէն խոկ եւ խոկ յետ մահուանն Տրդատայ երկպառակէր աշխարհն ի հիւսիսոյ. Սանատրուկ որ առաջեալն էր մերակացութեամբ ի կողմանս Աղուանից՝ կալեալ թագ ի հին արքունական քաղաքին ի Փայտակարան իբրեւ Արշակունի[2], նոյնպէս ի հարաւոյ աշխարհին ապստամբեալ եկաց ինքնագլուխ Բակուր բդեաշխն Աղձնեաց։ Եւ երկոքին եւս յեցեալ էին ի զօրութիւն Պարսից եւ էին խոկ ի բանի ընդ Շապհոյ Բ.։ Նա աւանիկ եւ պաշտօնեայք կամ ջերմեռանդք հեթանոսութեան ամբարձին վաղվաղակի

1 Տես վերագոյն էջ 437։

2 Խոր. Գ. Գլ. Գ.

զգլխաւոր իւրեանց. Գրիգորիս կաթողիկոս Աղուանից ձգձգեալ սպանանի ի Վատնեան դաշտին եւ սորին հայր Վրթանէս՝ որ վաղ յաջորդեալ էր զեղբայր իւր զԱրիստակէս յեպիսկոպոսապետութիւն, ի մեհենաշատ նահանգին ի Տարօն կոչեցեալ յարձակման յամենայնէն յարձակելոց ի վերայ նորա յեկեղեցւոջ:

Նմին իրի հաւատարիմք ի նախարարացն խորհուրդ ի մէջ առեալ ընդ կղերականացն՝ առաքեցին հրեշտակութիւն հանդերձ հրովարտակաւ ժողովոյն առ կայսր Կոստանդիանոս հաստատել զԽոսրով զորդի Տրդատայ՝ ըստ պայմանի մերձջին դաշանցն՝ ի թագաւորութիւն, օգնելով եկեղեցւոյ հանդարտեցուցանելոյ: Հրեշտակքն էին Մար իշխանն Ծոփաց եւ Գագ կամ Գաս իշխանն Հաշտենից, հանդերձ Զանխա իշխանաւն Կորդուաց, Ներսեհիւ Ծոփաց Շահէի, Վաղինակաւ Սիւնեաւ եւ Մանակաւ իշխանաւն Ռշտունեաց:

Ընդ նմին եհաս զօրավար Անտիոքոս յարքունի պալատանն [1] զօրու ծանու, բերեալ ծիրանիս եւ պսակ հանդերձ հրովարտակաւ: Պսակեցաւ Խոսրով Բ. Կոտակ, հաստատեցան չորեքին զօրավարքն ի գործ զօրավարութեանն ի վերայ չորից գաւառապետաց: Թողեալ զՄանաճիհր հարաւայինն հայազունն զօրօք եւ կեղեքեցի եկեղեցւոյ ի պաշտ զգուշութեան կողմանցն Արտաւանի եւ Միջագետաց եւ զՎահան արեւելեան հայ գնդաւն եւ գաղտագողի եկեղեցւոյ զկողմանս Ատրպատականի՝ ինքն հանդերձ Բագարատաւ եւ Միհրանաւ հանէ ի Փայտակարանէ զՍանատրուկ հալածական ի Պարսիկս, եւ դարձեալ ինքն ուստի՝ գնայ առ կայսր:

Այնուհետեւ Թագաւորն որ ոչ հաւակու [2] եւ ոչ արութեամբ եւ ուժով հաւասար հօրն էր, պարապէր մտադրեալ յորս հաւուց եւ երէոց եւ այլոց անկեալ անտառս, զՏամճայն մայրի եւ զխաղաստանս պուրակն զխոտորոտակերպս առ Ազատ գետով. եւ զարքունիսն զոր ունէր յԱրտաշատ վասն օդոցն ապականութեան փոխէր ի Դուին զոր ինքն իսկ եւս շինեալ [3]: Սակայն չէր հեռի ի հօրն բարեպաշտութենէ եւ ի զգաստանէր բարուց. կամէր ի սրտէ ընդ օգուտ աշխարհին, չէր նախանձաբեկ ընդ անուն քաջութեան զօրավարաց իւրոց, որք էին իսկ ամրեցուցիչք աշխարհին եւ նեցուկք աթոռոյ նորա:

Իսկ եւ իսկ յետ փախստեանն Սանատրկոյ առաջի գնդին Մանաճիհրի, անկաւ Բակուր եւ զօրն օգնական ի Պարսից վարեցաւ փախստեայ: Այլ չեղեւ հաճոյ Թագաւորին անդորրութիւն զօրավարքն, զի դառնեցան նա սրով անխնայ ոչ միայն զմարդիկ իշխանութեան ապստամբին, այլ եւ զուամբիկ շինականսն: Յորդւոց Անակ Բակրոյ ապրեցաւ Հեշայ փախուցեալ ի տուն Մամիկոնէնից եւ դաստար մի մատաղածին զոր եա սրքայ Վաղինակայ իւ-

1 Magister palatii? — Ըստ Թէոդոսեան մատենին՝ գլուխ պաշտօնէից (առ Կոստանդիանոս Ա.):

2 Խոր. Գ. Գլ. Զ:

3 Խոր. Գ. Գլ. Ը:

րում սիրելոյ։ Զարար Մանաճիհր երեսս տղաչանաց եպիսկոպոսին Մծբնացւոց սքանչելւոյն Յակոբայ՝ յորժամ համոզէրն զնա արձակել զգերութիւն ռամկին զոր ած նա ի կողմանց Մծբնայ, նա առանիկ ի բողոքել նորա առ արքայ՝ զութ սարկաւագունս նորա որ ընդ գերւոյն էին, տայր հանել ի կապանաց եւ ամփել ի ծով իբրեւ հեծուկս եպիսկոպոսին առնելով, բայց անէծք սրբոյն զպտղաբերութիւն նահանգին Ջրաւորացն դարձուցին յաղտաղտուկս։

Այնուհետեւ յերկրորդ ի սովորական հնարսն դառնայր Սասանականն. դրդէր յարուցանէր զազգսն հիւսիսոյ, որք եւ զօրավարութեամբ Սանեսանայ արքայի Մազքթաց անցեալ ընդ Կուր գետ անկանէին ի Հայս իբրեւ 20,000 այր. խորտակեցաւ առաջի նոցա գունդն հիւսիսային, անկաւ Միհրան ի ճակատու, եւ թշնամիք ծաւալեցան կալան մինչեւ ցդրունս Վաղարշապատ քաղաքի, սփռեալ յաջմէ մինչեւ ցքաղաքն Սատաղացւոց եւ ի ձախմէ՝ ցԳանձակ Ատրպատականի։ Ճապարեցին Վաղարշակ եւ Վահան արեւելեան եւ արեւմտեան զօրօքն. արկին զնոսա զԱւշական տապարօքն ի հիւսիսոյ Երասխ գետոյ եւ փախեալ զնոսա ի քարուտ տեղիս զի մի ճապաղեցին ի նեղաձգութիւն ըստ իւրեանց սովորութեանն, ստիպեցան նոքա տալ ճակատ յանձկի, եւ ընկեցեալ յերիվարէ զօրագլուխ նիզակաւորացն նոցա ի ձեռն Վահանայ՝ գնդին Հայոց լինէր յաղթութիւնն։

Աւետօք յաղթութեանն հասանէին զօրավարքն ի Տափս առ արքայ, առ որում էր գունդն հարաւային ի պահ զգուշութեան բերդին Գարեւնից՝ յորում էր ամրացեալ արքայ հանդերձ եպիսկոպոսապետաւն, եւ Բագարատ ինքնին կայր վկայ հաստատուն առանց նախանձու առաջի թագաւորին վասն Վահանայ քաջութեացն եւ պարգեւեցաւ նմա Աւշական՝ տեղի ճակատուն. վարանին միայն թէ ընդ այր ի նոցանէ քաջութիւն մանաւանդ զարմանայցեն։ Նիզակակից զօրավարացս էին՝ Մեհունդակ եւ Գարեգին Ռշտունիք եւ Վարազ Կամսարական։ Սակայն ըստ այլոց պատմագրի՝ զպարապետութիւն կամ զհազարապետութիւնն ունէր ըստ պատուոյն Վաչէ որդի Արտաւազդայ եւ էր իսկ ի ճակատատուն[1]։ Իսկ փոխանակ Միհրանայ՝ առ զզօրավարութիւնն Գարջոյլ Մաղխազ նահապետ Խորխոռունեաց[2]։

Ի կատարածի յայսմ իսկ գրգռեցաւ պատերազմն ընդ Պարսից. իբրեւ դադարեցոյց զհարկսն թագաւորն Հայոց, հաս զօր ի Հէր եւ ի Զարեւանդ գաւառ, եւ ընդ առաջ գունդն նախարարակոյտ սպարապետութեամբ Վաչէի, յերկոցունց կողմանց լինէր ծախումն կոտորածոյ մեծամեծացն եւ ինքն Վաչէ անկանէր ի ճակատուն եւ լինէր վասն նորա սուգ յամենայն աշխարհին։ Բայց եւ ինքն արքայ Խոսրով չյերկարէր յետ այնորիկ ի կեանս. մեռ-

1 Տես Բուզ. Գ. Գլ. Է։ 2 Խոր. Գ. Գլ. Թ։

չէր գործ ի գործոց նորա այն խոկ էր՝ մատուցանել զպատանեակն Արտաւազդ, զորդի Վաչէի ի բարձ հայրենի գահուն սպարապետութեան իբրեւ զորդի առն վաստակաւորի ի վաստակաւոր ազգէ, բայց բուն գործ զօրավարութեանն լինէր յանձն Արշաւրայ Կամսարականի եւ Անդովկայ իշխանին Սիւնեաց դայեկաց նորա, զի էին նոքա փեսայք տանն Մամիկոնեան[1]:

Իսկ եւ խոկ լինէր ժողով աւագանւոյն եւ կղերականացն, թերեւս յԱշտիշատ կամ ի Շահապիվան. սահմանեցաւ զվերակացութիւն աշխարհին առ ժամն ունել Արշաւրի Կամսարականի, որ պահեաց խոկ զերկիրն յարշաւանէն Պարսից, յաղթեալ ճակատուն ի Մռուղն դաշտի, մինչեւ դարձաւ Տիրան որդի Խոսրովու, որ առաքեալ էր ընդ եպիսկոպոսապետին Վրթանայ՝ ըստ ժողովոյն հաւանութեան առ կայսր Կոստանդիոս՝ առնուլ թագ:

Տիրան որ զհօրն վատութիւն ունէր առանց հայրենի առաքինութեանն՝ երկակողմանի հարկօք էր ի հնազանդութեան ոչ ընդ Հռոմայեցւոց միայն՝ այլ եւ ընդ Շապհոյ Բ. որ զերծոյցն. իսկ զնա յասպատակէ ազգացն հիւսիսականաց անցելոց ընդ դուռն Ճորայ: Սակայն եւ այնպէս ի կատարած կոյս թագաւորութեան իւրոյ անկաւ թշնամութիւն ընդ նա եւ ընդ Շապուհ Բ.:

Պատճառք թշնամութեանն ըստ Մ. Խորենացւոյ այսպիսի ինչ էին: Այնպէս յաղթէ նախ առ կայսերն Յուլիանու՝ զի յարշաւել նորա ի վերայ Շապհոյ Բ. (յամի 363), արկանէ նախ կամուրջ ի վերայ Եփրատայ՝ մերժելով զպահապանսն Պարսից, տայ նախ պատանդս զեւր երրորդ որդի զՏրդատ եւ զՏիրիթ զորդի Արտաշիսի որդւոյ իւրոյ անդրանկան վախճանելոյ, եւ սահմանէ զգունդն հարաւային զօրավարութեանն Զօրայի պայազատի իշխանութեանն Մանաճիհրայ յօգնականութիւն կայսեր: Այլ զօրավարն աստուածապաշտ չհամարեալ ի դէպ լինել ձեռնտու առն ուրացողի որ զկռապաշտ քրիստոնէիցն նիւթէր, հաւանեցուցանէ զեւր գունդն ի նոյն խորհուրդ եւ ամբառնայ ի Տմորիս մինչեւ խաբկանօք ի ձեռն Հայր մարդպետի կոչէ զնա արքայ առ ինքն՝ զարհուրեալ ի սպառնալեաց թղթոյ իւրոյ Յուլիանու եւ կոտորէ հանդերձ տամբն՝ գրաւեալ եւ զամուրն նոցա զԱղթամար՝ կացուցանելով փոխանակ նորա ի սպարապետութիւն զնոյն զՍաղամուտ զտէրն Անձաւայ: Յուսիկ յաջորդ հօր իւրոյ Վրթանայ մեռանի ի ցաւոց բրածեծ գանին՝ զոր կրեաց վասն ջախջախելոյ զպատկերն դիւանկար առաքեալ ի Յուլիանեայ առ Տիրան եւ կանգնեալ ի սմանէ յարքունական եկեղեցւոջն ի Ծոփս: Յետ սպանութեանն Յուլիանու եւ դաշանց Յովիանու իբրեւ յանդգէտս լինելով կոչեաց զՏիրան՝ արքայն սասանական եւ կշտամբեալ խարեաց զաչս նորա եւ արկ ի բանտ ի Կուաշն աւանի:

1 Բուզ. Գ. Գլ. ԺԱ:

Այլ եթէ ընթացից ժամանակացն մեր զհետեւեալք՝ չմարթի ասել Տիրան զործ ընդ Յուղիանոս, եւ յայն սակս դէպքն որ կեն ընդ նմին են՝ կամ ի յաջորդ անդր Տիրանայ հայրն եւ կամ յայլոց իմն պատճառաց ունին զծագումն: Նա առաւել եւ արդեանքն իսկ Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ ոչ ի գործ ինչ ընդ Յուղիանոս խառնէ զՏիրան, այլ այն զգործոն զայնմանէ պատմէ յայլոց ինչ պատճառաց լեալ:

Ապանութիւն Զօրայն նախահայրեան Ռշտունեաց՝ զօրավարի հարաւայինն գնդին եւ ջնջումն առհասարակ նորա (որպէս եւ Արծրունեաց) պատմի լեալ ի առաջական քաղաքենէ Հայր մարդպետի. ազատեալ միայն մանկանն Տաճատայ որդւոյ Մեհընդակայ Ռշտունւոյ եւ Շաւասպայ որդւոյ Վաչէի Արծրունւոյ ի ձեռն Արտաւազդայ եւ Վասակայ Մամիկոնեանցն որ եւ փեսայացուցին իսկ զնոսա առհասարակ Մամիկոնեանց: Նոյնպէս եւ զդաւաճանն մահ Յուսիկան առ լեալ ի յանդիմանելոյ նորա զթագաւորն (որում եւ Մ. Խորենացի վկայէ[1]) եւ ի չկամելոյ ընդունել յեկեղեցի: Նոյ յետաւայ ուրեմն քննել խնդրոյ ի մէջ նորա եւ արքային Պարսից Շապհոյ Բ. (Ներսեհի՝ ըստ հայ պատմագրաց) քաղաքական առբանակցութիւն Փիսակայ ուրումն Աղուանայ, եւ ընթանալ ներգաթեանք ի Վարազ Շապհոյ պարսիկ կուսակալէ Ատրպատականն աշխարհին ի հացի ուրեք, ուստի Տիրան առաջի արքային Պարսից աչօք խաւարեալք եւ արկաւ ի բանտ[2]:

Ի համօրէն ընթացս Հայոց պատմութեան՝ յետ պատմութեանն զոր զյաջորդաց Արտաւազդայ Ա. մինչեւ ցՏրդատ Ա., այս երկրորդ անցամ է՝ զի զյաջորդացն Տիրանայ Բ. մինչեւ ցՎարազդատ կամ զքաժանումն իսկ թագաւորութեանն յերկուս՝ յորդագոյնս գիրաց Հայոց աշխարհին ձառէ պատմագրութիւնն հռոմէական. այն՝ Տակիտոս, եւ աստ՝ (նորին նմանող) Ամմիանոս Մարկեղղինոս, երկոքին քաջք եւ գլխաւորք քան զամենայն պատմագիրս Հռոմայեցւոցն:

Որ ինչ առ արձանագրաց եւ առ Տակիտոսի ունիմք՝ զհետազօտն առ միաբանել էր ընդ առհամայնսն. այլ առաւելին սկիզբն առնու այն ժամանակ պատմութեան Հայոց որ գայ ի միաբանութիւն ընդ հռոմէական պատմութեանն՝ եթէ կամիցի ոք միաբանել զնոսա: Կարեւոր է ի դոյն առնել ուղղութիւնս ի ժամանակագրութեանն՝ որով առնոյր եղք վարել ի առհամայնին պատմութեան ժամանակացս այսոցիկ: Արդարեւ յուղղութեան աստ՝ հարկ է զոհել ինչ ի առհամայնին պատմագրութենէ, այլ այն ոչ առաւել մեծաց փոխարինաց եւ համաուրանս: Քանզի այսպիսի ուղղութեանք ժամանակաց՝ Ա. Խաղամ դէպք եւ կամ հանգամանք դիպաց զոր առհամայնին պատմագրութիւնն առանդէ, ջնջին ի միջոյ, այլ այն դէպք եւ հանգամանք դիպաց զան մնանեն փոխանակ նոցա յարաս-

1 Խոր. եղ 406:

2 Ա. ասէ թէ յամի խրբեւ 341 ի լինել մեծի շարժման ի համօրէն առաջակողման Ասիոյ եւ ի Հայս, կործանեցան մեծամեծ քաղաքաց լեռանց եւ գաղտավայրք ի վեր ամբարձան, եւ հատանք բազմաց եւ տեղք ծովու ծառացեալ ի վեր առ բաժնայքն, որ յայտնի իսկ զհեթանոսան բարբարոսանեն աշխարհին: Զայս Ս. Եփրեմ ի Ճառքի նոսաքն. այլ այն չէ հաւաստի յայտ թէ արդեօք զշարժն 341 ամին, եթէ զ365 ամին ակնարկիցէ:

քնոցն պատմագրութեանէ, Բ. Բազմագոյն դէպք զոր գործեալ նոյն առհասարակ պատմագրութիւն ընծայէ, խառնեալք ի շեղ գրից անտի հե-քեանց՝ յայսմ ուղղութեան ժամանակաց զիւրեանց զսեպհական դիր գաւառեն, Գ. Այլն ամենայն մնացեալք ի դիպաց գաւառեն երաշխաւո-րութիւն ստուգութեան վասն միաբան համեմատութեանն իւրեանց։

Ինքեանք իսկ երեքին մատենագիրքն՝ յորոց զպատմութիւն այսց ժա-մանակաց ունիմք, նպաստ յուղղութիւն անդր լինին։ Յարեգիրք Անիա-նոս Մարկեղղինեայ ամն հասարակին եւ մատուցականն կէտս ժա-մանակագրութեան։ Ինքն Մ. Խորենացի մատուցանէ այնուհետեւ վկայու-թիւն ճշմարտութեան պատմագրին համայնեցույ, այնպէս զի հարկ իցէ մեզ ի Մովսիսէ առ Մովսէս բողոք առնուլ կամ Մովսիսիւ զՄովսէս ուղղել։ Ոչ զք կարաց ցայսօր ճշդիւ զհետ երթալ ժամանակագրու-թեան պատմութեան այսց ժամանակաց զոր Մ. Խորենացի ընծայէ, այլ կամեցան ինձ ուղղել ինքնօրէն (որպիսի ինչ՝ տալով Արշակայ Բ. 15 կամ 18 եւեթ ամս թագաւորութեան, ուր Մ. Խորենացի տայ 30, եւ այլ եւս ինչ նոյնպիսիս)։ Եթէ ի նկրգաւս ի վեր հաշուիցեմք 1. զամս թագաւորաց, 2. զեպիսկոպոսապետացն եւ 3. զնոցին զառ միմեանս հա-մեմատութիւնն՝ գրեթէ մօտ ինձ հասանեմք ի ժամանակագրութիւնն զոր ըստ հատուածոյն կիսոյցն ընծայելոց յԱմմիանոսէ ստիպիմք տալ Արշակայ, Պապայ եւ Վարազդատայ՝ մինչեւ ցբաժանումն թագաւորու-թեանն։ Փ. Բիւզանդացի զդէպս ինչ ի դիպաց որ յուղղել ժամանա-կագրութեանն ամենեւին ի բաց անկանելոց էին, պատահարէ այլով ինձ հանգամանօք կամ դիւրք զնոյն ցուցեալ (որպէս վերագոյն նշմարեցաւ), եւ կամ միաբանեալ ընդ առաջնոյն ի չմիաբանութեան երկոցունցն։ Իբր ոչ եթէ զՓ. քան զՄ. նախամեծար առնիցեմք, այլ այնմ ինձ սո-վորութեան չանսամք՝ որ զնա մերժէ եւեթ, եւ զառ ընդունի եւեթ։ Այս ամենայն նշմարեցի մանր յընթացս պատմութեանցս յիւրաքան-չիւր տեղւոջ, յորժամ ջանայցեմք գանեալ մերձենալ ի նոյն ուղղութիւն։

Բ.

Արշակ Բ., Պապ († 374), Վարազդատ, Մարզպանութիւն, Արշակ Գ., Բաժանումն Հայաստանի, Մասն Բիւզանդեան Իշխանութեան (386). Նոր ցեղ Արշակունի, Խոս-րով Գ., Վռամշապուհ, Արտաշիր Գ., Բովանդակ Բիւզանդեան Իշխանութեան (յամէ Քրիս. 350—428)։ Ս. Ներսէս († յամի Քր. 373 կամ 4) եւ Ս. Սահակ († 440)։

122

Արշակ որդի Տիրանայ անդրանիկ անց ի պայազատութիւն (յամէ իբրեւ 350 — իբրեւ 369). Ժամանակ նորա համեմատի ժամանակի Կոստանդեայ, Յուլիանու, Յովիանու եւ առաջին ա-մացն Վաղեսի։ Նստաւ Արշակ՝ որպէս ի դէպ է ի ձեռն Շա-պհոյ, որ այնպէս շահել զմիտս ազգին կամեցաւ[1], եւ կամ որ ա-ռաւել հաւանութեան է՝ յետ հասանելոյ աշխարհապաշտ ա-ղաչանաց առ կայսր՝ միաբանեցին երկոքին ակրութիւնքն զի ըստ առաջարկութեան իսկ հօրն նորա Տիրանայ՝ թագաւորեսցէ Ար-շակ[2]։ Եթէ խնդրանէ թագաւորութեանն ոչ՝ սակայն յայժ վա-

1 Խոր. Գ. Գլ. ԺԷ.

2 Բուզ. Գ. Գլ. ԻԱ.

ղագոյն սկսաւ սերտ բարեկամութիւն Արշակայ ընդ տէրութեանն Հռոմայեցւոց։ Գտանեմք գունդ աղեղնաւորաց հեծելոց Հայոց ի պատերազմի կայսերն Կոստանդեայ ընդ Մագնենտեայ բռնաւորի ընդ հրամանատարութեամբ Մենեղաւեայ հազարապետի (351) [1]։ Հրաման տայ կայսր Կոստանդիոս չառնուլ հարկս ի կալուածոց անտի՝ զոր ունէր Արշակ արքայ Հայոց յերկրի սահմանաց Հռոմայեցւոց [2]։ Իբրեւ դրաւական տեւական հաւատարմութեանն տայր կայսրն Արշակայ կնութեան զօրիորդն Ողոմպիա դուստր Աբղաբիոսի անձնապահապետի, որ էր լեալ ի խօսման Կոստասայ, սնեալ ի պաղատան նորա (ընդ մէջ ամացն 351—355) [3]։ Փ. Բիւզանդացի եւ Մ. Խորենացի պատմեն զնոյն զՈղոմպիադայ՝ որ իցէ ի կայսերական տանէ եւ տուեալ իցէ նա ի Վաղեսէ։

Զայս իմն պահանջէին եւ ժամանակացն հանգամանք։ Այսու իմն առնէր Շապուհ Բ. գտանել ժամ դիպող գրաւել միւ-անգամ զնահանգսն որ ի Միջագետս եւ առանձինն իսկ զՀայաստան աշխարհ զոր թող Ներսեհ դաշամբք 40 ամօք յառաջ։ Իսկ եւ իսկ յետ մահուն Կոստանդիանու՝ ծախեալ ամ մի վասն պատրաստութեան՝ անդէն գրգռէր ի մարտ պատերազմի ընդ նորին որդւոյ Կոստանդեայ. յերկարէր այն պատերազմ եւ երկեւղ պատերազմին ամս 25 (338 — 363) անցանելով ընդհատ ինչ ժամանակ ի մէջ։ Յայսմ իրացն հանգամանս՝ ոչ միայն օգուտ Հայոց աշխարհին այլ եւ կայսերն Հռոմոց պահանջէր տալ միմեանց ձեռն։ Յայն սակս մտադիւրագոյնս իսկ շահեցաւ զնա կողմն Հռոմայեցւոց՝ իբրեւ կարեւոր դաշնաւոր եւ ույժ մեծ ընդդէմ զօրութեանն Պարսից։ Թէպէտ եւ բազում անգամ փորձեցաւ Արշակ ի սասանականէն հրապուրանօք, սպառնալեօք, նենգութեամբ՝ թողուլ զկայսրն եւ ի նա յանկչել, այլ զուր [4]։ Բանիւք եւ արդեամբք իսկ ասպարէզ պարսկական պատերազմին ոչ միայն Միջագետք էին, այլ եւ հարաւային սահմանք Հայոց։ Երիցս պաշարեցաւ քաղաք Մծբնացւոց ի Շապհոյ բազմամբոխ զօրօք, զառաջինն յամի 338 յաւուրս 63, երկրորդ անգամ յամի 347, եւ յետուստ յամի 350 իբրեւ ամիսս երիս, սակայն ապրեցան քաջալերութեամբ եւ աղօթիւք սրբոյ եպիսկոպոսին իւրեանց Յակոբու. եւ Շապուհ զարհուրեալ յաղթի ազգէ

1 Մատեան Թէոդոս. Գիրք Ա. Ց. Ա։ ի սմին օրէնս յիշէ Նեւեղաւոս սմա անուն երբեմն բդեշխն եւ մագիստրոս հեծելոց եւ հետեւակաց եւ Դոմիտիանոս պրոտեկի. յանուանց սորանցս եւ ի պատուոյ նոցա յայտ իմն է թէ այն օրէնք ի Կոստանդեայ ժամանակաց է եւ ոչ ի Կոստանդիանու՝ որպէս ունի վրիպակաւ մատեանն Թէոդոսեան։

2 Զօսիմ. Բ. 51։

3 Ամ. Ի. 11 եւ այլն։ Ս. Աթան. ի Թղթին առ Միայնակեացս, պարսաւելով զԿոստանդիոս՝ ասէ. Զխօսեալն Կոստասայ զՈղոմպիա ետ բարբարոսաց, զոր նա (Կոստաս) մինչեւ ցվախճան իւր պահեաց եւ սնուցանէր զնա զի լինիցի իւր կին։

4 Ամ. Ի. 11։ Audiebat enim (Constantius) saepius eum (Arsacen) tentatum a rege Persarum fallaciis et minis et dolis, ut Romanorum societate posthabita, suis rationibus stringeretur. Համեմատեա ընդ Բուզանդայ, էջ 186։

անպղծելի մեկնեցեալ յետոյ[1], այլ չեւ էր ըստ խաղաղութեան։ Հրաման առնոյր ի կայսերէ Մուսոնիանոս վերակացու արեւելից առաքել պատգամ առ արքայից արքայ ի ձեռն Դենշապհոյ[2] սպարապետի Պարսից ի Միջագետս, վասն խաղաղութեան (357)։ Բայց զի ի կռուի ուրեմն էր Շապուհ ընդ Հոնաց[3], ընդ Քուշանաց[4], եւ ընդ Գեղաց[5] ի ծայրս սահմանացն, անագան թուղթքն հասանէին, եւ եդեալ ընդ նոսա դաշինս խաղաղութեան եւ թագաւորին Հոնաց Գրումբատայ լեալ դաշնաւոր[6], յնուհետեւ ամբարտաւանագոյն գրէր Շապուհ թուղթ առ կայսր առաքելով ի ձեռն Նարսեհի ուրումն, ցուցեալ թէ եւ այն իսկ իւր չափաւորութիւն է զի զՄիջագետս միայն եւ զՀայաստան պահանջիցէ եւ ոչ ինչ աւելի (358)[7]։ Չառ յանձն կայսր եւ զհետ Նարսեհի առաքեաց հրեշտակս (զՊրոկոպէս կոմս եւ զՍպեկտատոս տրիբուն եւ նոտար) պատարագօք. յանդիման եղեն Շապհոյ ի Տիգրոն, չկարացին հաւանեցուցանել զնա ի բաց կալ ի պահանջմանցն, եւ դարձան յետս (358, Աշն.)։

Նմին իրի անդէն գարնայնի 359 ամին արծարծեցաւ պատերազմ զօրավարութեամբ Ուրսիկինոսի առն քաջի եւ ճարտարի, բայց զպատրաստութիւնն ունէր Սաբինիոս ծերն եւ անկար՝ ի տողերց Եւսեբեայ սենեկապանի ներքինւոյ։ Յայն սակս չյաջողեցին ինչ այնչափ իրք Կոստանդեայ։ Նմին իրի իսկ խաղաց եւս յառաջադէմ Շապուհ յԵփրատ կոյս՝ անցեալ ընդ Տիգրիս, ունելով ի մտի մտանել յԱսորիս. եհաս հանդերձ թագաւորօքն Հոնաց եւ Աղուանից յԱմիդ (ի Տիգրանակերտ), յորդորէր զքաղաքացիսն տալ ի նա ձեռս. այլ իբրեւ չառին յանձն քաղաքացիքն եւ նետ մի ի քաղաքէ անտի հար ընկէց զպատանեակն կայտառ զորդի Գրումբատայ արքայի Հոնաց, երդուաւ Շապուհ խնդրել զվրէժ դաշնաւորին իւրոյ եւ զքաղաքն Տիգրանակերտայ դարձուցանել յաճիւն։ Յետ 73 աւուրց պաշարման եւ հարկանելով բաղխարօք ի թմբից անտի շուրջանակի կազմելոց ըստ յոնական արուեստի թելադրելոյ յԱնտոնինեայ ի զօրավարէ ումեմնէ հռոմայեցւոյ հատուածելոյ առ նա, առաւ քաղաքն եւ աւերեալ քանդէր, զերեւելի երեւելիս հրամանատարացն հռոմայեցւոց եւ հայոց տայր կախել արքայ Շապուհ, զմնացեալսն (բաց ի սակաւուց ոմանց) վարէր ի գերութիւն (359)[8]։ Զայս այսպէս Ամմիանոս՝ որ էր ի քաղաքի անդ պաշարելոյ եւ փախուցեալ ազատեցաւ ընդ սակաւաւորսն։ Ըստ Խորենացւոյն գրելոյ բերդա-

1 Թէոդորետ. Եկ. Պատմ. Բ. 30։
2 Tamsapor.
3 Chionitae.
4 Cusenae.
5 Gelani.
6 Ամմ. ԺԶ. 9։
7 Ամմ. ԺԷ. 5։ Վերնագիր թղթոյն է "Արքայից արքայ Շապուհ, կցորդ աստեղաց, եղբայր արեգական եւ լուսնի, Կոստանդեայ կայսեր եղբօր խնդում ողջոյն բազում", համեմատ թղթոյ իւրք առ Խոր.։
8 Ամմ. ԺԹ. 1։

պահանջն էր Շապուհ առ Կոստանդեայ անտեր Արշակայ աղբայր[1]։ Ամ-միանոս յիշէ թէ բաց յանուանեալ առաջին Փղաւեան եւ յա-ռաջին Պարթեւական լեգէոնացն որ միշտ անդ կային, դասակէր եւ զօր բազում յաւելեանց[2]։

Ընդդանեալ էր անձն եւ սպառեալ զօրութիւն պաշտպանական բանակին, դարձաւ Շապուհ այսրէն յետս։ Ի միւսում ամի (360) խաղայր միւսանգամ. առնոյր զՍինգարա, զզօրն պահականան որ ընդերկար ժուժկալն եղեւ եւ զբնակիչսն առաքէր փութանակի ի հեռաւոր անդր Պարսից աշխարհին[3]։ Զանց արարեալ զՄծբ-նաւ յիշելով զառաջին անցսն՝ եհաս առաջի քաղաքին Բեծա-բդեայ զոր պահէին լեգէոնքն՝ երկրորդ Փղաւեան, երկրորդ Հայա-կան եւ երկրորդ Պարթեւական, թող զբունոյն Զաբդէացւոց ա-զնուականաց. սակայն եւ այնպէս յետ սաստիկ կռուոյ առաւ այն քաղաք[4]։

Այս եւս ի բաց եղեալ էր Աւրակիոս ի գործոյ զօրավարու-թեան. քանզի յետ առնլոյ Տիգրանակերտի եթող նա զսահմանն եւ չոգաւ յարքունիսն ցուցանել համարձակ զերեքինեացն հնոյն՝ որովք դատարկանային Ջանք զօրավարացն, զի կամեցեալ Աւրակ-իոս հասանել ապրեցուցանել զՏիգրանակերտեայսն՝ չետ թոյլ Սաբինիանոս։ Ընկեցաւ Աւրակիոս եւ անց փոխանակ Եգիպտոյ Գնե-րան յաղգէ (ախտապետ կայսեր)[5] զլուխ սպարապետաց։ Իսկ Կոստանդիոս՝ որ ցայնժամ ի Կոստանդինուպոլիս առնոյր ասէր զզոյժ պարտութեանցն եւ զբաղեալ էր ընդ հրահանգս զզօրսն հանելոյ՝ յետ առնլոյ Բեծաբդեայ ապա յանձն էառ առնուլ զզօրս զօրավարութեան։ Ժողովեցոյց զզօրս, կազմեաց պատրաստեաց եւ յարդարեցաւ ի Ճանապարհ (360)։

Այլ հարկ էին էր յառաջագոյն հաստատել զմիտս աղգային Հայոց եւ խորհել ընդ նոսա վասն ընթացից պատերազմին։ Յոյժ-գեղ ի Կեսարիա Գամիրաց էր, հրաւիրեալ կոչեաց անդր զԱր-շակ արքայ Հայոց, ընկալաւ զնա մեծաւ պատուով, զգուշացու-ցեալ յորդորէր զնա կալոյ կալ մնալ հաւատարիմ Հռոմայեց-ւոց, եւ թագաւորն Հայոց առնէր ուխտ երդմամբ միաբանութիւն թէ յարեւէ մնասցէ անփոյթ քան շեղեցի զմիտս իւր. եւ այն-պէս մեծապատուեալ դառնայր Արշակ եւ նախարարքն որ ընդ նմայն եկին՝ այսրէն ի Կեսարացւոց քաղաքէն (360 Սեպտ.)։ Ընդ-սուա արձակեալ զնա կայսեր՝ այնուհետեւ խնդրէր ընդ Մեղետինէ, ընդ Դաւոդիկէ եւ ընդ Սամոսատ անցեալ ընդ Եփրատեան հասանէր ի քաղաքն Ուռհայեցւոց. անտեալ զաւերակս քաղաքին Տի-գրանակերտի արտասուեաց, եկն պաշարել մերձնալով զԲեծա-

1 Խոր. Գ. ԳԼ. ԻԶ.
2 Ամ. ԺԷ. 9.
3 Ամ. Ի. 6.
4 Ամ. Ի. 7.
5 Ամ. Ի. 2. ԺԳ. 10.

զինս եւ թափել միւանգամ ի Պարսից, այլ չկամեցեալ դարձա-ձանձրել զՇապուհ, ուր եւ եհաս խաղ ի վերջ կողս 360 ամին[1]: Երրորդին միւանգամ առաքէր առ Յուլիանոս որ յայնկոյս Տի-գրիս գետոյ իցեն (առ նախարարս հարաւային կողմանցն Հայոց) կալ հաւատարիմ եւ առանձինն առ Արշակ արքայ Հայոց եւ առ Մերուժան կամ Միհրան[2] արքայ Վրաց արձակէր պատգամաւո-րութիւն հանդերձ երեւելի պատարագօք արքունական ձորձոց, եւ այնպէս ի յաջորդ ամին (361 գարնայնի 1. Մարտ) եւ նա ի քա-ղաքէ Անտիոքացւոց. անցեալ էր նորա ընդ Եփրատ եւ մտեալ յՄեծ-Հայ, յորժամ հասանէր զրոյց թէ մեկնեցաւ յետս Շապուհ ամենայն բանակաւն վասն անյայտ ինչ պատճառաց: Զուարճա-ցաւ զուարթացեալ կայսր եւ քան զնա առաւելագոյն իշխեն զասնայր յետոյ, քանզի Յուլիանոս կացուցեալ իշխանակալ ի Գաղիա Գա-ղիացւոց հատեալ կայր յայնժամ զօրօք ի Գերմանիէ[3]: Այլ ի Մոպսուեստիա Կիլիկեցւոց Կոստանդիոս վախճանեալ՝ Յուլիանոս առնոյր ի բուռն զտէրութիւնն եւ զգահ տիրականն պատերազմին (361 ի վերջ կողս աշնայնոյ):

123

Լու եղեւ առ Արշակ արքայ. աճապարեալ առաքէր զմեծա-մեծս ի նախարարացն հրեշտակութեամբ առ կայսր նոր ողջու-նել զնա եւ նորոգել զդաշինսն. որ եկին յանդիման եղեն կայ-սեր ի Կոստանդնուպօլիս (362 գարնայնի)[4]: Յետ այնորիկ եկն կայսր Յուլիանոս յԱնտիոք (Յուլ.) եւ զձմեռն ամենայն ընդ ան-հնարին պատրաստութիւն առն եւ ձիոյ, մեքենայից եւ ռոճկի վասն պատերազմին հանէր՝ յաճախելով զօրս դից, ի մտի եդեալ զառաջին պատերազմացն զվրէժ օն միանգամայն խնդրել եւ մե-ծամեծ պարծանս անձին պատրաստել: Յայն սակս չարար նա ե-րեսս հրեշտակութեանն եւ աղաչանացն առաքելոց ի Շապհոյ, այլ եւ պատասխանւոյ եւս զթուղթ թագաւորին: Գային առ նա այնուհետեւ այլեւայլ հրեշտակութիւնք յիշխանացն եւ ի մանր թագաւորաց արեւելից, մատուցեալ զանձինս իշխանական ընդել նիզակակիցս օգնական Հռոմայեցւոց ի պատերազմին մեծի: Այլ Յուլիանոս ընդունել ընկալեալ զնոսա սիրով, բայց վստահութիւն ինն պատճառաւ՝ չկամելէ, ասէր, զօրութեանն Հռոմայեցւոց ի նոցանէ զառնել օգնականութիւն, որոց մանաւանդ պաշտպանելն եւ օգնելն պարտի: Միայն առ Արշակ արքայ Հայոց առաքեալ ազդ առնէր կազմել զաւնդ հարուստ եւ մեծ պատրաստ խաղա-լոյ ուր ուրեք հրամայեսցի դիմել կամ հարկանել եւ խոստանայր

1 Ամ. Ի. 11:
2 Meribanes.
3 Ամ. ԻԱ. 6—13:
4 Ամ. ԻԲ. 7:

ընդ հուպ տալ վասն նորին զըրոյ[1]։ Յայնժամ ուրեմն թուի առաքեալ Յուլիանու եւ զիւր պատկերն զդիւանկար առ Արշակ, զոր եւ կանգնէր նա յարքունական եկեղեցւոջն։ Վասնզի չէր խոկ այս արտաքոյ ինչ սովորութեան Յուլիանու։

Այլ այնուհետեւ կայսր ի քաղաքէն Անտիոքացւոց գարնայնի (363 Մարտ. 5) հանեալ ի ձմերոցաց զզօրսն՝ որք ժողովեցան ի Հերապօլիս, եւ էին առ հասարակ 35,000 հռոմայեցւոց, թող զՍկիւթացիսն կամ զԳութսն եւ զՍարակինոսսն որ եկեալ հասեալ էին յուսով աւարին։

Անցեալ ընդ Հերապօլիս անց ընդ նաւակամուրջն Եփրատու, որ կայր ի հարաւոյ Բիր դղեկի, հասանէր ի Խառան՝ ուր բաժանէր պողոտայն արքունի յերկուս, մի ընդ ձախմէ ընդ Ադիաբենէ առ Տիգրիս գետով եւ միւս յաջակողմն ընդ Ասորեստան առ Եփրատ գետով։ Անդ բաժանէր վասն ճանապարհին ընդ ձախ Յուլիան զզօրսն, գունդ մի 30,000 արանց ի ձեռն տայր երկոցունց զօրավարացն Պրոկոպիոսի եւ Սեբաստիանոսի (մանիքեցւոյ) հրաման տուեալ խաղալ ի Մծբին կոյս, անդ մինչ չեւ անցեալ ընդ Տիգրիս, զգուշանալ ասպատակին Պարսից, որ թերեւս յանկարծ հասանիցէ, ապա անցանելով ընդ Ադիաբենս զգեղեցիկ գեղեցիկ անդս զպտղաբերս աշխարհին Պարսից ապականեալ խանգարել։ Այլ խնամով իմն հրաման տայր կայսր զօրավարացն՝ միաբան ընդ Արշակայ արքայի գործել, եւ նովաւ հանդերձ արշաւեալ ընդ աշխարհն Կորդուաց, Մոկաց եւ Հեր եւ Զարեւանդ գաւառի փութանակի հասանիցեն յԱսորեստան ի ժամ նեղութեան իւրք եւ պիտոյից լինել թիկունս օգնականութեան եւ այնուհետ միանալ ընդ բուն բանակին առաջի Տիզբոն քաղաքի արքայութեանն Պարսից։ Ինքն Յուլիան ընդ աջոյ ճանապարհն հասեալ (Մարտ 27) ի Կաղղինիկոն, ուր առաջի ժողովեցաւ տորմիղ նաւացն 1100ոց եւ առ Կիրկեսիոնիւ, որ էր բերդ ամուր (շինեալ ի Դիոկղետիանեայ) ի վերայ սահմանաց երկուց թագաւորութեանց ի գետախառնուրդս Քաբոր գետոյ ի գետն Եփրատ. անցեալ ընդ Եփրատ ձգելով նաւակամուրջ 50 նաւաց, խաղայր ընդ երկիր թշնամւոյն միշտ զգետն ի խոնարհ, իբրեւ առ երի նաւամարտիկ նաւաց, որ գային ստէպ զհետ. բուն զօրութիւն հետեւակազօրուն էր ի միջին վայրի զոր առ յինքն կայսր, աջ թեւն յայլեւայլ ազգաց ընդ Նեւիտաւ էր միշտ առ եզր նաւացն, իսկ զձախոյ թեւն ծածկէր այրուձին ընդ զօրավարութեամբ Արինթէոսի եւ Որմզդի՝ արքայորդւոյն Պարսից դարձելոյ ի քրիստոնէութիւն առ Կոստանդիանու. զառաջս գնդին եւ զկողմն պահէր Ղուկիղղիանոս 1500 դիւրաշարժ հեծելօքն, իսկ զվերջապահսն տանէր Սեկունդինոս կուսակալ Ուռհայեցւոց։

1 Առ. Իբ. 2.

Դժուարին արշաւանն էր, այլ յաջող. հարաւ ցրուեցաւ բանակն արքունի առաջի Տիգրանի, հանդերձ վահանաւոր եւ փղակոյտ բազմութեամբ եւ ի հնչիւն փողոյ եւ գոչման հռոմայեցի եւ գունդ զօրուն հալածեցաւ ամենայն, մինչեւ ի ներքս ի պարիսպն քաղաքի, եւ մնաց յաւար բանակին, այլ ոչ առանց մեծի ծախման կոտորածոյ հռոմայեցւոցն իրքն վճարեցան:

Այլ գործ էր այնուհետեւ առնուլ զՏիգրան. ի խորհրդեան զօրավարացն սահմանեցաւ թէ անհնարին է եւ դժուարին՝ պաշարելով առնուլ ի բուռն. այդ առնէր Շապուհ ի ձեռն Որմզդի՝ տանել դաշինս խաղաղութեան պատուով վասն հռոմայեցւոցն, այլ արհամարհեաց անզգամեալ Յուլիան եւ դրդեալ ի սուտ խրատուէ հակառակ խորհրդոց զօրավարացն՝ այրեաց զտորմիղ նաւաց իւրոց տանջելով զօրացն (Յուլ.), զի անարգել մերձենայցէ ընդ հիւսիսոյ արեւմտից ընդ կողմն Ատրպատականի միանալ ընդ Արշակայ եւ ընդ հիւսիսային բանակին ընդդէմ զօրուն զոր գումարեալ բերէր ի վերայ նորա Շապուհ: Փոշի պարսկական գնդին որ մատէր՝ կարծեցոյց թէ եկեալ հասեալ իցէ Արշակ զօրօքն, դրդեցան առ անդ ճակատք, մինչեւ յետուստ յանկարծակի յարձակումն կրեալ ի հեծելազօրուէն Պարսից եւ ինքն կայսր առանց զրահից մտեալ ի ճակատ՝ եղեւ նետահար (363. Յուլ.)[1]:

Աղէտաբերութիւն հռոմայեցւոցն՝ էր եւ պարտութիւն հայոց թագաւորին. Յովկիանոս յաջորդ Յուլիանու փութանակի դաշինս եդեալ ընդ Շապհոյ՝ թողոյր նմա զնահանգսն յայնկոյս Տիգրիս գետոյ զԱրզն նահանգ, զՄոկաց աշխարհ, զԶաւդէս, զՌէհմենա եւ զԿորդուաց աշխարհ[2] հանդերձ 15 բերդիւք մանաւանդ Սինգարաւ եւ Մծբնաւ՝ յորմէ հան ակամայ Յովկիան զբնակիչսն տանել յԱմիդ[3]: Երկրորդ բուն գլխաւոր մասն դաշանց զոր Շապուհ պահանջէր՝ էր թողուլ առանձինն զթագաւորն հայոց եւ չլինել կայսեր նմին օգնական ի մարտ պատերազմի հակառակ Պարսից: Այսպէս առ երեսս իմն չափաւորութեամբ զնոյն հաճէր ընդունել, զոր ի սկզբանն պահանջէր, այս ինքն գրաւել ունել զՀայոց աշխարհ[4]:

Յանձն առ կայսր, թողաւ լքաւ Արշակ առաջի պարսկական զօրութեանն՝ որ առաւելագոյնն մրմռեալ զայրանայր յայնժամ, զի թիկունք օգնականութեան հռոմայեցւոց եղեւ թագաւորն հայոց:

Ապաքէն իսկզբանէ իսկ թուի թէ ածէր Արշակ զմտաւ զտագնապն, որ նմա ի վերայ հասանէր՝ եթէ Պարսիկք յաջողէին, եւ յայն սակս խուսափէր իմն լինել արդեամբք օգնական Յուլիանու,

1 Ամ. ԻԵ. 8:

2 Arganena, Moxoena, Zabdicena, Rehimena, Corduena.

3 Ամ. ԻԵ. 9: Զօսիմ. Գ. 34:

4 Ամ. ԻԵ. 9:

մինչ չեւ պաշտեալ Հանգամանաց պատերազմին: Պատմագիրն Հայոց որ ընդ Հռովմայեցւոց միաբանէ պատմել թէ Խոսրովիկ եւ Խորհրդակիկ էր Թագաւորն Հայոց (Արշակ) ընդ Յուլիանոս, յաւելու թէ Հրամայեցաւ նա անձամբ գալ ի պատերազմն: Նա՝ անուանեալն Թագաւորին Հայոց (Արշակայ) զՅուլիանոս ընդ Նեփրատ փանելով անցանել զՊարսիկս՝ չէ ամենեւին հաւանութեան: Չէր մարթ Արշակայ անուանեալ զՅուլիանոս ընդ Նեփրատ, ոչ գտանիցին Նաւայն՝ զի այն կողմանք ի ձեռս Հռովմայեցւոց էին եւ չէր Հնար Պարսից անդ պատերազմել ընդդէմ Յուլիանոսի, եւ ոչ յետոյ առ Ակրկեռաքանիս, զի չէր ի միասին [illegible] Արշակ կամ զօրն Նորա ընդ զնդին Յուլիանոսի, այլ ընդ զնդին որ ընդ Հեռեւնակողմն արշաւէր: Ըզօրքն տակաւսպս զօր առաքեաց (յառ միաբան միաբանութեան եւ Հայ եւ Հռովմայեցի պատմագրին) կամ խաղ խոյս Հրամանաւ եւ կամ [illegible] զօրավարն Նորա գանդաղութեամբ իւր մարտէր, առակայն չէր Հնար ամենեւին կալ զատարկ, մանաւանդ յետ Թըղթոյն զոր գրեաց Կայսր աստուածայլեաց առ Արշակ իբրեւ «Առ Արշակ նախարար Հայոց»[1] (յառ Խոր. գործակալ): Արդարեւ իսկ անտանելեաց այնուհետեւ զի կամ անձամբ եւ կամ յայլոց ձեռն յարձակեալ աւերեաց Արշակ զերկիր սահմանացն Պարսից ի կողմանց Ատրպատականի[2]:

Արկանէր այնուհետեւ Շապուհ յայտնապէս ձեռն ի Հայաստան. առցի առցի հնարագիտութեամբք եւ խաբէութեամբք զնամանս յաղթողէին, Հրապուրեալ արկանէր զնոսա յերեւելեաց եւ ի նախարարաց եւ զայլն յանկարծ արշաւանօք զերէր, մանաւանդ զխորամանս սահմանակիցս Մարաց եւ Ատրպատականի, եւ չէ առնէր զաշխարհն զժամութեամբ եւ ալեկոծ[3]:

1 Կայ զրոյց այս Թուղթ Յուլիանոսի առ Արշակ, [illegible]

2 Ամմ. ԻԵ. 7:

3 Ամմ. ԻԵ. 12. տես եւ ԻԵ. 7:

Համեմատութիւն գործոց Արշակայ ընդ իւրոց ժամանակակցին կայսերաց, որպէս ինչ ցայժմ ըստ արտաքին պատմագրութեան (Ամմիանու) ընծայեցաւ՝ նշմարք յառակագոյնս եւ ի տոհմային պատմագրութեանն առ Փ. Բուզանդայ։ Յայտնի իսկ վասն պատերազմացն Կոստանդեայ եւ Յուլիանու ակնարկեալ (Դպր. Դ. Գլ. ԽԱ.) «Լուռ լինէր, ասէ, թագաւորն Պարսից ի թշնամութենէ եւ խօսէր համակ ողջունիւ եւ աղաչէր զԱրշակ արքայ Հայոց՝ սիրով հաշտ եւ միաբան կալ ընդ նմա յամենայն խաղաղութեան։ Վասն զի ի մեծ վտանգ շառայի էր թագաւորն Պարսից տեղւոյ տեղւոյ յանդարտ պատերազմացն ի թագաւորաց անտի Յունաց։ Իսկ Արշակ արքայ Հայոց ոչ ինչ կամէր անսալ նմա, եւ ոչ հուպ ինչ լինել ի նա եւ յղել դեսպանս, եւ ոչ ինչ տալ պատասխանս ընծայից. եւ զանունն անգամ նորա ոչ կամէր լսել։ Իսկ թագաւորն Պարսից տեղւոյ տեղւոյ յղէր պատասխանս առ նա, առաքէր դեսպանս։ Եւ ինքն հաշտեալ կայր ընդ թագաւորին Յունաց» (Կոստանդեայ եւ Յուլիանու, 338—363)։

Յետ այնորիկ վասն դաշանց Յովբիանու ակնարկեալ՝ յորում Մծբինն տուաւ եւ խոստացաւ կայսր չօգնել թագաւորին Հայոց հակառակ Պարսից, ասէ. «Այլ իբրեւ եղեւ խաղաղութիւն ի մէջ թագաւորացն Յունաց եւ ի մէջ թագաւորին Պարսից Շապհոյ, ուխտից նամակ գրեալ եւ կնքեալ տայր թագաւորն Յունաց թագաւորին Պարսից։ Եւ գրեալ էր յամենայն նամակին այսպէս. Տուի քեզ, ասէ, զՄծբին քաղաք որ է յԱրուեստանի եւ զՄիջագետս Ասորւոց, եւ միջաշխարհին Հայոց ձեռնթափ եմ, ասէ, թէ կարասցես յաղթել նոցա եւ արկանել ի ծառայութիւն, ես ի թիկունս ոչ եկից նոցա։ Արդ ի նեղ ուրեմն անկեալ թագաւորն Յունաց եւ ի նեղին վշտի՝ զայս ձեւ օրինակի բանիցն կնքէր մուրհակ եւ տայր թագաւորին Պարսից, եւ այսպէս ճողոպրէր ի նմանէ» (364)։

Յետագայս յաւելեալ նորին պատմագրի զայն որ զհետ դաշանցն այնուցիկ եղեն՝ ասէ համեմատ Ամմիանոսի. «Իբրեւ եղեւ խաղաղութիւն ի մէջ թագաւորին Յունաց եւ ի մէջ թագաւորին Պարսից, այնուհետեւ կազմէր զզօրս իւր թագաւորն Պարսից Շապուհ եւ խաղաց ի վերայ Արշակայ արքային Հայոց մարտի պատերազմաւ։ Իսկ սահմանապահքն թագաւորին Հայոց, որ նստէին ի Գանձակ Ատրպատականի, վաղ ազդ առնէին նմա զերթն մինչ չեւ հասեալ էր նա ի սահմանս Ատրպատականի....»։

Նոյն մատենագիր ի պաշարման Մծբնայ ասպաքէն յամի 350՝ պատմէ «հաւել Արշակայ նախարարօքն ընդ Աղձնիս եւ թափել յերկիրն Արուեստանի դէմ յանդիման Մծբնացւոց քաղաքին, որ էրն անդի ճակատուն՝ յօգնականութիւն Շապհոյ» (Դպր. Դ. Գլ. Ի.)։ Այլ այդ իսկ զի Ամմիանոս միշտ հաւատարիմ լեալ ասէ զԱրշակայ առ Հռոմայեցիս՝ ընդ կասկածանօք զերթն առնէ։

Ի տոցունց զայս նոր եւ զկարին կարեւոր անդերկութիւն բերելք յառաջ՝ թէ ոչ միայն ըստ արտաքին մատենագրութեանն (Ամմիանու, Թեմիստեան Մասեռնին, Սոզոմենայ, Աթանասի եւ Ղիբանիոսի), այլ եւ ըստ տոհմային պատմագրութեան ոչ Տիրան ինչ է առ Յովբիանոս, այլ Արշակ Բ. եւ ինքն ժամանակի ... ժամանակակից Կոստանդեայ, Յովբիանոս, Յուլիանոս եւ առաջին անգամ Վաղէսի։ Այս գլուխ Փ. Բուզանդացւոյ, որում չեւ էր լեալ մատչութիւն բաւական, կարէր լինել արդեւք իբրեւ ասաղ բեւեռական առ ուղղութիւն ժամանակագրութեան այսց մատենից պատմութեան, եթէ Ամմիանոս եւս չէր ի միջի։

124

Մի միայն պատուար ամուր թագաւորին Հայոց ընդդէմ թշնամւոյն՝ միաբանութիւն եւ խաղաղութիւն աշխարհին էր. այլ այն իսկ էին աղէտք՝ զի ոչ առ անձին եւ ոչ յառաջնորդութեանն յաջողեալ եւ խաղաղութեամբ էր ընդ նախարարացն Արշակ։

Պատանդք ի Տիրանայ առաքեալ էին առ Հռոմայեցիս՝ Տիրիթ որդի Արտաշիսի անդրանկան արքայի որ վաղամեռիկն եղեւ եւ Տրդատ երրորդ որդի արքայի[1]։ Տրդատայ վախճանեալ կամ սպանեալ տարապարտ՝ նորին որդի սիրելին Գնել յետ պատուելոյ հիւպատոսութեամբ՝ դառնայր յաշխարհն հայրենի ընդ հօրեղբօր իւրոյ խանտաւորն Տիրիթայ։ Արդ ուրեմն յաջողէր Տիրիթայ հնարիւք միաբանութեամբ ընդ Վարդանայ Մամիկոնեայ զինակրի արքայի արկանել զԱրշակ ի կասկածանս վասն եղբօրորդւոյն իւրոյ Գնելոյ, յորժամ փեսայացաւ սա Անդովքայ նահապետի Սիւնեաց ի դուստրն նորա ի բարենշանն եւ հնարիմաց ի Փառանձեմ. արքունական իսկ էին հարսանիքն, ուստերք նախարարացն տուեալ նմա ի սպաս եւ ի հրահանգս, եւ բնակութիւն էր նորա ի Կուաշ յարքունական նահանգին Արարատայ։ Թէպէտ եւ հրամանաւ արքայի ուստերք նախարարացն արձակեցան եւ ինքն փոխեցաւ բնակել ի Շահապիվանի ի մայրենի ժառանգութեանն, այլ սէր նախարարացն ընդ Գնել եւ խանտանք ընդ մեծութիւն որսոց նորա որպէս եւ ընդ կնոջն գեղն՝ կործանեցին զնա. սպանաւ Գնել հրամանաւ Արշակայ յորսան, զոր պատրաստեաց նա արքայի ի Ծաղկոց լերինն, ի ձեռն Վարդանայ՝ իբրեւ ընդ խաղս։ Զփառանձեմ առ արքայ ի հարճութիւն, այլ սա դեղեալ սպան զդշխոյն Ողոմպիա վասն տիկնութեանն ի ձեռն Մրջիւնկանն անարժան երիցու. սպանաւ այնուհետեւ նորա թելադրութեամբ եւ Վաղինակ Սիւնի՝ զի առցէ Անտիոք կամ Անդովկ հայր նորա զգատիւ նորա։ Նա եւ զառաջնոյ իսկ զառնն մերժ հան կինն ժանտ։ Միաբանեալ ընդ Վասակայ մեւս եւս զինակրի՝ կրսերոյ եղբօր Վարդանայ Մամիկոնեայ՝ քսութեամբ տայր սպանանել ի ձեռն նորա զՎարդան, նա եւ զՏիրիթ զնորին սիրելի, յորժամ երթային նոքա հատուած ի Պարս՝ առ չժուժալ թշնամանացն զոր յարքայէ կրեցին[2]։

Արդ եւ ընդ ամենեցուն իսկ նախարարացն անկաւ թագաւորն ի գժտութիւն։ Յօժարեաց շինել Արշակ դաստակերտ առ լեառնատամբն Մասեաց, զԱրշակաւանն, եւ զի փութանակի շէն տեղին լինիցի՝ ըստ օրինակի հիմնարկուին Հռոմայ՝ հրաման տայր զի լինիցի այն տեղի ապաստանաց յանցաւորացն. եւ լցաւ,

1 Խոր. Գ. Գլ. ԽԳ։

2 Խոր. Գ. Գլ. ԻԴ. ԻԵ։ Բուզ. Գ. Գլ. ԽԱ—ԽԵ։

աւանացաւ, քաղաքացաւ վայրն աւանդատուօք, պարտականօք, ծառայիւք փախստէիւք, գողօք, սպանողօք եւ կնահանօք։ Զուր էր բողոք նախարարացն, ընդ վայր խրատ եպիսկոպոսապետին Ներսիսի։ Յետաւստ ուրեմն դառնացան զկծեցան նախարարքն եւ միաբանեալ բազմաց ի նոցանէ անկան յանկարծ ի վերայ արքունական ձեռակերտին եւ սուր ի վերայ եդեալ զբնակիչսն կոտորեցին. անագան հաս ի վերայ եպիսկոպոսապետն սուրբ, հազիւ թափեաց ի նոցանէ զմանկտին ստնդիացս՝ որ ի գերութիւն սահմանեալ էին[1]։

Գրգռէր այնուհետեւ Արշակ ընդ իւրոցն իսկ նախարարաց միաբանելոց ընդ առաջնորդութեամբ Ներսեհի Կամսարականի. տակաւաւորքն մտերմօք եւ վրացի գնդաւ՝ ի նեղ իմն անկանէր թագաւորն, զի նոքա ի Պարսիկս յեցեալ էին եւ ինքն չունէր այն օգնականութեան իմիք ի Յունաց։ Յայնժամ եպիսկոպոսապետն՝ որ յետ անցիցն Գնելայ թողեալ լքեալ էր ամենեւին զարքունիսն՝ կոչեցաւ անկանել ի մէջ։ Խոստմամբ ուղղութեան թագաւորին եւ ստէպ պաղատանք նախարարացն եւ եպիսկոպոսացն ժողովելոց հաւանեցուցին զալ լինել համազակեր եւ հաշտեցուցիչ ի մէջ պատակտելոցն, եւ հաստատեցաւ իսկ ուխտ ի միջի՝ նոցա ծառայել միամտութեամբ եւ նմա իշխել ուղղութեամբ։

Այլ չյերկարեաց Արշակ ի խոստմանն. ի բազմաց ի նախարարացն խնդրեցաւ վրէժ, ազգ Կամսարականացն կոտորեցաւ, բաց ի փախուցելոցն առ Շապուհ ի Սպանդարատայ (յեղբօրորդւոյն Ներսեհի) եւ յորդւոց նորա ի Շաւարշայ եւ ի Գազաւոնէ, եւ գրաւեցան յարքունիս քաղաք ոստանի նոցա Երուանդաշատ եւ աւանն Արտագերից, եւ համբարք նոցա ածան յԱրմաւիր՝ ուր նստէր թագաւորն։ Դիականք սպանելոց թողան գէշ գազանաց ի բացի, եւ շինականքն՝ որ կամեցան ամփոփել զոսկերս տերանցն, մահու պատուհաս կրեցին. իսկ զԽադ եպիսկոպոս Բագրեւանդայ եւ Արշարունեաց որ ոչ պատահեաց յառաջնում նուագին եւ այսմ ժամանեալ՝ կշտամբէր զթագաւորն, հազիւ ապրեցուցին ի քարշանաց եւ ի քարկոծմանց այրք կորովիք տայգերք դատերն նորա յԱպահունեաց տոհմէ։

Այսպէս անդէն ի ժամանակի զի խաղաղութեան դաշինք Պարսից ընդ Յովիանու կռեցան եւ դատարկացաւ ձեռն ժառանգական թշնամւոյն թագաւորութեանն Հայոց, բեկեալ իմն էին սիրտք նախարարացն եւ ցրտացեալ ի թագաւորէն եւ յօժարագոյնք իմն ի Պարսիկս, յանձն լինէին նոցա եւ մեծարեալք յարքայից արքայէ դառնային յիւրեանս[2]։ Զուր ժողովեալ խրատէր զնոսա եպիսկոպոսապետն ի սէր եւ ի հնազանդութիւն հայրենի

1 Խոր. Գ. ԳԼ. ԻԷ։

2 Sollicitans quosdam optimatum et satrapas.

թագաւորին եւ ի միաբան պատերազմ ընդդէմ հալածիչ եւ մոգակրօնին թագաւորին: «Թէ բեւր չար իցէ, ասէ, Արշակ, սակայն աստուածապաշտ է, եւ եթէ մեղաւոր եւս իցէ, սակայն թագաւոր ձեր է»[1]: Ընդէն խոկ յառաջնում հաշտութեանն՝ Մերուժան նախահայրն Արծրունեաց եւ նորին քեռայր Վահան Մամիկոնեան չկամեցեալ հաշտել ընդ թագաւորին՝ երթեալ էին հատուած առ Շապուհ ծառայել նմա հակառակ թագաւորին իւրեանց եւ հայրենի աշխարհին՝ յուսով թագաւորութեան Հայոց:

Սոցա առաջնորդութեամբ եւ խորհրդով մտանէր Ալանայոզան ոմն պահլաւիկ հզօր գնդաւ՝ գալ առնել զթագաւորն Հայոց: Խոզաւ լքաւ Արշակ յիւրոցն օգնականութենէ, զոր յիշեցուցանէր զօրավարին Պարսից զհամարձակն ազգականութիւնն. այսպէս ասէր ի նեղ անկեալ եւ անարի հաւանեալ ի բանս խաղաղութեան եւ հաշտութեան եւ հրապուրանաց եւ երդմանց Շապհոյ[2], յանձն առ երթալ յարքունիս արքային Պարսից հանդերձ սպարապետաւն իւրով Վասակաւ, արձակելով յառաջագոյն զպատանդս[3]: Զառաջինն մեծարեաց զԱրշակ, ապա յետ թերեաց ամսոյ[4] հրաման տայր Շապուհ հանել տանել զնա ի խորշ մի, խլել զաչսն[5], եւ կապեալ ասպեօք արծաթեօք[6] կամ երկաթեօք ի Խուժաստանի՝ յԱնդմիշն (յԱնուշն) բերդի կամ յԱգաբանա դղեկի պահել (369). ուր չարչարեալ մեռանէր զղջ-խոստովանեալ[7] եւ կամ առնէր ինքն անձամբ անձին[8]. իսկ Վասակ մորթեալ ըստ Պարսից օրինակին կախեցաւ զմորթն բերդին[9]:

Այսպէս թողաւ անպատսպար ի Հռոմայեցւոց թագաւորն՝ որ ուխտեալ բանիւ էին լինել նոցա հաւատարիմ ըստ միաբանութեան Արշակունոյ. միայն վերջին զանդորրութիւն նորա յաղթանակին Յովբիանոս ուծացոյց տագնապէն զնոսա յիւրմէ, մինչեւ Կիրակեաց ճարտարախօսն բիծ եւս ծանուցանէ ի Պատմիչս զԱրշակաւն ապկանել:

125

Սաղ իսկ յառաջ քան զլինելն թշնամութեանն՝ առաքեալ էր Շապհոյ առաքել Արշակայ հրաման ածել եւ զդշխոյն Հայոց, որպէս եւ զկանայս նախարարացն, ոչ միայն զայնոսիկ որ հաւա-

[1] Բուզ. Դ. Գլ. ԺԱ:

[2] Ամմ. ԻԷ. 12. per exquisitas perjuriisque mistas illecebras. եւ միաբան ընդ նմա Փաւստ. Բուզ. Դ. ԾԲ. «Շապուհ արքայ մեծաւ աղաչանօք եւ պատուաբանօք եւ հնազանդութեամբ եւ սիրով զԱրշակ առ ինքն կոչէր, զի արասցէ ի մէջ իւրեանց սէր եւ խաղաղութիւն եւ բարեկամութիւն մեծ». եւ ԾԴ. «իսկ Արշակ խնդրէր հաւատարիմ երդումն... նա (Շապուհ) եւս բերել ըստ օրինացն հաւատարիմ երդմանց թագաւորութեանն Պարսից՝ աղ, կնքել վարազ նկարագիր մատանեաւ, եւ յղեաց»:

[3] Խոր. Գ. Գլ. ԼԴ. Բուզ. Դ. Գլ. ԾԴ:

[4] Ամմ. անդ: Բուզ. Դ. Գլ. ԾԴ. եւ 168:

[5] Ամմ. անդ:

[6] Ամմ. անդ:

[7] Ամմ. անդ:

[8] Խոր. Գ. Գլ. ԺԵ: Բուզ. Ե. Գլ. Է:

[9] Բուզ. Դ. Գլ. ԾԴ:

առաջնորդին կայսեր Արշակայ, այլ եւ զհատուածեալսն առ արքային Արեւուց: Այսն սակս զրդուեցաւ կայսերն ամենեցուն մասաց եւ առաջոր լուեալ եւս զձերբակալ լինել Թագաւորին՝ անուանի կայսերազօրութեան զնախարարսն. եւ այնպէս բաղձալք ի Նոցանէ կանանցն եւ պարզեալք անկան ի Հռոմայեցիս[1]: Նոյնպէս եւ կին Թագաւորին (Փառանձեմ) էր անկեալ յԱրտագերսն[2] ամուր Արշարունեաց աշխարհին հանդերձ արքայորդւովն Պապաւ եւ գանձուքն արքունի[3]:

Հաստատեալ ապա Կիւղակայ ներքինւոյ եւ Արտաւանայ առաջնոր յանձն Շապուհ զառաջնորդութիւն Հայոց աշխարհին: Սոքա խորհեցեալ հաստատէին առաջի բերդին, զոր լինէր պաշարութեան վասն անմատոյց դիրացն ի բարձրաւանդակի եւ վասն պաշտպանութեան սատակամենեաց ձմերայնոյն: Յայնժամ ի դէպ համարէր Կիւղակ ի կին արկանել զպաշարողութիւնն զոր ունէր փարելոյ ընդ կանայսի ազգին. առ հրամանն ի դշխոյէն հանդերձ Արտաւանաւ գալ ի բերդ անդր՝ խօսել վասն երդման ի վերայ հասելոյ: Մտեալ ի ներքս մերթ պարտաւորեալ, մերթ խրատականք յորդորէին տալ ի ձեռս զամրութիւն: Այլ դշխոյն կարկեալ բարձեալ աղեղորորս զկիշատն մրմնջէր՝ զեւր եւ զանձն Թշուառականաց, մինչեւ մատնիչքն այնոքիկ եւ զաւհրմք իւրեանց բնակ առեալ եւ հայրենի աշխարհին՝ կամ վասն զի ի գութ իմն դարձան ի վերայ դշխոյին եւ պատանեկին արքայորդւոյ, եւ կամ զի հաւատացեալն երկք ի Վաղէսէ ամէն կալեալ՝ միաբանեցին ընդ կնոջն քաջասրտի:

Յետ երդմանց հաստատութեան դարձան նոքա ի բանակն. առ ... երկուս, ասէին, խնդրեաց տիկինն խորհել Թէ տացէ արդեւք ձեռս Թէ ոչ: Խրրեւ ի գիշերի իմն եղեն Պարսիկ երկայնաթեւսքն ժամանակին՝ յանկարծ բացեալ դրան բերդին եւ զիշերի. դունդ մի ի քաջացն երիտասարդաց, յարձակեցան ի զանկիշանս, զմեծ մասն բանակին կոտորեցին, եւ մնացեալքն սակաւաւորք փախեան ի բաց: Կայր մնայր բանակիշնն ի պահ բերդին, բայց զարքայորդին զերծուցանէր փախստեայ ի սահմանս Հռոմայեցւոց: Ընկալաւ զնա կայսր Վաղէս, տահմանեցաւ արքայորդւոյն Հայոց անդի բնակութեան Նէոկեսարիա Պոնտացւոց, անդ Թագաւորաբար ունէին զնա մեծաւ շքով:

Քաջալերեալ ի սորայ անսէ կայսերն առ Պապ՝ առաքեցին

1 Խոր. Գ. Գլ. ԼԵ:
2 Artogerassa.
3 Ամ. Մարկել.: Խոր. անդ. այլ առ Պապ յայնժամ պատանեակ առ Հռոմայեցւոց լեալ համարի: — Սովորութիւն է Պապ չհամարել ի Փառանձեմայ՝ հաւասարի յայտնի վկայութեան ոչ միայն Փ. Բուզանդացւոյ, այլ եւ Մ. Խորենացւոյ (Գ. Գլ. ԻԴ). այլ զծնողութիւնն՝ որով ասկեցան ի գոյն, բաւանի ի միջի՝ եթէ զհետ երթալը կարգի պատմութեանն զոր ընծայէ Փ. Բուզ. ի Վարազդատայ մինչեւ ցԱրշակ Գ.: Նա ասանիկ եւ Ամմիանոս չանաձէ խաղամուրթ նորա եւ չասէ թէ որդի Ողոմպիադայ էցէ, մինչեւ հարկ համարել Թիլեմոն զաղկոցւոյ այնու միայն հաստատել՝ թէ որդի Ողոմպիադայ էցէ Պապ՝ զի քրիստոնեայ էր Արշակ եւ չէարէր լինել երկկին:

Կիւրղակ եւ Արտաւան հրեշտակութիւն առ Վաղէս եւ աղաչէին զօրօք առաքել նստուցանել զՊապ յաթոռն։ Այլ քանզի վաղ զայրացեալ էր անհնարին Շապուհ ընդ Հռոմայեցւոց վասն ընդունելութեանն այնորիկ, յայն սակս ի դէպ իմն համարէր կայսր չօգնել առ ժամն զօրու, այլ Տերենտեայ դքսի հրաման տայր ածել մուծանել զՊապ ի Հայս, այսպիսի ինչ զգուշութեան պայմանաւ՝ զի առաջնորդեսցէ Պապ ազգին, բայց զնշանակս թագաւորութեանն եւ զանուն առ ժամն մի կրիցէ, զի մի քակեալ ինչ զդաշինսն Հռոմայեցիքն թուիցին։

Իբրեւ զգաստ լինէր այսմ ամենայնի Շապուհ արքայ, ամենեւին իսկ ի մոլեգնութիւն ելանէր. մեծաւ բազմամբոխ զօրօք քինախնդիր ի Հայս արշաւէր կամ ինքն եւ կամ զօրավարօքն առաքելովք։ Զահի հարաւ Պապ եւ ընդ նմա Կիւրղակն եւ Արտաւան, եւ իբրեւ չգոյին ուստեք թիկունք օգնականութեան, դիմեալ անկան յամուրս լերանց ի վերայ սահմանաց Հռոմայեցւոցն եւ ի լերինսն Խաղտեաց (կամ Լազկեայ կամ Կողքեայ)[1]. անդ ասկաւ գնդաւ վաստակաբեկ առնէին զամիսս 5 զզօրս թագաւորին Արեաց, թագուցեալք ի թաւուտս թանձրախուռն անտառացն եւ խոտորեալք յաղամոզ հետս շաւղաց վայրացն։ Այնուհետեւ յուսահատեալ արկանել զնոսա ի բուռն, եւ զի տայր եւս ամբանւոյն սատակացեալ նեղէր՝ յետ ապականելոյ զամենայն մրգաբերս երկրին եւ զամուր ամուր տեղիսն քանդելոյ կամ առնլոյ[2] զամուրսն Վանայ, զԱրտաշատու, զՎաղարշապատու, զԵրուանդաշատու, զԶարեհաւանայ, զԶարիշատայ[3], տայր ամենայն բազմութեամբ պատեալ պաշարէր զԱրտագերսն բերդ եւ յետ ազգի ազգի կռուոց՝ լուծան լքան ամրականքն (որ ընդ ամենայն զամիսս իբրեւ 14 եղեն ժուժկալ՝ յուսալով մանաւանդ թիկանց օգնականութեան զոր բերիցէ Պապ ի կողմանց Հռոմայեցւոց)[4]. վանեալ մկանդեալ առնոյր զունդն Պարսից եւ հրձիգ արարեալ եղծանէր, եւ զՓառանձեմ զկին Արշակայ արքայի հանդերձ գանձուք տարեալ վարէին ի գերութիւն[5]։

Յասորեստանի ընդ տայլացից հանեալ սպանանէ տիկինն[6]։ Վաղ քան զայն եւ Մերուժան Արծրունի նոյնպիսի անցս էր անցուցեալ եւ ընդ կանայս նախարարացն կախելով զնոսա զբերդից իւրաքանչիւր, քանզի նմա իսկ յանձն էր աշխարհն հրամանաւ Արեաց արքային։

Այնուհետեւ հնարէր խորամանգն Շապուհ փորձել միւսանգամ փայփայելով եւ ծածուկ պատգամաւորութեամբ ի կա-

1 Որպէս եւ մեր եւս պատմագիրք զայն կողմանս Խաղտեաց գիտեն մերձ [illegible] փախստեից. տես Եղիշէ, 231. Բուզ. Դ. Գլ. ԾԹ. ի վերջն։
2 Ամմ. անդ։
3 Խոր. Գ. Գլ. ԼԵ։ Բուզ. Դ. Գլ. ԾԵ։
4 Բուզ. Դ. Գլ. ԾԵ։
5 Ամմ. անդ։ Բուզ. անդ։ Խոր. անդ. Թեպէտ եւ սա ոչ ի բռնութենէ, այլ ի կամաց տալ լինել անձնատուր։
6 Խոր. անդ։ Բուզ. Դ. Գլ. ԾԵ։

կածանս ի վերայ Կիւղակայ եւ Արտաւանայ, եւ գրգռէր իմն զԹագաւորն մանուկ իբրեւ թէ իշխիցեն իմն նոքա ի նորա վերայ եւ առնուէր իմն իշխանութեան նմին թողուցուն։ Իսկ Թագաւորն ի բանս Թշնամւոյ աշխարհին իւրոյ եւ տոհմի եւ զգլուխ արանցն առաքէր առ Շապուհ։

Յետ թօթափելոյ զխրատուս պատանեկին՝ դիւրաւ այնուհետեւ Թագաւորութիւնն հանդերձ Թագաւորաւն իբրեւ աւար կայր առաջի Թագաւորին Պարսից։ Նմին իրի հարկ համարեցաւ կայսր առաքել զԱրինթէ կոմս, զայր քաջ հռոմէական լեգէոնօք ի Հայս։ Բայց Շապուհ քանզի տակաւին չհամարէր զանձն կազմեալ ի մարտ պատերազմի ընդ Հռոմայեցւոց, կոչեաց զզօրսն յետս, որք վաղ սկսեալ էին մտանել միւսանգամ ի ներքս ապստակաւ (370)[1]։ Այլ որպէս հաւանութեան թուի՝ այս իրք յետ միոյ ճակատու դիպեցան որ ի Ձիրաւն կամ ի դաշտավայրին Բագրեւանդայ առ ընդնոստամբն Նպատայ մղեցաւ, առաջի Եփրատ գետոյ, յորում կային առտի Տերենտ եւ Արինթէ, Սմբատ ասպետ որդի Բագարատայ եւ Մուշեղ որդի Վասակայ եւ Սպանդարատ կամսարական, եւ անտի բաց ի պարսկական զօրագլխացն՝ Մերուժան, Ուռնայր արքայ Աղուանից եւ Շերգիր Գեկաց արքայ։ Խառնեցաւ ճակատն սաստիկ յերկոցունց կողմանց. նահատակեցան մանկունք Պարսից եւ Հայոց՝ որոց աւաւէն իմն էր ապարափակն Հռոմայեցւոց։

Ի խառնուրդսն անկաւ Շերգիր ի ձեռն Սպանդարատայ, Ուռնայր հանաւ ի պատերազմէն խոց վիրաւոր ի ձեռաց Մուշեղի, որ չառ յանձն սպանանել զայր Թագաւոր. իսկ Մերուժանայ վիրաւորեալ երիվարն՝ եղեւ ձերբակալ յեղերս շամբի Կոգայովտի ի ձեռն Սմբատայ ասպետի՝ որ ջեռուցեալ շամփուր երկաթի ատրագոյն եւ բոլորեալ պսակ եդ ի գլուխ նորա եւ ասէր. Պսակեմ զքեզ, Մերուժան, քանզի խնդրէիր թագաւորել Հայոց, եւ ինձ՝ զի ասպետս եմ՝ պարտ է զքեզ պսակել ըստ սովորական հայրենի իշխանութեան իմում[2]։ Իսկ Վահան նորին քեռայր վաղ սպանեալ էր յիւրմէ իսկ որդւոյ ի Սամուելէ՝ որ անկաւ փախստեայ ի Խաղտիս։

Բայց զՊապ չէր թողեալ զօրավարացն Հռոմայեցւոց մտանել ի ճակատ անդր, այլ ի Նպատական լեռնէ դիտէր տեսանել Թագաւորն արտաթոռ զկռիւն, ունելով առընթեր զեպիսկոպոսապետն սուրբ զՆերսէս, որ մերթ յաղօթս կայր եւ մերթ յորդորէր զԹագաւորն ուղղել զսիրտ իւր։ Յետ ճակատուն միջնորդ ի մէջ անկեալ սրբոյն՝ տայր խոստանալ Թագաւորին գնալ հայրաբար ընդ նախարարսն, եւ սոցա չվտարանջել. եւ դարձոյց իսկ

1 Ամ. ԻԶ։

2 Ըստ Փ. Բուզ. Ե. Գլ. ԽԳ. յետոյ ուրեմն ի ճակատու ուրեք ի Բաբկենէ նահապետէ Սիւնեաց սպանեալ եղ ի Գա- [illegible]։

աղքայ զամենայն պայազա առաջին Կամսարականաց զոր հանեալ էր հօրն՝ ի Սպանդարատ, իբրեւ պարգեւ քաջութեանն. եւ սպարապետութիւն զօրացն տուեալ հաւատարմութեանն Մուշեղի, եւ առանձինն իսկ քաջն Գնել նահապետ Ռշտունեաց էր զօրավար արեւելեան գնդին փոխանակ Դղակայ որ նախ քան զայն զործ՝ ունէր զմարդպետութիւնն՝ յաջորդեալ զՀայր[1]։

Գրեթէ ամենայնիւ միաբանէ Ամմիանոս ընդ առաջնոյն պատմութեան, մանաւանդ ընդ Փ. Բիւզանդացւոյ՝ յորժամ պատմիցէ սա զանցս պաշարմանն Փառանձեմայ ի բերդին Արտագերից։

Իսկ Կիւղակայ վերակացուի ազգին[2] եւ Արտաւանայ զինուորի[3], որ մի ըստ միոջէ նշանակեցաւ ըստ համեմայեցի պատմագրին մասամբ իմն այս ինքն՝ իսկզբանն ունի նմանութիւն ընդ զործոց Մերուժանայ Արծրունւոյ եւ Վահանայ Մամիկոնենի (որ ըստ առաջին իսկ էր զօրավար)։ սակայն վերջին գործք որ զԿիւղակայ եւ զԱրտաւանայ պատմին ի նմին մատենագրէ՝ ընդ ինչ ամենեւին նման զործոցն որ զՄերուժանայ եւ զՎահանայ ի մերոց անտի վիպին, այլ նման իմն են սակաւ ինչ անցիցն որ զՀայր մարդպետէ եւ զԴղակայ մարդպետէ եւ ապա զօրավարէ՝ առ ի Փ. Բիւզանդայ պատմիցի։ Քանզի զՀայրն յիշէ մատնել զաղա յԱրտագերս բերդ եւ խօսել ընդ դշխոյին Փառանձեմայ եւ գնել եւս նմին թշնամանս, եւ յայն սակս յետ թագաւորելոյն Պապայ լինել զնմանէ ամբաստանութիւն՝ սպանեալ իբրեւ թշնամանիչ մօր թագաւորին։ Այսպէս եւ Դղակ նախ մարդպետ եւ ապա զօրավար ապստամբեալ՝ լինի ի բանի ընդ արքային Պարսից, մատնի, եւ փողոտեալ սպանանի ի Պապայ[4]։

126

Իսկ Շապուհ չդադարէր արդեւք յետ առ Ջիրաւ ճակատուն, բայց իսկ եւ իսկ չկարէր առնել սկիզբն տալոյ պատերազմ ընդ Հռոմայեցւոց, այլ կամէր իմն պարապ պատրաստելոյ։ Յայն սակս նախ առաքէր հրեշտակս առ Վաղէս խնդրել՝ չլինել Թիկունս օգնականութեան աշխարհին Հայոց ըստ դաշանցն պայմանի։ Ձեռն ինչ այնմ ունէր կայսր, մանաւանդ զի եւ ինքն իսկ Թագաւորն Արեւաց մերժեալ հանեալ էր զարքայն Վրաց զոր Հռոմայեցւոցն կացուցեալ էր ըստ պայմանի դաշանցն որ ի Դաղերեայ ընդ Պարսից երբեմն կռեցան (297), եւ կացուցեալ փոխանակ Սաւրոմակայ զնորին հօրեղբօրորդի զԱսպակուր։ Հրաման ետ Վաղէս Արինթեայ մնալ ի Հայս եւ Տերենտեայ 12 լեգէոնօք

1 Խոր. Գ. Գլ. ԼԵ — Ի։ Փ. Բուզ. Ե. Գլ. Դ։

2 Praefectus gentis.

3 Magister armorum. Ամ. ԻԷ. 12։

4 Թուեսցի եւ ըստ կոչման անուանց եւ ըստ անցից տաւել նմանեն Կիւղակն եւ Արտաւանն Ամմիանու՝ Վաղինակայ (Սիւնեայ) եւ Վարդանայ (Մամիկոնենի) զոր եղեն զինակիցք Մերուժանայ, բայց եղանակ Շապհոյ. եւ սպանանի ի Փառանձեմայ (Խոր. Գ. Գլ. ԽԲ.)։

խաղաղել մնացեալ ի Վիրս եւ նուաճեցանել այսպէս զՍաւրոմակ: Իսկ զերկիրն Կուր գետոյ հատեալ կայր զոյն՝ մնացուցանէր Ասպակուր պայազատին բաժանել զթագաւորութիւն Վրաց ընդ հօրեղբօրորդւոյն. Սաւրոմակայ ունել փախստական սահմանակիցս Հայոց աշխարհին եւ Խաղտեաց, եւ ինքեան զսահմանակալսն Աղուանից եւ Պարթից: Ընդոցի իսկ յանձն, առէր Ասպակուր, զանձնայն իսկ թագաւորութիւնս թողուլ Սաւրոմակայ՝ եթէ չէր ինձ երկեւղ ի զաւակէս մերոյ Շապհոյ, առ որում կայ պատանդ՝ ուստր մի իմ Ուլտորա (Թերեւս Վախտանգ): Լուաւ զայն կայսր եւ հաւանեալ առ զայն յանձն. եւ լինէր Կուր գետ սահման ի մէջ երկուց հօրեղբօրորդւոց:

Զայրացեալ զինեցաւ արքայն Պարսից վասն օգնականութեան Հայոց մնացուցանելոյ եւ ի Վիրս առանց նորա կամաց զերբն կարգելոյ: Փութացաւ կազմել զզունդս իւր, կոչեաց զզօրս դաշնակաց իւրոց եւ մերձ ջեռնլոյ աւուրց գարնայնոյն՝ յարձակել յերկիր սահմանացն Հոռոմոց (ի սկզբան ամին 371)[1]:

Այլ թէպէտ եւ կայսր անդէն գարնայնի (Մայ.) ելանէր ի Կոստանդնուպօլսոյ գնալ յԱնտիոք, սակայն եւ այնպէս անց այն ամ եւ չհարան յայտնի ընդ միմեանս: Բայց ի միւսում ամի (372) մերձեցեալ տակաւին երեւելիք ի զօրավարաց նորա Տերենտոս եւ Արինթէոն կային ի հիւսիսային սահմանս Պարսից աշխարհին ի պաշտպանութիւն Վրաց թագաւորին եւ պատանեկին Պապայ արքայի Հայոց, անտուստ ինքնին կայսր գարնայնի ելանէր ի պատերազմ. անց նա ընդ Արածանի եւ յամեալ յՄշեհայ հալածել զուղղափառսն՝ դիմեաց ի Դկղաթ կոյս եւ չել առաջի նորա թշնամի: Նեղեցաւ տագնապեցաւ վասն տապախառն օդոցն Միջագետաց եւ բազումք իսկ ի զօրացն խօթացան, այլ չէր առնելին անօգուտ արշաւանս. զի առանց ճակատու զլուծումն յաղդաց դաշնաւորաց ընդ Շապհոյ, միաբանեալ զհզօր ազգն Ալաուկենոսաց՝ արկանէր յինքն, եւ այնպէս դառնայր անդրէն յԱնտիոք:

Ի գալ ամին միւսոյ (373) գարնայնի անտուստ խաղայր զօր պատրաստական բազմամբոխ բանակօք. ընդ առաջ առաքէր Վաղէս զիւր զօրավար զՏրայիանոս կոմս եւ զիշխանն գերմանիկ զՎադոմար ընտիր ընտիր զօրօք. բայց պատուէր տայր զի թէ հնար իցէ՝ առանց ճակատու պատերազմի արգելցեն զՊարսիկս ի սահմանացն. քանզի կամէր իմն թէ ոչ ինքն նախ անցեալ ըստ դաշնանց Յովբեանու երեւեսցի:

Այլ զուր իմն էր այն հոգ. քանզի ինքեանք Պարսիկք կանխակալ ի վերայ հռոմայեցւոցն դիմեալ յարձակեցան. եւ թէպէտ եւ զառաջինն ըստ հրամանին՝ ետուն տեղի հռոմայեցիք, այլ յետուստ իբրեւ եկին խռնեցան Պարսիկք՝ հարան նոքա ի դիմի եւ

1 Ամ. ԻԷ. Դւ. ԺԲ.

վճարեցին յաղթութիւն կատարեալ։ Յետ այսորիկ յերկոցունց կողմանց յապաղումն իմն լինէր եւ միայն մանր մանր ինչ ճակատք մղէին՝ երբեմն սոցա եւ երբեմն նոցա յաղթելով։ Իբրեւ այսպէս սպառէր մաշէր ժամանակ ամարայնոյն՝ եղեւ առժամն դադարումն պատերազմին յերկոցունց կողմանց։ Այնուհետեւ երկոքին առաջք Արեւելեան եւ Արեւմտից որք հեռի իսկ էին ի գործոյ պատերազմին՝ դարձան յիւրաքանչիւր տեղիս, կայսր յՀրապաղեայ Ասորւոց յԱնտիոք, եւ Շապուհ (թերեւս ի Խորասանէ) ի Տիզբոն (373)[1]։

127

Մինչ դեռ յԱնտիոք էր կայսր՝ սակայն պատգամ առ նա հասանէր ի կողմանց Հայոց աշխարհին վասն Պապայ արքայի։ Տերենտիոս դուքս զօրացն ի Հայս, այր քաջապաշտօն եւ ճշմարտահաւատ[2], կասկածանօք եւ հակառակութեամբ իմն էր ընդ արքային Հայոց, թերեւս վասն տարապարտ սպանման եպիսկոպոսապետի աշխարհին Մեծին Ներսիսի, զոր ինքնին նիւթեաց թագաւորն եւ վասն խանգարման կարգացն լաւութեան, եւ բազումք իսկ ի Հայոց անտի միաբան էին ընդ նմա թերեւս վասն նորին պատճառանաց։ Բայց Տերենտեայ չէր մարթ զբուն պատճառս իրացն մերկանալ առաջի արիանոս կայսեր՝ որ յառաջ քան զամենայն ընդ կորուստ ուղղափառ եկեղեցեացն կամէր։ Շատ համարէր Տերենտ ցուցանել կայսեր զամբարհաւաճութիւն մանկանն թագաւորի եւ զանագորունութիւնն առ հնազանդեալսն իւր եւ զսպանութիւնսն։ Այնուհետեւ հրաւիրեալ կոչէր կայսր զարքայն Հայոց յԱնտիոք պատուով թագաւորաբար, զի միաբան խորհուրդ խորհեսցի իբրեւ ընդ թագաւորի դաշնաւորի ընդդէմ հասարակաց թշնամւոյն ի ժամանակի անդ դադարելոյ պատերազմացն։ Այլ ի Տարսոն Կիլիկեցւոց հասեալ՝ մեծարանաց իմն պատճառանօք պահեցաւ անդէն թագաւորն, ոչ ի բանակ անդր կայսեր կոչէր եւ ոչ զբուն պատճառս փութանակի գալստեանն կարէր իմանալ, քանզի ոչ ոք հանէր նմա ի վեր։ Ապա ուրեմն ծածուկ դուշակութեամբ ի վերայ հասանէր թէ Տերենտն թղթով ազդ առնէ կայսեր աճապարել առաքել զայլ ոք ի թագաւորութիւն Հայոց աշխարհին, զի մի, ասէ, առ ատելութեանն զոր ընդ Պապ արքայ ունին եւ վասն ահին թէ գուցէ դարձցի նա այսրէն յետս՝ ազգ մի այսչափ եւ այսպիսի եւ մեզ կարեւոր անցցէ ի կողմն Պարսից միաբանել ընդ նոցա իշխանութեամբն, որք ի բնէ իսկ ցանկացեալ են յափշտակել զազգն զայն բռնութեամբ կամ ահիւ կամ ողոքով։ Ի միտ առ այնուհետեւ թագաւորն զվտանգն մօտալուտ

1 Ամմ. ԻԹ. Գլ. Ա։

2 Մ. Բարսեղ Թղթ. 99, 175 եւ 250. զդստերս նորա զսարկաւագուհիս ի Սամոսատ՝ կոչէ «պատուական շառաւիղս ի բարեպաշտութեան» (Թուղթ 105 յամի 372)։ Թէոդորետ. Եկեղ. Պատմ. Դ. Գլ. ԻԲ։

հասեալ․ խորհեցաւ հնարս եւ ոչ ինչ պատեհագոյն քան զխաթանակի փախուստն համարեցաւ ըստ խրատու այնոցիկ յորս վստահն էր, եւ ժողովեալ երեքհարիւրոցն ուղեկցաց՝ ընդ երեկս աղջամղջնաց երիվարօք ելեալ ի քաղաքէն աճապարէր կողմագնդովքն։ Ա ահադ վայրացն փութացաւ զկնի եւ աղաչէր դառնալ յետս մինչդեռ յարուարձանեայսն էին, եւ իբրեւ ի բաց դարձաւորն զանգիտեալ ի մահուն սպառնալեաց՝ առաքեցաւ լեգէոն մի զկնի թագաւորին, այլ ինքն իսկ թագաւորն դարձաւ յարձակեցաւ սակաւաձեռն գնդաւն ի վերայ նոցա իբրեւ մօտն հասեալ էին, եւ իբրեւ զկայծակունս այնպէս զնետսն սփռէր գունդն Հայաստանեայց եւ հանէր զնոսա փախստեայս։ Ապա ինքեանք ձեպով եւ մեծաւ սաստիկ աշխատութեամբ ընթացեալ երկուս տիւս եւ երկուս գիշերս՝ այնպէս հասանէին յափն Արածանւոյ։ Իբրեւ չգտին նաւ անցանել ըստ գետն յաղթ, եւ բազումք չէին անկեալ ի լողն գնալոյ եւ մանաւանդ ինքն թագաւորն առաւել քան զամենեսեան տաղտապէր՝ յայնժամ գտեալ նոցա տիկս, քանզի լի էին այգեստանեօք վայրքն, առին կապեցին յերկուց երկուց տկաց վերայ մի մի բազմոցս եւ նստեալ միոյ միոյ յիշխանաց անտի եւ թագաւորին իսկ ի գլխովին՝ անցեալ հասանէին յայնկոյս (որպէս հաւանութեան թուի՝ առաջի Սամոսատ քաղաքի), եւ մնացեալքն ի դասուէ անտի սպասաւորացն հեծեալ ի ձիս ի լող անցանէին մեծաւ աշխատութեամբ՝ լուծեալք, խանդացեալք անդր հասանէին զնոցա կնի։ Անդ իբրեւ առ սակաւ մի ոգի առին եւ արծարծեցան՝ արագագոյնս քան զառաջինն աւուրն փութային։

Անտուստ իբրեւ զգայր զանցս իւրացն կայսր, զմտաւ ածեալ թէ ի թշնամութիւն դարձցի կամ յաւելցէ ի նոյն այնուհետեւ թագաւորն, յորժամ յիւր աշխարհն ճողոպրեսցի, աճապարէր առաքէր հազար մի աղեղնաւորաց հեծելոց թեթեւազինացից զօրավարութեամբ Դանիելի կոմսի եւ Բարզինեռայ հազարապետի վահանաւորացն։ Մինչդեռ թագաւորն իւրովքն հանգերձ շրջանս իւր զճանապարհայն գործէր եւ յերկարէր զշաւիղսն, սոքա քանզի հմուտք վայրացն էին, բաժանեալ յերկուս գունդս ընդ կարճ ճանապարհ կանխեցին կալան զառաջս նորա եւ զգլուխ երկուց ճանապարհացն, զի հարկ էր ընդ մին ի նոցանէ անցանել։ Այլ ամենայն ել ի դերեւ։ Քանզի ոմն յուղեւորաց՝ յետ տեսանելոյ զգունդս զօրականացն՝ պատահեալ Հայոց խոնջելոց վաստակելոց ի ճանապարհէն, ածաւ առաջի թագաւորին եւ ազդ արար զերան գաղտ թագաւորին։ Սա թաքուցեալ զահն՝ առաքէր փաղփաղակի ընդ կողմն աջակողմեան ճանապարհին հեծեալ մի իբրեւ այն թէ վանս եւ կերակուր պատրաստիցէ, եւ յետ սակաւ ինչ միոյ արձակէր միւս եւս հեծեալ ընդ կողմն ձախու ճանա-

պարտէին, որ չէր ինչ անտեղեակ թէ այլ ազգ ընդ այլ յղեցան: Իբրեւ այն յարդարեցան առ ի դարմանողաց զմիւս դարմանաւորացն՝ այնուհետեւ թագաւորն ընդ մեծաւն ընդ որս անցեալ եկեալ էր ուղեւորն՝ նորա առաջնորդութեամբ պատուեալ անցանէր իշխանօքն ընդ դերբուկն եւ ընդ նեղ եւ նուրբ շաւիղն որ եւ դժուարաւ բեւեռակրի անձուկ էր: Այսպէս Մայր զօրն հրամայեալ ի թիկանց թագաւորին, եւ ձեռբակալ արարեալ զապստամբն նորա զհեծեալսն արձակեալս խարխանօք՝ կայլին սպասէին դատարկ զօրութեան թագաւորին իբրեւ որպէս որ վազ դրուեալ փակեալ էջէ: Այլ թագաւորն Հայոց Պապ անդուստ հասանէր ողջանդամ յերկիր թագաւորութեան իւրոյ եւ ընկալաւ զնա ուրախութեամբ աշխարհն: Սակայն կաց նա հաստատուն ի հաւատարմութեան ընդ Հռոմայեցւոց իբրեւ դաշնաւոր նոցա եւ արար զերկանոցն մեռացօնս, եւ թերեւս եւ ինքն եւս Վաղէս թոյլ տայր նմա թագաւորել եւ պաշտպանէր իսկ նմա: Բայց Պապիէն եւ Բարզէմբր իբրեւ խարեալք պատրեալք դարձան ի բանակն կայսերական՝ հանապազ լսէին թշնամանս վատութեան, որպէս թէ զօր ի բանի կայր՝ կորուսին. յայն սակս մատեան ի տկարահոգին անդր կայսերն՝ որ միշտ մէտ ի կասկածանս էր, մանաւանդ ի հնարից դիւթութեան[1]. Վախճանդ է, ասեն, Պապ, եւ արուեստս մէգ զանձամբ պատեալ՝ անց յաներեւոյթս. անհնարին հմուտ է Կիրկէական մագութեանցն առ շրջելոյ եւ խեղելոյ եւ ծնգելոյ զմարմինս մարդկան, եւ ամենայնէին իմն թէ եւ ինքն կայսր չէ այսուհետեւ յապահով:

Այնմ հետէ անհնարին թշնամութեամբ էր կայսր ընդ Հայոց թագաւորին եւ հանապազ նիւթէր դաւ հնարաւորութեամբ՝ զի կամ բռնութեամբ եւ կամ գաղտ յարուցէ արկանելէ, եւ զիրացն մեքենաւորութիւն ծածուկ իսկ թղթովք առնէր յանձն Տրայիանոսի՝ որ անցեալ կայր յայնժամ ի Հայս փոխանակ Տերենտեայ ի գործ զօրավարութեան գնդին Հռոմայեցւոց: Տրայիան յետ զրուելոյ զմիտս թագաւորին քաղցրութեամբ եւ ողոքով, մերթ տալով թուղթս ողջունացոյցս ի կայսերէ լի բարեկամութեամբ եւ մերթ ինքնին ի խրախուսս թագաւորին բազմելով, եւ այնպէս յետ ուրեմն յօրինեալ յարդարեալ զամենայն մեքենայս դաւուն՝ մեծարանօք ի ճաշ հրաւիրէր: Եկն թագաւորն յանդէտս եւ անց բազմեցաւ ի տաճարին խրախութեան ի պատուական բարձին: Իբրեւ ընթրիք համեղակամացն առաջի եղան եւ տունն մեծ հնչէր ի ձայնէ բարբառոյ աղեացն նուագարանաց եւ փողոցն արբնգաց եւ իբրեւ ընդ գինիս մտին, ինքն կոչնատէրն (կամս Տրայիանոս) պատճառանօք ի բաց եղ ի հացէն, եւ անդէն մի ոմն ի բարբարոս զօրուէ սակրաւորացն (՟)[2]

1 Տես վերագոյն էջ 351.

2 Suprae.

զէն վերացուցեալ յարձակէր հարկանել զԹագաւորն՝ մինչ դեռ բազմեալն էր, զի գուցէ սրանայցէ ի բաց։ Զայն իբրեւ ետես Թագաւորն՝ ուղղեցաւ ի բազմականէն եւ հանեալ զերանն՝ յոտն եկաց պաշտպանել անձինն ամենայն զօրութեամբն. այլ հարեալ Թափանցանց ընդ կուրծսն անկաւ տապալեալ՝ ծակոտեալ պատառեալ եւ ի հարուածոցն կրկնելոց։ Փրփրէր սփռէր արիւնն ի սեղանոյն զարդարելոյ եւ ցրուեցան ի բաց բազմականքն զարհուրեալք (374)[1]։

Այսպիսի իմն օրհասիւ վախճանէր Թագաւորն մանուկ՝ որում համակ ջատագով մնեալ արդարացուցանէ հռոմէական պատմագիրն, հակառակ վկայութեան տոհմային պատմագրութեանն՝ որ նախ ապստամբեալ զնա դնէ ի կայսերէ։ Այլ որպէս ինչ եւ իցէ իրքն՝ տակայն լի էր անիրաւութեամբ նենգաւոր գործ սպանմանն «յընթիրս անդ՝ որ եւ Աքսինոսն (հիւրընկալն) Պոնտոս, ասէ պատմագիրն, ակնածելի է»։ Այն իսկ մանաւանդ աղէտք են զի այնպիսի այր որպիսի Տրայիանոս կոմս էր, լինէր գործի հնարաւորութեան անագորոյնն եւ կասկածոտն կայսեր, եւ գտանէր նմանող Մարկեղիանեայ ումեմն՝ որ յարեւմուտս զԳաբինիոս զարքայ Կուադաց անդէն ի նմին ամի (374) ետ սպանանել ի հացի։

Զկծեցան զայրացան նախարարք Հայոց ընդ մահ Թագաւորին արշակունւոյ, եւ անդէն իսկ ի հացին Գնել նահապետ Ընձեւացեաց եւ սպարապետ արեւելեան գնդին յոտն կացեալ ջանայր խնդրել զվրէժ Թագաւորին իւրոյ ի սպանչացն, եւ յետ գործոյն վճարելոյ գումարեցաւ խորհուրդ աշխարհօրէն զգլխաւորութեամբ Մուշեղի սպարապետին եւ Հայր մարդպետին. եկաց այս բան ի խորհրդեանն՝ անցանել կալ լուռ, քանզի նոյն մի ինչ համարէին ի Հռոմայեցւոց ի բաց կալ եւ Պարսից հեթանոսաց ի ծառայութիւն ստրկութեան մտանել[2]։

Այսպէս Ամմիանոս զՊապայ, որում բազմօք մանաւանդ վասն գթնակի մահուն նորա միաբանին Փ. Բուզանդացի[3], նա առաւել եւ Մ. Խորենացի

1 Ամ. Լ. Գլ. Ա։

2 Փ. Բուզ. Դպր. Ե. Գլ. ԼԳ։

3 Փ. Բուզ. Դպր. Ե. Գլ. ԼԲ։ «Յայնժամ, ասէ, զխորհուրդ մի խորհեցաւ Թագաւորն Յունաց առ իշխանսն զօրացն իւրոց (առ Տերենտիոս եւ առ Ադէ), եւ հրաման տայր սպանանել զԹագաւորն Հայոց զՊապ։ Եւ եղեւ իբրեւ ընկալան զայս հրաման ի Թագաւորէն Յունաց իշխանքն իւր՝ որ էին ի Հայոց երկրին, սպասէին ժամու ի դէպ՝ սպանանել զԹագաւորն Հայոց զՊապ։ Եւ եղեւ ի գիշերի ժամանակի իբրեւ գիտացին Տերենտիոս եւ Ադէն զօրավարքն զօրացն Յունաց՝ թէ միայն է Թագաւորն Հայոց Պապ, եւ ամենայն մեծամեծքն եւ զօրքն Հայոց չէին անդ, եւ էր Թագաւորն Հայոց Պապ բանակեալ ի գաւառին ի Բագրեւանդ գաւառի ի Խու անուն աւանին, եւ բանակ զօրացն Յունաց բանակեալ էր անդէն մօտ առ բանակին Հայոց արքային, ապա զօրավարքն Յունաց հաց մեծապէս գործեալ՝ յընթրիս հրաւիրեալ կոչեցին զմեծ Թագաւորն Հայոց զՊապ մեծապէս լաւ պատուասիրութեամբ նորա, որպէս արժան էր զայր Թագաւոր ի հաց մեծ կոչել, եւ ամենեւին կազմութիւն պատրաստութեան։ Իսկ եկեալ Թագաւորն Պապ յընթրիսն, մտեալ բազմեցաւ յուտել եւ յըմպել։ Եւ իբրեւ մտանէր արքայն ի խորանն Տերենտի զօրավարին Յունաց, եւ լինէին սպառազէնք հետեւակքն վահան ի ձեռն, սակուր զգօտւոյ, բուրդ ի ներքոյ զգեստուք խորանին պատեալ պահէին. այնպէս եւ արտաքոյ կողմէն ի ներքոյ կուռ վառեալք եւ ի վերայ հանդերձս զգեցեալք պատրաստականք։ Իսկ Թագաւորն Պապ համարէր ի միտս իւր թէ ի պատիւ ինչ նորա զայն առնիցեն։ Եւ մինչ դեռ ընթրիսն առնէր,

չէ հերք ի ժամանակագրութենէ համայեցի պատմագրին, այնու՝ զի եւ առ Նմա հաշուելով զամս թագաւորացն Հայոց ի Ներսէսէ ի վեր՝ մահն Պապայ անկանի մօտ աւուրեամբ յամի 376։ Սակայն եւ այնպէս՝ ըստ պատմութեանն ոչ միայն յերկուց (յարտաքին եւ ի տոհմային) պատմագրաց անտի, այլ եւ յայսմ իսկ ի սեպհական ժամանակագրութենէ իւրմէ օտարանայ՝ դնելով զՊապ համեմատ ժամանակացն Թէոդոսի Ա., այսպէս։

Յետ մահուն Արշակայ Բ. աղաչէ, ասէ, եպիսկոպոսապետն Ներսէս զկայսր Թէոդոս՝ օգնականութեամբ Հռոմայեցւոց թագաւորեցուցանել Հայոց զորդի նորա զՊապ. գայ Տերենտիանոս սպարապետ զօրու ծանու ի Հայս, բերելով զՊապ ընդ իւր եւ մերժի անտի Մերուժան Արծրունի որ գրաւեալ կալեալ էր զերկիրն։ Շապուհ Բ. զչարեալ գումարէ գունդ հարուստ ի ձեռն Մերուժանայ, առաքէ եւ Թէոդոս այլ գունդ ստուարագոյնս զլեգէոնսն ի Հայս եւ այսպէս կատարի կռիւն եւ յաղթութիւն ի Ձիրաւական դաշտին՝ առաջնորդութեամբ Տերենտիանոսի, Ադդէի կոմսի եւ Գորգոնտի իշխանի հեծեալ զօրուն։ Վաղ մոռանայ Պապ զերախտիս կայսերն Թէոդոսի. ի ժամանակի խռովութեան իւրոյ ի Թեսաղոնիկէ (որոյ ստոյգ թուականն է 390)՝ նշկահէ զնա, զՏերենտիանոս լեգէոնօք պահապանօք Հայոց ի բաց հալածէ։ Գառնայ այսրէն Տերենտիանոս հրամանաւ Թէոդոսի, յանկարծ անկանի ի վերայ բանակին Հայոց, առնէ կոտորակս զգլուխ Գնելոյ նահապետի Անձեւացեաց սպարապետի արեւելեան զօրուն եւ ըմբռնէ զՊապ։ Անկանի յաղերս առաջի զօրավարին թագաւորն Հայոց՝ մի անդէն սպանանել, այլ յանդիման կացուցանել զնա կայսերն. շնորհէ Տերենտիանոս, յանդիման լինի Պապ առաջի Թէոդոսի ի շղթայս եւ գլխատի սակրով[1]։

Այլ յայտ ի համօրէն ընթացից պատմութեան է՝ թէ չէր հնար Թէոդոսի Ա. առնել գործ ընդ Շապհոյ Բ., եւ ոչ էր նորա այնպիսի զօրութիւն ի Հայոց աշխարհին, Տերենտիանոսն (Տերենտն Փ. Բուզանդացւոյ կամ Տերենտիոսն Ամմիանու), որպէս եւ Ադդէն (Ադէն Փ. Բուզանդացւոյ կամ Արինթէն Ամմիանու) էին զօրք ի Հայս եւ ի Վիրս (որպէս տեսաք) ոչ առ Թէոդոսիւ Ա. (յետ 379 ամին) այլ առ Վաղեսիւ նորին առաջին աթոռակալաւ։ Թէպէտ եւ Գորգոնտն դեռ կենդանի էր առ Թէոդոսիւ Ա. այնու զի յիշի նա ի Թէոդոսեան մատենին իբրեւ վերակացու կայսերական կալուածոց (յամի 386), սակայն Տերենտն եւ Արինթէ վախճանեալ էին վաղագոյն՝ անկանելով ի ճակա-

տակրաւոր զօրքն ի թիկանց կուսէ նորա կարգեալք պատկեալք կային շուրջ զնովաւ յամենայն կուսէ։ Իբրեւ ընդ գինիս մտին, որպէս զառաջին ուրախութեանցն ձայնսն մատուցին առաջի Պապայ, եւ առ հասարակ թմբկահարք եւ սրնդահարք, քնարահարք եւ փողահարք իւրաքանչիւր արուեստք պէսպէս ձայնիւք բարբառեցան։ Եւ վահանաւոր լեգէոնին հրաման եհատ. եւ մինչ դեռ թագաւորն Պապ զուարթութեան գինին ունէր ի մատունս իւր, եւ նայէր ընդ պէսպէս ամբոխ գուսանացն, ահեակ ձեռամբն յարմուկն՝ յոր յեցեալ բազմեալ էր՝ ունէր ապշա սակի ի մատունս իւր, իսկ ալ ձեռանն եդեալ էր ի դաստապան նրանին՝ զոր կապեալ էր յաղու ազդերն իւրում, եւ մինչ դեռ բերանն ի բաժակին էր յըմպելն, եւ աչքն յառաջ կայր պշուցեալ հայէր ընդ պէսպէս ամբոխ գուսանացն, հրաման լիներ ակնարկելով զօրացն Յունաց։ Եւ լեգէոն սակրաւորքն երկու ի թիկանց կուսէ կային ի սպառուս սակրիմբ վահանօքն, յանկարծօրէն կից ի վեր առեալ զակուռսն՝ զարկանէին թագաւորին Պապայ. մին կշխա զուլն հարկանէր սակրաւն, եւ միւսն եւս սակրաւորն զալ թաթ ձեռինն՝ որ կայր ի վերայ դաստապանին նրանին՝ հարկանէր կտրէր եւ ի բաց ընկենոյր։ Անդէն ի բերանս տապալէր թագաւորն Պապ. եւ գինին տաշտին եւ արիւնն պարպացին նովաւ հանդերձ ի վերայ բաժակաց ակնեցն անկանէր, եւ անդէն սատակէր թագաւորն Պապ։ Ընդ շփոթելոյ տաներին խռովութեան...»։

1 Խոր. Գ. Գլ. ԼԸ—ԼԹ.

տու անդ ընդդէմ Գոթաց առ Ադրիանուպօլեաւ (յամի 378) ընդ իւրեանց կայսերն ընդ Վաղեսի եւ ընդ 35 զօրավարան։ Այս յայտ ուրեմն է յամենայն կողմանց՝ թէ միայն Վաղեսի ժամանակացն կշռի ժամանակ (6—7 ամեայ) թագաւորութեանն Պապայ, որով երթեալ կցեալն ընդ ժամանակի թագաւորութեան հօրն իւրոյ ըստ նորագ. հաշուին որ վերագոյն ընծայեցաւ։

Յետ Փառներսեհի (Փառենայ՝ ըստ Փ. Բուզ.) առնոյր զեպիսկոպոսապետութիւնն սքանչելին Ներսէս Մեծն, թոռն Յուսկանն, յԱթանագինեայ՝ որ ընդ եղբօրն իւրոյ Պապայ մերժեցան ի կարգէ եպիսկոպոսապետութեանն վասն վարուցն անարժանութեան։ Լեալ Ներսիսի ի հրահանգս ի Կեսարիա Գամրաց (ըստ միաբան վկայութեան Փ. Բուզ. եւ Մ. Խորենացւոյ) ունէր գիտութիւն ուղղէչ եռանդեանն՝ որով եկն ի նորոգութիւն եւ ի յարդարումն եկեղեցական կարգաց աշխարհին. եղեւ նա զօդ միաւորութեան երկուց թագաւորացն Հայոց աստի՝ ընդ իւրեանց նախարարացն եւ անտի՝ ընդ գլխաւորաց հռոմէական պետութեանն։ Անցք պատմութեան նորա են կից ընդ պատմութեանն Արշակայ Բ. եւ Պապայ եւ ընդ ուղղութեան ժամանակաց նոցա ուղիղ եւ տրայն։ Յերկոցունց տոհմային պատմագրաց պատմի դեղով ի Պապայ վախճանեալ, ապա մօտ ուրեմն յամին 373—374։ Զաքսորել նորա ի Վաղեսէ ի կղզի մի անբնակ եւ զդառնալ անտի հրամանաւ կայսերն Թէոդոսի եւ լինել ի տիեզերական ժողովին Կոստանդնուպօլսոյ (381)՝ ոչ ժամանակագրութիւնն առնայանձն եւ ոչ արձանագիրք անուանց ժողովոյն այնորիկ, որոց անհնար էր չցուցանել զանուն նորա, որպէս արձանագիրք Նիկիական ժողովոյն ցուցանեն զանուն Արիստակեսայ, որ առաւել անծանօթագոյն իմն անուն ի Յոյնս էր։

Այլ իբրեւ փոխարէն իմն նմին՝ գտանեմք զՍ. Ներսէս ի Կեսարիա Գամրաց յամի 371 կամ 372 ի ժողովի (32) եպիսկոպոսաց առ սրբոյն Բարսղիւ, զի յանուանէ յիշատակի նա ի միաբանական թղթին առ Դամասոս քահանայապետ Հռոմայ եւ առ եպիսկոպոսունս արեւմտից զի առաքեսցին աղք՝ որ եկեալ յարդարեսցեն զիրս եկեղեցեացն արեւելից, ածելով ի միաբանութիւն զեպիսկոպոսունս յետ այնչափ արիանոսական գժտութեանցն[1]։

128

Վասնզի չգոյր Պապայ որդի հուժկու, աճապարեաց կայսր Վաղէս առաքել Հայոց թագաւոր զոք արշակունի, եւ ուրախութեամբ ընկալան զնա Հայք (374)։ Սա էր պատանեակն կորովի Վարազդատ արշակունի եղբօրորդի Պապայ (ըստ Փաւստ. Բուզանդայ). առանց իրիք տարակուսանաց է՝ թէ Վարազդատ

1 Ի Թուղթս Ս. Բարսղի՝ 69։ — Տես եւ վերագոյն եջ 345—346։

էր զոր փոխանակ Պապայ պահեալ ի Տիրան՝ կամէր առաքել ի Հայս Վաղէս, յառաջ քան զամ մի կամ երկուս։ Այր նորա լեալ յաշխարհին Հոռոմոց երեւելի ի բանամարտիկս եւ ի զազանամարտի ի Պիսաս Խաղքիացւոց եւ ի Հեղիուպոլիս Եգիպտացւոց եւ ի սահմանակողմանս արեւմտից ընդդէմ գերմանական ազգաց (Գոնդոքարաց)։ Զնոյն արութիւնս քաջութեանց եւ յերամ աշխարհին ցուցանէր ի թագաւորութեանն զհետ աւազակաց անդրեալ ի գծուարս Դարանաղեաց եւ վարէր զնի նոցա զԵփրատաւ՝ յարժամ զունդ աւազակացն սրանայր առաջի նորա՝ խարտակելով զկամուրջն ընդ որ անցին, եւ զարհուրեալ աւազակացն՝ զէնընկէց ի ձեռն եկին[1]։

Արքայ Շապուհ ի վերայ առաջնոց իւրոց աղետիցն լուեալ եւ զմահն Պապայ՝ զոր մեծաւ իսկ խնամով ջանացեալ էր ածել զիւրեւ, տրտմէր տխրէր ի կոր կործանէր։ Եւ իբրեւ զայն եւս զգայր թէ զօրանայ իմն զօրն հռոմէական ի մէջ Հայոց աշխարհին՝ գլխաւորութեամբ Տրայիանու բանակեալ (ի Բագրեւանդ), քանզի ոչ միայն ճոխութիւն մեծ էր զօրավարացն Հոռոմոց ի վերայ նորոյ թագաւորին, այլ եւ ըստ խրատու Մուշեղի նոցին զօրավարաց հարցեալ զկայսր՝ հասանէր հրաման ամրացուցանել զաշխարհն անպատսպար յերեսաց Պարսից, շինելով մէն մի քաղաք յիւրաքանչիւր գաւառի եւ բազմացուցանելով զբերդսն մինչեւ ի Գանձակ Ատրպատականի, եւ զբազում յազատաց եւ ի շինականաց զինուորեցուցանել կայսերական թոշակօք[2]. ընդ այս ամենայն զարհուրեցաւ թագաւորն։

Տրտմէր զանցիցն Պապայ առաջի կայսեր ոչ կարէր, այնու զի զնոյն անցս եւ ինքն ընդ նորին հայր անցոյց։ Նմին իրի զայնմանէ լռեալ՝ այլ ինչ մեծամեծ խորհուրդ ի միտ արկանէր. զԱրշակ կամ զԱրբշակ դեսպանութեամբ առ կայսր առաքեալ՝ խրատ տայր զթագաւորութիւն Հայոց աշխարհին իբրեւ ամենայն իսկ աղետից եւ չարեաց պատճառ՝ զայն բառնալ ջնջել ի միջոյ. եւ եթէ այդ, ասէ, չթուի հաճոյ, ապա գոնեայ դադարեսցէ այսուհետեւ բաժանումն թագաւորութեանն Վրաց յերկուս, եւ ի բաց եղեալ զօրուն Հռոմայեցւոց՝ որ ի պաշտպանութիւն Սաւրոմակայ ի Վիրս կայ՝ թագաւորեսցէ յայսմհետէ միահեծան Ասպակուր զոր իւրն թագաւորեցուցեալ էր։ Բայց Վաղէս տայր պատասխանի թէ զայժմու համաձայնս երկոցունց թագաւորութեանցն չկարեմ փոփոխել, մանաւանդ զի վասն իրացս այսոցիկ վաղ իսկ համաձայնութեամբ երկոցունցն կողմանց դաշինք ի մէջ հաստատեցան, եւ հին պայման եւ պատշաճ է պահել ճշդիւ զուխտ դաշանցն (ի վախճանի ամին 374 կամ ի սկզբան 375 ամին)[3]։

1 Խոր. Գ. Գլ. Խ։
2 Փ. Բուզ. Պատմ. Ե. Գլ. ԼԴ։
3 Ամմ. Լ. Գլ. Բ։

Իսկ Սմբատակեանն, Թէպէտեւ փոյթ զի ժամանակ ի պատերա-ստութիւն պատերազմին կամէր շահել, գրէր այսրէն պատգամ պատասխանւոյ բարբառելով մեծարանս եւ պատճառելով մնա-ցորս. չեմ եւ չէ հնար, ասէ, զժամանակաց կարել արժանապէս՝ Թէ ոչ եկեսցեն կացցեն ի մէջի այրք որ ականջալուր եւ ականա-տես զինուոր գաղանեցն են՝ զոր ես ընդ Յովհաննու եղի. քանզի գի-տէր Շապուհ թէ բանդուակք ի նոցանէ ի կենաց վախճանեցան։

Ի փոխանս իմն անկաւ Վաղէս, եւ խորհուրդ ի մէջ առեալ՝ հրաման տայր Վիկտորեայ մարզպանութեան հեծելոցն եւ Ուրբի-կիանոսի հրամանատարի (դքսի) զօրացն Միջագետաց երթալ վաղ-վաղակի ի Պարս, յայտ առնել առաջի Թագաւորին թէ զինչ որ պարծիւր արդար եւ չարաչար լինել, եւ ոչ օտարին ինչ իրաց ցանկանալ՝ այլ յետ բարձուր անգամ խռովութիւն Հայոց աւելցի Թողուլ զնոսա ըստ իւրեանց սահմանադրութեանն եւ օրինաց՝ համակ զհեռ պնդեալ գործել առէպ զարան, եւ դաշնադրեալ թէ չկարէ կայսր Թողուլ առանց պաշտպանութեան զՍաւրոմակէն, եթէ ալքաոյ ինչ այն լինիցի։

Արդար իմն էր այն յայտարարութիւն եւ ոչ հեռի ի պատուոյ համեմատական պետութեանն։ Այլ այն չեղեւ իրացն լուծումն, եւ հրեշտակք Հռոմայեցւոցն գտան տկարադոյնք, քանզի առանց զինուոր հաղցանելոյ՝ ընկալեան զաւառս ինչ ի գաւառաց Հայոց աշ-խարհին, սակաւս յոյժ, զոր մատոյց նոցա Թագաւորն իբրեւ բա-ժանելով իմն զաշխարհն յիւրեանս, զի յայնմհետէ մի խառնեսցի կայսր յիրս մնացելոց մասանց Հայաստան աշխարհին եւ Վրաց։ Այլ անդէն իսկ եւ իսկ յետ դարձի հրեշտակութեանն հասանէր յարքայից արքայէ Սուրէնն՝ որ էր երկրորդ Թագաւորութեանն Պարսից, մատուցանել զնոյն գաւառս եւ կայսեր։ Թէպէտ եւ մե-ծաւ շքով եւ առատութեամբ եղեւ ընկալեալ հրեշտակն, բայց դարձաւ ձեռնունայն, քանզի մերժեցաւ խնդիր նորա ի կայսերա-կան ատենեացն (375)։

Տայր պատրաստել այնուհետեւ կայսր Վաղէս կազմութիւն մեծ պատերազմի՝ զի զարնայնի եկեալ արշաւանաւ ի Պարսս ընդ երիս առաջս երեքումբք գնդօք, եւ անճապարեալ վարձէր զօրս ի Սկիւթացւոց (այս ինքն՝ ի Գոթաց)։ Իսկ Շապուհ արքայ իբրեւ ի գերեւ ելեալ տեսանէր զամենայն՝ որում մնոտի յուսոյն ունէր ակն, անհնարին ի բարկութիւն բրդէր. եւ իբրեւ լսէր թէ արշա-ւել պատրաստի կայսր, արհամարհեալ իմն զնա, գործ ի ձեռն տայր Սուրենայ երթալ դրաւել, եթէ հարկ ինչ իցէ եւ զօրու-Թեամբ զինու, զնահանգսն Հայոց զոր Վիկտոր կոմս եւ Ուրբիկիոս յանձն առին Թողուլ նմա, եւ զգունդս Հռոմայեցւոցն որ ի պաշտ-պանութիւն Սաւրոմակայ արքայի Վրաց կային՝ նեղել բազում եւ մերժել անտի զՍաւրոմակ։ Նա ըստ հրամանին նոյնպէս եւ ար-

դիւնքն կատարեցան վաղվաղակի (376)։ Սակայն գործ պատերազմին յերկուց կողմանց պատգամաւորութեամբ յամէր։ Վասնզի որպէս թերեւս ծերութիւնն եւ երկեւղ տատանելութեան զօրութեան Հռոմայեցւոցն խափանէր զԹագաւորն Արեաց, նոյնպէս զՎաղէս՝ շարժումն եւ դղրդումն մեծ ի մէջ Գոթաց ազգին, որ ի Թրակիա դիմէին, արգելոյր ի բախելոյ։ Իբրեւ գոյժ անհնարին ի կողմանց Թրակացւոց հասանէր, մինչ չեւ երթեալ անդր՝ ամենապարէր առաքէր առ արքայ Շապուհ զՎիկտոր մագիստրիանոս հեծելոցն՝ զի ըստ պահանջելոյ ժամանակին զրաւ իւրոցն արասցէ, եւ այնպէս անօթալից դաշամբք Հռոմայեցւոցն լինէր վախճան հակառակութեանն, եւ կոմս Տրայիանոս իսկ առեալ զլեգէոնսն որ ի Հայոց աշխարհին էին՝ խաղայր այնուհետեւ ի Թրակիա ի վերայ Գոթաց, եւ այսպէս թողու Հայաստան ի ձեռս զօրութեանն Պարսից (376)[1]։

Ոչ Ամմիանոս, ոչ Իւնապիոս եւ ոչ Զոսիմոս որ զայսց զաշանց յիշեն[2] ասեն ինչ ճշգիւ զպայմանացն, սակայն կարգ բանիցն Ամմիանու եւ կարգ պատմութեանցն որ զկնի՝ ցուցանեն թէ առ Շապուհ յանօթալից դաշինս անդ զՀայաստան աշխարհ որպէս պահանջէրն, զոր եւ վաղ ի նմին ամի գրաւեալ իսկ էր ի ձեռն Մուրենայ։

Այլ զինչ յայնժամ ի դէպ էր անցանել ընդ Վարազդատ՝ Թագաւոր կացուցեալ ի կայսերէ։

Մ. Խորենացի՝ որ զսկիզբն եւ զկատարած (Կամսայ) Թագաւորութեանն Վարազդատայ դնէ առ Թէոդոսիւ Ա., ամբարտաւանեալ յարութիւնս իւր՝ ոչ հնազանդէր, ասէ, խրատու վերակացուաց զօրացն Հռոմայեցւոց, նա եւ ընդ Շապհոյ Բ. խօսէր հրեշտակութեամբ դարձուցանել զաշխարհն ի Պարսիկս։ Ազդ լինի զօրավարացն Հռոմայեցւոց՝ որոց հրամայէ կայսր Թէոդոս Ա. առաքել առ ինքն զՎարազդատ ակամայ՝ եթէ ինքնին չյօժարի գալ։ Երթեալ երթայ Վարազդատ, բայց կայսր եւ ոչ անգամ արժանի առնէ զԹագաւորն Հայոց, այլ շղթայակապ առաքէ ի Թուղէս կղզի։ Այսպէս երկու Թագաւորք Հայոց մահուամբ կամ գրեթէ մահուամբ պատժին ի Թէոդոսէ Ա։ Յետ այնորիկ իսկ եւ իսկ առաքէ զերկուս որդիսն Պապայ զԱրշակ եւ զՎաղարշակ զօրօք եւ զօրավարօք հանդերձ՝ Թագաւորել ի միասին, որք եւ տան մարտ պատերազմի ընդ Պարսիկս մեծաւ քաջութեամբ։

Սակայն այս դրութիւն պատմութեան է անհնարին ի հակառակութեան ընդ ընթացից տիեզերական պատմութեանն։ Նախ զի ըստ ժամանակագրութեանն ոչ միայն Արշակայ, ոչ միայն Պապայ (†374), այլ եւ ոչ Վարազդատայ ամս չորս Թագաւորելոյ (374—377) տակաւին գոյ հնար ունել ինչ տուրեւառ ընդ Թէոդոսի Ա. որ յամի 379 եղեւ կայսր։ Ի դրութեան սոսա՝ հակառակ հաւաստական պատմութեան՝ լեգէոնք եւ զօրավարք Հռոմայեցւոց ի Հայս են գտնեալ ցամն 378, ուր նոքա վաղ ելեալ էին անտի յառաջ քան զամս երիս ի ժամանակի զի կորանաց դաշինքն կաէին։ Դարձեալ ի սմին դրութեան Հայաստան՝ ոչ միայն մինչեւ ցամն ցայն, այլ եւ յետ այնորիկ կայ միայն բովանդակ եւ

1 Ամմ. Լ. Գլ. Բ. եւ ԼԱ. Գլ. Է։ 2 Եւնապ. Քաղ. Հրեշտ։ Զոսիմ. Դ։

անդնդհատ ընդ իշխանութեամբ Հռոմայեցւոց եւ չցուցանի ի մէջն ժամանակ անկրելոյ Պարսից համօրէն աշխարհին։ Նա եւ համօրէն իսկ նկարագիր գործոյն չէ ինչ այնչափ յանկ բարուցն Թէոդոսի։

Նաեւ հարկ է յայլ իմն դրութիւն պատմութեան դիմել՝ որ առաւել միաբան հռոմէական պատմութեան իցէ։

Ըստ Փ. Բուզանդացւոյ, Վարազդատ՝ որ սպան զպարապետ կամ զգլխաւորն իւր զՄուշեղ նահապետ Մամիկոնեանից կամ ի քսութենէ դայեկին իւրոյ Բատայ Սահառունւոյ՝ որ ակն եդեալ էր իշխանութեան նորա, եւ կամ ունելով քէն ընդ Մուշեղ իբրեւ ընդ պատճառ մահուան հօրեղբօր իւրոյ Պապայ, մերժեցաւ յաշխարհէն Հռոմոց ի պարտութիւն մատնեալ առ կարնով յապստամբ կողմանէն հակելոյ ի Պարսիկս գլխաւորութեամբ Մանուէլի եղբօր Մուշեղայ, որում աջակից էր Բաբիկ նահապետ Սիւնեաց։ Այսպէս մերժի Թագաւորն առեալ ի կայսերէ. քանզի (ըստ սմին առհմային պատմագրի) զօրք Հռոմայեցւոցն չէին անդ, զի յետ Պապայ՝ չյերկարեցին նոքա շատ մնալ անդէն[1]։ Սմին համեմատ են եւ ընթացք արտաքին պատմութեան (առ Ամմիանու), քանզի առաւ առաքեալ կայսեր զՎիկտոր եղթալ վճարել զիրս դաշանցն ընդ Շապհոյ յամի 376՝ անատուստ արձակէր իսկ եւ իսկ զՊրոփուտուրոս եւ զՑըռպիանոս լեգէոնօքն որ ի Հայս էին՝ ընդդէմ Գթաց ի Թրակիա[2]։

Յառաջ մատուցեալ առէ նոյն առհմայն պատմագիր թէ յետ զՎարազդատ մերժելոյ՝ անկաւ ընդ ձեռամբ Պարսից՝ աշխարհն, որդիք Պապայ առկուսին անհատակաշարք՝ ստանէին ընդ խնամակալութեամբ մօրն իւրեանց Զարմանդխտոյ, առաքէր ի Շապհոյ Սուրէն "պարսիկ մի ձոխ ի նախարարաց," 10,000աւ՝ յարդարել զիրս Հայոց աշխարհին իբրեւ մարզպանութեամբ, եւ շահել զսիրտ տիկնոջն արքունական պարգեւօք։ Նոյնպէս եւ Ամմիանոս կամ ի վերջ կոյս նորին ամի (376) եւ կամ ինկզբան 377 ամին առէ առաքել Շապհոյ զՍուրէն՝ այնպէս զի առանց պատերազմի նուաճեսցէ ընդ ձեռամբ զերկիրն, բայց միանգամայն հազմութեամբ զէն ի գործ արկանելոյ՝ եթէ եղիցի դիմադարձութիւն, եւ արդեամբք իսկ, առէ, ա՛ռ ի բուռն զերկիրն վաղվաղակի եւ մնաց իսկ այնպէս ընդ ձեռամբ նորա վասն հանդամանաց իրացն Հռոմայեցւոց[3]։ Արդ ըստ համեմատութեան երկոցունց պատմագրացս 3 կամ 4 ամք թագաւորութեանն Վարազդատայ, որպէս ինչ ասյ նմա Մ. Խորենացի, զետեղին կարի քաջ ընդ մէջ ամացն 374՝ յորում նստաւ, եւ 377՝ յորում մերժեցաւ Վարազդատ։

129

Յետ մերժելոյ Վարազդատայ՝ թագաւորեցին հօրեղբօրորդիք նորա Արշակ Գ. եւ Վաղարշակ Բ. կամ լինելով մերջնոյն իբրեւ երկրորդ առաջնոյն (ըստ Փ. Բիւզանդացւոյ) եւ կամ հաւասար (ըստ Մ. Խորենացւոյ), կամ իսկ եւ իսկ յետ (աքսորանացն) Վարազդատայ (ըստ Մ. Խոր.) եւ կամ յետ ամս ինչ սակաւ կալոյ ընդ խնամակալութեամբ մօրն իւրեանց Զարմանդխտոյ եւ

1 Բուզ. Ե. Գլ. Լէ։
2 Ամմ. ԼԱ. Գլ. Ե։
3 Ամմ. Surenae dedit negotium ut ea ... armis repeteret, si quisquam repugnaret... Haec ut statuerat maturata confestim, nec emendari potuerunt nec vindicari, quia rem romanam alius circumsteterat metus totius Gothiae Thracias licentius perrumpentis.

ընդ առաջնորդութեամբ Մանուէլի Մամիկոնեան եւ Բաբկեան Սիւ-
նեաց նահապետի, առնլով Արշակայ կնութեան զդուստր Բաբ-
կան (ըստ Փ. Բիւզ. զՎարդանդուխտ՝ զդուստր Մանուէլի), եւ
Վաղարշակայ՝ զդուստր Սահակայ ասպետի: Վաղարշակ վախճա-
նէր յետ տարեւոր թագաւորութեանն: Յետ ամաց ինչ թա-
գաւորութեանն Արշակայ՝ լինէին դաշինք Պարսից ընդ Հռոմայե-
ցւոց (Թէոդոսի Բ. ընդ Շապհոյ Գ.) վասն Հայոց աշխարհին,
բաժանելով զաշխարհն ընդ երկուս՝ յարեւմտեան եւ յարեւե-
լեան, թագաւորութեանն մնալով ի բաժնին Հռոմայեցւոց, եւ
ունելով քաղաք գլխաւոր զԿարին: (Քանզի ըստ Մ. Խորենացւոյ՝
լաւ համարեցաւ Արշակ ընդ քրիստոնեայ իշխանաւ լինել, եւ դար-
ձաւ՝ զի ի Հռոմայեցւոց սահմանաց անտի էր մայրն): Իսկ կողմն
պարսկային առաջնորդէր այնուհետեւ պարսիկ մարզպանաւ: Բայց
զի բազումք ի նախարարաց այսր կողմանն սկսան դալ ժողովել առ
Արշակ արքայ ի բաժնի Հռոմայեցւոցն, նմին իրի հարկ համարե-
ցան այնուհետեւ արքունիքն Տիզբոնի կարգել թագաւոր քրիս-
տոնեայ արշակունի ի բաժնի անդ իւրեանց՝ զԽոսրով Գ. զԹա-
գաւորն Արտաշատայ, ունելով քաղաք գլխաւոր զՎաղարշապատ
կամ զՆոր քաղաք: Հրովարտակաւ երդման հրաւիրեալ կոչեցան
նախարարք դալ առնուլ իւրաքանչիւր զիւր արարս, սպառնա-
ցեալ՝ զչեկեալսն դատապարտս գրաւել յարքունիս[1]:

Միամտեալ կացին մնացին առ Արշակայ սնընդակիցք ար-
քային եւ մերձաւորք, Գարա որդի Բաբկան տեառն Սիւնեաց ա-
ներոյ նորա՝ սպարապետ իւր, Գազաւոն որդի Սպանդարատայ
տեառն Շիրակայ եւ Արշարունեաց եւ Պերոզ յազգէն Գարդմա-
նացւոց, թող զայլս յայլեւայլ նախարարութեանց որ ի նոսին
յարեալ էին: Իսկ այլքն ամենեքին ելին խաղացին պարէն յիւրա-
քանչիւր ժառանգութիւնս՝ որ էին նոցա ի բաժնին Խոսրովու:

Թէպէտ եւ չզարձաւ ինչ նոցա ընդդէմ Արշակ արքայ եւ ոչ
արգել զոք, այլ եթող զնոսա ազատ երթալ ի կոչ Շապհոյ՝
որպէս էր իսկ խոստացեալ սմա, սակայն վաղվաղակի յայլ ինչ
կերպարանս իրքն շրջեցան, եւ անկաւ թշնամութիւն երկոցունց
բաժանաւոր թագաւորացն ընդ միմեանս:

Սահակ ասպետ աներ Վաղարշակայ, որոյ երկիր կալուածոց
էր ի բաժնին Հռոմայեցւոց, կրեալ արհամարհանս յԱրշակայ,
քանզի դրդէր զսա տիկինն Սիւնի ընդդէմ ասպետին՝ որպէս թէ
զարդ արքունական ունի սա ի փեսայէն իւրմէ մնացեալ, եւ զի
քսութիւն եւս սուտ զնմանէ մատուցաւ յազգականաց իւրոց ի
Սպեր գաւառէ, անկաւ ապստամբ առ Խոսրով: Մեծարեալ ի
նմանէ եւ առեալ կալուածս ի ժառանգութենէ նախարարացն այ-
նոցիկ՝ որ ի բաժնոյն Պարսից առ Արշակայ մնացին, կարգեցաւ

1 Խոր. Գ. Գլ. ԽԲ.

առաջնորդեալ պարեւելեան թագաւորութեանն Հայոց։ Նոյն պատահարք ի դէպ յաջողէին ցուցանել նմա զզօրութիւն զինուց իւրոց. Մանանդացիք փորձք յապստամբութիւն՝ ապաւինեալք յանձուկս Տաւրոս՝ դնէին արշաւանս յիշխանութիւն երկոցունց թագաւորացն Հայոց։ Խաղաց ի վերայ նոցա ասպետն, զհետ սատակեալ՝ զայլսն փարէր փախստական մինչեւ ի կողմանս Մանանաղւոյ։ Նա տեսեալ ի կողմանս Մանանաղւոյ՝ Մուշեղ Մամիկոնեան ի մտերմաց Արշակայ՝ արգելեալ փակեալ ունէր յամուր ուրեք այրի զօրքս զերկուս ի նախարարացն՝ որ փախ ի բանտի էին ընդ ապստամբին յորժամ առ Արշակայ էր, զՄուրէն Խորխոռունի, զՎահան Առաւեղեան եւ զՇխաղար Դիմաքսեան, որք զգանձն Արշակայ՝ ի ժամանակի զի յամրոցէն Անւոյ ի Ծոփս տանէր, յափշտակեալ զայլն առ Խոսրով։ Մինչդեռ Մուշեղն առնուլ զայլն Չանայր՝ ընդ դիպաց հասեալ ապստամբն մերժէր զՄուշեղեանն եւ ընդ նախարարացն երեցունց հատուցանէր զգանձան առ արքայ Խոսրով որ հան անտի մասն եւ արքային Արեաց։ Զուր պահանջէր Արշակ արքայ զգանձսն ի բաց. իբրեւ սպառնէր պատերազմաւորութիւնն՝ եւ Արշակ խաղալ զօրաժողով ի վերայ Խոսրովու։ Աճապարէր եւ սա ի կողմանց Ծովուն Գեղամայ, տակայն եւ այնպէս եգիտ նա զԱրշակ մխեալ ի սահմանս թագաւորութեան իւրոյ ի գաւառին Մանանաղայ. խռնեցաւ ճակատն յերեւել դաշտին, ի պարտութիւն մատնեցաւ թագաւորն արեւմտեան, անկաւ Գարա-Ջինի ի խառնուրդսն եւ եղանէր Արշակ փախստեայ սակաւուրօք։ Հասանէր իսկ զհետ նորա սպարապետն Խոսրովու, որ պնդեալ էր սաստիկ զհետ, թէ ոչ քաջն Գազաւոն յետս դարձեալ յարձակէր ցրուէր զհետամուտսն եւ այնպէս տայր ժամ Արշակայ փախստեանն։ Չյերկարէր նա ի կեանս յետ պարտութեանն. մաշածական ախտիւ յԵկեղեաց նահանգի վախճանէր թագաւորն լաւ ի լաւաց թագաւորացն Հայոց (386)։ Անորդի անց Արշակ յաշխարհէ եւ ոչ Թէոդոս կացոյց զոք այնուհետեւ յաթոռն, այլ կոմսք ի կայսերէ կային ի հռոմէական բաժնին[1], նստեալ որպէս հաւանութեան թուի ի Կարին։ Գլխաւորութիւն իմն ի վերայ նախարարացն ունէր քաջն Գազաւոն իբրեւ Սպարապետ։

Այսպէս մասն մի Հայաստանի յամի իբրեւ 386 լինէր նահանգ հռոմէական, կամ բառնայր մեծարոյ թագաւորութիւն Արշակունեացն միով մասամբն։ Թէպէտ եւ ըստ Մ. Խորենացւոյ Խոսրով Գ. եւ Վռամշապուհ գտնեալ տեսչութիւն ինչ ի վերայ նախարարաց այնր մասին ընդունելին ի կայսերաց, այլ փոյթ առ Թէոդոս Բ. տեսանեմք եւ զայն բարձեալ։ Զօրավար նորա Անատոլիոս եկեալ շինեալ ընդարձ զԿարին անուանել քաղաք Թէոդու-

1 «Յայնմ ժամանակէ հետէ, ասէ Պրոկոպիոս պատմագիր ի վեցերորդ դարու (Վասն շինուած. Գ. Գլ. Ա.) մինչեւ ցայս, եւ որ կայսր կամէր՝ կացուցանէր ի վերայ Հայոց. զոր եւ այժմ առ մեզ կոչեն կոմս։»

թեան Հռովմայեցւոց պարհապան գնդին. ամառ ջուր Ջրաօրհնէք ի Նեղոս, բաղանիք կենաց ի վերայ ջերմ աղբերաց յօրինեցան, եւ շինեցաւ քաղաքն շուրջանակի խոր փոսիւ եւ պատուարաւ, կող-մեցան աշտարակք շուրջանակի ժողովրդեան կամ բազմաբանակք, յորոց մին եւս անուն թեկղար, եւ մթերանոցն ի մէջ քաղաքին ի բարձրաւանդակին Ռեզարակն, եւ համօրէն խոկ քաղաքին՝ Թէոդոսուպոլիս, ոսկայն ի Հայոց առաջին անուամբ պարհեցաւ [1]. (տեսանել յամէն իրքեւ 421 կամ 2) : Զառաջնեան նախարարք առաւելով եւս աղբեցաւթեան Հռովմայեցւոցն՝ ըստ ամբարական կարգին պարզադրութեանն յաջորդէին պատուաւերութիւնն, գնչուսա եւ եր թ ապ-ատորն (զհամեղերման ռակեթեւր եւ տիրանական եւ զփոշեկան) ի կայսերէ ընդունելով : Այս առ Օննիւ կայսրաս իրքեւ նախարարք ամեր ապստամբեցին զկնաւորութեամբ Խորենայ եւ Գեամոնդեայ, յետ նուաճելոյ զնոսա կայսեր՝ ապր զնոսա յերշխանաթենէ եւ հրամանն ետ այնուհետեւ մի ժառանգութեամբ անել նախարարաց զպատուաւերութիւնն, այլ զոր կայսր ընտրեսցէ՝ նա կացցէ ի նախարարութեանն : Թէպէտ եւ այսպէս հաստատեցին իմն նախարարք ընդ այլոց ինչ պաշտօնէից համեմական պերռաթեանն, ոսկայն զորք շարքը գնդոց՝ ոչ ի համայնելի լեղեշնոց էին, այլ ըստ հին ավարութեանն իւրեանց ունէին զօրս ի Հայոց գաւառանք մինչեւ ցժամանակն Յուստինիանոսի [2]:

Մ. Խորենացի զժամանակ թագաւորութեանն Արշակայ (եւ Վաղարշակայ) կոչէ վերջին ամացն Թէոդոսի Ա. եւ ժամանակին Արկադեայ նորին որդւոյ, գնելով զնոսա թագաւորեալ ի Թէոդոսէ՝ որ առաքէ զնոսա զօրօք եւ զօրավարօք՝ երթալ նուաճանել փոխանակ Վաղարշակայ, քանզի (ըստ Մ. Խորենացւոյ) առ Թէոդոսիւ Ա. էր Հայաստան համակ ընդ իշխանութեամբ Հռովմայեցւոցն : Այնպէս զի վասն զաշխարհն՝ որով յետ այնորիկ բաժանեցաւ Հայաստան, Բիւզ Շապուհ Բ. (այլ Բիւզ՝ Շապուհ Գ.) պաղատի եւ Արկադ յանձն եւեթ առնու առակելով ի զօրավարացն վասնակելոյ : Եւ քանզի այսպիսի իմն հանգամանս պատմութեան յայնժամ ի բաժանման Հայոց աշխարհին գնէ մատենագիրն, յայն սակս չէ շէ ինչ առ զայնոր իմն մեկնութիւն՝ թէ ընդէր անհամեմատ մեծ պարսկային բաժինն քան զհռովմէական բաժինն իցէ :

Իսկ ըստ ուղիղ ժամանակագրութեան, նա եւ ըստ իւրն խոկ համարոյ ակնելոյ ի Ներքուստ ի վեր՝ միայն առաջին ամացն Թէոդոսի կոչի ամք թագաւորութեանն Արշակայ եւ Վաղարշակայ, եւ ի Հայաստանի՝ յորում շահեալ տիրեալ էր պարսկային աղդեցութիւնն՝ չէր հնար Հռովմայեցւոց խոկ եւ խոկ առ Թէոդոսէն թագաւոր Հայոց փոխանակ Վաղարշակայ (մեռելոյ) : Նոյնպէս եւ Արշակայ Գ. յետ հնգամեայ ժամանակի թագաւորութեանն՝ լինել առ Արկադեաւ, եւ առ Արկադեաւ զաշտեց ի մէջ կալ անհնարին իմն է, զի այն զաշխարք առ հարքն նորա եդան, խոկ առ Արկադեաւ (որ բանն կոչէ ժամանակացն Վաղարշակայ Հայոց կացելոյ թագաւորի) էր հանապազորդ հաշտութիւն :

Գիրք պատմութեանն Փ. Բիւզանդացւոյ (թողեալ զանդէպ ինչ հա-

1 Խոր. Գ. Դլ. ԽԹ : 2 Պրոկոպ. Վասն շինուած. Գ. Դլ. Ա :

գամանան) պղտոր իմն է։ Ցետ Վաղարշապատայ մերժելոյ՝ է համօրէն աշխարհն ընդ իշխանութեամբ Պարսից։ Արքայորդիքն որդիք Պապայ՝ են ընդ խնամակալութեամբ մօրն իւրեանց արշակունւոյ Զարմանդխտոյ եւ ընդ դայեկութեամբ տանն Մամիկոնեանց եւ Սիւնեաց, եւ մարզպան պարսիկ ունի առ ժամն զտեսչութիւն աշխարհին։

Յայսմ իրաց հանգամանս՝ ձեռս տան Հայք միաբանգամ ի Հռոմայեցիս։ Լինի աշխարհաժողով ի Կարին եւ կացուցանի Արշակ ընդ եղբօրն թագաւոր ընդ հովանաւորութեամբ Հռոմայեցւոց ի վերայ համօրէն աշխարհին։

Յետ սակաւ ինչ միոյ միաբանգամ զօրանայ պարսկային կուսակցութիւնն՝ որ ձեռս առեալ ի Պարսիկս, խնդրելով ի Նոցանէ թագաւոր զոք արշակունի՝ ընդ ձեռամբ պարսկային տէրութեանն։ Առաքի Խոսրով պատանեակ արշակունի ի Հայս զօրօք։ Սակայն այնուհետեւ Արշակ թագաւոր դաշնաւոր Հռոմայեցւոց եղանել ի կողմանս Եկեղեաց՝ ապաստանել յօգնականութիւն Հռոմայեցւոցն։

Այնուհետեւ կայսր եւ արքայից արքայ խօսին դեսպանութեամբ ընդ միմեանս, լինին դաշինք ի մէջի եւ բաժանի աշխարհս ընդ երկուս, յերկուս թագաւորս բաժանաւորս, յԱրշակ՝ որոյ փոքր բաժինն էր, եւ ի Խոսրով՝ որոյ մեծ էր բաժինն, մին ընդ Հռոմայեցւոց եւ միւսն ընդ Պարսից իշխանութեամբ։

Մ. Խորենացի ոչ երբեք թողու զհայաստան ի ձեռս Պարսից, Փ. Բիւզանդացի՝ երկիցս թողու, մի յետ մերժմանն Վաղարշապատայ՝ ըստ բովանդակ մասանց, եւ միւս՝ առ Արշակաւ Գ. միով մասամբն. նա առաւել իմն մարզպանութիւն յետ դաշանցն դնէ, եւ առ Նոյնպիսի ինչ մարզպանութիւն յետ Վաղարշապատայ՝ յառաջ քան զԱրշակ Գ.։ Փ. Բիւզանդացի այսմ եւեթ երաշխաւորութիւն ստուգութեան ունի՝ զի յետ Վաղարշապատայ դնէ զհայաստան ընդ ձեռամբ պարսկային տէրութեան յամս ոչ սակաւ։

Նա ոչ դոյզն ինչ Նպաստ ի լուսաւորութիւն պատմութեան եւ ժամանակագրութեան Հայոց լինի արտաքնոցն մատենագրութիւն։ Թեկնի ի մէնջ Ամմիանոս՝ թողեալ մեզ վկայութիւն թէ յետ 376 ամին սեւեաց Հայաստան ամս ոչ սակաւ ի Նմին հանգամանս, Պարսից ճնշեալ անդէն եւ Հռոմայեցւոց թողեալ անպաշտպան՝ չկարացեալ զինուք առնուլ զիրաւունս իւրեանց՝ ցորքան ժամանակս ի Գոթաց պատերազմունսն զբաւեալ էր պետութիւնն, այս ինքն՝ ցամ 382 (ցերրորդ ամ Թէոդոսի Ա.)[1]։ Ի դիպող իմն ժամու հասանէ մեզ ի թիկունս միւս եւս արտաքին մատենագիր՝ Թեմիստիոս փիլիսոփոս եւ ճարտարախօս, սինկղիտիկոս ժամանակակից ի Կոստանդինուպօլիս, որ հաստատագոյն արարեալ զբանն Ամմիանու առաւել եւս ճշդէ՝ ի ճառին զոր ի սկզբան 383 ամին առաջի Թէոդոսի Ա. խօսեցաւ։ Հայք, ասէ, (որպէս եւ Վիրք) ի սկզբանէ թագաւորութեանն Թէոդոսի Ա. էին զէն ի ձեռն թշնամիք տէրութեանն Հռոմայեցւոց, եւ առկաւին (ի սկզբան 383 ամին) չեն Հայք ընդ իշխանութեամբ Հռոմայեցւոց. սակայն գոյ յոյս ընդ հուպ ընդունելոյ զնոսա այսրէն, եւ այն՝ առանց արեան, քաղցրութեամբ, որպէս սովորութիւնն էր Թէոդոսի Ա.[2]։ Ցընթացս Նորին ամի

1 Տես վերագոյն եղ 515, ծան. 3։

2 Թեմիստ. ճառ ԺԶ. «Հայք... (Արժեցին յինքեանց, կամ) ընդդէմ դարձան (προβεβλήνται) հռոմէական պետութեան։ ... Որպէս Սկիւթացւոց (Գոթաց) առանց արեան եւ արտասուաց յաղթեցաք, այսպէս եւ զՊարսիկս ոչ յետ բազմաց (οὐκ εἰς μακράν) ածցուք զմեզ. այսպէս եւ զՀայս ընկալցուք միաբանգամ»։

միջէ իմն զօրավարացն Թէոդոսի առնել յաջողութիւնս ինչ յարձակմամբ (ի կողմանս Միջագետաց): Այս ինչ առանց տարակուսանաց է թէ ի միւսում ամի (384) Շապուհ Գ. առաքէ հրեշտակութիւն առ կայսրն ի Կոստանդնուպոլիս վասն հաշտութեան կամ դաշանց, յորում յայտ է թէ որոշին իրք Հայոց աշխարհին[1], այնպէս՝ զի վերջնոյն քանի ամս 387 ամին մի Հայաստանի իցէ ընդ ձեռամբ Հռովմայեցւոց (առ Թէոդոսիւ Ա.) իբրեւ նահանգ հռովմէական ընդ պարսկական նախարարութեամբ: Քանզի ի կէս այսր ամի (387, 14 Յունիս.) գրէ կայսր Թէոդոսս Ա. օրէնս ինչ առ Գադդան (կամ Գադանոս) սատրապ կամ նախարար Ծոփաց՝ տալ յետս զամենայն պատկական զինուորին հաստատութեան (զոր թերեւս զօրագլուխք յունական զօրաց հանեալ էին ի կողմանց անտի): Ի նմին օրէնս կայ յիշատակ առ հասարակ եւ զայլոց իմն նախարարաց Հայոց եղելոց ընդ հովանաւորութեամբ կայսեր, այլ այն օրէնքն առ գլխաւորագոյնն ի նոցանէ գրին՝ վասն այսոցն եւս[2]: Զորոյ պատճառաւ՝ դդմնշաւի գեղեցիկ է յայսմ վայրի միաբանութիւն անհնարին պատմութեան առ Մ. Խորենացւոյն՝ յորժամ ասիցէ սա թէ յետ վախճանին Արշակայ Գ. "ոչ կացուցին Յոյնք ի բաժնի իւրեանց թագաւոր. այլ առաջնորդէր նախարարացն այնր կողման քաջն Գազաւոն. եւ աշխարհին իւրեանց մասինն կացուցին Յոյնք կոմսս„ (կոմս, այս ինքն՝ զօրավարս կողմնակալս)[3]:

Յետ Թաղելոյ զնա Սահակայ՝ երկուս իմն գլխաւոր կէտս ունիմք վասն ճշդելոյ ժամանակ թագաւորացն ի Պապայ մինչեւ ցՎռամշապուհ, (համեմատելով ընդ թուոց ամացն՝ զորս միում միում ի նոցանէ տայ Մ. Խորենացի), այս ինքն զամն 374 (իբրեւ ամ մահուան Պապայ եւ թագաւորութեան Վարազդատայ) եւ զամն 384 (իբրեւ ամ դաշանցն եւ բաժանման Հայոց աշխարհին): Մ. Խորենացի տայ Վարազդատայ ամս 4, այսպէս թագաւորեալ սա 374—377. տայ Արշակայ Գ. ամս 5 յառաջ եւ ամս 2½ յետոյ քան զդաշինսն, այլ՝ համեմատութիւն արտաքին պատմութեանն չտայ առնել քան զամս 4 կամ 4½, այս ինքն՝ 383—386 կամ 387 սկսեալ. իսկ Խոսրովայ Գ. տայ ամս 5. բայց քանզի ի միաբանութենէ Խորենացւոյն ընդ կողման առանց տարակուսանաց գիտեմք զսկիզբն թագաւորութեան Վռամշապհոյ՝ ապա հարկ իմն է տալ Խոսրովայ ամս իբրեւ 7, 385—391: Մնան միջոցք ընդ մէջ ամացն իբրեւ 377—383, եւ 384—385. զառաջին միջոցն թերեւս քաջ լինիցի անթագաւորութիւնն Մանուէլի յետ մերժմանն Վարազդատայ (ըստ Փ. Բիւզանդացւոյ), եւ զերկրորդն՝ անթագաւորութիւնն՝ զոր յետ դաշանցն պահեցին մինչեւ ցթագաւորութիւնն Խոսրովու Գ. զնէ Մ. Խորենացի:

1 Որոս. Պատմ.: Պակատ.: Կլաւդիան. Հիւպատ.: Լիբան.:

2 Մատեան Թէոդ. Գիրք ԺԱ. Տ. ԺԳ. Օր. 6: "Գադդանայ նախարարի Ծոփաց աշխարհին: — Սահմանեմք զամէն պատկական տալ այսրեն յետս եւ դարձուցանել առ նոսա՝ յորոց ոչ ըստ օրինի թուի հանեալ, զի ըստ հին սովորութեանն օրինակի՝ ամենայն նախարարք ի սերս հայաստաննութեանն՝ որ պարտի հռովմէական անբութեանն, պատի յիւրեանց ի պարսկական ընչից պարագէն՝ մատուցանել փառաւորութեամբ՝ միում Լուսաւորութեանս (Serenitati): Տուեալ ԺԸ. Կաղանդացն Յուլիսի, ի Կոստանդնուպոլիս, ի Վալենտինեայ Աւգոստեայ՝ երրորդ անգամ, եւ յԵւտրոպեայ հիւպատոսութեանն„ (387):

3 Խոր. Գ. Գլ. ԽԶ:

130

Յետ վախճանին Արշակայ Գ., տիրէր Խոսրով Գ. միահեծան ի Պարսկային Հայաստանի՝ որպէս եւս կոչեն աշխարհն ի Յունականացն[1]։ Նա եւ նախարարք յունական կողմանն եւ Գազաւոն իսկ ինքնին զկնովին՝ որոց ծանր էր լինել առանց թագաւորի աշխարհինս, յղեցին ամենեքեան միաբան պաղատանօք առ Թէոդոսիոս Աւգոստոս՝ անցանել առ նա պայմանօք անվրդովութեան յանցանաց, ժառանգութեան տոհմիկ կալուածոցն եւ պահպանելոյ ընդ ընդդէմ գործակալաց կայսեր զայնոսիկ՝ որ ի բաժնին նորա ունէին կալուած։ Ընդհեցան կամ խառնակման աղաչանացն մեծահամբաւ ինքնակալ խոստացան, այլ կալուածք յաքսորանաց առհամանեցան վասն այնոցիկ՝ որոց կալուածք վաղ այլոց էին տուեալ. եւ խոստանայր թագաւորն Գազաւոնի Կամսարականին Արշակունւոյ ի մօրէ (յԱրշակունւոյ) զարել ի տոհմ Արշակունեաց, եւ այնպէս անցին նախարարեանն ամենեցուն։ Միայն Վահան Մամիկոնեան (որոյ էր ամուսնացեալ դուստր իւր Վարդանոյ եւ զոքանչն Արծրունի Տաճատուհի) յինքն ընդունեալ զթուղթս երկոցունց կողմանցն՝ անկաւ առ Թէոդոս Ա. յերկիրն Հռոմայեցւոց։

Եւ ոչ յերկարէր թագաւորն ի միահեծան թագաւորութեանն. քանզի այն իսկ զի բարեկամեցաւ ընդ կայսեր եւ հան յերկիր պատրիարքութիւն զՍահակ որդի Ներսիսի, անհրաժանն ի թագաւորէն Արեաց (389)՝ ած զնա (զՎռամշապուհ Գ., ըստ այլոց ժամանակագրաց. զԱրտաշիր Ա.) ի դատաստան։ Իբրեւ յղեցաւ ի թագաւորէն Արեաց միաբանութիւն՝ հանդերձ սպառնալեօք՝ ընդունայն Խոսրով։ Յայս թագաւորին ի կայսր Թէոդոս էր՝ ընդ որում իսկ եւ իսկ սկսաւ լինել պատրաստական, խոստացեալ զօրաժողով ի նոսա զաշխարհն հանդերձ։ Սակայն վաղ անցին յերկրոց անդր նախարարաց դուշակ ի դուռն երալ՝ արքայորդին Պարսից (Արտաշիր, ըստ այլոց ժամանակագրութեանն՝ Վռամ) զօրու ծանու ի Հայս հասանէր, եւ անկանէր Խոսրով անշէն ի բուռն, զի ոչ միայն կայսր ձեռնթափ էր ի նմանէ՝ առ ահի մեծի իւրոց պատերազմի տարածամ զբաղելոյ, այլ եւ ինքն թագաւորն Հայոց չժամանեաց ունել ինչ թիկունս օգնականութեան ի պարտականութեան ազգացն։ Ոչ միայն Խոսրով ի թագաւորութենէ, այլ եւ անդէն նախարարքն խախտեցան յիւրաքանչիւր պատուոյ յոր կարգեալ էր զնոսա Խոսրով, ընդ նոսա եւ եպիսկոպոսապետն Սահակ։ Թէոդոս եւ զՎռամշապուհ զեղբայր մերժելոյ թագաւորին նստոյց ի բարձ թագաւորութեանն, այլ թողեալ զսուր տանէր Պարսիկ ի Հայոց աշխարհին։

Եւ տարաւ Արտաշիր զԽոսրով արկանել յԱնուշն բերդ հան-

1 Թէոդորետ. ի Թուղթսն (Περσικὴ Ἀρμενία)․ տես եւ ի Վարս Հայոց, Գլ. ԻԶ։

դէպի քաղքն Գաւառանիւ։ Թէպէտ եւ եղբայր Գաւառանի Շաւարշ եւ Գորգեւ Արտաւանի արամբք 700ովք ջանացան զերծուցանել զարքայ, բայց շղթայք առից թագաւորին խափանեցին, եւ ապա լեալ կռուոյն զրդակցաւ խաղին, Շաւարշ եւ Մանուէլ որդի Գորգեւայ անկան ի խաւանն, իսկ Գորգեւ ի բազում անկեալ մերթեցաւ[1]։

Վռամշապուհ[2] բառ Կորիւնի եւ Խորենացւոյ կամ Վռամշապուհ բառ Եղիշէի (391 կամ 392—414) խաղաղութեամբ վարեր զառաջնորդութիւն երկոցունց իսկ բաժնից Հայոց աշխարհին. նախ՝ առ երեքումբք սասանականօք (Արտաշիր Բ. բառ Խոր., Վռամ Կրմանաւ եւ Յազկերտիւ Ա.) եւ անտի՝ առ երեքումբք կայսերօք (Թէոդոսիւ Ա., Արկադեաւ եւ Թէոդոսիւ Բ.)։ Քանզի ընդ սոսա եւ ընդ նոսա զնայր նա բարւոք խոհեմութեամբ եւ զգուշութեամբ։ Ոչ փոքու իրիք վստահութեան նշանակ է՝ զոր առաջնորդք երկոցունց պետութեանց ընդ Վռամշապուհ ունէին, այն՝ զի թագաւորն Հայոց էջ ի Միջագետս ընդունել զզօրութիւն գործակալաց Պարսիցն եւ Յունաց՝ երկոցունց կողմանց զաղդայոյն սահմանելով[3]։

Առաջինք լուսաւորութեան ժամանակի թագաւորութեան նորա՝ էին Սահակ եւ Մաշթոց կամ Մեսրոպ։ Յետ Ներսիսի Մեծի առանց հրամանի արքեպիսկոպոսացն Կեսարացւոց կարգեցան մի ըստ միոջէ յեպիսկոպոսապետութիւն Շահակ, Զաւէն եւ Ասպուրակէս։ Յետ Ասպուրակեայ կալաւ զաթոռն հայրապետութեան Խոսրովայ Գ. Սահակ (388 կամ 389—440) որդի Ս. Ներսիսի, կրթեալ յունական հրահանգօք։

Սահականոյշ՝ դուստր միամօր Մեծին Սահակայ էր լեալ առն Համազասպայ Մամիկոնենի. անտի սորա Սահակ միջնորդ ի մէջ անկեալ՝ ոչ միայն վասն յորդորելոյ ի դասերէն, այլ զի եւ ազնուական տոհմն Մամիկոնեանց միաւանգամ յառաջին բարձրութիւնն ելանիցէ, յետ մահու Սահակայ սպարապետ խնդրէր առնել ի Խոսրովայ զՀամազասպ հանել ի պատիւ սպարապետութեանն։ Բայց որպէս հաւանութեան թուի՝ ի Գաւառանէ ած աշն թագաւորն, որ գրեթէ զգործ սպարապետութեանն ունէր։ Այլ իբրեւ երկրորդն ի մէջոյ հեռացան՝ բարեխօսէր այնուհետեւ Սահակ առ Վռամշապուհ վասն նորին խնդրոյ։ Իբրեւ չկամէր թագաւորն անհրաման յարքայից արքայէ զերան կատարել՝ առ Սահակ թուղթս ի նմանէ եւ երթեալ առ արքայն Պարսից՝ մեծարեցաւ ի նմանէ, ընկալաւ ոչ զսպարապետութիւնն միայն զեւրոյ փեսային, այլ եւ համօրէն տոհմին Մամիկոնենից՝ ամբառնալ

1 Խոր. Գ. Գլ. Ծ։

2 Ի Խոսրովայ հետէ ակիզբն ըստ պատկական անուանց թագաւորաց Հայոց՝ իբրեւ առ ակամն թագաւորին Պարսից, որք առաջնոցն բառն զնա են բաւն հայ կամ պարթեւ անուամբք։

3 Խոր. Գ. Գլ. ԾԲ։

ի հինգերորդ դաս նախարարացն, եւ թողութիւն վասն զնուաճի ազգին Կամսարականաց եւ Ամատունեաց, որ ձնատակարն համարեալ էին, զի մնասցեն այսրէն ի ժառանգութիւն հարցն կալուածոց, բայց առանց գահուց հայրենականաց։ Այսր ամենայնի կատարումն յանձն լինէր հրովարտակաւ Արտաշրի (կամ Վռամայ) առ թագաւորն Հայոց (393—395)[1],

Մեսրոպ ի Հացեկաց գեղջէ Տարօն նահանգի, ծնեալ յամի 361 († 441, 13 Մեհեկանի) ի հօրէ՝ որոյ Վարդան անուն էր․ աշխարհ ծնընդեանն եւ հօրն անուն (զի է անուն սեպհական տանն Մամիկոնենից) յայտ առնէ՝ թէ ի Մամիկոնեան տոհմէ էր Մեսրոպ։ Նա եւ սա վարժեալ ի մանկութենէ ի յունական հրահանգս, (ըստ Մ. Խոր.) ծնեալ եւ ուսեալ առ Ս. Ներսիսի (կամ ի դպրոցսն կարգեալ ի նմանէ)։ Առ Արշակաւ Գ. էր յարքունիս իբրեւ ատենադպիր, եւ առ Խոսրովաւ Գ. թողու զարքունիսն տուեալ զանձն վարուց միայնակեցութեան։ Յետ զօրանալոյ կրթական ուսմամբ դպրոցի վանականութեանն՝ ելանէ ի քարոզութիւն, շրջելով ընդ համօրէն աշխարհն, ի գաւառէն Գողթան՝ ուր տակաւին կայր հեթանոսական խմորն եւ հնչէին ցուցք նախնեացն հեթանոսականք, ի Սիւնիս, ի Վիրս եւ յԱղուանս։ Այս ուրեմն հայերէն նշանագրացն գիւտն (406) դնէր զհիմն տոհմային ուսման՝ ոչ միայն վասն ժամանակին իւրոյ, այլ եւ վասն դարուց բազմաց։

Առ հանդարտ եւ իմաստուն թագաւորաւ ոգի առ աշխարհն Հայոց եւ անդէն ներքուստ ի ներքս՝ լռելով անդադար հակառակութեան նախարարութեանցն ընդ միմեանս եւ ընդ թագաւորին։ Գործէր նա ձեռն ի ձեռն ընդ եպիսկոպոսապետին եւ ընդ համօրէն կղերականաց՝ որոց էր պատուադիր[2], օգնական էր նա նոցա ի կրթութիւն բարոյից ազգին եւ ի յստակութիւն կրօնից ջնջմամբ հեթանոսութեանն։ Նա սատար եւ յառաջացուցիչ դպրութեան ազգին իւրոյ հոգաբարձութեամբ գիւտի հայերէն նշանագրաց եւ կարգմամբ դպրոցաց սահմանելով զծախսն յարքունուստ։ Մայր թէ եւ զկրթութիւն պայազատին իւրոյ եւ որդւոյ հաստէր նմա հանել ի գլուխ։ Խնդրեալ նորա ուստր մի զԱրտաշէս տասնամեայ՝ վախճանէր խաղաղութեամբ, յետ Խոսրովայ Բ. լեալ առաջին եւ վերջին թագաւոր Արշակունի՝ որ մեռանիցի անշարժ յաթոռ միահեծան թագաւորութեանն՝ յոր միանգամ եւ (414)։

131

Խոսրով Գ. որ անդստին յամէ 395 արձակեալ ի կապանացն կայր ի նմին բերդի՝ դարձաւ յաթոռն՝ երթալով ի դուռն Յազկե-

1 Խոր. Գ. Գլ. ԾԱ․ 2 Կորիւն․

կայ վասն զօրին իւրոյ։ Խնդրեաց խաղաղել եւ զՀրահանս զօրքն Գուդաւանի, այլ մինչ չեւ հասեալ նորա ի Պարսկաստանէ, վախճանէր թագաւորն՝ թագաւորեալ ամիսս 8 կամ ամ մի[1]։

Առաքէր արքայորդին Շապուհ յաթոռ թագաւորութեանն Հայոց, քանզի այսպէս իմն խորհէր հայրն (Յազկերտ Ա.) պարսիկ թագաւորաւ եւ իշխանութեամբ Սասանեանց ի մի ազգ Արեաց եւ ի մի օրէնս Մազդեզանց ձուլել։ Ընդէր իսկ եւ իսկ զասանեայ արդեւք ազգն ընդդէմ քրիստոնէութեան, այլ այն ինչ վախճանեալ հանապազօրեայ պատերազմաւն՝ չկարէր ինչ գլուխ գործել։ Այնպէս եւս եմուտ Շապուհ ի Հայս թերեւս ընդ իւր զՀրահանս հանդերձ այլովք փառաւորութեամբք։ Սակայն չկարաց նա հաճել զմիտս նախարարացն, զի չգտին հրապոյրք մեծութեան եւ հնութեան առ հոյլն Արշակունեաց եւ ոչ կրօնից եւ օրինաց հաւատարութիւն. ընծայէին զնա թագաւորաբար՝ յորս կամ ի խաղս, նա մինչեւ անգամ թշնամանեցաւ իսկ բազում անգամ, որպէս յԱրտաւնոյ Մուշեղեայ յորս գունոց ի խաղատարաբարութն եւ այպ յորս կինջաց ի շամբս, եւ ի Շաւարշայ Արծրունւոյ ի մակոյնակին խաղուն[2]։

Նմին իրի չէ ինչ այն զարմանք թէ լուեալ Շապհոյ զհօրն հիւանդութիւն՝ իսկ եւ իսկ աճապարեաց ի Տիզբոն, այլ անդէն նենգ գործեալ զնա սպանին, եւ անց յաթոռն Վռամ Ե. (421)։ Սակայն վաղ հրաման տուեալ էր Շապհոյ զօրավարի պարսիկ գնդին՝ որ ի Հայս էր, ըմբռնել ածել զմեծամեծս Հայոցն զհետ նորա ի Տիզբոն։ Այլ պնդեցին զանձինս Հայք, անց կաց ի գլուխ իւրեանց քաջն եւ աջողն Ներսէս Ճիճրակացի, ժողովեցան նախարարք իւրաքանչիւր զօրօք, եւ տուին ճակատ ընդ գնդին Պարսից եւ անկաւ զօրավար նոցա ի ձեռն Ապրսամայ Սպանդունւոյ։ Գումարեաց այնուհետեւ Վռամ զօրս յաշխարհն Հայոց, այլ ամբոցանն նոքա յիւրաքանչիւր ամուրս եւ ի լերինս եւ անտառուտ անկանեցին առեալ ի վերայ պարսկական գնդին, որով եւ եւեթ կեցին աննուաճք վտանգաւորքն նահատակելովք քաջութեամբ։ Այնպէս տեւէր անկայանութիւն աշխարհն անտերընչութեամբ յամս 3 կամ 4։ Ի միտ առ թագաւորն Արեաց թէ առանց նախարարացն Հայոց չմարթի տիրել Հայոց աշխարհին. եւ ի ձեռն Սմբատայ ասպետի ցուցանէր զանձն յօժար ի հաշտութիւն։ Առաքեցաւ ի նախարարաց անտի միաբանեալք ի ձեռն եպիսկոպոսապետին Սահակայ Սմբատ եւ Վարդան Մամիկոնեան որդի Համազասպայ թոռն Սահակայ ի դուռն արքունի։ Յանձն առ Վռամ Ե. կնքեաց մուրհակ անյիշութեան յանցանաց, ի բաց եղ մարզպանն եւ տուաւ թագաւոր Արտաշէս Բ. որդի 18ամեայ՝ Վռամշապհոյ, տուեալ նմա անուն պարսիկ Արտաշիր (422—428), այլ Հայք կոչեցին ի մանկամտութեանն[3] կոչեցին զնա յաճախ Արտաշէս։

1 Խոր. Գ. Գլ. ԾԵ. 2 Խոր. Գ. Գլ. ԾԵ. 3 Կորիւն, Խոր. եւ Եղիշէ.

Այլ զեղծ բարք մանկանն Թագաւորի ձանձրացուցին զնախարարսն. եպիսկոպոսապետն՝ որպէս ի զգաստութիւն զԹագաւորն, նոյնպէս եւ զսոսա յորդորէր ի համբերութիւն յուսով ուղղութեանն։ Այլ զուր էր ամենայն եւ ընդ վայր. միաբանեցին նախարարքն խնդրել ի Թագաւորէն Պարսից զատել բառնալ զԹագաւորն իւրեանց եւ տալ փոխանակ՝ մարզպան պարսիկ։ Սակայն չառ յանձն միաբանել ընդ նոսա եպիսկոպոսապետն. «Ինձ քաւ լիցի, ասէ, մատնել գայլոց զիմ մոլորեալ ոչխար, եւ ոչ դարմանել զբեկեալն կամ զհիւանդացեալ, այլ գահավէժ առնել...։ Օ՜ քանզի մեղիցի այդ, ասէ, փոխանակել զիմ ախտացեալ ոչխար ընդ առողջ գազանի, որոյ առողջութիւնն է մեզ պատուհաս»։ Այլ նախարարացն խարկանք բանքն թուեցան, որպէս թէ յարգարելոց զնոսա՝ տալ ժամ պատրաստութեան Թագաւորին։ Համաձայնեցան ի խորհրդեան նոցա՝ ընդ Թագաւորին մերժել եւ զքահանայապետն իւրեանց. անցին առ Վռամ հանդերձ Սուրմակաւ ամեամբ արծկեացի (ի Բզնունեաց) փառաւորն երիցու՝ կալ չարախօս զԹագաւորէն թէ ապստամբութիւն խորհի եւ զեղծ է եւ թէ ի Հոռոմայեցիս դիմեալ է նա խորհրդով։ Արկեալ ի գուռն Թագաւորն եւ եպիսկոպոսապետն, եղեւ փութապէս (համառօտ քննութեամբ) ի մեծի հրապարակին եւ ատենից դնելոյ ունելոյ բանից. Արտաշիր՝ ընկեցաւ ի թագաւորութենէ, որպէս յանկանել իսկ էր Վռամ եւ առաքեաց մարզպանութեամբ Վեհ Միհրշապուհ ի Հայս, եւ յեպիսկոպոսապետութիւն Սուրմակ (429) զոր եւ յաջորդէր Բրքիշոյ Ասորին (430—432)[1]։

Այսպէս բարձաւ հարստութիւն Արշակունեաց եւ ի Հայոց աշխարհէն՝ տեւեալ բաւեալ ամս իբրեւ 580 (150 նախ քան զՔրիս. — 428 յետ Քրիս.), եւ սպառեցաւ տոհմն արքունական, սկսեալ Արշակայ մեծի՝ ի վերջին Թագաւորն յԱրտաշէս, որպէս եւ մեռ եւս տոհմն արշակունի քահանայական՝ ի Սահակ։ Համօրեալ էր այնուհետեւ ի Հայս տոհմ Արշակունի՝ Կամսարականացն։

Յետ սակաւ ինչ միոյ զզջումն կալաւ զնախարարսն, այլ կարի անօգուտ։ Ս. Սահակ՝ ի խնդրոյ միոյ մասնաւորացն առնու միւսանգամ զամն 440 զհովուական վերակացութիւնն յետ Բրքիշոյի, ունելով համառօտակի զԾ մնալ ամաց (432—437 կամ 8)։

1 Խոր. Գ. ԿԵ. ԿԶ. ԿԸ.

Գ.

Վասակ Սիւնի մարզպան, Վարդան Մամիկոնեան, ընդ Յազկերտի Բ. ածել զՀայս ի դէն Մազդեզանց, աշխարհաժողով յԱւարայր (450), դիմադրութիւն Հայոց ընդ է յետս, ճակատ յԱւարայրեան դաշտին (451)։ Կալանումն նախարարացն եւ արձակումն (452—464)։ — Կրկին ընդ Պարսից ածելոյ զՀայս ի մոգութիւն, դիմադրութիւն եւ պատերազմունք Վահանայ, յաղթումն արքունեացն Պարսից (յամի 482), մարզպանութիւն Վահանայ (484)։

132

Ի ԲԱՌՆԱԼ թագաւորութեանն Հայոց՝ այն ինչ եւ ի գլուխ ելր յ200 ամաց հետէ նուաղեալ հնարէր հարստութիւն Սասանեանց։ Բայց այս ոչ եթէ սոցա ինչ առաւելագոյն զօրութեամբ եւ կամ նոցա տկարութեամբ դիպեցաւ, այլ զի երկոքին կողմանք՝ ներքինքն եւ արտաքինք կարկառեցին ձեռն ի միմեանս ի մի միաբանութիւն, իւրաքանչիւր վասն անձանց շահու։ Ընդ նոյն հաստատութիւն Հայոց թագաւորութեանն՝ որոյ միահեծան-ազնուապետական առաջնորդութիւն էր, ի միաբանութեան նախարարացն ընդ միմեանս եւ ընդ թագաւորին կայր։ Սակայն փոխ իսկ նախարարքը՝ որոց բարձք եւ պատիւք եւ աստիճանք ի թագաւորէ անտի զսկիզբնն ունէին, առաւել մեծացան սահմանօք, զօրութեամբ, ամուր ամուր քաղաքօք եւ բերդիւք. հպարտացոյց զնոսա եւ հնութիւն ազնուականութեան նոցա. եւ այնպէս չէին ինչ զարմանք թէ գայցեն նոքա բազում անգամ ի վէճ ընդ իւրեանց թագաւորին։ Ըստ նմին համեմատութեան վարեցաւ, նուազեաց պատիւ մեծարանաց տոհմին Արշակունեաց եւ նշմարեցաւ թէ երբեմն թագն նոցա եւ աթոռ՝ առանց ձեռաց նոցա։ Ոստանայքն Արշակունեաց տեսին զանձինս բարերարս եւ երախտաւորս ազգի եւ տանն Արշակունեացն։ Նա առանձին ըմբռնումն՝ իսկ թագաւորացն եւ ժամանակք ինչ անիշխանութեան ցուցին նոցա եթէ թագաւորի առանց նոցա չմարթի լինել, այլ քաջ մարթի նախարարացն՝ առանց թագաւորի։ Եւ որք ընդդիմութեամբ կամ խնդրովն իւրեանց սովորեցան դնել թագաւոր, ընդելեալ չհամարեցան ինչ օտար մերժել զնոյն կամ խնդրել բառնալ ի միջոյ։ Ըստ յետոյ յայն չափ իրքն հասին՝ զի ոչ պատիւ ինչ եւ ոչ բարձ առանց միջնորդի կարէին ընդունել ի թագաւորէ անտի իւրեանց (անդստին ի ժամանակէ անտի Վռամշապհոյ), ոչ մեծ ինչ պատուհաս կամ սաստ, այլ թագաւոր նոցա էր բուն յարքունիս Տիզբոնի։ Զհարկ աշխարհին՝ զոր թագաւորն հանեալ տայր, կարէր հանել այնուհետեւ մարզպանն՝ որ էր բազում անգամ հայ յազգէ, զայրուձին՝ սպարապետն նոյնպէս հայ, եւ այլքն եւս մի ըստ միոջէ. եւ այսպէս գրեթէ ստուեր իմն թուէր այն՝ որ ի միջոյն բարձաւ։

Թէպէտ և այսպէս տուեր թագաւորութեանն էր որ ի մէջ բարձաւ, և ներքին զօրութիւն Հայոց աշխարհին այնպէս հզօրագոյն էր ի բարձման թագաւորութեանն՝ որպէս դուն ուրեք յառաջագոյն առ թագաւորութեամբն լեալ, սակայն և այնու՝ զի որոշեալ էր գաւառաւն միայն առհմին Արշակունեաց, կայ և տանձ կայր փառասիրութեան բազմաց: Նմին հակառակ յետ անկանելոյ ազգին Արշակունեաց ի բաց՝ ըստ առաւելուլ յաւաց թագաւորութեանն՝ յաճախեցին հրապոյրք, որք բաւական էին զըրգռել շարժել զերեւելիս ի նախարարացն՝ նմին անկանել զհետ, և իւրաքանչիւր իսկ ի խոնարհագունից նախարարացն ջանային ի բարձրութիւն՝ տեսեալ թէ խախտեալ քայքայեցաւ առաջին դասաւորութիւնն և ամենայն կայր կախեալ զհաճոյից արքունեաց Արեաց աշխարհին:

Գիտացին և արքունիքն Տիզբոնի փարել սովին ներքին հանգամանօք աշխարհին, և ածել այնուհետեւ զգործ միաւորութեանն ի կատարումն բովանդակութեան՝ ձգելով զնոսա յօրէնս տէրութեանն: Շապուհ Բ. որ յիւրում ի բուն աշխարհին հալածէր մոլեգին զքրիստոնեայս (330—366 և 378, 379) երկուցեալ զանգիտէր զնոյն ընդ Հայս ցուցանել, մինչ չեւ հաստատութեամբ տիրեալ աշխարհին: Թագաւորքն սոքա՝ որ յետ Ներսեհ կացին, մեղմագոյնք էին, նմին իրի և չեն ինչ զարմանք Արտաշրի տալ Հայոց թագաւոր զՎռամշապուհ և Վռամայ Գ. փարել ընդ նմա սիրով ի սպառ, և Յազկերտի Ա. որ ի բնէ մտագոյն ի քրիստոնեայսն էր և ի մոգուց անտի անսաստուած կոչեցեալ՝ տալ զԽոսրով միւսանգամ ի թագաւորութիւն ըստ Հայոց խնդրելոյ: Այլ ի վերջին ամս յորժամ դառնացաւ նա ի վերայ քրիստոնէից (յամի 418) աւերելով Արքայ եկեղեցեաց ատրուշան մի յաշխարհին Պարսից, թագաւորեցոյց զիւր որդի զՇապուհ ի վերայ Հայոց՝ զի տարեւորիւք, խորտակութեամբք և խռովութեամբք ի դեն Մազդեզանց զաշխարհն արկանիցէ: Բայց յետ քառեամ անարգաբար թագաւորելոյ՝ զրգռեցաւ համօրէն աշխարհն և նախարարք ի մարտ պատերազմի ընդդէմ զօրութեանն Արեաց, ապականեցաւ եղծաւ աշխարհն մինչ չեւ նուաճեալ. լերինք և ափափայք լցան փախստէիւք, մինչեւ յետ երից ամաց թողութիւն յարքունուստ լեալ ի Վռամայ Ե. նորոգեցաւ խաղաղութիւնն, և տուաւ Հայոց թագաւոր վերջին: Այն իսկ համառօտութիւն իմն պատերազմին Վարդանանց է և նորին յառաջատիպ նմանութիւն: Սակայն և այնպէս հարկ էր պայազատի նորին թագաւորի՝ Յազկերտի Բ. (439—458 ըստ միաբան հաշուի մերոցն մատենագրաց) զնոյն գործ միւսանգամ փորձել յետ բառնալոյ թագաւորութեանն:

Սաղ յամի 421 Վռամայ Ե. գրգռեալ էր մարտ պատե-

րաւորն ընդ Հոռոմոցեցւոց, եւ զօրավար թագաւորին Պերոզ Հա-րաւ ի զօրաց կայսերն Թէոդոսի Բ. յԱրզանենէ նահանգի՝ որ ընդ Պարսից իշխանութեամբ էր: Անտի անց կալաւ ի Միջագետս: Յետ յաղթութեանց ինչ պաշարեցին Հոռոմք զՄծբին, այլ չկարացեցան, որպէս եւ ոչ Պարսիկք յաղթեցին ի Թէոդուպօլսոյ (յԱռ. Հայաստանի) պաշարմանէ: Յայսպիսում չափու կռուոյն առաջին արկանէր Թէոդոս խաղաղութիւն՝ զի թերեւս դադարեսցէ լինելի Հալածանացն, եւ կնքեցան ի միջի դաշինք 100ամեայ խաղաղութեան[1]:

Սակայն եւ այնուհետեւ նորին որդի եւ յաջորդն Յազկերտ իբրեւ կոչեաց յառաջ մեծամեծ զՄիհրներսեհ ի գործ հազարապետութեանն կամ վզրկութեան, որ առ Հայրն նորա ի բաց կացեալ էր ի նմին պատուոյ՝ երթեալ առաւ զանձն ի պաշտօն կրակարանն մեծի ի կրակարանացն, նորա խորհրդով մեծամեծ զօրաւէր պատերազմ ընդ Հոռոմոցեցւոց, քանզի անհնարին թշնամի էր նոցա Հաւատացելոցն: Դիմեցին յանկարծ Պարսիկք եւ Հոնք միացեալ ի քաղաքն Մծբին՝ առ որով կային լեգէոնք Հոռոմոցեցւոց. աւերեցին զգաւառս գաւառս Հոռոմոցն տապատակեալ, Հրձիգ եղեն եկեղեցիք, կոտորեցաւ ամար բազում: Ի նմին ժամանակի եւ ի պարհապանութիւն Հայոց աշխարհին յերեւացին Հոռոմոցեցւոց եւ կամ փոխան ամենեցուն զՀայս՝ զի մի տապատամբեսցեն ձեռս ի Հոռոմն ասացեն՝ առաքեցաւ զօրնոյն տապատակեալ զալ ունել պահ մեծ առ Բագաւանաւ[2]: Այլ Թէոդոսի Բ. ոչ այն արութեան միտք էին եւ ոչ ժամանակացն Հանգամանք Թագուհին մեծի իւրեք կռուոյ տանել ակիզբն, առաքեցաւ խուր եւ խոկ Անատոլիոս սպարապետ Արեւելից կամ Անտիոքայ զաւնձուք, եւ այլքն սպարապետք՝ որ փախստեայ անկեալ էին ի Հոռոմոցեցիս վասն քրիստոնէութեան եւ պաշտպանէր նոցա Անատոլիոս Հայրապետ, առաւ ի ձեռն ըստ խնդրոյ թագաւորին եւ այնպէս նորոգեցաւ խաղաղութիւնն (440—441)[3]:

Յետ այնորիկ եկեալ պարծանօք յաղթութեանց դառնայր յարեւելս կոյս թագաւորն ի մարտ պատերազմի ի վերայ Քուշանաց կամ Հոնաց: Անդէն իսկ յառաջանանի անդ՝ Միհրներսեհ յաւէտ եւ ինքն իսկ թագաւորն ածէր ախն, դրդէր զրգռէր զնա այնու-Հետեւ ոչ միայն ի հալածանս քրիստոնէիցն՝ որ անդէն ի Պարսկաստանի էին, մանաւանդ յետ ապստամբութեան իւրեք ի խոբաւան յառնելոյ, այլ եւ ի վերայ Հայոց աշխարհին եւ Աղուանից եւ Վրաց մատուցանէր նմա խորհուրդս: Մեծ եւ պիտանի է, ասէ, աշխարհն Հայոց, այլ մօտ եւ սահմանակից կայսեր իշխանութեան եւ զօրէնս եւ զպաշտօն զնոյն ունի. բայց թէ

1 Սոկր. Է. 18—21: Սոզոմ. Բ. 4: 3 Թէոդորետ. Ե. 39. Եղիշէ էջ 13: Թէոդորետ. Ե. 37: Քրոնիկ. Աղեքսանդր.: Պրոկոպ. Պարս. պատմ. Ա. 2:
2 Խոր. Գ. Գլ. ԿԷ:

մերոց որդւոց ընտանեցուցանելք զնոսա, այնուհետեւ զմեր թագաւորս սիրեն եւ զԱրեաց աշխարհս՝ ի կայսերէ հեռացեալ. եւ յորժամ Հայք սերտիւ մեր լինին՝ Վիրք եւ Աղուանք այնուհետեւ մեր իսկ են։

Գտաւ եւ ի Հայոց աշխարհէ տունն Սիւնեաց օգնական խորհրդոյն Միհրներսեհի։ Ի վաղուց իսկ ի Սիւնիս փոփոխ յաջորդէր կուսակցութիւն Հայոց եւ Պարսից։ Յետ Անդովկայ անտի Արշակայ Բ. Սիւնեաց նահապետի՝ յառաջ մատուցաւ ի Շապհոյ Բ. Վաղինակ Ա.։ Բաբիկ նահապետ ընդ Արշակայ Գ. էր ի կողմն սորա հանդերձ որդւով իւրով Գաբաղիւ։ Ի վերջ կայս երրորդ եւ ի սկզբան չորրորդ դարու ունէր զիշխանութիւնն Վաղինակ Բ. որ իբրեւ միաստակար յաջորդնիս, թերեւս իրաւամբք, ասպանաւ։ Այսպէս անց իշխանութիւն առհմին (յամի իբրեւ 410) յեղբօրորդի անդր ի մանուկն Վասակ, որ բազում իմիք առաջ ունէր առն։ Սիրելի էր լեալ ամենեցուն, իմաստուն եւ հզօր յառաջնորդութեան եւ անուանի ի համօրէն աշխարհին։ Նոյնեւ նա օգնական որդւոյ վարդապետին Մեսրոպայ յառաքելութեան նորա ի Սիւնական աշխարհին, ցուցեալ առ նա հպատակութիւն իբրեւ որդի առ հայր. կարգեցան անդէն դպրոցք ի հրահանգս մանկտւոյ. նա աւանիւ եւ սկիզբն իմն մատենադարանի ի Գետշուքանի[1] նշմարեալք[2]։ Եթէ արդարեւ, որպէս երեւի իսկ յեաց զնմանէ ամբաստանութիւն, էր լեալ գործակից կործանման հօրեղբօր իւրոյ, չէր ինչ երկբայութիւն թէ առժին իբրեւ հանդիսիւ հաւատարմութեան առաւել եւս հաճոյ եղեւ յաջորդին պատանեակն շոյտ եւ խորագէտ, այնպէս զի յետ Վեհ-Միհրշապհոյ՝ յանձն եղեւ նմա մարզպանութիւն Հայոց աշխարհին[3]։ Այսպէս անցեալ կայր նա բարձու ի վերոյ քան զամենայն նախարարս Հայոց աշխարհին։

Այլ անդէն յիւրում տանն պղտորեալ խանգարեցաւ ամենայն։ Վարազվաղան սիւնի նորին փեսայ գժտութեամբ էր ընդ դստերն նորա եւ յայն սակս հան մերժեաց զնա Վասակ յաշխարհէն[4]։ Վարազվաղանայ հասեալ առ հազարապետն Արեաց՝ ամբաստան զաներոյն, եւ ինքն դարձեալ ի դէն Մազդեզանց՝ խորհրդակից եւ գործի հազարապետին կցորդէր, զի թերեւս յապստամբութիւն աներն դրդուեսցի եւ նուաճեալ մերժեսցի յիշխանութենէն։

Այլ զտանուտէր Սիսական աշխարհին վաղ մերկացուցեալ էին փառացն տենչանք. ոչ միայն յայնպիսի ազնուական արա-

1 Խոր. Գ. Գլ. Ժ։
2 Կորիւն. «Յորում ժամանակի պարգեւեալ յԱստուծոյ՝ հասանէր ի գաւառ իշխանութեանն Սիւնեաց քաջն սպասաւորն Վասակ. այր խորհրդական եւ հանճարեղ եւ յաստուծոյ. ընդհանուր իմաստութեամբն Աստուծոյ»։
3 Եղիշէ. Փարպ.։
4 Աղուէն յառաջ քան զամն 447 աղեռ ամփոփի ի յառաջաբանէ կանոնաց Շահապիվանի։

թիւն դիմադարձութեան չէր զանձն պատշաճեալ, այլ եւ ժամ պատեհ առաջի արկելոցն յանկութեանց եւ գեղեցիկ դէպս զերծան համարեցաւ՝ խաղալ մեւս եւս քայլ յառաջ հասանել ի կատարեալ բարձրութեանն: Տակաւին կենդանի իսկ էին յիշատակք տոհմային թագաւորութեանն. ընդ վատասակացն յուրացութիւն զաշխարհն ածելոյ՝ անվրէպ վարձս զթագաւորութիւն Հայոց աշխարհին անձինն խոստանայր այս Մեհրուժան երկրորդ:

Այն էին եւ այլ եւս պատուականք ի նախարարական ցեղիցն. այրն բարեպաշտօն եւ հզօր ընչաւէտութեամբ՝ Վահան Ամատունի հազարապետ, որ իբրեւ զհայր համարեալ էր աշխարհին, քաջն Արշաւիր Կամսարական եւ Ներշապուհ Արծրունի. այլ առաջնորդ ոք պիտոյ էր նոցա դնել զդէմ նիւթելոցն: Տոհմք Բագրատունեացն եւ Մամիկոնեանց ընդ երկուս բաժանեալ էին: Տիրոց ասպետ (յաջորդ Սմբատայ Գ. յասպետութեանն) իշխան պարսկայինն Բագրատունեանց Տարօնոյ (ուրոյն ի Յունական Բագրատունեաց Սպեր նահանգի) շահեալ էր ի կողմն իշխանին Սիւնեաց: Յունականն Մամիկոնեանք հանդերձ համօրէն Սասունքն Հայք էին ի խաղաղութեան հուսակալութեամբ Վասակայ Մամիկոնենի, ընդ իշխանութեամբ Թէոդոսի Բ. եւ Մարկիանոսի: Ամենայն յոյս էր այնուհետեւ ի վերայ տոհմին Մամիկոնենից՝ որ ի պարսկային Հայաստանի գրաւեալ ունէին զքաղաքն տատանի. գլխաւոր տեղի նոցա էր Շահապիվանն: Վարդան Բ. որոյ ընդ քաջութեան հայրենի տոհմին՝ էր եւ նախանձ հաւատոց մայրենի ազգին իւրոյ, ունէր ի ժամանակին զտանուտէրութիւնն (անդստին յամէ իբրեւ 433), ունելով օգնական զեղբարսն իւր զՀմայեակ եւ զՀամազասպեան, որք առհասարակ վայելեալ էին ի կրթութեան մայրենի հաւուն իւրեանց Ս. Սահակայ[1]:

133

Այսպիսի հանդամանք իրաց էին Հայոց աշխարհին՝ յորժամ հաստատեցաւ ի խորհրդեան թագաւորին պատճառանօք արշաւանին Քուշանաց կոչել զայրուձի իւրաքանչիւր ազգաց քրիստոնէից, մանաւանդ զՀայոցն, եւ այնպէս նախ անզօրս զնոսա կացուցանել, ապա հնարիւք մուծանել զմոգութիւնն: Հրովարտակք առ ամենայն ազգս տէրութեանն՝ Վրաց եւ Աղուանից հասանէին, յորս յետ տալոյ նոցա զաւետիս յաղթութեանն ընդդէմ Հոռոմայեցւոց, յայտ առնէր զսկիզբն պատերազմին ընդ Քուշանաց, եւ կոչէին իւրաքանչիւր ազգք անցնիւր այրուձիով (441): Սոքա թէպէտ եւ զահի հարեալ էին ի բեկանելոյ Հոռոմոց առաջի նոցա, սակայն եւ այնպէս Հայք եւ Վիրք եւ Աղուանք հանդերձ Լփնօք,

1 Կորիւն:

Նոտաւշէխիւք, Կորդուաք եւ Աղձնիւք, նա եւ ի կողմանց իւք Տաճ-կաստանի (Արաբիայ) խաղացին իւրաքանչիւր այրուձիով հասա-նել ի ժամադիր տեղին յԱպար աշխարհ։

Զերկեամ տեւեան ճակատք ընդ Քուշանաց, բայց չկարաց յաղթահարել զնոսա թագաւորն (442—443)։ Իբրեւ ետես թէ յերկարի գործն՝ արձակեաց զզօրն մարզիկ յիւրաքանչիւր տեղիս, զայլս փոխանակ նոցա առ իւր կոչէր՝ նովին պատրաստութեամբ, եւ այնպէս իւր անդէն քաղաք բնակութեան շինեալ՝ ամ յամէ դնէր արշաւանս զամս իբրեւ 7 (443—448)։ Ի նեղ մեծ անկաւ թագաւորն Հոնաց կամ Քուշանաց, աւերեցան եղծան բազում գաւառք նորա, եւ եղաւ պահակ որմապատ, անուանեալ պա-հակն Հոնաց։ Առաքէր այնուհետեւ արքայից արքայ աւետիս ընդ ամենայն աշխարհս, առաքեցան ի զոհս կրակին ցուլք սպիտակք եւ նոխազք գիսաւորք, պսակօք եւ պատուովք մեծարեցան մոգքն եւ մոգպետք։ Վերջին արշաւան թագաւորին (յամի 449 գա-րնայնի) զլուխ իրացն առնէր. փախստեայ եկանէր առաջի բազմա-մբոխ զօրու նորա թագաւորն Քուշանաց ի կողմանս հիւսիսային ա-նապատին, առաքէին ասպատակաւորքն Պարսից՝ գաւառաց, տե-ղեաց, վայրաց. առան բերդք եւ քաղաքք, գերի եւ առ եւ ա-պուռ եւ աւար անծաւ յերկիր թագաւորութեանն Պարսից։

Մինչեւ ցայն վայր գաղտ իմն մեքենայէր գողանալ զմիտս քրիստոնէիցն որ ի բանակին էին. երբեմն յաճախէր պարսաւանս օրինաց քրիստոնէութեան յատենի հրապարակաւ, երբեմն տայր հանդէս առնել այլեւայլ կրօնիցն՝ ընդ մոգութեան եւ ընդ քաւ-դէութեան եւ ընդ այլոց ուսմանց եւ զքրիստոնէութիւն ի ներքս արկանելով, «Հարցէք, ասէր, քննեցէք, տեսէք. թող որ լաւն ընտրեալ կալցուք»։ Եւ յետուստ պատուովք հրապուրէր ապկա-նել՝ նախամեծար զկրտսերն եւ զանարգս քան զաւագն եւ զպա-տուականս առնելով։ Սակայն ազատ էր տակաւին պաշտօն քրիս-տոնէութեանն զոր անդէն ի բանակին կղերականքն յայտ յանդի-մանս կատարէին, նա աւանիկ ընդ ամենայն կողմանս տարածանէր քրիստոնէութիւնն, քանզի յայտնի բռնութիւն չկարէր արկանել ի կիր, այնու՝ զի ոչ համագունդ ի միում վայրի էին մեծամեծք աշխարհացն իւրաքանչիւր (442—448)։

Այլ յաղթութիւն 449 ամին համարձակեցոյց այնուհետեւ գործել աներկիւղագոյնս։ Մոգքն եւ քաւդեայք բարբառէին թէ աստուածքն որ զյաղթութիւնն ետուն՝ ոչ այլ ինչ հատուցումն խնդրեն՝ բայց զաղանդ քրիստոնէութեանն ի միջոյ բառնալ. նմին միաբան էր եւ խորհուրդ աւագանւոյն։ Առաքէին դեսպանք ստի-պաւ առ ամենայն ազգս եւ լեզուս պարսկային տէրութեանն՝ զա-գարել յիւրաքանչիւր օրինաց, արեգական միայնոյ գալ յերկր-պագութիւն, սպաս ունել կրակի եւ զմոգութիւն եւս յայնր մե-

րայ առնուլ յանձն։ Ընդէն ի ներքս պահ գլխոյն առնել զպատուաճին Հայոց, զՎրաց եւ զԱղուանից, եւ հրաման առնէր ի վերայ դռնապանացն լինել՝ զորս յարեւելս գայցեն՝ թողուլ, իսկ յարեւմտից յարեւմուտս արգելուլ զանցսն։ Իսկ եւ յամենայն կողմանց փակէր, արկանէր այնուհետեւ ձեռն՝ տագնապել տանջանօք, կապանօք, անարգութեամբ, նուաստութեամբ թողեալք եւ զծնեալս վայրօք ձմերոցաց, երբեմն ստիպելով ուտել միս յաւելեալ եւ երբեմն զաւմարելով ի նոյանէ զանգս զանգս յերկիր հեռաւոր՝ յանապատն հիւսիսոյ ի մերս պատերազմի եւ անդէն զգազանս մատնելով սրոյ։

Ապաքեցաւ եւ յաշխարհն Հայոց իբրեւ ի գործ արդարեւ Վենշապուհ կամ Մեհ-Վենշապուհ։ Սա զառաջինն եկեալ բերեալ զողջոյն թագաւորին եւ խաղաղասիրութիւն կեղծաւորեալ՝ առնէր աշխարհագիր՝ որպէս թէ թողութիւն հարկացն առնիցէ եւ թեթեւութիւն այրուձիոյն տուհանելոյ։ Այլ արդեանքն՝ 1. եկեղեցին եւ վանորայն հանդերձ կղերաւն որ ազատհարկ էր՝ արկան ընդ արամբ հարկաց։ 2. Հարկ աշխարհին ծանրացաւ կրկին, եւ անհնարին իսկ էին մուտք եւ սակք եւ բաժք եւ հարք լերանց եւ դաշտաց եւ մայրեաց. նա աւանիկ ոչ միայն շէնաց, այլ եւ աւերակաց իսկ։ 3. Արկ բանսարկութեամբ զնախարարսն ընդ միմեանս եւ յամենայն տան յարոյց խռովութիւն։ 4. Գրգռեաց յարոյց ամբաստանութիւն ի վերայ հազարապետութեան Վահանայ Ամատունւոյ հազարապետի աշխարհին, մերժեցաւ նա ի գործոյն եւ ածաւ պարսիկ փոխանակ նորա (Միհրան անուն)։ 5. Եծաւ եւ այր մոգպետ ի գործ դատաւորութեան՝ զի խափանեսցին դատաստանք որ յատեանս եպիսկոպոսացն լինէին։

Իսկ եւ այս ամենայն յարդարեցաւ ի քայքայումն միաբանութեան աշխարհին եւ ի փախուցանել զխնամակալս, ի ցրուել զիշխանականս եւ զի առ ազգասիրութեան փոխանակ գտցեն յօրէնս մազդութեան, այնուհետեւ հասանէր հրովարտակ ի հազարապետէն Արեաց եւ Անարեաց (Իրան եւ Տուրան), յորում առնէր ուսումն զրադաշտական եւ գին մազդեզն, թէ ի միութենէ (ի Զրուանայ, ի Ժամանակէ) եղ երկուորականութիւն արարչական՝ երկուց արարչացն (Որմզդի եւ Արհմենի) եւ արարածոց բարեաց եւ չարի, եւ յանդիմանէր քրիստոնէութիւն՝ իբրեւ վարդապետութիւն հակառակ մոգաց մազդեզն եւ զգայնոց նորա։

Լինէր ժողով յԱրտաշատ նախարարացն եւ կղերականաց (եպիսկոպոսաց, քորեպիսկոպոսաց եւ երիցանց)։ Յ17 եպիսկոպոսացն էին երեւելիք Յովսէփ եպիսկոպոս Այրարատայ կամ Կաթուղիկոսն, Մեղետ՝ Մանազկերտայ, Սահակ՝ Ռշտունեաց, Եղնակ՝ Բագրեւանդայ, Մուշէ՝ Արծրունեաց, Սուրմակ՝ Բզնունեաց (երբեմն հակառակաթոռ Սահակայ), Եղիշէ՝ Ամատունեաց. եպի-

ւերէցք յերիցանցն՝ Ղեւոնդ եւ Խորէն ի Մրենայ եւ այլք. յաւագ փառաւորականաց՝ Եղիան արծրունի: Ի նախարարաց անտի երեւելիք Մամիկոնեանն եւ տէր Սիւնեաց Վասակ, տէրն Արծրունեաց Ներշապուհ, Մաղխազն Վաչէ, Սպարապետն Հայոց Վարդան Մամիկոնեան, երրեմն հազարապետ աշխարհին Վահան Ամատունի եւ այլք, թող զաւագ սեպուհս իւրաքանչիւր տոհմիցն: Միաբանեալք ամենայն բազմութիւնն մեծաւ հաւանութեամբ ի մեծամեծաց ցփոքունս, եւ երդմամբ եդին միաբանութիւն կենաց եւ մահու կալ ի հաւատս ուղղութեանն: Գրեցաւ պատասխանի հազարապետին՝ յայտ արարեալ թէ զպարտս կամակար հնազանդութեան առ տէրս, զոր կրօնք քրիստոնէութեանն պատուիրեն, որպէս ցայժմ՝ նոյնպէս եւ յետ այսորիկ հատուցեն անվրէպ, բայց հրամանաց վասն կրօնից՝ ոչ ձեր ինչ որ տայքդ՝ գայ իշխանութիւն եւ ոչ մեր պարտք հնազանդութեան: Բայց ըստ Եղիշէի՝ բան առ բան ընդդէմ յանդիմանութիւն զրադաշտական վարդապետութեան՝ ցուցեալ զմիութիւն աստուածութեանն ընդդէմ երկուորականութեանն, զարարչութիւն յաշխարհէ, զանձնիշխանութիւն մարդոյն, զսկիզբն չարեացն, զանկումն մարդկութեան եւ զփրկութիւնն, կնքելով այսպէս՝ զի Եթէ տեղին հաւատովք թողուս, ոչ յերկրի այլ տէր փոխանակեմք ընդ քո, եւ ոչ յերկինս այլ Աստուած փոխանակեմք ընդ Յիսուսի Քրիստոսի: Ի քէն տանջանք եւ ի մէնջ յանձնառութիւնք, սուր քո եւ պարանոցք մեր: Եթէ անմահք իսկ էաք եւ մեռանել մարթ էր մեզ, վասն Քրիստոսի սիրոյն՝ արժան էր, այժմ՝ զի եւ նա անմահ էր, եւ այնչափ սիրեաց զմեզ՝ մինչեւ մահ յանձն առ՝ զի եւ մեք նորա մահուամբն ի յաւիտենական մահուանէ ապրեսցուք (ի վերջ 449 կամ ի սկզբան 450 ամին):

Սրտմտեցոյց զայրացոյց զթագաւորին համարձակութիւն գրոյն, դողդեաց զնա եւ հազարապետն. Արքայ, ասէ, չեղանէ ըստ քո հրամանն եւ Հայք կան քեզ ի ծառայութեան, որ մարդ է յերկրի՝ եթէ կարող իցէ քում հրամանիդ ընդդէմ դառնալ: Եւ այսպէս ըստ նորա խրատուն հրովարտակ սպառնալից ի Հայս (որպէս եւ յԱղուանս եւ ի Վիրս) հասանէր՝ կոչել ի դուռն զերեւելիս ի նախարարացն, յանուանէ՝ զՄամիկոնեանն, զսպարապետն եւ զերրեմն հազարապետն, զՆերշապուհ Արծրունի, զԱրտակ Ռշտունի, զԳադիշոյ Խորխոռունի, զԱրտակ Մոկացի, զՄանեճ Ապահունի, զԳիւտ Վահեւունի, զՇմաւոն Անձեւացի: Այլք ի նախարարացն առ թագաւորին իսկ ի կարաւանին կամ ի ձմերոցին էին եւ կէսք ի Հոնաց պահակին ի կողմանս հիւսիսոյ, թող զորս մնացեալ էին անդէն ի Հայոց աշխարհին՝ ոչինչ կարի նշանաւորք: Այնուհետեւ յետ բազում խորհրդոց՝ սահմանեցաւ երթալ անխափան ի կոչն: Նախ էին եւ երթեւեկք պատգամաւորաց երեցունց

կողմանց աշխարհաց՝ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից ընդ միաբանեալ. եդին ընդ միմեանս ուխտ եւ դաշնաւորութիւն։ Պնդեաց քաջալերեաց եպիսկոպոսապետն Յովսէփ զգնացականսն եւ հաստատեալ զնոսա յուխտին՝ յուղարկէր զնոսա օրհնութեամբ։

Առանց մեծարանաց ընկալաւ զնոսա դուռնն եւ ոչ ըստ ավորական մեծարանացն զօրագլուխ ընդ առաջ առաքելով ի Թագաւորէն կամ երկիցս եւ երիցս հանդէս պերճախօսն առնելով կամ զնախնեացն իւրաքանչիւր վաստակս եւ զառն առն քաջութիւն առաջի աթոռակցացն գովելով (450 Փետրուար. — Եղիշ.)։ Զուր յիշեցուցանէին Թագաւորին նախարարքն զժամանակն Շապհոյ Բ. հօր հաւուն նորա, առ որով էր Հայոց ազատութիւն կրօնից եւ զվաստակս նախնեաց իւրեանց առ նմա եւ առ նորին յաջորդսն եւ այժմ զիւրեանցն եւս վաստակս թերեւս լաւագոյն քան զառաջնոցն՝ զզինուորական վաստակսն եւ զլաճախութիւն հարկացն զոր առ սէր նորա առին յանձն։ Մերժեցան եւքն անարգանօք յերեսաց Թագաւորին որ սպառնացաւ նոցա ի Մազդաստան տալ անցուցանել զնոսա, եւ յիւրաքանչիւր աշխարհ առաքել զօրս անթիւս հանդերձ փղօք, եւ զկին եւ զորդիս ի Խուժաստան տալ խաղացուցանել, զեկեղեցիս եւ զվկայարանս քակել քանդել եւ յապականութիւն դարձուցանել։ Այն սպառնալիք քաջաքայեցին զմիտս նոցա. խնդրեցաւ ի Թագաւորէն ժամանակ վասն տալոյ պատասխանի։ Իբրեւ ի դերեւ ել յոյսն շահելոյ զմեծամեծս դրանն ի ձեռն կաշառոյ, այնուհետեւ ի կարուղ անդ՝ յաղթէր խորհուրդ ոմանց ի թուլացելոցն որ եսուն խրատ առ ժամ կեղծաւորել ի պաշտօն ստութեանն. յայն խոնարհեցաւ յետուստ արտասուօք եւ աքանչելին Վարդան՝ ոչ յետ սակաւ դիմադարձութեան։

Զուարճացաւ զուարթացաւ Թագաւորն, տօն մեծ էր արքունեացն, հաշուելով զայն օր լինել անշարժ հաստատութեան Թագաւորութեանն իւրեանց։ Առաքեցաւ աւետիք յարքունիս առ մոգսն եւ մոգպետս աշխարհին։ Ինքն Թագաւորն մինչ չեւ ելեալ ի պատերազմ ընդ Քուշանաց՝ յուղարկէր զնախարարսն, յանձն արարեալ՝ ի գլուխ տանել զկատարումն խորհրդոյն ի միջոց համօրէն աշխարհին։ Բայց զի ոչ առանց կասկածանաց էր, ունէր իբրեւ ի պատանդի զԹագաւորսն Աղուանից եւ Վրաց՝ զՎաչէն եւ զՎաչէ, զբդեշխն Գուգարացւոց զԱշուշայ, եւ զԱրշակ Բ. եւ զԱմիրներսեհ զորդիս Վասակայ իբրեւ զնշանաւորս քան զամենայն Հայոց։ Ընդ նախարարացն Հայոց գումարէր յաշխարհն Հայոց այրուձի եւ ի մոգուց իբրեւ 700 հանդերձ մոգպետիւ, որք մեծաւ խնդութեամբ համագունդ ի տեղեաց տեղեաց խաղային յերկիրն արեւմտից, զճանապարհայն փայտ ընկենուլին, միճակս արկանէին թէ ո՛ր լիցի որում դասու հասցէ յաշակերտութիւն։ Էր նոցա

հրովարտակ արքունի ի ձեռին մինչեւ ցՆաւասարդ գլուխ տարւոյն՝ փակել կնքել զդրունս եկեղեցեաց, զրով համարով տանել զսպասս նոցա յարքունիս, առնել դադարումն պաշտամանցն, եւ չուսուցանել կղերականաց զժողովուրդն, եւ վանականաց եւ հաւատաւոր կուսանաց փոխել զհանդերձիկսն եւ լինել ըստ աշխարհական կարգի։ Ակիզըն առնել կանանց նախարարացն եւ դստերաց ազատացն եւ շինականաց ուսուցանել զուսումն մոգուցն, կարծել օրինաց քրիստոնէական ամուսնութեանն, եւ փոխանակ նոցա ի բազմակնութիւն գալ՝ զի աճեցեալ բազմասցին ազգք Հայոց, դստերք հարանց լինիցին եւ քորք եղբարց. մարք մի եղիցեն յորդւոց, սակայն թոռունք եղիցեն յանկողինս հաւուց։ Պատրուճակք մի զենցին անյաղ, հայրք առանց փանդամի մի զանգցին, ծիւղք եւ քակորկք ի կրակ մի նկեսցեն, ձեռք առանց գոմիզոյ (միզոյ կովու, որում տայ զօրութիւն օրհէն՝ մատեանն Զընդաւշտայ) մի լուասցին[1]։

134

Գոյժ իրացն վաղվաղոյն ի կղերէ անտի Հայոց որ ի Տիզբոնն ընդ զօրսն էին՝ առաքեցաւ ի Հայս առ ժողով եպիսկոպոսացն։ Նոյնուհետեւ սփռեցան եպիսկոպոսունքն յիւրաքանչիւր իշխանութիւնս, առաքեցին զքորեպիսկոպոսս ի գեղս եւ յագարակս. դրդեցին ժողովեցին զբազմութիւն արանց եւ կանանց, շինականաց եւ ազատաց, զքահանայից եւ զմենակեցաց, խրատ եդին պնդեցին զամենեսեան. յառաջ քան զամենայն միաբանեալ զնոսա յայն՝ զի ձեռն եղբօր հարազատի ի մերձաւոր իւր լիցի՝ որ անցեալ իցէ ըստ ուխտ հաւատոցն։ Վառեցան կազմեցան Կարքեդոնացիքն քրիստոնեայք, սուր ընդ մէջ եւ վահան ի ձեռին՝ ոչ արանց միայն, այլ եւ կանանց առնականաց։

Նոյնպէս կազմ եւ պատրաստ էր ամենայն՝ յորժամ հաս ի Հայս գունդն (ի Մայ. ամսեան) եւ բանակեցաւ ի Ծաղկոտն նահանգի առ գեղաքաղաքաւն Անգղ։ Յետ 25 աւուր փորձ փորձէր ինքնին մոգպետն մոգօքն՝ յաւուր միաշաբաթուն մտանել զրաւել զեկեղեցին. յարեաւ խռով ի տեղւոջն եւ հազիւ եղեն անձնապուր մոգքն։ Մոգպետն ի գլխովին՝ որ քարկոծեալ հազիւ դարձաւ կենդանի ի վանսն, գրեթէ վհատեալ եւ յուսահատ էր այնուհետեւ ի գործոյն յաջողութենէ. Դէթ ինքեանք, ասէ, աստուածքն եկեսցեն յօգնականութիւն, սակայն չէ հնար օրինացս մոգութեան ի Հայս առնուլ հաստատութիւն. Թող գրեմ եւ ցուցանեմ, ասէ ցմարզպանն, ի դուռն մովպետան մովպետի եւ զերանդերձապետի եւ մեծի հազարապետին, զի ածցեն զարքայ ի հաւանութիւն՝ զի ըստ առաջին օրինակին տացէ ազատութիւն

1 Եղիշէ. էջ 17—89։ Փարպ. էջ 72—94։

օրինաց. քանզի մարդ խոկ է աշխարհս, յորժամ ի մէջ զոյգեան՝ վատնեցին յօտարութիւն,,:

Այլ քաջալերէր զնա իշխանն Սիւնեաց՝ լինել երկայնամիտ-համբեր նա հրոս ի Սիւնական աշխարհէն՝ տառապանացանել զեւղանդ ի թիկունս օգնականութեան մայրենին, եւ զմիւս մարդկանն պատրաստէր՝ շահելով զոմանս կարասեօք բերելով յաղքունեաց, զայլս ողոքով եւ զաւակին սպառնալեօք, յերկարէր զնուազն ուրախութեան մաշելով զերկայնութիւն զիշերոյն ի յուզս, ի գինիս եւ ի կաքաւս լկտութեան, եւ այսպէս հնարէր մեղկել տակաւ զազգն հզօր: Տայր խոկ բաշխել մարս ի տանն տունս նախարարացն եւ կարգել ածիկս առատութեամբ, զոհել պատրուճակս եւ բանաբար տալ ուտել մեզ յաղանց եւ երկիր պագանել արեգական: Ցերեւելի տեղիս շինեցան կրակատունք, որպէս ի Գուրին Շաւասպ Արծրունի եւ Վընոյ Գրունեցի շինեցին ատրուշանս եւ Շերոյ եւ որդի Վընոյ եկաց քրմապետ պաշտաման կրակին: Այլ որպէս հաւանութեան թուէր, ոչ ինչ կարի յայտնի էր՝ թէ այս ամենայն ի մարզպանէն գործի, քանզի եւ արտաքուստ արտաքս ի բարեկամութիւն կեղծաւորէր: Սակայն անվստահ իմն էին ի նա միշտ, ոչ միայն վասն որդւոցն պատանդութեան, այլ եւ վասն առաւելութեան փառացն տենչանաց:

Այնուհետեւ մի միայն յոյս կղերին ի վերայ սպարապետին էր: Սա խոկ եւ խոկ իբրեւ հաս ի Հայս՝ եղանէր տամբ եւ աղխիզնալ փախստեայ յերկիր սահմանացն Համայեցւոց կալ զաւուրս ինչ այս՝ յօտարութեան, այլ տանից խզմի: Սակայն անդէն ի գեղն Ամարանս Բագրեւանդացւոց աշխարհին ի վերայ սահմանացն Բասենոյ զինի հատանէին պատգամաւորք երեւելիք ի նախարարացն (Արշաւիր Արշարունի, Համայեակ Դիմաքսեան, Գադիշ Առեղէն) բերեալ թուղթ ի տեառնէն Սիւնեաց եւ յայլոց նախարարաց եւ յեպիսկոպոսաց աշխարհին՝ պաղատել դառնալ յետս, եւ մի զանձն եւեթ խորհել, այլ զհամօրէն աշխարհին զօգուտն: Կազմ էր ամենայն խորհուրդ ապստամբութեանն, այլ կամէր իմն մարզպանն յապաղեցուցանել զնոսա պատճառանօք վասնզի պատանդացն եւ այլոց նոյնպիսեաց: Սակայն յետոյ յորժամ գեա ի խորհրդեան ուրեմն էին նախարարքն ի վանս սպարապետին ի գաւառին Շահապիվանի եւ չկարէին որոշել ինչ հաստատութեամբ, ժողով բազմութեան եպիսկոպոսացն նեղեալ զիմեցին ի վանս անդր սպարապետին: Անդ երկրորդ անգամ հաստատեցաւ ուխտ միաբանութեան հաւատոց ի մէջ տանուտերանցն եւ եկեղեց: Սահմանեցաւ ժամադիր ժամանակ ի կատարումն խորհրդոյն (Յունիսս ամիս): Մի ոմն յոստանիկ տանէ Զաւանդան անուն որ ընթանեալ էր իբրեւ դուշակ ամենայն խորհրդոցն առ մարզպանն յԱրծակ գեղջ եւ արկեալ ի բանտ ի միւսում գեղջ ի Բերդկանս

ի Նախճն Նախջրեւանոյ գաւառի՝ քարկոծեալ սպանան։ Յետ այնորիկ Համդերձ ստրատելատաւն մերին առ մարզպանն, առաքեցին յայտ առնել զանձն եւ մի այսր անդր ապստամբել։ Յանձն առ մարզպանն կամայ կամ ակամայ, գրէր եւ կնքէր զերդումն եւ կատարէր զաւետարանսն, որպէս եւ ամենեքեան իսկ որոց առակաւին մնացուածեան չեւ էր կնքեալ զաւետարանն՝ կնքէին եւ այլքն յեպիսկոպոսականն[1]։

Այսպէս յայտ եղեւ եւ սփռեցան լուրքն եւ կեդրոնացաւ զօրութիւն մարզպանին ի Նախջրեւանոյ առ Զարեհաւանաւ։ Անդուստ Հայք ի ժամանակի ժամուն եկին ժողովեցան առ Ընդղբերդաւ, յարձակեցան զօրաժողով ի վերայ կրակարանին ի Զարեհաւանի (= Արեշաւան) ուր բազմութիւն մոգուցն էր, քանդեցին ատրուշանն, խափանեցին կրակն, ըմբռնեցին մոգսն եւ տարանան ի նոցանէ ի վաղուն ոչ բազումք։ Նոյնպէս եւ ի Դուին Շահատայ Արծրունի եւ Հազարապետեան սպարապետի Մշկան, Վընդոյ եւ նորին որդի Շերոյ եղեն ձերբակալ։ Այնուհետեւ ապրեալ էին քուրմքն. զինեցին ի վերայ բերդիցն եւ աւանաց զոր Պարսիկքն գրաւեալ ունէին. առաւ Արտաշատ, Դուին, Անի, Արտագերք, Երկայնորդք, Արհնի, Բաղձուղ, Խորանիստ, Դրախտանիստ, Որկան, Արփանեալ, Վանն աւան, Դուեայն, Կապոյտն, Որոտն եւ Վաղարշապատ, Համդերձ աւանօք, գեղիւք եւ ագարակօք իւրեանց։ Զամենայն այս պարսիկ երեւելի՝ պահեցին ի բերդս զգուշութեամբ իբրեւ փոխանակ գրաւելոցն ի Պարս։ Առաքեցաւ ձեպով իսկ եւ իսկ դեսպանութեամբ Ատոմ Գնունի ընդ Հմայեկայ Մամիկոնէի առ կայսր խնդրել օգնականութիւն ցուցեալ զհրովարտակն զոր գրէր "Յովսէփ եպիսկոպոս քաղաքի եպիսկոպոսակցօք եւ ամենայն զօրք Հայոց, Վասակ մարզպան եւ Ներշապուհ Արծրունեան Համդերձ ստրատելատաւն եւ ամենայն մեծամեծ նախարարօք՝ առ մեծանուն Թէոդոս կայսր"․ յիշեցուցեալ թէ որպէս ի բնէ ցանկալի էր Հռոմայեցւոց՝ Հայոց աշխարհ անուանեալ ի նոցանէ դաստակերտ մեծ եւ սիրելի, եւ թէ որպէս փրկութիւն առհմի Թագաւորացն իւրեանց արշակունեաց եւ Թագաւորութիւն իսկ Հայոց ի Հռոմայեցւոց անտի եղեւ, որպէս եւ Համար քրիստոնէութեանն Հայոց ի սրբոց եպիսկոպոսապետացն Հռոմայ, զոր այժմ կամին Հանել ի նոցանէ ազգքն ամբարիշտք։ Յանէին եւ Վահան Ամատունի եւ Մերհուժան Արծրունի եղբայր Արշակայ Թուղթս առ իշխանս Հայոց բաժնին Հռոմայեցւոց,

1 Ըստ Եղիշէի՝ յետ խորհրդոյն ի Շահապիվանի՝ անդէն ի նմին գիշերի վառեցան պատրաստեցան ընդ երիս գնդովքն բաժանեալ՝ յարեւելից, յարեւմտից եւ ի հիւսիսոյ՝ փակեցին ի ներքս զբանակին ստորոտովքն ի Բագրեւանդ, մարզպանն ձերբակալ լեալ վտարանէր ընդ նոսա երդմամբ, անկանէր աղաչաւորութեամբ յոտս եպիսկոպոսացն եւ աղաչէր խաղաղութեամբ՝ մի մերժել նմա ի նոցանէ. կրկնելով եւ երեքկնելով զերդումն առաջի բազմութեանն՝ աղաչէր զի յԱստուծոյ խնդրեսցէ վրէժ եւ մի նոքա մարդկաբար ապստամբեսցեն։ Եւ այնպէս ընկալան զնա այնուհետեւ։

առ բդեշխն Աղձնեաց, առ իշխանն Անգեղ տան, ի Ծոփս, ի Հաշտեանս, յՌշտունեաց, եւ առ այլ իշխանս կողմանցն եւ առանձինն առ Անատողիոս սպարապետն արեւելից յԱնտիոք՝ փութով թիկանց օգնականութեան (մօտ ի սկիզբն Յուլ. ամսոյ):

Բայց պատասխանւոյ հրեշտակութեանցն մնալ չէր ինչ հնարաւորութիւն զինուորութեանն եպիսկոպոսապետն աշխարհին եկեալ հասեալ կայր ի դաշնաւոր աշխարհէն Վրաց թէ գունդ պարսկային ի կողմանց Հոնաց այսր դարձեալ յօգնականութիւն 300 մոգուցն՝ որ սախպեալ տագնապէին ի քրիստոնէութենէ ի բաց կալ եւ զեկեղեցիս քակել: Այնուհետեւ զզօրն Հայոց՝ որ էր այրուձի մեծաւ մասամբ՝ ժողովեալ յիւրաքանչիւր տանէ նախարարութեանցն եւ յազգունս (յատանիկ) տանէ՝ ընդ երիս բաժանէին հաւասարակաց հաւանութեամբ: Գունդն առաջին տուաւ ցՆերշապուհ Արծրունեան՝ գումարեալ ընդ պահապան աշխարհին ի վերայ սահմանաց Ատրպատականի ի Հեր եւ Զարեւանդ գաւառի. զգունդն երկրորդ տանէր Վարդան անցանել ընդ սահմանս Վրաց ի վերայ մարզպանին Ճորայ որ կայր ի վերայ Աղուանից աշխարհին. իսկ զգունդն երրորդ տային ի ձեռս իշխանին Սիւնեաց՝ որոյ էր գումարեալ զիւրեւ զհամախորհուրդն իւրաքանչիւր զօրք:

Մնեալ այնուհետեւ Վասակ կեղծաւորէր լինել դաշնամուտ յամուրս իւրոյ աշխարհին, իբրեւ թէ ընդ նեղուցս ի վերայ պարսկական գնդին յԱղուանս յարձակեսցի, բայց արդեամբք՝ գաղտ լինէր դաշնակ Սեբուխտայ մարզպանին Ճորայ՝ զերաց Հայոց աշխարհին եւ զանկանութենէ գնդին Վարդանայ որ ի վերայ նորա գայր: Ընդ մարզպանն պարսիկ ի կողմանց Ճորայ ընդ Կուր գետ այսր եւ Թագաւորազունք ոմանք կողմանցն ընդ նմա. Վարդան յերիս առաջս զգունդն բաժանէր, զաջակողմն տայր Արշաւրայ կամսարականի իւրում փեսայի եւ նիզակակից նմին՝ Մուշ սեպուհ Դիմաքսեան, եւ զահեակն ցԽորէն Խորխոռունի եւ նիզակակից՝ Համայեակ Դիմաքսեան, եւ զմիջոցն յինքն առնոյր: Ի նահանգի Ուտէացւոց հանդէպ Խաղխաղ քաղաքի ձմերոցի արքայութեանն Աղուանից ի դաշտավայրի խռնեցաւ ճակատն. խորտակեցաւ աջ թեւ Պարսից գնդին, եւ փախստականքն յամուրս մայրեաց առ խորագոյն դարիւք Լփինաս գետոյ կոտորեցան, հալէւ տայէր գուժկան ի մեծ շահաստանն (Վեհշապուհ): Մեծամեծք Պարսից որ ընդ Կուր գետ նաւարկեալ երթային փախստեայ՝ կորեան գետավէժ: Մուշ միայն յերեւելեաց Հայոց թանձրախոր մօրից դիպեալ կորեաւ:

Այնուհետեւ առան մի ըստ միոջէ ամուրք Աղուանից աշխարհին եւ քակեցան ատրուշանքն. այլ առժամ զի եղաւ բիծ յաղթութեանն կոտորելով զերամս մոգուցն: Բնականք աշխարհին

որ վասն աստուածպաշտութեան անկեալ էին փախստեայ յամուրս լերանց Կապկոհի՝ դարձան եւ սուսերացեալ նոքօք գնդին Վարդանայ, խաղացին յորմ անդր պահակին Հոնաց կամ Ճորայ. աւերեցաւ ամրութիւն տեղւոյն զոր Թագաւորին կացեալ էր. հարան պահակապանքն եւ դուռնն ի ձեռն առաւ Վահանայ որ էր յազգէ Թագաւորացն Աղուանից: Առաքեցաւ նոյն Վահան հրեշտակութեամբ յաշխարհն Հոնաց եւ դաշնաւորաց նոցա, եւ կռեցան դաշինք միաբանութեան Հայոց ընդ Հոնաց[1]:

135

Ուրախութիւն յաղթութեանն պղտորէր զուժիւ՝ որ ի Հայոց աշխարհէ եհաս՝ թէ յուխտէ քրիստոնէութեանն յետս եկաց Վասակ, աւերեաց հրձիգ արար զքաղաքս կողմանս միջոցի աշխարհին, առան ձմերոցք արքունի եւ կցեանք զօրացն Գառնի, Երամնք, դաստակերտն մեծ Գրոհանակերտ, Վարդանաշատ, ամուրն Աւշական, Փառախոտ, Արգեանք, Յողակերտ (Յողակերտ), Արմաւիր, Կուաշն աւան, Արուճ, Աշնակ, ամենայն տուն Արագածու, Արտաշատ, եւ ամենայն գեղք եւ աւանք նոցա, ընտանիք իւրաքանչիւր նախարարաց փախուցեալ մերժեալ, սպասք եկեղեցեացն ի բաց կողոպտեալ, քահանայք ի կապանս. քանզի գունդն Ներշապհեան չժամանեաց տալ ձեռն ի միջոց աշխարհին, եւ զօրն սակաւաւոր որ աստ ուրեմն կային, մեկնեցան յարեւմտեան եզր աշխարհին:

Ձեպէր ժողովել սպարապետն Հայոց զկայս Միոց զօրացն եւ թէպէտ եւ շատ եւս աճապարէր՝ յետ ամսաւոր ժամանակի հազիւ հասանէր ի սահմանս Հայոց աշխարհին (450 Հոկտ.—Նոյ.): Սակայն առ հն նորա վաղագոյն ընթանայր առաջի նորա. լուր յաղթութեանցն փութացոյց տագնապեցոյց զիշխանն Միհնեաց ելանել յԱյրարատ գաւառէ թողեալ զգերին եւ զաւարն, ապաստանել յամուրս աշխարհին իւրոյ: Այսպէս ինքն սպարապետն եւ նախարարքն գործակիցք բռնացան կալան միաւանգամ զԹագաւորանիստ տեղիսն եւ սփռեցին զզօրն ընդ ամենայն աշխարհն, քանզի զռամիկս՝ թշնամեաց գնդին հարեալ էր եւ չգայր այնուհետեւ պատերազմ ի միջի, զի ձեռն ի վերայ կայր, բայց միայն յաստատակաւորացն՝ զոր յարձակէր ստէպ յաշխարհն Միհնեաց: Սահմանեցաւ յեպիսկոպոսապետէն զամենն քաղաք անցուցանել պահովք եւ աղօթիւք եւ յետ այնորիկ վասն գոհութեան յաղթութեանն առնել տարեկան միշտնջենաւոր խառն ընդ տօնի Յայտնութեանն Քրիստոսի (451 Յունուար.):

Այնուհետեւ զամենայն ժամանակս ձմերայնոյն յերկուս իմն

1 Եղիշէ, էջ 91—134: Փարպ. էջ 94—113:

բանակս բաժանեալ էր աշխարհն: Զայրարատեան կողմն ունէր Վարդան ուխտապահ ընկերօքն՝ Ներշապուհ Արծրունի (կամ Ռմբոսեան) Խորէն Խորխոռունի, Արտակ Պալունի, Վահան Ամատունի, զաւնգն Վահեւունեաց, Թաթուլ Դիմաքսեան, Արշաւիր Արշարունի, Շմաւոն Ընձայացի, Տաճատ Գնթունի, Ատոմ Գնունի, Խոսրով Գաբեղեան, Կարէն Սահառունի, Հմայեակ Դիմաքսեան եւ մեւս եւս այլ Գազրիկ Դիմաքսեան, Ներսեհ Քաջբերունի, Փարսման Մանդակունի, Արսէն Ընձայեցի, Ալրուկ Սղկունի, Վրէն Տաշրացի, Ապրսամ Արծրունեացն, Շահ ախոռապետն արքունի, Խուրս Սրուանձտեաց, Վռոզեանք, Ակէացիք, Տրպատունիք, զօրքն Ռշտունեաց եւ ամենայն զօրծականք արքունի իւրաքանչիւր զօրօք: Յետոյ եւս փոխանակ յետս կացելոց անուանաւորաց զեղբարս եւ զեղբօրորդիս ի տեղի նոցա մատուցանէր զօրավարն առաջնորդել իւրաքանչիւր զօրու: Եւ ընդ նոսա միաբանեալ էին ամենայն կղերականք, մանաւանդ էին իսկ ջանիչ եւ ազդ ամենայն գործոյն գործելոյ. յաղթութիւն պատերազմին յԱղուանս եւ նոցա զէն եւ զարդ քաւութեան, եւ աւերեալք ամաւրք էին ի ձեռս նոցա: Իսկ զարեւելեան կողմն աշխարհին զգուշեալ ունէր մարզպանն Հայոց: Միաբանեալ հաւանեալ էին ընդ նմա իշխանն Ռշտունեաց Արտակ, Խորխոռունեաց՝ Գադիշոյ, Վահեւունեաց՝ Գիւտ, Բագրատունեաց՝ Տիրոց, Ապահունեաց՝ Մանէճ, Գաբեղենից (կամ Աբեղենից)՝ Արտէն, Ակէաց՝ Ընջուղ, Ուրծայ՝ Ներսեհ, մեւս եւս Պալունեաց՝ Վարազշապուհ, սեպուհ մի Ամատունի՝ Մանէճ, թող զայլ ազատ մարդիկ եւ զօրս յատուկ տանն: Էր ի բանի ընդ նմա եւ Վասակ Մամիկոնեան կուսակալ Սպերին Հայոց:

Յերկոցունց կողմանց առաջէին պատրաստք ի Տիզբոն: Զկնի հրեշտակութեանն առաքելոյ ի Վասակայ՝ զմի ամն յառաջին կապելոցն Պարսից առաքեցին ուխտապահքն հրեշտակութեամբ յաղերս՝ ցուցեալ նմա զամենայն փեստն որ եղեւ, եւ զաւեր աշխարհին եւ զհարուած զօրացն արքունի եւ զնոցին պատճառանսն՝ զի զուր տարապարտուց նեղեաց զնոսա ի հայրենի օրինացն յետս կալ, զխաբէութիւնս Միհրական իշխանին որ յանձնէ առաւօտպաս լինէր՝ իբրեւ չէր ուրուք ի Հայոց ընդ նմա բանս եղեալ: Թագաւորն յետ հրեշտակութեան առաքելոյ ի Վասակայ, իբրեւ եւ այս եւս հրեշտակութիւն առ նա հասանէր, մեղմանայր առ վայր մի. քանզի ի Հոնաց աշխատանէ անտի կարօտ էր դարձեալ եւ երկեւղ եւս ի վերայ կայր՝ թերեւս կայսր եկեալ կալ պաշտպան նեղելոցն: Նմին իրի բան խորհրդեան արքունեացն անտուտ ի ձեռբոցէն ելանէր հրովարտակ թողութեան եւ հրաման ազատութեան կրօնից, եւ իսկ եւ իսկ զկալանաւորսն՝ որ ի դրանն էին՝ հանեալ յազատութիւն առաջին աստիճանօք եւ ստացուածովք մեծարէր:

Այլ յետ սակաւ ինչ միոյ միւսանգամ յառաջին խորհուրդն բռնաւորութեան դառնայնէր Թագաւորն, կամ վասն զի արդարեւ խոստովանութեանցն խել հրամանն էր, եւ կամ զի առ քաջաւորս կրկնեալսա թէ ձեռնթափ եղեւ կայսր ի Հայոց։ Վասնզի յանդիման լինել պատրաստութեանն Հայոց ի պատրաստանն կայսերն, զացեան զօրաւարութն Հայոց աշխարհին։ Խուժ թէ վասն դաշանցն Կոստանդնուպօլսոյ ընդ Տրդատայ հաւանեցաւ Թէոդոս Բ. († 450 Յուլ. 29), անցանել կալ պաշտպան Հայոց աշխարհին։ Այլ նորին յաջորդաց Պուղքերիա եւ Մարկիանոս եւ ատեանն խորհրդականութեանն ըստ խորատու պատրաստեալ արեւելից Ըստողեաց եւ Փղորենտեայ մարզպանիանոսի սորայ[1] (ըստ Փարպ.) կամ Նշվաորեայ սորայ[2] (ըստ Եղիշէի) կամ թէ երկոցունց եւս, առաքեցաւ ինքն Նշվարթիոս (Անդրոնիկոս), հրեշտակութեամբ առ Թագաւորն Արեաց առ պատասխանի հարցման տաճկայից արքայի[3] եւ ցուցանել թէ ձեռնթափ է կայսր ի Հայոց աշխարհէ զօրու եւ զինու եւ ամենայն օգնականութեամբ (451, Մծա ի Փերր.)։ Ոչ միայն զօրութիւն դաշանցն առաջնոց կայսերաց եւ երկեւղ մեծի եւ անպատ պատերազմի[4] (որպիսի առ Կոստանդեայ եւ առ Վաղէսիւ էր) ի բաց կալաւ զկայսր եւ զզինուն յօգնականութենէ Հայոց աշխարհին, այլ զի եւ արեւելեանն պետութիւնն Հռոմայեցւոց ի մեծի ճգնութեան էր յայնժամ յերեսաց Հոնացն որ զԱտտիլաւ գումարեալ էին, եւ ճշդիւ խակ ի նոյն ժամանակի (450—451) էր Մարկիանոս ի պատերազմութեան ընդ աշխարհին Ատտիլայ արքային Նոցա։ Առաւել եւս ի նոյն խորհուրդ հաստատեցան արքունիքն Կոստանդնուպօլսոյ՝ յորժամ զարդն միաբանեալ Վասակայ ընդ միւսում Վաչակայ Մամիկոնենի սպարապետ կացեալ ի կայսերէ ի վերայ Արտոյն Հայոց, ընդ նորա ձեռն մատուցանէր հրովարտակ առ կայսր՝ ցուցեալ հրաման Թողութեան քրիստոնէութեան յարքունուստ եւ թէ չանսան Վարդանեանքն՝ վասն զի պատասխանել եւ ի բաց եւեթ կալ ի Թագաւորէն խորհրդոյն, նա առնէին եւ զինաւ եւս ոտնին եկեղեցւոյն Կոստանդնուպօլսոյ գրաւէր երկոքումբք երկրսանեան Զանգակաւ եւ Պետրոսի Զայնոզաւ Անանիայ եւ Մահահաւա Նորկաթեաւ սարկաւագաւ Անանիայ՝ ի կողմն աստուածպաշտութեան զանձն ցուցեալ. եւ այնպէս եւ ի գիրս եւ հրեշտակութիւն

1 Փղորենտիոս զոր յիշէ Ղ. Փարպեցի, է պատրիկն երեւելի՝ որ եկաց մերձաւոր արեւելից (նախահանգին) առ Թէոդոսիւ Բ. մեծի (21 Ապր. 438—449), եւ եկաց առ Մարկիանոս նոյնպէս մերձաւոր արեւելից յամին 450, 451, 454 եւ 455։ Էր նա նախանձաւոր բարեաց անէրութեան եւ ընդդիմանոյն ի Հոնաց. ապա այն չհանդիպէր նա այնչափ կողմանն Փրիսկոսի եւ Եւագրեայ։ Էր նա եւ ի չորրորդ տիեզերական ժողովի ընդ իշխանսն։

2 Նշվարթիոս (կամ Թերեւս Նշվաւրիոս) առ Եղիշէի Թուի լինել Անդրոնիկոս Աղան յաղթէ հերպաս եւ պատրիկ, Թոռն Անդրոնիկեայ սպարապետի Թէոդոսի Բ. եւ որդի Աղբարայ՝ որ էր հզօր եւ մեծարոյ առ Մարկիանոսիւ։ Զայս կրօնքն Անդրոնիկոս եղ կայսր Մարկիանոս սպարապետ զօրացն արեւելից։ Էր սա արիանոս, որպէս եւ հայրն նորա եւ հաւն։

3 Եղիշէ. 148։

4 Փարպ. 136։

եպիսկոպոսացն զոր յետ յաղթութեանն յԱղուանս եւ զդրանց այսրէն Ըմբարատ Նահանգի ի ձեռն Վարդանայ՝ առաքեալ էին պատմել ուխտին Կոստանդնուպօլսոյ զաւետիսն, եւ խնդրել զաղօթս նոցա, եւ որպէս հաւանութեան թուղ՝ զքաջախօսութիւն նոցա առ կայսր վասն օգնականութեան Հայոց աշխարհին:

Նմին հնարիւք ի բաց կալաւ Վասակ եւ զիշխանս ամրական կողմանցն զՏմորեացն, զԿորդուաց, զԽաղտեաց, որ են զԱրզախաւ, զՎրաց եւ զԱղուանից եւ ի բաժնէն Յունաց զԴեղեշեան Եղձնեաց որ յօժարագոյն էր յօգնականութիւն, թէպէտ եւ բեր աղաչեցին հրեշտակքն առաքեալք ի Հայոց: Նոյնպէս եւ Հոնքն զդաշնաւորք արգելան անցանել ընդ պահակն ի ձեռն զօրացն Արքունի կոչելոց ի Վասակայ:

Ընդ այս ամենայն հայեցեալ թագաւորին Պարսից եւ զի չառին յանձն Հայք հաւատալ խարերայ խոստմանն թողութեան, այնուհետեւ առաքեցաւ ինքնին հազարապետն Պարսից Միհրներսեհ գունդս գունդս յամենայն աշխարհաց ի ձեռն գումարել եւ երամակս փղաց. հասեալ ի Փայտակարան քաղաք, անդ զեղ առեալ կայր դիտել ի մօտուստ զամենայն եւ խնամել ի պատգամաւորաց իշխանին Աղուանից զանցս ներքին կողմանց Հայոց աշխարհին եւ զչափ զօրութեան նոցա եւ պատերազմական արուեստին: Իսկ եւ զամենայն յարդարեաց, եւ տուապացոյց զգունդն ի վարձկանաց անտի Լփնաց, Ճղբաց, Վասաց, Գաւաց, Գղուարաց, Հեճմատակաց, Փախաց, Փոխաց, Թաւասպարաց եւ այլոց խառնաղանճ ազգաց լեռնորդեայց, այնուհետեւ զամենայն գունդն յանձն առնէր միւսում յաւագացն Մուշկան Նիւսալաւուրտ անուն եւ երկրորդ նմին թողոյր զԳողոմզան, որոց գործակից էր եւ ոմն յաւագացն Ատրորմիզդ՝ որ էր լեալ յառաջագոյն գործակալ ի Հայս, ցուցանէր նոցա զիշխանն Աղուանից խրատտու եւ առաջնորդ, զի քան յանձն իւր՝ առաւել ի նա էր յուսացեալ՝ յետ ուրախ առնելոյ զնա յուսով թագաւորութեան Հայոց աշխարհին, եւ պատերազմի հրաման տուեալ վասն գարնայնոյն, ինքն ի Տիզբոն առ թագաւորն փութայր: Այս հանգամանք էին իրացն ի վերջ կայս ձմերայնոյն (451)[1]:

136

Այն ինչ կատարեալ Հայոց զտօն աւուրց զատկացն ուրախութեամբ՝ լու լինէր թէ գունդն պարսկային ի Հեր եւ ի Զարաւանդ գաւառ հասեալ է՝ բանակ բոլորեալ, փոս հատեալ, պատնէշ կանգնեալ, շերտաւոր փակեալ եւ անտուստ սփռեալ ասպատակաւ ի գաւառս գաւառս: Հրաման տայր այնուհետեւ զօ-

1 Եղիշէ, էջ 134—169: Փարպ. էջ 113—116:

ըստամբացոյն Հայոց ժողովել զօրաց իւրաքանչիւր նախարարացն մե-ծամեծաց յիւրաքանչիւր տունս՝ ժողովել յԱրտաշատ քաղաք. անդ համարէին անձեր սպարապետոն, յանձանձէր եւ տեսանէր զպակասութիւն զինուն կամ երիվարի կամ հանդերձից զօրականին, եւ անտուստ առաքէր սեպուհ յազգէն Ամատունեաց Առանձար անուն այր իմաստութեամբ եւ քաջութեամբ՝ երթալ դիտել յառաջագոյն զզօրութիւն եւ զելս թշնամւոյն: Նորա երթեալ 300 հեծելովք (ըստ Փարպ.) կամ 2000 արամբք (ըստ Եղիշայի), եւ վճարեալ զոր գործ առաքեալ էր՝ անկանէր ապա յանկարծակի զվերջապահ թեւով միով թշնամւոյն, զկէսս կոտորեալ՝ զայլսն փախստեայ ի բանակն հանէր:

Աթափեցան զուարթացան զօրքն, եւ զի լուան յԱտամանցն թէ վաղ ի մէջոց կոյս աշխարհին շարժէր զօրն պարսկական, հաստատեցաւ ի խորհրդեան գլխաւորաց պատերազմին ինքնին ելանել ընդ առաջ թշնամւոյն յեզր աշխարհին՝ զի մի բուն աշխարհն միասնեսցի կոտորածիւ կամ գերութեամբ: Այլ գունդն արքունի ձեպեալ հասանէր ունէր վաղագոյն զմիջոց աշխարհին եւ յԱրտազ գաւառի առ գեղջն Աւարայրի ի շրջափակ տեղի ամրու դաշտին առ Տղմուտ գետով զակիշ գործեալ բանակէին: Ընդէմ դէմ յանդիման յԱրտազեան դաշտին հասեալ բանակէր եւ զօրն Հայոց (Մայ. 27): Դարձեալ երթեւեկք պատգամաւորաց լինէր՝ բերել խոստմամբ թողութեան ի Վասակայ բանիւ թագաւորին, լքուցանել զմիտս զօրականին: Այլ զօրավարն Հայոց ի մէջ անցեալ քաջալերէր զնոսա, յեա բազում բանից զգիրս Մակաբայեցւոցն ի ձեռն առեալ ընթեռնոյր նոցա, եւ զելս իրացն ցուցանէր համառօտիւ:

Ընդ ի վերջնում գիշերին առաջի հրեշտակաց գնդին արքունի հրամանաւ եպիսկոպոսապետին Յովսեփայ խորանեալ վառէր զնոսա երէցն Ղեւոնդ: Որ երախայ ոք էր՝ մկրտեցաւ ի գիշերին, եւ ի հաւախօսին կատարէր պաշտօն կանոնին, եւ ապա ընդ առաւօտս ետուն ուղղեալ՝ հաղորդեցան զօրքն ամենայն տէրունական մարմնոյն եւ արեանն, իբրեւ նովին նպարակեալք. աղաղակեաց ամենայն բազմութիւնն թէ խառնեսցի արիւն մեր ընդ արիւն մարտիրոսացն եւ լիցուք պատարագ հաշտութեան վասն փրկութեան եկեղեցւոյն Աստուծոյ:

Իբրեւ հասան պատգամաւորքն ի մէջոյ՝ յիշեցուցանէր զօրավարն Պարսից զհրաման թագաւորին, զերդն եւ զպատիւն եւ զուխտն եւ զառատաձեռն պարգեւսն որ յարքունուստ շնորհեսցին, զկին եւ զորդիս, զանդս եւ զագարակս եւ զպատուհաս փախստէիցն: Կարգէր կազմէր Մուշկանն Նիւսալաւուրտ զիւր ճակատն, առ մի մի փիղ՝ երեք հազար սպառազէնս յաջմէ եւ յահեկէ կացուցանէր ընդ երկայնութիւն դաշտին, եւ զգունդն Մատեանիկ ամրացուցեալ

իբրեւ զայրդ մի ասելով՝ յինքն առնելով, եւ առաւելագոյն իմն առնէր բազմացուցանէր զաշխարհագրեան զնոցին ընտիր ընտիր զօրս ի Կասպեաց[1], ի Հոնաց եւ ի Գելուց, եւ սպառնի զնոսա իբրեւ ընդդէմ Հայոց զօրավարին:

Վաչէ եւ Վարդան ըստ միաբան խորհրդոյ առաջնորդութեան զամենայն զօրսն՝ որոց զկնաւոր զօրութիւն թուի թէ ի հեծելազօրաց էր, յերթա զունդս կամ յառաջս բանակաւ՝ զաւհեցան զունդն յինքն առնուլ եւ նիզակակից իւր զՄուշեղ Կամսարականն (ըստ Փաւստ. զՓափաք Մամիկոնեան եւ մերձաւորաց եւ րայր Համազասպեան), զգունդն աշխարհագրեան առաջ Խորենայ Մախազու (Խորխոռունեաց) եւ նիզակակից նմին զԱրտակ Ընձայացի, զՆերսեհ Վահլերունի եւ զԹաթուլ Վանանդեցի: (Ըստ Եղիշէի՝ մեւս եւս առանձին գունդ էր Թաթուլ Վանանդեցւոյ ունելով նիզակակից զՑամասպ Գնթունի): Իսկ զաջակողմեան ճակատուն ունէր Ներշապուհ Արծրունի եւ նիզակակից նմին Արտակ Մոկացի եւ այլ եւս նախարարեան համհարզք նոցունց՝ Միհրշապուհ Ամատունեա (ըստ Փաւստ. եւ Արշաւիր Կամսարական) եւ այլք յառաջագոյն նախարարաց: Թող զԹեւան առաւ անտի զոր իւրաքանչիւր ի գընդիցն ունէր: Այսպէս կարգէր ճակատն ընդ երեսս դաշտին ընդդէմ յանդիման Արեաց զնոցին առ ափն Տղմուտ գետոյ: Ի ջինջ եւ ի պայծառ առաւօտուն՝ ի ձայն զալարափողացն եւ ի գոչիւն մեծի աղաղակի զօրացն ըստ պարսկական օրինակին՝ յենէր ակիզբն կռուոյն նետաձգութեամբ անտի անտի զետեղելոյն, ապա զինուորաց անցանէր հեծելազօրն Հայոց ընդ գետն՝ մինչդեռ գունդն պարսիկ զանգիտեալ ի դժուարութենէ վտակին՝ դանդաղեալ կռուէր: Բուռն սաստիկ կռիւ էր ի ձախակողման գնդին Հայոց յանդիման աջակողմեանն Պարսից. անդ յետ բազմաց յերկուց կողմանց անկանելոյ՝ Հայոց թուէր յաղթութիւնն, մինչեւ մօտ իսկ ի քաջաքայլել էր գունդն Մուշեղեան:

Սակայն անդէն ի ճշմարտեան ժամանուն մեան մի Հայազգունակ զօրուն առաւ(ա)ջնորդաց Համազասպ ի բաց ել ի ճակատուէ[2]. չկարթէր աղմեալ այնուհետեւ ճակատն Հայոց, ոզի առ զօրավարն Արեաց, քաջալերեաց շուրջ զեւրեաւ զզօրան ընդդէմ գնդին Վարդանայ, կոչէր զփղակոյան հանդերձ փղապանաւն Արտաշրի եւ փակեցան շուրջանակի Վարդանեանքն. անդ անկաւ սպարապետն նիզակակցօքն ող տակաւ նախանձիւս ի նահատակն գործեալ:

Յետ զխանդարձութեան իւրք՝ ապա վաանել եւ ցրուել ակսան միացեալքն ի լեռնապաշտս անուր ձորոցն՝ հալածեալք ի պարսկական զօրուէն, մինչեւ օրն տարաժամէր եւ մօտ առ երեկս կարճանէր: Վաչէի թէպէտ եւ առաւաւելոյք անկան, սակայն զա-

1 Այն՝ զոր Հին ժամանակինք Ցանոյց արկել թէ եւ Հասանել եւս իջէ Պարսից (Քանանեան, Ստրաբոն) Καδουσιοί կոչեն: զգունդն Հայոց, սակայն միշտ մասն իմն
2 Բուզ. Գաղ. Փարպեցւոյ Թուղթ առն- է բանն:

բռնակալացն եւ բարուքն ի դիմամարտս պատերազմացն ի մէջ եւ չքողը այնուհետեւ դիմաւոր ի մէջ՝ յոր յեցեալ ժողովելոց գունդ Մամ-ցերոցն։ Նմին եւս իսկ հասեալ անկանելին իւրաքանչիւր ի տեղիս տեղիս յամուրս աշխարհին բանակեալ ի վերայ բազում գաւառաց եւ բերդից։ Թիւ համարոյ անկելոցն էր միահամուռ 1036 (ըստ Եղիշէի) կամ 1035 (ըստ Փարպեցւոյն)[1]. երեւելիք յանկելոցն այրք էին (Վարդան, Խորէն, Արտակ, Տաճատ, Հմայեակ Դիմաքսեան, Ներսեհ, Վահան Գնունի, Արսէն Ընծայացի եւ Գարեգին Սրուանձտեան)։ Իսկ ի Պարսից անտի եւ ի Սիւնեաց գնդէն 3544[2], նոյնպէս էին ի նոցանէ յարանց երեւելեաց էին, Վասակ (երկրորդն Սեբուժան) ի մէջ փողոց զանձն թագուցեալ ապրեցոյց (451 Յունիս 2)։ Փութանակի առաքէր զօրավարն Արեաց զաւետիս յաղթութեանն առ թագաւորն հանդերձ մանր տեղեկութեամբ անցից պատերազմին։

Այլ չեւ էր գլուխ կռուոյն, զի թէպէտ եւ ճակատ առ ճակատ կռուել չէր հնար, սակայն ըստ հին իսկ սովորութեան Հայոց՝ առ ին այնուհետեւ մանր մանր պատերազմունք։ Ի հարաւոյ՝ որք յամուրս կողմանս Տմորեացն անկեալ էին՝ գնէին առէջ ապաստանակ ի սահմանս Պարսից գործել ապականութիւն բազում։ Ի հիւսիսոյ՝ որ ի թանձրախիտ մայրիսն Արձախու ապաստանեալ կային՝ յղէին յաշխարհն Հոնաց որ յառաջագոյն իսկ դաշնաւոր էին ընդ Հայոց, որք եւ հաւանէին դիմել յարձակել ի հիւսիսակողմանս տէրութեանն Արեաց եւ գործէին աւեր բազում պահակին։ Իսկ որ ի լերինսն Խաղտեաց յամուրսն Պարխարու ամրացեալ էին ընդ առաջնորդութեամբ Հմայեկայ Մամիկոնեայ եղբօր սպարապետին Հայոց՝ յարձակէին առէջ ի ձորագաւառն Տայոց ի վերայ պարսիկ զօրուն եւ յետ բազում վնասու մեծամեծս անդրէն ի նոյն լեառն։ Նոյնպէս եւ ի միջոցի աշխարհին բազում բերդք գրաւեալ էին, մանաւանդ մեծ ամուրքն Սասնոյ լերինն։

Վարանեցաւ տարակուսեցաւ զօրավարն Արեաց, զոր ցուցանէր զհրաման թողութեանն յայտնութեան, ոչ ոք անսայր պատգամաւորացն Վասակայ, յետ միոյ նուագի՝ զի խաբեցան այրք բերդի միոջ եւ ետուն ձեռս, բայց անդէն կոտորեցան որք 213 հրամանաւ զօրավարին ըստ խրատուն Վասակայ, բաց յեպիսկոպոսապետէն Յովսեփայ եւ ի Ղեւոնդէ երիցուէ որ բողք ի դուռն կարդացին։ Այնուհետեւ յետ կոտորածի պարսիկ զօրուն առ Արջնհաղ գեղջն Տայոց աշխարհին, զոր կոտորեցին միաբանեալքն ընդ

1 Եղիշէ՝ միահամուռ ընդ Լինեանցն՝ ասէ 296 ատն անկեալ եւ 740 եւս յառաջնոյն ատնէ եւ ի անմէն Արծրունեաց եւ յիւրաքանչիւր նախարարաց ատնէն անդէն ի նմին աւուր։ Իսկ Փարպեցի՝ յետ անկանելոյ, ասէ, ի ճակատու անդ 285 արանց հանդերձ Լինեանցն՝ այլ ըմբռնեալ ի փախստէից տանէին արդ կամ փրկ կոտորեցին 750 այր յերկրորդումն աւուրն (Յուն. 3.)։

2 Փարպեցին որ զայս միայն ընդ Եղիշէի ասէ՝ հաստատէ ի վկայութենէ արանց որ տեղեկացեալ էին ի զօրագլխացն Պարսից։

Հոնացեկեայ եւ յորում անկաւ ինքն իսկ Հոնայեան, դադարեցին զօրք Թագաւորին ընել խառնամուխ յամենայն կողմանս աշխարհին համարձակ եւ ընէին ձեռնպահ եկեղեցեացն, եւ գրեալ հրամաննէր միաբանգամ Մուշկանն Նիւսալաւուրտ յարքունիսն՝ ցուցեալ զիրացն նեղութիւն եւ զամենայն մնաս գործոյն զայն զՎասակայ արկանէր։ Այս համգամանք էին իրացն ի վախճան կոյս ամառնայնոյն։

Տրտմէր Թագաւորն մանաւանդ ընդ աւեր արշաւանացն Հոնաց, առաքէր հրաման յարքունուստ զի Մուշկանն ամենայն բանակաւն ի վերայ Հոնաց խաղայցէ եւ նորին նիզակակից Ատրորմիզդ Արշականն կալցի զՀայս մարզպանութեամբ փոխանակ Վասակայ՝ որում հրամայեցաւ ի դուռն գալ, եւ սիրով եւ խաղաղութեամբ նուաճեսցէ այսրէն զամենայն։ Ինքնին մարզպանն շուրջ եկեալ ժողովէր եւ շինէր զամենեսեան ուխտիւ հաստատութեան թողութեանն արքունի. բաց յեպիսկոպոսացն եւ յերիցանց (ի Սահակայ եպիսկոպոսէ Ռշտունեաց, ի Մուշեայ երիցուէ Արծրունեաց, ի Սամուէլէ եւ յԱբրահամէ երիցանց, ի Յովսեփայ եպիսկոպոսապետէ, ի Ղեւոնդեայ երիցուէ, ի Քաջաջայ սարկաւագէ եւ յԱրշէնէ երիցուէ) որ վասն աւերելոյ ատրուշանաց կամ բաղնելոյ՝ կապանօք յարքունիսն առաքեցան. այլոց եպիսկոպոսացն հրաման տայր զառաջին իշխանութիւնն եւ զպաշտօն հրապարակաւ ունել, թողուլ առ վայր մի զհարկս աշխարհին, զայրուձին թեթեւացուցանէր, եւ միայնակեցաց հրաման տանէր դառնալ այսրէն յետս եւ ամենեցուն իսկ փախստէից, ազատաց եւ շինականաց յարքունուստ ցուցանէր հրաման գալ ունել զիւրաքանչիւր սպաս. նա աւանիկ հրովարտակք արքունի հրաման տային՝ որոց ակամայ կալեալ իցէ զմոգութիւն՝ իշխել անդրէն ունել զքրիստոնէութիւն։

Շինութիւն աշխարհին եւ հաստատութիւն եկեղեցեացն հաւանեցուցին զնախարարսն որ վաղ իսկ կամ ռոճկին նուազութեամբ եւ կամ սաստկութեամբ ձմերայնւոյն ակնելոյ ի տագնապ կայլին՝ անկանել ի պատգամս ընդ մարզպանին՝ որ եւ ածել զնոր ողքանաց եւ ուխտ հաստատութեան թողութեան յարքունուստ վասն նոցա։ Այլ հարկ էր նոցա այնուհետեւ (ի վերջ 451 ամին)[1] երթալ ի կոչ Թագաւորին ի ձմերոցն արքունի փութանակի առանց կապանաց, թողեալ զկին եւ զորդիս եւ զինչս ի ձեռս մարզպանին[2]։

137

Լինէր (իսկզբան 452 ամին) ատեան հարցափորձի նախ առաջի հազարապետին Միհրներսեհի եւ ապա յանդիման Թագաւորին ի մէջ կողման նախարարացն եւ կողմանն Վասակայ. ի մէջ եկեալ

1 Փարպ. էջ 129—130։

2 Եղիշէ, էջ 171—234։ Փարպ. էջ 123—133։

երեւելին Թուղթքն Վասակայ վաւերական մատանեաւք նորա յաշխարհն Վրաց, Աղուանից, յԱղձնիս, առ կայսր եւ առ սպարապետն Անտիոքայ[1] Անատողիոս. մի ըստ միոջէ եկին ամբաստան Մուշկանն Նիւսալաւուրտ վասն խաբէութեանց նորա եւ գողութեան հարկաց արքունի, մինչ նեղեալք ի Հայոց աշխարհին, իւր իսկ ազգականք ցուցանէին զմիաբանութիւն նորա երբեմն ընդ Հեռանոսայ Հոնի, որ աւերեալ էր զերկիր տէրութեանն Պարսից, Աղուանից, Հայոց եւ Հոռոմոց, եւ յետ այնորիկ զմիաբանութիւնն եւ զառաջնորդն լինել Հայոց ապստամբութեանն, նոյնպէս եւ քահանայք չմտին ինչ նմին ջատագով: Յանդիմանեաց զնա սաստակակոծ Թագաւորն, եւ մերկացուցանել յօրինաց պատուոյն՝ որով զարդարեալ նստեալ կայր ի ներքին հրապարակի մեծամեծացն, կապեալ ձեռօք եւ կապեալ ոտիւք հեծուցեալ ի ձի մատակ կանացարար տարան ետուն ի բանտ մահապարտացն. խափանած հարկաց աշխարհին արկաւ ի վերայ տան նորա, անգամ եւ զհարց եւ զհաւուց եւ զեւր արարս եւ զզարդս կանանց եւս եւս ի տոյժսն եւ ոչ կարաց հատուցանել, մինչեւ հարցանել թէ կայցէ ինչ գանձ ի գերեզմանս նախնեաց իւրոց: Ընդ կեցեալ ի մալրոյ ձեռաւուն ծառայիցն՝ ապա քամեալ ի Թանձրամածութենէն՝ տարեալ աղնարէից մեռանէր, հեծեծեալ ընդ յանցանան ամս քանի մի, ծեծելով զեւր դէմս «ընկալ, ասէր, անձն մեղաւոր, զձաղս զոր եւ բերել քեզ ուխտանենգութիւն աւետարանին եւ արիւնն Վարդանայ եւ այլոցն ցանկալի հաղորդելոցն ընդ նմա»[2]: Այսպէս այն որ կամէրն մեղօք Թագաւոր լինել Հայոց աշխարհին ոչ երեւեցաւ տեղի գերեզմանի նորա յայնմ աշխարհի: Իսկ տէրութիւն Սիւնեաց աշխարհին անդէն ի նմին աւուր մահապարտութեանն տուաւ Թշնամւոյ նորա եւ փեսայի՝ Վարազվաղանայ:

Սակայն եւ ոչ նախարարքն ինչ արձակեցան իբրեւ արդարացեալք. պահեցան նոքա զգուշութեամբ ընդ այն ի նախարարաց որ յառաջագոյնն արգելեալ կային անդ՝ ի ձմերոցին ի Վրկանս եւ յամէ 454 ի դղեկին Նիւշապուհ քաղաքի յԱպար աշխարհին, առհասարակ արք իբրեւ 35 կամ 37: Յազգէն Սիւնեաց՝ Բաբգէն եւ Բակուր եղբարք, յԱրծրունեաց՝ Ներշապուհ, Շաւասպ, Շնգին (կամ Շնդին), Մեհրուժան, Գարգեւ եւ Տաճատ, ի Մամիկոնէից՝ Համազասպեան, Համազասպ, Արտաւազդ եւ Մուշեղ, ի Կամսարականաց՝ Արշաւիր, Թաթ, Վարձ (կամ Վարձոյ), Ներսեհ եւ Աշոտ, յԱմատունեաց՝ Վահան եւ Առանձար եւ Արնակ (կամ Առնակ), ի Գնունեաց՝ Ատոմ, ի Գրիգորեանից՝ Թաթուլ եւ Սատոյ այլ եւս երկու ազգակցօք, յԸնծեւացեաց՝ Շմաւոն, Զուարէն եւ Առաւան, յԱռաւեղենից՝ Փա-

1 Զոր Փարպ. «Սպարապետն Անտիոքայ» ասէ, օրինակքն Եղիշէի ունին՝ «Սպարապետն Անտիոքոս»:

2 Բանք զոր ի ծառայից իւրոց նորա լսեալ գրէ Փարպեցի:

պակ, Վարազդէն եւ Գուրգ, ի ձեռս Արծրունեաց՝ Արշաւամ, ի Մանդակունեաց՝ Սահակ եւ Փարսման, ի Ձաւրացեաց՝ Վահէն, յԱփխազից՝ Բաբիկ եւ Յոհան (կամ Յովհանան)։

Քահանայք որոց մեծ մասն զատուցելոց ընդ սոսա էր կապեալ տանէր շղթայիւք յօրինելովք ի մօրուցն՝ սպանան մի ըստ միոջէ։ Քանզի իբրեւ վասթարացաւ Թագաւորն յարշաւանս անդ ընդդէմ Քուշանաց (յամի 454) որք ի նեղ արկին զնա անկանելով ի վերայ միոյ միոյ ի թեւոց նորա անձամբ գնդաւ, բաց խոստովանահազարապետութեն՝ արկին մտքն զձեռն զպատերազմելովքն քահանայութիւնք, զի իբրեւ ի սպանողաց կրակի չենթարկեցաւ վրէժ տառապանացն նորեանց։ Ընդէն Սամուէլ երէց եւ Աբրահամ սարկաւագ երկոքեան յԱյրած գեղջէ Արտաշատայ որ ի կապանսն էին՝ սպանան գաղտ ի Վարդէս (ըստ Փարպ. Վարդգէս), որպէս եւ Թաթիկ եպիսկոպոս Ռշտունեաց տարեալ երբեմն ի Վասակայ (յամի 450) իբրեւ ձեռնասակար յարքունիս՝ սպանաւ այժմ յԱպարստանի։ Առաջ առաքեցաւ ամբարակապեան Դենշապուհ կամ Մեհ Դենշապուհ ի Նիւշապուհ եւ յանապատի ուրեք հեռի ի քաղաքէն մօտ ի Ռեւան գեւղ սպանան յետ բազում հարցափորձի Սահակ եպիսկոպոս Ռշտունեաց, Յովսէփ ի Վայոց Ձորոյ ի գեղջէ Հողոցմանց, Ղեւոնդ երէց ի Վանանդայ ի գեղջէ Իջեւանից, Մուշէ դպրան երէց Արծրունեաց յԱղբակոյ, Արշէն երէց յԵղեգեկոյ Բագրեւանդայ, Քաջաջ սարկաւագ Ռշտունեաց ի Նիւշապուհ քաղաքէ (Յուլ. 31)։ Մոգպետ մի իշխան գնդապետ Ապար աշխարհին, անհնարին հմուտ օրինացն նոցա, որում յանձն եւս էր պահպանութիւն կապելոցն քահանայից, այն ինչ դարձեալ էր ի քրիստոնէութիւն յետ տեսլեան իւրոյ եւ յայտնութեան նշխարաց ընծայից. Հարց զնա Դենշապուհ ի ծածուկ եւ առաքեցաւ զաղտ յանկարծ քան զՅուդան եւ զՄակարան եւ անդէն ընկեցաւ ի վերայ (454)[1]։ Աշակերտք եպիսկոպոսացն, Խորէն եւ Աբրահամ, յետ կտրելոյ զականջսն նոցա՝ առաքեցան յերկիրն Բաբելոնաց ի Շահուղ (կամ Շարուղ) ի գործ մշակութեան արքունի, որք անդադար ճանապարհորդութեամբ ընդ Շահուղ, ընդ Մծբին եւ ընդ Քաշկար՝ ժողովեցին սուրբ ի հաւատացելոց աշխարհին Ասորեստանի եւ Խուժաստանի, տանել կամ առաքել թոշակս առ նախարարսն կապեալս՝ առ յամս, մինչեւ առ Ջերմոնյն վասանդքի ժամանէր Խորէն յԱսորեստանի, եւ յետ սակաւ ինչ առաքեցաւ ի նախարարացն, եւ հաւատացելոցն Ասորեստանեաց տարեալ երաշխաւորութիւն ընչից փոխանակ ընդ հարկի նոցա՝ եկն ի Հայս եւ ողջունեցաւ ուրախութեամբ իբրեւ կարապետ ազատութեան նախարարացն (463) եւ յետ սակաւ ինչ կարգէր յեպիսկոպոսութիւն աշխարհին Բզնունեաց[2]։

1 Վասն մոգպետին չէր անհնարին յիշատակ առ Փարպեցւոյն։ 2 Փարպ. 185։

Իսկ ընդ նախարարսն՝ որ ոչ ի նոցանէ միայն, այլ եւ ի կանանց անտի ընդունէին թոշակս՝ զոր առաքէին նոքա առ յամէ ի մխիթարութիւն, համամնելով ի ռոճկէն կարգելոյ նոցա յարքունուստ[1], վաղ գութ արկեալ էր վերակացու աշխարհին Վրեւայ Վարբեւ (Ըզոմշապուհ կամ Վրեւ (Նոմաշապուհ եւ Ջանայր ազգի ազգի հնարիւք ածել ի հաւան զթագաւորն արձակել զնոսա։ Այլ թագաւորին վախճանեալ ընդ նոյն աւուրս (458), ընդ հակառակս ելեալ երկուց որդւոցն Որմիզդատայ եւ Պերոզայ ի վերայ աթոռութեանն կռուէին. եւ էր այնուհետեւ ընդ երկուս բաժանեալ գունդն Արեաց՝ մինչեւ դայեակն կրտսերոյն Ռահամ անուն ի Մեհրան տոհմէն եւս ճակատ ընդ երիցուն, արար ձերբակալ եւ սպան առ եւոք, եւ այնպէս թագաւորեաց սանն նորա Պերոզ միահեծան (յամէ 460)։ Ընդէն յառաջնում ամի միահեծան թագաւորութեանն առաքեցաւ ի թագաւորէն Յըզդատ Վըշնասպ նորին դայեկորդի սիրելի, արձակեցան նախարարք ի կապանացն, ածան ի Վրեւ եւ կարգեցաւ նոցա ռոճիկ եւ տուեալ նոցա ազատագինութիւն եւս՝ հրամանաւ Աշտատայ հօր Յըզդատն Վըշնասպայ առաքեցան ի մարս պատերազմի ընդ այլուձիոյն[2]։ Արգելան նոքա այնպէս յարքունիս ամս երիս կամ չորս՝ վասն ապըստամբութեան Աղուանից այլազգի քեռորդւոյն Պերոզի (457—463). զի զգլխացեալ նորա ընդ ուրացութիւնն՝ առ զէն, խրամատեաց զպահակն Ճորայ, եբեր զօրս ի Մազքթաց, միաբանեաց զ11 թագաւորսն լեռնորդեայս եւ ընդդէմ եկաց պատերազմաւ ընդ Արեաց գնդին եւ գրով եւ պատգամաւ յանդիմանէր զարքունիսն "ի վերայ այնչափ սիրոյ եւ վաստակոց Հայոց աշխարհին, փոխանակ կեանս տանելոյ՝ զարեւ հատէք, ասէր»։ Յետաւուր յանձն առ թագաւորն կալ նմա քրիստոնէութեամբ, որ եւ թողեալ զթագաւորութիւնն դարձաւ ի վարս վանականութեան (463)։ Ի միւսում ամին արձակեցան նախարարք յիւրաքանչիւր տունս իւրաքանչիւր կենօք եւ պատուով (464)։

Այսպէս ընդ բառնալ թագաւորին եւ գործակցացն նորա՝ լուծեալ խաղաղէր ամենայն աշխարհն. Միհրներսեհ յառաջ իսկ քան զմահն Յազկերտի կամ առ Պերոզիւ փոխեալ էր ի գործոյ հազարապետութեանն եւ Վնասակար եւս զատեալ ի գործ արքունի. սակայն պատմի զնմանէ[3] ապա ուրեմն յաղթեալ ի հաստատութենէ մտաց կապելոցն՝ սէր արկեալ ընդ նոսա, եւ բարեխօս լեալ վասն նոցա առ թագաւորին եւ զամենայն աւեր աշխարհին Հայոց յիւրն կրթեալ[4]։

1 Եղիշ. էջ 360։

2 Այսպէս ըստ Փարպ. այլ Եղիշէ զայս ամենայն գնէ առ Յազկերտիւ լեալ, ասելով ժամանակագրութիւն նորա՝ որ հակառակ է ասա պատմութեանն իւրում՝ է փոքրն պատմութեանն եւ ժամանակագրութեան փարպեցւոյն, քանզի իւրն Եղիշէ 9 ամս եւ ամիսս 6 առնէ լինել նախարարաց ի կապանս, որ է 452—460, ուր ըստ նորին իսկ Եղիշէի մեռաւ Յազկ. յամի 458։

3 Եղիշ. 346—347։

4 Եղիշէ, էջ 334—355։ Փարպ. 133—190։

Սակայն այն ամենայն շրջան մի էր կրօնականաց պատերազմի. մեւս եւս շրջան նորին պատերազմի ի վերայ կայր տակաւ այլով թագաւորաւ եւ այլովք գործակցօք՝ հակառակ այլոյ ուղղաւք ի դիցազանց Մամիկոնեան տոհմին:

138

Ընդ նոյն ժամանակս արքունիքն Պարսից մեղմականան հնարիւք զայն վարէին յառաջ զոր նախն ի մեծ եղին: Ի գլուխ գործոյն կայ մարզպան պարսիկ նստեալ ի Դուին, նախ Արտաշիրգ (յամէ 452) եւ յետ նորա Արտավշնասպ Յազկերտեան հանդերձ պարոնի հազարապետաւն Հայոց՝ որոյ Վեհ Վեհնամ անուն էր: Տակաւ իբրեւ խմոր սփռէր զաղտ դենն մազդեզն. որպէս ի հեռաւորութեան նախարարացն կալանաւորաց, նոյնպէս եւ յետ սպանման նոցա՝ զահք տանուտէրութեան նախարարութեանց, գործակալութիւնք արքունի եւ ամենայն պատիւ մեծարանաց յիշխանին Հայոց՝ էր գնոց ուրացութեան յարքունիս թագաւորին, չգոյր մարդ անարգ՝ որ ոչ փառաւորէր ի թագաւորէն ընդ երկրպագութեան արեգական, եւ ոչ վտանգ ինչ երեւէր՝ որ հանդիցէ արքունեաց առանց պաշտաման կրակի: Այսպէս տակաւ յետս ընկրկէին որ առաջինիք ոք քաջք էին յիրի եւ ի բանի, եւ այնուհետեւ այն այրուձին քաջ որ բուն զօրութիւն պատերազմի բանակին էր, այլ վատ եւ ապաժաման քան զամենայն զունդ Պարսից՝ զՀայոց գունդն անուանէր թագաւորն: Գլխաւոր ուրացելոցն էր մաղխազն կամ Խորխոռունին Գադիշոյ, յոր յարեցաւ յետոյ եւ նորին ազգակից Գարջոյլ, եւ Գդիհոն տէր Սիւնեաց՝ պայազատ Վարազվաղանայ. սոքին էին խրատտուք եւ քաջալերիչք մարզպանացն եւ զօրավարացն Պարսից առ ի վնաս իւրեանց տոհմային քաղաքացեացն:

Յետ Յովսեփայ՝ կային մի ըստ միոջէ Մելիտէ կամ Մելիտոս Մանազկերտացի, Մովսէս Մանազկերտացի եւ Գիւտ յԱրահեզայ Տայոց: Սա անդստին յամէ 465 յորդ հմտութեամբն եւ ճարտարխօսութեամբ զոր ի վերայ եկեղեցական նախանձաւորութեան ունէր՝ առաւել իւր զօրութեամբ հակառակ չարեացն եղանէր, փոյթ ի վերայ ունելով հրահանգաց կրթութեան ժողովրդեանն, բայց առանձինն իսկ ի վերայ մանկտւոյ նախարարացն, մանաւանդ տոհմին Մամիկոնէից եւ Կամսարականաց:

Վահանի եւ արդեամբք իսկ մեւս եւս սաստ անինկալութեան դարձեալ ի տոհմէ անտի Մամիկոնէից շողայր ի պղտոր միգին: Վարդանայ անժառանգ յարու մանկանէ վախճանեալ՝ մնայր տանուտէրութիւն այնր տոհմի՝ եղբօրորդւոցն յետ մահու հօրն նոցա Հմայեկի: Վասակայ վաղ ըմբռնեալ էր ի զտոսա ձեռաց դայե-

կռուոյն (450) եւ առաքեալ յարքունիսն (452) իբրեւ հաճոյ ինչ կամեցեալ առնել Թագաւորին՝ որ ետ զմանկունսն ցիւր հազարապետ ցՄիհրներսեհ, մինչեւ արար երեսս աղաչանաց Աշուշայ Վրաց բդեշխի եւ պարգեւեաց նմա իբրեւ կարի առն սիրելւոյ եւ վստահակաւորի, որ դարձոյց իսկ զնոսա առ մայրն իւրեանց Ձուիկ՝ զորոյ զքոյրն զԱնուշվռամ ունէր ի կնութեան բդեշխն: Ընդէն ի Վրաց աշխարհին ընդ խնամատուն առաջնորդութեամբ մօրն սնեալ զարգացանային Վահանն եւ Վասակ եւ Արտաշէս, իսկ կրսերագոյն քան զամենեսին Վարդ՝ նա առ դայեակն ի Տայս էր եւ անդ ածաւ ի դուռն արքունի: Ի տոհմէ Կամսարականացն խնամելոց տանն Մամիկոնենից՝ էին նշանաւոր որդիքն Արշաւրայ՝ Ներսեհ տէր Շիրակայ եւ Հրահատ: Յաջողակութիւն պատանեկացն՝ մանաւանդ անդրանկանն Մամիկոնենից Վահանայ՝ որում յանձն էր գործ ոսկեհատին արքունի, սիրելի առնէր զնոսա գործակալացն Պարսից որ ի դրանն դային, եւ համբաւն նոցա առ Թագաւոր անդր հասանէր: Սակայն ոչ միայն յիշատակք գործոց նախնեացն նոցա՝ որոց հանապազ պատերազմաւ աշխատ կալեալ էր զԱրիս, որպէս եւ քնէին ընդունելոյ զարժան պատիւն, այլ եւ ազդակցացն ամբաստանութիւնք վասն ապստամբութեան հայր տէր յարքունիս զՎահանայ հասանէին: Այնչափ հրապոյրքն եւ մենքենաւորութիւնք զօրեցին՝ զի ածին զնա երթալ ի դուռն եւ ուրացանել ըստ հօրեղբօրն օրինակի եւ արձակեցաւ ի Հայս յետ դարձոյ եղբօր նորա Վարդայ մնալ անդէն իբրեւ պատանդ (յամի իբրեւ 479): Այլ այն սորջանք յանկարծական գործոյն՝ առաւելագոյն եռանդն ածին նմա ի ջնջումն այնպիսի արատոյ կենացն եւ մխիթարանայն ի շահ եկեղեցւոյ:

Վաղ իսկ մեծապէս խորհրդով եպիսկոպոսապետին Գիւտայ եւ նախարարացն աստուածապաշտաց առաքեցաւ մի անգամ եւ երկիցս գաղտ պատգամաւորութիւն առ կայսր Լեւոն Ա. (յամի իբրեւ 470), այլ առաւել քան զյոյս եւ զխոստումն՝ ոչ ինչ օգնականութիւն արդեամբք ի կայսերէ հասանէր, միայն հրաման տայր կայսր պաշտպանելոյ փախստէիցն Հայոց յիւրում բաժնին: Ամբաստանութիւն եւս վասն նորին կրէր եպիսկոպոսապետն ի ձեռն Գադիշոյի, կոչեցաւ եւ ի դուռն եւ ի գործոյ պաշտամանն ի բաց մերժեալ՝ դարձաւ յաշխարհն կալ առանց իշխանութեան (472—475):

Սակայն խորհուրդ նախարարացն կայր մնայր դիպող ժամու՝ որ յետ անկեալ ինչ էլ նոցա ընդ առաջ: Մինչդեռ ի կռուի ուրեմն էր Թագաւորն ընդ Հոնացն Հեփթաղաց (481)[1], Վախթանգ բդեշխ Վրաց սպան զուրացեալ Թագաւորն Վրաց զՎազգէն,

1 Փարպ. էջ 205: Գրական. Պարս. պատմ. Ա. Յ:

զայրն Շուշանայ, դստեր Վարդանայ Մամիկոնէից, եւ ապստամբեցոյց զՎիրս, զի եւ նոքա ընդ նմին [illegible] [illegible] [illegible] կային՝ [illegible] [illegible] [illegible]: [illegible] Թագաւորն [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Թագաւորն [illegible], եւ զաւագն [illegible] որ ի [illegible] [illegible] յԱր[illegible]՝ [illegible] ի դաշտն Շիրակայ՝ կարգել [illegible] [illegible]: [illegible] [illegible] ի վերայ Վրաց [illegible]: [illegible] [illegible] ի խորհրդեան նախարարացն [illegible] ի [illegible] [illegible], [illegible] եւ Վահան ի նոյն [illegible] [illegible] [illegible] նոքա առ [illegible] [illegible]՝ [illegible] նոքա [illegible] [illegible] զԹագաւորութիւնն եւ զԱրշակայ [illegible] եւ զաստուածպաշտութիւն, զՎրաց [illegible] եւ [illegible] Թէպէտ [illegible] թեան ի [illegible], բայց [illegible] [illegible] [illegible] ի [illegible]: [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]՝ [illegible] [illegible] նոցա [illegible] Եղիշէ եւ Խորենացի: [illegible] ի մէջ խորհրդեանն նոցա Վարդ-Շաւասպ [illegible] [illegible] ի նմին [illegible] առ [illegible] [illegible]: Զահ [illegible] մարզպանն [illegible] եւ [illegible] Հայոցն [illegible] [illegible] [illegible] ի [illegible] եւ ի [illegible] [illegible] մարզպանն [illegible] Վահան-Վահնան եւ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] ի [illegible] Բագրատունեաց [illegible]: [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] զ[illegible] եւ [illegible] [illegible], [illegible] եւս Գուգարաց [illegible] եւ [illegible] Պարսից՝ [illegible] մարզպանութեանն. եւ Սահակ ասպետ (Մեկենասն Մովսէսի Խորենացւոյ) [illegible] [illegible] նախարարացն ընտրեցաւ ի գործ մարզպանութեան, եւ Վահան՝ ի սպարապետութիւն, եւ այլ եւս իշխանք ի [illegible] [illegible]՝ որոց իշխանք [illegible] [illegible] էին, որպէս կարգեցաւ Ներսէհն յիշխանութիւն [illegible] Սիւնեաց փոխանակ Գդիհոնի [1]: Շնորհեցաւ [illegible] առ Վախթանգ՝ որ խոստանայր տալ առ նոսա [illegible] [illegible] եւ կռուեցան ընդ Վրաց զաւրէնս, [illegible] [illegible] եւ առ [illegible] [illegible] [illegible]՝ [illegible] ի [illegible] [illegible] [illegible] նոցա [illegible] [illegible]:

Սակայն մարզպանն ըստ խրատու Հայոց՝ որ զնուիրական էին; [illegible] ի մեծ [illegible]՝ մինչ չեւ պատերազմել [illegible] եւ [illegible] Հայոցն [illegible]՝ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] զգործն [illegible] եւ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[1] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] զԳդիհոն եւ [illegible] [illegible] ի [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ի [illegible] Պարսից, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ի [illegible] Հայոց. [illegible] [illegible] ի Սիւնեաց [illegible], [illegible] [illegible] ի [illegible] [illegible]:

քռանեաւացն։ Եղ նա յԱրտաշատականէ աւերակ քանդ ի Կոպետաց մեծութեամբքն եւ ի զօրացն Վասակայ՝ իբրեւ 7000, եւ հասանէր ի գետեզերն Եղիշատէս զեռ յանդիման Դաւաճանաց։ Զառաջինն փոխանակ զի դեռ անկարելի էին՝ ամբառնալ յաւուրս Տայոցն խորհէին Հայք, այլ ապա միաբանեալ քաջացն ի Նուրանէ, մանաւանդ զի եւ զչափ իսկ զօրութեանն Թշնամեացն քաջ չգիտէին, օրհնութեամբ կաթողիկոսի Յովհաննու եւ քաջալերութեամբն Սահակայ եւ Վահանայ՝ որ յառաջնէին ի Գունդն Տայքին, առաքեցան առաջապահք (400 այր) յորս նշանաւորք էին Արշէնն Բագրէն եւ Վասակն եղբայր սպարապետին, Գառջոյլ Խորխոռունի, Կամսարականքն Ներսեհ եւ Հրահատ, եւ եղբարք Գնունիք Արամ եւ Արաստամ, հզօրեալ պարսկական գնդին ի ժամ անցիցն ընդ գետն, յարձակեալ կիսով՝ յայսկոյս լեռն եւ կիսով՝ յայնկոյս։ Ի Վասպուրականն գետեզերն յանկարծ եղբայր սպարապետին կանխապէս ի Ակոռւոյ գիւղ՝ առնուլ զհանգստեան գնդին Պարսից։ Իբրեւ ե-բեր զոյց թէ բազում է զունդն եւ մօտ ի վերայ հասեալ՝ առհ-մանաւանդ խորհուրդ զլխաւորացն՝ ի դաշտէ անտի ի լեռնակողմն փոխել, եւ զՄ՞աւխս առաքեալ իւրեանց թիկունս՝ բանակեցան առ Ակոռւոյ գեղջն, բաժանեալք ի չորս առաջս, միջնոյն զօրագլուխ՝ Բագրատ եւ Վասակ, աջուն՝ Արամ եւ Արաստամ, եւ ահեկին՝ Գառջոյլ, Ներսեհ եւ Հրահատ ի վերայ պահեստ գնդին։ Ի խառնել ճակատուն՝ Գառջոյլ հարկերումն ի կողմ եւանէր, ապաքէն եւ այնպէս անկաւ մարզպանն սպարիկ առաջի աջակողման Հայոց գնդին ընդ բազմաց ի գլխաւորացն, եւ ցրուեցաւ զօրն դաշտաց եւ առապարաց. Թէպէտ եւ ժողովեալ Գառջոյլայ զթռուեալսն ի Կաւշայ եկն անկանել յանկարծ ի թիկանց ի վերայ Հայոց գնդին, բայց չկարացին ունել ժոժ առաջի Ներսեհի եւ Հրահատայ։ Իսկ զԳդիհոն սպանեալ Արշէնն Բագրէն մարզպանը ի ձեռաց Արամայ եւ Արաստամայ, թէպէտ փախեան զի երախանաւոր լինել էր նոցա իւրեք՝ որ չեղէ յայտ։ Վարդ Գնթունի եւ Վասակ Մահաւունի ածապարեցին ի Դուին գուժ պարտութեանն գեղթուղթկունն Յովհան հանդերձ Սահակաւ եւ Վահանաւ, այլ փոխ հասանէր ի վերայ Արաստամ առետեսք եւ ըմպէին զոհութիւնս յաղթութեանն ի տուն Արասածոյ (481 աշնայնի)։

Այնուհետեւ ի հանգիստ ձմերայնոյն դարձեալ՝ մարտիկք պատրաստէին վասն գարնայնոյն ժամանակի։ Առաքէին ի Միհրաւղեն։ Բայց Վախթանկ՝ յետ բազում յաղթութեանց 300 հոնս ունելոց զանեալ աւարէր եւ յետ անմաւր ժամանակի կոչէր անդրէն յետս (Ղազար.)։ Յղէր սպարապետն Հայոց յանկանոր առ հիմ Արծրունեաց, Ընձեւացեաց, Մոկաց եւ առ այլս ազատս Աղձնեաց՝ առալ զօրս զինուցն անցելոց եւ յարդարել զզէնս ի նիզակակից հաւասարութիւն հաւատոց պատերազմին։ Այլ զայս

նուագ սակաւք միաբանեցին ընդ Մամիկոնեան տոհմին. միոյ սեպուհք ոմանք, Յովհան Ընծայեցի եւ Ներսեհ Ճշրուանդանի, եկին ի կողն պատրաստութեամբ. նա աւանիկ եւ զօրացս եւս պնդեցան զհետ իշխանք Ընծայեցեացն եւ Մոկաց՝ Աշուշակ. եւ Յովհան այրուձիով առ քաղաքագեղիւն Ըսեստասա (482 Մար կամ Ապր.)։

Ընդէն զարնայնի հասանէր գունդ պարսիկ ի Հեր եւ ի Զարեւանդ գաւառ գլխաւորօքն՝ պահլաւն Միհրանաւ, Վշնաս Նիխորեան, Ատրվշնասպայ Նիխորակեան կամ Խոսրակեան կամ Ցապեան եւ Գդիհոնաւ տերամբն Ախնեաց, եւ ի վերայ ամենեցուն Ատրներսեհ փուշտիպանացն սալար։ Ճեպեաց Վահան ի Դընայ, եւ յետ օրհնութեան կաթուղիկոսին՝ որ ընդ նմա իսկ եկեալ էր, դարձեալ յԱրտազ գաւառի առ Ներսեհապատաւն գեղիւ ճակատն յարդարեցաւ։ Ամենայն զօրութիւն ճակատուն աուձին էր, ի միջոցի՝ մարզպանն Վահան, ընդ աջմէ՝ Բաղդ կամ Բարշղ Վահեւունի, Բարգէն, Ասամ եւ Փապագ Պալունի, յահեկէ՝ կամսարականքն եւ եղբայր սպարապետին, եւ ինքն իսկ սպարապետն հանդերձ Վրենաւ Վանանդացւով պատրաստ էր յօգնականութիւն տկարացեալ կողմանն։ Զառաջինն՝ միջոց գնդին Հայոց աղմկեցաւ եւ աջակողմն գնդին Հայոց հարաւ եւ երթայր փախստեայ, այլ յաղթութիւնն որ ի ձախում թեւին անգ միաբան գործակցութեամբ գնդին Վահանայ ընդդէմ աջոյ թեւին՝ ուր Կատուշքն եւ գունդն սիւնիէր, գործեցաւ, քաջալերեաց զնոսա դառնալ յանկարծ ի վերայ հալածչացն։ Ցրուէր բանակն պարսիկ՝ թողեալ վիրաւորս առաւել քան զմեռեալսն։ Դառնային Հայք լցեալ աւարաւ առ կաթուղիկոսն Յովհան խնդալից որ «ոչ այնչափ ընդ յաղթութիւնն ուրախ լինէր, որչափ ընդ այն՝ զի հաշտ զԱստուած ընդ նոսա տեսանէր»։ Լրումն ուրախութեանն լինէր աւետեօք գալստեանն Վարդայ կրսերոյ եղբօր սպարապետին՝ որ ի կապանացն փախուցեալ եկեալ էր զքանչելի իմն օրինակաւ (Մայ. — Յուն.)։

Այն ինչ ի գլուխ հանեալ նոցա զպատերազմն եւ հանգչէին ի ջերմկին Վարշակի՝ դեսպանք ի Վրաց հասանէին. քանզի մեծ եւս գունդ պարսիկ զօրավարութեամբ Միհրանայ անդր դիմեալ էր, եւ թագաւոր աշխարհին Վախթանգ չժամանեալ հանել Հոնս՝ խոյս տուեալ ի սահմանակից լերինս Հայոց՝ խնդրէր թիկունս ի Հայոց ըստ դաշանցն պայմանի, առանց ի վեր հանելոյ թէ Հոնք չեկին ի կռիւն։ Ճեպէր զօրն հայազունդ ի սահմանակից գաւառն Կանգառաց, պատրէր զնոսա Վախթանգ մօտալուտ գալստեամբ Հոնաց՝ մինչեւ ի լերանց անտի ա՛ռ տարաւ զնոսա ի դաշտավայրսն Ճարմանայնոյ առ Կուր գետով։ Յետ աւուրց ինչ հասանէր կայր եւ Միհրան յայնկոյս գետոյն. եկն յայս խաբէու-

թիւն թագաւորին, այլ հարկ էր այնուհետեւ ճակատել սա-կաւաւորեան ընդ հարուստ գնդին, զաջակողմն թեւոյն առեալ Բարշղէ Վահեւունեաց եւ Սատոնի Գարեղինի, զձախակողմն Վախթանգայ, եւ զմիջոցն՝ Վահանայ: Մասն մի գնդին Հայոց անց ի կողմն, անկաւ Սահակ ասպետ եւ մարզպան եւ եղբայր սպարապետին Վասակ՝ որ ի խառնուրդս անդ տեսեալ զՆերսեհ Կամսարական՝ զի խնդրէր նիզակ փոխանակ այնր որ բեկաւ, ձայն ի վերայ եղեալ ասէր «Փութա, Ներսեհ, դառնել նիզակ եւ դար-ձիր ետ արագ, քանզի ոչ երբեք կարեմք գտանել ժամ պատշաճ այսպիսի վաճառոց, ուր մահ զանմահութիւն եւ առժամեայն՝ զյաւիտենականն առնու»: Ցրուեցաւ գունդն Վրաց եւ զօրն Հայոց ուշ ունէր այնուհետեւ փախստեան ոչ առանց ինչ կար-գի: Զ Բաբգէն Սիւնի եգիտ խոց կարեվէր սպարապետն ի մէջ դիականցն զձանապարհայն եւ հեծոյց ի նժուգի, բայց Հրահատ Կամսարական՝ զոր ընկէց երիվար իւր, անկաւ ի ձեռս Միհրանայ (482 Յուլ. կամ Օգոստ.):

Այնուհետեւ մանր մանր կռուովք՝ օգնեալ ի տեղեացն հըմ-տութենէ խաղ առնէր Վահան սակաւաւորօք զզօրավարս Պար-սից մի ըստ միոջէ: Միհրան ընդ որով նուաճեալ էր համօրէն աշխարհն Վրաց՝ պնդել պնդէր համարձակ զհետ Վահանայ եւ զսակաւաւորացն որ ընդ նմա էին. բայց մինչդեռ ի սահմանակցու-թեան Տաշրին Հայոց ի Գուռ գեղջն խօսէր պատգամաւորու-թեամբ ընդ սպարապետին՝ որ ի Մ՟կնառինջն բանակեալ էր բա-ցադոյն ի նմանէ երկուք հրասախօք, կոչեցաւ նա յանկարծ յետս ի դրանէ, եւ մեկնէր անդէն զօրավարն պարսիկ յետ զՀրահատ արձակելոյ եւ զՅազդ Սիւնի չարախօսութեամբ Սիւնեայն Գդի-հոնի գլխատելոյ ի Բագաւանի (Սեպտ. 25)[1]:

139

Գրաւէր այնուհետեւ Վահան համարձակ զմիջոց աշխարհին, մատչէին ուխտք պատարագաց ի Վաղարշապատ եւ յաստանին իւրում ի Դուին: Իսկ ի գլուխ ձմեռն մինչեւ գարնայնի հասանէր նոր գունդ պարսիկ զօրավարութեամբ Զարմիհր Հազարաւուխ-տայ (483): Սա անցեալ ընդ Երասխ առ Արտաշատաւ՝ թելա-դրութեամբ Հայոց ոմանց ուխտանենգաց աճապարեալ ենն յա-տան անդր. ճակատեցաւ վաղվաղակի առաջի մայրեացն Խոսրո-վակերտի մօտ ի Դուին ի դաշտագետին վայրի: Այլ Հայք յետ վանելոյ նոցա՝ ապա եկին փախստեայ միաբանգամ յամուր տեղիս սահմանացն Խաղտեաց. կաթողիկոսն Յովհան՝ որ չժամանեաց մեկնել ի քաղաքէ յառաջ քան զճակատն, առ տագնապի փա-

1 Փարպ. եջ 190—245:

խրատեանն անկեալ ի ձեռն՝ զատու կրտսերսն։ Զհետ մտանէր զՎահանայ հազարապետն առեալ զճանապարհայն զամենայն աշխարհին եւ գործեալ կոտորած բազում՝ հասեալ ի Յաղնայ Նահանգ եւ ի Շաղագոմն յերկիր սահմանաց Ճարմբեցւոց բաժնին եւ վրիպեալ ըմբռնել անդրէն զՎահան՝ դառնայր ի Բաստան ի Գոռ գեւղ ի դաշտ Արծաթաղբերացն։ Անդր զեռագոյն ի դրանէ հասանէր բերեալ հրաման երթալ հազարապետին ի վերայ Վախտանգայ Վրաց արքայի, յօգնականութիւն աշխատանին զոր ունէր արքայ Պերոզ ի վերայ Հոնացն Հեփթաղաց։ Ի Վիրս եւս յերկուս բաժանեալ էր ժողովուրդն. ձեան եւան զօրավարին ուխտանեցքն եւ եղ Վախտանգ փախստեայ ի կողմանս Եգեր աշխարհին։ Իսկ ի վերայ Հայոց թողեալ էր հազարապետութեան մարզպան զՇապուհ ի Միհրան տոհմէ պարսիկ այրուձիով եւ այրընտիր զնդաւ, եւ զԳդիհոն նախն օգնական Սիւնեաց զնդաւ, եւ գործ յանձն էր նոցա ի հազարապետութեան զՎահան արկանել ի բուռն՝ մինչ չեւ գտեալ նորա իւր զօրութիւն։ Փութացեալ Շապուհ անկանել ի վերայ նորա ի գեղջն՝ նախ առ Դրաշեկ գեղջն ի սահմանակցութեան Հաշտենից, առ Արծաթեաւ Կարնոյ (ի հիւսիսակողման ծովուն Կարնոյ), առ Ներքին գեղջն Արշամունեաց գաւառին՝ ուր հարաւ ղակէշ գնդին Պարսից, օգնականութեամբ Ներգայոցն, եւ առ Ճակայ գեղջն՝ ուր մեծ առաջի յոյժ սակաւաւորացն Վահանայ անկաւ Գդիհոն ի ճակատու դրդիչն առաջնորդ զօրավարին Պարսից եւ ցրուեցաւ գունդն Սիւնի. սակայն ոչ առանց կոտորածի Վահանեանցն։ Զահի հարեալ էր Շապուհ զուցէ առաքեալ Վահանայ ի սահմանակից երկրին Անձայ, Դրափաց եւ Հաշտենից առ հայ մարդիկ՝ ստուարացուցէ զիւր գունդն, եւ խորհէր մեկնել ի միջոց աշխարհին Հայոց եւ այլով հզօրագոյն գնդաւ ի պատեհ ժամու զգործն վճարել։ Այն ինչ չուեալ յԱղուարն գեւղ Բասենոյ՝ գուժկան առ Շապուհ հասանէր աղդոյց պարտութեանն եւ սպանման թագաւորին Պերոզի ի Հեփթաղացն եւ զկոտորածի մեծամեծացն[1], եւ որպէս ի Վրաց աշխարհէ հազարապետն՝ այնպէս եւ ի Հայոց Շապուհ ի դուռն կոչէր ի խորհուրդ աւագանւոյն։ Դարձաւ Վահան ի վերջ կայանմանւոյն երրորդ անգամ եւ զբաւեաց կալաւ զմիջոց աշխարհին եւ կատարեցին ուխտք պատարագացն գոհութեան ի Վաղարշապատ։

Անտուստ ընտրեաց աւագանին Արեաց ի բարձ թագաւորութեան զՎաղարշ զեղբայր՝ բուռն եւ անձնահաճն Պերոզի, զայր հեզ եւ աշխարհաշէն։ Նորա առաջի պատմեցան ընդ միջէ հանգամանք Հայոց աշխարհին, քաջութիւն Վահանայ եւ ահագին ապստամբութիւնն։ Այնուհետեւ ընդ խորհրդեան

1 Փարպ. Պրոկոպ. Պարս. պատեր. Ա. 4։ Ագաթ. Դ.

Զաւամբք Հազարաւուխտայ եւ Շապհոյ՝ զորս յանձն լինէր ի թագաւորէն զՆիխոր ոմն Վշնասպդատ, զայր իմաստուն եւ խաղաղասէր, երթալ ամենայն իսկ քաղցրութեամբ ըստ կամացն Վահանայ եւ նորին ընկերացն նուաճել զաշխարհն։ Դարձեալ (484) ժողովեալ զայրուձին Արտաշատականի վասն զգուշութեան՝ հաստատեալ կայր Նիխորն ի Նուարսակ գեղ Հէր եւ Զարեւանդ գաւառաց։ Ընդ սոսա առաքեցաւ առ Վահան՝ Շապուհ խորհրդագրեան դպիր եւ Միհր Վշնասպ Ճուարնեացի։ Խնդրէր սպարապետն զնախարարս եւ զազատս Հայոց եւ զամենայն այրուձին եւ ցուցանէր զբանս պատգամաւորացն, եւ այնպէս միաբան հաւանութեամբ յառաջադրական պայմանս հաշտութեան զայս առաքեցին. 1. Ազատութիւն հայրենի օրինաց քրիստոնէութեան, զի հայ այր ոք չդարձուցանել ի մոգութիւն, կամ վասն մոգութեան չտալ գահ եւ պատիւ, կրակարանս ի Հայոց աշխարհին չշինել։ 2. Տանել խտիր ազնուականացն Հայոց եւ ազատաց ըստ հայրենի օրինակին, նոյնպէս եւ վաստակաւորացն եւ չվաստակաւորաց, եւ մի խառն ի խառն զանարգսն յառաջ մատուցանել։ 3. Արքայից արքայի՝ բանից քսուացն եւ սուտակապարտաց չլսել մի, այլ իւրով աչօք եւ իւրով ականջօք լսել եւ դատել զամենայն։

Առաքեցան պայմանքս առ Նիխոր ի ձեռն Յաշկուրայ Արծրունւոյ, Սահակայ որդւոյ Աշշարի Կամսարականի, Վասաւուռայ Կաղքոյնոյ, Առաւանայ Աղձնիկեցւոյ եւ Պաճակայ ի մարդպետական տանէն։ Սիրախութեամբ յանձն առ Նիխոր զպատգամն եւ հրաւիրեաց զՎահան գալ կալ զդաշինսն։ Ընդէն յՃոզենդ գեղ Արտազու հասեալ Վահանայ՝ խնդրեաց եւ ընկալաւ պատանդս ի մեծամեծացն Պարսից՝ զՎաղէ դատրապատականն Շահպուհ, զՎեհ-Վեհնամ որ երբեմն հազարապետեան էր Հայոց եւ զԱշխրշապուհ զեղբայրն Միհրանայ, հանդերձ այլովք հնգեքումբք արամբք աւագօք. ապա եկեալ ի բանակն Արեաց ի հնչիւն փողոց ըստ օրինակի սպարապետին Արեաց, պատուեալ մեծարեցան Վահան եւ ուխտապահք ի նախարարացն յատենի առաջանեցին. խոստացաւ Նիխոր ի բանէ թագաւորին անխզութիւն իրացն անցելոց, եղեն ընթերք հաշտութեան յաւուրս բազումս, յորոց մերժեալ էին ուխտանենիքն անօթալից։

Յետ այնորիկ իսկ եւ իսկ դէպ ժամանակ առաջի պատահէր ցուցանել Վահանայ վաստակս առաջի թագաւորին։ Վաղարշի հաս զրոյց թէ Զարեհ որդի Պերոզի եղ հակառակ ընտրութեանն Արեաց եւ եկն ի վերայ հօրեղբօրն զօրու։ Ըստ խորհրդոյն Նիխորայ կազմեալ առաքէր վաղվաղակի ի դուռն խառն ընդ գնդին Նիխորայ՝ Վահան զայրուձին, գումարեալ ի ձեռն Վրենայ Վանանդացւոյ։ Ի պարտութիւն մատնեցաւ գունդն զա-

ընհեան, ձերբակալ եղեւ Ներսէս արքայորդին յամուրս լերանց եւ փոխադրեցաւ յարքունիս հրապարակին իբրեւ զանասունս։ Ի խառնուրդս ճակատուն երեւելի լինէր եղբօրորդի սպարապետացն Հայոց ժամանակն Գրիգոր որդի Վասակայ։ Ամենայն ինչ ի գլուխ ելեալ էր՝ յորժամ ինքնին Վահանն միւսով մասամբ այրուձիոյն ի դաւան հասանէր։ Երկիցս ելեալ յառեան Թագաւորին՝ գրով եւ կնքով արքունի տուեալ հաստատութիւն դաշանցն՝ որ ընդ Նիխորոյ եղան, տուեալ նմա տանուտէրութիւն տոհմին Մամիկոնեանց եւ սպարապետութիւն ի վերայ այրուձիոյն, եւ այս առանձինն խնդրէր Վահան եւ զտանուտէրութիւն տանն Կամսարականաց վասն ժառանգին որ ի տոհմի անդ էր. իսկ վասն տէրութեանն Արծրունեաց խոստացաւ Թագաւորն՝ տալ յետ տեսանելոյ վաստակս ինչ զնոցա։

Դարձաւ այնուհետեւ ուխտապահ նախարարօքն յերբ տատանն ի Դուին՝ ողջունեալ ի կաթուղիկոսէն Յովհաննէ՝ որ եկեալ էր ընդ առաջ նորա, եւ այց արարեալ եկեղեցւոյն Վաղարշապատու եւ տեղեաց կուսանացն վկայելոց՝ կատարել զուխտս իւրեանց եւ զնուէրս։ Անդէկան պարսիկ՝ որ ի նոյն ամի մարզպան ի Հայս առաքեցաւ, յետ խաղաղութեամբ եւ իմաստութեամբ առաջնորդելոյ աշխարհին՝ հաւանեցոյց զդուռնն միւսանգամ ի Հայոց տեառն կացուցանել մարզպան ի վերայ աշխարհին, եւ այնպէս անդէն ի միւսում ամի առաքէր ի Թագաւորէն հրովարտակ մարզպանութեան առ Վահան ի Դուին։ Իսկ եւ իսկ յետ ընթերցուածի հրովարտակին՝ ել սպարապետն ի տունն Աստուծոյ ի գոհութիւն, ընդ մէջ ամբոխի բազմութեանն խուռներնթաց դիմելոյ, եւ ազնուական կաթուղիկոսն Յովհան յառաջնածանէ բեմին յայտ առնէր զուրախութիւնն ընդ գեղեցիկ յաղթութիւն համբերութեանն եւ զցաւս սրտին ընդ անկումն ուխտանենգացն, քաջալերեալ զնոսա ի հանապազորդն տեւողութիւն եւ զասս ի բժշկութիւն ապաշխարութեանն։ «Օրհնեալ տէր Աստուած Իսրայելի, ասէ, որ ետ ինձ տեսանել զորդիս եկեղեցւոյս՝ որ ինձ հաւատացաւ՝ պատուով շքեղութեամբ պայծառացեալ ի Քրիստոսէ։ Փախեաւ Ադոնիա որ առանց Աստուծոյ կարծէր թագաւորել, օծնականացն զգեցեալ զամօթ՝ սալացեալք ընդ ոտղանօք Թագչին։ Այլ ձեռն տուք զԹալով, չէ առա ի քարեղէն սալ գրեալ անթողութիւնք օրինացն։ Քրիստոս է աստ՝ որ ասէ Ոչ եկի կոչել զարդարս, այլ զմեղաւորս յապաշխարութիւն» (484)[1]։

1 Փարպ. էջ 245—317.

Ի.

ՆԵՐՔԻՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ ԵԿԵՂԵՑՒՈՅ

Ա.

Առաջնորդութիւն, խորհուրդք եւ պաշտամունք։

140

Աղերս եկեղեցւոյ ընդ տէրութեան։ Տէրութիւնն յառաջին երիս դարսն թշնամութեամբ եւ հակառակութեամբ էր ընդ եկեղեցւոյ, այլ առնոյր յանձն եկեղեցի կալ հպատակ ամենայն տէրութեան՝ որ միանգամ հաստատեալ կայցէ, եւ հնազանդել իսկ ամենայն հրամանաց նորա՝ որ ոչ հակառակ պատուիրանաց Քրիստոսի կրօնիցն իցեն։ Իսկ առ Կոստանդիանաւ փոփոխեցաւ աղերսն, զթշնամութիւնն փոխանակեաց վստահութիւն եւ սէր։ Իսկ եւ իսկ իբրեւ ընկալեալ եղեւ եկեղեցի Քրիստոսի ի քաղաքական օրինաց իբրեւ մարմին կամ ընկերութիւն օրինաւոր, սահմանեցան նմա օրինօք՝ իբրեւ առաւելութիւնք, 1. Ազատութիւն կղերականաց ի պաշտամանց եւ ի պարտուց տէրութեան, 2. Առանձինն ատեան դատաստանի վասն կղերականաց, 3. Իրաւունք ստանալոյ պարգեւս եւ ժառանգութիւնս՝ որոց մեծ ինչ մասն ծախէր հրամանաւ եպիսկոպոսին ի դարման հիւանդաց եւ որբոց եւ անպատսպարան ծերոց, 4. Իրաւունք ապաստանաց նուիրական տեղեաց, 5. Իրաւունք դատաւորութեան եպիսկոպոսին ի քաղաքային հակառակութիւնս, յորժամ ժողովրդականք միաբանեսցին դիմել յատեան եպիսկոպոսին վասն քաղաքային ինչ դժուարութեան ընդ միմեանս[1], 6. Իշխանութիւն խրատելոյ եւ յորդորելոյ զքաղաքային դատաւորսն՝ մարդասիրութիւն առ բանտաւորսն ցուցանել, եւ միանգամայն եպիսկոպոսաց՝ այց առնելոյ բանտաւորաց յաւուրս չորեքշաբաթու եւ ուրբաթու։

Այլ թէպէտ եւ քրիստոնէութիւն չէր իբրեւ զհեթանոսական կրօնսն ընդ քաղաքային տէրութեան բուսեալ եւ աճեցեալ, այլ առանց զինմանէ կախելոյ՝ հաստատեալ կայր յաստուածաւս եւ նմին իրի չէր պարտ զքաղաքային իշխանութիւն ընդ իշխանութեան եկեղեցւոյ խառնակել, զոր եւ գտնեմք բանիւք բազում անգամ յայտ արար առաջին կայսրն քրիստոնեայ՝ Կոստանդիանոս. սակայն ոչ ինքն միշտ եւ ոչ ամենայն յաջորդք նորա գործովք ցուցին։ Այնուհետեւ չարաչար իմն ստիպեցան կայսերքն յարեւելս խառնել յիրս կրօնից՝ հանելով հրամանս հաւատոց, դնելով եւ բառնալով զեպիսկոպոսունս եւ այնպէս խառնակեալ շփոթեցին զամենայն, որպէս ցայս վայր նշմարեցաք եւ յետ այսորիկ տեսցուք առաւել սաստկագոյնս զնոյն յարեւելս։ Այլ յարեւմուտս առաւել ազատագոյնս ի քաղաքային իշխանութենէ յորդորեցան իրք եկեղեցւոյ, եւ սակաւ ազդեցութիւն տէրութեան՝ մանաւանդ ի վերայ ներքին հանգամանաց նուազէր, մինչեւ ի բուն Միջնում ժամանակի յետոյ ընդդէմ՝ ինքն եկեղեցի կալաւ առաւելագոյն ազդեցութիւն ի վերայ տէրութեան յարեւմուտս, ուր յարեւելս էր լեալ վաղ ստրուկ եւ աղախին ընդ երկաթեղէն ձեռամբք կայսերացն Բիւզանդացւոց։

Կղերականք։ Ըստ բազմանալոյ գործոց եկեղեցւոյ՝ յաճախեցին եւ նոր

[1] Տես Ա. Կորնթ. Զ. 1...։

պաշտօնեայք։ Ի տեսչութիւն ընչից եկեղեցւոյ կացուցին եպիսկոպոսունք ի հինգերորդ դարէ հետէ Տնտես[1] զոք՝ որ եւ տայր համար եպիսկոպոսին, վասն նշանակելոյ զեկեղեցական գործս, Նօտարս[2] կամ Նշանագիրս, ի պահպանութիւն գրելոցն՝ դիւանապանս[3], Պաշտպանիչ[4] զք իրաւանց եկեղեցւոյ կայր ջատագով առաջի աշխարհական ատենի։ Զեպիսկոպոսաւն էր միշտ ի չորրորդ դարէ հետէ պաշտօնեայ ոք սենեկակից կամ Սինկելլոս[5]։ Երիցապետն փոխանակ եպիսկոպոսին կատարէր զպաշտամունս եկեղեցւոյ ի պակասել նորա, իսկ Սարկաւագապետն կամ արքիդիակոնն՝ որ յարգելի էր գլխաւոր քան զամենայն կղերականս յետ եպիսկոպոսապետին, կայր ի գլուխ գործոց առաջնորդութեան, էր տեղապահ եպիսկոպոսին ի սիւնհոդոսս եւ ի մահուան նորա առաջնորդէր եկեղեցւոյն մինչեւ ընտրութիւն եպիսկոպոսի ուրուք։ Նմին հակառակ յարգելիմաս ընդ նոյն ժամանակս բարձաւ տակաւ պաշտօն սարկաւագուհեաց, որք յարգելիք էին։ Նոյնպէս բարձան տակաւ եւ Քորեպիսկոպոսունք "զի մի անուն եւ ճոխութիւն եպիսկոպոսին իջցէ յանարգութիւն"։ Նա եւ վասն զանազանեաց հիւանդաց եւ թաղման մեռելոց կային եւս ընկերութիւնք՝ որպէս Անձնամատոյցքն կամ Թրիշք[6]։ Բայց քանզի մեծ մասն ամենեցունց սոցա ի կղերականաց սակի էին, եւ կային միայն հին խոնարհագոյն կարգքն կէս սարկաւագաց, ընթերցողաց, երգեցկաց կամ փսալտաց, երդմնեցուցչաց եւ դռնապանաց՝ յարգելիք, կէս սարկաւագաց, ատրանեկաց (ջահակալաց) եւ այլոց մի ըստ միոջէ՝ յարգեմաս, յայն տակս վասն զանչափ յաճախութիւն կղերականաց կարճելոյ՝ եղեն օրէնք ինչ կայսերականք, որ զժուարին գործէին բազմաց մտանել ի կղերական պատիւ եւ զառաւելութիւնն ինչ կղերականաց ամփոփէին։ Ցանկայն եւ այնպէս օրինօք ինչ (ի 520 ամի) սահմանեցաւ զի գլխաւոր եկեղեցին Հռոմայ ունիցի երիցունս 60, սարկաւագունս 100, կէս սարկաւագունս 90, ընթերցողս 110, երգեցիկս 20 եւ դռնապանս 110։

Կղերականք՝ որպէս յառաջն՝ նոյնպէս եւ խաղաղման ժամանակաւս այսոցիկ ընդունէին զհրահանգս ուսմանց ի բանից վարդապետութեան իւրեանց եպիսկոպոսին, քանզի եւ մեծամեծք իսկ ի վարդապետաց եւ յաստուածախօսաց ժամանակին նախ ըստ աշխարհական ուսմանց կրթեալ էին եւ ապա եկին յեկեղեցական կարգ։ Սակայն տակաւ յաճախեցին եկեղեցական դպրոցք ըստ օրինակի Աղեքսանդրիական եւ Անտիոքեան դպրոցացն, որպէս յՈւռհայ՝ վասն պարսիկ կղերականաց, ի Կեսարիա Պաղեստինացւոց (հաստատեալ ի Պամփիւղեայ միայնէ), ի Մծբին Միջագետաց՝ վասն Ասորւոց, եւ ի Հռինոկորուրա Պաղեստինացւոց։ Իսկ յարեւմուտս՝ մեծն Օգոստինոս իւրովք իսկ գրովք կրթէր զկղերն իւր եւ ըստ օրինակի նորա բազում եկեղեցական վարժոցք[7] յԱփրիկէ եւ յԻտալիա հաստատեցան։ Վասն վարուց եւ կարգաց ուղղութեան քահանայից գրեցան եւ մատեանք զեղեցիկք, որպիսի ինչ՝ Ամբրոսիոսի Վասն պարտուց պաշտօնէից, Գրիգորի Նազիանզացւոյ՝ Բան վասն փախստեան (իւրոյ ի քահանայութենէ), Ոսկեբերանի՝ անհամեմատ գիրն Վասն քահանայութեան. այլ առաւել քան զամենայն՝ Հովուական կանոնք սրբոյն Գրիգորի Մեծի քահանայապետին Հռոմայ։ Զխրատս եւ զկարգս զոր այն մատեանք թելադրէին՝ վճիռքն եւս սիւնհոդոսաց եւ հրամանք քահանայապետաց Հռոմայ առաւելէին ածել յարգիլս։

1 Ὀικόνομος
2 Notarii, Exceptores.
3 Χαρτοφύλακες.
4 Ἔκτικος.
5 Σύγκελλος.
6 Parabolani, Copiatae, Fossores.
7 Seminarium.

Թուէպէտ եւ օրէն էր առնուլ մանկանց՝ խոնարհագոյն աստիճանս, սակայն պատուէր էր զձեռնադրութիւն սարկաւագութեանն յ30երորդ ամի հասակին եւեթ տալ, եւ յետ 5 ամաց՝ զքահանայութեանն, եւ ապա ցուցեալ ուղղութիւն յամենայն աստիճանս՝ յետ 10 ամաց լինել արժանի եպիսկոպոսութեան։ Բայց բազում անգամ չպահէին այս օրէնք, քանզի բազումք յեպիսկոպոսաց վասն կաշառոյ անխտիր կղերականաց զկարգաւորս առ ի ցոյց իմն՝ աճապարէին դնել տարաժամ ձեռն յայնպիսեացն վերայ որ առ արտաքին շահու դիմէին յայն պատիւ։ — Չէր պարտ դարձելոց ի հերետիկոսաց կամ ի հերձուածողաց կամ հրապարակաւ ապաշխարողաց տալ ձեռնադրութիւն։ Ի ձեռնադրութեան երիցանց՝ կարեւոր էր եւ վկայութիւն առաջակայ ժողովրդեանն՝ թէ «Արժանի է»։ Միշտ իսկ ձեռնադրութիւնն լինէր վասն պաշտաման այսր ինչ կամ այնր եկեղեցւոյ, իսկ ազատ ձեռնադրութիւն դուն ուրեք լինէր. փոխել երիցու կամ սարկաւագի յայլ ինչ եկեղեցի՝ վասն մեծամեծ ինչ պատճառաց եւեթ շնորհէր։ — Կատարելագոյն ի մէջ գայլն պայմանք կուսակրօնեան կամ անկուսակրօնեան կղերականաց. եւ ըստ յայտնի բանից Եւսեբեայ, Երոնիմեայ, Ոսկեբերանի, Եպիփանու եւ այլոց՝ առաջուստ շահեալ տիրէր յարեւելս պահպանութիւն կուսութեան կղերականաց, մինչեւ (ըստ Գրիգորի Նազիանզացւոյ) այնպէս իմն տարածեալ եւ հաստատեալ էր այն ի միտս ժողովրդեանն՝ զի չկամէր ժողովուրդն յերիցանց ամուսնացելոց ընդունել խորհուրդս։ Եւ զայս իսկ, ասէին հարքն, պահանջէ ի քահանայից՝ սրբութիւնն ի պաշտաման պատարագի եւ ի մատակարարութեան խորհրդոց սրբոց, եւ այն «զի ուսուցիչքն եւ քարոզք աւետարանին ազատագոյնս կարիցեն տալ զանձինս ի բարձրագոյն ուսմունս. եւ թէ նոքա՝ որ վաստակենն յաստուածեղէն եւ ի հոգեւորն ծնունդ, ոչ եթէ մի կամ երկուս մանկունս իցեն կրթելոց՝ այլ զկրթութիւն եւ զծնունդ բազմամբոխ բազմութեան առնլոց են յանձն»։

Սակայն եւ այնպէս՝ բազում դէպք ի պատմութեան եւ յաւելուած բանիցն Եպիփանեայ թէ «ուր եկեղեցական օրէնքն պահին» ցուցանեն թէ ոչ ճշդիւ ամենայն ուրեք այն պահէր. յայն սակս եւ ի Նիկիական ժողովին ըստ խրատու Պափնուտիոսի եպիսկոպոսի՝ այնչափ ինչ եւեթ պատուիրեցաւ՝ որչափ ժողովքն Անկիւրայ եւ Նէոկեսարեայ հրամայեալ էին, այս ինքն՝ զի սարկաւագունք, երիցունք եւ եպիսկոպոսունք յետ ձեռնադրութեանն մի իշխեսցեն ամուսնանալ։ Այլ յարեւմուտս ճշդագոյն էր պահպանութիւն կուսութեանն օրինաց, ընդ որով կային այնուհետեւ եւ կէս սարկաւագունք, այնու զի եւ նոքա մատուցեալ էին յայնժամ ի պաշտօն սեղանոյ։ Ի դոյն պահպանութիւն յօժարեցուցեալ փութացուցին մանաւանդ Ամբրոսիոս, Աւգոստինոս եւ Երոնիմոս. Սիրիկիոս եւ Ինովկենտիոս Ա. քահանայապետք կրկնեցին եւ երեքկնեցին զհրամանս ընդ խստագոյն պատժովք։ Իսկ յարեւելս Թէպէտ եւ Յուստինիանոս աշխարհական օրինօք ստիպէր ի նոյն, այլ զուր. Նմին իրի եւ յունական ժողովն Տրուղղեան (692) որ միայն ի կղերականաց հայրապետութեանն Կոստանդնուպօլսեայ էր ժողովեալ, յեպիսկոպոսաց եւեթ պահանջէր կուսութեան կեանս, իսկ ի սարկաւագաց եւ յերիցանց չպահանջէր յառաջ քան զձեռնադրութիւնն խոստումն կենաց ժուժկալութեան՝ եթէ վաղ ամուսնաւորք էին, եւ հրաման տայր ամուսնութեան յառաջ քան զձեռնադրութիւնն։ Այսպէս մինչեւ ցայսօր առ նոսա։

Պէտք կենաց կղերականացն, որպէս կանխագոյն ասացաւ, վճարէին ի

կամաւորական տուրք հաստատեցելոցն զոր ասացին ըստ Թէոփաստոսի բանիցն¹, յոր եւ յայտնի իսկ յորդորէին զնոսա Ամբրոսիոս, Աւգոստինոս, Յերոնիմոս, Ոսկեբերան եւ այլք։ Յաւելան ի նոյն եւ ժառանգութիւնք թողեալք, եւ շնորհեալ էր Կոստանդիանոս եկեղեցականաց ամ ըստ ամէ ցորեան ի հասարակաց մթերից։ Յարեւմուտս հարք եկեղեցւոյ բաժանէին ի չորս մասունս՝ մասն եպիսկոպոսի, մասն կղերին, մասն աղքատաց եւ մասն շինուածոյ եկեղեցւոյն։ Սակայն գտան բազումք՝ ոչ միայն յերիցանց եւ ի սարկաւագաց, այլ եւ յեպիսկոպոսաց իսկ՝ որ յիւրեանց ձեռաց վաստակոց կէին, յոր եւ յորդորէր զնոսա չորրորդ ժողովն Կարքեդոնի։ Բայց սահմանեալ նշանակեալ եւս էին եւ գործք ինչ եւ պաշտամունք՝ յոր չէր արժան մտել կղերականաց։

141

Եպիսկոպոսն եւ վիճակն նորա։ Ի փոփոխել հանգամանաց եկեղեցւոյ իսկզբան չորրորդ դարու, եպիսկոպոսունք՝ որք յառաջին առաւել քան զամենեսին ընդ հալածանօք եւ ընդ վտանգաւ կենաց էին, այնուհետեւ քան զամենեսին ի պատիւս եւ ի մեծութիւնս փայլէին. յայն սակս եւ բազումք յանարժանից անկն դնէին աթոռոյ, եւ կէսք ի սնապարծութիւն եւ ի վատնութիւն հատանէին։ Սակայն եւ այնպէս մեծ մասն եպիսկոպոսացն, որպէս եւ այրն հեթանոս Ամիանոս Մարկեղինոս վկայէ՝ կացին մնացին յառաջին անպաճոյճ կեանսն։

Ընտրութեան եպիսկոպոսաց ունէր ինչ մասն ժողովուրդն եւ ի սկզբան չորրորդ դարու՝ որպէս եւ յառաջ քան զայն, կամ առաջի արկանէր ժողովուրդն զոք յեպիսկոպոսութիւն եւ եպիսկոպոսունք նահանգին հաստատէին զնա, եւ կամ յետս ընդդէմ։ Ըստ սահմանից Նիկիական ժողովոյ որ յետոյ յարեւելս եւ յարեւմուտս պահեցաւ իբրեւ կանոն հաստատուն՝ պարտ էր ընտրութեան եպիսկոպոսին, եթէ հնար ինչ էր, լինել յամենայն եպիսկոպոսաց եւ կամ յերից եպիսկոպոսաց նահանգին այնորիկ, եւ յետ հասանելոյ գրով հաւանութեան հեռաւորացն՝ առնուլ հաստատութիւն ի Մետրապոլտէն. զնոյն սահմանէր եւ սինհոդոսն Անտիոքայ (341) եւ չորրորդ ժողովն Կարքեդոնի (398)։ Եւ կայսերք եւս ունէին մասն յընտրութեանն՝ կամ առաջի արկանելով եւ կամ հաստատելով։ Բայց քանզի ժողովուրդն ոչ միշտ այնուհետեւ զարժանաւորսն, այլ զփառասէրսն բազում անգամ, նա մանաւանդ եւ հերետիկոսս եւս ընտրէր, անկաւ ի շնորհաց անտի, եւ այնուհետեւ սահմանք սինհոդոսին Լաւոդիկեայ (372) տակաւ ընկալան զօրութիւն, որ պատուիրէ թէ միայն կղերն եւ եպիսկոպոսունքն եւ Մետրապոլիտն նահանգին ընտրեսցեն եւ կացուսցեն զեպիսկոպոսունսն։ Իսկ կայսերքն բռնաւորք, որպիսի ոք Կոստանդիոսն եւ Վաղէս էին, ի պաղատանէ առաքէին առ յեպիսկոպոսութիւն եկեղեցւոյ (որպէս Աթանաս ասէ)։ Սակայն եւ բարեպաշտքն ի կայսերաց վասն առնլոյ զառաջս յուզմանց եւ նենգութեանց՝ ինքնին առաջարկեալ ընտրէին արժանաւոր զոք, որպէս Արկադիոս ի մեռանել Նեկտարեայ՝ նստոյց զմեծն Յովհան Ոսկեբերան, եւ ապա կղերն եւ ժողովուրդն հաւանեցան իբրեւ երկրորդ ընտրութեամբ։ Եպիսկոպոսն իբրեւ փեսայ իմն համարեալ էր իւրում եկեղեցւոյն եւ վիճակին եւ իբրեւ անքակ իմն կապով կապեալ, յայն սակս եւ

1 Ղուկ. Ժ. 7։ Ա. Կորնթ. Թ. 13։

բաղդամ կանոնք արգելուին խառնել՝ փոփոխել եպիսկոպոսաց զվիճակ եպիսկոպոսութեան իւրեանց։

Արդ մինչ եպիսկոպոսաց իրրեւ բուն գործ նոցա ձեռնադրութիւնն եւ հրապարակաւ վարդապետութիւնն։ Յակաւ ուրեմն սկիզբն եղեւ երիցանց քարոզելոյ յեկեղեցւոջ առաջի եպիսկոպոսին՝ որ յետ երիցուն ելեալ հաստատէր սակաւուք զբանս նորա. իսկ յարեւմուտս զառաջինն Աւգոստինոս արար այնմ սկիզբն հրամանաւ եպիսկոպոսին իւրոյ Վաղերիոսի։ Մեւս եւս գործ եպիսկոպոսին էր այցելութիւն վիճակին իւրոյ, զոր եթէ անձամբ չկարէր վճարել՝ առնէր յանձն առանձինն Այցելուացն[1] որ կարգեալ էին յայնժամ փոխանակ քորեպիսկոպոսաց։ Յարածեալ քրիստոնէութեանն ընդարձակագոյնս՝ ոչ միայն ի քաղաքս այլ եւ ի գեօղս կային եկեղեցիք. նոյն իսկ եպիսկոպոսն ի վերայ իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ որ ժողովրդականն եկեղեցի[2] կոչէր, առ ընտրելոյ ի բուն յեպիսկոպոսական եկեղեցւոյն՝ որ կոչէր եկեղեցի աթոռական[3], եւ յԱփրկին՝ Մայր[4] եկեղեցի, կացուցանէր ըստ օրինակի առաջին քորեպիսկոպոսացն՝ մին մի երէց[5] զոր ըստ եւ իւրն կամէր. այլ Յուստինիանոս, հանեալ օրէնս ինչ յամի 541՝ արկանէր հիմն Պաշտպանական իրաւանց[6], որով այնոցիկ որք եկեղեցի ինչ ուրեք շինիցեն՝ կարգեալ հաստ կղերականացն որ անդ կային իցեն՝ տային իրաւունս նոցա եւ յաջորդաց նոցա՝ առաջի արկանել եպիսկոպոսին ազս արժանաւորս զի կարգեսցին ի պաշտօն եկեղեցւոյն այնորիկ։

Մետրապոլիտ եւ Պատրիարք։ Վաղ յառաջին ժամանակաց յօրինեալ կային հանգամանք Մետրապոլիտական իշխանութեան[7]։ Ի միջոյ անտի Մետրապոլտացն վաղ լեալ էին երեւելի Մետրապոլիտքն Հռոմայ, Աղեքսանդրիոյ եւ Անտիոքայ՝ մինչեւ ունել ընդ իւրեամբ եւ զայլ եւս բազում Մետրապոլիտական վիճակս. զայս առաւելութիւն հաստատեաց եւ ժողովն Նիկիական[8]։ Առանց իրիք երկմտութեան է՝ թէ եկեղեցական բաժանումն մայրաքաղաքաց (կամ մետրապոլեաց) մասամբ ինչ իւիք էր յարդարեալ ըստ քաղաքային աշխարհագրական բաժանման Հռովմէական պետութեանն (առ Վեսպիանու)։ Ընդհանրական քան զամենայն բաժանումն եկեղեցական սահմանաց՝ էր բաժանումն Արեւելից եւ Արեւմտից։ Յարեւելսն էր՝ 1. Վիճակ եպիսկոպոսին Աղեքսանդրիոյ կամ Հայրապետութիւնն Աղեքսանդրիոյ, ի վերայ 4 նահանգաց Եգիպտոսի, Թեբայիդայ, Լիբիոյ եւ Պենտապոլեայ, 2. Վիճակն կամ Հայրապետութիւնն Անտիոքայ՝ որ կայր ի 13 նահանգաց հռովմէական քաղաքային վիճակին Արեւելից, այս ինքն՝ Ասորւոց, Սորբին Ասորւոց կամ Առաջին Ասորւոց, Փիւնիկեայ, Լիբանանեանն Փիւնիկեայ, Ուռհայական նահանգին, Միջագետաց, Արաբիոյ, Կիպրոսի, Կիլիկիոյ, Սորբին Կիլիկիոյ, Իսաւրիոյ եւ Պաղեստինեայ եւ Կիպրոսի. այսպէս ձգէին սահմանք Հայրապետութեանն Անտիոքայ ի ծովեզերաց Միջերկրական ծովուն մինչեւ ցեզերս Տիգրիս գետոյ, 3. Վիճակն Եփեսոսի 11 նահանգօք, այս ինքն՝ Ասիա, Պամփիւլիա, Լիւդիա, Հելլեսպոնտոս, Պիսիդիա, Լիկաոնիա, երկոքին Փռիւգիաք, Լիւկիա, Կարիա եւ Եգէական կղզիք, 4. Վիճակն Պոնտոսի 11 նահանգօք, որ ձգէր ի Բիւթանիոյ մինչեւ ցՀայաստան աշխարհ հանդերձ Գաղատիաւ եւ Կապա-

1 *Περιοδευτής.*
2 *Παροικία*, Ecclesia plebana, Titulus.
3 Cathedralis.
4 Matrix.
5 *Πάροχος*
6 Jus patronatus.
7 Տես վերագոյն էջ 220—221։
8 Կան. Նիկ. 6։

դիովկիա, եւ էր նորա մայրաքաղաք՝ Կեսարիա Կապադովկացւոց, 5 Վիճակն Թրակիոյ՝ 6 նահանգք, յորում մայրաքաղաք էր Հերակլէա Թրակացւոց: Եպիսկոպոսք մայրաքաղաքացս այսոցիկ ըստ անուան քաղաքային վերակացուին կոչէին Մետրոպոլիտ կամ Արքեպիսկոպոս (Եպիսկոպոսապետ): յետոյ ածաւ ի կիր Հայրապետն (Պատրիարք) անուն՝ որ յետ սակաւ ինչ միոյ եղեւ անուն նշանակիչ հնգից երեւելի Մետրապոլտաց, այս ինքն՝ Հռոմայ, Աղեքսանդրիայ, Անտիոքայ, Երուսաղեմի եւ Կոստանդնուպոլսոյ:

Վերջին երկուք ի հայրապետութեանցս յետոյ աւելեան յաւելան: Զի ի սահմանաց անտի հայրապետութեան Անտիոքայ ոչ միայն Կիպրոս բաժանեցաւ ի պատճառս արիանոսութեան աթոռոյն Անտիոքայ, այլ եւ եկեղեցին Երուսաղեմի իբրեւ պատմական «Մայր ամենայն եկեղեցեաց» ամբարձաւ ի ձեռն ժողովոց[1] ի պատիւ, մինչեւ ճոխանալ եւ ի վերայ Կեսարեայ Պաղեստինացւոց որ էր Մետրապոլտական աթոռ նորա, եւ ի չորրորդ ժողովոյն հաստատեցաւ ընդ իշխանութեամբ նորա Առաջին եւ Երկրորդ եւ Առողջն Պաղեստին, եւ այսպէս կոչէր համօրէն՝ Հայրապետութիւն Երուսաղեմի:

Ըստ նմին օրինակի եւ եպիսկոպոսունք նորոյ քաղաքին Կոստանդնուպոլսոյ, որք յառաջագոյն էին ընդ իշխանութեամբ Մետրապոլտին Հերակլէայ, խորամանկութեամբ եւ պատճառանօք կայսերական պատուոյ քաղաքին՝ այսին ի ժողովս ինչ (382—451) ամբառնալ զաթոռ իւրեանց յերկրորդական պատիւ յետ եպիսկոպոսին Հռոմայ՝ յարելով յիւրեանս զեկեղեցական իշխանութիւն սահմանաց բազմաց առ Պոնտոս գետով եւ զվիճակս ինքնագլուխ Մետրապոլտացն կամ Կողմնապետացն[2] Հերակլէայ, Եփեսոսի եւ Կեսարեայ Կապադովկացւոց: Իսկ գահերիցութիւն եւ գլխաւորութիւնն ի վերայ ամենեցուն[3] ընծայէր միշտ յաջորդացն Պետրոսի:

Իսկ յարեւմուտս ուր քաղաքային բաժանումն բաժանէր համօրէն զերկիր սահմանացն յերիս վերակացութիւնս՝ ի Դիւրիկէ, յԻտալիա (յոր կից էր Ափրիկէ) եւ ի Գաղիա, չգոյր աթոռ առաջնական՝ բաց յաթոռոյն Հռոմայ եւ ոչ մեծամեծ ինչ եւ ճոխ քաղաք: Ցայն սակս չերեւի ինչ աստ ճշգրիտ բաժանումն եկեղեցական վիճակաց: Մանաւանդ զի դժուարին է զընդարձակութիւն Հռոմէական հայրապետութեան սահմանել, այնու զի բազում անգամ չէ դիւրին առ ընտրել ի միմեանց զհայրապետական եւ զգահերիցական իրաւունս քահանայապետին: Այսչափ ինչ ստոյգ է թէ հայրապետութիւն եպիսկոպոսին Հռոմայ «գլխոյն արեւմտից» բովանդակէր զԻտալիա, զԳաղիա, զՍպանիա, զԱփրիկիա, զՍիկիլիա, զարեւմտեան եւ զարեւելեան Դիւրիկէ՝ յորում առաջնական տեղապահք յանուն եպիսկոպոսին Հռոմայ վարէին զիրաւունս հայրապետութեան: Իսկ եկեղեցին Ափրիկեցւոց՝ որոց բազմամբոխ յոյժ էին եպիսկոպոսունքն, չառնուին յանձն լինել ընդ հռոմէական հայրապետութեամբ՝ մինչեւ ցժամանակ Վանդաղացն, թէպէտ եւ զգահերիցութեան իրաւունս գիտէին քաջ եւ ընդունէին մեծաւ հպատակութեամբ առաւել քան զայլ կողմանս: Այսպէս եւ Մաւրոս արքեպիսկոպոս Հռաւեննայ հակառակ կայր այնմ՝ առանց դառնալոյ ընդդէմ քահանայապետական կամ գահերիցական իրաւանց եպիսկոպոսին Հռոմայ:

Նոյն իրաւունք հայրապետացն եւ կողմնապետաց էին՝ հաստատել զմետրապոլիտսն որ ընդ իւրեանց իշխանութեամբ էին, ժողովել վի-

1 Կան. Նիկ. 7: 2 Ἔξαρχος. 3 Πρὸ πάντων πρωτεῖα.

ճակական սիւնհոդոս եւ լինել գահերէց, ընդունել բողոքս ի դատաւորական սիւնհոդոսաց, ծանուցանել մետրապոլտաց զկայսերական հրամանան եւ այլ եւս նոյնպիսիք։ Բայց հրաման էր հայրապետաց եւ մետրապոլտաց ի չորրորդ տիեզերական ժողովոյ՝ չառհմանել մեծամեծ ինչ իրս առանց հաւանութեան վիճակական սիւնհոդոսաց։

142

Պատրիարքութիւն կամ էքսարքութիւն եպիսկոպոսին Հռոմայ։ Ամենայն իսկ համօրէն հանգամանք ժամանակաց նպաստաւոր իմն էին ցուցանել տակաւ յայտնագոյն զգլխաւոր վարդապետութիւն եկեղեցւոյ որ վասն գլխաւորութեան կամ գահերիցութեան (ոչ պատուոյ միայն այլ եւ իշխանութեան) իբրեւ զկէտ միութեան, զանշարժելի եւ զվէմ անկեան եկեղեցւոյ, զեպիսկոպոսն Հռոմայ՝ երեւեցուցիչ այսր միութեան, պաշտպանիչ եւ հովանի հաւատոց եւ եկեղեցական օրինաց, իշխան վերագոյն ի վերայ հայրապետաց եւ յայն սակս նստեալ եւ ծանուցեալ գահերէց ի տիեզերական ժողովս իբրեւ գլուխ համօրէն կաթուղիկէ եկեղեցւոյ։ — Ընդունելութիւն գահերիցութեան եպիսկոպոսին Հռոմայ եւ գոյութիւն հռոմէական կաթուղիկէ եկեղեցւոյ՝ է մի ի մեծամեծ սքանչելեաց անտի զոր Տէր եգոյց, եթէ միտ եդեալ նկատիցէ ոք զհետս, զամբարտաւան, զփառասէր եւ զանձնասէր բարս իւրաքանչիւր մարդոյ, կամ միով իսկ բանիւ ասել՝ զմիտագոյնն լինել ամենեցուն ի բաժանումն եւ յինքնագլուխ ազատութիւն։ Այսպէս անհնարին է ճոխութեան (իշխանութեան) առաջնոց եպիսկոպոսաց կամ սիւնհոդոսաց կամ միոյ իսկ առն փառասիրի յաջողութիւն զիւրն համարել. ուր յամենայն իսկ եւ ի բնաւ ժամանակի հազարաւորք արանց ճոխից եւ փառասիրաց զմիմեամբք ելեւել առնէին։ Արդ զիա՞րդ յայսմ ընդ միմեանս միաբանեցին, ո՞րպէս արկին զանձինս ընդ հպատակութեամբ մարդկին՝ ազգաւ, լեզուաւ եւ միտութեամբք ընդ միմեանս հակառակք, ընդէր եառուն թոյլ զի մի ոք միայն տակաւ յաճախեսցէ տիրել եւ հրաման տալ, մանաւանդ զի ոչ զէնք գոյին սորա եւ ոչ սպառազէնք։ Այսպէս ոչ եթէ մի այն յօրինեալ կազմեաց իւր զեկեղեցին զայն զմեծ ընդ այսպիսի միութեամբ, այլ հաւատքն որ առ մի Տէր եւ առ մի կոչումն կամ վախճան, եւ սէրն մեծ միաւորիչն ամենայնի, Տէրն եւ Հոգի նորա սուրբ որ նոյնպէս մի է։ Նաւանիկ՝ ոչ միայն ինքն քահանայապետն Հռոմայ չած ի գոյ զկաթուղիկէական եկեղեցին, այլ մանաւանդ ինքն բարձրացումն քահանայապետութեան է ածեալ յառաջ ի Հոգւոյ անտի՝ որ ի կաթուղիկէականութեան կամ յընդհանրականութեան անդ եկեղեցւոյն զանձն երեւեցուցանէ։

Վաղվաղակի ի յառնել կուսոյ արիանոսութեանն՝ դիմեցին հայրապետք, եպիսկոպոսունք, նոքին իսկ համապայծառ աստեղք արեւելից, Աթանաս Աղեքսանդրիոյ, Եւստաթիոս Անտիոքայ, Մարկեղղոս Անկիւրայ, Ղուկիոս Ադրիանուպոլսոյ, յետոյ Ոսկեբերան եւ Կիւրեղ Աղեքսանդրիոյ, առ եպիսկոպոսն Հռոմայ։ Նաւանիկ եւ բազումք իսկ ի հերետիկոսաց անտի, որպէս Դոնատեանք եւ Եւսեբեանք, Պեղագիոս, Կեղեստիոս, Պրիսկիղիանոս, Վիտաղիս ապողինարեան, Նեստոր եւ Եւտիքէս, ծանուցեալ գիտէին զգահերէց աւագութիւն նորա, եւ յայն սակս ջանային առաջի նորա արդարացուցանել զանձինս, այնպէս զի զամենայն ինչ վճարեալ համարէին՝ եթէ յաջողէր երբեք նոցա զնա ունել ապաւէն եւ պաշտպան։

Իսկ եպիսկոպոսունքն Հռոմայ ընկալան ընդ պաշտպանութեամբ իւրեանց զեպիսկոպոսունս պայմանին զհալածեալսն, առաւել յայտնապէս՝ թէ առանց իւրեանց հաւանութեան չէ պարտ ումեք յեպիսկոպոսաց քննելու յաթոռոյ, որ եւ բազմանգամ սահմանեալ ժողովն Սարդիկէի (347) ընդունէր[1]: Ցանկացանց ընկալեալ էր եւ մեծ-մեծ իրաւունք որ զհետ գայ գլխաւորութեան նորա ի վերայ համօրէն եկեղեցւոյ, այսինքն՝ իրաւունք հաւանելոյ կոչման եւ հաստատելոյ զարեւելեան ժողովս, մինչեւ ստգտանել չարաչար Դիոսկորայ հայրապետի Աղեքսանդրիոյ՝ զի զայն իրաւունս յանկարծ յափշտակեաց եւ առաւել հաւաստեաւ բազմանգամ թէ "ոչ օրէն էր եւ ոչ լեալ իսկ երբեք": Ցամենայն կողմանց ընթանային առ եպիսկոպոսն Հռոմայ բողոքմունք եւ հարցուածք վասն զանազան խնդրոց եկեղեցական հրահանգաց, որոց առաջին քահանայապետական պատասխանի անուանեալ հնագոյն թղթոյն՝ որ առ Իմերիոս եպիսկոպոս ի Տարրակոն քահանայապետութեան (յամի 385): Առաջնոյն հրեշտակ քահանայապետին եւ ի կարի իսկ հեռաւոր կողմանս՝ առնել հրամանս եւ կատարել քննութիւնս դատաստանաց. նա առանձին եւ օրէնք կայսերացն Հռոմայեցւոց զիրաւունս գլխաւորութեան նորա հաստատէին: Ցայսմ ամենայնէ յայտ է թէ յիրաւի իսկ ի ժողովն Թէոդորիկեայ արքային ոստրոհոթաց ի Հռոմ զի քննեսցի Սիմմաքոս քահանայապետ՝ զգուշ. բարբառ զբարբառութիւնքն կային, յայս առաջին եպիսկոպոսունք միաձայնաբար թէ գլուխն եկեղեցւոյ չանկանի ընդ դատաստանաւ խուրոց հնազանդելոցն եւ թէ չէր իսկ երբեք գիտեալ այսպիսի ինչ[2]:

1 Ժող. Սարդ. Կան. 3: Ոսիոս եպիսկոպոս ասէ. — Եթէ ոք "յեպիսկոպոսաց դատեսցի վասն իրիք եւ համարիցի զանձնէ թէ արդար է եւ կամիցի զի միւսանգամ ժողով լինիցի, յայնժամ եթէ հաճոյ ձեզ թուի՝ պատուեսցուք զյիշատակ սրբոյն Պետրոսի առաքելոյ, զի որք զդատաստանն զայն քննեցին՝ գրեսցեն Յուլիոսի եպիսկոպոսի Հռոմայ. եւ նա եթէ պատշաճ համարեսցի լինել միւսանգամ դատաստան, լիցի եւ սահմանեսցէ նա զդատաւորսն: Ապա թէ տեսցէ զի...: Թուի՞ այս ամենեցուն հաճոյ: Եւ պատասխանի միաձայն հաճոյ է: Կան. 4. Գաւդենտիոս եպիսկոպոս ասաց. Եթէ հաճոյ թուի՝ պարտ է յայդ վճիռ զոր բերէք եւ լի է սրբութեամբ, յաւելուլ այսպէս. զի եթէ եպիսկոպոս ոք անկցի յիշխանութենէ դատաստանաւ եպիսկոպոսացն այնոցիկ՝ որ յաւուրս բնակեալ իցեն, եւ բողոքիցէ զի դատաստանն իւր կատարեսցի ի Հռոմ քաղաքի, այնուհետեւ այլ եպիսկոպոս ի նորա աթոռ ամենեւին մի դիցի՝ յետ բողոքելոյ այնր որ անկեալն համարի յիշխանութենէ. բայց եթէ յորժամ դատաստանն վճարեսցի յատենի եպիսկոպոսին Հռոմայ: Կան. 7. Ոսիոս եպիսկոպոս ասաց. Եւ այս եւս հաճոյ թուեցաւ, զի յորժամ եպիսկոպոս ոք ամբաստանութիւն կրեսցէ եւ եպիսկոպոսունք նահանգին այնորիկ ժողովեալ դատեսցին զնա եւ արտանեսցեն զնա յաստիճանէն, յորժամ բողոք կարդասցէ որ անկեալն համարեալ է եւ ապաւինեսցէ առ երանելի եպիսկոպոսն եկեղեցւոյն Հռոմայ եւ կամիցի քննութիւն, յայնժամ եթէ իրաւ համարեսցի եպիսկոպոսն Հռոմայ թէ միւսանգամ լինիցի քննութիւն, արժանի համարեսցի գրել առ եպիսկոպոսունս այնոսիկ՝ որ յայլում ի սահմանակիցս եւ ի մերձաւոր նահանգէ իցեն, զի զգուշութեամբ զամենայն քննեսցեն եւ ըստ ճշմարտութեանն սահմանեսցեն: Ապա թէ նա որ աղաչիցէ միւսանգամ առնել հարցափորձ քննութեան վասն անձին՝ ածիցէ պաղատանօք զեպիսկոպոսն Հռոմայ ի հեռուստ՝ զի առաքեսցէ յիւրմէ անտի (a latere) երիցունս, այն ի կամս եպիսկոպոսին Հռոմայ առաջադրեալ իցէ՝ զինչ կամիցի եւ զինչ ի դէպ համարիցի: Եթէ արժան համարիցի առաքել զերիցունս որք երթեալ դատիցին հանդերձ եպիսկոպոսօքն՝ ունիցին զհեղինակութիւն կամ զիշխանութիւն այնր՝ յորմէ առաքեցան. այն ի նորա կամսն կայցէ: Ապա թէ այսպէս համարիցի թէ բաւական են գաւառակից եպիսկոպոսունքն առնել վախճան դատաստանին, արասցէ որ ինչ դէպ համարիցի ըստ իմաստուն խորհրդոց իւրոց": Տես ի Կանոնագիրս Ե:

2 Նշանաւոր են եւ բանք Սոկրատայ յայն եւ Նոմոկանոնս պատմութեան. Եկ. Պատմ. Բ. 8. "Բայց եւ ոչ Յուլիոս Հռոմայեցւոց քաղաքի եպիսկոպոս անդ էր եւ ոչ առաքեաց ումեք զոք (ի ժողովն) որ զիւրն տեղի կալցի. թէպէտ եւ եկեղեցական կանոնն հրամայէր մի առանց հաւանութեան քահանայապետին Հռոմայ սահմանել ինչ յեկեղեցւոջ": Եւ դարձեալ՝ Բ. 15. "Աթանասիոս, Պօղոս, Մարկեղլոս Անկիւրայ եւ բառնալով մերժեալ յեկեղեցեաց իւրեանց՝ եկին ի քաղաքն թագաւորական (ի Հռոմ): Եւ իբրեւ անդ ցուցին զիրաւունս իւրեանց Յուլիոսի եպիսկոպոսի Հռոմայ, յայնժամ եւ Յուլիոս, որպէս է իսկ առանձնաշնորհութիւն Հռոմայ եկեղեցւոյն այնորիկ, արձակեաց զնոսա յարեւելս հաստատագոյն թղթովք եւ դարձոյց զիւրա-

կամ հիմն եւ ակնըդն պայազատ խորհրդաւորութեան ոչ մտադրեցին ինչ համառօտեալ էր, այլ առաւատոյ, այն իսկ՝ զի եպիսկոպոսն Հռոմայ է յաջորդ Պետրոսի՝ այնր որ ի Քրիստոսէ գլուխ առաքելոցն կամ քահանայապետութեան եկեղեցւոյ կացուցաւ յինքն եւ ի յաջորդսն իւր: «Ցայն ասէ, ասէ Երոնիմոս, ի մէջ երկոտասանիցն մին ընտրի, զի գլուխ կացուցեալ՝ անհնարին պատճառք հերձուածոց բարձցին ի միջոյ. ընդ աթոռոյն Պետրոսի հաղորդութեամբ կցորդիմ. որ ընդ հաւատակից եկեղեցւոյ կապեալ չէ՝ արտաքոյ եկեղեցւոյ է»: Նոյնպէս բարբառի եւ Օգոստինոս. «Գահաւորութիւն Հռոմայ՝ է դաստատան հանճարէն եկեղեցւոյ, չէ մարթ զմնջել նորա արկանել, այլ եւս ընդ քննութեամբ, այլ պարտ է ընդունել խոնարհութեամբ եւ ածել յառաջիկան»: «Որ ի Հռոմայ դատապարտեալ է՝ ի հանճարէն ամենայնից դատապարտեալ է: Բարբառեցաւ Հռոմ, կատարեցաւ դատն, երանի թէ ասնայր վախճան եւ մոլորութիւնն»: Այլ անուն որոշիչ առաւելութեան նորա յետոյ աւելեաւ եւս ի մէջ. քանզի անունն Պապ (այս ինքն Հայր) եւ զայլոց եւս եպիսկոպոսաց արկանէր ի հնումն խառն ի խուռն ի կիր. Զատուցեալն յարկեանուս ի վեցերորդ դարու եւեթ սովորական առանձինն իմն՝ զեպիսկոպոսն Հռոմայ կոչել Պապ: Եւս անունն «Տիեզերական հայրապետ», զոր ամբարտաւանութեամբ առ իւր Յովհաննէս Պահող հայրապետ Կոստանդնուպօլսոյ՝ նա տեսեալ եւ քահանայապետն Հռոմայ Գրիգոր Ա. Մեծն՝ կոչել «Ծառայ ծառայից Աստուծոյ», ի կշտամբութիւն ամբարտաւանելոյն զոր, եւ այն անուն պահի ցայժմ նոյնպէս առանց յաւելուածոյ:

143

ՍՐԲԱՎԱՅՐՔ ԵՒ ԶԱՐԴՔ ՆՈՑԱ: Յետ ազատելոյ քրիստոնէից ի հալածանաց եւ ի բռնութենէ՝ յօրինեալ յարդարեցան վաղվաղակի արտաքին հրապարակաւ պաշտամունք ըստ ներքին ոգւոյ քրիստոնէութեան, որք եւ առանց էական ինչ փոփոխման կան մնան հաստատուն վասն ամենայն իսկ ժամանակաց:

Յայս փոխանակ տանց առանձնականացն եւ գետնափոր վայրաց՝ տաճարք կամ եկեղեցիք յաճախեցին եւ գեղեցկացան, մանաւանդ փութովն Կոստանդիանոսի եւ մօր նորա Հեղինեայ. ոսկւով եւ արծաթով եւ ակամբք պատուականօք զարդարեցան, եւ ի նոցին նիւթոց յօրինեցան եւ սպասքն սուրբք, մինչեւ ուրեք ուրեք անցանել եւ ըստ չափ: Նա աւանիկ եւ մեհեանք հեթանոսաց եւ շինուածք հասարակաց, մանաւանդ որ Բասիլիկքն կամ Արքունականքն կոչէին (որ էին տեղիք դատաստանաց) տուան ի պէտս հասարակաց պաշտամանց քրիստոնէից, որ եւ փոխեցան յեկեղեցիս վասն պատշաճութեան ձեւոյն, ուստի եւ զանունն իսկ ընկալան մեծամեծ եկեղեցիքն կոչել՝ Արքունականս[1]: Սովորական ձեւ եկեղեցեաց էր նաւակաձեւ, այլ առաւել ի կերպարանս խաչի: Ներքինն նոցա բաժանէր յաճախագոյն յերիս մասունս, 1. յարեւմուտս՝ Սրահն[2], վասն այնոցիկ որ չիցեն քրիստոնեայ, 2. Նաւակն[3],

քանզի իւր յիւր եկեղեցի՝ յանդիմանեալ եւ ... որ խառն ի խուռն արկին զնոսա յաթոռոց»: Եւ Սոզոմենոսի՝ Եկ. Պատմ. Գ. 10. «Քահանայապետական (ἱερατικόν) օրէնք են զի անվաւեր եւ անզօր համարեսցի որ ինչ առանց կամաց (παρὰ γνώμην) եպիսկոպոսին Հռոմայ գործեսցի»: Եւ գործեալ Գ. 8. «Քանզի վասն պատուոյ աթոռոյն, ասէ, ամենեցուն հոգ առ նա (առ եպիսկոպոսն Հռոմայ) պատշաճէր, զործեաց եւ ամենեցուն զիւրաքանչիւր եկեղեցիս»:

1 Basilicae.

2 Νάρθηξ, πρόναος

3 Ναός, navis, oratorium laicorum.

վասն երախայից, ապաշխարողաց եւ հաւատացելոց ուրոյն ուրոյն կարգելոց, 3. Դասն կամ բեմն[1] էր յաճախագոյնս բարձրագոյն, փակարանաւ եւ վարագուրաւ անջրպետեալ, արտաքուստ՝ իբրեւ կէս բոլորակ: Անդ կայր սեղանն, յառաջին ժամանակին՝ յաճախ ի փայտէ, իսկ ի չորրորդ դարէ հետէ՝ յաճախ ի վիմէ, հանդերձ խաչիւ եւ ճրագօք. ի վերայ սեղանոյն սաւառնեալ կայր Հոգի սուրբ ի կերպարանս աղաւնոյ: Նախ ի վախճան կոյս ուրեմն չորրորդ դարու յիշատակին լեալ բազում սեղանոց ի միում եկեղեցւոջ, ուր յառաջին մի եւեթ սեղան էր ի միում եկեղեցւոջ, եւ կոչէր «միածին»: Կամ ի սահմանի անդ ուր կցէր նաւն եւ Դասն, կամ ի նաւի անդ՝ կային մի կամ երկու բարձրագոյն ատեանք[2], իսկ վասն կարդալոյ եպիսկոպոսին յուսուցանելոյն զժողովուրդն՝ կայր ի Դասու անդ մեւս եւս բարձրագոյն տեղի: Կանթեղք անշէջք լուսաւորէին զվայրսն իբրեւ նշանակք մշտնջենաւորն փառաւորութեան Տեառն տաճարին որ ի վերին է քան զոխ եւ քան զպլիշէր: Ի մուտս անդ եկեղեցւոյն կայր աւազան ջրոյ կամ Աղբեւր[3] ի լուացումն ձեռաց: Մեծամեծք յեկեղեցեաց ունէին աւընթեր եւ այլ եւս շինուածս, մանաւանդ Մկրտարանս[4] ի ձեւ Ութնակա եկեղեցւոյ ի Հռոմ (որ ուրեք ուրեք այնչափ ընդարձակագոյնք էին՝ մինչեւ ժողովել անդէն սինոհոդոսաց), դարձեալ՝ եւ տեղիս պահելոյ սպասուց եւ կահուց եկեղեցւոյ[5]: Նուիրումն եկեղեցեաց յիշէր ի միասին ընդ շինութեան առաջին եկեղեցեաց, կատարէր ամ ըստ ամէ տօն յիշատակի նուիրմանն՝ այս ինքն է Նաւակատիք[6]: Գեղեցիկ գիւտ զանգակացն եւ աշտարակաց նոցա յԷերորդ դարու տարածեցաւ: Ի պատկերաց անտի որ յորմունս եկեղեցեացն եւ ի տունս էին՝ գլխաւոր խաչն էր. ի տունս, ի տանիս, ի քաղաքս եւ ի գերս, ի լերինս եւ ի դաշտս, ի ծովու՝ ի վերայ նաւուց, ի վերայ զինուց, մատենից եւ այլոց նոյնպիսեաց շողայր նշան խաչին, յիշեցուցանել քրիստոնէիցն զկոչումն քրիստոնէական կենաց, այս ինքն՝ կրել վասն Աստուծոյ եւ չարչարանօք մտանել ընդ Քրիստոսի ի փառս: Նա եւ պատկերք կերպարանաց Քրիստոսի, սրբոց, մարտիրոսաց եւ նկարք ի պատմութեանց ինչ գրոց սրբոց դնէին հրապարակաւ վասն տխմարաց եւ իմաստնոց յօգուտ եւ ի շինութիւն մեծ: Այս պատկերք էին կամ ըստ պատմական ինչ կերպարանաց եւ կամ նմանութեամբ եւ նշանակաւ իւիք: Միայն վասն երեւեցուցանելոյ զՔրիստոս իբրեւ գառն, ընդդէմ դարձաւ Տրուլլեան (յունական) ժողովն, այլ ոչ հռովմայք, եւ վասն այսորիկ յաճախէր իսկ միշտ այն պատկեր եւ յետ այնորիկ:

Յաճախեցին եւ այլեւայլ զարդք եւ սոնական հանդերձք կղերականաց յայլեւայլ գործս եկեղեցական սպասաւորութեանն. նշանաւոր էր մանաւանդ եպիսկոպոսական հանդերձն. առ Յոյնս գոյր Ուրար[7] եւ արկանելի ինչ շուրջանակի ի սպիտակ ասուէ[8] իբրեւ նշանակ գառին գտելոյ եւ բարձելոյ յուս[9] հովուին: Զայս (պալլիուն) արկանէին ի կիր եւ յարեւմուտս եւ անդստին ի Զերորդ դարէ առաքէր այն ի քահանայապետաց Հռոմայ առ Մետրապոլիտս իբրեւ նշանակ եկեղեցական հաղորդութեան ընդ նոսա եւ հպատակութեան սոցա առ երեւելի գլուխն եկեղեցւոյ: Խոյրն[10] յօրինեալ ի մեծագին կերպասուց, բազում ան-

1 Βῆμα, sanctuarium.
2 Ἄμβων.
3 Κρήνη, cantharus.
4 Βαπτιστήριον, φωτιστήριον, babtisterium, illuminatorium.
5 Secretarium կամ diaconicum magnum.
6 Encaenia.
7 Ὠράριον, orarium որ յետոյ stola կոչեցաւ:
8 Ὠμοφόριον, Ոմոփորոն, Ուսակիր, pallium, պալլիուն:
9 Ὦμος
10 Tiara կամ mitra.

դամ ոսկեհուռ եւ ադամանդեայ՝ էր նշանակ եպիսկոպոսական ճոխութեան եւ յարեւելս եւ յարեւմուտս. իսկ յարեւմուտս վարէին եպիսկոպոսունք եւ հոլովական մատանեաւ եւ գաւազանաւ:

Զարդարեցաւ հրապարակաւ պաշտօնն Աստուծոյ եկեղեցական բանաստեղծութեամբ եւ երաժշտութեամբ: Յարեւելս լինէր մեծամեծ քաջախորհուրդն Սինեսիոս խորհրդական օրհնութեամբքն, նոյնպէս եւ Եփրեմ Ասորի՝ որ յօրինէր եկեղեցական երգս փոխանակ երգոցն Բարդեծանու, երկոքեան Ապողինարքն, Գրիգոր Նազիանզացի եւ Բասիլիոս Մեծն. ի մէջ արեւմտեայց՝ Հիղարիոս Պիկտաւիացի եւ Ամբրոսիոս՝ զորս զերգսն գովութեամբ ընկալաւ Դ. ժողովն Տոլետոյ. դարձեալ՝ քրիստոնեայ պոետքն Կղաւդիոս Մամերտոս, Պաւղինոս եպիսկոպոս Նոլայ, Սեդուլիոս, Պրոսպեր, Գրիգոր Մեծն, եւ երեւելին քան զնոսա բանաստեղծական արուեստին՝ Պրուդենտիոս († յետ 405 ամի): Երգն՝ որ անուանի Ամբրոսիոսեան („Զքեզ Աստուած գովեմք,,) պատմի իմն առաջեկեալ ի սրբոյն Ամբրոսիոսէ առ յատկի վաղվաղակի ի լրութենէ ուրախութեան սրտին ի մկրտելն զԱւգոստինոս: Զերգովք եւ զփոխովք սաղմոսաց պատմեն մուծեալ անդստին ի սրբոյն Իգնատիոսէ Աստուածազգեցէ: Վասն նուագաց եւ ձայնից երեւելի քան զամենեսին եղեն յարեւմուտս Ամբրոսիոս եւ Գրիգոր Մեծն, նա՝ Ամբրոսեան եւ սա՝ Գրիգորեան նուագօքն[1]: Նուագքն Գրիգորեանք առաւել քան զառաւել ածան ի կատարումն ի ձեռն դպրոցին երգեցողաց զոր հաստատեաց նոյն իսկ քահանայապետն եւ տակաւ տարածեցաւ ընդ ամենայն արեւմուտս: Յետ սակաւ ինչ միոյ յաւելաւ երգխնացն բարբառն՝ արժանի կոչելոյ „արձագանգս երգոց հրեշտակականն դասուց,,:

Տօնք որ հաստատեալ կային յառաջին ժամանակին, այս ինքն՝ միաշաբաթին, զատկաց, պենտեկոստէից, եւ պահք չորեքշաբաթւոյ եւ ուրբաթու՝ կային մնային նոյնպէս. իսկ ի գնել Կոստանդիանոսի օրէնս „ի միաշաբաթուց աւուրս չառնել դատաստան եւ դադարել յայլոց եւս աշխատութեանց եւ զզօրականն ժողովել ի հասարակաց աղօթս,, եւ դարձեալ՝ ի կարգել ժողովոյն Լաւոդիկեայ կանոնս չանցուցանել պատուհասիւ զօր շաբաթուն անգործ ըստ օրինակի Հրէից, առաւելագոյն փառաւորեցաւ օր միաշաբաթւոյն: Եւ վասն տօնի զատկաց ի ժողովն Արելատայ եւ Նիկիայ սահմանեցաւ մի եւ նոյն ժամանակ վասն ամենեցուն. թէպէտ եւ եղեւ միաբանգամ այլակերպութիւն վասն այլ եւ այլ հաշուոց Հռոմայեցւոցն եւ Աղեքսանդրացւոց, սակայն եւ այն բարձաւ յետոյ՝ յետ մտանելոյ յարեւմտեայս Դիոնիսեան շրջանին: Նոյնպէս եւ 40օրեայ պահոցն պատրաստութիւն առ այն տօն առ հասարակ յամենեսին ձգեցաւ, եւ յաւուրս պահոցս այսոցիկ չէր օրէն կատարել տօնս մարտիրոսաց, հարսանիս եւ այլ եւս նոյնպիսիս[2]: Մանաւանդ սրբագոյն իմն էր վերջին շաբաթն յառաջ քան զտօն զատկին[3] եւ ի նմին՝ Հինգշաբաթին, որ տարեկան ընթրեաց Տեառն[4], Ուրբաթն՝ որ խաչի[5] եւ Շաբաթն: — Ըստ սոյն վկայութեանց՝ իսկզբան չորրորդ դարու կատարէր տօն Վերացման կամ Համբարձման[6] եւ օրինակաւ Մամերտոսի եպիսկոպոսի Վիեննայ Գաղիացւոց (469) յառաջ քան զայն տօն կատարէին նախ ի Գաղիա ապա հրամանաւ Ղեւոնի Գ. յամենայն իսկ

1 Cantus ambrosianus, cantus gregorianus.

2 Ժող. Լաւոդ. կան. 51 եւ 52. տես եւ 48. 50:

3 Ἑβδομὰς μεγάλη. Աւագ շաբաթ:

4 Dies anniversarius coenae Domini.

5 Ἡμέρα τοῦ σταυροῦ, dies crucis.

6 Ἑορτὴ τῆς ἀναλήψεως կամ ἡ ἐπισωζομένη. Օր փրկութեան:

աղօթաւորութեան երեք աւուրքն իբրեւ աւուրք աղաչանաց[1]: Բայց հանդերձ այսու բազում անգամ կրկնեսցին հարքն (Ամփիլոքիոս, Եպիփանիոս եւ այլք) թէ ամենայն իսկ աւուրք հաստատ են, ամենայն որ վասն զբօ-սանելոյ՝ աւուրսն է, որ յիշատակի մահուն Քրիստոսի, ամենայն որ կիւ-րակէ՝ զի կարող է քրիստոնէից զօրհանապազ հաղորդութեամբ հաղոր-դել Քրիստոսի յարուցելոյ ի մեռելոց. պահք եւ եկեղեցական խոստովա-նելոյ յարգանաց խնամանաց եւ աստուածածնականց՝ նոյն վասն կարգեցան՝ որ զամենայն աւուրս խորհրդոց զաշխարհական զգածեալ՝ ձեռքն կամ չկա-մին մտադրեցանել Աստուծոյ դաշտաստանի որհնութեան խորհրդոց: Նա ա-ւանիկ բայց Առաքելական առանձնապարութեանցն գենէր խոսսա եւ թէ նա-զորութիւն առ հաստատելոյն՝ մեղկոս յաւուրն մտադրանել աղօթս, այս ինքն՝ ընդ ծագել արեւուն՝ գոհանալ զԱստուծոյ վասն նորոյ աւուրն, զերրորդ ժամու՝ զի ի նմին ժամու դատապարտեցաւ Աստուածորդին ի մահ, զվեցերորդ ժամու՝ յորում խաչեցաւ, զիններորդ ժամու՝ յորում մե-ռաւ, ընդ երեկոյս՝ վասն շնորհելոյ հանգստեան գիշերոյն, ի հանգստեան՝ վասն գողջի առաքինութեան[2]: Յաւելան եւ այլ եւս տօնք յիշատակաց չոր-րորդ դարու՝ զի կատարեցաւ բովանդակութիւն սրբոյն յիշատակի հրա-հրաշից քրիստոնէութեան: Տօնն Յայտնութեան կամ Աստուածայայտ-նութեան տարածեցաւ այնուհետեւ յարեւելից յարեւմուտս, այլ առաջ ինն մնօք[3]: Նմին հակառակ տօնն Ծննդեանն առ ոմանս յարեւմտից եւ տարածեալ իսկ էր անդ վաղ առ Ղատինեան, իսկ յարեւելս մեծա-յառաջ իբրեւ 376, եւ յետ գումարեալ զնա Ոսկեբերանն Կրկին մեծ աղօթ ամենայն տօնից, տարածեցաւ վաղվաղակի ընդհանուր[4]: Խորհրդա-հուրքն եւ խնամածք ի վերջաւորութեան եկեղեցւոյ (Գրիգոր Նիւսացի, Աստուածիոս, Ղեւոն Մեծն) հաստատեցաւ ի ժամանակս տօնիս՝ որ զնալ յԱրեւմտաքաղաքին ձմեռնային՝ յԱրամին, աւետն, Ծննդեան Քրիստոսի ան-կանի ի ժամանակ ամենեւին յերկարագոյն գիշերոյ՝ որ սկիզբն առնէ նուազելոյ եւ ամենեւին կարճագոյն տուընջեան՝ որ սկսանի աճել, զի ան-հաստատութիւնն յայնժամ զամենայն հաւօրէն տիեզերս մեծեալ աճէր իբրեւ գիշեր թանձրամած, այլ յայնմհետէ նուազելոց էր առակաւ գի-շերն, եւ հաստատէր Քրիստոսի աճելոց: Որպէս վասն տօնին Զատկաց՝ նոյնպէս եւ վասն Ծննդեանն տօնի առանձնեցան աւուրք պատրաստու-թեան[5] յարեւմուտս անգամն յԻերորդ դարէ: Իսկ վասն խոստովանելոյ զՀեթանոսական տօնին նորոյ տարւոյ եւ զաւետարանն կարծեմն հանդերձ ընդդիմութեանք որ կէց եկին ընդ տօնին այնմիկ՝ յառաջագոյն առհա-ներսի եկին յեկեղեցւոյ պահք իբրեւ հակառակ հեթանոսական շուայ-տութեանն որ լինէր ի տօնի անդ. այլ յետոյ կարգեցաւ տօն Թլփատու-թեանն Քրիստոսի, մանաւանդ իբրեւ Թլփատութիւն սրտի առաջնոր-դութեամբ հակառակ հեթանոսական անառակ զեղխութեանն: Յաւել-ցաւ ի սոյն այլ եւս երկու նոր տօնք՝ Ընծայման Քրիստոսի ի տաճարին[6], որ առ Յոյնս կոչէր Ընդառաջ[7], ուստի առ մեզ Տեառն ընդ առաջ (տես Ղուկ. Ա. 25, ուր եւ Սիմէոն ընդ առաջ մանկանն Յիսուսի եւ ընկալեալ զնա՝ իբրեւ Տէրունական Մեսիա): Իսկ յարեւմուտս յետոյ փոխեցաւ այն

1 Dies rogationum.

2 Յուհաննու. Առաք. Ը. 36. ուր եւ յաւելու այսպէս. «Եթէ վասն անհնարութեան անհնարին իցէ երթալ յեկեղեցին, ժողովեսցին ի տուն ուրեք. ուր եպիսկոպոսն՝ դպիր լիցի զի մի բարեպաշտն մտցէ յեկեղեցի ամբարշտաց. քանզի ոչ եթէ տեղին ինչ է՝ որ զմարդն սրբէ, այլ մարդն՝ զտեղին»:

3 Տես վերագոյն եղ 231:

4 Ոսկ. Ճառ. ի Ծն. Քր. 25 Դեկտ.:

5 Adventus.

6 Festum praesentationis Christi in templo.

7 Ὑπαπαντή, occursus.

ի սոյն օրըզ Գալստին (ի տեառն ընդառաջութեան)[1] եւ փառաւորի յ[illegible] տօնք փերբը.: Իսկ երկիրորդն էր տօն աւետեաց Մարիամու[2] որոյ սկիզբն այնյայտ ինչ է, բայց տօնադրութեանն կայ յիշեալ ի Տրուղեան սինհոդոսի (692): Յետոյ եկեղեցին Յունաց ընդունեցաւ յ7երորդ դարու մէջ եւս տօն՝ զՊայծառակերպութեան Քրիստոսի[3] եւ յաւելոյր տօն ամ ըստ ամէ մեռն յիշատակի Հաւրէին առաքելոյ, զոր եւ առաւել շքեղացուցանէր կայսր Վաղենտինիանոս հրամանն տալով պաշտօնել յաւուր յայնմիկ ամենայն տօնից: Տօնք յիշատակի մանկանց մանկանց ի մարտիրոսաց տօնել եւս բազմացեալ յանմանեցին. յիշատակ Ստեփանոսի վկայի առաքելոյ Մարտիրոսացն յառնեցաւ յարեւմուտս իսկ եւ իսկ ոչ եւ տօնի ծննդեանն Քրիստոսի՝ ոչ առաւել խորհրդոյ: Որ մահուան Պետրոսի եւ Պօղոսի (29 եւ 30 Յունիսի) տօն մեծ էր՝ մանաւանդ ի Հռոմ: Կատարած մանկանց Բեթղեհեմի իբրեւ տօն մարտիրոսաց եւ մանկանց կատարէր (28 դեկտ.): Հաստատեցաւ յեկեղեցւոջ Յունաց եւ տօն յիշատակի Հաւրէին ծարբէքասաց ի Սրբոց վկայից իբրեւ բազմադատութիւն տօնին Գեմուտական[illegible], այսու զի է նոսա երեւեցաւ զօրութիւն սրբազան Հօրաւուն սրբոց. նոյն տօն մտանէ յարեւմուտս (յամի 606, 1. Նոյ.) առ Բոնիֆակիոսիւ Դ. քահանայապետաւ, յորժամ եւ Նիա Փոկաս կայսր զՊանթէոնն կամ զԱմենայնդիւց մեհեանն ի Հռոմ, որ եւ վերստին պայծառացեալ յիշեցաւ նուիրեալ Սրբոյ կուսին եւ մարտիրոսաց: Յայն վայր բայց ի ծննդենէն Քրիստոսի միայն ընտանէր Յովհաննու Մկրտչի տօնէր եկեղեցի՝ ամենայն ի ժամանակի զի վաղ սկիզբն առնէր աւուրքն նուազելոյ (24 Յունիսի), վասն որոյ եւ Աւգոստինոս յաւուր տօնէ զնոսա Մկրտչին թէ «նմա պարտ է աճել եւ ինձ նուազել», (Յովհ. Գ. 30): Իբրեւ մնացեալ ի սկզբան ժամանակի յաղթութեանն քրիստոնէութեան ի վերայ հեթանոսութեանն զատաւ ի Հեղինեայ խաչն Քրիստոսի, յցան սորաց քրիստոնէիցն ցուցանէ ինչ ուրախութեանն, եւ մանաւանդ եղեւ պատճառ հաստատելոյ տօնի Գիւտի խաչին եւ յորժամ նոյն խաչ առաւ ի ձեռաց Պարսից միւսան յաղթութեամբ ի ձեռն Հերակղեայ կայսեր՝ սկսան եւ յարեւելս եւ յարեւմուտս յամի 631 տօնել տօն Վերացման խաչին կամ Խաչվերացի (14 Սեպտ.)[4]:

144

Խորհուրդք: — Մկրտութիւն եւ դրոշմ: — Ի ծէսս մկրտութեան՝ յերդմնեցուցանէին վերայ եւ այն յաւելու՝ զի փչէր եպիսկոպոսն յերեսս մկրտելոյն, եւ շօշափէր զականջսն ասելով՝ Եփփաթա (Մարկ. Է. 34) իբրեւ ի հոգեւորն լսելութիւն, եւ ապա ի բերան աղ օրհնեալ՝ իբրեւ նշանակ առաջնորդեղէն բանին, եւ ի տեղիս տեղիս՝ կաթն եւս եւ մեղր՝ նշանակ վերստին ծննդեանն շնորհաց եւ աւետարանական քաղցրութեանն, այլ առ հասարակ ինչ էր հեղուլ եւղ ի գլուխ մկրտելոյն: Ջուրն եւ եւղն մկրտութեան լինէր օրհնեալ այլեւայլ ինչ օրինակաւ յայլեւայլ տեղիս, առաքելական ինչ աւանդութիւն զայն գնելով. ի ժամ մկրտութեանն՝ որ մկրտելոցն էր ունէր ի ձեռին ճրագ լուցեալ, դառնալով յարեւմուտս կայր՝ հրաժարէր ի սատանայէ եւ ի գործոց նորա, դառնալով յարեւելս՝ միաւորէր զանձն Քրիստոսի: Ապա զգենոյր հանդերձ սպիտակ՝ նշանակ անարատութեան վարուց: Բայց առակա

1 Festum purificationis.

2 Ἡ τοῦ ἀγγελισμοῦ, festum annuntiationis.

3 Μεταμορφώσεως

4 Festum exaltationis st. crucis.

առհասարակ իմն կոչուէր ամփոփութիւն յարեւելս եւ յարեւմուտս մկր-տելոյ զմանկունսն. Երջանկացեալ յանդիմանէ Գրիգոր Աստուածաբանն զաւելորդ հոգս մարցն վասն տկարութեան մանկանցն, ասելով թէ «Տուր տայք ածել ջուրն ի վերայ մանկանն, ի խանձարրոց սրբեսցի, Հոգւովն սրբոյ նուիրեսցի. դու երկնչիս յաստուածեղէն կնքոյն վասն բնու-թեանն տկարութեան, որչափ փոքրոգի ես դու, մայրդ: Աննա նուիրեաց Աստուծոյ զորդեակն իւր զՍամուէլ մինչ չեւ ծնեալ, իսկ եւ իսկ յետ ծննդեանն՝ ետ զնա ի քահանայութիւն եւ կրթեաց զնա ի հանդերձս քահանայութեան. փոխանակ ի մարդկօրէն իրաց երկնչելոյ՝ եղեւ նա վստահ յԱստուած»: Եւ յաճախէին իսկ բազում անգամ սրտմտութք հարցն սրբոց վասն յամեցուցանելոյ արանց հասակաւորաց զմկրտու-թիւն: Առանձինն սահմանեալ ժամանակ մկրտութեան էին տօնքն Յայ-տնութեան եւ Պենտեկոստէից, բայց մանաւանդ տօն Զատկին: Ի Զատ-կին նորատունկքն մկրտեալք արկանէին հանդերձս սպիտակս եւ նոքին շրջէին զկարգաւն ամենայն, եւ ի յաջորդ կիւրակէի ի բաց դնէին, ուստի եւ կիւրակէն այն յարեւմուտս կոչէր Կիւրակէ յետ սպիտակաց կամ սպիտակաց ի բաց հանելոց[1]:

Ուր յառաջին ժամանակսն միշտ ընդ մկրտութեան տուեալ լինէր դրոշմն, այժմ յաճախագոյնս բաժանեցաւ ի մկրտութենէ, մանաւանդ յարեւմուտս. քանզի այժմ յաճախէին մկրտել երեխայք, ուր դրոշմն յանախապէս էր հանգրեալ առաջնական գործ եպիսկոպոսին, եւ սովոր էր տալ զայն եպիսկոպոսն սրտաբոյ եպիսկոպոսական եկեղեցւոյն իւրոյ՝ ի ժամանակի այցելութեանց իւրոց: Զեւղն դրոշմին օրհնէր եպիսկոպոսն ի վերայ սեղանոյ:

145

Միջավայր եւ կենդրոն եկեղեցական խմբից էր պատարագն նա խոր-հուրդն Գոհութեան: Անդէն ի սկզբան ժամանակաց կոչէր ժողովուրդն յեկեղեցի՝ ոչ միայն ի սովորական առաւօտու եւ երեկոյին աղօթս, այլ եւ ի պատարագն՝ նշանաւ հարման ուռան ի վերայ քրէական նիւ-թոյ, եւ ապա ձայնիւ զանգակի անդստին յ7երրորդ դարէ: Երկու գլխա-ւոր մասունք էին պատարագին. առաջինումն (պատարագին երախայից[2]) մտանէին եւ երախայքն եւ հեթանոսք իսկ, իսկ երկրորդումն՝ միայն հաւատացեալքն մկրտեալք: Սկիզբն լինէր պատարագին երախայից՝ ըստ այլեւայլ պատարագամատուցաց կամ երգովք սաղմոսաց եւ կամ ընթեր-ցուածովք գրոց սրբոց: Իսկ զսաղմոսսն կամ ամենայն իսկ ժողովեալքն միաբարբառ երգէին եւ կամ յերկուս դասս բաժանեալ՝ փոխ առ փոխ կցէին զիւրաքանչիւր տուն սաղմոսացն յերկուց կողմանց՝ մանաւանդ անդստին չորրորդ դարէ յարեւելս, եւ յարեւմուտս՝ անդստին յԱմբրոսիոսէ: Յետ առաջնոյ սաղմոսին (որ մուտն[3] կոչի)՝ ըստ բուն հին պատարագամատու-ցաց գային պաղատանք վասն ողորմութեան (Տէր ողորմեա[4]), ապա ըն-դարձակագոյն փառաբանութիւն[5] այլեւայլ օրինակաւ յայլեւայլ պա-տարագամատոյցս. ապա եպիսկոպոսն ողջոյն ժողովրդեանն (Խաղաղու-թիւն ընդ ձեզ կամ ընդ ամենեսին) եւ ապա յանուն ամենեցուն ա-ղօթս ինչ (որ կոչի ժողովածք[6], իբրեւ թէ զխնդրուածս ժողովրդեանն

1 Dominica in albis sc. depositis, s. dominica post albas.
2 Missa catechumenorum.
3 Introitus.
4 Κύριε ἐλέησον
5 Δοξολογία, gloria
6 Collecta.

ժողովէ)։ Յետ այնորիկ նստէր յաթոռն բարձու եւ միով սարկաւագաւ քահանայապետն նստէին երիցունքն՝ ի կէս բոլորակ, իսկ սարկաւագունք կային կանգուն։ Ելանէր ընթերցիչն կամ անագանօտ յամբիոնն եւ ընթեռնոյր հատուած ինչ յառաքելական թղթոց կամ ի հնոց կտակարանաց ի բարբառ ժողովրդեան, բազում ուրեք ըստ ճաշոցաց առանձինն ի դոյն իսկ յօրինելոց. եւ ապա յետ երգոյ սաղմոսին (որ աստիճանաւորն[1] կոչի) անդէն ընթերցիչն, իսկ ի վեցերորդ դարէ հետէ՝ միայն սարկաւագն ընթեռնոյր զաւետարանն՝ զոր յետոյ եպիսկոպոսն յաթոռոյ անտի իւրմէ եւ կամ առ սեղանոյն կանգուն կացեալ մեկնէր՝ խառնելով խրատս գործականս (եւ կոչէր՝ խօսք ընտանութեան[2]) եւ կամ արձակ ինչ ճառս[3]։ Իբրեւ կարի ինչ հաճոյ ժողովրդեանն լինէր բանն՝ երբեմն ըստ հեթանոսական սովորութեանն յաճախէր հարկանել ծափս կամ հանել կայթիւնս, մինչեւ հարկ համարել Ոսկեբերանի ասել երբեմն ցնոսա թէ "Չէ աստ թատր, չէք նստեալ տեսանել զխաղալիկսն„ եւ միւս եւս նուագ՝ թէ "Դուք կայթէք, այլ ինձ արտասուք գան„։ Ապա հրաման տայր սարկաւագն բարձրաբարբառ ի բաց ելանել կարգաւ նախ անհաւատից, ապա երախայից, դիւահարաց եւ ապաշխարողաց։ Ի փակել դրանցն՝ յորդորէր սարկաւագն զմնացեալսն ի ներքս՝ զհաւատացեալսն միաբանեալս՝ մատուցանել աղօթս վասն արձակելոցն, վասն ուխտի մանկանց (կղերականաց), վասն համօրէն եկեղեցւոյ, վասն արանց եւ կանանց եւ վասն ամենայն չափոյ հասակի, վասն բարեկամաց եւ թշնամեաց։ Եւ որ մնա առ միաբանեան կային՝ տային իւրերաց համբոյր խաղաղութեան եւ սիրոյ։

Այսպէս ատենոյր այնուհետեւ սկիզբն պատարագ հաւատացելոցն[4], եւ սարկաւագունքն (եւ կէս սարկաւագունք յարեւմուտս) զատանէին յընծայից կամ ի նուիրաց[5] անտի հաւատացելոցն եկելոց անդր՝ զկարեւորն վասն պատարագին եւ հաղորդութեան ժողովրդեանն եւ բերեալ լինէր ի վերայ սեղանոյն, եւ ընդ գինի ի բաժակն խառնեալ եւ ջուր անվրէպ. անդէն իսկ յաղօթս մատուցման ընծայիցն[6], անուանէին ընծայողքն նկատելով զհանդերձեալ նուիրագործութիւն նոցա՝ "պատարագ անարատ, ծնեալ ի ծոցոյ Մարիամայ„ եւ միանգամայն լինէր խնկարկութիւն (որ յիշի անդստին ի չորրորդ դարէ)։ Ապա մատուցանէր սարկաւագն ջուր՝ եպիսկոպոսին լուանալ զձեռսն, եւ երկրորդ քննութիւն խղճի մտաց թէ արդեւք ունիցի ոք խէթ զեղբօրէն, եւ յետ այնորիկ յորդորական աղօթք (որ Յառաջաբանն կամ Գոհութիւն[7] կոչի) թէ "Նայեսցուք առ Տէր ահիւ եւ դողութեամբ, ի վեր (ընծայեցուցէք) զմիտս„. եւ տայր ժողովուրդն պատասխանի՝ "Ունիմք առ Տէր զմիտս„. եւ ի յորդորել եպիսկոպոսին լինել հաղորդ գոհացողութեանն՝ տայր պատասխանի թէ "Արժան եւ իրաւ է...„ եւ կատարէր Յառաջաբանն կամ Գոհութիւնն հրեշտակական երգովն՝ Սուրբ, Սուրբ, Սուրբ, յոր խառնէր եւ ժողովուրդն զբարբառ իւր։ Յետ այնորիկ սկսանէր բուն գլխաւոր մասն պատարագի (որ կոչի Մատուցումն[8]) եւ անուանի կանոն ի ժամանակէ անտի Գրիգորի Մեծի։ Անդէն լինէր մի ըստ միոջէ յիշատակ վասն ամենայն հաւատացելոց, վասն եպիսկոպոսին կամ հայրապետին, վասն կայսեր կամ թագաւորին, եւ վասն ամենայն երախտաւորաց եկեղեցւոյ եւ առանձինն իմն վասն քահանայապետին Հռոմայ՝ որոյ ա-

1 Gradualis.
2 Ὁμιλία, Homilia, tractatus.
3 Λόγος, sermo.
4 Missa fidelium.
5 Oblatio.
6 Offertorium.
7 Πρόλογος, εὐχαριστία, Praefatio.
8 Ἀνάφορα, actio, secretum.

նուէն նշանակեալ կայր եւ ի Դիպտիքս եկեղեցւոյն։ Իսկ եւ խակ խորհուրդ ի գլուխ հանդէպ եպիսկոպոսն զհաւատացեալութիւնն՝ յետ ասելոյ զբանս հաստատութեան խորհրդոյն «Այս է մարմին իմ» եւ կատարելոյ շնորհաւն¹ Հոգւոյն սրբոյ ըստ աղօթից պատարագամատուցացն՝ ի բաց ձգեր զվա-րագոյրն որ ծածկէր զՍրբութիւնն, եւ ամբառնայր զխորհուրդն Քրիստոսի ի վեր, զոր եւ տեսեալ ժողովրդեանն անկանէր ի գետին յերկրպագու-թիւն։ Ամբարձումն² այն անուանի ասելով այնց յարեւմտեան եկեղեցւոյ, սակայն մեալ (ըստ միայութեան Ասորական եւ Աղամանդեան) ամենե-քին որ հաղորդէին խորհրդեանն՝ նախ երկիր պագանէին։ Ետ այնորիկ միաբանեալ ընծայէին աղօթս վասն որոց ի հաղորդութեան եկեղեցւոյ վախճանեցան՝ եպիսկոպոսաց, կուսանաց եւ ժողովրդականաց. եւ ըստ պատարագամատուցաց ինչ (որպէս ըստ պատարագամատուցի Ս. Կիւրղի Երուս.) Հայր մեր եւ Գոհան Աստուծոյ. եւ յետ այնորիկ միաբանեալ համբոյր խաղաղութեան՝ սկսեալ յեպիսկոպոսէն մինչեւ ցժողովուրդն։ Նուագէր ապա ինչ ի ժամ հաղորդելոյ եպիսկոպոսին եւ ապա կղե-րաց երիցանց, խանդարհաղացն կղերականաց, վանականաց, հաւատացեալ կուսանաց եւ ժողովրդականաց (նախ արանց, ապա կանանց եւ ապա մանկանց). ըստ մատակարարութեանն էր յասաղմոսն՝ «Ճաշակեսցին Ցեառն» եւ «Մարմին Քրիստոսի» կամ «Բաժակ կենաց» եւ պատասխանիւր «Ամէն». յետոյ յարկոյն եւ այլ ինչ ասելու բանք (օրհնութիւնք) ի վերջ-րայր զայն հեռն. եւ յետ կատարելոյ աղօթից ինչ՝ լինէր արձակումն ժողովրդեանն³։ — Պատարագն մնայէր զկնի հասարակ որպէս վասն կենդանեացն նուիրելոց եւ վասն հանգուցելոց հաւատացելոց. ըստ Տեր-տուղիանոսի պատարագն վասն հանգուցելոյն անդէն յաւուր մահուան կատարէր, եւ ըստ Սահմանադրութեանց առաքելոցն՝ եւ յերրորդ, յի-ններորդ եւ ի քառասներորդ աւուր յետ մահուն։

Հաղորդութիւն ժողովրդեանն լինէր ի հինն յաձախագոյն ի ժամ պատարագի. չէր իշխանութիւն ժողովրդականաց առնուլ հաղորդու-թիւն ի գաւառ, եւ որ հաղորդելոցն էին՝ կայլն կանգուն յոտն՝ խո-նարհեցուցեալ զգլուխս, եւ այսին զնշան հաղորդութեանն յաջոյ ափն ձեռաց նոցա եդեալ խաչաձեւ ի վերայ միմեանց՝ զի ընդունիք ապրին ի բերան. իսկ կանայք (գանեալ յարեւմուտս) ծածկէին զձեռսն սպիտակ կտաւով⁴։ Եւ ժողովրդականք եւս յաձախագոյն հաղորդէին ընդ եր-կոքումբք կերպարանօք, կամ առեալ զբաժակն ի ձեռս իւրաքանչիւր եւ կամ ունելով քահանային ի բերան իւրաքանչիւր ուրուք. բայց վասն զգուշութեան զի մի հեղուցու ինչ լինիցի՝ հնարեցաւ եղեգն ոսկեղէն կամ արծաթեղէն⁵, որով ծծէին ի բաժակէ որ հաղորդելոցն էին անդ. այլ բազում անգամ թացեալ երեցն զխորհուրդն ի սուրբ արեանն՝ այնպէս տայր ի բերան. իսկ մանկանց ծծէին ի ծայրէ մատին քահանային։ Ա-կայն որպէս յայտ իսկ է՝ միշտ իսկ հաւատային թէ եւ ընդ միով կերպա-րանօք կատարեալ է խորհուրդն. որպէս եւ յայտնի իսկ ցուցանէր բան Առաքելոյն թէ «Որ անարժանութեամբ ուտէ կամ ըմպէ (Կոր. ԺԱ. 27, տես եւ Գործոց. Բ. 42), նա ուանիկ բաց ի հիւանդաց եւ որոց յեր-կար ուրեք ճանապարհորդելոց էին կամ վանականաց յանապատս բնա-կելոց՝ որոց չգոյր երեց, շնորհեալ լինէր բազում անգամ՝ առնել ընդ իւրեանս ընդ միով միայն կերպարանօք (հացի) եւ ի գէպ ժամու ըստ պէ-

1 Ἐπίκλησις.
2 Elevatio.
3 Missae, dimissio.
4 Linteolum կամ dominicale.
5 Calmus, fistula pugillaris.

առաջեաց ճաշակել։ Իսկ մանկունք՝ միայն ընդ կերպարանաւ գինւոյ ընդունէին։ Հացն որով վարէին ի խորհուրդն՝ էր խմորեալ յարեւելս, նոյնպէս եւ յարեւմուտս՝ բայց ի սակաւ ինչ գիւղից ուրեք ուրեք. բայց առ ժամանակօք փոփոխի վէճ զօրացեալ կայեալ էր յարեւմտեան եկեղեցւոջ՝ անխմորն կամ բաղարջն. այլ խառնումն սակաւ ինչ ջրոյ ի բաժակն էր միայն առՀասարակ յարեւմուտս եւ յարեւելս ի բաց իսկ վաղ ժամանակաց։ Վասն առաւելագոյն երկիւղածութեան եւ մեծարանաց խորհրդոյն սրբոյ՝ կամակար ծածկէին Հաւատացելոցն եւ անտեսող Հաղորդէին (որպէս յիշատակէ Ցերտուղիանոս), զոր առաջ ժողովն Կարքեդոնի Գ. (397, կան. 29) յայտնի Հրամայէ եւ ի բաց առնու զսովոր. Հինգշաբաթին՝ յորում Հաղորդութիւնն լինէր ընդ երեկս ըստ օրինակի ընթրեացն Քրիստոսի։ Նմին Համբառնի ուրեք ուրեք շուայտել եւս Հառանէր յԱգապսն՝ որ կէս էին ընդ խորհրդեան գոհութեան. յայն սակս առաւել կշտամբէին զայն Հարքն, եւ ժողովքն Գանգրիկեայ (372) եւ Հիպպոնի (393) արգելին զմանաւ յեկեղեցւոջ շուայել Ագապս. եւ սրգեւանքը իսկ նաւակատեաց բարձաւ այն սովորաւ ի միջոյ։

Յորում անհնարին անձնաւեալ իսկ կենդանարարաշխ երեւէին Հաւատք եւ վարդապետութիւն կաթողիկէ եկեղեցւոյ զխորհրդոյ Հաղորդութեան թէ ճշմարիտ մարմին եւ արիւն Քրիստոսի է գոյափոխութեամբ եւ միանգամայն պատարագ. սակայն թէ ոչ՝ զմէ՞ այնչափ Հրամանք եւ զգուշութիւն վասն կարի մանր փշրանաց՝ մինչեւ պատուիրել սեղան Հարցն, այնպէս զգոյշ լինել զի ի Հաղորդելն մի ինչ մասն ստորեցէ կամ անկանիցի, որպէս զգոյշ ոք լինիցի եւ վասն աւազահատոյ ոսկւոյ։

Նախքէն ընդ ժամանակն ընդ այնոսիկ բազում ուրեք ծածկութիւն էր առաջի արտաքնոց վասն դժուարալուր վարդապետութեանց ըստ խրատու Տեառն (Մատթ. Է. 6), եւ մանաւանդ վասն մօտաւորութեան Քրիստոսի ի խորհրդեանս ըստ աստուածութեան եւ ըստ մարդկութեան՝ լռութիւն էր առաջի երախայիցն եւ բազումք իսկ ի Հարց եւ ի գիրսն եւս զգուշութեամբ գրէին զայնպիսի իրաց. այսպիսի վարդապետութիւնք կոչէին Անճառք կամ ծածուկք[1]։ Սակայն եւ այնպէս երբեմն երբեմն վերացուցանէին Հարքն զքող ծածկութեանցն ըստ պէտոյիցն եւ ըստ Հանգամանաց ժամանակին։ Այսպէս Կիւրեղ Երուսաղեմացի զայնոսիկ՝ որ յետ երախայութեանն կատարելոյ նորոգ մկրտեալ էին ի զատկին, առնէր միջամուխ խորհրդոցն ասելով՝ "Երբեմն ի Կանա Գալիլեացւոց զջուր փոխեաց ի գինի՝ որ մերձաւոր է արեան, արդ չՀամարիս զնա արժանի Հաւատարմութեան՝ յորժամ զգինի յարիւն փոխիցէ։ Առ մարմնաւոր Հարսանիսն կոչեցեալ՝ զայնպիսի զարմանալի նշան եցոյց, ո՞րչափ եւս առաւել պարտ եւ պատշաճ իցէ Հաւատալ թէ զմարմին իւր եւ զարիւն տայցէ կերակուր որդւոց առագաստի։ Արդ ամենայն իսկ Հաւանութեամբ ընկալցուք իբրեւ մարմին եւ արիւն Քրիստոսի։ Քանզի ի կերպարանս Հացի տուեալ լինի քեզ մարմին եւ ի կերպարանս գինւոյ տուեալ լինի քեզ արիւն, զի յորժամ առնուցուս զմարմին եւ զարիւն Քրիստոսի՝ մարմնակից եւ արիւնակից նմա եղիցես։ Քանզի այնպէս քրիստոսակիրք լինիմք՝ բաշխելով մարմնոյ նորա եւ արեան յանդամս մեր. այսպէս ըստ երանելւոյն Պետրոսի աստուածեղէն բնութեանն լինիմք Հաղորդակիցք։ — Ցայն սակս մի իբրեւ ի դոյզն ինչ Հաց եւ ի գինի Հայեցես, քանզի մարմին եւ արիւն Քրիստոսի են ըստ Քրիստոսի իսկ բանից։ Զի թէպէտ եւ զգայութիւնն այնպէս թելադրիցէ քեզ, սակայն

1 Ἄῤῥητα, arcana.

հաւատք հաւանեցուցին եւ հաստատեցին զքեզ։ Մի ըստ ճաշակելոյ զերանս դատիր, այլ հաւատովք վասն լեր առանց իւիք երկբայութեան՝ թէ զմարմին եւ զարիւն Քրիստոսի արժանի եղեր ընդունել պարգեւս"[1]։

Պատարագամատոյցք արեւելեան եկեղեցւոյ են՝ 1. Պատարագամատոյց եկեղեցւոյն Երուսաղեմի կամ Ս. Յակոբայ եւ Կիւրղի Երուս., 2. Պատարագամատոյցք եկեղեցւոյն Կոստանդնուպօլսոյ կամ Բարսղի եւ Ոսկեբերանի, 3. Պատարագամատոյցք եկեղեցւոյն Աղեքսանդրիոյ կամ Մարկոսի եւ Կիւրղի Աղեքսանդ., 4. Պատարագամատոյց Հայոց, 5. Պատարագամատոյց Յակոբիկեան Միաբնեայց յԵգիպտոս (յօրինեալ ըստ պատարագամատուցի եկեղեցւոյն Աղեքսանդրիոյ եւ ըստ այլոց երկուց պատարագամատուցաց զոր համարին Նորա Գրիգորի Նազիանզացւոյ եւ Բարսղի, 6. Եթովպացւոց՝ 12 պատարագամատոյցք յօրինեալ յԵգիպտացւոց Յակոբիկեանց, 7. Նեստորականաց՝ 3 առաջերէն պատարագամատոյցք, մին հնագոյնն ի նոսա է անուանեալն պատարագամատոյց Առաքելոց, երկրորդն՝ Թէոդորի Մոփսուեստացւոյ, երրորդն՝ Նեստորի։

Իսկ յարեւմտեան եկեղեցւոջ՝ 1. Պատարագամատոյցն Հռոմէական, 2. Պատարագամատոյցն Մեդիոլանու կամ Ս. Ամբրոսիոսի նման եւ մերձաւոր արեւելեան պատարագամատուցաց, 3. Պատարագամատոյցն Գաղղիական, 4. Պատարագամատոյցն Գօթացի-սպանիական կամ Մոզարաբական։

146

Խորհուրդք աշխարհական, կարգ աշխարհական, Ներողութիւն։ — Ի ժամանակէ անտի ազատութեան եկեղեցւոյ՝ զօրութիւն քահանայական իշխանութեանն կապելոյ եւ արձակելոյ եւ հարկ մի ըստ մեղաց խոստովան զմեղսն լինելոյ՝ յայտնագոյնս գայ ի մէջ։ Ոսկեբերան իբրեւ առանձինն պատիւ եւ բարձրութիւն քահանայութեան զայն նշանակէ զի ոչ իբրեւ զիշխանս աշխարհի ի վերայ մարմնոց ունին իշխանութիւն, այլ զի իշխանութիւն եւ զօրութիւն նոցա ի վերայ ոգւոցն է եւ յերկինս իսկ հասանէ, եւ զոր յերկրի կատարիցէ արձակելոյն եւ կապելոյն իշխանութեամբ՝ այն յերկինս վճարիցի։ Այսմ իշխանութեան իբրեւ պաշտաման յանձն եղելոյ քահանայից՝ մտանէ ջատագով Ամբրոսիոս ընդդէմ Նովատեանց։ Պակիանոս եպիսկոպոս Բարկեղոնայ (ծաղկ. 370) զգուշացուցեալ թելադիր լինի չխափել իւիք զքահանայն։ Բարսեղ Մեծն յայտնի իսկ բարբառի՝ թէ խոստովանութիւնն մեղաց նման է

1 Կոչ. ընծ. Խորհրդած. Գ. Թ. 2. 3. 6.), — Նիւսացի Գրիգ. Նիւս. Ճառ Կոչ. ընծ. Գլ. 37։ "Բանիւն Աստուծոյ եւ աղօթիւք իսկ եւ իսկ ի մարմին Բանին փոխի կամ փոխարկի (μεταβάλλεται) հացն օրհնեալ"։ Ամբրոսիոս վասն խորհրդոց, Գլ. Ը. "Այդ կերակուր զոր առնուս, այդ հաց կենդանի որ էջ յերկնից՝ մարմնաւորապէս ընծայեցուցեալն յարուցեալ կենաց, է մարմին Քրիստոսի"։ Եւ դարձեալ Գլ. Թ. "Թերեւս ասիցես՝ այլ ինչ տեսանեմ, դու զիարդ ասես ցիս թէ զՔրիստոսի մարմին առնում։ Եւ այս իսկ կայ մեզ ասելութիւն ասացելիք ցուցանել։ — Եթէ այնչափ ինչ բաւական եղեւ վճարել մարգարէական օրհնութիւնն (Գ. Թագ. ԺԸ. 38) մինչեւ փոփոխելոյ զբնութիւնն, զի՞նչ պարտ իցէ ասել զԱստուծոյ իսկ օրհնութենէ, ուր Տեառն իսկ Կենարարին բանք գործեն ազդեցութիւն։ Քանզի խորհուրդս այս զոր առնուս՝ Քրիստոսի բանիւն կատարի։ Եթէ այնչափ ինչ կարող եղեւ վճարել բանն Եղիայի՝ մինչեւ իջուցանել հուր յերկնից, չեւ՞ իցէ կարող բանն Քրիստոսի փոխել զգոյս տարերց (ut species mutet elementorum). — Բանն Քրիստոսի որ կարաց յոչընչէ առնել զչէսն, չկարիցէ՞ զորս էին յայն փոխել զոր չէինն"։ Ոսկեբերան վասն քահան. Գ. 4. "Յորժամ տեսանիցես զՏէր զի զենեալ դնիցի եւ զքահանայն զաղօթեալ զպատարագաւն եւ ի պաղատանս եւ զամենեսին ներկեալս պատուական արեամբ, համարիցես թէ առկայ ընդ մարդկան եւ յերկրի կաս, եւ ոչ մանաւանդ ի վեր իսկ յերկինս փոխեալ. ո՛վ սքանչելեաց, ո՛վ Աստուծոյ մարդասիրութեանն"։

ցուցանելոյ զմարմնոյ հիւանդութիւնս. զի որպէս զախտս որ հմուտ բժշկի միայն ցուցանէ, նոյնպէս եւ զխոստովանութիւն մեղաց միայն նոցա առաջի պարտ է առնել՝ որ բժշկելն կարող են: Զնոյն խանդաղատագոյնս յորդորեալ թելադրէ Գրիգոր Նիւսացի. Ցոյց համարձակ՝ քահանային զծածկեալսն, բաց առաջի նորա զգաղտնիս ոգւոյդ, որպէս բանաս բժշկի զվէրսդ. նա փոյթ տարցէ ոչ միայն վասն պատուոյդ, այլ եւ վասն առողջութեանդ: Յորժամ մեղաւոր ոք խոստովան լինէր առաջի Ամբրոսիոսի, (որպէս պատմագիր վարուց նորա Պաւղինոս ասէ) այնչափ գառնապէս լայր եղկելագոյն սուրբ՝ մինչեւ եւ զմեղաւորն ածել յարտասուս. բայց զլուեալ մեղսն պահէր ծածուկ՝ Աստուծոյ միայն յայտնելով, որում միջնորդէր աղօթս վասն մեղաւորին:

Խոստովանութիւնն մեղաց կամ ի ծածուկ միայն լինէր, եւ կամ հրապարակաւ միանգամայն, այս ինքն՝ յայնժամ յորժամ հրապարակաւ ծանօթ յանցանքն էին, կամ եթէ ինքն մեղաւորն կամակար առ եռանդեան ապաշխարութեանն հրապարակաւ կամէր լինել խոստովան, եւ կամ այնպէս ինչ հարկ համարէր երէցն ապաշխարութեան վասն մեծի իրիք պատճառաց:

Այն երէց ապաշխարութեան որ կարգեալ էր ի ժամանակաց անտի հալածանացն Դեկեայ, յետ լսելոյ զծածուկ խոստովանութիւն ապաշխարողացն՝ սահմանէր իւրաքանչիւր ումեք զօրինակ եւ զաստիճան ապաշխարութեան իւրոյ, գիտէր անուանէր զնոցա ապաշխարողացն եւ սահմանէր զժամանակն մնալոյ այնուհետեւ ի հաղորդութենէ խորհրդոյն գոհութեան:

Իսկ կարգք ապաշխարութեան եւ յերկարութիւն եկեղեցական պատժոցն վաղ յառաջին ժամանակաց անդստին ի հալածանաց անտի Դեկիոսի մեղմացեալ էր բազում իւիք, սակայն կային միայն եւ ընդ այս եւս ժամանակս հաստատուն չորք աստիճանք ապաշխարողաց եւ հրապարակաւ ապաշխարութիւնն որ կէս նոցուն էր. ընդ սովաւ արկ Ամբրոսիոս եւ զկայսր Թէոդոս զՄեծն, եւ կղերականք իսկ երիցունք եւ եպիսկոպոսունք չէին յայնմանէ ազատ. նա եւ զատնին իսկ օրինակք անկելոց ընդ մեծագոյն նզովիւք, վասն որոց զգացուցանէին եպիսկոպոսունք մետրապոլտացն հեռաւորաց եւ մերձաւորաց, որով զրկէին նզովեալքն եւ ի հաղորդութենէ ընկերական կենաց:

Այլ վասն մեծի իրիք գայթագղութեան որ ի հրապարակական խոստովանութենէ դիպեցաւ յեկեղեցւոջ ի Կոստանդնուպօլիս՝[1] եբարձ Նեկտարիոս եպիսկոպոս քաղաքին զերէցն ապաշխարութեան ի միջոյ (390). այնուհետեւ դադարեաց սակաւ հրապարակական խոստովանութիւն. նախ յարեւելս շնորհեցաւ իւրաքանչիւր ումեք զիւր զծածուկ խոստովանութիւնն առնել առաջի երիցու՝ ում ինքն կամիցի, որ եւ դարձեալ սահմանէր զօրինակ ապաշխարութեան, բայց զկատարումն նորա եւ զհաղորդելն խորհրդոյն՝ զայն իւրաքանչիւր խղճի մտաց առնէր յանձն: Սովին առ սակաւ սակաւ բարձան ի միջոյ աստիճանք հրապարակաւն ապաշխարութեան: Յարեւմուտս սփռեալ տարածեաց զայս սովորութիւն մանաւանդ Ղեւոն Մեծն[2]:

1 Սոկր. Ե. 19: Սոզոմն. Ը. 19:

2 Գեղեցիկ եւ իմաստութեամբ մեկնէ քահանայապետն զպատճառս բարձմանն, Թուղթ 168, առ եպիսկոպ. Կամպան. — Վասն ապաշխարութեան, ասէ, որ ի հաւատացելոց պահանջի, մի կարդասցի խոստովանութիւնն հրապարակաւ գրեալ ի մուրհակի զազգ իւրաքանչիւր մեղաց. քանզի բաւական է՝ զի ի ծածուկ խոստովանութեան քահանայի միայն յայտնեսցին յանցանք իւրաքանչիւր մտաց խղճի: Զի թէպէտ եւ գովութեան արժանի է լրումն հաւատոցն որ վասն երկիւղին Աստուծոյ՝ չզանգիտի ամաչել մարդկան առաջի. սա-

Նոցա գէթ մի ինչ ինքնօրէն եւ անձնական գնացին քահանայքն ի առ հանդիսիւ անդ ի վերայ աստուածաբանողաց փիլիսոփական պատասխանեն, այլ զի բուն արժանաւորն կարգի եւ միով օրինակաւ առ հասարակ ընդդէմ գրեցին երեւելիք ի վարդապետաց կանոնական թուղթս կամ գիրս, յարեւելս՝ Գրիգոր Սքանչելագործ, Բարսեղ (թուղթք կանոնականք 85 կանոնօք), Ամփիլոքիոս Իկոնիոնի, Գրիգոր Նիւսացի (թղ. կան. առ Ղետոյիոս եպ. Մելիտինոյ). իսկ յարեւմուտս՝ Ամբրոսիոս եւ Պակիանոս ի չորրորդ դարու: Ցետոյ յօրինեցան առանձինն իսկ գիրք աստուածաբանութեան յԷերորդ դարու, յարեւելս՝ ի Յովհաննէ Պահօղէ, յարեւմուտս՝ ի Թէոդորոսէ արքեպիսկոպոսէ Կանտերբուրեայ:

Այլ իսկ յառաջագոյն երեւէր թուլութիւն բազմաց ապաշխարողացն յորժամ զհասարակական թողութեան ի խոստովանողացն խնդրէին, այլ այժմ առաւել եւս հովացեալ բազմաց՝ փոխանակ ընդ առաջին խստագոյն հրահանգօք ապաշխարութեան զանձինս արգելանելոյ՝ խնդրէին զի կարճագոյն եկեղեցական պատժոց [illegible] (որ է ինքն ներողութիւն), կամ փոխել զայն պատիժս ի դարձ ինչ ժամկալութեան կամ բարերարութեան: Եւ որպէս արդէն Առաքեալ ընդ ապաշխարողն՝ զի յետ հանելոյ զնա յեկեղեցւոյն Կորնթացւոց, ապա ներել պատուիրեաց նոցա եւ զարգիլումն՝ ընկալեալ զնա միւսանգամ (Ա. Կոր. Ե. 1... ընդ Բ. Կոր. Բ. 5...) թէպէտ եւ արժանի էր առաւելին կալոյ ի պատժի անդ յերկարագոյնս, այսպէս եւ եկեղեցի ներէր զնան մի եկեղեցական պատժոց՝ եթէ առանձինն ինքն եւ անդրն աստուածարութեան ցուցանէր ապաշխարողն, կամ վտանգ անկանելոյ ի հասարակաց ի վերայ կայր, եւ կամ ինքն ապաշխարողն այնչափ նախանձաւոր բարեաց գտանիցի՝ մինչեւ եւ զայլ ոք անել ի դարձ կամ ի հաւատս: Իսկ ներողութիւն անձնոյն եւ եկեղեցական պատժոց գան ուրեք երբեք զիջանէր:

Պաշտ., ծէսք ծիսակ., [illegible]: — Զարգացմանէ անձնական դաշանց եւ զկարգադրելոյ նորա ի կարգ խորհրդոց, որպէս եւ զքահանայական օրհնութենէ պսակին առաւել եւս յառաջագոյնս բարբառեցան հարք ժամանակացս[1]: Օրհնութիւնն քահանայական լինէր ի ժամ պատարագի. անդ ձեռք հարսին եւ փեսայինն ազխառնեալ եւ կարմիր ինչ կապով պնդէին: Սակայն անլուծութիւն կապանաց ամուսնութեան ուրեք ուրեք դեղձեւէր. հայեցեալ ի դժուարինս բանն Մատթէի Ե. 32 եւ ԺԹ. 7, լուծանէին զամուսնութիւնն վասն շնութեան միոյ ի ծնողացն, եւ այս մանաւանդ յարեւելս. եւ բազում իսկ նշաւակ այնպիսի չարաչար ամոլութեան լինէին օրէնքն կայսերականք, թէպէտ եւ վաղ կանոնքն առաքելականք (կան. 46) ասէին զամենեւին անլուծանելին լինել ամուսնութեան եւ նզովս եւս սպառնացեալ. բայց յա-

կայն քանզի ոչ առնեցաւն այնպիսի մեղք էն՝ զի որք զապաշխարութեան խորհուրդն խնդրէին՝ չէրեկեցիցին ի հրապարակագոյն առնելոյ, յայն առեալ ի բաց բարձցի այն ամօթութիւն անպատեհ, զի մի բազումք յապաշխարութեան դարմանոց արգելեալ խափանեսցին կամ ամաչելով եւ կամ երկնչելով թէ յայտնին թշնամեաց իւրեանց գործք իւրեանց, որովք մարթին եւ ընդ պատժովք օրինացն անկանել: Քանզի բաւական է խոստովանութիւնն որ նախ Աստուծոյ մատուցանի, ապա եւ քահանային՝ որ միջնորդ մատուցեալ կայ պաղատել վասն յանցանաց ապաշխարողացն»:

1 Իննովկենտ. Ա. ի թղթ. 9. առ Պրոբոս. «Վասն նորա որոյ կին դարձաւ ի գերութենէ՝ առհմանեալ թէ ըստ առաքելականաց՝ այն մոյն է ամուսնութեան որ նախ կատարեցաւ աստուածային շնորհօք, իսկ յընկեցութիւն ընդ երկրորդ կնոջն ի կենդանութեան առաջնոյն որ եւ չեղէ մերժեալ բաժանմամբ, ոչ ինչ օրինակաւ մարթի թէ իցէ օրինաւոր»: — Ամբրոսիոս վասն Աբրահ. Ա. Գլ. 7. «Եթէ զայդ ոք առնիցէ (եղանիցէ յաստ անկողինս) մեղանչէ այնուհետեւ յԱստուած՝ զորոյ զօրէնս բանադրէ, զշնորհսն լուծանէ. եւ յայն սակս իսկ՝ վասն զի է յԱստուծոյ մեղանչէ, զհաղորդութիւն երկնաւոր խորհրդոյն կորուսանէ»:

ընտանեաց առաքեալ հաստատողացն եւ ճգնաւորացն անձինն զօրն անդադարու-թիւն առանձնութեան իբրեւ առաքինական եւ աստուածային կարգ: Առանձնութիւն աւգտակար ընդ հերետիկոսաց բազում անգամ արգելեալ յորդորեալ եւ ցուցաւ անհաստատ (Ժող. Լաւոդ. [372] կան. 47 եւ 31. Ժող. Տրուլ. [692] կան. 72):

Զխորհուրդ օծման հիւանդաց ի մէջ բերէ Ոսկեբերան իբրեւ առանձին առաւելութիւն քահանայութեան նորոց կտակարանաց քան զհնոցն կտակարանաց¹. եւ Աւգոստինոս եւ այլք վկայեն մատակարարութեան խորհրդոյն այնորիկ². Գրիգոր Մեծն զօրինակ մատակարարութեան եւ զձեւն մի ըստ միոյն կարգէ ի գիրսն մատակարարութեան խորհրդոց:

Իսկ մարմին վախճանելոցն, որ առաջին լեալ էր Հոգւոյն տաճար զամենայն ժամանակս կենացն եւ սրբեալ առեալ հաղորդութեամբ խորհրդոց եւ սահմանեալ երբեմն առնուլ փառաւորութիւն՝ ամփոփեալ լինէր ի փորողաց³ ի տեղին գերեզմանաց (որ տապանքն կամ քնարանքն⁴ կոչէին) երգովք սաղմոսաց. առ գերեզմանաւն լինէին աղօթք, եւ ապա՝ եթէ ընդ առաւօտս էր թաղումն՝ մատչէր պատարագ: Եւ ըստ օրէնի յարդարելոյ եկեղեցւոյ՝ լինէին առատ տուրք ողորմութեանց վասն անձանցն, եւ ամ քան զամ կատարէր աւուր յիշատակի նոցա մատուցմամբ պատարագի: Որ վասն յանցանացն աղանդեալ լինէին եւ անձնասպանից եւ որք կամակար առանց մկրտութեան եւ այլոց խորհրդոց յաշխարհէ վճարէին՝ նոցա չշնորհէր թաղումն:

147

Բարոյական կեանք քրիստոնէից եւ վանականութիւն — Ընդհանրական տարածումն քրիստոնէութեան եւ նորոգ ինչ հիմնարկութիւնք ի կրթութիւն եւ ի հրահանգս մարդկանն՝ արարին փոփոխումն մեծ ի լաւ անդր: Սակայն՝ զոր բազումք ի հարց յերրորդ դարու անդ առէին՝ թէ ամենեքին հալածանացն թուլացուցանեն զքրիստոնեայսն, զնոյն առաւել եւս յայտնի էր տեսանել յերկայնժամանակեան խաղաղութեանն՝ որ հովացուցեալ ցրտացոյց զքրիստոնեայսն: Չիք գտանել զսէրն եւ զանձական ընկերսիրութիւն առաջնոցն դարուց եւ ոչ միշտ զնոյն ներող գնացս առ հեթանոսսն՝ զոր ինքեանք քրիստոնեայքն յառաջագոյն պահանջէին ի նոցանէ վասն անձանց ի ժամանակի հալածանացն: Գլխաւոր պատճառք այն էին՝ զի առաջնորդք եկեղեցեացն, որպէս եւ քրիստոնեայքն առհասարակ՝ ոչ եթէ միշտ եւ ներողութիւնս եւ զրկումն ընդունելութեամբ քրիստոնէութեանն գտանէին, այլ պաշտպանութիւն, պատիւ եւ մեծութիւն: Այսպէս՝ էր յեկեղեցւոջ բազմութիւն քրիստոնէից որ զանուն եւեթ եւ զկերպարանս քրիստոնէութեան ունէին, կամ զարտաքին եւեթ գործս քրիստոնէութեան՝ առանց ներքին ճշմարիտ բարեպաշտութեան ցուցանէին: Երթալ երթայքն բազումք ջերմեռանդն իմն յերուսաղէմ ի սուրբ տեղիսն (մանաւանդ մօտ ի ժամանակս Զատկաց), այլ բազումք այնպիսիք էին որ վասն արտաքին ինչ պատճառաց առնէին զայն պանդխտութիւն՝ մինչեւ յուշ առնել նոցա Ս. Յերոնիմոսի, թէ ոչ յերուսաղէմն լինել ինչ օգուտ է, այլ աստուածահաճոյ կեանս յերու-

1 Վասն քահան. Գ. Գլ. 6:
2 Ճառ. 215, Զժամանակէ: Իննովկ. Ա. Թղթ. 1. առ Դեկենտ. Եւգուբ. Գլ. 8:
3 Fossarii.
4 Arcae, coemeteria, dormitoria.

տաղէմ կեալ։ Դարձեալ՝ ի մեծամեծ գժտութիւնս անդ հաւատոց յարձակելոյ՝ երեւէին նշանակք սիրոյ եւ հաւատարիմ պաշտպանութեան հաւատոյ. բայց բազում ինչ նպաստ եղեն այն գժտութիւնք ի խանգարումն օրինաւոր կարգաց եւ բարոյից լաւութեան։

Սակայն ոչ իրաւացի ինչ դատաստան է՝ եթէ զթերութիւնս զայնասիկ որ ի վերայ ամենեցուն առհասարակ արկանիցէ։ Անհամեմատ իմն գեղեցիկ են նկարագիրք հարցն սրբոց եւ վարդապետաց՝ որք յայժմ բազմաւորք ի դարուս յայսմիկ կացին, որովք եւ յետոյ եւս ի գալոց բազում եդիս եկեղեցի շինութիւն մեծ։ Մարք նոցա բարեպաշտօնք (Բարսղի, Ոսկեբերանի, Աւգոստինեայ, Թէոդորետեայ եւ այլոց) եւ ժողովուրդք եկեղեցեացն՝ որք սերտ սիրով կապեալ էին ընդ եպիսկոպոսին իւրեանց, յայտ արարեալ ցուցանեն թէ էր յայնժամ զգալի ինչ ոգի աստուածպաշտութեան։ Արժանի իմն մտադրութեան է եւ այն՝ զի ազատօրէն բարձաւ վիճակ գերեաց. ի սոյն յորդորէին առաւել զժողովուրդն երեւելիք յեպիսկոպոսաց ժամանակին, բայց առաւել քան զամենեսին Ոսկեբերան՝ որ խօսէր յաճախ՝ յայտ արարեալ զվիպըն գերութեանն եւ զբնածին ազատութիւն մարդոյն եւ զանկորուստ իրաւունս նորա՝ ըստ լուսաւորութեանն ընծայելոյ մեզ յօրինաց անտի Քրիստոսի, թելադիր լինէր տերանց նոցա կրթել եւ ուսուցանել զնոսա եւ թողուլ իսկ ազատ։ Դառւր թելադրութեանցն այնոցիկ երեւէր իսկ եւ իսկ՝ յորժամ հաւանէր եւ իշխանութիւնն քաղաքային հանել օրէնս մի ըստ միոջէ ի դիւրութիւն եւ յազատութիւն գերեաց։

Ծաղիկ եւ վայելչութիւն բարոյական կենաց ժամանակացս են կենաք վանականութեան՝ որ է կանխումն իմն հրեշտակական կենաց՝ որ կայ մնայ ամենեցուն յանտի կեանս (Ղուկ. Ի. 35)։ Վանականութիւն էր դպրոց ամենայն իսկ արանց երեւելեաց ժամանակիս. Աթանաս, Բարսեղ, Գրիգոր Նազիանզացի, Ոսկեբերան, Եփրեմ, Յերոնիմոս, Աւգոստինոս, Թէոդորետոս եւ այլք զառատութիւն լուսոյն՝ որով զմարդիկ զիւրեանց եւ զհանդերձելոց ժամանակաց լուսաւորեցին, ի վանականութենէ ծծեցին։ Ծանրութիւն եւ զարմանալի զգաստութիւն վարուց նոցա եւ գնացից, իմաստութիւն վարդապետութեան նոցա, խորութիւն մտածութեանց նոցա եւ օծութիւն բանից նոցա ոչ այն արտաքին դրոշմն էր զոր ի դպրոցաց անտի Աթենացւոց եւ Աղեքսանդրացւոց առին, այլ պտուղ ինչ խայծեալ՝ մենաւոր ճգնական կենաց իւրեանց՝ զոր վարեցին կամ առանձինն եւ կամ ընդ առաջնորդութեամբ վանականաց երկիւղածաց յանապատսն Եգիպտացւոց կամ Ասորւոց։ Սակայն եւ այն առանց երկմտութեան է՝ թէ բազում ինչ անկարգ ի վանականս ժամանակիս երեւեցաւ, որպէս յայտ ի պատմութենէ Նեստորականութեան եւ Եւտիքականութեան է։ Ցայն սակս ճշմարիտ եւ դիպող իմն է նկարագիր Աւգոստինեայ՝ որ ասէ. "Որպէս ոչ տեսի մարդիկ լաւագոյն քան զայսն՝ որ ի վանս իցեն, նոյնպէս չէ իմ տեսեալ մարդիկ վատթարագոյն քան զվատթարսն վանականս„։

Սաղ իսկ կային նշմարանք այնց կենաց յառաջին ժամանակսն[1], այլ բուն սկիզբն է ի Ս. Անտոնէ։ Ծնաւ սա յազնուական եւ ի մեծատուն ծնողաց, մնաց որբ ի նոցանէ ի մանուկ հասակին. չէր յօժար ի խառն հասակակցացն եւ ոչ ուսման ինչ այնչափ, այլ ճգնական կենաց ունէր սէր։ Ի պատանեկութեանն զհետ երթեալ բանիցն Քրիստոսի (Մատթ. ԺԹ. 21, եւ Զ. 34) եթող զինչսն եւ չոգաւ զհետ անապատաւորաց

1 Տես վերագոյն էջ 233։

ժամանակին։ Ցետ մղելոյ ընդ բնութեան եւ ընդ սատանայի եւ յաղթելոյ շնորհօքն Աստուծոյ, եթող զմիայնութիւնն ի ժամանակի հալածանացն Մաքսիմինեայ (311) երթալ լինել բազմաց պաշտպան, մխիթար եւ քաջալերիչ յԱղեքսանդրիա։ Ի գտանել նորա անդ՝ բազումք յարեցան ի նա աշակերտել եւ նմանել նմա, որք եւ շուրջ եկեալ զնովաւ, իբրեւ որդիք զհայր՝ զմիմեանսքս ելեւել առնէին ի հրահանգս առաքինութեան եւ աստուածպաշտութեան, պարապելով եւ ի ձեռագործս՝ առ ի բարերարութիւն աղքատաց մերձաւորաց եւ հեռաւորաց։ Անտոն յամենեցունց պատուեալ եւ համբաւեալ իբրեւ սքանչելագործ՝ միշտ ի խոնարհութեան զանձն ունէր։ Ցորժամ կայսր Կոստանդիանոս եւ նորին որդիք գրեցին առ նա՝ ասէր ցմիանձանցն. Մի՛ ինչ ընդ այն զարմանայք՝ եթէ կայսր գրէ առ ձեզ, զի մարդ ոք լոկ է նա. այլ ընդ այն սքանչացարուք՝ զի Աստուած զօրէնսն մարդկան ետ եւ Որդւովն խօսեցաւ առ մեզ։ Գրեաց պատասխանի առ կայսր՝ ուրախ լինիմ, ասէ, զի Քրիստոսի երկիր պագանէք. կատարեցէք զպարտս առաջնորդութեան ձերոյ, յիշեցէք զհանդերձեալ դատաստանն, եւ թէ Քրիստոս միայն է ճշմարիտ եւ յաւիտենից թագաւոր։ Զպակասութիւն հրահանգաց գիտութեանն լնոյր առատութիւն միտաց նորա՝ որ կիրթ էր ի դիտողութիւն բնութեան եւ կենդանի ընթերցուած գրոց սրբոց, որովք ընդ ուսելոց եւ չուսելոց կարող էր միանգամայն խօսել եւ չինել զնոսա։ Սովին պապանձեցոյց զփիլիսոփայսն. բազում ինչ նպաստ եղեւ ի խոստովանութիւն աստուածութեանն Քրիստոսի եւ ի խաղաղութիւն եկեղեցւոյ՝ ի դժնութիւնս ընդ Արիանոսացն եւ Մելետիանոսաց. եկեալ նա ի զարմացման եւ զհանդերձեալ նեղութիւնս եկեղեցւոյ եւ արտասուեաց։ Զգացեալ թէ մօտ է վախճան իւր, միայնացաւ խորագոյն յանապատն. յետ խրատելոյ զմիանձանսն հեռանալ ի մոլորութեանց եւ պահել զուղղութիւն հարցն՝ վախճանեցաւ ամաց 105 (350), թողլով զեղեցիկ ինչ եւ բազմամբոխ ընտանիս։ Վասն զուարթութեան ոգւոյ իւրոյ ոչ երբեք երեւեցաւ խոժոռադէմ, վասն ուրախութեան սրտին՝ ոչ երբեք տրտում։ Այսպիսի ինչ կեանք գրեալ ի մատենի յառնէ՝ որպիսի ոք Աթանասիոսն էր, հարկ էր թէ հրապուրէին զբազումս՝ նմանել եւ երթալ զհետ։

Պաքոմիոս զառաջինն զկցկուռն (laurae) որ առ ընդ եւ կամ մօտ առ միմեանս կանգնեալ կային, եւ զմիայնակեացսն (μοναχοὶ) որ ուրոյն ուրոյն բնակեալ էին, ած ի մի սերտագոյն միաբանութիւն, եդեալ (340) ի Տաբեննա կղզւոջ Նեղոս գետոյ կարգ ինչ վանականաց (κοινόβιον, claustrum) եւ միաբանական միաձեւ կեանս հասարակաց։ Ի նմին ժամանակի նոյնպիսի ինչ միաբանութիւն վանականաց յօրինէր ի վերայ Նիտրեան լերանց՝ Ամմոնիոս, եւ յանապատին Գազայ՝ Ս. Հիղարիոն, եւ սոսաքին տարածեցան կեանք վանականութեան ի Պաղեստին եւ յԱսորիս։ Զանայր ինքն Եւստաթիոս Սեբաստացի զնոյն ի Հայաստանի եւ ի Փոքրն Ասիա տարածանել. թէպէտ եւ ճգնէր կայսր Վաղէս կարճել զբազմամբոխ յաճախութիւն վանականաց՝ առնլով զնոսա ի կարգս զօրաց իւրոց, այլ զուր։ Առաւել քան զամենայն զօրացոյց զվանականութիւն յարեւելս Մեծն Բարսեղիոս. գրեաց նա ոչ միայն նոցա կանոնս, այլ եւ վանս եւս եդ մօտ ի Նէոկեսարիա, իբրեւ զօրութիւն մեծ ընդդէմ Արիանոսութեան։

Զառաջինն ժողովրդականք էին վանականքն, միայն վերակացուք կամ առաջնորդք վանիցն (ἡγούμενος, ἀρχιμανδρίτης, ἀββᾶς) էին քահանայք. ամենեքին էին ընդ տեսչութեամբ եպիսկոպոսին։ Ցետ այ-

նորին վանորայն եղեւ գլխաւոր դպրոց կղերականաց ի մէջ Գաղղիոյ մինչեւ յերկոտասան դար։ Ըստ ամենայն իսկ կանոնաց վանականաց՝ կան երեք ուխտքն (աղքատութեան, ժուժկալութեան եւ հնազանդութեան), սակայն չէին համարեալ այնք անլուծանելի. բայց եւ այնպէս դարձ յաշխարհ համարեալ էր ապաքաւութիւն հաւատոց եւ նշանակ անարգոյ կա-մաց։ Այսպէս յօրինէ Ռուփերտեան զնկարագիր օրինակի կենաց վանա-կանացն. Աղօթելի, ասէ, աստուածն երգովք օրհնութեան. ապա զան-ձանց ծառայութիւնք ի վերայ բանից գրոց սրբոց. յերրորդ, ի վեցերորդ եւ յիններորդ ժամու ընթերցմն միաբան աղօթք. այլ եւս ժամանակին ծանր յաշխատութիւն։ — Ցայլեւայլ ձեւս վանական կենաց զարմանալի քան զամենայն Սիւնակեցւոյն էր, որպէս Սիմէոն ի սեան վերայ մօտ յԱնտիոք, որոյ բազմաթիւ եղեն նմանողք յարեւելս, յորոց էր եւ Դանիէլ երէց եւ վանական ի Կոստանդնուպոլիս, յարեւմուտս՝ միայն Վուլֆիլայիկ սար-կաւագ ի կողմանս Տրեւիրացւոց։

Նա եւ ազգ կանոնաց չմնաց ինչ իւիք յետնեալ ի նմանութենէ ան-ուանի հրեշտակականն կենաց։ Կուսանք եւ այրիք միաբանեցին ի հասարա-կաց կեանս. զի թուէ Ս. Ամբրոսեայ ասեն գլխաւոր կացեալ առաքինեաց կա-սանացն միաբանութեան եւ զԴաքսանեայ պատանին զաւակին կանոնաւ վասն նոցա գրեալ։ Եմուտ զայն ասկետութիւն Բասիլիոս եւ ի Կոստանդ-նուպոլիս։ Իսկ զգեստն քօղ, խոյրակ (mitrella) մի ասիր՝ կերպեւ պսակ կուսութեան, երբեմն եւ մատանի էր արտաքին նշան նոցա։

Հակառակորդք վանական կամ ճգնակեցական կենաց։ — ԶԳերմանիկեան-նեանց յառաջագոյն ճառեցաւ[1]։ Աղեքսիոս ոմն անուն ի Միջագետս ա-ռար սկիզբն Աղեքսեանց կամ Մեսաղեանեանց աղանդոյն՝ որ զաղօթս միայն կարեւոր համարէին առ յաղթելոյ դիւին չարի՝ որ կրկնեւ ժառան-գութեամբ իցէ յամենեսին։ Զամենայն աշխատութիւն որ զաղօթս ընդ մէջ հատանիցէ՝ համարէին մեղս. խորհուրդք, ասէին, վասն զարգացելոց հոգեւորն կատարելութեամբ, անօգուտ են։ Թէպէտ եւ խստութեամբ իմն վարեցաւ ընդ նոսա ժողովն Անտիոքայ (390), սակայն եւ այնպէս տարածեցան նոքա ոչ սակաւ, մանաւանդ յԱսորիս։ — Այերիոս երէց արիանոս ի Սեբաստէ՝ յորժամ Եւստաթիոսն բարեկամ նորա երբեմն ձեռնադրեցաւ եպիսկոպոս, սկսաւ ասել թէ ընդ երէց եւ ընդ եպիս-կոպոս չիք խտիր ի մէջի, աղօթք եւ ողորմութիւն վասն վախճանելոց՝ անօգուտ են, տօնն զատկաց է հրէական իմն աւանդութեան պաշտօն։ Նմին հակառակ՝ Եւստաթիոս յորժամ առ զեպիսկոպոսութիւնն Սեբաստացւոց († 376) խոտորեցաւ ի մեւս եւս ծայր ճգնական կենաց՝ պատուիրելով պահս խստութեան եւ ի կիւրակէս եւ յաւուրս տօնից, զամուսնութիւն պղծիչ ինչ համարէր, խրատէր չունել ինչ հաղորդութիւն ընդ քա-հանայից ամուսնաւորաց. զայս ամենայն խոտեալ մերժեցին կանոնք ժո-ղովոյն Գանգրայ (ընդ մէջ ամացն 362—370)։ — Յովինիանոս վա-նական հռոմայեցի փափկակեաց բարեկեցիկ, եպիկուրոս քրիստոնեայ, ուրացաւ զնախամեծար առաւելութիւն վանական կենաց. մի միայն ա-ռաքինեան երանութեան կայ, ասէ, յայն սակս՝ որչափ ոք աշխատ լինիցի, չկարէ աւելագոյն ինչ վարձս քան զայլսն ընդունել, նոյնպէս եւ զամե-նայն մեղս հաւասարս դնէր, եւ զկուսութեան կենաց ասէր միաբան ընդ Հերովդիադիոսի աշակերտի Աւքսենտեայ արիանոս եպիսկոպոսի Միլա-նացւոց (յամի իբրեւ 390) թէ չունի ինչ առաւելութիւն քան զա-մուսնութիւն. Մարիամ յետ զՔրիստոս ծնանելոյ՝ չմնաց կոյս։ — Վիգի-

[1] Տես վերագոյն եր 364։

ղամեստոս երէց գաղղիացի (402) հակառակեցաւ գրով եւ բանիւ ան-կենութեան եղերականաց, պաշտաման որոց եւ նշխարաց նոցա, խոտե-լով զհաւատացեալսն իբրեւ մոխրոյ եւ փոշւոյ երկրպագուս: Ցայս նմին պատասխանի Յերոնիմոս՝ թէ "Բարեպաշտութիւն հաւատացելոցն ամե-նեւին ոչ ինչ առնանէ ի նոսա, եւ զգայ թէ չէ ինչ ի նոսա մեռելոտի. ի տեսանել անդ զնշխարսն ի վեր սրբեն ընծայեցուցանեն զնոսա՝ առ տուրքն որ կենդանի են առ Աստուծոյ՝ որ չէն Աստուած մեռելոց այլ կենդանեաց,,: Հելուիդիոս եւ Բոնոսոս Սարդիկեցի առաւել եւս քան զՅովինիանոս յանդգնեցան առնել զորբոյ Կուսէն՝ թէ որ ի նոր կտակա-րանն եղբարք եւ քորքն Յիսուսի յիշին, իցեն որդիք Մարեմայ եւ Յովսեփայ: Հակառակ Բոնոսեայ պաշտպանէր Ամբրոսիոս անխափան վարդապետութեան կաթողիկէ եկեղեցւոյ վասն մշտնջենաւոր կուսու-թեանն Մարեմայ. նմին հակառակ ընդդէմ գարձաւ եկեղեցի երկրպա-գութեանն զոր մատուցանէին Մարեմայ իբրեւ Աստուծոյ՝ կանայք կող-լիրիդիանեանք յԱրաբիա:

Բ.

Եկեղեցական մատենագրութիւն:

148

ԶՎԱՐՈՒՑ եւ զգործոց մատենագրաց չորրորդ եւ հինգերորդ դարու ծանեցաւ բաւականութեամբ. իսկ զամենայն ճառս մատենից նոցա մանր ի համար արկեալ թուել՝ այն անցանէ ըստ չափ եւ ըստ պատեհութիւն մատենիս: Գլխաւոր գրութիւնք եկեղեցական մատենագրաց (մինչեւ ցԶ. դար) այս են՝ ըստ նիւթոյն կարգի:

Պատմաբանք: — Եկեղեցական մատենագրաց անկ էր եկեղեցական իմն պատմութիւն գրել: Այլ զեկեղեցւոյ պատմութիւն յայնժամ ու-րեմն դիպող էր սկսանել արկանել ընդ գրով՝ յորժամ տարածեալ սփռէր եկեղեցի, ազգի ազգի յոյզս կրէր եւ ընդ բազում պատահարս անցանէր: Յետ չորից աւետարանացն եւ գործոց առաքելոց որ սկիզբն իմն եկեղեցական պատմութեան է՝ առաւել ամբողջագոյն իմն եկեղե-ցական պատմութիւն ընծայեցոյց Հեգեսիպպոս քրիստոնեայ դարձեալ ի հրէութենէ առ Ադրիանու ըստ Եւսեբեայ, կամ առ Մարկոսն Աւրե-լեաւ ըստ Յերոնիմեայ, որ գրեաց Յիշատակս եկեղեցական գործոց[1] ի հինգ գիրս. սակայն եւ այն չէր ինչ կատարեալ: Նմին իրի յիրաւի ա-ւանդէ Եւսեբիոս Կեսարացի (ծն. յամի իբրեւ 270, † 338) զանձնէ ի յառաջաբանին՝ թէ ինքն զառաջինն բուռն հարկանիցէ գրել եկեղեցա-կան պատմութիւն: Ի վերայ հիման Քրոնիկոնին իւրոյ՝ գրեաց նա զիւր եկեղեցական պատմութիւն ի 10 գիրս որ եւ հասանէ ցամն 324: Քան-զի սիրելի էր նա Կոստանդիանու՝ եմուտ նա համարձակ ի դիւանս տէ-րութեանն, յորոց զամենայն բազում փութով եւ հաւատարմութեամբ ժողովեաց, եւ յայն սակս գտանեմք առ նմա մթերս տեղեկութեանց վասն ազգի ազգի հանգամանաց եկեղեցական կենաց: Յիրաւի ասէ ոմն ի մատենագրաց՝ թէ գոհանալ պարտ է զամենախնամ Աստուծոյ վասն պահպանութեան այսց գրոց, զի առանց սորա մութ իմն մնայր մեզ ծա-նօթութիւն երից առաջնոցն դարուց: Այլ այն միայն են աղէտք՝ զի ոչ

[1] Ὑπομνήματα τῶν ἐκκλησιαστικῶν πράξεων.

ամենայն ուրեք զկարեւոր քննադատութիւնն ի կիր արկ Եւսեբիոս և Վարքն Կոստանդիանոս (ի 4 գիրս) առաւել իբրեւ ճառ քան զպատմութիւն գրեալ է։ Ի կէս հինգերորդ դարու յառաջ մատոյց զԵւսեբիոս՝ Սոկրատէս Խօսնակ[1], ի Կոստանդինուպօլիս։ Պատմութիւն նորա (306—439) գրեալ է փութով, ճշդութեամբ եւ միամտական հանդարտութեամբ։ Զեւսեբիոս յառաջ մատոյց դարձեալ՝ յամէ 323 մինչեւ ցամ 423 Հերմիաս Սոզոմենոս (յառաջ քան զամ 446), նոյնպէս խօսնակ ի Կոստանդինուպօլիս։ Եթէ համեմատիցէ ոք զՍոկրատ ընդ Սոզոմենայ՝ յայտ է թէ առանց հայելոյ ի միմեանս գրեցին զպատմութիւն ժամանակացն այնոցիկ։ Թէոդորետոս եպիսկոպոս Կիւրեայ († 457 կամ 458) ունէր ի մտի դարձեալ մատուցանել յառաջ զԵւսեբիոս յամէ 322—427, գրելով զամենայն յանձնէ եւ ոչ մուրացածոյ ինչ օրինակաւ, որ բազմօք անցցէ զՍոկրատաւ եւ զՍոզոմենեաւ։ Գրեաց եւ Փիլոստորգիոս գամիրացի եւնոմիանոս՝ պատմութիւն եկեղեցւոյ (300—425) իբրեւ ի պաշտպանութիւն արիանոսաց աղանդոյ, զորոյ զհատակոտորս միայն ունիմք ի Փոտիոսի մատենագարանին։ Թէոդորոս ընթերցիչ խմբեաց վեցերորդ դարու արար քաղուածոյս ի Սոկրատայ եւ ի Թէոդորետայ յերկուս դպրութիւնս, մատոյց յառաջ եւ զՍոկրատայ պատմութիւն (435—518), յայնց գրոց յորս յառաջին մասայ՝ հատակոտորք եւեթ կան առ Նիկեփորոյ Կաղլիստեան՝ որ եկաց մատենագիր ի չորեքտասաներորդ դարու։ Եւագրիոս ի կէս վեցերորդ դարու յառաջ մատոյց զՍոկրատայ եւ զԹէոդորետայ պատմութիւնն (431—594)։ Աստ յաջորդեն զնոսա ի վեցերորդ դարուն մատենագիրք որ ի Կոստանդինուպօլիս երեւեցան, եւ անուանին Բիւզանդեանք։

Իսկ ի Հռոմայ չերեւեցաւ ոք ի ժամանակին յայնմիկ մատենագիր եկեղեցւոյ պատմութեան որ յանձնէ քննեալ գրիցէ ինչ, այլ ամենեքին թարգմանիչք եւ քաղիչք էին Յունացն, որպէս Ռուփինոս երէց ակուիլէացի որ զԵւսեբիոս փոխեաց ի հռոմ լեզու (յամի իբրեւ 400) եւ զտասն դպրութիւնսն յինն դպրութիւնս ամփոփեաց. եւ յառաջ մատուցեալ զգործն՝ յաւել եւ զպատմութիւն արիանոսացն յերկուս դպրութիւնս մինչեւ ցամն 395։ Ժամանակակից նորա Սուլպիկիոս Սեւերոս երէց գաղիացի, որ քրիստոնեայ Սաղուստիոս անուն ժառանգեաց, գրեաց զպատմութիւն ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ց400 ամ Տեառն, յորում կայ բազում ինչ եւ զեկեղեցւոյ իրաց։ Պաւղոս Որոսիոս սպանիացի յազգէ՝ որ ներեալ ի հինէ եկն առ Աւգոստինոս եւ Յերոնիմոս, հրամանաւ Աւգոստինեայ գրեաց պատմութիւն ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամն Տեառն 416, յորում յայտ կամի առնել թէ զհարուածսն որ հասին ի վերայ Հռոմայ ի հինիցն արշաւանաց, չէ պարտ ընդունելութեան քրիստոնէութեանն գրել։ Մարկոս Աւրելիոս Կասսիոդորոս հանդերձ Եպիփանեաւ ումամբ արար քաղուածոյս ի Հռոմայ լեզու ի Սոկրատայ, ի Սոզոմենայ եւ ի Թէոդորետայ[2], եւ յառաջ եւս մատոյց զՍոկրատայ պատմութիւնն մինչեւ ցամն 518, որ ի միջնում ժամանակի եղեւ այլոցն աղբեւր հին եկեղեցւոյ պատմութեան։ Դիոնիսիոս Եքսիգուուս հռոմ յազգէ հայր վանաց ի վեցերորդ դարու՝ կացոյց զթիւ ամացն Քրիստոսի փոխանակ այլոց թուականաց եւ ժողովեաց զթուղթս քահանայապետականս։

Ընդդէմ Հեթանոսաց եւ Հրէից։ — Եւսեբեայ կեսարացւոյ 15 գիրք “Պատրաստութեան աւետարանի„ գործ գեղեցիկ, լի կարեւոր յիշատա-

1 Scholasticus.

2 Historia tripartita.

կատարածոց եւ վկայութեանցն, որովք պատրաստէ զմիտս ընթերցողին մա-տենագիրն յընդունելութիւն քրիստոնէութեան, դարձեալ՝ միւս եւս “Գիրք հակառակ Հիերոկղի,, իբրեւ յանդիմանութիւն Հիերոկղի գրոյն, անուանելոյ “Ճշմարտասէր,,: — Աթանասի “Ճառ հակառակ հեթանոսաց,, յորում զընդունայնութենէ կռոցն ճառէ: — Գրիգորի Նազիանզացւոյ երկու ճառք կշտամբութեան ի Յուլիանոս Ուրացեալ: — Թէոդորիտոսի “Ճառք Ժ. վասն տեսչութեան,, որովք զմոլորական կարծիս հեթանո-սացն վասն ճակատագրի ջնջէ, եւ միւս եւս մնացեան “Վասն դարմանոյ հեթանոսացն ախտից՝ գիրք ԺԲ.,, հակառակ Յուլիանու: — Կիւրղի Աղեք-սանդրացւոյ “Վասն սրբոյ հաւատոյ քրիստոնէիցն հակառակ գրոց ամ-պարշտին Յուլիանու,, յորում մի ըստ միոջէ տայ պատասխանի պատճա-ռացն Յուլիանու հակառակ քրիստոնէութեան: — Մարթ է ի սոյն կարգ համել եւ զԲարսղի “Թ. Ճառս վեցօրեայ արարչութեանն,, իբրեւ հա-կառակ անաստուածից: — Գրիգորի Նիւսացւոյ “Վասն արարչութեան մարդոյն,, յորում զմոլորութիւնս փիլիսոփայիցն Յունաց վասն բնու-թեան ոգւոյն կշտամբէ, նոյնպէս միւս եւս գիր “Հակառակ հեթանո-սաց ի հասարակաց ծանօթութեանց,,: — Ոսկեբերանի “Գ. Ճառք հա-կառակ այնոցիկ՝ որ դիւաց ասեն վարել զմարդկեղէն կեանս,,. դարձեալ “Գիրքն ի Բաբիղաս եւ հակառակ Յուլիանու եւ հեթանոսաց,,: — Նե-մեսեայ Եմեսացւոյ “Գիր վասն բնութեան մարդոյն,, յորում ճառի հա-կառակ չարաչար կարծեաց փիլիսոփայիցն, ճակատագրի, եւ հաստատի ազատութիւն մարդոյն եւ Աստուծոյ տեսչութիւնն, խնամութիւնն եւ մարդասիրութիւն: — Զաքարիայ Միտիլենացւոյ եպիսկոպոսի “Վասն օրհասի տիեզերաց,, կամ վասն արարչութեան աշխարհի եւ հակառակ յաւիտենակից նիւթոյ փիլիսոփայիցն:

Ի հռոմայեցի մատենագրաց անուանի՝ Առնոբիոսի “Գիրք Է. հակառակ հեթանոսաց,,: — Ղակտանտիոսի “Աստուածեղէն հրահանգաց գիրք Է.,, յորս զմիութիւն Աստուծոյ ցուցանէ, զկռապաշտութիւն եւ զհեթանո-սական փիլիսոփայութիւնն յանդիմանէ, զքրիստոնէական վարդապե-տութենէ, զարդարութենէ քրիստոնէական օրինաց եւ զանիրաւու-թենէ հեթանոսացն, զճշմարիտ պաշտամանէ Աստուծոյ, զերանելի կե-նաց եւ զոգւոցն անմահութենէ ճառէ. դարձեալ միւս եւս “Գիր վասն բարկութեանն Աստուծոյ,, յորում որպէս զոգի՝ նոյնպէս եւ զմարմին մարդոյն ցուցանէ գեղեցիկ նշանակ Աստուծոյ զօրութեանն, բարու-թեանն եւ իմաստութեան: “Գիրքն վասն մահու հալածչացն,, գրեալ առ Դոնատոս խոստովանող՝ ցուցանել ի մահուց անուանի Դիոկղետիանու, Գա-ղերիայ եւ այլոց՝ զԱստուծոյ վրէժխնդրութիւնն եւ զճշմարտութիւն քրիստոնէութեանն: — Պրուդենտեայ “Գիրք Բ. հակառակ Սիմմա-քեայ,, հեթանոսի առ Վաղենտինիանու: — Յուլեայ Փիրմիկեայ Մատեր-նայ “Վասն մոլորութեան արտաքնոցն կրօնից,,: — Պաւղոսի Որոսիոսի “Է. Գիրք պատմութեանց,, որովք ջանայ մերժել զզրպարտութիւն հեթանո-սացն որ զքրիստոնէութիւն դնէին պատճառս թշուառութեանցն յայն-ժամ ի վերայ հռոմէական տէրութեանն հասելոց: — Աւգոստինեայ՝ “Գ. Գիրք հակառակ Ակադեմականաց,, զորոց զսկեպտիկեան կարծիս քակեալ՝ յորդորէ զՌոմանիանոս ամէն գալ ի ճշմարիտ փիլիսոփայու-թիւն (ի քրիստոնէութիւն). “Գիրքն առ Մանղիոս Թէոդորոս,, վասն ե-րանելի կենաց զոր ի ծանօթութեան ճշմարտին Աստուծոյ դնէ հայրն. “Բ. Գիրք վասն կարգի,, առ Զենոբիոս՝ յորում ճառէ զխնամակալու-թենէ. “Մեկնութիւն վեցեկցն խնդրոց հակառակ հեթանոսաց,, յորում

Ճառք վասն յարութեանն Քրիստոսի, Հնութեան քրիստոնէականն եկեղեց եւ զոյլոց. Մեծանուն նորա ընծայք "Վասն քաղաքին Աստուծոյ Գիրք ԻԲ.", յորոց առաջին 10 գիրք են Հակառակ դաւանանաց հեթանոսաց. եւ երկոտասանքն միւսինք զճշմարտութիւն քրիստոնէական կրօնից հանդիսի ցուցանեն:

Հակառակ Հրէից — Աթանասոյ՝ Մաքառումն ընդ Զանկէոսէ, եւ դարձեալ մեւս եւս Մաքառումն ընդ Հրէից վասն երկրորդ պատգամներոյ խաղի սրբոյ: — Բարսղի Սելեւկիացւոյ "Գիր Հակառակ Հրէից": — Գրիգորի յանդիմանութիւն Հրէական մոլորութեան ի գրոց սրբոց եւ թելադրութիւն ի քրիստոնէութիւն: — Եւսեբիոսի Կեսարացւոյ "Աւետարանական յանդիմանութեան գիրք Ի" (յորոց Ժ. միայն մնացեալ կայ) որ զճշմարտութիւն քրիստոնէական հաւատոց ի մարգարէութեանց Հին կտակարանաց ցուցանէ: — Գրիգորի Նիւսացւոյ "Վասն Երրորդութեան միութեանց ի Հնոց կտակարանաց", յորում ցուցանէ թէ Բանն եւ Հոգի սուրբ Աստուած, որք եւ անձնաւորք իսկ են: — Կիւրեղի Երուսաղեմացւոյ "Հակառակ Հրէից եւ հեթանոսաց յանդիմանութիւն՝ թէ Աստուած է Քրիստոս", նորին դարձեալ՝ Ճառք Ը. Հակառակ Հրէից: — Աւգոստինոսի "Ճառ Հակառակ Հրէից վասն մարմնաւորութեան Տեառն": — Գրիգենտիոսի կամ Գաղղիացւոյ Աղեքսանդրացւոյ "Մաքառումն ընդ Հերբանեայ Հրէի": — Ս. Անաստասայ Երուսաղեմի Գաղատիացւոյ "Հենք մաքառմունք Հակառակ Հրէից" նորոգ գտեալ:

149

Հակառակ ամենայն իսկ Հերետիկոսաց գրեցաւ գիրն Եպիփանեայ Զարփիբեղ կամ Բժշկարանն անուն՝ յորում (80) Հերետիկոսաց վարդապետութիւնք ոչ միայն մի ըստ միոջէ ընծային, այլ եւ յանդիմանեալ մերժին: — Աւգոստինեայ "Գիրն վասն Հերձուածոց առ Կուոդվուլդէոս", յորում զ88 Հերձուածոց ի Սիմոնեանց մինչեւ ցՊեղագեանս բանս ճառէ: — Վինկենտիոսի Լերինացւոյ Յիշատակարան կամ "Խրատագրութիւն" վասն հնութեան եւ ընդհանրականութեան կաթուղիկէական հաւատոց: — Թէոդորետոսի "Ե. գիրք Հերետիկոսական առասպելաց": — Յովհաննու Դամասկացւոյ "Գիր վասն Հերձուածոց": — Եւթիմեայ Զիգաբենոսի վանականի Կոստանդնուպոլսեցւոյ "Ամենազինութիւն (Πανοπλία) վարդապետական՝ ուղղափառ հաւատոց" հրամանաւ Աղեքսիոսի կայսեր ի գրոց Հնոցն խմբագրեալ:

Ընդդէմ Գիտոց եւ Մանիքեցւոց գրեցին մանաւանդ Իրենէոս, Գրիգոր Նիւսացի, Եպիփան, Մարկոս Վիկտորինոս Աֆրիկեցի եւ առաւել քան զամենեսին Աւգոստինոս:

Ընդդէմ Հակառակքրիստոսեանց՝ Եւսեբիոսի Կեսարացւոյ "Գիրք Բ. Հակառակ Մարկեղեայ եւ գրոց նորա". դարձեալ "Գիրք Գ. վասն եկեղեցական աստուածաբանութեան". նմանապէս Հակառակ Մարկեղեայ Անկիւրացւոյ եպիսկոպոսի, դարձեալ "Ճառք երեք Հակառակ Սաբելլեայ": — Աթանասի "Ճառ վասն մարմնաւորութեան Բանին Աստուծոյ Հակառակ Պօղոսի Սամոստացւոյ", դարձեալ Հակառակ Սաբելլեանց "Ճառ վասն յաւիտենական գոյացութեան Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ ընդ Հօր": — Բարսղի "Ճառք ԻԴ." Հակառակ Սաբելլեանց, Արիոսի եւ Անոմեաց. նորին Թուղթ 8Կերորդ առ առաջս եկեղեցւոյն Նէոկեսարացւոց: — Գրիգորի Նիւսացւոյ "Բան Հակառակ Արիոսի եւ Սաբելլեայ":

Հակառակ Նովատեանց, Ղուկիֆերեանց եւ Դոնատեանց Կրկնամկրտողաց։ — Ս. Պակիանու "Ընդդէմ Նովատեանց Թուղթք Գ.", յորոց առաջինքն երկուք զիմոյ միայնոյ եւ զճշմարիտ եկեղեցւոյ խօսին եւ վերջինն՝ վասն ապաշխարութեան եւ մոլորութեանց Նովատիանոսացն։ — Ամբրոսիոսի՝ Գիրք Բ. վասն ապաշխարութեան։ — Ցերոնիմեայ "Թուղթ առ Մարկեղղա հակառակ Նովատիանոսի". դարձեալ "Մաքառումն Ղուկիֆերիանոսի եւ ուղղափառի"։ — Ս. Օպտատեայ Միղեւիտացւոյ "Վասն հերձուածոյ Դոնատեանց գիրք Է.". "Հակառակ Պարմենիանոսի" եպիսկոպոսի Դոնատեանց ի կարքեդոն։ — Աւգոստինեայ բազում իմն են գիրք, ճառք եւ Թուղթք հակառակ Դոնատեանց։

Հակառակ Արիանոսաց, Եւնոմեանոսաց եւ Մակեդոնեանց։ — Ս. Աղեքսանդրի եպիսկոպոսի Աղեքսանդրացւոց Թուղթք ինչ վասն Արիոսեան հերձուածոյն եւ արկանելոյ զԱրիոս յիշխանութենէ։ — Աթանասի "Պատմութիւն Արիանոսաց", կրճատ իսկզբանն. "Թուղթ առ Վանականս". "Դատապարտութիւն Արիոսի եւ ընկերացն ի ձեռն Աղեքսանդրի եպիսկոպոսի". "Ճառ յայն՝ զի առէ Աւետարանն ինչ տուաւ ինձ ի Հօրէ". Ճառք Դ. հակառակ Արիանոսաց", որ են գեղեցիկ ինչ մրցումնք. "Թուղթ վասն ձեռնադրութեան Դիոնեսի եւ Գրիգորի", արիանոս եպիսկոպոսաց. "Պատասխանատուութիւն հակառակ Արիանոսաց". "Թուղթ վասն սահմանաց Նիկիական սինհոդոսին հակառակ հերձուածոյն Արիանոսաց", յորում շարագրել կայ հարցն թէ յիրաւի եդին զՈմոուսին էական. "Առ Սերապիոն եպիսկոպոս Թուղթ վասն մահուան Արիոսի". այլ չորք Թուղթք առ նոյն, յորոց յառաջինումն, յերրորդումն եւ ի չորրորդում զաստուածութենէ Հոգւոյն ճառէ, իսկ յերկրորդումն՝ զաստուածութենէ Որդւոյն. Թուղթ "Վասն Արիմինեան եւ Սելեւկեան սինհոդոսաց". "Վասն մարմնաւորութեան եւ հակառակ Արիանոսաց". "Թուղթ առ Աղեփիկտոս" եւ "Թուղթ առ Մաքսիմոս փիլիսոփայ"։ — Բարսղի "Պատճառք հակաճառականք հակառակ Արիանոսաց", թէ Աստուած է Որդին. "Մաքառումն ընդդէմ ամպարշտին Եւնոմեայ" ի Ե. գիրս՝ վասն Քրիստոսի եւ Հոգւոյն սրբոյ աստուածութեանն. "Գիր առ Ամփիլոքիոս "Վասն Հոգւոյն սրբոյ Աստուծոյ"։ — Ամփիլոքեայ "Թուղթ սինհոդոսական", վասն աստուածութեան Հոգւոյն սրբոյ։ — Գրիգորի Նիւսացւոյ "ԺԲ. Գիրք մաքառման հակառակ Եւնոմեայ" (որ գրեալ էր պատասխանի Մաքառմանն Բարսղի վախճանելոյ յայնժամ)։ — Գրիգորի Նազիանզացւոյ "Ճառ առ Արիանոսն եւ զանձնէ". այլ առաւել քան զայլն զամենայն՝ հինգ "Ճառք վասն աստուածախօսութեան", յորոց առաջինն իբրեւ յառաջաբան իմն է վիճմանն ընդդէմ Եւնոմեանց, այլ եւս երեք հակառակ նոցա՝ վասն աստուածութեան Որդւոյն, իսկ վերջինն վասն Հոգւոյն սրբոյ հակառակ Մակեդոնեանց։ Այս մասանց նորա (առ մեզ կոչեցեալ՝ Առ որս) այնպէս զքանչելի անուանեցուն Թուեցան՝ մինչեւ անդստին կոչել զԳրիգոր՝ Աստուածախօս (Աստուածաբան)։ — Եպիփանեայ "Խարիսխն", կամ Թուղթն պատասխանւոյ գրեալ առ երիցունս Պամփիւղեայ առ ի պնդելոյ զյօդդողդումն հաւատոց նոցա վասն աստուածութեան Որդւոյ եւ Հոգւոյն՝ իբրեւ խարիսխ։ — Ոսկեբերանի "Վասն անհասականին՝ հակառակ Եւնոմեանց Ճառք Զ.", դարձեալ՝ Գիրք (կամ Ճառք) ԺԱ. հակառակ նոցա։ — Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ "Գանձ կամ խօսք Է.". Վասն սրբոյ եւ միասնական Երրորդութեան. ութերորդ խօսք "Վասն մարմնաւորութեան Միածնին"։

Ի հռոմայեցի մատենագրաց անտի՝ Հիղարեայ Պիկտաւիացւոյ "Գիրք

ԺԲ. վասն Ս. Երրորդութեան,,. Նորին «Գիր վասն սինհոդոսաց կամ վասն հաւատոյ արեւելեայցն,, յորում կան սինհոդոսք Արիանոսացն որ առանձ գումարեցան եւ դաւանութիւնք նոցա. դարձեալ «Գիրք առ Կոստանդ գիրս Աւգոստոս,, յորում խնդրէ կարծել զհալածանս Արիանոսաց. «Առ նոյն երկրորդ,, յորում առաջի դնէ կայսեր զձեւ ուղիղ դաւանութեան, եւ այլ եւս գիրք նորա։ — Մարիոսի Վիկտորինոսի «Վասն Երրորդութեան Գիրք Դ. Վասն ընդունելոյ զնիկիական էականն. Վասն ծննդեան աստուածեղէն Բանին հակառակ Կանդիդոսի արիանոսի,,։ — Ս. Եւսեբեայ Վերկելլացւոյ «Թուղթ առ Կոստանդիոս,,. դարձեալ «Թուղթ առ երիցունս եւ առ ժողովուրդն Վերկելլացւոց,, յորժամ յաքսորսն երթայր։ — Ղուկիփերեայ Կաղարիտացւոյ «Առ Կոստանդիոս Աւգոստոս ի պաշտպանութիւն Ս. Աթանասի Գիրք Բ.,, խնդրեաց կայսր զանուն այնր՝ որ զայս սաստիկ թուղթ գրեաց, խոստովան եղեւ Ղուկիփեր համարձակ՝ յայտ արարեալ թէ պատրաստ է ի մարտիրոսութիւն եւ եդ. մեւս եւս գիր՝ թէ «Պարտ է մեռանել վասն Որդւոյ Աստուծոյ,,։ — Փաւստինեայ Ղուկիփերեան երիցու «Վասն Երրորդութեան Է. գիրք կամ գլուխք,,։ — Ամբրոսիոսի «Գիրք Ե. վասն հաւատոյ առ Գրատիանոս Աւգոստոս,,. Նորին «Գիր վասն խորհրդոյ տէրունական մարմնաւորութեան,, (հակառակ Արիանոսաց եւ Ապողինարեանց), դարձեալ «Վասն Հոգւոյն սրբոյ գիրք Գ. առ Գրատիանոս,, (հակառակ Մակեդոնեանց)։ — Ս. Փեբադիոսի «Հակառակ Արիանոսաց գիր,, (հակառակ երկրորդ Սիրմեան հանգանակի)։ — Գրեգորիոսի եպիսկոպոսի Եղիբերտացւոյ՝ մինչ չեւ յարիանոսութիւն դարձեալ՝ «Թուղթ վասն ի միասին էականութեան Որդւոյ Աստուծոյ,, առ Աթանաս։ — Ցերոնիմեայ Թուղթք 14. 15. 16. առ Դամասոս քահանայապետ եւ առ Մարկոս երէց։ — Աւգոստինեայ «Հակառակ Ճառի իրիք Արիանոսաց,, յորում նախ զմոլորութիւնս աղանդոյն այնորիկ ի մի գումարէ եւ ապա յանդիմանէ. դարձեալ «Բանակցութիւն (ի Հիպպոն քաղաքի) ընդ Մաքսիմինեայ եպիսկոպոսի Արիանոսաց եւ գիրք երկու հակառակ նորա,,. դարձեալ «Վասն Երրորդութեան գիրք ԺԵ.,,։ — Ս. Փաւստոսեայ Հռեգիացւոյ «Վասն Հոգւոյն սրբոյ հակառակ Մակեդոնեանց գիրք Բ.,,։ — Վիգիլեայ Տափսացւոյ «Վիճումն ընդ Արիոսի,, գրեալ յանուն Աթանասի, որ են խօսք ինչ ընդ Արիոս եւ ընդ Աթանաս իբրեւ ի Նիկիական ժողովին լեալ՝ Պրոբոսյ կացեալ դատաւոր ի մէջ։ Նորին եւ կամ Իդակիոսի Գիրք ԺԲ. «Վասն Երրորդութեան,, կամ «Վասն միացելոյ Երրորդութեանն Աստուածութեան,,. դարձեալ Գիրք Գ. վասն Երրորդութեան հակառակ Մարիմադեայ սարկաւագի բարեկամի Հունիրիկեայ արքային Վանդալաց։ — Կերէալեայ «Մատեան վիճման վասն հաւատոյ Ս. Երրորդութեան հակառակ Մաքսիմինեայ,, եպիսկոպոսի Արիանոսաց։ — Ս. Աւիտոսի «Բանակցութիւն եպիսկոպոսաց հակառակ Արիանոսաց յանդիման Գունդոբադայ արքային,,։ — Ս. Փուլգենտեայ Ռուսպացւոյ «Հակառակ Արիանոսաց գիր,,. «Գիրք Գ. առ Տրասիմունդոս թագաւոր,,. եւ «Գիր վասն աստուածութեանն Քրիստոսի առ Վիկտոր,,։

Հակառակ Ապողինարեանց։ — Աթանասի «Թուղթ առ Եպիկտետոս,, Կորնթացւոց եպիսկոպոս. «Վասն մարդկեղէն բնութեանն առելոյ ի ի Միածինն Բանէ,, (հակառակ Արիանոսաց եւ Ապողինարեանց). «Գիրք Բ. վասն մարմնաւորութեանն Քրիստոսի եւ վասն կենարար գալստեան Տեառն Յիսուսի Քրիստոսի,, (հակառակ Ապողինարի)։ — Գրիգորի

Նազիանզացւոյ "Երկու ճառք կամ Թուղթք առ Կղեդոնիոս երէց հակառակ Ապողինարեայ,,: — Գրիգորի Նիւսացւոյ "Հակառակ Ապողինարեայ Թուղթ առ Թէոփիղոս,, (եպիսկոպոս Աղեքսանդրացւոց). Նորին "Բան հակառակախօսական (ἀντιῤῥήτικος) ընդդէմ Ապողինարեայ,, յորում յոյժ հաւաստեաւ զաղանդոյն ճառէ: — Ոսկեբերանի "Թուղթ առ Կեսարիոս վանական,,: — Ս. Դամասոսի քահանայապետի Թուղթ առ Պաւղինոս Անտիոքացի վասն կանոնաց հաւատոյ ընդդէմ Մակեդոնի, Եւնոմեայ եւ Ապողինարեայ 1. Նորին "Թուղթ սինհոդոսական հակառակ Ապողինարեայ եւ Տիմոթեայ,,: — Ղեւոնդիոսի Բիւզանդացւոյ "Հակառակ այնոցիկ՝ որ զԱպողինարին բարբառեն,,:

Ընդդէմ փոքունց ոմանց հերձուածապետաց (Պրիսկիղղեանց, Հեղուիդեանց, Յովինեանց եւ Վիճիղանդեանց): — Ս. Սիրիկիոսի քահանայապետի "Թուղթ (7երորդ) հակառակ Յովինիանեայ հերետիկոսի,, առաքեալ առ այլ եւ այլ եպիսկոպոսունս, յորում զվարդապետութիւն Յովինիանու եւ զընկերացն ի մէջ բերեալ ծանուցանէ հրապարակաւ եւ զգլխաւոր վարդապետս մոլորութեանն այնորիկ դատապարտէ յանուանէ: — Ամբրոսիոսի եւ այլոց եպիսկոպոսաց "Թուղթ (42երորդ) առ Սիրիկիոս քահանայապետ,, յորում Յովինիանեայ մոլորութիւնք դատապարտին: — Յերոնիմեայ "Գիր հակառակ Հեղուիդեայ,, եւ "Վասն մշտնջենաւոր կուսութեան Ս. Մարեմայ,,. դարձեալ "Գիրք Բ. հակառակ Յովինիանեայ,, եւ Պաշտպանողականութիւն (վասն սորին գրոց) առ Պամմաքիոս. դարձեալ "Թուղթ առ Վիգիղանտիոս,, երէց Բարկինոնացի, եւ "Թուղթ (37երորդ) առ Ռիպարիոս,, երէց Տառակոնացի՝ որ գրեալ էր նմա թէ Վիգիղանտիոս սադրանէ զմեծարանս նշխարաց մարտիրոսացն եւ զհսկմունս քրիստոնէիցն առ գերեզմանօք նոցա. առաւօտին յորդորեալ գրէ Յերոնիմոս "զԳիրսն ընդդէմ Վիգիղանտեայ,, ցուցեալ զսովորութիւն եկեղեցւոյ վասն պաշտաման սրբոց եւ մեծարանաց նշխարաց: — Որոսեայ՝ "Ազդեցութիւն վասն մոլորութեան Պրիսկիղղեանեանց եւ Որոգինեանց,, որ է Թուղթ ինչ՝ յորում հարցանէ վասն նոցին զՕգոստինոս, եւ առ Օգոստինոս պատասխանի ի "Գիրսն առ Որոսիոս հակառակ Պրիսկիղղեանեանց եւ Որոգինեանց,,: — Ղեւոնի մեծի "Թուղթ առ Տուրիբիոս,, հակառակ Պրիսկիղղեանեանց, եւ Տուրիբեայ եպիսկոպոսի Հիսպաղացւոյ "Թուղթ վասն աղանդոյն Պրիսկիղղեանեանց առ Իդակիոս եւ Կեպոնիոս,,: — Ս. Իդդեփոնսի Տոլետացւոյ "Գիր վասն անարատ կուսութեան երանելւոյն Մարիամու,,:

Հակառակ Պեղագեանց եւ Կէս Պեղագեանց: — Յերոնիմեայ Թուղթ (43.) առ Կտեսիփոն եւ "Խօսք հակառակ Պեղագեանց,, ի գիրս Գ.: — Որոսիոսի "Բան պաշտպանողականութեան հակառակ Պեղագեանց վասն անձնիշխանութեան,, յորում պատմէ հաւաստեաւ զսինհոդոսն Երուսաղեմացւոց (415): — Օգոստինեայ բազում են հակառակ Պեղագեանց ճառեանք. գլխաւորք ի նոցանէ "Վասն մեղացն արժանեաց եւ թողութեան եւ վասն մկրտութեան մանկանց առ Մարկեղղինոս գիրք Գ. Վասն ոգւոյ եւ գրոյ առ նոյն. Վասն բնութեան եւ շնորհաց. Վասն շնորհացն Քրիստոսի եւ սկզբնական մեղաց գիրք Բ. Վասն հարսանեաց եւ ցանկութեան. Վասն ոգւոյ եւ ծագման նորա հակառակ Յուղիանու (եպիսկոպոսի Եկղանոնի) գիրք Զ. առ երկրորդ պատասխանին Յուղիանու գիրք Զ.,: Պատրաստէր Օգոստինոս միւս եւս գիր առ երրորդ պատասխանի Յուղիանու, այլ արգել զայն օրհաս նորա: — Մարեայ Մերկատորի

1 Տես վերագոյն էջ 360:

«Յուշատետրութիւն (commonitorium) վասն անուանն կեղծեալներոյ» առ կայսր Թէոդոս Բ. յորում կայ համառօտիւ պատմութիւն Գերմանեան հերձուածոյն. նորին «Յուշատետրութիւն հերձուածոյն Գերմանեայ և կեղծեալներոյ»: — Ս. Գերմանոսի քահանայապետի «Հակառակ հերձուածոյն Գերմանեանց»:

Ի՞նչ գէմ կէս Գերմանեանց գրեաց նախ Աւգոստինոս զՈւիկտոր «Վասն շնորհաց և անձնիշխանութեան» առ Վաղենտինոս Աբբայ և վանականս Ադրումետացիս. «Վասն յանդիմանութեան և շնորհաց. Վասն յառաջասահմանութեան սրբոց» (առ Պրոսպերոս և Հիլարիոս Մասսիլեացիս). Վասն պարգևի ի սպառ համբերութեան»: — Հիլարեայ Թուղթ առ Աւգոստինոս: — Ս. Պրոսպերոյ Ակուիտանացւոյ «Թուղթ առ Աւգոստինոս վասն մնացորդաց Գերմանեան աղանդոյն ի Գաղղիա». «Թուղթ առ Ռուփինոս վասն շնորհաց և անձնիշխանութեան». «Պատասխանիք վասն Աւգոստինեայ՝ առ ընդդէմ հակառակութեան Գաղղիացւոց զրպարտչաց». «Պատասխանիք Վիկենդեան հակառակութեանցն», ի պաշտպանութիւն Աւգոստինեայ (հակառակ Վինկենդեայ՝ որ կամ է Ս. Վինկենդիոս Լերինացի և կամ այլ ոք անուանակից) և այլք: — Ս. Փուլգենտեայ Ռուսպացւոյ գիրք Բ. առ Մոնիմոս, Գիրք Գ. առ Յովհաննէս և Վենեդիոս: — Անյայտ ուրուք մատենագրի գիր «Վասն կոչման ամենայն ազգաց»: — Ս. Փաւստոսի Ռեգիոնացւոյ «Թուղթ առ Ղուկիդոս երէց». նորին «Վասն շնորհացն Աստուծոյ և անձնիշխանութեան մարդկային մտաց՝ գիրք Բ»:

150

Հակառակ Նեստորականաց և Եւտիքեանց: — Ի Յունաց անտի՝ Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ «Հակառակ հայհոյութեանցն Նեստորի յանդիմանութեան գիրք Ե». «Մեկնութիւն ԺԲ. գլխոց կամ նզովից». «Գիր վասն Ուղղադաւանութեան» յորում յորդորագոյնս զերկոց բնութեանց ի Քրիստոս ճառէ. «Խօսք (Ճենետրար) թէ մի է Քրիստոս» հակառակ Նեստորական հերձուածոյն. «Պաշտպանողական վասն մարմնաւորութեան Միածնին». «Վասն մարմնաւորութեան ճառ համառօտագոյն». «Պատասխանատուութիւն վասն ԺԲ. գլխոց հակառակ արեւելեան եպիսկոպոսաց». «Բան պաշտպանութեան հակառակ Թէոդորիտեայ» (Կիւրղեայ՝ դարձեալ վասն ԺԲ. գլխոց). Սոյն եւս «Պատասխանատուութիւն առ կայսր Թէոդոս» (Բ.) վասն խորհրդն Նեստորի: — Թէոփիլոսեայ Անկիւրացւոյ Ճառ հակառակ Նեստորեայ». Նորին «Հակառակ Նեստորի»: — Ս. Պրոկղի «Դաւանութիւն ի Ս. Աստուածածինն Մարիամ». Սոյն եւս ճառ «Վասն մարմնաւորութեան Տեառն Յիսուսի Քրիստոսի». դարձեալ «Թուղթ վասն հաւատոյ»: — Թէոդորետեայ՝ գիրն «Էրանիստէս» կամ «Բազմակերպաբանն» ի չորս մասունս կամ գիրս. ի նոյն հայրն՝ ի «Հերետիկոսական առասպելաց» անտի ԺԲ. եւ ԺԳ. գլուխք չորրորդ գրոցն. քաղուածք ի Ե. գրոց անտի «Այլեւայլն յառաջադրութեանց» (հակառակ Եւտիքեանց), զոր Փոտիոս ի մէջ բերէ. կայ Թէոդորետեայ եւ «Յանդիմանութիւն ԺԲ. նզովից կամ գլխոցն Կիւրղի»: Յովհաննու Մաքսենտոսի Սկիւթացւոյ (յամի իբրեւ 520) «Գլուխք կամ Նզովք հակառակ Նեստորականաց». Նորին «Խօսից հակառակ Նեստորեայ գիրք Բ» առ Թէոփիլոս: — Եփրեմի Աղեքսանդրացւոյ «Հակառակ Միաբնեայց» (որոյ կան քաղուածք եւեթ առ Փոտեայ): — Յուստինոսի Սկիւթացւոյ «Մեկնութիւն ուղիղ

[illegible]ութեան,, յորում գոյ զմտադրութենէ ինչ ինչ մասունք: — Ղեւոնդեայ Բիւզանդացւոյ "Հակառակ Նեստորի եւ Եւտիքեայ գիրք Գ.,, (որ այժմ ի Հռոմայեցի լեզու միայն պահեալ է). Նորին "Տարակուսութիւնք եւ սահմանք Հակառակ Եւտիքականաց,, կամ ընդդէմ այնոցիկ՝ որ ասեն թէ յետ միաւորութեան երկու բնութիւնք ի Քրիստոս ոչ գոն (նոյնպէս միայն ի Հռոմայեցի լեզու պահեալ է): — Տիմոթէոսի երիցու Կոստանդնուպոլսեցւոյ "Վասն այնոցիկ որ ի Հերետիկոսաց յեկեղեցի մատչին,, (որ բաղկացեալ ինչ նիւթոյ ի պատմութեան Միաբանեայց գենի): — Ա. Անաստասայ Սինայեցւոյ "Առաջնորդ ճանապարհի (Ὀδηγὸς) Հակառակ Անգլխոց,,: — Եւլոգեայ Աղեքսանդրացւոյ "Գլուխք Է. վասն երկուց բնութեանց Յիսուսի մերոյ եւ Աստուծոյ Փրկանարարի,,. եւ նորա եւ այլ Հատուածոյք առ Փոտեայ: — Թէոդորոսի Արաւկացւոյ "Վասն միաւորութեան եւ մարմնաւորութեան,,: — Յովհաննու Դամասկացւոյ "Գիր Հակառակ Անգլխոց,, (Յակոբիկեանց) եւ Ճառ "Վասն յօդման-ծոյ բնութեան Հակառակ Անգլխոց,, եւ միւս եւս ճառ Հակառակ Միա-կամականաց, յորում կայ եւ զերկուց բնութեանց ի Քրիստոս եւ զմիոյն անձնաւորութենէ:

Ի Հռոմայեցի մատենագրաց անտի՝ Ղեւոնդեայ "Գիր աղօթութեան առ եպիսկոպոսունս Գաղղիոյ,,[1]: — Յովհ. Կասիանոս "Վասն մարմնաւորութեանն Քրիստոսի գիրք Է.,, Հակառակ մոլորութեանց Նեստորի: — Մարիոսի Մերկատորի "Յանդիմանութիւն Հանգանակի Թէոդորի Մոփսուեստացւոյ,, (մեկնութիւն մոլորութեանն Թէոդորի): "Համեմատութիւն վարդապետութեանց Պաւղոսի Սամոստացւոյ եւ Նեստորի,,. "Բանք Հակառակք (ԺԲ.) Նզովիցն Նեստորի,,: — Կապրէոլի եպիսկոպոսի Կարքեդոնացւոյ "Վասն միոյ անձին (persona) Քրիստոսի Աստուծոյ եւ մարդոյ Հակառակ Նեստորի,, որ են թուղթք երկու՝ Հանդերձ Հատուածովք երրորդին: — Ա. Պետրոսի Ոսկեխօսի "Թուղթ առ Եւտիքէս Հայր վանաց,,: — Պրոսպերայ Ակուիտանացւոյ "Արձանագիր զանազանական Նեստորականն եւ Պելագեանն Հերձուածոյն,,: — Ղեւոնի Մեծի թուղթ առ Փղաւիանոս. Նորին թուղթ առ Ղեւոն Աւգոստոս: — Ա. Փեղիքսի Գ. քահանայապետի "Թուղթ առ Պետրոս Թափիչ,, (ի Միւնհոդակէն Հռոմայ) որով յորդորէ առ յուղղութիւն. միւս եւս թուղթ առ նոյն, որով արկանէ յիշխանութենէն եւ նզովէ: — Ֆաւստայ Ռեգիոնեցւոյ "Թուղթ առ Գրատոս սարկաւագ,,: — Գեղասիոսի քահանայապետի ընծայի գիրն "Վասն երկուց բնութեանց ի Քրիստոս,, Հակառակ Եւտիքեայ եւ Նեստորի: — Վիգիլեայ Թափսացւոյ "Հակառակ Նեստորի եւ Եւտիքէի գիրք Ե.,, ի յառաջադրութիւն Քաղկեդոնական սիւնհոդոսին: — Սեւերինեայ Բոյեթիոսի "Հակառակ Եւտիքեայ եւ Նեստորի վասն երկուց բնութեանց եւ միոյ անձինն Քրիստոսի,, գրեալ առ Յովհաննէս սարկաւագ Հռոմայ: — Ֆուլգենտեայ Ֆերրանդոսի "Թուղթ առ Անատոլիոս սարկաւագ Հռոմայ,, (վասն երկուց բնութեանց ի Քրիստոս, եւ թէ մարթ է ասել՝ Միոյն յԵրրորդութենէ՝ ծնեալ եւ չարչարեալ):

151

Հակառակ Որոգինեանց եւ վասն երեքն գլխոց: Վասն Հակառակութեանն զՈրոգինեայ ի սկզբանէ՝ ճառեցաւ[2]: Յետ թարգմանելոյ Ռուփինեայ զՎասն սկզբանց գիրսն Որոգինի՝ տեսեալ նորա թէ այլ ինչ թարգմա-

1 Տես վերագոյն եր. 413:
2 Տես վերագոյն եր. 388—394:

նութիւն Յերոնիմոս ի Հռոմ ապրելով, դժկամակելով, եւ «Պաշտպանութիւն վասն անձին առ Անաստասիոս քահանայապետ-մասնագամայն հանէր երկուս գիրս կշտամբութեան ի Յերոնիմոս։ Գրեաց յայնժամ Յերոնիմոս «Բանս պաշտպանութեան հակառակ Ռուփինեայ՝ գիրս Գ»։ Յետ այնորիկ մի ըստ միոջէ գրէր Յերոնիմոս «Ընդդէմ առ Պամմաքիոս հակառակ մոլորութեանց Յովհաննու Երուսաղեմացւոյ. եւ «Ընդդէմ առ Թէոփիլոս հակառակ նորին Յովհաննու»։ Դարձեալ «Ընդդէմ վասն մոլորութեանց Որոգինի առ Պամմաքիոս եւ Ոկէանոս, եւ զայլ եւս թուղթս։ — Եպիփանեայ թուղթք երկու՝ մի առ Յերոնիմոս, եւ միւս առ Յովհաննէս Երուսաղեմացի։ — Ս. Անաստասիոսի Ա. քահանայապետի «Առ Յովհան Երուսաղեմացի վասն անձին Ռուփինեայ պաշտպանի հարցմանն թէ արդեւք պարս իցէ զՌուփինոս դատապարտ առնել այնու՝ զի զգիրսն Որոգինի ի յունէ անտի թարգմանեաց. Միւս եւս «Թուղթ առ Սիմպղիկիոս Միլանոյ եպիսկոպոս», որում յայտ արարեալ զգիտելն Թէոփիլեայ առ ի խոկելոյ զմոլորութիւնն՝ Եւ ես, առէ, զմոլորութիւնս Որոգինեանցն նզովեցի։ — Աւգոստինեայ «Հակառակ Պրիսկիղիանեանց եւ Որոգինեանց գիր», առ Որոսիոս։ — Թէոդորի Սկիւթոպօլսեցւոյ «Գիր վասն մոլորութեանցն Որոգինի», յետ թողլոյ զմոլորութիւնսն զայնոսիկ՝ զորս այնինչ խոկ ունէր յառաջագոյն։

Յետ դադարելոյ այսր Որոգինեան գժտութեան՝ զարթուցաւ այն երրորդ անգամ ի պատճառս հերձուածոյն Միաբնեայց, եւ առաւել ծագեցաւ միւս եւս սաստկագոյն վէճս վասն երից գլխոց (որ են գիրք Թէոդորի Մոպսուեստացւոյ, Թէոդորետեայ պաշտպանի ԺԲ. նզովից Կիւրղի եւ Իբայ Եդեսացւոյ թուղթ առ Մարիս պարսիկ)[1]։ Ի խնդիր այսր հայսմ՝ Վիգիլեայ քահանայապետի թուղթ առ Համբերէն եկեղեցի, թուղթ առ Ռուստիկոս սարկաւագ եւ Սեբաստիանոս, եւ թուղթ «Եկեղեցականացն Իտալիոյ եւ այլն», ձեռնասուն Վիգիլեայ Սահմանադրութիւն (Constitutum) յորում գիրք Թէոդորի Մոպսուեստացւոյ դատապարտին իբրեւ մոլորականք, իսկ անձն ոչ դատապարտի, այլ վասն Թէոդորետեայ եւ Իբայ ոչ ինչ նոր սահմանի։ Վիգիլեայ «Թուղթ առ Եւտիքիոս», յորում երեք գլուխք դատապարտին։ Յուստինիանու կայսեր «Թուղթ առ Ե. ժողովն տիեզերական», յորում կայ մուծեալ մասն մի Դատաստանին (Judicatum) Վիգիլեայ, նոյնպէս «Թուղթ առ Մենաս հակառակ ամպարշտին Որոգինեայ», եւ «Դաւանութիւն ուղիղ հաւատոյ Յուստինիանու հակառակ երից գլխոց»։

Եպիսկոպոսունք եկեղեցւոյն Ափրիկեցւոց՝ որ համարէին թէ դատապարտութեամբ երից գլխոց՝ անարգի ինն ճշմարտութիւն քաղկեդոնական ուղղափառ՝ եդին բողոքել գիրս ի ջատագովութիւն ժողովոյն, որք են Փուլգենտեայ Փերրանդոսի «Թուղթ առ Պեղագիոս եւ Անատոլիոս սարկաւագս Հռոմայ վասն երկուց բնութեանց ի Քրիստոս», դարձեալ «ի ջատագովութիւն թղթոյ Իբայ Եդեսացւոյ եւ երից գլխոց» (ընդդէմ Անգղիոցն)։ — Ռուստիկեայ սարկաւագի Հռոմայ «Վիճումն ընդդէմ Անգղիոց»։ — Պոնտիանեայ եպիսկոպոսի Ափրիկեցւոց «Թուղթ առ Յուստինիանոս կայսր» (ի ջատագովութիւն երից գլխոց)։ — Փակունդեայ Հերմիանեցւոց եպիսկոպոսի «Վասն պաշտպանութեան երից գլխոց քաղկեդոնական ժողովոյն գիրք ԺԲ» (առ Յուստինիանոս կայսր)։ — Լիբերատեայ սարկաւագի Կարքեդոնացւոց «Համառօտութիւն իրաց Նեստորականացն եւ Եւտիքականաց», յորում ոչ միայն զպատմութիւն անցից

1 Տես Պատմ. Տիեզ. ժող. ի Հ. Պօղոս Վ. Յովհաննէսեան, էջ 384։

աղանդոցն այնոցիկ տողէ, այլ եւ վարդապետութիւն եւս ի պաշտպանութիւն երկոցն գլխոց ընծայեցուցանէ։

Ընդդէմ Միակամականացն։ — Ս. Սոփրոնիոսի Հայրապետի Երուսաղեմացւոց “Թուղթ սինհոդոսական վասն հերձուածոց հակառակ (հայրապետացն) Կիւրոսի Աղեքսանդրացւոյ եւ Սերգեայ Կոստանդնուպօլսացւոյ”։ — Յովհաննու Դ. եւ Մարտինեայ Ա. Թուղթք։ — Ս. Մաքսիմեայ Աբբայի եւ խոստովանողի “Մաքառումն ընդ Պիւռոսի”, Միակամականն հայրապետի մերժելոյ յաթոռոյն. նորին “Վասն երկուց բնութեանց ի Քրիստոս”, գլուխք Ճ։ — Ս. Անաստասիոսի Աբբայի ի Պաղեստին ի վանս Ս. Եւթիմեոսի՝ Թուղթ առ վանականս կաղարիացիս հակառակ Միակամականաց։ — Ս. Անաստասիոսի երիցու եւ պատասխանատուի (apocrisarius) հռովմէական “Թուղթ առ Թէոդոսիոս երէց Գանգրացի”։ — Անաստասիոսի դիւանապետի “Ժողովածոյք” այս ինչ՝ այլ եւ այլ Թուղթք եւ տեղեկութիւնք վասն մոլորութեանց Միակամեանցն։ — Յովհաննու Դամասկացւոյ “Վասն երկուց կամաց եւ ազդեցութեանց ի Քրիստոս”։

Հակառակ Պատկերամարտաց։ — Ս. Գերմանոսի Հայրապետի Կոստանդնուպօլսեայ Թուղթք երեք։ — Ս. Գրիգորի Բ. Հռոմայ քահանայապետի, մի՝ առ Գերմանոս եւ երկու “առ Ղեւոն Իսաւրացի” կայսր։ — Յովհաննու Երուսաղեմացւոյ “Պատմութիւն ծագման Պատկերամարտաց խռովութեանց”։ — Նիկեփորայ Հայրապետի Կոստանդնուպօլսեայ “Հակառակ Պատկերամարտից գիրք Դ.”։ Նորին “Վիճումն ընդ Ղեւոնի Հայոյ” եւ “Դաւանութիւն առ Ս. Ղեւոն Գ. քահանայապետ”։ — “Ս. Թէոդորայ Ստուդիտայ Թուղթք”։ “Գիրք վարդապետական հակառակ Պատկերամարտից”։ “Բան վասն պաշտաման եւ մեծարանաց սրբոց պատկերաց”։ “Ճառ յերկրպագութիւն պատուական եւ կենդանարար խաչին”։ — Յովհաննու Դամասկացւոյ “Վասն սրբոց պատկերաց Ճառք Գ”։

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ ՅԷՋ 167 (ՏՈՂ 18)

Ի բաց եղեալ զհանգամանս ժամանակաց՝ զոր տայ Մ. Խորենացի պատմութեան Արտաշիսի Բ. (տալով սմին 41 ամս թագաւորութեան՝ ըստ հաշուի, այլ ըստ համեմատութեան դիպացն՝ աւելի քան զամս 75 ընծայելով, այնու՝ զի համեմատէ զդէպսն Արտաշիսի ընդ ժամանակաց Ներոնի, Վեսպիանու, Տիտոսի, Դոմիտիանու, Ներուայ, Տրայիանոսի եւ Ադրիանու իսկ.) զայս, ասեմ, եւ զայլ եւս ինչ հանգամանս պատմութեան առ Խորենացւոյն ի բաց թողեալ, այնչափ ինչ նմանութիւն գոյ պատմութեանն Արտաշիսի Բ. ըստ դիպացն ընծայելոց յերգոցն վիպասանաց՝ ընդ պատմութեան Տրդատայ առ Տակիտոսի եւ Յովսեպոսի (տես էջ 107—124), մինչեւ դրեթէ առանց յերկուանաց մարթի նոյն զերկոսին համարել: Գլխաւոր կէտք համեմատութեան են՝ Ա. Դիւր եւ աղերս Պարթեւաց եւ Հռոմայեցւոց ընդ միմեանս, նոյն յերկոսին եւս պատմութիւնսն: Բ. Յերկոսին եւս՝ մերժի յայնժամու թագաւորն Հայոց, եւ ի Պարթեւաց կացուցանի զօրք (անդ ի ձեռն Սմբատայ, աստ ի ձեռն Վասակայ) թագաւոր Հայոց: Գ. Որպէս աստ, նոյնպէս եւ անդ Փարսման ոմն արքայ Վրաց է հակառակ Պարթեւաց եւ Հայոց: Դ. Դոմէտ ոմն ըստ երգոցն վիպասանաց՝ (Դոմիտիոս Կորբուղոնն Տակիտեայ) եկեալ ի Հռոմայեցւոց կողմանց հակառակ թագաւորին Հայոց հաստատելոյ ի Պարթեւաց: Ե. Եւ անդ եւ աստ՝ շինութիւն Արտաշատ քաղաքի: Զ. Մարտ պատերազմի ընդ Ալանաց (երկիցս): — Թող զայլ ինչ մերձաւորագոյն յիշատակս առ Խորենացւոյն, որպիսի ինչ՝ Հռոմէական զօրաց չժամանել ի դէպ ժամու յօգնականութիւն (Երուանդայ). յետ (Արտաշիսի) դրաւելոյ յինքն զաշխարհն՝ հատանել Հռոմայեցւոցն լեգէոնաց անազան. երթալ (Արտաշիսի) ընդ առաջ կայսեր եւ ցածուցանել զնա, եւ այլ եւս նոյնպիսիք:

ՏԱԽՏԱԿ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ
ՄԻՆՉԵՒ ՑԱՄՆ 480

Ն. Փ. Ք.	ԿԱՅՍԵՐՔ ՀՌՈՄԱՅԵՑՒՈՑ	ԹԱԳԱՒՈՐՔ ՀԱՅՈՑ	ՔԱՀԱՆԱՅԱՊԵՏՔ
30	Աւգոստոս միահեծան		
20		Տիգրան (Բ.)	
5		Տիգրան (Գ.) եւ Երատոյ	
		Արտաւազդ (Գ.)	
3		(Աբգար)	
Յ. Քր.			
1		Արիոբարզան, Արտաւազդ, Տիգրան (Դ.)	
14	Տիբերիոս		ՅԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍ † 33
16		Ոնոն	
18		Արտաշէս (Գ.)	
34		Արշակ (Բ.)	
35		Միհրդատ, (Անանուն)	
36		(Սանատրուկ)	
37	Կալիգուլա		
41	Կղաւդիոս		
42			Ս. Պետրոս
45		Հռադամիզդ	
53		Տրդատ (Ա.)	
54	Ներոն		
60		Տիգրան (Ե.)	
62		Տրդատ (Ա.) միւսանգամ	
63		(Երուանդ)	
68	Գալբա		Ս. Լինոս
69	Օթոն		
	Վիտելլիոս		
	Վեսպասիանոս		
79	Տիտոս		Ս. Կղետոս կամ Անակղետոս
80		(Արտաշէս Բ.)	
81	Դոմետիանոս	Աշխադար	
91			Ս. Կղեմէս Ա.
96	Ներուա		
98	Տրայիանոս		
100			Ս. Եւարիստոս
107		Պարթամասիր	
109			Ս. Աղեքսանդրոս
117	Ադրիանոս	Պարթամասպատ	
119			Ս. Սիքստոս
127			Ս. Տելեսփորոս
135		(Արտաւազդ Բ.)	
138	Անտոնինոս Պիոս	(Տիրան Ա.)	
139			Ս. Հիգինոս
140		Աքեմենիդ	
142			Ս. Պիոս Ա.

ՏԱԽՏԱԿ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿՑԱԿԱՆ

ՄԻՆՉԵՒ ՅԱՄՆ 480

ՅԵՏ ՔՐԻՍՏՈՍԻ	ԿԱՅՍԵՐՔ ՀՌՈՄԱՅԵՑՒՈՑ	ԹԱԳԱՒՈՐՔ ՀԱՅՈՑ	ՔԱՀԱՆԱՅԱՊԵՏՔ
156		(Տիգրան Գ.)	
157			Ս. Անիկետոս
160		Սոհեմոս	
161	Մարկոս Աւրելիոս		
	Ղուկիոս Վերոս † 169		
168			Ս. Սոտերոս
177			Ս. Եղեւթերոս
180	Կոմոդոս		
		Սանատրուկ	
192			Ս. Վիկտոր
193	Պերտինաքս		
	Տիտ. Յուլիանոս		
	Սեպտ. Սեւերոս		
195		Վաղարշ	
202		(Վաղարշ)	Ս. Զեփիւրինոս
210		(Խոսրով Ա. † 260)	
211	Կարակալլա		
217	Մակրինոս		
218	Հելիոգաբաղոս		
219			Ս. Կաղիքստոս Ա.
222	Աղէքս. Սեւերոս		Ս. Ուրբանոս
230			Ս. Պոնտիանոս
235	Մաքսիմինոս		Ս. Անտերոս
236			Ս. Փաբիանոս † 250
237	Գորդիանոս Ա.		
	Գորդիանոս Բ.		
238	Պուպիենոս		
	Բաղբինոս		
	Գորդիանոս Գ.		
244	Փիլիպպոս		
		Արտաւազդ	
249	Դեկիոս		
251	Դրեբ. Գաղղոս		Ս. Կոռնելիոս
252			Ս. Ղուկիոս Ա.
253	Էմիլիանոս		Ս. Ստեփանոս Ա.
	Վաղերիանոս		
257			Ս. Սիքստոս Բ. † 258
259	Գաղիենոս		Ս. Դիոնիսիոս
268	Աւր. Կղաւդիոս		
269			Ս. Փելիքս
570	Աւրելիանոս		
275	Տակիտոս		Ս. Եւտիքիանոս
276	Աւրել. Պրոբոս		
282	Աւրել. Կարոս		
283	Կարինոս † 285		Ս. Գայիոս
	Նումերիանոս		
284	Դիոկղետիանոս — 305	(Տրդատ)	
286	Մաքսիմիանոս — 305		
292	Բաժանումն տէրութեան		
296			Ս. Մարկեղլինոս

ՑԱՒՑԱԿ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿՑԱԿԱՆ

ՄԻՆՉԵՒ ՑԱՄՆ 480

ԹԻՒ ՔՐԻՍՏՈՍԻ	ԿԱՅՍԵՐՔ ՀՌՈՄԱՅԵՑՒՈՑ	ԹԱԳԱՒՈՐՔ ՀԱՅՈՑ	ՔԱՀԱՆԱՅԱՊԵՏՔ
297		Տրդատ	
305	Գաղերիոս † 311		
	Կոստանդիոս † 306		
	Երկրորդ Բաժանումն		
306	Կոստանդիանոս Ա.		
	Սեւերոս † 307		
	Մաքսենտիոս † 312		
	Մաքսիմիանոս † 310		
307	Մաքսիմինոս † 313		
	Լիկինիոս † 324		
308			Ս. Մարկեղոս Ա.
311			Ս. Եւսեբիոս
			Ս. Մեղքիադէս
314			Ս. Սեղբեստրոս
324	Կոստանդիանոս Մեծ միահեծան		
336			Ս. Մարկոս
			Ս. Յուլիոս
337		Խոսրով Բ.	
337	Կոստանդիանոս Բ. † 340 Կոստանդիոս Բ. † 361 Կոստաս Ա. † 350		
342		Տիրան Բ.	
350		Արշակ Բ.	
352			Լիբերիոս † 366
355			Ս. Փելիքս Բ.
361	Յուլիանոս Ուրացող		
363	Յովիանոս		
364	Վաղենտիանոս Ա † 375		
	Վաղէս † 378		
366			Ս. Դամասոս Ա. † 384
369		Պապ	
374		Վարազդատ	
375	Գրատիանոս † 383		
379	Թէոդոս Մեծ † 395		
383	Վաղենտիանոս Բ † 392	Արշակ Գ.	
	Մաքսիմոս † 388	Խոսրով Գ.	
385			Ս. Սիրիկիոս
391	Եւգենիոս † 394	Վռամշապուհ	
392			

ՏԱԽՏԱԿ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿՑԱԿԱՆ

ՄԻՆՉԵՒ ՑԱՄՆ 480

ՅԵՏ ՔՐԻՍՏՈՍԻ	ԿԱՅՍԵՐՔ ՀՌՈՄԱՅԵՑԻՈՑ		ՀԱՅՔ	ՔԱՀԱՆԱՅԱՊԵՏՔ
	ՅԱՐԵՒՄՈՒՏՍ	ՅԱՐԵՒԵԼՍ		
394	Թէոդոսիոս Մեծ			
395	Ոնորիոս	Արկադիոս		
398				Ս. Անաստասիոս Ա.
401				Ս. Իննովկենտիոս Ա.
408		Թէոդոս Բ (Պուղքերիա)		
414			Խոսրով Գ. միւանգամ	
415			Շապուհ	
417				Ս. Զոսիմոս
419			Անիշխանութիւն	Ս. Բոնիփակիոս Ա.
422			Արտաշէս Գ.	Ս. Կեղեստինոս
423	(Թէոդոս Բ.)			
425	Վաղենտինիանոս Գ.		(Մարզպանք)	
429			Վեհ-Միհրշապ.	
432				Ս. Սիքստոս Գ.
440				Ս. Ղեւոն Ա. Մեծն
442			Վասակ Սիւնի	
445				
450		Պուղքերիա † 453 Մարկիանոս		
452			Ատրոմիզդ Արշական	
		Ղեւոն Ա.		
455	Պետրոս Մաքսիմոս			
456	Աւիտոս			
	Ռիքիմէր † 472			
457	Յուլիոս Մայորիանոս			
461	Սեւերոս † 465			
464			Ատրվշնասպ Յոզմանդեան	Ս. Հիղարիոս
467	Անթեմիոս			
468				Ս. Սիմպլիկիոս † 482
472	Անիկ. Ողիբրիոս			
473	Գլիկերիոս	{Ղեւոն Բ. / Զենոն † 491		
474	Յուլ. Նեպոս †480	(Բասիլիսկոս † 477)		
475	Ռոմուլոս Աւգոստուլոս			
480	Ոդոակեր Հերուլացւոց թագաւոր			
481			Սահակ Բ. Բագրատունի	Ս. Փեղիքս Գ. † 492
483			Շապուհ Միհրանեան	
484			Վահան Մամիկոնեան	

Ա. ՏԱԽՏԱԿ ԱԶԳԱՀԱՄԱՐԱԿԱՆ

Ազգաբանութիւն Քրիստոսի.

Ա.

***
Եղիազար
|
Մատթան
|
Յակոբ
|
Յովսէփ
փեսայ Մարեմայ

***
Ղեւի
|
Մատաթի
|
Հեղի (Եղիակիմ, Յովակիմ), ամուսն. Աննա
|
Մարիամ
Հայրն Յովսեփու [2].

Բ.

Ստողանոս, ամուսն. Եմերենտիա

- 1. Իսմերիա, կին՝ Եղիուդայ ղեւտացւոյ
  - 1. Սովբէ
    - 1. Եղիուդ, 2. Մարիամ Սաղոմէ, այր՝ Զեբեդէոս
      - 1. Յակոբոս Երէց, 2. Յովհաննէս Աւետ.
  - 2. Աննա, այր՝ Յովակիմ
    - 1. Մարիամ Հեղի, այր՝ Աղփէոս (երբ. Կղէոպաս)
      - 1. Յակոբոս կրսեր, 2. Ղեւի կամ Մատթէոս, 3. Սիմոն, 4. Յուդա կրսեր.
    - 2. Մարիամ.
      - ՅԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍ
- 2. Եմերենտիա, այր՝ Ոփրաս ղեւտացի
  - Եղիսաբեթ, այր՝ Զաքարիա
    - Յովհաննէս Մկրտիչ
- 3. Եմնէ, եւ այլք.

---

[1] Ազգահամար հայրենի՝ առ Մատթէի, Ա. 1....:
[2] Ազգահամար մայրենի՝ առ Ղուկայ, Գ. 23....:

	Թշրի Սեպտ. — Հոկտ.	Խեշուան Նոյեմբ.	Քասղեւ Դեկտ.	Թեբէթ Յունուար.	Շեբաթ Փետր.	Ադար Մարտ.	Նիսան Ապրիլ.	Իյար Մայիս.	Սիւան Յունիս.	Թամուզ Յուլ.	Աբ Օգոստ.	Իլուլ Սեպտ.
Ա. Ամ	Յովհաննէս քարոզէ ապաշխարութիւն:		Մկրտութիւն Քրիստոսի. Քառասնորդական պահք. Առաջին ընտրութիւն Առաքելոցն:			Հարսանիք ի Կանա:	Ա. Զատիկ. Ի Ա. նուագի սրբէ զտաճարն:	Նիկոդեմոս:	Քրիստոս առնէ եւ ուսուցանէ ի Հրէաստանի:			
Բ. Ամ	Քրիստոս դառնայ յետս ի Գալիլեա. յամս. կաղէւ՝ ի Սամարիա. Յովհաննէս արկանի ի բանտ. (Մարկ. Ա. 14):		Ի Կանա. (Յովհ. Դ. 46): Բ. անգամ կոչէ Պետրոս. (Մարկ. Ա. 16): Հարցումն Յովհաննու ի բանտէ (Ղուկ. Է. 19):			Քրիստոս ի տօնին քաւութեան յԵրուսաղէմ (Յովհ. Ե. 1): Առաքումն առաքելոցն:	Դարձ առաքելոցն ի քարոզելոյ. (Մրկ. Զ. 30): Բ. Զատիկ զոր Քրիստոս ի Գալիլեա կատարեաց. (Յովհ. Զ. 1..): կերակրին հինգ հազարք:	Քրիստոս երթայ ի կողմանս Տիւրոսի: Կերակրին չորք հազարք:	Յովհաննէս գլխատի. (Մրկ. Զ. 19): Դաւանութիւն Պետրոսի. Եկեղեցի ի վերայ վիմի:			Յայլակերպի լինի ի Թաբոր:
Գ. Ամ	Քրիստոս երթայ ի ծածուկ ի տօնն տաղաւարահարաց. (Յովհ. Է. 1...: Ղուկ. Թ. 51): Առաքումն 72 աշակերտացն ի Սամարիա:		Քրիստոս ի Բեթանիա. (Յովհ. ԺԱ. 1): Դարձ աշակերտացն առ Քրիստոս:	1. Քրիստոս ի տօնի նաւակատեաց յԵրուսաղէմ: 2. Դառնայ յետս ի Գալիլեա՝ անցեալ ընդ Սամարիա:		1. Քրիստոս ի Կափառնաում: 2. Ճանապարհ յարեւելից Յորդանանու յԵրուսաղէմ: 3. Մնայ սակաւ ինչ ժամանակ ի Բեթանիա: Ղազարոս: 4. Երթայ ի կողմանս Եփրայիմայ:	Գ. կատարէ զԶատիկն յԵրուսաղէմ: Բ. անգամ սրբէ զտաճարն: Ընթրիք, խաչելութիւնն եւ յարութիւն:			Քրիստոս ի Գալիլեա: Պետրոս կարգի հովիւ:	Վերանալ Քրիստոսի: Առաքումն Հոգւոյն սրբոյ:	

Բ. ՑԱԽՑԱԿ ԱԶԳԱՀԱՄԱՐԱԿԱՆ

Ազգատոհմութիւն տանն Աւգոստեայ.

Ա. Ցեղն Յուլեան։

Գ. Յուլիոս Կեսար, բդեշխ, ամուս. Աւրելիա

- 1. Յուլիա երէցն,
- 2. Կ. ՅՈՒԼԻՈՍ ԿԵՍԱՐ ամուս. Կոռնելիա, դուստր Կիննայ
  - Յուլիա, այր՝ Գն. Պոմպէոս
- 3. Յուլիա կրսերն, այր՝ Ատիոս կամ Ակկիոս Բալբոս
  - Ատիա կամ Ակկիա այր՝ Գ. Ոկտաւիոս
    - Գ. Ոկտաւիոս, որդեգիր Գ. Յուլեայ Կեսարեայ, եւ կոչեցեալ Գ. Յուլիոս Կեսար Ոկտաւիանոս (Աւգոստոս) կայսր 31 նախ քան զՔր. — 14 յետ Քրիստոսի։

Բ. Ցեղն Ոկտաւեան։

Գ. Ոկտաւիոս, եդիլ, բդեշխ, ամուս. Ատիա՝ դուստր քեռն Յ. Կեսարու.

- 1. Ոկտաւիա,
- 2. Գ. Ոկտաւիոս՝ ապա Գ. Յուլիոս Կեսար, ապա յետոյ՝ ՕԿՏԱՒԻԱՆՈՍ ԱՒԳՈՍՏՈՍ ամուս. 1. Կղաւդիա, 2. Սկրիբոնիա, 3. Լիւիա, ամ ի Կղաւդեան Տոհմէն
  - Յուլիա այր՝ 1. Մ. Մարկեղղոս, 2. Մ. Վիպսանիոս Ագրիպպաս, 3. Տիբերիոս,
    - 1. Գ. Կեսար,
    - 2. Ղ. Կեսար, ամուս. Լիւիա, դուստր Դրուսայ, քոյր Գերմանիկեայ.
    - 3. Ագրիպպինէա, այր՝ Գերմանիկոս
    - 4. Յուլիա, այր՝ Ղ. Էմիլ. Պաւղոս
    - 5. Մ. Ագրիպպաս Պոստհումոս

Գ. Ցեղն Կղաւդեան միաւորեալ ընդ Ոկտաւեան տոհմին՝ Աւգոստեան։

Տիբ. Կղաւդիոս Ներոն, ամուս. Լիւիա Դրուսիլլա՝ յետ Ահեան ամուսնացան կին Աւգոստեայ

- 1. Տիբ. Կղաւդիոս Ներոն կայսր 14—37
  - Դրուսոս, ամուս. Լիւիլլա դուստր Դրուսեայ երիցու
- 2. Կղ. Դրուսոս Ներոն ամուս. Անտոնիա
  - 1. Կեսար Գերմանիկոս,
    - 1. Ագրիպպինէա,
      - Ղ. Դոմիտիոս Ենոբարբոս որդեգիր Կղաւդեայ, որ կոչեցաւ Ներոն Կղաւդիոս Կ. ամուս. 1. Ոկտաւիա, 2. Պոպպէա Սաբինա, 3. Ստատիլիա Մեսսալինա.
    - 2. Դրուսիլլա,
    - 3. Յուլիա,
    - 4. Ներոն Դրուսոս,
    - 5. Գ. Կեսար Կալիգուլա կայսր 37—40
  - 2. Լիւիլլա,
  - 3. Տիբ. Կղաւդ. ամուս. Ագրիպպինէա Կ. Գերմ. 40—54

Գ. ՑԱԽՑԱԿ ԱԶԳԱՀԱՄԱՐԱԿԱՆ

Ցոհմ Կոստանդիանոսի Մեծի.

Կոստանդիոս Քլորոս. † 306. ամուս. Հեղինէ, 2. Թէոդորա

- ԿՈՍՏԱՆԴԻԱՆՈՍ Մ., կայսր 306—337
  Ամուս. Մինեըուինա, 2. Փաւստա.
  - 1 Կրիսպոս. † 326.
  - 2 Կոստանդիանոս. կայսր † 340.
  - 2 Կոստանդիոս. կայսր † 361.
  - 2 Կոստաս. կայսր † 350.
- Կոստանդիա. այր՝ Լիկինիոս, կայսր. † 324
  - Լիկինիոս
- Յուլ. Կոստանդիոս † 337.
  Ամուս. Գաղղա. 2. Բասիլինա.
  - Գաղղոս. † 354.
  - Յուլիանոս Ուրացող. կայսր. † 363.
  - Դալմատիոս. 339.
- Աննիբաղիանոս
  Ամուս. Ա. Ա.
  - Աննիբաղիանոս † 338.

Ցոհմ Թէոդոսի Մեծի

Թէոդոսիոս զօրավար սպանեալ

- Հոնորիոս
  - Սերենա, այր՝ Ստեղիքոն զօրավար. † 408.
    - Մարիամ, ամուսինք Հոնորեայ Կ.
    - Թերմանտիա.
    - Եւքերիոս † 408.
- ԹԷՈԴՈՍ Մեծն, կայսր 379. † 395.
  Ամուս. Եղիա Փղակիլղա, 2. Գաղղա դուստր Վաղենտիանոսի Ա.
  - 1 Արկադիոս կայսր արեւելից. 395—408.
    Ամուս. Եւդոքսիա.
    - Թէոդոս Բ. կայսր 408—450.
      Ամուս. Եւդոկիա (Աթենայիս)
      - Եւդոքսիա, այր՝ Վաղենտինիանոս Գ.
    - 1 Պուլքերիա, դշխոյ. 450—453.
      Ամուս. Մարկիանոս, կայսր † 457.
  - 1 Հոնորիոս կայսր արեւմտից. 395—423.
    Ամուս. Մարիամ, 2. Թերմանտիա դստերք Ստեղիքոնի,
  - 2 Պղակիդիա. ամուսինք 1. Աթաւլփ, Թագ. արեւմտ. Գոթաց † 415 2. Կոստանդիոս Աւգ. 417 † 421.
    - 2 Վաղենտինիանոս Գ. կայսր 425—455.
      Ամուս. Եւդոքսիա, դուստր Թէոդ. Բ.
      - Եւդոքսիա, այր՝ Հունեռիկ Թագ. Վանդալաց.
      - Պղակիդիա, այր՝ կայսր Ողիբրիոս 472.
    - 2 Հոնորիա.

Դ. ՑԱԽՑԱԿ ԱԶԳԱՀԱՄԱՐԱԿԱՆ

Ցոհմ Արտաշիսի Ա.

- Արտաշէս Ա. որդի Արշակայ Ա., Թոռն Վաղարշակայ Ա.
  - Տիգրան Մեծ,
    - Որդիք երկու անանուանք, Տիգրան Թագ. Ծոփաց, Արտաւազդ (Ա.)
      - Արտաշէս (Արտաքսիաս), Տիգրան,
        - Տիգրան (Դ.)
        - Տիգրան Կրսեր, քոյր եւ ամուս. Երատոյ
  - Արտաշէս,
    - Արշամ
      - Արգար, ամուս. Հեղինէ,
        - 1. Անանուն, 2. այլ որդիք կոտորեալք ի Սանատրկոյ
      - Աւգէ.
        - Սանատրուկ
          - Սանդուխտ կոյս, Արտաշէս (Բ.), այլ որդիք կոտորեալք յԵրուանդայ.
  - Գուր,
  - Արտաշամայ այր՝ Միհրդատ Զ. արքայ Պոնտոսի
    - Մեհար, Փառնակ, Միհրդատէ, Նիւաս եւ այլք

* * *
Այն արշակունի
Երուանդ Թագ. Երուազ քրմապետ.

Ցոհմ Արտաշիսի Բ.

- Արտաշէս (Բ.) որդի Սանատրկոյ. ամուս. 1. Սաթենիկ դուստր արքային Ալանաց, 2. Մանդու՝ հարճ Արգամայ
  - Արտաւազդ (Բ.), ամուս. Ա. Ա. յոյն՝ յետոյ կին Երախնաւուայ անձնապահ.
  - Տիրան,
    - Երանեակ, այր՝ Տրդատ Բագրատունի որդի Սմբատուրհեայ դատեր Սմբատայ Բագրատունւոյ:
  - Վրոյր,
  - Մաժան,
  - Զարեհ,
  - Տիգրան (Գ.) ամուս. 1. Ա. Ա. 2. Ռոփի Հռոմայեցի
    - 1. Վաղարշ, հայր Խոսրովու Ա. 2. պատանիք չորք նահատակեալք Ռոփեանց

Ե. ՑԱԽՑԱԿ ԱԶԳԱՀԱՄԱՐԱԿԱՆ

Ցեղին ցոհմ Արշակունեաց Պարթեւաց.

Արշակունի Պարթեւ անանուն

- Արշակ Արտաւան Գ.,
  - Արշակ Որոդէս, Թագ. Հայոց
  - Դարեհ, Թագ. Հայոց
  - Արշակ Գոտարզ
    - Անանուն
      - Պարթամասպատ Թագ. Պարթեւաց, ապա Հայոց
- Արշակ Ոնոն Բ.
  - Արշակ Վարդան, Արշակ Վաղարշ
    - Բակուր, Թագ. Մարաց
      - Արշակ Խոսրով,
        - Արշակ Վաղարշ Բ.
          - Արշակ Վաղարշ Գ.
            - Արշակ Արտաւան Դ., Արշակ Թագ. Հայոց (ըստ Պրոկոպեայ)
      - Արշակ Բակուր
        - Պարթամասիր Թագ. Հայոց
          - Տրդատ
    - Տրդատ Թագ. Հայոց

Զ. ՏԱԽՏԱԿ ԱԶԳԱՀԱՄԱՐԱԿԱՆ

Տոհմ Տրդատայ Մեծի.

Խոսրով Ա.

Տրդատ (Բ.), ամուս. Աշխէն դուստր Աշխադարայ — Խոսրովիդուխտ

Խոսրով Բ.

Տիրան Բ.

Արտաշէս, — Արշակ Բ. ամուս. 1. Ողիմպիա դուստր Աբղաւեայ 2. Փառանձեմ դուստր Անդովկայ կամ Անտիոքայ. — Տրդատ, ամուս. Ա. Ա. Դուստր Գնելայ Գնունւոյ, — Ա. Ա. Դուստր այր՝ Յուսիկ.

Տիրիթ — Գնել, ամուս. Փառանձեմ. — Պապ, ամուս. Վարազդուխտ, Աթանագինէս, ամուս. Բամբիշն

Ներսէս, ամուս. Ա. Ա. դուստր Ասպետի որումն Հայոց

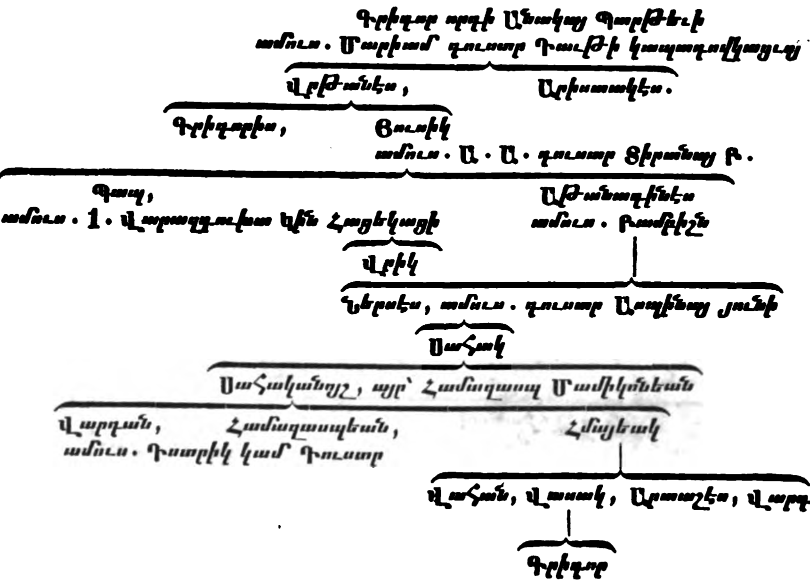
Ա. Ա., Պապ. ամուս. 1. Ա. Ա. ի կոստանդինուպօլսեայ, 2. Զարմանդուխտ.

Վարազդատ. — 1. Արշակ, 2. Վաղարշակ, ամուս. Ա. Ա. Դուստր Սահակայ ասպետի

ամուս. Վարդանդուխտ դուստր Մանուէլի Մամիկոնեայ կամ Բաբկան Սիւնւոյ.

Է· ՑԱԽՏԱԿ ԱԶԳԱՀԱՄԱՐԱԿԱՆ

Ցոհմի Գրիգորի Լուսաւորչի․

Ը. ՑԱԽՑԱԿ ԱԶԳԱՀԱՄԱՐԱԿԱՆ

Ցոհմ Բագրատունեաց.

Շամբայ Բագարատ (Բագադիա) Ա. Ասպետ ի զաւակէ Շամբաթայ Հրէի

* * *

Ենանոս Ասպետ

Սափատիա (Սմբատ), Աշոտիս

* * *

Բիւրատ Ասպետ, (քոյր նորա) Սանոտ, այր՝ խաւրէն Արծրունի

Սմբատ Ա.

Սմբատունոյշ, Սմբատուհի այր՝ Բագրատունի

Տրդատ, ամուս. 1. Երանեակ դուստր Տիրանայ Ա. 2. Նազենիկ հարճ Բակրայ Աշունայ

* * *

Սմբատ Բ. Ասպետ

Բագարատ Բ. Ասպետ

Սմբատ Գ. Ասպետ

(յաջորդ սորա յասպետութեան)

Տիրոց Ասպետ † 451

(յաջորդ սորա յասպետութեան)

Սահակ Բ. Ասպետ † 483

* * *

Սահակ Ա. Ասպետ † յամի իբրեւ 390

Ա. Ա. դուստր, այր՝ Վաղարշակ Բ.

Թ. ՏԱԽՏԱԿ ԱԶԳԱՀԱՄԱՐԱԿԱՆ

Տոհմ Մամիկոնեան

Մամգուն Ճենացի

Վաչէ Ա. Սպարապետ

Արտաւազդ Ա., Ա. Ա. դուստր՝ հարսն Արշաւրի իշխանին Շիրակայ, Ա. Ա. դուստր՝ հարսն Անդովկայ իշխանին Սիւնեաց

Ա. Ա. դուստր՝ այր Շաւասպ Արծրունի կամ Տաճատ Ռշտունի

Վարդան Ա. Նահապ., Վասակ Ա. Սպարապետ., Վահան Ա. զօրավար, ամուս. Ռոմիզդուխտ դուստր Շապհոյ Բ. կամ Տաճատուհի Արծրունի; Ա. Ա. քոյր նոցա, այր՝ Մերուժան Արծրունի

Վարդան Բ.

Մուշեղ Սպարապետ., Ա. Ա. դուստր այր՝ Տաճատ Ռշտունի կամ Շաւասպ Արծրունի

Արտաշէն

Սամուէլ կամ Սամէլ

Վաչէ Բ. Նահապ.

Արտաւազդ Բ.

Մուշեղ Սպարապետ., Մանուէլ Սպարապետ. ամուս. Վարդանոյշ, կոմս

Արտաշիր, Համայեակ Ա., Արտաշէս Ա., Վարդանդուխտ, այր՝ Արշակ Գ.

Վարդան Գ., Համազասպ, ամուս. Սահականոյշ, Համազասպուհի, այր՝ Գարեգին Ռշտունի

Վարդան Դ. Սորատեղատ, Համայեակ Բ. ամուս. Ձուիկ քոյր Անդշխաման կնոջ Աշուշայի իշխ. Գուգարաց, Համազասպեան

Շուշան կամ Վարդանուհի, այր՝ Վազգէն բդեաշխ Վրաց, Վարդանոյշ, այր՝ Արտաշիր կամսարական.

Վահան Բ., Վասակ Բ., Արտաշէս Բ., Վարդ.

Գրիգոր.

